

ISSN: 2181-1784
SJIF 2022= 5.947
ASI-Factor = 1.7

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

Exact sciences

Natural sciences

Engineering sciences

Pedagogical sciences

Social and Human sciences

Philological sciences

Philosophy sciences

Economic sciences

VOLUME 2

**No2
2022**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

VOLUME 2, ISSUE 2
ISSN 2181-1784
Impact Factor: 5.947
ASI Factor = 1.7

February
2022

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL
AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

Dr. PhD. N.B. KHODJAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in
Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Oriental Studies

Prof. G.M. RUZMATOVA

Doctor of Philosophical Sciences
Professor of National University named
after Mirzo Ulugbek.

Dr. Z.A. NUROVA

Candidate of Biological sciences
Associate professor of Termez branch
of the Tashkent Medical Academy

Prof. O. J. NISHANOVA

Doctor of Philosophical Sciences
Professor of National University named
after Mirzo Ulugbek.

Dr. T.A. ALIKULOV

Candidate of Physical and Mathematical
Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Prof. R.R. RUSTAMOV

Doctor of Philosophical Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Dr. B.E. ESHMATOV

Candidate of Physical and Mathematical
Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Prof. N.B. ABDULLAEVA

Doctor of Philosophical Sciences
Professor of the department of
Philosophy and Fundamentals of
Spirituality of National University
named after Mirzo Ulugbek.

Dr. M.A. KHADJIMUKHAMETOVA

Candidate of Technical Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Transport

Dr. U.U. MUSTAFAEV

Candidate of Philosophy
Senior Lecturer at the Department of
Philosophy of Termez State University

Dr. Z.L. BATIROV

Doctor of Sciences in Technics
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Dr. I.J. TOIROV

Candidate of Technical Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Dr. E.O. SHARIPOV

Doctor of Philosophy (PhD) in
Pedagogical Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

PhD. M.KH. EGAMOV

Candidate of Pedagogical Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering and Economics Institute

Dr. PhD. A.E. RUZIEV

Doctor of Philosophy (PhD) in
Psychological Sciences
Deputy Dean of the Faculty of Energy
of Karshi Institute of Engineering and
Economics

Dr. A.A. KHAYDAROV

Doctor of Political Sciences
Professor of Tashkent State University
of Oriental Studies

PhD. CHJAN KONG

School of Humanities and
Communication, Zhejiang University of
Finance and Economics

Dr. D.K. BAKHRONOVA

Associate Professor, Head of the
Department of Spanish Applied Science
at the Uzbek State University of World
Languages

Dr. I.U. MINNIKULOV

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Professor of Uzbek State University of
World Languages

Dr. S. S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Oriental Studies

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal
University, Linguist.

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of
Languages and History-Geography,
Department of Eastern Languages and
Literatures, Sub-Department of
Indology, Faculty Member.

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD)
In Economics
Director of the Center for Scientific
analysis of the study of the development
of Eastern Countries at the Tashkent
State University of Oriental Studies

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Qodirov M. // <i>Akademik Xayrullayev – ma’naviyatimiz darg’asi (1931 – 2004) .</i>	13
Babajanov S.B. // <i>Inson qadri – jamoatchilik nazoratini ta’minlashning omili sifatida.....</i>	20
Jo’rayev J. // <i>Milliy-ma’naviy yuksalish jarayonining ijtimoiy-tarixiy masalalari.....</i>	24
Maxmatkulov Iskandar Xolmuratovich. // <i>Ekologik madaniyat – salomatlik garovi.....</i>	33
Babajanov S.B. // <i>Jamoatchilik nazorati – davlat boshqaruvini demokratlashtirishning huquqiy asosi.....</i>	38
Sodikov S.Sh. // <i>From the history of international relations of Uzbekistan.....</i>	44
Abdalova S.R., Kuchkarov S.S. // <i>Fanlarni o’qitishda ta’lim texnologiyalarining o’rni.....</i>	53
Yaqubova D. // <i>Bo’lg’usi jismoniy tarbiya o’qituvchilari faoliyatining ilmiy – pedagogik asoslari.....</i>	62
Nishanov F. // <i>Sport turlarida mashg’ulotlarni tashkil etish va sifat darajasini oshirish vositalari.....</i>	67
Khalmatova D.A. // <i>How we can improve ecological culture among pupils of 9-11-grades.....</i>	72
Qabulov Q.P. // <i>Psixologiyada motivatsiya va motivlarni o’rganish metodlari...</i>	78
Amanbayev B., Qalandarov U.E. // <i>Yoshlar tarbiyasida teatr san’atining o’rni va ahamiyati.....</i>	82
Nurboyeva D.N. // <i>Teenage novels “Hasti”(هستی) and “call me Ziba” (زیبا صدایم کن) by Farhad Hasanzadeh.....</i>	88
Насирова С.А. // <i>Система титулов в древнем Кумае.....</i>	93
Есемуратов А.И. // <i>Правовые вопросы защиты прав и свобод человека органами прокуратуры республики Узбекистан.....</i>	99
Murtazayev D.B., Umarov J.L. // <i>O’zbekistonda yuridik fan va ta’limni yangi bosqichga chiqishi hamda uning huquqiy asoslari.....</i>	107
Koryogdiev B.U., Nechaeva E. V. // <i>Defense mechanisms against hostile takeovers (Comparative analyze).....</i>	124
Nietova G.B. // <i>The role of the constitution in the upbringing of healthy children.....</i>	136

Ro'ziboyeva M.A. // <i>Pedagogik fasilatsiya vositasida talabalarni mustaqil ta'limini tashkil etish texnologiyasini takomillashtirish.....</i>	140
Inamova G.A. // <i>Tinglab tushunish ko'nikmasini audiovizual vositalar yordamida rivojlantirishda zamonaviy vositalar.....</i>	148
Кабдурахманова Л.Б. // <i>Перспективы современной фортепианной педагогики Узбекистана.....</i>	154
Sattorova N.I. // <i>Comparative analysis of compound words in english and uzbek</i>	159
Ruzimurotova Y.Sh., Axrorova G.M. // <i>Socio-Hygienic study of the health, lifestyle and working conditions of health workers.....</i>	165
Iskandarov S.B., Yamgirova G.T. // <i>Diofant tenglamalari yohud tenglamalarni butun sonlarda yechish usullari.....</i>	171
Abdiqadirov D. // <i>Sufiylik tariqatining Jaloliddin Rumi ma'naviy-pedagogik dunyoqarashiga ta'siri.....</i>	177
Tillaboyeva G.S. // <i>Alisher Navoiy she'riyatida "Shaxs" tushunchasi.....</i>	182
Xoliyarov T.Ch. // <i>Qadim Surxon vohasining insonlar tomonidan o'zlashtirilish jarayoni bosqichlari.....</i>	197
Sultonova A.R. // <i>Jamiyatda ijtimoiy barqarorlini ta'minlashda ommaviy axborot vositalaridan foydalanishning ayrim dolzarb masalalari.....</i>	205
Yigitaliyev O.H. // <i>Axborotni muhofaza qilish tushunchasi, uning ko'rinishlari va belgilari.....</i>	211
Bovanova U.A. // <i>Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari.....</i>	220
Imamova G.Z. // <i>Formation of language in the language picture of the world...</i>	230
Yuldashev S.H. // <i>Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish sari tutilgan yo'l.....</i>	234
Bekpo'latov R. // <i>Rejissura, tasvirga olish va montaj amaliyotida muallifning tutgan o'rni.....</i>	238
Salimova Z.R. // <i>Turk tilida zoonim va fitonimlar orqali inson qiyofasiga murojaatning o'ziga xosliklari.....</i>	243
Asadova D. // <i>Turkchada "Bariş" so'zi bilan bog'liq diplomatik terminlarning kognitiv tahlili.....</i>	253
Sherov A.B., Ruzmetova G.A. // <i>O'zbekistonda oliy ta'lim tizimi borasida amalga oshirilayotgan islohotlar va uni moliyalashtirishning dolzarb masalalari.....</i>	264

Djurayeva U.Ch., Begboyev S.Q. // <i>O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashishning siyosiy - huquqiy mexanizmlari va chora-tadbirlari.....</i>	271
Matyakubov K.K. // <i>Ixtisoslashtirilgan maktab sharoitida umumiy va kasb-hunar ta'limi mazmunini integratsiyalash.....</i>	281
Sadullayev T.Sh. // <i>Jamoat xavfsizligini ta'minlashda milliy gvardiya bo'linmalari hamda ichki ishlar organlari o'zaro hamkorligining ayrim jihatlari.....</i>	284
Atalikova G.Sh., Asadov Sh.F. // <i>Maslahat va konsalting xizmatlari: huquqiy tartibga solish masalalari.....</i>	299
Манзаров Ю.Х. // <i>Использование интерактивным технологиям средств в процессе обучения студентов компьютерным технологиям в высшей системе образования.....</i>	310
Одилова Г.Р., Рамазонова Ш.Ш. // <i>Совершенствование лечение анизометропической амблиопии средней степени у детей.....</i>	315
Nasirov M.X., Xomidjonov J.I., Nurmatova G.A. // <i>Og'iz suyuqligini turli sharoitlarda quritilganda kristall strukturalarning paydo bo'lishi.....</i>	321
Odilova G.R., Najmiddinov H.N. // <i>Birlamchi ochiq burchakli glaukoman davolashda 0,5 % timolol va 0,005 % latanoprostning mahalliy va tizimli gemodinamikaga tasiri.....</i>	334
Маматов М.А. // <i>Аномальный дренаж легочных вен.....</i>	342
Odilova G.R., Bekmurodova O. // <i>Early morphometric changes in the macular zone retines in patients with diabetes without clinical manifestations of diabetic retinopathy.....</i>	355
Tilagov A., Abdullayeva D.A. // <i>Uch perpendikulyarlar haqidagi teorema.....</i>	359
Yusupov A.Q., Boltayev S.T. // <i>Harakat tarkiblarini temir yo'llarda mahkamlash qurilmalari va usullarini tahlili.....</i>	365
Yusupova D. // <i>Mahalliy hududlarda hunarmandchilikni rivojlantirish va tadbirkorlik faoliyatini yanada rivojlantirish masalalari.....</i>	379
Mahmudov M.F. // <i>Sanoat korxonalarining innovatsion salohiyatini boshqarishning nazariy-uslubiy jihatlari.....</i>	386
Zufarova N.G. // <i>Brend kapitalini boshqarishning ilg'or xorijiy davlatlar tajribalari va ularning milliy yondashuvga asoslangan transformatsiyasi.....</i>	396
Abdiazizov A., Bahronov B., Fayzullayev T. // <i>Foydali qazilma konlari geologiyasi, qidiruv va razvedkasi ta'lim yo'nalishiga "Masofaviy tadqiqot usullari va raqamli xaritalash" fanini joriy qilish.....</i>	404

Ibrohimov A.A., Nechaeva E.V. // <i>Xalqaro investitsiya huquqida milliy rejim va eng qulay shartlar rejimi</i>	414
Sultonova U.S., Shermatova M.F. // <i>Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" asaridagi qahramon obrazlar tavsifi</i>	426
Муродова Д.А. // <i>Цветовая гамма в лирике А.Пушкина</i>	432
Zokirov U.M., Choriyeva M.E. // <i>Umumiy o'rta ta'lim maktablarida sog'lom turmush tarzini rivojlantirishda jismoniy madaniyatning o'rni</i>	435
Qo'ziyev N.M. // <i>Mashina detallari fanidan parchin mixli birikmalarni hisoblashga doir amaliy tavsiyalar</i>	444
Boboeva R.R. // <i>Development of a new method for the treatment of diseases of the hepato-pancreatobiliary system on the basis of the choleretic activity of rutan..</i>	450
Халиярова Г.Д. // <i>Эффективность миниинвазивных хирургических методов лечения при труднодоступных эхинококковых кист печени</i>	458
Quyliyev N.D., Jo'raev D.T. // <i>Arpa nav va tizmalarining qurg'oqchilikka chidamli tizmalarini tanlash</i>	463
Аскарлов И.Р., Муминджанов М.М., Атакулова Н.Б., Икромов Г.А. // <i>Химический состав и лекарственные свойства семян тыквы</i>	468
Аскарлов И.Р., Муминджанов М.М., Атакулова Н.Б. // <i>Химический состав и лечебные свойства плодов арбуза</i>	477
Аскарлов И.Р., Акбаров М.М., Атакулова Н.Б., Одилжонов Х.А., Мамазокирова В.Г. // <i>Химический состав и целебные свойства яичной скорлупы</i>	483
Maxkamova D.Y., Ro'zimatova S.E., Karimov B.S. // <i>Sug'oriladigan tuproqlar unumdorligiga ta'sir etuvchi ayrim omillar</i>	488
Khamrayeva M., Begmatova M. // <i>Healing properties and biometrical indicators of chelidonium majus l., introduced in Uzbekistan</i>	495
Жураева Г.Б. // <i>Тактика лечения нейротрофических язв роговицы в рикмиатм бухарского филиала</i>	499
Abdullayev O.A. // <i>O'smirlarda dezadaptatsiya holatlarining yuzaga kelish sabablari hamda uning profilaktikasi</i>	503
Yo'ldoshev S.R. // <i>Tovar moddiy zaxiralarini baholash tartibi</i>	509
Botirov D.O. // <i>Jamoatchilik nazorati davlat farovonligining muhim omili</i>	513
Rustamova B.A. // <i>Oilaviy nizolar va uni hal etish yo'llari</i>	519
Saidov S. // <i>Tarixiy manbalarda keltirilgan Ibn al-Muqaffa borasidagi ma'lumotlar tahlili</i>	525

Mustafayev U.U. // <i>Sog'lom e'tiqod - komillik nishonasi</i>	529
Djumaev R.Z. // <i>Contemporary issues of political change</i>	537
Таштемирова З.С., Бахрамова М.М. // <i>Языковая картина мира как объект лингвистического исследования в лингвокультурологии</i>	548
Abdullayeva E.A. // <i>Language and intercultural communication in Uzbekistan</i>	554
Шадманов Т. // <i>Жилищная политика советской власти в Узбекистане – планирование строительства городов Узбекистана в 1917-1941 годах</i>	558
Isroilov A.F. // <i>Sharq renessansi davrida ilm-fan va madaniyat rivoji</i>	565
Saydiganiyeva A.S. // <i>O'zbekiston zamonaviy moda dizaynida milliy o'ziga xoslikni anglash jarayoni</i>	575
Юлдашева М.Х. // <i>Как работать с детьми с ограниченными возможностями?</i>	584
Махманазаров К. // <i>Научно-методические и современные дидактические требования обучения истории</i>	590
Бўриев И.И. // <i>Антропологические проблемы в философии Азизуддина Насафи</i>	597
Алимова Р.Р. // <i>Понятия и виды мошенничества</i>	603
Majidov J.B. // <i>Sotsial intellekt va uning inson hayotidagi o'rni.</i>	608
Muzaffarova G.I. // <i>Texnologiya ta'lim praktikumi fanini o'qitishda multimedia vositalaridan foydalanish imkoniyatlari</i>	614
Qodirova M.Q., Nasimov D.S. // <i>Maktabgacha yoshdagi bolalar idrokini ijodiy o'yinlar orqali rivojlantirish</i>	621
Jumanova N.Sh., Abduvaliyeva N.N. // <i>O'smirlarda salbiy xulq-atvor namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari</i>	625
Kamolova Sh.U., Axmedova F.X. // <i>Sog'lom shaxs hayotida psixologik xizmatning o'rni</i>	630
Kamolova Sh.N., Fayziyeva S.I. // <i>Umumta'lim maktabi o'quvchilari ekologik madaniyatini shakllantirishning mazmun mohiyati</i>	637
Esonqulova D.S., Rahmatullayev D.H., Uralova G.B. // <i>Bo'lajak o'qituvchi kasbiga xos xususiyatlarini shakllantirishda axborot texnologiyalarining o'rni</i> ...	643
Abduolimova M. // <i>Metaforaning tilshunoslikda namoyon bo'lishi va uning ilmiy ahamiyati</i>	650
Нарзуллаев Д.Ш. // <i>Место педагогической толерантности в системе профессионально важных качеств</i>	658

Бобокулов А.А. // <i>Роль искусственного интеллекта в международном инновационном индексе и основные направления стратегии развития искусственного интеллекта в высших учебных заведениях.....</i>	671
Kamolova Sh.U., O'skanov M. // <i>Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish jihatlari.....</i>	676
Munarova R.O., Soibnazarova M.N. // <i>Ontogenezning turli davrlaridagi shaxs iqtidorini namoyon bo'lish jihatlari.....</i>	682
Mo'minov Sh. // <i>Memuar, bag'ishlov va marsiyalarda rahbar muloqot xulqiga xos qirralarning namoyon bo'lishi.....</i>	689
Axmedova N.A. // <i>Bo'lajak o'qituvchilar ma'naviy madaniyatini rivojlantirishda umuminsoniy qadriyatlarning ahamiyati.....</i>	695
Toshpo'latova N.X. // <i>O'quvchilar tafakkur xususiyatlarini shakllantirishda interfaol usullarning o'rni.....</i>	701
Shakambarov A.A. // <i>Aurobindo Ghoshning G'arb materializmi va Sharq spiritualizmini sintez qilishga urinish sifatidagi integral yondashuvi.....</i>	707
Xolmo'minov J., Rahmonberdiyev I. // <i>Tasavvuf falsafasi va adabiyotining global ahamiyati.....</i>	713
Umarov M.L. // <i>Nosiruddin Tusiy qarashlarida borliq masalasiga munosabat.....</i>	722
Sulaymonova Sh.N. // <i>Abu Nasr Forobiy va Ibn Miskavayh axloqiy qarashlarining qiyosiy tahlili.....</i>	730
Ergasheva F., Sulaymonov J. // <i>Muhammad Rizo Ogahiy ijodida axloqiy masalalar tahlili.....</i>	742
Tursunbekova N. Sh. // <i>Navoiy hikoyatlari shakllanishida folklorning ta'siri...</i>	748
Sultonov Kh. // <i>Lapis Lazuli Corridor and its future.....</i>	752
Abdirakhimova M.N. // <i>Literature and reading among young people improving culture and its characteristics.....</i>	759
Ruzibaeva Sh.Sh. // <i>Range of foreign language learning reforms.....</i>	764
Mo'minova T.S. // <i>Badiiy asarda nuqtai nazar va xarakter ifodasi.....</i>	768
Shaxriyorov H.Sh. // <i>Korrupsiyaga qarshi kurashishda rivojlangan davlatlar tajribasi.....</i>	775
Anorboyev A. // <i>Raqamli ko'nikmalarni tizimli shakllantirish orqali kiberxavfni bartaraf etishning istiqboli.....</i>	790
Xaydarov M.M. // <i>Ozodlikni cheklash jazosi asosiy taqiq (cheklov) larining ayrim jihatlari.....</i>	797

Shoxo'jaeva Z.S. // <i>Suv tejamkor texnologiyalardan foydalanishda xorijiy tajribalar va uni mamlakatimiz qishloq xo'jaligiga tatqiq etish natijalari.....</i>	803
Саломова Н.К. // <i>Факторы риска цереброваскулярных заболеваний и полезное свойство унаби при профилактике.....</i>	811
Эргашева Н.Н., Юнусов М.З. // <i>Синдром дефицита внимания и гиперактивности или сдвг. Медицинский взгляд на проблему.....</i>	818
Раджабова Г.Б., Ганиева Ш.Ш. // <i>Современное представление патогенеза хронической обструктивной болезни легких в коморбидности...</i>	826
Саноев Б.А., Мухидова Г.Х. // <i>Макро- и микроскопические проявления полипа эндометрия.....</i>	835
Nazarov F.F., Nazarov F.S. // <i>Displaced ligand copper(II) complexes with quinazolone-4 and its derivatives.....</i>	841
Турғунбеков А.М., Срождинов Ж.Р. // <i>Детал юзаларини азотлаш усули орқали мустахкамлигини ҳамда ишлаш унумини ошириши.....</i>	847
Do'stov S., Orolov A. // <i>Kompleks son va trigonometrik shakldagi kompleks sonlardan ildiz chiqarish usullari.....</i>	857
Turayev T.T., Akramov M.M. // <i>Mashina detallariga ishlov berishni oqilona usulini tanlash mulohazalari.....</i>	864
Botirbekova G.A. // <i>The specific requirements of the electronic textbook – an important innovative technology in the educational process</i>	871
Nosirov M.I., Karimov R.J. // <i>Parmalash operatsiyalarida mexanik ishlov berish maromlari va ishchi yuzalar vaqtini detal tayyorlash vaqtiga ta'sirini tadqiq qilish.....</i>	877
Subanova Z.A. // <i>Scientific substantiation of rational technological indicators of auto-coveyor-rail transport in quarries.....</i>	884
Karimova Kh.R. // <i>Examining fruit and vegetables sector and ways of promotion of uzbek fruit and vegetables in foreign markets.....</i>	889
Yo'ldoshev S.R. // <i>Korxonalar tovar-moddiy zaxiralar hisobini takomillashtirish.....</i>	897
Xudayberdiyeva N.M. // <i>Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va hisobotini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish.....</i>	913
Yangiboyev F.B. // <i>Tijorat banklarida kredit operatsiyalari hisobini takomillashtirish.....</i>	926
Irgasheva U.R. // <i>Talabalar kasbiy nutq kompetensiyasini takomillashtirishning pedagogik aspektlari.....</i>	937

Ibodova G., Avezov O.R. // <i>Psychological relations between family members...</i>	945
Taniqulova S.K., Ergasheva D.U. // <i>Uslubchining liderlik va rahbarlik xususiyatlari</i>	950
Mirzakarimova Z.D. // <i>Sezgi fe'llari boshqaruvidagi bilan ko'makchili birikmalar semantikasi</i>	959
Quvvatov J.U., Sulaymonov J.B. // <i>Yunus Emre ijodida "Vahdat ul-Vujud" va 'Tavhid' masalasi</i>	964
Radjabova A.M. // <i>Xalqaro munosabatlarda gender tengligi tamoyilining huquqiy asoslari</i>	969
Maqsudova G. // <i>Mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi taraqqiyotning eng asosiy va zarur sharti</i>	979
Джураева Ф.Ш. // <i>Араб нотиклиги-хитобанинг адабиётшунослик фанларидаги талқини муаммолари</i>	984
Po'latov Sh.N. // <i>Mahatma Gandi axloq falsafasining ba'zi jihatlari</i>	991
Safarova D.K. // <i>Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi va uni o'rganilganlik holati</i>	999
Elov Z.S., Berdiyeva D.Sh. // <i>Psychological reasons for suicide motivation in adolescents with deviant behavior</i>	1003
Djabbarov O.Dj., Xujayev T.X. // <i>Ko'phad va uning ildizlari orasidagi munosabat</i>	1010

**AKADEMIK XAYRULLAYEV – MA’NAVIYATIMIZ DARG’ASI
(1931 – 2004)**

Muhammadjon Qodirov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
“Sharq falsafasi va madaniyati” kafedrasining dotsenti.

ANNOTATSIYA

Akademik Muzaffar Muhiddinovich Xayrullayev 1931-yil 17-noyabrda Qo’qon shahrida tug’ilgan. 2004-yil 2-martda Toshkentda vafot etgan. O’zbekiston Fanlar Akademiyasi Akademigi, O’zbekistonda xizmat ko’rsatgan fan Arbobi, falsafa fanlari doktori, professor.

Kalit so’zlar: *Sharq Renessansi, tarixiy ma’naviy me’ros, Muzaffar Xayrullayev, Forobiyshunos.*

ABSTARCT

Academic Muzaffar Muhiddinovich Khairullayev was born on November 17, 1931 in the city of Kokand. He died on March 2, 2004 in Tashkent. Academic of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Honored Scientist of Uzbekistan, Doctor of Philosophy, Professor.

Keywords: *Eastern Renaissance, historical and spiritual heritage, Muzaffar Khairullayev, Farobi scholar.*

АННОТАЦИЯ

Академик Музаффар Мухиддинович Хайруллаев родился 17 ноября 1931 года в городе Коканде. Ушёл из жизни 2 марта 2004 года в Ташкенте. Академик Академии наук Узбекистана, заслуженный деятель науки Узбекистана, доктор философских наук, профессор.

Ключевые слова: *Восточное Возрождение, историко-духовное наследие, Музаффар Хайруллаев, ученый-фароби.*

KIRISH

Omonulla Fayzullayev Muzaffar Xayrullayev haqida shunday yozganlar: “Muzaffar Muhiddinovich Xayrullayev fanimiz va madaniyatimiz sohasida ko’zga yalt etib ko’ringan iqtidorli shaxs. Uning nomisiz XX asr ikkinchi yarmida falsafamiz rivojini tasavvur qilib bo’lmaydi. Axir, 40 yildan ortiq ikkita oliy dargoh – I.Mo’minov nomidagi Falsafa va huquq hamda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutlari rahbari, shuningdek, Markazqo’mda bo’lim boshlig’i bo’lib ishlashga hamma ham muyassar bo’la olmaydi, hammaning qo’lidan ham kelmaydi.

Abu Nasr Forobiyni qaytadan kashf qilgan faylasuf ham shu zotdir. Dunyoning yarmida bo'lib o'tgan ilmiy kongresslarda O'zbekiston falsafasi yutuqlarini targ'ib qilgan vakilimiz ham shu kishi."¹

Omonulla Fayzullayev akademik Muzaffar Muhiddinovich Xayrullayevni istedodli olim, tadbirkor jamoat va davlat arbobi, toza qalbli, samimiy inson sifatida eslatdilar.²

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Forobiyshunos olim³

O'zbekistonda falsafa fani tarqqiyotiga katta hissa qo'shgan olimlardan biri akademik Muzaffar Muhiddinovich Xayrullayevdir. Olim akademik Ibrohim Mo'minov rahbarligida Abu Nasr Forobiyning ulkan ilmiy merosini tahlil etib, alloma yashagan davrni Markaziy Osiyo fani tarixida o'ziga xos uyg'onish davri sifatida baholaydi.

Bu davr bir tomondan Markaziy Osiyoda shakllangan isom madaniyati ta'sirida ilm fan taraqqiyotida e'tiborning kuchaygan davri bo'lsa, ikkinchidan yurtimizda buyuk mutaffakkirlar merosining qadimgi xalqlar, jumladan, inson falsafasi ananalari bilan chatishib ketganligi hamda mazkur merosni arabchaga tarjima qila oladigan yuqori malakali olimlarning yetishib chiqqanligi bilan alohida ahamiyatga ega edi.

Abu Nasr Forobiyning o'zi ham juda ko'p qadimiy tillarni yaxshi egallagan, xotirasi nihoyatda kuchli shaxs bo'lgan. M. Xayrullayevning ta'kidlashicha, "arab madaniyati, arab fani, arab falsafasi nomi ostida dunyoga tanilgan mutafakkirlarning aksariyati Markaziy Osiyodan bizning yurtimizdan chiqqan olimlar edi. Ularning alohida bir xususiyati xotirasining kuchliligidan edi." Bu hodisaning sababini Abu Rayhon Beruniyning "Osori al-Boqiya" ("Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar") asarida ham uchratamiz.

Markaziy Osiyoga bostirib kelgan bosqinchilar har safar ajdodlarining bilimlarini egallagan olimlarni qilichdan o'tkazishgan, yozma manbalarini esa gulxanga tashlashgan. Natijada qimmatli fikrlar bayon qilingan asarlar yo'qolib ketmasligi uchun odamlar ularni xotirada saqlashga majbur bo'lishgan. Shu tariqa Markaziy Osiyoda yod olish san'ati vujudga kelgan. Butun boshli yirik epik asrlarni yoddan aytadigan baxshilar (masalan, Firdavsiyning "Shohnoma"sidan, Bedil

¹ Qarang: Fayzullayev O. F. "XX asr ziyolilari: ustozlarim va safdoshlarim" -T: Falsafa va huquq, 2008.

² Fayzullayev O.F. Ko'p bilib kam gapiradigan faylasuf / M.M. Xayrullayev haqida // O'zbekiston ovozi, 16 – noyabr 1991-yil.

³ To'rayev B.O. Forobiyshunos olim. // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. No 46. Toshkent: 2011-yil 11-noyabr.

asarlaridan “Alpomish” va “Manas”dan) ham paydo bo’lgan. Qimmatli fikrlarni sherga solib hikoya qilish rasmga aylangan. Shu sababli xotirasi kuchli kishilar vujudga kela boshlaydi. Kuchli xotira ko’p tillarni oson egallashga imkon beradi. Shu bois qadimgi ajdodlarimiz kamida uch-to’rt tilda erkin gaplasha olgan. Bu ilm-fan taraqqiyotiga, ayniqsa, tarjima sohasida juda qo’l kelgan.

Ota-bobolarimiz qadimgi suriyon, yahudiy, yunon, sanskrit va boshqa unutilib ketayotgan tillardan ham qimmatli asarlarni o’z tillariga tarjima qilishgan. Ayniqsa bu odat Markaziy Osiyoga islom dini kirib kelib, Quroni Karimni yod olish ehtiyoji vujudga kelgan davrlarda, hamda shu din orqali ilm ma’rifatni egallashga keng yo’l ochilgandan so’ng nihoyatda keng ommalashdi.

Bu davrda ko’plab asarlar, jumladan, qadimgi yunon faylasuflari Suqrot, Aflotun, Arastu, Arximed, Yevklid, Gipparx, Gippokrat (Buqrot xakim), Ptolemey va boshqalarning asarlari ham arab tiliga tarjima qilina boshlandi. Bu bir tomondan islom diniga etiqod qiluvchi mamlakatlarda ilm-fanning rivojlanishiga, ikkinchi tomondan, keyinchalik Yevropa mamlakatlarida ilm-fanning rivojlanishiga antik davr fan va madaniyatining qayta jonlanishiga zamin yaratdi.

Muzaffar Xayrullayev akademik Konrad va gruzin Jutsubidze kabi bu davrni “Sharq uyg’onish davri” deb atadi. Totalitar kommunistik mafkura O’rta Osiyo xalqlarini “Madaniyati past, qoloq turmish tarzi ibtidoiy darajadagi feodal munosabatlar tasirida qotib qolgan” tarzidagi g’ayri ilmiy baholashni zo’r berib targ’ib etayotgan bir davrda bunday atamani ishlatish haqiqatdan ham ilmiy jasorat edi. M. Xayrullayevning bu jasorati o’sha davrda keng e’tirof etilgan edi. Jumladan, o’tgan asrning yetmishinchi yillari boshida Toshkentda bo’lib o’tgan “Hozirgi zamon fanlarining falsafiy muammolari” mavzusidagi ilmiy nazariy konferensiyada Moskvada nashr etiladigan “Философские науки” jurnalining bosh muharriri V.S. Gott so’z olib, Muzaffar Xayrullayevning falsafa tarixiga, falsafiy fanlar taraqqiyotiga qo’shgan hissasi haqiqatdan ham taxsinga loyiq. U falsafa tarixida forobiyshunoslik yo’nalishini taraqqiy ettirib, fanda butun boshli ilmiy maktab yaratishga erishdi, degan edi.

M. Xayrullayev O’rta Osiyo davlat universiteti filologiya fakultetining “Mantiq” bo’limini bitirib, aspiranturada ham mantiq ilmi bo’yicha tadqiqot olib borgan va shu fanning ravnaq topishi yo’lida buyuk vatandoshuimiz Abu Nasr Forobiy katta ishlar amalga oshirganini chuqur anglab yetgan. Darhaqiqat, Abu Nasr Forobiy Arastudan keyin mantiq ilmini yuqori cho’qqiga ko’tara olgan eng yirik mutafakkirdir. Ayniqsa, Forobiyning sillogizmlar nazariyasiga qo’shgan hissasi mantiq fani tarixida alohida ahamiyatga ega.

M. Xayrullayev Forobiyning ulkan ilmiy merosini bitta ilmiy tadqiqot instituti doirasida amalga oshirish mumkin emasligini tushunib yetib, hamkorlikka falsafa va huquq institutidan tashqari Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti (Ubaydulla Karimov, Abdusodiq Irisov, Bulgakov, Saidov va Kazberdiyev kabi arabshunoslarni), moskvalik (arabshunos Artur Sagadiyev, Butun ittifoq fan va texnika tarixi instituti direktori Mikulenskiy va boshqalarni), olmaotalik (akademiklar Qosimjonov va Bo'riboyev hamda tadqiqotchi Mutallibovlar kabi) olimlarni ham davat etadi. Forobiy asarlari qo'lyozmalarini o'rganish uchun butun boshli tarjimonlar guruhini shakllantiradi. Ular Forobiyning arab tilida yozilgan qo'lyozmalarini peshma-pesh tarjima qilib ularga sharhlar ham yozishadi.

Shu tariqa Forobiy zamondoshlari va uning haqida izlanishlar olib borgan keyingi davr olimlarining ham ilmiy merosi tadqiq etila boshladi. O'zbekistonda o'rta asrlar falsafa tarixini tadqiq etuvchi ilmiy ijodiy maktab shakllandi.

Biz Muzaffar Xayrullayevni yoshlar tarbiyasiga alohida etibor qaratgan jonkuyar ustoz va murabbiy, mas'uliyatli rahbar sifatida bilamiz. U 1970 yilning boshlarida Toshkent davlat universiteti falsafa bo'limi talabalariga "O'rta va Yaqin Sharq falsafasi tarixi" bo'yicha maxsus kursdan saboq berganlar.

Ustoz ilm yo'lida hech kimdan qimmatli maslahatlarini ayammasdi. Uning uchun laborant ham, kichik ilmiy xodim ham, akademik ham birdek edi. Shu sababli, katta-yu-kichik, ilm ahli hech tortinmasdan M.M. Xayrullayevning qabuliga kirib kelaverardi.

Ustoz haqiqiy fan fidoiylarini hurmat qilar va ularga ilm bilan shug'ullanishlari uchun sharoit yaratib berardi. Bu haqda zukko va hozir javob professor Omonulla Fayzullayev shunday degan edilar: "Muzaffar Muhiddinovichning rahbarligida ishlash rohat, ilmda muvaffaqiyatga erishsang maqtovg'a sazovor bo'lasan, ishlashga barcha sharoitlarni yaratib qo'yadi, kamchilikka yo'l qo'ysang, seni koyish o'rniga kamchiliklarni o'zi tuzatib qo'ya qoladi. Sen esa yo'l qo'ygan xatolaringga o'zing xijolat chekib, bunday xatoga qaytib yo'l qo'ymaydigan bo'lasan. M. Xayrullayev ana shunday bag'ri keng insondir."⁴

M. Xayrullayev Markaziy Osiyoda yashab o'tgan mutafakkirlarning kelib chiqishi haqida gap borganda "Ular Markaziy Osiyoning Sharq mutafakkirlaridir" degan nuqtai nazarni qattiq turib himoya qilar edi. Bu fikrni Ibrohim Mo'minov ham, Omonulla Fayzullayev ham yoqlaganlar. Lekin, o'tgan asrning 70-80-yillarida ro'y berayotgan milliy uyg'onish adabiyoti ta'sirida har bir Respublika ziyolilari "bu

⁴ Fayzullayev O.F. "Ko'p bilib kam gapiradigan faylasuf" / M.M Xayrullayev haqida// O'zbekiston ovozi, 16-noyabr 1991-yil

bizning bobokalonimiz, bu esa seniki”qabilidagi ayirmachilik siyosatini avj oldirishgan, buning oqibatida hammamiz uchun birday qadrdon bobokalonimizni bo’lishib olish boshlangan edi. Masalan, 1970-yillarda Moskva olimlarining tashabbusi bilan O’rta Osiyo falsafasi va madaniyati bo’yicha mintaq olimlarining o’z meroslari haqida uch tomlik tanlangan asarlarini chop etish masalasida bir guruh olimlariga rahbar sifatida KPSS markaziy qo’mitasining ijtimoiy fanlar akademiyasi rektori Iovchuk Toshkentga keldi. Tojikistondan Tojikiston Fanlar Akademiyasining prezidenti Muhammad Asimov tadqiqotchilar Ashurov va Dinorshoyevlarni olib keldi. Qirg’izistondan akademik Oltmishboyev, Turkmanistondan Choriyev va boshqalar mavzularni yozib olish rejasi bilan kelgan edilar. O’tmish mutafakkirlarini ijodini yozish bo’yicha baxs qizib ketdi. Shunda Asimov baxsga aralashib, Ibn Sino tojik ekanligini bir necha bor ta’kidlab, tojikistonlik olimlarga uni yozishi mumkinligini aytib, boshqa respublikalar masalan, Qirg’iziston va Turkmanistonning ko’pchilik aholisi ko’chmanchi ekanliklarini pesh qilib, ular ibtidoiy jamoat shakllarida ekanliklarini dangal aytishdi. Bahs uch kun davom etdi va biror murosaga kelinmadi. Iovchuk o’z guruhini olib natijasiz Moskvaga qaytdi. Asimov SSSR Oliy Sovet deputati edi.

Buni qarangki, Tojikiston mustaqillikka erishgandan keyin, u yerda fuqarolar urushi bir necha yil davom etib, o’z milliy olimlarini shiddat bilan himoya qilgan Asimov o’z uyida o’ldirildi.

Lekin shunga qaramasdan M.M. Xayrullayev: “Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning etnik kelib chiqishi birdir. O’tmishda o’tgan har bir mutafakkir o’zbekka ham, tojikka ham, qozoqqa ham, qirg’izga ham, turkmanga ham, qoraqalpoqqa ham birday aziz va ular har birimizning bobokalonimizdir. Biz “bo’lib tashla va ularning ustidan hukmronlik qil” degan siyosatga qarshi birlashish, hamjihatlashish yo’lidan borishimiz kerak. Shunda bizning ustimizda hukm yuritishga jurat qila olishmaydi” degan qat’iy fikrda turardi.

M. Xayrullayev Markaziy Osiyo mutafakkirlari merosini tadqiq etish asnosida, mintaqamizda bundan ming yillar ilgari ham taraqqiy etgan yaxlit, monolit madaniy qatlam bo’lganligi va biz, Markaziy Osiyo xalqlari anashu yuksak madaniy merosning qonuniy vorislari ekanligimizni keng ilmiy jamoatchilik oldida atroflicha asoslab bergan olimlardan biri sifatida bugungi yoshlar uchun ibrat bo’lishga munosibdir.⁵

⁵ Qarang: To’rayev B.O. Akademik Xayrullayev (1931-2004). Bizning faylasuf ustoz. Tanlangan asarlar. To’rtinchi tom. O’zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro tadqiqot markazi. 2021 B209.

XULOSA

Muzaffar Muhiddinovichning mustaqilligimizdan keyingi faoliyati ayniqsa, ibratlidir. Ustoz Fanlar Akademiyasi minbaridan turib, falsafadan minimum imtihonlarini olib tashlash to'g'risidagi takliflar bilan chiqqan ayrim akademiklarning gaplarini eshitgan bo'lsalar ham, ular bilan olishib o'tirish ortiqcha ekanligini tushunib, ularga ish bilan javob berishga qaror qildilar. "O'rta Osiyoning olimlar, adiblar va mutafakkirlarning ma'naviy merosi" seriyasidagi uch jildlik kitoblarni Abdulla Qodiriy nomli "Abadiy Meros" nashriyoti bilan kelishgan holda 1992, 1993, 1994 yillarda o'z muharrirliklari ostida bosmadan chiqarib, keyinchalik "Ma'naviyat Yuldzalari" nomi ostida nashr ettirdilar. Qizig'i shundaki, bu kitob respublikamizda va qo'shni o'lkalarda yashab o'tgan buyuk siymolar haqida ilmiy-tadqiqot olib borgan mualliflarning dissertatsion ishlari haqida ommabop ma'lumotlar beradi. Uni respublikamizning 32 kishidan iborat mualliflari yozishgan. 1995-yilda esa, "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar rivoji" nomi ostida oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanmasini o'z muharrirliklari ostida nashr etdilar. Shuning uchun bo'lsa kerak Muzaffar Xayrullayevning ilmiy mehnatlari mustaqillik yillarida munosib baholanib, Beruniy nomidagi davlat mukofoti hamda "Mehnat Shuhrati" ordeni bilan taqdirlandilar.

Muzaffar Muhiddinovich buyuk olimlarimiz bo'lgan Forobiy, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Ibn Sino, Najmiddin Kubrolarning yubileylarining faol qatnashchisi va tashkilotchisi edilar.

REFERENCES

1. Fayzullayev O.F. "Ko'p bilib kam gapiradigan faylasuf" / M.M Xayrullayev haqida// O'zbekiston ovozi, 16-noyabr 1991-yil
2. Fayzullayev O. F. "XX asr ziyolilari: ustozlarim va safdoshlarim" -T: Falsafa va huquq, 2008.
3. To'rayev B.O. Akademik Xayrullayev (1931-2004). Bizning faylasuf ustoz. Tanlangan asarlar. To'rtinchi tom. O'zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro tadqiqot markazi. 2021 B209.
4. Qodirov, M. (2021). PIFAGOR VA AFLOTUNNING HARAKAT VA ZAMON TA'RIFI HAQIDA IBN SINO E'TIROFLARI. . *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 16-19.
5. Renan "Dialogues fragments philosophiques" – "Falsafiy dialoglar va parchalar". F., 1876, r. VIII-IX.
6. Jahon falsafasi qomusi "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti. Toshkent-1916, 2-jild, 510-bet.

-
7. Ma'naviyat yulduzlari. Mas'ul muharrir: M.M.Xayrullaev. T.: A.Qodiriy nomilagi xalq merosi nashriyoti, 1999., 321-b.
 8. Qodirov, M. (2021). UCHINCHI RENESSANS HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(2).

INSON QADRI – JAMOATCHILIK NAZORATINI TA'MINLASHNING OMILI SIFATIDA

Babajanov Sarvarbek Bekpulatovich
Urganch Davlat Universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada inson qadri – jamoatchilik nazoratini ta'minlashning omili sifatida tahlil etilgan, jamoatchilik xuquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishdagi ahamiyati keng ochib berilgan.

Kalit so'zlar: inson, shaxs, jamiyat. Davlat, omil, huquq, xalq, manfaat, muammo, munosabat

HUMAN DIGNITY AS A FACTOR OF PUBLIC CONTROL

Babajanov Sarvarbek Bekpulatovich
Lecturer at Urgench State University

ABSTRACT

The article analyzes human dignity as a factor in ensuring public control, the role of society in the development of the rule of law and civil society.

Keywords: person, person, society. State, factor, law, people, interest, problem, attitude

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ДОСТОИНСТВО КАК ФАКТОР ОБЩЕСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ

Бабаджанов Сарварбек Бекпулатович
Преподаватель Ургенчского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется человеческое достоинство как фактор обеспечения общественного контроля, роль общества в развитии правового государства и гражданского общества.

Ключевые слова: человек, личность, общество. Государство, фактор, закон, люди, интерес, проблема, отношение

KIRISH

“Joylardagi haqiqiy ahvolni biz xalqimizdan yashirmaymiz va borini qanday bo‘lsa, shunday ko‘rsatib boramiz. Albatta, bu ko‘pchilikka yoqmayapti, ko‘p rahbarlar buni hazm qila olmayapti. Lekin biz bu boradagi barcha holatni va

boshlagan ishlarimizni xalqimiz bilan bamaslahat va jamoatchilik nazorati ostida amalga oshiramiz”[1].

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan pragmatik siyosat, ochiq-oshkora va shaffoflikka asoslangan ijtimoiy islohotlar samarasi natijasida – jamoatchilik nazoratining ta’sir doirasi sezilarli darajada oshmoqda. Xususan, xalq manfaatlarini ko‘zlab qabul qilinayotgan qonunlar, farmonlar, qarorlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar eng avvalo, umumxalq muhokamasiga havola etilayotgani, jamoatchilik ekspertizasidan o‘tkazilayotgani quvonarli holdir. Ayniqsa, aholi tomonidan bildirilayotgan tanqidiy munosabatlar natijasida ko‘plab kamchilik va muammolar, qonunbuzilish holatlariga chek qo‘yilayotganining o‘zi ham jamoatchilik ishtirokini ko‘rsatmoqda. Jamiyatimizda ishlab chiqilayotgan qonunlar va ularni ijro etuvchi mansabdor shaxslar faoliyati ustidan keng qamrovli jamoatchilik nazoratini ta’minlash orqali qanday natijalarga erishish mumkin?

Avvalo davlat va jamiyat o‘rtasida o‘zaro yaqin hamkorlik o‘rnatish, davlat va xalq o‘rtasida “muloqot maydoni”ni shakllantirishga imkon beradi. Bu jarayonni amalga oshirish o‘z navbatida quyidagi omillarni e’tiborga olishni talab etadi:

- davlat, fuqarolar, fuqarolik jamiyati institutlarining tizimli muloqotini yo‘lga qo‘yish, ularning ijtimoiy manfaatlarini kelishilishini ta’minlash, fuqarolarning davlat va jamiyat ishlaridagi ishtirokini faollashtirish;

- aholi fikrini tizimli o‘rganib borish, dolzarb masalalarni muhokama qilish va ularning yechimi bo‘yicha vakolatli organlarga takliflar kiritish, jamoatchilik fikrini o‘rganuvchi, umumlashtirish va tahlil qilish asnosida taklif hamda tavsiyalar ishlab chiquvchi jamoatchilik institutlari faolligini oshirish;

- fuqarolik jamiyati institutlarining davlat organlari bilan hamkorligi darajasi, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, jismoniy va yuridik shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan faoliyati natijalarini monitoring qilib boruvchi real tizimni yaratish;

- «jamoatchilik eshituvi», «jamoatchilik ekspertizasi», «jamoatchilik monitoringi» kabi ta’sirchan zamonaviy nazorat shakllarini hayotga joriy etish, islohotlar va davlat dasturlarining joylarda, shuningdek, sohalarda amalga oshirilishi ustidan jamoatchilik monitoringini samarali tashkillashtirish va hok. masalalarga alohida e’tibor berish maqsadga muvofiqdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Jamoatchilik nazorati samaradorligini oshirishga to‘siq bo‘lib kelayotgan omillarga quyidagilarni keltirib o‘tish mumkin:

Birinchidan, aholining huquqiy bilim darajasini oshirish, har bir shaxsda yurt taqdiriga daxldorlik hissini ko'tarish, xalqda faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish zaruratini yuzaga kelayotganligi.

Ikkinchidan, ayni vaqtda mamlakatimizda 9200 dan ortiq nodavlat notijorat tashkilotlari mavjud bo'lsa-da[2], ularning aksariyati jamiyat hayotida o'z o'rnini va rolini topolmayotgani, ularning faoliyati sezilarli darajada oshmayotgani.

Uchinchidan, jamoatchilik nazoratini amalga oshiruvchi mexanizmlarni kuchaytirishga qaratilgan ilg'or xorijiy va xalqaro tajribani o'rganish hamda amaliyotga joriy etish ishlarida "oqsoqlanish" illati hanuz mavjud bo'lib qolmoqda.

Bugun jahon tajribasida jamoatchilik nazoratini tashkil etish mexanizmi bo'yicha ko'plab amaliyotlar sinovdan o'tkazilmoqda. Masalan, Janubiy Koreya Respublikasi va Yaponiyada jamoatchilik nazorati monitoringini o'tkazish zarur ma'lumotlarni to'plashdan boshlanadi. Keyingi bosqichda mazkur ma'lumotlar tahlil qilinib, aniq xulosalar bilan tegishli tavsiyalarni o'z ichiga olgan hisobot tayyorlanadi. Shundan so'ng bu hisobot loyihasi manfaatdor idoralar vakillari ishtirokida muhokama etilib, uning natijalari keng jamoatchilik e'tiboriga havola qilinadi. Shu o'rinda, Hindistonda jamoatchilik nazoratining mazkur mexanizmlaridan yetarlicha foydalanish natijasida hukumatning qashshoqlikka qarshi kurash dasturi samaradorligi 60 foizdan 97 foizgacha o'sgan. Shvesiya tajribasida jamoatchilik nazoratining ijtimoiy audit shakli mavjud bo'lib, 1995 yildagi "Ijtimoiy audit to'g'risida"gi qonun qabul qilinganidan so'ng, uning kuchi yanada rivojlanganligini ko'rish mumkin. Bunda ular asosiy e'tiborni aniq nazariy asoslarga tayanilgan ilmiy izlanishlarga qaratganligi natijasida ijtimoiy audit natijalari ochiqlashdi, xalq uchun munosabat bildirish imkoniyati yuzaga keldi[3], natijada xalq nazorati mexanizmi shakllandi.

Yuqorida keltirib o'tilgan ma'lumotlarga tayangan holda yondashuvni amalga oshiradigan bo'lsak, bu tizim harakatini jadallashtirish uchun:

Birinchidan, jamoatchilik nazoratining har bir shaklini amalga oshirish mexanizmlari va tartib-taomillarini aniq belgilab olish kerak bo'ladi.

Ikkinchidan, inson huquq va erkinliklariga taalluqli xalqaro va milliy huquqiy normalarning amalga oshirilishini nazorat qilish bo'yicha "jamoat inspektori", "jamoat kuzatuvchisi", "jamoat komissiyasi" institutlarini joriy etish talab etiladi.

Uchinchidan, inson huquqlari sohasidagi qonun hujjatlari samaradorligini baholash va ilmiy asoslangan, mukammal jamoatchilik monitoringi tizimini shakllantirish maqsadga muvofiqdir[4].

G'arb olimlarining qarashlarida jamoatchilik nazorati aksariyat hollarda biror-bir sohada amalga oshiriladigan nazoratni anglatadi. Jumladan, amerikalik sotsiolog Travis Xirski (Travis Hirschi) jamoatchilik nazoratini, asosan, jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurash nuqtai nazaridan talqin qiladi. Unga ko'ra, ijtimoiy so'rovlar jamoatchilik nazoratini shakllantiradi va aksilijtimoiy xarakterga ega bo'lgan xatti-harakatlarni tartibga soladi[5]. Charlz Kuley (Charles Horton Cooley) ham mazkur fikrni davom ettirgan holda, jamiyatdagi illatlarni bartaraf etishda jamoatchilik nazorati muhim o'rin tutishi, mavjud huquqbuzarliklarning oldini olishda u samarali xizmat qilishini ta'kidlaydi. Bu hodisa jamiyatda o'ziga xos raqobat muhitini vujudga keltirishi bilan birga, o'ziga xos tarzda ijtimoiy vijdonni shakllantirishga ham xizmat qiladi[6]. Jamoatchilik nazoratini amalga oshirishda Davlatning roli juda muhim sanaladi, nazorat ob'ekti davlatning o'zi bo'lsa xam, davlat umummilliy manfaat nuqtai nazaridan jamoatchilik nazoratiga yo'l bermasa, uning samara berishi qiyin.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak jamoatchilik nazoratini amalga oshirishda jarayonga emas, aksincha erishish ko'zda tutilgan natijaga qarab borish tizimi yo'lga qo'yilsagina ijobiy natijaga erishish mumkin. Aks holda, jamoatchilik nazoratiga nisbatan xalqda ishonchsizlik paydo bo'lishiga olib kelinadi. Zero davlat hokimiyati faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini ta'minlash – demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning asosiy mezon bo'lishi kerakligi maqsad qilib olingan.

REFERENCES

1. Тогаев К., Искандаров Э. Негативная "Жамоатчилик назорати тўғрисида"ги Қонунни такомиллаштириш керак? // <http://hudud24.uz/nega-jamoatchilik-nazorati-t>
2. Hirschi, T. Causes of delinquency. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers. 2002.
3. Qabulov, Q. P. (2017). NATIONAL INTERESTS AND PERSPECTIVES OF GLOBALIZATION. *Theoretical & Applied Science*, (1), 82-85.
4. Nodirbek Kodirov Mamasoliyevich. (2021). Current issues of formation of information culture in youth. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5770626>
5. Kodirov N. Problems of the globalization of information culture in the current time //Știință, educație, cultură. – 2020. – T. 4. – C. 272-274

MILLIY-MA'NAVIY YUKSALISH JARAYONINING IJTIMOIIY- TARIXIY MASALALARI

Jo'rayev Jamol

JDPI magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekistonda mustaqillikdan keyin milliy-ma'naviy yuksalish jarayonlari va shu sohada amalga oshirilgan chora-tadbirlar hamda keng ko'lamli islohotlar xususida bahs yuritiladi.

***Kalit so'zlar.** Milliy yuksalish, ma'naviy rivojlanish, ma'naviy tarbiya, milliy tiklanish, o'zlikni anglash, qadriyatlar, millatlararo totuvlik va bag'rikenglik.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается процесс национально-духовного развития Узбекистана после обретения независимости и меры, предпринятые в этой сфере, а также широкомасштабные реформы.

***Ключевые слова.** Национальный подъем, духовное развитие, духовное воспитание, национальное возрождение, самосознание, ценности, межнациональное согласие и толерантность.*

ABSTRACT

This article discusses the process of national and spiritual development in Uzbekistan after independence and the measures taken in this area, as well as large-scale reforms.

***Keywords.** National upliftment, spiritual development, spiritual upbringing, national revival, self-awareness, values, interethnic harmony and tolerance.*

KIRISH

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyingi o'tgan davr ichida mamlakatimizning barcha sohalarida bo'lganidek, milliy-ma'naviy hayotimizda ham ulkan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ayniqsa, millatimizning o'zligini anglash jarayonlari, o'z milliy-ma'naviy merosini o'zlashtirish, milliy urf-odatlar, an'analar, qadriyatlarimizni tiklash va muqaddas dinimizning ulkan imkoniyatlaridan bahramand bo'lish borasida ijobiy o'zgarishlar amalga oshirildi.

Lekin bu borada qo'lga kiritilgan yutuqlar qanchalik katta bo'lmasin, ma'naviy salohiyatning ildizlari mustahkam va dunyo sivilizatsiyasida o'zining munosib o'rnini egallab turgan. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, o'zbek xalqining iligi to'q, baquvvat..., millatimizning ichki ma'naviy-ruhiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarish uchun hali tinmay mehnat talab etiladi.[1, 20].

Shuni hisobga olish lozimki, milliy, ma'naviy-ruhiy imkoniyatimizni yuzaga chiqarish faqat mamlakatimiz va milliy taraqqiyotimiz manfaatlari doirasi bilan cheklanib qolmaydi, uning ko'lami nihoyatda keng bo'lib, insoniyat taraqqiyoti XXI asrda intellektual salohiyatning qaysi darajasida rivojlanishi va bu tizimda milliy-ma'naviy omilning ustuvor bo'lib qolishi bilan ham bog'liqdir.

Ana shu global, umumbashariy vazifadan kelib chiqiladigan bo'lsa, mustaqillik yillarida milliy tiklanish borasidagi yutuqlarimizning mohiyati va mazmunini to'la tushunib yetish, bu borada qilinishi lozim bo'lgan vazifalar yo'nalishlarini bilib olishimiz eng dolzarb masalalardan biri sifatida oldimizda turibdi. Ana shu vazifalar qatorida milliy o'zlikni anglash va uning millat hayotidagi roli hamda o'zni alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda bu yo'nalishdagi ayrim ommabop maqolalarni hisobga olmaganda, sezilarli ilmiy ishlar e'lon qilinmadi. Bu o'z navbatida, milliy rivojlanish, milliy, ma'naviy-ruhiy salohiyat nazariyasi borasida mukammal konsepsiyani ishlab chiqishda «bo'shliq» paydo bo'lganligini ham bildirmoqda. Birinchi Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan milliy istiqloq g'oyasi konsepsiyasi ana shu bo'shliqni o'z vaqtida to'ldirib borishda barcha ilmiy tadqiqotlarning metodologik asosi bo'lib xizmat qilishi lozim bo'ladi.

Milliy o'zligimizni anglash, milliy, ma'naviy-ruhiy tiklanish, chekkadan qaraganda «oddiy va soddagina» tuyulsa-da, real hayotda juda ham murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki u milliy negilizimning kelib chiqmasligi va mamlakatimizda ko'p millatlar istiqomat qilishi kabi o'ta murakkab muammolar bilan bog'liqdir. Shuningdek, milliy taraqqiyotga nisbatan sobiq sho'rolar hukmronligi davridagi qotib qolgan qarashlardan tezroq qutilish va o'zbeklarning «menligini» qaror toptirishdek masalalar mavjudligini ham hisobga olish lozim bo'ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Milliy, ma'naviy-ruhiy tiklanish muammolarini ilmiy tahlil qilish, tegishli ilmiy xulosalar ishlab chiqish faqat nazariy ahamiyatga ega bo'lib qolmasdan, shuning bilan birga, amaliy ahamiyat ham kasb etib turibdi. Chunki bizning oldimizda o'tmishning asoratlardan ozod bo'lgan, o'zining mustaqil fikriga ega, o'z millati va Vatani manfaatlari yo'lida fidoyilik ko'rsatishga qodir bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalab yetkazish vazifasi ham turibdi.

Bunda yoshlarni hech qanday asosga tayanmaydigan mavhum qarashlar va g'oyalar bilan tarbiyalab bo'lmaydi, balki bu jarayon milliy zaminlarga, avlod-

ajdodlar yaratgan meroslar, asrlar davomida shakllangan milliy qadriyatlar va tajribalarga tayangan holdagina amalga oshirilishi lozim.

Boz ustiga o'zga millatlarning (hatto, u umuminsoniy qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan bo'lsa ham) ma'naviy-ruhiy salohiyatlari milliy tiklanish va millatning barkamol avlodini tarbiyalashda belgilovchi omil bo'lolmaydi. U qachonki, milliy salohiyat bilan uyg'unlashgan bo'lsagina, millatning barkamol avlodini shakllanishiga o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazish mumkin. Mustaqilligimizni mustahkamlash va mamlakatimizda demokratik jamiyat qurish jarayonida milliy, ma'naviy-ruhiy tiklanishimiz borasida olib boriladigan barcha ilmiy, tarbiyaviy va tashkiliy ishlarimiz ana shu konseptual g'oyalar asosiga yo'naltirilgandagina kutilgan natijalarni berishi mumkin bo'ladi. Ana shu ma'noda ham millatning o'z-o'zini anglashi bilan bog'liq bo'lgan muammolarni o'rganish, chuqur tahlil qilish va tegishli ilmiy xulosalar ishlab chiqishga ehtiyoj oshib bormoqda. Bu murakkab vazifani amalga oshirish uchun esa turli sohalar olimlarining yakdillik bilan faoliyat ko'rsatishi zarurdir. Ulug' mutafakkir Alisher Navoiy sizni bizga xitob qilib, «Siz shunday jamiyat barpo etingki, unda aqlu idrok jamiyat yuzini obod qiluvchi, xulqu tarbiya jamiyat ahliga hamjihatlik asosida shodu xurramlik baxsh etuvchi kuchga aylansin», deyayotgandek, go'yo.

Davlatimiz rahbarining «Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni, ruhi ma'naviyatdir» degan so'zlari mohiyatidagi uyg'unish nafasi Hazrat Navoiy da'vatlariga mohiyatan uyg'un bo'lib, Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga azmu shijaot bilan kirishgan xalqimiz uchun tarbiya, yaxshi xulq, aql-idrok, bilim, ma'naviyat naqadar tengsiz qudrat va ruhiy manba ekanini yana bir bor anglatdi. Demak, yuksak ma'naviyat bilan jamiyat hayotining tanasi bo'lgan iqtisodiyot vujudiga jon, ruh kiradi, unga tiriklik, tengsiz yaratuvchi qudrat baxsh etiladi.

Negaki, ma'naviyat va ma'rifat barcha zamonlarda tengsiz qudrat, baxt-saodat, tinchlik, bunyodkorlik, hamjihatlik mezon, ruhiy poklanish va qalbni yuksaltiruvchi ne'mat bo'lib kelgan. Chunki u millatni, xalqni, demakki, insonlarni yuksak fazilatlar, kamolotga yo'llovchi axloqiy mezonlar asosida yashashga, xudbinlik, g'aflat asiriga aylanmay, hamisha yaxshilik yo'lida bedor bo'lishga, bu olamni obod qilishga, go'zallikka burkashga chorlagan. Lekin bugungi kunda ming yillar davomida sayqallanib, boyib, rivojlanib kelgan yuksak ma'naviyatimiz, boqiy qadriyatlarimiz, axloqiy fazilatlarimizga soya solayotgan, umid gulshanlarimiz bo'lgan aziz farzandlarimiz ma'naviy-ruhiy dunyosini izdan chiqarishga qaratilgan tahdidlarni ko'rib tashvishlarimiz ortib bormoqda. Ta'bir joiz bo'lsa, ezgulik va yovuzlik, bunyodkor va vayronkor kuchlar, g'oyalar o'rtasidagi kurash tobora oshkora

namoyon bo‘lmoqda. Davlatimiz rahbari Birlashgan Millatlar Tashkilotining yuksak minbaridan turib aytgan «Jaholatga qarshi ma’rifat» bilan kurashish g‘oyasi dunyoviy ahamiyat kasb etmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Hozirgi vaqtda diyorimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari o‘zaro hamjihat yashamoqda, 16 konfessiyaga mansub diniy tashkilotlar erkin faoliyat yuritmoqda.

Jamiyatimizda hukm surayotgan o‘zaro do‘stlik va hamjihatlikni yanada rivojlantirish, qaysi millat, din va e’tiqodga mansubligidan qat’iy nazar, barcha fuqarolar uchun teng huquqlarni ta’minlash e’tiborimiz markazida bo‘ladi. Ularning o‘rtasiga nifoq soladigan ekstremistik va radikal g‘oyalarni tarqatishga O‘zbekistonda mutloqo yo‘l qo‘yilmaydi”. [2, 9].

Xo‘sh, insonlar qalbiga xudbinlik, axloqsiz, buzg‘unchilik urug‘ini sepuvchi yovuzlik, jaholat qachon mahv etiladi? Ezgulik, ma’rifat nimadan kuch oladi? Albatta, avvalo ezgu niyatdan, ezgu so‘zdan, ezgu amaldan, pokiza va ulug‘ maqsadlar yo‘lidagi milliy birlikdan. Ajdodlar tajribasidan ayonki, qaysiki yurt o‘z xalqi qudratini jamlab, umumxalq murod-u maqsadiga eltuvchi yo‘lga boshlay olsa, millat salohiyatini to‘g‘ri yo‘naltirsa, u davlatning mavqei ishonch manbai va tengsiz bunyodkor kuchiga aylanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi hamda «Ma’naviyat va ijodni qo‘llab-quvvatlash maqsadli jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida» qarorlari Yangi O‘zbekistonni bunyod etish, Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda yuksak ma’naviyat mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qilishi uchun barcha tashkiliy-huquqiy, moliyaviy manbalarni belgilab bergani, yaxlit mustahkam uzluksiz tizimga asos solgani bilan muhim tarixiy ahamiyatga egadir.

Endilikda, «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarorda ta’kidlanganidek, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarni jaholat soyasini solish uchun tinimsiz chiranib yotgan ma’naviy tahdidlardan himoya qilish borasida tashkiliy-amaliy va ilmiy-tadqiqot ishlarini yangi talablar asosida yo‘lga qo‘yish, bu yo‘nalishda davlat tashkilotlari, fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari hamda xususiy sektorning ijtimoiy hamkorligini mustahkamlash borasidagi ishlarni yangi bosqichga ko‘taradi. Mavjud muammolarni hal etish, ma’naviy-ma’rifiy ishlarning samarasi va ta’sirchanligini oshirish, ko‘lami va miqyosini yanada kengaytirish, mamlakat aholisi, avvalo, yoshlar qalbida Vatanimizda amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik hissini kuchaytirish, sohadagi ishlarni muvofiqlashtirish bo‘yicha yagona tizim yaratiladi. Ana shu asosda, ezgulik va insonparvarlik tamoyiliga asoslangan «Milliy tiklanishdan – milliy

yuksalish sari» g'oyasini keng targ'ib etish orqali, jamiyatda sog'lom dunyoqarash va bunyodkorlik umummilliy harakatga aylantiriladi. Oila, ta'lim tashkilotlari va mahallalarda ma'naviy tarbiyaning uzviyligini ta'minlash, targ'ibot-tashviqot va tarbiya yo'nalishidagi ishlarni ilmiy asosda tashkil etish, soha bo'yicha ilmiy va uslubiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish, ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan doimiy monitoring tizimi joriy qilinadi.

El-yurt taqdiriga loqaydlik, mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, korrupsiya, oilaviy qadriyatlarga bepisandlik va yoshlar tarbiyasiga mas'uliyatsizlik kabi illatlarga barham berishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Aholining Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanish madaniyati oshadi, g'oyaviy va axborot xurujlariga qarshi mafkuraviy immuniteti kuchaytiriladi. Madaniyat, adabiyot, kino, teatr, musiqa va san'atning barcha turlari, noshirlik-matbaa mahsulotlari, ommaviy axborot vositalarida ma'naviy-axloqiy mezonlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlar targ'iboti ustuvorligi ta'minlanadi. Geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlarni muntazam o'rganish, terrorizm, ekstremizm, aqidaparastlik, odam savdosi, narkobiznes va boshqa xatarli tahdidlarga qarshi samarali g'oyaviy kurash olib borish hamda bu borada xalqaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirish sohasida ham muhim vazifalar amalga oshiriladi. Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi qoshida ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-ijtimoiy mavzulardagi dolzarb maqolalar, jamoatchilik vakillarining ilg'or fikrlari, shuningdek, mafkuraviy jarayonlar tahlili, sohaga oid yangiliklarni to'plash, tayyorlash va tarqatish maqsadida «oyina.uz» elektron portali tashkil etiladi.

Ezgu fazilatlar nafaqat qalb olami munavvar, ma'naviy burchlariga sobit insonlar, balki jamiyatning ham bebaho boyligi hisoblanadi.

Ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarni ilmiy tadqiq qilish, ijtimoiy-ma'naviy muhitni prognozlash, targ'ibot jarayonlarini metodik ta'minlash, bu borada ilmiy tadqiqot ishlarini olib borayotgan olimlar, xususan, yosh olimlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash, soha xodimlari malakasini oshirish, maqsadli sotsilogik so'rovlar olib borish, xalqaro tajribani o'rganish, barcha targ'ibot ishlarini ilmiy asosda tashkil etish maqsadida Markaz huzurida Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti tashkil etiladi.

Mazkur qaror orqali Markaz va uning hududiy bo'lim hamda bo'linmalarining qo'shimcha shtatlar bilan kengaytirilgan yangi tizimining tasdiqlanishi sohaga yetuk olimlar, yosh vatanparvar ilmiy xodimlar, faol ijodkor ziyolilarni jalb etish imkoniyatini yaratadi. Mamlakatimizdagi barcha maktablarda shoir va yozuvchi, jurnalist, olimlarni jalb qilgan holda ijodiy-madaniy masalalar bo'yicha targ'ibotchi lavozimining joriy qilinishi tufayli ta'lim maskanlaridagi millionlab o'quvchilar

qalbiga «Vatanparvarlik sabogʻi»ni singdirib boradigan yangi maʼnaviy-ijodiy ruh kirib boradi.

Davlat oliy taʼlim muassasalari va ularning filiallarida, talabalar sonidan qatʼi nazar, yoshlar masalalari va maʼnaviy-maʼrifiy ishlar boʻyicha prorektor lavozimining kiritilishi oliy taʼlim tizimida maʼnaviy-maʼrifiy ishlarni yangi bosqichga koʻtaradi. Ushbu qaror bilan, xalqona qilib aytganda, mamlakatimizdagi barcha tuman va shaharlarda Maʼnaviyat va maʼrifat maskanlarini tashkil etishga oq fotiha berilmoqda. Qarorda soha uchun kadrlar tayyorlashga ham alohida ahamiyat qaratilgan. 2021/2022 oʻquv yilidan boshlab oliy taʼlim tizimining tegishli taʼlim yoʻnalishlari oʻquv rejalariga bakalavriat bosqichida «Maʼnaviyatshunoslik», magistratura bosqichida «Kasbiy maʼnaviyat» fanlari kiritilishi hamda magistratura taʼlim bosqichida «PR-menejer» mutaxassisligi boʻyicha kadrlar tayyorlanishining yoʻlga qoʻyilishi ham muhim ahamiyatga ega boʻldi.

Ayniqsa, milliy gʻoya targʻiboti va maʼnaviy-maʼrifiy ishlar yoʻnalishida ilmiy-tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi doirasida maqsadli fundamental, amaliy va innovasion loyihalarni shakllantirish, ularni moliyalashtirish masallarining tizimli yoʻlga qoʻyilganligi koʻplab ilmiy yechim va xulosalarning amaliyotga joriy etilishiga xizmat qiladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining mamlakatimizda maʼnaviy-maʼrifiy ishlar samaradorligi va taʼsirchanligini oshirish, xalqimiz oʻrtasida hamjihatlik va hamkorlikni yanada mustahkamlash, milliy qadriyat, anʼana va urf-odatlarini keng targʻib qilish, badiiy ijod va kitobxonlik madaniyatini faol qoʻllab-quvvatlash maqsadida «Maʼnaviyat va ijodni qoʻllab-quvvatlash maqsadli jamgʻarmasini tashkil etish toʻgʻrisida» qarorining qabul qilinishi ham mamlakatimizda birinchi marta maʼnaviy-maʼrifiy sohadagi iqtisodiy masalalarni hal etib, uning moliyaviy asoslarini mustahkamlab qoʻymoqda.

«Uzluksiz maʼnaviy tarbiya konsepsiyasi» asosida barcha taʼlim muassasalari uchun metodik qoʻllanma, uslubiy tavsiyalar, maʼnaviy-axloqiy tarbiya nazariyasi va metodikasini boyitishga qaratilgan ilmiy-amaliy adabiyotlar yaratish bugungi kunning muhim talablaridan hisoblanadi. Sohaga «Raqamli targʻibot» tizimini joriy qilish maqsadida IT-parklar, innovasion markazlar bilan hamkorlikda mobil ilovalar, kompyuter oʻyinlari, animasion mahsulotlar tayyorlash ham bugungi kunda yoshlar bilan maʼnaviy-tarbiyaviy asosda muloqotga kirishishning samarali vositasi hisoblanadi. Maʼnaviy-maʼrifiy sohani, adabiyot va kitobxonlikni har tomonlama rivojlantirish, bu boradagi tashabbuslarni qoʻllab-quvvatlash, yangi loyihalar, kitob, risola va maqolalar, tadbirlar ssenariylarini yaratish boʻyicha ijtimoiy buyurtmalarni

shakllantirish hamda bu ishlarga jalb etilgan olim va mutaxassislarni moddiy rag'batlantirish masalasi ham qaror bilan yechimini topgan.

Ushbu qaror bilan xalqimizning qadimiy tarixi, boy madaniyati, asriy an'ana va qadriyatlari tarannum etilgan, milliy ma'naviyatimizning mazmun-mohiyati teran badiiy ifodasini topgan mumtoz va zamonaviy adabiyotimizning munosib namunalarini xorijiy tillarga tarjima qilish hamda jahon axborot tarmog'ida keng targ'ib etish, badiiy asarlar mualliflarini moddiy jihatdan rag'batlantirish kabi qator vazifalarni amalga oshirishning ham moliyaviy asoslari yaratildi. Ma'naviyatning asosida avvalo tarbiya yotadi. «Tarbiya qancha mukammal bo'lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi», deydi donishmandlar. «Tarbiya, -degan edi Abdulla Avloniy, -bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir»[3, 34]. Tarbiya mukammallik kasb etishi uchun esa bu masalada bo'shliqqa yo'l qo'yib bo'lmaydi. Hozirgi kunda mamlakatimizda kitobxonlik saviyasini oshirish, mutolaa madaniyatini yuksaltirishga katta ahamiyat berilayotgani hammamizga ma'lum. Ko'plab bolalarimiz kitob, internet orqali zamonaviy bilimlarni egallamoqda, shu bilan birga qanchadan-qancha yoshlar kitobdan uzoqlashib, qimmatli vaqtini ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazmoqda.

Biz yillar davomida qayta-qayta inson qalbi va ruhini izdan chiqarishga qaratilgan mafkuraviy tahdidlar, axborot xurujlari avj olgan tahlikali bir davrda yashayapmiz, degan fikrni aytib keldik. Ammo bugun dunyoda sodir bo'layotgan mafkuraviy jarayonlar har qachongidan ham ko'ra tahlikaliroq tus olmoqda. Quyosh olamga ezgulik nurini sochadi, afsuski undan yaxshilikka xizmat qiluvchi do'ndaraxtlar, gulu rayhonlar bilan bilan birga badbo'y alafu, tikonlar ham nur oladi. Bugun mamlakatimizda yaratib berilgan oshkoralik, so'z erkinligi, fikrlar xilma-xilligini suiiste'mol qilib o'z ajdodlari qoldirgan yuksak ma'naviyatga bepisand qaraydigan, uni eskilik sarqiti sifatida kamsitadigan, inson tilga olishga ham nomus qiladigan «erkinliklar»ni ro'kach qilgan holda odamiylik mulki, insoniy axloq chegarasidan chiqib tubanlik botqog'iga botayotgan «aqlli» toifalar ham paydo bo'lmoqda. Ular dinu diyonat, halollik, poklik, yuksak axloq asosidagi ma'naviyatga «oq» bo'lganlari yetmaganday, unga malomat toshlarini ham otishmoqda.

Ana shunday ayrim odamlar ruhiyatiga ta'sir qiladigan «ko'rinmas nusxalar» internet olami, ijtimoiy tarmoqlar orqali yuborayotgan «qo'shqanot» xabarlar, noinsoniy da'vatlar, iymon libosiga o'ralgan iymonsiz qarashlar oshib-toshib ketayotgan ayni sharoitda bunday kaslarga insoniy ta'sir etish, ular qalbiga ma'naviy ko'priklar solish oson emas. Ana shularni o'ylaganda, «saodatni» «falokatga» aylantirayotgan ma'naviyatsizlik olami ichra «falokatni» «saodatga» aylantiradigan

ma'naviyat chirog'ini yoqish, anchadan buyon yuragi gul va nur ko'rmagan qalblarga odamiylik tuyg'ularini jo etish qanchalar muhim ish ekanligini anglaymiz. Ana shunday Vatanni sevguvchi, uning dardi, orzu-umidlari bilan yashovchi yoshlar qalbiga johillik urug'larini sochish oqibatida bir toifa navqiron avlod vakillari ijtimoiy tarmoqlarda qora dog'larni ko'proq ko'radigan, buyuk o'zgarishlarga esa loqayd qarab, undan ko'z yumadigan bo'lib qolmoqda. Lekin ma'naviyat borasida qalbi axloq va vatanparvarlik kitobiga aylangan millionlab ota-onalarimiz, zukko yoshlarimiz bor ekan, uch-to'rtta jaholat girdobidagi adashganni ma'rifat bilan yo'lga solish mumkin. Bu qaror shu borada ham butun xalqimiz uchun kelajak dasturi bo'lib qoladi.

Davlatimiz rahbari bu tarixiy qarorlar bilan bizni ulug' maqsadlarga da'vat etmoqda. Bu shunchaki da'vat emas, bu Uchinchi uyg'onish nafasini olib kelayotgan yurakning murodi, bu tomirlarimizda shivirlab turgan ajdodlar murodi. Ulug' ishlarga qodirmiz, yuksak ma'naviyat va axloq asosida, insoniy fazilatlar ustuvor bo'lgan, odamiylik, ezgulik mafkurasiga asoslangan buyuk davlat, farovon jamiyatda yashashga loyiq xalqmiz.

Yuksak ma'naviyat qalblarimizdagi intilish, orzu-umidlarga kuch berib, ulug' maqsadlar yo'lida yangi bunyodkor to'lqinga aylantiradi, vatanparvarlik tuyg'ulari asosida yangi umummilliy harakatga chorlaydi. Dunyoda qanday tahlikali va suronli jarayonlar kechmasin, ma'naviyat, milliy ruh, ezgu g'oyalar, istiqlol shukhi bizga doimo tog'dek tayanch bo'ladi.

Mazkur qarorlar ma'naviy yuksalish – Uchinchi Renessansning mustahkam poydevorini yaratish borasida tashlangan ulug' qadam sifatida Vatanimiz tarixidagi yorqin sahifalardan biri bo'lib qoladi.

Qarorni dil to'lqinlanib, har bir so'z mohiyatidagi maqsadlar qamrovini tahlil etib o'qirkanmiz, beixtiyor, sobiq sho'ro tuzumida yemirilib borayotgan ma'naviy qadriyatlarimizni o'sha zamon cheklovlari, siyosiy qatag'onlardan yurak oldirib qo'ygan otalar, bobolarimizning kosa tagida nim kosa tarzida tushuntirishga, anglatishga uringanlari yodga tushadi. Nazarimda, bugun ularning ruhlari ham shod, chunki avlodlari taqdirida yillar davomida yuzi jaholat, e'tiborsizlik, millatchilik, adolatsizlik, o'zlikdan mosuvollik bulutlari bilan soyalangan, berkitilgan ma'naviyatimiz quyoshi hayotimizga, qalblarimizga nur sochishi uchun keng imkoniyat, ijtimoiy muhit yaratilmoqda.

Bu qarorlar, aytish mumkinki, millionlab yoshlarimizga ajdodlarimizdan avlodlarga meros bo'lgan eng bebaho, o'rnini hech narsa to'ldira olmaydigan, nasllarimiz asrlar osha ko'ksini baland tutib «Men – O'zbekiston farzandiman!» deya

dunyo mamlakatlari orasida o'z hayot tarzi va taraqqiyoti bilan teng va mag'rur yashashlari uchun zamin bo'ladigan ma'naviy barkamollikka erishish yo'llarini keng ochadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ma'naviyat, uning asosi bo'lgan yuksak axloq, ruhiy poklik, qalban uyg'oqlik, bedor vijdon, mustahkam iymon bahor nafasiga o'xshaydi. U shakllanib, rivojlanib borarkan, o'z yo'lida qancha gullash fasllarini ko'rди, ayozlarning ta'qibu tahdidlarini boshdan o'tkazdi. Uning faraxbash nafasi ta'siri qanchalar mavjud bo'lsa, afsuski unga qarshi sovuq yellar ham shunchalar mavjuddir. Shu bois ham u hamisha, har bir davrda bu sinovu tahdidlardan kuchli bo'lib, qudratga to'lib o'tadi. Negaki, unga davru davronlarga uyg'onish baxsh etuvchi sohibdillar ezgu amallari birla quvvat baxsh etadi.

REFERENCES

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - T.: Sharq, 1998. 20-b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O'zbekiston, 2017, 9-bet.
3. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Tanlangan asarlar, 2-jild. T.: "Ma'naviyat", 1998, 34-bet.

EKOLOGIK MADANIYAT – SALOMATLIK GAROVI

Maxmatkulov Iskandar Xolmuratovich
Samarqand veterinariya meditsinasi instituti
Toshkent filiali assistenti

ANNOTATSIYA

Maqolada tabiat bilan hayvonot o'rtasidagi muvozanatning buzilishi oqibatida insonlar salomatligiga ta'sir ko'rsatayotgan omillar, zararlangan mintaqalardagi yuzaga kelayotgan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy muammolar va ularni bartaraf etishda ekologik madaniyatning o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Ma'naviy barkamollik, ekologik ta'sir, ekologik madaniyat, demografik joylashuv.*

АННОТАЦИЯ

В статье описаны факторы, влияющие на здоровье человека из-за дисбаланса между природой и животными, сложные социально-экономические проблемы в пострадавших регионах и роль экологической культуры в их преодолении.

Ключевые слова: *духовное совершенствование, экологическое воздействие, экологическая культура, демографическая локация.*

ABSTRACT

The article discusses the factors that affect human health as a result of the imbalance between nature and animals, the complex socio-economic problems that arise in the affected areas, and the role of environmental culture in overcoming them.

Keywords: *Spiritual perfection, ecological impact, ecological culture, demographic location.*

KIRISH

“Insonning tabiat ishlariga aralashuvi oxir-oqibat kulfat keltiradi, Yer sayyorasi tezlik bilan keksayib boryapti”.

K.E. Siolkovskiy

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng miqyosdagi bunyodkorlik ishlari birinchi galda inson qadrini ulug'lash, har tomonlama kamol topgan, ma'nan boy, axloqan yetuk, jismonan baquvvat, intellektual rivojlangan komil insonni shakllantirishdek oliy maqsadlarga qaratilgan. Ushbu ulkan maqsadlarga erishish xalqimizning ma'naviy va ma'rifiy barkamolligi bilan chambarchas bog'lidir.

Ma'naviy va ma'rifiy barkamollikni inson salomatligisiz tasavvur qilish juda qiyin. Sog'lom turmush tarzi – bu insonning hayoti va salomatligi xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiluvchi ko'nikmalarga ega bo'lishi asosida hayotiy faoliyatini yo'lga qo'yishi hamda salomatligining yuqori darajada bo'lishiga erishishni ta'minlash shakli bo'lib, u kun tartibiga rioya qilish, faol jismoniy harakat asosida organizmni chiniqtirish, sport bilan shug'ullanish, to'g'ri va sifatli ovqatlanish, gigiena qoidalariga rioya qilish, ekologik muloqot va madaniyatga erishish, umuminsoniy va o'zbekona qadriyatlar asosida ma'naviy tarbiya olish, zararli odatlardan o'zini tiya bilish holatlarning mavjudligi bilan tavsiflanadi.

Inson salomatligi to'g'risida gap ketganda uning tabiatga nisbatan munosabati, ya'ni tabiat ne'matlaridan hisoblangan yer, suv, quyosh va havoga nisbatan madaniyati va ushbu munosabatlarning sog'likka ta'siri haqida so'zlamog maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunda o'ta dolzarb va targ'ibot kilinishi juda zarur bo'lgan muammolardan biri ekologik muammolar bo'lib, dunyo xalqlari hayotiga xavf tug'dirmoqda. Bizni o'rab turgan va biz yashab turgan tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi muvozanatning buzilishi oqibatida insonlar salomatligiga katta putur yetmoqda, zararlangan mintaqada murakkab ijtimoiy-iqtisodiy muammolar yuzaga kelmoqda. Bularga Orol dengizi fojiasi, atmosferaning ozon qatlamida hosil bo'lgan tirqishlar, global ob-havo kataklizmalari, radiatsiya, sunami, suv toshqinlari, texnogen falokatlar va boshqa ko'plab ekologik nomutanosibliklar kiradi. Bu muammolarning oldini olishda barcha davlat arboblari, yirik mutaxassis olimlar, keng jamoatchilik vakillari va xalqlar birlashgan holda kurash olib borishlari kerak.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tabiatni biz, odatda, onaga tenglashtiramiz, unga qiyoslab ona tabiatimiz deb ataymiz. Ammo, unga bo'lgan muomala va munosabatimiz hamma vaqtlarda ham xuddi shu onaga bo'lgan munosabat singari bir xilmi? Hamma gap ham ana shunda.

Uzoqqa borib o'tirmaylik, tabiat ne'matlaridan biri bo'lgan suvga bo'lgan shafqatsizlarcha munosabat natijasida nafaqat o'zbek xalqi, balki butun Markaziy Osiyo xalqlari Orol dengizining qurishidek insoniyat tarixidagi eng falokatli, global ekologik muammoni o'z boshidan kechirmoqda. Balandparvoz shiorlar-u besh yillik rejalarni bajarish, tabiatni inson hukmiga bo'ysundirishga qaratilgan behuda urinishlar, yirik suv omborlari qurilishi, kanal va anhorlar qazib sho'rxok cho'l zona yerlarida paxta plantatsiyalarining tashkil etilishi Orolbo'yi mintaqasida ekologik nomutanosiblikni keltirib chiqardi. Buning mislsiz darajadagi salbiy oqibatlarini sanab o'tsak cheki yo'q: qachonlardir moviy to'lqinlari mavjlanib turgan dengiz

oʻrnini shoʻrxok, qup-quruq qumliklar egallagani, ilgari turli kema va qayiqlar bilan gavjum qirgʻoq boʻyining huvillab qolgani, metallomga aylangan, zang bosib yotgan kemalar, baliqchilik va boshqa soha korxonalarining inqirozi, tuzli qum boʻronlari, goʻzal tabiat manzarasining qaqrab yotgan choʻl-biyobon bilan almashinishi, qancha insonlarning oʻz yashab turgan vatanidan, kasbidan mahrum boʻlishi. Tabiatga yomon munosabatda boʻlish – bu oʻz sogʻligʻimizga yomon munosabatda boʻlishdir.

Negaki, inson ham ana shu ona tabiatning bir boʻlagi. Tabiatni sogʻlomlashtirmasdan turib, odamlar sogʻligʻini yaxshilash toʻgʻrisida gap ham boʻlishi mumkin emas. Tabiatning sogʻligʻi aynan biz yuqorida qayd etgan suv, tuproq, havo, quyosh nurining sofligida namoyon boʻladi.

Maʼlumki, ota-bobolarimiz qadimdan bebaho boylik boʻlmish ilmu maʼrifat, taʼlim va tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining eng asosiy sharti va garovi deb bilgan. Bolaning ongi asosan 5-7 yoshda shakllanadi, aynan shu davrda uning qalbida maʼnaviyatning ilk kurtaklari namoyon boʻla boshlaydi. Farzandlarimiz ongu shuuriga tabiatga mehr-muhabbatni, ekologik madaniyatning ilk saboqlarini singdirishni aynan mana shu davrdan boshlash kerak. Chunki bu yoshda bolaning begʻubor ongi bamisoli bosma qogʻoz singari oiladagi, yon-atrofdagi barcha voqea-hodisalarni, ularning zamiridagi taassurotlarni oʻziga shimib-singdirib oladi. Uning oʻzini oʻrab turgan tabiatga, muhitga nisbatan munosabati, ota-onasiga, bobo va momolariga mehri va hurmati kundan-kunga takomillashib boradi. Bu ekologik madaniyat shakllanayotganligidan dalolat beradi.

Atrof-muhit, urf-odatlarida tan olingan meʼyorlar va tartib-qoidalar oilada bolalarning shaxs sifatida shakllanishiga kuchli taʼsir qiladi. Bola, asosan, oilada oʻsib-ulgʻayadi, rivojlanadi, oʻz his-tuygʻulari va xatti-harakatlarini nazorat qilishni oʻrganadi. Ota-onalar bolaning kayfiyati, ahvoli va xulqi u yashayotgan sharoitga bogʻliq boʻlishini yaxshi bilishi kerak. Shu bilan birga, farzandlariga sogʻlom boʻlish uchun gigiena qoidalariga rioya qilish shartligini oz-ozdan uqtirib borishlari lozim. Bu esa oilada sogʻlom turmush tarzining shakllanishiga olib keladi.

Xalqimizning «Qush uyasida koʻrganini qiladi», degan dono maqoli mana shu azaliy haqiqatni yaqqol aks ettiradi. Bolada ijobiy xislatlarning shakllanishida oila bilan birga maktab, mahalla-kuy, tengdoshlari va umuman, atrof-muhitning taʼsiri katta. Bugungi kunda har bir oila oldidagi vazifalardan biri bu bolalar ongida yoshligidanoq ekologik ong va ekomadaniyatni shakllantirish, ularni tabiatga ehtiyotkorona munosabatda boʻlishga oʻrgatish, noyob tabiatni asl holicha kelgusi avlodlar uchun asrab-avaylash hissini vujudga keltirish orqali atrof-muhitga yetkazilishi mumkin boʻlgan salbiy taʼsirning oldini olishdan iborat.

Buning uchun barchamiz, xususan, yoshlarimizning ongida Ona-er, Ona-tabiati, Ona-Vatanga, uning boyliklariga bo'lgan yuksak e'tibor, mehr-muhabbat, chuqur ehtiromni, ya'ni vatanparvarlik tuyg'usini yanada yuksaltirish lozim. Bugun mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar zamirida oilalar mustahkamligi, farzandlar barkamolligi, ham ma'nan, ham jismonan sog'lom avlodni voyaga yetkazish, ularning baxtu saodati va farovon kelajagini ko'rish orzusi mujassamligini alohida ta'kidlash joiz. Ekologik madaniyatni shakllantirishda bolalar muassasalari, maktab va akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlari va ayniqsa tibbiyot tashkilotlarining o'rni beqiyos bo'lib, ushbu ma'rifat o'choqlarida ekologiya soatlarining tashkil etilishi bu borada olib borilayotgan tadbirlar samaradorligini oshiradi. Yon atrofni ko'klamzorlashtirish, obodonlashtirish ishlari, hasharlarni o'tkazib borish, gul, daraxt ko'chatlari, nihollar ekish tabiatni yashartiradi, uning yanada go'zal, beg'ubor, sof bo'lishiga imkoniyat yaratadi.

Shu bilan bir qatorda, yoshlarning ekologik madaniyatini oshirishda quyidagi usullardan foydalanish muhim ahamiyatga ega:

- ☐ yoshlar ishtirokida ekologiyaga oid mavzularda seminar treninglar tashkil etish;
- ☐ ekobog'lar barpo etish, ekologik hasharlar va aksiyalar o'tkazishga yoshlarni keng jalb qilish;
- ☐ ekologik mavzularda tanlovlar tashkil etish;
- ☐ ekologik adabiyotlar ko'rgazmasini tashkil etish;
- ☐ talabalarining ilmiy konferensiyalarini tashkil etish va ijtimoiy reklamalarni ko'paytirish;
- ☐ ekomarafon va boshqa turli sport o'yinlarini o'tkazish;
- ☐ bog'cha va maktablarda ekologik to'garaklar tashkil etish;
- ☐ ekologik sayohatlar uyushtirish;

Yurtimizda sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, o'sib kelayotgan avlodning ekologik madaniyati, dunyoqarashi, bilim va mas'uliyatini oshirib borish bilan bog'liq ommaviy axborot vositalarida maqolalar chop etish, teleko'rsatuvlar, radioeshittirishlar va maxsus dasturlarni muntazam ravishda efirga uzatish.

XULOSA

Ekologik ta'lim-tarbiya jarayoni uzluksizligini ta'minlash yosh avlodning ekologik madaniyatli bo'lib voyaga yetishida muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan:

- yoshlarning o'zi yashab turgan shahar, qishloq, mahalla, xonadoniga bo'lgan mehr-muhabbat tuyg'usi, vatanparvarlik ruhini shakllantiradi;

- tabiat uchun shaxsiy javobgarlik xususiyatlari va shaxsdagi yaratuvchanlik asoslarini shakllantirishga xizmat qiladi;
- inson qalbidagi ezgulik, saxovat, mehr-muruvvat fazilatlarini rivojlantiradi;
- yoshlarda ekologik muammolar yechimini izlab topish ko'nikma va malakalarini rivojlantiradi;
- yoshlar ona tabiatni sevish, ardoqlash, undan g'ururlanish ruhida tarbiyalanadi;
- yoshlarda suvni iflos va isrof qilmaslik tushunchalari rivojlanadi;
- atrof-muhit muhofazasi ijtimoiy zaruriyat ekanligi to'g'risidagi e'tiqodni shakllantiradi;
- yoshlarda ekologik xavf-xatarlarning oldini olishga qaratilgan burch, vijdon, odamiylik xususiyatlarini mustahkamlaydi;
- yoshlarni kuzatuvchanlik, atrof-muhit go'zalligini anglash bilan bog'liq bo'lgan qiziqishlar rivojlanadi;
- o'simliklar, hayvonlar tabiatning bir qismi, inson tabiat go'zaligi bilan bog'liq ekanligi, uni asrab-avaylash zarurligini tushunib yetadi;
- yoshlar XXI asr sivilizatsiyasi darajasiga va tabiatga xavf tug'diruvchi kuchli antropogen ta'sirlarga bardosh beruvchi, yangicha odob va axloqqa asoslangan ekologik dunyoqarashga ega bo'ladi;
- O'zbekistonning tabiiy boyliklari: o'simliklari, hayvonot olami, qo'riqxonalar va nodir landshaftlar, tabiat yodgorliklarini, yer, suv, havosini muhofaza qilish bo'yicha qonunlar haqida bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi;
- yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzi qaror topadi;
- energiya va resurs tejovchi texnologiyalar hamda muqobil energiya manbalari xususida yetarli darajada bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi.

REFERENCES

1. Тўхтаев А. Экология. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988.
2. Шодиметов Ю. Ижтимоий экологияга кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996
3. Достходжаева Р.И. Экология. Маърузалар матни. – Тошкент: ТФИ, 2006.
4. Мурадов Ш.О., Холбаев Б.М., Отакулов У.Х., Дониев Х.Ш. Саидов Ш.Э. Экология (мини дарслик). – Қарши: НТПЦ “Ойкос”, 2005.
5. Радкевич В.А. Экология: Учебник. / Радкевич В.А.– 3-е изд., переработано и дополнено – М.: Высшая Школа, 1997. – 354 с.
6. Киселёв В.Н., Основы экологии: Учебное пособие / В.Н. Киселев– МН.: 1998.

JAMOATCHILIK NAZORATI – DAVLAT BOSHQARUVINI DEMOKRATLASHTIRISHNING HUQUQIY ASOSI

Babajanov Sarvarbek Bekpulatovich
Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada jamoatchilik nazorati davlat boshqaruvini demokratlashtirishning huquqiy asosi sifatida tahlil etilib, taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

***Kalit soʻzlar:** davlat, fuqarolik jamiyati, huquq, tarix, jamoatchilik, Respublika, ijtimoiy munosabatlar.*

ОБЩЕСТВЕННЫЙ КОНТРОЛЬ - ПРАВОВАЯ ОСНОВА ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Бабаджанов Сарварбек Бекпулатович
научный сотрудник Ургенчского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется общественный контроль как правовая основа демократизации государственного управления и вырабатываются предложения и рекомендации.

***Ключевые слова:** государство, гражданское общество, право, история, общественность, Республика, общественные отношения.*

PUBLIC CONTROL - THE LEGAL BASIS FOR DEMOCRATIC PUBLIC GOVERNANCE

Babajanov Sarvarbek Bekpulatovich -
Researcher at Urgench State University

ABSTRACT

The article analyzes public control as a legal basis for democratization of public administration and develops proposals and recommendations.

***Keywords:** state, civil society, law, history, public, Republic, social relations.*

KIRISH

Jamoatchilik nazorati uzoq tarixga ega bo'lsa ham, uni ilmiy tushuncha sifatida fanga ijtimoiy psixologiyaning asoschilaridan bo'lgan T.Tard olib kirdi. Uning talqinida mazkur tushuncha jinoyatchining xulq-atvorini me'yoriy qoidalar doirasiga qaytarish uchun qo'llaniladigan usullar majmuini ifodalagan. Keyinroq, bu

tushunchaning mazmuni ancha kengaydi. Bunday kengayish amerikalik sotsiologlar E.Ross va R.Park tadqiqotlari tufayli yuz berdi. Ularning talqinida jamoatchilik nazorati individga uning xulq-atvorini ijtimoiy me'yorlarga mos keltirish maqsadida o'tkaziladigan ta'sirni anglatadi. Amerikalik sotsiolog T.Parsons tavsifida jamoatchilik nazorati sanksiyalar yordamida deviant xulq-atvorga ta'sir o'tkazish orqali uni me'yoriy holatga keltiradi va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda jamoatchilik nazorati fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning muhim sharti hisoblanib, Davlat boshqaruv tizimi, faoliyati, ustidan jamoatchilik nazoratini o'rnatish fuqarolik jamiyatining eng muhim belgilaridan biridir. Davlatning ochiqlik va oshkoralik siyosatini e'tibordan chetda qoldirish, ba'zi hollarda o'zlariga tegishli deb o'ylab o'z vakolatlaridan noto'g'ri foydalanish ayrim Davlat boshqaruv organi hodimlari faoliyatida afsuski kuzatilmoqda. Davlat aksariyat hollarda o'z hokimiyatini xalq bilan baham ko'rmaslikni ma'qul ko'radi. Bunday salbiy holatning uzluksiz davom etishi davlat institutining asl mohiyatiga putur yetkazadi va u bajaradigan ijtimoiy vazifalarning o'zgarishiga olib keladi. Oqibatda, hokimiyatni cheklash, ya'ni uni nazorat qilishga zarurat tug'iladi[1].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bizga ma'lumki Fuqarolik jamiyati institutlari tizimida o'zini o'zi boshqarish organlarining o'rni beqiyosdir. Yurtimizda qadimdan o'zini o'zi boshqarish organi bo'lgan, mahalla instituti ming yillar davomida sinalgan va chuqur ildiz otgan, aholini birlashtirib turadigan ijtimoiy hodisa sifatida rivojlanib kelmoqda. Mahallaning tuzilmasi va funksiyasi vaziyatga qarab o'zgarib turgan, ammo u o'zini o'zi boshqarish tamoyilini saqlab qolgan, o'z hududida istiqomat qiluvchi aholi o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni muvofiqlashtirib turgan va nazoratchilik funksiyalarini ham bajargan. Mustaqillik tufayli mamlakatimizda mahalla instituti shakllanibgina qolmasdan huquqiy kafolati ham yaratilib O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 105-moddasi bilan mustahkamlab qo'yildi "Shaharcha, qishloq va ovullarda, shuningdek ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi mahallalarda fuqarolarning yig'inlari o'zini o'zi boshqarish organlari bo'lib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini saylaydi"[2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan 1992 yil 12 sentyabrdagi "Respublika "Mahalla" xayriya jamg'armasini tashkil qilish to'g'risida"[3] gi Farmoni ahamiyatlidir. "Mahalla" xayriya jamoat Fondi nodavlat notijorat tashkilot bo'lib, uning asosiy maqsadi – fuqarolar yig'inlarini aniq

yo'naltirilgan asosda aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, xususiy tadbirkorlik va oilaviy biznesni rivojlantirish markaziga aylantirish, shuningdek, o'zini o'zi boshqarish organlarining davlat boshqaruvi organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati olib borish tizimidagi vazifalarini yanada kengaytirishga ko'maklashish, ma'rifiy, madaniy ishlarni keng yo'lga qo'yish, milliy va ma'naviy qadriyatlarni izchil targ'ib qilish, fuqarolar yig'inlari faoliyatini takomillashtirish orqali ijtimoiy va ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashga ko'maklashishdan iborat. Bugungi kunda mazkur Fond mamlakatning barcha hududlaridagi bo'lim va bo'linmalari bilan birga fuqarolar yig'inlari faoliyatini takomillashtirish, mahalla faollarining bilim va ko'nikmalarini oshirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Davlat dasturida mahalla institutining jamiyatdagi o'rnini kuchaytirish va maqomini oshirish, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining aholi, xususan, yoshlar bilan hamkorligi usullaridan biri bo'lgan ijtimoiy hamkorlik munosabatlarini mustahkamlash, xotin-qizlar manfaatlarini himoya qilish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish, ularning o'sib kelayotgan avlod tarbiyasidagi ruhini oshirish, oilada qulay ma'naviy-axloqiy muhitni qo'llab-quvvatlash, mahallaning jazoni o'tash joylaridan ozod qilingan shaxslarning ijtimoiy moslashuvi va ishga joylashishida ishtirok etishi, shuningdek, huquqbuzarlikka moyil bo'lgan kishilar bilan ishlash uchun jamoatchilik kengashlari tashkil etish zarurligiga alohida e'tibor qaratilgan.

G'arb olimlarining qarashlarida jamoatchilik nazorati aksariyat hollarda biror-bir sohada amalga oshiriladigan nazoratni anglatadi. Jumladan, amerikalik sotsiolog Travis Xirski (Travis Hirschi) jamoatchilik nazoratini, asosan, jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurash nuqtai nazaridan talqin qiladi. Unga ko'ra, ijtimoiy so'rovlar jamoatchilik nazoratini shakllantiradi va aksilijtimoiy xarakterga ega bo'lgan xatti-harakatlarni tartibga soladi[4]. Charlz Kuley (Charles Horton Cooley) ham mazkur fikrni davom ettirgan holda, jamiyatdagi illatlarni bartaraf etishda jamoatchilik nazorati muhim o'rin tutishi, mavjud huquqbuzarliklarning oldini olishda u samarali xizmat qilishini ta'kidlaydi. Bu hodisa jamiyatda o'ziga xos raqobat muhitini vujudga keltirishi bilan birga, o'ziga xos tarzda ijtimoiy vijdonni shakllantirishga ham xizmat qiladi[5].

Jamoatchilik nazoratini amalga oshirishda Davlatning roli juda muhim sanaladi, nazorat ob'ekti davlatning o'zi bo'lsa xam, davlat umummilliy manfaat nuqtai nazaridan jamoatchilik nazoratiga yo'l bermasa, uning samara berishi qiyin.

Bu borada keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan O'zbekistonda amalga oshirilayotgan pragmatik, ochiq-oshkoralikka asoslangan yangi bosqichdagi islohotlar samarasi tufayli, jamiyatimizda

jamoatchilik nazoratining ham ta'sir doirasi sezilarli ravishda kuchaydi. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda davlat organlari va ularning rahbar-mutasaddilari xatti-harakatlariga nisbatan bildirilayotgan munosabat tufayli ko'plab kamchilik va muammolar, qonunbuzilish holatlariga chek qo'yilayotganini aloxida e'tiborga olish lozimdir.

Davlatimiz rahbari tomonidan Konstitutsiyamizning 27 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasida ta'kidlagan: "Qonunlarimiz qanchalar xalqparvar va mukammal bo'lmasin, ularning mazmun-mohiyatini bilmasak, huquqiy ongimiz va madaniyatimiz yetarli bo'lmasa, huquqiy burch va mas'uliyat kundalik turmush tarzimizga aylanmasa, islohotlardan ko'zlagan maqsadlarimizga yetishimiz mavhum bo'lib qolaveradi", – degan so'zlar isbotini bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda fuqarolarning ayrim hollarda davlat organlari xodimlarining ham qonunlarimizni mazmun mohiyatini anglamasdan qilayotgan xatti-harakatlarida yaqqol ko'rish mumkin. Jamoatchilik nazorati fuqarolarning, davlat organi hodimlarining nafaqat qonunlarni bilishga bo'lgan mas'uliyatini balki xuquqiy muomala madaniyatini oshirishga ham xizmat qiladi.

Prezident Sh.M.Mirziyoyev tomonidan 2018 yil 4 iyuldagi "Davlat organlari huzurida jamoatchilik kengashlari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaroriga ko'ra, davlat organlari huzuridagi jamoatchilik kengashining asosiy vazifalari, funksiyalari, vakolatlari va faoliyatini tashkil etish tartibi belgilab berildi.

"Vaholanki, Harakatlar strategiyasida nazarda tutilgan chora-tadbirlarga muvofiq, qabul qilingan va 2018 yil 13 aprel kunidan boshlab kuchga kirgan "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi Qonun ijrosini ta'minlashda davlat organlari huzuridagi jamoatchilik kengashlarining faoliyati samarador bo'lishi dolzarb ahamiyatga ega.

Xususan, ushbu Qonunda davlat organlariga murojaatlar va so'rovlar; davlat organlarining ochiq hay'at majlislarida ishtirok etish; jamoatchilik muhokamasi; eshituvi; monitoringi; ekspertizasi; jamoatchilik fikrini o'rganish; fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan ijro etuvchi hokimiyat organlarining, boshqa tashkilotlar va muassasalarning hisobotlarini eshitish kabi jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning sakkizta shakli belgilab qo'yilgan.

Biroq, "Taraqqiyot strategiyasi" markazi tomonidan o'rganishlar yakunlari jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning ushbu shakllaridan foydalanish va aniq natijalarga erishish ishlari qoniqarli emasligidan dalolat bermoqda. Ayniqsa, jamoatchilik eshituvi, jamoatchilik monitoringi, jamoatchilik ekspertizasi kabi

normalar deyarli faoliyatga joriy etilmayapti. Shuningdek, mahalla fuqarolar yig'inlari tomonidan ijro etuvchi hokimiyat organlarining, boshqa tashkilotlar va muassasalarning hisobotlarini eshitish amaliyoti hanuzgacha yo'lga qo'yilmagan"[6].

Konstitutsiya va qonun ustuvorligiga erishishda esa, tabiiyki, jamoatchilik nazorati institutidan unumli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda esa, davlat boshqaruvi va hokimiyati organlarining samarali faoliyat yuritishida jamoatchilik nazorati omili juda muhim ahamiyat kasb etadi. Prezident Sh.M.Mirziyoyev tomonidan imzolangan "Davlat organlari va tashkilotlarining faoliyati ochiqligini ta'minlash, shuningdek, jamoatchilik nazoratini samarali amalga oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" [7]gi Farmoni Davlat organlari rahbar-xodimlarining qonunlarga qat'iy amal qilib, o'z zimmalaridagi vazifa va majburiyatlarini mas'uliyat bilan ado etib bexato ish olib borishlarida samarador ahamiyatga ega bo'ldi.

Farmonda davlat organlari va tashkilotlari faoliyatining ochiqligini ta'minlash sohasini muvofiqlashtirish va doimiy monitoring qilish, shu jumladan ularning normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilangan ma'lumotlarni Internet tarmog'iga joylashtirish (e'lon qilish) majburiyatlari hisobini yuritish;

davlat organlari va tashkilotlari faoliyati ustidan ommaviy axborot vositalari orqali samarali jamoatchilik nazoratini o'rnatish bo'yicha choralarning ishlab chiqilishi va joriy etilishiga ko'maklashish; va eng asosiysi bugungi kunda davlat orgvnlvri hodimlarining "davlat organlari faoliyati ochiqligi, shaffofligi va hisobdorligi" madaniyatini singdirish hamda davlat organlari va mansabdor shaxslar xalq oldida hisobdorligini ta'minlash muhimligi to'g'risida tushuntirish ishlarini muntazam olib borish zarurligi belgilab qo'yilgan[8].

Davlat boshqaruv organlari va xizmatchilarining faoliyati jamoatchilik nazorati ostida ekanligini anglashi fuqarolik jamiyati shakllanishi jarayonining muhim belgilaridandir. Ya'ni, davlat organlari fuqarolarga o'z siyosati, harakatlarini tushuntirib berishi, xalq oldida muntazam ravishda hisobdor bo'lishi bugungi zamon talabidir.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak, davlat boshqaruv hokimiyati va jamoatchilik nazorati vakillari bir-birini to'ldiruvchi kuchlardir. Davlat qonunlarini ijrosini ta'minlashda jamoatchilik nazoratining o'rni beqiyosdir. Fikrimizcha jamoatchilik nazoratidan ko'zlangan maqsad jarayonni yoritish emas balki natijaga erishishdir.

Davlat hokimiyati va jamoatchilik nazoratining birligi xalqning hokimiyatdan, hokimiyatning xalqdan begonalashuvining oldini olib, demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Jalilov A., Muhammadiev U., Jo‘rayev Q. Fuqarolik jamiyati asoslari: o‘quv qo‘llanma/. – Toshkent, 2015, 129 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 105-modda 2018 <https://constitution.uz/uz>
3. Hirschi, T. Causes of delinquency. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers. 2002.
4. Dictionary.Reference.Com
5. <https://strategy.uz/index.php?news=799> “Тараққиёт стратегияси” маркази ижрочи директори Элдор ТУЛЯКОВ марузасидан.
6. <https://lex.uz> Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони ПФ–6247, 16.06.2021 й
7. <https://lex.uz> Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони ПФ–6247, 16.06.2021 й
8. Qabulov, Q. P. (2017). NATIONAL INTERESTS AND PERSPECTIVES OF GLOBALIZATION. *Theoretical & Applied Science*, (1), 82-85.
9. Nodirbek Kodirov Mamasoliyevich. (2021). Current issues of formation of information culture in youth. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5770626>
10. Kodirov, N. (2020). Problems of the globalization of information culture in the current time. In *Știință, educație, cultură* (Vol. 4, pp. 272-274).

FROM THE HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS OF UZBEKISTAN

Sodikov Sardorbek Shukhrat ugli,
NamSU, 1st year master's student

ABSTRACT

Over the years of independence, Uzbekistan and the United States have begun to develop ties in the political, economic and military fields. In 1992, the ambassadors of the two countries were accredited in Tashkent and Washington, in April 1995, US Secretary of Defense William Perry visited Uzbekistan, after which the United States was visited by the Minister of Defense of our country. An important event was the meeting of the President of Uzbekistan with US Vice President Albert Gore, which took place at the White House in October 1995.

Keywords: Relations, diplomacy, politics, contact, economy

ИЗ ИСТОРИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ УЗБЕКИСТАНА

Соди́ков Са́рдорбек шу́храт угли
НамГУ, магистрант 1 курса

АННОТАЦИЯ

За годы независимости между Узбекистаном и США стали развиваться связи в политической, экономической и военной областях. В 1992 г. в Ташкенте и Вашингтоне были аккредитованы послы двух стран, в апреле 1995 г. Узбекистан посетил министр обороны США Уильям Пери, после чего Соединенные Штаты посетил министр обороны нашей страны. Важным событием стала встреча Президента Узбекистана с вице-президентом США Альбертом Гором, которая проходила в Белом доме в октябре 1995 г.

Ключевые слова: Отношения, дипломатия, политика, контакт, экономика

INTRODUCTION

Uzbekistan, thanks to its geostrategic position, mineral wealth, and, mainly, thanks to the diligence and talent of the Uzbek people, has long been recognized by the world. It was not only friends who reached out to our country. Our beautiful and rich land attracted conquerors. Over the past millennia, our country has been invaded more than once. The phalanxes of Alexander the Great, the Arabs, the hordes of Genghis Khan visited here, and at the end of the nineteenth century Russia invaded,

whose colonial regime, including the regime of Soviet power, lasted for more than a hundred years. Our people restored their independence after each invasion, and now again, as before, the bright holiday of Independence Day came to us - August 31, 1991, but now forever, forever.

LITERATURE REVIEW

In the course of the analysis of this article, the methods of scientific cognition of logic, historicity, consistency and objectivity are widely used. N.Zhuraev's textbook "The History of Uzbekistan" is defined as a methodological source.

RESULTS AND DISCUSSIONS

Uzbekistan has long been recognized by the world due to its geostrategic position, rich mineral resources, and mainly due to the hard work and talent of the Uzbek people. It wasn't just friends who reached out to our country. Our beautiful and rich land beckoned conquerors. Over the past millennia, our country has been invaded more than once. The phalanxes of Alexander the Great, the Arabs, the hordes of Genghis Khan, and in the late XIX-century, was invaded by Russia, and its colonial regime, including the Soviet regime, lasted for more than a hundred years. Our people restored their independence after each invasion, and now, as before, the bright holiday of Independence Day – August 31, 1991-has come to us again, but now forever, forever.

Independent development implies the obligatory entry of an independent state into the world political system. Hence the natural desire of Uzbekistan to strengthen its own sovereignty by introducing it into the world system as a full member. On the threshold of XXI The social and political situation in the world has undergone a radical transformation in the last century. In the last ten years of the twentieth century, the policy of "from a position of strength" has been replaced by a policy of reasonable civil dialogue. Uzbekistan, despite its relative youth as an independent state, has begun to play a prominent role in the world political arena. A new perspective on the development of humanity as a whole has emerged, serious changes have taken place in the field of communications, and the further development of international relations has gained a noticeable impact on the life of humanity. At a time when integration processes and people's desire to unite have intensified, it has become necessary to preserve national characteristics and spiritual heritage through independent policies.

Due to its geographical and political position, Uzbekistan has taken its rightful place in the world community. This is confirmed by the following:

1. Uzbekistan has a favorable geographical and political position, as it has the richest energy resources and an extensive transport network in Central Asia.
2. Most of the population of the Central Asian region lives in Uzbekistan. The scientific and technical potential of Uzbekistan exceeds the scientific and technical potential of neighboring countries.
3. Uzbekistan has rich natural resources. First of all, these are fertile irrigated lands and mineral resources necessary for maintaining the industrial potential of the republic. Uzbekistan is able not only to meet its own food needs, but also to export the most valuable agricultural products, in particular cotton. In addition, our country has serious opportunities to supply the world market with organic vegetables and fruits.
4. Our state has the opportunity to export such valuable raw materials as oil and gas. In addition, Uzbekistan has everything necessary for the development of modern industries, such as microradioelectronics.
5. Uzbekistan occupies a special place in the development of civilization. Having a rich spiritual heritage, Uzbekistan has long had a great influence on the world's political and social processes.

On March 2, 1992, the Republic of Uzbekistan became a full Member of the United Nations for the first time in its history. Uzbekistan has taken the initiative to create a permanent body in the region that would focus on issues such as stability and security in the Central Asian region, conflicts in Tajikistan and Afghanistan, the fight against drug trafficking, the Aral environmental crisis, etc.

The initiative of the President of the Republic of Uzbekistan was supported, and in February 1993 the UN office in Uzbekistan was opened in Tashkent. There are also a number of UN branch offices in our country (the High Commissioner for Refugees, the World Health Organization, the Children's Fund, etc.).

In February 1992, Uzbekistan became a full member of another authoritative international organization – the OSCE. I. A. Karimov was present and delivered a speech at the regular OSCE meeting, which took place on July 9-10, 1992, which testified to the successful entry of the republic into the world community.

Uzbekistan's admission to the UN has opened up ample opportunities for promoting its peace-loving policy. I. A. Karimov's participation and speech at the 48th UN session was important for strengthening our state's ties with the outside world.

The Republic of Uzbekistan became one of the 105 States that joined the movement of Non-Aligned countries, and also became a member of the Inter-Parliamentary Union. The Republic regularly participates in Inter-Parliamentary Union conferences and OSCE assemblies. The Chairman of the Oliy Majlis was elected Vice-President of the OSCE Assembly. Representatives of Uzbekistan have taken important initiatives in a number of these and other international forums.

Since the first years of independence, Chairman of the Oliy Majlis E. Khalilov has visited Austria, Germany, Spain, Switzerland, Belgium, Bulgaria, Pakistan, Turkey, South Korea and other countries in order to strengthen inter-parliamentary ties. In turn, the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan was visited by 13 parliamentary delegations, including delegations from Germany, Japan, Kuwait, Latvia, Pakistan, Bulgaria and Turkey, official government delegations from Switzerland, China, Germany and Lithuania. In addition, the Oliy Majlis received about 30 representatives of various embassies and representative offices.

The parliamentary delegation of Uzbekistan visited the United States, Germany, Turkey and other countries.

The Republic of Uzbekistan is a member of a number of reputable international organizations in the field of economics, science, technology and culture (the World Bank, the International Monetary Fund, the European Bank for Reconstruction and Development, the International Olympic Committee, etc.). Uzbekistan, as an independent state, has signed a number of conventions and protocols of the UN, OSCE and CIS. Over the past years, Uzbekistan has focused its foreign policy on developing and strengthening ties with advanced developed countries. Close cooperation with the United States, Germany, France, Italy, Great Britain, Japan, South Korea, Turkey and other developed countries has begun to bring results. An innovation in foreign policy was the Treaty of Eternal Friendship with Turkey.

The seminar "Central Asia: Security and Cooperation" was held in Tashkent on September 15-16, 1995, where topical issues of the region were discussed. The workshop was attended by representatives of 31 countries and six international organizations. The meeting focused on the prevention of conflict situations in the region.

President Karimov's visit to Germany, France and the United Kingdom opened a new era in Uzbekistan's cooperation with Europe, with economic, trade and cultural ties growing stronger over the years of independence.

At the end of April 1993, the President of Uzbekistan paid an official visit to Germany.

Islam Karimov met with German Federal Chancellor Helmut Kohl. The parties signed mutually beneficial agreements on cultural exchange, discussed the issue of investment, joint scientific research, and agreed to create a special fund to support intellectual potential. The delegation of Uzbekistan got acquainted with the industrial production of Germany. The visit was fruitful and laid a solid foundation for future cooperation. Meetings were held with the CEOs of Deutsche Bank, Mercedes-Benz, and Siemens, which resulted in important business agreements. In particular, It was planned to build a truck assembly plant in Khorezm with the assistance of Mercedes-Benz. Another important result was the creation of a joint intergovernmental Uzbek-German cooperation commission. A bilateral chamber of Commerce and Economy and the German Embassy opened in Tashkent, and planes began flying on the Tashkent-Frankfurt route. A branch of Deutsche Bank has opened in Tashkent. Relations between the two countries have been further strengthened after the visit of German Federal President Roman Herzog to Uzbekistan. He expressed his deep satisfaction after familiarizing himself with the living conditions of the 50,000-strong German diaspora in Uzbekistan.

On June 9-12, 1994, the State delegation of Uzbekistan visited the Netherlands, where it held talks with Queen Beatrix and Prime Minister Rudolf Lubbers. Members of the Uzbek delegation visited agricultural and livestock farms. The visit resulted in the signing of a bilateral protocol on trade and economic cooperation and a joint statement on the principles of cooperation between the two countries. The parties agreed to supply Uzbekistan with advanced modern agricultural technologies, seeds and pedigreed cattle.

Since the first days of independence, Uzbekistan has started establishing and developing friendly relations with France. At the end of October 1993, the delegation of Uzbekistan paid an official visit to France, which laid the foundations for cooperation between the two countries. President of Uzbekistan Islam Karimov met with French President Francois Hollande. Mitterrand and its other leaders, as well as representatives of the French public. During the reception, Mitterrand noted in his speech: "Uzbekistan, which occupies a leading position in the Central Asian region, can become a reliable bridge between East and West. Uzbekistan, with its rich history and traditions, which gave humanity world-renowned geniuses, has always attracted the attention of France. It is safe to say that after this meeting, your country will become even closer to us."

At the end of the visit, the parties signed a treaty of friendship and cooperation and a number of other documents on the development of cultural, scientific and

technical ties, as well as a document on mutual investments and their protection. The National Bank of Uzbekistan signed an agreement with a large French bank, Credit Commercial de France, which provided for investing in a project to build a modern oil refinery in Bukhara. An agreement was reached with the well-known petrochemical concern "Elor-akiten" and the company "Technician" on the construction of an oil refinery in Bukhara. Financial support for the construction was assigned to the Credit Commercial de France bank, where Uzbekistan deposited funds as a guarantee. April 25-27, 1994 President of France F. Mitterrand paid an official visit to Uzbekistan, during which the parties signed an agreement on cooperation between the Ministries of Foreign Affairs, on the freedom of movement of citizens of the two countries in Uzbekistan and France, as well as a declaration on cooperation in the development of air communication between the two countries. During the visit of the President of Uzbekistan to France in April 1996. The parties signed the Convention on the Elimination of double Taxation and the financial protocol.

Uzbekistan is also developing ties with another major European power, Great Britain. In June 1993, Princess Anne visited Uzbekistan. She got acquainted with the way of life and living conditions of the people of Uzbekistan and with the historical monuments of ancient Samarkand. In October 1993, British Foreign Minister Douglas Hogan paid an official visit to Uzbekistan. During the visit, the parties signed an agreement on cooperation in the field of culture and education, as well as an agreement on the elimination of double taxation.

Our country maintains political, diplomatic, economic and cultural ties with Finland, Austria, Belgium, Switzerland, Italy, Spain, Greece, Poland, Hungary, the Czech Republic, Slovakia, Croatia, Bulgaria and other European countries. The opening of the trading house of the Republic of Uzbekistan in Altendorf, Switzerland, was also important for the prestige of Uzbekistan. This institution is also the representative office of Uzbekistan in Switzerland, which is rightfully considered the center of world business and trade. In October 1995. The conference "Privatization in Uzbekistan: Opportunities for cooperation" was held in Geneva.

In November of the same year, a conference on "Business in Uzbekistan" was held in London, where the problem of economic reforms was discussed. The exhibition "The Great Silk Road: Uzbekistan" was organized in Stuttgart, which introduced the general public to the opportunities of Uzbekistan.

The speech of the President of Uzbekistan at the annual business meeting in Davos made a great impression on its participants, heads of state and government,

bankers and businessmen and was important for attracting foreign investment to Uzbekistan.

The deepening and development of Uzbekistan's relations with Western European countries contributed to the activation of trade. For example, in 1998. Uzbekistan exported goods worth \$ 537.4 million to European countries, while the share of imports in the same period was \$ 335.0 million.

The establishment and development of relations with the European Union contributed to the growth of Uzbekistan's authority on a global scale. "The signing of the Partnership and Cooperation Agreement between Uzbekistan and the European Union at such a high – level forum is certainly an important event that marks a new, repeated stage of our relations. We see these relations as one of the priorities of our foreign policy aimed at integrating our country into the international community and the world economy. However, we note with appreciation that the signing of this document is the political support for the independence and sovereignty of our young state", - said the President of the I. A. Krymov, speaking in the castle "Fortezza de basso" in Florence in June 1996. the heads of state and government gathered for a summit during the summit, there was signed an agreement on partnership and cooperation.

Work on this agreement began in 1994. After a thorough study of the issue by the European Commission and the Union, as well as the European Parliament, the EU decided to start negotiations in late 1995. In mid-1996, official negotiations between the parties began. Negotiations between the Republic of Uzbekistan, the European Commission and members of the European Union were held in Brussels (Round 1) and Tashkent (Round 2). The Treaty was signed on June 21, 1996 in Florence at a meeting of the Heads of State and Government of the European Union.

The agreement was signed on behalf of Uzbekistan by President Islam Karimov.

Thanks to the signing of this treaty, Uzbekistan entered into cooperation with 15 European states on a formal legal basis. The agreement provides for cooperation in political, legal, economic, investment, financial, scientific and technical and many other areas. The parties agreed to create favorable conditions for mutual trade and free transit of goods on the territory of their countries. In general, Uzbekistan, thanks to its rapprochement with the European Union, has gained access to advanced European experience and modern technologies.

The Oliy Majlis is largely responsible for the preparation and signing of the partnership and cooperation Agreement with the European Union.

Over the years of independence, Uzbekistan and the United States have developed ties in the political, economic and military fields. In 1992, ambassadors of the two countries were accredited in Tashkent and Washington, in April 1995, US Secretary of Defense William Perry visited Uzbekistan, after which the United States was visited by the Minister of Defense of our country. An important event was the meeting of the President of Uzbekistan with US Vice President Albert Gore, which was held at the White House in October 1995.

By the beginning of 1996, about 200 joint ventures were operating in Uzbekistan on the basis of American investments. Among them is a joint venture for gold and silver mining, created with the assistance of the American company Newmont Mining Corporation in the Muruntau deposit area (Navoi region). Representative offices of 28 American companies, firms and banks are registered in Tashkent.

In June 1996, Karimov paid an official visit to the United States of America, where he met with Bill Clinton. The meeting was more important for the development of bilateral relations between the two countries and for the integration of the young independent state into the world community.

CONCLUSION

The Presidents of both countries discussed issues of political and economic cooperation, as well as exchanged views on the situation in the Central Asian region. The President of the United States noted the leading role of Uzbekistan in the Central Asian region and expressed hope for close cooperation between the two countries in the interests of security and for the benefit of the peoples.

During his visit to the United States on February 5, 1997, President Karimov was received by the Secretary of State. The parties discussed a number of issues related to the expansion of economic and cultural cooperation. Establishing strong ties with such a great Power as the United States of America is a priority of Uzbekistan's foreign policy strategy.

Uzbekistan's foreign trade relations with the United States of America have grown significantly. For example, in 1998, Uzbekistan exported \$ 63.6 million worth of goods to the United States, and imported \$ 242.9 million worth of products from the United States.

REFERENCES

1. Zhuraev N. The history of Uzbekistan. –T.; O'zbekiston. 1999. -422 p.

-
2. Новейшая история Узбекистана. Учебник для вузов. - Ташкент: "Адабиёт учкунлари", 2018.
 3. Bilateral relations of the Republic of Uzbekistan with American countries
<https://mfa.uz/ru/pages/with-usa>

FANLARNI O‘QITISHDA TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI

Sayyora Rustamovna Abdalova

p.f.n., dotsent

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

Sarvar Sattarovich Kuchkarov

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada informatika va axborot texnologiyalari yo‘nalishidagi fanlarni o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari, bu sohadagi muammolar, ularni bartaraf etish bo‘yicha amalga oshiriladigan vazifalar haqida so‘z yuritiladi.

Tayanch so‘z va iboralar: *bilim, ko‘nikma, malaka, informatika, axborot texnologiyasi, pedagogik texnologiya, integratsiya, standart, test, majmua, didaktik ta‘minot, darslik, o‘quv-metodik qo‘llanma, elektron darslik, portfolio, elektron ta‘lim resurslari, sillabus va boshqalar.*

TASKS OF TRAINING ON THE DIRECTION OF INFORMATICS AND INFORMATION TECHNOLOGY AND THEIR WAYS OF IMPLEMENTATION

Sayyora Rustamovna Abdalova

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

Sarvar Sattarovich Kuchkarov

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

This article deals with the peculiarity of teaching subjects in the areas of computer science and information technology, problems in this area, and the problems of eliminating these problems.

Key words: *knowledge, skills, skills, informatics, information technology, pedagogical technology, integration, standard, test, manual, didactic software, textbook, educational and methodical manuals, electronic textbook, portfolio, electronic educational resources, syllabus, etc.*

ЗАДАЧИ ПОДГОТОВКИ ПО НАПРАВЛЕНИЮ ИНФОРМАТИКА И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И СПОСОБЫ ИХ РЕАЛИЗАЦИИ

Сайёра Рустамовна Абдалова

кандидат педагогических наук, доцент

Чирчикский государственный педагогический институт Ташкентской
области

Сарвар Саттарович Кучкаров

Чирчикский государственный педагогический институт Ташкентской
области

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются особенности преподавания предметов в областях информатики и информационных технологий, проблемы в этой области, а также проблемы устранения этих проблем.

Ключевые слова: знания, умения, навыки, информатика, информационные технологии, педагогические технологии, интеграция, норматив, тест, пособие, дидактическая программа, учебник, учебно-методические пособия, электронный учебник, портфолио, электронные образовательные ресурсы, syllabus и др.

KIRISH

Bugungi hayotimizning har bir jabhasi, har bir soha va barcha faoliyat turlari bevosita axborot texnologiyalari bilan bevosita bog'liqdir. Shunday ekan, axborot texnologiyalarni yaratish va ularni boshqarishga oid bilim, ko'nikma va layoqatning har bir insonda shakllanishi fundamental ahamiyat kasb etadi. Ta'lim tizimini axborotlashtirish - texnologik va ijtimoiy bilimlarni uzatish jarayonini tezlashtirish, zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida o'qitish sifatini oshirish bilan birga insonni turli ijtimoiy muhitga moslashuvini osonlashtirish imkoniyatlarini yaratadi.

Bugungi kunda informatika va axborot texnologiyalari yo'nalishidagi fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari hamda xususiy metodikalarni ishlab chiqish, ta'lim tizimida bilim, ko'nikma va malakalarning to'liq o'zlashtirilishini ta'minlash, mazkur yo'nalishidagi fanlarni o'qitishda innovatsion texnologiyalarga asoslangan ma'ruza, munozara, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini loyihalash va pedagogik faoliyatda qo'llash, bu yo'nalishidagi fanlarni o'qitishda rivojlangan mamlakatlardagi ilg'or tajribalarni o'rganish kerakligini davr taqozo etmoqda [1].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Buning uchun o'quv mashg'ulotlarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish mahorati, ijodkorligini oshirish, o'quv fanlarini integratsiyalash turlari, yo'nalishlari, tiplari, funksiyalari hamda kelgusida rivojlantirish istiqbollarini belgilash, informatika va axborot texnologiyalari fanlarini o'qitishda o'quv axborotini qayta ishlash, muammoli savol, keys-stadi topshiriqlarini ishlab chiqish, ushbu fanlarni o'qitishda talabalar mustaqil ta'limini tashkil etish, kurs ishi, bitiruv malakaviy ishi, magistrlik dissertatsiyasining uzviyligini ta'minlash, mazkur fanlardan masalalar yechish metodikasini takomillashtirish, bu fanlarni o'qitishda talabalarning bilimlarini ob'ektiv baholash mexanizmlarini takomillashtirish, standart va nostandart o'quv va test topshiriqlari majmuasini ishlab chiqish, didaktik ta'minotini yaratish, bu fanlardan darsliklar va o'quv-metodik qo'llanmalar, elektron darsliklar, portfolio, o'quv kursining elektron - ta'lim resurslarini va sillabusini yaratish kabi vazifalarni amalga oshirish lozim.

Bu vazifalarni hal etishda:

- o'qituvchilarni informatika fanlarini ijodiy o'qitish va o'zlarining amaliy faoliyatlarida yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari bilan qurollantirish;
- informatika fanlari o'qituvchilarini informatika sohasi bo'yicha turli shakldagi sinf va sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish hamda o'tkazishga tayyorlash;
- ularni ta'lim-tarbiya tizimini axborotlashtirishning zamonaviy yo'llari va ulkan istiqbollarini haqida tassavvurlarini rivojlantirish xamda chuqurlashtirish;
- oliy ta'limda informatika fanlarini o'qitish metodikasiiga doir bilimlarini takomillashtirish, zamonaviy yondashuvlarni o'zlashtirish, joriy etish, ta'lim amaliyotida qo'llash va yaratish ko'nikma va malakalarini tarkib toptirish lozim.

Shu bilan bir qatorda:

- informatika fanlari o'qituvchilari o'sib kelayotgan avlodning umum ta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan informatika fanlarining ahamiyatini, uning mazmunini ajratish tamoyillarini, informatika fanlarining o'zaro va boshqa fanlar bilan aloqadorligini tushuntirish;
- informatika o'qitish metodikasi yo'nalishida pedagog kadrlarning kasbiy bilim, ko'nikma, malakalarini uzluksiz yangilash va rivojlantirish mexanizmlarini yaratish;
- zamonaviy talablarga mos holda oliy ta'limning sifatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan pedagoglarning kasbiy kompetentlik darajasini oshirish;

- pedagog kadrlar tomonidan zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va xorijiy tillarni samarali o'zlashtirilishini ta'minlash;
- maxsus fanlar sohasidagi o'qitishning innovasion texnologiyalari va ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish;
- mazkur yo'nalishida malaka oshirish jarayonlarining fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyasini ta'minlash muhim hisoblanadi [4].

Darsga bo'lgan o'qituvchining puxta tayyorgarligi ta'limning samarasini ta'minlaydi, shuning uchun darsga kirishdan oldin o'qituvchi ham psixologik, ham fani bo'yicha puxta tayyorgarlik ko'rishi, ya'ni o'qituvchining kasbiy bilimdonligi va qobiliyati mezonlarini rivojlantirish lozim.

Ijtimoiy bilimdonligi:

- dars mobaynida auditoriya bilan samarali o'zaro muomala shaklini tashkil etishi;
- talabalar bilan til topishi;
- sog'lom ma'naviy muhitini yaratish.

Uslubiy bilimdonligi:

- barcha bilimlarini, ko'rgan-kechirganlarni talabalarga tushunarli, ravon tilda yetkazishi;
- ta'lim texnologiyasi va metodlaridan samarali foydalanishi.

Ixtisoslik bilimdonligi:

- o'z fani va predmeti sohasi bo'yicha chuqur va har tomonlama mukammal bilimlarga egaligi;
- o'z ustida ishlashi;
- ilmga, yangiliklarga bo'lgan qiziqishi;
- zamonaviy AKTlari yangiliklaridan boxabarligi;
- uning ehtiyojlar tizimini, o'qituvchiga bo'lgan talab-takliflarini aniq bilib til topisha olishi.

Bilish qobiliyati:

- o'z fani sohasidagi kashfiyotlarni hamisha kuzatib borishi;
- materialni mukammal bilishi, unga qiziqishi;
- ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarishi.

Tushuntira olish qobiliyati:

- o'quv materialini talabalarga tushunarli qilib bayon etishi;
- ularda mustaqil ravishda to'g'ri fikrlashga qiziqish uyg'ota bilishi.

Kuzatuvchanlik qobiliyati:

- talaba shaxsini va uning vaqtinchalik ruhiy holatlarini tushuna bilish bilan

bog'lik bo'lgan psixologik kuzatuvchanligi.

Nutq qobiliyati:

- nutq yordamida, imo-ishora vositasida o'z fikr va tuyg'ularini aniq va ravshan ifodalashi;

- nutqi darsda talabalarga qaratilganligi.

Tashkilotchilik qobiliyati:

- talabalar jamoasini uyushtirishi, jipslashtirishi, muhim vazifalarni hal etishga ruhlantirishi;

- o'z ishini tashkil etishda ishni to'g'ri rejalashtirishi va uni nazorat qilishi;

- vaqtni to'g'ri taqsimlashi, belgilangan muddatda ulgurishi.

Obro' orttira olish qobiliyati:

- talabalarga bevosita emotsional-irodaviy ta'sir ko'rsatishi;

- fanni yaxshi bilishi;

- mehribonligi, halol-pokizaligi.

To'g'ri muomala qila olish qobiliyati:

- talabalarga yaqinlashishi, ular bilan pedagogik nuqtai-nazardan samarali o'zaro munosabatlar o'rnatishi.

Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati:

- o'z harakatlarining oqibatini ko'rishi;

- talabaning kelgusida qanday odam bo'lishini tasavvur qilishi va boshqalar.

Psixologik jihatdan tayyorgarlik deganda quyidagilarni tushunish lozim. Dars murakkab jarayon bo'lib, unda turli psixik xususiyatlarga xarakterga, irodaviy xislatlarga, xotiraga, diqqatga, tafakkur va temperamentga ega bo'lgan talabalar ishtirok etishadi. Dars davomida yuqorida qayd etilgan xususiyatlar u yoki bu ko'rinishda talabalar tomonidan namoyon etiladi. Qolaversa, darsning har bir daqiqasida hech kim, hech kaysi yo'l bilan oldindan rejalashtira olmaydigan vaziyatlar yuzaga chiqadi. Ammo, o'qituvchi psixik jihatdan har qanday vaziyatda o'zini yo'qotmasdan muammoni to'g'ri yo'l bilan hal etishga tayyor bo'lishi lozim. Buning uchun har bir o'qituvchi bo'lajak darsning muhitini tasavvur etishi va unga o'zini oldindan tayyorlashi lozim bo'ladi.

Fan bo'yicha tayyorgarlik deganda esa quyidagilar tushuniladi: darsni tashkil etishdan oldin o'qituvchi belgilangan guruhda o'z fani bo'yicha o'quv dasturidan qaysi mavzuni o'tishi lozimligini ko'rib oladi. So'ng ushbu mavzu bo'yicha Davlat ta'lim standartlariga murojaat etib, nima to'g'risida talabalarga bilim berishni aniqlab oladi. Mavjud darslik yoki adabiyotlar, shuningdek, ko'rgazmali yoki boshqa ta'lim vositalari o'quv dasturi talabalariga qanchalik javob berishini aniqlab, mavzuni

yoritishga yordam berish imkoniyatlarini bilib oladi. Darslikda bayon etilgan o'quv materiali bilan tanishib, uni bugungi kun vazifalari hamda guruh talabalarining bilim darajasiga moslashtirib, zaruriyat bo'lsa o'zgarishlar, tuzatishlar kiritadi [3].

O'quvchilarni mashq qildirish uchun amaliy vazifalarni belgilaydi, so'ng mavzu yuzasidan xulosalar chiqarish, qonun-qoidalarining ta'rifini belgilab oladi. Talabalar dars davomida va uyda olib boriladigan mustaqil ishlari uchun vazifalar tayyorlaydi. Dars turi hamda uning davomida qo'llaniladigan metodlar aniq belgilab qo'yiladi.

Shu bilan birga dars mavzusini oldingi o'tilgan mavzular bilan hamda fanlararo aloqalarni ayrim talabalar bilan yakka tartibda olib boriladigan ishlar rejalashtiriladi va dars rejasini yozishga kirishiladi. Kundalik dars rejasi o'qituvchi tomonidan har bir darsga alohida yoziladi.

Darsning asosiy belgilaridan biri ilmiylikdir. Darsda o'rganiladigan bilimlar hozirgi zamon fani yutuqlarini o'zida aks ettirishi, ta'lim jarayoni maqsadi hamda talabalarining real bilish imkoniyatlariga mos bo'lishi zarur. Dars ijodiy jarayon. Dars-jamoa mehnati jarayoni.

Darsni ijodiy tashkil etish, vaqtdan unumli foydalanish, mashg'ulotlarni o'z vaqtida o'tkazish talabalarda jamoa bo'lib ishlay olish ko'nikmalarini shakllantirish, o'zaro yordam va talabalar o'rtasida hamkorlik o'rnatish yo'llari bilan mashg'ulotlar jamoa mehnati jarayoniga aylantiriladi. Dars ta'limning boshqa shakllaridan o'zining ichki va tashqi xususiyatlariga ko'ra farq qiladi. Muayyan yoshdagi va ma'lum tayyorgarlikka ega bo'lgan talabalar guruhi, rejim, dars tartibi, mashg'ulotlarni ma'lum xonada o'tkazish kabilar darsning tashqi xususiyatlari, darsning maqsadi, ta'lim mazmunini his qilish, qiziqish, anglash, tushunish uning ichki xususiyatlari sanaladi. Dars ana shu ikki xil tashqi va ichki xususiyatlarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida tashkil etiladi. Darsga quyiladigan talablar kiradi:

- har bir darsning maqsadini aniq belgilash;
- darslarning optimal mazmunini, o'rganiladigan bilimlar ko'lami, shakllantiriladigan ko'nikma va malakalarni oldindan aniqlab qo'yish;
- darsni tashkil etishga oid ta'lim metodlarini, vositalarini tanlash, talabalar bilish faolligini rag'batlantirish, o'quv topshiriqlari, mustaqil ishlarni ta'limga tatbiq etish.

Jamiyatning turli sohalari to'xtovsiz rivojlanishda bo'lib, o'z ustida ishlamagan va soha yangiliklaridan bexabar mutaxassis esa zamondan orqada qolishi tayin. Shu sababli ham informatika fanlarini ham zamon bilan hamnafas yangilab borish va o'zgartirishlar kiritish talab qilinadi.

Informatika o'quv predmeti sifatida informatika fani va uning rivoji bilan uzviy

bog'lik. Shuning uchun "Informatika o'qitish metodikasi" fani birinchi navbatda informatika fanining metodologiyasiga asoslanadi [2]. O'zining xulosalarida u ta'lim va tarbiyaning umumiy tamoyillariga tayanadi. Ma'lumki, ushbu tamoyillar pedagogika va didaktika tomonidan ishlab chiqiladi. Bundan tashqari, mazkur fan fiziologiya va psixologiya fanlari tomonidan qabul qilingan qonuniyatlardan ham bevosita foydalanadi. Ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadlaridan biri bo'lgan informatikaning fan sifatida o'ziga xosligi, uning zamonaviy fanlar tizimida tutgan o'rni va ahamiyatidan, hozirgi jamiyat hayotidagi ahamiyatidan kelib chiqqan holda informatika fanini o'qitishning maqsadlarini quyidagicha belgilash mumkin:

- o'quvchilarda kompyuter savodxonligini shakllantirish;
- o'quvchilarda axborotga ishlov berish, uzatish va undan foydalanish jarayonlari haqidagi bilimlar asoslarini mustahkam va ongli o'zlashtirib olishlarini ta'minlash;
- o'quvchilarga dunyoning zamonaviy ilmiy ko'rinishini shakllantirishda axborot jarayonlarining ahamiyatini, jamiyatning rivojida yangi axborot va kommunikasion texnologiyalarning ahamiyatini ochib berish;
- komp'yuterlardan ongli va samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish.

XULOSA

Yuqoridagi masalalardan hech biri boshqalaridan ajratilgan holda, alohida hal etilmasligi lozim. Ular bir butunlikda bir-biri bilan chambarchas bog'lik holda amalga oshirilishi lozim. Talabalar informatika asoslarini mustahkam egallashlari asosidagina ularning tafakkurini tarbiyalash va ilmiy dunyoqarashni yaratish mumkin.

Ikkinchi tomondan, mantiqiy fikrlashga o'rgatish bilangina, talabalarning informatikani fan sifatida uning o'ziga xos tomonlarini chuqur tushunishlariga erishish mumkin. Bundan tashqari, informatikani o'qitish jarayonida amaliy faoliyatga tayyorlash vazifasini to'g'ri hal etishga erishish uchun informatika kursining ilmiyligini oshirish lozim.

Faqatgina to'g'ri va chuqur xulosalar qila olsagina, talabalar har bir masalani yechishga tanqidiy va ijodiy yondasha oladilar, yangi muammolar oldida o'zlarini yo'qotib qo'ymaydilar va turli shart-sharoitlarda samarali faoliyat ko'rsata oladilar. Shuningdek, amaliy ish talabalarning dunyoqarashini kengaytiradi va uni yangi faktlar bilan boyitishadi hamda informatikadan bilim darajalarini oshiradi, chuqur va mustahkam bo'lishini ta'minlaydi.

REFERENCES

1. Yuldashev U.Y., Mamarajabov M.E. Informatikaning dolzarb muammolari. Ma'ruza matnlari. –T.: TDPU. 2003. -83 b.
2. Абдалова, С. Р. (2021). ТАЪЛИМ ОЛУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ПЕДАГОГИК МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРНИ АНИҚЛАШНИНГ МОЎЖИЯТИ. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(2), 617-623.
3. Abdalova S. R. THE IMPORTANCE OF DEFINING PEDAGOGICAL GOALS AND OBJECTIVES IN THE DEVELOPMENT OF INDEPENDENT THINKING OF STUDENTS // Academic research in educational sciences. - 2021. - Т. 2. - №. 2.
4. Мавлянов, А., Ачилов, Г. Б., Абдалова, С. Р. (2021). СОДЕРЖАНИЕ УЧЕБНОЙ ПРАКТИКИ И ТРЕБОВАНИЯ К НИМ. Экономика и социум, 5(2), 996-1003.
5. Абдалова, С. Р. (2021). Таълим сифатини оширишда ўқитиш технологияларининг ўрни ва роли. Science and Education, 2 (Special Issue 1), 218-228.
6. Мавлянов, А., Абдалова, С. Р. (2021). ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА. 65-я МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ АСТРАХАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ТЕХНИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА, 990-992.
7. Аллахвердиева, Х. В., Абдалова, С. Р., Кахраманов, Н. Т. (2020). Свойства металлополимерных систем на основе полиэтилена низкой плотности и меди. Молодежь в науке-2020, 483-485.
8. Bahromova, M. M. (2022). ZAMONAVIY KASBLARNI EGALLASHDA MATEMATIK MANTIQLIQNING O'RNINI VA USHBU KASBLARGA YO'NALTIRISH QAMROVINI KENGAYTIRISH. Ekonomika i sotsium, 1(92), 1334-1339.
9. Bahromova, M. M. (2021). The importance and necessity of teaching computer science and programming for primary school students. Asian Journal of Multidimensional Research, 10(9), 162-166.
10. Bahromova, M. M. (2021). MULTIMEDIALI INTELLEKTUAL O'YINLAR ORQALI BOLALARDA DASTURLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(6), 1189-1193.

11. Ornbaevna, A. S. (2020). Descriptive geometry and modern possibilities in the process of studying it. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 8(11).
12. Orinbaevna, A. S., Mukhamatsultonovna, M. I., & Sergeevich, P. D. (2020). Psychological and pedagogical problems of spatial thinking development in drawing lessons. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(1), 1-5.
13. Юсупова, Г. (2021). Состояние концепций моделирования обучения в системе образования. *ЎзМУ ХАБАРЛАРИ ВЕСТНИК НУУз*, 6(6), 243-246.
14. Юсупова, Г. Ю., Выборнов, С. (2021). «ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРОФОРИЕНТАЦИОННОЙ РАБОТЫ НА УРОКЕ ИНФОРМАТИКИ». *INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 1(6), 342-349.
15. Юсупова, Г. Ю. (2021). Формирование и подготовка компетентности учителей информатики с использованием ресурсов информационно-образовательной среды. *Fizika matematika va informatika*, 1(4), 42-49.
16. Yusupova, G. (2021). Model of development of model competences of a future teacher of informatics. *Экономика и социум*, 9(88), 1022-1031.
17. Юсупова, Г. Ю. (2021). Формирование компетентности у учителей информатики с использованием ресурсов информационно-образовательной среды. *Педагогика журналы*, 2(2), 56-58.

BO'LG'USI JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARI FAOLIYATINING ILMIY – PEDAGOGIK ASOSLARI

Dono Yaqubova

Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada jismoniy tarbiya o'qituvchilari faoliyatining ilmiy-pedagogik asoslari ilmiy tahlil etilib, bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchilari faoliyatini tashkil etishga oid nazariy va amaliy xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ilm, fan. Sport, jismoniy tarbiya, ta'lim, maktab, pedagogika, universitet

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL FUNDAMENTALS OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Dono Yakubova

Researcher at Urgench State University

ABSTRACT

The article provides a scientific analysis of the scientific and pedagogical basis of the activities of physical education teachers, the development of theoretical and practical conclusions on the organization of future activities of physical education teachers.

Keywords: science, science. Sports, physical education, education, school, pedagogy, university

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИЯ

Дано Якубова

научный сотрудник Ургенчского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В статье проводится научный анализ научно-педагогических основ деятельности учителей физической культуры, разработка теоретических и практических выводов по организации будущей деятельности учителей физической культуры.

Ключевые слова: наука, наука. Спорт, физкультура, образование, школа, педагогика, вуз

KIRISH

Mamlakatimiz siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri bu ham jismoniy, ham maʼnaviy sogʻlom boʻlgan avlodni kamol toptirish hisoblanadi. Zero, bugun dunyo mamlakatlarida keskinlashayotgan globallashuv jarayonlari sharoitida yuksak maʼnaviyatli va jismoniy barkamol avlodni tarbiyalash Vatanimiz kelajagini belgilab beruvchi va xalqimizning ezgu maqsadlarini roʻyobga chiqaruvchi eng muhim omillardan biridir. Bu ezgu amalning amalga oshirilishida uning huquqiy asoslari ham yaratilgan boʻlib, keng qamrovli ishlar qilinmoqda. Jumladan, Oʻzbekiston respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 3 iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PQ-3031-son Qarori va 2018 yil 5 martdagi “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-5368-son Farmoni bu sohani yanada rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. Ushbu farmon va qarorlarning asosiy maqsadlaridan biri ham bu sohadagi nazariy va amaliy bilimlarni yanada chuqurlashtirish, jismoniy tarbiyaga oid koʻnikma va malakalarga doir tushuncha hamda atamalarni toʻgʻri shakllantirishdan iborat.

Darhaqiqat, hozirgi globallashuv jarayonlari tobora keskinlashayotgan bir davrda bevosita yoshlarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligi bilan shugʻullanuvchi jismoniy tarbiya oʻqituvchilariga qaratilayotgan eʼtibor bu borada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zero, ularning muhim xizmatlaridan biri shundaki, oʻquvchi-talabalarni tarbiyaviy, madaniy, tibbiy, sanoat qurilish, ishlab chiqarish kabi kasb-hunarga yoʻnaltirish boʻlsa, ikkinchidan ularni maxsus jismoniy tayyorgarlik bilan qurollanishga maʼlum darajada xizmat qiladi. “Faqatgina zamonaviy asosda taʼlim-tarbiya olgan, jahonning manaman degan mamlakatlaridagi tengdoshlari bilan bellasha oladigan, jismoniy va maʼnaviy jihatdan barkamol yoshlar biz boshlagan ishlarni munosib davom ettirish va yangi bosqichga koʻtarishga qodir boʻladi”[1] – deb, taʼkidlagan edi mamlakatimizning birinchi Prezidenti Islom Karimov. Albatta, bu borada yoshlarimizning ong-tafakkurini zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish, shuningdek, xalqimizning milliy maʼnaviyatida muhim boʻlgan axloqiy kamollik, vatanparvarlik, insonparvarlik, ilmga chanqoqlik, bilimdonlik, bunyodkorlik, mehnatsevarlik singari fazilatlarini singdirib borish bevosita boʻlgʻusi jismoniy tarbiya oʻqituvchilarining bilim va koʻnikmalariga ham bogʻliqdir. Shu nuqtai nazardan, bugungi kunda yosh avlodga taʼlim berayotgan oʻqituvchilarning oʻzlari zamonaviy innovasion texnologiyalarni toʻliq oʻzlashtirgan, axborot-kommunikatsiya vositalaridan oqilona foydalana olish koʻnikmalariga ega boʻlishlari, umuman barcha taʼlim-tarbiya sirlaridan voqif boʻlishlari talab etiladi.

Bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchilari ilmiy pedagogik faoliyati bilan bog'liq masalalarni o'rganishda, eng avvalo, mazkur hodisaga oid tushunchalarning mazmun-mohiyatini tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Xususan, "jismoniy tarbiya" tushunchasining o'ziga bir qancha ta'riflar berilganligini ko'rishimiz mumkin. "Jismoniy tarbiya – ta'lim-tarbiya jarayoni bo'lib, u kishi organizmini morfologik va funksional ravishda takomillashtirishga uning asosiy, hayoti uchun muhim bo'lgan harakat malakalarini yaxshilashga hamda bular bilan bog'liq bo'lgan bilimlarni tarkib toptirishga qaratilgandir"[2]. "Jismoniy tarbiya - sof sport musobaqalaridan iborat bo'lgan jarayongina emas, balki ushbu tarbiya orqali yoshlarda axlokiy-irodaviy xislat va fazilatlar tarkib toptirilishidir"[3].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

"Jismoniy tarbiya organizmni har tomonlama chiniqtirishga qaratilgan, sog'liqni mustahkamlashni nazarda tutgan tarbiya, jismoniy mashqlar"[4] va h.k.

Turli yo'nalishlar bo'yicha, ya'ni u hoh matematik, fizik, tarixchi yoki jismoniy tarbiya o'qituvchisi bo'lsin uning ish uslubi bevosita pedagogik faoliyat bilan bog'liqdir. Darsning mazmunli va sifatli olib borilishi o'z navbatida, uning pedagogik mahorati, pedagogik ko'nikmasi, pedagogik malakasi, umuman pedagogik faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Mashhur rus pedagogi V.A.Suxomlinskiy: "pedagogik rahbarlikning sirlaridan biri o'qituvchilarda muntazam izlanish va o'z ishining tahliliga qiziqish uyg'otishdan iborat. Kimki o'z darslarida, tarbiyalanuvchilar bilan o'zaro munosabatlarda yaxshi va yomonni farqlashga, yutuq va kamchiliklarini o'z vaqtida bo'lishga urinsa, pedagogik faoliyatning yarim muvaffaqiyatiga erishgan bo'ladi"[5] - deb, pedagogik faoliyatga o'z ta'rifini shunday ifodalagan edi. Shu nuqtai nazardan olganda, o'z pedagogik faoliyatini endigina boshlagan yosh bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchisi umuman jismonan va ruhan bo'shashishi yoki butunlay osoyishtalikka berilishi mumkin emas. Bizga ma'lumki, bu tuyg'u psixologiya fanida "relaksatsiya" deb atalib, kishilarning ish faoliyatida salbiy holatlariga beriladigan baho sifatida e'tirof etiladi. Har bir bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchisi pedagogik mahoratni to'liq egallashi uchun:

birinchidan, o'z o'quv fanini davr talablari asosida o'zlashtirgan bo'lishi;

ikkinchidan, psixologik va pedagogik bilimlarga ega bo'lishi (o'quvchilar xarakteriga mos usullarni qo'llay olishi);

uchinchidan, o'zida pedagogik izlanuvchanlik va fidoyilikni tarkib toptirishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Rus olimi I.P.Rachenko pedagogik mahoratni pedagogik san'atning bir qismi sifatida quyidagi fikrni bildiradi: "Pedagogik mahorat deganda o'qituvchining pedagogik-psixologik bilimlarni, kasbiy malaka va ko'nikmalarni mukammal egallashi, o'z kasbiga qiziqishi, rivojlangan pedagogik fikrlashi va intuisiyasi, hayotga axloqiy-estetik munosabatda bo'lishi, o'z fikr mulohazasiga ishonchi va qat'iy irodasi tushuniladi"[6].

Shuningdek, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisining pedagogik faoliyatida o'qituvchilik kasbiga sadoqatli bo'lish, o'z fanini o'qitish metodikasini mukammal bilishi, pedagogik qobiliyatlarini namoyish eta olishi, pedagogik texnikani o'z o'rnida qo'llay bilishi eng muhim komponentlardan bo'lib hisoblanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, har bir bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisi doimo o'quvchilarga jismoniy mashqlarni yetkazish bilan birgalikda parallel ravishda uning ta'lim va tarbiyasi bilan shug'ullanib, u bilan o'zaro muloqot olib boradi. Har bir o'quvchi aqliy, ruhiy va jismoniy jihatdan doimo rivojlanishda bo'lganligi sababli ham bo'lajak o'qituvchi ular bilan doimiy muloqotda bo'lishi, ularning har bir psixologik xarakteri va fiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'sir ko'rsatish mexanizmlarini, avvalo, psixologiya va tarbiya nazariyasini mukammal tarzda o'rganib, o'z kasbiy faoliyatini doimiy rivojlantirib borishi zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchilari ilmiy pedagogik faoliyati davomida quyidagilarga alohida e'tibor qaratishi lozim deb hisoblaymiz:

- jismoniy tarbiyaga doir bilimlar tizimini mukammal egallagan bo'lishi;
- jismoniy mashqlarni o'quvchilarga to'laqonli yetkaza olish ko'nikma va malakasiga egaligi;
- o'z fanini o'zlashtirganligi bilan birgalikda umummetodologik fanlar asosini, xususan davlat siyosatining dolzarb masalalarini bilishi;
- atrofda sodir bo'layotgan ijtimoiy muammolar va jarayonlarni o'z nuqtai nazardan mustaqil tahlil qila olishi;
- o'quv jarayoni davomida o'quvchilarning ma'naviy qiyofasi haqida bilimlarga ega bo'lib borishi;
- o'quvchilarning yoshga doir xususiyatlaridan kelib chiqib, zamonaviy pedagogik va psixologik bilimlarni o'rnida qo'llay olishi;
- vujudga kelgan yangi bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirishi, takomillashtirishi va o'z mehnat faoliyatida ilmiy asosda foydalana olishi;

- o‘z ilmiy pedagogik faoliyatida me‘yoriy huquqiy hujjatlardan individual foydalana olishi;
- muommala madaniyatiga rioya qilishi;
- o‘zlashtirilgan bilimlarni tanqidiy yondashuv asosida tahlil qila olishi;
- o‘zlashtirgan bilimlarini o‘quvchilarga aniq yetkaza olishi;
- o‘z kasbiga nisbatan mas‘uliyat xissining shakllanganligi;
- pedagogik faoliyati davomida xorijiy tillardan birini kasbiy malaka yoki ilmiy muloqot almashish vositasi sifatida egallagan bo‘lishi;
- zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalana olishi;
- pedagogik faoliyatida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llay olishi va hakoza.

REFERENCES

1. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo‘lida xizmat qilish - eng oliy saodatdir. - T.: “O‘zbekiston”, 2015. – B. 255.
2. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodologiyasi, 1-tom, O‘qituvchi. T.: 1975.
3. Замонавий таълим / современное образование. - T.:2016, - №5. – Б.17.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – T.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 95-б.
5. Сухомлинский В.Д. Болаларга жоним фидо. - T.: Ўқитувчи, 1984,254 б.
6. Раченко И.П. Диагностика развития педагогического творчества учителя. - Пятигорск, 1992,196 с.
7. Qabulov, Q. P. (2017). NATIONAL INTERESTS AND PERSPECTIVES OF GLOBALIZATION. *Theoretical & Applied Science*, (1), 82-85.
8. Nodirbek Kodirov Mamasoliyevich. (2021). Current issues of formation of information culture in youth. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5770626>
9. Kodirov N. Problems of the globalization of information culture in the current time //Știință, educație, cultură. – 2020. – T. 4. – C. 272-274

SPORT TURLARIDA MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISH VA SIFAT DARAJASINI OSHIRISH VOSITALARI

Nishanov Furqat

Namangan Davlat Universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada sport turlari mashg'ulotlarni tashkil etish va sifat darajasini oshirish vositalari taxlil etilgan bolib, maqola songida taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: sport, natija, tarbiyalash, maqsad, sog'lik, yuqori sifat, jismoniy, ruhiy, texnika, shaxs

TOOLS FOR ORGANIZING AND IMPROVING THE QUALITY OF TRAINING IN SPORTS

Nishanov Furkat

Master of Namangan State University

ABSTRACT

The article analyzes the means of organizing and improving the quality of sports training, and at the end of the article offers suggestions and recommendations.

Keywords sports, result, upbringing, purpose, health, high, quality, physical, mental, technical, personality

ИНСТРУМЕНТЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ТРЕНИРОВОК В СПОРТЕ

Нишанов Фуркат

Магистр Наманганского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются средства организации и повышения качества спортивной подготовки, а в конце статьи предлагаются предложения и рекомендации.

Ключевые слова спорт, результат, воспитание, цель, здоровье, высокое, качество, физическое, умственное, техническое, личность

KIRISH

Sport mashg'ulotlari pedagogik hodisa bo'lib, mashq qilish usuliyatlari, tizimi yordamida bevosita yuqori sport natijalariga erishishga qaratilgan va jismoniy tarbiyaning ixtisoslashgan jarayonidir. Shuni ta'kidlash muhimki, sport pedagogika

nuqtai nazaridan birdan-bir maqsad bo'lmagan, tarbiyalash, sog'lomlashtirish va hayotga tayyorlashning vositasidir.

Sport mashg'ulotining vazifalari: sog'likni mustahkamlash va ma'naviy tarbiya talablari, shaxsni har tomonlama garmonik rivojlantirish; sport texnikasi va taktikasini egallash; tanlangan sport turiga xos jismoniy, ruhiy va irodaviy sifatlarni rivojlantirish, sport gigienasi va o'z-o'zini nazorat qilish sohasida amaliy va nazariy bilimlarni egallashdan iborat. Sport mashg'uloti davomida faqat yuqori mahoratnigina egallamasdan, sog'ligini mustahkamlash, jismoniy sifatlarini rivojlantirish, serunum mehnat va himoyasi uchun zarur bo'lgan hayotiy zaruriy malakalarni egallash vazifalari hal qilinadi.

Yuqori natijalarga erishish uchun jismoniy tarbiyaning barcha vositalari jismoniy mashqlar, gigienik omillar va tabiatning sog'lomlashtiruvchi kuchlari, shuningdek, mashg'ulotlar davomida vositalarning keng ishlab chiqilgan tizimi qo'llaniladi. L.P. Matveev sportchilarning yutuqlariga qarab sport turlarini trenirovka vositasi sifatida 5 guruhga ajratadi.

1. Yakka kurash, yengil va og'ir atletika, sport o'yinlari, gimnastika va boshqa sport turlari.

2. Matotsikl, avtomobil, samalyot, qayiq kabi texnik vositalari.

3. Miltiq, kamon kabi nishonga olish sport turlari.

4. Aviomodellar, avtomodellar singari konstruktorlik sport turlari.

5. Shaxmat, shashka, yangi ma'naviy sport turlari.

Barcha vositalar musobaqalash va tayyorlov mashqlariga bo'linadi, tayyorlov mashqlari o'z navbatida maxsus tayyorlov va umumtayyorlov mashqlarini o'z ichiga oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Musobaqalashish mashqlari – bu sport turiga xos bo'lgan va to'liq muayyan sport turining talablariga binoan bajariladigan yaxlit harakat faoliyatidir. Ko'pgina musobaqalashuv mashqlari harakat tuzilishi bo'yicha cheklangan va qisqa yo'nalishga ega bo'ladi; bular monostrukturali mashqlardir. Bunga tezkorlik kuchini talab qiladigan mashqlari (sakrashlar, uloqtirish, og'irlikni ko'tarish, sprint) va chidamlilikni talab qiladigan submaksimal, katta va o'rtacha zo'riqish bilan bajariladigan ssiklik (yugurish, suzish va boshqa)harakatlar kiradi.

Musobaqalashuv mashqlarining kompleksi – doimiy mazmunga ega bo'lgan ikki kurash va ko'pkurashlardan iborat. Bir turdagi ko'pkurashlarga konkida yugurish to'rtkurashi, tog' chang'isi uchkurashi kirsas, turlari ko'p kurashlarga yengil atletika

o'nkurashi, zamonaviy beshkurash, chang'i ikki kurashi, «Alpomish» va «Barchinoy» ko'pkurashlari kiradi.

Trenirovkada musobaqalashish mashqlari asosiy o'rinni tutadi, chunki ular yordamida sport klassifikatsiyasi bilan belgilangan maxsus talablarning majmuyi yaratiladi. Biroq, bu kompleks mashg'ulotlarda nisbatan kam qo'llaniladi. Chunki ular organizmni tez charchatadi, har doim ham samarali bo'lmagan stereotiplarni mustahamlanishiga sabab bo'ladi vah.k.

Musobaqalashish mashqlari mashg'ulotlarda katta variativligi bilan ajralib turishi zarur. Maxsus tayyorgarlik mashqlari musobaqalashish harakatlarini shakli va xarakteriga o'xshash harakatlarni o'z ichiga oladi.

Masalan, yengil atletikachilarda muayyan masofaning ajratilgan qismlari bo'yicha yugurishi, musobaqalashish kombinatsiyasining elementlari va bo'laklarini yoki imitatsiya mashqlarni bajarishi shular jumlasidandir. Mashqlar tanlab olingan musobaqalashish mashqi bilan qandaydir yaxlitlikka ega bo'lgan taqdirdagina maxsus tayyorgarlik mashqlari darajasida bo'lishi mumkin. Sport mashg'ulotining qayd qilingan vositalari faqatgina jismoniy vositalar bo'libgina qolmay, balki sportchini texnik, taktik va irodaviy tayyorlash vositasidir.

Yuqori sport mahoratiga erishishga qaratilgan barcha vositalar sport mashg'uloti usuliyatlariga kiradi. Harakat faoliyatiga o'rgatish usuliyatlari jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasining umumiy asoslaridan bizga ma'lumdir. Bu yerda ularni sport mashg'ulotlariga nisbatan aniqlashtirishga to'g'ri keladi. Usuliyatlarning asosiy maqsadi harakat malakalarini takomillashtirish va jismoniy sifatlarni tarbiyalashga qaratilgan. Sport mashg'ulotida belgilangan vazifalariga ko'ra, qat'iy reglamentlashtirilgan mashq usuliyatlarining turli xil variantlardan foydalaniladi. Trenirovka mashg'ulotlaridagi harakat malakalarini takomillashtirish jarayonida standart va almashtirib mashq qilish usuliyati keng qo'llaniladi.

Harakat sifatlarini va organizmning funksiyalarini takomillashtirishda maqsadga muvofiq tanlangan mashqlar kompleksi, interval mashq qilish usuliyatini (navbatdagi nagruzkalar orasida belgilangan vaqtda dam olish), uzluksiz mashq qilish (dam olinmasdan mashqlar kompleksi uzluksiz bajariladi) va yuqorida qayd qilingan turli xil usuliyatlar qo'llaniladi. Bir usuliyatning o'zi keng vazifalarni hal qilish va sportchini tayyorlashda asos bo'lib xizmat qilishi mumkin, masalan, yugurishda o'zgaruvchan mashq qilish usuliyati yordamida bir vaqtning o'zida chidamlilikni tarbiyalash, yugurish texnikasini takomillashtirish, masofa bo'ylab kuchni taqsimlashning taktik variantlarini mashq qilish mumkin va hokazo, ya'ni bir usul orqali sportchining jismoniy, texnik va taktik tayyor-garligini amalga oshirish

mumkin. Qat'iy reglamentlashtirilgan usuliyatdan tashqari sport mashg'ulotida musobaqalashish va o'yin usuliyati, shuningdek, doiraviy mashq qilish metodi keng qo'llaniladi. Musobaqalashish usuliyatining asosini faqat raqib bilan kuch sinash emas, balki o'z-o'zi bilan ham musobaqalashish mashqlari ham tashkil qiladi. Shuning bilan birga mashg'ulotga kiritilgan o'yin usullari yordamida yuqori ruhiy ko'tarinkilikka erishiladi, fikrlash qobiliyati, qo'yilgan maqsadga erishish, irodasi va qat'iyati rivojlanadi.

Doiraviy mashq qilish jismoniy mashqlarni qo'llashning tashkiliy usuliyatining shakli sifatida jismoniy sifatlarning kompleks namoyon qilishni takomillashtirishga qaratilgan.

XULOSA

Mashg'ulot jarayonlari muayyan sport turida maksimum natijalarga erishishga qaratilgan. Yuqori sport kamolotiga erishish ko'pqirrali va juda murakkab jarayondir. U sportchining o'zini har tomonlama funksional, jismoniy, texnik va taktik tayyorlash orqaligina emas, uning natijasining o'sishiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar ta'sirida kam amalga oshiriladi. Bu omillarga birinchi o'rinda trenerning har tomonlama tayyorgarligini (uning nazariy bilimi, amaliy tajribasi, tashkilotchilik qobiliyati, shuningdek, ilmiy tadqiqot va metodik faoliyatga intilishining bevosita tashqi muhitni, moddiy-texnika, xo'jalik va meditsina ta'minoti va boshqalarni) kiritish lozim. Shunday qilib, sportchi rekord o'rnatishida unga yuzlab kishilar yordamlashadi, ular uni shaxs va sportchi sifatida shakllantirishadi.

REFERENCES

1. A.Abdullayev, R.Rasulov, A.Xasanov Umumiy o'rta va kasb-hunar ta'limi tizimlarida jismoniy tarbiyadan sinfdan tashqari ishlar Toshkent 2009. -200. b.
2. Bondarevsky E .YA. Xankeldiyev SH. X. O'quvchi yoshlarning jismoniy tayyorgarligi. Meditsina –T.: 1986.-204 b.
3. A.Abdullayev. Jismoniy madaniyat nazaryasi va metodikasi. Bakalavr talabalar uchun darslik.- T. 2018. -410.b.
4. F.A.Kerimov "Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar". Toshkent. "Zar qalam" - 2004.-447.b.
5. R.Abdumalikov ,T.T. Yunusov. va boshqalar. «O'zbekistonda jismoniy tarbiya taolimining rivojlanishi», metodik tavsiyanoma. T., O'zDJTI nash, 1992.
6. I.N. Sarkizov-Sirazini. «Tansihatlik – tuman boylik», T., «Medisina», 1966.
7. U.Tursunov, «Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi», o'quv qo'llanma, Qo'qon, 1992.

8. Kodirov N. Problems of the globalization of information culture in the current time //Știință, educație, cultură. – 2020. – T. 4. – C. 272-274
9. Kadirov N. M. Social and physical experience of information and information culture //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 3. – C. 165-170.
10. Kodirov N. M. Transformation and globalization of information media //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 12. – C. 83-93.
11. Nodirbek Kodirov Mamasoliyevich. (2021). Current issues of formation of information culture in youth. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5770626>
12. Kodirov N. M. TRANSFORMATION AND GLOBALIZATION OF INFORMATION MEDIA //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 12. – C. 83-93.

HOW WE CAN IMPROVE ECOLOGICAL CULTURE AMONG PUPILS OF 9-11-GRADES

Khalmatova Dilobad Alimjanovna

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region
Teacher of the Department of Pedagogy and Management,
Faculty of Pedagogy

ABSTRACT

Environmental education and education for the environment today play an important role toward sustainability. Environmental education provided by higher education institutions has an important impact on training and preparing the future generation for a green society. The purpose of this study is to examine the relationship among perception, attitude, and environmental behavior of the university students enrolled in different specialization fields (engineering electrical, mechanical, and economic).

Keywords: *environmental education; education environment; attitude; behavior; sustainability, protection, environmental behaviour.*

АННОТАЦИЯ

Экологическое образование и образование для окружающей среды сегодня играют важную роль в обеспечении устойчивости. Экологическое образование, предоставляемое высшими учебными заведениями, оказывает важное влияние на обучение и подготовку будущего поколения к зеленому обществу. Целью данного исследования является изучение взаимосвязи между восприятием, отношением и поведением в окружающей среде студентов университетов, обучающихся в различных областях специализации (инженерная электротехника, механика и экономика).

Ключевые слова: *экологическое образование; образовательная среда; отношение; поведение; устойчивость, защита, экологическое поведение.*

INTRODUCTION

The first environmental initiatives appeared about 200 years ago due to the need to rescue endangered species. Over time, reasons that have imposed nature protection have diversified. Since 1970 there have been clear signs of planet deterioration: Thinning of the ozone layer, global warming, acid rain, and water, air, and soil pollution. People began to understand the need to behave more responsibly towards nature, but the responsibility of man for the protection of the environment is both individual and above all collective: Nature protection engages mutual collaboration

and support on the ground, local, county, national, and especially, international levels. Literature about environmental education (EE) defines it in multiple ways and, for the purposes of this research, we understand EE to be a collaboration of content and pedagogy that engages students in a study of the environment to “encourage behavioral change and action” [1]. In a UNESCO study from 1985 [2], it is shown that students from several developed European countries have attitudes towards the highly developed environment, but the inclination to act to solve environmental issues or to be active in environmental organizations is very low. The rift between the rich ecological awareness of many citizens and lack of involvement in practical environmental protection activities can be overcome by changing the ratio of the share of knowledge to that of practical environmental activities in favor of the latter and through the priority use of specific methods of moral and civic education (method-specific example of educators, eco ethics debate, case analysis, moral conversation, exercise, team co-operation, moral punishment positive or negative, etc.). According to UNESCO [3], in 1987 environmental education was considered as a learning process that enhances people’s knowledge and skills about the environment and the associated challenges, which develop the necessary skills and expertise needed to meet challenges and foster attitudes, motivations, and commitments to inform decisions and take responsible actions (definition also used in 2015 [4] and adapted with the new society orientation). According to the Tbilisi Declaration [5], environmental education is a process aimed at developing a world population that is aware of and concerned about the whole environment and its associated problems and which has the knowledge, attitudes, motivations, commitment, and skills to work individually and collectively toward solutions of current problems and the prevention of new ones [6,7]. Environmental education, as supported by Crohn Kara and Birbaum [8], has been around for over 50 years and has contributed to environmental sustainability by disseminating skills-building information.

THE MAIN PART OF THE ARTICLE

The assessment of environmental education [9] suggests it is rather poor, despite several decades of attention to its importance and the assessment discipline has a short history of environmental education. Shubo Liu and Liqing Guo [10] are among the authors who have paid more attention to environmental education or environmental issues in management education. They expected people to enrich their environmental and ecological value through ecological education, thus changing

people's attitudes. In 1992, for the first time, an international survey conducted by the George H. Gallup International Institute obtained data on a wide range of environmental perceptions and opinions from citizens in 24 economically and geographically diverse nations [11]. Aggregate, national-level scores for a variety of measures of public concern of environmental quality were created and correlated with per capital national product. Although the results vary considerably depending on the measure, overall national affluence is more often negatively rather than positively related to citizen concern for environmental quality—contradicting conventional wisdom [6]. Global concern for the environment and planet health represent, for Dunlap and Mertig [12], a priority taking climate change, the increasing CO₂ footprint, and the reaction of nature against human impact into consideration. Volunteering in the field of environmental protection and preservation is one of the synthetic criteria for assessing the efficiency and effectiveness of ecological education activities. Environmental education by volunteering is the ideal of ecological education globally; volunteering is rare, with less than 1% of the population taking part [8], except for countries such as the Netherlands, Denmark, Great Britain, USA, Canada, Australia, etc., and in the European Union the percent is 4% (European Commission) [5]. Riordan and Last [13] applied a survey to identify students' responses to environmental issues through action, which remain a key area for study. The energy incited by this study was evident in their work, their willingness to talk with researchers informally about their learning, and in the actions they undertook to spark transformation. The results reflect that in our shrinking world, sustaining the environment relies on students becoming problem-solvers, critical-thinkers, and ultimately, change-makers.

DISCUSSION IN THE ARTICLE

There is much debate about whether the foundation of environmental education (EE) is a part of Education for Sustainable Development (ESD), whether ESD is a part of EE, or whether the two must be considered as separate entities [14,15]. Schultz [12] in 2002 gave an answer to the question regarding influences of the types of attitudes that individuals within a given culture are likely to develop, the types of environmental behaviors that individuals are likely to adopt, and more generally, beliefs about how to solve environmental problems. Protecting the environment is so important that requirements and standards cannot be too high, and continuing environmental improvements must be made regardless of cost. By transferring the European attitude toward environment Eurobarometer across cultures [14] to

Romania in 2009, Nistor [11,12] made a study about the Romanians behavior regarding the nature and their positive attitude towards the environment. The attitude of the Romanians is similar to the Europeans towards the environment, the relationship between ecology and consumer behavior. The same factors are influencing the behavior of students, namely their attitude to the environment and to the problems related to it such as climate change, the need to reduce greenhouse gas emissions and to use alternative energy, pollution, loss of biodiversity, more efficient use of natural resources, waste management, sustainable consumption, and impact of products on the environment. The current ecological crisis spreads freely on our planets, affecting the unacceptably long biosphere and, implicitly, the living environment. Realizing the huge scale of this phenomenon, decision-makers of world rank and lately, nationally, are trying to establish firm and urgent measures for saving nature, for the preservation of the human environment; measures that are also covered by the education system. Sauv  [10] underscores the concept of sustainable development and has associated with environmental education to promote development models based on the wise use of resources, with concerns for equity and durability [11]. Environmental education, regardless of the manner in which it is connected to sustainable development, must face its own limits. Different conceptions of environment, education, and sustainable development coexist. These conceptions influence the way educators define and practice environmental education. In his study, Biedenweg and Monroe [12] sustain that environmental educators are joining forces with youth and community development professionals, museums, zoos, and botanical gardens and urban green space managers and planners to come up with new practices that reflect societal concerns.

CONCLUSION

In conclusion, I can say many of these practices occur outside of the classroom, involve youth and elders working together, and engage a diversity of professionals and participants in urban, as well as suburban and rural communities. Jadhav et al. [13] and Raut [14], in their study about the role of the higher education institution from India in environmental conservation and sustainable development, conclude that universities can help to establish sustainable development through the following aspects: Teaching programs, research, and outreach. As environmental sustainability is becoming an increasingly important issue for the world, the role of institutions of higher education in relation to environmental sustainability initiatives is becoming more and more prevalent [15]. Almut Beringer [15] concluded that if the role of

colleges and universities is to educate members of society, then they must be actively instrumental in the sustainability movement. Arjen and Wals [2] explain the need of environmental education which is obviously related to nature conservation education; however, there is an important difference in that it transcends issues of nature, biodiversity, and ecology to also, and foremost, include issues of environmental degradation, environmental health, pollution, and so on that have a lot to do with the way we live, produce, and consume. Biplab Roy [2] and Rajidul Hoque [4], in their study about environmental education and sustainable development in Bangladesh, mention that this topic has been a recent phenomenon which is necessary not only to develop sustainable environment but also to fight with upcoming climate change. The aim of environmental education is to teach and educate the public about the function of natural environments and, particularly, how human beings can manage their behavior and ecosystem. Akinci et al. from Turkey [12] understood that in order to ensure the sustainability of education in the direction of the findings obtained, besides fulfilling the expectations of the economic sector, it is very important to determine and fulfill the expectations of the education students.

REFERENCES:

1. Thomas, G. Facilitation in education for the environment. Aust. J. Environ. Educ. 2015, 21, 107–116. [CrossRef]
2. UNESCO—UNEP. International Environmental Education Programme, Series 17. A Comparative Survey of the Incorporation of EE into School Curricula; UNESCO: Paris, France, 1985.
3. UNESCO. International Strategy for Action in the Field of Environmental Education and Training for the 1990
4. Environmental Education and Sustainable Tourism Biplab Roy Bangladesh. Available online
5. https://archive.org/stream/Httpwww.iaset.usview_archives.phpyear2015jtype2id32detailsarchives
6. UNESCO-UNEP. The Tbilisi Declaration Connect; UNESCO-UNEP: Paris, France, 1977.
7. UNESCO-UNEP. Education for Sustainable Development; UNESCO-UNEP: Paris, France, 1996.
8. UNESCO. L'éducation Relative a l'Environnement: Principes D'eisegnement et D'apprentissage: Programme International; UNESCO: Paris, France, 2011.

9. Crohn, K.; Birbaum, M. Environmental education evaluation: Time to reflect, time for change. Eval. Program Plan. 2010, 33, 155–158. [CrossRef] [PubMed]
10. Environmental Education Evaluation. Time to Reflect Time for Change. Available online: https://www.researchgate.net/publication/223590054_Environmental_education_evaluation_Time_to_reflect_time_for_change (accessed on 19 February 2019).
11. Liu, S.; Guo, L. Based on Environmental Education to Study the Correlation between Environmental Knowledge and Environmental Value. Eurasia J. Math. Sci. Technol. Educ. 2018, 14, 3311–3319. [CrossRef]
12. Dunlap, R.E.; Gallup, G.; Gallup, A. Global environmental concern: Results from an international public opinion survey. Environment 1993, 35, 33–39.
13. Dunlap, R.E.; Gallup, G.; Gallup, A. Health of the Planet: Results of a 1992 International Environmental Opinion Survey of Citizens in 24 Countries; The George H. Gallup International Institute: Princeton, NJ, USA, 1992.
14. Riordan, M.; Klein, E.J. Environmental Education in Action: How Expeditionary Learning Schools Support Classroom Teachers in Tackling Issues of Sustainability. Teach. Educ. Q. 2010, 37, 119–134.
15. Environmental Awareness in Youth. Available online: https://mafiadoc.com/environmental-awareness-in-youthpdf-pdf-download-available_59984af41723dd94bda86570.html (accessed on 19 February 2019).
16. Education Increases-Awareness and Concern for the Environment. Available online: <https://gemreportunesco.wordpress.com/2015/12/08/education-increases-awareness-and-concern-forthe-environment/> (accessed on 19 February 2019)

PSIXOLOGIYADA MOTIVATSIYA VA MOTIVLARNI O'RGANISH METODLARI

Qabulov Qosimboy Pirjonovich
Urganch davlat universiteti dotsenti

ANNOTATSIYA

Maqolada psixologiyada motivatsiya va motivlarni o'rganish metodlari tahlil etilib, ilmiy va nazariy taklif, tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ilm, fan, psixologiya, xulq, atvor, stress, motiv, refdektor, energetik

MOTIVATION AND METHODS OF STUDYING MOTIVATION IN PSYCHOLOGY

Kabulov Kosimboy Pirjonovich
Associate Professor of Urgench State University

ABSTRACT

The article analyzes the methods of studying motivation and motives in psychology, develops scientific and theoretical proposals and recommendations.

Keywords: science, science, psychology, behavior, attitude, stress, motive, reflector, energetic

МЕТОДЫ МОТИВАЦИИ И ИЗУЧЕНИЕ МОТИВАЦИИ В ПСИХОЛОГИИ

Кабулов Косымбой Пиржонович
доцент Ургенчского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются методы изучения мотивации и мотивов в психологии, разрабатываются научно-теоретические предложения и рекомендации.

Ключевые слова: наука, наука, психология, поведение, установка, стресс, мотив, рефлексор, энергетика.

KIRISH

Motiv keng ma'noda xulq-atvor determinatsiyasi belgilanishiga qaramay, ko'pgina chet el tadqiqotchilari shaxs motivlarini juda tor ma'noda talqin qilib, uni ilmiy jihatdan tekshiradilar, hattoki ular shartsiz reflektor aktlarining miqdorini,

affektiv, stress va ekspressiv reaksiyalarni motiv tizimiga kiritmaydilar. Bir qator psixologlar motivni energetik, ma'noviy va ma'naviy tomonlarini o'zaro solishtiradilar, ular motivni sof ma'nodagi energetik bioquvvat faolligining manbai sifatida talqin qilib, uning ma'noviy va ma'naviy jabhalarini hisobga olmay turib, o'ziga xos ravishda tushuntirishga intiladilar. Jumladan, Z.Freyd (856-1939) motivning qonun-qoidalarini faqat dinamik energetik holat tariqasida talqin qiladi. Bir guruh chet el psixologlarining fikriga qaraganda, motiv – bu tajriba va reaksiyalarning energetik jabhasidan iboratdir (ushbu ta'rifga nisbatan munosabat o'ta bahsli bo'lganligi sababli mualliflarga tanqidiy fikr bildirishni tadqiqotning boshqa bo'limida bildiramiz).

O'tgan asrda psixologlari motivlarni tushuntirishda va uning tarkibiy qismlarini belgilashda dinamik va ma'noviy (ma'naviy) tomonlarining uyg'unligidan kelib chiqqan holda talqin qiladilar. Ularning ayrim namoyandalari qarashlarini tahlil qilish bilan cheklanamiz, xolos. S.L.Rubinshteyn motivning psixologik mohiyati to'g'risida quyidagi mulohazalarni bildiradi: motivatsiya – bu psixika orqali hosil bo'ladigan determinatsiyadir; motiv – bu shaxs xulq-atvorining kognitivistik jarayonini bevosita tashqi olam bilan bog'lovchi sub'ektiv tarzda aks etish demakdir. "Motiv inson faoliyatida muayyan maqsadni bajarishga sabab bo'luvchi omil. Motiv shaxsni harakatga va faoliyatga undovchi, ehtiyojning yuksak shakli sifatida paydo bo'luvchi ichki turtki hisoblanadi. Ehtiyoj va instinkt, mayl va hissiyot, ideal va boshqalar motivlar jumlasiga kiradi"[1]. Bizningcha, shaxs o'zining motivlari yordamida borliq bilan uzviy aloqada bo'ladi. Insonning xulq-atvori (xulqi)ni harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'luvchi motivlar shaxsning tuzilishida (tarkibida) yetakchi o'rin egallaydi. Motivning tuzilish (strukturaviy) tarkibiga shaxsning yo'nalishi, uning xarakteri, emotsional holati (his-tuyg'usi), qobiliyati, ichki kechinmalari, faoliyati va bilish jarayonlari kiradi. Psixologiya fanida to'plangan nazariy ma'lumotlarning ko'rsatishicha, shuningdek, bir qator psixologlarning fikricha, xarakter shaxs motivlarining dinamik tomonlari asosini tashkil qiladi, degan ta'limot mavjud. Jumladan, xarakterning u yoki bu sifatlari sof dinamik xususiyatli tavsiflarni tashkil qilsa, qolganlari esa faqat dinamik tabiatinigina emas, balki uning ma'naviy va ma'noviy jabhalarini ham yuzaga keltiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Motiv hissiyot bilan ham bog'liq bo'lib, ular xulq-atvor mohiyatidan tashqarida bo'lmaydi, balki hissiy kechinmalar, motivlashgan omillar tizimi bilan uzviy aloqaga egadir. Hissiyotning eng muhim funksiyalaridan biri shundan iboratki, unda inson

uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi daqiqalar uning uchun qanchalik zaruriyat ekanligini belgilashga xizmat qiladi. Hissiyotning bu sohadagi boshqa bir funksiyasi nisbatan umumiyroq bo'lib, odamning tashqi olamga, shaxslararo munosabatga, his-tuyg'ularga negizlik muammosi hisoblanib, uning uchun ahamiyatli voqea va narsalarga nisbatan bog'lovchilik xususiyatiga ega bo'lgan muloqoti zaif emotsional holatlar doirasidan tashqariga chiqib, faol, barqaror, turg'un jarayonlarni o'z ichiga oladi. Yuqoridagi mulohazalardan tashqari, motivlar funksional-energetik tomonlarini dinamik boshqarish vazifasini amalga oshiradi. E.G'oziev "motiv – bu shaxs xulq-atvorining kognitivistik jarayoninibevosita tashqi olam bilan bog'lovchi sub'ektiv tarzda aks etish demakdir"[2] – deb ta'kidlaydi. Insonning qobiliyati bevosita motivlashgan mexanizmlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning muhitini belgilaydi va dinamik, ma'naviy ta'sir etish munosabatini o'zida aks ettiradi. Motiv bilan qobiliyatning munosabatlari psixik faollikning bevosita bajarish negizi hisoblangan faoliyat orqali namoyon bo'ladi. Motivlashgan tizimning tarkiblarini amaliyotda ro'yobga chiqaruvchi nafaqat faoliyatnigina aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, balki faoliyatning keyingi istiqbol rivoji yoki uning boshqa sohalar bilan qorishib ketish ehtimoli darajasini ham belgilaydi. Lekin muayyan insonning funksional imkoniyati, faoliyati va xuddi shu faoliyatning ob'ektiv tomonlarining yaqqol ro'yobga chiqishi motiv barqarorlashuvi, rivojlanish (takomillashuv) ga yo'nalganligi ham faoliyatning ob'ektiv shart-sharoitiga moslasha boradi. Umuman shakllanish jarayoni, shaxsning rivojlanishi motivning faoliyatiga, faoliyatning esa motivga o'zaro ta'siri bilan tavsiflanadi, bizningcha, mazkur ta'sirning ko'rsatkichi, mezonni vazifasini bajaradi. Motivlarning rivojlanishi tufayli tarbiyaviy talablarni anglashda, ehtiyojlarni ichdan qayta qo'rishda xulq-atvor qoidalari, mezonlari yordami bilan faoliyat doirasining kengayishida, shaxsning borliq bilan munosabati kabilarda o'zgarishlar sodir bo'ladi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, motivlarning rivojlanishi, motivlashgan yangi ma'lumotlarning paydo bo'lishi, faoliyat muhiti doirasidagi o'zgarishlar tufayli amalga oshiriladi. Motiv mexanizmi shaxs sifatlarini qayta qurish, ularni rivojlantirish jarayonining faollashuvi tarzida yuzaga chiqadi, shu bilan birga inson kamol topish jarayoniga, faoliyat muhiti va sharoiti asta sekin yoki tez o'zgarishi – motivlarning takomillashuvi, barqarorlashuvi kabi omillarga ta'sir etadi. S.L.Rubinshteyn motivatsiya to'g'risida mulohaza qilib, "motivatsiya – bu psixika orqali sodir bo'ladigan determinatsiyadir"[3], - deb ta'kidlaydi. Insonni mehnat faoliyatida qayta tarbiyalash va muayyan fazilatlarni shakllantirish yuqoridagi mulohazalar mohiyatidan iboratdir. Bu o'rinda faoliyat faol vaziyat hisoblanib, mavjud ehtiyojlar, qiziqishlar doirasidagi psixologik holatlardan

uzoqlashib boradi, so'ngra yangi qiziqish, ehtiyoj va intilishlarni shakllantiradi, motivlar mohiyati va shakllarni o'zgartiradi.

XULOSA

Ushbu mulohazani alohida ta'kidlab o'tish joizki, motivatsiyaning faoliyat darajasidan tashqari chiqishi ehtimoli yoki faoliyatning motivatsiya doirasidan tashqari chiqishi imkoniyati to'g'risidagi talqinlar nisbiy xususiyatga ega. Binobarin, motivatsiya faoliyatdan tashqarida va faoliyat esa motivatsiyadan alohidalikka ega degan xulosaga kelmaslik maqsadga muvofiq. Bu holatni yaqqolroq namoyish qilish niyatida quyidagi hayotiy haqiqatga murojaat qilamiz. Har bir talaba oliy maktabga o'qishga kirayotganida unda diplom olish motivi paydo bo'ladi, o'qishga joylashganda esa o'quv predmetlarini o'zlashtirish jarayoni o'qishga nisbatan intilish, ehtiyoj, qiziqish, safarbarlik kabi psixik omillar yuzaga keladi. A.N.Leontevning fikricha, faoliyatning tuzilishi: maqsadga qaratilgan xatti-harakatlar va operatsiyalardan iboratdir. Odatda faoliyat o'zining predmeti va motiviga ega bo'lib, agarda motiv bilan predmet (jism, narsa) o'rtasida mutanosiblik (moslik) vujudga kelsa, demak shundagina u tub ma'nodagi faoliyatga aylanadi. Masalan, bir talaba imtihondan (reytingdan) o'tish uchungina birlamchi manbalarni o'qiydi, lekin boshqasi esa o'zini tekshirish va haqiqiy bilimlarni egallash uchun dars tayyorlaydi. Birinchi holatda talaba yoki o'quvchida motiv imtihonga qaratilgan bo'lib, o'quv predmeti mazmuni bundan mustasnodir, xuddi shu boisdan uning faoliyati faqat xatti-harakatlar tizimidan iboratdir, degan xulosa chiqarishga imkon beradi. Ikkinchi holatda esa motiv o'quv predmetini o'zlashtirishga qaratilganligi sababli uning intilishi faoliyatiga o'sib o'tadi degan fikrga kelishga kafolat beradi.

REFERENCES

1. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. M harfi. –T.: 2006. 761-bet.
2. G'oziev E. Umumiy psixologiya. – T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2010. – 214 b. (544)
3. G'oziev E. Umumiy psixologiya. – T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2010. – 214 b. (544)
4. Qabulov Q. P. NATIONAL INTERESTS AND PERSPECTIVES OF GLOBALIZATION //Theoretical & Applied Science. – 2017. – №. 1. – C. 82-85.
5. Nodirbek Kodirov Mamasoliyevich. (2021). Current issues of formation of information culture in youth. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5770626>
6. Kodirov N. Problems of the globalization of information culture in the current time //Știință, educație, cultură. – 2020. – T. 4. – C. 272-274

YOSHLAR TARBIYASIDA TEATR SAN'ATINING O'RNI VA AHAMIYATI

Baxtiyor Amanbayev

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan artist
UrDu "Ijrochilik va madaniyat" kafedrası o'qituvchisi

Qalandarov Usmon Egamberdiyevich

UrDu "Ijrochilik va madaniyat" kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada yurtimizda madaniyat va teatr san'atiga berilayotgan keng imkoniyatlar haqida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, teatr san'atining yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: madaniyat, teatr, sahna asarlari, Ogahiy, aktyor, ta'lim tizimi, tomoshagoh.

ABSTRACT

This article provides information about the wide range of opportunities for culture and theater in our country. There are also comments on the importance of theatrical art in educating young people.

Keywords: culture, theater, plays, Ogahi, actor, education system, spectacle.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о широких возможностях культуры и театра в нашей стране. Также высказываются замечания о значении театрального искусства в воспитании молодежи.

Ключевые слова: культура, театр, пьесы, Огахи, актер, система образования, зрелище.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 26.05.2020 yildagi PF-6000-sonli "Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini yanada oshirish chora-tadbirlari"⁶ to'g'risidagi Farmoni Madaniyat va san'at sohasi vakillari tomonidan qizg'in kutib olindi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish, yangi O'zbekistonning yangi tarixini yaratish, moddiy va nomoddiy madaniy meros durdonalarini saqlash va targ'ib etish, xalq og'zaki ijodiyoti va

⁶ Toshkent sh., 2020-yil 26-may, PF-6000-son

havaskorlik san'atini yanada ommalashtirish, yurtimizning jahon madaniy makoniga faol integratsiyalashuvini ta'minlash, madaniyat va san'at sohasini innovatsion rivojlantirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Teatr "yunoncha – tomoshagoh" cheklangan joyda bir yoki bir necha aktyorlar ifoda etadigan tomosha orqali fikr beruvchi san'at janridir. Ba'zan teatr tomoshalari o'tkaziladigan binolarni ham teatr deb atashadi (aslida ularni teatr binosi deb atash o'rinli).

Teatr – san'at turi; uning o'ziga xos ifoda vositasi aktyorning omma oldidagi o'yini jarayonida yuzaga keladigan sahnaviy voqeadir. Teatr san'atida ham boshqa san'atlarda bo'lganidek, xalq hayoti, tarixi, dunyoqarashi aks etib, jamiyat taraqqiyoti, ma'naviyati, madaniyati bilan bog'liq holda o'zgarib, takomillashib boradi. Teatr sintetik san'at bo'lib, jamiyat hayotida, tomoshabinlarning ma'naviy va estetik tarbiyasida muhim o'rin tutadi. Unda dramaturgiya, musiqa, tasviriy san'at, raqs, me'morlik ajralmas birlikni tashkil etadi. Teatrning muhim vositalaridan biri sahna nutqidir. Aktyor qahramonning pesadagi so'zlarini o'zlashtirib olar ekan, qahramon qiyofasida, holatlarda turib uning nutqiy tavsifini yaratadi, boshqa personajlar bilan muloqotga kirishadi. Sahna nutqi xarakterlarning ochilishida, asar mazmuni, konfliktining yoritilishida muhim o'rin tutadi. Sahna asarlarining yaratilishida teatr rassomligi (ssenografiya)ning hissasi katta. Rassom asar mazmuni va rejasi yechimidan kelib chiqib, dekoratsiya yaratadi. Ta'limda musiqaning ham o'rni katta, tomosha turi va janriga bog'liq holda u turli vazifani bajaradi: dramatik spektakllarda yordamchi vosita bo'lsa, operetta, musiqali dramada so'z bilan barobar huquqga ega, opera va baletda esa hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi deb ta'kidlab o'tilgan. Demak teatrga bugun tomoshabinlarni, ayniqsa yoshlarni jalb qilish, ushbu san'at turidan bahramand qilish zarur.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Teatrlar faoliyatida marketing va reklama tizimini rivojlantirish, teatrlarga aholini jalb qilish, qiziqtirish, teatr san'ati targ'ibotini yanada kuchaytirish. Barcha turdagi ta'lim muassasalari o'quvchi va talablarini madaniyat muassasalariga muntazam tashriflarini tashkil etish, Respublikamizda yangilik sifatida musiqali, drama va qo'g'irchoq teatrlari yo'nalishi bo'yicha xalqaro teatr festivalini har ikki yilda bir marta o'tkazish bo'yicha takliflar tayyorlash, festival to'g'risida nizom loyihasini ishlab chiqish, unda davlat teatrlari va xorijiy teatrlar bilan ijodiy hamkorliklarni mustahkamlash, aholini jahonning eng namunali sara asarlaridan bahramand etish,

teatrlardagi ijodiy xodimlarni sohaning yetuk xorijiy mutaxassisleri bilan tajriba almashishini tashkil etishni nazarda tutish farmonida ko'rsatib o'tilgan.

Ma'lumki, sahna asari uch jihati bilan muayyan ahamiyat kasb etadi: unda hamisha *badiiylilik*, *tarbiyaviylilik*, *ma'rifiylilik* xususiyatlari mujassam bo'ladi. Har bir haqiqiy sahna asari tomoshabinga estetik zavq bag'ishlashi barobarida, uning ma'naviy dunyosini boyitadi, fikrlash qobiliyatini kuchaytiradi, tasavvur doirasini kengaytiradi. Bularning barini Arastu hakim „*forig'lanish*“ (katarsis) iborasi bilan bog'lagan edi. Garchi olim bu iborani faqat *fojia* (tragediya)ga nisbatan bergan bo'lsa-da, uni barcha san'at asarlariga, xususan, sahna asarlariga nisbatan ham qo'llash mumkin. Estetikada besh yuz xildan ko'proq talqinga ega bo'lgan *forig'lanish* tushunchasini, umumiy tarzda, *qo'rquv*, *achinish*, *hadik* va *hamdardlik* singari tuyg'ular orqali ro'yobga chiqadigan holat, ya'ni inson qalbining *tozarishi* deb izohlash qabul qilingan. Bunday *forig'lanish* faqat fojeiy spektakllar orqali ro'y bermaydi. Qadimgi xitoyliklar, xususan, buyuk mutafakkir Li Yuy kulgi ham *forig'lantirish* xususiyatiga ega ekanligini aytib, inson kula turib o'zidagi o'tmish bilan *xo'shlashadi*, *yangilanadi*, *tozaradi* va *qalban yasharadi*, deb ta'kidlaydi. Demak, ikki buyuk alloma bir-birini to'ldirgan holda, teatrning *forig'lantirish* jihatiga katta ahamiyat beradi. Darhaqiqat, teatr insonga *xilma-xillik baxsh etadi*, uni *yumshatadi*, g'azab bilan bexosdan ko'targan toshni yerga ohista qo'ydirib, o'ylashga, mushohada qilishga chorlaydi. Shuning uchun ham teatrni san'atning barcha turlari ichidagi eng ta'sirchan san'at turi deyilsa, xato bo'lmaydi. Buning ustiga bir sahna asari har gal qo'yilganida u aktyor iste'dodining tug'yoni natijasida yangi spektakl tarzida namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, teatr hayotning ko'rgazmali shaklining badiiy aksi bo'lib, obrazlar orqali dunyoni qabul qilishga asoslanadi. Teatrda ma'no va mazmunnni ifodalashning o'ziga xos vosita, aktyorlar o'yinida paydo bo'ladigan sahna asaridir. Biroq bolalarni asosiy estetik ta'limi sohasida musiqiy-teatr faoliyati eng kam rivojlangan yo'nalish bo'lib qolmoqda. Tabiatga ko'ra, teatr san'ati bolalarning rolli o'yinlariga yaqin, yani bolalar jamoasi faoliyatiga. Bolalar o'yinlari va teatrning eng muhim komponenti rol bo'lib, atrof-muhitni o'rganish va anglashning badiiy aksi. Ushbu jarayonlarni tashkil qilishning shakllaridan biri - o'yin - ya'ni rol ijrosi va aktyorlik.

Tarixdan bizga ma'lumki Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi Mahmudxo'ja Behbudiyning Teatr-ibratxonadir degan iborasi nechog'li o'rinli ekanligini bugun ham his qilishimiz mumkin. Negaki teatr-tarbiya maskani, bu muqaddas dargohda spektakllar tomosha qilib inson o'ziga ma'naviy ozuqa oladi, yaxshi bilan yomonning farqiga boradi, madaniy hordiq chiqaradi. Biz kelajak avlod

tarbiyasini Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ertak tomoshalrini ko'rsatish bilan, o'rta maktablarimizda yosh tamoshabinlarimizga mo'ljallangan spektakllarni ham namoyish qilish bilan olib borishimiz zarur. Chunki muhtaram Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek bugun tarbiyani Maktabgacha ta'lim tashkilotlaridan boshlamog'imiz kerak. Albatta ta'lim tashkilotlari va o'rta umumiy o'rta ta'lim maktablarda teatr to'garaklari tashkil qilib ularni rivojlantirishimiz, kichik sahna asarlarini sahnalashtirib o'quvchilarga ko'rsatishimiz va bu to'garaklarga yordam berish, o'quvchilarga ta'lim va tarbiyani to'g'ri yo'nalishlar ko'rsatish maqsadida teatr aktyorlarini jalb qilish, ustoz shogird an'alarini davom ettirish zarur.

Bugungi kunda yurtimizda ko'plab ijodiy teatr jamolari ish faoliyatlarini olib borishmoqda. Shuningdek Ogahiy nomidagi Xorazm viloyat musiqali drama teatri — O'zbekistondagi ko'hna teatrlardan biri. 1922-yil 2-martda "Hukumat uyi" nomi bilan Hamza boshchiligida tashkil bo'lgan. Yetuk san'atkor Masharif Polvonov rahbarligida teatr poydevorini yaratgan 12 kishidan iborat (Safo Mug'anniy, Q.S.Saroymonov, U.Qurboniy, R.Yusupov, O.Bekchurina, M.Yoqubov, M.Xarratov, SH.Saloyev, va boshqalar) truppa o'z faoliyatini kichik asarlar sahnalashtirishdan boshlagan. Hamza o'z asarlari asosida sahnalashtirgan "Boy ila xizmatchi", "Tuhmatchilar jazosi", "Zaharli hayot", "Farg'ona fojialari", "Qarmoq", "Telefon", Mannon Uyg'urning "Turkiston tabibi", G'ulom Zafariyning "Erk bolalari" kabilar teatrdan qo'yilgan ilk spektakllar bo'lib, bosh rollarni Masharif Polvonov, Yoqub Devonov, Oysha Bekchurina, Xanskiy, Xanskaya singari aktyorlar ijro etganlar. 1933-yil Xorazm markazi Urganchga ko'chirilishi munosabati bilan teatr ham Urganchga ko'chirilib, Xorazm okrug davlat musiqali drama teatri nomini olgan. Respublikaning turli viloyatlaridan iste'dodli san'atkorlar jalb etildi. M. Sheroziy, R. Omonov, K. Rahimov, Q. Iskandarov, Q. Boyjonov va boshqa shular jumlasidan. Ikkinchi jahon urushi yillari teatr jamoasi harbiy qismlarga xizmat qildilar. Urushdan keyingi yillar san'at atkorlar teatrnı yuksak pog'onalarga ko'tardilar. "Makr va muhabbat", "Layli va Majnun", "Farhod va Shirin", "Tohir va Zuhra", "Alpomish", "Oshiq G'arib va Shohsanam", "Hamlet", "Qaroqchilar", "Monserro" va boshqa 50—60ylar yaratilgan eng yaxshi spektakllardir. 70—80-yillar teatrdan yuksalish davri bo'ldi. Mustaqillik yillari teatr Xorazm ijodkorlari bilan yaqindan hamkorlik qilishi uning ijodiy ravnaqiga ijobiy samarasini berdi. N.Solayev, Hayitmat Rasul asarlari teatr repertuarini boyitibgina qolmay, uning ijodiy takomillashuviga katta hissa bo'lib qo'shildi. Komil Avazning "Marvarid taqqan ayol", "Feruz", "Ogahiy" musiqali dramalari, "Jobbi jujakning hiylasi", "Tashkildagi hangoma", "Javohir", "Tili asalim",

"Nilufar", "Javlon jurra" komediyalari; "Avesto — mehr farzandi" spektakli soʻnggi yillar sahnalashtirilgan eng yaxshi spektakllardir.

Bugungi kunda yoshlarimiz, oʻquvchilar, oliy taʼlim muassasalari talabalarining teatr sanʼatiga boʻlgan eʼtibori, qiziqishlarini oshirmogʻimiz lozim. Ertamiz kelajagi boʻlgan yoshlarni teatr tomoshalari orqali taʼlimiy-tarbiyaviy tushunchalarini, tasavvur olamini boyitishimiz mumkin boʻladi. Imkon qadar teatr sanʼatining ahamiyati haqida yoshlar, ularning ota-onalariga maʼlumot, tushunchalar berib targʻibot-tashviqot ishlarini olib borish lozim. Chunki, farzandlarimiz teatr, sahna asarlarini jonli tomosho qilish orqali oʻzlariga maʼnaviy ozuqa olishadi. Teatrlarimizda sahnalashtirilayotgan sahna asarlarining asosiy maqsadi ham kelajak yosh avlodni maʼnaviy barkamol, yetuk insonlar qilib, ularni vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashdan iborat boʻlmogʻi kerak.

XULOSA

Yuqoridagi fikr-mulohazalarni amalga oshirish maqsadida oʻz navbatida bizning Urganch Davlat Universiteti Xorazm viloyat musiqali drama teatri bilan oʻzaro madaniy-maʼrifiy aloqalarini, ijodiy hamkorlikni yoʻlga qoʻygan. Ijodiy hamkorlikni mustahkamlash uchun bir qancha samarali ijodiy va amaliy ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Talabalar maʼlum muddatlarda teatrd sahnalashtiriladigan har bir spektakllarda ishtirok etish uchun tashrif buyuradilar. Ular tomosha qilgan spektakllaridan olgan taʼsurotlarini dars jarayonida nazariy tahlil qilib ijobiy natijalarga erishilmoqda. Shuningdek Madaniyat va sanʼat muassasalarini tashkil etish hamda boshqarish yoʻnalishi talabalari oʻquv amaliyotlarini ham teatrd amalga oshiradilar.

Shuni ham alohida takidlab oʻtishimiz joizki hozirgi kunda Universitetimizda ham qobilyatli talabalarimizdan tashkil topgan Talabalar teatr studiyasi faoliyat yuritib kelmoqda. Sanʼatshunoslik fakulteti "Sayqal" talabalar teatr studiyasi Respublika Oliy taʼlim muassasalari oʻrtasida oʻtkazib kelinayotgan Talabalar teatr studiyasi festivallarida faol ishtirok etib kelishmoqda.

REFERENCES

1. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik Oʻzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent, Oʻzbekiston, 2016.
2. Yusupova P. Maktabgasha tarbiya pedagogikasi. T.: Oʻqituvchi. 1993.
3. Xasanboeva O.U. va boshq. Maktabgasha taʼlim pedagogikasi. T.: Ilm ziyo. 2006.
4. Sodiqova SH.A. Maktabgasha pedagogika. T.: Tafakkur boʻstoni 2013
5. N.Kayumova. Maktabgasha pedagogika. T.: TDPU 2013;

-
6. Ismailov, T. K. (2021). THE IMPORTANCE OF RUSSIAN CLASSICAL COMPOSERS IN CLASSES OF MUSIC CULTURE. *Экономика и социум*, (1-1), 93-95.
 7. Ismailov, T. K. (2021). CHARACTERISTICS OF KHOREZM DOSTON ART. *Экономика и социум*, (3-1), 96-98.

TEENAGE NOVELS “HASTI”(هستی) AND “CALL ME ZIBA” (زیبا صدایم کن) BY FARHAD HASANZADEH

Nurboyeva D.N.

Senior lecturer of Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

ABSTRACT

The article are discussed the emergence of the novel genre in children's and adolescent literature and the place of this genre in modern Iranian children's literature. Persian teenage writer Farhod Hasanzadeh and his famous novels Hasti and Call Me Zebo are the subject of this research.

Keywords: Teenage novels, Farhod Hasanzadeh, “Hasti”, “Call me Ziba ” , modern Iranian children’s literate

**ПОДРОСТКОВЫЕ РОМАНЫ ФАРХАДА
ХАСАНЗАДЕ “ХАСТИ” (هستی) И “ЗОВИ МЕНЯ ЗИБА” (زیبا صدایم کن)**

Нурбоева Д.Н .

Старший преподаватель Ташкентский Государственный Технический Университет имени Ислама Каримова

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждаются появление жанра романа в детской и подростковой литературе и место этого жанра в современной иранской детской литературе. Предметом исследования являются персидский писатель-подросток Фарход Хасанзаде и его знаменитые романы «Хастии» и «Зебо седоям кун».

Ключевые слова: подростковые романы, Фарход Хасанзаде, «Хастии», «Зебо седоям кун», современная иранская детская литература.

INTRODUCTION

We know that children’s and adolescent works should be written in simple and fluent language for young readers to understand and comprehend. Therefore, in children’s and adolescent literature, genres that are smaller in size, such as poetry, storytelling, and so on, are more appealing. The novel genre, with its perfect plot and composition, is a large part of the works created specifically for teenagers. Children’s and adolescent novels are considered a separate genre in

literature. In children's literature, the novel genre appeared in European and American literature and is currently developing in Eastern countries.

These include E.B. White's "Charlotte's Web", K.S. Lewis's "The Lion, the Witch and the Wardrobe", Madeline Lenglen's "Wrinkles of Time" (A wrinkle in Time), Laura Ingalls Wilder's "Little House in the Big Woods", J.R.R. Tolkien's The Hobbit is a teen novel written in English, a tradition that has been rapidly gaining ground in Eastern literature since the 1990s. Initially, translated literature developed, but inspired by these translations and the socio-political situation, writers began to write national and specific children's novels.

In Iran, children's literature appeared in the genres of short stories and poetry, while works written in the novel genre began to gain traction in the 1990s. In this regard, the work of Farhod Hasanzoda is particularly noteworthy. He has been creating works in the literature of Iranian children and teenagers in the genres of story and novel, which have found a reader not only in Iran but also in many countries. Below we review his novels translated into several languages of the world.

DISCUSSION AND RESULTS

Farhod Hasanzoda was born in 1962 in the city of Obodon. He has created more than 100 works and has captivated readers of all ages with his meaningful and interesting works.

Many of his books have been awarded and his works have been translated into English, Turkish, Chinese, Armenian, Arabic, Malay and other languages. In 2017, 2018 and 2020, she was nominated for Astrid Lindgren (Children's Writers Award). In 2018 and 2020, Hans Christian reached the final stage of the Andersen Award and was awarded a diploma at a meeting in Greece. His novels such as "Hasti" (هستی) and "Call Me Beautiful" (زیبا صدایم کن) have been highly acclaimed and won a number of awards.

Call me Ziba (زیبا صدایم کن) is written for teenagers, will be published in Arabia, Turkey, Armenia and soon in China. The novel has achieved great success due to the strength of its idea and has been found to be interesting and necessary for readers of all ages, and has won the hearts of readers of other nationalities as well. Hasti has also been translated into Turkish, Chinese and Arabic and has been awarded a number of prizes. The author's "An umbrella with butterflies" was translated into Spanish and reached to Spanish readers.

“Kuti Kuti’s Stories This collection of stories written for young children has also been translated into English and Turkish and will be published in Turkey as soon as possible and will reach Turkish-speaking readers.

“Call Me Ziba” (زیبا صدایم کن) is a teen novel that was presented to readers by the author in 2015 and has won a number of awards. This novel is +15 published by the Center for Intellectual Development of Children and Adolescents in 2015, 2016, 2018. The novel has won the following awards:

Book Festival of the Institute of Intellectual Development of Children and Adolescents, 2016

At the Children’s Book Council, 2016

International Book Society for Adolescents, 2018

Candidate for Book of the Year in Iran, 2016

Nominated for Book of the Year of the Twin Tortoises, 2016

Winner of the "9 Best Books" festival organized by the Cultural Association of Iranian Children's Book Publishers, 2017.

Recommended by the International Council on Books for Children and Adolescents (IBBY) for a list of books for children with special needs, 2017.

Germany is included in the list of "White Crow Books" of the Munich International Library.

The novel has been translated into Armenian, Turkish, Arabic, English and Chinese and published in book form. A screenplay for a film Call me Ziba was adopted by the Farobi Film Fund and a cinematographic work was prepared.

A number of critical and analytical scientific works have been done on the novel. Iranian children's and youth writers Mehdi Rajabi and Maryam Mohammadkhani have written commentaries on "I am beautiful" and "In Search of One Day Happiness."

Mahmud Ranjbar, “A Critical Realism Analysis of Problem Characters in the Novel Call Me Beautiful”. Literary Theory and Criticism. Issue 6, 2018.

The parents of a 15-year-old girl named Zebo are divorced. His mother is remarried and his father is in a psychiatric hospital. The novel covers one-day events on her 15th birthday. The writer was able to point out the social problems in the course of these one-day events and achieve his goal by appearing in the eyes of a large number of readers.

Hasti (هستی) is a teenage novel published by the Center for Adolescent Intellectual Development in 2010 and 2019. The novel has won the following awards:

Selected by the Center for Intellectual Development of Children and Adolescents.

The first bird is a silver medalist of the Turtle Book Festival.

Isfahan was selected as the best script for the Children and Youth Film Festival.

Iran is nominated for the Book of the Year

White Hudhud Award winner

Shahid Ganipur Festival is nominated for Book of the Year

Hasti (هستی) was skillfully translated into English and published by Shaqayiq Kandahari. This novel is translated into Chinese, Arman, Turkish.

1. Amir Ali Nojumyan and Fatima Ganah. "A Modern Iranian Female Identifier in Farhod Hasanzadeh's Novel Hasti," International Children's Literature Research 14.2 (2021): 213-225. University of Edinburgh Press

2. Makhmud Ranjbar مجله ي مطالعات ادبيات كودك/ سال 10، شماره ي 2، پاييز و زمستان 1398. The process of personality change in the novel Hasti. Shiraz University Journal of Children's Literature 2016, issue 42.

3. Ruyo Yadolhoyi Shahroh .Determine how existential psychology is used in drawing and analyzing the existential structure of the protagonist and its application in novel analysis. Mashhad Ferdousi Institute.

4. Create the image of a girl in three novels by Farhod Hasanzoda (Call me beautiful, Hasti, This blog is submitted). Siran Ashabi. Kurdistan University. Faculty of Foreign Languages and Literature.

Hasti is a teenage girl, she is not like other girls. He dislikes girlish behavior and dreams of becoming a truck driver, pilot or goalkeeper for the Abadan oil industry team when he grows up, but when the Iran-Iraq war breaks out, he chooses a new path and changes his view of the world around him. The war and its aftermath cause him to suddenly move from his childhood to another world.

CONCLUSION

In conclusion, teen novels have a special place in the literature of all nations. The novel genre in Iranian children's and adolescent literature is related to Farhod Hasanzadeh's novels. The study of the peculiarities of the novel helps us not only to analyze the literature of Iranian teenagers, but also to make a comparative study of the literature of Uzbek and other peoples

REFERENCES

1. Jalali, M. (2018). German stories in Iranian children's literature. *European Journal of Language and Literature*, 4(1), 7-16.

2. A.Hunt.P. An Introduction to children's literature 1994.
3. Nafiseh Hosseinpour, Akbar Afghari. Gender Representation in Persian Folktales for Children. Theory and Practice in Language studies, Vol.6,No.1, pp. 111-118, January 2016.
4. Davies, B. Frog and snails and feminist tales preach. Children and gender. London: Allin's unwinn 1989.
5. کدوک باتک یاروش. ناکدوک تاییدا رد یرذگ. یدابآ تلود تخدهم. یداهریم ناروت. نمیا یلیل. ۱۳۵۲
6. Zohreh Ghaini. Children's literature in Iran. From tradition to Modernism. Barnboken 2006:1
7. <https://amp.theguardian.com>
8. Audrey Golden. Feminist Literature from Iran. [www. Books Tell You Why.com](http://www.BooksTellYouWhy.com)
9. PBS News Hour. Graphic Novelist, director Marjane Satrape.
10. Hillman, Michael. "Behrangī, Šamad"
11. "Iran's "Good Stories for Good Children" available in Chinese".
12. "Moradi Kermani's "The big clay jar" travels to Taiwan". Iran
13. Retrieved 26 March 2010
14. <http://farhadhasanzadeh.com/blog/>
15. <https://amp.theguardian.com>
16. PBS News Hour. Graphic Novelist, director Marjane Satrape

СИСТЕМА ТИТУЛОВ В ДРЕВНЕМ КИТАЕ

Саодат Абдуллаевна НАСИРОВА

доктор филологических наук, доцент

saodat888@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Система присвоения монархом аристократических титулов и почётных званий в Древнем Китае представляла собой феодальную иерархическую систему, которую монархи разных династий устанавливали для упрочнения своей власти и регулирования отношений внутри правящего класса. Титул и звание обозначали положение аристократа или сановника. Они делились по рангам и показывали место, которое их обладатель занимал в обществе. Некоторые титулы были потомственными и могли передаваться по наследству. Те, кому присваивался титул, как правило, получали земельные наделы или соответствующий объём материальных благ. Система присвоения титулов и званий развивалась в Китае на протяжении нескольких тысяч лет, при этом значительно изменяясь. Основным источником для данной статьи послужили материалы Энциклопедии 中国大百科全书全书.

Ключевые слова: *система титулов, этап становления, этап развития, этап позднего периода.*

ANCIENT CHINA TITLE SYSTEM

ANNOTATION

The system of conferring aristocratic titles and honorary titles by the monarch in ancient China was a feudal hierarchical system that monarchs of different dynasties established to consolidate their power and regulate relations within the ruling class. The title and rank indicated the position of an aristocrat or dignitary. They were divided by ranks and showed the place that their owner occupied in society. Some titles were hereditary and could be inherited. Those who were assigned the title, as a rule, received land plots or the corresponding amount of material goods. The system of conferring titles and titles has evolved in China over several thousand years, with significant changes. The main source for this article was the materials of the 中国大百科全书全书 Encyclopedia.

Keywords: *title system, stage of formation, stage of development, stage of the late period.*

ВВЕДЕНИЕ

Научное сообщество пока ещё не пришло к единому мнению относительно того, когда в Древнем Китае возникла система присвоения титулов. Согласно традиционной версии она появилась в эпоху Ся. Но эта версия была опровергнута. Есть мнение, что система присвоения титулов возникла в эпоху Шан⁷. Территория государства в эпоху Шан делилась на *нэйфу* (внутренний пояс) и *вайфу* (внешний пояс). Внутренний пояс управлялся напрямую самим *ваном* царём. Внешний пояс разделялся на наделы, которые предоставлялись людям, имеющим титулы *хоу* и *бо*. Выдача надела была самой ранней формой присвоения титула. Согласно другой точке зрения выдача надела в эпоху Шан не была равнозначна присвоению титула. Среди получателей наделов были жёны (*фу*) и сыновья (*цзы*) *вана* царя, охраняющие пограничные земли военачальники (*хоу* и *бо*), а также чиновники, руководящие земледелием в городских окрестностях (*нань* и *тянь*). Титулы *хоу* и *нань* не имели строгих различий и не образовывали иерархию. До эпохи Западной Чжоу *гун*, *хоу*, *бо*, *цзы*, *нань* были принятыми названиями различных правителей, а не титулами. Вплоть до эпохи Сражающихся Царств было всего пять титулов: *гун*, *хоу*, *бо*, *цзы* и *нань*. Процесс формирования системы присвоения титулов был постепенным, и причина существования разных точек зрения о времени её возникновения в том, что смысл, обозначаемый одним и тем же титулом, мог различаться в разное время. Система пяти титулов окончательно сложилась только в эпоху Сражающихся Царств.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Система присвоения титулов была тесно связана с системой патриархального строя. В начале получателями титулов были только члены царского рода. В хронике «Цзо чжуань» в главе «Двадцать восьмой год Чжао Гуна» сказано: «Когда У-ван победил Шан и завладел Поднебесной, пятнадцать его братьев стали удельными правителями, и сорок человек из дома Цзи стали удельными правителями, и все они были родственниками»⁸. В эпоху Сражающихся Царств в царстве Цинь после реформ Шан Яна титулы членов царского дома были упразднены. Была учреждена система двадцати рангов знатности, присваиваемых в

⁷中国大百科全书.-540 页。

⁸中国大百科全书.-545 页。

качестве награды за заслуги (главным образом, за военные подвиги). Эти ранги знатности, начиная с высшего двадцатого до низшего первого: *чэ хоу, гуаньнэй хоу, старший шучан, сычэ шучан, старший шанцзао, младший шанцзао, правый гэн, средний гэн, левый гэн, правый шучан, левый шучан, пятый дафу, гунчэн, гунн дафу, гуан дафу, дафу, бугэн, цзаньняо, шанцзао, гуниши*. После династии Западная Хань аристократические титулы и ранги знатности, присваиваемые за заслуги существовали одновременно вплоть до эпохи династии Цин.

До династии Цинь монарх назывался *ваном* (царём), из присваиваемых титулов наивысшим был *гун* (князь). Начиная с Цинь Ши Хуанди, правитель Китая стал называться императором. После династии Западная Хань наивысшим присваиваемым титулом стал *ван* (удельный князь). Этот титул давался сыновьям императора. После династии Западная Цзинь титулы членов императорского дома и ранги знатности, присваиваемые за заслуги, назывались одинаково. Но наивысшие титулы *ван* и *цинъван* (принц) присваивались только членам императорского дома.

В эпоху династии Мин в число рангов знатности были добавлены *чжэньго цзянцзюнь* (генерал, охраняющий государство), *чжэньго чжунвэй* (лейтенант, охраняющий государство) и др.

При династии Цин титулы членов императорского дома подразделялись на четырнадцать рангов. Среди них были *бэйлэ* и *бэйцзы*. Названия этих титулов были транскрипциями маньчжурских слов, означающих «аристократы от природы».

Между титулом и полномочиями сановника существовала определённая связь. В Западной Чжоу получившие титулы *гуна, хоу* становились вассалами верховного правителя и правителями своих уделов. Их титул был равнозначен рангу сановника. Впоследствии общей тенденцией стал постепенный разрыв между титулом и рангом в иерархии сановников, но в некоторые периоды возникали исключения из этого правила. При династиях Западная Хань, Западная Цзинь и в начальный период династии Мин *ваны* из императорского дома в своих уделах обладали военной и административной властью. Их могущество постепенно росло, что в разное время приводило к «Смуте семи царств», «Смуте восьми ванов», «Войне раде преодоления трудностей» и было серьёзной угрозой для императорской власти.

В древние времена понятия титул и оклад были связаны. Тот, кому присваивался титул, получал денежный оклад. В эпоху Западной Чжоу *гуны* и *хоу* были удельными правителями, и все финансовые доходы их уделов были их собственностью. При этом *гуны* и *хоу* отвечали перед верховным правителем Чжоу за охрану вверенной им территории, сбор налогов, должны были являться к императору с докладом и исполняли другие обязанности. Потом те, кому присваивался титул, стали получать определённый доход от земельного надела, но они не сами взымали его, а получали от императора. Впоследствии эти наделы стали формальностью, дополнением к титулу, называемым «наделом, выделенным на кормление» и представляющим собой всего несколько дворов. С этих дворов можно было только собирать подать или получать за них назначенный государством оклад.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В Древнем Китае за исключением объявления наследника императорского престола, происходившего по принципу «по старшинству, а не по добродетели», при назначении людей, помогавших в государственном управлении, главным считалось наличие у них способностей и моральных качеств. Принцип «почёта по родству» применялся, главным образом, при получении родственниками императора и аристократами привелегий в сфере материальных благ, а не при назначении на должность. Хотя в Древнем Китае не было дискуссий о назначении на должности по способностям и назначении по родству, но в реальности борьба этих двух практик имела место в политической жизни. Борясь с явлением кумовства в политике, назначениями на должности по родству, прогрессивные китайские мыслители и государственные деятели высказали большое количество рассуждений в пользу назначения на должности по способностям. В «Шу-цзине» приводится принцип: «ум поднимает над скромной долей» (что означало продвижение занимающих скромное общественное положение, но способных людей). Конфуций говорил: «Если выдвигать честных и удалять нечестных, народ будет подчиняться; если выдвигать нечестных и удалять честных, народ подчиняться не будет». Мо Ди говорил, что при назначении людей на должности нужно «не смотреть на отцов и старших братьев, не склоняться к богатым и знатым, не придвигать по протекции, а

выдвигать добродетельных». Мэн-цзы отстаивал принцип: «почитать добродетельных и назначать достойных, а правитель должен быть человеком выдающимся». У Сюнь-цзы также было немало высказываний на эту тему.⁹ При всех последующих династиях поощрялось назначение на должности по способностям, а назначение по родству порицалось. Например, император У-ди из династии Хань стремился набирать способных людей и провозглашал, что «тот, кто выдвигает талантливых людей, должен быть награждён, а тот, кто не даёт дорогу талантливым людям, должен быть наказан». Чжугэ Лян говорил, что «путь управления государством заключается в выдвижении достойных». Также он сказал: «Причина процветания ранней династии Хань в приближении достойных и удалении низких людей, а причина краха поздней династии Хань в приближении низких людей и удалении достойных». Ли Шимин, впоследствии ставший императором династии Тан под именем Тай-цзун, строго придерживался принципа назначения по способностям и отвергал назначение по родству. Он часто повторял: «При назначении чиновников на должность нужно выбирать способных, даже родственника нельзя назначить, если у него нет способностей».

Основой присвоения титулов было членство императорскому двору и заслуги перед отечеством. Император являлся верховным главнокомандующим и распределителем титулов во все времена. Родственники императора, его ближайшие приближённые сановники получали наивысшие титулы, контролировали армию, надзирали за военными командирами и руководили войсками. При распределении титулов и рангов осуществлялась связь центра и периферии. Во все времена Древнего Китая титулы были всего лишь почётными званиями. Их весомость зависела от близости к императору (для титулов, присваиваемых членам императорского дома) или от заслуг (для титулов, присваиваемых за заслуги).

REFERENCES

1. Nasirova, S. A. (2020). CONCEPTS OF 中国 梦想" CHINESE DREAM" AND 类 命运 共同" COMMUNITY OF THE ONE FATE OF HUMANITY"—A LINGUISTIC AREA. *Journal of Central Asian Social Studies*, 1(01), 05-14.

⁹中国大百科全书。-556 页。

-
2. Nasirova, S. A., Hashimova, S. A., & Rikhsieva, G. S. (2021). THE INFLUENCE OF THE POLITICAL SYSTEM OF CHINA ON THE FORMATION OF SOCIAL AND POLITICAL TERMINOLOGY. *Journal of Central Asian Social Studies*, 2(04), 10-17.
 3. Hashimova, S. A., & Nasirova, S. A. (2021). FEATURES OF FORMING OF ANIMATED NOUNS WITH THE AFFIXES IN MODERN CHINESE LANGUAGE. *Journal of Central Asian Social Studies*, 2(04), 1-10
 4. 中国大百科全书全书。 - 540-545 页。

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА ОРГАНАМИ ПРОКУРАТУРЫ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Есемуратов Алишер Избасарович

сотрудник Прокуратуры Республики Каракалпакстан

alishereseemueqtov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрены правовые основы защиты прав и свобод человека и гражданина органами прокуратуры Республики Узбекистан, реформы проводимы Узбекистаном в последние годы по обеспечению прав и свобод человека, подробно анализируется национальное законодательство, основные направления и формы деятельности органов прокуратуры по защите прав человека, а также сделаны выводы по совершенствованию защиты прав и свобод человека и гражданина органами прокуратуры Республики Узбекистан.

Ключевые слова: *права человека, свободы человека, гражданин, органы прокуратуры, прокурорский надзор, общий надзор за соблюдением прав человека, международные стандарты, национальное законодательство Узбекистана.*

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI PROKURATURASI ORGANLARI TOMONIDAN INSON HUQUQ VA ERKINLIKLARINI HIMOYA QILISHNING HUQUQIY MASALALARI

Yesemuratov Alisher Izbasarovich

Qoraqalpog‘iston Respublikasi

Prokuratura xodimi

alishereseemueqtov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi prokuraturasi tomonidan inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini himoya qilishning huquqiy asoslari, O‘zbekistonda keyingi yillarda inson huquq va erkinliklarini ta‘minlash borasida amalga oshirilgan islohotlar, milliy qonunchilik atroflicha tahlil etilgan, prokuratura organlarining inson huquqlarini himoya qilish bo‘yicha faoliyatining asosiy yo‘nalishlari va shakllari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi prokuraturasi tomonidan inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini himoya qilishni takomillashtirish yuzasidan xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: *inson huquqlari, inson erkinliklari, fuqaro, prokuratura organlari, prokuror nazorati, inson huquqlarining umumiy nazorati, xalqaro standartlar, O'zbekiston milliy qonunchiligi.*

LEGAL ISSUES OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS BY THE PROSECUTION BODIES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Yesemuratov Alisher Izbasarovich

Prosecutor's Office employee
of the Republic of Karakalpakstan
alishereseemueqtov@gmail.com

ABSTRACT

This article discusses the legal framework for the protection of human and civil rights and freedoms by the prosecutor's office of the Republic of Uzbekistan, the reforms carried out by Uzbekistan in recent years to ensure human rights and freedoms, analyzes in detail the national legislation, the main directions and forms of activity of the prosecutor's office to protect human rights, as well as conclusions were drawn on improving the protection of the rights and freedoms of man and citizen by the prosecutor's office of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: *human rights, human freedoms, citizen, prosecution authorities, prosecutorial supervision, general supervision of human rights, international standards, national legislation of Uzbekistan.*

ВВЕДЕНИЕ

Одним самых актуальных проблем современности является проблемы обеспечения прав человека. Так как права человека занимают одно из наиболее важных мест среди духовных ценностей современного мира, оно является одним из важных конституционных институтов и показателем уровня развития демократии в обществе, а также признаком демократического правового государства.

Поэтому права человека занимает важное место в национальном праве и международном праве. В Узбекистане вопросы поощрения, соблюдения и защиты прав человека рассматриваются как один из приоритетов государственной политики. В рамках Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах [1] в стране осуществлена комплексная и целенаправленная эффективная

работа в сфере обеспечения личных, политических, экономических, социальных и культурных прав и свобод граждан.

Международные стандарты по правам человека поэтапно и системно имплементируются в национальное законодательство и правоприменительную практику. Сегодня положения более 80 международных документов в сфере прав и свобод человека, ратифицированных Узбекистаном, нашли своё воплощение в национальном законодательстве.

Осуществляемые широкомасштабные реформы меняют жизнь, мировоззрение и образ жизни людей. В обществе сформирована высокая цель «построим вместе новый Узбекистан», и новый принцип «Инициатор реформ – само общество» стал основой повседневной деятельности [2].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

И сегодня обеспечение прав и свобод человека в стране продолжает оставаться главным критерием демократических реформ, направленных на создание благополучных и достойных условий жизни для народа. Так был принят Указ Президента Республики Узбекистан О стратегии развития нового Узбекистана на 2022 - 2026 годы от 28.01.2022 г. № УП-60 [3], цель 17 которой называется «Формирование нового имиджа правоохранительных органов и ориентация их деятельности на эффективную защиту интересов, чести и достоинства, прав и свобод народа», в пунктах 2, 3, 4, данной цели предусмотрено:

- Создание прочных правовых основ деятельности открытой и справедливой прокуратуры, строго обеспечивающей законность, а также превращение принципа «Верховенство закона - неотвратимость наказания» в главный критерий;

- Усиление контроля за оперативно-розыскной и следственной деятельностью, внедрение действенных механизмов эффективной защиты чести, достоинства и свобод граждан;

- Кардинальное реформирование системы учета сообщений о преступлениях в правоохранительных органах, использование современных методов предотвращения случаев сокрытия преступлений.

В Конституции Республики Узбекистан раздел второй целиком посвящен основным правам, свободам и обязанностям человека и гражданина [4], это показывает, как на высшем уровне государством признаётся необходимость закрепления основных прав и свобод человека, формирования действенных

правовых механизмов по признанию, соблюдению и защите, а также созданию юридических и организационных условий для реализации прав, свобод и законных интересов граждан.

Система отправления правосудия, которая включает в себя правоохранительные органы в полном соответствии с применимыми стандартами, содержащимися в международных договорах о правах человека, имеет исключительно важное значение для всесторонней и недискриминационной реализации прав человека и является неотъемлемым элементом процессов демократии и устойчивого развития.

Приложение № 1 к Указу Президента Республики Узбекистан от 22 июня 2020 года № УП-6012 Национальная стратегия Республики Узбекистан по правам человека, в разделе 2 Недостатки в области прав человека отмечается, что результаты изучения фактического положения в области прав человека в стране, а также системный анализ рекомендаций предоставленных договорными органами ООН, специальными докладчиками ООН посетивших Узбекистан и рекомендаций, предоставленных в рамках Универсального периодического обзора и других международных механизмов указывают на то, что существуют ряд недостатков влияющих на дальнейшее углубление демократических реформ в сфере обеспечения эффективной защиты прав, свобод и законных интересов человека, устойчивому развитию общества и государства. Там также сказано: имеются пробелы в регулировании механизмов обеспечения деятельности по защите прав и законных интересов человека, а также имплементации международных стандартов по правам человека в законодательство и правоприменительную деятельность [5].

Исходя из выше сказанного, следует отметить, что сегодня в Узбекистане перед органами прокуратуры, поставлены новые задачи по обеспечению законности, верховенства права, а также по внедрению действенных механизмов эффективной защиты чести, достоинства и свобод граждан.

Прокуратура осуществляет надзор за соблюдением прав и свобод человека и гражданина всеми органами исполнительной власти, а также различными организациями, учреждениями, предприятиями.

Основные направления прокурорского надзора закреплены в Законе Республики Узбекистан О прокуратуре [6]. При осуществлении прокурорского надзора прокуроры наделены совокупностью прав, способствующих эффективности прокурорских проверок.

Генеральная прокуратура Республики Узбекистан и его территориальные органы:

- осуществляют надзор за точным и единообразным исполнением законов, направленных на обеспечение социальных, экономических, политических, личных прав и свобод человека и гражданина;
- осуществляют надзор за исполнением законов всеми органами, предприятиями, учреждениями, организациями, должностными лицами и гражданами (общий надзор);
- поддерживают государственное обвинение при рассмотрении в судах уголовных дел, участвуют в рассмотрении в судах гражданских дел, дел об административных правонарушениях и хозяйственных споров, опротестовывают несоответствующие закону судебные акты;
- осуществляют надзор за соблюдением законов в местах содержания задержанных, заключенных под стражу, при исполнении уголовных наказаний и иных мер уголовно-правового воздействия;
- расследуют преступления, привлекают к уголовной ответственности лиц, совершивших преступления.

В статье 2 Закона Республики Узбекистан О прокуратуре определены цели и задачи прокурорского надзора за исполнением законов, которая гласит «деятельность органов прокуратуры направлена на всемерное утверждение верховенства закона, укрепление правопорядка, обеспечение защиты от неправомерных посягательств на социальные, экономические, политические, личные права и свободу человека и гражданина, а также на государственную независимость, общественно-государственное устройство, политическую и экономическую систему, права национальных групп и территориальных образований, закрепленных Конституцией Республики Узбекистан» [7].

Кроме того, согласно ст. 3 одним из направлений деятельности генерального прокурора Республики Узбекистан и подчиненных ему прокуроров является надзор за точным и единообразным исполнением законов, направленных на обеспечение социальных, экономических, политических, личных прав и свобод человека и гражданина.

При осуществлении общего надзор за соблюдением законов, в соответствии со ст. 23 Закона Республики Узбекистан «О прокуратуре» предметом надзора является соблюдение законов о неприкосновенности личности, социально-экономических, политических, личных правах и свободах

граждан, защите их чести и достоинства, если законодательством не предусмотрен иной порядок защиты этих прав.

Как мы видим защита от неправомерных посягательств на социальные, экономические, политические, личные права и свободу человека и гражданина является одной из приоритетных задач надзорной деятельности органов прокуратуры Республики Узбекистан.

На наш взгляд, любые преступления причиняют вред гражданам и нарушают его конституционные права и свободы, иногда совершение одного преступления может нарушать несколько прав граждан. Например, совершение кражи (ст. 169 УК Республики Узбекистан) [8], самое распространенное преступление, нарушает не только право на собственность, но и право на неприкосновенность жилища если кража совершена из жилища, которые предусмотрены в ст. 36, 27 Конституции Республики Узбекистан [9].

Также в соответствии со ст. 10 Закон Республики Узбекистан «О прокуратуре» органы прокуратуры рассматривают заявления и жалобы граждан, обращения государственных, общественных и иных организаций и принимают меры к восстановлению нарушенных прав и защите законных интересов граждан и организаций, если не установлен иной порядок их разрешения, кроме того они проводят личный прием граждан. В этом направлении осуществляется огромная работа сотрудниками органов прокуратуры, а также следует отметить, что обращение граждан в органы прокуратуры и приём граждан растет год от года. Например, статистика обращений в органы Прокуратуры Республики Узбекистан за январь-октябрь 2021 года показывает:

- общее количество обращений физических и юридических лиц составил – 436453;
- рассмотренных обращений – 425911;
- восстановлены в правах граждан – 41189;
- на стадии рассмотрения – 10542.

Что касается личного приёма граждан органами прокуратуры, то их можно подразделить на общий прием, выездные и массовые приемы. Статистика личного приёма представителей физических и юридических лиц сотрудниками органов прокуратуры в январе-октябре 2021 года составляет:

- общий прием граждан -260309;
- выездные и массовые приемы – 82862 [10].

Рассматривая правовые основы деятельности прокуроров по надзору за соблюдением прав и свобод человека и гражданина, следует отметить, что в целом вся многогранная работа прокуроров носит правозащитный характер.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мы согласны с мнением С.И.Джамбулатова, который выделяет отдельное направление деятельности прокуратуры как защита прав и свобод человека и гражданина, он считает, что это свидетельствует о признании значительно возросшего в современной конкретно-исторической ситуации правозащитного потенциала прокуратуры, о существенном усилении позиций органов прокуратуры в механизме государственной охраны прав (свобод) человека (гражданина). Охраняя права и свободы граждан, прокуратура одновременно защищает общественные и государственные интересы. И наоборот, без обеспечения государственных и общественных интересов невозможно обеспечить права и свободы граждан [11]. В заключении следует отметить, что сегодня в целях совершенствования деятельности прокуроров в сфере защиты прав и свобод граждан, следует расширить научное исследование теоретических основ правозащитной деятельности органов прокуратуры, уделить постоянное внимание образованию в сфере прав человека сотрудников прокуратуры, конкретизировать правовые основы полномочий прокуратуры по защите прав и свобод человека и гражданина в различных сферах, а также усилить взаимодействие органов прокуратуры с контрольными (надзорными) государственными органами и институтами гражданского общества.

REFERENCES

1. Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах. <https://lex.uz/docs/3107042>
2. Приложение № 1 к Указу Президента Республики Узбекистан от 22 июня 2020 года № УП-6012 Национальная стратегия Республики Узбекистан по правам человека. <https://lex.uz/ru/docs/4872357>
3. Указ Президента Республики Узбекистан О стратегии развития нового Узбекистана на 2022 — 2026 годы от 07.02.2022 года за №УП-4947 <https://lex.uz/docs/5841077>
4. Конституция Республики Узбекистан. <https://lex.uz/docs/35869>
5. Приложение № 1 к Указу Президента Республики Узбекистан от 22 июня 2020 года № УП-6012 Национальная стратегия Республики Узбекистан по правам человека. <https://lex.uz/ru/docs/4872357>

-
6. Закон Республики Узбекистан О прокуратуре <https://www.lex.uz/acts/33203>
 7. Закон Республики Узбекистан О прокуратуре <https://www.lex.uz/acts/33203>
 8. Уголовный Кодекс Республики Узбекистан. <https://www.lex.uz/acts/111457>
 9. Конституция Республики Узбекистан. <https://lex.uz/docs/35869>
 10. Генеральная Прокуратура Республики Узбекистан. Официальный сайт <https://www.prokuratura.uz/#/>
 11. Джамбулатов С.И. Защита органами прокуратуры Российской Федерации прав и свобод человека и гражданина: по материалам Южного федерального округа. Автореферат диссер. на соиск. уч. степени к.ю.н. –М.: 2009. <https://www.dissercat.com/content/zashchita-organami-prokuratury-rossiiskoi-federatsii-prav-i-svobod-cheloveka-i-grazhdanina-p>

O'ZBEKISTONDA YURIDIK FAN VA TA'LIMNI YANGI BOSQICHGA CHIQISHI HAMDA UNING HUQUQIY ASOSLARI

Murtazayev Dilshod Baxtiyarovich

Navoiy viloyati yuridik texnikumi direktori o'rinbosari, tadqiqotchi,
dilshod-ndpi@mail.ru

Umarov Javlon Lapasovich

Navoiy viloyati yuridik texnikumi direktori, tadqiqotchi.

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqolada O'zbekistonda so'nggi yillarda yuridik ta'lim va fanga innovatsion yondashish tendensiyasi tahlil etiladi. OTM hamda professional yuridik ta'lim islohotlarida davlat rahbari hamda hukumatimizning sohaga oid so'nggi qaror va farmonlarining ahamiyati ochib berilgan. Qolaversa, demokratik jamiyat va yuridik ta'limda jamoatchilik va volontyorlik guruhlarining o'rni ko'rsatib o'tilgan.

***Kalit so'zlar:** yuridik ta'lim, yuridik yordam va xizmat ko'rsatish, Legal Tech, "Street law" jamoatchilik guruhi, yuridik mantiq, "Legal Writing", "Double degree" qo'shma ta'lim dasturi, yuridik texnikumlar, "Adolat qanotlari" volontyorlik guruhi.*

ПОДНЯТИЕ НА НОВЫЙ УРОВЕНЬ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ И ЕЕ ПРАВОВАЯ ОСНОВА

Муртазаев Дильшод Бахтиярович

Заместитель директора Навоийского юридического техникума, соискатель,
dilshod-ndpi@mail.ru

Умаров Жавлон Лапасович

директор Навоийского юридического техникума, соискатель.

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье анализируется тенденция инновационных подходов к юридическому образованию и науке в Узбекистане за последние годы. Выявлено значение последних решений и указов Президента и правительства в реформировании высшего образования и профессионального юридического образования. Кроме того, подчеркивается роль сообщества и волонтерских групп в демократическом обществе и правовом воспитании.

***Ключевые слова:** юридическое образование, юридическая помощь и услуги, Legal Tech, Общественная группа "Street Law", юридическая логика, Legal Writing, Совместная программа двойного диплома, юридические школы, волонтерская группа «Адолат қанотлари».*

LEGAL SCIENCE AND EDUCATION IN UZBEKISTAN TO A NEW LEVEL AND ITS LEGAL BASIS

Murtazaev Dilshod

deputy director of the Navoi Law College, applicant, dilshod-ndpi@mail.ru

Umarov Javlon

director of the Navoi Law College, applicant

ABSTRACT

This scientific article analyzes the trend of innovative approaches to legal education and science in Uzbekistan in recent years. The significance of the latest decisions and decrees of the President and the government in reforming higher education and professional legal education is revealed. In addition, the role of the community and volunteer groups in a democratic society and legal education is emphasized.

Keywords: legal education, legal assistance and services, Legal Tech, Public group “Street Law”, legal logic, Legal Writing, Joint double degree program, law schools, volunteer group “Adolat qanotlari”.

KIRISH

Barchamizga ma'lumki, azaldan fuqarolik jamiyatida huquq sohasini isloh qilish va sifatli yuridik xizmatni yo'lga qo'yish davlatning dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelgan. Hozirda ham huquqiy demokratik davlat qurishimiz hamda erkin fuqarolik jamiyati barpo etishimizda bevosita yuridik ta'lim va fan asosiy mexanizmlardan biri bo'lib qolmoqda. Yuridik ta'lim va fan xususida so'z yuritar ekanmiz, bu ta'lim qamrovi faqat huquqshunoslar bilan cheklanibgina qolmasdan jamiyat barcha a'zolariga tegishlidir.

Demokratik davlatda ijtimoiy munosabatlar aslida huquqiy mezonlar asosida shakllanib borishini nazarda tutadigan bo'lsak, jamiyatimizda yuridik ta'lim va fanni ahamiyati naqadar ustuvorligiga amin bo'lamiz. O'zbekiston Respublikasida yuridik ta'lim va fanni tubdan takomillashtirish hamda unga innovatsion ruh bergan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sohaga oid so'nggi Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasi Qarorlarining qabul qilinishi bugungi davr talabidan kelib chiqqan muhim qadam bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha “Harakatlar strategiyasi”ning ikkinchi ustuvor yo'nalishi “Qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari”da aholining huquqiy madaniyati va ongini yuksaltirish, yuridik yordam va xizmat ko'rsatish tizimini

takomillashtirish, davlatimiz rahbarining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi³ farmonida oliy ta’lim tizimining investitsiyaviy jozibadorligini oshirish, xalqaro miqyosda tanilishi va raqobatbardoshligini ta’minlash kabi ustuvor vazifalar belgilab berilgan edi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tomonidan “O‘zbekiston Respublikasida yuridik ta’lim va fanni tubdan takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmonining ayni vaqtda imzolangani bejiz emas. Mazkur Farmon mamlakatimizda milliy yuridik ta’limning samaradorligini oshirishga, yuqori malakali mutaxassis-huquqshunoslarni tayyorlashga, yuridik fanni rivojlantirishga to‘sqinlik qilayotgan qator tizimli muammo va kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan.

Avvalo, milliy yuridik ta’lim samaradorligi xususida so‘nggi yillarda bir qator amaliy ishlar amalga oshirilayotgani yurtdoshlarimizda huquqiy madaniyat yuksalayotganidan dalolat bermoqda. Mazkur farmon bilan tanishib chiqarkanmiz maqsad yuridik ta’lim va fanni takomillashtirish negizida qonun ustuvorligiga erishish chinakam huquqiy davlat - yangi O‘zbekistonni barpo etishdir. Bunday jamiyatni huquqiy madaniyatli har bir hatti-harakati huquqqa asoslangan shaxslargina tashkil etishi barchamizga ma’lumdir.

Xususan, mamlakatimizda o‘tkazilayotgan demokratik va huquqiy islohotlar, fuqarolik jamiyatini shakllantirishning yuksak talablari va zamonaviy xalqaro standartlariga javob beradigan yuqori malakali yuridik kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish maqsadida 2013 yilda Toshkent davlat yuridik instituti Toshkent davlat yuridik universiteti etib qayta tashkil etilgan edi. Yuridik institut universitetga aylantirilganidan so‘ng, yillar davomida yuridik ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan bir qancha islohotlar amalga oshirildi. Chunonchi, yuridik o‘qitish tizimiga birinchilardan bo‘lib “modul” tizimi joriy etildi va tizim yil sayin takomillashtirilib borilmoqda.

Qisqa muddatda TDYU o‘z faoliyatini tubdan qayta ko‘rib chiqdi. Hamda qator islohotlarni amalga oshirdi. Xususan, ilmiy salohiyat ko‘rsatkichi 41 foizga yetkazildi, Toshkent yuridik kolleji Toshkent davlat yuridik universiteti tuzilmasiga o‘tkazildi, oliy ma’lumotga ega bo‘lgan shaxslarni yuridik mutaxassislikka qayta tayyorlashning 6 oylik kurslari tashkil etildi.

Qolaversa, bitiruvchilarni ishga joylashishi bilan bog‘liq ma’lumotlari o‘zida aks etgan “job.tsul.uz” elektron tizimi joriy etilishi, “Yuridik fanlar axborotnomasi” ilmiy-amaliy jurnali joriy qilinishi, “TSUL Legal Report” - huquqshunoslik sohasida

ingliz tilida chop etiladigan yangi va innovatsion turdagi elektron xalqaro ilmiy jurnali faoliyati yo'lga qo'yilishi, 21 ta xorijiy professor - o'qituvchining ta'lim jarayoniga jalb etilishi, "Huquqiy shahar" mobil ilovasining yaratilishi, "Yosh yuristlar" jamoat birlashmasining tashkil etilishi hamda TDYU va Yevroponing qator huquq universitetlari o'rtasida o'zaro anglashuv memorandumlarning imzolanishi eng katta yutuqlaridan biri bo'ldi.

Ammo yillar davomida butun bir mamlakatda yagona yuridik OTMning faoliyat yuritishi yuridik ta'limda o'z-o'zidan monopoliyani keltirib chiqardi. Barcha sohalarda bo'lgani singari, ta'limda ham sog'lom raqobat orqali sifatni oshirish mumkin. Tabiiyki, ta'limni ham qolgan sohalar singari monopoliya yeb bitiradi va faoliyatini "qotirib" qo'yadi.

Qolaversa, huquqshunos bo'laman degan, yoshlarimizning barchasi ushbu OTM ga hujjat topshirishi, 1 o'ringa 15-20 dan ortiq abituriyentning to'g'ri kelishi, bu yerda qabul ballarining yuqorilab ketishi va hattoki korrupsion holatlarni ham keltirib chiqardi. Eng achinarlisi, butun bir davlatda yuridik universitetning yagonaligi uning faoliyati, hamda u yetishtirgan kadrlar salohiyatini solishtirish imkoniyatini bermadi.

"O'zbekiston Respublikasida yuridik ta'lim va fanni tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmon bilan yuridik ta'limni rivojlantirish bo'yicha juda ko'p yangiliklar joriy etilishi belgilandi. Xususan, qisqa vaqtda Samarqand, Namangan va Termiz davlat universitetlarida yuridik fakultetlar tashkil etildi. Farmonda yuridik fakultetlar ochilishi yuridik kadrlar tayyorlashda sog'lom raqobatni vujudga keltiribgina qolmasdan, joylarda mahalliy yoshlarni o'z hududlarida yuridik ta'lim olish imkoniyatini oshirishi ham ahamiyatlidir.

2021 yil so'ngida Buyuk Britaniyaning oliy ta'lim sohasiga oid muhim masalalarni yorituvchi va universitetlar faoliyatini baholab boruvchi Times Higher Education tashkiloti (THE) o'zining navbatdagi THE Impact Ranking reytingi natijalarini e'lon qildi.⁴

Klinik yuridik ta'limni rivojlantirish yo'li bilan o'quv jarayoni va huquqni qo'llash amaliyoti o'rtasida uzviy aloqani taminlash yuridik ta'lim va fanni yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlardan biri etib belgilandi. Uzoq yillar davomida mazkur uzviylikka yetarlicha ahamiyat berilmasligi yuqori malakali kadrlar tayyorlashda o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi va TDYUda xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik fakulteti tashkil etish to'g'risidagi taklifiga rozilik berilishi,

fakultetning asosiy hamkorlari sifatida Yaponiya tomonidan - Nagoya universiteti, GFR tomonidan - Regensburg universiteti belgilandi. Mazkur belgilov zamirida kundan - kun jahon hamjamiyati bilan faol aloqalar olib borayotgan O'zbekistonda xalqaro xususiy huquq, shu jumladan xalqaro arbitraj huquqini chuqur o'rganish, milliy va yapon, nemis huquqi hamda boshqa rivojlangan xorijiy davlatlar huquq tizimlarini qiyosiy tahlil qilish asosida yuqori malakali yuridik kadrlar tayyorlash sohasida aytish mumkinki tamal toshi qo'yildi.

Shuningdek, ushbu farmon bilan quyidagilar yuridik ta'lim va fanni yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari belgilandi. Jumladan, zamonaviy talablar, ilg'or xalqaro yuridik tajriba va mehnat bozori ehtiyojlari asosida yuqori malakali, ijodiy fikrlaydigan, halol kadrlar tayyorlashni ta'minlash, o'qitishning kredit-modul tizimini va talabalar bilimni baholash usullarini takomillashtirish, o'quv jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng qo'llash hamda o'quv bazasini modernizatsiyalash, klinik yuridik ta'limni rivojlantirish yo'li bilan o'quv jarayoni va huquqni qo'llash amaliyoti o'rtasida uzviy aloqani ta'minlash, rivojlangan xorijiy davlatlarning yetakchi ta'lim va ilmiy muassasalari bilan hamkorlikni, qo'shma huquqiy tadqiqotlarni, professor-o'qituvchilar va talabalar o'zaro almashinuvini faollashtirish, axborot huquqiy texnologiyalar va tizimlarni (Legal Tech) ishlab chiqqan holda davlat va huquq sohasida ilmiy va innovatsion tadqiqotlarni o'tkazish, «Elektron universitet» (E-University) tizimini joriy etgan holda ochiq, shaffof, sub'ektivlik va suiste'molchilikdan xoli bo'lgan ta'lim muhitini yaratish va TDYU va yuridik fakultetlarni xalqaro tan olingan ta'lim muassasalari reytingiga kiritish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali milliy yuridik ta'lim raqobatbardoshligini hamda uning xalqaro o'rnini oshirish kabi masalalar ta'kidlangan edi. Akademik mobillikni ta'minlash maqsadida hamda ta'limni jahon standartlariga ko'tarish maqsadida so'nggi yillarda TDYU va 6 ta nufuzli xorijiy universitetlar o'rtasida hamkorlik ya'ni qo'shma ta'lim dasturlari yo'lga qo'yilib, shartnomalar imzolanib talabalar almashinildi.

Xususan, 2021 yil 20 avgustda M.Narikbaev nomidagi Qozog'iston gumanitar yuridik universiteti bilan shartnoma imzolandi. Narikbayev qo'shma ta'lim dasturlarini amalga oshirish to'g'risidagi (2,5 + 1,5 sxemasi bo'yicha) shartnomaga ko'ra "Xalqaro huquq" mutaxassisligiga 56 talaba qabul qilindi, shuningdek yuridik texnikum bitiruvchilari uchun ham shartnoma (2 + 1 sxemasi bo'yicha) ilk amaliy ishlar amalga oshirildi.

2020 yil 8-iyulda Y.Kupala nomidagi Grodno davlat universiteti (Belarus Respublikasi) bilan shartnoma imzolandi. Oliy ta'limning 1 - bosqichiga tayyorgarlik

ko'rish uchun "3 + 1 sxemasi bo'yicha" qo'shma ta'lim dasturlarini yaratish to'g'risida va ushbu shartnomaga muvofiq, xususiyl xalqaro huquq doirasida 37 talaba bakalavr qo'shma dasturiga qabul qilindi. 2021 yilning 24 avgustida esa yuridik texnikum bitiruvchilari uchun yangi shartnoma (2 + 1 sxemasi bo'yicha) imzolandi.

2020 yil 12-oktabr kuni Londonning Qirolicha Mariya universiteti (Buyuk Britaniya) va TDYU o'rtasida ilm-fan va ta'lim sohasida hamkorlik to'g'risida Anglashuv memorandumini va magistratura darajasidagi ikki diplom (double degree) kelishuvi imzolandi.

2020 yil 07-dekabr kuni M.Romeris universiteti (Litva) va TDYU o'rtasida ilm-fan va ta'lim sohasida hamkorlik to'g'risida Anglashuv memorandumini, va magistratura darajasidagi ikki va uch diplomli (double and triple degree) kelishuvi imzolangan.

2020 yil 22-dekabrda TDYU hamkor universiteti Sharqiy Xitoy siyosiy fanlar va huquq universiteti bilan hamkorlik to'g'risida Anglashuv memorandumini, shuningdek, talaba va o'qituvchilar almashinuvi kelishuvi hamda ikki tomonlama diplomli dastur kelishuvlari imzolangan. Ikki tomonlama diplomli dastur kelishuvi o'quv dasturi va rejasini tuzish bilan bog'liq ishlar davom ettirilmoqda.

2021 yil 20-may kuni N.Lobachevskiy nomidagi Nijniy Novgorod davlat universiteti bilan qo'shma ta'lim dasturlari asosida ta'lim faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi (3 + 1 sxemasi bo'yicha) shartnomasi tuzildi.⁵

Ta'kidlash kerakki, TDYU da so'nggi yillardagi keskin, ijobiy o'zgarishlar natijasida, reytingda Toshkent davlat yuridik universiteti (TDYU) dunyoning 94 ta mintaq va davlatlaridan qatnashgan minglab universitetlar orasida 401-o'rinni egalladi. TDYU mazkur reytingda mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalari orasida eng yuqori natijani qayd etdi.

So'nggi yillarda kichik yuridik xodimlar tayyoyorlashga, yuridik xizmatlarni kuchaytirish maqsadida tashkil etilgan yuridik kollejlarning ham texnikum darajasiga o'tkazilishi hamda mazkur yuridik texnikumlarda ham 2020-2021 o'quv yilidan o'qitishning modul tizimi joriy etilishi ta'limga innovatsion yondashuvlardan biri bo'ldi.⁶

2020-yil 30-oktabrda "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi yuridik texnikumlari faoliyatini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi hukumat 5987-sonli qarori⁷ qabul qilingan edi. Ushbu qarorda yuridik texnikumlariga o'qishga qabul qilish tartibi to'g'risidagi Nizom tasdiqlanib, unda texnikumlarga abituriyentlarning hujjatlarini qabul qilish, kirish imtihonlarini

o'tkazish tartibi, kirish imtihonlari natijasi bo'yicha berilgan apellatsiyalarni ko'rib chiqish hamda ularni o'qishga qabul qilish normativlari aniq ko'rsatib o'tilgan edi.

Qisqa davr ichida yuridik texnikumlarda ushbu qaror asosida ushbu professional ta'lim muassasalarida qator islohotlar amalga oshirildi. Xususan, texnikumlarda davlat huquqiy faoliyat, yuridik xizmat hamda sud-huquqiy faoliyat kabi mutaxassisliklari bo'yicha kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. 2020/2021 o'quv yili kunduzgi va sirtqi ta'lim yo'nalishlari o'quv reja va dastur (modul)lari ishlab chiqildi.

2020 o'quv yilidan boshlab yuridik texnikumlarga o'quvchilarni o'qishga qabul qilish DTM tomonidan o'tkazilgan test sinovlari orqali amalga oshirish amaliyotining yo'lga qo'yilishi, yuridik texnikumlarga tabaqalashtirilgan to'lov-kontrakt asosida qo'shimcha qabul tartibining joriy etilishi, 1400 dan ortiq abituriyentlarni o'qishga qabul qilinishi sohadagi eng katta yutuqlardan biri bo'ldi.

«O'zbekiston Respublikasida yuridik ta'lim va fanni tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmon bilan O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi yuridik texnikumlari qayta tashkil etilishi, professional yuridik ta'lim faoliyatini yangi bosqichga ko'tardi.

Mazkur qarorga ko'ra, 2021/2022 o'quv yilidan boshlab yuridik texnikumlarga hujjatlarni qabul qilish davlat xizmatlari markazlari, O'zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali yoki DTMning rasmiy veb-sayti orqali amalga oshirilishi boshlandi. Bu esa abituriyenlarga ortiqcha vaqti va harajatlarini tejash imkoniyatini berdi.

Qolaversa, TDYU huzuridagi akademik litseyni tamomlagan o'zlashtirish ko'rsatkichlarining 56 va undan yuqori foizlik natijalariga ega bitiruvchilar hamda respublika OTMda "yurisprudensiya" ta'lim yo'nalishi bo'yicha test sinovlarida ishtirok etib, unda to'plash mumkin bo'lgan umumiy ballning 60 va undan yuqori foizini to'plab, o'qishga tavsiya etilmagan abituriyentlar yuridik texnikumlarga kirish imtihonlarisiz, to'lov-kontrakt asosida qabul parametrlaridan tashqari qabul qilinishi yo'lga qo'yildi. Yuridik texnikumlarga o'qishga qabul qilish tartibi to'g'risida Nizomga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadigan to'lov-kontrakt asosida qabul parametrlariga muvofiq kirish sinovlari natijalariga ko'ra to'plangan ballarning reyting tizimi bo'yicha amalga oshirilishi boshlandi.

Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tizimidagi ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 359-son qaroriga muvofiq, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tizimidagi ta'lim muassasalarining o'quv jarayonini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish hamda yuridik texnikumlarning reytingini yuritish mexanizmini

joriy etish orqali ularda ta'lim sifatini yanada oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi adliya vazirligi tizimidagi ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarorining qabul qilinishi yuridik ta'limda katta o'zgarishlarning boshlanishiga huquqiy asos bo'ldi.⁷

Qarorning asosiy maqsadi yuridik texnikumlar orasida sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, ularning ilmiy-pedagogik faoliyati darajasi va sifatini oshirishni rag'batlantirish, pedagog xodimlarning ilmiy salohiyatidan samarali foydalanish, o'qitish sifati bo'yicha xalqaro mezon va standartlarga muvofiq yuqori ko'rsatkichlarga erishishga hamda iqtisodiyotning real sektori tarmoqlari uchun yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga zamin yaratish reytingni aniqlashdan iboratdir.

Yuridik texnikumlar faoliyatini muntazam takomillashtirib borish asosida mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan malakali kadrlarni tayyorlash, yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayoniga kadrlar buyurtmachilarini faol jalb etish, yuridik texnikumlarda ko'rsatilayotgan ta'lim xizmatlari sifati, ulardagi ilmiy va o'quv-tarbiya jarayonlari hamda imkoniyatlar haqida tegishli davlat organlari, kadrlar buyurtmachilari va keng jamoatchilikni xolis axborot bilan ta'minlash, yuridik texnikumlarning dunyodagi reytingi yuqori bo'lgan ta'lim muassasalari bilan hamkorligini ta'minlash hamda ularning xalqaro standartlarga muvofiq yuqori ko'rsatkichlarga erishishiga ko'maklashish texnikumlar reytingini aniqlashning asosiy vazifalari etib mazkur qarorda ko'rsatildi.

Qarorda Adliya vazirligi yuridik texnikumlari bitiruvchilarini "yurisprudensiya" mutaxassisligi bo'yicha yuridik kadrlarni tayyorlashni amalga oshiruvchi oliy ta'lim tashkilotlari bakalavriatiga o'qishga qabul qilish tartibi to'g'risidagi nizom chiqarilib unga asosan, hududiy adliya organlari tomonidan yuridik texnikumlar bitiruvchilariga yo'llanmalar berish, yo'llanma berilgan bitiruvchilar hujjatlarini OTMga qabul qilish, yakka tartibdagi suhbatni o'tkazish, OTMga qabul qilishni rasmiylashtirish, o'qish uchun to'lovni amalga oshirish, taqsimotga muvofiq OTM bitiruvchilarining uzluksiz ishlab berishini tashkil etish tartiblari belgilab berildi.

Yuridik texnikumlarning o'zaro yillik reytingini aniqlashda o'qituvchilarning nafaqat pedagogik, balki ilmiy faoliyat bilan shug'ullanishga undaydi. Texnikumda chet tilini nafaqat o'quvchilar balki o'qituvchi-xodimlarning ham chuqur o'rganib belgilangan sertifikatga ega bo'lish ishtiyoqini oshiradi. Qolaversa, mazkur qaror o'quvchilarning xalqaro, Respublika miqyosidagi olimpiada, tanlovlarida faol ishtirok etishlarni rag'batlantiradi.

Ta'kidlash kerakki, shu vaqtga qadar texnikum bitiruvchilarini faqatgina TDYU ga yo'llanma berish belgilangan edi. Yangi Qaror esa, yuridik texnikum bitiruvchilarini nafaqat TDYuUga balki Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Samarqand davlat universiteti, Namangan davlat universiteti, Termiz davlat universiteti hamda Qoraqalpoq davlat universitetining "yurisprudensiya" yo'nalishiga ham yo'llanma berish mumkinligi ko'rsatildi.

Yuridik texnikumlarda o'quv yuklamasi hajmi O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan belgilanishi hamda auditoriya soatlarining o'qituvchilar yuklamasi hajmining pasaytirilishi, ularga darslarga sifatli tayyorlanish hamda o'z ustida ishlashga yanada ko'proq vaqt ajratishiga imkoniyat yaratdi.

Texnikumlar o'rtasida halol raqobatni hamda hujjatlar sohtalashtirishni oldini olish maqsadida, reytingga oid ma'lumotlar bazasini shakllantirish uchun mas'ul tashkilotlar bilan aloqa qilish belgilandi. Xususan, fan nomzodi, falsafa doktori (PhD) va fan doktori, fan doktori (DSc) ilmiy darajalariga hamda ilmiy darajaga ega bo'lmay dotsent yoki professor ilmiy unvonlariga tasdiqlangan yuridik texnikumlar pedagog xodimlari tomonidan himoya qilingan dissertatsiyalar to'g'risidagi ma'lumotlar - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK tomonidan, yuridik texnikum bitiruvchilarining ishga joylashganligi to'g'risidagi ma'lumotlar - Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan, OTM ga o'qishga qabul qilingan yuridik texnikum bitiruvchilarining soni to'g'risidagi ma'lumotlar, davlat OTM lariga qabul imtihonlarida qatnashib o'qishga tavsiya etilgan bitiruvchilar soni bo'yicha - Vazirlar Mahkamasi huzuridagi DTM tomonidan, respublikadagi nodavlat hamda xorijiy oliy ta'lim tashkilotlari va ularning filiallariga o'qishga qabul qilingan bitiruvchilar soni bo'yicha - mazkur oliy ta'lim tashkilotlari tomonidan, qo'shma ta'lim dasturlari va xorijiy OTMga o'qishga qabul qilingan bitiruvchilar soni bo'yicha - TDYU tomonidan, chet tilini bilish darajasi to'g'risidagi milliy sertifikatga ega bo'lgan o'quvchilar va o'qituvchilar soni bo'yicha - DTM tomonidan hamda boshqa indikatorlar bo'yicha ma'lumotlar - TDYU tomonidan Ta'lim inspeksiyasiga taqdim etilishi belgilab berildi.

Ko'pchilik o'quvchilar ijtimoiy tarmoqlarda chet tilini bilish sertifikatining talab etilishi, huquqshunos uchun majburiyatga aylantirish shart emasligini muhokama ham qildi. Ushbu masalala yuzasidan adliya vazirligi hamda TDYU mansabdorlari OAV jurnalist va blogerlari ishtirokida rasmiy munosabat berib, mazkur masalaga oydinlik kiritdi.

Indiana shtati Notr Dam universitetida huquq bo'yicha bir necha yil oldinroq tahsil olgan M.Nizaymatovning fikricha "Zamonaviy huquqshunosga faqatgina

o'zbek va rus tillarini bilishning o'zi yetarli emas, albatta. Bugungi kunda huquqshunoslikka tegishli eng sara adabiyot ingliz tilida yozilmoqda. Dunyoning ko'zga ko'ringan huquqshunos olimlarning aksariyati o'z kitob va maqolalarini ingliz tilida yozib ommaga taqdim qilishga intiladi. Bunday adabiyotdan foydalanish uchun yo ularni tarjima qilinishni kutish yoki bo'lmasa bevosita ingliz tilida o'qish kerak. Albatta, yuridik adabiyot qaysi tilda yozilgan bo'lsa shu tilda o'qishning afzalliklari cheksiz. Ingliz tilida chop etilayotgan yuridik jurnallarning soni va turlari haqida tasavvurga ega bo'lish uchun ushbu internetda ularni doimiy ravishda o'rganib, kuzatib borish kerak.”⁸

Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyevning Farmoni bilan tasdiqlangan “Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish Konsepsiyasi”¹⁰ ijrosi yuzasidan, yoshlarga o'z huquqlarini himoya qilishning amaliy mexanizmlarini o'rgatishga qaratilgan “Street law” guruhi tashkil etilgan edi. Ushbu o'tgan vaqtda aynan yuridik universitet hamda yuridik texnikumlarning faol talaba-o'quvchilari ushbu guruhlariga jalb etilmoqda. Yuridik universiteti va texnikum yoshlaridan tashkil topgan “Street law” hamda “Adolat qanotlari” volontyorlik guruhi a'zolari guruh kordinatorlari boshchiligida viloyat adliya boshqarmasi, viloyat prokuraturasi hamda boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari bilan hamkorlikda aholining ayniqsa maktab o'quvchilarining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga doir targ'ibot ishlarini olib bormoqda.

Yuridik texnikumlarning eng asosiy vazifasi TDYU ga talaba yetkazib berish emas, balki hududlardagi tashkilot, korxona va muassasalarda o'rta maxsus ma'lumotli huquqshunos kadrlar bilan ta'minlanlash hisoblanadi. Shuning uchun texnikum bitiruvchi kurs o'quvchilarining aksariyat qismi notarius yordamchisi, FHDYO bo'limi inspektori, Davlat xizmatlari markazi mutaxassisi, davlat ijrochisi, arxivator kabi mutaxassisliklarda ishlashni asosiy maqsad sifatida qarashmoqda.

Qolaversa, mazkur qaror yuridik texnikum bitiruvchilari uchun OTM “yurisprudensiya” yo'nalishining 2-kursiga tavsiya etilishlari uchun aniq tartib-qoidalarini belgilab berdi. Unga ko'ra bitiruvchi kurs o'quvchisiga bir nechta talablar qo'yildi. Xususan texnikum o'quvchilariga har bir fan bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichi reyting natijalari bo'yicha 71 va undan ortiq foizni tashkil qilishi kerak (o'quvchi sirtqi yoki masofaviy ta'lim shakllarida o'qiganda 85 va undan ortiq foizni tashkil qilishi kerak), chet tilini B2 va undan yuqori darajada bilishini tasdiqlovchi sertifikatga ega bo'lishi, ma'naviy-ma'rifiy va jamoat ishlari, loyihalar va tanlovlarda faol ishtirok etishi hamda ichki tartib-qoidalarga, odob-axloq qoidalariga rioya etishi kerak bo'ladi.

Yuridik texnikum bitiruvchisiga chet tilini bilish majburiyatining qo'yilishi albatta bejiz emas. Zero buyuk jadidimiz Mahmudxo'ja Behbudiy o'z vaqtida **“Biz uchun ikki emas, to'rt tilni bilish zarur”**, deb bong urgan edi. Behbudiy bobomizning ushbu da'vati hozir ham g'oyat dolzarb bo'lib turibdi. Hozirgi kunda farzandlarimizning chet tillarini aniq hamda ijtimoiy fanlarni o'rganishga bo'lgan qiziqishlari ortib bormoqda. Xalqimiz tomirida buyuk ajdodlarimiz qoni oqayotganligini his etish, dunyo ilm-fani rivojiga muhim hissa qo'shgan ajdodlarimizga munosib voris ekanligini anglagan holda mamlakatimizda ilm-fan taraqqiyotiga o'z hissamizni qo'shish, farzandlarimizni bilimli va yetuk shaxs sifatida tarbiyalashga e'tibor qaratish vaqti yetdi.

O'zbekistonda yuridik ta'lim va fan haqida so'z borar ekan, pedagog kadrlarning kasbiy bilimlari, ko'nikmalari va mahoratlarini uzluksiz yangilab borish mexanizmlarini joriy etish hamda zamonaviy talablarga muvofiq ta'lim sifatini ta'minlash uchun zarur darajadagi kasbiy tayyorgarlikni o'stirishga qaratilgan o'rta maxsus, kasb-hunar va OTMda huquqiy fanlardan dars beruvchi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslarini tashkil etish maqsadida yuridik kadrlar malakasini oshirish markazi ish boshladi.

Ushbu markazda masofaviy o'qitish platformasining ishga tushirilishi, Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 8 sentyabrdagi 544-son qarori asosida Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarda markaz filiallarining tashkil etilishi, Respublikada birinchi marotaba professional mediatorlar tayyorlash kursining tashkil etilishi, qisqa vaqtda 70 nafar talabgorlarning professional mediatorlar tayyorlash kurslarini tamomlashi hamda “Yurist axborotnomasi - Vestnik yurista - Lawyer herald” ilmiy-amaliy elektron jurnali faoliyatining yo'lga qo'yilishi markaz faoliyatining maqtovg'a loyiq tomonlaridan biridir.

TDYU huzuridagi Yuridik kadrlarni xalqaro standartlar bo'yicha professional o'qitish markazi Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning “O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi faoliyatini yanada takomillashtirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida”gi Qaroriga¹⁰ asosan TDYU huzuridagi Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tarmoq markazi negizida tashkil etilgan.

Xalqaro miqiyosda O'zbekiston Respublikasi manfaatlarini munosib ifoda eta oladigan yuridik kadrlarni xalqaro standartlar bo'yicha tayyorlash, oliy ma'lumotga ega bo'lgan shaxslarni yuridik mutaxassislikka qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish orqali yuridik ta'lim olishga keng imkoniyat yaratish hamda o'rta maxsus, kasb-hunar va OTMda huquqiy fanlardan dars beruvchi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish Markazning asosiy maqsadi hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, **birinchidan**, huquqshunoslarimizning mantiqiy fikrlanishini yanada oshirish hamda yuridik ta'limni yangi bosqichga chiqarishda ta'lim muassasalarimizda noan'anaviy usullaridan ko'proq foydalanish kerak. Masalan AQSh huquq ta'limida professor "Sokrat usuli" (Socratic method) deb ataladigan dars berish usulidan ko'p foydalanadi. Ushbu usulga ko'ra, professor darsda ma'ruza o'qish o'rniga talabalarga mavzu bo'yicha savollar berish yordamida jonli bahs yuritishga jalb qiladi. Albatta, bunday dars berish uslubidan samarali foydalanish uchun talabalar yangi o'tiladigan ma'ruzaga tegishli materiallarni oldindan o'qib, tahlil qilib chiqqan bo'lishi kerak. Buning uchun professor talabalarga oldindan o'qishlari kerak bo'lgan mavzu, tegishli adabiyot va ulardagi betlar va boshqa qo'shimcha materiallarni beradi. Professorning dars davomida savollari ham shu o'quv materiallariga tayanadi.

AQSh huquq ta'limi mantiq asoslariga tayanadi. Masalan, AQShdagi abituriyentlar universitet huquq bo'limiga kirish uchun LSAT (Law school admission test) deb nomlanadigan test topshirishlari kerak bo'ladi. Ushbu test taxminan 100 ta savoldan iborat bo'lib, odatda 2 soatcha davom etadi. Savollarning deyarli barchasi abituriyentning mantiq asoslari bo'yicha bilmini sinaydi. Mantiq asoslariga tayanish huquq bo'limiga o'qishga kirgandan keyin ham davom etadi.

Afsuski, O'zbekistoda huquqshunos talabalarga mantiq asoslaridan dars berish yo'lga qo'yildi, bu fan sekin-asta o'quv dasturidan olib tashlandi. Shuning uchun talabaning o'zi bu ilmni egallash uchun mantiq asoslari bo'yicha OTM larda o'quv kursini tiklash kerak. Talabalarimiz esa hech bo'lmaganda ushbu kursdan kerakli qo'llanma topib, eng kamida xulosa chiqarishning deduktiv (asosan sillogizmlar) va induktiv (asosan analogiyalar) ko'rinishlarini o'rganib chiqishi kerak. Shu bilan birga, mantiqiy xulosa chiqarishdagi xatolarni (ingliz tilida "fallacy" deb ataladi) o'rganishlari kerak.

Ikkinchidan, TDYU magistraturasiga DTM tomonidan o'tkaziladigan test sinovlari asosida qabul qilinishi, bazaviy yuridik ma'lumotga ega bo'lgan shaxslar uchun ishlab chiqarishdan ajralmagan holda masofaviy, sirtqi va kechki o'qitish dasturlarini joriy etilishi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni ko'pgina yoshlarimiz uchun imkoniyatlar eshigini ochib berdi.

Ammo bo'lajak huquqshunoslarimiz yoki ayni vaqtda tahsil olayotgan kadrlarimiz huquqiy bilimni yodlashga harakat qilishadi. Xorijiy universitetlarda esa, kodeks va qonun moddalarini yod bilishga uncha ahamiyat berilmaydi. Yod olishdan ko'ra tushunish, tahlil va to'g'ri tatbiq qilish zarurroq hisoblanadi.

Huquqshunosning qobiliyati va mahorati u kodeks moddalarining nechtasini yod olganligi bilan emas, balki ularning qaysi huquqiy munosabatlarni tartibga solishini bilishi, tegishli huquqiy me'yorlarni sinchkovlik bilan tahlil qilishi va amalda qo'llay olishi bilan baholanadi.

Yodlash o'rniga o'qish uchun talaba kodeks va qonun moddalarini o'qish bilan birga, ularga yozilgan sharhlar va huquqshunos olimlar yozgan darsliklarni ham o'qimog'i lozim. AQSh umumiy (anglo-sakson) huquq tizimiga kirgani uchun talabalar asosan Oliy Sud (Supreme Court) tomonidan ko'rib chiqilgan ishlarni sinchkovlik bilan o'rganishadi. O'zbekiston huquq tizimi esa romano-german (sivil) huquq tizimiga kirgani uchun, Oliy Sud tomonidan ko'rib chiqilgan ishlarni o'rganish keng tarqalmagan. Shuning uchun O'zbekistondagi huquqshunos talabalar uchun kodeks va qonunlarga yozilgan sharhlarni o'qish alohida ahamiyat kasb etadi. Huquqiy normalarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishda huquqiy masalalarni o'qish ham muhim ahamiyatga ega. Bunday qo'llanmalarda muallif huquqiy masala keltirish bilan birga, uni qanday hal qilish kerakligi haqida ham o'z fikr-mulohazalarini bildirib o'tadi. Bo'lg'usi huquqshunoslarimizni tayyorlashda ta'lim muassasalarimizda aynan shu jabhaga e'tibor berishlari, ularning amaliy ko'nikmalarini juda oshiradi.

Uchinchidan, so'nggi 20 yillikni tahlil qiladigan bo'lsak, oliy yuridik ma'lumotga ega bitiruvchilarining katta qismi asosan huquq-tartibot organlarida faoliyat yuritishni maqsad qilib olgan. Bu esa sud tizimida, oliy va professional ta'lim tizimida, nodavlat-notijorat tashkilotlar faoliyatida va yuridik tashkilotlarda huquqshunos kadrlarning sezilarli ravishda yetishmasligini keltirib chiqardi. Birgina misol, hozirda O'zbekistonda 4 mingga yaqin advokatlar orasida 100 ga yaqini 30 yoshgacha bo'lgan yoshlardir. O'zbekistonda 8250 nafar fuqaroga 1 ta advokat to'g'ri keladi. Bu ko'rsatkich AQSHda 256 nafar, Italiyada 260 nafar qo'shni Qozog'istonda 4000 nafar fuqaroga to'g'ri keladi. Odatda advokatlar bir vaqtning o'zida ta'limda o'qituvchilik va yuridik tashkilotda huquqshunoslik kasbini ham amalga oshirib keladi. OTM da va yuridik texnikumlarda esa oliy ma'lumotli huquqshunoslarning yetishmasligi o'rta bo'g'inda bulg'usi mutaxassislarni tayyorlash imkoniyatini kamaytirmoqda.

Shuning uchun, yuridik texnikumlarda uzluksiz kamida 3 yil faoliyat yuritgan o'qituvchilarining TDYU magistraturasiga imtihonsiz qabul qilinishlari va ularning kelajakda kamida 3 yil u yerda dars berish majburiyatini olishi, o'rta-maxsus yuridik muassasasida kadrlar yetishmasligini oldini olishga qaratilgan aqlli innovatsion yechim sifatida qaralmoqda.

To'rtinchidan, barcha yuridik ta'lim muassasalarining kredit - modul tizimiga o'tishi ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan innovatsiyalardan biridir. Ma'lumki ana'naviy ta'lim tizimida auditoriya mashg'ulotlari o'quv jarayonining asosiy qismini tashkil etadi. Ta'lim markazida o'qituvchining bilimi va harakati turadi. Kredit-modul tizimi esa o'qituvchiining ma'lumot tarqatishning yagona manbasi va dars jarayonidagi gegemonlik rolini o'quvchi-talabaga olib beradi. Talaba o'z ustida ko'proq ishlashga va mustaqil ta'lim olishga majbur bo'lishi raqobatbardosh, erkin fikrli kadrlarni yetishtirib chiqarishga xizmat qiladi.

Ta'lim muassasalarida huquqshunosning nutqi ravon bo'lishi mumkin, ammo huquqiy uslubda mahoratli yoza olish alohida qobiliyat hisoblanadi. Huquqshunos ishining eng asosiy qismi huquqiy yozishmalar orqali amalga oshiriladi. AQShda huquqiy yozuv uslubini va qobiliyatini rivojlantirish uchun barcha talabalar "Legal Writing" deb nomlanadigan dars o'tadilar. Bu darsni o'zbek tiliga "rasmiy uslub" yoki "huquqiy yozuv uslubi" deb tarjima qilsa bo'ladi. Ushbu dars huquqshunoslik bo'yicha tahsil olayotgan talabalarning birinchi o'quv yilida majburiy fanlar qatorida o'tiladi. Afsuski, O'zbekistonda hozirgi kunga qadar yuridik ta'limda yozuv uslubi ayrim qoidalariga oid faqatgina yuridik texnika kursi o'tilmqda. Ushbu kurs akadem soatlari hamda mashg'ulotlarini yanada oshirish maqsadga muvofiq bo'lardi.

Beshinchidan, so'nggi yillarda yuridik fan bilan faqatgina oliy ta'lim professor-o'qituvchilari va ayrim vaqtlarda Tashqi ishlar vazirligi xodimlari va advokatlar shug'ullanishi aniq bo'lib ulgurdi. Yuridik sohadagi bo'lg'usi ilmiy ishni va ilmiy grantlarni xorijiy hamkorlar bilan birgalikda yuridik kadrlarni tayyorlash bo'yicha qo'shma ta'lim dasturlarini (double degree) kengroq amalga oshirish, o'quv-ta'lim jarayoniga xorijiy olimlar va mutaxassislarni faol jalb qilish farmonda alohida ko'rsatib o'tilgan. Bu esa nafaqat milliy qonunchiligimiz balki, xalqaro huquqiy normalarning ham tizimli tahlil etilishiga turtki beradi.

Oltinchidan, yuqori darajali huquqshunos bo'lib yetishish uchun talaba albatta o'zbek tiliga qo'shimcha ravishda kamida bitta chet tilini mukammal bilishi kerak. Nazarimda, chet tillardan eng avval rus tilini o'rganish lozim. Davlatimiz mustaqillikka erishganiga 30 yil to'lgani uchun huquqshunoslik sohasida o'zbek tilida yozilgan kitob va maqolalar soni hali-hamon juda kam. Shu sababli, tabiiy ravishda, mustaqillikdan avval yozilgan yuridik adabiyotga murojaat qilishga ehtiyoj tug'iladi. Bunday adabiyot asosan sovet davrida yozilgani uchun, ularning aksariyati rus tilida. Shuning uchun, agar talaba mustaqillikdan oldin yozilgan yuridik adabiyotdan foydalanmoqchi bo'lsa (bu esa, sovet davrini ham hisobga olganda, qariyb 130-150 yillik davr), rus tilida yozilgan yuridik adabiyotga murojaat qilishi

talab etiladi. Hattoki 2000 yillargacha huquqqa oid ilmiy ishlar hamda yozishmalarning aksar qismi rus tilida bajarildi.

Bo'lajak huquqshunoslar uchun ingliz, rus, nemis yoki fransuz tilini bilishning yana bir asosiy ustunligi shundaki, u talabaga chet elda magistratura yoki doktorantura darajalarida ta'lim olish uchun imkoniyat yaratadi. O'zlashtirgan biror bir chet tili bilan nafaqat dunyodagi rivojlangan davlatlarning ilg'or universitetlarida ta'lim olish imkoniyatini oshiradi.

Yettinchidan, yurtboshimizning "O'zbekiston Respublikasida yuridik ta'lim va fanni tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi adliya vazirligi tizimidagi ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori yuridik sohani isloh qilishning yangi davrini boshlab berishga zamin yaratdi. Mazkur hujjatlar zahirida kelajakda jahon hamjamiyatida mustahkam o'rin egallaydigan, fuqarolik jamiyatimiz rivojlanishini yangi bosqichga ko'taradigan yuridik kadrlar yetishib chiqadi desak adashmagan bo'lamiz.

O'zbekistonda huquqshunoslik bo'yicha bakalavr darajasini qo'lga kiritgandan keyin xorijiy universitetlarining birida magistr va yoki doktorlik darajasini qo'lga kiritish uchun tahsil olishning ko'pgina foydali tomonlari bor. Shu maqsadda bakalavr bitiruvchilarimiz hamda yuridik texnikum bitiruvchilarini chet el universitet hamda texnikumlariga talaba almashinish hamda ko'proq kvota ajratilishini kuchaytirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

U avvalo, xorijiy davlatlarda joylashgan ilg'or universitetlardan birida huquqiy ta'lim olish talaba uchun yangi huquqiy ta'lim tizimida o'qishga imkon tug'diradi. Bu esa talabaga chet davlat huquqiy tizimi bilan tanishishga, uning ustunliklari va kamchiliklarini o'rganishga imkoniyat yaratadi. Xorijiy yuridik universitetlarida tahsil olgan talabaning kelajakda yaxshi ish topish ehtimoli ham ko'payadi. Chet eldagi universitet diplomini bilan nafaqat O'zbekistondagi ilg'or yuridik firmalar va xalqaro tashkilotlar vakolatxonalarida, balki chet elda ham yuridik faoliyat olib borish mumkin bo'ladi.

Xulosa o'rnida aytmoqchimizki, o'zbek va rus tili amaldagi huquq tizimiga tegishli bo'lgan va ilgari chop etilgan yuridik adabiyotni o'qishga imkon bersa, ingliz hamda fransuz tili zamonaviy huquqiy adabiyoti bilan tanishish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, bakalavr diplomini qo'lga kiritgandan so'ng, chet elda magistr darajasini olish uchun ham kamida ingliz tilini mukammal bilish kerak. Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi adliya vazirligi tizimidagi ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi

qarori huquqshunoslarning chet tilini o'rganishni qo'llab-quvvatlaydi va qo'shimcha imtiyozlar yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti hamda Vazirlar Mahkamasining mazkur Qaror va Farmonlari mazmun mohiyati - yurtimizda yuridik ta'lim va fanni tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar va innovatsiyalar aniq belgilab berilgan-ki, bu biz pedagoglardan yuksak mahorat hamda ishimizga kuchliroq ma'suliyatni talab etadi. 2021 yil 6-noyabrda Parlamentimizning qo'shma majlisida davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev mamlakatimiz rivojlanishini yangi bosqichga ko'taruvchi "Taraqqiyot strategiyasi"ning qabul qilinishi hamda uning 7 yo'nalishdan iboratligini ta'kidlab o'tdi.

Xususan, "Taraqqiyot strategiyasi"ning ikkinchi yo'nalishida adolat va qonun ustuvorligini mustahkamlash, inson qadr-qimmatini ta'minlash vazifalarini qamrab olish aytib o'tildi. Shu maqsadda sudlov tizimi va advokatura instituti, huquq-tartibot organlari faoliyati takomillashtirilishi, tadbirkor va mulkdorlar huquqlarining himoyasi kuchaytirilishi, korrupsiyaga barham berishga davlat va jamiyatning barcha kuch va vositalari safarbar etilishi, bunda aybdorlarni huquqiy javobgarlikka tortish bilan cheklanib qolmasdan, korrupsiyaning sabablarini oldindan bartaraf etish choralari ko'rilishi ta'kidlab o'tildi.

Ta'kidlash kerakki, sohaga oid qabul qilingan ushbu qonun osti hujjatlar davlatimiz va jamiyatimizni rivojlangan farovon, demokratik davlatlar qatoriga qo'shishda hamda "Taraqqiyot strategiyasi"ning¹¹ ikkinchi bo'limidagi vazifalarni amalga oshirishda jamiyatimizga huquqshunoslar soni, ularning malakasi hamda yuridik fan va ta'lim sifatini yanada ko'tarilishiga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasida yuridik ta'lim va fanni tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5987 sonli Farmoni, Prezidentning 2020 yil 19 maydagi "Davlat huquqiy siyosatini amalga oshirishda adliya organlari va muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi PF-5997-sonli Farmoni, Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 22-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi adliya vazirligi tizimidagi ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 705-sonli Qarori, Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 6-apreldagi "Yuridik kadrlarni xalqaro standartlar bo'yicha tayyorlash tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 189-son Qarori, Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi

Adliya vazirligi tizimidagi ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 10-iyundagi 359-son qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947 sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni, 2017 yil 7-fevral.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni.

4. <https://xs.uz/uz/post/toshkent-davlat-yuridik-universiteti-dunyoning-top-500-olijgohlari-rojkhatiga-kirdi>

5. <https://tsul.uz/uz/general-page/sovmestnie-obrazovatelynie-programmi>

6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 30-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi yuridik texnikumlari faoliyatini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 677-sonli .

7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 22-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi adliya vazirligi tizimidagi ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 705-sonli qarori.

8. <https://blogs.voanews.com/uzbek/talabalar-shaharchasi/2011/08/07/ozbekistonda-yuridik-talim-muammolar-va-ularning-yechimi/>

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019 yil 9 yanvardagi PF-5618-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish Konsepsiyasi".

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2018 yil 13-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi faoliyatini yanada takomillashtirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3666-son qarori.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi "2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.

DEFENSE MECHANISMS AGAINST HOSTILE TAKEOVERS (COMPARATIVE ANALYZE)

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-2-124-135>

Koryogdiev Bobur Umidjon ugli,

The lecturer of Civil Law Department of Tashkent State University of Law,
Uzbekistan

e-mail: boburkoryogdiev@gmail.com

Nechaeva Elena Vladimirovna

Associate Professor. Deputy Head of the Department of Criminal Law
Disciplines,
Cheboksary State University

ABSTRACT

Profitable businesses are always at risk of becoming prey for others. At the same time, corporations are often taken over by competitors. In such circumstances, methods of protection against unfair takeovers are more important than ever. This article compares the concept of hostile takeovers and the types of mechanisms to combat it on the example of several states practice. The hostile takeovers appear to be the most complex and vital topic in corporate law. This article may be helpful with simplifying the main points and comparing hostile takeover defenses.

Keywords: *hostile takeover, merger, acquisition, “poison pill”, white night, proxy contest.*

АННОТАЦИЯ

Прибыльные предприятия всегда рискуют стать добычей других. В то же время корпорации часто поглощаются конкурентами. В таких условиях как никогда важны методы защиты от недобросовестных поглощений. В данной статье сравнивается понятие враждебного поглощения и виды механизмов борьбы с ним на примере практики ряда государств. Враждебные поглощения представляются самой сложной и актуальной темой в корпоративном праве. Эта статья может быть полезна для упрощения основных моментов и сравнения средств защиты от враждебного поглощения.

Ключевые слова: *недружественное поглощение, слияние, поглощение, «таблетка яда», белая ночь, конкурс доверенностей.*

INTRODUCTION

A company can restructure in multiple ways, such as a merger or acquisition. A merger occurs when two companies combine and create a new entity.¹⁰ An acquisition occurs when the target company continues to operate but operates under the acquiring firm.¹¹ Acquisitions can be friendly or hostile. A friendly acquisition happens when the board of directors (the “board”) agrees and recommends to the shareholders to accept the acquisition. However, a hostile acquisition occurs when the board of the target company is unaware or opposed to the acquisition. The reasons a company may want to merge or acquire another company include to increase shareholder wealth, diversification, or to acquire assets.¹² A company may want to reach a new market or cut costs by acquiring companies in the line of production. However, the board may think the merger will hurt the company and want to stop it from happening. Depending on the country, the target’s board may use defense mechanisms to prevent hostile takeovers.

The board must do what is best for the shareholders. The merger or acquisition may not be in the best interest of the company. So, defense mechanisms give the board a way to fight or prevent hostile takeovers. Some defense mechanisms include poison pills, white knight, and staggered boards.

The poison pill defense mechanism is a shareholder rights plan which allows shareholders to buy shares at a discounted price if certain events occur.¹³ The purpose is to protect shareholders from the bidder forcing a merger or acquisition. Poison pills aim to prevent tender offers because the pill goes into effect once the bidder acquires a certain number of shares. In a tender offer, the bidder will usually offer a premium to the shareholders to gain a controlling amount of voting shares. If the pill goes into effect it may be very costly for the bidder. Therefore, the poison pill will be a deterrent to the bidder.

There are many varieties of poison pills that will determine exactly how the pill works. Generally, the event that triggers the pill is a merger or acquisition. However, some of the pills may be redeemed if the board considers the acquisition good for the company. One example of a pill is a “back-end” poison pill plan. This pill is triggered when the bidding company forces the target company to merge with it.

¹⁰ Brent Hammack, A Comparative Analysis of U.S. & U.K. Regulations Pertaining to Domestic Corporate Takeovers, and the Resulting Differences in Hostile Takeover Activities Between the Two Markets, 25 Willamette J. Int’l L. & Disp. Resol. 121, 122(2018)

¹¹ Id.

¹² Motives for Mergers. CFI. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/deals/motives-for-mergers/>

¹³ § 23:7. Judicial treatment of specific types of defensive maneuvers, 4 Treatise on the Law of Corporations § 23:7 (3d)

When the pill is triggered the shareholders will be able to buy the bidding company's shares at a substantially discounted price. The pill will cause the dilution of the bidding company's shares. This will be a disincentive for unwanted bidders because it will make it very costly for the bidder to acquire the target company without board approval.

However, the way around the back-end poison pill is for the bidding company to allow the target company to operate as a subsidiary instead of forcing a merger. Another way to get around a poison pill is for the bidding company to convince the board to redeem the pill. There are many more types of poison pills that work in other ways.

DISCUSSION AND RESULTS

Sometimes, along with a poison pill, a company will also have a staggered board. A staggered board occurs when members of the board are elected in different years, instead of all at once.

This will help deter a proxy contest to acquire the company. A proxy contest occurs when the bidding company tries to convince the shareholders of the target company to elect new members of the target company's board. The new members will then agree to the merger or acquisition. However, if there is a staggered board it becomes much more difficult to replace enough board members quickly to approve the acquisition or merger. This can be used alone or with other defense mechanisms.

If no defense mechanisms can prevent the takeover but the board does not approve of the bidding company, the board may look for a white knight. The board will look for a more preferable third party to merge with instead of the bidder. This is an option to find a better suitor for the target company than the current bidder. Usually, the white knight will keep the board of the target company and there will be friendlier negotiations. However, there are challenges with this approach. The bidding company has had ample time to review the target company and decide the takeover is worthwhile. The board will have to decide on a white knight quickly to avoid being taken over by the bidder. This may not allow enough time for the board to fully comprehend all the potential consequences of the merger or acquisition by the white knight.¹⁴ However, the board could determine this is the best option to take.

Defense mechanisms differ between countries. This paper will begin with a brief overview of the laws governing takeovers in the United States (the "US") and the European Union (the "EU"). Looking more specifically United Kingdom (the

¹⁴ § 10:73. Defensive mergers—Economic dangers, Corporate Acquisitions § 10:73 (2020)

“UK”) and France within the EU. Then this paper will examine which defense mechanisms are allowed and the standard of review of the board’s decisions will be scrutinized by the relevant supervising body.

The US

Generally, in the US corporations are governed by state law. Each state may create its corporate laws. The state corporate laws will govern the board and directors’ decisions.

However, state laws cannot conflict with the federal laws that apply. Federally, the Securities Act of 1933 (the “33 Act”) was created to regulate disclosures when a company does an initial public offering of securities. The Securities Act of 1934 (the “34 Act”) was created to regulate the secondary exchange of securities. Further, the Securities and Exchange Commission (the “SEC”) was created by the 34 Act to monitor the securities exchange in the US. Additionally, the Williams Act Amendment of 1968 (the “Williams Act”) amended the 34 Act to protect shareholders from unforeseeable, coercive tender offer threats. The Williams Act included mandatory minimum timeframes for the tender offers to stay open, disclosures to shareholders, and price protection for shareholders.

This paper will focus on Delaware’s General Corporate Law (the “DGCL”) because Delaware is the favorite state for corporations to incorporate in. Further, the case law in Delaware is very influential to other states as well. Under the DGCL and the case law, directors of a company have a duty to act with loyalty and care. Directors must make decisions in good faith and on an informed basis. While making decisions, directors will have to make judgment calls. Therefore, the Court of Delaware has provided for the business judgment rule for directors’ decisions. The business judgment rule is a presumption that directors made a decision on an informed basis and in good faith.¹⁵ When considering a takeover, the board must do what is in the best interest of the shareholders. However, there may be conflicts of interest because the board will not want to be replaced if the company is taken over or may have other self-serving interests. When reviewing takeover defense mechanisms courts will apply the Unocal heightened review before applying the business judgment rule. Under this standard, the board must show that there was a reasonably perceived threat, and the response was reasonable.¹⁶

In the US, a common defense mechanism used by the board of a target company is a poison pill. The board may have the option to redeem the pill to avoid

¹⁵ Smith v. Van Gorkom, 488 A.2d 858, 872 (Del. 1985), overruled by Gantler v. Stephens, 965 A.2d 695 (Del. 2009)

¹⁶ Unocal Corp. v. Mesa Petroleum Co., 493 A.2d 946, 955 (Del. 1985)

the effects from happening. Therefore, the board will have to decide whether to redeem the pill or to allow the effects to take place. This is where litigation will occur questioning the business judgment of the board. The Unocal enhanced scrutiny will be used by the courts.

In the US, the defense mechanism of a white knight is also used. Sometimes, the target company will enter a lock-up agreement with the white knight. This is a type of poison pill that will lock-up the assets or shares exclusively for the white knight which are agreed upon in the lock-up agreement. This will make the company less attractive to bidders. However, the board has a duty to make informed decisions. The board will have to determine if the white knight is better for the company than the bidder. Under Delaware law, lock-up agreements are not per se illegal. Lock-up agreements can promote more bidders for the company. However, when it is inevitable that the company will be sold, the board must try to get the highest price for the shareholders.¹⁷ In the Revlon case, the board authorized the management to negotiate a merger. This signaled that the company was going to sell, and the board knew it. The duty of the board then shifted to gather enough information to make the most money for the shareholders. Other considerations, potential lawsuits from noteholders, were not as important as the value for the shareholders. In Revlon, the board breached their fiduciary duty of care because they did not understand all the implications of selling to the white knight. It was not as profitable for the shareholders for entering a lockup provision with the white knight as opposed to selling to the bidder.

Overall, many defense mechanisms are allowed to be taken by the target board. However, the board must be adhering to their duties of loyalty and care. Further, the threat must be reasonably perceived, and the response must be reasonable.

The EU

The European Union (the “EU”) has the power to hand down directives in which the member states must transpose the principles from the directives into their national law.

Directives are a way to harmonize the EU laws to ensure that certain general principles apply all over the EU. The EU decided to hand down a directive regarding takeover bids to harmonize member state laws. The Directive on Takeover Bids 2004/25/EC¹⁸ requires member states to give certain protections to shareholders, such as equivalent treatment within the same class, time and information needed to

¹⁷ Revlon, Inc. v. MacAndrews & Forbes Holdings, Inc., 506 A.2d 173 (Del. 1986)

¹⁸ Takeover Bids Directive 2004/25/EC.

reach an informed decision. Further, the board cannot deny the shareholders the opportunity to decide on the bid based on the merits. To enforce the rules each member state must have supervisory authority. This forced every member state to create an authority that could regulate takeover bids and enforce the principles of the directive. The principles are enforced on a national level, so by individual member state authorities.

The UK

In the UK, takeover oversight started with self-regulation in 1968.¹⁹ The governor of the Bank of England invited financiers and investors to form a committee after the first hostile takeover attempt in England. This committee created guidance to safeguard shareholders' interests during takeovers. Later in 1968, the committee met again and created the City Code on Takeovers and Mergers (the "Code"). In addition to the Code, the committee created the Panel on Takeovers and Mergers (the "Panel") which was a body with the authority to enforce the Code. The Code and Panel remained self-regulatory until 2006 when the UK implemented the Takeover Directive. Self-regulation worked for so long because of the connections that companies needed to maintain. The Bank of England was at the creation of the code and it involved other banks as well. If a company wanted to keep financing options open it would be easier to have a good reputation with the banks.

In 2006, the UK transposed the Takeover Directive, so the self-regulatory scheme was put into legislation in the Companies Act. The Panel has up to 36 members and is divided into two sections: the hearings committee and the code committee.²⁰ The hearings committee reviews the executive's decisions, and the code committee makes the rules. The Panel executive handles the day-to-day work. The Panel executive can conduct investigations, monitor actions that fall within the Code, and give the Code's interpretation, application, or effect. The Panel executive can act initiate or a third party can request action.

The Code requires the board to follow the non-frustration rule. Rule 21.1 of the Code states "during the course of an offer, or even before the date of the offer if the board of the offeree company has reason to believe that a bona fide offer might be imminent, the board must not, without the approval of the shareholders in general

¹⁹ Brent Hammack, *A Comparative Analysis of U.S. & U.K. Regulations Pertaining to Domestic Corporate Takeovers, and the Resulting Differences in Hostile Takeover Activities Between the Two Markets*, 25 Willamette J. Int'l L. & Disp. Resol. 121, 122(2018)

²⁰ The Takeover Panel. <https://www.thetakeoverpanel.org.uk/structure>

meeting, take any action which may result in any offer or bona fide possible offer being frustrated or in shareholders being denied the opportunity to decide on its merits...”²¹ Further, boards are not allowed to “(i) issue any shares or transfer or sell, or agree to transfer or sell, any shares out of treasury or effect any redemption or purchase by the company of its own shares; (ii) issue or grant options in respect of any unissued shares; (iii) create or issue, or permit the creation or issue of, any securities carrying rights of conversion into or subscription for shares; (iv) sell, dispose of or acquire, or agree to sell, dispose of or acquire, assets of a material amount; or (v) enter into contracts otherwise than in the ordinary course of business.”²² This limits the options boards have when they receive an offer or may believe that there may be an offer soon without shareholder approval. Under rule 21(b) the company must consult the Panel if there is any doubt if the action the board will take falls under the prohibited acts in rule 21(a). Further, the Panel can disapply rule 21(a) under certain circumstances listed in rule 21(c).

To use a strategy prohibited by rule 12(a) with shareholder approval the board must also fulfill three other requirements. First, the target company’s board must get financial advice about if the acts are fair and reasonable. Second, the board must tell the Panel the date of the general meeting. Third, the board must send out specific information to the shareholders.²³

Poison pills are generally not used in the UK. They are not favored practices.²⁴ Further, shareholders must approve the use of any poison pill because it would involve at least one of the events prohibited in Rule 21(a). On top of the shareholders’ approval, the board will also have to go through the additional steps before the general shareholder meeting. Or the board will have to apply to the Panel to fall within one of the exceptions for the Panel to disapply rule 21(a). In the UK, the decision for merger or acquisition mainly rests in the hands of the shareholders.

Staggered boards do not have any defensive effect against hostile takeovers in the UK. A company can set up a staggered board in its charter. However, under Article 168 of the Companies Act, a director can be removed by an ordinary resolution.²⁵ This removal can be done regardless of any agreement made between the company and the director. Also, the director can be removed before their term

²¹ Takeover Code Rule 12.1(a)

²² Rule 12.1(a)(i)-(v)

²³ Takeover Code Rule 21(d)(i)-(iii)

²⁴ Dual Listed Company Transactions and Frustrating Action. The Panel on Takeovers and Mergers. PCP 11. 26 Apr. 2002. <https://www.thetakeoverpanel.org.uk/wp-content/uploads/2008/11/pcp11.pdf>

²⁵ 2006 Companies Act Article 168(1)

expires. Therefore, it is not possible to have a powerful staggered board to try to delay a hostile takeover.

One defense the board can pursue without shareholder approval is a white knight. Rule 31.1 of the Code requires offers to be open for a minimum of twenty-one days.¹⁷ This gives the board time to find and receive offers from third parties. This is allowed because it promotes competing bids. This will be good for shareholders because it will allow the shareholders to get the best possible deal if there two companies are competing for the target company.

Japan

According to Japanese Law, mergers and acquisitions are regulated by the Commercial Code, as well as, also subject to control by other laws such the Anti-Monopoly Law. Two types of mergers are provided by Japan Commercial Code. They are merger by absorption (in this case, one company absorbs another) and merger by incorporation (both merging companies cease to exist and a new company is set up). The former one is common method used in Japan. In order to merge, companies must conclude an agreement of merger, subject to approval at the shareholders' meeting of each company (Art. 408, para.) At the shareholders' meeting, the shares held by the shareholders present exceed half of the issued shares, and the resolution must be approved by more than two-thirds of the voting shares (Art. 408, para).

Hostile takeovers of a company are rare in Japan. The system of tender offer (takeover bids) was introduced in Japan in 1971, but until 1990 there were only three take-over bids. In 1997 there were four take-over bids involving listed companies.²⁶

Hostile acquisition of a company may take place by purchasing shares either through the stock market or off market. However, since the great majority of companies are closed companies, this can be very difficult. Shares of listed companies are freely transferable, but due to the existence of stable shareholders it is also difficult to acquire significant shareholdings in these companies. At one stage investors purchased convertible bonds and warrant bonds issued abroad for such purposes.²⁷ A shareholder with more than 5 per cent of the issued shares of a company must file a report with the Minister of Finance.

As a defense against an imminent take-over, some companies have issued new shares and allocated them to a friendly partner, thus diluting the shares the raider has

²⁶ Zoshi-hakusho, supra, pp. 152-153.

²⁷ K.Ishizumi, *Acquiring Japanese Companies*, Tokyo 1988, pp. 151-184

collected. However, issuing new shares solely for the purpose of fending off raiders is considered to be unlawful.

In Japanese Company law, poison pills method is also allowed in order to take action against hostile take-over. According to Article 408-3 of the Commercial Code, shareholders opposed to the merger are entitled to require the company to purchase their shares at a fair price which the share would have been worth had the merger not taken place. Shareholders must inform the company of their intention and actually oppose the merger at the shareholders' meeting.

The Republic of Uzbekistan

As formation of a basis of company governance in our nation has begun with establishing company legislation, initial of all, with enacting necessary laws control the company relations, Uzbek corporate governance is based totally on civil law that forms main legal rules with reference to company governance. So, in Uzbekistan mergers and acquisitions are regulated by the Civil Code, as well as, also subject to control by other laws such the Anti-Monopoly Law, Law on Joint-Stock Companies and Protection of Shareholders' Rights, Law on restricted and extra Liability firms, Law on Business Partnerships and others.

In the Republic of Uzbekistan, a common defense mechanism used by the board of a target company, similar to US, is a poison pill. According to Law on joint stock companies and protection of shareholders' rights

If the number of shareholders does not exceed fifty, the charter of the company may provide for a preemptive right:

from shareholders for the acquisition of shares sold by other shareholders of this company, at a price and on the terms of an offer to a third party in proportion to the number of shares owned by each of them;

from a company for the acquisition of shares sold by its shareholders, if other shareholders of this company have not used their preemptive right.

A shareholder selling his/her shares is obliged to notify in writing directly or through the company of the remaining shareholders of his/her intention to sell his/her shares, indicating the price and terms of the offer to a third party.

The procedure and terms for exercising the pre-emptive right to purchase shares sold by shareholders are established by the charter of the company, while the term for using the pre-emptive right cannot be less than ten or more than thirty days from the time the shares are offered for sale.

In the event a shareholder sells shares owned by him/her in violation of the preemptive right, any shareholder of the company and (or) the company shall have

the right within three months from the moment when the shareholder or company knew or should have known about such a violation, demand judicial transfer of rights to them and buyer's responsibilities.

Assignment of this preemptive right to acquire shares is not allowed.

There is another practice in Uzbekistan to combat hostile takeover, although it seems that the mechanism of its implementation is a bit complicated. It is emphasized that in the management of corporations, along with the governing bodies, their founders should act only in the interests of the legal entity. This is understood from the essence of a number of principles of corporate governance. Corporate law states that the fiduciary duties of the director and stakeholders of the corporation, in general, consist of the duties of due care, loyalty and duty of good faith.²⁸

Uzbek Corporate Governance Principles set out the principal's two fiduciary obligations. In other words, the director must perform his duties in similar cases from the point of view of a reasonable person, taking care of the interests of the company in the most appropriate way (duty of due care). The obligation to be loyal to the company requires the director to give priority to the interests of the company in its own interests or the interests of third parties in concluding a contract with the company, and to notify the company of the transaction in which it is interested²⁹.

Comparison

The US allows many types of defense mechanisms while they are strictly regulated in the UK. The US allows poison pills, staggered boards, and white knights. However, the UK only allows for white knights. Both regulatory systems developed differently and have a different system of regulation. In the US, state law governs the directors' actions with federal law overseeing takeover regulations. In the UK, the 2006 Companies Act regulates directors' actions, and the Takeover Code governs takeovers. Enforcement in the US is by the courts and in the UK by the Panel. The main decision of the takeover is in the hands of the directors for hostile takeovers in the US because of all the options the board must fight off the bidder. However, in the UK, the power is in the shareholders' hands because of the

²⁸ Ibrohimov, A. A. O., Koryogdiyev, B. U. O., & Tojiboyev, S. Z. (2022). KORPORATIV NIQOBLARNI OLIB TASHLASH KONSEPSIYASI VA UNI O'ZBEKISTON KORPORATIV HUQUQIDA TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 1068-1082.

²⁹ Imomniyozov, D. B. O. (2021). KORPORATSIYA IJRO ORGANLARINING FIDUTSIAR MAJBURIYATLARI QIYOSIY HUQUQIY TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 588-600.

regulation against defensive measures in the Code. The thing both jurisdictions have in common is to maximize shareholder profit. In Japan, one of the leading countries in Asia, various methods are used to combat against unfairly merge legal entities. Unlike in US, the poison pill method is not widely used in Japan. Relationships in this area are regulated by both the Commercial Code and a number of regulations. When studying the practice in Central Asia on the example of the state of Uzbekistan, it can be seen that the country's legislation allows only the poison pill method to prevent unfair merger of corporations. The regulation of such relations, as in Japan, is governed by the Civil Code and by-laws.

REFERENCES

1. Brent Hammack, A Comparative Analysis of U.S. & U.K. Regulations Pertaining to Domestic Corporate Takeovers, and the Resulting Differences in Hostile Takeover Activities Between the Two Markets, 25 Willamette J. Int'l L. & Disp. Resol. 121, 122(2018)
2. Smith v. Van Gorkom, 488 A.2d 858, 872 (Del. 1985), overruled by Gantler v. Stephens, 965 A.2d 695 (Del. 2009)
3. Revlon, Inc. v. MacAndrews & Forbes Holdings, Inc., 506 A.2d 173 (Del. 1986)
4. K.Ishizumi, *Acquiring Japanese Companies*, Tokyo 1988, pp. 151-184
5. Zoshi-hakusho, *supra*, pp. 152-153.
6. Dual Listed Company Transactions and Frustrating Action. The Panel on Takeovers and Mergers. PCP 11. 26 Apr. 2002. <https://www.thetakeoverpanel.org.uk/wpcontent/uploads/2008/11/pcp11.pdf>
7. The Takeover Panel. <https://www.thetakeoverpanel.org.uk/structure>
8. Steven Mints: A comparison of corporate governance systems in the U.S., UK and Germany. <https://www.researchgate.net/publication/298035839>
9. Davies, P., Gower and Davies' Principles of Modern Company Law (7th Ed., Thomson Sweet & Maxwell, 2003)
10. Ashurov Z. *The Corporate Governance in Uzbekistan: A special focus on the Board's Supervisory role compared with German practice*. Corporate Board: Role, Duties & Composition / Volume 10, Issue 3, 2014.
11. Ibrohimov, A. A. O., Koryogdiyev, B. U. O., & Tojiboyev, S. Z. (2022). KORPORATIV NIQOBLARNI OLIB TASHLASH KONSEPSIYASI VA UNI O'ZBEKISTON KORPORATIV HUQUQIDA TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social*

sciences, 2(1), 1068-1082.

12. Shweta Mehrotra. Corporate Board Structure in the United States and India: A Comparative View. <https://www.researchgate.net/publication/289494367>
13. Иброҳимов, А. А. Ў. (2021). КОРПОРАЦИЯНИ БОШҚАРИШДА ФИДУЦИАР МАЖБУРИЯТЛАР ВА УЛАРНИ ЎЗБЕКИСТОНДА ҚЎЛЛАШ ИМКОНИЯТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 841-853.
14. Asadov, S. F. O. G. L. (2021). FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDA DAVLAT ISHTIROKI (DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 789-799.
15. Steven Mints. A comparison of corporate governance systems in the U.S., UK and Germany. <https://www.researchgate.net/publication/298035839>
16. Imomniyozov, D. B. O. (2021). KORPORATSIYA IJRO ORGANLARINING FIDUTSIAR MAJBURIYATLARI QIYOSIY HUQUQIY TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 588-600.

THE ROLE OF THE CONSTITUTION IN THE UPBRINGING OF HEALTHY CHILDREN

Nietova Gulchexra Bazarbaevna

Deputy Director for Academic Affairs

Vocational school of Yukori Chirchik district of Tashkent region

99-630-4076

gulchehranietova @ gmail

ABSTRACT

This article identifies today's topical issue - the philosophical and legal basis of modern education of girls who are the future of our country.

Keywords: Family, Constitution, education, early marriage, working profession.

АННОТАЦИЯ

В данной статье обозначена актуальная на сегодняшний день проблема - философско-правовые основы современного воспитания девочек, которые являются будущим нашей страны.

Ключевые слова: семья, конституция, воспитание, ранний брак, рабочая профессия.

INTRODUCTION

*“The eternity of family life, of generations
providing continuity, sacred
which preserves our customs, however
how future generations will grow up to be human
is an educational plane that has a direct impact ”*

I. Karimov

Oriental women have always been hardworking and family-oriented. They have always taken responsibility for the well-being of their families and children, with all the strength they have, for any working profession. A woman's scientific potential and mastery of the profession are the basis for stability in the family, social life and society. The future of our young people depends on the educators of our nation. As the great thinkers revered, "If a woman is knowledgeable, the nation will be knowledgeable." Nevertheless, in our society, early marriage and consequent premature births have become a global problem in the lives of girls. The early marriage of our girls, who do not yet have a full understanding of life and are not physically fit, creates a number of irreversible problems, such as family breakdown and the birth of unhealthy children. The Prophet (peace and blessings of Allaah be

upon him) said, "It is obligatory for every Muslim to seek knowledge." (Narrated by al-Bayhaqi).

DISCUSSION AND RESULTS

Young people should first receive compulsory education in general education schools, then, on the basis of the right to choose a profession, to study in higher education institutions or vocational schools after 9th grade, if they have a profession, they will have a different approach to life. were. creating a number of irreversible problems, such as the birth of unhealthy children. The Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) said, "It is obligatory for every Muslim to seek knowledge." (Narrated by al-Bayhaqi). Young people should first receive compulsory education in general education schools, then, on the basis of the right to choose a profession, to study in higher education institutions or vocational schools after 9th grade, if they have a profession, they will have a different approach to life. were. creating a number of irreversible problems, such as the birth of unhealthy children. The Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) said, "It is obligatory for every Muslim to seek knowledge." (Narrated by al-Bayhaqi). Young people should first receive compulsory education in general education schools, then, on the basis of the right to choose a profession, to study in higher education institutions or vocational schools after 9th grade, if they have a profession, they will have a different approach to life. were. a girl who marries without education has difficulty in fulfilling family responsibilities. Young people should first receive compulsory education in general education schools, then, on the basis of the right to choose a profession, to study in higher education institutions or vocational schools after 9th grade, if they have a profession, they will have a different approach to life. were. a girl who marries without education has difficulty in fulfilling family responsibilities. Young people should first receive compulsory education in general education schools, then, on the basis of the right to choose a profession, to study in higher education institutions or vocational schools after 9th grade, if they have a profession, they will have a different approach to life. were.

Chapter 14, Article 64 of the Constitution states that "Parents are obliged to feed and educate their children until they reach adulthood." It is intended that the parents bring up their child in every way possible so that he or she can become a necessary person for society. Article 66, on the other hand, states that "adult, able-bodied children are obliged to take care of their parents," in which the parents sees the result. The Prophet Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him) said: "Be kind

to your fathers, and you will be kind to your children." This means that if the child in the family is the future of the family, then all the teenagers in society are the foundation of the future of our country, and our state is carrying out a lot of reforms in the field of education.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated November 6, 2020 No PF-6108 "On measures to develop education and science in the new period of development of Uzbekistan" to create a base of students' interest in the profession on the basis of the introduction of the "Career Orientation System" to choose a profession that suits their abilities and interests, to find a worthy place in the labor market, to succeed in their professional activities. special attention is paid to orientation. This Decree stipulates that the training of 15-16-year-old boys and girls in the working profession should prepare our children for adulthood at a time when the current pace is passing. Our daughters mhe reads because education in schools is compulsory. But then the emphasis is on the notion that "it's someone's hatred, if necessary, the spouse will take care of it." However, the higher the education, the more knowledgeable and talented a girl is, or the more perfect a profession is, the more it will "infect" her children in the future, and she will take a responsible approach to raising a harmoniously developed generation. Most of the children in the family are brought up by the mother, so the future of the country is created by mothers with such a worldview.

CONCLUSION

As parents in charge of this problematic issue, they have no right to take their children's future lightly. Some indifferent older adults continue to build families whose foundations are not strong, resulting in increased divorces and an increasing number of orphans and unhappy women. In addition, the fact that children are born out of wedlock contradicts our national traditions and beliefs.

Our basic encyclopedia also states that "Everyone has the right to education. Free general education is guaranteed by the state. Article 41 of the school curriculum is under the control of the state. But our girls study because school education is compulsory. But then the emphasis is on the notion that "it's someone's hatred, if necessary, the spouse will take care of it." However, if a girl has a higher education, the more knowledge and potential she acquires, the more she will "infect" her children in the future, and she will take a responsible approach to the issue of raising a comprehensively developed generation. The future of the country is created by mothers with such a worldview

REFERENCES

1. Constitution of the Republic of Uzbekistan-2017
2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated September 6, 2019 No PF-5812 "On additional measures to further improve the system of vocational education."
3. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-6108 of November 6, 2020 "On measures for the development of education and science in the new period of development of Uzbekistan."
4. Islamic enlightenment. Tashkent Islamic University 2018, pp. 34-35

PEDAGOGIK FASILITATSIYA VOSITASIDA TALABALARNI MUSTAQIL TA'LIMINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Ro'ziboyeva Ma'muraxon Abdunabiyevna.

Andijon davlat universiteti Pedagogika fakulteti Umumiy pedagogika kafedrası
o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada talabalarni mustaqil o'z ustida ishlash bosqichlari, fasilitatsiya vositasida bo'lajak o'qituvchilarning kreativlik faolligini oshirish va mutaxassislarning bo'lajak kasbiy malakasini oshirishda o'z-o'zini rivojlantirish, tahlil va monitoring orqali o'z-o'zini baholash shakllari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *fasilitatsiya, ta'lim, pedagogik, psixologik, kriaktiv, kompetentsiya, adabativ, arsenal, shaxsni har tomonlama rivojlantirish, mehnatga halol munosabat, ijtimoiy faollik.*

ABSTRACT

In this article, students will learn about the stages of independent work, self-development, analysis and monitoring in the development of creative activity of future teachers through facilitation and future professional development of professionals..

Keywords: *facilitation, education, pedagogical, psychological, creative, competence, adaptive, arsenal, all-round personal development, honest attitude to work, social activism.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье студенты узнают об этапах самостоятельной работы, саморазвития, анализа и контроля в развитии творческой активности будущих учителей посредством фасилитации и будущего профессионального развития специалистов, будут рассмотрены формы самооценки.

Ключевые слова: *фасилитация, воспитание, педагогическое, психологическое, творческое, компетентностное, адаптивное, arsenal, всестороннее личностное развитие, добросовестное отношение к труду, социальная активность.*

KIRISH

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish Oliy ta'lim muassasalarida oliy ma'lumotli va barkamol avlodni tarbiyalash, malakali ilmiy-pedagogik kadrlar zaxirasini yaratish bo'yicha Harakatlar strategiyasida erishilgan

yutuqlar tufayli belgilangan. Rivojlangan mamlakatlarning ta'lim tizimida shu bilan birga, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ko'plab islohotlar demokratik tamoyillar asosida fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda oliy ta'lim tizimida talabalarni kasbiy tayyorlash sifatini oshirishda o'qituvchilarning kasbiy mahoratini yanada oshirish zarurligini hamda talabalarni mustaqil ta'limini tashkil etish texnologiyasini takomillashtirishni ta'kidladi.

Fasilitatsiya-kelajak o'qituvchisining pedagogik madaniyati. Fasilitatsiya hodisasi guruh dinamikasini (ta'sir qiladigan kuch) ham, shaxs dinamikasini ham qamrab oladi. Fasilitatsiya (ingliz tilidan. Facilitate - yordam berish, yo'l-yo'riq berish, osonlashtirish) o'z arsenali(usta-xona)da shaxs yoki jamoaga natijalarga erishish uchun eng yaxshi echimni topishga yordam beradigan samarali psixologik, strategik vositalar va usullardan foydalangan holda yo'naltiruvchi bo'lmagan yo'nalish va yordam texnologiyasidir.

Bugungi kunda pedagogika fani ta'lim jarayonining mazmuni va shakllarini yangilash bilan bog'liq bo'lgan o'tish bosqichini boshdan kechirayotganligi odatda tan olingan. Mashhur psixolog A.G. Asmolov ushbu bosqichni "ochilmagan yo'l, foydali madaniyatdan qadr-qimmat madaniyatiga qadar" deb atadi. Binobarin, madaniyatli inson nafaqat o'qimishli odam, balki atrofdagilarning hurmatiga va o'zini hurmat qilishga loyiqdir. Shuning uchun, boshqalar bilan o'zaro aloqani amalga oshirish, dunyo, odamlar va o'zi bilan munosabatlarni o'rnatish va o'zaro munosabatlarni amalga oshirish muammosi bizning davrimizning eng muhim vazifalaridan biridir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shiddat bilan o'zgarib borayotgan dunyoda va axborot oqimlarining ko'payishi sharoitida fundamental fan bilimlari ta'limning majburiy, ammo etarli bo'lmagan maqsadi hisoblanadi. Talabalar nafaqat bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisini o'zlashtirib olishlari, balki o'zlarini maksimal darajada anglashlari va jamiyatda foydali ishtirok etishlari uchun talabalarni mustaqil ravishda ajratib olish, tahlil qilish, tuzish va undan samarali foydalanish qobiliyatini shakllantirish juda muhim va qiyinroq.

Ta'lim - bu davlat tomonidan belgilangan ta'lim darajalariga (ta'lim standartlari, malaka) erishishga qaratilgan insonni tarbiyalash va o'qitish jarayoni).

Ta'lim - bu kasbiy faoliyatda samarali foydalanish maqsadida odamning tizimlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash jarayonini ta'minlovchi davlat ijtimoiy sohasining eng muhim quyi tizimlaridan biridir.

Vatanimiz jamiyati ta'lim oldiga o'qituvchining kasbiy ongini talaba shaxsini hurmat qilish qobiliyatini, uning o'z taqdirini o'zi belgilashni qadrlash huquqini faoliyatning ustuvor asosi sifatida tan olishga yo'naltirilganligi sharoitida yoshlarni hayotga tayyorlash vazifasini qo'yadi. Pedagogik soha - bu maqsadga muvofiq shaxsni shakllantirishning barcha turlarining yig'indisi va uning mohiyati ijtimoiy tajribani o'tkazish va o'zlashtirish faoliyatidir. Shu sababli, axborotga boy makon va yangi ta'lim texnologiyalari, shaxsga yo'naltirilgan o'qitish paradigmasi sharoitida o'qituvchilar ta'limning maqsadi o'qituvchining o'zgarishi va o'qitilishiga ko'maklashadigan vaziyatga duch kelishmoqda. Jamiyatdagi, muayyan tendentsiyalarning rivojlanishiga ta'sir o'tkazish, yosh avlodni zamonamizning global yoki mahalliy muammolarini hal qilishga tayyorlash, ularning oqibatlarini bashorat qilish va kerak bo'lganda ularni oldini olishga o'rgatish qobiliyati o'qituvchi-tarbiyachining etakchi rolidir. Har bir alohida shaxs uchun ta'limning ozmi-ko'pi aniq shaxsiy qiymati bor. Rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy inson hayotining to'rtdan bir qismini egallaydigan, uning hayotini mazmunli va ma'naviylashtiradigan, uni turli his-tuyg'ular bilan ranglaydigan va bilim, muloqot va o'z-o'zini tasdiqlash ehtiyojlarini qondiradigan ta'lim olish jarayoni. Ta'lim jarayonida shaxsning potentsial qobiliyatlari aniqlanadi va rivojlanadi, uning o'zini o'zi anglashi amalga oshiriladi va inson qiyofasi shakllanadi. Ta'lim yordamida inson jamiyatdagi hayotga moslashadi, buning uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni egallaydi. O'qituvchi ko'maklashish printsipiga asoslanib, pedagogika fani va o'quv amaliyoti, talaba va ta'lim mazmuni o'rtasida vositachiga aylanadi. Shunday qilib, nazariy tadqiqotlar va ta'lim amaliyotining tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quv jarayonini qurishda yangi, demokratik uslub quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi: ko'maklashish asosida olib boriladigan ta'lim talabalarni uzoq muddatli ta'lim va shaxsiy o'zini o'zi anglash ta'siriga yo'naltiradi; o'quv jarayonining tashabbuskori va etakchisi talabaning o'zi; ishtirokchilar o'rtasidagi munosabatlarning tabiati - o'qituvchi va talabaning muqobil ustunligi yoki tengligi. Doimiy ravishda o'zgarib turadigan muhitda hayot yangi me'yorga aylanib bormoqda, bu esa doimiy ravishda paydo bo'layotgan yangi nostandart muammolarni hal qilish qobiliyatini talab qiladi, ko'p madaniyatli jamiyatdagi hayot, bu o'zaro hamkorlik va hamkorlik uchun ortib borayotgan talablarni ilgari suradi. Trenerning o'rni o'qituvchi-yordamchi bo'lishi shart emas, balki har qanday qimmatli ma'lumot tashuvchisi bo'lishi mumkin. Yakuniy o'quv mahsuloti: bir tomondan talaba, uning (kasbiy tayyorgarlik darajasi), boshqa tomondan - faoliyat natijasida erishilgan narsalar (o'quv mahsulotining o'zi). Faoliyat mavzusi yoritilgan; faoliyat yo'naltirilgan ob'ekt; faoliyat davomida foydalaniladigan

vositalar; atrof muhit, ular orasidagi barcha turdagi aloqalar). Ta'lim jarayonining bunday noan'anaviy, demokratik modeli, ta'lim olish uchun ongli turtkiga ega bo'lgan, o'rganilayotgan mavzularni ijodiy o'zlashtirishni xohlaydigan kattalarga o'qitish jarayonida muvaffaqiyatli qo'llanilishi mumkin. Ushbu guruhga yuqori sinf o'quvchilari, talabalar, malaka oshirish tizimida o'qiydigan mutaxassislar va boshqalar kirishi mumkin.

Boshlang'ich va o'rta maktablarga kelsak, ushbu faoliyat o'quv jarayonini boshqarishning demokratik va avtoritar uslublari elementlarini muvaffaqiyatli birlashtiradi. O'qituvchi pedagogik faoliyatning haqiqiy sub'ektiga aylanishi uchun talabaga yordam berish va u bilan hamdard bo'lish istagi bilan birlashib, o'quvchiga nisbatan hurmatli munosabatni taxmin qilib, uni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik munosabatlarni shakllantirish zarur. Ta'limga ko'maklashish - bu bilish faoliyatida vujudga keladigan o'qituvchilar va talabalar o'rtasida maxsus psixologik o'zaro ta'sirni va shaxslararo munosabatlarni tashkil qilish orqali bilishni, bajarishni o'rganish, birgalikda yashashni o'rganish, yashashni o'rganishga imkon beradigan jarayon. Biz o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi faoliyati sifatida tarbiyalash, o'qitish samaradorligini oshirish, o'qitish samaradorligini oshirish jarayoni, ya'ni pedagogik o'zaro aloqadorlik sub'ektlarini maxsus muomala uslubi va o'qituvchining shaxsiy xususiyatlari tufayli tarbiyalash jarayonini tushunamiz. Bundan tashqari, o'qitishni osonlashtirish ko'pincha o'qituvchi shaxsining eng muhim professional sifati sifatida qabul qilinadi. Avvalo, o'rganishni engillashtirish mezonlarini aniqlash kerak. Zamonaviy pedagogikada o'qitishni engillashtirishning muhim mezonlaridan biri bu o'qituvchi ishining samaradorligi va bo'lishi mumkin. Kantning so'zlari bilan ifodalangan: "Fikrlarni o'rgatish kerak emas, balki o'ylash kerak", bu XXI asrda alohida ahamiyatga ega bo'ldi, chunki "Talabalar faoliyati modellari ta'lim modellari orqali o'zlashtiriladi" (MT Gromkova). Demak, o'qituvchi - yordamchi, tashabbuskorlik namoyon bo'lishiga yordam beradigan va o'quvchilarning shaxsiy o'zaro ta'sirini ta'minlaydigan shaxsga qiziqish mavjud, bu esa o'z navbatida o'quvchilarning aqliy rivojlanishiga yordam beradi. Talabalar tomonidan osonlikcha o'zaro aloqaning zarur shartlari quyidagilardir: shaxsiy fazilatlar, o'rganish darajasi, hissiy holat, talabalarning qobiliyatlari. Shu bilan birga, o'qituvchi-mashg'ulotchining kasbiy pozitsiyasi va uning talabaning mustaqilligiga ta'siri pedagogik tadqiqot mavzusi emas edi. O'qituvchini mavzu sifatida emas, balki ta'lim muhitining tashkilotchisi, yordamchisi sifatida tayyorlash muammosi hozircha ochiq qolmoqda. Muqobil maktablar uchun o'qituvchilarni tayyorlaydigan o'quv muassasalari allaqachon mavjud, ammo, odatda, tegishli maktablarni tugatgan odamlar u erga

borishadi. Dunyoda har qanday turdagi maktablarda o'qitishga qodir bo'lgan o'qituvchilarni tayyorlash bo'yicha tajribaga ega bo'lgan nufuzli oliy maktablar hali yo'q. Ko'rinib turibdiki, bu muammo uzoq vaqt davomida izsiz qolishga qaratilgan.

Bugungi kunda pedagogika va psixologiyada osonlashtirish kompetentsiyasi shakllanmoqda (G.S. Savolainen), bu pedagogik ko'maklashish sohasidagi bilimlar tizimiga egalik sifatida qaraladi; ta'lim jarayonida o'qituvchining ko'maklashish faoliyatining ahamiyatini anglash; ta'limni osonlashtirish va bunday faoliyatning ijobiy tajribasiga ega bo'lish usullari va uslublariga egalik qilish, kompetensiyaning tarkibiy qismlarining: bilim, motivatsion, operatsion-faollik va refleksivning o'zaro bog'liqligidir. Va nihoyat, biz ta'limni osonlashtirishni yangi fikrlashning namoyon bo'lishi, ta'limni chinakam diversifikatsiyasi (o'zgarish xilma-xil) deb atashga haqlimiz. Bu nafaqat jarayonning ishlab chiqarilishi, balki o'qitish (o'qituvchi) ishining mohiyati ham muhimdir: nuqtai nazarlarni rivojlantirish erkinligi, o'zgarish haqiqatlarning yo'qligi, yangi ma'lumotlarni izlash, muammolarni ongli ravishda hal qilishga urinishlar, shaxsning o'zini o'zi tashkil etish va o'zini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdir. Biroq, o'qituvchilarni tayyorlashning mazmuni va usullari qanday bo'lishidan qat'i nazar, pedagogik sohaga kiradigan har bir kishi esda tutishi foydalidir: sizning farzandlaringiz aslida sizning farzandlaringiz emas. Ular hayotni engib o'tishga intilayotgan hayotning o'g'illari va qizlari. Ular dunyoga siz orqali kelishadi, lekin siz tufayli emas va garchi ular hanuzgacha siz bilan bo'lsa ham, ular sizga tegishli emaslar. Ularning jasadlari siz bilan yashaydi, lekin ularning ruhi emas, chunki ularning ruhlari ertangi uyda yashaydi, u erda siz hatto tushingizda ham ularga ergasholmaysiz. Siz ular kabi bo'lishga intilishingiz mumkin, lekin ularni sizga o'xshatishga urinmang, chunki hayot orqaga qaytmaydi va "kecha" da yashash mumkin emas. Mamlakatda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar va natijada umumiy o'rta ta'limni modernizatsiya (eng yangi zamonaviy) qilish o'qituvchilarning kasbiy vakolatiga yangicha yondashishni talab qiladi. O'qituvchining kasbiy mahorati ta'lim sifatini ta'minlashning hal qiluvchi omiliga aylanib bormoqda va "kasbiy kompetentsiya" (o'ziga xos xususiyat) tushunchasi asosiy hisoblanadi.

Bugungi kunda o'qituvchi - jamiyat talablariga moslasha oladigan "moslashuvchan" emas, balki Fleming Funch ta'kidlaganidek, o'qituvchi - "maslahatchi", "terapevt" kerak. Falsafiy nuqtai nazardan, shaxs - bu shaxsni jamiyat a'zosi sifatida tavsiflovchi ijtimoiy ahamiyatga ega xususiyatlarning barqaror tizimidir. Ushbu ta'rifning asosiy yuki "ijtimoiy ahamiyatli xususiyatlar" iborasi bilan bog'liq, shuning uchun adaptiv (moslashuvchan) maktabda o'qituvchi shaxsining

modelini ishlab chiqish uchun birinchi navbatda ushbu ijtimoiy ahamiyatga ega xususiyatlarning nima ekanligini aniqlash kerak.

Ilm-fan nuqtai nazaridan o'qituvchi shaxsini tashkil etuvchi asosiy elementlar kasbiy mahorat, kompetentlik, mahsuldorlik, ijtimoiy yo'naltirilgan shaxsiy fazilatlaridir. Ammo fan bitta narsa, ammo amalda biz talabalar bizdan nimani kutishlarini juda yaxshi tasavvur qilishimiz kerak, chunki ular bizning faoliyatimizning asosiy ko'rsatkichlari. Nazariy doiramizda innovatsion madaniyatni umumiy madaniy, kasbiy va shaxsiy fazilatlarining eng yuqori namoyishi sifatida namoyish etishga alohida e'tibor beriladi. Buning sababi shundaki, madaniyat, kasb va shaxsning o'ziga xos xususiyatlari uchta asosiy ma'lumot, g'oya va ilhom manbai bo'lib, imkoniyat yaratadi va ixtiro qilish, tajriba o'tkazish, yangi, foydali, samarali qo'llash zarurligini belgilaydi.

Avvalo, innovatsion madaniyatni kasbiy hodisa sifatida ko'rsatish kerak, chunki u qaysi sohada ishlasa ham professionallar, ijtimoiy hayotning turli sohalariga - ish, kundalik hayot, dam olish, bilish va aloqa sohalariga yangi narsalarni olib kirishadi. Biroq, biz o'qituvchining innovatsion madaniyatining dastlabki bazasi (ehtimol boshqa ko'plab kasblarning vakillari) shaxsning umumiy madaniy (ijtimoiy-madaniy) fazilatlarini ekanligidan boshlaymiz: 1) ma'naviyat, 2) fuqarolik va 3) bilimlilik, chunki ularning barchasi ta'lim jarayonining mazmuniga singib ketgan, uning atmosferasini tashkil qiladi va asta-sekin talabalarning xususiyatlariga aylanishi kerak. Bunga hissa qo'shadigan professional fazilatlar ta'lim jarayoni yuqori darajadagi samaradorlik yangiliklari, shubhasiz:

1) mavzuni bilish, 2) texnologik madaniyat va 3) psixologik madaniyat. Psixologik madaniyatni alohida ta'kidlash kerak. O'qituvchi-o'qituvchi odamlar bilan, shuningdek, o'qituvchilar bilan bevosita aloqada. Kundalik yuzma-yuz, ba'zida qiyin vaziyatlarda yuzma-yuz yuzma-yuz bo'lib, inson uchun maqbul, qulay muhitni yaratishi, to'qnashuvlarning oldini olish, sodir bo'layotgan voqealarga samimiy qiziqish uyg'otishi, jamoada hamkorlik va do'stlik o'rnatishi kerak bo'lgan kishi uchun psixologik malakaga ega bo'lish qanchalik zarurligini isbotlash kerakmi? Ma'lumki, psixologik madaniyat nafaqat o'qituvchilarga, balki ko'plab kasb vakillari uchun ob'ektiv zarurdir. Usiz hech qanday yangilik paydo bo'lishi mumkin emas, faqat yordamchining o'zi hamma uchun eng qiyin bo'lganligi sababli. Psixologik jihatdan nafaqat boshqalarning ohangini saqlab qolish, balki o'z farovonligini tartibga solish uchun ham juda muhimdir.

Shunga qaramay, ko'pincha tadqiqotchilar ta'kidlashlaricha, shaxsiy fazilatlarining namoyon bo'lishi ajralmas shart bo'lgan ijtimoiy ahamiyatga ega

bo'lgan faoliyat sohalarida - san'at, ilm-fan va, albatta, ta'lim sohasida shaxsning ayrim xususiyatlari sohaning innovatsion rivojlanishidagi eng muhim omil hisoblanadi. Ushbu aniq holatga rozi bo'lmaslik mumkin emas. Shu bilan birga, qaysi fazilatlar, avvalo, o'qituvchi-yordamchining innovatsion madaniyatini shakllantirish uchun zarurligini ta'kidlash kerak. Shaxsning quyidagi xususiyatlarini ta'kidlash lozim: 1) rivojlanayotgan sub'ektlar sifatida bolalarga munosabat; 2) odamlarning o'zaro munosabati madaniyati; 3) rivojlanayotgan sub'ekt sifatida o'ziga nisbatan munosabat. Agar dastlabki ikkita xususiyat haqida tez-tez gapirilsa va yozilsa, ular o'qituvchining o'zini faqat professional ma'noda rivojlanishga qodir shaxs sifatida tushinishi haqida gapirishadi. Biroq, o'zini ijobiy tomonga rivojlanayotgan, mazmunli va maqsadga muvofiq ravishda rivojlanayotgan, yangi qobiliyatlar va xarakter xususiyatlariga ega bo'lgan shaxs deb hisoblash juda muhimdir. O'zini yangilamasdan, atrofdagi hayotni yangilash imkonsiz. Bu o'zaro bog'liq jarayonlar.

XULOSA

Aytilganlarning hammasini sarhisob qilar ekanman, shuni aytmoqchimanki, bo'lajak o'qituvchining mehnati har doim ham darhol sezilavermaydi. Ko'pincha, u o'zini bir muncha vaqt o'tgach talabalarning shaxsiy fazilatlarida namoyon qiladi. Lunacharskiy, - o'qituvchi bu kelajakni shakllantiruvchi inson, u bu kelajak uchun katta darajada omil hisoblanadi. Shaxsiyatni tarbiyalashga faqat shaxsgina qodir. Demak, o'qituvchining o'zi, uning intellektual, axloqiy va kasbiy xususiyatlari rivojlanishi ijtimoiy muhit darajasidan ustun bo'lishi kerakligi aniq. Bu o'qituvchi o'zining ijtimoiy ahamiyati, yuqori mas'uliyati, kognitiv faolligi, doimiy ob'ektiv introspektivasi va o'zini o'zi takomillashtirish bo'yicha tizimli ishlarini bilgan taqdirda mumkin. Hamkorlikka tayyorlikni shakllantirish jarayoni tezroq boshlanganda, shaxs o'z imkoniyatlari, roli va o'zaro munosabatlar sharoitida har qanday yordami to'g'risida tezroq xabardor bo'ladi. Shuning uchun, inson tug'ilgandan deyarli dunyo va odamlar bilan insoniy munosabatlarni anglash va o'rnatishga yo'naltirilishi mumkin va bo'lishi kerak. Shu nuqtai nazardan qaraganda, o'z pedagogik pozitsiyasi va pedagogik uslubining ahamiyatini ortiqcha baholash qiyin.

REFERENCES

1. Strategiya bo'yicha O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-son Farmoni. 7 fevral 2017 yil.[1]
2. Mirzorahimova G. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda mustaqil ta'limning o'rni "Fan va Ta'lim" ilmiy jurnali 2021-yil may / 2-jild Maxsus soni 144 - ro'yxat

-
3. R.Ismuhamedov, M.Mirsoliyeva. Ta'lim jarayoni texnologiyalarida innovatsion ta'lim. - T.: "Fan va texnologiya", 2014, 60 bet.[3]
 4. Ismuhamedov R., Yo'ldoshev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. - Nima?: 2013 y. 277 B.
 5. Golish L.V. "Faol o'qitish usullari: mazmuni, tanlash va amalga oshirish" Ekspress qo'llanma, 2001. - 68 garov.
 6. Mehnat va ijtimoiy rivojlanish: Lug'at. - M.: INFRA - M, 2001.—VI, dan. 266.
 7. Dimuxametov R.S. O'qituvchilar uchun uzluksiz ta'lim tizimiga ko'maklashish: diss. ... Doktor ped. fanlar /. - Magnitogorsk, 2006 yil.

TINGLAB TUSHUNISH KO'NIKMASINI AUDIOVIZUAL VOSITALAR YORDAMIDA RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY VOSITALAR

Inamova Gullola Axmad qizi

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

+998993071518 gullolainamova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Bugungi tezkor rivojlanayotgan zamonda chet tilini bilish davr talabiga aylanmoqda. Xususan O'zbekistonda ham chet tillarni o'rgatish bo'yicha ham birmuncha ishlar amalga oshirilmoqda. Hozirgi kunda mamlakatimiz maktablarida yoshlarimiz ingliz, nemis, fransuz, ispan, yapon va boshqa turli tillarini o'rganishmoqda. Chet tilini o'rganishda faqat maktab darsliklari bilan cheklanib qolish, bu til o'rganish jarayonini murakkablashtiradi. Shu sabab tilni o'rganishda kitoblar va darsliklardan tashqari boshqa usullardan foydalanish ham tavsiya etiladi. Jumladan til o'rganishda audio va video vositalaridan foydalanish muhim omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: tinglab tushunish, urg'u, ohang, ko'nikma, suxbat, fonema, vosita, xususiyat.

СОВРЕМЕННЫЕ СРЕДСТВА ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ СРЕДСТВ

АННОТАЦИЯ

В современном развитом мире знание иностранного языка становится требованием времени. В частности, в Узбекистане проводится глобальная работа по обучению иностранным языкам. В настоящее время наша молодежь изучает английский, немецкий, французский, испанский, японский и другие языки в школах нашей страны. Ограничивание только школьными учебниками при изучении иностранного языка усложняет процесс изучения языка. По этой причине рекомендуется использовать всевозможные методы в изучении языка помимо книг и учебников. В частности, важным фактором является использование аудио и видеоматериалов в изучении языка.

Ключевые слова: аудирование, акцент, тон, умение, диалог, фонема, инструмент, черта.

MODERN TOOLS FOR DEVELOPING LISTENING COMPREHENSION SKILLS THROUGH AUDIOVISUAL TOOLS

ABSTRACT

In today's fast-paced world, knowing a foreign language is becoming a requirement of the times. In particular, a lot of work is being done in Uzbekistan to teach foreign languages. At present, our young people study English, German, French, Spanish, Japanese and other languages in schools of our country. Learning a foreign language is limited to school textbooks, which complicates the process of learning a language. For this reason, in addition to books and textbooks, it is recommended to use other methods of language learning. The use of audio and video is an important factor in language learning.

Keywords: *listening comprehension, emphasis, tone, skill, conversation, phoneme, medium, feature.*

KIRISH

Tinglab tushunishni bir necha an'anaviy usullar bilan ham o'rgatish mumkin. Ushbu usullarning ba'zilar Richards (2008) tomonidan umumlashtirilgan: ingliz tili o'qituvchisi parcha, asar yoki she'r kabi adabiyot namunasini og'zaki ravishda tabiiy tarzda o'qiy oladi. Dialogni o'qish imkon qadar normal, tabiiy, jonli va mazmunli bo'lishi kerak. Bu o'quvchiga tabiiy til tovushlarini o'zlashtirishga yordam beradi. Asta-sekin o'quvchilar pauza, urg'u, ohang, ritm va intonatsiyaning xususiyatlari va tovushlari bilan tanishadilar;

ingliz tili o'qituvchisi o'z talabalariga turli xil, qiziqarli va o'z-o'zidan tinglab tushunish vositalarini taqdim yetish uchun o'zi yoki boshqa birov bilan sodir bo'lgan yoqimli va kulgili voqea haqida qisqacha hikoya qilishi mumkin. Og'zaki materiallarni boshlashning bunday o'zgarishi talabalarning tinglash qobiliyatini oshiradi. U tayinlangan material bilan cheklanib qolmasligiga ishonch hosil qilishi kerak. U turli xil tinglab tushunish tadbirlarini qo'llash orqali tinglashdan zerikishni minimallashtirishga harakat qilishi kerak;

ingliz tili o'qituvchisi o'z talabalariga tovushlarni farqlash qobiliyatini oshirish uchun minimal juftliklarda ko'plab mashqlarni taqdim yetishi mumkin. Minimal juftlikda, ya'ni minimal kontrastli mashqda o'qituvchi o'quvchilarga bitta o'ziga xos tovushdan tashqari (ya'ni, bitta fonema) tilda bir xil talaffuz qilinadigan ikkita so'z taqdim etadi. Bu fonemik farq o'zgarishlarga sabab bo'ladi;

ingliz tili o'qituvchisi o'quvchilarning tinglagan materiallarini ketma-ket tartibda eslab qolish va darhol takrorlash qobiliyatlarini oshirish uchun "eshitish

xotirasi” mashqidan foydalanishi mumkin. Ushbu mashqda o‘qituvchi o‘z o‘quvchilaridan so‘zlar yoki raqamlar ketma-ketligini diqqat bilan tinglashni, ularni eslab qolishlarini va keyin tinglaganlarini, ya’ni raqamlar, lisenziya raqami, telefon raqami va manzilini aytib berishni so‘raydi. Ushbu mashg‘ulot o‘quvchilarni diqqat bilan tinglashga undaydi va ma’lumotlarni darhol yeslab qolish uchun xotirasini kuchaytiradi;

ingliz tili o‘qituvchisi muayyan mavzular bo‘yicha masalan, raqamli ma’lumotlar, joylar, ranglar, ovqatlar, sana va vaqtlar bilan bog‘liq qisqa diktantlar berishi mumkin. Diktant uchun parchalar faqat tanish materiallardan olinishi kerak. Diktant mashg‘ulotidan so‘ng tinglab tushunishga oid savollar qo‘yilishi maqsadga muvofiq. Tanlangan diktant oddiy mavzudan murakkab mavzuga va qisqa matndan uzun matnga tartiblangan bo‘lishi lozim. Biroq, agar o‘qituvchi diktant olish uchun darslikdagi uzun parchani tanlasa yoki sinfning hajmi kata bo‘lsa, talabalarga yozganlarini uqib olishlari uchun ko‘chirma berishi kerak. Shu bilan birga, o‘qituvchi talabalarga bir-birlarining diktantlarini tuzatishga ruxsat berishi mumkin. Diktant tez-tez, biroq oqilona amalga oshirilishi kerak O‘qituvchi diktantni olib borishda quyidagi tartiblardan foydalanishi mumkin: o‘quvchilar tinglayotganda, butun diktantni odatdagi tezlikda o‘qing; Bu ularga matnning mazmuni va umumiy tushunchasini anglashlariga yordam beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘quvchilarga yozish imkoniyatini berish uchun pauza bilan parchani yana takrorlang, o‘quvchilar o‘z ishlarini tekshirish, o‘tkazib yuborilgan so‘zlarni to‘ldirish hamda o‘zgartirishlar kiritishlari uchun so‘nggi imkoniyatni berish uchun matnni oddiy tezlikda hamda tinish belgilari, bandlar, iboralar va jumlar orasidagi pauza bilan o‘qing. Diktant mashqlari tinglab tushunish uchun ajoyib mashq vazifasini o‘taydi. Shuningdek ularni turli maqsadlarda ishlatish mumkin. Diktantni takrorlash mashqlari, tinish belgilari uchun mashq yoki imlo testi sifatida foydalanish mumkin. Ingliz tili o‘qituvchisi asta-sekin va uzunlik bo‘yicha rivojlanadigan og‘zaki o‘qish parchalari mavzusining qisqacha mazmunini berishi mumkin. Tanlangan material talabalarning yoshi va qiziqishlariga mos kelishi kerak. Ushbu mashg‘ulotda o‘qituvchi o‘qish parchasining ma’nolarini aniqlab berishi, so‘ng uni normal tezlikda bir necha marta o‘qishi mumkin. Og‘zaki o‘qish parchasining asosiy g‘oyasini tinglab tushunish uchun savollar muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun, talaba insho yoki obektiv savollar, ya’ni bir nechta tanlovli savollar va to‘g‘ri-noto‘g‘ri elementlaridan foydalangan holda sinovdan o‘tkazilishi kerak.

Ingliz tili o'qituvchisi o'z talabalarini o'zini tinglashga jalb etishi, bundan tashqari sinfdagi odatiy mashg'ulotlar, o'yinlar va testlar uchun ko'rsatmalar berishi mumkin. Shuningdek, u o'z talabalaridan ko'rsatmalarni tinglash uchun bir oz vaqt ajratish va tez-tez savollar berishlarini so'rashi mumkin. Bunday savollar kundalik ish va amaliy faoliyatni qayta ko'rib chiqishning bir qismi bo'lishi mumkin.

Ingliz tili o'qituvchisi talabalarini o'z fikrlarini namoyon qilishga undaydi, ularni so'roqqa tutadi, ularga ko'rsatmalar beradi, ular bilan hazillashadi, shaxsiy tajribasi, oilaviy hayoti, ta'limiy karerasi, hayoti davomida yuz bergan qiziqarli voqealar, sevimli mashg'ulotlari, qarindoshlari, do'stlari va uy hayvonlariga oid mavzular to'g'risida gaplashadi. Mavzu qaynoq voqealar, dolzarb hodisalar va madaniy tadbirlar, masalan, bayramlar, oilaviy kechalar, to'ylar, tug'ilish va o'limlar, mahalliy yoki milliy yangiliklarni o'z ichiga olishi mumkin. O'qituvchi jimlikni saqlashi, qo'shimcha ma'lumot yoki faktlarni tekshirmasdan tushunish uchun boshini irg'ab turishi tavsiya etiladi.

Tinglab tushunish ko'nikmasini o'qitishning zamonaviy yoki innovasion usullarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Yaxshi jihozlangan lingafon xonasidan foydalangan ingliz tili o'qituvchisi ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan tayyorlangan pesa, she'r, nutqni kerakli pauzalar va to'ldiruvchilar, noto'g'ri boshlanma va idiomalar bilan ijro etishi mumkin.

Mazkur mashq til lingafon xonasi dasturining bir qismi sifatida foydalanilsa, samarali va foydali bo'ladi. Mashqlar xorijiy til o'rganuvchilarning quloqlarini talaffuzning barcha xususiyatlarini tinglashga va maqsadli til tovushlari elementlarini tan olishga o'rgatishda yordam beradi. Asta-sekin talabalar turli tovushlar, urg'u, intonatsiya va ritmni ajratishni boshlashadi. Fonologik kod tovush, ritm, urg'u, intonatsiya va sandi o'zgarishlarini (ijtimoiy, mintaqaviy va dialektik o'zgarishlarni) o'z ichiga oladi. Sintaktik kod so'z turkumlari (affikslar) va so'z tartibini (stilistik o'zgarishlar) o'z ichiga oladi. Semantik kodda so'z ma'nosi, konnotatsiya, sheva, madaniyat (milliy-etnik), idioma, so'zlashuv tili, noto'g'ri boshlanma, pauza, to'ldiruvchi va ortiqchalik ma'nolari mavjud. Talaba ongli ravishda maqsadli tildagi parchalarni alohida komponentlarga e'tibor bermasdan tushuna olsa, kerakli kompetensiyaga erishilgan hisoblanadi;

Yaxshi jihozlangan lingafon xonasidan foydalangan xorijiy til o'qituvchisi o'z sinfida tanlangan radio, video va teledasturlardan lenta segmentlari sifatida foydalanishi mumkin. Ushbu segmentlarning mavzulari yangiliklar, ob-havo ma'lumotlari, tok-shoular, taxminiy o'yinlar, intervyular (dialog/suhbat), pazandalik dasturlari va dramatizatsiyani o'z ichiga olishi kerak. Efirni tinglash talabalarning

talaffuzi, intonatsiyasi va ohangini yaxshilash uchun foydali vositadir. Bu mavzular jonli til va maqsadli tilning mazmunli masalalari bilan tanishishni ta'minlaydi. Efirni tinglash talabalarining talaffuzi, intonatsiyasi va ohangini yaxshilash uchun foydali vosita vazifasini o'taydi. Bu mavzular jonli til va maqsadli tilning mazmunli masalalari bilan tanishishga ko'maklashadi. Shundan so'ng o'qituvchi talabalarining tinglab tushunish qobiliyatlarini o'lchash uchun bir nechta savollarni ishlab chiqishi kerak. Talabalar tinglab tushunish mashqlarini qanday bajarayotganliklari va qanday o'sish qayd etayotganlari haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lishlari muhim hisoblanadi. Jonli til talabalarga ona tilida so'zlashuvchi tilni tuzilmagan kontekst va vaziyatlarda normal tezlikda gapirganda tushunishga yordam beradi. Jonli til talabalarni maqsadli til boshqarilishiga, funksional ekanligiga va sinfning to'rtta devori ichida foydalanish uchun cheklanmaganligiga ishonitiradi.

Yaxshi jihozlangan lingafon xonasidan foydalangan xorijiy til o'qituvchisi o'z talabalaridan ona tilida so'zlashuvchilar bilan telefon orqali muloqot qilib turishni so'rashi mumkin. Telefon qo'ng'iroqlarini dars davomida ham amalga oshirish mumkin. Ushbu faoliyatdan telefon raqami, parvozning kelish yoki jo'nash vaqti, televidenie yoki ma'ruza dasturlari jadvali, uchrashuv tayinlash va maqsadli tilda yo'nalishlar haqida ma'lumot olish uchun foydalanish mumkin. O'qituvchi talabalardan telefon orqali berilgan va qabul qilingan barcha ma'lumotlarni yozib qo'yishni so'rashi kerak. Shuningdek, ma'lumot olish va muloqot qilishlari uchun talabalarni ingliz tilida so'zlashadigan kompaniyalar yoki shahardagi agentliklarga yuborish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Xorijiy til o'qituvchisi o'z talabalariga jamiyatdagi maqsadli tilda so'zlashuvchilarni tinglash imkoniyatini berishi, maktab tarkibining boshqa xodimlari esa talabalarni bunday ma'ruzalarni qayd qilish va xulosalar qilishga undashlari kerak. Shunday qilib, o'qituvchi talabalarining sinfiga yoki maktabidagi ingliz tili klubiga tashrif buyurishini tashkil qilishi mumkin. Muxtasar qilib aytganda, o'qituvchi o'quvchilarning tinglab tushunish ko'nikmasini oshirishi uchun atrofdagi tilning ta'siridan foydalanish uchun qo'lidan kelganini qilishi kerak.

Xorijiy til o'qituvchisi, imkoni bo'lsa, o'z talabalaridan jamiyatdagi maqsadli tilda so'zlashuvchilar bilan suhbat o'tkazishni so'rashi mumkin. Sinfda sevimli mashg'ulotlari yoki alohida qiziqishlar bo'yicha suhbat savollari oldindan ishlab chiqilishi kerak. Har bir talaba o'qituvchining yordami bilan savollarni tuzishda faol ishtirok etishi kerak. Yuqoridagi muhokamadan ko'rinib turibdiki, lingafon

xonasidan foydalanish tinglab tushunish ko'nikmasini samarali o'qitish uchun ahamiyatga molik muhit hisoblanadi. Bu tinglab tushunish ko'nikmasini o'qitish uchun ideal holat. Quyida tilni o'rganishda qanday audio va video vositalardan foydalanish mumkinligini ko'rish mumkin.

REFERENCES

1. Azimov E.G. Shchukin A.N. New Dictionary of Methodological Terms and Concepts (the Theory and Practice of Language Teaching). M.: IKAR, 2009.
2. Galskova N.D the Theory of Teaching Foreign Languages: Didactics and Methodology. M.: The Academy, 2005. 336.
3. Eluhina N.V. Education of Listening Foreign Speech // Foreign Languages at School. 1996. № 25–29.
4. Eluhina N.V. The Main Difficulties Listening and Ways of Overcoming them. – M.: Russian Language, 1991, 226 – 238.
5. Kolesnikova I.L, Dolgin O.A English – Russian Terminology Guide on Teaching Foreign Languages. Bustard, 2008. 432

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВРЕМЕННОЙ ФОРТЕПИАННОЙ ПЕДАГОГИКИ УЗБЕКИСТАНА

Кабдурахманова Луиза Бахтиеровна

старший преподаватель Государственной консерватории Узбекистана

kabdurakhmanovaluiza@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Данная статья освещает проблемы внедрения современных методов фортепианного исполнительства в процесс обучения студентов. Оптимальное решение поставленных задач, в том числе применение новейших педагогических технологий, необходимо для полноценного обучения молодых музыкантов.

Ключевые слова: музыкальное обучение, современные методы, технология, студент, образование, фортепианная педагогика, исполнительство

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ўқувчиларга таълим бериш жараёнида фортепиано ижрочилигининг замонавий усуллари жорий этиш муаммолари ёритиб берилган. Ёш музикачиларни тўлақонли тайёрлаш учун қўйилган вазифаларнинг мақбул ечими, жумладан, энг янги педагогик технологиялардан фойдаланиш зарур.

Калит сўзлар: музика таълими, замонавий методлар, технология, талаба, таълим, фортепиано педагогикаси, ижрочилик

ABSTRACT

This article highlights the problems of introducing modern methods of piano performance in the process of teaching students. The optimal solution of the tasks set, including the use of the latest pedagogical technologies, is necessary for the full-fledged training of young musicians.

Keywords: music education, modern methods, technology, student, education, piano pedagogy, performance

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время в мировой музыкальной педагогике наблюдается рост освоения учителями новых методов работы с учащимися. Это вызвано необходимостью перехода на новый уровень развития педагогической практики. Использование современных технологий в педагогической деятельности позволяет учителю достигать лучших результатов. Это связано с социальными

изменениями и мировой глобализацией. Инновационные методы в работе с пианистами приносят свои плоды конкретно в организации занятий и эффективном восприятии учащимися нетрадиционного формата урока.

Однако современными способами работы, в основном, пользуются молодые преподаватели, так как у опытных высококвалифицированных педагогов зрелого возраста уже сложились собственные методы и система обучения. Но, новое поколение студентов, имеющее широкий доступ к современным цифровым и информационным возможностям, не привыкло в полной мере усваивать традиционные методы проведения занятий. Как следствие, учитель честно проводит урок, но ожидаемого результата от студента не получает. Таким образом, основные музыкально- исполнительские проблемы нуждаются в тщательном анализе и поиске наиболее оптимальных путей разрешения.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ

Методология исследования проводилась на основе научных работ выдающихся теоретиков и пианистов зарубежных стран. К вопросам важности проблематики аналитического осмысления музыки в процессе профессиональной подготовки пианистов, неоднократно в своих исследованиях рассматривали многие музыковеды и исполнители (Б.Асафьев, А.Вицинский, Е.Либерман, Г.Нейгауз и др.). Для разработки теоретической основы инновационных педагогических подходов в статье использовались труды современных преподавателей фортепианной педагогики (Я.Гельфанда, Л.Рапацкой и др.).

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТОВ

В Узбекистане на современном этапе развития осуществляется значительное реформирование системы образования, связанная с содержанием образовательных программ и внедрением инновационных технологий, обоснована требованием воспитания гармонично развитой личности, конкурентоспособных кадров.

Таким образом, можно сделать вывод, что главной целью образования является не просто отдача знаний, а результат в виде восприятия и сознательного понимания новой информации. Так, в частности, в Узбекистане, на основе постановления Кабинета министров Республики Узбекистан № 278 «о мерах по дальнейшему совершенствованию системы переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров высших образовательных

учреждений» от 26.09.2012 года, разработан комплекс мер для обучения педагогов таким дисциплинам, как информационно-компьютерные технологии, английский язык, современные педагогические методы и других. Глава государства обозначил 4 основных приоритета:

- увеличить роль управляющих советов и повысить полномочия кафедр ВУЗов;
- обозначить процесс обучения в соответствии с требованиями рынка, объединить его с производством и создать среду для комфортной самостоятельной работы студентов;
- увеличить научный потенциал ВУЗов, продолжая развитие науки и инноваций;
- уменьшить работу с документацией преподавателей и студентов, а также сократить бюрократию и коррупцию за счет цифровизации сферы.

Эти требования обоснованы необходимостью расширять образовательные программы ввиду появления дистанционного формата обучения, организации онлайн- и оффлайн- занятий. Кроме того, в Узбекистане поэтапно осуществляется переход на кредитно-модульную систему обучения в Вузах. Эти реформы позволят студенту посвящать больше времени самостоятельной работе и изучению интересных ему предметов.

Важной задачей стало формирование творческого мышления и продуктивной деятельности учащихся для свободной реализации возможностей и способностей личности в обществе. Как известно, обучение музыке на любом этапе выполняет две образовательные функции: совершенствование музыкальных и творческих способностей, формирование культуры учащихся в художественном плане.

На данный момент существуют две основные тенденции в области музыкального обучения:

1. Педагогические инновации (разработка новых методик и технологий в процессе образования);
2. Следование традиционным установкам.

Обе обозначенные тенденции являются важнейшими элементами совершенствования музыкального образования, так как внедрение современных технологий и методик не сможет достичь полноценного эффекта без учета накопленного традиционного педагогического музыкального опыта. Одной из главных задач внедрения новых методологических подходов в процесс музыкального развития молодых пианистов является учет различной степени

их базовой подготовки и одаренности. Традиционные принципы о равенстве способностей учащихся нуждаются в обновлении, отсюда следует создание и введение различных по уровню сложности методических разработок, пособий, репертуарных сборников для обучения.

На сегодняшний день уже создано очень много ярких, своеобразных учебных пособий и учебников для обучающихся пианистов. Но, несмотря на это, многие педагоги продолжают их игнорировать и пользуются старыми методами работы. Это можно объяснить появлением непривычных современных комплексных систем, как, например, модульная система обучения. И всё же, необходимо осваивать и пользоваться новыми учебными пособиями и учебниками, так как современные технологии помогают сделать процесс обучения интересным и увлекательным, раскрывают способности учащихся, активизируют их творческие наклонности.

Внедрение в практику новых форм работы является последствием процесса усовершенствования музыкального образования. Эти методы не только расширяют границы предмета, но также способствуют формированию духовно-нравственного потенциала личности ученика. Необходимо предоставить студентам все возможности для активного участия в процессе обучения, пробудить их максимальный интерес к занятиям по специальности. Развитие исполнительских способностей обучаемого средствами информационных технологий обогащает методику преподавания, развивает эстетический вкус, постоянно расширяет кругозор педагога. Одним из основных принципов инновационных технологий является принцип индивидуального подхода к учащемуся. Работа по обучению должна вестись одновременно по трем направлениям:

1. Ознакомить студента с историей фортепиано, жанрами фортепианной музыки на примере узбекских и зарубежных произведений.
2. Работа над техникой. Совершенствование техники игры на фортепиано - важнейшая задача пианиста.
3. Работа исполнителя в развитии профессионального мастерства - это работа над совершенствованием музыкально-образной сферы. Необходимо находить новые, более выразительные средства и краски.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитие исполнительских способностей обучаемого средствами информационных технологий обогащает методику преподавания, развивает

эстетический вкус, постоянно расширяет кругозор педагога. Молодой пианист, становящийся артистом, педагогом, должен быть мыслящим, эрудированным, интеллектуальным.

Современный учитель должен быть компетентным во многих областях, следить за техническим прогрессом и быть готовым к исследованию новых технологий, например, компьютерных. Ведь на сегодняшний день Интернет занимает большое пространство в жизни молодых людей и важно направить их внимание на поиск и изучение нужной информации, полезной в обучении музыке. Современный педагог должен обладать широким кругозором и гибким активным мышлением, владеть подходом к обучению, где центральное место занимает непосредственно учащийся. Необходимо предоставить студентам все возможности для активного участия в процессе обучения, пробудить их максимальный интерес к занятиям по специальности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алексеев А. Д. История фортепианного искусства: в 3 ч. / А. Д. Алексеев. — 2-е изд., доп. — М.: Музыка, 1988-1990.
2. Баренбойм Л. А. Музыкальная педагогика и исполнительство / Л. А. Баренбойм. — Л.: Музыка, Ленинградское отделение, 1974. — 336 с.
3. Коган Г. М. Избранные статьи / Г. М. Коган. — М.: Советский композитор, 1972. — Вып. 2. — 266 с.

COMPARATIVE ANALYSIS OF COMPOUND WORDS IN ENGLISH AND UZBEK

Nafisa Isomidinova Sattorova

A master student of SSIFL

e-mail - fine-2014@mail.ru

ABSTRACT

This article provides some information about compounding, its types and distinguishing characteristics in English and Uzbek. This article also includes basic spelling rules of compounding.

Keywords: word formation, composition, compounding, spelling rules, hyphenated, separate word.

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены некоторые сведения о словосочетании, его видах и отличительных признаках на английском и узбекском языках. Эта статья также включает в себя основные правила написания сложных слов.

Ключевые слова: словообразование, композиция, словосочетание, правила правописания, дефис, отдельное слово.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida qo'shma so'z, uning turlari va farqlovchi xususiyatlari haqida ba'zi ma'lumotlar berilgan. Ushbu maqolada birikmaning asosiy imlo qoidalarini ham o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: so'z yasalishi, kompozitsiya, birikma, imlo qoidalari, tire, alohida so'z.

INTRODUCTION

Compounding is the process of combining two words to create a new word (commonly a noun, verb, or adjective in both languages). Also called composition, it is from the Latin for "put together".

A.I. Smirnitsky considers compound words as a single unit of form and describes them as a linguistic unit that cannot be divided into parts, no element can be added between its components, and the position cannot be changed. Similar definitions are given in most works related to the topic.

Compounds are written sometimes as one word (sunglasses- ko'zoynak), sometimes as two hyphenated words (life-threatening, hyphenation is not typical of compound words in Uzbek), and sometimes as two separate words (football stadium- futbol maydoni). Compounding is the most common type of word-formation in

English. This type of word formation is also one of the most productive ways of the Uzbek language.

DISCUSSION AND RESULTS

According to basic spelling rules of the Uzbek language following compounds are written as one word:

1. Compounds (especially adjective and noun compounds) which are formed with the help of such words: Xona, nota, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab

For example: qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devsifat, suvtalab

2. Noun compounds and adjective compounds which end –ar (negative form –mas)

For example: o'rinbosar, otboqar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas

3. A compound noun and a compound adjective denoting an object by comparing it with something else.

For example: karnaygul, qo'ziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iyko'z

4. Compound nouns are used to describe something based on its color, taste, something in it, and so on.

For example: olaqarg'a, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq

5. Compound nouns are used to indicate that an item is intended for a purpose

For example: kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, molqo'ra, nosqovoq, ko'zoynak

6. Compound nouns are indicated the location of the object

For example: tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul

7. Compound nouns which are names of Rituals, legends, etc

For example: kiryuvdi, kelintushdi, qoryog'di, Urto'qmoq, Ochildasturxon

8. The second part are formed by common noun or the word "obod"

For example: Yangiyo'l, To'rtko'l, Mirzacho'l, Sirdaryo, Kosonsoy, Yangiobod, Xalqobod

9. Compound words borrowed from Russian or translated word by word

For example: kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika; teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti

Based on basic spelling rules of the uzbek language following compounds are written as two separated words:

1. when the second part of the compound nouns are proper noun

for example: O'rta Osiyo, Ko'hna Urganch, O'rta Chirchiq

2. Parts of a compound verb are written separately

For example: sarf qil, ta'sir et, tamom bo'l, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma.

O.D. Meshkov describes compound words in English as follows: it is formed by the union of two or more bases, and it manifests itself in speech as an indivisible lexical unit". He divides compound words into the following two groups according to the sign of motivation:

1) Structurally motivated compound words - derive from the sum of the meanings of the components of the common meaning.

For example: footwear

2) Structurally unmotivated compound words - do not arise from the sum of the meanings of the components of the common meaning.

For example: ladybird

But an uzbek linguist A. Hodzhiev denies the phenomenon of word formation by combining two words (composition). All Uzbek works, articles, theses on word-formation mention the "compositional method" of word-formation and describe it as a productive method of word-formation. However, the scientist notes that if the Uzbek language approaches the phenomenon directly from its own materials, it becomes clear that there is no compositional word formation in this language.

In Uzbek, two independent words are connected in a certain grammatical form, and there is a grammatical connection between the compound words. This connection results in a syntactic unit a phrase or a sentence, not a lexeme. We should bear in mind the fact. "

Of course, so-called "compound words" also occur in certain ways. But it is necessary to distinguish the phenomenon of the formation of a new word on the basis of a special method, when a word occurs in one way or another, due to an event. The scientist warns that the following should be taken into account:

First of all, When creating a new word by word-formation method, a special word-forming tool (unit) is used, which is called a word-builder. For example: containing the words of ishchi, tozala -chi and -la word-builders in the words. There is no such thing as a compound word. The words such as itburun, boyo'g'li, and

qirqog'ayni do not have a word unit. Consequently, they do not have word-formation, they cannot be said to be formed in the same way.

Second, a word (derivative) formed by the word-formation method is formed from a specific word using a word-builder, and this word (this part of the derivative) is the basis of word formation. For example, the word rohatlanmoq is derived from the word rohat. In this word, rohat is the root or core of word formation, -lan is the word-formative adverb. Every derivational word consists of a core and a word-forming part. Compound words do not have this content. So, they do not have means of word formation and method of word formation.

Third, in a special way, the meaning of words made using special units arises from the meaning of its parts, the meaning of which can be based on the meaning of parts: dutorchi - (musician who plays the dutor), og'irlashdi - the weight was heavy, chiroyli - had a good (pleasant) beauty, and so on. There is no such thing as a "compound word": the meaning of the word itog'iz (flower name) cannot be based on the meaning of its parts (it, og'iz).

As regard to the English language compounding exists in several different forms and parts of speech, including the following:

Compound Adjective

Types of compound adjectives

Not every compound adjective contains two singular adjectives. We realize that sounds a bit confusing, so this chart should explain it more clearly:

Part of Speech		Part of Speech		Example
Adjective	+	Noun	=	Short-term, first-time, long-distance
Adjective	+	Present Participle	=	Fast-talking, time-saving, waste-reducing
Noun	+	Past Participle	=	Whitewashed, sun-dried, homegrown
Number	+	Noun	=	Second-place, nineteenth-century, four-wheel
Noun	+	Adjective	=	Ice-cold, sky-blue, cruelty-free
Noun	+	Present	=	English-speaking, mouth-watering, self-

		Participle		effacing
Adverb	+	Past Participle	=	Wellorganised, overweighed, undercooked
Adjective	+	Past Participle	=	Double-baked, deep-fried, cold-blooded
Noun	+	Noun	=	Seasick, meat eater, bulletproof

Compound Adverb. Also called a compound modifiers, compound adverbs are sometimes written as one word (e.g., everywhere), sometimes as one hyphenated word (self-consciously), and sometimes as two words (inside out).

Compound Noun. A compound noun is a noun that is made with two or more words. A compound noun is usually [noun + noun] or [adjective + noun], but there are other combinations. It is important to understand and recognize compound nouns. Each compound noun acts as a single unit and can be modified by adjectives and other nouns.

There are three forms for compound nouns:

open or spaced - space between words (tennis shoe)

hyphenated - hyphen between words (six-pack)

closed or solid - no space or hyphen between words (bathroom)

Compound Tense

The compound tenses are a combination of present or past tense (shown through an auxiliary verb) with continuous or perfect aspect.

present continuous	= present ing participle.	of be + -

Mashhura is explaining his opinion to his boss

past continuous	= past of be + -ing participle.

Feruza was eating an apple when the telephone rang.

present perfect	= present ed participle.	of have + -

I have travelled all around the world

past perfect	= past of have + -ed participle.

Rory had had enough of their silly questions.

Compound Verb

A compound verb is a verb that is made up of multiple words. The compound verb can take on such forms as:

A prepositional verb: Responsible for

A phrasal verb: Take away

A verb with auxiliaries: Will meet

A compound single-word verb: Wear away

CONCLUSION

In most compounds the rightmost morpheme determines the category of the entire word. Thus, greenhouse is a noun because its rightmost component is a noun, spoonfeed is a verb because feed also belongs to this category. "English orthography is not consistent in representing compounds, which are sometimes written as single words, sometimes with an intervening hyphen, and sometimes as separate words. In terms of pronunciation, however, there is an important generalization to be made.

A second distinguishing feature of compounds in English is that tense and plural markers cannot typically be attached to the first element, although they can be added to the compound as a whole. (There are some exceptions, however, such as passers-by and parks supervisor.)

REFERENCES

1. William O'Grady, J. Archibald, M. Aronoff, and J. Rees-Miller, "Contemporary Linguistics: An Introduction". Bedford/St. Martin's, 2001
2. Hojiev A. "O'zbek tili so'z yasalish tizimi" 1989
3. Hojiev A. "O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari"
4. "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" Toshkent 1995
5. Arnold I.V. "The English word"- 1986
6. Ginzgurg "A course of modern English lexicology" 1979
7. Hatcher A.G. "An introduction to the analysis of English noun compounds" 1960

SOCIO-HYGIENIC STUDY OF THE HEALTH, LIFESTYLE AND WORKING CONDITIONS OF HEALTH WORKERS

Ruzimurotova Yulduz Shomurotovna

2nd year master's degree in higher nursing

Samarkand State Medical Institute

Axrrova Gulbahor Muminovna

Teacher in Public Health Technical School after named Abu Ali ibn Sino

ABSTRACT

Health is in close dependence on the economic development of the country, living conditions and standard of living, education, culture, as well as on the way of life of the population. Much depends on the socio-economic situation, dietary restrictions, high psycho-emotional tension, can lead to a lower standard of living. this, above all, is reflected in the health status of healthcare workers. our research, allowed a socio-hygienic study of morbidity, lifestyle and working conditions of healthcare workers.

Keywords: socio-hygienic factors of work, nurses, lifestyle.

АННОТАЦИЯ

Здоровье находится в тесной зависимости от экономического развития страны, условий жизни и уровня жизни, образования, культуры, а также от образа жизни населения. Многие зависят от социально-экономической ситуации, ограничения в питании, высокая психоэмоциональная напряженность, могут привести к снижению уровня жизни. это, прежде всего, отражается на состоянии здоровья медицинских работников. Наши исследования позволили провести социально-гигиеническое изучение заболеваемости, образа жизни и условий труда медицинских работников.

Ключевые слова: социально-гигиенические факторы труда, медсестры, образ жизни.

INTRODUCTION

Monitoring of health and socio-economic development of medical workers, labour protection system in health care institutions are priority tasks of the industry, determining the efficiency of health care organizations, their competitiveness and quality of medical care to the population [2]. Deteriorating health status, along with inadequate remuneration of labour, which is inconsistent with emotional and physical

costs, are the main reasons for outflow of medical personnel from public health sector [6].

Among the shortcomings of work organization in medical institutions that affect the health of medical staff, there is often a lack of compliance with social and hygienic requirements for working conditions, exceeding workload standards, violation of work and rest regimes of medical staff [3]. The organization of the work process of employees in inpatient medical institutions has a number of specific features associated with the use of high-tech medical equipment, round-the-clock work mode and direct contact with drugs, chemicals, infectious agents [1]. The increase in morbidity among medical workers is also due to lifestyle risk factors: lack of physical activity and irrational nutrition, untimely application for professional medical care and a tendency to self-medicate [4].

The information search has shown that the problem of improving the human resources of the medical sector has now become a national and interdepartmental problem. In modern conditions, it is possible to reduce the inefficient costs of the industry for training young professionals, to increase the prestige of public health institutions and to maintain the talent pool only by creating favourable conditions for health workers to work, promoting their health, economic well-being and professional self-realisation. However, the analysis of the current situation is limited by insufficient reporting data and fragmentary information from special scientific research, which does not allow generalizing information due to the differences in the applied methodological approaches and the studied cohorts [12].

A comprehensive approach to solving the problem implies a comprehensive analysis of health indicators of medical workers, formed under the influence of production and economic factors, socio-psychological criteria of lifestyle and behaviour. The search for the causes of health deterioration and the ways to preserve the staff potential of public medical institutions of stationary type has determined the purpose and objectives of the present study[10,11].

Purpose of the study: To assess the working conditions of medical staff at a large multi-specialty hospital based on the results of workplace assessment.

MATERIALS AND METHODS

We studied a total of 45 medical workers of the local blood transfusion station, children's oncological dispensary, staff of the national centre for infectious diseases and AIDS, state dermatovenerological dispensary, TB dispensary, and intensive care

unit. Five subgroups of staff - 1 physician and 4 nursing staff - were used for comparative analysis of the study data.

At the stages of the study social and hygienic methods were used: analytical, statistical, sociological, expert evaluations, as well as hygienic methods for assessing working conditions. When processing the obtained materials the following was carried out: calculation of relative and average values, analysis of dynamic series, assessment of reliability of differences in the results by Student's criterion. Assessment of lifestyle and working conditions of medical workers according to the materials of sociological research was given, as well as the characteristic of their medical activity was presented.

For carrying out the sociological part of the research the "Map of complex estimation of health of medical workers of a multidisciplinary hospital and influence of professional and other social-hygienic factors", consisting of 2 parts of 40 questions was developed.

DISCUSSION AND RESULTS

According to the survey data, it was found that physicians are dominated by those of older working age: the average age of male physicians was 41.9 years and that of female physicians 43.5 years. The medical teams of the surgical departments are the youngest, since the number of employees under 40 years of age accounted for more than a half of them (58.7%). The Therapeutic Clinic, Polyclinic and Ancillary Departments have a much smaller proportion of young doctors - 44.4% and 27.9%, respectively. The average age of the nursing staff was 34.2 years, with no significant differences depending on the department profile.

The study of the marital status of the respondents showed that about half of the interviewed nurses were married: 42.3% were officially registered and 6.2% were civilly married. At the same time, the highest share of married employees was observed among male doctors of surgical units - 68.3%, which characterizes this contingent as the most resistant to professional and socially determined stressors. Among nurses, unmarried is 44.3%, which is associated with the younger age of this group of respondents.

The average per capita income per family member exceeding the subsistence minimum (1 million 200 soms in 2021) was noted only by one third of doctors and one sixth of nurses. At the same time, the most favourable financial situation is in surgeons' families, where the ratio of per capita income to subsistence minimum is

1.9. In the families of polyclinic therapists this ratio is lower - 1.5 and 1.6 respectively, and significantly lower in the families of nursing staff - 0.9.

Material deficiencies in the families of the contingent under study are manifested in the low level of housekeeping, which requires a lot of time for housekeeping. Every second nurse spends more than 8 hours a week for shopping, cooking and cleaning. At the same time, every third respondent spends the same amount of time watching TV. At the same time, physical activity is significantly reduced among the majority of medical workers - only 28.1% of them regularly engage in physical activity and sports, and only 26.0% do morning exercises. A total of 63.1% of employees are not satisfied with their leisure time, half of them attributed it to lack of money, a quarter of them to tiredness after work, a sixth part of them to lack of time and only 0.5% of health workers are not personally organised. Material problems are also a major cause of conflict in the family, cited by 10.9% of doctors and 15.9% of nurses.

Among the socio-hygienic health risk factors of medical workers, the problems of rational nutrition, sleep adequacy and the spread of bad habits are particularly acute. According to the survey, 2/3 of those surveyed have haphazard eating habits, no proper breakfast, 1/2 have one or no hot meals, and 1/5 abuse caffeine-containing beverages. At the same time, 74.5% of employees did not consider healthy eating to be an important priority.

Almost half of all doctors and nurses reported problems with quality and duration of their night's rest: 12.4% of them had less than 6 hours of sleep, 62.1% of them had 6-7 hours, and 59.5% reported problems with insufficient and chronic sleep deprivation. Sleeping problems are most pronounced among surgical workers and among women, which is due to the specifics of work and lack of skills to effectively combat stress and chronic fatigue.

According to sociological survey among medical workers various forms of harmful dependencies are rather widespread: among male doctors 37.9% of them smoke, and it has been more than 10 years - 28.2%, 8.7% consume alcohol several times a week, almost daily - 1.9%, among female doctors and nursing staff there are less individuals smoking no more than 10%, frequent alcohol drinkers - no more than 3.7%. The presence of drug addiction was noted by 5.0% of those surveyed, with 22.3% of male doctors, 14.8% of female doctors and 30.5% of nurses reporting occasional abuse of medicines.

A peculiarity of the population under study is traditionally low medical activity. In spite of results of self-assessment of health, according to which only 65,% of male

doctors, 51,9 % of female doctors and 43,1 % of nurses gave positive marks "4" and "5", one third of the polled contingent neglects basic methods of disease prevention. Only 6,8% use hardening procedures, 15,1% use diet, 9,4% use physiotherapy, 7,6% use sanatorium treatment and 36,7% use prophylactic drugs. Many health workers explain their passivity in prevention by a lack of time and material resources, and they do not pay due attention to the rational organization of diet, sleep, physical activity and the fight against harmful addictions.

CONCLUSIONS

According to medical examinations, the number of health workers with chronic diseases was 57.4 per 100 examinations, female doctors and medical staff of the therapeutic clinic led in the number of diagnosed diseases, and the classes of circulatory system, respiratory and digestive diseases prevailed in the structure of diagnosed pathologies.

REFERENCES

1. N.F. Izmerova, V.F. Kirillova . Occupational Hygiene : textbook / ed. - 2nd edition, revised and updated - M. : GEOTAR-Media, 2016. - 480 p.: ill.
2. V.A. Kiryushin, A.M. Bolshakov, T.V. Motalova. Labor Hygiene. Manual for practical training : a training manual / - M. : GETARMedia, 2011. - 400 p.: ill.
3. V. Kiryushin, Bolshakov A.M., Motalova T.V. Occupational Hygiene. Handbook for practical training [Electronic resource] : textbook /. - Moscow : GEOTAR-Media, 2011. - Access mode:
4. Izmerov N.F. Russian Encyclopedia of Occupational Medicine. - M. : Medicine, 2005. - 653 c
5. Kamalova M. I., Khaidarov N. K., Islamov Sh.E. Clinical and demographic quality of life for patients with ischemic stroke in Uzbekistan: An International Multidisciplinary Research Journal.
6. Kamalova M. I., Islamov Sh.E., Khaydarov N.K.// morphological changes in brain vessels in ischemic stroke. Journal of Biomedicine and Practice 2020, vol. 6, issue 5, pp.280-284
7. Khaidarov Nodir Kadyrovich, Shomurodov Kahramon Erkinovich, & Kamalova Malika Ilhomovna. (2021). Microscopic Examination Of Postcapillary Cerebral Venues In Hemorrhagic Stroke. The American Journal of Medical Sciences and Pharmaceutical Research, 3(08), 69-73.
8. Khodjiev D.T., Khaydarova D.K. Diagnosis and treatment of posttraumatic epilepsy. Journal of Research in Health Science 1 (2) issue 2018.

-
9. Khodjjeva D.T., Khaydarova D.K. Clinical features of vertical sight disorders in patients with parkinson's disease. Journal of Research in Health Science 1 (2) issue 2018
 10. Khaydarova D.K., Mansurova N.A. Analysis of Motor Complications in Parkinson's Disease Phenotypes. Journal of Advances in Medicine and Medical Research. 25(5): 1-7, 2018

DIOFANT TENGLAMALARI YOHUD TENGLAMALARNI BUTUN SONLARDA YECHISH USULLARI

Iskandarov Sarvar Baltabayevich

Urganch davlat universiteti “Matematik tahlil” kafedrası o‘qituvchisi

Telefon: +998 (94)6629793

Email: isbaltabayevich1993y@gmail.com

Yamgirova Gulshirin Tirkashovna

SamDU O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

Email: gulshirinyamgirova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada diofant tenglamalarining turlari, ularni yechish usullari misollar yordamida yoritib berilgan. Bu maqoladan matematika to‘garaklarida, iqtidorli bolalar bilan shug‘ullanishda foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar. Tenglamalar, diofant tenglamalari, tenglamaning natural sonlardagi yechimlari, 1-darajali diofant tenglamalari, yuqori darajali diofant tenglamalari, diofant tenglamalarini yechishda qoldiqlar nazariyasidan foydalanish.

DIOFANT EQUATIONS OR METHODS OF SOLVING EQUATIONS IN ALL NUMBERS

Iskandarov Sarvar Baltabaevich

Lecturer, Department of Mathematical Analysis, Urgench State University

Email: isbaltabayevich1993y@gmail.com

Yamgirova Gulshirin Tirkashovna

Master of the Uzbek-Finnish Pedagogical Institute of Samarkand State
University

ABSTRACT

This article describes the types of diophant equations and ways to solve them using examples. This article can be used in math clubs and to work with gifted children.

Keywords. Equations, Diophantine Equations, Solutions of Equations in Natural Numbers, Level 1 Diophantine Equations, High Level Diophantine Equations, Use of Residual Theory in Solving Diophantine Equations.

ДИОФАНТОВЫЕ УРАВНЕНИЯ ИЛИ МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ УРАВНЕНИЙ ВО ВСЕХ ЧИСЛАХ

Искандаров Сарвар Балтабаевич

преподаватель кафедры математического анализа Ургенчского
государственного университета

Ямгирова Гульширин Тиркашовна

Магистр Узбекско-Финского педагогического института Самаркандского
государственного университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье описаны виды диофантовых уравнений и способы их решения на примерах. Эта статья может быть использована в математических кружках и для работы с одаренными детьми.

Ключевые слова. Уравнения, Диофантовы уравнения, Решения уравнений в натуральных числах, Диофантовы уравнения уровня 1, Диофантовы уравнения высокого уровня, Использование теории невязок при решении диофантовых уравнений.

KIRISH

Diofant tenglamalarini yechish o'quvchilardan alohida e'tibor, malaka va bilimni talab qiladi. Shuning uchun ham Diofant tenglamalari fan olimpiadalarining turli bosqichlarida, Xalqaro olimpiada topshiriqlarida alohida ahamiyatga ega.

Diofant tenglamalarining umumiy ko'rinishi

$$f(x_1, x_2, \dots, x_n) = 0$$

shaklda bo'ladi. Bu yerda f ifoda $x_1, x_2, \dots, x_n$ o'zgaruvchilari butun sonlar bo'lganida butun qiymatlar qabul qiladi.

Tenglama III asrda yashagan yunon matematigi Diofant sharafiga shunday nomlangan. Diofant o'zining mashhur "Arifmetika" kitobida algebraik tenglamalarni yechish usullarini hamda sonlar nazariyasining asosiy usullarini bayon qilib G'arbda "algebraning otasi" degan nomga sazovor bo'lgan. Mazkur kitobda algebraik tenglamalarning butun yechimlarini topishga oid ko'pgina masalalar jamlangan.

Diofant tenglamalari 2 xil: chiziqli va yuqori darajali ko'rinishda beriladi. Tenglama shartiga ko'ra natural yoki butun yechimlar topiladi.

Chiziqli diofant tenglamalari

Ta'rif.

$$a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n = b$$

ko'rinishdagi tenglamalar chiziqli diofant tenglamalari deyiladi. Bu yerda $a_1, a_2, \dots, a_n, b \in \mathbb{Z}$. $n \geq 1$ va $a_1, a_2, \dots, a_n \neq 0$ deb faraz qilamiz. [1]

Ko'pincha diofant tenglamalarini yechishda tenglikning birinchi qismi bir songa karrali qilib qolganlarini ikkinchi qismiga o'tkazib olinadi va ikkinchi qismi ham shu songa karrali bo'lganda to'g'ri deb tenglamaning yechimlari topiladi.

1-misol. Tenglamaning barcha natural x, y yechimlarini toping

$$7x + 13y = 113.$$

Yechish. Bu masalani tenglikning 1-qismi birorta songa bo'linsa, albatta 2-qismi ham shu songa bo'linishidan topish mumkin. Tenglikning o'ng tomonidan 7 ga karrali qismini ajratib olamiz:

$$7x + 14y - y = 113, \text{ keyin } y \text{ ni tenglikning chap qismiga o'tkazib}$$

$$7x + 14y = y + 113 \text{ ko'rinishdagi tenglikka ega bo'lamiz}$$

$$7(x + 2y) = y + 113 \quad (1)$$

oxirgi tenglamaning o'ng tomoni 7 ga karrali. Demak, chap qismi ham 7 ga karrali bo'lishi lozim.

$$y + 113 = 112 + 1 + y = 7k, \quad k \in \mathbb{Z}.$$

Bundan $1 + y$ ifoda 7 ga karrali yoki 0 bo'lishi kerak.

$$y = 6, 13, 20, \dots = 7n - 1$$

topilgan y ning qiymatlarini (1) ifodaga qo'yib faqat $y = 6$ bo'lganida $x = 5$ ga teng bo'lgan natural qiymat qabul qilishini aniqlab olamiz. Demak (5; 6) tenglamaning yagona natural yechimi ekan.

2-misol. $127x - 52y + 1 = 0$ tenglamaning natural sonlardagi yechimini toping.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yechish. Tenglikning birinchi tarafidan 4 ga karrali qismini ajratib olamiz va qolgan qismini tenglikning o'ng tarafiga o'tkazib $128x + 52y = x - 1$ tenglikka ega bo'lamiz. $4 \cdot (32x - 13y) = x - 1$ bu tenglikning chap qismi 4 ga karrali bo'lgani uchun o'ng qismi ham 4 ga karrali bo'lishi kerak. Demak $x - 1 = 4k$, $k \in \mathbb{N}$ chunki o'ng qismi musbat chap qismi ham musbat bo'lishi kerak. $k = 1, 2, 3, \dots$ qiymatlar yordamida x va y larni aniqlaymiz va $k = 2$ da yagona $x = 9$ va $y = 22$ ga teng bo'lgan natural yechimga ega bo'lamiz.

3-misol. Tenglamaning butun sonlardagi yechimini toping.

$$6x + 10y - 7z = 11$$

tenglamaning barcha butun yechimlari x, y, z larni topamiz. $z' = -z$ deb olib,

$$6x + 10y + 7z' = 11$$

tenglamaga ega bo'lamiz. $10 + 7 = 3$ ekanligini hisobga olib,

$$6x + 7(y + z') + 3y = 11$$

tenglamaga va $y + z' = t$ deb olib, $6x + 7t + 3y = 11$ tenglamaga ega bo'lamiz. Endi $7 = 6 + 1$ ekanligini hisobga olib, $6(x + t) + t + 3y = 11$ va $x + t = u$ deb olib, $6u + t = 11$ tenglamani hosil qilamiz. Agar y' va u lar uchun ixtiyoriy butun sonlarni olib, $t = 11 - 3y - 6u$ deb olsak, bu tenglamaning barcha butun yechimlari x, y, z larga ega bo'lamiz. $x + t = u$ bo'lgani uchun $x = u - t = 3y + 7u - 11$ bo'ladi va $z' = -z$ va $y + z' = t$ bo'lgani uchun $z = y - t = 4y + 6u - 11$ ga ega bo'lamiz. Tenglamaning barcha butun yechimlari x, y, z $x = 3y + 7u - 11$ va $z = 4y + 6u - 11$ lardan topiladi, bu yerda y va u lar uchun ixtiyoriy butun sonlar. Haqiqatan ham,

$$6(3y + 7u - 11) + 10y - 7(4y + 6u - 11) = 11$$

ixtiyoriy butun y, u larda to'g'ri tenglik hosil bo'ladi.

2-darajali diofant tenglamalari

2-darajali ikki noma'lumli tenglamalarining umumiy ko'rinishi

$$ax^2 + bxy + cy^2 + dx + ey + f = 0$$

shaklida bo'lib, bunda a, b, c, d, e, f -berilgan butun sonlar, hamda a, b, c lardan kamida bittasi noldan farqli bo'lishi kerak. [2]

Yuqori darajali aniqmas tenglamalarni butun sonlarda yechishning aniq usullari bo'lmas-da, biz ba'zi usullar: qoldiqlar nazariyasidan, qisqa ko'paytirish formulalaridan hamda mantiqiy fikrlardan foydalanamiz:

Qoldiqlar nazariyasidan foydalanish. Har qanday juft sonning kvadratini 4 ga bo'lishda qoldiqda 0 bo'ladi. Har qanday toq sonning kvadratini 4 ga bo'lganda qoldiq 1 ga teng bo'ladi.1

$$(2a)^2 = 4a^2; (2a + 1)^2 = 4(a^2 + a) + 1$$

3 ga karrali sonning kvadratini 3 ga bo'lganda qoldiq 0 ga teng, 3 ga karrali bo'lmagan sonning kvadratini 3 ga bo'lganda qoldiq 1 ga teng bo'ladi.

$$(3b)^2 = 3 \cdot 3b^2, \quad (3b + 1)^2 = 3 \cdot (3b^2 + 2b) + 1, \quad (3b + 2)^2 = 3 \cdot (3b^2 + 4b + 1) + 1$$

endi bu usullarni misollarda qo'llaymiz.

4-misol. $3x^2 - 4y^2 = 13$ tenglamaning natural sonlardagi yechimini toping.

Yechish. Berilgan tenglamani

$$4x^2 - 4y^2 - 12 = 1 + x^2, \quad 4(x^2 - y^2 - 3) = 1 + x^2$$

ko'rinishida yozamiz. Tenglikning 1-qismi 4 ga karrali. Sonning kvadratini 4 ga bo'lishda qoldiqda 0 yoki 1 qolgani uchun $1 + x^2$ ifodani 4 ga bo'lganda qoldiq 1 yoki 2 ga teng bo'ladi. Bunday tenglikning 4 ga bo'lishi mumkin emas. Demak, berilgan tenglama natural yechimga ega emas.

5-misol. $x^3 - y^3 = 91$ tenglamani natural sonlarda yeching.

Yechish. Berilgan tenglamani ko'paytuvchilarga ajratamiz

$$(x - y)(x^2 + xy + y^2) = 91.$$

91 sonining bo'luvchilarini topamiz

$$91 = (\pm 1) \cdot (\pm 91) = (\pm 7) \cdot (\pm 13) = (\pm 13) \cdot (\pm 7)$$

Bu ko'paytmalardan foydalanib tenglamani yechganda.

$$\begin{cases} x - y = 7 \\ x^2 + xy + y^2 = 13 \end{cases}$$

ga teng bo'lgan holgina tenglikni qanoatlantirishini ko'rish mumkin. Boshqa sonlarni qo'yganda tenglama natural yechimga ega bo'lmaydi. Bu sistemani yechib $x = 5$, $y = 6$ ga teng bo'lgan yagona natural yechimga ega bo'lamiz.

6-misol. Tenglamaning butun sonlardagi yechimini toping: $x + y = 2xy$.

Yechish. Bu tenglamani yechish uchun 1 noma'lum ikkinchisi orqali ifodalab olinadi $x = \frac{y}{2y-1}$; $2x = \frac{2y-1+1}{2y-1}$; $2x = 1 + \frac{1}{2y-1}$ tenglikni hosil qilamiz. y ni tanlab olish usuli orqali unga mos x ning qiymati topiladi.

$2y - 1$ ifoda 1; -1 ga teng bo'lgan qiymatlarni qabul qilishi mumkin. Chunki kasr butun son chiqishi zarur. Bu qiymatlarni tenglikka qo'yib (0; -1) va (1; 1) ga teng bo'lgan 2 ta yechimga ega bo'lamiz.

7-misol. Quyidagi

$$(x - y)^2 + (y - z)^2 + (z - x)^2 = 30$$

tenglama butun sonlarda yechimga ega emasligini isbotlang.

CONCLUSION

Yechish. Tenglikning chap tomonini ko'paytuvchilarga ajratish orqali berilgan tenglamani quyidagi ko'rinishga keltiramiz:

$$(x - y)(y - z)(z - x) = 10.$$

Ta'kidlaymizki,

$$(x - y) + (y - z) + (z - x) = 0.$$

Ikkinchi tomondan, 10 sonining bo'luvchilari $\pm 1, \pm 2, \pm 5, \pm 10$ ga teng, bu to'plamdan olingan ko'paytmasi 10 ga teng bo'lgan ixtiyoriy uchta sonning yig'indisi

nolga teng bo'lmaydi. Demak, berilgan tenglama butun sonlar to'plamida yechimga ega emas.

REFERENCES

1. . Агаханов Н.Х., Купцов Л.П., Нестеренко Ю.В., Резниченко С.В., Слинько А.М. (1997) Математические олимпиады для школьников. Москва: Просвещение.
1. N.Rahimov.(2020) Matematikadan nostandart masalalar. I qism. Samarqand: SamDChTI.
2. Vasilev N.B., Gutenmaher V.L., Rabbot J.P., Toom A.L. (1981) Zaochnyye matematicheskiye olimpiady [Correspondence Mathematical Olympiads]. Moscow: Nauka.
3. Васильев Н.Б., Гутенмахер В.Л., Раббот Ю.П., Тоом А.Л. (1981) Заочные математические олимпиады. Москва: Наука.
4. Гальперин Г.А., Толпыго А.К. (1996) Московские математические олимпиады. Москва: Просвещение.
5. Tohirov A., Mo'minov G'. Matematikadan olimpiada masalalari [Olympiad problems in mathematics]. Tashkent: O'qituvchi.

SUFIYLIK TARIQATINING JALOLIDDIN RUMIY MA'NAVIY- PEDAGOGIK DUNYOQARASHIGA TA'SIRI

Abdiqadirov Davron

Fahriddin ar-Roziy nomidagi o'rta-maxsus islom bilim yurti mudiri.

Sapayev-2017@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sufiylik tariqatining Jaloliddin Rumi ma'naviy-pedagogik dunyoqarashiga ta'siri masalalari hamda, dunyoga mashhur Jaloliddin Rumiyning merosi va undagi ma'naviy-ma'rifiy, ta'limiy masalalarga nisbatan yondashuvlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: muallim, ta'lim, tarbiya, vujud tarbiyasi, ruhiy tarbiya, tasavvuf, olim, murid, shayx, ustoz, ilm chirog'i.

THE INFLUENCE OF THE SUFI SECT ON JALALIDDIN'S RUMIAN SPIRITUAL AND PEDAGOGICAL WORLDVIEW

Abdikadirov Davron

The director of the Fahriddin ar-Razi Secondary Special Islamic School.

Sapayev-2017@mail.ru

ABSTRACT

This article discusses the impact of the Sufi order on the spiritual and pedagogical worldview of Jalaliddin Rumi, as well as approaches to the legacy of the world-famous Jalaliddin Rumi and the spiritual-educational issues in it.

Keywords: teacher, education, upbringing, physical education, spiritual education, mysticism, scholar, murid, sheikh, teacher, light of knowledge.

ВЛИЯНИЕ СУФИЙСКОЙ СЕКТЫ НА ДУХОВНО- ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ ДУХОВНОСТЬ ДЖАЛАЛИДДИНА РУМИ В МИРЕ

Абдикадилов Даврон

Он является директором средней специальной исламской школы им.

Фахриддина ар-Рази.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается влияние суфийского ордена на духовно-педагогическое мировоззрение Джалалиддина Руми, а также подходы

к наследию всемирно известного Джалалиддина Руми и духовно-просветительские вопросы в нем.

Ключевые слова: *учитель, образование, воспитание, физическое воспитание, духовное воспитание, мистика, ученый, мюрид, шейх, учитель, свет знания.*

KIRISH

Mustaqillik yillarida tasavvuf ilmini o'rganish va tasavvuf ilmi doirasida qator ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilishiga ham alohida e'tibor qaratildi. Buyuk tasavvuf namoyandalari hamda mutasavviflar ijodini o'rganish va tadqiq etish masalalari ham birmuncha erkinlashtirildi. Tasavvuf ilmi Sharqda shakllangan bo'lib, u asrlar osha kishilarni ma'naviy va ruhiy poklikka, komillikka, shuningdek, sog'lom e'tiqodga da'vat etuvchi yuksak axloqiy hamda irfoniy tafakkurni o'zida mujassamlashtirgan muqaddas ilmlardan hisoblanadi. 2017 yil 15 iyunda Toshkent shahrida bo'lib o'tgan «Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofliğini asrash – davr talabi» mavzusidagi videoselektorda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bir qator takliflarni bergandi. Shu takliflardan Tasavvuf namoyondalarini o'rganish va Tasavvuf maktabini yaratish zarur ekanligi aytib o'tganliglari, Tasavvuf ilmi, yoshlar tarbiyasida qanchalar ahamiyatli ekanini yaqqol misoli bo'la oladi. Jaloliddin Rumiy shu yillar davomida tasavvuf ilmining buyuk mudarrisilari hisoblanmish Boyazid Bistomiy, Junayd Bag'dodiy va Mansur Hallojlarning ta'limotlari bilan ham yaqindan tanishadi. Robiya Adaviya, Hakim Sanoiy, Farididdin Attorlarning ijodini chuqur o'rganadi. U o'zining mashhur "Masnaviyi ma'naviy" asari tarkibidagi falsafiy-axloqiy hamda diniy mavzulardagi hikoyatlar-u rivoyatlar, masallar-u matallarga tartib berishda aynan shu ijodkorlar asarlaridan iqtiboslar keltiradi, ularning fikrlari va qarashlarini o'z falsafiy ta'limoti bilan aynanlashtirgan holda, o'z ijodi orqali ushbu tasavvuf ilmi namoyandalariga bo'lgan ehtiromini izhor etadi. Alloma ilmu ma'rifat izlab musofirlikda o'tgan 9 yillik umri davomida falsafa, mantiq, she'riyat, fiqh va ilmi nujum kabi ilmlarni ham puxta o'zlashtiradi. O'z davrining yirik ulamolari bilan turli mavzularda bemalol munozara yurita olish darajasiga etadi. Shu sababdan ulamo va shayxlar uning ilmu zakovatidan hayratlanib, fatvo uchun ijoza berishadi. Bu o'tgan yillar davomida Mavlono Rumiy nafaqat buyuk donishmand va shoir, balki kuchli notiq hamda va'xon sifatida ham obro' qozonadi. Donishmandlardan biri shunday degan ekan: "Dil-dengiz, til-qirg'oq. Dengiz to'lqin ko'tarsa, qo'ynida borini qirg'oqqa chiqarib tashlaydi". Jaloliddin Rumiy qalbida ham o'z davridagi razolatlar-u jaholatga, fahsh

va zinoga, ikkiyuzlamachilig-u turli bir-biriga zid bo'lgan diniy aqidalarga nisbatan isyon ko'tarila boshlaydi. U 33 yoshida SHomdan Qunyoga qaytadi va butun Rum olamida "Mavlonoi Rum", "Muftiyi buzurg" nomlari bilan shuhrat qozonadi. Mavlono o'zini "xo'jayinlarga xati barot beruvchi qul; ustozlarga ustoz bo'lguvchi shogird" deb ataydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Jaloliddin Rumi otasi vafotidan keyin bolaligidan unga ta'lim bergan "Sayyid Sirdon", "Muhaqqiq", "Faxrul Majzubin" kabi nomlar bilan tanilgan Said Burhonuddin Termiziyga shogird tushib, tariqat yo'lini tutadi. Bahovuddin Valad oilasi karvoni Xorazmni tark etganda Said Burhonuddin ham ular bilan shahardan chiqib ketadi va ularni birinchi rabotgacha kuzatib, so'ngra o'zi ona shahri Termizga yo'l oladi. Oradan yillar o'tib, Bahovuddin Valad vafotini eshitgach, uning o'g'li Jaloliddin Muhammadga elkadosh bo'lish va otasining o'rnini bosish uchun Qunyoga keladi. Shu tariqa ular o'rtasida do'stona ustoz-shogirdlik, pir-muridlik munosabatlari shakllanadi. Oradan ancha yillar o'tgach, keksayib qolgan va o'z qazosini sezgan Said Burhonuddin Termiziy "Qushcha qanot chiqazdi, hamisha ustozining ko'z o'ngida bo'lish uning parvozigga mone'lik qiladi³⁰", degan andishada o'z vatani Termizga qaytishga qaror qiladi. Uning bu qaroridan norozi bo'lgan Jaloliddin Rumiya "Bir g'orda ikki arslon istiqomat etmagay. Sen hademay bir buyuk do'sti anis orttirasan!",-deya SHams Tabriziy bilan bo'lajak buyuk do'stlikni bashorat qiladi va o'z ona vataniga qaytadi hamda oradan ko'p o'tmay vafot etadi. Ustozining vafotidan so'ng Rumi "Zarqubiy" unvoni bilan tanilgan Faridun Salohiddin Zargar bilan do'stlashadi. Behisob mol-mulkka ega bo'lgan Salohiddin bor davlatini beva-bechoralarga tarqatadi va do'sti singari u ham faqirlig-u yo'qsillik yo'lini tanlaydi. Ma'lum muddat o'tgach, ancha keksayib qolgan Faridun Salohiddin xastalikka chalinadi. Jaloliddin Rumi tunu-kun do'stining yonida o'tirib, haqqiga duo qilib, Allohdan shifo so'raydi. Xastalik bilan kurashishdan charchagan Faridun Salohiddin nihoyat do'stiga: "Ijzat et, bu dunyoni tark etib, azoblardan qutulay", - deya o'tinadi. Mavlono do'stining yuziga uzoq termulib, u bilan xayrlashadi va uning xonadonini tark etadi. U ketgach Faridun Salohiddin Haqqa omonatini topshiradi.

Hijriy 624, milodiy 1244 yilning 26 noyabrida Jaloliddin Rumi o'zining buyuk do'sti anisi Shams Tabriziy bilan uchrashadi. Mavlono Shams Tabriziy bilan uchrashgach, butkul boshqa insonga aylanadi. Endi fatvolar va va'zlar o'rnini kuy va raqslar egallaydi. Ularning ilk uchrashgan joylari hozirda Qunyoning "Saljuqpalas"

³⁰Radiy Fish. Jaloliddin Rumi. - T.:Yangi asr avlodi, 2015.-B.156.

mehmonxonasi maorif nozirliги binosi ro‘parasida joylashgan va xalq orasida ayni paytda u er “Marja-al bahrayn” – “Ikki dengiz uchrashuvi” deb ataladi. Rumiyshunos olimlar bu ikkala do‘stning uchrashuvi haqida ko‘plab afsona va rivoyatlar mavjudligi hamda ular orasida eng ishonchlisi Mulla Hindistoniy tomonidan qayd etilgan rivoyat ekanligini ta’kidlaydilar. Ular ushbu uchrashuvdan keyin uzoq muddat suhbatlashadilar, ikkalasi ham o‘z hayotlarida yangicha olam kashf etilganiga iqror bo‘lishadi. Rumiyshunos olim Usmon Nuriy Tupbosh shunday yozadi: “Tabriziy Mavlono Jaloliddin Rumiya o‘zini va o‘zi sohib bo‘lgan qadriyatlarni tanitib, uning oyog‘idagi zanjir xalqalarini echib yubordi. Chunki Mavlono u bilan uchrashganda uchishga tayyor turgan burgut kabi edi. Shams uning oyog‘idagi zanjir xalqalarini echish bilan ko‘ngil panjarasining tashqarisiga olib chiqdi. Shundan keyin Mavlono nur atrofidagi parvona kabi Shamsdagi ilohiy namoyandalikning jazbasida yona boshladi³¹”. Shams Tabriziy Jaloliddin Rumiya mutolaa qiladigan barcha kitoblarni unga o‘qishni man etadi va: “Bu kitoblar o‘z so‘zini aytib bo‘lgan, sen o‘z so‘zingni ayt”, deya uni tasavvuf olamiga olib kiradi, hol ilmidan saboq beradi. Rasul Hodizoda Jaloliddin Rumiyning tasavvuf olamiga kirishini ikkita sababini talqin etgan. Olimning fikricha, birinchidan, Jaloliddin Rumiyning tasavvuf olamiga kirishiga Shams Tabriziy sabab bo‘lgan, ikkinchidan esa, Rumiya yashagan davrlarda, ya’ni XII-XIII asrlarda tasavvuf ilmi keng yoyilgan va o‘sha davrning barcha allomalari bu ilmni o‘rganishgan. Chunki o‘sha davrlarda sxolastik kalom va falsafiy mulohazalarni ochiqchasiga so‘zlash birmuncha murakkab edi. Bu jarayonda tasavvuf ilmi hurfikrlikka yo‘l tutishning yagona yo‘li bo‘lib qolgandi. Shams Tabriziy laduniy ilmlardan ham xabardor edi va shu sababli bir joyda u aslo uzoq qo‘nim topmasdi. Shu boisdan u o‘z davrida “Parranda”, “Shamsi uchar” deb ham nom qozongan edi. Jaloliddin Rumiya esa unga “Sulton-ul gadoyin” deb ta’rif bersa, yana bir o‘rinda “O‘zi ham sarkarda, ham qo‘shin – quyosh va nur qo‘shini bo‘lmish podsho” deya sharaflaydi. Mavlono va Shams Tabriziy o‘rtasidagi ruhiy bog‘liqlik hamda Tabriziydan olgan ta’limi ta’sirida uning mashhur “Masnaviyi ma’naviy” asari yaratiladi. U Rumiya juda ko‘plab ilmiy va diniy masalalar borasidagi muammolarni echishda “kalit” tutqazadi. Aflokiy Ahmad Dadaning “Manoqib-ul orifin” asarida keltirilishicha, 1247 yilning 5 dekabr payshanbasi Shams Tabriziyning er yuzidagi so‘nggi qadamlari bo‘ldi va shu kuni tunda g‘animlari tomonidan o‘ldirildi. Uning vafotidan qattiq iztirobga tushgan Jaloliddin Rumiya umrining oxirigacha do‘stining “ishq”i bilan yashadi. Shams Tabriziyning vafoti Rumiydagi ruhiy halokatga sabab

³¹ Usmon Nuriy Tupbosh. Masnaviy bog‘chasidan bir ko‘za suv.-M.:SAD, 2010.-B.190.

bo'ldi³². Rumiyo do'stidan ayrilgach, mistik ramziylik bilan to'yingan, ammo samimiy insoniy tuyg'ular bilan to'lib-toshgan majoziy va ta'sirli g'azallar bita boshlaydi.

XULOSA

Tarixchilar Jaloliddin Rumiyo va Shams Tabriziyning uchrashuvi hamda do'stlashuvini Suqrot va Aflotun, Gyote va Shillerning uchrashuvi-yu ularning yakdilligiga qiyoslaydilar. Jaloliddin Rumiyo do'stiga ehtiromini shunday izhor etadi: "Shams Tabriziy menga haqiqat yo'lini ko'rsatdi. Men iymonim va ilmi yaqinim uchun undan qarzdorman", "Men bilan SHamsning oramizda farq yo'q. U quyosh bo'lsa, men zarraman. U dengiz bo'lsa, men qatraman. Zarraning ziyosi quyoshdandir. Qatraning hayoti dengizdandir" desa, Shams Tabriziy: "Bo'yla bir kimsani uchratmadim. Uchratganim yolg'iz Mavlono bo'ldi", deya u ham do'stiga bo'lgan hurmatini izhor etadi.

REFERENCES

1. Orif Usmon. Jaloliddin Rumiyo. Muloqot //1997. № 6.-B.39.
2. Sattoriy H. Rumiyo o'tgan yo'l.-Jahon adabiyoti // 2007. №10.-B.145.
3. Safarova N.O. Terrorizmga qarshi kurashning tarixiy-falsafiy tahlili: Falsafa fanlari dokt.dis. avtoref.-Toshkent.:2010.
4. Under M. Mavlono.-Jahon adabiyoti // 2014 y. №.1-B.84.
5. Falsafa va huquq // Maxsus son. - 2009.- B.84.
6. Chuliyeva, V. E. (2018). THE INTELLECTUAL AND COLLABORATE ISSUES IN THE PHILOSOPHICAL PROPOSALS OF JALOLIDDIN. *Theoretical & Applied Science*, (9), 173-175.
7. ugli Sapayev, V. O. (2020). The actuality of improvement in rural social standard of living in Uzbekistan. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(11), 147-151.
8. Sardor, K., & Valisher, S. (2020). INSON ONGI MILLIY G'OYA TIZIMI ELEMENTI SIFATIDA. *Academic research in educational sciences*, (4), 772-777.
9. Sapaev, V., & Madrakhimov, A. (2020). The transformation of social consciousness and intelligence of rural population on social life of Uzbekistan. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, (39-4), 54-56.
10. Sapayev, V. O. O. G. L. (2022). ONG-TAFAKKURNING O 'ZGARISHI MEXANIZMLARINING IJTIMOY HAYOT RIVOJIGA TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 323-327.

³² K.Ernst. "Sufizm".-M.:FAIR-PRESS, 2002.-str.93.

ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA "SHAXS" TUSHUNCHASI

Tillaboyeva Gulruh Soxibbek qizi

Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası

O'zbekiston Respublikasi, Farg'ona davlat universiteti,

ANNOTATSIYA

Maqolada birlamchi manbalar, ilmiy adabiyotlar, internet materiallari va ko'ra Alisher Navoiy she'riyatida qo'llangan shaxs tushunchali birliklarni to'plash, ularning semantik tasnifini yaratish, shuningdek, bu birliklarning badiiy matndagi uslubiy xususiyatlarini o'rganish ot so'z turkumining semantik taraqqiyotini aniqlash masalasiga e'tibor qaratilgan.

- Alisher Navoiy she'riyati misolida shaxs arxisemali birliklarni semantik jihatdan tasnif etildi;*
- g'azallarda qo'llangan shaxs tushunchali leksik birliklarning stilistik-semantik xususiyatlarini aniqlandi;*
- g'azallarda qo'llangan antroponimlarning uslubiy xususiyatlari teonimlar, agionimlar, tarixiy va afsonaviy shaxs nomlari, badiiy antroponimlar va taxalluslar doirasida tadqiq etildi;*
- Navoiy she'riyati misolida shaxs otlarining tarixiy xususiyatlari aniqlandi.*

Kalit so'zlar: *Shaxs, semantika, leksik birlik, leksema, denotativ ma'no, sheva, termin, sema, fleksiya, somatik birlik, ozoda, metaforik, mifonim, mifologik.*

ABSTRACT

The article is based on primary sources, scientific literature, Internet materials and the collection of conceptual units used in the poetry of Alisher Navoi, the creation of their semantic classification, as well as the study of the methodological features of these units in a literary text. attention is paid to the definition of the semantic development of the category.

- On the example of Alisher Navoi's poetry archetypal personality units are semantically classified;*
- stylistic and semantic features of lexical units used in poems are revealed;*
- the methodological features of anthroponyms used in gazelles were studied in the context of theonyms, ageonyms, names of historical and mythological characters, artistic anthroponyms and nicknames;*
- The historical features of personal names are revealed on the example of Navoi poetry.*

Keywords: *personality, semantics, lexical unity, lexeme, denotative meaning, dialect, term, seme, inflection, somatic unity, pure, metaphorical, mythological.*

АННОТАЦИЯ

Статья основана на первоисточниках, научной литературе, материалах Интернета и сборе понятийных единиц, используемых в поэзии Алишера Навои, создании их семантической классификации, а также изучении методологических особенностей этих единиц в художественный текст. внимание уделяется определению смыслового развития категории.

- *На примере поэзии Алишера Навои проводится семантическая классификация архетипических единиц личности;*

- *выявляются стилистические и семантические особенности лексических единиц, используемых в стихотворениях;*

- *изучены методологические особенности антропонимов, используемых в газелях, в разрезе теонимов, агеонимов, имен историко-мифологических персонажей, художественных антропонимов и прозвищ;*

- *Раскрываются исторические особенности личных имен на примере навоийской поэзии.*

Ключевые слова: *личность, семантика, лексическое единство, лексема, денотативное значение, диалект, термин, сема, флексия, соматическое единство, чистое, метафорическое, мифологическое.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasining mustaqil davlat sifatida rivojlana boshlaganligi, fan va madaniyatning millat manfaati uchun xizmat qilmaydigan mafkura girdobidan qutulganligi, millatga bo'lgan hurmatning haqiqiy namunasi tarzida tilimizga davlat tili maqomining berilganligi o'zbek tilshunosligi hamda tilshunos olimlari oldiga g'oyat muhim va mas'uliyatli vazifalarni qo'yib kelmoqda. Hozir dunyo juda tez rivojlanayotgan bir paytda, har bir sohaga yangicha yondashish davr talabiga aylandi. "Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz. Bu bejiz emas, albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi". Shu nuqtayi nazardan bugungi o'zbek tilshunosligi fani hal qilishi zarur bo'lgan masalalar nafaqat xalq manfaati, shuningdek, mustaqil davlatning har tomonlama yuksalishi uchun xizmat qilishga qaratilmog'i kerak. Mamlakatimiz Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeyini tubdan

oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli; 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Pf-6084-sonli; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi Qarori, 20.10.2020. 07 1395-son mazkur faoliyatga tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar asos bo'lib xizmat qiladi.

Ilm-fanni faol bir sistemaga aylantirish borasidagi konsepsiyalari bevosita tilshunoslik faniga ham daxldor bo'lib, o'zbek tilshunosligida hozirgi kunda yangi-yangi tadqiq usullarining qidirilishi ana shu talabdan kelib chiqadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev shunday degan: "Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir"³³.

Buyuk shoir va mutafakkir, atqli davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning bebaho ijodiy-ilmiy merosi nafaqat xalqimiz, balki jahon adabiyoti tarixida, milliy madaniyatimiz va adabiy-estetik tafakkurimiz rivojida alohida o'rin tutadi. Ulug' shoir o'zining she'riy va nasriy asarlarida yuksak umuminsoniy g'oyalarni, ona tilimizning beqiyos so'z boyligi va cheksiz ifoda imkoniyatlarini butun jozibasi va latofati bilan namoyon etib, er yuzidagi millionlab kitobxonlar qalbidan munosib va mustahkam o'rin egalladi.

"Shaxs" arxisemali leksemalar boshqa leksik birliklardan "shaxs" umumiy semasi asosida ajratiladi. Shaxs nomlari insonni turli belgilar egasi sifatida ko'rsatadi. Bu guruhdagi leksik birliklar esa o'z ichida boshqa-boshqa farqlovchi belgilar asosida kichik leksik guruhlarga ajratiladi. Masalan, 'mashg'ulot' belgisiga ko'ra kasb bildiruvchi, 'yosh' belgisiga ko'ra yosh bildiruvchi guruhlarga va boshqalarga bo'linadi.

Shaxs nomlarining birinchi bo'linishda denotativ ma'nosiga, ularning doimiy belgisiga amal qilinishini va 'mavjudlik', 'afsonaviylik belgisiga tayangan holda moddiy mavjud bo'lgan va afsonaviy shaxs nomlariga ajratish kerakligi ta'kidlanadi³⁴.

³³ Мирзиёев Ш. М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент.: Шарқ, 2017.-Б.29.

³⁴ Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): DDA. Тошкент, 1999.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Alisher Navoiyning “Navodir ush-shabob” devonidan to‘plangan misollar asosida aytish mumkinki, bu birliklarning qo‘llanishida o‘ziga xos jihatlar bo‘lib, matn semantikasini shakllantirishda muhim leksik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ular matnning yetakchi komponenti sifatida kommunikativ va ekspressiv xususiyatlarni namoyon etadi.

Alisher Navoiyning “Navodir ush-shabob” devonidan to‘plangan misollar asosida “shaxs” tushunchasini ifodalovchi birliklarning quyidagi turlarini farqlashga harakat qildik.

Shaxs tushunchasini ifodalovchi asosiy leksemalar sifatida ‘qavm-qarindoshlik’ va ‘qarddonlik’, ‘yosh’ semasiga ko‘ra: *odam, farzand, ota, ona, tiyl, atfol, o‘g‘il, qiz, mehmon, do‘st, oshno, yigit, qari* kabi.

Turkolog olimlarning tadqiqot natijalariga ko‘ra ibtidoiy jamoa tuzumining dastlabki bosqichlarida qarindoshlik terminlari umumiy bir tushuncha (katta, ulug‘, buyuk, ayol va erkakligini farqlamay) ma‘nosini ifodalab, so‘ng hayot taraqqiyotining ma‘lum davrlaridan so‘ng differensiasiyalasha borgan. Jumladan, *ota* termini o‘zbek adabiy tili va uning shevalarida ham keng qo‘llanuvchi ota terminidan anglatgan ma‘nosi bilan farq qilmagan holda, fonetik farqi bilan ajralib turadi³⁵. Hozirgi turkiy tillarning ko‘pchiligida bosh unli ham, so‘nggi unli ham qadimgi turkiy (a) bilan *ata* deb talaffuz etiladi. Oltoy, xakas tuva tillarda esa t/d jaranglashgan *ada* varianti bilan ishlatiladi. Hozirgi kun nuqtayi nazaridan qaralganda, *dada* (katta doda) termini anglatgan ma‘noda katta ma‘nosi yo‘qdek tuyuladi. Aslida o‘zbek tilida ta-da so‘zlarining katta ma‘nosini anglatish hodisasi hozir ham mavjud: daashqazan – d(a)ashqazan, taag‘ara – t:(a)ag‘ara. Hatto Surxandaryo o‘zbek shevalarida uning jaranglashmagan ta varianti saqlanib qolgan: tasandiq–katta sandiq.³⁶ Ata, ada, dada variantlari bilan tota so‘zi asosida yaratilgan. Tarixan tota so‘zlari qarindoshlik munosabatini ifodalamay, katta, ulug‘, buyuk ma‘nolarini anglatgan va yillar osha qarindoshlik termini maqomini olgan³⁷.

Hunar, kasb-kor yoki mashg‘ulot nomlari vositasida shaxs tushunchasining ifodalanishi: *sayyod, jallod, ayoqchi, mug‘anniy, mudarris, munajjim, tabib*

‘Mashg‘ullik’ semasi yasama otlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Kasb-hunar otlarining ichida arab tilidagi shaxs otlari yasalishi yetakchilik qiladi: a) *mu-* old qo‘shimchasi narsa otlariga qo‘shilib, shaxs otlari yasalgan. *Mudarris, mug‘anniy,*

³⁵ Решетов В.В. Наманганском говоре узбекского языка. 1953. –С. 216-218.

³⁶ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М., 1974. –С.56.

³⁷ Саидова М. Ота терминиинг этимологияси//Ўзбек филологияси ва уни ўқитишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани. ФарДУ, 2013.-Б.72.

musavvir, munajjim singari; b) *sayyod* soʻzida esa fleksiya hisobiga shaxs tushunchali ot yasalganligini koʻrishimiz mumkin; s) *mugʻbacha* leksemasi esa *mugʻ* (forscha) va *bacha* (forscha) soʻzlarining qoʻshiluvidan hosil qilingan qoʻshma ot sanaladi. *Mugʻ* forscha soʻz boʻlib, `majusiy`, `otashparast`, `oʻtga choʻqinuvchi`; `mayfurush` degan maʼnolarni anglatadi. Demak, *mugʻbacha* `soqiy bola` maʼnosida qoʻllanadi; d) *ayogʻchi* yasalmasini esa *asos(narsa-buyum oti)chi* koʻrinishida qoliplash mumkin. *Ayogʻchi, ayogʻchi* – may quyuvchi, soqiy, kosagul.³⁸

Martaba va naslu nasab, moddiy holat ifodalaydigan birliklarda shaxs tushunchasining ifodalanishi. Gʻazallarda bunday otlar talaygina. Bular tarkibiga *shoh, sulton, gado* kabilar.

Gʻazallarda inson taʼna aʼzolarining nomlari ham butunning qismi sifatida `shaxs` semasini namoyon etadi.

Mazkur baytlarda koʻz leksemasi *koʻzi koʻziga tushmoq, koʻz solmoq* iboralari tarkibida somatik birlik sifatida qoʻllanmoqda.

Otlashgan soʻzlar vositasida `shaxs` tushunchasining ifodalanishi: *hamroh, bedor, olifta, oʻluk, shoʻx, olifta*

Forsiy izofa vositasida shaxs tushunchasining ifodalanishi. Bunda birikmaning birinchi komponentigina shaxs oti bilan ifodalangan boʻladi. Baʼzan hayvon va oʻsimlik nomi ham boʻlishi mumkin. Bunday hollarda metaforik maʼno yaqqol namoyon boʻladi: *qotili zamona, sheri gardun, gʻaribi notovon, shoʻxi nozanin, sarvi gulandom* kabi.

Shaxs tushunchasini ifodalovchi afsonaviy nomlar – mifonimlar. Bunday otlar qatorida pari leksemasi etakchilik qiladi. Gʻazallarda *paripaykar, parivash, pariroy, huri paripaykar, pariy, pariyu hur, huri pariyzodim* shakllarida uchratish mumkin. Bundan tashqari, *maloymka, insu jon, dev* kabi leksemalar ham afsonaviy noreal tushunchalarni ifodalab keladi. Bu kabi birliklarning qoʻllanishida ham bir qator uslubiy xususiyatlar koʻzga tashlanadi: *paripaykar, pariyroʻyda* qiyos; *huri paripaykarda* kuchaytiruv; *pariyda* tenglash; *huri pariyzodda* zurriyod tushunchalari namoyon boʻladi.

Baʼzi bir mifologik obrazlar ongimizda ayol yoki erkak qiyofasida gavdalangani bois ular jins tushunchasini ifodalaydi. Masalan, *pari, hur, malak* kabi birliklar tasavvurimizda ayol qiyofasini gavdalantiradi. Navoiy gazallarida afsonaviy shaxs nomlari ichida *pari* leksemasining qoʻllanish chastotasi ancha yuqori. *Pari* soʻzi qoʻllangan baytlarda *devona* va *telba* singari shaxsning ruhiy holati bilan bogliq belgining substantlashishi hisobiga ifoda topgan, shuningdek, tahlil etilayotgan

³⁸ Навоий асарлари луғати. I томлик. –Тошкент: Санъат ва адабиёт нашриёти, 1972. 32-б.

leksema bilan jinsiy oppozitsiyadagi shaxs otlari ham ifoda etiladi. Uchinchi baytda qo‘llangan telbalik oti holatni nomlasa-da, aksariyat bu so‘z g‘azallarda shaxs semasini namoyon etadi.

O‘TILda izohlanishicha, *pari* – *sharq xalqlari folklorida keng tarqalgan, juda go‘zal qiz qiyofasidagi, nurdan yaratilgan, kishilarni ins-jinslardan saqlaydigan afsonaviy obraz; go‘zallik ramzi*³⁹. Izohdan ko‘rinib turibdiki, bu so‘z ma’nosiga ko‘ra ajina, alvasti so‘zlaridan farqli ravishda go‘zal, yaxshiliklarga yetaklovchi, yomonliklardan saqlovchi xususiyatlarga ega. Shunday bo‘lsa-da, Navoiy g‘azallaridagi baytlar tahlilidan ko‘rinadiki, *pari* ins-jinsdan saqlovchi emas, balki aql-hushni oladigan, sehr-u joduga ega mifologik timsol sifatida namoyon bo‘ladi. Bunga baytdagi telba va devona so‘zlari ham ishora qilib turibdi. Lug‘atda berilganidek, *pariga* emas, balki *farishta*ga yuqoridagi izoh birmuncha mos keladi.

Quyidagi misolda esa *pari* so‘zi malaksiymo epiteti bilan qo‘llangan. Bu o‘rinda uning ta’siri doirasidagi subyekt son jihatdan ko‘payadi. Natijada parining oshiqalar ruhiyatiga ta’siri ham ancha kuchsizlanadi. Har galgidek matnda *devona* va *telba* so‘zlari emas, ulardan belgi jihatdan quyiroq pog‘onada turuvchi *hayronidur* leksemasi qo‘llanadi. Jumladan:

*Ul malaksiymo pariykim, xalq aning hayronidur,
Jonlar oshubi vale oshufta jonim jonidur*(G‘S, № 188).

Pari forsha so‘z bo‘lib, mifologiyada juda go‘zal qiz qiyofasidagi, nurdan yaratilgan, kishilarni ins-jinslardan saqlaydigan afsonaviy obraz, go‘zallik ramzi⁴⁰. Quyidagi misolda esa *pari* leksemasi xuddi g‘arb mifologiyasidagi singari ‘qanot’ semasini namoyon qiladi.

Hur va *malak* so‘zlari ham afsonaviy asosga ega, noreal shaxs tushunchasini ifoda etadi. *Hur* arabcha so‘z bo‘lib, islom an‘anasi va Qur’onga ko‘ra taqvodorlar bilan birgalikda jannatda yashaydigan, jismoniy va ma’naviy kamchiliklardan xoli bo‘lgan nihoyatda go‘zal qiz(lar)⁴¹.

*Huru jannatdin murodim davlati diydor erur,
Yorsiz bog‘-u kanizi besh emastur ulu bu.*(NSH)
Malak aynan farishta. *Farishta* [forsha so‘z bo‘lib, malak, hur, g‘ilmon]

³⁹ ЎТИЛ. III жилд. Т.: “ЎМЭ”, 2007 й. –Б.222

⁴⁰ ЎТИЛ. –Тошкент: ЎМЭ, 2007. –Б.222

⁴¹ ЎТИЛ. 5-жилд. –Тошкент: ЎМЭ, 2008. –Б.562.

Islomda va ba'zi boshqa dinlarda xudoning amrini bajaruvchi g'ayritabiiy mavjudot; malak(farishtalar son-sanoqsiz bo'lib, har biri ma'lum vazifa bajaradi).

Kimki aning bir malaksiymo pariyvash yori bor,
Odamini bo'lsa, *pariy birla malakdin ori bor.* (NSH, № 181)

Aytish mumkinki, *pari* mifologik tushuncha, *malak*, *hur*, *g'ilmon*, *farishta* esa diniy tushuncha. Bu o'rinda *hur* taqvodorlarning jannatdagi hamrohlari, *farishta* va *malak* leksemalari esa aynan bir tushuncha ifodalaydi va ular Allohning amrini bajaruvchilardir. Shunday bo'lsa-da, bu birliklar she'riy matnda real shaxs ifodasiga ega bo'ladi. Ko'proq go'zallik timsolida yor shaxsiga nisbat beriladi.

Shaxs tushunchasining ko'chimlar vositasida ifodalanishi.

Metafora yunoncha – o'tkazish, ko'rish iz; xususiyatni obyektidan obyektga ularning assotsiativ aloqasi, subyektiv ravishda qabul qilingan o'xshashligi asosida o'tkazish. Badiiy asarlarda metafora obyektlarni tasvirlashda, ularning nozik xususiyatlarini ta'kidlash, g'ayrioddiy nuqtayi nazardan taqdim etish uchun ishlatiladi.

Aksariyat odamlar metaforani she'riy va ritorik ifoda vositasi sifatida qabul qilishadi, kundalik muloqot sohasiga qaraganda ko'proq g'ayrioddiy tilga murojaat qilishadi. Odamlar ko'pincha metaforani tabiiy tilning namoyon bo'lishidan biri deb bilishadi. Biroq metafora butun kundalik hayotimizga singib ketgan. Bu nafaqat tilda, balki fikrlash va harakatda ham namoyon bo'ladi.

Sinekdoxa (yun. synekdoche — birga nazarda tutmoq, birga o'ylamoq) — metonimiya (majoz)ning ko'rinishlaridan biri; S.da ham ma'no ko'chishi o'xshashlik, bog'liklikka asoslansa-da, bu yerda ko'chish obyektlari o'rtasidagi miqdoriy belgi yetakchilik qiladi; butun narsaning nomini uning qismi nomi bilan va, aksincha, qism nomini butun narsaning nomi bilan atash, ko'plik sondagi so'z o'rniga birlik sondagi so'zni qo'llash yoki aksincha ishlatish, ba'zan jins-tur munosabatidagi so'zlarning bir-biri o'rnida qo'llanishi va boshqalar.

O'zbek tili leksikasi, ya'ni lug'at boyligi doimo taraqqiyotda bo'lib, u ijtimoiy, iqtisodiy-siyosiy o'zgarishlar natijasida rivojlanadi va taraqqiy etadi. Ana shu o'zgarish va taraqqiyot natijasi o'laroq tilimizning leksik qatlami yangi birliklar bilan boyib boradi. O'zbek tili leksikologiyasining ma'lum bir qismini tashkil etgan o'simlik nomlari ham bundan mustasno emas. Ushbu soha terminologiyasi, avvalo, o'z ichki imkoniyatlari asosida rivojlanib kelayotgan bo'lsa, ikkinchidan tashqi omil ham samarali ta'sir etib kelyapti.

G'azallarda shaxs tushunchasi so'zning konnotativ ma'nosida ham namoyon bo'ladi. Bunday birliklar metafora, sinekdoxa va metonimiya asosida yuzaga keladi. Jumladan:

A) metafora asosida shaxs tushunchasining voqelanishi:

Adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivligini kuchaytirish uchun xizmat qiladigan metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi ma'no ko'chish usullari ko'chimlar yoki troplar nomi bilan umumlashtiriladi⁴² va ular filologiya ilmida turlicha nomlanadi: badiiy til vositalari, tasviriy vositalar, ifoda-tasviriy vositalar, tilning maxsus tasviriy vositalari kabi. E.Ibragimova tilning badiiy-tasvir vositalarini shakliy va mazmuniy jihatdan uch xil tasnif etishni⁴³ va bu tasnifning dastlabki guruhiga shakl bilan, keyingi guruhiga ma'noning ko'chishi bilan bog'liq, so'nggi guruhiga esa ham shakl, ham mazmun bilan aloqador tilning badiiy-tasvir vositalarini kiritishni lozim topadi.

Badiiy-tasvir vositalari badiiy matnni, ayniqsa, she'riy matnni shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi va ular hamma vaqt filologlar uchun qiziqarli tadqiqotlar manbai bo'lib qolaveradi⁴⁴. Mazkur vositalar troplar nomi ostida hatto Aristotelning mashhur "Poetika" asarida ham o'rganilgan bo'lib, ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarning juda qadimiyligini ko'rsatadi.

Ko'chimlar, odatda, she'riy nutqni boyitadi, unda yangi mazmunni ifodalovchi yangi so'z yoxud so'z birikmasini yaratadi, shoirning tasvir obyektiga munosabatini ifodalashga imkoniyat yaratadi. Shoir ko'chimlar vositasida tasvir obyektni individuallashtiradi va uni yanada aniqroq-yorqinroq ochadi: kitobxon u haqda obrazli tasavvurga ega bo'ladi⁴⁵.

Tilshunoslik ilmida ko'chma ma'no ifodalashning uch turi – *metafora*, *metonimiya*, *sinekdoxa* (J.Maruzo)⁴⁶; olti turi — *metafora*, *vazifadoshlik*, *emotsionallik*, *metonimiya*(*sinekdoxa uning tarkibiga kiritiladi*), *xalq etimologiyasi*, *aloqadorlik* (L.A.Bulaxovskiy)⁴⁷; ikki turi — *metafora* va *metonimiya* (K.A.Levkovskaya)⁴⁸; to'rt turi – *metafora*, *metonimiya*, *evfemizm*, *giperbola*

⁴² Қосимова М. Бадий нутқ индивидуаллигининг лингвистик хусусиятлари (Т. Муродов асарлари асосида). НДА. -Т., 2007. –Б.23.

⁴³ Ибрагимова Э. Бадий тасвир воситаларининг номланиши хусусида баъзи мулоҳазалар//Ўзбек тили ва адабиёти. -Т., 2009, № 2, -Б.90.

⁴⁴ Менглиев С.Шеърий контекстда сўзнинг бадий функцияси.Т.,1985; Йўлдошев М.М.Чўлпоннинг бадий тил маҳорати. Фил.фан.номз. дисс....автореф. -Т., 2000.

⁴⁵ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Т.: "Ўзбекистон", 2002.-Б.326.

⁴⁶ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. -М., 1960.

⁴⁷ Булаховский Л.А. Введение в языкознание, ч. II, стр. 57-68.

⁴⁸ Левковская К.А. Лексикология немецкого языка. -М., 1956, стр. 45-47.

(A.M.Rayevskaya)⁴⁹; uch turi – o'xshashlik(metafora), yondoshlik(metafora), vazifadoshlik (N.M.Shanskiy)⁵⁰ hodisalari farqlanadi. Aksariyat ishlarda sinekdoxa metonimiyaning bir turi sifatida qayd etiladi (D.N.Shmelyev)⁵¹ yoki alohida tur sifatida ajratiladi (A.A.Reformatskiy)⁵². O'zbek tilshunosligida ko'ema ma'no hosil qiluvchi hodisalar tasnifi A.A.Reformatskiy tasnifiga muvofiq keladi⁵³.

Metafora (yunoncha *metaphora*- ko'chirish) demakdir;

Metonimiya (yunoncha *metonymia*– qayta nomlash) demakdir;

Sinekdoxa (yunoncha *synecdoche* – birgalikda anglash) demakdir;

Funksiyadoshlik (ruscha vazifadoshlik) demakdir.

Ikki predmet yoki hodisani chog'ishtirish, o'xshatish troplarga asos qilib olinadi. Ya'ni predmet yoki voqea-hodisa haqida aniq, yorqin tasavvur hosil qilish uchun unga boshqa bir predmet yoki voqea-hodisa haqida aniq, yorqin tasavvur hosil qilish uchun boshqa bir predmet yoki voqeaning belgisi ko'chiriladi, o'xshatiladi⁵⁴.

O'xshatish, metafora (yashirin o'xshatish)⁵⁵, jonlantirish (metaforaning bir ko'rinishi)⁵⁶ kabi ko'chimlarning hammasi ham o'xshatishga asoslanadi.

Metaforaning mohiyati va uning tabiatiga berilgan ta'riflarga nazar tashlasak, ularni asosan uch guruhga bo'lish mumkinligini ko'ramiz: 1. Metafora–nom ko'chishning (deyarli) har qanday usuli (Arastu,E.Kassirer).2.Metafora–qisqargan o'xshatish (A.A.Potebnya va uning izdoshlari). 3. Metafora– nom ko'chishning alohida bir turi (N.D. Arutyunova va o'zbek tilshunoslari)⁵⁷.

Metaforaning mohiyati va uning tabiatiga berilgan ta'riflarga ko'ra u nom ko'chishning har qanday usuli; qisqargan o'xshatish; nom ko'chishning alohida bir turi⁵⁸. O'zbek tilshunosligida uchinchi jihat e'tirof etiladi.

Metaforik asosda nom ko'chish deganda, odatda, o'zaro munosabatga kirishuvchi so'zlarning semantik qurilishida o'zgarish yuz beradi va so'z birikmasi komponentlari o'rtasida semantik vazifalarning qayta taqsimoti, o'zaro ta'sirlashuvi natijasida unsurlardan biriga yangi ma'no berilishi kuzatiladi. Metaforik nomlashda narsalarning o'xshashligi inobatga olinadi.

⁴⁹ Raycvska N. English Lexicology. Kuib, 1961, p. 102-123.

⁵⁰ Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. -М., 1959, стр. 153.

⁵¹ Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. -М., 1964, стр. 57.

⁵² Реформатский А.А. Введение в языкознание. стр. 54-60.

⁵³ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Т.: Фан, 1975. 54-б.

⁵⁴ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. -Т., Фан,1977. 13-б

⁵⁵ Ўша китоб, 236 -б.

⁵⁶ Сувонова С. Метафоралар таснифига доир// Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 2010, №6.

⁵⁷ Қобулжонова Г. Метафора моҳияти ва турлари// Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, № 6.

⁵⁸ Қобулжонова Г. Метафора моҳияти ва турлари// Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 2007, № 6.

O'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ham ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. Badiiy-estetik qimmat, lingvopoetik salmoq nuqtai nazaridan erkin o'xshatishlar yozuvchining mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida badiiy nutqda alohida o'rin tutadi. Yozuvchi o'zining badiiy tasvir maqsadiga muvofiq ravishda xilma-xil original o'xshatishlar yaratadi, bu o'xshatishlar kutilmaganligi, ohorliligi bilan o'quvchini rom etadi, muayyan ruhiy yoki jismoniy holat-xususiyat-predmetlarni o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalandiradi.

Professor M.Mirtojiyev metaforaning hosila ma'noni voqelantirishdagi o'rnini shunday baholaydi: "Metafora hosila ma'no yuzaga kelishi hodisalarining eng faoli hisoblanadi. U, tilshunoslikda qayd etilishicha, hosila ma'no yuzaga kelishining hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlari o'zaro o'xshash kelishiga asoslanadi"⁵⁹. XX asrning so'nggi choragida metafora hodisasi inson kognitiv faoliyati bilan bog'liqligi haqidagi fikrlar ilgari surildi. Mazkur qarashlarning shakllanishi J.Jeyns, E.Kassirer, J.Lakoff, M.Jonson kabi olimlar nomi bilan bog'lanadi. Noma'lum va notanish predmetni tasavvur qilishda bizga juda yaxshi tanish bo'lgan hamda sensor hissiyotlarimiz bilan bog'liq bo'lgan obrazni tanlay olish o'rinli metaforani yuzaga keltiradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir (M.Jonson).

D.Xudoyberganova kognitiv metaforalarni til sathiga ko'ra tasniflashni ma'qul topadi: so'z shaklidagi metaforalar, so'z birikmasi shaklidagi metaforalar, gap shaklidagi metaforalar, mikromatn shaklidagi metaforalar⁶⁰.

Sinekdoxa asosida shaxs tushunchasining voqelanishi Bir predmetning nomi boshqa bir predmetga qism bilan butun munosabati asosida ko'chirilishi *sinekdoxa yo'li bilan ko'chirish* deyiladi Sinekdoxa yunoncha– synecdoche, ya'ni `nazarda tutish` demakdir.

Sinekdoxa yo'li bilan ko'chirish *metonimiya yo'li bilan ko'chirishning bir ko'rinishi* deb yuritiladi. N.M.Shanskiy ko'chma ma'no hosil qiluvchi hodisalarni uch turga ajratib ko'rsatgan: 1) o'xshashlik (metafora); 2) yondoshlik(metonimiya); 3) vazifadoshlik.

D.N.Shmelev ham ko'chma ma'no hosil qiluvchi hodisalarni xuddi N.M.Shanskiyga o'xshab uch turga ajratadi. Ammo D.N.Shmelev sinekdoxa

⁵⁹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. -Т., 2010, -Б.94

⁶⁰ Худойберганова Д. Матнинг мазмуний таркибида метафоралар // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 2012, 1-сон. – Б.36.

hodisasini metonimiyaning bir turi sifatida qayd etadi. A.A.Reformatskiy esa D.N.Shmelevdan farqli ravishda sinekdoxalarni alohida hodisa sifatida qayd etadi. O.Azizov ham sinekdoxani metonimiyaning bir turi sifatida qayd etadi⁶¹.

Sinekdoxa yo‘li bilan ko‘chirishning o‘ziga xos xususiyati miqdor belgisiga asoslanishidir. Sinekdoxa yo‘li bilan ma’no ko‘chirish ikki xil:

A) bir narsaning nomi sifatida unga xos biror qismning nomi ishlatiladi (qism orqali butun anglatiladi): *bosh, tuyuq, tirnoq, yostiq, yurak* (butun: *Bu otashin yurak...*) kabi. Shu o‘rinda M.Mirtojiyevning otashin yurak birikmasida *yurak* so‘zi sinekdoxa ifodasiga ega emas, balki otashin yurak birikmasi sintaktik substantivatsiyaga uchragan. Birikma sintaktik substantivatsiyaga uchragani bilan uning komponentlaridan biri sinekdoxa natijasi emas;

B) bir predmetning nomi sifatida shu predmetni ham o‘z ichiga olgan butunning nomi ishlatiladi (butun orqali qism anglatiladi) jonlantirilgan ob’ektlarda shaxs tushunchasining ifodalanishi.

Jonlantirish ma’lum so‘zning leksik ma’nosini ifoda etgan jonli obyekt o‘ziga qiyoslanib, o‘xshatilib qaralgan jonsiz obyektни nomdosh qilib olishiga aytiladi. Bu jonli va jonsiz obyektlar o‘rtasidagi o‘xshashlik ham sirtqi belgi, harakat va holat xususiyati vazifasiga asoslanadi. Personifikatsiya asosan ot, qolaversa, fe‘l va sifat turkumiga oid so‘zlari vositasida yuzaga chiqadi. Demak, jonlantirishlar ham o‘xshatish asosida shakllanuvchi ko‘chim turlari sirasiga kiradi.

Shaxs tushunchasining to‘da otlar bilan ifodalanishi

A) semantik jihatdan ko‘plik ifodalovchi otlar bilan. Bular *xalq, xaloyiq, el, ulus* leksemalaridir. Shaxs tushunchasiga xos ko‘plikni morfologik ko‘rsatkich va fleksiya orqali ifoda etish. Bunda –lar ko‘rsatkichi va arabcha leksemalarda o‘zakni o‘zgartirish, ya’ni fleksiya hisobiga ko‘plik ifodalash nazarda tutilgan. Yor so‘ziga ikki marta qo‘shilgan: -on va –lar ko‘rsatkich shaklida. *Oshiq* so‘zi ushshoq shaklida ko‘plik formasiga o‘tgan.

Shaxs otlarining murojaat shakllari

G‘azallarda shaxs otlari asosan murojaat shaklida qo‘llangan. Bu kabi shakllar turlicha ifoda topgan. Chunonchi:

A) murojaat otlari tarkibida -o morfologik ko‘rsatkichi qo‘llangan bo‘lib, bu tarixiy chaqiriq kelishigi sanaladi.

Demak, yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, shaxs tushunchasini ifodalovchi leksik birliklar g‘azallarda son-sanoqsiz. Ular semantik va stilistik jihatdan rang-barang. Ularni shaxs tushunchasini to‘liq ifoda etuvchilar yoki qisman ifoda

⁶¹ Бу ҳақда қаранг: Миртожиев С. Ўзбек тили семасеологияси. –Тошкент: “Мумтоз сўз”, 2010..

etuvchilar asosida tasnif etish mumkin. Qavm-qarindoshlik, kasb-hunar, martaba va nasl-nasab, qisman semantik ko'plik ifoda etuvchi otlar shaxs tushunchasini konkret ifoda etadi. Ayrim o'rinlarda inson ta'na a'zolari nomlari ham shaxs tushunchasini ifodalashi mumkin. Forsiy izofalar, ayrim mifonimlarda ham 'shaxs' semasi reallashadi. Ayrim sifatlar ham otlashuv, konversiya tufayli shaxs tushunchasini ifodalaydi. Ular *sho'x, olifta, qari, makkora* kabi leksemalarni tashkil etadi. Ko'chimning ba'zi turlari – metafora, sinekdoxa, jonlantirishlar ham predmetlarda shaxs tabiatini namoyon qiladi. SHaxs otlari she'riyatda murojaat shakliga xoslanishi mumkin. Personal birliklarda ko'plik semantikasi morfologik usulda va flektiv usulda ifodalanadi. Ikkinchi usul hozirgi o'zbek adabiy tilida me'yor sanalmasa-da, Navoiy asarlari tili uchun xarakterli. Tilning keyingi tarixiy taraqqiyotida bu usulda ko'plik hosil qilinmaydi.

Muayyan tuzilishga ega bo'lgan kichik bir sistema sifatida o'zbek tilshunosligidalarining semantik xususiyatlari monografik asosda tadqiq etilgan⁶² bo'lishiga qaramay, bunday birliklarning Navoiy she'riyatidagi talqini va uslubiy xususiatlarini o'rganish orqali shaxs nomlarining semantik taraqqiyoti va qo'llanishidagi o'ziga xosliklarni aniqlash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Alloh, iloh, ilohalar va ularning atributlari haqida turli mulohazalar mavjud bo'lsa-da, teonimiya doirasiga kiradigan onomastik birliklar, ularning chegarasi va ko'lam yuzasidan izchil aytilgan fikrlar yo'q. Bu masalada uch xil chalkashlik mavjud: birinchidan, bordi-yu, teonim tushunchasi va termini ma'nosidan kelib chiqiladigan bo'lsa, teonimga faqat Alloh nomi, boshqa xil qadimiy iloh va ilohalar nomi kirishi lozim. Ikkinchidan, ba'zi ishlarda atoqli ot *Alloh (Tangri, Yaratgan, Xudoy)*, uning turli sifatleri bo'lmish: *sattor, vohid, hamid, jabbor, g'affor, qodir* va boshqalar teonim sifatida qayd qilinmoqda. To'g'ri, bular ham Allohning nomlari. Bordi-yu, ular atoqli ot deb qaraladigan bo'lsa, hozirgi imloviy qoidalarga ko'ra bosh harf bilan yozilmog'i kerak. Uchinchidan, Alloh tushunchasining dubletlari, absolyut sinonimlari bo'lmish *Ollo // Alloh, Tangri, Xudo // Xudoy, Yazdon* va boshqalar hozirda gohida kichik, gohida bosh harf bilan yozilmoqda. Ammo bu so'zlarning bosh harf bilan yozish an'anasi keyingi yillarda kuchaydi. To'rtinchidan, ba'zi ishlarda teonim, teonimiya tushunchasi asl ma'nosiga teskari ravishda har qanday diniy tushuncha va tasavvurlar atoqli otini o'zida mujassamlashtiruvchi onomastik tizim deb hisoblanmoqda. Shunga ko'ra, diniy *mazmunli, tabarruk, muqaddas* deb bilinuvchi *shaxslar, avliyolar*, o'tmishda sig'inish ob'ekti bo'lgan real va noreal

⁶² Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): DDA.-Тошкент, 1999.

(xayoliy, mifologik) subyektlar, figuralar nomi ham kiritilmoqda va ular *agionim* termini bilan yuritilmoqda.

Qadimiy grek tilida teo – “Alloh” onima – “atoqli ot” ma’nolarini anglatgan. Demak, teonimiya Allohning nomi tushunchasini anglatadi. O‘zbek tilida Allohning arabcha – *alloh (olloh, ollo), allohi taolo, haq*, forsha – *xudoy, xudoyi taolo, parvardigor, yazdon, qadimiy turkiy – tangri, yaratgan* nomlari tilga olinadi. Bu nomlar diniy, badiiy va etnografik adabiyotlar matnlarida uchrab turadi.

Bundan tashqari, islomning muqaddas kitobi “Qur’on”da, shuningdek, “Hadis”larda Allohning 99 ta nomi ham keltiriladi. Bu nomlar Allohga xos bo‘lgan ulug‘ sifatlarini anglatadi. Allohning muqaddas sifatlarini bildiruvchi nomlar atoqli otdir. Chunki ular yakka-yu yagona subyektning nomi bo‘lib, ular teonimik ko‘lamga teonim atoqli ot sifatida kiradi. E.Begmatovning “O‘zbek ismlari ma’nosi” kitobida⁶³ va boshqa ishlarda ham teonimlar ma’nosi izohlangan.

G‘azallarda oz miqdorda bo‘lsa-da, Alloh nomlari ham uchrab turadi. Teonimlar antroponimlarning bir ko‘rinishi sifatida qaralar ekan, Navoiy qo‘llagan bu kabi birliklar ham aynan shu o‘rinda o‘rganilishi maqsadga muvofiqdir. Ular juda ham ko‘p emas. Jumladan, *tangri, (yo) rab, olloh, soqiysi davron (metaforik talqinda)* kabilar shular jumlasidandir. Bu o‘rinda *olloh-olloh* qaytarig‘i undov xarakterida bo‘lib, emotsionallik ifodalash uchun xizmat qilmoqda. *Yo rab* esa murojaat shakli sifatida chaqiriq, hayrat ifodasiga ega.

Diniy xarakterdagi antroponimlar bevosita Allohning nomi bilan hamda payg‘ambarlar va ularning avlod-ajdodi, halifalar nomi bilan bog‘liq tushunchalarga aloqador bo‘ladi. Ya.Avloqulov o‘zining o‘zbek tili anomistik birliklarining lingvistik tadqiqiga bag‘ishlangan ishi⁶⁴da antroponimlarning bu turi ko‘lam jihatidan ancha kengligini ta’kidlaydi.

Qur’oni Karimda 28 ta payg‘ambarning nomi tilga olingan. Yuqorida keltirilganlarga *U’zair, Luqmon, Alsay* larning nomlari qo‘shilgan⁶⁵. Payg‘ambarlar va ularning nomi miqdori haqida turli talqinlar mavjud. N.Husanov o‘z tadqiqotida 25 ta payg‘ambarning nomini tilga olgan va ularning ma’nosini izohlagan⁶⁶.

Muhammad (SAV)ning *Muhammad* nomidan tashqari yana qo‘shimcha nomlari bo‘lgan. Bu nomlar diniy adabiyotlarda bosh harflar bilan yozilmoqda, ular

⁶³ Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: ЎМЭ, 2007. –Б.608.

⁶⁴ Мамажонов М.Ю. Антропонимлар дискурс релеванти сифатида

⁶⁵ Абдулазиз Мансур, Баҳманёр Шокир. Муслмончиликдан илк сабоқлар. – Т.:Камалак, 1992. –Б.31.; Бегматов Э. Исм чиройи. – Т.: Фан, 1994.-Б.152..

⁶⁶ Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. – Т.: Ёзувчи, 1996. 1-к. –Б.21-81.

payg'ambarga xos turli fazilat (atribut)larini anglatadi. Diniy manbalarda "Alloh Taoloning 99 ismi bo'lgani kabi janob Payg'ambarimiz alayhissalomning ham 99 nomlari bor"⁶⁷ deyiladi⁶⁸. Ular quyidagilar: *Muhammad, Ahmad, Hamid, Mahmud, Hoshir, Tohur, Tayyib, Sayyid, Rasul, Nabiy, Komil, Abdulloh, Habibulloh, Safiyyulloh, Najiyyulloh, Mutavakkil, Shafiq, Bolig', Vosil, Hodiy* (asliy nomlari), *Aziz, Fozil, Mufazzal, Miftoh, Sohibulqadam, Rauf, Rahim, Sa'dulloh, Muqaddam* (qo'shimcha nomlari).

XULOSA

Shaxs tushunchasini ifodalovchi leksik birliklar g'azallarda son-sanoqsiz. Ular semantik va stilistik jihatdan rang-barang. Ularni shaxs tushunchasini to'liq ifoda etuvchilar yoki qisman ifoda etuvchilar asosida tasnif etish mumkin. Qavm-qarindoshlik, kasb-hunar, martaba va nasl-nasab, qisman semantik ko'plik ifoda etuvchi otlar shaxs tushunchasini konkret ifoda etadi. Ayrim o'rinlarda inson ta'na a'zolari nomlari ham shaxs tushunchasini ifodalashi mumkin. Forsiy izofalar, ayrim mifonimlarda ham 'shaxs' semasi reallashadi. Ayrim sifatlar ham otlashuv, konversiya tufayli shaxs tushunchasini ifodalaydi. Ular *sho'x, olifta, qari, makkora* kabi leksemalarni tashkil etadi. Ko'chimning ba'zi turlari – metafora, sinekdoxa, jonlantirishlar ham predmetlarda shaxs tabiatini namoyon qiladi. SHaxs otlari she'riyatda murojaat shakliga xoslanishi mumkin. Personal birliklarda ko'plik semantikasi morfologik usulda va flektiv usulda ifodalanadi. Ikkinchi usul hozirgi o'zbek adabiy tilida me'yor sanalmasa-da, Navoiy asarlari tili uchun xarakterli. Tilning keyingi tarixiy taraqqiyotida bu usulda ko'plik hosil qilinmaydi.

Muayyan tuzilishga ega bo'lgan kichik bir sistema sifatida o'zbek tilshunosligidalarining semantik xususiyatlari monografik asosda tadqiq etilgan⁶⁹ bo'lishiga qaramay, bunday birliklarning Navoiy she'riyatidagi talqini va uslubiy xususiatlarini o'rganish orqali shaxs nomlarining semantik taraqqiyoti va qo'llanishidagi o'ziga xosliklarni aniqlash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Alisher Navoiy g'azallarini ko'zdan kechirish davomida ayrim tarixiy shaxs nomlarini ham uchratdik. Bular orasida Iskandar nomi she'riyatda ko'p qo'llanishi kuzatildi. Biroq shoh G'oziy va Sulton Husayn Boyqaro, Aflotun antroponimlarining qo'llanishini kamyob ko'rinish sifatida etirof etish mumkin.

⁶⁷ Имом ат-Термизий. Шамоилии Муҳаммад. –Тошкент: Меҳнат, 1991.-Б.87.

⁶⁸ Бекбоева Г. Ўзбек ономастикасида кўлам масаласи:МД. –Навоийб, 2012.

⁶⁹ Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): DDA.-Тошкент, 1999.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettiramiz va uni yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent .: Sharq, 2017.-B.29
2. Begmatov E. O'zbek tili antroponimiyasi. 1965, T .:
3. Raycvska N. Ingliz tili leksikologiyasi. Kuib, 1961, p. 102-123.
4. Begmatov E.. O'zbek tili antroponimiyasi. 1965, T .:
5. Raycvska N. Ingliz tili leksikologiyasi. Kuib, 1961, p. 102-123.
6. Qorayev B. Adabiy taxalluslar haqida.// O'zbek tili va adabiyoti, 1967, № 1. – B.51-58.
7. Abdulaziz Mansur, Bahmanyor Shokir. Islomdan birinchi saboqlar. - T.: Kamalak, 1992. –B.31 .; Begmatov E. Ismning go'zalligi. - T .: Fan, 1994.-B.152 ..
8. Avlaqulov Y. O'zbek tilining onomastik birliklarining lingvistik tadqiqi: NDA.- Toshkent, 2012-B.13.
9. Bafoev B. Navoiy asarlari lug'ati. –T., 1983.-B.20 WWW.Ziyonet.uz / Navoiy.uz
10. Begmatov E. O'zbek ismlarining ma'nosi. - Toshkent: O'ME, 2007. –B.608.
11. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. -Toshkent: FAN, 1985.-B.24
12. Qorayev B. Adabiy taxalluslar haqida.// O'zbek tili va adabiyoti, 1967, № 1. – B.51-58.
13. Begmatov E., Avloqulov Y. O'zbek tili onomastikasining makromiqyosdagi tuzilishi // O'zbek tili va adabiyoti. – T. , 2007 yil, №5. B-33-39.
14. Suvonova S. Metaforalarning tasnifi haqida // O'zbek tili va adabiyoti. –T., 2010, №6.
15. Ibragimova E. Badiiy vositalarning nomlanishiga oid ayrim mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti. -T., 2009, № 2, -B.90.
16. 15.Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. III. - Toshkent: Fan, 1984.- B.201
17. Begmatov E., Ulug'ov N. O'zbek onomastikasi atamalarining izohli lug'ati. – Namangan, 2006.-B.74.
18. Berdaq Yusuf. Klassik adabiy asarlar lug'ati. –Toshkent: Sharq, 2010. –B.186.
19. Navoiy asarlari lug'ati. Men tomman. Toshkent, 1972. 651-b.
20. O'zbek tilining izohli lug'ati. V jild. III jild. Toshkent: "O'ME", 2007.619-b.
21. Alisher Navoiy. Navodur ush-shabob. www.ziyouz.com kutubxonasi.
22. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Lexikologiya>
23. www.natlib.uz

QADIM SURXON VOHASINING INSONLAR TOMONIDAN O‘ZLASHTIRILISH JARAYONI BOSQICHLARI

To‘lqin Chorshanbiyevich Xoliyarov

Termiz davlat universiteti

Fuqarolik jamiyati kafedrası katta o‘qituvchisi

e-mail: xoliyorovt@tersu.uz

ANNOTATSIYA

Maqolada qadim Surxon hududining insonlar tomonidan o‘zlashtirilishi, voha hududida ilk antropogen landshaftlarning yuzaga kelishi, sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik va shaharsozlik kabi sohalarning shakllanishi va rivoji masalalari tahlil qilinib, muayyan xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *Neandertal odamlar, antropogen landshaft, Teshiktosh odami, Machay g‘ori, To‘da g‘ori, Sopolli madaniyati, urbanizatsiya.*

ABSTRACT

This article presents conclusions about the development of the ancient Surkhan territory by the inhabitants of this region, also analyzes the emergence of the early anthropogenic landscape of irrigated agriculture, handicrafts, and the development of the urban planning industry.

Keywords: *Neanderthals, man-made landscape, Teshiktash man, Machai cave, Tuda cave, Sopolli culture, urbanization.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены выводы об освоении территории древнего Сурхана жителями этого региона, а также проанализировано возникновение раннеантропогенного ландшафта орошаемого земледелия, ремесел, развитие градостроительной отрасли.

Ключевые слова: *неандертальцы, рукотворный ландшафт, человек Тешикташ, пещера Мачай, пещера Туда, сополийская культура, урбанизация.*

KIRISH

Qadim Surxon vohasining ibtidoiy va eng qadimgi davri tadqiqotchilari ixtiyorida asosan moddiy manbalar mavjud bulib, shu davr aholisi va ularning qiyofasi antropologiyaga oid ashyolar asosida o‘rganiladi. Bu hududdan topilgan ibtidoiy odamning dastlabki vakillaridan biri neandertal odami deb ataladi. Bu tipdagi odamlar 100–40 ming yillar ilgari Yevrosiyo xududida keng tarqalgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Maqola antropologik tahlil, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ilmiy va xolislik tamoyillari asosida tarixiy aspektda yoritilgan. Qadim Surxon hududining insonlar tomonidan o'zlashtirilishi, voqea hududida ilk antropogen landshaftlarning yuzaga kelishi, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik va shaharsozlik kabi sohalarning shakllanishi va rivoji masalalari bo'yicha xorij va mamlakatimiz olimlari tomonidan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu mavzu yuzasidagi ma'lumotlarni A.P.Okladnikov, M.M.Gerasimov, V.P.Alekseyev, O'.Islomov, T.Q.Xodjayov, A.Asqarov, A.Sagdullaev, T.Shirinov, Sh.Shaydullaev, B.Eshov kabi olimlarning tadqiqotlarida uchratamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1938 yilda Teshiktosh g'orida A.P.Okladnikov olib borgan qazishmalar natijasida Boysuntog' hududining ayrim g'orlarini odamlar tomonidan o'zlashtirilishi o'rta paleolit davridan boshlanib, antropogen landshaftlarning shakllanish jarayoni yuzaga kelganligini ko'rsatadi [1]. Qazishma ishlari natijasida umumiy qalinligi 1,5 metr bo'lgan beshta madaniy qatlam aniqlanib, ulardan hayvonlarning suyaklari, tosh qurollar, gulxan o'rni mavjud bo'lgan eng qalin ustki (birinchi) qatlamda to'qqiz yoshli bola qabri topilgan. Antropolog M.M.Gerasimov uning qiyofasini tikladi. G.F.Debes Teshiktosh odamining jinsi erkak deb hisoblasa, V.P.Alekseyev qiz bola bo'lishi kerak degan xulosaga kelgan. DNK orqali olingan ma'lumotlar Teshiktosh odami neandertal turiga tegishli ekanini ko'rsatdi. Ternes Ritsman 2003–2004 yillardagi tadqiqotlari natijasida Teshiktosh odamini ilk Homo sapiens odami deb aniqlagan [2:51]. O'rta va yuqori paleolit davriga oid Amir Temur g'or makonida istiqomat qilgan ibtidoiy davr odamlari asosan ovchilik va termachilik bilan shug'ullanishgan. O'rta paleolit davriga kelib qurollarning turlari ko'payadi va ular asosan nayzasimon o'tkir uchli poykonlar bo'lib, ovchilik qurollaridir. Shu davrga oid turli xil mehnat va ov qurollari ma'lum (tosh pichoqlar, qirg'ichlar, keskichlar, sixchalar, o'tkir qirrali tosh siniqlari va boshqalar).

Ibtidoiy odamlarning eng muhim yutuqlaridan biri olovning o'zlashtirilishi bo'ldi. O'rta paleolit davri iqlimi sovuq bo'lib, odamlar g'orlarda yashaganlar va shu g'orlarda gulxan izlari va kul qoldiqlari ham topilgan. Tog'lar yovvoyi hayvonlarga boy bo'lib, Teshiktosh g'or makonida bug'u, tog' echkisi, yovvoyi ot, ayiq, arslon, quyon va parrandalarning suyak qoldiqlari ham topilgan.

Mezolit davriga kelib Boysuntog'dagi soy bo'ylari ham insonlar tomonidan o'zlashtirila boshlandi. Bu davrga oid Machay g'oridaga antropogen landshaftlarning

shakllanishi haqida O'.Islomov to'xtalib o'tgan [3]. O'zbekiston tarixidagi yana bir muhim muammo, insonlar tomonidan yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirish jarayonining boshlanishi ham Boysundagi Machay g'orida amalga oshirilganligi tadqiqotlar tufayli o'z yechimini topdi. Machay g'orini qazish davomida undagi madaniy qatlamlarda katta va kichik tuyoqli hayvon suyaklari qoldiqlarini tahlil qilish asosida O'.Islomov aynan shunday xulosaga kelgan.

Boysun tog' va tog'-oldi hududlarining chorvachilik uchun qulay bo'lganligi hamda bu davr yodgorliklari madaniy qatlamlaridan uy hayvonlari suyak qoldiqlarining ko'plab topilishi diqqatga sazovordir. Machay g'oridan topilgan suyaklarning 90 foizi uy hayvonlarining suyaklaridir.

2017 yildan buyon B.Sayfullaev rahbarligidagi O'zbekiston-Xitoy arxeologik guruhi tomonidan Boysuntog'ning janubiy yonbag'rida To'da g'ori o'rganilmoqda. To'da g'ori tosh qurollari Machay tosh industriyasiga aynan o'xshash va radiokarbon sanaga ko'ra bu g'or miloddan avvalgi V ming yillikka oid.

Arxeologik tadqiqotlardan ma'lumki, mezolit davrida O'rta Osiyo aholisi unchalik zich joylashmagan. Ammo iqtisodiy yangiliklar aynan ana shu aholi orasida paydo bo'lib, keyinchalik butun jamiyatni o'zgartirgan va ancha zich joylashgan aholi orasiga tarqalgan.

Antropolog T.Q.Xodjayov fikriga ko'ra, bronza davrida O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland buyli, boshi cho'zinchoq, yuzi tor irqning vakillari tarqalgan [4:9-10].

Shimoliy Baqtriya tabiiy-geografik tuzilishi jihatidan qadimgi dehqonchilik va chorvachilik uchun qulay va serunum sarhadlardan biri hisoblangan. Hududning xilma xil geografik iqlim sharoiti ko'p hollarda ularning tarixiy rivojlanish yo'llarini oldindan belgilab bergan.

Janubiy O'zbekiston bronza davri yodgorliklarini joylashish tizimiga ko'ra, 3 ta qadimgi dehqonchilik vohasi, 1 ta tog' vodiysi va 4 ta mikrovohalarga ajratiladi. Bular: Ulanbuloqsoy, Sherobod, Xo'jaipaksoy qadimgi dehqonchilik vohalari va Poshxurt tog' vohasi bo'lsa, daryo va ularning havza tarmoqlari asosida bir nechtdan mikrovohalar tarkib topgan. Ular: O'rgulsoy, Bandixon, Mirshodi, Sangardak-To'palang vohalardir [5:131].

Ma'lumki, Andronovo madaniyati yodgorliklari Janubiy Sibirning g'arbidan Ural tog' tizmalarining janubi-sharqiy mintaqalarigacha yoyilgan. So'nggi yillarda A.Asqarov "Andronova madaniyatining bir qism aholisi turkiy tilli bo'lganligi" xususidagi fikrini ilgari surdi. Hozircha ushbu g'oyaning tarafdorlari kamchillikni tashkil etsa-da, qozog'istonlik arxeolog K.M.Baypakov Andronova madaniyati

aholisining bir qismi turk tilli bo'lgan, degan fikrni ilgari surmoqda [6:10-12]. Bu g'oyalarning asosi Qadimgi Xitoy yilnomalarida keltirilgan yozma manbalar hisoblanadi. Aynan Andronova madaniyati davriga mos keluvchi Sopolli madaniyati aholisi Anov-Namozgoh, Murg'ob, Dashtli, Markaziy va Shimoliy Eron aholisi bilan bir etnik guruhni tashkil etgan va qadimgi Eron til lahjalaridan birida gaplashgan. Shu til asosida Qadimgi Baqtriya va "Avesto" tili shakllangan [7:12]. Shimoliy Baqtriyada Sopolli madaniyatining Ko'zali va Molali bosqichlari topilmalarida prototurkiy tilli ajdodlarimizning izlari moddiy madaniyatda yaqqol ko'zga tashlanadi [8:253].

Sopolli madaniyati kelib chiqish tarixiy ildizi, Shimoliy Kopettog' yonbag'irlarida bronza davrida mavjud bo'lgan Anov-Namozgoh madaniyatiga borib taqaladi. Mil. avv. II ming yillikning birinchi yarmida bu mintaqaning markaziy turkumidagi tayanch ob'ekti Oltintepada ilk shahar madaniyati tarkib topib, demografik yuksalishlar tufayli Oltintepa aholisining bir qismi suvga serob yangi ekinbop yerlar qidirib shimoli-sharqqa tomon ko'chadilar va Murg'ob daryosining havzalariga kelib o'rinishadilar. Eng qadimgi dehqon jamoalari Murg'ob vohasida yangi yerlarni o'zlashtirib, rivojlanishda, iqtisodiy va etnomadaniy jihatdan yuksalishda davom etib, Murg'ob daryosining quyi havza tarmoqlari bo'ylab dehqonchilik vohalari tarkib topadi, Gonur, To'g'oloq kabi yangi ilk shaharlar qad ko'taradi. Natijada Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining Marg'iyona mahalliy markazi shakllanadi. Bu iqtisodiy va etnomadaniy taraqqiyot jarayonlaridan Balxob, Ko'kcha, Dashli, Sherobod, Ulanbuloqsoy kabi daryo havzalari ham chetda qolmaydi. Aynan mana shu daryo havzalari doirasida yangi radiokarbon ma'lumotlariga ko'ra miloddan avvalgi 2200 yilda, ya'ni miloddan avvalgi III ming yillikning oxirida Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining yana bir yangi markazi, bo'lajak Avestoda ilk bor tilga olingan tarixiy-madaniy o'lka – Qadimgi Baqtriya sug'orma dehqonchilik markazi tarkib topadi. Qadimgi Baqtriya hududlari bu mintaqadan o'tgan Amudaryo tufayli ikki qismga bo'linib, uning shimoliy hududlarida qadimgi dehqon jamoalarining Sopolli madaniyati, uning janubiy hududlarida esa (hozirgi Shimoliy Afg'oniston) Dashli madaniyati tarkib topadi.

Sopolli madaniyati aholisining aynan Muzrabot va keyinchalik Sherobod vohasini makon tutishining bosh sababi bu yerda tabiiy "tuz tog'i"ning mavjudligidir. Bu madaniyatning eng qadimgi va asosiy manzilgohlari Sopollitepa, Jarqo'ton, Tillabuloq, Tulkitepa, G'ozqal'a yodgorliklari bevosita Xo'jaikon tuz koni atrofida joylashgan. Eng asosiy strategik mahsulot hisoblangan tuz savdosi mazkur madaniyat aholisining eng asosiy mashg'ulotlaridan biri hisoblangan [9:93].

Ular Qadimgi Sharq dunyosini tabiiy tuz mahsuloti bilan ta'minlagan. Baqtriya moddiy madaniyatining boyligi, ayniqsa muhrlar va ulardagi tasviriy ifodalar xilma-xilligining asosiy sababi mana shundadir.

Sopolli madaniyatiga xos bo'lgan sopollarning Shimoliy Qozog'iston hududlarida joylashgan bronza davri yodgorliklarida uchrashi yoki Xarappa madaniyati savdogarlarining Baqtriya kelib o'rinishi (Sho'rto'g'ay) va o'zaro savdo hamda madaniy aloqalar o'rnatishi, Baqtriya va Marg'iyona aholisining Eron orqali Xettlar bilan madaniy aloqasini tasdiqlovchi ko'plab muhrlarning topilishi Sopolli madaniyati aholisining madaniy va savdo munosabatlarini juda keng hududlarda olib borganligini tasdiqlaydi [9:93].

Sopollitepa yodgorligining simmetrik plani va qabrlarda uchraydigan idishlar tarkibi va soni marhumlar yoshiga qarab ortib borganligi Sopollitepa jamoasining ijtimoiy jihatdan tengligini, jamoa hayotida oqsoqollarning o'rni katta ekanligini va kam sonli aholining ahil yashaganligini tasdiqlaydi [10:87; 11:21].

Sopollitepa va Jarqo'tondan topilgan antropologik manbalar asosida T.Xodjayov Sopolli madaniyati aholisining Sharqiy O'rta Yer dengizi irqiga mansub deb aniqlagan. Umuman olganda, antropologlar bronza davrida Kaspiy dengizi bo'ylaridan to Pomirgacha bo'lgan hududlarda O'rta Yer dengizi irqining O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipiga mansub aholi yashaganligi aniqlaganlar [12:78-79].

Taniqli olim B.Eshov fikricha, Surxon vohasi nafaqat O'zbekiston, balki butun O'rta Osiyo xududlarida ilk urbanistik markazlardan biri hisoblanib. ushbu hududlarda urbanizatsiya jarayonlarining boshlanish sanasi 4000 yildan kam emas deyishga jiddiy ilmiy asoslar bor [13:29].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Qadim Surxon hududi birinchidan, tarixiy davrlardagi yodgorliklari insonlar tomonidan ilk o'zlashtirilgan (Teshiktosh), ular tomonidan yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirish jarayonining boshlangan (Machay) hudud bo'lganligi, Boysuntog'ning janubiy yonbag'rida To'da g'ori tosh qurollari Machay tosh industriyasiga aynan mos holda rivojlanganligi bilan; ikkinchidan, voha aholisi bronza davrida sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik va shaharsozlik kabi sohalarda yuksak yutuqlarga erishganligi bilan ajralib turadi.

REFERENCES

1. Окладников А.П. Тешикташ. – М., Изд-во МГУ, 1949. – 182 с.
2. Омонов В. Тешиктош одами // “Фан ва турмуш”, 2008, №3-5. – Б. 51.
3. Исламов У. Пещера Мачай. – Т., “Фан”, 1975. – 136 с.

4. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. - Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996. – Б. 9-10.
5. Каримова Д.О. Шимолий Бактриядаги бронза даври деҳқончилик маданияти ёдгорликларининг даврий саналари // “Ёш олимлар ахборотномаси” илмий журнали. 2018, № 1(2). – Б. 131.
6. Байпаков К. Империя древних тюрок. // “Тюркский мир”. – М., 1999, № 1-2. – С. 10-12.
7. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистоннинг бронза даври аҳолиси этник таркиби хусусида айрим мулоҳазалар // “Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих” мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. – Т., 2004. – Б. 12.
8. Аскаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015. – Б. 253.
9. Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993. – С. 93.
10. Аскаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Т.: 1977. - С. 87.
11. Ионесов В.И. Становление и развитие раннеклассовых отношений в оседло земледельческом обществе Северной Бактрии: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Самарканд, 1990. – С. 21.
12. Ходжайов Т.К. Антропологический состав населения эпохи бронзы Сапаллитепа // Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам полевых этнографических и антропологических исследований в 1974-1975 гг. - Душанбе, 1976. - С.78-79.
13. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Т.: “Янги аср авлоди”, 2012. – Б. 27.
14. Kholiyarov, T. C. (2019). About new studies of historical geography on historical studies of northern bactria. *Ўтмишга назар журнали*, 20(2).
15. Shodavlatovna, D. S., & Chorievna, J. S. (2021). The issue of a just king in kaikous's nightmare. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(3), 1416-1420.
16. Худайбердиева, Г. Х., & Алланазаров, М. М. (2020). Ёшларни ғоявий тарбиялашнинг усуллари, шакллари ва воситалари. *ИННОВАЦИИ В ПЕДАГОГИКЕ И ПСИХОЛОГИИ*, (SI-2№ 1).
17. Дусназаров М. И., Жумаева Ш. Ч. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ С ПОЗИЦИЙ СТАНОВЛЕНИЯ И

- РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНОЙ ТРАДИЦИИ //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2020. – №. 1. – С. 151-154.
18. Алламурастов Ш., Джураева У. XIX аср охири–XX аср бошларида шарқий Бухоро бекликларида савдо-сотик ва хунармандчилик муносабатлари //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 3/5. – С. 105-110.
19. Худайбердиева Г. Х. СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ, ЕЁ РАЗВИТИЕ //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2020. – №. 1. – С. 179-181.
20. Shodavlatovna, D. S. (2021). The issue of public administration in nizamulmulk's "policy". *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(3), 1007-1012.
21. TULKINJON K. ABOUT HISTORIOGRAPHY OF HISTORICAL GEOGRAPHY OF NORTHERN BACTRIA //Journal of Critical Reviews. – 2020. – Т. 7. – №.18. – С. 748-758.
22. Mustafayev, U. U. (2021). OLIY TA'LIM: SAVODSIZLIKNING ILDIZI QAYERDA?. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(7), 313-317.
23. Allamuratova X. LINGUISTIC FEATURES OF CONTOMINATIONAL AND APOTROPEIC NAMES IN THE SYSTEM OF ANTHRONYMS OF UZBEKISTAN //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 2. – С. 141-145.
24. Жумаева Ш. Ч. РАЗВИТИЕ И СОХРАНЕНИЕ АУТЕНТИЧНОСТИ КАК УСЛОВИЕ ЕСТЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2020. – №. 4. – С. 46-49.
25. Xoliyarov T. HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE POPULATION OF NORTHERN BACTRIA //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 4. – С. 601-604.
26. Allamuratov S. A., Dzhuraeva U. C. IRRIGATION AND RECLAMATION WORKS IN THE SURKHAN OASIS //Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL). – 2021. – Т. 2. – №. 05. – С. 88-95.
27. Mustafayev, U. U. (2021). YANGI O 'ZBEKISTON: QADRIYATLAR VA FALSAFIY FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI BO 'YICHA AYRIM MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 568-577.
28. Chorshanbievich K. T. SOME REVIEWS ABOUT THE NORTHERN BORDER OF BACTRIA //International Engineering Journal For Research & Development. – 2020. – Т. 5. – №. CONGRESS. – С. 5-5.

-
29. Mustafayev, U. U. (2021). TA'LIM BOZORI VA INTELLEKTUAL SOTSIAL "TOVAR" SIFATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(8), 218-226.
30. Pardaev T. R., Tursunov Z. N. THE ATTITUDE OF THE DESPOTIC REGIME TO NATIONAL AND RELIGIOUS VALUES //Ўтмишга назар журнали. – 2019. – Т. 23. – №. 2.
31. Razhabovich P. T., Narzullaevich T. Z. A LOOK INTO THE HISTORY OF THE PREPARATION OF LOCAL PROFESSIONALS IN THE INDUSTRY //Ўтмишга назар журнали. – 2019. – Т. 26. – №. 2.
32. Алламуратов Ш., Джураева У. Ремесленные и торговые отношения в бекствах восточной Бухары в конце XIX–начале XX вв //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 3/S. – С. 105-110.
33. Tulkinjon K., Saida M. The Main Stages of the Development Process of Ancient Surkhan //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 5. – С. 569-574.

**JAMIYATDA IJTIMOYIY BARQARORLINI TA'MINLASHDA
OMMAVIY AXBOROT VOSITALARIDAN FOYDALANISHNING
AYRIM DOLZARB MASALALARI**

Sultonova Aziza Rixsiboyevna

Toshkent moliya instituti "Ijtimoiy fanlar" kafedrası katta o'qituvchisi
sultonova74@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ijtimoiy hayot sohalari rivojlanishida o'zining muhim o'rniga ega bo'lgan ommaviy axborot vositalari va ulardan foydalanishning zamonaviy dolzarb masalalari, ulardan foydalanishning innovatsion texnologiyalaridan foydalanishning o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Bundan tashqari, maqolada muallifning keng ilmiylik asoslangan fikr-mulohazalari keltirilgan. Tadqiqot ob'ektini mohiyatini ochishga xizmat qiladigan ilmiy manbalarga murojaat qilingan.

Kalit so'zlar: axborot, axborot texnologiyalari, axborot tizimi, ommaviy axborot vosiyalari, gazeta, jurnal, online axborot markazlari, electron nashrlar, ijtimoiy tarmoqlardagi axborotning tarqatilishi.

**SOME ISSUES OF THE USE OF THE MEDIA TO ENSURE SOCIAL
SUSTAINABILITY IN SOCIETY**

Sultonova Aziza Rixsivoevna-

Senior Lecturer, Department of Social Sciences, Tashkent Financial Institute.
sultonova74@mail.ru

ABSTRACT

This article analyzes the current issues of the media and their use, which play an important role in the development of social life, the specifics of the use of innovative technologies. In addition, the article presents the author's extensive scientific-based opinions. References are made to scientific sources that serve to reveal the nature of the research object.

Keywords: information, information technology, information system, mass media, newspapers, magazines, online information centers, electronic publications, dissemination of information on social networks.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СМИ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ В ОБЩЕСТВЕ

Султонова Азиза Риксировна-

Старший преподаватель кафедры “Социальные науки” Ташкентского
финансового института.
sultonova74@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются актуальные вопросы СМИ и их использования, которые играют важную роль в развитии общественной жизни, специфика использования инновационных технологий. Кроме того, в статье представлены обширные научно обоснованные взгляды автора. Делаются ссылки на научные источники, служащие раскрытию сущности объекта исследования.

Ключевые слова: информация, информационные технологии, информационная система, средства массовой информации, газеты, журналы, информационные интернет-центры, электронные издания, распространение информации в социальных сетях.

KIRISH

Bugungi globallashuv jarayonlari ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayot sohalarini rivojlantirib yangi bosqichga olib chiqilishi uchun asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda. Ushbu jarayonda insonning faolligini, uni daxldorlik hissini oshirish davrimizning muhim masalalaridan biridir. Bu jarayonda ko'plab omil, vositalarninig ta'siri mavjud bo'lib, ularning ichida ommaviy axborot vositalari asosiy o'rinda turadi. Zamonaviy davrda ommaviy axborot vositalari demokratik jamiyatning muhim tayanchiga aylanib bormoqda. Chunki, demokratiya – bu xalq hokimiyati. Xalq boshqaruvi uchun esa jamiyatni oynadek ko'rsatib turadigan, uni kamchiliklarini namoyish qilib, uni taraqqiyoti uchun zarur omillarni ko'rsatib berishi va insonni harakatga kelishiga undaydigan kuch lozimdir. Bu kuch ommaviy axborot vositalaridir. Ommaviy axborot vositalari ijtimoiy hayotning ajralmas bo'lagiga aylangan, jamiyatimiz hayotida o'z o'rne va ahamiyatiga ega bo'lgan soha bo'lib, u haqida fikr yuritishdan oldin unga ta'rif keltirish maqsadga muvofiqdir. Ommaviy axborot vositalari – bu gazeta, jurnal, televideniye, radio dasturlar, hujjatli filmlar, internet va boshqa nashr vositalari va ularning tarqatuvchilaridir. OAVdagi

yangiliklar o'quvchi va tinglovchiga qaratilgan bo'lib, ularning voqealikka munosabati va ijtimoiy siyosiy faoliyatini belgilovchi omil bo'lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Jamiyatda aholi va partiyalarning siyosiy faolligi, fuqarolik jamiyati institutlari roli, ommaviy axborot vositalarining ta'siri kun sayin oshib bormoqda”⁷⁰. Ommaviy axborot vositalarining insonni ongi va tafakkurini o'zgarishida, hayot faoliyatini tashkil qilishida, ijtimoiy-siyosiy hayot, hamda, o'zligini anglash, vatanparvarlik, faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda muhim o'rni bor. OAVlarning ijtimoiy hayotdagi asosiy o'rni ularni fuqarolik mas'uliyatini milliy va umumbashariy yuqori darajada anglashga yordam berishi bilan bog'liqdir. Jamiyat a'zolari hozirgi globallashuvning yangi bir bosqichida ommaviy axborot vositalaridan voqealarni aniq yoritish, zamonaviy dunyodagi ijtimoiy o'zgarish va hodisalarni tahlil qilishni, jamiyatning dolzarb muammolarini hal qilish va jamoatchilik fikriga ta'sir o'tkazish kabi funksiyalarini rivojlantirishni kutmoqda.

Ommaviy axborot vositalarini ijtimoiy hayotimizdagi o'rnini quyidagi jihatlari belgilab beradi:

Birinchidan, ommaviy axborot vositalari insonlar bilim darajasini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bugungi kunda bu vositalar jamiyat a'zolarini kundalik bilimlarni egallab borishida asosiy o'rinni egallaydi. Televideniye, radio, gazeta, jurnallar, internet nashrlari turli sohalarga ixtisoslashgan holda o'z auditoriyasiga ko'plab bilimlarni berib bormoqda. Pandemiya sharoitida esa online maktabning televideniye orqali joriy qilinganligi ham uni insonni bilim olish jarayonidagi ahamiyatini ko'rsatib beradi.

Ikkinchida, ommaviy axborot vositalari insonlarni daxldorligini oshiruvchi jamiyatimizdagi yangiliklar bilan tanishtirib turadi. Bunda dunyo va mamlakatimizdagi yangiliklar insonlarni davrimizda bo'lib turgan voqealarga bo'lgan munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, ommaviy axborot vositalar bugungi kunda insonlarni o'z maqsad-muddaolarini, qarashlarini, takliflarini, tashabbuslarini davlat boshqaruvi organlariga yetkazib berish vositasiga aylanmoqda. Ya'ni, jamiyatimizda, boshqaruvda, ijtimoiy hayot sohalaridagi kamchiliklar va ularni bartaraf etish mexanizmlari bo'yicha jamoatchilikni qarashlarini jamiyatda keng yoyishga va davlat organlarini bu bo'yicha bosh qotirishga chorlovchi bir institut sifatida namoyon bo'lmoqda.

⁷⁰ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2021. –B.47.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ta'kidlaganidek, "Bundan buyon har bir davlat organi kundalik faoliyatida ommaviy axborot vositalari bilan yaqin muloqot va hamkorlikni yo'lga qo'yishi zarurligini yanada teranrok, anglab olishi shart"⁷¹. Ommaviy axborot vositalarini jamiyatimizdagi o'rnini huquqiy asosi sifatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 67-moddasida "Ommaviy axborot vositalari erkindir va qonunga muvofiq ishlaydi. Ular axborotning to'g'riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar"⁷² deb belgilangan. Mamlakatda OAVlarning doimiy faoliyati 2007-yil 16-yanvardagi "Ommaviy axborot vositalari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"⁷³, 1997-yil 26-dekabrda "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"⁷⁴ gi O'zbekiston Respublikasi qonunlari, hamda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-iyundagi PQ-4366-son "Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta'minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"⁷⁵ gi, qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 19-dekabr "Ommaviy axborot va kommunikatsiyalar sohasida davlat xizmatlari ko'rsatishning ayrim ma'muriy reglamentlarini tasdiqlash to'g'risida"⁷⁶ gi 1017-son qarorlari va boshqa shu kabi normativ-huquqiy hujjatlar asosida tartibga solinib boriladi.

Bugun davlat boshqaruvi sohasida ijtimoiy hayot sohalarini rivojlantirishda unda shaxsni o'rnini oshirishga, insonni manfaatlariga xizmat qiladigan boshqaruv tizimini tashkil qilishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirish, fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat qurish jarayonida ommaviy axborot vositalarini ham o'z xissasini qo'shishiga barcha sharoit va imkoniyatlar yaratilib berilmoqda. Bu jarayonlarda ommaviy axborot vositalariga yaratilib berilayotgan imkoniyatlar bilan birga ularga turli mas'uliyatlar ham yuklatiladi. Masalan, ommaviy axborot vositalari bugungi kunda har qanday ijtimoiy voqealikni real va holis yoritishi kerak. Chunki bugun, axborot manbalari xilma-xil bo'lib borayotgan, insonlarni ishonchi va e'tibori uchun raqobat ketayotgan, internet tarmoqlari orqali turli noma'lum manbalardan tarqatilayotgan axborotlarni insonlar tomonidan qabul qilib olinishi jarayonida xolislik, shaffoflik va reallik muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Shunigdek, ommaviy axborot vositalari insonlarni voqealikka bo'lgan to'g'ri pozitsiyasi shakllantirish, fuqarolik

⁷¹ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2021. –B.118.

⁷² O'zbekiston Respublikasi milliy qonunchilik bazasi. <https://lex.uz/docs/-20596?ONDATE=09.02.2021%2001>

⁷³ O'zbekiston Respublikasi milliy qonunchilik bazasi. <https://lex.uz/docs/-1106870>

⁷⁴ O'zbekiston Respublikasi milliy qonunchilik bazasi. <https://lex.uz/docs/-1106870>

⁷⁵ O'zbekiston Respublikasi milliy qonunchilik bazasi. <https://lex.uz/docs/-4390513>

⁷⁶ O'zbekiston Respublikasi milliy qonunchilik bazasi. <https://www.lex.uz/ru/docs/-4655428>

jamiyatini yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi. OAVlar jamiyatda illatlarni oldini olishga qodir kuchdir. Masalan, ichkilik, giyohvandlik, ma'muriy jinoiy huquqbuzarliklar, oilalar ajrimlari, urush-janjallar va h.k. Bularni oldini olishda ommaviy axborot vositalari real hayotdan bu balolarga ruju qo'yish insonni taqdirini qanday yakunga olib borishni ko'rsatadi va bu voqealardan ibrat olib yashashga undaydi.

Ommaviy axborot sohasida faoliyat yuritayotgan kadrlar, ularning sifati, mehnat faoliyatining samaradorligi ham bu sohani rivojlanishiga xizmat qialdi. Ommaviy axborot vositalari doirasida faoliyat yuritadigan jurnalist turli xil manbalardan ma'lumot olishi va insonlarni ongiga foydali, dolzarb, ishonchli ma'lumotlarni yetkazib berishi mumkin. Shuningdek, ular ma'lumotlarning to'g'riligi va ishonchliligini bilishi kerak, agar ma'lumot qonunga xilof bo'lsa, uni rad etishi, fuqarolar va tashkilotlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini hurmat qilishi kerak. U yoki bu qonunbuzarlik uchun jurnalist jinoiy va boshqa jazolarga tortiladi

Ommaviy axborot vositalarining ijtimoiy hayotimizdagi ahamiyatli jihatlaridan yana biri bu ularning aholi, ayniqsa, yoshlar ongi va tafakkuriga halollik, vijdon, ishonch va eng yuqori insoniy qadriyatlarning ustuvorligini singdirishi va tabaqalanish va kamsitishlardan farqli o'laroq ifoda etilgan siyosiy madaniyatni shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilishi lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda bugungi kunda ommaviy axborot vositalari jamiyatining rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Shaxsni ma'naviy yetuk inson bo'lib tarbiyalashda, ma'rifatli jamiyat a'zosi qilib shakllantirishda o'rni katta. Shuningdek, bu soha axborotni jamiyatga tez, sifatli, ishonchli holatda yetkazish bo'yicha ma'suliyat yuklatilgan soha hisoblanadi. Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, bugungi jahon sivilizatsiyasi axborot, uni tarqatilishi, uni insonga ta'siri orqali davr o'zgarishlarini amalga oshirishga qaratilgan bir davrda yashayotgan inson hayotida axborot birlamchi omil bo'lib xizmat qiladi. Jamiyat taraqqiyoti esa kelajakda bu omilni mohiyatini anglab insonni faoliyatida uni o'rnidan yetarli darajada foydalana olish bilan bog'liq bo'lib boradi.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон 2017.
3. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Асарлар. II-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, НМИУ, 2017. – 592 б.
4. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7 – жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 410 б.
5. Sapaev V. O, The actuality of improvement in rural social standard of living in Uzbekistan // Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2020. – Т. 2. – №. 11. – С. 147-151. <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol2/iss11/24/>
6. Sardor K., Valisher S. INSON ONGI MILLIY G'OYA TIZIMI ELEMENTI SIFATIDA //Academic research in educational sciences. – 2020. – №. 4. <https://cyberleninka.ru/article/n/inson-ongi-milliy-goya-tizimi-elementi-sifatida>
7. Sapaev V., Madrakhimov A. The transformation of social consciousness and intelligence of rural population on social life of Uzbekistan //Norwegian Journal of Development of the International Science. – 2020. – №. 39-4. – С. 54-56. <https://cyberleninka.ru/article/n/the-transformation-of-social-conciousness-and-intelligence-of-rural-population-on-social-life-of-uzbekistan>
8. Sardor, Kutlimurodov, and Sapayev Valisher. "INSON ONGI MILLIY G'OYA TIZIMI ELEMENTI SIFATIDA." Academic research in educational sciences 4 (2020). <https://cyberleninka.ru/article/n/inson-ongi-milliy-goya-tizimi-elementi-sifatida>
9. Sapayev, Valisher Odilbek O'G'Li ONG-TAFAKKURNING O'ZGARISHI MEKANIZMLARINING IJTIMOIIY HAYOT RIVOJIGA TA'SIRI // ORIENSS. 2022. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ong-tafakkurning-o-zgarishi-mexanizmlarining-ijtimoiy-hayot-rivojiga-ta-siri> (дата обращения: 06.02.2022).

AXBOROTNI MUHOFAZA QILISH TUSHUNCHASI, UNING KO'RINISHLARI VA BELGILARI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-2-211-219>

Yigitaliyev Ohunjon Haliljon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Ommaviy axborot vositalari huquqi” yo'nalishi magistranti

ohunjonyigitaliyev118@gmail.com

ANNOTATSIYA

Global tarzda rivojlanib borayotgan bugungi kunda shaxs, jamiyat va davlatning axborot olish va uni tarqatish, shu jumladan, uni muhofaza qilish borasidagi masalalar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Axborotning muhofazalanganligi orqali esa xavfsizlik ma'lum miqdorda ta'minlanadi. Shu nuqtayi nazardan, bugungi texnika va texnologiya rivojlangan davrda axborotni yetarli darajada huquqiy, tashkiliy va texnikaviy jihatdan ximoyalash dolzarb masala bo'lib ulgurdi. Ushbu maqolada ham aynan bugungi kunda axborot olamida yuz berayotgan turli hil hujum va ta'sir choralariga qarshi kompleks chora-tadbirlar ko'rishning usul va vositalari haqida qisqacha tahlil berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: axborotni muhofaza qilish, muhofaza shakllari va uslublari, kibermuhofaza choralari, axborot hurujiga qarshi immunitet, muhofaza dasturlari, dasturiy ta'minot.

АННОТАЦИЯ

В современном глобализированном мире вопросы доступа, распространения и защиты информации личностью, обществом и государством, в том числе ее защита, становятся приоритетными. А при защите информации обеспечивается определенная безопасность. С этой точки зрения, в современный технологически развитый век адекватная правовая, организационная и техническая защита информации стала актуальным вопросом. В данной статье также дается краткий анализ методов и средств принятия комплексных мер против различных атак и воздействий, происходящих сегодня в информационном мире.

Ключевые слова: информационная безопасность, формы и методы защиты, меры кибербезопасности, устойчивость к информационным атакам, программы защиты, программное обеспечение.

ABSTARCT

Growing on a global scale, the state of the day is a person, a society and a stable acquisition of information and its dissemination, the development of this society. It receives information through the receipt of information. From this point of view, in the process of development of modern equipment and technology, it has become a matter of developing a sufficient legal, organizational and technical management to protect it. Here is a brief analysis of the methods and production of a comprehensive response to various attacks and attacks in the information world today.

Keywords: *information security, forms and methods of protection, cybersecurity measures, immunity against information attacks, protection programs, software.*

KIRISH

Bugungi kunda zamonaviy axborot telekominikatsiyalar rivojlanib borayotgan davrda har qanday taraqqiy etgan jamiyat hayotida axborotning ahamiyati va unga qo'yiladigan talablarning ahamiyati uzluksiz ortib bormoqda. Uzoq o'tmishga nazar soladigan bo'lsak, davlatlarning harbiy- strategik va iqtisodiy ahamiyatiga ega bo'lgan ma'lumotlar va maxfiy xabarlar qat'iy sir tutilgan va himoya choralari kuchaytirilgan. Bugungi kunga kelib esa axborot ham ishlab chiqarish texnologiyalariga ega bo'ldi va u mahsulot sifatida "axborot-tovar ko'rinishiga ega bo'lib, ichki va tashqi bozorda unga bo'lgan talab ortib bormoqda"⁷⁷. Axborot telekominikatsiyalar rivojlana borgan sari zamonaviy huquqbuzarliklar ham paydo bo'lib bormoqda. Shu munosabat bilan axborot texnologiyalarini avtomatlashtirish va axborotni muhofaza qilish yo'nalishlarida muntazam ravishda tashkiliy va huquqiy choralar amalga oshirilmoqda va himoyalash mexanizmi ham mukammallashib bormoqda. "Axborot xavfsizligi deganda, keng ma'noda axborotni tasodifiy yoki qasddan ta'sir qilishdan himoya qilish vositalari majmuiga aytiladi"⁷⁸.

"Zamon rivojlanib borgan sari axborotga qarshi kompyuter jinoyatchiligi va kiberjinoyatchiliklarning yangidan yangi turlari paydo bo'lib, inson, jamiyat va davlat manfaatlari xavfsizligiga ta'sir ko'rsatmoqda"⁷⁹. Shuning uchun xam axborotni

⁷⁷ Imomniyozov, D. B. O. (2021). KORPORATSIYA URO ORGANLARINING FIDUTSIAR MAJBURIYATLARI QIYOSIY HUQUQIY TAHLILI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 588-600.

⁷⁸ Qurbonova, F. C. (2021). AXBOROT XAVFSIZLIGI TUSHUNCHASI VA UNING VAZIFALARI. *Интернаука*, (19-6), 5-6.

⁷⁹ Jumayev, Bekzod Baxtiyor O'G'Li (2021). O'ZBEKISTONDA KIBERJINOYATLARNI TERGOV QILISHGA DOIR XALQARO STANDART HAMDA USHBU TURDAGI JINOYATLARNI TERGOV QILISHDA DAVLATLARNING MANFAATLI HAMKORLIGI MASALALARINING DOLZARBLIGI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (5), 80-86.

muhofaza qilish har qanday mamlakatda muhim davlat vazifasi hisoblanadi. Bugungi kunda mamlakatimizda axborotni muhofaza qilishning zaruriyati va ahamiyati axborotni muhofaza qilishning davlat tizimi yaratilishni va axborot xavfsizligining huquqiy bazasini rivojlantirishni taqazo etmoqda. Axborot olish va uning muhofazasi davlat ahamiyatiga molik masala ekanligini birinchi prezidentimizning ta’biri bilan aytganda *“fuqarolarning axborot sohasidagi huquq va erkinliklarini ta’minlash masalasi insonning axborot olish, axborotni va o‘z shaxsiy fikrini tarqatish huquqi va erkinliklarini o‘zida mujssam etgan bo‘lib, bu O‘zbekistonda demokratik jamiyat asoslari barpo etishning muhim sharti, ta’bir joiz bo‘lsa, tamal toshi xisoblanadi”*⁸⁰. Shunga ko‘ra mamlakatimizda yuqoridagi masalalarni tartibga soluvchi «Axborotlashtirish to‘g‘risida», «Axborot erkinlikligi prinsiplari va kafolatlari to‘g‘risida», «Davlat sirlarini saqlash to‘g‘risida», «Elektron hisoblash mashinalari dasturlari va ma’lumotlar bazalarini huquqiy himoya qilish to‘g‘risida» gi qonunlar va qonun osti hujatlari hamda bir qator Hukumat qarorlari qabul qilingan va amalga tatbiq etib kelinmoqda.

Axborotni muhofaza qilish axborotni har qanday ko‘rinishda yo‘qotishga qaratilgan harakatlardan himoyalashga qaratilgan amaliy va tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar va axborotning ximoyalanganlik holati tushuniladi. Jumladan ushbu harakatlar quyidagilarda ko‘rinadi; o‘g‘irlash, buzish, qalbakilashtirish va boshqalar. “Axborotni muhofaza qilish choralari axborot xavfsizligiga oid mavjud va amaldagi qonun va me’yoriy huquqiy hujjatlar asosida va axborotdan foydalanuvchilarning manfaatlarini ta’minlash yuzasidan amalga oshiriladi”⁸¹.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Axborotni yuqori darajada muhofaza qilishni ta’minlash uchun mamlakatlar muntazam ravishda huquqiy, ilmiy va texnikaviy ximoya vositalarini shakllantirish hamda takomillashtirib borishlari zarur. O‘zbekiston Respublikasining 2002-yil 12-dekabrda qabul qilingan⁸² qonunida axborotni muhofaza qilish tushunchasi va huquqiy kafolatlari belgilab qo‘yilgan. Ushbu qonunga ko‘ra *“axborotni muhofaza etish: axborot borasidagi xavfsizlikka taxdidlarning oldini olish va ularning oqibatlarini bartaraf etish chora tadbirlari”*⁸³dir. Axborotni muhofaza qilish zarurati, avvalo, axborot tushunchasining o‘zidan ham anglanib turadi. Ya’ni, axborot deb:

⁸⁰ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Kontseptsiyasi. – T., 2010.

⁸¹ Boltayeva, Dilsora (2021). **NORMATIV HUQUQ ME’YORLARIDA AXBOROT XURUJIDAN HIMOYA MASALALARI**. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (7), 196-200.

⁸² O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. ---T., 2003. -- №1 –2-M

⁸³ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. ---T., 2003. -- №1 –2-M

saqlash, o'zgartirish, va muayyan maqsadlar uchun foydalanish obyekti bo'lgan har qanday axborotga aytiladi. Bu tushuncha shuni anglatadiki, inson hamisha axborot makonining ta'sirida bo'ladi. "Axborot muhofazasini buzish orqali bugungi kunda insonlarga asosan mulkiy va ma'naviy zarar yetkazilmoqda"⁸⁴. Bu shuni anglatadiki, har qanday davrda ham axborot va uning muhofaza qilinishi bilan bo'g'iq munosabatlar davlat siyosati darajasiga ko'tarilib kelingan. Axborotni muhofaza qilish quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:

- tizimli tahlil qilish orqali informatsion taxdidlarni aniqlash va oldini olish;
- jinoiy harakatlarga qarshi kurashish va oldini olish;
- maxfiy va shaxsiy axborotlarning tarqalib ketishini oldini olish;
- axborot resurslariga noqonuniy kirishning oldini olish;
- axborotlarning ishonchliligi va to'liqliligini ta'minlash;
- mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni himoya qilish;
- kibexujumdan insonlarning mulkiy manfaatlarini himoya qilish;
- davlat va jamiyatga real va extimoliy xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan va bo'layotgan taxdidlardan ishonchli himoya qilish;
- shaxsga doir ma'lumotlar muhofazasini amaliy va tashkiliy jihatdan ta'minlash;
- "yuridik va jismoniy shaxslarning mulk bilan bog'liq fuqarolik huquqiy munosabatlarida mulkiy va nomulkiy huquq va manfaatlarini amalga oshirish"⁸⁵;
- "xalqaro maydonda davlatlar va tashkilotlar o'rtasidagi savdo va tijorat munosabatlarida ishonchli munosabatlarni yo'lga qo'yish"⁸⁶ qilish va boshqalar.

Yuqoridagilarni umumlashtirib, axborotni muhofaza qilish deganda jamiyat, shaxs va davlatning axborot xavfsizligini ta'minlashga yo'naltirilgan barcha usul, uslub, chora va vositalar majmuini tushunishimiz mumkin. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqsak, axborot bazalariga qonuniy kirish huquqiga faqatgina axborot egasi yoki foydalanuvchisi unga o'zgartirish kiritish, ma'lumotlarni o'chirish yoki to'ldirish va qayta ishlash huquqiga ega hisoblanadi. "Axborotning muhofaza

⁸⁴ Asadov, S. F. O. G. L. (2021). FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDA DAVLAT ISHTIROKI (DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 789-799.

⁸⁵ Koryogdiyev, B. U. O. (2021). BITIMNI HAQIQIY EMAS DEB TOPISH VA UNING OQIBATLARINI QOLLASH FUQAROLIK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH VOSITASI SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 211-225.

⁸⁶ Ibrohimov, A. A. O., Koryogdiyev, B. U. O., & Tojiboyev, S. Z. (2022). KORPORATIV NIQOBLARNI OLIV TASHLASH KONSEPSIYASI VA UNI O'ZBEKISTON KORPORATIV HUQUQIDA TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 1068-1082.

qilinishi uning ishonchliligidan ham ma'lum bir miqdorda dalolat berishi mumkin"⁸⁷. Axborot xavfsizligini ta'minlash va uning ishonchli muhofaza qilinishi o'zga shaxslar tomonidan unga ruxsatsiz kirishning oldini olish, nazorat qilish va shu kabilarga xizmat qiladi. Axborotning muhofaza tizimini buzib kirish orqali bir qator huquqbuzarliklar amalga oshiriladi, shu jihatni hisobga olib, axborotga kirishdan oldin uning muhofazasini buzish uchun qanday huquqiy oqibatlar kelib chiqishini eslatuvchi qisqa matn yoki lavha qo'yish ham bugungi kunda insonlarni hushyorlikka chorlamogda. "Bugungi kunda axborot tizimiga taxdidlarning 100 dan ortiq usullari va turlari mavjud bo'lib, ularg qarshi tura olish uchun albatta axborot makonida muntazam ravishda ximoya choralarini kuchaytirib va takomillashtirib borish darkor. Taxdid va kiberhujum esa axborot obyetlariga jiddiy zarar keltiradi"⁸⁸. Ko'pgina hollarda, axborot muhofazasi xodimlarning axborotni saqlash va ximoya qilish tizimlarini tashkiliy jihatdan to'g'ri amalga oshirmaganligi va bu bo'yicha tegishli malakaga ega emasligi tufayli kelib chiadi.

Axborotning muhoza qilinishida jamiyat manfatlari quyidagilarda ko'rinadi: shaxs manfaatlarini ta'minlash, demokratik qadriyatlarni mustaxkamlash, ijtimoiy-huquqiy davlat barpo etish, ijtimoiy hamjihatlikni qo'llab quvvatlash, milliy qadriyatlarning poymol bo'lishini oldini olish va boshqalar. Huddi shu jihatlar va manfaatlar davlatda ham o'z aksini topadi. Axborot xavfsizligi tizimi davlat uchun avvalo milliy xavfsizlik masalsi bilan chambarchas bog'liqdir. "Ko'plab davlatlarda, tijorat yoki bankga doir ma'lumotlarga nisbatan noqonuniy harakatlar amalga oshirish jinoyat hisoblanadi. Shu bilan birga juda kam sonli davlatlarda bu kabi ma'lumotlarni yig'ish sanoat yoki tijorat josusligi hisoblanadi"⁸⁹. Demak, davlat axborot xavfsizligini ta'minlash siyosati orqali milliy axborot infrastrukturasini shakllantirish, axborot olishda shaxs va fuqarolarning konstitusiyaviy huquq va erkinliklarini amalga oshirish, davlatning hududiy birligini, suverenitetini, hududiy birligini, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlash, qonuniylik va huquq tartibotni izchil amalga oshirish, o'zaro tenglik va xalqaro hamkorlikda faol tashqi siyosat olib borish va boshqa maqsadlarni ko'zlaydi. Axborotni muhofaza qilish

⁸⁷ Imomniyozov, D. B. O. (2021). KORPORATSIYA URO ORGANLARINING FIDUTSIAR MAJBURIYATLARI QIYOSIY HUQUQIY TAHLILI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 588-600.

⁸⁸ Евгения Югай (2021). Цифровая культура и общество: проблемы их взаимоотношений в условиях глобализации. Общество и инновации, 2 (7/S), 58-67. doi: 10.47689/2181-1415-vol2-iss7/S-pp58-67

⁸⁹ Raxmatova, Yulduz (2021). AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA CHET EL DAVLATLARINING QONUN HUIJATLARI TAHLILI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1

tizimli va kompleks ravsihda amalga oshirilmasa o'zining samarasini bemasligi mumkin.

Ushbu muammoni hal etishda avvalo huquqiy-ma'muriy, protsessual va dasturiy chora-tadbirlarni muntazam ravishda amalga oshirish orqaligina ko'zlangan maqsadlarga erishish mumkin. "Ta'kidlash joizki, ayrim ish faoliyat sohalarida bevosita axborotning muhofaza qilinishi o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Bunga misol qilib, bank va moliya sektorlari, bevosita axborot bilan ishlovchi soha vakillari, davlat boshqaruvi tuzilmalari, mudofa va xavfsizlik ishlari bilan shug'ullanuvchi maxsus xizmat tashkilot va organlarini aytishimiz mumkin"⁹⁰. Shu jihatlarni e'tiborga oladigan bo'lsak, axborotning muhofaza qilinishi ham turlicha ko'rinishlarda amalga oshiriladi. Bugungi kunda axborot bilan bog'liq munosabatlarning muhofazasini mutaxassislar uchga bo'lib taxlil qiladilar:

a) Huquqiy himoya choralari: bunday muhofaza shaklida, tegishli mamlakatda axborotning muhofazasi, avvalambor, huquqiy jihatdan tartibga solinadi va tegishli normativ huquqiy baza yaratiladi. Bunday huquqiy asoslar yaratilayotganda, avvalo, har bir davlat xalqaro huquq normalari ustunligi prinsipiga qat'iy amal qilgan holda milliy huquqiy asoslarini yaratadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasida quyidagi qonun va qonun osti hujjatlari axborot va uning muhofazasi bilan bog'liq munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga soladi; *"Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"*gi qonun, *"Axborotlashtirish to'g'risida"* qonun, *"Axborot-kutubxona faoliyati to'g'risida"*gi qonun, *"Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"*gi qonun, *"Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"*gi qonun, *"Davlat xokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to'g'risida"*gi qonun, *"Axborot sohasi va ommaviy kommunikatsiyalarni yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"*gi Prezident farmoni, *"Matbuot va axborot sohasida boshqaruvni yanada takomillashtirish to'g'risida"*gi Prezident farmoni, *"Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta'minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"*gi Prezident qarori, *"Noshirlik faoliyati to'g'risida"*gi qonun va qonun osti hujjatlari.

b) Tashkiliy-texnikaviy choralari: bunday muhofaza shaklida, har qanday jismoniy va yuridik shaxslar o'zlari uchun dastlabki himoya tizimini yaratadilar. Bunday muhofaza shaklida har qanday tashkilot va shaxs o'z faoliyati va xizmat va

⁹⁰ Umarov, A. M. O. G. L. (2021). AXBOROT XAVFSIZLIGI XAVFINI BAHOLASH. *Scientific progress*, 2(8), 293-300.

dvlrat siri hisoblangan axborotlar uchun dasturiy ta'minot va boshqa vositalardan foydalangan holda muhofaza choralari amalga oshiradi. Bunga misol qilib bugungi kunda keng foydalaniladigan quyidagi ximoyaviy tashkiliy-choralarni sanab o'tishimiz mumkin: *elektron va texnikaviy qulf (parol), face control, ID control, finger scanner, sound finder va boshqalar*.

c) Ma'muriy ta'sir choralari: bunday muhofaza shaklida axborot egasining huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun davlat tomonidan tashkiliy chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Bunday chora-tadbirlarga axborot va uning himoyasi bilan shug'ullanuvchi maxsus xizmat va tashkilotlar, davlat organlari va muassasalarni tashkil etish va shu orqali axborot muhofazasini ma'muriy jihatdan tartibga solish, amalda oshirish misol bo'la oladi. Bundan tashqari, axborotni muhofaza qilishning ma'muriy ta'sir choralari axborot muhofazasini buzgan huquqbuzarlar uchun tegishli tartibda javobgarlik masalalarini belgilash va javobgarlikning muqarrarliligi prinsipini taminlash ham kiradi. Aynan shu ximoya ta'sir choralari orqali axborot muhofazasi buzilganda, shaxsning va davlatning huquq va manfaatlarini yuridik jihatdan himoya qilinadi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tish kerakki, zamon taraqqiy etib borar ekan, har bir shaxs, jamiyat va davlat bugungi axborot makonining tez suratlarda rivojlanib borayotganligini hisobga olib, axborot muhofazasini har taraflama takomillashtirib borishi darkor. Kiberjinoyatchilik, axborot hurujlari, dezinformatsiya, sohta axborot tarqatish, qalbakilashtirish, informatsion taxdid va bosim o'tkazish kabi yangidan yangi huquqbuzarliklarning oldini olish uchun har bir shaxs, avvalo, dastlabki himoya mexanizmini shakllantirishi va joriy qilishi, davlatlar esa o'z yurisdiksiyasi doirasida xalqaro huquq normalariga muvofiq tarzda yuridik mexanizmni ishlab chiqishlari, mavjud yuridik mexanizmlarni esa takomillashtirib borishlari, axborot makonida sodir etilayotgan turli huquqbuzarliklar uchun qat'iy kurashishi, jazo choralari esa axborotning hususiyatlaridan va ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqqan holda kuchaytirishi darkor. Axborot muhofazasini ta'minlashda ilg'or horij tajribasini o'rganish, kuchli himoya-dasturiy ta'minotlarini yaratish va mavjudlarini takomillashtirish, bu sohada rivojlangan mamlakatlar bilan xalqaro hamkorlik qilish axborot muhofazasida ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

REFERENCES

1. Imomniyozov, D. B. O. (2021). KORPORATSIYA IJRO ORGANLARINING FIDUTSIAR MAJBURIYATLARI QIYOSIY HUQUQIY TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 588-600.
2. Qurbonova, F. C. (2021). AXBOROT XAVFSIZLIGI TUSHUNCHASI VA UNING VAZIFALARI. *Интернаука*, (19-6), 5-6.
3. Jumayev, Bekzod Baxtiyor O'G'Li (2021). O'ZBEKISTONDA KIBERJINOYATLARNI TERGOV QILISHGA DOIR XALQARO STANDART HAMDA USHBU TURDAGI JINOYATLARNI TERGOV QILISHDA DAVLATLARNING MANFAATLI HAMKORLIGI MASALALARINING DOLZARBLIGI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (5), 80-86.
4. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Kontseptsiyasi. – T., 2010.
5. Boltayeva, Dilsora (2021). NORMATIV HUQUQ ME'YORLARIDA AXBOROT XURUJIDAN HIMOYA MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (7), 196-200.
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. ---T., 2003. -- №1 – 2-M
7. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. ---T., 2003. -- №1 – 2-M
8. Asadov, S. F. O. G. L. (2021). FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDA DAVLAT ISHTIROKI (DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 789-799.
9. Koryogdiyev, B. U. O. (2021). BITIMNI HAQIQIY EMAS DEB TOPISH VA UNING OQIBATLARINI QOLLASH FUQAROLIK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH VOSITASI SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 211-225.
10. Ibrohimov, A. A. O., Koryogdiyev, B. U. O., & Tojiboyev, S. Z. (2022). KORPORATIV NIQOBLARNI OLIB TASHLASH KONSEPSIYASI VA UNI O'ZBEKISTON KORPORATIV HUQUQIDA TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 1068-1082.

-
11. Imomniyozov, D. B. O. (2021). KORPORATSIYA IJRO ORGANLARINING FIDUTSIAR MAJBURIYATLARI QIYOSIY HUQUQIY TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 588-600.
 12. Евгения Югай (2021). Цифровая культура и общество: проблемы их взаимоотношений в условиях глобализации. *Общество и инновации*, 2 (7/S), 58-67. doi: 10.47689/2181-1415-vol2-iss7/S-pp58-67
 13. Raxmatova, Yulduz (2021). AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA CHET EL DAVLATLARINING QONUN HUJJATLARI TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 6
 14. Umarov, A. M. O. G. L. (2021). AXBOROT XAVFSIZLIGI XAVFINI VANOLASH. *Scientific progress*, 2(8), 293-300.
 15. Иброҳимов, А. А. Ў. (2021). КОРПОРАЦИЯНИ БОШҚАРИШДА ФИДУЦИАР МАЖБУРИЯТЛАР ВА УЛАРНИ ЎЗБЕКИСТОНДА ҚЎЛЛАШ ИМКОНИЯТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 841-853.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA ATROF-MUHITGA IJOBIY MUNOSABATNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK- PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Bovanova Umida Abduvahabovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

e-mail: umidabovanova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada boshlang'ch sinf o'quvchilarini atrof-muhitga ijobiy munosabatda tarbiyalash shakllarining asosiy yo'nalishlari, usullari berilgan.

Kalit so'zlar: *ekologiya, ekologik tarbiya, ekologik ta'lim, ekologik munosbat, shakllantirishdagi texnika, usul, uslub, atrof-muhit.*

ABSTRACT

This article describes the main directions and methods of educating primary school students in a positive attitude to the environment.

Keywords: *ecology, ecological education, ecological education, ecological relations, techniques in formation, method, style, environment.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье описаны основные направления и методы воспитания у учащихся начальных классов положительного отношения к окружающему миру.

Ключевые слова: *экология, экологическое образование, экологическое образование, экологические отношения, приемы в образовании, метод, стиль, среда.*

KIRISH

Mamlakatimizda mavjud aksariyat maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni tabiat va atrof-muhit bilan tanishtirish mashg'ulotlari tashkil qilinganligi e'tiborga molik. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, «Eng muhim masala – aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur. Albatta, bunday muammolarni faqat ma'muriy yo'l bilan hal etib bo'lmaydi, bunga yosh avlod qalbida ona tabiatga mehr-muhabbat, unga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin»⁹¹. Shu boisdan ham mamlakatimizda maktabgacha ta'lim muassasalarining 70 foizida ekologik ta'lim uchun maxsus xonalar bor va ularning 16 foizida bolalar tabiatni parvarish qilishni o'rganadigan «Atrof-muhit so'qmoqlari»

1.Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - T.: O'zbekiston, NMIU, 2018. – B. 570.

tashkil qilingan. O'zbekistonda barcha boshlang'ich maktablarda atrof-muhit mavzulari 1chi va 2chi sinflarda «Atrofimizdagi dunyo» va 3chi va 4chi sinflarda «Inson va tabiat» fanlarida o'tiladi. Biroq umumta'lim va o'rta maktablarda aynan ekologiya darslari yo'q. Faqatgina atrof-muhitga tegishli ba'zi mavzular tabiiy fanlar va salomatlik va sog'lom turmush tarzi fanlari mavzulariga singdirilgan xalos. Shuningdek, bioxilmaxillik, inson va yer, suv – hayot manbai mavzularida 5-dan 9-sinfga qadar qo'shimcha o'quv materiallari sifatida qo'llanmalar yaratilgan xalos. 2005 yilda «Boshlang'ich maktabda ekologik ta'lim» metodologik qo'llanma ishlab chiqilgan bo'lsa, 2009 yilda 5-dan 9-sinfgacha o'qituvchilar uchun «Inson va tabiat» qo'llanmasi chop etilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishning asosiy yo'nalishi – aniq-obrazli tafakkurdan mavhum-mantiqiy tafakkurga o'tish hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish jarayoni dastlab bilishning hissiy bosqichida sodir bo'ladi. Ya'ni bola atrof muhit haqida dastlab 5 ta sezgi a'zo orqali tasavvurga ega bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda tafakkur shakllari ham ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda tasniflash, taqqoslash, o'xshatish, sintez, mavhumlashtirish, umumlashtirish, tizimlashtirish yordamida amalga oshiriladi. Shunday qilib, o'quvchilarda atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish to'g'risida doimiy qayg'urishga yo'naltirilgan o'quv faoliyatini tashkil etish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Afsuski bugungi kunda biz kundalik ishlarga va tashvishlarga berilib, tirik va jonsiz tabiat dunyosi abadiy emasligini, unga insoniyat tomonidan ko'proq zarar ko'rsatayotganligini bevosita his qilmayapmiz. Bu jarayon albatta bolalikdan ta'lim va tarbiyani uzviyligini ta'minlash asosida olib borilishi lozim. Bundan kelib chiqadiki, ekologik ta'limning asoslari hatto maktabgacha yoshda bolalar ongi va ruhiyatiga singdirib borish dolzarb hisoblanadi. Shu o'rinda ekologiya so'zining etimologiyasiga to'htalib o'tsak. Ekologiya so'zi yunoncha oikos – «vatan, uy» va logos – «fan, ta'limot» ma'nosidagi so'zlardan tashkil topgan bo'lib, birgalikda yashaydigan tirik organizmlarning o'zaro va tevarak-atrofdagi muhit bilan munosabatini, shuningdek, olam va biosfera o'rtasidagi munosabat masalalarini o'rganuvchi fan nomini bildiradi⁹².

⁹². O'zbek tilining izohli lug'ati, 5 jildli. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B.25

Ekologik tarbiya, avvalambor, bolalarni insonparvarlik, xayrixohlik, hissiy munosabat va ularning atrofidagi dunyoga qiziqishini tarbiyalashga xizmat qiladi. Zero, atrof-muhitni bolaga ta'siri juda katta. Chunki har kuni bolalar u yoki bu shaklda atrof-muhitdagi turli narsalar yoki hodisalar bilan aloqaga kirishadilar ya'ni ular qushlarni, hasharotlarni, hayvonlarni, qishda, qor parchalarini, kuzda, sarg'aygan barglarni, yomg'irni kuzatishadi, tabiat haqidagi she'rlar va hikoyalarni tinglashadi. Va tabiat hodisalari, o'simliklarga g'amxo'rlik qilishni o'rganadilar. Tabiat bolalarni birinchi navbatda o'zining go'zalligi, ranglarining yorqinligi, xilma-xilligi bilan o'ziga jalb qiladi. Shu boisdan «Ekologik tarbiya maktabgacha yoshda, maktab davrida, maktabdan keyingi, mahalla, mehnat jamoasi hamda keksalik davrida turlicha mazmun, shakl va metodlar hamda yondashuvlarda amalga oshiriladi»⁹³. Bolalar birinchi aniq bilim va tajribani ham shu tabiatdan oladi.

Atrof-muhit bilan bunday aloqa, bir tomondan, bolaning hissiy tajribasini boyitadi, boshqa tomondan, uning tasavvurini kengaytiradi va bolaning atrof-muhit to'g'risida turli savollari va qiziqishlarini paydo bo'lishiga katta yordam beradi. Bolalar odatda juda qiziquvchan, tabiat hodisalari va narsalariga katta e'tibor bilan qaraydigan bo'ladilar. Bu esa ota-onalar va o'qituvchilar uchun bolani atrof-muhit to'g'risida yanada ko'proq bilim olishlari uchun munosib shart-sharoit yaratib berishni taqozo etadi. Ota-onalar va o'qituvchilar oldida turgan bunday vazifalar jumlasiga bolalarda atrof-muhit jonli va jonsiz narsalarga bo'lgan muhabbat va hurmat tuyg'usini rivojlantirish, ularning tabiat haqidagi o'z tasavvurlarini boyitish, bolaga nafaqat bilim berish balki o'z hissiyotlarini erkin ifoda etish imkoniyatini berish juda muhimdir. Shu boisdan ham boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish ularni o'zlarini va atrofida sodir bo'layotgan barcha narsani to'g'ri tushunishga o'rgatadi. Bolalarning o'zi mehr va muhabbatga muhtoj. Shu bilan birga, ular barcha jonzotlarga befarq va beqiyos darajada o'zlarining mehrlarini berishga qodirdir. Qani endi ulardagi bu mehr-oqibatni saqlab qolishni imkoni bo'lsa. Buning uchun avvalo bolalarni tabiatda ham, odamlar orasida ham o'zini to'g'ri tutishga o'rgatish lozim. Bolaning mehribon, sabr-toqatli, tinch va osoyishta bo'lib o'sishi va baxtli bo'lishi uchun biz kattalar bolalik inson hayotining muhim qismi ekanligini esdan chiqarmasligimiz kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda bolalar bilan ishlashda qo'llanilishi mumkin bo'lgan ba'zi usul va metodlarni ko'rib chiqishimiz e'tiborga molik. Atrof-muhitga ijobiy munosabat nuqtai nazaridan metod - bu tarbiyachi va bolalarning birgalikdagi faoliyati usuli

⁹³Ismoilov A., Axadov R. Ekologik ta'lim-tarbiya. – T.: «O'qituvchi», 1997. -18-b..

bo'lib, uning davomida ekologik bilim, ko'nikmalarni shakllantirish qobiliyatlari va atrof-muhitga munosabatni tarbiyalash jarayoni samarali amalga oshiriladigan usuldir. Atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishdagi texnika esa bu muayyan usulning o'ziga xos elementidir.

Atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish usulini tashkil etadigan texnikalar qanchalik boy va xilma-xil bo'lsa, o'quv va bilim vazifasi shunchalik muvaffaqiyatli hal qilinadi. Shu boisdan ham N.J.Isakulova «Uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchilarga fanlararo ekologik tarbiya berishda variativ didaktik funksiyalarni quyidagilardan iborat ekanligini alohida qayd etadi:

- ekologik mazmunda mashq bajarish, masalalar yechish, diktinat va bayonlar yozishda qo'shimcha topshiriqlardan foydalanish;

- ekologik mazmundagi darslarni fanlararo bog'lanishda turli uslublarning bir nechtasidan foydalangan holda tashkil etish;

- darsdan tashqari mashg'ulotlarni o'quvchining turli qiziqishlari asosida turli uslublardan foydalanib olib borish;

- ekologik mazmundagi testlarni o'tkazishda mazmunning bir xilligiga e'tibor bergan holda savol-javoblar xilma-xilligiga erishish;

- fanlararo ekologik tarbiya berish yuzasidan o'quvchi bilimi, ko'nikma va malakalarini baholash xilma-xilligini inobatga olish. Mazkur variativ didaktik funksiyalarning har biri bajarilishida bir vaqtning o'zida har xillikka erishishga e'tibor beriladi»⁹⁴ degan edi.

Atrof-muhit haqida fikrlashning asosiy shakllari va bolalar faoliyati uslublariga muvofiq 4 ta usul mavjud:

1. Atrof-muhit haqidagi vizual usullar (kuzatish, namoyish qilish, tekshirish). Vizual usullar - o'simliklar, hayvonlar, jonsiz va tirik tabiatning tabiiy hodisalari to'g'risida aniq ma'lumot to'plashning eng maqbul usullaridir. Uning yordami bilan bola nafaqat ob'yektlarning tashqi parametrlarini (rangi, tuzilishi, hidi, shakli va boshqalar), balki ularning atrof-muhit bilan aloqalarini ham o'rganadi.

2. Atrof-muhit haqidagi yetarli darajada tasavvur hosil bo'lishi uchun og'zaki usullar (suhbat, hikoya, badiiy adabiyotni o'qish usullari: tushuntirish, ko'rsatma, pedagogik baho, savol, masalan uy gullari yoki uy hayvonlari haqida hikoya tuzish) ham muhim ahamiyat kasb etadi.

⁹⁴. Isakulova N.J. Uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchilarga fanlararo ekologik tarbiya berish nazariyasi va amaliyoti. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertasiya avtoreferati. – Toshkent.: 2012. – B.17.

3. Atrof-muhit haqidagi muhim tasavvurlarni shakllanishida amaliy usullar ham qo‘l keladi. Amaliy usullar bu turli mashqlar, elementar tajribalar, modellashtirish, bolalar tajribasiga, amaliy vaziyatlarga, qidiruv harakatlariga, so‘rovnomalarga asoslanib, modelga muvofiq ish tutishdir.

4. O‘yin usullari esa bu atrof-muhit haqidagi didaktik o‘yinlar, o‘yin holati, o‘yinchoqlar bilan harakatlar, harakatlarga taqlid qilish, yashirish va qidirish, ochiq maydonda o‘ynash, epizodik o‘yin texnikasi, topishmoqlardan iboratdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda ekologik loyihalar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ekologik loyiha - bu avvalo tadqiqot jarayonida muayyan vazifalarni hal etishdir. Ekologik loyihalarning vazifalar ko‘lami har xil bo‘lishi mumkin, u loyihaning vaqti, yoshi va shunga mos ravishda bolalarning imkoniyatlari, maktabgacha ta‘lim muassasasining ta‘lim dasturlarining mazmuni bilan belgilanadi (har qanday loyiha umumiy ta‘lim maydoniga mos kelishi kerak). Ekologik loyihalar bolalar faoliyatining barcha turlari va barcha ta‘lim sohalarini birlashtirishni o‘z ichiga oladi, shuning uchun loyiha faoliyati davlat va jamiyat talablariga muvofiq yaratiladi. Zero, «...O‘zbekiston boy qazilma va tabiiy resurslarga, qudratli iqtisodiy va insoniy salohiyatga ega. Biroq bizning eng katta boyligimiz – bu xalqimizning ulkan intellektual va ma‘naviy salohiyatidir»⁹⁵.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish jarayonidagi turli shakl va usullar bolalarning yosh xususiyatlariga qarab tanlanishi kerak. Kichik va o‘rta maktabgacha yoshdagi bolalar, tabiiyki eng oddiy kuzatish usullaridan foydalanadilar va o‘z tadqiqotlari natijalarini asosan rasm va qissa shaklida umumlashtiradilar. Bolalarning yoshi qanchalik katta bo‘lsa, o‘qituvchining yetakchilik roli shunchalik kam bo‘ladi, tadqiqotning hajmi esa shunchalik katta bo‘ladi.

Ekologik loyihalarni amalga oshirishda ota-onalar ishtirok etishi ham muhim zarurat hisoblanadi. Bu, ayniqsa, bolalarni o‘z ota-onalari bilan birgalikda hunarmandchilik, rasm chizish va birgalikda tajriba o‘tkazishda juda muhimdir. Shu boisdan ham ota-onalarni turli darajadagi tanlovlar va ko‘rgazmalarda faol ishtirok etishi juda muhimdir. Chunki ota-onalar ham o‘z farzandlari bilan birgalikda turli darajadagi rasmlar, fotosuratlarini to‘playdilar va farzandlari bilan birgalikda tabiat mahsulotlaridan hunarmandchilik buyumlarini tayyorlaydilar. Bu jarayonda har bir oilaning faol ishtiroki e‘tibordan chetda qolmaydi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining

². Shavkat Mirziyoyev. Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. – B. 13. 2016. – B. 13.

ekologik tarbiyasi barcha oila a'zolarining ekologik madaniyatini shakllantirishga qaratilgan doimiy tarbiyalash jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir.

Ekologik loyiha natijalari turli xil ko'rgazmalar, bayramlar, ko'ngilochar tadbirlar, yarmarkalar, kitoblar va bukletlar dizayni va boshqalardan iborat bo'lishi mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik madaniyatni tarbiyalash ushbu yo'nalishdagi ishlar quyidagi tamoyillarni hisobga olgan holda amalga oshadi:

1. Ilmiy ... Ilmiylik prinsipi boshlang'ich sinf o'quvchilarini dastlabki ekologik bilimlar bilan tanishtirishni nazarda tutadi, ular bolaning harakatlari uchun motivasiyani shakllantirish, bilimga qiziqishni rivojlantirish va uning dunyoqarashi asoslarini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Hatto Ushinskiy ham «bolalar uchun fanni rad qilmaslikni», ya'ni «ilm-fanning turli sohalaridan bolaga va uning dunyoqarashini rivojlantirishga foydali bo'lishi mumkin bo'lgan xabarlarini» tavsiya qiladi. Shu bilan birga, u ta'kidlaganidek, bir tomondan, ilmiy bilimlarni bolalarning tushunchasi darajasiga sun'iy ravishda tushirmaslik kerak, boshqa tomondan, boshlang'ich sinf o'quvchilariga ularning aqliy rivojlanish darajasidan yuqori bo'lgan bilimlarni bermaslik kerak.

2. Mavjudlik prinsipi. Ma'lum bir yoshdagi bola uchun materialning mavjudligi prinsipi juda muhimdir va u ilmiy xarakter prinsipi bilan chambarchas bog'liqdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ekologik ta'limidan ilmiy atamalarni chiqarib tashlash kerak, ammo ularning ba'zilarining mazmuni bolalarga tushunarli va jozibali shaklda tushuntirilishi ham mumkin.

3. Insoniyat prinsipi. Ushbu prinsip birinchi navbatda ekologik madaniyat tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Ta'lim nuqtai nazaridan uni qo'llash yangi qadriyatlar, iste'mol madaniyati asoslariga ega bo'lgan, o'z sog'lig'iga g'amxo'rlik qiladigan va sog'lom turmush tarzini olib borishni xohlaydigan shaxsni shakllantirishni anglatadi. Ekologik ta'limning mazmuni, shuningdek, bolaning tabiatning bir qismi sifatida inson to'g'risida va tabiatning ichki qadriyatlari haqidagi g'oyalarini shakllantirishga, sayyoramizdagi barcha hayot shakllariga hurmat bilan munosabatda bo'lishga yordam berishi kerak. Ekologik ta'lim metodikasini tanlashda insonparvarlik prinsipi o'qitish va tarbiyalashning avtoritar modelidan shaxsga yo'naltirilgan modelga, kattalar va bola o'rtasidagi hamkorlik pedagogikasiga, o'qitishni interaktiv shakliga o'tishni anglatadi.

4. Bashorat qilish prinsipi. Bashorat qilish prinsipi odatlarni o'stirishni va ba'zi bir kundalik harakatlarni atrof-muhit bilan bog'liq holda baholashni, tabiatga zarar yetkazadigan bo'lsa, o'z xohish-istaklarini cheklashni o'z ichiga oladi.

5. Faoliyat prinsipi. Faoliyatga asoslangan yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ekologik ta'limning asosini tashkil etadi. Bola o'quv jarayonida o'rganadigan ekologik bilim uning atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha turli xil amalga oshiriladigan tadbirlarda faol ishtirok etish motivasiyasini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Faoliyat prinsipi turli xil ekologik loyihalarning markazida joylashadi.

6. Integrasiya prinsipi. Integrasiya prinsipi bolaning turli xil faoliyatlarini ekologlashtirishni nazarda tutadi.

7. Izchillik prinsipi. Izchillik prinsipi (har bir keyingi shakllanayotgan g'oya yoki konsepsiya oldingisidan kelib chiqadi va butun tizim uning markaziy yadrosi vazifasini bajaradigan ma'lum bir boshlang'ich pozitsiyalarga tayanadi) bo'lsa, bilimlarni ketma-ket o'zlashtirishdir.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish juda ham murakkab jarayon hisoblanadi. Bu, bir tomondan, rasmiy mantiqning qat'iy doirasiga mos kelmasligi bilan bog'liq. Boshqa tomondan, bola doimo kattalar tabiat hodisalari, narsalarga nisbatan elementar normalar va xatti-harakatlar qoidalarini qanday buzayotganini ko'radi: daraxt shoxlarini sindirish, axlatlarni dam olish joylarida qoldirish shular jumlasidandir. Bunday hollarda, agar bola bunga e'tibor bergan bo'lsa, siz unga kattalar noto'g'ri ish qilayotganini o'z vaqtida aytishingiz kerak bo'ladi. Inson tabiat boyliklaridan oqilona va ehtiyotkorlik bilan foydalanishi kerak, shundagina tabiat ham insonni saxiylik bilan mukofotlaydi. Shu boisdan ham bolaning ekologik madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan barcha harakatlar kattalarni befarq qoldirmasligi kerak.

Bugungi kunda ekologik ta'lim dolzarb muammolarni hal etishda ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu o'rinda nyega aynan bugungi kunda ekologik ta'lim va tarbiya masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda? Degan o'rinli savol tug'iladi. Odamlarning bilimsizligi atrof muhitni buzilishiga olib kelmoqda, natijada o'simlik va hayvonlarning ayrim turlari yo'q bo'lib ketmoqda, bu esa ekologik muvozanatning buzilishiga olib keladi albatta.

Ekologik ta'lim - bu ma'naviyat, aql, axloq tarbiyasi bo'lib, uni eng kichik yoshdan boshlash talab etiladi. Tabiat bolaga turli tovushlar, hidlar orqali katta ta'sir ko'rsatib uni nafaqat quvontiradi yoki hayratga soladi balki uni atrofidagi olam go'zalligi haqida tuyg'ularini tarbiyalaydi. Bolani o'z atrofidagi go'zallikni ko'rishga o'rgatish, unga jonli va jonsiz tabiat to'g'risida, sayyoramizning kelajagi bog'liq bo'lgan eng aqlli mavjudot sifatida insonning roli to'g'risida elementar g'oyalar

berishdan boshlanadi. Bu jarayonda o'qituvchi oldida turgan vazifalar quyidagilardan iborat bo'ladi:

1. Axloqiy tarbiya. Yaqin atrof-muhit bilan tanishish asosida atrof-muhitga nisbatan insonparvar, emosional ijobiy, g'amxo'r munosabatni tarbiyalash aynan axloqiy tarbiya asosida amalga oshadi. Shuningdek, bu jarayonda boladagi atrofdagi olam go'zalligini ko'rish qobiliyatini tarbiyalash; tabiat ob'yektlariga nisbatan xushyoqishni rivojlantirish ham ustuvor ahamiyat kasb etadi.

2. Intellektual rivojlanish. Bu jarayonda bolalarda jonli va jonsiz tabiat haqidagi tushunchalarni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, tabiatdagi munosabatlar to'g'risida elementar g'oyalarni shakllantirish; ularning ba'zi harakatlarining atrof-muhit bilan bog'liq oqibatlarini oldindan bilish qobiliyati, bolalar orasida tabiatdagi tirik mavjudotlarning ahamiyatini tushunishga yordam berish; tabiatni asrab qolish istagini tarbiyalash va agar kerak bo'lsa, unga yordam berish (jonli narsalarga g'amxo'rlik qilish) jarayoni bu intellektual rivojlanish bosqichida alohida o'rinni egallaydi.

3. Estetik hissiyotlarni rivojlantirish bosqichida tabiatning go'zalligini ko'rish va his qilish qobiliyati, unga qoyil qolish, uni asrab qolish istagi ustuvor o'rinni egallaydi.

4. Maktabgacha yoshdagi bolalarni dunyo bilan tanishtirish jarayonida tirik ob'yektlar bilan amaliy faoliyat, kuzatuvlar, tajribalar, tadqiqot ishlari va didaktik materiallar bilan ishlash orqali ekologik madaniyat asoslarini shakllantirish mumkin bo'ladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish vazifasini amalga oshirish tamoyillari quyidagilardan iborat: material hajmini bosqichma-bosqich oshirish; tabiiy muhitdan birlamchi foydalanish: bolalar bog'chasi va maktab, mahalla hududlarining yashil maydonidagi o'simliklar va hayvonlar; bolalarni sezgir taassurotlarining xilma-xilligiga, so'ngra aniq g'oyalarga, keyin g'oyalarni umumlashtirishga o'tish; amaliy faoliyatning har xil turlaridan keng foydalanish; bolalarda qiziqish va ijobiy his-tuyg'ularni uyg'otadigan metodlardan foydalangan holda kognitiv materiallarni taqdim etish va boshqalar shular jumlasidandir.

N.J.Isakulova fikricha, «Atrofimizdagi tabiat haqidagi bilimlar quyidagicha o'zlashtiriladi:

- jonli, jonsiz tabiatning o'zaro aloqadorligi va farqi;
- tabiat jismlari va ularning xususiyatlari;
- tabiat komponentlari va ularning o'zaro aloqadorligi;

- tabiat hodisalari va ularning ta'siri;
- koinot va uning Yer sayyorasi bilan aloqadorligi;
- O'zbekiston tabiati va uni muhofaza qilish;
- atrofimizdagi tabiatga oqilona munosabatlarni shakllantirish;
- hayvon va o'simliklar ishtirokida mashq-masalalar yechish, rasm va haykallarga ishlov berish, ijodiy topshiriq va muammoli savollarni hal etish»⁹⁶.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish ekologik ta'limsiz amalga oshmaydi. Masalan, sinfda tabiat burchagi yaratildi, u yerda gullarga g'amxo'rlik qilish paytida bolalar gullarni to'g'ri parvarish qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar, har bir gul o'ziga xos go'zalligi va g'amxo'rlikka muhtojligini bilib oladilar. Amaliy faoliyatda bolalarning individual namoyon bo'lishi ularning ekologik tarbiyasi va madaniyati darajasining ko'rsatkichidir. Odatda biz bolalarning e'tiborini gulzorlarga, daraxtlarga, qushlarga, yilning turli vaqtlarida sodir bo'ladigan o'zgarishlarga qaratamiz. Bolalar o'qituvchi yordamida kunning davomiyligi, ob-havo, o'simliklar va hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar to'g'risida xulosa chiqaradilar. Shuningdek, bolalarda kognitiv qiziqishni rivojlantirish uchun qum, yer, loy, qor, muz, suv xususiyatlari bilan tanishish bo'yicha muhim tajribalar o'tkaziladi. Bunday tajriba asosida biz kuzatilgan hodisaning sababini ochib beramiz, bolalarni mustaqil fikr va xulosalar chiqarishga o'rgatamiz. Bu jarayonda tabiiy materiallar bilan o'yinlar tashkil etiladi. Shuningdek, sayr qilish paytida didaktik o'yinlar o'tkaziladi, masalan: «Mevaga nom bering», «Mavsumlar», «Ta'rifi bo'yicha toping», «Bu sodir bo'lganda» va boshqalar. Shamol bilan ishlaydigan o'yinchoqlar yordamida biz shamol yo'nalishi va uning kuchini aniqlashga harakat qilamiz. Biz o'quvchilarda atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda badiiy adabiyotdan ham samarali foydalanishga harakat qilamiz.

Tabiat haqidagi badiiy-falsafiy g'oyalar bolalar hissiyotlariga chuqur ta'sir qiladi. Bular Xudoyberdi To'xtabayev, Abdulla Suyumov, Tuxta Boboyev, Xakimjon Karimov, Baxodir Sarimsokov, Safo Ochil, Qozoqboy Yuldoshev, Said Alimov, Askar Zunnunov, Xamidulla Boltaboyev, Tulan Nizom va boshqalarning asarlarida yorqin ifodalangan. Bolalar bilan bu badiiy adabiyot durdonalarini o'qiganimizdan so'ng, biz ular bilan yaqindan suhbat o'tkazamiz, savollar beramiz. Bu suhbat asnosida bolalar atrof-muhitdagi go'zallik, quvonchni, zavqni ifoda etadilar. Bolalarga g'amxo'rlik va muhabbat namoyon bo'ladigan savollarni berishlari juda yoqimlidir: «Uni kimdir qutqarmaydimi?», «Va ular muzlab qolmaydimi?», «Nega

⁹⁶.Isaqulova N.J. Ekologik tarbiyaga oid tushunchalarni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari. // Узлуксиз таълим тизимида инновацион педагогик технологиялар. Мақолалар тўплами.– Т.: «Extremum press», 2010. –В.40.

unga hech kim yordam bermadi?» kabi savollar orqali biz bolalarga ishning mazmun-mohiyatini yetkazishga harakat qilamiz. Guruh bolalarga ma'lum bo'lgan «Ona vatan tabiatining bilimdonlari», «Tabiatni asrang», «Qushlar kuni» viktorinalarini, intellektual o'yinlarini o'tkazish ham bu jarayonda muhim hisoblanadi.

XULOSA

Shuni aytish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda bayramlar va tadbirlarning roli katta. Bu kabi bayramlarda tanish bo'lgan musiqa asarlari, she'rlarni yodlash va yang'ilarini yaratish juda muhimdir. Bolalarga ekologik ta'lim berish bo'yicha ota-onalar bilan ishlashda an'anaviy shakllardan foydalanilinish o'rinlidir (ota-onalar yig'ilishlari, konsultasiyalar, suhbatlar). Bunda quyidagilarga alohida e'tibor qaratish muhim: «Daraxt eking», «Qushlarga yordam bering», «Ona Vatan tabiatini asraylik». Bunday aksiyalarda bolalar ota-onalari bilan birgalikda faoliyat olib borish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bolalar uchun ota-onalarining o'rni va tabiatiga munosabati juda muhimdir. Shunday qilib, kompleks yondashuvni muvaffaqiyatli amalga oshirishning eng muhim sharti - bu kattalar shaxsiy namunasi bilan bolalarga tabiatga to'g'ri munosabatni namoyish etadigan va o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tabiatni muhofaza qilishda faol ishtirok etadigan muhitni yaratishdir.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - T.: O'zbekiston, NMIU, 2018. – B. 570
2. Shavkat Mirziyoyev. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. – B. 13. 2016. – B. 13.
3. Ismoilov A., Axadov R. Ekologik ta'lim-tarbiya. – T.: «O'qituvchi», 1997. -18-b.
4. Isakulova N.J. Uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchilarga fanlararo ekologik tarbiya berish nazariyasi va amaliyoti. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertasiya avtoreferati. – Toshkent.: 2012. –B.17.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati, 5 jildli. 5-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B.25
6. Isaqulova N.J. Ekologik tarbiyaga oid tushunchalarni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari. // Узлуksиз таълим тизимида инновацион педагогик технологиялар. Мақолалар тўплами.– Т.: «Extremum press», 2010. –B.40.

FORMATION OF LANGUAGE IN THE LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Imamova G.Z.

Teacher of Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

ABSTRACT

The article deals with the forms of linguistic expression in the linguistic picture of the world. Issues related to language and culture are touched upon. It also talks about the importance of linguistics and the prospects of modern linguistics.

Key words: *Linguistics, language, semantics, vocabulary, grammar, culture, person.*

DUNYONING LISONIY TASVIRIDA TILNING NAMOYON BO'LIH SHAKLLARI

Imamova G.Z.

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada dunyoning lisoniy tasvirida tilning namoyon bo'lish shakllari haqida fikr yuritilgan. Til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik masalalari yoritilgan. Shuningdek, tilshunoslik ahamiyati va bugungi tilshunoslikning istiqbolli masalalariga to'xtalgan.

Kalit so'zlar: *Tilshunoslik, til, semantika, leksika, grammatika, madaniyat, inson.*

ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКА В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Имамова Г.З.

Преподаватель Ташкентского государственного технического
университета имени Ислама Каримова

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются формы языкового выражения в языковой картине мира. Затрагиваются вопросы, связанные с языком и культурой. Также рассказывается о важности языкознания и перспективах современной лингвистики.

Ключевые слова: *Лингвистика, язык, семантика, лексика, грамматика, культура, человек.*

INTRODUCTION

Language is what lies on the surface of a person's being in culture, therefore, starting from the 19th century (J. Grimm, R. Raek, V. Humboldt, A. A. Potebnya) and to this day the problem of the relationship, the interaction of language and culture is one of the central ones in linguistics. The first attempts to solve this problem are seen in the works of W. Humboldt (1985), the main provisions of the concept of which can be summarized as follows: 1) material and spiritual culture are embodied in the language; 2) every culture is national, its national character is expressed in language through a special vision of the world; the language has an internal form (IF) specific to each people; 3) IF of a language is an expression of the “folk spirit”, its culture; 4) language is a mediating link between a person and the world around him. The concept of W. Humboldt received a peculiar interpretation in the work of A. A. Potebnya “Thought and Language”, in the works of C. Bally, J. Vandriez, I. A. Baudouin de Courtenay, R. O. Jakobson and other researchers.

Language and culture are interrelated: 1) in communication processes; 2) in ontogenesis (the formation of human language abilities); 3) in phylogenesis (the formation of a generic, social person).

These two entities differ as follows: 1) in language as a phenomenon, the focus on the mass addressee prevails, while in culture elitism is valued; 2) although culture is a sign system (like a language), it is incapable of self-organizing; 3) as we have already noted, language and culture are different semiotic systems.

These arguments allow us to conclude that culture is not isomorphic (absolutely corresponds), but homomorphic to language (structurally similar).

DISCUSSION AND RESULTS

Language is a fact of culture because: 1) it is an integral part of the culture that we inherit from our ancestors; 2) language is the main tool through which we learn culture; 3) language is the most important of all phenomena of a cultural order, because if we want to understand the essence of culture - science, religion, literature, then we must consider these phenomena as codes formed like language, because natural language has the best developed model. Therefore, the conceptual understanding of culture can only occur through natural language.

The linguistic picture of the world forms the type of a person's relationship to the world (nature, animals, himself as an element of the world). It sets the norms of human behavior in the world, determines his attitude to the world. Each natural language reflects a certain way of perceiving and organizing (“conceptualizing”) the

world. The meanings expressed in it add up to a certain unified system of views, a kind of collective philosophy, which is imposed as mandatory on all native speakers.

Thus, the role of language is not only in the transmission of a message, but primarily in the internal organization of what is to be communicated. There appears, as it were, a “space of meanings” (in the terminology of A.N. Leontiev), i.e. the knowledge about the world fixed in the language, where the national-cultural experience of a particular linguistic community. The world of speakers of a given language is being formed, i.e. language picture of the world as a body of knowledge about the world, captured in vocabulary, phraseology, grammar.

Units of natural language acquire additional, cultural semantics in the language of culture. So, in the linguistic consciousness of the representatives of the Slavic culture, the word "head" is not only an exponent of the semantics of "upper body", but also a verbal symbol of the center of the mind, intellect, the highest value.

This cultural semantics is based on the magical and mythological comprehension of such signs of the part of the body denoted by the word as “location above, in the region of heaven, opposite to below, the region of rebirth”, “guidance of actions, deeds”, “storage and reproduction of the necessary information”, etc. ., which are included in the nuclear definition (definition) of the lexeme head. So, the attribute “position at the top” is mythologically rethought when describing situations called idioms, the head is on fire, the head is spinning, walking on the head. In these idioms, a connection is restored with the symbolism of the microcosm of the Slavs, in which everything related to the upper body is associated with the sky and its main objects - the sun, moon and stars.

CONCLUSION

One of the most interesting concepts explaining the connection between language and culture belongs to W. Humboldt, who believes that the national character of culture is reflected in the language through a special vision of the world. Language and culture, being relatively independent phenomena, are connected through the meanings of linguistic signs, which provide the ontological unity of language and culture.

Consequently, each specific language is an original system that leaves its mark on the consciousness of its speakers and forms their picture of the world.

REFERENCES

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. - М., 1985
2. Кунин А. В. Курс фразеологии английского языка. — М., 1986

-
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познания. – М.: Русские словари, 1996
 4. Якобсон Р.О. Фоновая лексика, ее своеобразие и связь с культурой//Лексика и культура.- М.,1990

KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISH SARI TUTILGAN YO‘L

Yuldashev Sobirjon Haqnazarovich

Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tuman kasb-hunar maktabi direktori

93-078-87-88

sobirjonhaqnazarovich0606@com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, davlatimiz iqtisodiy siyosatining strategik yo‘nalishidagi olib borilayotgan islohatlar, o‘quvchi – yoshlarga yaratilgan imkoniyatlarning huquqiy asoslari yoritilgan, Inson qadrini ulug‘lash-yurtimizda yashayotgan har bir odamning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini ta‘minlash demakdir, shuningdek, adolatli ijtimoiy siyosat yuritish inson kapitalini rivojlantirish yo‘nalishida chora-tadbirlar va ularni amalga oshirish muammolari tadqiqot qilingan.

Kalit so‘zlar: *Konstitutsiya, moddalar, ishchi kasb, iqtisodiy qaramlik, iqtisodiy erkinlik, o‘quvchi – yoshlar, professional ta‘lim, ishsizlik, global masala, inson qadri, modernizatsiya, xalqparvar davlat, sharoiti og‘ir tumanlar, kasb egallash.*

ABSTRACT

This article describes the ongoing reforms in the strategic direction of economic policy of the state of small business and entrepreneurship development, the legal framework of opportunities for students and youth, Honoring human dignity means ensuring the rights and freedoms and legitimate interests of every person living in our country. Measures for the development of human capital and the problems of their implementation are covered.

Keywords: *Constitution, substances, working profession, economic dependence, economic freedom, student - youth, vocational education, unemployment, global issue, human dignity, modernization, people's state, difficult areas, occupation.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается о развитии малого бизнеса и частного предпринимательства, проводимых реформах в стратегическом направлении экономической политики государства, правовых основах возможностей студенческой молодежи и молодежи, поощрении человеческого достоинства - прав и свобод каждого проживания в нашей стране. Изучены обеспечение, а также реализация справедливой социальной политики, меры по развитию человеческого капитала и проблемы их реализации.

Ключевые слова: Конституция, статьи, рабочая профессия, экономическая зависимость, экономическая свобода, студенческая молодежь, профессиональное образование, безработица, глобальная проблема, человеческое достоинство, модернизация, народное государство, трудные сферы, оккупация.

KIRISH

*Yoshlik chog'ida ilm olib, keksayganda esa ana
shu ilmdan zavqlanib yashamoq eng tug'ri yo'ldir*
Seneka

Mamlakatni modernizatsiya qilish va yangilanishining ishonchli tayanchi bo'lgan mulkdorlar sinfini shakllantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasining o'rnini kattadir. Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish bugungi kunda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Jamiyatni iqtisodiy rivojlantirishning tarkibiy qismlaridan biri – infratuzilma bo'lib, uning ko'rsatadigan ko'p qirrali xizmatlari tufayli xalq xo'jaligining barcha tarmoq va korxonalarining ichki iqtisodiy huquqiy faoliyatini tashkil etishda asos bo'lib xizmat qiladi. Infratuzilma nima? Infratuzilma (lotincha infra –quyi, struktura- joylashuv, tuzilish) turli tuman xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar kompleksi: transport, aloqa, savdo, moddiy texnik ta'minoti, suv bilan ta'minlash, xizmat ko'rsatish, fan, maorif, sog'liqni saqlash va boshqalarni o'z ichiga qamrab oladi. Bir so'z bilan aytganda infratuzilma-iqtisodiy va ijtimoiy ishlab chiqarish uchun me'yoriy shart-sharoitlarni ta'minlovchi majmuadir. Odamlar o'z turmushlarini yaxshi yo'lga qo'yish va farovon hayot kechirmog'i uchun albatda biror kasb turi yoki mutaxassislikni egallashi lozim. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 36 moddasida “Har bir shaxs mulddor bo'lishga haqli. Bankka qo'yilgan omonatlar sir tutilishi va meros huquqi qonun bilan kafolatlanadi” deb belgilab berilgan. Mulkchilik munosabatlarining shakllanishi va qaror topishi birinchi o'rinda insonlarni iqtisodiy qaramlikdan olib chiqadi natijada jamiyatimizda mulk egalari soni ortib boradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Asosiy Qomusimizning 37-moddasida esa “Har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalaniş huquqiga egadir.” Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bugungi kunda nafaqat iqtisodiyotni yuksaltirishda, balki mamlakatimiz uchun nihoyatda muxim bo'lgan bandlik va axoli daromadlarini oshirishda katta ahamiyatga ega. Mazkur soha yangi bosqichga ko'tarilib ta'lim olish bilan birlilikda

kichik biznes va tadbirkorlik bilan shug'ullanish imkoniyati berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 6-sentyabrdagi "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 5812-sonli Prezident Farmonining asosiy maqsadi boshlang'ich professional ta'limda ya'ni kasb-hunar maktablarida ishchi kasblarga tayorlab chiqarish orqali axolini kambag'allikdan qutqarishga xizmat qiladi. Shuningdek kasb-hunar maktabi o'quvchilari nomlariga bankdan hisob raqami ochilib, plastik kartalariga ega bo'ladi, ular o'qish davomida ish bilan ta'minlanib o'z daromadlariga ega bo'ladi. Bu yoshlarga juda ko'p narsa beradi, ular umumta'lim maktabining 9-sinfini bitirib vaqt ketkizmasdan o'zlari hoqlagan kasblarini tanlaydi va bir vaktda mehnat qilib o'z mablag'lariga ega bo'ladi natijada iqtisodiy erkinlikka erishib boradi.

Inson bolasi xarakatda bo'lar ekan doimo o'z maqsadiga erishadi, Ibn Sino (980-1037) fikricha: "Hayvon tabiat ne'matlariga qanoat qiladi, odamlarga esa tabiat ne'matlari kamlik qiladi, u ovqat, kiyim-kechak va o'y – joyga extiyoj sezadi. Hayvon tabiat ne'matlarini o'zlashtirib oladi, odam esa o'z mehnati bilan o'ziga ovqat, kiyim, joy yaratadi. Shu maqsadda inson dexqonchilik va xunarmandchilik bilan shug'ullanishi kerak".

Bugun davlatimiz tomonidan olib borilayotgan islohatlarning negizida kelajak yoshlarimizni dunyodagi eng global masala - ishsizlikdan va axolini kambag'allikdan asrashdir.

Diyorimizda olib borilayotgan har bir islohatda inson manfaatlari yotadi, 2022-yilni "Inson qadrini ulug'lash va faol maxalla yili" deb e'lon qilishni asosli taklif etildi. Inson qadrini ulug'lash-yurtimizda yashayotgan har bir odamning huqu va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini ta'minlash demakdir. Qolaversa, 2022-2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasining yangi loyihasi muxokamaga qo'yilib "Inson qadri ustuvor bo'lgan jamiyat va xalqparvar davlat" muxim g'oyasi negizida barpo etilmoqda. Ayniqsa Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, uning o'sish suratlarini zamon talablari darajasida ta'minlash yo'nalishida qo'yidagi maqsadlarga erishishga qaratilgan 133 chora-tadbir belgilangan bo'lsa barchasi aholining barcha qatlami qamrab olingan. Sharoiti "og'ir" bo'lgan 14 ta tumanlarda tadbirkorlikni rivojlantirish uchun pasaytirilgan soliq stavkalarini o'rnatish alohida e'tiborni tortadi.

XULOSA

Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish inson kapitalini rivojlantirish yo'nalishida 55 ta chora-tadbir ko'zda to'tilgan bo'lsa shulardan Oliy ta'limga qamrov darajasini amaldagi 28 foizdan 50 foizga yetkazish hamda maktab o'quvchilarining kamida bir

kasbni egallashga ko'maklashish tizimini joriy etish – aholini iqtisodiy rivojlanishining garovidir.

Bugungi atrofimizdagi taxlikali zamonda O'zbekiston "Harakatlar strategiyasidan- taraqqiyot strategiyasi sari" g'oyasi asosida sog'lom g'oya bilan shiddat bilan rivojlanishiga yetarlicha asoslar mavjud.

REFERENCES

5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-2017 y.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 - yil 6 – sentyabrdagi PF-5812 – son "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi Farmoni.
7. Asadov, S. F. O. G. L. (2021). FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDA DAVLAT ISHTIROKI (DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 789-799.
8. Koryogdiyev, B. U. O. (2021). BITIMNI HAQIQIY EMAS DEB TOPISH VA UNING OQIBATLARINI QOLLASH FUQAROLIK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH VOSITASI SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 211-225.
9. Abu Ali Ibn Sino "Tanlangan asarlar"

REJISSURA, TASVIRGA OLISH VA MONTAJ AMALIYOTIDA MUALLIFNING TUTGAN O'RNI

Bekpo'latov Rustam

O'zbekiston Jurnalistika va Ommaviy Kommunikatsiyalar Universiteti
Televideniye va radioeshittirish yo'nalishi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqolada muallifning rejissura, tasvirga olish va montaj kabi amaliyotlardagi amalga oshirishi lozim bo'lgan ishlar, uning amaliyot jarayonidagi tutgan o'rni va ahamiyati haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: rejissura, tasvirga olish, montaj, muallif, sahna, axborot vositalari, innovatsiya.

ABSTRACT

This paper discusses the author's role in practices such as directing, filming, and editing, and his or her role and importance in the practice process.

Keywords: directing, filming, editing, author, stage, media, innovation.

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждается роль автора в таких практиках, как режиссура, съемка и монтаж, а также его или ее роль и важность в процессе практики.

Ключевые слова: режиссура, съемка, монтаж, автор, сцена, медиа, новаторство.

KIRISH

Bugungi kunda OAV jamiyat hayotida asosiy rol ni o'ynamoqda. Shu jumladan, OAV ning O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o'rni ham tezlik bilan mustahkamlanib bormoqda. Ommaviy axborot vositalarining mamlakatimizdagi faoliyatining tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, 1991-yili mamlakatimizda bor yo'gi 395 ta OAV faoliyat yuritgan. 2016-yilga kelib ularning soni 1437 taga yetgan bo'lsa, bugun ularning soni 2 mingga yaqinlashdi va ularning aksariyati xususiydir. O'zbekistondagi ommaviy axborot vositalari uchun zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash tizimini takomillashtirish maqsadida Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti tashkil etildi. O'zbekiston Jurnalistlari ijodiy uyushmasi, Milliy matbuot markazi, Elektron ommaviy axborot vositalari milliy assotsiatsiyasi, Mustaqil bosma ommaviy axborot vositalari va axborot agentliklarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish jamoat fondi va Xalqaro press klub kabi tashkilotlar muvaffaqiyatli faoliyat yuritmoqda. O'zbekistonda yetakchi xorijiy OAV

vakillari, jumladan Reuters, France Press, BBC, The Economist, Xinhua, «Amerika Ovozi», «Fergana.Ru», Eurasianet muxbirlari erkin ishlamoqdalar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekistonda jamoatchilik bilan aloqalar, xalq bilan muloqot muhim ijtimoiy institutga aylanmoqda. Jamoatchilik fikri – fuqarolik jamiyatini o'zida aks ettiradigan bamisoli bir ko'zgu ekanligi hayotda o'z isbotini topmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2017 yil 27 iyun – Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni munosabati bilan soha xodimlariga yo'llagan tabrigida ta'kidlanganidek, – Xalq bilan muloqot, odamlarning orzu-intilishlari, dardu tashvishlari bilan yashash davlat siyosati darajasiga ko'tarilayotgan bugungi kunda har bir ommaviy axborot vositasi chinakam muloqot maydonchasiga, erkin fikr minbariga aylangan taqdirdagina biz o'z oldimizga qo'ygan maqsadlarga erisha olamiz.

O'zbekiston Respublikasining 2014 yil 5 mayda qabul qilingan – Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to'g'risidagi qonunida Axborot xizmatlarining huquqiy asosi mustahkamlandi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 17 fevralda qabul qilingan – O'zbekiston Respublikasi davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarining axborot xizmatlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 125-qarorida (2-ilova) davlat va xo'jalik boshqaruvi sohasida ochiqlik va shaffoflikka asoslangan samarali qarorlar qabul qilish tizimini joriy etish, axborot olishda mansabdor shaxslarning jamiyat oldidagi hisobdorligi, ochiqligi va mas'uliyatini ta'minlash vazifalari belgilab berildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 iyundagi – Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta'minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi qarori (3-ilova) mazkur sohani yanada rivojlantirishda g'oyat muhim qadam bo'ldi.

Mazkur qonun va qaror ijrosini ta'minlash maqsadida Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika fakultetida, O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiya universitetida, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti Xalqaro jurnalistika fakultetida, Qoraqalpog'iston davlat universiteti Jurnalistika bo'limida Axborot xizmatlari fani o'qitilmoqda. Mazkur oliy ta'lim muassasalariga 2019-2020 o'quv yilidan e'tiboran Axborot xizmatlari yo'nalishida ham abituriyentlar qabul qilina boshlagani, shu sohada kadrlar tayyorlashga ixtisoslashtirilgan fakultetlar tashkil etilayotgani muhim voqelikdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 2 fevral kuni qabul qilingan Axborot sohasi va ommaviy kommunikatsiyalarni yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi farmonida – Davlat organlari, xo'jalik boshqaruvi organlari, davlat korxonalari va tashkilotlari matbuot xizmatlarining jamoatchilik va ommaviy axborot vositalari bilan o'zaro hamkorligi yetarli darajada yo'lga qo'yilmagani qayd etilib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi zimmasiga davlat organlari va boshqa tashkilotlarga ular faoliyatining ochiqqligini ta'minlashda, davlat xizmatchilariga ommaviy axborot vositalari bilan ochiq, ommaviy o'zaro hamkorlik qilish madaniyatini singdirishda, shu jumladan, ularning Axborot xizmatlari (jamoatchilik bilan ishlash bo'yicha bo'linmalari) faoliyatini muvofiqlashtirish va uslubiy jihatdan ta'minlash orqali ko'maklashish vazifasi ham yuklatildi. Bu vazifalar to'la-to'kis bajarilishi uchun avvalo har bir vazirlik, idora, muassasa va tashkilotning Axborot xizmatlari ham mas'uldirlar.

Hayot ko'zgusi hisoblanmish matbuot to'rtinchi hokimiyat darajasiga ko'tarilmog'i lozimligi ko'p bora ta'kidlangan. Bu borada hali oldimizda turgan vazifalar juda ko'p. Mamlakatimiz ommaviy axborot vositalari uzoq vaqt mafkuraviy va ma'muriy nazorat ostida ishlagani tufayli ularning hali-beri bu holatdan chiqishi, avvalo psixologik jihatdan o'zini erkin his etishi qiyin kechmoqda.

Hozirgi jadal rivojlanib borayotgan ijtimoiy hayotda barcha yo'nalishlarning o'z o'rni va ahamiyati bor. Zamonamizning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bu albatta ommaviy axborot vositalari hisoblanadi. Biz har kuni ijtimoiy hayotdagi yangiliklarni televizor, radio, internet saytlari va shu kabi vositalar orqali bilib boramiz. Bu o'z navbatida Ommaviy axborot vositalari agentligi hodimlarining ma'suliyatini yanada orttiradi.

Ushbu maqolamizda rejissura, tasvirga olish va montaj amaliyotlarida muallifning ahamiyatini e'tirof etishdan oldin muallif so'zi haqida biroz tushunchaga ega bo'lsak:

Muallif yoki **avtor** so'zi lotinchadan olingan bo'lib *au(c)tor*, deb badiiy yoki ommabop asar, ilmiy tadqiqot, loyiha, ixtiro va boshqalar yaratuvchisiga aytiladi.

Muallif, avtor – muayyan badiiy, ilmiy yoki publitsistik asar yaratuvchisidir.

Har bir yo'nalishda muallifning o'rni juda zarur beqiyosdir, u rejissurada bo'lsin tasvirga olish jarayonlarida bo'lsin, montaj amaliyotida ham muallifning ahamiyati juda zarurdir.

Jamiyatda oshkoralikni ta'minlash oson kechmaydi. Unga to'sqinlik qiladiganlar uchrab turishi sir emas. Biroq, qandaydir to'sqinlik bor ekan, deb qo'l qovushtirib

o'tirish ham yaramaydi. Burgaga achchiq qilib, ko'rpaga o't qo'yish – oshkoralikni ta'minlash yo'lidagi sa'y-harakatlarni chippakka chiqarib qo'yish bilan barobar. U holda nima qilmoq kerak, degan savolga qonuniy, ilmiy nuqtai nazardan javob topish yagona to'g'ri yo'ldir! Ana shundagina amalda haqiqiy oshkoralikka erishish mumkin. Oshkoralik mohiyati – jamoatchilik fikri bilan hisoblashgan holda ish yuritish demak.

El-yurtimizning ezgu orzu-istaklarini ro'yobga chiqarish, bu yo'lda g'ov bo'lib turgan turli to'siqlarni, byurokratizm, loqaydlik, ta'magirlik, korrupsiya kabi salbiy illatlarni dadillik bilan ko'tarib chiqib, ularga qarshi murosasiz jamoatchilik fikrini shakllantirishni o'z kasbi, o'z hayotining ma'no-mazmuni deb biladigan jurnalistlarni men haqiqiy jurnalist deb hisoblayman,– deb ta'kidladi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev. Albatta, barchamiz yaxshi tushunamiz, buning uchun ommaviy axborot vositalari vakillaridan nafaqat professional bilim va malaka, hayotiy tajriba, o'z so'zi uchun mas'uliyat hissi, ayni vaqtda yuksak grajdanlik pozitsiyasi, ma'naviy jasorat ham talab etiladi. Bunday maqsadga erishish uchun ommaviy axborot vositalariga qonunchilik nuqtai nazaridan, moddiy-texnik, o'quv-uslubiy ta'minot nuqtai nazaridan yanada keng imkoniyatlar yaratib berishimiz kerak. Darhaqiqat, jamiyatda, uning zamonaviy boshqaruv tizimida oshkoralikni ta'minlash, jamoatchilik bilan aloqalarni takomillashtirishda jurnalistlarning ana shu sa'y-harakatlari jamiyat boshqaruvi tizimida o'z samarasini ko'rsatishi shubhasiz. Oshkoralik asosan matbuot erkinligi bilan chambarchas bog'liq ekan, mamlakatimizda bu borada ham qonun ustuvorligi ko'zga yaqqol tashlanadi. Ya'ni, O'zbekiston Respublikasining «Ommaviy axborot vositalari to'g'risida»gi qonuni (yangi tahriri) 5-moddasi «Ommaviy axborot vositalari erkinligi» deb nomlangan bo'lib, uning ikkinchi bandi quyidagicha: «Har kim, agar qonunda boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, ommaviy axborot vositalarida chiqish, o'z fikri va e'tiqodini oshkora bayon etish huquqiga egadir».

XULOSA

Bugungi kunda OAVni davlatimiz rahbari shaxsan o'zi qo'llab-quvvatlamoqda. 2020-yil 27-iyun kuni nishonlanadigan Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni munosabati bilan tabrigi davlat rahbari matbuot xizmati tomonidan e'lon qilindi. Eng asosiysi, ommaviy axborot vositalari mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli o'zgarish va yangilanish jarayonlarini har tomonlama tahlil qilib, joylardagi ijtimoiy muammolar, xato va kamchiliklarga davlat idoralari va jamoatchilik e'tiborini qaratmoqdalar, — deya qayd etildi tabriknomada. Shavkat

Mirziyeyov bo'lg'usi jurnalistlar chuqur bilim va kasb mahoratini, ona tili bilan birga chet tillarni, faol fuqarolik pozitsiyasini, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, notiqlik malakasini puxta egallashlariga alohida e'tibor qaratishi kerakligini bildirdi.

Hozirgi kunga kelib O'zbekistonda ko'pchilikning e'tiborini o'ziga jalb qiluvchi muammoning yoki voqeaning xabari matbuotda chiqqanidan so'ng omma ichida qanday ijtimoiy rezonans yaratganini talqin qilish jarayoni jurnalistlarimizdan ulkan kasbiy mahorat talab qiladigan eng muhim ishlardan biri bo'la boshladi. O'zbekistonlik jurnalistlar tomonidan mustaqil jurnalistik tadqiqotlar olib borilib, jamiyatimizdagi mavjud muammolarning tafsiloti mutasaddilar oldiga ko'ndalang qo'yish ishlari qanday amalga oshirilishini ommaga yoritish evaziga aholi orasida huquqiy savodxonlik rivojlanishi turgan gap. Natijada jamiyatimizdagi vaziyat hozirgidan mutlaqo boshqacha ijobiy tus olishi aniq.

REFERENCES

1. Mahmudov J., Mahmudova H. Rejissura asoslari. 2008.
2. Zufarov U. Sahna talqini va tahlil. 2007.
3. Usmonov R. Rejissura. 1997.
4. Захидова Н. Ташходжа Ходжаев. - Т.: Изд. Лит. и ис-во, 1980;
5. Ismailov, T. K. (2021). THE IMPORTANCE OF RUSSIAN CLASSICAL COMPOSERS IN CLASSES OF MUSIC CULTURE. *Экономика и социум*, (1-1), 93-95.
6. Ismailov, T. K. (2021). CHARACTERISTICS OF KHOREZM DOSTON ART. *Экономика и социум*, (3-1), 96-98.

TURK TILIDA ZONIM VA FITONIMLAR ORQALI INSON QIYOFASIGA MUROJAATNING O'ZIGA XOSLIKLARI

Salimova Zebo Rustam qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti "Turkiy tillar" kafedrası o'qituvchisi

Tel: +998 99 811-26-87

E-mail: zebosalimova1990@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola inson qiyofasi va xarakter xususiyatlarini berishda hayvon yoki o'simliklar nomlaridan foydalanish masalalariga bag'ishlanadi. Zoonim yoki fitonimlar orqali inson qiyofasini ifodalashda til imkoniyatlarining kengligi ko'rib chiqiladi. Turk tilida zoonimlar va ularning o'zbek tilidagi muqobili berilgan. Hayvon obrazlari orqali inson qiyofasini aks ettirish, ularning xarakterlarini ochib berishda tilning so'z boyligiga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Til, inson qiyofasi, xarakter, zoonim, fitonim, obraz, portret, ijobiy, salbiy, tashqi ko'rinish, o'xshatish, obraz, muqobil, ekvivalent, til doirasi, ma'no ko'chishi.

АННОТАЦИЯ

Эта научная статья посвящена использованию названий животных или растений для придания человеческой внешности и черт характера. Исследуется способность языка выражать человеческую внешность через зооним или фитоним.

Ключевые слова: Личность, характер, зооним, фитоним, образ, портрет, позитив, негатив, внешность.

ABSTRACT

This scientific article deals with the use of animal or plant names in giving human appearance and character traits. The ability of language to express human appearance through zoonim or phytonim is examined.

Keywords: Personality, character, zoonim, phytonym, image, portrait, positive, negative, appearance.

KIRISH

Olamda hamma narsa bir-biriga bog'liq yaratilganidek, Insoniyat ham tabiat bilan chambarchas yashaydi. Kishining xatti-harakatlari, xarakteri va tashqi ko'rinishini hayvon yoki o'simlik nomlari bilan atash yoki o'xshatish buning yaqqol isbotidir. Tarixdan hozirgi kunga qadar yomon xulqli odamlar yovvoyi yirtqich

hayvonlarga, yaxshi fazilatli insonlar uy hayvonlariga, sezgir, harakatchanlar ba'zi qushlarga o'xshatilishi an'anaga aylanib qolgan.

Hayvonot dunyosi haqiqatining nomlari bo'lgan zoonimlar ko'pgina tillarning leksik tarkibidagi eng qadimgi semantik guruhlardan birini tashkil qiladi. Ma'joriy ma'nolarning rivojlanishi tufayli zooleksemalar insonning fazilatlari va harakatlarini tavsiflash uchun faol ishlatiladi.

Fitonimik va zoonimik lug'at orqali shaxsni obrazli nominatsiya qilish muammosi tilshunoslikda o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning lingvistik qiymatining sababi insonni o'zini o'rab turgan tirik tabiat sharoitida o'zini anglashning uzluksiz jarayonida yotadi. Ushbu jarayon zoosfera va fitosferani antropotsentrik talqin qilishning yangi shakllari bilan doimiy ravishda ta'minlanib, keng va chuqurlikda tarqalmoqda. Bir tomondan, u so'z boyligining barcha yangi qatlamlarini qamrab oladi, boshqa tomondan, turli darajadagi til darajalariga kirib boradi. Bu darajalarning eng qudratlisi - matn darajasi ham chetda qolmaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Fitonimik nominatsiyalar sohasida motivatsiyasiz o'xshashliklar sezilarli bo'lib, ular fito-ob'ektning tanlangan xususiyati odamning har qanday sifatini nomlash uchun shartli ekanligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi (masalan, "armut gibi" (nok) –gap tushunmaydigan anqov; "Kabak kafa"–qovoq kalla.

Ayolning turk tilidagi "jinsiy qiyofasi" zooleksika orqali eng yorqin aks ettirilgan. Shu bilan birga, ayol zoonimlar orqali fitoleksikaga qaraganda ancha batafsil tavsiflanganligi diqqatga sazovordir. Shunday qilib, zoonimlar orasida metafora bo'lgan so'zlar keng tarqalgan, ularning prototiplari jinsiy tuzilishning fiziologik xususiyatlari. Ayollar nominatsiyasida sevgi va erotizm, shuningdek, hayvonlar bilan ifodalanadi. Jinsiy jihatdan jozibali ayol "oqqush", "oqqush", "oqqush", kanareyka "kanareyka" jargoni, "jozibali qiz" zoonimlariga mos keladi; tovuq, shuningdek tovuq go'shti, bahor tovuqi "tovuq, jo'ja", "jozibali qiz", bedana "oddiy bedana" jargoni, "jozibali ayol, qiz", kaptar "kaptar" jargoni, "kaptar", "jozibali qiz yoki ayol".

Ayolning jozibali qiyofasini "yılan gibi" metaforasi bilan ham berish mumkin. Turk xalq aforizmlarida "Her evin bir yılanı olsun" o'xshatmasi qo'llaniladi. Ayolning jilvakorligi, sehlash xususiyati, aqlli va tadbirliligi, shuningdek, as qotuvchi zahri bilan ilonga o'xshatilishi mantiqan to'g'ridir.

Fitonimlar vositasida ayol obrazini ifodalash uchun esa "selvi boylu", "gül gibi", "çiçek gibi", "reyhan kokulu", "fidan gibi", "kiraz dudakli", "gonca misal" kabi

o'xshatishlardan foydalanish mumkin. Salbiy ma'nolarda ishlatiladigan fitonimlardan "diken dilli", (tili zahar) "sarmaşık gibi", (yopishqoq, tinch qo'ymaydigan) kabilar misol bo'ladi. Turk tilida "kabak çiçeği gibi" fitonimi rang-baranglikni xush ko'radigan, quvnoq ayollarga nisbatan keng qo'llaniladi.

Muayyan madaniyatga tegishli bo'lish ma'lum bir jamiyatda shaxsni sotsializatsiya jarayonida takrorlanadigan bilimlarning asosiy stereotipik yadrosining mavjudligi bilan belgilanadi, shuning uchun stereotiplar madaniyatdagi nomuvofiq nomlar hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, stereotip turli xil lisoniy shakllarda ifodalanishi mumkin—bular so'zning leksik-semantik variantlari, boshqa so'zlar bilan o'zaro bog'liqligi, ramz sifatida xizmat qilishi va boshqalar.

Zoosfera va fitosferaning turli vakillarining repertuariga kelsak, shuni ta'kidlash kerakki, har bir daraja odamning fazilatlarini va uning shaxsiyatini tushunishga qaratilgan, ularning metafora talqinida so'zsiz selektivlik bilan ajralib turadi. Xususan, xo'roz, baliq, cho'chqa, o'rdak, ayiq, ot, eshak, buqa, kurka, g'oz, echki, qo'y, qurbaqa, qurbaqa kabi hayvonlar matn sathida kamdan-kam uchraydi va yorqin aksiologik rangga ega emas va yorqin kontseptual tarkib bilan ajralib turmaydi. Tahlil ko'rsatilgandek, odam xarakterining eng to'liq rasmini it, mushuk, sichqon, tovuq va boshqa til tizimlarining barcha darajalarida uchraydigan hayvonlar namoyish etishi mumkin. Har ikki tilning izohli lug'ati vositasida zoonimlar ifodalagan qiyofalar orqali o'zbek va turk tillari orasidagi o'xshash va farqli tomonlar ham ko'rib chiqiladi. Zoonimlar tillarning leksik fondi shakllangan etnik-madaniy sharoitlarning bevosita aksidir.

Inson qiyofasini ifodalashda uning xarakter-xususiyati muhim ahamiyat kasb etadi. Xarakter-xususiyat sifatleri insonning turli xil belgi xususiyatlarini, ya'ni uning axloqiy, intellektual, ijtimoiy belgilarini, shaxsiy xarakterlarini, narsa va mavjudotning xarakter-xususiyatlarini ifodalashda ko'p qo'llanadigan so'zlardir. Bunday sifatlar turk tilida 3 xil tavsif qilish mumkin, ijobiy va salbiy yoki neytral holatda bo'lishi mumkin:

1) Turk tilida insonning xarakter-xususiyatiga xos ijobiy sifatlar: agah (bilimli, har narsadan xabardor, xushyor), açık elli (saxiy), açık fikirli (tili-yu dili bir inson), açık kalpli (toza qalbli), açık sözlü (oqni oq, qorani qora deguvchi, rostgo'y), açıkakın (to'g'rilikdan voz kechmaydigan kishi), açıkkel (saxiy inson), açıker (to'g'ri so'z), ahi (saxiy, qo'li ochiq), ahlaklı (xushxulq kishi), babacan (ishonchni oqlaydigan, toza qalbli, shuningdek, kelishgan sof kishi), adam gibi (tarbiyali, aqlli, quloq soladigan), adam sarrafı (insonlarning ichidagini ko'zidan biladigan, sezgir odam), insan sarrafı

(sezgir), affan (irodali, yomon ishlardan qochguvchi inson), afif (iffatli erkak), afife (iffatli ayol), namuslu (oriyatli), temiz (sof), dürüst (to'g'ri so'z), afşar (tez chora ko'radigan, xushyor, moslashuvchan kishilar), çevik (xushyor), atilgan (uddaburon), uyumlu (bo'ysinuvchi) va boshqalar.

Ijobiy ma'nodagi stereotiplar sifatida "kurt gibi" zoonimini misol qilishimiz mumkin. O'z ishini yaxshi bilgan, kirishuvchan va mehribon do'st bo'lgan kishilarga nisbatan ishlatiluvchi bu zoomorfema o'zbek tilida salbiy ma'noda "ochko'z" kishini tasvirlash uchun qo'llaniladi.

2) Kishilarga xos salbiy xarakter- xususiyatni bildiruvchi sifatlar turk tilida quyidagicha tavsiflanadi:

afal (tarqoq fikrli, besaranjom), açığgöz (manfaatparast), ahmak (axmoq), cingöz (ayyor), yalancı (yolg'onchi), kaba (qo'pol), hasetçi (hasadgo'y), inatçı (qaysar), kurnaz (ayyor), dedikoducu (g'iybatchi), sinsi (g'arazgo'y), hain (xoin), burnu havada (burni osmonda), bencil (xudbin, egoist), kiskanc (qizg'anchiq), kinder (ginachi), kavgaci (janjal chiqaruvchi), sahtekar (ikkiyuzlamachi), ikiyüzlü (ikkiyuzlamachi), cimri (pastkash), duzenbaz (xiylakor), dolandırıcı (aldoqchi), hırsız (o'g'ri), katil (qotil), uyanık (ayyor), vurdum duymaz (tepsa tebranmas kimsa), adam sendeci (kibr-havoga berilgan), acımasız (marhamatsiz, toshbag'ir), açık ağızlı (axmoq), zalim (zolim), alçak (nokas), (kibirli) takabbur, (inatçı) o'jar, (bencil) xudbin va boshqalar. Kishilarga xos salbiy va ijobiy xususiyatlarini ularning gap-so'zini, o'y-niyatini, yoki tana a'zolarini sifatlash orqali ham bildiriladi.

Salbiy stereotiplarni ifodalash uchun "manda gibi" (to'nkaday, ishyoqmas), "tilki gibi" (ayyor, laganbardor), "maymun gibi" (masxaraboz), "ayi gibi" (ishyoqmas, uyquchi), "horoz kafali" (tovuq miya) kabi zoonimlardan foydalaniladi.

3) Xarakter-xususiyat sifatlarining yana shundaylari borki, ularda ijobiylik va salbiylik yaqqol ko'rinib turmaydi. Matndan ularning ma'nosini anglab olish mumkin. Masalan, salak, lakayit, inatçı, yaramaz (dovdir, loqayd, sho'x, o'jar, shaddod) va boshqalar. Loqayd odam birikmasida loqayd sifati salbiy munosabat ifodasi uchun qo'llangan bo'lsa, "Uni noo'rin kishilarga ham loqayd turib berdi" misolida esa ijobiy semasini namoyon qilgan.

Serinkan- sovuqqon, ya'ni dunyoni suv bossa to'pig'iga chiqmaydigan kishi ma'nosida kelsa, "Bu g'iybatchilarga nisbatan sovuqqon edi" gapida ijobiy ma'noda qo'llangan. Ko'z borasida ham zoonimlar ko'p qo'llaniladi. "baykuş gibi", "şahin gözlü", "ceylan gözlü", "eşek gözlü" kabi zoonimlar orqali o'tkir qarashli, keskin boquvchi, chiroyli va katta-katta ko'zlar ifodalansa, "karga burunlu" obrazi yordamida qirg'iy burunli kishilar ta'riflanadi.

Inson xarakterini ifodalovchi soʻzlar ham har bir til millatining dunyoqarashi, mentalitetidan kelib chiqqan holda qoʻllaniladi. Masalan, oʻzbek tilida saxiy maʼnosini beruvchi “qoʻli ochiq” iborasini turk tilida cömert yoki “açık gönüllü” yoki kamtar maʼnosidagi “alçak gönüllü” iborasi bilan ifodalash mumkin. Shu oʻrinda alçak soʻzini oʻzi ishlatilganda esa pastkash maʼnosini berishi eʼtiborga loyiq. Xushchaqchaq odamni taʼriflar ekanmiz turk tilida “güler yüzlü” ifodasini qoʻllashimiz mumkin. “Tirnoq ostidan kir qidiradigan” odam maʼnosida “üzümün çöpü, armudun sapı” diyen insan iborasi keladi. Turk tilida ham inson qiyofasi va xarakterini bildiruvchi soʻzlarni ijobiy va salbiy maʼnoda keluvchi turlariga ajratadigan boʻlsak:

Ijobiy xususiyatlarni ifodalovchi soʻzlar: İyi, mert, cömert, dürüst, saf, temiz, sessiz, aydın, üstün zekalı, çalışkan, ciddi, samimi, güzel, ahlaklı, mihriban, şefkatlı, temiz, titiz, zeki, terbiyeli, dikkatli, sorumlu, sabirli va boshqalar.

Salbiy xususiyatlarni bildirgan soʻzlar: Kötü, korkak, cimri, yalancı, kurnaz, geveze, ahmak, aptal, tembel, inatçı, geri zekalı, deli, dedikoducu va boshqalar.

Turk tilida inson qiyofasini zoonimlar vositasida ifodalash esa turk xalqining dunyoqarashiga, mentalitetiga mos ravishda belgilangan. Har ikki tilda ham inson xarakterini ifodalovchi zoonimlar juda ham koʻp. Quyida biz baʼzi misollarni keltirib oʻtamiz. Oʻzbek tilida chiroyli qora koʻzlarni tasvirlash uchun ohu, quralay koʻzlariga oʻxshatishdan foydalanilsa, turk tilida katta va chiroyli koʻzlarni ifodalashda “eşek gözlü” birikmasi qoʻllaniladi. Oʻzbek tilida jayron koʻz, ohu koʻz, tuya bolasining tim qora koʻzlariga oʻxshasa quralay koʻz birikmalari orqali beriladi.

“Eşek gibi” ifodasi turk tilida aqlsiz, qoʻpol, oʻylamay ish qiladigan kabi maʼnolarda keladi. Tuygʻusiz, hissiz odamga nisbatan esa “eşek derisi gibi” birikmasi qoʻllaniladi. Oʻzbek tilida esa bu birikmalar juda mehnat qilib yuzaga chiqmagan odam yoki oʻta qaysar maʼnolarida keladi. Shu bilan birga, koʻzlari katta-katta insonga nisbatan “eşek gözlü” ifodasi ishlatiladi.

Qarashlari oʻtkir yoki uzoqni yaxshi koʻra oladigan, sezgir insonlarga nisbatan oʻzbek tilida “burgut koʻz”, “lochin koʻz” oʻxshatmalari bilan ifodalansa, turk tilida ham “şahin bakışlı” (lochin koʻz) birikmasi ishlatiladi.

Qirra burunli kishilarni tilda ifodalash uchun “karga burun” birikmasidan foydalaniladi. Aslida qargʻaning burni biroz egri boʻlgani uchun ham shunga qiyoslangan.

Juda ozgʻin va qorachadan kelgan kishilar uchun ham “karga gibi” ifodasi beriladi. Shuningdek, xipcha bel va nozik qomatli ayollarga nisbatan “ceylan gibi” deyiladi, yaʼni ohuga oʻxshatiladi.

Ceylan gibi ifodasi orqali qaddi-qomati chiroyli ayollar ifodalanadi.

Aristotel o'zining "Poetika" asarida ushbu fikrlarni beradi: "Inson maylining nimadadir namoyon bo'lishi, kimning nimanidir afzal deb hisoblagani yoki nimanidir yoqtirmagani xarakterdir. Shaxs agar o'zining gaplari va ishlarida qandaydir maqsadga amal qilsa, xarakterga ega bo'ladi. Agar shaxs yaxshi maqsadlarni ko'zlasa, xakteri ham yaxshi bo'ladi. Bu har bir odamda mavjud bo'lishi mumkin".⁹⁷

Salbiy xarakterlardan biri bo'lgan qaysar ta'rifini berishda har ikkala tilda ham biroz o'xshashlik mavjud. O'zbek tilida "qaysar eshshak" ta'rif qo'llansa, turk tilida undan ham qaysarroq bo'lgan xachir hayvoniga o'xshatish bilan aks ettiradi. Ya'ni "Katır gibi" birikmasi yordamida ifodalanadi.

Ayyor, laganbardor kishilarga nisbatan har ikkala tilda ham bir xil o'xshatish "tulki", "tilki gibi" tarzida beriladi.

Ish ko'zini biladigan, kirishuvchan ma'nosida "kurt gibi" birikmasi qo'llaniladi. O'zbek tilida esa kurt ya'ni bo'ri orqali bunday xarakter ifodalanmaydi, o'zbek tilida "bo'riday", "och bo'riday" o'xshatmasi juda ochiqqan kishini ta'riflash uchun ishlatiladi. Bu o'rinda har ikki til o'rtasida ba'zi farqli jihatlar ko'rinadi.

O'zbek tilida kaltafahm, befarosat odamni "tovuq miya" ga o'xshatilsa, "tavuk gibi" birikmasi turk tilida barvaqt uxlab qoluvchi kishilarga nisbatan ishlatiladi. "Horoz gibi" esa kalandimog', o'z haqqini bilgan, har ishda bosh bo'lgan kishi ma'nosida qo'llaniladi. O'zbek tilida, ayniqsa xalq tilida kekkaygan, qo'lidan bir ish kelmasa-da o'zini osmonda deb biladigan yosh yigitlar uchun "jo'jaxo'roz" o'xshatmasi qo'llaniladi.

Laganbardor, sertakalluf, kattalarga tilyoqlamalik qilib yaltoqlanadigan odamga nisbatan "köpek gibi" birikmasi ishlatiladi.

Akrep so'zi turk tilida chayon ma'nosini beradi, lekin insonlarga nisbatan "ciyan gibi" ifodasi ishlatiladi va "tili zahar" kishini ta'riflash uchun qo'llaniladi.

Turk tilida shunday iboralar borki, ular insonga xos xarakterlarni badiiy tarzda va ta'sirchan ifodalash imkonini beradi. Masalan "mürekkep yalamış" (siyoh yalagan) iborasi ilm-fanga berilgan, umrini ilm olishga sarflaydigan kishilarni bildirsa, "yüzünü köpek yalamış" iborasi esa uyatsiz, orsiz kishi ma'nosini ifodalab keladi.

Turk tilida bir insonning og'ir vazmin, kamgapligi ko'pincha fikrni qisqa, lo'nda ifodalash vositlaridan biri bo'lgan iboralar orqali beriladi: *ağzına bakla almak* (og'ziga loviya olmoq, ya'ni og'ziga talqon solib olmoq); *ağzını bıçak açmamak* ("og'zini pichoq bilan ham ochib bo'lmsydi), *ağzına çakıl taşı almak* ("og'ziga

⁹⁷ Aristotel. Poetika. Toshkent. 1975. 82-b.

shag'al solib olmoq") va b. Ayni shu iboralarga antonimlarni tashkil etuvchi iboralar ham talaygina. Masalan: *ag'zinda bakla ıslanmamak* (og'zida loviya namlanmaslik), *çenesi düşük* (chakagi tushgan) kabi. *Onlar, Sörlerden ziyade benden çekinirlerdi. Niçin mi diyeceksiniz? Çünkü gevezeydim, sakallı dayının dedig'i gibi, ag'zında bakla ıslanmazdı.* (R.N.G, 29). Tarjimasi: *Ular murabbiyalardan ham ko'proq mendan qo'rqishardi. Nega deysizmi? Chunki sergap edim, soqolli amaki aytganday, ichimda gap turmas edi.* (M.I.29-b). Tarjimon turkcha gapdagi "Ag'zında bakla ıslanmamak" iborasini "ichida gap turmaslik" ma'nosidagi muqobilini tanlab tog'ri ish tutgan va ikala ibora bir-biriga to'la mos kelgan.

Rashod Nuri Guntekinning "Choliqushi" romanidan keltirilgan misollarda ham kishi xarakterini iboralar orqali ifodalash muallif va tarjimon Mirzakalon Ismoiliy tomonidan mohirona amalga oshirilgan va bu asarning badiiy qiymatini yanada oshirgan:

Shuningdek, *Besime Teyzemin kızı Necmiye, annesinin dizi dibinden ayrılmayan sessiz ve biraz da hastalıklı bir çocuktı* (R.N.G., 25) gapi o'zbekchaga *Basima xolamning qizi Najmiya onasining etagidan ajralmaydigan kamgap, hastahol qizaloq edi* (M.I., 25) deya o'girilgan. Gapdagi *annesinin dizi dibinden ayrılmayan çocuk* (onasining tizzasi tagidan ajralmaydiagan bola, ya'ni uydan hatlab ko'chaga yolg'iz o'zi chiqmaydigan, onasiga bog'lanib qolgan bola) iborasi ichiga kirib qolgan so'zlar ibora tarkibini kengaytirgan, ya'ni gap tarkibidagi «sessiz ve biraz da hastalıklı bir...» erkin birikmasi iboraning komponenti hisoblanmaydi. Bu jumladagi *annesinin dizi dibinden ayrılmayan çocuk* iborasi 'onasining ketidan qolmaslik', ya'ni 'uydan hatlab ko'chaga yolg'iz o'zi chiqmaydigan', 'onasiga bog'lanib qolgan bola' ma'nosida kelgan.

Yana bir o'rinda:

Yoki, *Hüseyin, delişmen bir adamdı. Beni çabuçak sevmiştı. Ben de umulmaz ve affedilmez bir vefasızlıkla onun sevgisine mukabele edivermiştim.* (R.N.G., 9) jumlasida ifoda etilgan fikr, aniqrog'i, *sevgisine mukabele etmek* birikmasi o'zbekcha tarjimada ibora vositasida (oyoq osti qilmoq) yoritilgan va bu tarjimaning badiiy saviyasini yanada oshirgan: *Husayn devonaroq odam edi. Meni jonidan ortiq yaxshi ko'rardi. Men esam uning sevgisini oyoq osti qilib, tuzatib bo'lmaydigan vafosizlik bilan xorlardim* (M.I., 8).

Mazkur misolda "delismen"-devonaroq, "vefasiz"-vafosiz kabi xarakter xususiyatlari tarjimada o'z ekvivalenti bilan berilganining guvohi bo'lamiz.

Inson portretini ifodalashda ham bir qancha turkcha zoonimlarni ko'rish mumkin. Kuchli, navqiron, yelkador, vazndor erkaklar uchun "tay gibi" birikmasi

qo'llanilsa, bu ko'rinishdagi ayollarni ta'riflash uchun "at gibi" o'xshatishidan foydalaniladi.

Qo'pol, juda ham semiz, mehnatga tobi yo'q tanbal kishilarni tasvirlash uchun o'zbek tilida "to'nkaday", "cho'chqaday", "buqaday" so'zlari qo'llanilsa, turk tilida "manda gibi" birikmasi ishlatiladi. Manda yovvoyi buqa ma'nosini beradi.

Juda sabrli, so'zsiz har yuklatilgan vazifani bajaradigan insonga nisbatan "karınca sabırlı" beriladi. O'zbek tilida ham bu o'xshatma mehnatkash odamga ko'ra ishlatiladi. Ma'lum bir ma'noda har ikkala tilda ham bir-biriga yaqin ma'nolarda qo'llaniladi.

Taniqli turk yozuvchisi Umar Sayfiddinning "Horoz" hikoyasida ushbu parchaga e'tibor qaratsak:

"Ah bu tavuklar! Dünyada bunlar kadar sevimli, bunlar kadar kendi hallerinde, bunlar kadar saf, bunlar kadar masum bir mahluk var midir. Hayatları bütün bir vezife bütün bir fedakarlık destanıdır. Bizi beslemek için muntazam yumurtlarlar. Cıvcıv çıkarmak için haftalarca karanlıkta aç, susuz, uykusuz, güneşsiz, eğlencesiz, yumurtaların üstünde yatarlar. Kendi hararetiyle yavrularını canlandırırlar. Sonra onları büyütünceye kadar yerlerde buldukları tanelerden – obur oldukları halde nefislerini mahrum ederler. Onları korumak için en müthiş hücumlara karşı kanat açarlar. Kendilerinin yüz misli büyük bir düşmanın üstüne atılırlar. " ⁹⁸ (Ömer Seyfettin. Horoz. S.13). Tarjiması: "Eh bechora tovuqlar! Dunyoda bularchalik yoqimli, bulardek sof, ma'sum bir jonzot bormikan... Hayotlari boshdan oxir xizmat va fidokorlikdir. Bizni boqish uchun har kun tuxum qo'yishadi. Jo'ja ochish uchun haftalab qorong'ulikda och, suvsiz, uyqusiz, nursiz holatda tuxumlarini poylab yotishadi. O'z issiqliklari bilan jo'jalar haroratini ta'minlaydilar. Keyin jo'jalari ulg'aygunga qadar nimaiki topsa ilinishadi. Ularni har qanday balodan himoya qilishga harakat qilishadi. Dushmani o'zlaridan ming chandon kuchli bo'lsa-da kurashadilar". Mazkur hikoyada qahramon tovuqlar orqali onalar obrazini ifodalaydi. Onalarning fidokorona mehnatlarini ko'z oldiga keltiradi.

Yana bir örinda "Yavaş yavaş her vakit sebepsiz bir hiddetten köpüren babamı da bu horoza benzetmeye başladım. Onun da tipinde bir horozluk vardı. Gözleri dikti, yuvarlaktı. Kalıpsız kırmızı büyük fesi tıpkı bir ibik gibi duruyordu. Öfkesiyle evi tir tir titretirdi. Annem otuz senelik karısı olduğu halde daha yanında sigara bile içemiyordu. Kardeşlerim, ağabeyim, bahçedeki yavru horozlar gibi ağız açamazlar, ona cevap veremezlerdi. Dikkat ettim, babam horoza benzediği gibi şale tarzında yapılmış evimiz de büyük bir kümese benziyordu. En iyi tünek, yani yukarıdaki

⁹⁸ Ömer Seyfettin. Yüksek ökçeler. Ocak 2006.

balkonlu salon babamın yatak odasıydı. Biz. bütün ev halkı bir sürü tavuk... Nazarında hiç ama hiç ehemmiyetimiz yoktu. Hizmetçileri döver, uşakları kovar, mutfağa karışır, kardeşlerimi azarlar, anneme gık dedirtmez, bana göz açtırmazdı. Evde münhasıran yalnız o vardı. Kümeste horozun olması gibi...”⁹⁹(Ömer Seyfettin. Horoz. S.15). Tarjiması: “Asta-sekin har soatda qoni ko’pirgan otamni bu xo’rozga o’xshata boshladim. Otamning xarakterida ham xo’rozlik bor edi. Ko’zlari yonib turardi. Qip-qizil bosh kiyimi tojday turardi. G’azabi bilan butun uyni titratadilar. Onam o’ttiz yillik hasmi-haloli bo’la turib yonida erkin yura olmaydi. Ukalarim, akam ham hovlidagi jo’ja xo’rozlar kabi og’iz ochisholmaydi, bir so’z deyishmaydi. Yaxshilab qarasam, dadam xo’rozga o’xshagani kabi uyimiz ham tovuq fermasiga o’xsharkan. Eng yaxshi xona yuqorida dadamning xonasi edi. Uydagilar barchasi fermadagi tovuqlar kabiydik, bizning hech qanday ahamiyatimiz, o’rnimiz yo’q edi. Ishchilarni urar, xizmatkorlarni haydab-solar, oshxona ishlariga aralashar, ukalarimni urishar, onamga “hiq” ettirmas, meni ko’zimni ochtirmasdi. Uyda faqat o’zi bor edi. Fermadagi xo’roz kabi yolg’iz o’ziydi.” Hikoyada mag’rur, o’z nafi va huzurini o’ylaydigan otalar xo’rozga, nima bo’lganda ham tish-tirnog’igacha sabr qilib yashaydigan onalar tovuqlarga, xizmatchi va farzandlar esa jo’jalarga o’xshatilgan.

Har bir yozuvchining badiiy mahoratini belgilashda uning qahramon portretini yaratishdagi o’ziga xosligi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki yozuvchi yaratgan portret adabiy qahramon to’g’risida tasavvur hosil qilish uchun dastlabki tayanch asos sanaladi. Asarda qalamga olinayotgan voqe-hodisalarda kimlar ishtirok etayotgani, ular qanaqa ko’rinish, qiyofa va qanday fe’l-atvorga ega ekanligi, avvalo, ularning portreti orqali namoyon bo’ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, har bir til o’z doirasidagi so’zlarni o’rnida qo’llash, ma’no kengayish usullarini o’rganish, o’ziga xos bo’lgan xususiyatlarini dunyoning tildagi ko’rinishi orqali aks ettirishda muhim rol o’ynaydi. Inson qiyofasi va xarakterini ifodalash har bir tilda ko’rilganda, shu til vakillarining dunyoqarashi, mentalitetidan kelib chiqqan holda beriladi. Shuningdek, tilning qanchalik keng maydonga egaligidan darak beradi.

O’zbek va turk tillarining leksikografik manbalari materiallarini chog’ishtirma tahlil qilish zoonimni idrok etishda umumiy va o’ziga xos xususiyatlarning mavjudligi haqida gapirishga imkon beradi. Umumiy bo’lgan narsa bu – zoonimning ikkala til tizimida mavjudligi, shu jumladan hayvonning biologik xususiyatlari va

⁹⁹ Ömer Seyfettin. Yüksek ökçeler. Ocak 2006.

zoomorfizm. Har ikki tilda ham odamni salbiy va ijobiy tomondan tavsiflash uchun zoometaforalardan foydalaniladi.

Mazkur tillar tarkibidagi zoonimlarning “xulq-atvori” tahlili bizga quyidagilarni aytishga imkon beradi:

1) Ko’rib chiqilgan zooleksemalar har ikkala tilning matnlarida faol ishlatiladi va turli xil insoniy illatlarning timsoli sifatida xizmat qiladi;

2) Ikkala tilning zoonimlari odamning fe’l-atvorini, holatini, xatti-harakatlarini va xulq-atvorini salbiy ham ijobiy baholash uchun ishlatiladi, bu hayvonot dunyosi vakili idrokining o’ziga xosligi bilan izohlanadi, bunda xuddi shu hayvon o’xshash belgilar bilan tavsiflanadi.

3) Bu tillarda zoonimlar maqol va matallarida ham keng qo’llaniladi.

REFERENCES

1. Güntekin R.N., Çalikuşu, roman, İstanbul, 1992.
2. Гунтекин Р. Н., Чоликуши, роман, Тошкент, Янги аср авлоди. 2011.
3. Иброҳимова Ш., Одил Ёқубов романларидаги миллийликнинг туркча таржималарда акс этиши, ф.ф.н. дисс.Тошкент, 2010.
4. Ёқубов О., Кўхна дунё, роман, Тошкент.
5. Yakuboğlu Adil, Köhne Dünya, Türkiye Türkçesi D. Ahsen Batur, İstanbul.
6. Ёқубов О., Улугбек хазинаси, роман, Тошкент, 264-б.
7. Yakuboğlu Adil, Uluğbey’in Hazinesi, Türkiye Türkçesi D. Ahsen Batur, İstanbul.

Lug’atlar

1. Türkçe sözlük. Ankara. 2009
2. TDK Güncel Türkçe sözlük.

Internet saytlari

1. www.trt.net.tr
2. <https://www.haberturk.com>
3. <https://www.pinterest.com.goz>

TURKCHADA “BARIŞ” SO‘ZI BILAN BOG‘LIQ DIPLOMATIK TERMINLARNING KOGNITIV TAHLILI

Dilbar Asadova

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda til va tafakkur bir-biri bilan aloqador va ajralmas birlik sifatida o‘rganuvchi bilim sohasi tobora kengayib bormoqda. Bu kognitiv tilshunoslik deb ataluvchi tilshunoslikning bir sohasi bilan bog‘liqdir. O‘tgan asrning 70-yillarida tilshunoslikda paydo bo‘la boshlagan bu soha kunimizga kelib eng diqqat talab qiladigan sohaga aylanib bormoqda. Sababi sun‘iy intellekt yaratishda bu juda ham muhim hisoblanadi. Biz ushbu maqolamizda esa turkcha diplomatik terminlari orasida yer olgan bariş – tinchlik atamasini aynan ana shu kognitiv tarzda taqin qildik. Bunda atamalar o‘zlari anglatayotgan ma‘no va tushinchaga qanday erishishi mumkinligini kognitiv yo‘l bilan oydinlik kiritish asosiy maqsadimiz. Shuning uchun kognitiv lingvistikada lisoniy voqealaishlarning turlarini ko‘rsatib beruvchi ba‘zi islohlardan samarali foydalanishga harakat qildik va ishimizda tahliliy metodlardan foydalanishga urindik. Shuningdek, atamalarni tahlil qilishda kognitivistik yondashuvni qanday tarzda amalga oshirish mumkinligi haqida o‘z qarashlarimizni oldinga surib, bu yo‘lda bizgacha shakllangan bilimga oz bo‘lsa ham o‘z hissamizni qo‘shishini oliy maqsad deb bildik. Buning uchun maqolada bariş atamasidan yo‘lga chiqib fikrlarimiz bayonida turli xil misollardan foydalandik.

Tayanch tushunchalar: Kognitiv tilshunoslik, diplomatik terminologiya, ssenariy, freym, skipt, geshtalt.

COGNITIV ANALYSIS OF DIPLOMATIC TERMS RELATED TO THE WORD "BARISH" IN TURKISH

Dilbar Asadova

Lecturer at Tashkent State University of Oriental Studies

ABSTRACT

In our modern world, the field of knowledge that studies language and thinking as an interconnected and integral unit is expanding. It has to do with a branch of linguistics called cognitive linguistics. This field of linguistics, which began to appear in the 70s of the last century, is becoming one of the most important fields today. This is because of the importance of artificial intelligence. In this article, we have coined the term *bariş* – peace in turkish diplomatic terms. Our main goal is to clarify in a

cognitive way how terms can achieve their meaning and understanding. Therefore, we have tried to make effective use of some of the reforms in cognitive linguistics that reflect the types of linguistic events, and have tried to use analytical methods in our work. We also put forward our views on how a cognitive approach can be applied to the analysis of terms, with the ultimate goal of making a small contribution to the information that has been formed in this way. To do this, we have used the term *peace* in the article and used various examples in our statements.

Keywords: Cognitive linguistics, diplomatic terminology, scenarios, frame, script, gestalt.

КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ СЛОВОМ «БАРИШ» В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Дильбар Асадова

Преподаватель Ташкентского государственного университета
востоковедения.

АННОТАЦИЯ

*В нашем современном мире расширяется область знаний, изучающая язык и мышление как взаимосвязанную и целостную единицу. Это связано с разделом лингвистики, называемым когнитивной лингвистикой. Эта область языкознания, которая начала формироваться в 70-х годах прошлого века, становится сегодня одной из важнейших областей. Это связано с важностью искусственного интеллекта. В этой статье мы ввели термин *барыш* – мир в турецких дипломатических терминах. Наша главная цель — прояснить когнитивным образом, как термины могут достичь своего значения и понимания. Поэтому мы попытались эффективно использовать некоторые реформы когнитивной лингвистики, отражающие типы языковых событий, и попытались использовать аналитические методы в нашей работе. Мы также выдвинули свои взгляды на то, как можно применить когнитивный подход к анализу терминов, с конечной целью внести небольшой вклад в сформированную таким образом информацию. Для этого мы использовали термин «мир» в статье и использовали различные примеры в наших высказываниях.*

Ключевые слова: Когнитивная лингвистика, дипломатическая терминология, сценарии, фрейм, сценарий, геиштальт.

KIRISH

Til biror-bir millatning bilim xazina hisoblanadi. U - muayyan tuzilishga ega va bu tuzilish yordamida fikr va tushunchalarni uzatish vositasi hisoblanadi. Chunki fikr va tushunchalar tashqi dunyoning aqlimizda qayta ishlangan shaklidir. Ma'lumki, dunyoni, voqealikni bilish, uni idrok etish oddiy hodisa emas. Ayrim xollarda bilishni to'g'ridan to'g'ri fahmlash, tushunish harakatlari bilan bog'lab qo'yishadi. Aslida fahmlash va tushunish bilishning oliy ko'rinishidir. Masalan, hayvonlar ham reflekslari orqali bila oladi, ammo ular bilgan narsasini fahmlay olmaydi. Insondagi bu fahmlash qobiliyati til bilan bog'liqdir. Tilshunoslikning til va idrok aloqasini o'rganuvchi bo'limi esa kognitiv tilshunoslikdir. *Kognitiv tilshunoslik atamasining mazmuni inglizcha "cognitive – bilishga oid" so'zi bilan bog'liq. Kognitiv tilshunoslik - bu psixik hodisa sifatida tilni o'rganishda bir-birining ustiga chiqadigan yondashuvlar klasteridir*¹⁰⁰.

Atamalarni shakllantirishda ham kognitiv tilshunoslik juda muhim hisoblanadi. Chunki atamalar biror-bir fan doirasida ma'lum bir tushunchani anglatadi. Atama va u anglatgan tushincha ma'lum miqdorda bog'liqlik kasb etishi kerakdir. Chunki ular orasida bog'liklik bo'lmasa, esda qolishi qiyin va atamalar mantiqqa to'g'ri kelmaydigan darajaga tushib qoladi. Bunday holatda esa bu atama fan doirasida qbul qilinmaydi. Xuddi shunday, xalqaro munosabatlarda ham har bir davlatga xos bo'lgan va ba'zan xususiy, ba'zan umumiy mohiyat kasb etadigan atamalar mavjud. Bu atamalar ma'lum bir tilga xos bo'lishi ham, xalqaro miqyosda barcha davlatlar e'tirof etgan bo'lishi ham mumkin. Lekin bir davlatga xos bo'ladimi, butun dunyo e'tirof etgan bo'ladimi, atamalar o'zi anglatadigan tushinchani to'liq qamrab olishi kerakdir. Bu qamrov esa kognitiv tilshunosliksiz mumkin emasdir. Ushbu maqolada ham biz e'tiborimizni diplomatik terminlarning kognitiv talqiniga qaratmoqchimiz. Bunda biz uchun "baris" so'zi asos bo'ladi. Kognitiv tahlil asosida Turkiyada diplomatik termin sifatida "baris" so'zi nima uchun xizmat qilganini aniqlash ushbu ishning maqsadidir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Kognitiv psixologiya, falsafa va boshqa fanlarda kognitiv paradigmaning asosiy xususiyatlarini kognitiv tilshunoslik tomonidan qabul qilingan konseptlarni batafsilroq ko'rishimiz mumkin. Kognitiv lingvistika tilni kognitiv funktsiyada o'rganadi, bu yerda kognitiv tilshunoslik tashqi dunyo va ong o'rtasidagi oraliq axborot tuzilmalarining hal qiluvchi rolini ifodalaydi.

¹⁰⁰ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik, Sangzor nashriyoti, Jizzax – 2006. b.10

Kognitiv lingvistika, xuddi kognitiv psixologiya kabi, bizning tashqi dunyo bilan o'zaro ta'sirimiz ongdagi axborot tuzilmalari orqali amalga oshiriladi, deb taxmin qiladi. Bu kognitiv psixologiyaga qaraganda aniqroq fan, lekin tabiiy til ni axborotni tashkil qilish, qayta ishlash va uzatish vositasi sifatida ko'radi. Shunday qilib, til dunyo bilimlarining ombori, yangi bilimlarni yaratish va eskilari haqida ma'lumotlarni saqlashga yordam beradigan tushunchalar to'plami sifatida qaraladi.

Bir qator asarlarda ta'kidlanganidek, predmetlashtirilgan harakatlar murakkab, gibrid konseptual tuzilishga ega. Bir tomondan, asl fe'lining ba'zi xususiyatlarini olib, reifikatsiya vaqtda o'zgarishliligi, bosqichma-bosqichligi va elementligi jihatdan vaqt chegaralarining mavjudligi bilan tavsiflanishi mumkin.

Shunindek, atama tanlashda inson xotirasiga tayanish, uning oldingi bilimlaridan kelib chiqqan holda so'zlarni atama xoliga keltirish tabiiy xoldir. Chunki atamashunoslar ham biror-bir atamani o'rtaga tashlashda yoki tarjima qilishda tafakkurdagi voqealanishga qarashadi. Bu voqalanish turlicha ko'rinishlarda bo'lishini biroz oldin aytib o'tdik. Ushbu ilmiy ishning xulosasi sifatida *baris* atamasi qanday shakllangani, shakllanish jarayonida ongimizda qanday lisoniy harakatlar va voqealanishlar bo'lganini ilm insonlarining e'tiboriga havola qildik.

Boshqa tomondan, otning xususiyatlariga ega bo'lish bilan birga, reifikatsiya vaqt va bo'shliqdagi barqarorlik, yaxlitlik va bo'shlik chegaralar kabi xususiyatlarga ham ega bo'ladi. *Xarakat kategoriyasini oxirigacha qoldirmasdan, fe'llashgan otlar obyekt kategoriyasiga o'tadi*¹⁰¹, bu uni nimani bildirishi, aniqrog'i bizning ongimizda qurilgan narsani, ham harakat sifatida, ham ob'ekt sifatida bo'lishi to'g'risida o'ylashimizga imkon yaratadi¹⁰². Terminologiyada so'zlar termin sifatida olinar ekan, avvalo, ma'lum bir fan doirasida ma'nosi maxsuslashtirilgan bo'lishi va aniq bir tushunchani ifoda etishi kerak ekanligi diqqat markazida turadi. Aynan ana shu maxsuslashtirish va aniq bir tushunchani ifoda etish kognitivistika bilan bog'liq bo'lishi bizningcha mantiqa mosdir. Chunki voqea-hodisa ongimizda shakllanadi va til orqali boshqa inson ongiga yetib boradi. Buni ma'lum bir fan doirasida atamalar orqali yaqqol ko'rishimiz mumkin. Misol uchun, o'ymakorlik atamasi duradgorchilikda o'yib naqsh solish ma'nosini beradi. O'ymakorlik degan atamani ishlatganimizda tinglovchi ko'z oldiga bir duradgor qo'liga anjomlarini olib yog'ochga ishlov berayotgan vaziyat va tayyorlanayotgan naqsh izlari keladi. Demakki, atamalarni ham tahlil qilar ekanmiz, atamalar bir jihatdan lisoniy voqealik

¹⁰¹ Irisxanova O. O lingvokreativnoj dejatel'nosti cheloveka: otglagolnye imena. Moskva: VTII. 2004. 352 s.

¹⁰² Sayfuddinova M. Iqtisodiy diskursdagi asosiy atamalarning kognitiv tahlili. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. May, 2021. 833 b.

jarayonlarini bosib o'tadi. Bu jarayonlar ssenariy, skript, freym, geshtalt, prototip va kategoriyalash jarayonlaridir. Shunday ekan diqqat markazimizni diplomatiyada ishlatilib kelinayotgan va insoniyat uchun eng muhim ahamiyat kasb etgan tinchlik atamasining kognitiv tahliliga qaratmoqchimiz.

Turkcha – O'zbekcha tarjima lug'atlarida "*bariř*" so'zi "*tinchlik*" ma'nosini beradi. Biror bir kishi, jamiyat, davlatlarning boshqa kishi, jamiyat, davlatlar bilan urish-janjallarsiz bir-biri bilan totuv yashashiga *tinchlik* deb ataladi. Bu holat har bir jamiyat va davlatning rivojlanishida tinchlik suv va havodek zarur hisoblanadi. Shuning uchun ham ushbu so'z diplomatiya sohasining ajralmas atamaları qatoridan joy olgan. Lug'aviy ma'osiga qaraydigan bo'lsak, *bariř* so'zi mavhum ot, sanalmaydigan ot hisoblanadi. Ma'nosi esa yuqorida keltirdigimiz kabidir. Ammo atamalar xalq tilidagidan farq qiladi. Chunki atamalar so'zlarni maxsuslashtirish yo'li bilan xosil qilinadi. Demakki, xalqaro munosabatlar sohasida *bariř* so'zi qanday ma'nolarni bildirish uchun qo'llaniladi? Bu savolga kognitiv tilshunoslikning quyidagi usullari bilan javob berishga xarakat qilamiz.

Turkiyada diplomatik terminlar lug'atlarida yoki Türk Dil Kurumu tasdiqlagan lug'atlarda *bariř* atamasiga quyidagicha ta'rif berilgan:

- *Barışma işi (yarashuv)*¹⁰³

- *Savaşın bittiğinin bir antlaşmayla belirtilmesinden sonraki durum, sulh, hazar (urishning barham topganligining bir ahdlashma bilan e'lon qilinganidan keyingi vaziyat: sulh)*

- *Böyle bir antlaşmadan sonra insanlık tarihindeki süreç (Shunday bir ahdlashuvdan keyingi insoniyat tarixidagi davr)*

- *Uyum, karşılıklı anlayış ve hoşgörü ile oluşturulan ortam (kelishuv, bir-birini tushunish va toleranslik bilan shakllantirilgan davra)*¹⁰⁴.

Barış so'zi termin sifatida bu tushunchalarni anglatishi o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Ushbu so'z bu tushunchalarni anglatishi konseptning lisoniy voqealanish jarayonlari orqali sodir bo'lgan deya olamiz.

Kognitiv tilshunoslikda ssenariy konseptning lisoniy voqealanish jarayonlaridan biridir.

Ssenariy – biror-bir tipik xodisaga xos o'zaro bog'liq faktlarning ularning uzviyligini aks ettiruvchi namunaviy shakl yordamida yoritishdir¹⁰⁵. Shunga ko'ra, bariř deganimizda aqlimizga ikki davlat o'rtasidagi urishni nihoyasiga yetkazish

¹⁰³ www.tebdiz.com – turkcha elektron onlayn lug'at

¹⁰⁴ www.sabah.com.tr/tdk-anlami/baris-ne-demek-baris-tdk-sozluk-anlami

¹⁰⁵ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Sangzor nashriyoti, Jizzax – 2006. b.35

uchun yarashuv sulhi keladi. Bunga sabab esa kongnitiv tilshunoslikdagi ssenariy jarayonidir. Misol uchun, bir paytlar Napoleon Bonapart deyarli butun Yevropani o'ziga bo'ysundiradi. Bosib olgan davlatlari sekin asta Napoleonga qarshi birlasha boshlashadi. Natijada ikki dushman qo'shinlari Vaterlooda to'qnashadi va qattiq jang bo'lib o'tadi. Ushbu jangda Napoleon qo'shinlari butunlay tor-mor etiladi, Napoleon esa umrbod surgun etiladi. Mag'lub Fransiya bilan g'olib davlatlar Parijda sulh tuzib tinchlikni o'rnatiladi. Bu bir ssenariydir. Ko'pgina urishlar shunday yakun topadi. Tabiiy, tavsilotlar va voqealar farq qiladi, lekin "tinchlik o'rnatildi" deganimizda ko'z o'ngimizda shu voqealar gavdalanishi bir ssenariydir. Buning ortidan esa *bari* so'zi "sulh" ma'nosini bildiradigan atama hosil bo'lishiga zamin yaratiladi.

Bundan tashqari, *bari* deyilganda to'g'ridan to'g'ri aqlimizga unga aloqador so'zlar keladi. Misol uchun: *urush, g'alaba, mag'lubiyat, qarama-qarshi tomonlar...* Bu esa yuqoridagi ssenariy kabi skriptni chog'ishtirmoqda. Skript ham xuddi ssenariy kabi bir tushunchaga aloqador tushunchalarni bir oraga kelishidir.

Skript (inglizcha script so'zining tub ma'nosi qo'lyozma, yozuv) namunaviy konseptual tuzilmalarning bir turi sifatida qaralib, u inson tafakkurida aks etayotgan borliqdagi voqealarning me'yoriy ketma-ketligi namumasidir¹⁰⁶. Shunga ko'ra *bari* atamasi o'z ma'nosini to'liq ifodalashi uchun *urush, g'alaba, mag'lubiyat, qarama-qarshi tomonlar kabi* atamalarga ehtiyoji bor. Bu tushunchalarsiz *bari*dan anglashiladigan ma'no qusurligicha qoladi. Ya'ni, fikrimizni yanada soddaroq ifoda etadigan bo'lsak, ikki qarshi taraf bir-biri bilan urush olib bordi. Jang natijasi har doim ma'lum: bir taraf g'olib, ikkinchi taraf mag'lub bo'ladi. Bu holat oxir-oqibat tinchlikni tiklash uchun yarashuvga olib keladi. Demakki, aytib o'tgan tushunchalarimiz natijasida *bari* atamasi o'z ichiga *barisma i* (yarashuv) tushunchasini o'z ichiga singdiradi.

Kognitiv tilshunoslik inson tafakkuri bilan tilning munosabatini o'rganadi. Yana ham to'g'rirog', inson tafakkurida jonlangan voqea-hosidalarining tilda aks etish yo'llarini o'rganadi. Bu yo'llardan bir esa *freym* deyiladi. Freym kognitiv tilshunoslikda voqea-hodisalarni qayta ishlab qisqa shaklda ifoda etish uchun yordam beradigan jarayon. Misol uchun, *xarid* deganimizda yana bir qisqa jarayon keladi aqlimizga: sotuvchi – tovar – xaridor – pul orasidagi qisqa voqea. Bu jihatdan ssenariyga o'xshaydi. Ammo ssenariy vaziyatgacha bo'lgan paytni nazarda tutadi, freymda esa vaziyatning ayni o'zi hisobga olinadi. Endi esa *bari* atamasini freym hodisasi orqali ifoda etadigan bo'lsak, buning uchun qisqa voqea ya'ni suhldan keyingi qarama-qarshi tarafning tinch totuv yashashi voqeasini ayta olamiz. Bu tinch-

¹⁰⁶ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Sangzor nashriyoti, Jizzax – 2006. b.38

totuvlik turli qonunlar bilan, kelishuvlar bilan mustahkamlanishi, o'zaro ishonch va yordamsevarlik bilan davom etishi mumkin. Barış atamasining freym voqealanishi orqali o'rta chiqadigan ma'nosi quyidagichadir:

- *Böyle bir antlaşmadan sonra insanlık tarihindeki süreç (Shunday bir ahdlashuvdan keyingi insoniyat tarixidagi davr)*

To'g'ri bu aytganlarimiz bizning fikrimiz va bu mutlaqo to'g'ri demoqchi emasmiz. Faqat bu yerda natija va kelib chiqayotgan xulosalar shunga dalolat qilmoqda.

Yuqoridagi lisoniy voqealanishlar qaysi biri qachon aqlga kelishi, qaysi vaziyatda qanday ma'no ahamiyat kasb etishi albatta kontekstda bilinadi. Faqat kognitiv tilshunoslik til va tafakkurni o'rganar ekan, ma'nolarni kontekstda ayon bo'ladi deyish biroz ishni chigallashtirishi mumkin. Shuning uchun lisoniy voqealanishlar bir paytning o'zida bir butun holatida yoki butunning parchasi holatida namoyon bo'ladi. Ilm-fanda tadqiqotlar analiz, sintez yoli bilan olib borilishi bir metod holatiga kelgan. Xususan, lingvistika ham bundan mustasno emasdir. Lingvistikaning bir parchasi hisoblangan kognitiv tilshunoslikda konseptlarning voqealanishida ham voqealarga bir butun holatda, yoki biror-bir voqeaning qismi sifatida qarash mavjud. Bu kognitivistikada Geshtalt deb ataladi.

Geshtalt (nemischa obraz, struktura, yaxlit shakl) – ruhiy tuzilmalar, obrazlarning o'ziga xos yaxlitlikni ta'minlovchi belgi va xususiyatlarning umumlashmasini anglatadi¹⁰⁷. Demak, voqealikni idrok etish va ruhan his etish yaxlitlikni ko'rishdan boshlanadi. Yaxlitlik o'z ortida parchalarni yashiradi. Agar qarshimizga bir parchasi chiqsa, uning butunlik bilan aloqasini izlashimiz kerak bo'ladi. Yuqorida keltirib o'tgan voqealanishlarni bir bo'laklar holdida deb tasavvur etadigan bo'lsak, ularning butunlashtirib yaxlid holga keltirishimizga to'g'ri keladi. Maqsad esa voqealikni idrok etish va ruhan his etishdir.

Yuqorida turli lisoniy voqealanishlar asosida *barış* termini uchun quyidagicha ma'nolarni kashf etishga harakat qildik:

Skript: Barışma işi (yarashuv)

Ssenariy: Savaşın bittiğinin bir antlaşmayla belirtilmesinden sonraki durum, sulh, hazar (urishning barham topganligining bir ahdlashma bilan e'lon qilinganidan keyingi vaziyat: sulh)

Freym: Böyle bir antlaşmadan sonra insanlık tarihindeki süreç (Shunday bir ahdlashuvdan keyingi insoniyat tarixidagi davr)

¹⁰⁷ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Sangzor nashriyoti, Jizzax – 2006. b.47

Endi bu ma'nolarni geshtalt orqali birlashtiradigan bo'lsak, *bariř* – *urishni tugatish maqsadida tomonlarning yarashuvi, bu yarashuvni davom ettirmoq uchun tuzilgan sulh va shartnoma, bu sulh va shartnomalar soyasida urishdan keyingi qo'lga kiritilgan tinchli davridir.*

Bu bo'laklar o'zaro birlashishi uchun asos bo'lib xizmat qiladigan tamal tushuncha esa tinch-totuvlik tushunchasi. Ushbu atama bag'riga jo bo'lgan ushbu ma'nolarning barchasi shu tushuncha atrofida aylanadi. Bu voqealanishdan bahs olib borayotgan atamamizning to'rtinchi ma'nosi kelib chiqadi.

Barish - Uyum, karřilikli anlayiř ve hořgörü ile oluřturulan ortam (kelishuv, bir-birini tushunish va toleranslik bilan shakllantirilgan davra)

Shu tarzda, qalamga olganimiz xalqaro munosabatlar sohasida ishlatiladigan terminlardan hisoblangan *bariř* termini o'z ichiga olgan ma'nolarni kognitiv tarza ochib berishga harakat qildik. Bunda asos qilib olgan lisoniy voqealanishlardan ssenariy, skript, freym va geshtaltlar atamaning tafakkurda jonlanishi va qayta ishlanishi natijasida qanday tushunchalarni anglatishini tahlil qilishda yordam beradi.

Bularga qo'shimcha tarzda *bariř* atamasi diplomatik aloqalarda boshqa tushunchalar bilan birlashib yana yangi atamalarni shakllantirish va hosil qilishda ishtirok etadi. Lekin hosil qilingan har bir atamada tamal ma'no yana *tinch-totuv yashash, farovonlik* ma'nolari bo'lib qolaveradi. Chunki yuqorida aytib o'tganimizdek, bu atamaning ongimizda jonlanadigan asl shakli bu ma'nolardir. Atama qanchalik boshqa so'zlar bilan aloqaga kirishib boshqa atamalar va tushunchalar hosil qilmasin, so'zning asl o'zligidan kechib bo'lmaydi. Bu hech qanday gramatik qoida bilan bog'liq emas. Bu inson ongi va tafakkuri bilan bog'lik hodisadir.

Quyida Turkiya Respublikasi Tashqi Ishlar Vazirligi tomonidan tayyorlangan Xalqaro munosabatlar terminologiyasi lug'atida keltirib o'tilgan *bariř* so'zi ishtirok etgan atamalar ro'yxatini turkcha – inglizcha – o'zbekcha shakllarini ro'yxatini tuzdik. Bu tuzgan qisqagina lug'atchamiz faqatgina nomi keltirilgan manbadan olingan. Buning uchun *bariř* so'zi faqat berilgan ro'yxatdagina mavjud degan tushunchaga kelinmasligi kerak. Buni yuqoridagi fikrlarimizning dalili sifatida lug'atni e'tiboringizga havola etmoqchimiz.

1-shakl

Lug'at

Türkcha¹⁰⁸	Inglizcha	O'zbekcha
Dünya barışı	World peace	Dunyo tinchligi
İç barış	Domestic/internal peace	Ichki tinchlik
İstikrarlı barış	Stable peace	Barqaror tinchlik
Kalıcı barış	Lasting peace	Doimiy tinchlik
Ortadoğu barış süreci	Middle east peace process	Yaqin sharq tinchlik jarayoni
Soğuk barış	Cold peace	Sovuq tinchlik
Sürdürülebilir barış	Sustainable peace	Davomli tinchlik
Uluslararası barış ve güvenlik	International peace and security	Xalqaro tinchlik va xavfsizlik
AB barışı koruma gücü	EU peace keeping force	Yevropa Ittifoqi tinchlikparvar kuchlari
Anlaşmazlıkların barışçıl çözümü	Peaceful settlement of disputes	Nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish
Barış içinde bir arada yaşama	Peaceful coexistence	Tinch-totuv yashash
Barış inşası	Peace-building	Tinchlik qurilishi
Barış süreci	Peace process	Tinchlik jarayoni
Barış yapım süreci	Peace-making process	Tinchlik o'rnatish jarayoni
Barışa karşı suç	Crimes against peace	Tinchlikka qarshi jinoyat
Barışçıl çözüm	Peaceful solution	Tinch yechim
Barışçıl müdahale	Peaceful intervention	Tinch aralashuv
Barışçıl yaklaşım	Peaceful approach	Tinch yondashuv
Barışı koruma	Peace-keeping	Tinchlikni saqlash
Barışı koruma güçleri	Peacekeeping forces	Tinchlikparvar kuchlar
Barışın denetimi	Peace monitoring	Tinchlik nazorati
Barışın ihlali	Breach of peace	Tinchlikni buzish
Barışma	Reconciliation	Yarashtirish
Barışsever toplumlar	Peace loving peoples	Tinchliksevar

¹⁰⁸ Uluslararası İlişkiler Terminolojisi, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Tercüme Dairesi Başkanlığı tarafından hazırlanan Türkçe-İngilizce-Fransızca sözlük. Eylül, 2014. 26 s.

		jamiyatlar
BM barış gücü	UN peacekeeping force	BMT tinchlikparvar kuchlari
Bölgesel barış	Regional peace	Mintaqaviy tinchlik
Çok uluslu barış gücü	Multinational peace force	Ko'p millatli tinchlikparvar kuchlar

XULOSA

Atamashunoslikka kognitiv yondashuvda inson ongida struktur bilimlarning shakllanish va voqealanish jarayonlari masalasi asosiy o'rinda turadi. Kognitivistikada bilimlar strukturasi turlicha ko'rinishlar: freym, ssenariy, skript, geshtalt kabilar bilan ifodalanadi. «ongimizda egallangan bilimning aks etishini ifodalovchi tuzilmalar qatorida «skript», «ssenariy», «kognitiv model» kabilar borligini olimlar e'tirof etadilar. Ayrim ilmiy tadqiqotlarda esa semantika va gnoseologiya o'rtasidagi oraliq bosqichida obraz, geshtalt, freym, prototip, kategoriyalash kabi namunaviy birliklar yuzaga keladi deb ko'rsatilgan». Atamalardagi bunday turlichalik shunday izohlanadiki, ular butun mohiyati bilan bilimlarning turli-tuman ekanligini anglatadi, qolaversa, yuqorida keltirilganidek, har bir soha yoki yo'nalishga oid bilimlarda u yoki bu strukturani ifodalash uchun o'z atamasini qo'llashga harakat qilanadi. Bundan diplomatik aloqalarga oid terminlar ham musatasno emasdir.

Shunindek, atama tanlashda inson xotirasiga tayanish, uning oldingi bilimlaridan kelib chiqqan holda so'zlarni atama xoliga keltirish tabiiy xoldir. Chunki atamashunoslar ham biror-bir atamani o'rtaga tashlashda yoki tarjima qilishda tafakkurdagi voqealanishga qarashadi. Bu voqalanish turlicha ko'rinishlarda bo'lishini biroz oldin aytib o'tdik. Ushbu ilmiy ishning xulosasi sifatida *barış* atamasi qanday shakllangani, shakllanish jarayonida ongimizda qanday lisoniy harakatlar va voqealanishlar bo'lganini ilm insonlari e'tiboriga havola qildik. Bu voqealanishlar ssenariy, freym, sikript, geshtalt shakllarida namoyon bo'ldi va ulardan kelib chiqqan tushunchalar esa quyidagichadir:

Skript: Barışma işi (yarashuv)

Ssenariy: Savaşın bittiğinin bir antlaşmayla belirtilmesinden sonraki durum, sulh, hazar (urishning barham topganligining bir ahdlashma bilan e'lon qilinganidan keyingi vaziyat: sulh)

Freym: Böyle bir antlaşmadan sonra insanlık tarihindeki süreç (Shunday bir ahdlashuvdan keyingi insoniyat tarixidagi davr)

Geshtalt: Uyum, karşılıklı anlayış ve hoşgörü ile oluşturulan ortam (kelishuv, bir-birini tushunish va toleranslik bilan shakllantirilgan davra).

Yana shuni ham ta'kidlab o'tishimiz joizki, atamalarni lingvistik tahlil qilishda kognitiv tilshunoslik muhim jabhalardan biri bo'lib xizmat qilishi mumkindir.

REFERENCES

1. Abdukhalilova, D. (2019). The formation of double words and their place in linguistics. In *Proceedings of the scientific-practical conference" Young philology of Uzbekistan-2019* (Vol. 1, No. 30, pp. 172-173).
2. Ирисханова О. О лингвокреативной деятельности человека: отглагольные имена. Москва: ВТИИ. 2004.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik, Sangzor nashriyoti, Jizzax – 2006.
4. Sanakulov, Z. Linguistic Classification of Word-Forming Units in German and Uzbek: in the Confrontational Aspect. *ACTA NUUZ*, 1(4), 2020. 81-86s.
5. Qizi, S. M. A. (2021). IQTISODIY DISKURSDAGI ASOSIY ATAMALARNING KOGNITIV TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 831-845.
6. Sodiqov A, Abduazizov A, Irisqulov M. Introduction to linguistics. -T., 1981.
7. Uluslararası İlişkiler Terminolojisi, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Tercüme Dairesi Başkanlığı tarafından hazırlanan Türkçe-İngilizce-Fransızca sözlük. Eylül, 2014.
8. Xojiev A. Explanatory dictionary of linguistic terms. - T .: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2002.
9. Санакулов, З. И. (2020). Сўз ясалишининг лексикографик аспекти (немисча-ўзбекча луғатлар мисолида). *Ўзбекистонда хорижий тиллар*, 4(33), 31-45.
10. www.sabah.com.tr/tdk-anlami/baris-ne-demek-baris-tdk-sozluk-anlami
11. www.tebdiz.com – turkcha elektron onlayn lugʻat

O‘ZBEKISTONDA OLIY TA’LIM TIZIMI BORASIDA AMALGA OSHIRILAYOTGAN ISLOHOTLAR VA UNI MOLIYALASHTIRISHNING DOLZARB MASALALARI

Alisher, Bakberganovich Sherov

Urganch davlat universiteti dotsenti, i.f.f.d. (PhD)

Gulira’no, Ruzmetova Atabekovna

Urganch davlat universiteti magistranti

Ushbu maqolada O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimini rivojlantirish, aholini oliy ta’lim bilan qamrab olish darajasini oshirish, oliy ta’lim muassasalarini byudjet va nobyudjet moliyaviy manbalar hisobiga moliyalashtirishning joriy holati, oliy ta’lim muassasalarini moliyalashtirishda mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha xulosa va tavsiyalash ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, oliy ta’lim, davlat byudjeti, byudjetdan tashqari jamg‘armalar, investisiya, natijaviylikka ko‘ra moliyalashtirish, davlat-xususiy sherikchilik.

REFORMS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM IN UZBEKISTAN AND CURRENT ISSUES OF ITS FINANCING

ABSTRACT

This article summarizes and recommends the development of the higher education system in Uzbekistan, the increase in the coverage of the population with higher education, the current state of financing higher education institutions from budgetary and non-budgetary sources, the existing problems in financing higher education institutions and their elimination.

Keywords: education, higher education, state budget, extra-budgetary fund, investments, results-based financing, public-private partnership.

РЕФОРМЫ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ И ВАЖНЫЕ ВОПРОСЫ ЕЕ ФИНАНСИРОВАНИЯ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается развитие системы высшего образования в Узбекистане, увеличение охвата населения высшим образованием, современное состояние финансирования высших учебных заведений за счет бюджетных и внебюджетных источников, существующие

проблемы в финансировании высших учебных заведений и их Устранение, разработаны выводы и рекомендации.

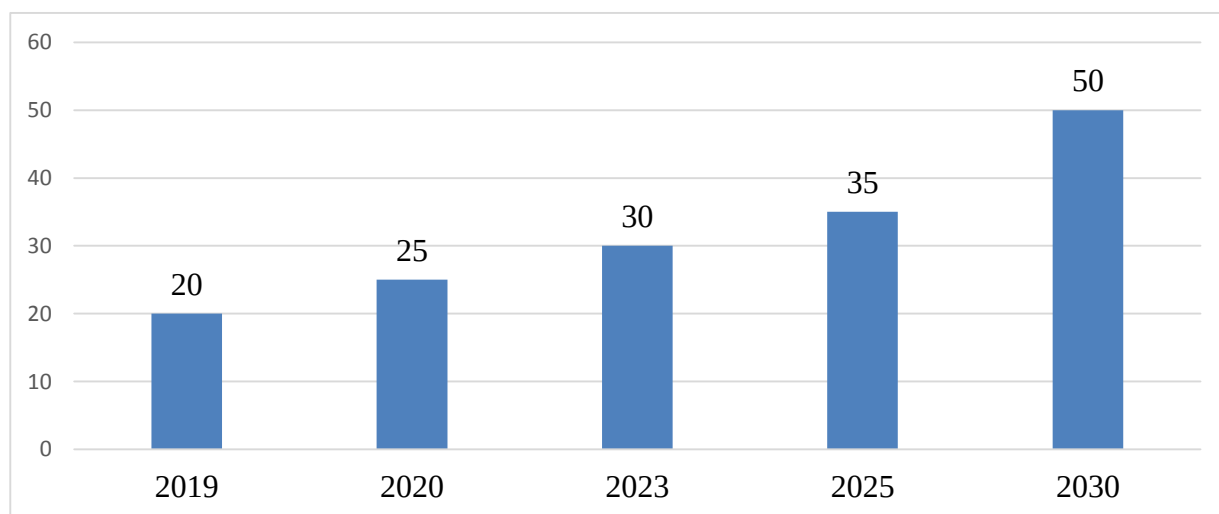
Ключевые слова: образование, высшее образование, государственный бюджет, внебюджетные фонды, инвестиции, финансирование по результатам, государственно-частное партнерство.

KIRISH

Hozirgi kun talablariga javob beruvchi zamonaviy ta'lim talablarini belgilaydigan eng muhim omillar nimalardan iborat degan savol tug'ilishi tabiiydir. Bunday omillarning asosiysi ta'lim tizimida yangi oltinchi texnologik yo'nalishga o'tish. Shu kungacha dunyoda beshinchi texnologik yo'nalishlar, ya'ni telekommunikatsiya, internet va elektronika hukmronlik qilgan. Yangi texnologik yo'nalishlar esa biotexnologiya, nanotexnologiya, sun'iy intellektga o'tishni, shuningdek, insonlarning bilim olishiga investisiya kiritishning alohida rolini o'z ichiga qamrab oladi. Bu sivilizatsiya rivojlanishining yangi bosqichi - axborot sivilizatsiyasi bosqichidir.

Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev ham mamlakatimizda oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalarini belgilashda yo'l qo'yilayotgan kamchiliklar to'g'risida to'xtalib o'tar ekan, quyidagilarni ta'kidlab o'tganlar: "Tarmoqlar rahbarlari kadrlarga ehtiyoj to'g'risidagi ma'lumotni Oliy ta'lim vazirligi va Iqtisodiyot vazirligiga taqdim etishadi. Keyin mutaxassislarni tayyorlash kvotalari bo'yicha chuqur o'ylanmagan takliflar ishlab chiqiladi. Buning natijasida kadrlar sifati va ularni ishga joylashtirish muammosi yildan-yilga kuchayib bormokda".

Mamlakatimizda oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida ishlab chiqilgan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish" konsepsiyasida bu ko'rsatkichni 2030 yilga kelib 50 foizga yetkazish belgilandi (1-rasm).

1-rasm. Bitiruvchilarning oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasi

Ushbu rasm ma'lumotlaridan shuni guvohi bo'lishimiz mumkinki, mamlakatimizda bitiruvchilarni oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasini 10 yil ichida 2,5 barobarga oshirish rejalashtirilgan. 2021 yilda bu ko'rsatkich 28 foizni tashkil etdi. Bunday ko'rsatkichga nafaqat mavjud oliy ta'lim muassasalarining qabul kvotalarini oshirish orqali, balki yangi oliy ta'lim muassasalarini ochish orqali ham erishish rejalashtirilgan. Hozirgi kunda mamlakatimizda oliy ta'lim muassasalari jami 159 ta, ulardan universitetlar 30 ta, institutlar 45 ta, akademiyalar 3 ta, filiallar 28 ta, Konservatoriya 1 ta, chet el OTM filiallari 28 ta, nodavlat oliy ta'lim muassasalari 24 tani tashkil etadi. Shunga munosib ravishda oliy ta'lim muassasalariga talabalarning qabul kvotasi ham mutanosib ravishda oshirildi. Jumladan, 2014 yilga nisbatan 2020 yilda OTMlari soni 1,9 barobarga oshgan, OTMlarga hujjat topshirgan abituriyentlar soni hamda qabul kvotasi natijalari esa mos ravishda 3,2 va 2,6 barobarga oshgan.

Shuningdek, 2014-2016 yillarda oliy ta'lim muassasalari va ularda o'qish niyatini bildirgan abituriyentlar sonining oshishiga qaramay, qabul kvotasi natijalarida kamayish tendensiyasi kuzatilmoqda, ya'ni abituriyentlari soni 2016 yilda 2014 yilga nisbatan 21,7 foizga oshishiga qaramay, qabul kvotasi natijalari 4,5 foizga kamaygan. 2017 yilga kelib esa, barcha tarmoq va sohalarda sodir bo'lgan o'zgarishlar kabi oliy ta'lim tizimida ham tub islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotasi 2016 yilgan qaraganda 35 foizga oshdi. Ushbu islohotlarni keyingi yillarda ham davom ettirish natijasida 2020 yilga kelib qabul kvotasi 2016 yilga qaraganda 2,7 barobarga oshishiga erishildi.

Respublikaning 16 ta oliy ta'lim muassasasida 2018/2019 o'quv yilidan boshlab xorijiy oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda qo'shma ta'lim dasturlari asosida kadrlar tayyorlash faoliyati yo'lga qo'yildi. Birgina 2019-2020 o'quv yilining o'zida AQSh, Germaniya, Fransiya Italiya, Finlyandiya, Niderlandiya, Turkiya, Indoneziya, Isroil va boshqa 22 ta davlatning 104 ta yetakchi universitetlari bilan hamkorlikda qo'shma ta'lim dasturlarida kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini isloh qilish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlarga qaramay, yuqori malakali kadrlar tayyorlash borasida oliy ta'lim tizimi oldida bugungi kunda o'z yechimini kutayotgan bir qator dolzarb muammo va kamchiliklar saqlanib qolmoqda, jumladan:

- bitiruvchilarning oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasi pastligicha qolmoqda. Bu ko'rsatkich 2016 yilda 9 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilga kelib 15 foizni va 2021 yilda esa 28 foizni tashkil etdi. Biroq bu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 60-70 foizni tashkil etadi;

- oliy o'quv yurtlari bilan kadrlar buyurtmachilarining o'zaro hamkorlikda kadrlar tayyorlash bo'yicha ishlar samarali tashkil etilmagan. Buning natijasida, birinchidan nazariya va amaliyotning uyg'unligi ta'minlanmaydi, ikkinchidan bitiruvchilarning ish bilan bandligini ta'minlanishida qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi, uchinchidan ish beruvchilarning oliy ta'lim muassasalariga investisiyalar kiritishi, homiylik yordamlarini ko'rsatishi, amaliyot jarayonida mavjud muammolarni olimlar bilan hamkorlikda bartaraf etishda faolliklari pastligicha qoladi;

- oliy o'quv yurtlarining innovasion faoliyati hamda tadqiqot natijalarini amaliyotga keng joriy etish va ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatiga iqtidorli yosh olimlar va talabalarni jalb etish natijadorligi yetarli darajada emasligi, shuningdek ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyasi ta'minlanmagan;

- talabalar turar joylari, kutubxonalar, sport sog'lomlashtirish va ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari quvvatlari mavjud ehtiyojni qanoatlantirmaydi, shuningdek ularning aksariyat qismida bugungi kun talablariga javob beradigan moddiy-texnik baza shakllantirilmagan.

- oliy o'quv yurtlarining zamonaviy o'quv va ilmiy laboratoriyalar bilan jihozlanish darajasi yetarli darajada emas, xalqaro standartlarga javob beruvchi o'quv laboratoriya uskunalarining ulushi atigi 10 foizni tashkil etadi, shuningdek o'quv jarayoni laboratoriya materiallari bilan yetarli darajada ta'minlanmagan;

– oliy o‘quv yurtlari mablag‘larining asosiy qismi ish haqiga sarflanib, o‘quv va ilmiy laboratoriyalarni modernizatsiyalashga, bino va inshootlarni kapital hamda joriy ta‘mirlashga yetarlicha mablag‘ yo‘naltirilmagan. Buning asosiy sabablaridan biri oliy ta‘lim muassasalari moliyaviy mablag‘larining yetishmasligi hisoblanib, uni bartaraf etish maqsadida moliyalashtirish manbalarini kengaytirish, uni diversifikatsiya qilish lozim;

– oliy ta‘lim muassasalarini moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiya qilinmaganligi, uning asosiy manbasini to‘lov-kontrakt summolari tashkil etishi;

– oliy ta‘lim muassasalarini moliyalashtirishda hududiy omillarni hisobga olmaslik va mahalliy byudjet mablag‘laridan foydalanmaslik;

– oliy ta‘lim muassasalari professor-o‘qituvchilari hamda ishchi xodimlarining ish haqi va unga ustamalar hisoblashning samarali tizimi ishlab chiqilmagan va boshqalar.

XULOSA

Mazkur muammolarning bartaraf etilishi nafaqat oliy ta‘lim muassasalarining reytingini va ta‘lim sifatini oshishiga olib keladi, balki ularning moliyalashtirish mexanizmiga ham ta‘sir ko‘rsatadi. Bu borada ilg‘or xorijiy tajribalarni tahlil qilish natijasida ularning ayrimlaridan mamlakatimiz oliy ta‘lim muassasalarini moliyalashtirish tizimida ham foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabr “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni
2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. /Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruzasi.
3. Raxmonov D.A. O‘zbekistonda ijtimoiy sohani moliyalashtirishni takomillashtirishning metodologik asoslari. Monografiya. – T.: Fan va texnologiya, 2017. –248 b.
4. Gulyamov S.S., Jumaev N.X., Raxmonov D.A., Tashxodjaev M.M. Ijtimoiy sohada investisiyalarning samaradorligi. Monografiya. – T.: «Iqtisodiyot», 2019. – 342 b.

5. Sherov, A. (2019). Reforms in the system of higher education and their impact on financial stability. *International Finance and Accounting*, 2019(3), 21.
6. Sherov, A. (2018) "LEGAL BASIS AND IMPORTANCE OF STATE FINANCING OF EDUCATION SYSTEM," *International Finance and Accounting*: Vol. 2018 : Iss. 2 , Article 92. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/interfinance/vol2018/iss2/92>
7. Maria Lung, Ioan Moldovan, Nistor Lung Alexandra "Financing higher education in Europe: issues and challenges" *Social and Behavioral Sciences* 51 (2012) 938 – 942
8. Шеров, А. Б., & Юсупов, Ш. Б. (2021). Зарубежный опыт эффективной организации денежно-кредитной политики в стране. *Scientific progress*, 2(1), 605-609.
9. Маслов В.И. Роль образования в современном мире// Век глобализации. Выпуск №2(12)/2013
10. Шеров, А. Б., & Раджабов, Х. М. (2021). Коммерческие банки как субъект финансирования инвестиционных проектов. *Scientific progress*, 2(1), 889-893.
11. Кучкаров, Ш., & Шеров, А. Б. (2022). ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДА НАТИЖАГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН БЮДЖЕТЛАШТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(2), 62-67.
12. А. Б. Шеров, & Х. А. Худайкулов (2021). ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА НА МИРОВЫХ ФИНАНСОВЫХ РЫНКАХ. *Scientific progress*, 2 (1), 1261-1265.
13. Ngo Van Long "Financing higher education in an imperfect world" *Economics of Education Review* xxx (xxxx) xxx–xxx
14. Кучкаров, Ш., & Шеров, А. Б. (2022). СЕМЕЙНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТЬ. *Барқарорлик ва Етакчи Тадқиқотлар онлайн илмий журнали*, 2(1), 154-157.
15. Bakberganovich, S. A. (2021). Ways to Increase the Efficiency of Financing Higher Education Institutions. *Journal of Marketing and Emerging Economics*, 1(7), 49–56. Retrieved from <http://openaccessjournals.eu/index.php/jmee/article/view/883>
16. Khudoykulov H.A., & Sherov A.B. (2021). DIGITAL ECONOMY DEVELOPMENT IN CORPORATE GOVERNANCE OF JOINT STOCK COMPANY. *Экономика и бизнес: теория и практика*, (3-2), 217-219. doi: 10.24412/2411-0450-2021-3-2-217-219

17. Шеров, А. (2017). Олий таълим муассасаларига бюджетдан ташқари маблағларни жалб этишни такомиллаштириш. " *Biznes-Эксперт*", (3 (111)), 3.
18. Шеров, А. Б. (2021). ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ АҚШ ТАЖРИБАСИ. *Scientific progress*, 1(6), 972-978.
19. Turabov, S. (2021). LEGAL BASIS OF FINANCIAL RELATIONS OF BUDGET ORGANIZATIONS IN THE IMPLEMENTATION OF PUBLIC PROCUREMENT. *International Finance and Accounting*, 2021(4), 3.
20. Шеров, А. Б. (2021). Олий таълим муассасаларини бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштиришни такомиллаштириш йўллари. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 1121-1133.
21. Арсаханова, З. А. (2021). Инвестиции в высшее образование и эффективность использования бюджетных средств. *Управление образованием: теория и практика*, 11(5), 117-125.
22. Шеров, А. Б. (2020). Олий таълим муассасаларини молиялаштиришни такомиллаштириш йўллари” мавзусидаги иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун тайёрланган докторлик диссертацияси.
23. Sh. B. Alisher (2019). Foreign experience in financing of higher educational system. *Экономика и бизнес: теория и практика*, (5-1), 41-43. doi: 10.24411/2411-0450-2019-10667
24. <https://president.uz/uz/lists/view/4378>
25. <https://edu.uz/uz/otm/index>

O‘ZBEKISTONDA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISHNING SIYOSIY - HUQUQIY MEXANIZMLARI VA CHORA-TADBIRLARI

Ulmas Chariyevna Djurayeva,

Termiz davlat universiteti Fuqarolik jamiyati kafedrası o‘qituvchisi.

e-mail: ulmas@tersu.uz

Sardor Qorjov o‘g‘li Begboyev,

Termiz davlat universiteti Yuridik fakulteti 2 bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi qonunchilik bazasining yaratilishi va sohaga oid muhim tashkiliy-huquqiy islohotlar tahlil etiladi. Xususan, keyingi yillarda mamlakatimizda aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirishga, jamiyatda korrupsiyaga murossasiz munosabatni shakllantirishga yo‘naltirilgan tizimli choralar ko‘rildi. Shuningdek, maqolada korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi so‘nggi yillarda qabul qilingan normativ hujjatlar mazmuni haqida ham ma‘lumotlar berilib, jamiyatimizda korrupsiyaga qarshi kurashishning dolzarb muammolari bo‘yicha ayrim takliflar ham sanab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: korrupsiya tushunchasi, korrupsion huquqbuzarlik, manfaatlar to‘qnashuvi, Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi, “halollik vaksinasi”, huquqiy ong va madaniyat.

ABSTRACT

This article analyzes the creation of a legal framework in the field of combating corruption in Uzbekistan and important organizational and legal reforms in this area. In particular, in recent years, our country has taken systematic measures aimed at raising the legal awareness and legal culture of the population, the formation of an intolerant attitude to corruption in society. The article also provides information on the content of normative documents adopted in recent years in the field of combating corruption, and lists some suggestions on current issues of combating corruption in our society.

Keywords: concept of corruption, corruption offense, conflict of interest, Anti-Corruption Agency, “honesty vaccine”, legal consciousness and culture.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется создание правовой базы в сфере противодействия коррупции в Узбекистане и важные организационно-правовые реформы в этой сфере. В частности, в последние годы в нашей

стране принимаются системные меры, направленные на повышение правосознания и правовой культуры населения, формирование в обществе нетерпимого отношения к коррупции. В статье также представлена информация о содержании антикоррупционных нормативных актов, принятых в последние годы, а также некоторые предложения по актуальным вопросам борьбы с коррупцией в нашем обществе.

Ключевые слова: *понятие коррупции, коррупционное правонарушение, конфликт интересов, Антикоррупционное агентство, «вакцина честности», правосознание и культура.*

KIRISH

Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirib borish qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylikni mustahkamlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda milliy huquq tizimini tubdan isloh qilish, jamiyatda huquqiy madaniyatni shakllantirish hamda malakali yuridik kadrlarni tayyorlash borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi.

Korrupsiyadan holi jamiyat va davlatni yaratish mamlakat taraqqiyotining mustaxkam kafolati bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2018 yil 7 dekabr kuni Konstitutsiyamiz qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan marosimdagi ma'ruzasida "Korrupsiya bilan hech qachon maqsadimizga erisha olmaymiz" deb [1], ta'kidlagan edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbekistonning korrupsiyaga qarshi kurash va "korrupsiyasiz soha"ni takomillashtirish bilan bog'liq dolzarb muammolarning muhim konseptual g'oyalari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning qator ma'ruza hamda asarlarida ("Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz". I jild; "Buyuk kelajagimizni mard va oliy janob xalqimiz bilan birga quramiz"; "Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarni ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi"; "Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz"; BMT Bosh Assambleyasi 72, 75-sessiyalarida so'zlagan nutqlari; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomalari), shuningdek, Respublikamiz olimlaridan Q.R.Abdurasulova ("Jinoyatning maxsus sub'ekti"), R.A.Zufarov ("Poraxo'rlik uchun jinoiy javobgarlik"), I.M.Mirzaraimov ("Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni oshkorlashtirishga qarshi kurashning huquqiy choralari"), Sh.R. Qobilov ("Korrupsiya: sabablari, shart-sharoitlari,

oqibatlarini va oldini olish yo'llari") larning asarlari, monografiyalari, risolalari, ilmiy-uslubiy maqolalarida o'rganilgan.

Mazkur maqolada o'rganilayotgan muammo ilmiy tadqiqotning siyosiy-huquqiy tahlil, qiyosiy tahlil, mantiqiylik, ilmiylik va xolislik metodlari asosida yoritilishiga harakat qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Barcha sohalarda islohotlarni amalga oshirish doirasida fuqarolarning huquq va manfaatlari himoya qilinishini, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyati ochiqqligini, jamoat va parlament nazoratini ta'minlash mexanizmlari takomillashtirildi.

Albatta, mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashishning huquqiy mexanizmi mustaqillikning dastlabki yillaridanoq yaratila boshlangan. Korrupsiyaga qarshi kurash ishlarini tashkillashtirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 1992 yil 3 martdagi "O'zbekiston Respublikasi Prokuraturasi tuzilmasida tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi poraxo'rlik, o'g'irliklar va boshqa suiiste'molchiliklarga qarshi kurash boshqarmasini tashkil etish to'g'risida"gi; 1994 yil 11 maydagi "Xususiy mulkchilik va tadbirkorlikni korrupsiya, reket va uyushgan jinoyatchilikning boshqa ko'rinishlaridan himoya qilishning tashkiliy chora-tadbirlari to'g'risida"gi; 1997 yil 28 maydagi "Korrupsiya, reket va terrorizmga qarshi kurashni takomillashtirish ishlarini yanada rivojlantirish to'g'risida"gi qarorlari qabul qilindi va ularning ijrosini ta'minlash yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqildi.

2008 yilda BMTning 2003 yildagi «Korrupsiyaga qarshi kurashish» Konvensiyasini ratifikatsiya qilinishi va ushbu konvensiyaga O'zbekiston Respublikasi qo'shilishi to'g'risida»gi Qonun qabul qilinishi katta ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, so'nggi yillarda korrupsiyaga qarshi kurashning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan Byudjet va Bojxona kodekslari (yangi tahrirda), «Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida»gi, «Ijtimoiy sheriklik to'g'risida»gi, «Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqqligi to'g'risida»gi, «Tezkor-qidiruv faoliyati to'g'risida»gi, «Elektron hukumat to'g'risida»gi, «Ichki ishlar organlari to'g'risida»gi qonunlar qabul qilindi. Bularning bari tom ma'noda davlatimiz tinchligini va xalq farovonligining huquqiy garovidir.

Qonunchilik tahlili korrupsiya bilan bog'liq qilmishlarga qarshi kurashish faoliyatining huquqiy asoslari ko'proq O'zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksida o'z ifodasini topgan. Buni quyidagilarda ko'rishimiz mumkin.

Mamlakatimizda “Korrupsiyaga qarshi kurash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni qonunchilik palatasi tomonidan 2016 yil 24-noyabrda qabul qilinib, Senat tomonidan 2016 yil 13-dekabrda ma’qullangan. Prezident tomonidan 2017 yil 3-yanvarda tasdiqlanib, 4 yanvardan kuchga kirdi. Qonun 34 moddadan iborat [2].

O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonuni davlat organlari faoliyatining ochiqligini va hisobdorligini ta’minlash, davlat boshqaruvi tizimining samaradorligini oshirish, davlat organlari, mansabdor shaxslarning o‘z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishi yuzasidan mas’uliyatini kuchaytirishga, korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida parlament va jamoatchilik nazoratini amalga oshirish maqsadlariga xizmat qilmoqda.

Qonunda korrupsiya, korrupsiyaga oid huquqbuzarlik, manfaatlar to‘qnashuvi kabi iboralarning mazmuni huquqiy jihatdan mustahkamlab qo‘yildi.

“Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonunning mazmun mohiyatiga qisqacha to‘xtaladigan bo‘lsak, unda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi huquqiy munosabatlarni to‘liq qonuniy tartibga solishga, davlat organlari, tashkilotlar hamda fuqarolik jamiyati institutlari tomonidan amalga oshirilayotgan korrupsiyaga qarshi qaratilgan chora-tadbirlar samaradorligini oshirishga, shuningdek korrupsiyani ijtimoiy hayotning barcha sohalaridan to‘liq bartaraf etishga, fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish orqali jamiyatda korrupsiyaning har qanday ko‘rinishlariga toqat qilmaslik muhitini yaratishga qaratilgan me’yorlar o‘z aksini topganligini ko‘rishimiz mumkin [2].

Shuningdek, qonunda korrupsiyaga qarshi kurashishning asosiy prinsiplari hamda bu boradagi davlat siyosatining muhim yo‘nalishlari, vakolatli organlar tizimi, fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlari, fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari va fuqarolarning mazkur sohadagi ishtiroki, shuningdek xalqaro hamkorlik mustahkamlab qo‘yilgan [4].

Qonun asosida davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoevning 2017 yil 2 fevraldagi «Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori qabul qilindi. Mazkur hujjatlar o‘z mazmun mohiyati, maqsadi bilan mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashning yangi bosqichini boshlab berdi.

Prezidentimizning 2017 yil 7-fevraldagi «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini Xalq bilan muloqot va inson

manfaatlari yilida amalga oshirishga oid davlat dasturida ham korrupsiyaga qarshi kurashishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish va korrupsiyaga qarshi kurashish samaradorligini oshirish bo'yicha tadbirlar belgilanganligi alohida qayd etildi.

Qonun normalarini hayotga tatbiq etish maqsadida yuqorida ko'rsatilgan Prezidentimiz qarori bilan 2017-2018 yillarga mo'ljallangan korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha davlat dasturi, Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi tarkibi tasdiqlandi. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar va ularning hududiy boshqarmalarida davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlarni amalga oshirish hamda korrupsiyaga oid xuquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash, ularga chek qo'yish, ularning oqibatlarini, ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etish borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda [5,6].

Qonundan ko'zlangan maqsad - korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iboratdir. Hujjatda "korrupsiya", "korrupsion huquqbuzarlik", va "manfaatlar mojarosi" kabi tushunchalarga izoh berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27-maydagi "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5729-sonli Farmoni asosida 2019 yil 1-avgustdan boshlab eksperiment tariqasida aynan oliy ta'lim sohasida "korrupsiyasiz soha" loyihasini amalga oshirish belgilab qo'yilganligi mamlakatda kechayotgan har qanday islohotning muvaffaqiyati birinchi navbatda ta'limga bog'liqligini ko'rsatadi [3].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27-maydagi "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-5729-son Farmoni bilan 2019-2020 yillarda korrupsiyaga qarshi kurashish davlat dasturi va Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasining yangilangan tarkibi tasdiqlandi. Bundan tashqari Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi faoliyat samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish bo'yicha maxsus komissiya tuzildi.

Keyingi yillarda mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida muhim tashkiliy-huquqiy islohotlar amalga oshirildi. Aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirishga, jamiyatda korrupsiyaga murosasiz munosabatni shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli choralar ko'rildi.

Shu bilan birga, iqtisodiyotni yanada o‘stirish, xalq farovonligini oshirish, mamlakatda investisiya muhitini yaxshilash borasidagi strategik vazifalarni hal etish korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta‘minlash hamda korrupsiya ko‘rinishlarining sabab va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo‘yicha yangi tizimli choralar ko‘rilishini taqozo qilmoqda [9].

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha respublika idoralararo komissiyasi tomonidan 2019 yil 30-avgustda Oliy ta‘lim tizimida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish va «Korrupsiyasiz soha» loyihasini amalga oshirish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi” tasdiqlangan. Loyihaning maqsadi- tizimda olib borilayotgan islohotlarni izchil davom ettirish, korrupsiyaning har qanday ko‘rinishiga barham berishdan iboratdir.

2020 yil 29-iyun kuni ushbu farmon bilan Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi tashkil etildi [7]. Agentlik korrupsiyani oldini olish va unga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda maxsus vakolatli davlat organi hisoblanib, prezidentga bo‘ysunishi va Oliy Majlis palatalari oldida hisobdor bo‘lishi ko‘zda tutilgan.

Shu bilan birga, iqtisodiyotni yanada o‘stirish, xalq farovonligini oshirish, mamlakatda investisiya muhitini yaxshilash borasidagi strategik vazifalarni hal etish korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta‘minlash hamda korrupsiya ko‘rinishlarining sabab va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo‘yicha “Korrupsiyaga qarshi murosasiz munosabatda bo‘lish muhitini yaratish, davlat va jamiyat boshqaruvida korrupsiyaviy omillarni keskin kamaytirish va bunda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 6-iyuldagi PF-6257-son Farmoni e‘lon qilindi [8].

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Yuqoridagi ma‘lumotlar va fikrlardan kelib chiqib, jamiyatimizda korrupsiyaga qarshi kurashishning dolzarb muammolari bo‘yicha quyidagi takliflar bermoqchimiz:

- jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirishga qaratilgan, aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha chora-tadbirlar oshirish;

- korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish borasida davlat organlarining nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan ijtimoiy sheriklik mexanizmlaridan, shu jumladan davlat organlari va

nodavlat notijorat tashkilotlari, fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari o'rtasida kelishuvlar va shartnomalar tuzishni nazarda tutadigan mexanizmlardan keng foydalanish;

- ma'muriy va byurokratik to'siqlarni bartaraf etish, ro'yxatga olish, ruxsat etish va lisenziyaga doir tartib-tamoyillarni soddalashtirish hamda ularning tezkorligini oshirish;

- davlat organlarining nazorat-tekshiruv vazifalarini maqbullashtirish, ularning faoliyatiga qonunga xilof ravishda aralashishga yo'l qo'ymaslik;

- davlat organlari va tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning masofaviy shakllarini keng joriy etish;

- korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlari mazmun-mohiyatini tushuntirishga qaratilgan axborot ma'lumotlarini tayyorlash va keng tarqatish, shu jumladan mavzuga oid videoroliklar yaratish, bosma materiallarni chop etishni kuchaytirish (plakatlar, risolalar, bukletlar);

- korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi faoliyat natijalarini televidenie, radio, bosma va elektron OAV orqali, shu jumladan mavzuga bag'ishlangan dasturlarni, intervyularni, muhokamalarni, press-konferensiyalarni va boshqa tadbirlarni doimiy ravishda tashkil etish;

- davlat organlari xodimlarini, tadbirkorlik sub'ektlarini va boshqa maqsadli guruhlarini jalb qilgan holda korrupsiyaga qarshi kurashish mavzusida o'quv seminarlari, konferensiyalar, davra suhbatlari va boshqa tadbirlar o'tkazish;

- ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, kommunal xizmat ko'rsatish sohasida va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning boshqa sohalarida aholi uchun adolatli shart-sharoitlarni hamda teng imkoniyatlarni yaratish, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan idoraviy korrupsiyaga qarshi kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida huquqiy ta'lim bo'yicha maxsus o'quv dasturini ishlab chiqishni hamda umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlarida korrupsiyaga qarshi mavzularni yanada kuchaytirishni nazarda tutadigan o'zgartirish va qo'shimchalarni davlat ta'lim standartlariga kiritish;

- davlat organlari mutaxassislari va ta'lim muassasalari o'qituvchilarini o'qitish, malakasini oshirish va qayta tayyorlash dasturlariga korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida maxsus o'quv dasturlari va mashg'ulotlarini olib borishni nazarda tutuvchi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish;

– korrupsiyaga qarshi kurashish masalasiga doir o‘quv-metodik va ilmiy adabiyotlarni ishlab chiqish va hokazolar.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Prezidentimizning 2020 yil 24 yanvar kuni Oliy Majlisga yo‘llagan murojaatnomasida “Korrupsiyaga qarshi kurashishda aholining barcha qatlamlari, eng yaxshi mutaxassislar jalb qilinmas ekan, jamiyatimizning barcha a‘zolari, ta’bir joiz bo‘lsa, “halollik vaksinasi” bilan emlanmas ekan, o‘z oldimizga qo‘ygan yuksak marralarga erisha olmaymiz. Biz korrupsiyaning oqibatlarini bilan kurashishdan uning barvaqt oldini olishga o‘tishimiz kerak”, deb ta’kidlab o‘tdilar.

REFERENCES

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma‘ruzasi // <https://uza.uz/uz/posts/bilimli-avlod-buyuk-kelazhakning-tadbirkor-khal-farovon-ayet-08-12-2018>
2. “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonun // <https://lex.uz/docs/3088008>
3. “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-5729-sonli Farmoni // <https://lex.uz/docs/4355387>
4. “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29-iyundagi PF-6013-sonli Farmoni // <https://lex.uz/docs/4875784>
5. “Korrupsiyaga qarshi murosasiz munosabatda bo‘lish muhitini yaratish, davlat va jamiyat boshqaruvida korrupsiyaviy omillarni keskin kamaytirish va bunda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 6-iyuldagi PF-6257-son Farmoni // <https://lex.uz/docs/5495529>
6. Mustafayev, U. U. (2021). TA’LIM BOZORI VA INTELLEKTUAL SOTSIAL “TOVAR” SIFATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(8), 218-226.
7. Худайбердиева, Г. Х., & Алланазаров, М. М. (2020). Ёшларни ғоявий тарбиялашнинг усуллари, шакллари ва воситалари. *ИННОВАЦИИ В ПЕДАГОГИКЕ И ПСИХОЛОГИИ*, (SI-2№ 1).

8. Давлатова Ш. Узбекистонда бошқарув структурасининг шаклланиши ва таракқиётида миллий масаланинг тутган урни (XX асрнинг 20-йиллари) //Тошкент: Navro'z. – 2016.
9. Khursandovna, K. G., & Umirzokvich, R. U. (2021, March). NATIONAL COLOR: CONTENT-ESSENCE. In *Archive of Conferences* (Vol. 17, No. 1, pp. 29-31).
10. Алланазаров М. М. Характеристика основных активных методов обучения //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2020. – №. 1. – С. 145-148.
11. Mustafayev, U. U. (2021). YANGI O 'ZBEKISTON: QADRIYATLAR VA FALSAFIY FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI BO 'YICHA AYRIM MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 568-577.
12. TURSUNOV, Z. N. (2021). STAGES OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN AFTER THE SECOND WORLD WAR. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука (Тараз)*, (9), 311-313.
13. Алланазаров М. Вопросы подготовки кадров в системе народного образования БНСП //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 5/S. – С. 95-99.
14. Хужаназаров А. З., Алламуратов Ш. А. РЕФОРМЫ В СИСТЕМЕ ЗДОРОВЬЯ УЗБЕКИСТАНА В ПОСЛЕДНИЕ ГОДЫ //Наука, техника и образование. – 2021. – №. 1 (76). – С. 19-23.
15. Mustafayev U. U. OLIY TA'LIM: SAVODSIZLIKNING ILDIZI QAYERDA? //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 7. – С. 313-317.
16. Allamuratova X. LINGUISTIC FEATURES OF CONTOMINATIONAL AND APOTROPEIC NAMES IN THE SYSTEM OF ANTHROPONYMS OF UZBEKISTAN //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 2. – С. 141-145.
17. Shodavlatovna D. S., Chorievna J. S. The issue of a just king in kaikous's nightmare //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 3. – С. 1416-1420.
18. Razhabovich P. T., Narzullaevich T. Z. A LOOK INTO THE HISTORY OF THE PREPARATION OF LOCAL PROFESSIONALS IN THE INDUSTRY //Ўтмишга назар журнали. – 2019. – Т. 26. – №. 2.

19. Алламуратов Ш., Джураева У. Ремесленные и торговые отношения в бекствах восточной Бухары в конце XIX–начале XX вв //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 3/S. – С. 105-110.
20. Жумаева Ш. Ч. РАЗВИТИЕ И СОХРАНЕНИЕ АУТЕНТИЧНОСТИ КАК УСЛОВИЕ ЕСТЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2020. – №. 4. – С. 46-49.
21. Pardaev T. R., Tursunov Z. N. THE ATTITUDE OF THE DESPOTIC REGIME TO NATIONAL AND RELIGIOUS VALUES //Ўтмишга назар журнали. – 2019. – Т. 23. – №. 2.
22. Дусназаров М. И., Жумаева Ш. Ч. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ С ПОЗИЦИЙ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНОЙ ТРАДИЦИИ //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2020. – №. 1. – С. 151-154.
23. Худайбердиева Г. Х. СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ, ЕЁ РАЗВИТИЕ //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2020. – №. 1. – С. 179-181.
24. Shodavlatovna D. S. et al. The issue of public administration in nizamulmulk's "policy" //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 3. – С. 1007-1012.
25. Mallaev N. R., Djalilov S. S. Political and Legal Mechanisms of the Fight against Corruption in Uzbekistan and High Effective Measures against It //International Journal of Development and Public Policy. – 2021. – Т. 1. – №. 7. – С. 1-4.

IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTAB SHAROITIDA UMUMIY VA KASB- HUNAR TA'LIMI MAZMUNINI INTEGRATSIYALASH

Kamaladin Kuronboyevich Matyakubov

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

13.00.05-Kasb-hunar ta'limi nazaryasi va metodikasi bo'yicha tayanch doktoranti

Texnologik ta'lim kafedrası o'qituvchisi

komolodinmatyakubov87@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola ta'lim soxasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan tanishtirish, amalda qo'llash va shu orqali ta'lim samaradorligini ta'minlash rivojlanish dinamikasini yanada jadallashtirish, bunda yaratilgan shart-sharoitlar va imkoniyatlardan samarali foydalanish, umum ta'lim maktablari uchun raqobat bardosh mutaxassislarni — bo'lajak fani o'qituvchilarni yetkazib berish bugungi kunda eng dolzarb masala hisoblanadi

Kalit soz'lar: ta'lim tarbiya, axborot texnoloilari, ta'lim sifati, ta'lim samaradorligi.

INTEGRATION OF GENERAL AND VOCATIONAL EDUCATION CONTENT IN A SPECIALIZED SCHOOL

Kamaladin Kuronboevich Matyakubov

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

13.00.05-Basic doctoral student on the theory and methodology of vocational education, Teacher of the Department of Technological Education

komolodinmatyakubov87@gmail.com

ABSTRACT

This article introduces information and communication technologies in the field of education, their practical application and thereby ensuring the effectiveness of education, further accelerating the dynamics of development, effective use of created conditions and opportunities, competitiveness for secondary schools The supply of specialists - future science teachers is the most pressing issue today

Keywords: education, information technology, quality of education, effectiveness of education.

ИНТЕГРАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБЩЕГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ ШКОЛЕ

Камаладин Куронбоевич Матякубов

Чирчикский государственный педагогический институт Ташкентской
области

13.00.05-Базовый докторант по теории и методике профессионального
образования

Преподаватель кафедры технологического образования
komolodinmatyakubov87@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены информационные и коммуникационные технологии в сфере образования, их практическое применение и тем самым обеспечение эффективности образования, дальнейшее ускорение динамики развития, эффективное использование созданных условий и возможностей, конкурентоспособность общеобразовательной школы. Предложение специалистов - наука будущего Учителя - самая актуальная проблема на сегодняшний день.

Ключевые слова: образование, информационные технологии, качество образования, эффективность образования.

KIRISH

Har qaysi davlat o'z rivojlanish yo'lini ilm fansiz tasavvur eta olmaydi. Shuningdek bizning mamlakatimizda ham ilm fanni rivojlantirish, malakali teran fikrlaydigan kadrlarni tayyorlash masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan.

Dunyo pedagoglarining eng katta muammolaridan biri o'qitish jarayonini soddalashtirish, o'quvchilarning bilim darajasini yuksaltirish, ularning fanni chuqur o'zlashtirish uchun ko'plab ta'lim shakllari hamda metodlar ishlab chiqilmoqda.

Tadqiqotning dolzarbligi. 20-asr oxiri 21-asr boshlarida dunyoda ro'y bergan murakkab ijtimoiy-siyosiy, madaniy va dunyoqarashdagi o'zgarishlar ta'lim tizimi oldida yangi muammolarni qo'yimoqda. Ta'lim sohasida sezilarli o'zgarishlarni keltirib chiqaradigan jahon taraqqiyotining asosiy zamonaviy tendentsiyalari quyidagilardan iborat:

- jamiyat taraqqiyoti sur'atlarini tezlashtirish va buning natijasida odamlarni tez o'zgaruvchan sharoitda hayotga tayyorlash zarurati;

• postindustrial, axborot jamiyatiga o'tish, madaniyatlararo o'zaro hamkorlik ko'lamini sezilarli darajada kengaytirish, shu munosabat bilan muloqot qilish qobiliyati va bag'rikenglik kabi shaxsiy fazilatlar alohida ahamiyatga ega;

• xalqaro hamjamiyat doirasidagi hamkorlik natijasidagina hal etilishi mumkin bo'lgan global muammolarning paydo bo'lishi va kuchayishi, bu esa yosh avlodda zamonaviy tafakkurni shakllantirishni taqozo etadi;

• jamiyat hayotini demokratlashtirish, siyosiy va ijtimoiy tanlash imkoniyatlarini kengaytirish fuqarolarning bunday tanlovga tayyorlik darajasini oshirish zarurligini ta'minlaydi;

• iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, raqobatning kuchayishi, malakasiz, past malakali ishchi kuchi ko'lamining qisqarishi, bandlik sohasidagi chuqur tarkibiy o'zgarishlar ishchilarning malakasini oshirish va qayta tayyorlashga doimiy ehtiyojni belgilab beruvchi o'sish sur'atlari; , ularning professional harakatchanligi;

rivojlangan mamlakatlarda milliy boylikning 70-80 foizini tashkil etuvchi "inson kapitali" qiymatining o'sishi ham yoshlar, ham kattalar uchun ta'limning intensiv, jadal rivojlanishiga olib keladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yangi tsivilizatsiya "muammolari" tabiiyki, ko'plab mamlakatlarni "ta'lim bum"iga, ta'lim tizimini chuqur isloh qilish to'lqiniga olib boradi. Bu turli mamlakatlarda sodir bo'lmoqda, bizningcha, Rossiya global tendentsiyalardan chetda qolishi mumkin emas va kerak emas.

Ta'limdagi o'zgarishlarning global tabiati:

- ta'lim maqsadlarini jiddiy yangilash;
- ta'limni individuallashtirishni chuqurlashtirish;
- ta'lim va o'z-o'zini tarbiyalashning innovatsion usullarini kengaytirish;
- o'rta ta'limni profillash, uni kasbiy ta'lim bilan integratsiyalash

Ta'lim O'zbekiston ijtimoiy va iqtisodiy sohalarda, milliy xavfsizlikni ta'minlash va davlat institutlarini mustahkamlashda duch keladigan muammolarni hal qilishda yordam berishi kerak.

Bu haqida -

Davlatning ta'lim siyosati 13-asrning birinchi o'n yilligida ta'lim tizimidagi rivojlanish va o'zgarishlar yo'nalishini belgilaydi. Ta'lim siyosati ta'lim sohasidagi milliy manfaatlarni aks ettiruvchi va ularni jahon hamjamiyatiga taqdim etish bilan birga, jahon taraqqiyotining umumiy tendentsiyalarini ham hisobga oladi.

Ta'lim mazmunini rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalariga ko'ra, yo'nalishlardan biri integratsiya .

- ta'limning turli tarkibiy qismlarining birligini izlashga urinishdir. Integratsiya zarurati barcha zamonaviy fanlar bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi va shuning uchun maktab fanlarini bir-biridan ajratib bo'lmasligi bilan bog'liq. O'quv fanlari o'rtasidagi bog'liqlik tegishli fanlar o'rtasidagi aloqalarning aksidir, ularning har biri o'z sohasida yagona mavjud moddiy dunyoni o'rganadi

Ta'lim mazmunini integratsiyalash muammosi hozirgi vaqtda zamonaviy didaktikaning eng muhim nazariy va amaliy masalalaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, mualliflar (P.R.Atutov, B.S.Gershunskiy, V.S.Lednev, I.Ya.Lerner, M.I.Maxmutov, A.M.Novikov) ta'lim mazmunining mohiyati uning jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi sifatida harakat qilishini ta'kidlaydilar. Pedagogik tizimlarda integratsiya jarayonlari metodologiyasining rivojlanishi B.C. asarlarida o'z aksini topgan. Bezrukova, M.N. Berulava, V.A. Ignatova, E.A. Kashina, E.V. Meshko-va, S.A. Sergeenok, L.V Trubaichuk, Yu.S. Tyunnikova, A.D. Ursula va boshqalar. Ushbu tadqiqotlarda pedagogik integratsiya integratsiyaning maqsadi, maqsad va vazifalariga qarab turlari va turlari, darajalari va yo'nalishlarining katta o'zgaruvchanligiga ega bo'lgan murakkab jarayon sifatida qoraladi.

Ta'lim tizimining rivojlanishining hozirgi bosqichi inson va uning atrofidagi dunyoning tabiiy yaxlitligi va ularni tabaqalashgan holda o'rganish o'rtasidagi bir qator qarama-qarshiliklar bilan tavsiflanadi; shaxsni shakllantirish va ta'lim va tarbiya usullari;

ta'lim mazmunining murakkablashishi, o'quv ma'lumotlari hajmining ko'payishi va uni o'zlashtirish uchun ajratilgan vaqt; ilmiy bilimlarni birlashtirish va o'quv fanlarining avtonomiyasiga intilish; bilimlarni sintez qilish, amaliy kasbiy faoliyatda kompleks qo'llash va tor mavzuga yo'naltirish zarurati; murakkab ishlab chiqarish muammolarini va mavjud mutaxassislarni tayyorlash tizimini hal qilish zarurati; ta'lim jarayonida gumanitar va tabiiy fanlar madaniyati.

Bundan kelib chiqqan holda, aynan integratsiya tabiat qonunlarining universalligi va birligi, predmetni idrok etishning yaxlitligi asosida ta'lim mazmunini tashkil etish shakli sifatida harakat qilishi mumkin, deb hisoblash maqsadga muvofiqdir.

tevarak-atrofdagi voqelikning ob'ekti, yagona dunyoqarashning shakllanishi, buning natijasida dunyoning integrativ manzarasi shakllanadi.

"2010 yilgacha bo'lgan davrda ta'limini modernizatsiya qilish kontseptsiyasi" va "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ixtisoslashtirilgan ta'lim kontseptsiyasi" da

ko'rsatilgan maktab uchun eng muhim ijtimoiy talab nafaqat ta'limga yo'naltirilganlikdir. Talabalar tomonidan ma'lum miqdordagi bilimlarni o'zlashtirish, balki ularning shaxsiyati, kognitiv va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, jamiyatda muvaffaqiyatli sotsializatsiya va mehnat bozoriga faol moslashish.

Shu bilan birga, bu muammolarni hal etish pedagogik faoliyatning organik tarkibiy qismiga aylanishi, o'rganish va rivojlanishning umumiy jarayoniga integratsiyalashuvi kerakligi ta'kidlanadi. Ta'lim siyosatining strategik hujjatlarida yoshlarni psixologik qo'llab-quvvatlash, kasbiy qiziqishlari, mayillikini aniqlash, muayyan kasbni egallashning real imkoniyatlarini aniqlashga ko'maklashish sharti sifatida kasbga yo'naltirishning yangi roli qayd etilgan.

XULOSA

Muammoning nazariyadagi va amaliyotdagi holatining zamonaviy metodologik manbalari (vatanimizdagi va chet eldagi) tahlil qilindi, o'quv jaranida shakllantirilishiga ta'siri ko'rsatib berildi.

O'quvchilarning mehnat tarbiyasida xalq an'analaridan foydalanishning pedagogik tizimi ishlab chiqildi.

3. O'qituvchi faoliyatining asosiy yo'nalishlarini aniqlashdan iborat

4. O'quv jarayoni samaradorligini tezkor tashhis qilish;

5. Tadqiqotlar Kasb-hunar ta'limi nazaryasi va metodikasi bo'yicha darslarida AKTdan foydalanish zarurligi haqidagi ilgari surilgan ilmiy farazning haqiqatini tasdiqladi.

REFERENCES

1. Sh. M. Mirziyoyev "Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir". O'zbekiston-2018yil
2. I.A.Karimov. Barkamol avlod- O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.- 64 b
3. Матякубов.К (2020). Мехнат тарбияси орқали ўқувчиларнинг ижтимоий ҳаётга мослашишларини таъминлаш. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1051-1056.
4. Матякубов.К The use of national traditions in the labor education of pupils// Academia,2020.Volume 10,Issue 10,pp 300-305
5. Матякубов.К., Raxmanov A.R. Maktablarda ta'limning ijtimoiy sheriklik modelini yaratishda klaster yondashuv. Academic research in educational sciences,2020.Volume 1,Issue 4,244-249 b.

6. Матякубов.К Process of Labor Preparation for Schoolchildren. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(09), 2405-2412.
7. Халмухамедова, М. А. (2020). Нақшбандия тариқати воситасида талабаларнинг касбий компетентлигини такомиллаштириш (технологик таълим мисолида). Мугʻаллим, 1(1).
8. Шермухамедов Р.С., Бурхонов А.Сущность воспитания и его место в селостной структуре образовательного просесса//Халқ таълими,2020, № 3 120-124 б.
9. Шермухамедов Р.С., Эшмонова .Узлуксиз таълим тизимида ўқувчиларни меҳнат тарбияси орқали ижтимоий ривожланишларини таъминлаш//Узлуксиз таълим,2020. 67-71 б.
10. Хамидов Ж.А.О некоторых формах, методах трудового воспитания младших школьников//Academic research in educational sciences,2020.Volume 1,Issue 3,1045-1050 с
11. Yakubova M.Y. Taʼlim-tarbiya jarayonida kreativ yondashuvning dolzarbligi va uning ahamiyati// Халқ таълими, 2020, № 3 84-88 б.
12. Якубова, М. Ю. (2020). УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИ ЎҚУВЧИЛАРИДА КРЕАТИВЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ЖИХАТЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, (3), 1057-1062.
13. Jumanova, F. U., & Halmuxamedova, M. A. (2020). Naqshbandiya tariqatining uzluksiz ta'lim tizimidagi kasbiy kompetentlikni shakllantirishdagi o'rni. *Uzliksiz ta'lim*, 812(6).
14. Матякубов.К «Нақшбандия тариқати воситасида талабаларда кластер усулида устоз-шогирд анъаналарини такомиллаштириш»// Academic research in educational sciences, 2020.Volume 1,Issue 3,1063-1071 б.
15. Abduvaliyev, U., & Butunov, J. (2020). Dynamic analysis of planetary mechanism of the horizontal forging machine. *International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology*, 7(6), 14031-14035.

JAMOAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA MILLIY GVARDIYA BO'LINMALARI HAMDA ICHKI ISHLAR ORGANLARI O'ZARO HAMKORLIGINING AYRIM JIHATLARI

Sadullayev Timur Shavkatovich

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti magistratura
tinglovchisi, mayor

ANNOTATSIYA

Maqolada jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlashda milliy gvardiya bo'linmalari hamda ichki ishlar organlari o'zaro hamkorligining huquqiy va tashkiliy asoslari ilmiy tahlil qilib, sohani nazariy va amaliy jihatdan takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan. Shuningdek, ushbu sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning natijalari ilmiy tahlil qilinib uning jamiyat hayotida tutgan o'rni bo'yicha fikr va mulohazalar bildirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: jamoat tartibini saqlash, jamoat xavfsizligini ta'minlash, ichki ishlar organlari, Milliy gvardiya organlari, patrul, post, patrullik xizmati, hamkorlik.

ABSTRACT

The article provides a scientific analysis of the legal and organizational framework for cooperation between the National Guard and law enforcement agencies in maintaining public order and security, as well as suggestions and recommendations for theoretical and practical improvement of the field. It also provides a scientific analysis of the results of reforms in this area and comments on its role in society.

Keywords: public order, public safety, law enforcement, National Guard, patrol, post, patrol service, cooperation.

АННОТАЦИЯ

В статье представлен научный анализ организационно-правовых основ взаимодействия Национальной гвардии и правоохранительных органов в сфере охраны общественного порядка и безопасности, а также предложения и рекомендации по теоретическому и практическому совершенствованию сферы. Также дается научный анализ результатов реформ в этой сфере и комментируется ее роль в обществе.

Ключевые слова: общественный порядок, общественная безопасность, правоохранительные органы, Национальная гвардия, патруль, пост, патрульная служба, сотрудничество.

KIRISH

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar doirasida aholining tinch va osoyishta hayotini ta'minlash hamda jamiyatimizda qonunga itoatkorlik va jamoat xavfsizligi madaniyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishidagi ishlarni «Xalq manfaatlariga xizmat qilish» tamoyili asosida tashkil etishning mutlaqo yangi mexanizm va tartiblari joriy etilib, davlat organlarining jamoatchilik tuzilmalari bilan o'zaro maqsadli hamkorligi yo'lga qo'yildi. Shu bilan birga, jahonda kuchayib borayotgan turli xavf-xatar va ziddiyatlar, el-yurt tinchligi va osoyishtaligiga tahdidlar, pandemiya, tabiiy va texnogen ofatlar mas'ul davlat tuzilmalariga o'z faoliyatini «Barcha sa'y-harakatlar inson qadri uchun» degan ustuvor g'oya asosida yanada takomillashtirish vazifasini yuklamoqda¹⁰⁹.

Shu sababli, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning tashabbusi va rahbarligi ostida so'nggi yillarda qabul qilingan qonun hujjatlari asosida ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan salmoqli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, ish uslublarini, aholiga xizmat ko'rsatish masalalarini, hamkorlik mexanizmlarini, raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasini va shaxsiy tarkib bilan ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etish choralari kuchaytirish bu boradagi tizimli ishlarning muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Shuningdek, hududlarda jinoyatchilik ahvolidan kelib chiqib, har bir tuman, shahar va mahallalarni toifalarga ajratish hamda hokimliklar, sektorlar va jamoatchilik bilan hamkorlikda jinoyat o'choqlari»ni bartaraf etish uchun barcha zarur kuch va vositalarni jalb qilish belgilandi¹¹⁰.

Bir so'z bilan aytganda ushbu sohada ilmiy tadqiqot olib borgan huquqshunos olimlar to'g'ri ta'kidlaganlaridek, ichki ishlar organlari bilan Milliy gvardiya faoliyatida amalga oshirilayotgan islohotlar huquq tartibotni mustahkamlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, jamoat tartibini saqlash va jamoat xavfsizligini ta'minlash faoliyatining samaradorligini oshirishga qaratilgan.

¹⁰⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi (2021 yil 29 noyabr) PF-27-son farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.12.2021 y., 06/21/27/1116-son

¹¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 26 martdagi «Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-6196-sonli farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 26.03.2021 y., 06/21/6196/0240-son.

Ma'lumki, har qanday davlat organi boshqa tuzilmalar bilan hamkorlikni tashkil qilmasdan turib, ichki imkoniyatlari doirasida o'z faoliyatining samaradorligini ta'minlay olmaydi. Jumladan, ichki ishlar organlari ham o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirishda tarkibiy tizimga kiruvchi tarmoq xizmatlari, boshqa huquqni muhofaza qilish idoralari, davlat va jamoat tashkilotlari bilan o'zaro hamkorlik qiladi¹¹¹.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bizga ma'lumki, bugungi kunda ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining o'zaro hamkorligi qonun hujjatlarida mustahkamlangan. Xususan, normativ-huquqiy hujjatlarda, ichki ishlar organlari o'z faoliyatini ochiq va shaffof tarzda, davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, boshqa tashkilotlar va fuqarolar, shuningdek ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlikda amalga oshirishi¹¹² shuningdek, Milliy gvardiya o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishda davlat organlari va boshqa tashkilotlar, fuqarolik jamiyati institutlari hamda fuqarolar bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hamkorlik qilishi belgilangan¹¹³.

O'zbekiston Respublikasining «Ichki ishlar organlari to'g'risida»gi va «Milliy gvardiyasi to'g'risida»gi qonunlari bu borada muhim huquqiy asos bo'lib hisoblanadi. Ushbu qonun asosida qabul qilingan qonun osti hujjatlarda ya'ni Prezident farmon, qaror va farmoyish, Vazirlar Mahkamasining qarori hamda idoraviy normativ-huquqiy hujjatlar va qo'shma qarorlarda ichki ishlar va Milliy gvardiya organlari o'zaro hamkorligining tashkiliy asoslarini belgilangan. Xususan, O'zbekiston Respublikasining «Ichki ishlar organlari to'g'risida»gi qonun va 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ichki ishlar organlarining faoliyati samaradorligini tubdan oshirish, jamoat tartibini, fuqarolar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlashda ularning mas'uliyatini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5005 son (2017 yil 10 aprel) farmoni jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini

¹¹¹ Зиёдуллаев М.З. Милиция таянч пунктларининг жамоат тартиби ва хавфсизлигини таъминлаш фаолиятини бошқаришни такомиллаштириш. Юрид. фан. номзоди. Дис.-Т., 2008. – Б. 114.

¹¹² Ўзбекистон Республикасининг ички ишлар органлари тўғрисидаги қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, – 2017. – № 37. – 978-м.

¹¹³ Ўзбекистон Республикасининг миллий гвардияси тўғрисидаги қонуни // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.11.2020 й., 03/20/647/1569-сон.

ta'minlash faoliyatini huquqiy tartibga soladigan muhim hujjatdir. Farmonda jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sub'ektlarining vazifalari, funksiyalari va javobgarligini aniq chegaralash, takrorlanuvchi va dolzarbligini yo'qotgan vakolatlarni chiqarib tashlash, bo'linmalarning tezkorligi va samaradorligini ta'minlovchi moddiy-texnik ta'minoti darajasini mustahkamlash, zamonaviy ilmiy-texnik vositalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, shu jumladan davlat xizmatlari sifatini yaxshilash nazarda tutildi.

Mazkur farmon ijrosi doirasida qabul qilingan ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash faoliyatini huquqiy tartibga solishda asosiy o'rin tutadigan quyidagi muhim hujjatlar – O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Toshkent shahrida jamoat tartibini saqlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashishning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish to'g'risida»gi PQ-3528-son (2018 yil 14 fevral), «Toshkent shahrida jamoat tartibini ta'minlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3786-son (2018 yil 19 iyun) va «Jamoat xavfsizligini ta'minlash samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4075-son (2018 yil 24 dekabr) qarorlari mamlakatimiz poytaxti – Toshkent shahrida ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari faoliyatini samarali tashkil etish, ular faoliyatiga ilg'or ish usullari va zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3528-son (2018 yil 14 fevral) qarori bilan Toshkent shahrida qayta tashkil etilgan ichki ishlar bo'limlari zimmasiga sektorlar hududlarida jamoat tartibini saqlashni amalga oshirish uchun javobgarlik yuklatilib, ularning rahbarlariga hududga birlashtirilgan patrul-post xizmati naryadlarining kundalik dislokatsiyasini belgilash huquqi berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3786-son (2018 yil 19 iyun) qarori asosida Toshkent shahrida jamoat tartibini ta'minlashning yangicha tizimini nazarda tutadigan «Xavfsiz poytaxt» konsepsiyasi joriy etilib, soat 16:00 dan 8:00 ga qadar vaqt oralig'ida ichki ishlar organlari, Milliy gvardiya saf bo'linmalari jamoat tartibini ta'minlash kuchlarining kamida 70 foizini, shuningdek, jamoatchilik vakillarini jalb qilish orqali tunu kun uch smenali patrul rejimi yo'lga qo'yildi. Shuningdek, qaror bilan: patrullik qilish uchun birlashtirilgan hududda jamoat tartibini buzish holatlari mavjud emasligi, ularning o'z vaqtida oldi olinishi va ularga chek qo'yilishi sutkaning kechki va tungi vaqtida xizmat olib borayotgan jamoat tartibini ta'minlash kuchlari faoliyatini baholashning eng muhim mezonlari hisoblanishi belgilandi; konsepsiyani

amalga oshirish doirasida jamoat tartibini ta'minlash kuchlarini muvofiqlashtirish va aloqa mobil markazlarining faoliyat yuritishi amaliyoti joriy etildi va ular ichki ishlar bo'limlari xizmat ko'rsatish hududlariga birlashtirildi; Toshkent shahrining har bir mahallasida «Fidokor yoshlar» jamoatchilik patrul guruhlarini tashkil etildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Toshkent viloyatida huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari kuch va vositalarini boshqarishning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish to'g'risida»gi PQ-4343-son (2019 yil 29 may) qarori Toshkent viloyatida jamoat tartibini saqlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashishning sifat jihatidan yangi bosqichga o'tish, shuningdek, ichki ishlar va Milliy gvardiya organlari jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash bo'linmalarining kuch va vositalarini nazorat qilish va boshqarishning samarali tizimini joriy etishda muhim ahamiyat kasb etdi. Xususan, mazkur qarorga muvofiq, Toshkent viloyati ichki ishlar organlari jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash bo'linmalari kundalik xizmat o'tashlari bevosita mintaqalar bo'yicha taqsimlanadi; mintaqaviy hududlar rahbarlariga patrul-post xizmati naryadlarining kundalik joylashuvini belgilash huquqi berildi; Toshkent viloyati tuman (shahar)larida Milliy gvardiya va ichki ishlar organlarining jamoat tartibini ta'minlash kuchlari tarkibida birgalikda patrullik xizmatini o'tash tartibi joriy qilindi.

Mamlakatimizda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash maqsadida davlat, jamiyat va shaxs xavfsizligini ta'minlash tizimida keng ko'lamli demokratik islohotlar izchil davom ettirilmoqda. Xususan, jamoat xavfsizligini ta'minlash, jinoyatchilikka qarshi kurashish va huquqbuzarliklar profilaktikasining yaxlit tizimini shakllantirish, ichki ishlar organlarining eng quyi bo'g'inidan respublika darajasigacha samarali faoliyatini yo'lga qo'yish va zamonaviy ish uslublarini joriy etish orqali mamlakatimizda huquq-tartibot va qonuniylikni mustahkamlash, aholining tinchligi va osoyishtaligini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-6196-son (2021 yil 26 mart) farmoni qabul qilindi.

Farmonga binoan ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash faoliyatini tashkil etishning mutlaqo yangi mexanizmlari sifatida quyidagilar belgilandi:

birinchidan, ichki ishlar organlarining tayanch punktlari negizida mahalla huquq-tartibot maskanlari bosqichma-bosqich tashkil etilishi belgilandi. Unga muvofiq, mahalla huquq-tartibot maskani hududdagi jamoat xavfsizligini ta'minlash,

huquqbuzarliklarning oldini olish va jinoyatchilikka qarshi kurashishning asosiy quyi bo'g'ini hisoblanib, uning negizida ichki ishlar organlarining tegishli sohaviy xizmatlari, Milliy gvardiya va boshqa davlat organlarining muvofiqlashtirilgan faoliyatini hamda jamoat xavfsizligini ta'minlash ishlarini tizimli tashkil etish va muvofiqlashtirish vazifasi profilaktika inspektoriga yuklatildi;

ikkinchidan, ushbu Farmon bilan ichki ishlar organlari tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha «yo'l xaritasi» tasdiqlandi. Unga muvofiq quyidagilarni nazarda tutuvchi jamoat xavfsizligini ta'minlashning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish belgilandi: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash; patrul-post va yo'l-patrul xizmatlari, huquqbuzarliklar profilaktikasi va probatsiya xizmatlari bo'linmalarining o'zaro hamkorlikda ishlashi bo'yicha yangi mexanizmlarni belgilash; Milliy gvardiya bo'linmalarining jamoat tartibini saqlash tizimidagi vakolatlari va shaxsiy javobgarligini belgilash; probatsiya nazoratidagi shaxslarning xulq-atvorini kunlik nazorat qilishda profilaktika inspektorlari bilan hamkorlik mexanizmlarini joriy etgan holda probatsiya bo'linmalarining faoliyati samaradorligini oshirish.

Jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha o'rnatilayotgan yangi mexanizmlarning samarali amalga oshirilishini ta'minlashda ichki ishlar organlarining roli va mas'uliyatini yanada oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ichki ishlar organlarining jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasidagi faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-5050-son (2021 yil 2 aprel) qarori qabul qilindi.

Qarorga muvofiq, Toshkent shahri va Toshkent viloyati ichki ishlar organlarining jamoat xavfsizligini ta'minlash borasidagi faoliyatini samarali tashkil etish maqsadida quyidagilarni nazarda tutuvchi yangi boshqaruv tizimi joriy etildi:

birinchidan, Toshkent shahri va Toshkent viloyatida jamoat xavfsizligini ta'minlash ushbu hududlardagi ichki ishlar va boshqa vakolatli organlarning mavjud kuch va vositalarini yagona «poytaxt mintaqasi» tamoyili asosida safarbar qilgan holda hamkorlikda amalga oshirilishi belgilandi;

ikkinchidan, jamoat tartibini ommaviy buzish bilan bog'liq holatlar yuzaga kelganda poytaxtdagi barcha ichki ishlar organlari faoliyatini, shuningdek, jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha vakolatli davlat organlari va jamoat tuzilmalari kuch va vositalarining yagona tezkor boshqaruvi Toshkent shahar Ichki ishlar bosh boshqarmasi zimmasiga, umumiy boshqaruvi ichki ishlar vaziri zimmasiga yuklatildi.

Yagona «poytaxt mintaqasi» tamoyili asosida ishlarni samarali tashkil etish maqsadida Toshkent shahar va Toshkent viloyati ichki ishlar bosh boshqarmalari

boshliqlarining hamraisligida Jamoat xavfsizligini ta'minlash masalalari bo'yicha muvofiqlashtiruvchi kengash tashkil etildi. Toshkent shahar va Toshkent viloyati Milliy gvardiya boshqarmalarining boshliqlari mazkur Kengash raisining o'rinbosarlari hisoblandi. Kengash yig'ilishlari har oyda kamida bir marotaba o'tkazilishi hamda unda poytaxt mintaqasida kriminogen va ijtimoiy vaziyatni tahlil qilish natijasida aniqlangan muammolarni o'zaro hamkorlikda hal etish bo'yicha manzilli choralar aniqlanishi belgilandi.

Shu bilan birga, Toshkent shahar Ichki ishlar bosh boshqarmasi huzurida Yagona tezkor boshqaruv markazi tashkil etilib, unga quyidagilar asosiy vazifalari etib belgilandi:

birinchidan, poytaxt hududida kriminogen va ijtimoiy vaziyatni uzluksiz monitoring qilish, jamoat xavfsizligini ta'minlashga jalb etilgan ichki ishlar organlari, Milliy gvardiya, Favqulodda vaziyatlar vazirligi va Toshkent shahar hokimligining tegishli kuch va vositalarini boshqarish;

ikkinchidan, jinoyatlar, hodisalar va favqulodda holatlar haqidagi xabarlariga tezkorlik bilan munosabat bildirish, jamoat tartibini ommaviy buzish bilan bog'liq holatlar yuzaga kelganda vakolatli idoralarning harakatlarini markazlashgan holda muvofiqlashtirish.

Mamlakatimizning tinchligi va osoyishtaligiga bo'lgan har qanday tahdidlarning oldini olish, jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohasida yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash tizimini ilg'or xalqaro standartlar asosida tashkil etish, shuningdek, zamon talablaridan kelib chiqib, ushbu sohadagi bo'linmalarining kadrlar salohiyatini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida professional kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-5077-son (2021 yil 15 aprel) qarori qabul qilindi. Qarorga muvofiq Milliy gvardiya Harbiy-texnik instituti O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti etib qayta tashkil etildi.

Universitetda Ichki ishlar vazirligi uchun – jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasining tegishincha jamoat tartibini saqlash, yo'l harakati xavfsizligi va pasport tizimi talablarini amalga oshirish yo'nalishlarida malakali kadrlarni maqsadli tayyorlash yo'lga qo'yildi. Shuningdek, jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha faoliyatni samarali tashkil etishga qodir bo'lgan malakali mutaxassislarni tegishli ixtisoslik va huquqshunoslik yo'nalishlari bo'yicha chuqurlashtirilgan holda o'qitish hamda ularni jangovar va jismoniy tayyorgarlikdan o'tkazish orqali maqsadli tayyorlash Universitetning asosiy faoliyat yo'nalishlari etib belgilandi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 26 martdagi «Jamoat xavfsizligini ta’minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-6196-son Farmoniga muvofiq, shuningdek, mamlakatimizda jamoat xavfsizligini ta’minlash tizimini yanada rivojlantirish hamda ushbu sohadagi davlat siyosatining istiqbolli yo‘nalishlarini belgilash maqsadida, yana bir muhim hujjat, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi (2021 yil 29 noyabr) PF-27-son farmoni qabul qilindi.

Farmonga muvofiq, quyidagilar belgilandi. Xususan,

birinchidan, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar markazlari va Toshkent shahrida ommaviy tadbirlarni o‘tkazishda hamda istirohat bog‘lari, xiyobonlar va bozorlarda jamoat tartibini saqlashni tashkil etish bevosita Milliy gvardiya bo‘linmalari tomonidan amalga oshirilishi belgilandi;

ikkinchidan, jamoat tartibini saqlash sohasida sodir etiladigan ma’muriy huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi ishlarni ko‘rib chiqish vakolati ichki ishlar organlari bilan bir qatorda Milliy gvardiyaga berilishi bo‘yicha vazifalar belgilandi;

uchinchidan, Ichki ishlar vazirligi, Milliy gvardiya jamoat xavfsizligini ta’minlovchi sub’ektlar sifatida mustahkamlandi va ularning aniq vakolat doiralari belgilandi.

Mazkur farmon asosida tasdiqlangan «2022 – 2025 yillarda O‘zbekiston Respublikasida jamoat xavfsizligini ta’minlash tizimini rivojlantirish strategiyasi»ga muvofiq, quyidagi vazifalar belgilandi,

birinchidan, guruhviy qonunbuzarliklar va ommaviy tartibsizliklarni bartaraf etish vaqtida Milliy gvardiya va ichki ishlar organlari tomonidan foydalaniladigan maxsus texnik vositalarni, shuningdek, tezkor axborot almashish, quyi tizimdagi bo‘linmalarni oqilona boshqarish va fuqarolar xavfsizligini ta’minlash mexanizmlarini takomillashtirish;

ikkinchidan, «Jinoyat o‘choqlari» hisoblangan hududlarda tungi vaqtda ichki ishlar organlari va Milliy gvardiya bo‘linmalarining harbiy xizmatchilari va xodimlaridan iborat avtopatrul, otliq va piyoda patrullarning uzluksiz faoliyatini yo‘lga qo‘yish, ularning vakolat doirasini belgilash va funksional majburiyatlarini tasdiqlash;

uchinchidan, Milliy gvardiya va ichki ishlar organlari jamoat tartibini saqlashga mas’ul bo‘linmalarining huquqbuzarliklarni aniqlash va ma’muriy jazo choralari qo‘llash vakolatini kengaytirish;

to'rtinchidan, Milliy gvardiya va ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash bo'linmalari hamda «Fidokor yoshlar» jamoatchilik patrul guruhlarini faoliyatini muvofiqlashtirishning samarali mexanizmlarini yo'lga qo'yish;

beshinchidan, Milliy gvardiya va ichki ishlar organlaridan jamoat tartibini saqlashga jalb qilingan bo'linmalarning axborot tizimlari (probatsiyaning markazlashgan elektron tizimi, yo'l harakati xavfsizligi xizmatining yagona avtomatlashtirilgan axborot-tahlil tizimi) bazasida «E-jamoat havfsizligi» yagona avtomatlashtirilgan axborot tizimini ishlab chiqish va amaliyotga to'liq tatbiq etish.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'tgan davr ichida jamoat tartibini saqlash va xavfsizlikni ta'minlash, jinoyatchilikka qarshi kurash va huquqbuzarliklar profilaktikasi sohasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli va tizimli islohotlar o'z samarasini bermoqda. Bugungi kunda 2017 yilga nisbatan jinoyatlar soni 12 mingga kamaygani, joriy yilning olti oyi yakuniga ko'ra esa, mavjud 9 ming 251 ta mahalladan qariyb 50 foizida bironta ham jinoyatga yo'l qo'yilmaganini alohida ta'kidlash lozim. Bu albatta islohotlarimizning ijobiy samarasidan dalolat beradi va bu ishlarimizni izchil davom ettirishni taqozo etadi¹¹⁴.

Ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi o'zaro hamkorligini tashkil etish masalalari ko'rilayotganda, avvalo o'rganilayotgan ob'ektda *o'zaro hamkorlik* tushunchasiga ta'rif berib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlashdagi *o'zaro hamkorlik* – ushbu faoliyat bilan shug'ullanuvchi sub'ektlarning qonun va qonun osti normativ-huquqiy hujjatlariga asoslanib, o'zaro kelishilgan holda faoliyatning shakl va usullari, xizmat vakolatlaridan samarali foydalanishi bo'lib¹¹⁵, bunda ikki yoki undan ortiq xizmat, ya'ni boshqaruvning bir-biriga bo'ysunmagan alohida ishtirokchilari o'z harakatlarini o'zaro kelishib bajarishadi¹¹⁶. Kriminolog Z.S. Zaripov aytganidek, hamkorlikni tashkil qilishga ichki ishlar organlari tizimidagi mehnat taqsimoti, tarkibiy bo'linmalar o'rtasida vazifalar va majburiyatlarning taqsimlanishi kabi masalalarni qamrab olgan maqsadning vujudga kelishi sifatida ham qarash mumkin. O'zaro

¹¹⁴ Мирзиёев Ш.М. Ватанимиз мустақиллиги – биз учун куч-қудрат ва илҳом манбаи, тараққиёт ва фаровонлик асоси // Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 30 йиллик байрамига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи / [Электрон манба]. – URL: <https://president.uz/uz/lists/view/4596> (мурожаат вақти: 04.09.2021).

¹¹⁵ Афанасьев В. А. Организация работы участкового инспектора милиции. – М., 1990. – С. 38.

¹¹⁶ Пулатов Ю. С., Исмаилов И. У., Қурбонов А. Ички ишлар органларида бошқарув асослари. – Т., 2005. – Б. 104.

hamkorlikning maqsadi boshqaruv tizimi oldida turgan umumiy vazifalarini hal etishda kuch va vositalarni to'g'ri taqsimlashni anglatadi¹¹⁷.

Huquqshunos olim I. Ismailov o'z tadqiqotlarida bu boradagi hamkorlikni quyidagi to'rt yo'nalishga: a) ichki idoraviy hamkorlik; b) idoralararo hamkorlik; v) jamoatchilik bilan hamkorlik; g) xalqaro hamkorlikka ajratadi¹¹⁸. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi o'zaro hamkorligi keng qamrovli aloqalarni o'z ichiga oladi va organlarning *tashqi hamkorlik* yo'nalishi hisoblanadi.

Barcha sharoitlarda ham hamkorlik qo'shma tadbirlarni rejalashtirish va o'tkazish, ma'lumotlarni ayirboshlash, jamoat tartibini muhofaza qilish masalalari yuzasidan takliflar tayyorlash va tegishli tashkilotlarga taqdim etish yo'li bilan amalga oshiriladi¹¹⁹.

Ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi o'zaro hamkorligini turli shakllari mavjud bo'lib, ularni shartli ravishda ikkiga: *o'zaro axborot almashish* hamda faoliyatga doir muayyan chora-tadbirlarni hamkorlikda rejalashtirish, amalga oshirish, natijalarini umumlashtirish, muayyan vazifalarni hal qilishda o'zaro yordam berish va qo'llab-quvvatlashda namoyon bo'ladigan *amaliy hamkorlik*ka ajratish mumkin.

Jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohasida ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining o'rtasidagi o'zaro axborot almashish hamkorlikning keng tarqalgan shaklidir. Ichki ishlar organlarining xodimlari aynan axborotni yig'ish, tahlil qilish va uni almashish asosida ishlab chiqqan xulosaga ko'ra huquqbuzar yoki huquqbuzarlikka moyil bo'lgan shaxslar bilan munosabatda bo'lishi, ularning taqdirlarini belgilashi bois ayrim olimlar tomonidan axborot olish va unga ishlov berishni ichki ishlar organlari faoliyatining asosiy texnologiyalaridan biri deya ta'kidlanadi¹²⁰.

Ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi o'zaro hamkorligining *prinsiplarini* quyidagilar tashkil etadi:

- Konstitutsiya va qonun ustuvorligi;
- oldindan ishlab chiqilgan va kelishilgan reja asosida o'tkazilishi;

¹¹⁷ Зарипов З. С. Профилактическая функция следственных подразделений органов внутренних дел. – Т., 1980. – С. 57.

¹¹⁸ Исмаилов И. Терроризмга қарши кураш // Қонун ҳимоясида. – 2004. – № 7. – Б. 30–31.

¹¹⁹ Ички ишлар органларининг маъмурий фаолияти. Проф. У. Таджихановнинг умумий таҳрири остида. – Т., 1996. – Б. 144.

¹²⁰ Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шели; Пер. с англ. – СПб., 2003. – С. 465.

- quyi organlarning yuqori organlarga bo'ysunishi;
- belgilangan vakolat doirasidan chetga chiqmaslik;
- har qanday masalalarning uyushqoqlik va tezkorlik bilan hal etilishi.

Nazarimizda, hozirgi kunda ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi o'zaro hamkorligi: *birinchidan*, birgalikda yo'riqnomalar o'tkazishda; *ikkinchidan*, huquqbuzar va jinoyat sodir etishga moyil bo'lgan shaxslar haqida axborotlarni o'zaro almashishda; *uchinchidan*, huquqbuzarliklar jumladan, jinoyatlarning sodir etilish sababi va sharoitlarini aniqlash hamda bartaraf etishda; *to'rtinchidan*, jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash hamda huquqbuzarliklar profilaktikasiga doir tadbirlarni hamkorlikda amalga oshirishda; *beshtinchidan*, ilg'or tajribalarni o'zaro almashishda namoyon bo'lmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi o'zaro hamkorligini samarali tashkil etilishi, *birinchidan*, ushbu hamkorlikning huquqiy tartibga solinganligiga; *ikkinchidan*, o'zaro hamkorlikning asosiy yo'nalishlari, usul va shakllarining, kuch va vositalarining aniq belgilab olinganligi, shuningdek hamkorlikning funksional vakolatlar doirasi bilan aniq chegaralanganiga; *uchinchidan*, hamkorlikning muhim sharti bo'lgan axborot muhitining yaratilganligiga; *to'rtinchidan*, hamkorlikning birgalikda rejalashtirilishi, rejalarning amaldagi ijrosi samarali ta'minlanishi va ish natijalarining birgalikda tahlil qilib borilishiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi o'zaro hamkorligining *o'ziga xos jihatlari* sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- birgalikdagi faoliyatning sub'ekt, ob'ekt va predmeti, umumiy maqsad, vazifa va yo'nalishlarining mavjudligi;
- hamjihatlik, o'zaro yordam ko'rsatish va o'zaro qo'llab-quvvatlashga asoslanganligi;
- ijobiy natijalarga erishish uchun intilish;
- hamkorlikning mukammal (optimal), har ikki tomon uchun maqbul shakl va usullarining qo'llanishi;
- axborot ta'minoti va tahlilga egaligi;
- ishtirokchilarning hamkorlikni tashkil etish uchun mas'ulligi va birgalikdagi faoliyatning baholab borilishi.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash joizki, ichki ishlar va Milliy gvardiya organlarining jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi o'zaro hamkorligining huquqiy va tashkiliy-taktik asoslarini takomillashtirish jamoat tartibi va fuqarolar xavfsizligiga qarshi qaratilgan g'ayriijtimoiy hatti-harakatlarni aniqlash, ularning oldini olish va bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish kabi faoliyatlarini samarali tashkil qilish uchun imkon beradi.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Ватанимиз мустақиллиги – биз учун куч-қудрат ва илҳом манбаи, тараққиёт ва фаровонлик асоси // Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 30 йиллик байрамига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи
2. Зиёдуллаев М.З. Милиция таянч пунктларининг жамоат тартиби ва хавфсизлигини таъминлаш фаолиятини бошқаришни такомиллаштириш. Юрид. фан. номзоди. Дис.-Т., 2008. – Б. 114.
3. Ўзбекистон Республикасининг ички ишлар органлари тўғрисидаги қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, – 2017. – № 37. – 978-м.
4. Asadov, S. F. O. G. L. (2021). FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDA DAVLAT ISHTIROKI (DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 789-799.
5. Koryogdiyev, B. U. O. (2021). BITIMNI HAQIQIY EMAS DEB TOPISH VA UNING OQIBATLARINI QOLLASH FUQAROLIK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH VOSITASI SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 211-225.
6. Ўзбекистон Республикасининг миллий гвардияси тўғрисидаги қонуни // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.11.2020 й., 03/20/647/1569-сон.

MASLAHAT VA KONSALTING XIZMATLARI: HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MASALALARI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-2-299-309>

Atalikova Guljazira Shuraxanovna

M.Auezov nomidagi Janubiy Qozog'iston davlat universiteti Yuridik fakulteti
Fuqarolik huquqi va fuqarolik protsessi kafedrasining katta o'qituvchisi, PhD

Asadov Shahriddin Faxriddin o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti Fuqarolik huquqi kafedrasida o'qituvchisi
e-mail: shahriddinasadov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada konsalting xizmatlari va ularning xususiyatlari, ularning mazmun mohiyati va ushbu munosabatlar ishtirokchilari haqida fikr yuritilgan. Maslahat va konsalting xizmatlarining vujudga kelish tarixi, ularning vujudga kelish zarurati va hozirgi kunda mavjud konsalting xizmatlari turlari haqida fikr yuritilgan. Hozirgi kunda ko'rsatilayotgan konsalting xizmatlarini turlari haqida fikr yuritilib, mazkur xizmatlarning xususiyatlari va alohida jihatlari haqida qisqacha tahlil amalga oshirilgan. Shuningdek, ushbu munosabatlar ishtirokchilarning huquqiy maqomi va ularning o'zaro munosabatlardagi huquq va majburiyatlari, jumladan, xizmatlar ko'rsatuvchisining majburiyatlari va vazifalari, unig ushbu xizmatlarni ko'rsatish tartibi va ushbu jarayonda rioya etilishi kerak bo'lgan qoidalar masalalari muhokama qilingan. Xizmatlar foydalanuvchisidan mazkur xizmatlardan ko'zlangan natijalarga erishish uchun talab qilinadigan harakatlar haqida ham to'xtalib o'tilib, ushbu munosabatlarni samarali tartibga solish uchun taraflarning huquq va majburiyatlarini aniq belgilab olish zarurati haqidagi fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: konsalting xizmatlari, konsalting xizmatlari taraflari, konsalting xizmatlari foydalanuvchisi, konsalting xizmatlarini ko'rsatuvchi, konsalting xizmatlari turlari, huquqiy konsalting, buxgalteriya va moliya sohasidagi konsalting xizmatlari, shartnoma taraflarining fuqarolik huquqiy javobgarligi.

КОНСУЛЬТАЦИОННЫЕ И КОНСАЛТИНГОВЫЕ УСЛУГИ: ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Аталыкова Гульжазира Шурахановна

PhD, Старший преподаватель кафедры гражданского права и гражданского
процесса юридического факультета Южно-Казахстанского государственного
университета им. М.Авезова

Асадов Шахриддин Фахриддин угли

Ташкентский государственный юридический университет,

Преподаватель кафедры гражданского права

e-mail: shahriddinasadov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются консультационные услуги и их особенности, суть их содержания и участники этих отношений. Рассмотрена краткая история существования консультативно-консультационных услуг, необходимость их существования и виды консультационных услуг, которые доступны в настоящее время. Был проведен краткий анализ особенностей и отдельных аспектов этих услуг, с представлением о видах консультационных услуг, предоставляемых в настоящее время. Также обсуждались вопросы правового статуса участников этих отношений и их прав и обязанностей в отношениях, в том числе обязанности и обязанности поставщика услуг, порядок предоставления ему этих услуг и правила, которые необходимо соблюдать в этом процессе. Пользователь сервисов также затронул действия, необходимые для достижения результатов, полученных от этих сервисов, и высказал свое мнение о необходимости четкого определения прав и обязанностей сторон для эффективного регулирования этих отношений.

Ключевые слова: консультационные услуги, стороны, оказывающие консультационные услуги, пользователь консультационных услуг, поставщик консультационных услуг, виды консультационных услуг, юридические консультации, консультационные услуги в области бухгалтерского учета и финансов, гражданско-правовая ответственность сторон договора.

CONSULTING AND CONSULTING SERVICES: ISSUES OF LEGAL REGULATION

Atalikova Guljazira Shurakhanovna

PhD, Senior Lecturer of the Department of Civil Law and
Civil Procedure of the Faculty of Law of the M.Avezov

South Kazakhstan State University

Asadov Shahriddin Fahriddin ugli

Tashkent State Law University, Lecturer of the Department of Civil Law

e-mail: shahriddinasadov@gmail.com

ABSTRACT

This article discusses consulting services and their features, the essence of their content and the participants in these relationships. A brief history of the existence of advisory and consulting services, the necessity of their existence and the types of consulting services that are currently available are considered. A brief analysis of the features and individual aspects of these services was carried out, with an idea of the types of consulting services currently provided. The issues of the legal status of the participants in these relations and their rights and obligations in the relationship, including the duties and obligations of the service provider, the procedure for providing these services to him and the rules that must be observed in this process, were also discussed. The user of the services also touched upon the actions necessary to achieve the results obtained from these services, and expressed his opinion on the need for a clear definition of the rights and obligations of the parties for the effective regulation of these relations.

Keywords: consulting services, the parties providing consulting services, the user of consulting services, the provider of consulting services, types of consulting services, legal advice, consulting services in the field of accounting and finance, civil liability of the parties to the contract.

KIRISH

Kishilik jamiyatida vujudga keladigan turli ijtimoiy munosabatlar kishidan o'zi kirishayotgan ijtimoiy munosabatlarning xususiyatlarini bilishni, ushbu munosabatlar yuzasidan ma'lum bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab etadi. Shuningdek, shaxs o'zi duch keladigan turli vaziyatlarda ushbu vaziyat yuzasidan batafsilroq ma'lumotga, ushbu harakatlar xususiyatlarini tavsiflovchi ishonchli axborotga ehtiyoj sezishi mumkin. Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan turli savollarga yoki kishining o'zini qiziqtirgan

qandaydir masala yuzasidan vujudga kelgan savollarga javob topish istagi amalga oshirilayotgan harakatlar yuzasidan malakali tushuntirishlar bera oladigan sub'ektlarning vujudga kelishini taqozo qildi. Ushbu ehtiyoj aks sadosi o'laroq zamonaviy dunyoda ijtimoiy hayotning qator sohaları yuzasidan ko'rsatiladigan turli maslahat va konsalting xizmatlari vujudga keldi.

Ushbu xizmatlar mavjud ehtiyojdan kelib chiqib jamiyat hayoting turli sohalarida tashkil etilishi mumkin. Ko'rsatiladigan xizmatning tabiatidan kelib chiqib mazkur xizmatlar turli xususiyatlarga ega bo'lishi, shuningdek, alarning tabiati ham turlicha bo'lishi va ular turli harakatlardan iborat bo'lishi mumkin¹²¹. Ushbu harakatlar ma'lum vaziyat yoki holat yuzasidan tushuntirish berish, ma'lum bir ma'lumotlarni taqdim etish yoki biron bir jarayon yuzasidan turli informasion ko'mak ko'rsatishni nazarda tutishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi kunda ma'lum bir sohada konsalting yoki maslahat xizmatlarini ko'rsatish butun boshli professional faoliyatga aylandi. Konsalting munosabatlarini rivojlanishi ushbu sohadagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish zaruratini ham vujudga keltiradi¹²². Ushbu munosabatlarni samarali tarzda huquqiy tartibga solish uchun esa albatta mazkur munosabatlar mazmunini tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Konsalting xizmatlari xizmat ko'rsatuvchi va xizmatdan foydalanuvchi tomonidan tuzilgan kelishuv asosida amalga oshiriladi. Ushbu kelishuv shartnoma (bitim) shaklida bo'lishi mumkin. Umuman olganda O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomalari haqidagi qoidalarida mazkur shartnoma mexanizmidan konsalting va maslahat xizmatlarini ko'rsatish jarayonida ham foydalanish mumkinligi keltirib o'tiladi. Umuman olganda, konsalting xizmatlari xizmat taraflari o'rtasidagi kelishuv asosila amalga oshirilishi yuqorida ta'kidlandi.

Taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlarning ular o'rtasidagi kelishuvga asosan vujudga kelishi bu fuqaroli huquqiy munosabatlarning eng muhim xususiyati ekanligi bizga ma'lum. Fuqarolik qonunchiligida mazkur kelishuvning ixtiyoriy tarzda bo'lishi, hech bir taraf boshqa tarafani ma'lum bir harakatlarni amalga oshirish yoki ma'lum bir harakatlardan tiyilish yuzasidan kelishuvga erishishga (shartnoma tuzishga) majbur qilishi mumkinmasligi, majburlash asosida tuzilgan shartnoma

¹²¹ Раҳмонкулов Х. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари, ўқув қўлланма – Т.: Ўзбекистон, 2008. 170 бет

¹²² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи: Дарслик. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. 384-бет.

qonunda belgilangan huquqiy oqibatlarni keltirib chiqarishi belgilangan¹²³. Shuningdek, shartnoma tuzishga ma'lum bir hollardagina majburlash mumkinligi, mazkur majburlash xam qonunda ko'rsatilgan tartibda bo'lishi lozimligi keltiriladi.

Demak, umumiy qoidaga asosan shartnoma tuzish taraflarning xohish istagiga binoan amalga oshirilishi mumkinligini, shartnomani tuzayotganda har bir taraf o'zi uchun qulay bo'lgan shartlarda, o'z manfaatini ko'zlab shartnoma tuzishi mumkinligini tushunib oldik. Ma'lum bir soha yuzasidan konsalting yoki maslahat xizmatlarini ko'rsatish ham mazkur munosabatlar taraflarining mazkur xizmatlardan foydalanish va mazkur xizmatlarni ko'rsatish haqidagi xohish istagiga binoan amalga oshirilgan ekan. Ushbu o'rinda shuni takidlash lozimki, maslahat va konsalting xizmatlarini ko'rsatish boshqa turdagi xizmatlardan, yoiniki, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi asosida ko'rsatilishi mumkin bo'lgan boshqa xizmatlardan ham qator o'ziga xos jihatlarga ega. Ushbu o'rinda xizmat foydalanuvchilari xizmatdan foydalanish va unga belgilangan tartibda haq to'lashga o'z roziliklarini bildirishlari bilan bir qatorda xizmat ko'rsatish mobaynida o'zlariga taalluqli bo'lgan ma'lumotlardan foydalanilishiga, mazkur ma'lumotlarning muomala ob'ektiga aylanisha rozilik bildirishlari talab etiladi.

Hozirgi kunda jamiyat hayotining turli yo'nalishlarida turli maslahat va konsalting xizmatlari ko'rsatilmoqda. Har bir shaxs va xar bir korxona turli vaziyatlarda o'ziga kerakli bo'lgan natijalarga erishish va o'z faoliyatini rivojlantirish uchun u yoki bu sohada iшонchli ma'lumotlarga, tegishli tushuntirish va qo'llab-quvvatlashlarga ehtiyoj sezadi. O'z faoliyatini rivojlantirish va mavjud muammolarga yechim berish o'z navbatida tegishli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish, yohud kerakli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan shaxslar xizmatidan foydalanish zaruratini yuzga chiqaradi. Mavjud ehtiyojdan kelib chiqqan holda hozirgi kunda maslahat va konsalting xizmatlari turli sohalar va tarmoqlarga kirib bormoqda. Shuningdek, konsalting yordamida hal qilinishi mumkin bo'lgan masalalar ham juda xilma-xildir. Ba'zan bu butun vazifalar to'plamidan ba'zida esa faqat tor sohada taqdim etiladigan xizmatlardan iborat bo'lishi ham mumkin¹²⁴. Masalan, buxgalteriya bo'yicha konsalting buxgalteriya hisobi bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun ixtisoslashgan kompaniya yoki shaxsni tashqaridan jalb qilish konsalting xizmatlaridan foydalanishning bir ko'rinishi sifatida e'tirof

¹²³ Nurillo Imamov; Dinara Babajanova. "Scientific and theoretical analysis of the nature of legal entities". European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 7, 2, 2020, 6160-6168

¹²⁴ Koryogdiyev, B. U. O. (2021). BITIMNI HAQIQIY EMAS DEB TOPISH VA UNING OQIBATLARINI QOLLASH FUQAROLIK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH VOSITASI SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 211-225.

etilishi mumkin. Shuning uchun konsalting tushunchasi haqida gapirganda, ushbu tushunchaning umumqabul qilingan, mutloq yagona ta'rifi yoqligi keltiriladi. Konsalting xizmatlari – bu tashqi mutaxassislar yordamida mavjud tashkiliy yoki boshqaruv vazifalarini hal qilish iborat jarayon sifatida ta'riflanadi. Kompaniyada ishlash uchun ma'lum bir sohadagi professional maslahatchilar taklif etiladi. Mutaxassislar vaziyatni baholaydi, muammolarning sababini o'rganib chiqadi va mavjud muammoni bartaraf etish uchun o'z taklif va maslahatlarini keltirib o'tadi. Konsalting xizmatlari ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi turli muammolarni bartaraf etish uchun qo'l keladi. Masalan, tadbirkorlik va biznes sohasidagi konsalting xizmatlarini olib qaraydigan bo'lsak, ushbu xizmatlar nafaqat tadbirkorlik sub'ekti o'z faoliyati mobaynida qandaydir muammo va qiyinchiliklarga duch kelganda, balki korxona o'z faoliyatini kengaytirish va o'z imkoniyatlarini oshirish, buning uchun o'z xizmat va mahsulotlaridan kelib chiqib bozorni o'rganish zarurati vujudga kelganda ham qo'l keladi. Ushbu xizmat ayniqsa yangi tashkil etilgan tadbirkorlik sub'ektlari uchun qo'l kelishi mumkin, chunki yangi tashkil etilgan va tajribaga ega bo'lmagan sub'ektlar har doim ham bozor talablarini to'liq o'rganib chiqish imkoniyatiga ega bo'lmaydi, bunga uning moliyaivvy va tashkiliy imkoniyatlari yo'l bermasligi mumkin. Mazkur holatda tashqi mutaxassislar xizmatidan foydalanish, sohada amalga oshirilgan izlanishlar natijalariga tayanib harakat qilish ushbu korxona uchun eng samarali yo'l hisoblanadi¹²⁵. Korxona yangi bozorlaraga kengayishga harakat qilishi, yangi bozorlaraga chiqishga intilishi mumkin, bu o'z navbatida qo'shimcha mehnat va ish kuchini talab qiladi. Mazkur vaziyatlarda konsalting xizmatlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki bu nafaqat qilinaligan xarajatlar hajmini qisqartiribgina qolmasdan ko'zlangan natijaga erishi uchun sarflanadigan vaqtini tejash va ko'zlangan natijaga nisbatan tezroq erishi imkonini beradi.

Konsalting xizmatlari hozirgi kunda qator sohalarda ko'rsatiladi, jumladan, konsalting xizmatlarini turlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- Psixologik maslahatlar berish sohasidagi konsalting;
- Moliya va buxgalteriya va audit sohasidagi konsaltingxizmatlari;
- Tibbiy konsalting xizmatlari (ushbu xizmat tibbiy xizmat ko'rsatishdan farqli jihatlariga ega bo'lib, bunda olingan tibbiy tahlil natijalariga asosan turli maslahatlar va ko'rsatmalardan iborat bo'lishi mumkin);

¹²⁵ Топилдиев Бахромжон ДОГОВОР ДОВЕРИТЕЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ НЕДВИЖИМОСТЬЮ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ // Review of law sciences. 2020. № Спецвыпуск. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dogovor-doveritelnogo-upravleniya-nedvizhimostyu-i-perspektivy-ego-razvitiya> (дата обращения: 11.10.2021).

- Axborot texnologiyalari internet sohasidagi konsalting xizmatlari;
- Marketing sohasidagi konsalting xizmatlari;
- HR konsalting xizmatlari;
- Huquqiy sohadagi konsalting va boshqalar.

Mazkur xizmatlar amalga oshiriladigan ishlar xarakteridan kelib chiqib o'z alohida xususiyatlariga ega. Mazkur xizmatlarning ba'zilar vujudga kelganiga ancha muddat o'tgan va ushbu xizmat doirasidagi munosabatlar atroflicha tartibga solingan bo'lsa, ularning ba'zilar nisbatan yangi turdagi xizmatlar hisoblanadi va mazkur xizmatlar ko'rsatilishiga asos bo'lgan munosabatlarning o'zi ham nisbatan yangi munosabatlar hisoblanadi¹²⁶. Misol uchun, psixologik maslahatlar berish sohasidagi konsalting xizmatlari nisbatan shakllangan mexanizmga ega. Inson va uning psixologik holati bilan bog'liq muammolarni tahlil qilish va bu orqali inson hayotida mavjud bo'lgan turli ruhiy-psixologik muammolarga yechim berish uzoq yillarda beri inson hayotidagi mavjud muammolarni samarali bartaraf etishning samarali mexanizmi sifatida baholanib kelinmoqda. Mazkur munosabatlar doirasida xizmat ko'rsatuvchi xizmat foydalanuvchisining munosabatlarida mavjud bo'lgan u yoki bu muammolarni tahlil qilib, uning kelib chiqish sabablarini va bartaraf etish choralarini taklif qiladi. Mazkur xizmatlarni ko'rsatish uchun xizmat foydalanuvchisi va xizmat ko'rsatuvchisi orasidagi bevosita munosabatlarga asoslanadi va ushbu xizmatdan ko'zlangan natijaga erishi ushbu xizmatlarni ko'rsatish mobaynidagi taraflarning o'zaro ishonchiga bog'liq hisoblanadi.

Xuddi shuningdek, huquqiy yohud moliya-buxgalteriya sohasidagi konsalting xizmatlari ham shakllangan mexanizmga ega bo'lib, ular doirasida munosabatlar ham atroflicha tartibga solingan. Huquqiy konsalting qonunchilikdagi dolzarb muammolarni hal qilish bilan bog'liq bo'lgan eng to'g'ri va eng foydali qarorlarni qabul qilish imkonini beradi. Yuridik maslahat korxonani kengaytirish chog'ida, ayniqsa, yangi filiallar ochish yoki vositachilar, ta'minotchilar bilan shartnomalar tuzish zarurati tug'ilganda muhim ahamiyat kasb yetadi. Moliyaviy konsalting-mablag'larni samarali boshqarish, kompaniya ichida resurslarni taqsimlash, shuningdek tashqi moliyalashlarni samarali tartibga solish bilan bog'liq xizmatlardan iborat. HR konsalting korxonada xodimlari o'rtasidagi munosabatlarni samarali tashkil etish maqsadini ko'zlaydi va korxona maqsadlariga mos yangi mutaxassislar tanlash jarayonlarini samarali tashkillashtirishga ko'maklashadi. Shuningdek, hozirgi

¹²⁶ Ibrohimov, A. A. O., Koryogdiyev, B. U. O., & Tojiboyev, S. Z. (2022). KORPORATIV NIQOBLARNI OLIB TASHLASH KONSEPSIYASI VA UNI O'ZBEKISTON KORPORATIV HUQUQIDA TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 1068-1082.

kunda nisbatan yangi bo'lgan munosabatlarda doirasida ko'rsatiladigan konsalting xizmatlari ham vujudga kelmoqda va ushbu xizmatlarga bo'lgan talab ham ortib bormoqda. Misol uchun marketing sohasidagi konsalting xizmatlari yoki axboroot texnologiyalari va internet sohasidagi konsalting xizmatlari nisbatan yangi xususiyatlarga ega munosabat hisoblanadi.

Jumladan, ushbu munosabatlarning vujudga kelishi vujudga kelgan raqamli texnologiyalar va internet tarmoqlari taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lib, ushbu rivojlanishlar o'z navbatida ushbu sohadagi vujudga kelishi mumkin bo'lgan savollar va muammoli holatlarga malakali javoblar topish zaruratini vujudga keltiradi. Ushbu ehtiyojdan kelib chiqib mazkur sohalarda ham tegishli maslahat va konsalting xizmatlari vujudga kelmoqda.

Konsalting xizmatlarini ko'rsatish jarayonini shartli ravishda quyidagicha bosqichlarga bo'lish mumkin va taraflar ushbu bosqichlarning har birida va barchasida bir biriga nisbatan qandaydir huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi:

- Konsalting xizmatlaridan foydalanish yuzasidan erk irodasini bildirish (konsalting xizmatlaridan foydalanish istagini bayon qilish, ushbu xizmatlardan foydalanish uchun kerak bo'ladigan ma'lumotlarni taqdim etishga rozilik bildirish);

- Shartnoma shartlarini belgilash (shartnomada ko'rsatiladigan xizmatni ko'rsatish shartlari, asoslari va shakllarini, shuningdek, xizmat ko'rsatish uchun taqdim etilishi kerak bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etish shartlari kabilarni kelishish);

- Shartnomada ko'rsatilgan shartlarda va asoslarda shartnomada ko'rsatilgan xizmatdan foydalanish;

- Shartnomada ko'rsatilgan tartibda haq to'lash.

Mazkur bosqichlar ko'proq xizmatlar foydalanuvchisi bo'lgan sub'ektlar uchun xos bo'lib, konsalting xizmatlarini ko'rsatuvchi sub'ektlar xizmat ko'rsatish yuzasidan shartnoma tuzayotganda ushbu jihatlar bilan bir qatorda quyidagi jihatlar ham e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- ✧ Konsalting xizmatlarini ko'rsatish yuzasidan erk irodasini bildirish (konsalting xizmatlaridan ko'rsatish istagini bayon qilish, ushbu xizmatni ko'rsatish uchun zarar bo'ladigan shartlar haqida xizmatdan foydalanish istagini bildirgan shaxslarga mu'lumot berish);

- ✧ Shartnoma shartlarini belgilash (shartnomada ko'rsatiladigan xizmatni ko'rsatish shartlari, asoslari va shakllarini, shuningdek, xizmat ko'rsatish uchun taqdim etilishi kerak bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etish shartlari kabilarni kelishish);

- ✧ Shartnomada ko'rsatilgan shartlarda va asoslarda shartnomada ko'rsatilgan xizmatdan foydalanish;

✧ Shartnomada ko'rsatilgan tartibda haq to'lash.

Konsalting va maslahat xizmatlarini ko'rsatuvchi sub'ektlarnig majburiyatlari shartnoma predmetila ko'rsatilgan harakatlarni amalaga oshirish bilan tugamasdan, balki, shartnomada ko'rsatilgan harakatlar bajarib bo'lingandan keyin ham davom etishi mumkin. Bunda mazkur majburiyat xizmat ko'rsatuvchining xizmatni ko'rsatish mobaynida xizmatlar foydalanuvchisi haqida o'ziga ma'lum bo'lib qolgan ma'lumotlarni oshkor qilmasligidan iborat bo'ladi¹²⁷. Ushbu jihatni mazkur xizmatlarning haq evaziga ko'rsatiladigan boshqa xizmatlardan farqli jihatida sifatida ko'rsatish mumkin. Ya'ni haq evaziga ko'rsatiladigan boshqa xizmatlarda taraflarnig huquq va majburiyatlari ushbu xizmatlarni ko'rsatish bilan o'z nihoyasiga yetadi. Maslahat va konsalting xizmalarida esa xizmat ko'rsatuvchi shartnomada ko'rsatilgan xizmatni bajarib bo'lganidan so'ng ham qator majburiyatga ega bo'ladi. Ayonki, xizmat ko'rsatuvchi mazkur xizmatlarni ko'rsatish mobaynida xizmat foydalanuvchisidan u haqidagi xizmat ko'rsatish uchun o'ziga zarur bo'lgan ma'lumotlarni qo'lga kiritadi. Va natijada unda xizmat ko'rsatish mobaynida xizmat ko'rsatuvchi haqidagi ma'lumotlar paydo bo'ladi. Ushbu ma'lumotlar xizmat foydalanuvchisining shaxsiy hayoti, uning tibbiy-jismoniy parametrlari yoki ruhiy-psixologik holati haqidagi axborotlarni o'zida jamlashi, shuningdek, xizmat foydalanuvchisining tijorat yoki tadbirkorlik siridan iborat bo'lishi mumkin.

Mazkur ma'lumotlarni oshkor qilganlik yoki ulardan boshqa g'ayriqonuniy tarzda foydalanish tegishli huquqiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Mazkur huquqiy oqibatlar xizmat foydalanuvchisi tomonidan talab etiladigan xususiy talabalar shaklida ham, shuningdek, xizmat ko'rsatuvchiga xizmat ko'rsatish mobaynida oshkor bo'lgan ma'lumotlar bilan nomuvofiq muomalasi uchun qonunda nazarada tutilgan tartibdagi ommaviy-ma'muriy choralarni ham o'z ichiga olishi mumkin.

O'z ma'lumotlari xizmat ko'rsatuvchi tomonidan uning irodasiga zid ravishda, g'ayriqonuniy tarzda oshkor qilingan yoki mazkur ma'lumotlardan uning roziligisiz foydalanilgan hollarda xizmat foydalanuvchisi o'ziga yetkazilgan zararni qoplashni, shuningdek, vujudga kelgan ma'naviy zararni qoplashni talab qilishi mumkin.

XULOSA

Umuman olganda O'zbekiston Respublikasida mazkur munosabatlarni samarali tarzda tashkillashtirish va samarali huquqiy tartibga soloish maqsadida mazkur munosabatlarni tartibga soluvchi normativ huquqiy baza vujudga keltirilgan.

¹²⁷ Asadov, S. F. O. G. L. (2021). FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDA DAVLAT ISHTIROKI (DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 789-799.

Shuningdek, mavjud shart-sharoit va ijtimoiy munosabatlarning rivojlanish shiddatini inobatga olgan holda oxirgi yillarda maslahat va konsalting xizmatlarini ko'rsatish sohasida ham qator ishlar amlga oshirilmoqda. Jamiyat hayotiga raqamli texnologiyalar va internet ramoqlarini shiddat bilan kirib kelishi natijasida esa boshqa sohalar ka'bi maslahat va konsalting xizmatlarini ko'rsatish sohasida ham qator o'zgarishlar vujudga keldi. Mazkur jarayonlar ushbu xizmatlarni ko'rsatishda raqamli texnologiyalardan va internet va boshqa ma'lumot tarmoqlari imkoniyatlaridan samarali tarzda foydalanish imkoniyatini yaratdi. Shu bilan birga mazkur o'zgarishlar ushbu munosabatlar sub'ektlarining munosabatlarini samarali tarzda tartibga solish, mazkur munosabatlar ishtirokchilari huquq va majburiyatlari doirasini yanada aniqroq belgilash ehtiyojini yuzaga keltirdi. Ushbu munosabatlarni tartibga solishda mazkur munosabatlarda tub mazmun mohiyatini tashkil etuvchi tamoilllar: mazkur munosabatlar ishtirokchilari erkinligi va mazkur munosabatlardan foydalanish mobaynida ayyon bo'lshag ma'lumotlarni oshkor qilish yoki noqununiy tarzda foydalanish taqiqlanishi mazkur munosabatlardan ko'zlangan maqsadga erishi imkonini beradi. Mazkur munosabatladagi shu kabi va boshqa fuqarolik huquqiy munosabatlarni samarali tartibga solish mazkur munosabatlar samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

REFERENCES:

1. Раҳмонқулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари, ўқув қўлланма – Т.: Ўзбекистон, 2008. 170 бет
2. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи: Дарслик. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. 384-бет.
3. Greiner L.E., Metzger R.O. Consulting to management. Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1983. P.
4. Nurillo Imamov; Dinara Babajanova. "Scientific and theoretical analysis of the nature of legal entities". European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 7, 2, 2020, 6160-6168
5. Beckhard R., Harris R.T. Organisational transitions: Managing complex change. MA, Addison-Wesley, 1977.
6. Koryogdiyev, B. U. O. (2021). BITIMNI HAQIQIY EMAS DEB TOPISH VA UNING OQIBATLARINI QOLLASH FUQAROLIK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH VOSITASI SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 211-225.

7. Топилдиев Бахромжон ДОГОВОР ДОВЕРИТЕЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ НЕДВИЖИМОСТЬЮ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ // Review of law sciences. 2020. №Спецвыпуск. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dogovor-doveritelnogo-upravleniya-nedvizhimostyu-i-perspektivy-ego-razvitiya> (дата обращения: 11.10.2021).
8. Ibrohimov, A. A. O., Koryogdiyev, B. U. O., & Tojiboyev, S. Z. (2022). KORPORATIV NIQOBLARNI OLIB TASHLASH KONSEPSIYASI VA UNI O'ZBEKISTON KORPORATIV HUQUQIDA TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 1068-1082.
9. Colb D.A., Frohman A.L. An organisation development approach to consulting in Sloan Management Review, Vol.12, No.1, Fall 1970.
10. Asadov, S. F. O. G. L. (2021). FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDA DAVLAT ISHTIROKI (DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 789-799.
11. Management Consultants 1996 World Conference "The Roles and Activities of the Consulting Business toward the 21st Century". Yokohama: Zen-Noh-Ren, 1996. P. 165-167.
12. Imomniyozov, D. B. O. (2021). KORPORATSIYA IJRO ORGANLARINING FIDUTSIAR MAJBURIYATLARI QIYOSIY HUQUQIY TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 588-600.
13. Steele F. Consulting for organisational change. Amherst, MA, University of Massachusetts Press, 1975. P.3.
14. Tojiboev, A., Sharakhmetova, U., & Tojjiboyev, S. (2020). Between public and private-state entity as a party to international commercial arbitration: Lessons for the Republic of Uzbekistan. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(6), 581-591.
15. Survey of the European Management Consultants Market in 1997. FEACO PMP Research. Brussels, 1998.
16. Yigitaliyev, O. H. O. G. L. (2022). O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLOVCHI HUQUQIY HUJJATLAR VA ULARNING TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 1048-1058.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫМИ ТЕХНОЛОГИЯМ СРЕДСТВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ КОМПЬЮТЕРНЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ В ВЫСШЕЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Манзаров Юсуп Хуррамович

Каршинский инженерно-экономический институт (Узбекистан)

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается процесс изучения современной компьютерной компьютеры технологии особенности с использованием интерактивных методов обучения в системе высшего образования.

Ключевые слова: *Интерактивные методы, современной компьютерной технологии, процесс изучения, сотрудничество, информация, электронная библиотека, глобальный сеть Интернета, диагностика, мониторинг*

ABSTRACT

In article of studying of modern computer technology of feature with use of interactive methods of training in higher education system is considered.

Keywords: *Interactive methods, modern computer technology, studying process, cooperation, the information, electronic library, global the Internet network, diagnostics, monitoring.*

ВВЕДЕНИЕ

В процессе высшего образования для повышения эффективности образования, несомненно, важную роль играет использование компьютерных технологий при обучении. В такой системе образования, проблема ускоренного развития педагогического процесса все более увеличивается. В компьютерных технологий, стала требованием времени, при этом молодые кадры должны обладать необходимыми профессиональными знаниями, навыками и квалификацией.

Таким образом, задача обучения студентов в ВУЗах в определённый срок дать им необходимые знания, а также обучить студентов самостоятельно использовать достижения науки и техники и приобрести нужные навыки, всё это требуют в корне изменить имеющиеся способы и средства обучения. Кульминации достигла задача обучения студентов в процессе интерактивного общения, студентов и преподавателей повышение продуктивности образования. Важное значение, имеет использование современных компьютерных технологий для положительного решения данной задачи.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

С началом применения компьютерных технологий в процессе обучения, начали развиваться новые информационные технологии научного образования. Но, любая педагогическая, психологическая или специальная технология – это информационная технология научного образования. Но, любая педагогическая, психологическая или специальная технология – это информационная технология в ней технологический процесс обучения со специализированным уклоном основу составляет информация и её интерактивное перемещение. Поэтому, преподаватели, профессора используя при обучении компьютерных технологий, широко поддерживают цели осуществлённого интерактивного образования и его плодотворности.

Способ интерактивного образования, использование современных компьютерных технологий, здесь происходит общение: студент- компьютер, преподаватель- компьютерных, студент- преподаватель через компьютер и наоборот. Это основной признак образования с помощью компьютерных технологий. Компьютерные технологии используются во всех ступенях процесса образования, а именно в изучении новой темы урока, её закреплении и повторении, в проведении контроля, в проведении практических и лабораторных занятий, при самообразовании и при проверке знаний студентов. Признаками интерактивного образования с помощью компьютерных технологий являются:

- являясь источником учебной информации, компьютер частично или полностью охватывает содержание книги, используется учителем, как средство преподавания;
- современные компьютеры являются демонстрационным пособием, здесь используя мультимедийные и телекоммуникационные возможности компьютера, можно добиться высоких результатов учебного процесса;
- компьютерные технологии являются не только отраслью обмена и использования информации, возможно здесь студент овладеет нужной ему информацией, и вместе с этим получает ответы на нужные вопросы;
- компьютерные технологии являются средством проверки, средством диагностики и контроля, здесь студент может проверить, диагностировать и проверки контроля своих знаний по своей специальности.

Компьютерные технологии, как средства ввода, подготовки, редактирования и хранения информации (Программы хранящиеся в папке Microsoft Office: Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft Access, Microsoft

Rower Point и др.), выполняют задачи ввода вывода текста, ввода и вывода графической информации, выполняют в большом масштабе вычислительные действий, а также являются средством подготовки публикаций.

Как объект изучения современные компьютерные технологии имеют следующие признаки: язык программирования, компьютерные программы, которые проявляется при использовании нескольких информационных приспособлений.

В ВУЗах и в средних специальных профессиональных колледжах, а также в академических лицеях в сотрудничестве между преподавателями и студентами а обществе, определённой специальности, в качестве интерактивного общения эффективно используются для широких аудиторий телекоммуникации в сети Интернет.

Не зря, в приказе № 38 от 20 февраля 2004 года «Об обучении студентов работе в сети Интернет» сказано: «Перед системой высшего образования стоит одна из важнейших задач – обучение студентов работе современными компьютерными технологиями, особенно работе в сети плодотворно использовать информационные ресурсы, самостоятельно овладеть новыми знаниями и в будущем, организовать трудовую деятельности на научной основе».

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Студент, для того, чтобы с пользой провести свободное время, может воспользоваться компьютерными технологиями следующим образом:

- выполнять самостоятельную работу по пройденному материалу;
- Использование получения нужной информации из сети Интернет
- использование учебных программ в сеть.

Интерактивные свойства использования учителем в учебном процессе компьютерных технологий:

Таким образом, воспитание полноценных кадров, отвечающих всемирным требованиям, это вклад преподавателей в научное, экономическое и духовное развитие нашей страны.

REFERENCES

1. Манзаров, Ю. Х. (2020). Роль пропаганды народного творчества и искусства в воспитании молодежи. In *30 лет Конвенции о правах ребенка: современные вызовы и пути решения проблем в сфере защиты прав детей* (pp. 226-232).

2. Очилова, Н. Р., & Манзаров, Ю. Х. (2020). Эстетическое воспитание-основа развития интеллекта. In *30 лет Конвенции о правах ребенка: современные вызовы и пути решения проблем в сфере защиты прав детей* (pp. 389-394).
3. Манзаров, Ю. Х., & Очилова, Н. Р. (2019). Как воздействовать на своё отношение к человеку. *Academy*, (11 (50)), 18-20.
4. Манзаров, Ю. Х. (2021). НАУКА В ВОСТОЧНОЙ ЭПОХЕ ВОЗРОЖДЕНИЯ. *Проблемы науки*, (2 (61)), 5-7.
5. Очилова Нигора Рузимуратовна, & Манзаров Юсуф Хуррамович (2019). Развитие эстетического восприятия. *Проблемы науки*, (10 (46)), 38-40. doi: 10.24411/2413-2101-2019-11002
6. Манзаров, Ю. (2017). ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОГЛАСИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*, (4), 28-30.
7. Манзаров, Ю. Х., & Джумаева, Ш. С. (2016). СОЦИОДИНАМИКА ДУХОВНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*, (1), 41-42.
8. Ruzimuratovna, O. N., Khurramovich, M. Y., & Suyunovna, J. S. (2020). The main features of western Europe medieval, modern philosophy and philosophical views in the 9TH-12TH centuries in Central Asia. *Journal of Critical Reviews*, 7(14), 193-199.
9. Мамасалиев, М. М., & Нематов, Д. С. (2019). ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (4-4), 70-72.
10. Mamasaliev, M. M., & Elboeva, S. B. (2019). RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL DOCTRINES OF SARVEPALLI RADHAKRISHNAN. *Theoretical & Applied Science*, (11), 339-342.
11. Turaeva, Sanobar Khalimovna (2021). THE PROBLEMS OF SOCIAL AND ETHNIC CONFLICTS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (4), 1532-1536.
12. Очилова Нигора Рузимуратовна, & Мамасалиев Мирзоулуг Мирсаидович (2021). ХАРАКТЕРИСТИКИ ВОСТОЧНОЙ И ЗАПАДНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. *Проблемы науки*, (3 (62)), 43-46.

-
13. Mamasaliyev, Mirzoulug' Mirsaidovich (2021). THE STATE OF SAHIBQIRAN AMIR TEMUR PHILOSOPHICAL AND ETHICAL ISSUES IN MANAGEMENT. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (8), 456-462.
14. Mamasaliyev Mirzoulug' Mirsaidovich, & Elboyeva Shaxnoza Buriniyozovna (2021). OLIY TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (3), 100-404.
15. Мамасалиев, М. М. (2022). ЭПОХА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ АМИРА ТЕМУРА: ФИЛОСОФСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ. In *РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ* (pp. 161-165).

УДК 617.751-08-053.2

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛЕЧЕНИЕ АНИЗОМЕТРОПИЧЕСКОЙ АМБЛИОПИИ СРЕДНЕЙ СТЕПЕНИ У ДЕТЕЙ

**Одилова Г.Р.
Рамазонова Ш.Ш.**

АННОТАЦИЯ

Анизометропическая амблиопия – сложная форма амблиопии, в развитии которой играют роль несколько этиологических факторов. Повышение зрения при анизометропической амблиопии представляет собой важную задачу. Ранее была изучена аккомодация при дисбинокулярной амблиопии, доказана роль эффективности аккомодотренировок в плеоптическом лечении дисбинокулярной амблиопии. Цель нашего исследования – оценить эффективность комплексного плеоптического лечения анизометропической амблиопии средней степени с применением лазерного излучения. Под наблюдением находится 67 пациентов (67 глаз) в возрасте от 4 до 9 лет с анизометропической амблиопией средней степени, с центральной или неустойчивой центральной фиксацией. Все пациенты получали лазертерапию в комплексе с другими плеоптическими процедурами. Пациенты разделены на две группы. Пациенты первой группы получали лечение с применением «красного» лазера, второй группы – «красный» лазера и применение инъекция ретиноламина. Оценивалась острота зрения и коэффициенты аккомодографии. У пациентов двух групп наблюдается сходная картина – снижается коэффициент аккомодационного ответа и повышается острота зрения в результате лечения.

Ключевые слова: *анизометропическая амблиопия; аккомодография; лазертерапия; плеоптика; аккомодация.*

ABSTRACT

Anisometropic amblyopia is a complex form of amblyopia in which several etiological factors play a role. Improving vision in anisometropic amblyopia is an important task. Previously, accommodation was studied in dysbinocular amblyopia, and the role of the effectiveness of accommodation training in the pleoptic treatment of dysbinocular amblyopia was proved. The purpose of our study is to evaluate the effectiveness of complex pleoptic treatment of moderate anisometropic amblyopia using laser radiation. Under supervision there are 67 patients (67 eyes) aged 4 to 9 years with moderate anisometropic amblyopia, with central or unstable central

fixation. All patients received laser therapy in combination with other pleoptic procedures. The patients are divided into two groups. Patients of the first group received treatment with the use of a "red" laser, the second group - a "red" laser and the use of an injection of retinolamine. Visual acuity and accommodation coefficients were assessed. In patients of the two groups, a similar picture is observed - the coefficient of accommodative response decreases and visual acuity increases as a result of treatment.

Keywords: *anisometropic amblyopia; accommodation; laser therapy; pleoptics; accommodation.*

ВВЕДЕНИЕ

Проблема амблиопии на протяжении многих десятилетий привлекает внимание врачей и исследователей. Определение понятия менялось в зависимости от уровня знаний об этиопатогенезе этого заболевания. Альбрехт фон Грефе охарактеризовал ее как состояние, при котором «исследователь не видит ничего, а пациент очень мало». В настоящее время наиболее полным и точным является следующее определение – это моно или бинокулярное снижение зрительных функций без видимых органических поражений зрительного анализатора, которое возникло в результате ограничения сенсорного опыта (депривации) в период развития зрительной системы [1]. В связи с растущими визуальными требованиями все более механизированного общества амблиопия представляет собой серьезную социально-экономическую проблему. По данным зарубежных авторов, частота ее распространенности среди населения в целом составляет 2,0–2,5 %, среди детей школьного и дошкольного возраста – 0,5–3,5 % [2]. Отечественные авторы приводят аналогичные показатели [3]. Помимо того, что риск пациента с амблиопией стать слепым намного выше, чем среди населения в целом, заболевание приводит к определенным психосоциальным проблемам. Считается, что они влияют на имидж человека, работу, дружеские отношения и способность к обучению. Изучение последствий неизлеченной амблиопии представляет большой интерес для психологов. Ю.В. Федоренко [4], изучая эмоциональное развитие детей с амблиопией и косоглазием, пришла к выводу, что эти дети имеют недостаток целостности осмысления, понимания эмоциональных переживаний людей. В их поведении часто присутствуют неуверенность, тревожность, импульсивность. Это требует проведения дополнительной коррекционной работы. Анизометропическая амблиопия является сложной

формой амблиопии, т. к. в ее возникновении участвуют несколько механизмов: присутствует рефракционный компонент, играет определенную роль анизометропия и анизокория. Кроме того, у пациентов с анизометропией при детальном обследовании часто выявляется микрострабизм. Как и при других видах амблиопии, при анизометропической амблиопии существует активное ингибирование фoveальной зоны, однако в этом случае цель ингибирования – устранить сенсорные помехи, вызванные наложением друг на друга сфокусированного и дефокусированного изображений (при аномальном бинокулярном взаимодействии). В результате этого острота зрения амблиопичного глаза ниже при бинокулярных условиях, чем при монокулярных. В дополнение к редукции центральной остроты зрения существует общая редукция контрастной чувствительности, которая в отличие от редукции при страбической амблиопии так же включает и ретинальную периферию. Как правило, амблиопия является более распространенной и с более высокой степенью при анизогиперметропии, чем при анизомииопии. Таким образом, повышение эффективности лечения анизометропической амблиопии представляет собой важную задачу. Несмотря на то, что одним из основных проявлений амблиопии является снижение скорректированной остроты зрения, выявлены и другие свойственные ему расстройства (центрального и периферического зрения, свето-, цветоощущения и др.). Одним из этих расстройств является снижение аккомодации, которое впервые выявлено при амблиопии R. Siebek в 1957 г. Так, выявлено снижение резерва аккомодации, понижение ее запаса для близи, отсутствие аккомодации в амблиопичном глазу с нецентральной зрительной фиксацией, сохранение содружественной аккомодации амблиопичного глаза, снижение аккомодационных ответов на слабые и средние диоптрические стимулы, ухудшение эргографических кривых. По мнению исследователей, все указанные нарушения являются следствием нарушения гемодинамики цилиарного тела. В.С. Стальновым изучена аккомодационная функция глаза при дисбинокулярной амблиопии и выявлено, что сила аккомодации в ведущих глазах у детей с дисбинокулярной амблиопией практически равна таковой у здоровых детей, ее уровень обратно пропорционален степени тяжести амблиопии парного глаза. Объем аккомодации амблиопичных глаз был существенно ниже, чем в ведущих глазах, и уменьшался по мере понижения остроты зрения амблиопичного глаза. Кроме того выявлена зависимость величины аккомодации от остроты зрения, на основании чего автором предложены методические рекомендации для

повышения эффективности лечения этой группы пациентов [5]. Анизометропическая амблиопия является сложной формой амблиопии, требующей оптимизации лечебных мероприятий. Наибольшую популярность в современной плеоптике приобрела лазерная стимуляция, которая в настоящее время занимает ведущее место среди других методов плеоптического лечения. Низкоинтенсивное лазерное излучение оказывает высокое стимулирующее воздействие. Улучшая микроциркуляцию в тканях, оно способствует улучшению гемодинамики метаболических процессов, повышению активности ДНК, РНК, каталазы, оптимизирует трофические процессы, повышает энергетические возможности клеток и тканей, следствием чего является повышение зрительных функций. С целью плеоптического воздействия на амблиопичный глаз применялся метод аргон-лазер-стимуляции в импульсном режиме. В литературе также имеется сообщение о поочередном применении лазера с различной длиной волны: гелий-неонового и аргонного лазера с целью стимуляции различных цветовых рецепторов сенсорного аппарата глаза при АП, также применялся для стимуляции макулы амблиопичного глаза луч аргонного лазера, который излучает только в сине-зеленой части спектра. Однако большинство авторов считает наиболее эффективным стимулом для макулы красный свет рубинового или гелий-неонового лазера. В настоящее время проводятся многочисленные исследования, в т. ч. сочетанного применения лазеров с разными длинами волн [6–12].

Цель исследования: оценить эффективность комплексного плеоптического лечения анизометропической амблиопии средней степени с применением лазерного излучения и ретиноламина.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДЫ

Под наблюдением находится 67 пациентов (67 глаз) в возрасте от 4 до 9 лет с анизометропической амблиопией средней степени, с гиперметропической рефракцией, центральной или неустойчивой центральной фиксацией. Все пациенты получали лазеротерапию – 10 ежедневных процедур продолжительностью от 5 до 10 мин. на фоне оптической коррекции, прямой окклюзии. Все пациенты разделены на группы: I группа – 34 человека (34 глаза) получали плеоптическое лечение с применением «красного» лазера – прибор «Макдел»; II группа – 33 человек (33 глаз) получал лечение с применением «красного» лазера – прибор «Макдел» и парабульбарное инъекция

ретиноламина. *Лиофилизат* комплекс водорастворимых полипептидных фракций сетчатки глаз скота (ретиналамин)

РЕЗУЛЬТАТЫ В результате лечения отмечено повышение остроты зрения во всех группах, однако наибольшая прибавка отмечена в группе, получающей лазерное воздействие и ретиноламин. У пациентов двух групп наблюдается сходная картина – достоверно снижается КАО, остальные показатели статистически значимо не меняются. В перспективе планируется оценить результаты и стабильность эффекта от лечения на фоне сочетания плеоптики и тренировки резервов аккомодации у пациентов с анизометропической амблиопией.

Таблица 1

Исходные значения исследуемых показателей

	Группы		Р
	I	II	
Острота зрения	$0,27 \pm 0,05$	$0,25 \pm 0,05$	$>0,05$
КАО	$0,480 \pm 0,229$	$0,482 \pm 0,232$	$>0,05$
КМФ	$57,01 \pm 6,27$	$56,89 \pm 6,94$	$>0,05$

Примечание: по исследуемым показателям все группы сравнимы.

Таблица 2 Динамика остроты зрения в результате лечения

Группы	Острота зрения		Р
	До лечения	После лечения	
I (красный)	$0,27 \pm 0,05$	$0,31 \pm 0,10$	$<0,02$
II(красный +ретиноламин)	$0,25 \pm 0,05$ $0,38 \pm 0,14$	$0,38 \pm 0,14$	$<0,001$

ВЫВОДЫ

1. Плеоптическое лечение амблиопии средней степени с использованием лазерного излучения позволяет достоверно повысить остроту зрения.

2. Лазеротерапия с комбинированным использованием ретиноламина является достоверно более эффективной по сравнению с применением монохроматической лазертерапии.

3. Плеоптическое лечение с применением лазеротерапия с комбинированным использованием ретиноламина позволяет снизить коэффициент аккомодационного ответа до нормальных значений.

REFERENCES

1. Аветисов Э.С., Кащенко Т.П., Вакурина А.Е. Лечение амблиопии у детей // Актуальные проблемы аметропии у детей: труды междунар. конф. М., 1996. С. 89-95.
2. von Norden G.K., Emilio C.C. Binocular vision and ocular motility. Missouri, 2002.
3. Добромыслов А.Н., Маймулов В.Г. Задачи по охране зрения у детей дошкольного возраста // Офтальмол. журн. 1982. № 6. С. 323-326.
4. Федоренко Ю.В. Проблема эмоционального развития детей с амблиопией и косоглазием // Вестн. Ставропол. гос. ун-та. 2010. Вып. 71. С. 208-213.
5. Стальнов В.С. Аккомодация глаз при дисбинокулярной амблиопии у детей и влияние на нее различных вариантов плеоптического лечения: автореф. дис. ... канд. мед. наук. Красноярск, 2006.
6. Гончарова С.А., Петруня А.М., Пантелеев Г.В., Тырловая Е.И. Современная плеоптика // Офтальмол. журн. 2008. № 4. С. 74-79.
6. Шамшинова А.М., Кащенко Т.П., Кампф У. Амблиопия: патогенез, дифференциальная диагностика, обоснование принципов лечения // Клиническая физиология зрения. М., 2002. С. 447-458.
7. Шамшинова А.М., Романова Е.В., Ибатулин В.А., Хватова Н.В. Зрительные функции при амблиопии различного генеза // Клиническая физиология зрения. М., 2002. С. 463-472.
8. Enoch J.M. Receptor amblyopia // Am. J. Ophthalmol. 1959. V. 48. P. 262-272.
9. Bedell H.E. Central and peripheral retinal photoreceptor orientation in amblyopic eyes as assessed by the psychophysical Stiles-Crawford function // Invest. Ophthalmol. Vis. Sci. 1980. V. 19. P. 19-23.
10. Аветисов Э.С. Содружественное косоглазие. М., 1977
11. Тейлор Д., Хойт К. Детская офтальмология: пер с англ. М., 2007.
12. Ковалевский Е.И. Профилактика слабовидения и слепоты у детей. М., 1998.
13. Гончарова С.А., Пантелеев Г.В., Тырловая Е.И. Амблиопия. Луганск, 2012.

OG‘IZ SUYUQLIGINI TURLI SHAROITLARDA QURITILGANDA KRISTALL STRUKTURALARNING PAYDO BO‘LISHI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-2-321-333>

Nasirov M.X.

Farg‘ona politexnika instituti,
nasirovmardonbek1992@gmail.com

Xomidjonov J.I.

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti tayanch doktoranti

Nurmatova G.A.

Farg‘ona shahar 29-maktab Biologiya fani o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda nanotexnologiya va tunneli mikroskopiya sohasi rivojlanib borayapti. Xususan bu sohada qo‘llaniladigan kaskadli geterolazerlar ko‘p qatlamli suyuqliklar strukturasini o‘rganishga yordam beradi. Hozirgi paytda biologik suyuqliklar kristall strukturalarini olishning umumiy qabul qilingan metodikasi mavjud emas. Shuning uchun bu sohada turli natijalarni izohlari keltirilgan. Mavzuning dolzarbligi esa uning mana shu sohaga bag‘ishlanganligidadir.

Kalit so‘zlar: *Profil degidratatsiya, berk yacheykada kristallizatsiya, vakuum kristalloskopiya, klassik tezigrafiya, qiyosiy tezigrafiya, degidratatsiya, tezigrafiy usul, kristall, sendvich-yacheykasida, paporotnik.*

THE FORMATION OF CRYSTALLINE STRUCTURES WHEN THE ORAL FLUID IS DRIED UNDER DIFFERENT CONDITIONS

Nasirov M.KH.

Fergana Polytechnic Institute,
nasirovmardonbek1992@gmail.com

Khomidjonov J.I.

Basic doctoral student of the National University of
Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Nurmatova G.A.

Biology teacher at school No. 29 in Fergana

ABSTRACT

Today, nanotechnology and tunneling microscopy are developing. In particular, cascade heterolazars used in this field help to study the structure of multilayer liquids.

At present, there is no generally accepted methodology for obtaining crystal structures of biological fluids. Therefore, comments on various results in this area are given. The relevance of the topic is that it is dedicated to this area.

Keywords: *Profile dehydration, closed cell crystallization, vacuum crystalloscopy, classical therapies, comparative therapies, dehydration, therapies method, crystals, sandwich cells, ferns.*

ОБРАЗОВАНИЕ КРИСТАЛЛИЧЕСКИХ СТРУКТУР ПРИ ВЫСУШИВАНИИ РОТОВОЙ ЖИДКОСТИ В РАЗЛИЧНЫХ УСЛОВИЯХ

Насиров. М.Х.

Ферганский политехнический институт,
nasirovmardonbek1992@gmail.com

Хомиджонов. Ж.И.

Базовый докторант Национального Университета Узбекистана имени
Мирзо Улугбека

Нурматова. Г.А.

АННОТАЦИЯ

Сегодня развивается область нанотехнологий и туннельной микроскопии. В частности, каскадные гетеролазеры, используемые в этой области, помогают изучать структуру многослойных жидкостей. В настоящее время не существует общепринятой методики получения кристаллических структур биологических жидкостей. Поэтому даны комментарии к различным результатам в этой области. Актуальность темы в том, что она посвящена именно этой области.

Ключевые слова: *Профильная дегидратация, кристаллизация в закрытой ячейке, вакуумная кристаллоскопия, классическая терапия, сравнительная терапия, дегидратация, метод терапии, кристалл, сэндвич-ячейка, папоротник.*

KIRISH

Mualliflar og'iz suyuqligini turli sharoitlarda quritilganda kristall strukturalarning paydo bo'lish qonuniyatlarini o'rgandilar. Ta'kidlash lozimki, hozirgi paytda bioilologik suyuqliklar kristall strukturalarini olishning umumiy qabul qilingan metodikasi mavjud emas. Ko'plab variantlari mavjud. Kamakinva Martusevich 9 ta asosiy yondoshuvni ajratadi:

1. Profil degidratatsiya

2. Berk yacheykada kristallizatsiya
3. Vakuum kristalloskopiya
4. Klassik tezigrafiya
5. Qiyosiy tezigrafiya
6. Klassik kristalloskopiya
7. Klin shaklli degidratatsiya
8. Substrat kongregatsiya
9. Model kompozitlariga ko'ra indikatsiya

Biologik suyuqliklar kristallarini olishning ikki prinsipial farqli varianti bor deb hisoblaymiz[1].

1-usul – ochiq sirtida degidratatsiya, uning variantlari profil degidratatsiya, vakuum kristalloskopiya va Klin shaklli degidratatsiya

2-usul. Boshqa barcha usullar tezigrafiya usul variantlari hisoblanadi. Usul biologik suyuqlikka tuz eritmasini qo'shishga asoslangan. Uo'bu usulning yana bir ko'rinishi berk yacheykada kristallizatsiyadir. Usul g'oyasi Goethe (1749-1832) ga tegishli, uslubiy jihatdan Rudolf Steyner tomonidan ishlab chiqilgan [Steiner R., 1924]. Uning ta'kidlashicha, o'simlik, hayvon yoki boshqa organizmni barcha o'sish jarayonlarida to'g'ri kuzatish uning harakat jarayonlari rivojlanish shakl o'zgarishlarining ichki va tashqi kartinalarini tushunishimkonini beradi.

Steyner ba'zi suv eritmalarining kristall hosil qilish qobiliyatlarini biologik ob'ektlarning, jumladan o'simliklar "efir jismi" ning energoinformatsion substansiyasini baholashda qo'llashni taklif etdi. Tajribali kuzatuvchi hosil bo'lgan kristallarni vizual baholashda tekshirilayotgan substansiya moddaning qaysi turiga taalluqli ekanligini aytib bera olgan [2].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mualliflar o'z tadqiqotlarida so'lak mikrokristallarini olishning 2 usulini tanlashdi:

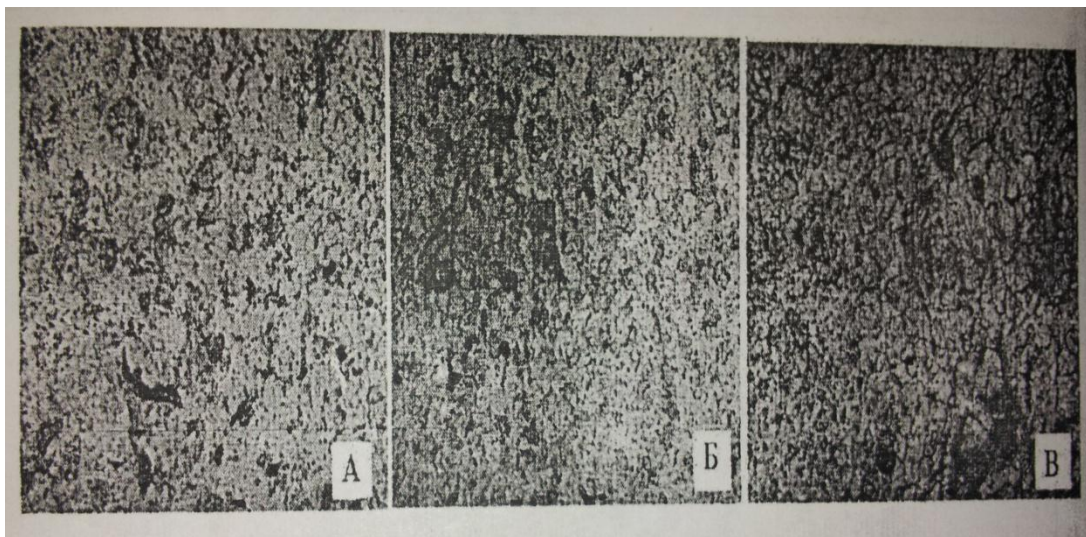
Petri chashkasi ochiq sirtida "sendvich-yacheykasida" quritish orqali tajribalar maqsadi suyuqlik bug'lanish jarayonida kristall strukturalarning hosil bo'lishi uchun optimal sharoitlar yaratib beruvchi modelni topishdnpn iborat edi.

Tadqiqotlar natijasida 2-usulda quritilgan og'iz suyuqligi ko'rinuvchan kristalll strukturaga ega emasligi ayon bo'ldi.

Aksincha, 1-usulda quritilganda xarakterli kristall strukturalar hosil bo'ladi.

Hosil bo'lgan kristall strukturalarni mikroskopda kichik o'lchamda kattalashtirib kuzatish jarayonida ularning kristall tasviri notekisligi, turli sohalarda turlicha

ekanligi aniqlandi. Bunda markaziy, oraliq va periferik zonalarni ajratib ko'rsatish mumkin[3].

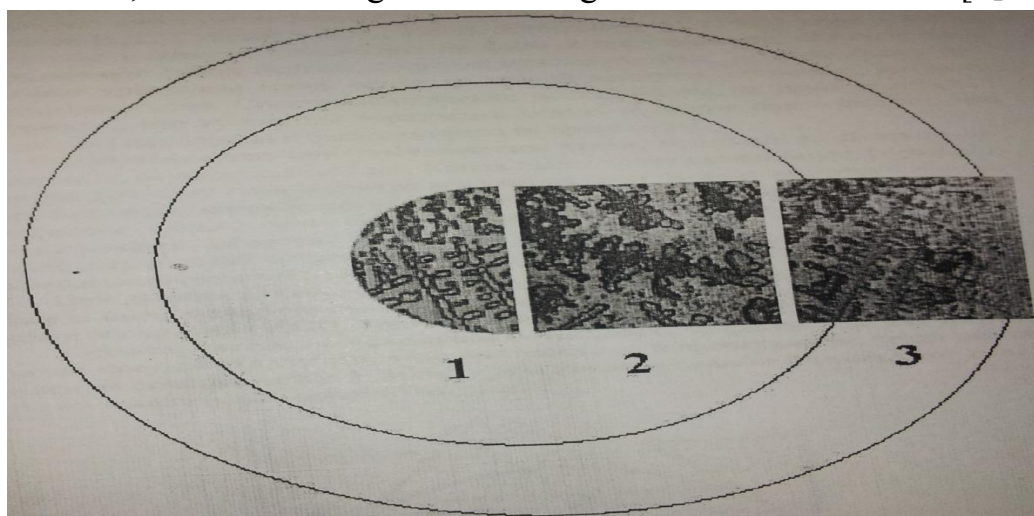

1-rasm. 2-usul bilan olingan so'lak monokristallari sirti

Tomchi markazida "paporotnik" ko'rinishidagi dendrit kristallar joylashgan. Ko'rinib turibdiki ushbu kristallar erkin o'sish imkoniyatiga ega bo'lgan, shuning uchun paporotniksimon strukturali sohalarni erikn o'sish zonasi deb atasa bo'laid. So'lak kristallarining daraxtsimon ko'rinishi ular tarkibida mutsinning borligi bilan izohlanadi.

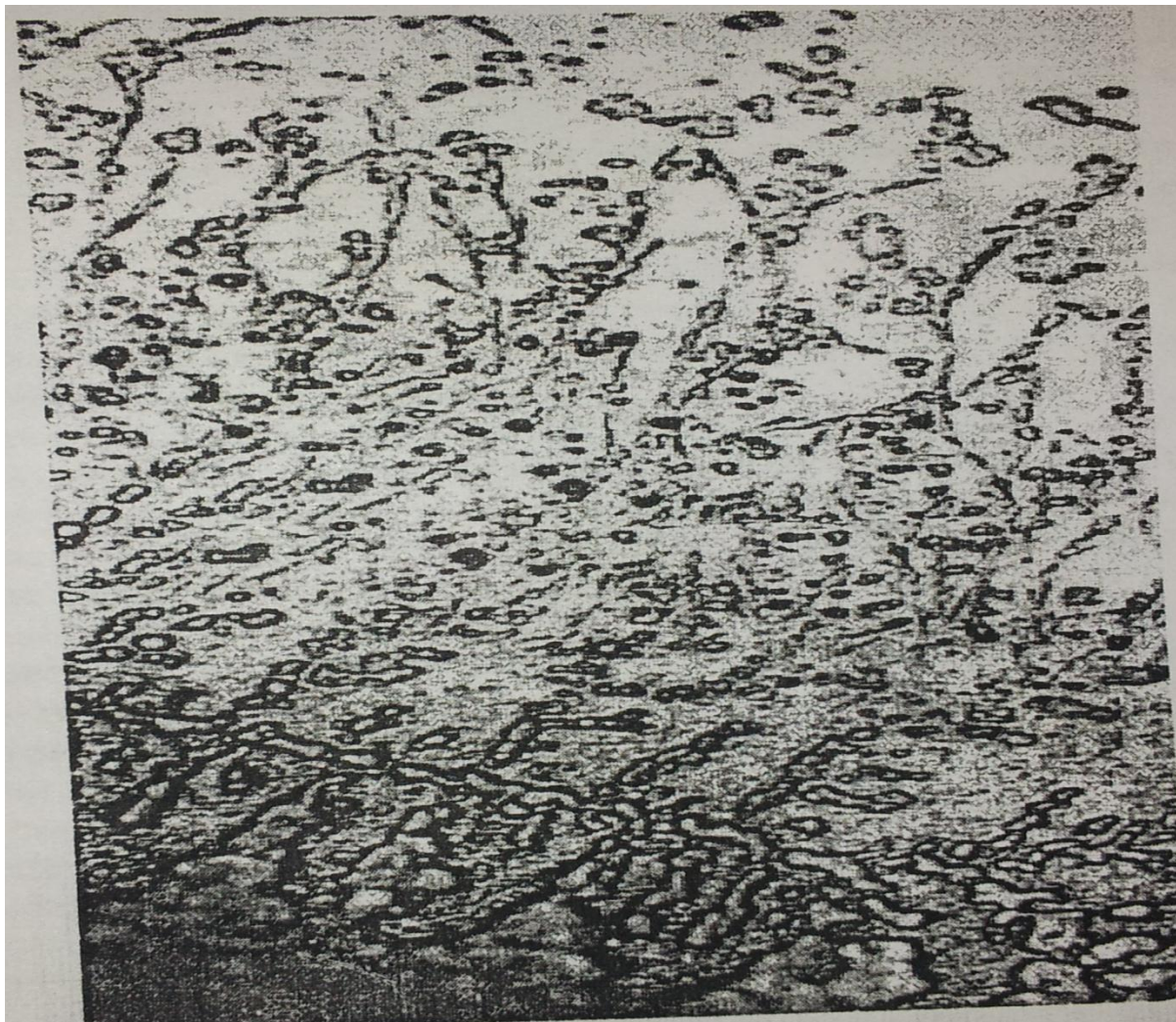
Oraliq zonada dendrit struktura notekis bo'lib, uning alohida tashkil etuchilarining defragmentatsiyasi kuzatiladi.

Periferiya zonasida so'lak strukturasi oldingi ikki zonadagidan kam farq qiladi, asosan amorf, krsitall bo'lmagan moddaning hosil bo'lishi kuzatiladi[4].

2-rasm. Og‘iz suyuqligi kristallarining shartli markazga nisbatan variantlari. 1- markaziy zona, 2- oraliq zona, 3- periferik zoan

Tomchi quritilishmda zonalarning hosil bo‘lishi qatlamning markazda va periferiyada turli qalinlikka ega ekanligi bilan bog‘liq. Ushbu jarayon Trasevich va Akyupovalar tomonidan yaqinda tadqiq qilingan va Tarseviya ishlarida umumlashtirilgan[5].

3-rasm. Markaz-pastda bo‘lgan holatda og‘iz suyuqligining shishada kristallizatsiyalanish namunasi.

Hozirda biologik suyuqlikning ochiq hajmda qattiq taglikda degidratatsiya jarayonida strukturasi hosil bo‘lishi aniq qonuniyatlarga ega ekanligi aniqlangan. “tekshirilayotgan struktura – patalogik jarayon” tipidagi aniq bog‘lanishlar aniqlangan. Adabiyotlarda bir qator kasalliklarda qon zardobi quritilgan tomchisi pardasi tashqi ko‘rinishining o‘zgarishi xaqida ma’lumotlar keltirilgan: karsieoma

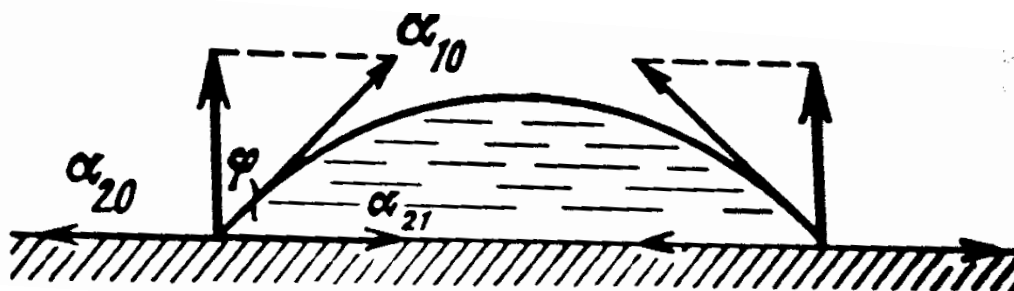
bilan, virusli gepatit V bilan, Valdenstream kasalligi bilan tuberkulez bilan og‘rigan kasalliklarda, ayollarda normal va erta tug‘ish holatlarida va hakoza[6].

Kristall strukturalar qanday paydo bo‘ladi? Aytib o‘tilganidek, quritilgan namunaning markaziy qismida kristall dendritlarni kuzatish mumkin. Bu kristallarning tabiatiga nisbatan turli fikrlar mavjud. SHabalin va SHatoxin fikriga ko‘ra, ushbu dendritlar tuz kristallari tomonidan hosil qilingan oqsil va tuzning fazaviy qatlamlashishi kuzatiladi[7]. Annarilli (1999) ning ta’kidlashicha kristallar oqsil-tuz mezokompozitlardan iborat bo‘lib, ayni paytda dendrit qirralari bo‘ylab yo‘nalgan uchburchakli kristallar bo‘lib, tuz kristallari bo‘lishi mumkin. spektroskopik tadqiqotlar kristallar tuzlardan tashkil topgan degan fikrni tasdilash uchun asos bermaydi, balki tuz va oqsil fazalariga bo‘linish yuz bermasligini ko‘rsatadi.

Tomchi quritilishida yassi tekislikda zonalarining paydo bo‘lishi quyidagicha sodir bo‘ladi. Tomchi markazi va periferiyasida turli qalinlikka ega bo‘lganligi bois tomchining butun ochiq sirti bo‘ylab suvning bug‘lanishida eritilgan moddalarning, konsentratsiyasining notekis o‘zgarishi yuz beradi. Periferik (yupqa) sohalardagi konsentratsiya markaziy (qalin) sohalardagi konsentratsiyaga qaraganda ancha tez ortadi.

Bu o‘zgarishlarda turli fizik va biofizik uchlar o‘zini namoyon qila boshlaydi, ushbu kuchlar Tarasevich va Ayupova tomonidan batafsil tekshirilgan va matematik asoslangan[8].

Qattiq jismning tekis, toza, silliqlangan sirti suyuq tomchi uchun “noqulay” dir, agar u fazoda turgan bo‘lsa, u holda u hech nimaga tegmaydi., hech qanday qo‘shimcha kuchlar ta’sir etmaydi va u o‘zgasharlarga tintilmaydi.

4-rasm. Tekis qattiq sirtida yotgan tomchi konturiga ta’sir qiluvchi kuchlarning o‘zaro joylashishi. φ burchak – o‘tkir, α_{21} - taglik-tomchi chegarasidagi sirt taranglik kuchi, α_{20} - taglik-havo chegarasidagi sirt taranglik kuchi, α_{10} -tomchi-havo chegarasidagi sirt taranglik kuchi[9].

4-rasmdan ko‘rinadiki, bu uchala kuchlar tomchining har qanday shaklida ham o‘zaro muvozanatga kelmaydi, shuning uchun tomchi konturiga qo‘yilgan kompensirlanmagan kuch paydobo‘lib, u taglik noqulayoik darajasi o‘lchovi bo‘ladi.

Tomchining qavariq sirti uni tekislikka bosuvchi bosimnini yuzaga keltiradi – laplas bosimi. Tomchining taglik bilan chegara sohasida esa bunday bosim paydo bo‘lmaydi, u $1/D$ ga mutanosib bo‘ladi, tomchi sirti yassi sohasi egrilik radiusi esa cheksizlikka teng, demak, bosim nolga teng.

Natijada tomchi qurigandan so‘ng uning qattiq fazasida tuz miqdori periferiya (chekkasi) dan markazi tomon ortib boradi, organik moddalarning miqdoriy taqsimoti escha aksincha. SHuning uchun, oqsil suyuqlik chekkalari quriganda aylana amorf zonalar sifatida, tasvirlanadi, uning markazi esa kristall tuzlarga to‘la[10].

So‘lak kristallari daraxtsimon ko‘rinishi og‘iz suyuqligida mitsell ning borligi bilan tushuntiriladi.

Olingan ma‘lumotlarning qarama-qarshiligi dendritlar ximiyaviy tuzilishini aniqlashning dolzarbligini tasdiqlaydi.

Klinik ko‘rinishli degidratatsiyasi davomida kechuvchi jarayonlarni sifat jihatdan ko‘rib chiqamiz. Suv tomchi yuzasining turli sohalaridan turlicha tezlikda bug‘lanadi, bu ushbu sohaning egrilik radiusiga bog‘liq. Suv hajmining kamayishi tuz va oqsil konsentratsiyalarining ortishiga olib keladi. Konsentratsiya o‘zgarish tezligi chekkalarida ko‘proq bo‘ladi. Bunda yuzaga keluvchi konsentratsiya gradienti markaz tomon yo‘nalgan oqimning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi[11].

Tuz diffuziya koeffitsienti oqsil diffuziya koeffitsientiga nisbatan deyarli ikki marotaba kattaligi uchun, tomchi makazida nisbatan tuz konsentratsiyasi ortib boradi. Bu effekt, o‘z navbatida oqsilni chekkaga siqib chiqarishi mumkin (kross-diffuziya). Bug‘lanish tufayli tomchi hajmining o‘zgarishi sirti shaklining o‘zgarishiga olib keladi, mos holda, eritmada tashkil etuvchilar konsentratsiyalarining o‘zgarishiga olib keladi. Suv etarli qismining bug‘lanib ketishi natijasida tuz va oqsilning konsentratsiyalari shu darajada ortib ketadiki, bu diffuziya koeffitsientlarining sezilarli o‘zgarishiga olib keladi. Birinchi navbatda, bu oqsilga taalluqli, u “zol-gel” o‘tishda ishtirok etadi, bunda uning diffuziya koeffitsienti nolga intiladi. Eritmada oqsil konsentratsiyasining ortishi bilan tuzning diffuziya koeffitsienti ham kamayib boradi[12]. Boshqa tarafdin, tuz konsentratsiyasining ortishi tuz diffuziya koeffitsientining ortishiga olib keladi. Bu chiziqli bog‘lanish bilan ifodalangadi.

Tuz oksentiratsiyasi to‘yinish darajasiga erishganch, kristallanish jarayoni boshlanadi. Eritmada tuzning mavjudligi oqsilning toza eritmasiga nisbatan gel hosil

bo'lish vaqtini uzaytiradi. Tuzning katta konsentratsiyalarida oqsilning tuzlashish jarayoni boshlanadi.

Shunday qilib, ushbu degilrtatsiyada turli, biroq bir-biriga bevosita ta'sir etuvchi jarayonlar yuz beradi. Hodisa nafaqat nomuvozanatli, balki nochiziqli hamdir.

5-rasmda markaziy, qulay, tomchi zonalarida o'sishi mumkin bo'lgan dendritlar shakllari variantlari tasvirlangan.

Og'iz bo'shlig'i suyuqligini qiya sirtida quritish tajribasi. Quriyotgan og'iz bo'shlig'i suyuqligining og'irlik kuchi ta'sirida kristallizatsiya frontini yo'naltirish natijasida kristallizatsiya zonalari va dendritlar hosil qilishning ham o'z qonuniyatlari bor[13].

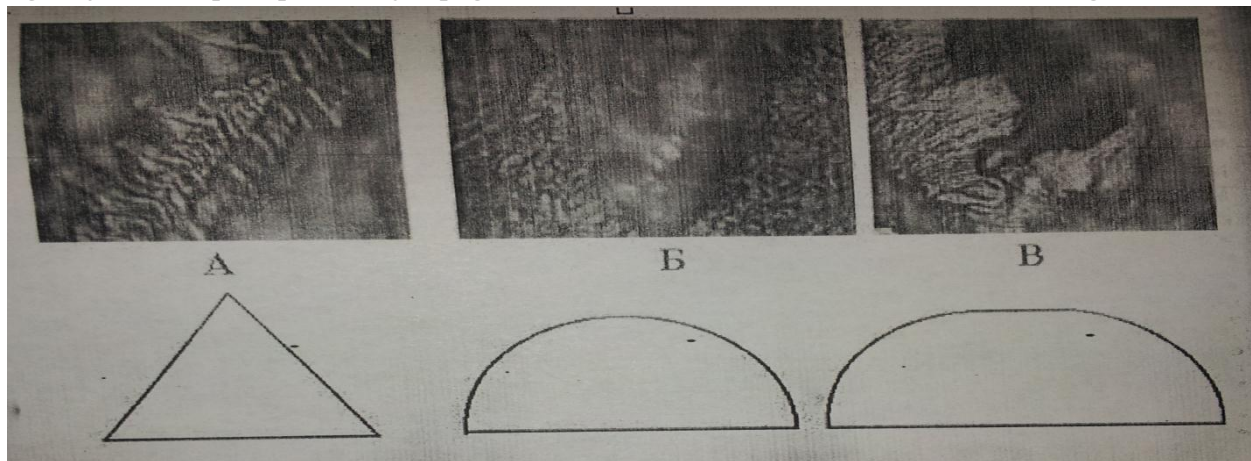
Ma'lum bo'lishicha, petri chashkasi ochiq siribda qurigan og'iz bo'shlig'i suyuqligi noksimon shaklga ega bo'ladi, ostki chegarasi yupqa bo'ladi. Rasmdan ko'rinishicha, tajribaning ko'rsatishicha:

Birinchidan, zonalarning ko'chishi

Ikkinchidan kristallizatsiya shakllarining bir xilligi

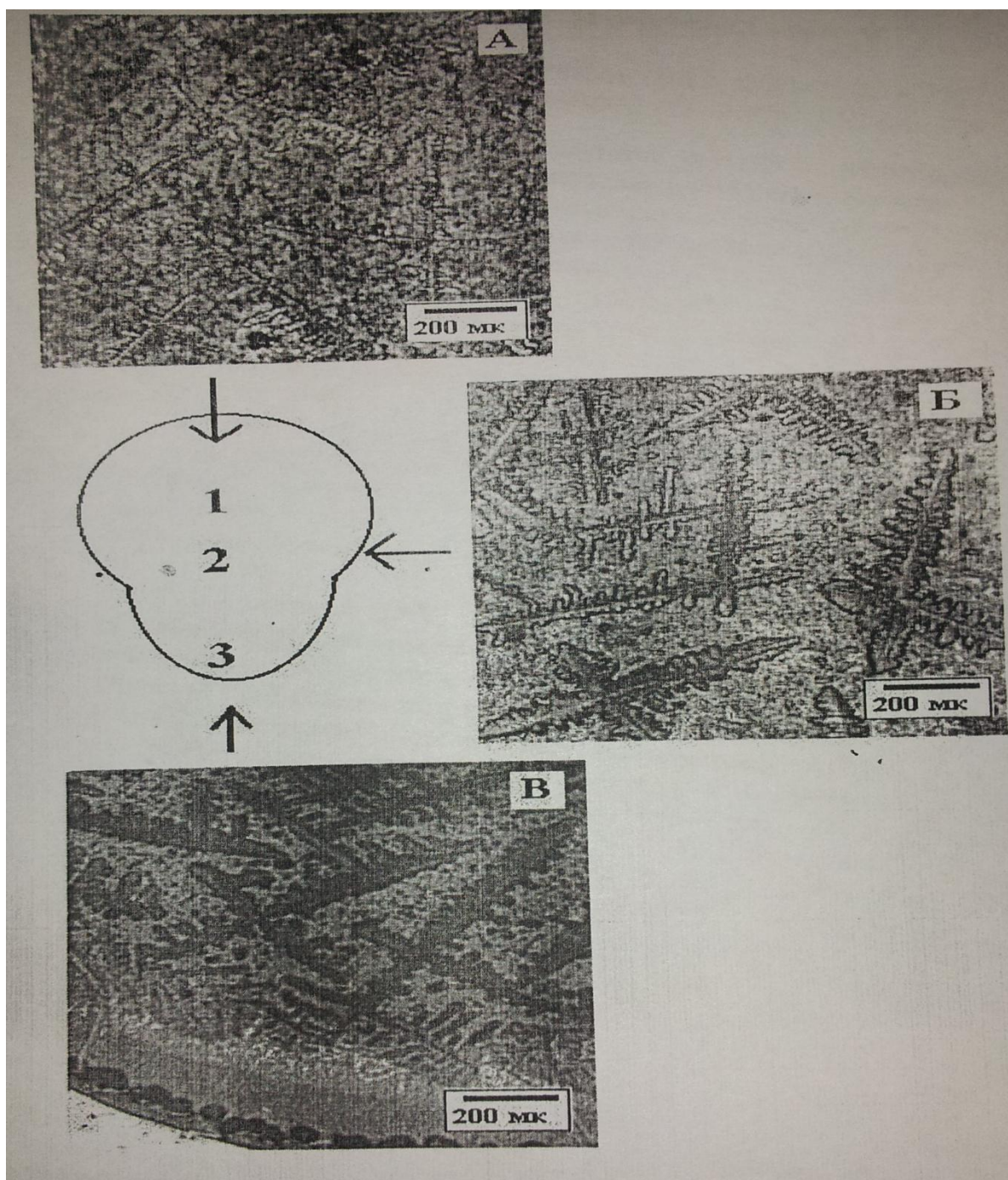
Uchinchidan, nokr stall zarrali amorf xalqalarning paydo bo'lishi kuzatiladi.

Shunday qilib, bu holdagi kristallizatsiya jarayoni ham tekislikdagi kabi kechadi. Keyingi tajribada quloq osti suyuqligidan ham kristallanish hodisalari kuzatilgan.

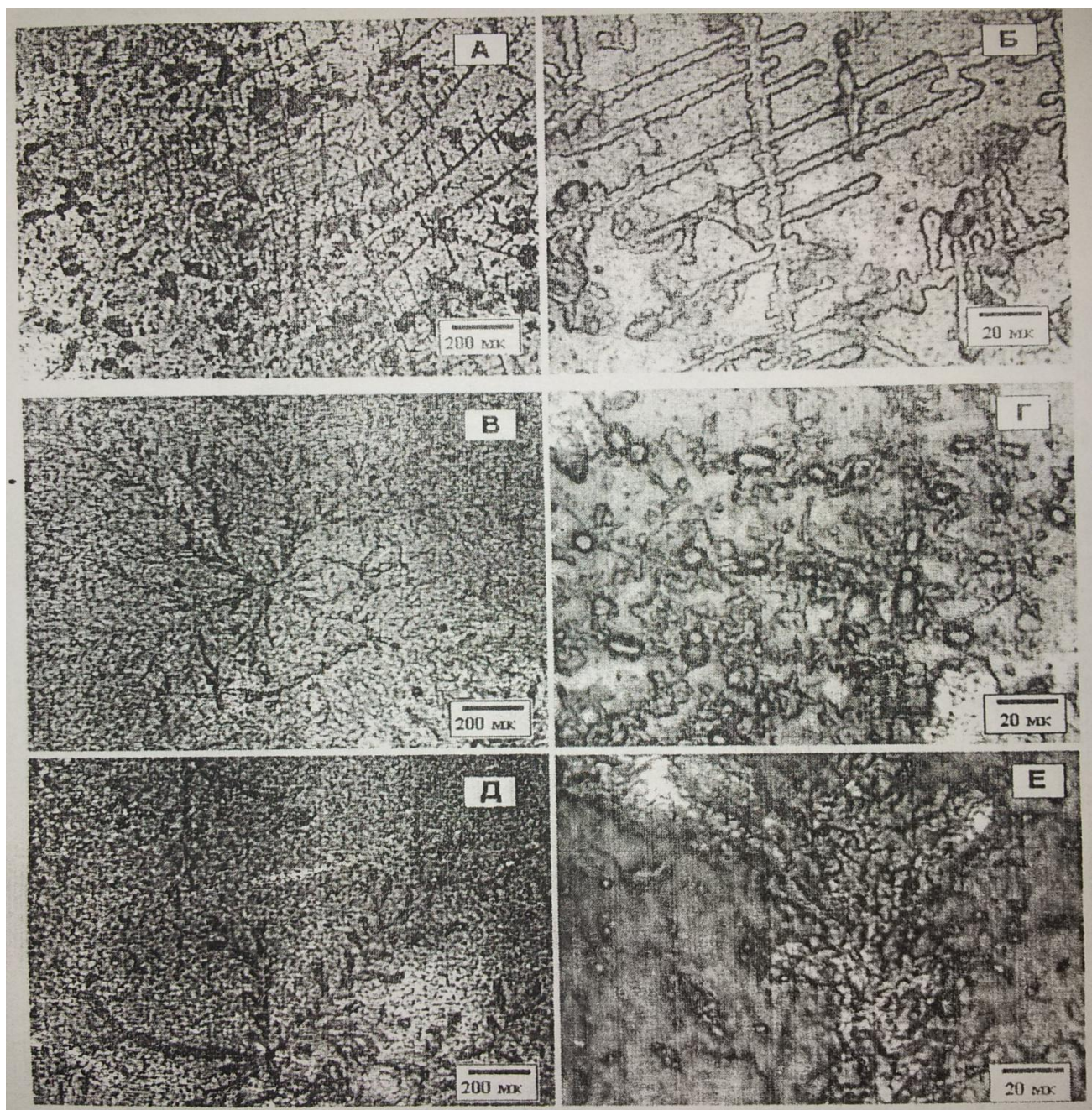
5-rasm. Tomchi markaziy zonasida dendritlarning o'sishi.

Yuqorida mikrofoto, pastda dendritlar shaxlari kesishuvi. A,V,S g' turli patsientlar so'laklari.

6-rasm. Og'iz bo'shlig'i suyuqligining qiya tekislikda quritilganda kristallizatsiyasi. Kristallizatsiya zonasi: 1-markaziy, 2-oraliq, 3-periferik. A,B,V larda shu sohalardan kristallogarmmlar[14].

So'lakning organik tarkibi kristall hosil qilish xususiyatiga qanday bog'liqligini tekshiraylik. Tajribada og'iz bo'shlig'i suyuqligi emas, quloq atrofi va jag' osti sulak bezlavri namunalariidan foydalanildi.

7-rasm. Og'iz bo'shlig'i suyuqligi va so'lak bezi kristallogrammalari. A,b - Og'iz bo'shlig'i suyuqligi, V,G – quloq atrofi so'lak bezi, D.E – jag' osti so'lak bezi.

XULOSA

Rasmdan ko'ringanidek, A va B hollarda turli sohalardan olingan so'laklarning kartinasi bir xil paporotniksimon ko'rinishga ega. quloq atrofi so'lak bezikristallizatsiyasida esa sirt bo'ylab tarqoq kristall shoxchalari paydo bo'ladi. jag' osti so'lak bezi krstallizatsiyasida katta shoxli kristallar paydo bo'ladi[15-17].

O'tkazilgan tajriba so'lakning kristall hosil qilish qobiliyati uning tarkibidagi mutsinlar miqdoriga bog'liq ekanligini ko'rsatdi va o'z tasdig'ini topdi[18-20].

REFERENCES

1. Arislanovna Y. S., Bakhtiyorvich G. B. Marketing And Information Support In Public Sector //European Journal of Molecular & Clinical Medicine. – 2021. – T. 8. – №. 1. – C. 940-947.
2. Raximberdiyev, I. U. (2021). Transportda kichik tadbirkorlikni rivojlantirish xususiyatlari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 1141-1146.
3. Arislanovna, Y. S., & Bakhtiyorvich, G. B. (2021). Using The Experience Of Developed Countries In Developing A Consortium Between Higher Education Institutions And Production. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 8(1), 819-825.
4. G'Iyosidinov, B. B. O. G. (2022). SHAHARLARDA YO 'LOVCHILARNI JAMOAT TRANSPORTI XIZMATIDAN FOYDALANISH AFZALLIKLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 177-188.
5. Nurmatov, O. R., Yulchiyev, I. I., Axmadjonov, M. F., Xidirov, D. S., & Nasirov, M. X. (2021). TALABALARGA "MATEMATIK MAYATNIKNING TEBRANISH QONUNI" MAVZUSINI MATEMATIK USULLAR BILAN TUSHUNTIRISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 133-140.
6. Nasirov, M. X., Axmadjonov, M. F., Nurmatov, O. R., & Abdullayev, S. (2021). O 'LCHAMLI KVANTLASHGAN STRUKTURALARDA KVAZIZARRALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 166-174.
7. Nasirov, M.X., Tolaboyev, D.X., and Yulchiyev, I.I.. "INSON SO'LAGINING KRISTALLOGEN XUSUSIYATLARINI BAHOLASH" *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, vol. 1, no. 11, 2021, pp. 510-516.
8. Полвонов, Б. З., Насиров, М., Мирзаев, В., & Разиков, Ж. (2019). Диагностика полупроводниковых материалов методом поляритонной люминесценции. In *General question of world science* (pp. 39-42).
9. Полвонов, Б. З., Насиров, М., Мирзаев, В., & Расулов, В. Р. (2019). Исследование низкотемпературной фотолюминесценции кристаллов в области экситонного резонанса. In *НАУКА РОССИИ: ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ* (pp. 8-11).

10. Polvonov, Bakhtiyor Zaylobidinovich; Nasirov, Mardonbek Haldarbekovich; Akhmadjonov, Mehridin Fakhridinovich; and Abdulazizov, Bakhrom Toshmirza o'g'li (2021) "THE THERMAL FIELD MIGRATION AND ELECTRODIFFUSION OF CHARGED POINT DEFECTS IN POLYCRYSTALLINE FILMS," *Scientific Bulletin of Namangan State University*: Vol. 2 : Iss. 2 , Article 7.
11. Полвонов, Б.З., Насиров, М.Х., Полвонов, О.З., and Туйчибаев, Б.К.. "ОСОБЕННОСТИ ПОВЫШЕНИЯ МОЩНОСТИ ФОТОВОЛЬТАИЧЕСКИХ ПЛЕНОЧНЫХ СТРУКТУР ХАЛЬКОГЕНИДОВ КАДМИЯ" *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, vol. 1, no. 11, 2021, pp. 1046-1050.
12. Полвонов Б. З., Насиров М. ТЕМПЕРАТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СПЕКТРАЛЬНОЙ ЗАВИСИМОСТИ ФОТОТОКА КОРОТКОГО ЗАМЫКАНИЯ ПЛЕНОК //Редакционная коллегия. – 2018. – С. 60.
13. Rasulov Voxob Rustamovich, Rasulov Rustam Yavkachovich, Eshboltaev Iqbol Mamirjonovich, Sultonov Ravshan Rustamovich, and Nasirov Mardonbek Xoldorbekovich. "ON THE THEORY OF FOUR PHOTONIC LINEAR CIRCULAR DICHROISM IN A HOLE-CONDUCTION SEMICONDUCTOR" *European science review*, no. 5-6, 2020, pp. 77-80.
14. Нурматов, О. Р., Абдуллаев, Ш. Ш., & Юлдашев, Н. Х. (2021). ВРЕМЕННАЯ РЕЛАКСАЦИЯ ФОТОЭЛЕКТРЕТНОГО СОСТОЯНИЯ В ФОТОВОЛЬТАИЧЕСКИХ ПЛЕНКАХ CdTe: Ag, Cd, Cu И Sb₂Se₃: Se. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES*, 2(12), 315-322.
15. Ahmadaliev, B. J., Akhmadjonov, M. F., Nurmatov, O. R., Yuldashev, N. K., Muxammadyakubov, H. E., & Urmonov, S. R. (2019). THE DISPERSION AND PHOTOLUMINESCENCE SPECTRUM OF MIXED EXCITONS AT CRITICAL DAMPING VALUES. *Scientific-technical journal*, 2(1), 9-14.
16. Yuldashev, N Kh; Mamatov, O. M.; Nurmatov, O. R.; Rahmonov, T. I.; and Akhmadjonov, M. F. (2019) "THE SPECTRAL CHARACTERISTICS OF CdTe:Ag PHOTOELECTRICAL FILMS IN THE AREAS OWN AND IMPURITE ABSORPTION," *Scientific-technical journal*: Vol. 23 : Iss. 2 , Article 11.
17. Сулаймонов, Х. М., Йулдашев, Х. Т., Нурматов, О. Р., Рахмонов, Т. И., & Мухаммадюкубов, Х. Э. (2019). ФОТОЭЛЕКТРИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ ПОЛИКРИСТАЛЛИЧЕСКИХ ПЛЕНОЧНЫХ СТРУКТУР CdTe: Sn ПРИ СТАТИЧЕСКИХ МЕХАНИЧЕСКИХ

ДЕФОРМАЦИЯХ. *Известия Ошского технологического университета*, (3), 180-186.

18. Yuldashev, N Kh; Mamadiyeva, D. T.; Nurmatov, O. R.; Raxmonov, T. I.; and Sulaymonov, X. M. (2019) "THE EFFECT OF MECHANICAL DEFORMATION ON THE PHOTOVOLTAIC PROPERTIES OF SEMICONDUCTOR POLYCRYSTALLINE FILM STRUCTURES CdTe: Sn," *Scientific-technical journal*: Vol. 23 : Iss. 3 , Article 6.

19. Axmadjonov, M F.; Mamatov, O M.; Nurmatov, O R.; Rahmonov, T I.; and Yuldashev, N Kh (2019) "THE SPECTRAL CHARACTERISTICS OF CdTe:Ag PHOTOELECTRICAL FILMS IN THE AREAS OWN AND IMPURITE ABSORPTION," *Scientific-technical journal*: Vol. 2 : Iss. 2 , Article 4.

20. Nurmatov, O.; Rahmonov, T.; Sulaymonov, Kh.; and Yuldashev, N. (2020) "PHOTOTENZO-ELECTRIC PROPERTIES OF POLYCRYSTALLINE FILMS OF CHALCOGENIDES OF CADMIUM AND ZINC, PRODUCED BY PORTIONAL EVAPORATION IN VACUUM," *Euroasian Journal of Semiconductors Science and Engineering*: Vol. 2 : Iss. 5 , Article 10.

UO'K : 617.7 -073178; 615.

**BIRLAMCHI OCHIQ BURCHAKLI GLAUKOMANI DAVOLASHDA
0,5 % TIMOLOL VA 0,005 % LATANOPROSTNING MAHALLIY VA
TIZIMLI GEMODINAMIKAGA TASIRI**

**Odilova G.R.,
Najmiddinov H.N.**

Buxoro davlat tibbiyot instituti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada birlamchi ochiq burchakli glaukoma (BOBG) bilan og'rigan bemorlarda monoterapiya samarasiz bo'lgan holatlar haqida fikr yuritildi. Birlamchi ochiq burchakli glaukoma polietilogik kasallikdir. Xususan, glaukomatoz neyropatiya rivojlanishida qon tomir omili muhim rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: glaucoma, monoterapiya, gemodinamika, timolol, tungi gipotenziya.

ABSTRACT

This article discusses the ineffectiveness of monotherapy in patients with primary open-angle glaucoma. Primary open-angle glaucoma is a polyetiological disease. In particular, the vascular factor plays an important role in the development of glaucomatous neuropathy.

Keywords: glaucoma, monotherapy, hemodynamics, timolol, nocturnal hypotension.

АННОТАЦИЯ

В данной статье обсуждается неэффективность монотерапии у больных первичной открытоугольной глаукомой. Первичная открытоугольная глаукома – полиэтиологическое заболевание. В частности, важную роль в развитии глаукоматозной невропатии играет сосудистый фактор.

Ключевые слова: глаукома, монотерапия, гемодинамика, тимолол, ночная гипотензия.

KIRISH

Birlamchi ochiq burchakli glaukoma (BOBG) bilan og'rigan bemorlarda monoterapiya samarasiz bo'lsa, ko'pincha kombinatsiyalangan terapiya qo'llaniladi. 2 yoki undan ortiq dori vositalarini qo'llash, shuningdek, instilatsiyalar chastotasining ortishi bemor uchun har doim ham qulay emas va bu dorilarning nojo'ya ta'siri xavfini oshirishi mumkin. Ishning maqsadi lakoma T preparatining (0,5% timolol

eritmasi va 0,005% latanoprost eritmasining fiksatsiyalangan kombinatsiyasi) BOBG bilan og'rigan bemorlarda samaradorligi va xavfsizligini o'rganish edi, bunda ushbu preparatning umumiy qon aylanishiga ta'sirini aniqlashga alohida e'tibor qaratildi. Usullari. 30 bemor (58 ko'z) tekshirildi, shu jumladan dinamikada (1 oy ichida), oftalmologik usullardan tashqari, sutkalik arterial qon bosimi monitoringi (SAQBM) o'tkazildi. Natijalar. Ko'z ichi bosimini (KIB) pasaytirish samaradorligi nuqtai nazaridan, dorilarning belgilangan kombinatsiyasi qat'iy bo'lmaganidan kam emas edi va SABQM bilan bemorlarda ilgari qayd etilgan tungi gipotenziya epizodlarining yo'qolishi qayd etilgan. Xulosa. Kombinatsiyalangan ksalakom preparatini qo'llash BOBG bilan og'rigan bemorlarda samarali va xavfsizdir, shuningdek, kechasi qon bosimining haddan tashqari pasayishi holatlaridan ham saqlaydi. Kalit so'zlar: lakoma T; β -adrenoblokatorlar; timolol; ko'z ichi bosimi (KIB); ambulator qon bosimi monitoringi (AQBM); perfuzion bosim; tungi gipotenziya.

Birlamchi ochiq burchakli glaukoma polietiologik kasallikdir [1]. Xususan, glaukomatoz neyropatiya rivojlanishida qon tomir omili muhim rol o'ynaydi [11, 12, 15, 21]. Glaukoma patogenezida qon bilan asosan posterior qisqa siliyer arteriyalar orqali ta'minlanadigan ko'ruv nervini oziqlantiradigan tomirlarda qon oqimining buzilishiga alohida e'tibor beriladi [1, 11, 16], bosim ko'p jihatdan tizimli arteriyalarga bog'liq. arterial bosim (AB), xususan, diastolik qon bosimi (DAB). Bundan tashqari, ko'ruv nervning qon bilan taminlanishi ko'z ichi bosimi darajasi(KIB), qon tomir qarshiligi (qarshilik indeksi) va avtoregulyatsiya mexanizmlari darajasiga bog'liq [5, 8]. Perfuziya bosimining o'zgarishi paytida arteriolalarning torayishi yoki kengayishini nazorat qiluvchi avtoregulyatsiya, shu bilan ulardagi qon oqimini o'zgartiradi [18]. Ko'ruv nervi diski avtoregulyatsiya retinal tomirlarga qaraganda sezilarli darajada yomonroqdir. Shu munosabat bilan tizimli arterial gipotenziya ko'ruv nervi boshining perfuziyasiga va glaukoma jarayonining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi noqulay omil hisoblanadi [17, 21]. 0,5% li β -adrenoblokatorning 1 tomchisida - timolol tarkibida 0,2 mg faol timolol maleat mavjud bo'lib, u asosan konyunktiva tomirlarida va lakrimal kanalning shilliq qavatida so'riladi va shu bilan salbiy nojo'ya ta'sirlarni ta'minlaydi [20]. Prostaglandin F2a - latanoprost umumiy gemodinamikaga ta'sir qilmaydi, ammo ba'zi hollarda KIB qo'shimcha pasayishini talab qilinganda, u β -adrenoblokator - timolol bilan eng samarali kombinatsiyada qo'llaniladi[6]. Lakoma T-latanoprostning 0,005% eritmasi va timolol maleatning 0,5% eritmasining tegishli nisbatidan iborat ko'z tomchisidir. Uning tizimli gemodinamikaga ta'siri hali etarlicha o'rganilmagan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Birlamchi ochiq burchakli glaukoma bilan og'rig'an bemorlarni davolashda Lacoma T ko'z tomchilarining (0,005% latanoprost + 0,5% timolol maleat) tizimli va mahalliy gemodinamikaning ba'zi parametrlariga ta'sirini va samaradorligini o'rganish.

Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti Terapiya kafedrasida xodimlari ishtirokida oftalmologiya kafedrasida klinik tadqiqotlar o'tkazildi. SAQBM ma'lumotlarini ochishda yordam berdi. Birlamchi ochiq burchakli glaukoma (BOBG) I-III bosqichlari tashxisi qo'yilgan jami 30 nafar bemor (58 ko'z) tekshirildi. Bemorlar kombinatsiyalangan antigipertenziv vositadan bir marta foydalanish imkonini beradigan Lacoma T bilan davolanishga o'tkazildi. Ko'z tomchilarini qo'llashning yanada qulay rejimiga o'tish bemor tomonidan belgilangan davolanishni to'g'ri bajarishga ishonish imkonini beradi. Mehnat yoshidagi (47 yoshdan 62 yoshgacha) jami 30 nafar bemor tekshirildi, ulardan 15 nafari ayollar va 15 nafari erkaklar.

Bemorlar 2 guruhga bo'lingan:

I gr.-ilgari timolol maleatning 0,5% eritmasini kuniga 2 marta va ksalatan 0,005% kuniga 1 marta tomizgan bemorlar - 15 bemor (30 ko'z);

II gr.-5 yildan ortiq bo'lmagan muddatga lazer trabekuloplastika (LTP) qilingan bir xil rejimdagi bemorlar - 15 bemor (28 ko'z).

Kuniga 2 marta 0,5% timolol eritmasi va kuniga 1 marta 0,005% ksalatan instilatsiyasi bekor qilingandan so'ng, barcha bemorlar kuniga 1 marta (kechqurun) Lakoma T bilan davolashga o'tkazildi. Glaukoma jarayonining bosqichiga qarab bemorlarning taqsimlanishi 1-jadvalda keltirilgan.

Таблица № 1

Guruhlar	Daraja		
	I	II	III
I	5	8	6
II	3	4	4

Klinik tadqiqot usullari

Butun tadqiqot ambulatoriya sharoitida lakoma T ni tayinlashdan oldin va undan keyin tadqiqotning 7, 15 va 30-kunlarida o'tkazildi. Barcha guruhlar uchun klinik sinovga qo'shilish mezonlari:

- birlamchi ochiq burchakli glaukoma I-III bosqichning mavjudligi; ko'z ichi bosimi 22 dan 26 mm sim ust. gacha. Art. (pnevmonometriya bo'yicha Rho), kamida bitta ko'zda;

- barqaror bo'lmagan dorilar kombinatsiyasidan foydalanish (β -adrenoblokator va prostaglandin F2 α); yoshi 40 dan 70 yoshgacha;

Cheklash mezonlari:

-yagona ko'ruvchi ko'z;

-oxirgi 3 oy ichida ko'z olmasiga jarrohlik aralashuvlar;

-Optimal tuzatish bilan ko'rish keskinligi optik muhitning xiralashishi va/yoki retinal patologiya tufayli 0,5 dan kam;

- ko'rish maydonining fiksatsiya nuqtasidan 5° yoki undan kamroq torayishi;

- haqiqiy KIB 26 mm sim. us. dan yuqori;

- anamnezda glaukomaning o'tkir xuruji mavjudligi;

- ikkilamchi glaukoma;

-ko'z ichi bosimiga ta'sir qiluvchi dorilarni bir vaqtda qo'llash: β -adrenoblokatorlar, osmodiuretiklar, klonidin, karbonat angidraz ingibitorlari, kortikosteroidlar, sulfanilamidlar; bronxo-obstruktiv sindrom bilan surunkali o'pka kasalliklari; sinus bradikardiyasi; atrioventrikulyar blokada II yoki III daraja; NYHA bo'yicha yurak etishmovchiligi 3-4 sinf (Nyu-York yurak assotsiatsiyasining tasnifi);

- subkompensatsiya yoki dekompensatsiya bosqichidagi qandli diabet; tirotoksikoz; nostabil stenojardiya yoki klinik sezilarli qorinchalar aritmiyasi;

- o'quv sxemasiga rioya qilmaslik.

Tadqiqot usullari:eng yaxshi tuzatish bilan visometriya Golovin-Sivtsev jadvalidan foydalangan holda odatiy usul bo'yicha amalga oshirildi. Barcha bemorlarga ob'ektiv (Huvitz avtorefraktometri) va sub'ektiv refraktometriya o'tkazildi; statik perimetriya "" (Huvitz. Koreya) "Glaukoma" dasturi bo'yicha; Goldman tonometridan foydalangan holda tonometriya, soat 10 dan 12 gacha bo'lgan vaqt oralig'ida; yoriq chiroqli biomikroskopiya (Karl Zeiss modeli, Germaniya); Schirmer testi I fluoresanli chiziqlar bilan "QURUQ KO'Z" (Bausch & Lomb, AQSh); to'g'ridan-to'g'ri oftalmoskopiya (Heine elektro-ofthalmoskopi, Germaniya) va teskari asferik linzalar 60 va 90 dioptri yordamida. ("Oshera", Koreya); optik diskning optik kogerent tomografiyasi o'tkazildi (Huvitz. Koreya); davolashning hayot sifatiga ta'sirini baholash uchun bemorlarni so'rovnoma o'tkazish [2]; Qon bosimi (QB) va yurak qisqarish soni (YuQS) sutkalik qon bosimi monitoringi uchun mo'ljallangan ikki funktsiyali kardiomonitor yordamida amalga oshirildi "Mindray.Patient Monitor"

(SHENZHEN MINDRAY BIO-MEDICAL ELECTRONICS CO, LTD, Xitoy). Jarayon standart usul bo'yicha amalga oshirildi: mikrofonni o'rnatish va manjetni yelkaga mahkamlash, elektrodni mos keladigan simlarga joylashtirish. Barcha kontaktlar monitoring yozish blokiga va qon bosimini dasturlash va nazorat qilish uchun kompyuterga ulangan. Monitor tomonidan qon bosimini avtomatik o'lchashni nazorat qilgandan so'ng, parametrlar sozlandi va kamida 24 soat davom etgan monitoring jarayoni boshlandi. Soat 8:00 dan 23:00 gacha qon bosimini o'lchash 15 daqiqalik intervalda, 23:00 dan 08:00 gacha 30 daqiqalik interval bilan amalga oshirildi. Bemor kun davomida vaqt va hodisalarni (jismoniy faollik, dori-darmonlar, uyqu, uyg'onish, umumiy holatning o'zgarishi va boshqalar) maxsus kundalikka yozib oldi, unga ko'ra mutaxassis tomonidan SQBM ma'lumotlari taxlil qilinib natijalar tuzatildi. Sutkalik qon bosimi indeksining qiymatini aniqlashda "kecha va kunduz" individual vaqt chegaralari ishlatilgan. O'lchovlar Korotkov bo'yicha va osillometrik usulda amalga oshirildi. Natijalar INKART YoAJ tomonidan ishlab chiqarilgan "KT-Infinity" kompyuter dasturi yordamida shifrlangan. SAQBM ma'lumotlarini baholashda biz asosan qon bosimi va yurak urish tezligidagi tungi tebranishlarni o'rganishga e'tibor qaratdik. Asosiy oftalmologik tekshiruv va SAQBM lakoma T tayinlash arafasida o'tkazildi. Takroriy tekshiruvlar 7 kun, 15 kun va 1 oydan keyin o'tkazildi.

Ko'rish o'tkirligi-har ikkala guruhda kuzatuvning butun davri uchun o'rtacha 0,1 yaxshilanish qayd etildi ($p < 0,05$). Lakoma T bilan davolangan bemorlarda kuzatuvning butun davri davomida ko'z ichki bosimining(KIB) qo'shimcha pasayishi qayd etildi:I guruhda 2,0 mm Hg ga. Art. II guruhda esa 2,5 mm Hg ga ko'tariladi. Art. ($p < 0,001$) (2-jadval).

2-jadval Lacoma T ni qo'llashdan oldin va keyin KIB ($M \pm m$) dinamikasi

Tekshiruv vaqti	KIB (mm simob ustuni)	
	I guruh	II guruh
Dastlab	19,20 $\pm$ 0,25	20,60 $\pm$ 0,12
1haftadan so'ng	18,80 $\pm$ 0,26($p < 0,003$)	19,30 $\pm$ 0,16 ($p < 0,001$)
15kundan so'ng	17,30 $\pm$ 0,20($p < 0,001$)	18,20 $\pm$ 0,14 ($p < 0,001$)
1oydan so'ng	17,20 $\pm$ 0,20 ($p < 0,001$)	18,10 $\pm$ 0,13 ($p < 0,001$)

3-jadval Lacoma T ni tayinlashdan oldin va keyin reografik koeffitsientning ($M \pm m$) dinamikasi

Tekshiruv vaqti	Rq (%)

	I guruh	II guruh
Dastlab	1,37±0,08 1,26±0,12	1,26±0,12
1haftadan so'ng	1,65±0,12 (p<0,001)	1,29±0,12 (p<0,001)
15kundan so'ng	1,65±0,12 (p<0,001)	1,39±0,12 (p<0,001)
1oydan so'ng	1,70±0,11 (p<0,001)	1,47±0,12 (p<0,001)

Yantchning reografik koeffitsienti (Rq) lakoma T ga o'tish davrida I guruhda $1,37 \pm 0,08$ dan $1,70 \pm 0,11$ ‰ gacha ($p < 0,001$) va II guruhda $1,26 \pm 0,12$ dan $1,47 \pm 0,12$ ‰ ($p < 1$) gacha ko'tarildi.

Taxmin qilish mumkinki, KIBning pasayishi va diastolik arterial qon bosimi (DAB) darajasining oshishi bilan ko'zning perfuzion bosimi ortdi, bu mahalliy gemodinamikaning yaxshilanishiga olib keldi (3-jadval). SAQBM ma'lumotlariga ko'ra, tungi DAB darajasiga qarab bemorlarning 3 guruhi ajratildi: A guruhi - tungi DAB kamayishi etarli bo'lmagan bemorlar (<10%) - non-dipper; B guruhi - tungi DAB (10-20%) darajasida etarli darajada pasaygan bemorlar - dipper; C guruhi - tungi DABning haddan tashqari pasayishi (> 20%) – over dipper. Dastlabki SAQBM ma'lumotlari natijalariga ko'ra, biz kuniga 2 marta 0,5% timolol va latanoprostni kuniga 1 marta qabul qilgan 30 bemordan 11 nafarida (36,6%) tungi vaqtda DAB (gr. C) ning haddan tashqari pasayishini aniqladik. Bu I guruhdan 7 nafar bemor va II guruhdan 4 nafar bemor edi. 8 (26,6%) bemorda DAP darajasida (A guruhi) yetarli darajada pasayish kuzatilmadi va 11 (36,6%) bemorda DAB darajasining pasayishi normal diapazonda (B guruhi). Bemorlarning boshlang'ich va Lacoma T qabul qilinganidan 30 kun keyingi SAQBM qiymatlari 4-jadvalda keltirilgan

Jadval No 4. Bemorlarda SAQBM ko'rsatkichlari boshlang'ich va 30 kundan keyin lakomat tayinlanganidan keyin

Ko'rsatkichlar	Guruhlar		P
	I	II	
YuQS kuduzi (1 min. Da qis.)	76,3±1,3	75,5±1,2	> 0,10
YuQS tunda (1 min. da qis.)	59,4±1,7	61,1±1,2	> 0,10
SAB o'rtacha kunlik (mm sim. us.)	130,90±1,6	133,83±1,7	< 0,001
DAB o'rtacha kunlik (mm sim.)	75,33±1,5	79,16±1,8	< 0,001

us.)			
SAB kunduzi (mm sim. us.)	137,63±1,3	140,23±1,3	< 0,001
DAB kunduzi (mm sim. us.)	80,43±2,0	84,73±1,8	< 0,004
SAB tunda (mm sim. us.)	119,16±1,59	122,43±2,2	< 0,001
DAB tunda (mm sim. us.)	62,2±1,1	68,8±1,5	<0,001

Lakomaga o'tgandan so'ng, 15 va 30 kundan keyin SAQBM o'tkazilganda, DABda (C guruhi) ortiqcha pasayish kuzatilmadi. Tadqiqotimiz yakunida 11 nafar bemordan 8 nafari B guruhida uyqu paytida DABning ilgari qayd etilgan pasayishi bilan A guruhiga o'tdi (5-jadval).

Muddat	Guruhlar		
	A	B	C
Dastlabki (bemorlar soni)	8 (26,6 %)	11 (36, 6 %)	11 (36, 6 %)
Davolanishning 30-kuni (bemorlar soni)	13 (43.3%)	17 (56.6%)	0 (0%)

Butun kuzatuv davrida, Lacoma T bilan davolashda hayot sifatini o'rganish natijalariga ko'ra, barcha bemorlar kuniga bir marta tomiziladigan LacomaT dan foydalanish qulayligini ta'kidladilar. Bemorlarda davolanishni rad etishga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan ko'zga va odatiy turmush tarziga salbiy ta'siri qayd etilmagan.

XULOSA

SAQBM va reoftalmografiya natijalariga ko'ra, kombinatsiyalangan Lacomat preparati tizimli va mahalliy gemodinamikaga, shu jumladan tungi gipotenziyaga moyil bo'lgan bemorlarga nojo'ya ta'sir ko'rsatmaydi. Bemorlarni qat'iy bo'lmagan dorilar kombinatsiyasidan qat'iy LacomaT kombinatsiyasiga o'tkazilganda, KIBning dastlabki darajadan 10-12% ga qo'shimcha pasayishi qayd etilgan ($p < 0,001$), bu adabiyotlar ma'lumotlarini tasdiqlaydi [13, 14]].

Lakomat samarali va xavfsiz doridir, chunki uning bir marta instilatsiyasi KIB darajasini barqaror ravishda pasaytiradi, shu bilan birga OBGda tungi gipotenzianing salbiy ta'sirini kamaytiradi.

SAQBM mavjud tadqiqot usuli bo'lib, uni bemorlarga β -adrenoblokatorlarni buyurishdan oldin (ayniqsa, bemorda yondosh yurak-qon tomir kasalliklari bo'lganda) va qabul qilinayotgan terapiyaning nojo'ya ta'sirini erta aniqlash va OBG ning rivojlanishi uchun qon tomir xavf omili tasirini oldini olish maqsadida o'tkazish tavsiya etiladi.

REFERENCES

1. Фальковский Г.Э., Крупянко С.М. Сердце ребенка: книга для родителей о врожденных пороках сердца. - М.: Никея, 2011.
2. Hoffman JIE, Kaplan S. The incidence of congenital heart disease. J Am CollCardiol. 2002; 39: 1890 - 900.
3. Kouchoukos N.T., Blackstone E.H., Hanley F.L., Kirklin J.K. Kirklin/Barratt-Boyes cardiac surgery: morphology, diagnostic criteria, natural history, techniques, results, and indications. - 4th ed. Philadelphia: Elsevier. 2013.
4. Alsoufi B, Cai S, Van Arsdell GS, Williams WG, Caldarone CA, Coles JG. Outcomes after surgical treatment of children with partial anomalous pulmonary venous connection. Ann Thorac Surg. 2007; 84: 2020 - 6.

УДК: 616,141-007.1-053.1-089.48

АНОМАЛЬНЫЙ ДРЕНАЖ ЛЕГОЧНЫХ ВЕН

Маматов М.А.

Соискатель

Республиканского Специализированного Научно Практического
Медицинского Центра Хирургии им. акад. В.Вахидова.

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье авторами описаны обзор литературы аномального дренажа легочных вен (АДЛВ). В связи с этим изучение клинического течения и методов диагностики АДЛВ является актуальным, что дает возможность своевременного выявления порока, рационального планирования обследования и выбора оптимального способа коррекции. Описываются определения, частота встречаемости, причины порока и методы диагностики, включая эхокардиографию, мульти спиральную компьютерную томографию с контрастом и катетеризацией полостей сердца с ангио кардиографией. Изложена различные виды операции при различных вариантах АДЛВ. В зависимости от уровня впадения легочных вен и расположения ДМПП больные распределены на 4 группы: супракардиальный, кардиальный, инфракардиальный и смещанный. Обзором литературы описаны осложнения порока, результаты и меры реабилитации.

Ключевые слова: врожденный порок сердца, диагностика, методы коррекции аномального дренажа легочных вен, дефект межпредсердной перегородки, полые вены, эхокардиография, катетеризация полостей сердца с ангио кардиографией, реабилитация.

ABSTRACT

In this scientific article, the authors describe a literature review of anomalous pulmonary vein drainage (ABPD). In this regard, the study of the clinical course and diagnostic methods of ADPV is relevant, which makes it possible to timely identify the defect, rational planning of the examination and choosing the optimal method of correction. Definitions, incidence, causes of the defect, and diagnostic methods are described, including echocardiography, multi-spiral computed tomography with contrast, and cardiac catheterization with angiocardiology. Various types of operations are described for different variants of ADLV. Depending on the level of inflow of the pulmonary veins and the location of the ASD, the patients were divided

into 4 groups: supracardial, cardiac, infracardiac and displaced. A literature review describes the complications of the defect, the results and rehabilitation measures.

Keywords: congenital heart disease, diagnostics, methods of correction of abnormal drainage of pulmonary veins, atrial septal defect, vena cava, echocardiography, cardiac catheterization with angiocardiography, rehabilitation.

ВВЕДЕНИЕ

Широкая распространённость сердечно-сосудистых заболеваний, сопровождающихся довольно высокой смертностью, предопределили прогресс и современные тенденции развития кардиохирургии. В этом аспекте, за последние два десятилетия, достигнуты заметные успехи в диагностике и хирургическом лечении сложных врожденных пороков сердца, к ним можно причислить и аномальный дренаж легочных вен [1,6,7,15, 30,37].

Аномальный дренаж легочных вен (АДЛВ) – редкий и сложный врожденный порок сердца, характеризующийся впадением одной или нескольких легочных вен в правое предсердие или магистральные вены большого круга кровообращения. По данным различных авторов АДЛВ встречается от 0.7 до 9% случаев среди всех врожденных пороков сердца [1,7,10,12,20,31,36], причем, почти 80% из числа этих больных приходится на частичную форму. В 90% случаев АДЛВ встречается с дефектом межпредсердной перегородки. В зависимости от числа впадения легочных вен, различают частичный АДЛВ, когда одна или несколько, но не все легочные вены впадают в правые отделы, и тотальный АДЛВ, когда все легочные вены впадают в правые отделы сердца [5,13,22,31,35].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Частота частичного аномального дренажа легочных вен колеблется от 0,3% от всех ВПС по клиническим данным [2,10,11,21,30]. Половина больных с изолированным ЧАДЛВ способны дожить до 30-40 лет. Частичный аномальный дренаж легочных вен сочетается с наличием межпредсердного сообщения (ДМПП, открытое овальное окно). Реже – межпредсердная перегородка интактна. Для каждого типа ЧАДЛВ имеются преимущественные локализации ДМПП, однако сочетания вариантов ЧАДЛВ с ДМПП нельзя считать абсолютными. Полный или тотальный аномальный дренаж легочных вен (ТАДЛВ) — это совсем другое. При этом пороке все четыре легочные вены от обоих легких соединяются в один широкий сосуд-коллектор. Этот коллектор окисленной в легких артериальной крови не срастается с левым предсердием,

как должно быть, а соединяется с венозной системой организма, обычно через большую вену. Артериальная кровь, таким образом, минуя сердце, попадает в большие вены и в правое предсердие. Только здесь, пройдя через дефект межпредсердной перегородки она окажется там, где ей надо быть изначально – в левом предсердии, и дальше совершает обычный путь по большому кругу кровообращения. Представить себе, что такое вообще может быть, трудно. Но дети с этим пороком рождаются доношенными, а сердце некоторое время справляется с такой ситуацией. Однако это время может быть очень коротким. Чаще всего аномальный дренаж легочных вен сочетается с дефектом межпредсердной перегородки и открытым овальным окном. В 20% случаев - с общим артериальным стволом, ДМЖП, транспозицией магистральных сосудов, тетрадой Фалло, стенозом легочной артерии, гипоплазией левых отделов сердца, единственным желудочком сердца, декстрокардией [4,5,10,22,35,37].

На основании уровня впадения легочных вен аномальный дренаж классифицируется на 4 анатомических типа (варианта). **Первый вариант** - супракардиальный (надсердечный). Легочные вены общим коллектором или по-отдельности дренируются в верхнюю полую вену или ее ветви (непарную вену, левую безымянную либо добавочную верхнюю полую вену). **Второй вариант** - интракардиальный (сердечный). Аномальный дренаж легочных вен происходит в правое предсердие или венечный синус. **Третий вариант** - субкардиальный, инфракардиальный (подсердечный). Легочные вены впадают в нижнюю полую или воротную вену (редко – в лимфатический проток).

Четвертый вариант - смешанный. Аномальный дренаж легочных вен в венозную систему осуществляется на различных уровнях в разных сочетаниях [33].

Особенности гемодинамики при аномальном дренаже легочных вен. В антенатальном периоде порок обычно не имеет гемодинамических проявлений, поскольку внутрисердечное кровообращение у плода подразумевает поступление крови из правого предсердия в левое (через открытое овальное окно) и в боталлов проток. После рождения выраженность гемодинамических нарушений определяют форма (полная или частичная), вариант аномального дренажа легочных вен, а также сочетание порока с другими дефектами сердца. С точки зрения гемодинамики, тотальный аномальный дренаж легочных вен характеризуется тем, что вся оксигенированная кровь из легких попадает в правое предсердие, где смешивается с венозной кровью. В дальнейшем одна часть крови поступает в

правый желудочек, другая – через межпредсердную коммуникацию в левое предсердие и большой круг кровообращения. В этом случае аномальный дренаж легочных вен совместим с жизнью только при условии наличия сообщения между двумя кругами кровообращения, роль которого выполняют ДМПП или открытое овальное окно. Нарушение гемодинамики при тотальном аномальном дренаже легочных вен сопровождаются гиперкинетической перегрузкой правых отделов сердца, легочной гипертензией и гипоксемией. При частичной форме аномального дренажа легочных вен гемодинамические нарушения аналогичны таковым при межпредсердных дефектах. Определяющая роль среди них принадлежит патологическому артерио-венозному сбросу крови, приводящему к увеличению объема крови в легочном круге кровообращения [1,14,21].

Этиология и патогенез. Общие причины, формирующие аномальный дренаж легочных вен, не отличаются от таковых при других ВПС. Непосредственное разобщение легочных вен с левым предсердием может быть связано с двумя факторами: отсутствием их соединения или ранней атрезией общей легочной вены. В первом случае под воздействием неблагоприятных условий левопредсердный вырост не связывается должным образом с венозными сплетениями зачатка легкого, что приводит к формированию аномального венозного дренажа. При ранней атрезии имеет место первоначальное соединение общей легочной вены и легочного сосудистого ложа, однако в дальнейшем происходит облитерация их просвета, поэтому венозный легочный возврат начинает осуществляться через другие доступные коллатеральные пути. К нарушению органогенеза и формированию врожденного порока сердца приводят - генетические, физические, экологические и инфекционные факторы. Риск развития порока у будущего ребенка существенно выше в тех семьях, где есть родственники с ВПС. Кроме наследственной обусловленности, к возникновению порока, могут приводить вирусные заболевания беременной (краснуха, ветряная оспа и др.), эндокринопатии, прием некоторых медикаментов и алкоголя во время беременности, производственные вредности, гестационные осложнения (токсикозы, угроза выкидыша и др.) [7,15,19,21,34,35].

При сборе анамнеза рекомендуется уточнить у всех пациентов с подозрением на ЧАДЛВ наличие ВПС в семье и у родственников, течение беременности матери ребенка (как протекала, имели ли место инфекционные

заболевания беременной, осложнения во время вынашивания плода и др.) для верификации диагноза [2,10,11,21,30].

Аномальный дренаж легочных вен проявляется утомляемостью, отставанием в физическом развитии, болями в сердце, одышкой, повторными пневмониями. При ЧАДЛВ, больные этого типа имеют скудную клиническую картину и часто протекают бессимптомно. Они могут причиной сниженной толерантностью к физической нагрузке, частыми инфекционными заболеваниями легких. Явления недостаточности кровообращения незначительны и могут ограничиваться умеренно выраженной слабостью потливостью ребенка, цианозом носо-губного треугольника. Изолированный ЧАДЛВ может проявлять себя кровохарканьем. Дети с пороками типа ДМПП нередко имеют астеническое телосложение с заметной бледностью кожных покровов. Диффузный цианоз может отмечаться в случаях веноартериального сброса [10,,21,30,34,36].

При полном аномальном дренаже цианоз может быть не очень выражен, но он есть, и это, как правило, заметно вскоре после рождения. Во-первых, жизнь ребенка зависит от величины межпредсердного сообщения — чем оно меньше, тем труднее артериальной крови попасть по назначению в левую половину сердца [32].

Во-вторых, в этой левой половине сердца значительная часть крови — просто венозная, т.е. не окисленная, и она снова будет нагнетаться в большой круг. У ребенка, таким образом, в артериях начинает циркулировать частично венозная кровь, и он становится «синим», т.е. цвет кожи, а особенно — кончиков пальцев и слизистых (губ, рта) — синюшный. Это — цианоз, и о его причинах, проявлениях и последствиях позже поговорим особо [35,37].

В большей части случаев состояние детей с полным аномальным дренажем легочных вен оказывается «критическим» с самого начала жизни. Если ничего не предпринимать, то они погибнут уже через несколько дней или месяцев [32].

Для диагностики аномального дренажа легочных вен проводится рентгенография, ЭКГ, УЗИ сердца, зондирование сердца, ангиопульмонография, атрио- и вентрикулография, МРТ или мультиспиральная КТ [1,6,24,25,27].

Аускультативная картина аномального дренажа легочных вен выявляет систолический шум с его максимальной интенсивностью во втором-третьем межреберье слева от грудины. При больших сбросах крови у части больных над трехстворчатым клапаном прослушивается нежный диастолический шум; II тон

над легочной артерией широко расщеплен независимо от фаз дыхания. При наличии легочной гипертензии легочный компонент II тона усилен.

Электрокардиографическая картина неспецифична и отражает гипертрофию правого предсердия и желудочка, а также перегрузку последнего. Степень этих изменений зависит от величины сброса крови и длительности существования порока. У взрослой категории пациентов рекомендуется лечить суправентрикулярные аритмии назначением антиаритмических препаратов. Фонокардиография соответствует всем признакам ДМПП [25,27].

Диагноз ЧАДЛВ рекомендуется ставить при помощи визуализирующих методов исследования. Рекомендуется выполнение трансторакальной эхокардиографии (ЭхоКГ) с применением режима цветного доплеровского картирования. Заподозрить ЧАДЛВ возможно при отсутствии визуализации при трансторакальном исследовании в проекции 4-х камер в режиме цветного доплеровского картирования потока в левом предсердии из правых или левых легочных вен. При ЧАДЛВ в верхнюю полую вену отмечается ее расширение и ускоренный поток в ней (в режиме непрерывно-волнового доплера). В высокой правой парастернальной позиции в проекции по длинной оси или при субкостальном доступе в проекции по короткой оси визуализируется место впадения ЧАДЛВ в верхнюю или нижнюю полые вены. Трудности могут возникать при эхокардиографической диагностике ЧАДЛВ левых легочных вен в коронарный синус при наличии верхней левой полый вены, смешанной формы ЧАДЛВ. При оценке потока в легочной вене в доплеровском режиме возможно определение стеноза вены/коллектора в месте впадения в правое предсердие, полые вены [23,24,34].

При обычном рентгенологическом исследовании удастся выявить признаки усиления артериального сосудистого рисунка в легких и увеличение камер правого сердца и легочной артерии различной степени выраженности. При синдроме «ятагана» в прямой проекции визуализируется аномально дренирующаяся легочная вена [7,18,21,28,29].

Катетеризация сердца с ангиографией рекомендуется для выявления сопутствующих аномалий сердца, а также у больных с подозрением на легочную гипертензию. При зондировании полостей сердца катетер из правого предсердия или полый вены проводится в легочную вену. На данном этапе диагностики возможно установить локализацию впадения и количество аномально дренирующийся легочных вен. Правая атриография, вентрикулография, ангиопульмонография, флебография ВПВ позволяют

проследить движение контраста через малый круг кровообращения в правое предсердие или полые вены. Безусловным признаком аномального дренажа легочных вен, выявляемого при катетеризации правых отделов сердца, служит прохождение зонда в легочные вены непосредственно из полых вен или правого предсердия [1,5,7,35,37].

Выполнение МРТ рекомендуется в том случае, если результаты ЭхоКГ неубедительны. В последнее время часто используется мультиспиральная компьютерная томография, при котором можно получить о топографической анатомии аномального дренажа легочных вен [5,7,16,35,37].

Пациентам с неясной перегрузкой объемом ПЖ рекомендуется госпитализация в специализированное учреждение с целью проведения дальнейших диагностических исследований и выявления ВПС. Диагноз подтверждается АКГ-исследованием при раздельном введении контрастного вещества в правую и левую легочные артерии [1,35,36].

У пациентов с аномальным дренажом легочных вен в дифференциально-диагностическом плане необходимо исключить атрезию митрального или аортального клапана, митральный стеноз, изолированный ДМПП, трехпредсердное сердце, стеноз легочных вен, транспозицию магистральных сосудов, лимфангиоэктазию [5,34,37].

Единственным методом лечения является операция, которая проводится в условиях ИК, гипотермии и фармакохолодовой кардиopleгии [1,7]. Варианты хирургической коррекции аномального дренажа легочных вен различаются в зависимости от типа порока.

Изолированный аномальный дренаж всех легочных вен одного легкого требует коррекции для предупреждения возможной гипоксемии при возникновении повреждения здорового легкого. Оптимальный возраст выполнения вмешательства – 1-2 год жизни. Способ хирургической коррекции частичного аномального дренажа легочных вен определяется видом порока: при этом учитывается уровень дренирования, размеры и расположение ДМПП. В зависимости от названных критериев используются многочисленные варианты реплантации устьев легочных вен или их общих коллекторов в левое предсердие. Для устранения межпредсердного сообщения производится ушивание или пластика ДМПП [2,8,10,11,22,30].

Хирургическое лечение при ТАДЛВ тоже существует, и результаты сегодня вполне обнадеживающие. Операция достаточно сложная, выполняется на открытом сердце и заключается в создание анастомоза между легочными

венами и левым предсердием, закрытие ДМПП, перевязка патологического сообщения легочных вен с венозными сосудами [7,34,36].

Таким образом, после операции восстанавливается нормальное кровообращение по двум разделенным кругам после операции. Иногда допустим и экстренный вариант — расширение дефекта при зондировании в качестве первого, жизнеспасающего этапа, который позволяет несколько отсрочить основное вмешательство. Мы не станем касаться здесь многих деталей, связанных с различными видами порока и методов его исправления, поскольку они достаточно освещены во многих сообщениях приведенных в литературных источниках [1,35,37]. Но хотим только подчеркнуть, что дети с ТАДЛВ нуждаются в немедленной специализированной помощи, которая сегодня совершенно реальна.

Детям в возрасте до 3 месяцев, находящимся в критическом состоянии, проводится паллиативная операция закрытой атриосептотомии, направленная на увеличение межпредсердного сообщения [32].

Естественное течение тотального аномального дренажа легочных вен неблагоприятно: 80% детей погибает в первый год жизни. Пациенты с частичным аномальным дренажом легочных вен могут дожить до 20-30 лет. Гибель больных связана с тяжелой сердечной недостаточностью или легочными инфекциями [1,7,34,36,37].

Результаты хирургической коррекции аномального дренажа легочных вен удовлетворительные, однако среди новорожденных интра- и послеоперационная летальность остается высокой. После операции может развиваться синдром слабости синусового узла, увеличение легочной гипертензии, связанное с неадекватным обеспечением путей оттока из легочных вен [2,4,10,35,37].

Радикальная коррекция частичного аномального дренажа — хорошо отработанная хирургическая методика, характеризующаяся удовлетворительными результатами в ближайшем и отдаленном периодах после операции. Наличие обструкции системных и легочных вен является возможным осложнением коррекции. Для профилактики подобных осложнений при первичной коррекции порока, а также в случаях повторных оперативных вмешательств при наличии стеноза вен методика, предложенная Warden Н.Е. с соавт. (1984г), представляется эффективной, хорошо воспроизводимой процедурой, сопряженной с меньшими хирургическими рисками [2,10,31].

Отдаленные результаты операции достаточно хорошие — ведь основной порок устранен. Однако дети должны быть под наблюдением кардиологов потому, что возможны осложнения в виде нарушений ритма или сужения легочных вен в местах наложения швов (это происходит из-за того, что сердце, перенесшее такую большую операцию, продолжает расти). И снова хотим подчеркнуть: этот ребенок — не инвалид. Он должен вести абсолютно нормальный образ жизни.

В течение 3 месяцев после операции пациенту рекомендуется пройти восстановительное лечение с ограничением физической нагрузки в течение года. Большинство программ кардиологической реабилитации делятся от трех до шести месяцев [3,4,12].

После коррекции ТАДЛВ больным рекомендуется регулярное наблюдение врача-педиатра. Дети первого года жизни наблюдаются у кардиопедиатра в первом полугодии 2 раза в месяц, во втором — ежемесячно. На втором году жизни 2 раза в год, далее ребенок наблюдается не реже 1 раза в 2 года. Один раз в квартал необходимо снимать показания ЭКГ, два раза в год проводится ультразвуковое исследование сердца и один раз в год — рентгенография грудной клетки (во фронтальной и боковой проекциях). Так же, как и при других ВПС, оперированные с ЧАДЛВ в рамках диспансеризации за ребенком осуществляет наблюдение участковый педиатр, кардиоревматолог, назначается ряд контрольных лабораторно-инструментальных исследований (ОАК, ОАМ, ЭКГ, ЭхоКГ, рентгенография сердца). До и после оперативного лечения проводятся реабилитационные мероприятия с учетом времени, прошедшего после вмешательства, и выраженности симптомов НК [3,6,9,26,34,36].

Ранние послеоперационные симптомы, такие как повышение температуры, утомляемость, рвота, боль в груди или абдоминальная боль, могут означать посткардиотомный синдром с тампонадой сердца, в данном случае рекомендуется немедленное выполнение эхокардиографического исследования с целью исключения этого осложнения. Посткардиотомный синдром и тампонада сердца могут возникнуть через несколько недель после хирургической коррекции ЧАДЛВ, и их необходимо оценить клинически и с помощью ЭхоКГ до выписки и в течение месяца после выписки пациента. Пациенты, их родители и врачи первичного звена должны быть проинструктированы о том, что необходимо сообщать о температуре или необычных симптомах (грудной или абдоминальной боли, рвоте, непривычной

утомляемости) в первые недели после операции, так как эти симптомы могут представлять ранние признаки сердечной тампонады [17,19,35,37].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, при аномальном дренаже легочных вен требуется своевременная диагностика с применением высокоинформативных методов исследования (УЗИ, ЭхоКГ, ангиопульмонография, мульти спиральная КТ) которые позволяют определить анатомические варианты аномального дренажа и тем самым способствует к правильному выбору тактико технических приемов оперативного вмешательства. На сегодняшний день интенсивно разрабатываются высокоинформативные и высокотехнологические диагностические приемы и совершенствуются методы хирургической коррекции аномального дренажа легочных вен. Однако, несмотря на это все ещё сохраняются послеоперационные осложнения достигающие до 11% и летальность – 9%. Это требует к разработке новых диагностических исследований и оперативных исследований и оперативных пособий при аномальном дренаже легочных вен, которые позволят к ускоренной выздоровления и улучшить качество жизни пациентов.

REFERENCES

1. Бокерия Л.А., Гудкова Р.Г. Сердечно сосудистая хирургия. Москва. 2016.
2. Ленский А. Г. Опыт коррекции аномального впадения правых легочных вен в верхнюю полую вену. / ПКиК. 1997. №1.
3. Поликлиническая педиатрия: диспансеризация детей : учеб. пособие / Под общей ред. Бабцовой А.Ф, Романцовой Е.Б. Благовещенск: Буквица 2013. - 115 с.
4. Связов Е.А., Кривошеков Е.В., Подоксенов А. Ю. Сравнительный анализ осложнений после хирургической коррекции частичного аномального дренажа правых легочных вен в верхнюю полую вену. // СМЖ. 2016. №2
5. Купряшов А.А. Дефект межпредсердной перегородки. Частичный аномальный дренаж легочных вен. В кн.: Бокерия Л.А., Шаталов К.В. (ред.). Детская кардиохирургия. Руководство для врачей. ФГБУ "НМИЦССХ им. А.Н. Бакулева" МЗ РФ. 2016. стр. 294 - 312.
6. Шарыкин А.С. Врожденные пороки сердца. Руководство для педиатров, кардиологов, неонатологов. М.: Теремок; 2005.
7. Бураковский В.И., Бокерия Л.А.//Сердечно-сосудистая хирургия.//М., 1996.

8. Литасова Е.Е., Ленъко Е.В., Горбатов Ю.Н. и др. Аутопластика при хирургическом лечении аномального впадения правых легочных вен в верхнюю полую вену. //Грудная и сердечно-сосуд.хир.-1996.-№4.-С. 10-15.
9. Сабирова Д.Р. Восстановление синусового ритма после коррекции частичного аномального дренажа легочных вен. // Казанский мед.журн.. 2009. №5.
10. Любомудров В.Г Хирургическое лечение частичного аномального впадения легочных вен; Автореф дис. ... канд.мед. наук.-СПб. 1993.-С.10-18.
11. Овакимян А.С., Манукян В.Е., Агаронян А.А. Опыт хирургической коррекции частичного аномального дренажа легочных вен // Грудная и сердечно-сосуд. хир.-1996.-№6.-С.78.
12. Селиваненко В.Т., Мартаков М.А., Дроздов И.В и др. Оценка радикальности коррекции частичного аномального впадения легочных вен в условиях умеренной гипотермии // Грудная и сердечно-сосуд. хир.-1996. № 1.-С. 46-48
13. Соболев Ю.А. Тактико технические особенности хирургической коррекции аномального впадения правых легочных вен. Дисс.канд.мед.наук. – Н.Новгород. 2008.
14. Хапаев Т.С.и др. Закрытие дефектов межпредсердной перегородки из мидаксиллярной боковой мини торкотомии в условиях индуцированной фибрилляции желудочков // Патология кровообращения и кардиохирургия. – 2015. –Т.19. -№ 2.
15. Зиньковский М.Ф. Врожденные пороки сердца. К.: Книга плюс. 2008.
16. Рыбка М.М., Хинчагов Д.Я., Мумладзе К.В., Никулкина Е.С. Под ред. Л.А. Бокерия. Протоколы анестезиологического обеспечения рентгенэндоваскулярных и диагностических процедур, выполняемых у кардиохирургических пациентов различных возрастных групп. Методические рекомендации. М.: НЦССХ им. А.Н. Бакулева РАМН. 2018.
17. Подзолков В.П., Кассирский Г.И. (ред.). Реабилитация больных после хирургического лечения врожденных пороков сердца. М.: НЦССХ им. А.Н. Бакулева. 2015.
18. Басеек И.В., Бенкен А.А., Гребинник В.К., и др. Частичный аномальный дренаж легочных вен в нижнюю полую вену (синдром «Ятагана»): Роль лучевых методов исследования в первичной диагностике и контроле хирургического лечения. Трансляционная медицина. Том 7. №3. 2020. Санкт Петербург.

19. Фальковский Г.Э., Крупянко С.М. Сердце ребенка: книга для родителей о врожденных пороках сердца. - М.: Никея, 2011.
20. Hoffman JIE, Kaplan S. The incidence of congenital heart disease. J Am CollCardiol. 2002; 39: 1890 - 900.
21. Kouchoukos N.T., Blackstone E.H., Hanley F.L., Kirklin J.K. Kirklin/Barratt-Boyes cardiac surgery: morphology, diagnostic criteria, natural history, techniques, results, and indications. - 4th ed. Philadelphia: Elsevier. 2013.
22. Alsoufi B, Cai S, Van Arsdell GS, Williams WG, Caldarone CA, Coles JG. Outcomes after surgical treatment of children with partial anomalous pulmonary venous connection. Ann Thorac Surg. 2007; 84: 2020 - 6.
23. Notomi Y., Srinath G., Shiota T., Martin-Miklovic M.G., Beachler L., Howell K. et al. Maturation and adaptive modulation of left ventricular torsional biomechanics: Doppler tissue imaging observation from infancy to adulthood. Circulation. 2006. 113: 2534 - 41.
24. Pascotto M., Caso P., Santoro G., Caso I., Cerrato F., Pisacane C. et al. Analysis of right ventricular Doppler tissue imaging and load dependence in patients undergoing percutaneous closure of atrial septal defect. Am J Cardiol. 2004. 94(9): 1202 - 5.
25. Oliver JM, Gallego P, Gonzalez A, Benito F, Mesa JM, Sobrino JA. Predisposing conditions for atrial fibrillation in atrial septal defect with and without operative closure. Am J Cardiol. 2002. 89: 39 - 43.
26. Clark EB, Kugler JD. Preoperative secundum atrial septal defect with coexisting sinus node and atrioventricular node dysfunction. Circulation. 1982. 65: 976 - 80.
27. Bolens M, Friedli B. Sinus node function and conduction system before and after surgery for secundum atrial septal defect: an electrophysiologic study. Am J Cardiol. 1984. 53: 1415 - 20.
28. Dupuis C, Charaf LA, Breviere GM, Abou P. "Infantile" form of the scimitar syndrome with pulmonary hypertension. Am J Cardiol. 1993. 71: 1326 - 30.
29. Mordue BC. A case series of five infants with scimitar syndrome. Adv Neonatal Care. 2003. 3: 121 - 32.
30. Kim C.at.al. Surgery for partial anomalous pulmonary venous connections: Modification of the warden procedure with a right atrial appendage flap//Korean Journal of Thoracic and Cardiovascular Surgery. 2014. N2(47). C.94-99.
31. Warden H.E., Gustafson R.A., Tarnag T.J. An alternative method for repair of partial anomalous pulmonary venous connection to the superior vena cava. Ann.Thorac.Surg.-1984.-V.38.-P.601.

-
32. Bu'lock F.A., Jordan S.C., Martin R.P. Successful balloon dilatation of ascending vein stenosis in obstructed supracardiac total anomalous pulmonary venous connection // J.pediat. Cardiol. -1994.-Vol. 15. №2.-P. 78-80.
 33. Darling R.S. Rothney M.B. Greig J.M. Total anomalous pulmonary venous return into the right side of the heart. Lab.Invest. 1957. Vol. N1. P 44-64.
 34. Friesen C.L.H., Zurakowski D., Thiagarajan R.R., Forbess J.M., del Nido P.J., Mayer J.E., Jonas R.A. Total anomalous pulmonary venous connection: an analysis of current management strategies in a single institution. Ann. Thorac. Surg. 2005. 79 (Issue 2): 596– 606. DOI: 10.1016/j.athoracsur.2004.07.005.
 35. Gathman G.E., Nadas A.S., Total anomalous pulmonary venous connection: clinical and physiologic observations of 75 pediatric patients // Circulation. 1970. Vol.42. P. 143-154.
 36. Krabill K.A., Lucas RV Jr. Total anomalous pulmonary venous connection. In: Moller JH, Neal WA, eds. Fetal, Neonatal, and Infant Cardiac Disease. Norwalk, CT: Appleton & Lange. 1989. 571-85.
 37. Cobanoglu A., Menashe V.D. Total anomalous pulmonary venous connection in neonates and young infants: Repair in the current era. Ann. Thorac. Surg. 1993. 55(Issue 1): 43–9. DOI: 10.1016/0003-4975(93)90471-S.

UDC 611.0

**EARLY MORPHOMETRIC CHANGES IN THE MACULAR ZONE
RETINES IN PATIENTS WITH DIABETES WITHOUT CLINICAL
MANIFESTATIONS OF DIABETIC RETINOPATHY**

Odilova G.R.

Bekmurodova O.

Bukhara State Medical Institute

ABSTRACT

A clinical and morphometric study of the thickness and volume of the retina was carried out, the state of the retinal cut in type 2 diabetes mellitus per 50 patients without diabetic retinopathy. The criteria for inclusion in the study were: 1. $MCVA > 0.8$ with refractive errors no more than ± 3.0 diopters. No history ophthalmic operations, pathology of the retina and optic nerve (AMD, epiretinal membrane, glaucoma, etc.). Scanned the macular zone (5 mm) according to the E MM5 protocol. This tomograph allows for segmentation and calculate the thickness of the inner (ganglion cell complex) and outer retina (layers between the pigment epithelium and the inner plexiform layer). We estimated the total thickness, the thickness of the inner and outer layers of the retina in foveal (corresponds to a diameter of 1 mm from the fovea), paraffin (3 mm from foveola) and peripheral (5 mm from foveola) zones.

Keywords: diabetes mellitus, OST, fovea, diabetic retinopathy.

АННОТАЦИЯ

Проведено клинко-морфометрическое исследование толщины и объема сетчатки, состояния ретинального среза при сахарном диабете 2 типа на 50 больных без диабетической ретинопатии. Критерии включения в исследование: 1. $MCVA > 0,8$ с аномалиями рефракции не более $\pm 3,0$ дптр. В анамнезе нет офтальмологических операций, патологии сетчатки и зрительного нерва (ВМД, эпиретинальная мембрана, глаукома и др.). Сканировали макулярную зону (5 мм) по протоколу E MM5. Этот томограф позволяет сегментировать и рассчитать толщину внутренней (ганглиозный клеточный комплекс) и наружной сетчатки (слоев между пигментным эпителием и внутренним плексиформным слоем). Оценивали общую толщину, толщину внутреннего и наружного слоев сетчатки в фовеальной (соответствует диаметру 1 мм от фовеа), парафиновой (3 мм от фовеолы) и периферической (5 мм от фовеолы) зонах.

Ключевые слова: сахарный диабет, ОЗТ, фовеа, диабетическая ретинопатия.

INTRODUCTION

Relevance one of the inevitable complications diabetes mellitus (DM) is diabetic retinopathy, while, the leading cause of fatal blindness is diabetic macular edema (DMO) [1, 2, 8]. The reasons for the late detectability of the disease are: difficulty ophthalmoscopic visualization of the initial manifestations and lack of accessible and objective criteria for high risk of DMO. WITH introduction of a diagnostic method optical coherence tomography (OCT) fundus structures it became possible identifying the smallest changes macular area [7]. Significant him advantage over ophthalmoscopy is the detection of minimal retinal thickening (less than 10 microns), while time as ophthalmoscopically minimal noticeable increase in retinal thickness is at least 200 microns. In spite of the availability and simplicity of OCT remain studied morphometric OCT parameters of the state of the macular area (MO) during the manifestation of DME.

DISCUSSION AND RESULTS

Retinal neurodegenerative changes are the earliest and most persistent manifestation of hyperglycemia [Dijk H.W. van, 2012], which, unlike microvascular changes, ophthalmoscopically do not appear. available literature few controversial messages about the information content of the application optical coherence tomography (OCT) in patients with diabetes mellitus (DM) without clinical manifestations of diabetic retinopathy (DR) [Barber A., 1998; Biallostowski C., 2002; Sugimoto M., 2005; Asefzadeh B., 2008; Kevin W., 2009; Oshitari T., 2009]. Research objective: Morphological assessment of the macula in patients with type 2 diabetes without DR and determination of the relationship of its possible changes with the duration of the disease. Material and methods The study involved 2 groups: main and control. Main group included 34 patients (34 eyes) with type 2 diabetes without DR, aged 36 to 75 years (average age - 49.89 ± 6.65), with duration diseases from 5 days (newly diagnosed SD) up to 22 years (average duration disease was 9 years). Control group - 16 healthy age test subjects from 40 to 62 years old (average age - 51.6 ± 8.2). By age, it was revealed significant difference in mean values between groups ($p = 0.05$). Fig. 2. It was found that in the main group, regardless of age, reliably the thickness of the outer layers of the retina decreases in all explored zones: fovea, para- and perifovea ($p = 0.0001$, $p = 0.006$, $p = 0.03$ respectively), and in fovea, in addition to external layers, the total thickness decreases ($p = 0.001$) and

internal fovea thickness ($p = 0.02$). General the thickness of the parafoveal zone is also decreases regardless of the age factor ($p = 0.05$). Regarding the identified changes in the perifoveal zone, then they may be due to the difference in average age in compared groups. So, the distribution the number of subjects in groups by indicator the total thickness of the wax zone and thickness of the outer layers of the retina the paraffin zone show that the total retinal thickness of the paraffin zone less than 300 microns and the thickness of the outer layers retina of the parafoveal zone less than 170 μm is found only in the main group. This suggests that these indicators are specific and you can say that the thinning of the layers of the retina the above zones are specific pathological changes in type 2 diabetes.

Fig. 3. When conducting correlation analysis the following results were obtained: negative correlation between age patients with diabetes without DR and total thickness retinal peripheral zone ($r = -0.44$, $p = 0.01$), the thickness of the inner layers of the retina para- and peripheral zones ($r = -0.37$, $p = 0.03$ and $r = -0.47$, $p = 0.005$, respectively); the duration of the LED and the total thickness, the thickness of the inner layers of the retina para- ($r = -0.37$, $p = 0.03$ and $r = -0.4$, $p = 0.02$ respectively) and peripheral ($r = -0.36$, $p = 0.04$ and $r = -0.44$, $p = 0.009$, respectively) zones.

CONCLUSION

Thus, in patients with type 2 diabetes without clinical symptoms of DR revealed reduction in the thickness of the common retina and its outer layers. The latter is certain decreases in the foveal, para- and perifoveal zones and does not correlate with age and duration of diabetes. In difference from outer layers, thickness inner layers of peri- and parafoveal areas of the retina does not differ significantly from control group (except foveal zones), but is inversely correlated with age and duration of diabetes. OCT method allows you to detect early changes outer and inner layers of the macula patients with type 2 diabetes without clinical manifestation of DR.

REFERENCES

1. American Diabetes Association. Screening for diabetic retinopathy //Diabetes Care. - 1997.–V. 20.– P. 28–30.
2. Diabetes Control and Complication Trial research group. The relationship of glycemic exposure (HbA1c) to the risk of development and progression in the Diabetes Control and Complication Trial //Diabetes. - 1995.– V. 44.– P. 968–983.

3. Diabetic Retinopathy Study Research group. Report No 8. Photocoagulation treatment of proliferative diabetic retinopathy. Clinical application of diabetic retinopathy study (DRS) findings // Ophthalmology. – 1981. – V. 88. – P. 583– 600.
4. Diabetic Retinopathy Vitrectomy Study Research Group: Early vitrectomy for severe proliferative diabetic retinopathy in the eyes with useful vision: results of a randomized trial. DRVS Report No 3 //Ophthalmology. -1988. - V. 95. - P. 1307-1320.
5. Javitt J.C., Canner J.K., Sommer A. Cost effectiveness of current approaches to the control of retinopathy in type 1 diabetics // Ophthalmology. – 1989. – V.96.– P. 255– 264.
6. Kahn H.A., Hiller R. Blindness caused by diabetic retinopathy // Am J Ophthalmol.– 1974. - V. 78. - P. 58-67.
7. Klein R., Klein B.E.K., Moss S.E. Prevalence of diabetes mellitus in Southern Wisconsin // Am J Epidemiol. - 1984. - V. 119. – P. 54–61.
8. Klein R., Klein B. Moss S. et al. The Wisconsin epidemiologic study of diabetic retinopathy: XVII. The 14-year incidence and progression of diabetic retinopathy and associated risk factors in type 1 diabetes// Ophthalmology. –1998. -V.105. No.10. – P. 1801–1815
9. Porta M, Kohner EM, Screening for diabetic retinopathy in Europe // Diabetic Medicine. - 1991. - V. 8. - P. 197–198.

UCH PERPENDIKULYARLAR HAQIDAGI TEOREMA

Ahmadqul Tilagov

Jizzax shahar 3-umumta'lim maktabining oliy toifali matematika
fani o'qituvchisi "Mehnat shuhrati" ordeni sohibi

Abdullayeva Dilbar Ahmadovna

Jizzax shahar 3-umumta'lim maktabining oliy toifali matematika
fani o'qituvchisi "Mehnat shuhrati" ordeni sohibi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada keltirilgan fikrlar matematika fanini rivojlantirishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanishda yuzaga keladigan muammo va yechimlar haqida bayon qiladi. "Uch perpendikulyar haqidagi teorema" mavzusining metodik jihatdan o'quvchilarga tushuntirish texnologiyasi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: *Uch perpendikulyar, kesma, to'g'ri chiziq, tekislik, masala.*

ABSTRACT

The ideas presented in this article describe the problems and solutions that arise in the use of new pedagogical technologies in the development of mathematics. Methodologically explains the technology of "Theorem on three perpendiculars" to students.

Keywords: *Three perpendiculars, cross section, straight line, plane, problem.*

АННОТАЦИЯ

Представленные в статье идеи описывают проблемы и решения, возникающие при использовании новых педагогических технологий в развитии математики. Показана методика объяснения учащимся метода «Теоремы о трех перпендикулярах».

Ключевые слова: *три перпендикуляра, сечение, прямая, плоскость, задача.*

KIRISH

Ma'lumki maktab "Geometriya" fani kursi 2 bo'limga bo'lib o'rganiladi.

1. Planimetriya – tekislikdagi shakllar va ularning xossalari

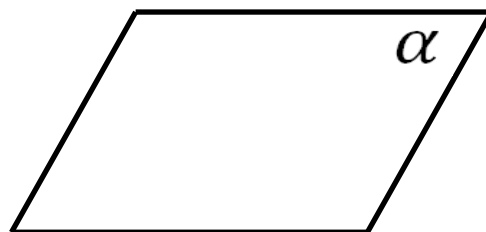
2. Streometriya – fazoviy shakllar va ularning xossalari

O'quvchilar tekislikdagi shakllarni chizishda, fazoviy shakllarni chizishda, ayniqsa proyeksiyasini chizishda, tasvirlashda o'quvchilar ma'lum bir qiyinchilikka duch kelishadi mana shu dolzarb masalani 10- sinf "Matematika" darsligidagi "Uch perpendikulyarlar haqidagi teorema" mavzusini o'quvchilarga tushuntirish, bayon qilish misolida ko'rib chiqsak.

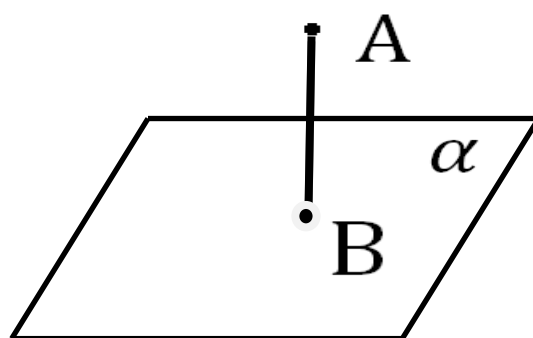
MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Uch perpendikulyarlar haqidagi teorema” isbotida berilgan darslikdagi chizma o’quvchi daftarida quyidagi ketma-ketlikda chizmalar bilan ilova qilinsa, o’quvchi isbotni ham tez anglab yetadi.

1) α tekislik berilgan -

2) α tekislikdan tashqarida (fazoda)

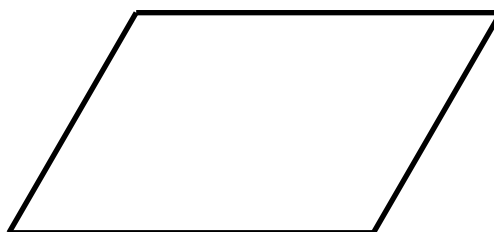

A nuqta olinadi.

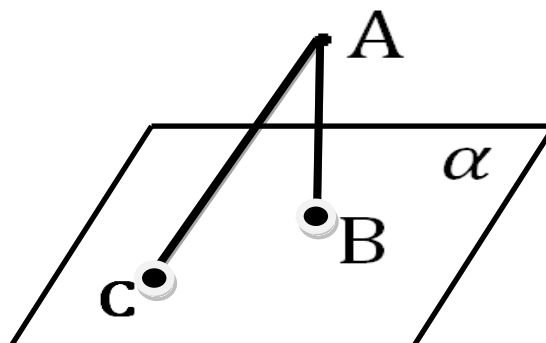
• A

3) nuqtadan berilgan tekislikka
AB perpendikulyar tushiriladi

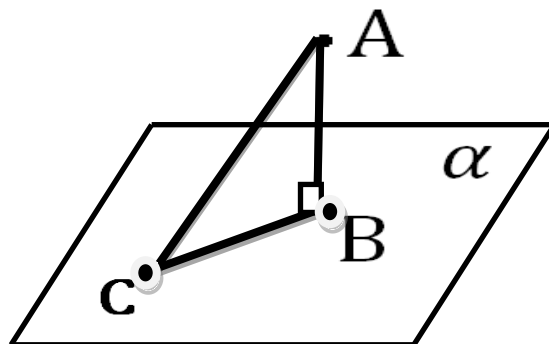
$\perp AB \alpha$

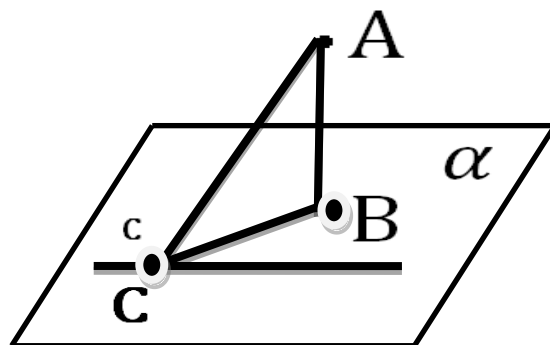
4) A nuqtadan berilgan α tekislikka
AC og’ma o’tkaziladi

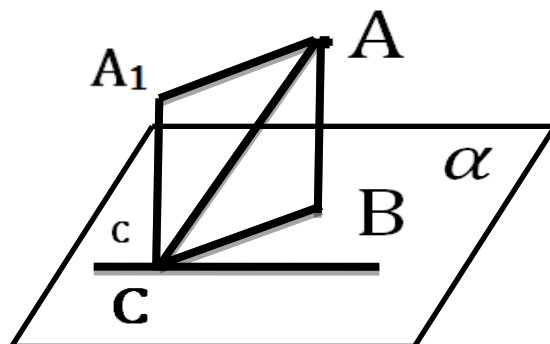
5) BC kesma AC og'maning tekislikdagi proyeksiyasi

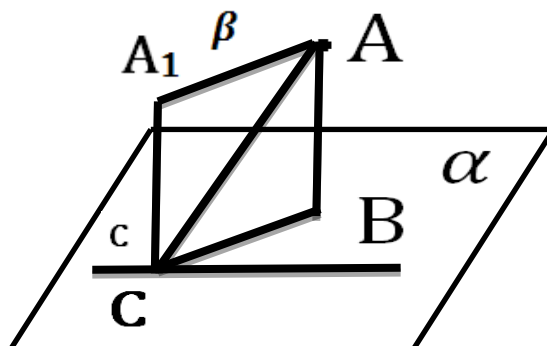
6) C to'g'ri chiziq - α tekislikda C nuqta orqali o'tuvchi va BC proyeksiyaga perpendikular

7) AB kesmaga parallel A_1C to'g'ri chiziq o'tkaziladi $AB \parallel A_1C$ ekanligidan A_1C to'g'ri α tekislikka perpendikulyar

8) AB va AC to'g'ri chiziqlar orqali β tekislik o'tkaziladi

C to'g'ri chiziq CA_1 to'g'ri chiziqqa perpendikulyar bo'ladi. U shaklga ko'ra, CB to'g'ri chiziqqa ham perpendikulyar edi. Unda c to'g'ri chiziq β tekislikka ham perpendikulyar bo'ladi.

Demak, c to'g'ri chiziq β tekislikda yotgan AC og'maga ham perpendikulyar bo'ladi.

Darslikda berilgan quyidagi masalalar yechimini bayon qilamiz. Darslikda o'quvchilar qiyinchilikka duch kelishi mumkin bo'lgan masalalar yechimini keltiramiz. O'quvchilar bilan masalalar yechishda masalaga mos chizmani chizishda yuqoridagi ketma-ketlik usulni qo'llashni tavsiya qilamiz.

1-Masala.

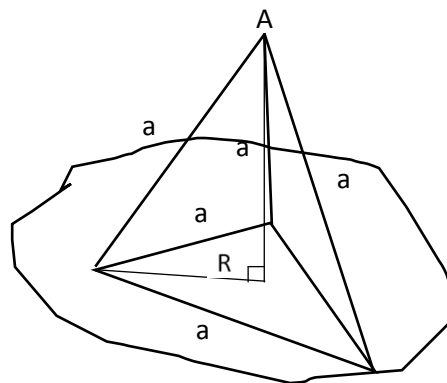
A nuqta tomoni a ga teng bo'lgan teng tomonli uchburchakning uchlaridan a masofada yotadi. A nuqtadan uchburchak tekisligigacha bo'lgan masofani toping.

$$1) R = \frac{abc}{4S} = \frac{a^3}{\frac{4a^2\sqrt{3}}{4}} = \frac{a}{\sqrt{3}}$$

$$2) h^2 = a^2 - R^2 = a^2 - \frac{a^2}{3} = \frac{2a^2}{3}$$

$$3) h = \sqrt{\frac{2}{3}} a$$

Javob: $h = \sqrt{\frac{2}{3}} a$

2-Masala.

α tekislikning tashqarisidagi S nuqtadan unga uchta teng SA, SB, SC og'ma va SO perpendikulyar o'tkazilgan. Perpendikulyarning O asosi ABC uchburchakka tashqi chizilgan aylananing markazi bo'lishini isbotlang.

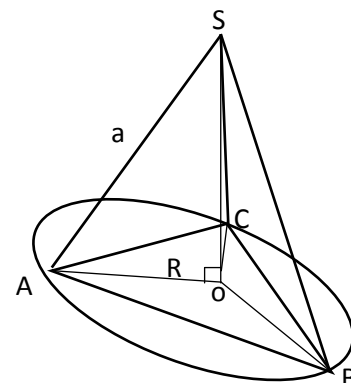
Isbot: Berilgan nuqtadan uchburchak tekisligiga perpendikulyar tushirsak, quyidagi uchburchaklar hosil bo'ladi $\triangle SOA, \triangle SOC, \triangle SOB$. Bu uchburchaklar GK alomatiga ko'ra o'zaro teng. Demak uchburchak $\triangle SOA = \triangle SOC = \triangle SOB$

Chunki masala shartiga ko'ra $SA = SB = SC$ og'malar teng, hamda SO perpendikulyar umumiy.

Bundan, $AO = BO = CO$ tenglik hosil bo'ladi.

Bu tomonlar tengligidan, $\triangle ABC$ uchburchak

ichidagi ixtiyoriy O nuqtadan uchburchak uchlarigacha

bo'lgan masofalar teng . Faqat uchburchakka tashqi chizilgan aylanadagina uchburchakning uchlaridan aylana markazigacha bo'lgan masofalar teng bo'ladi. Bundan O nuqta uchburchakka tashqi chizilgan aylana markazi ekani kelib chiqadi.

3-Masala.

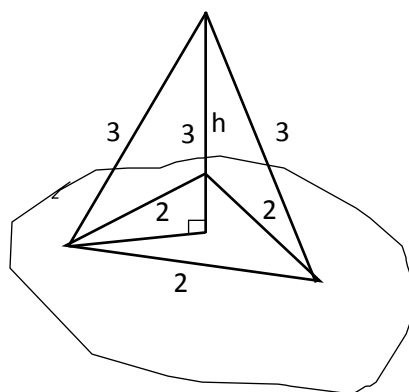
Teng tomonli uchburchakning tomonlari 3m ga teng. Uchburchak har biri uchidan 2m masofada bo'lgan nuqtadan uchburchak tekisligigacha bo'lgan masofani toping.

$$1) R = \frac{a}{\sqrt{3}} = \frac{3}{\sqrt{3}} = \sqrt{3}$$

$$2) h^2 = 4 - 3 = 1$$

$$h = 1$$

Javob:1

4-Masala.

A nuqtadan kvadratning uchlarigacha bo'lgan masofa a ga teng. Kvadratning tomoni b ga teng bo'lsa, A nuqtadan kvadrat tekisligigacha bo'lgan masofani toping.

$$1) x = \frac{d}{2} = \frac{\sqrt{2}b}{2} = \frac{b}{\sqrt{2}}$$

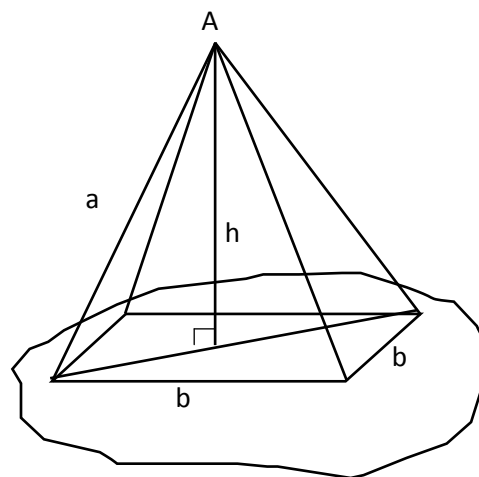
$$2) d^2 = 2b^2$$

$$3) d = \sqrt{2}b$$

$$4) h^2 = a^2 - x^2 = a^2 - \frac{b^2}{2} = \frac{2a^2 - b^2}{2}$$

$$h = \sqrt{\frac{2a^2 - b^2}{2}}$$

$$\text{Javob: } h = \sqrt{\frac{2a^2 - b^2}{2}}$$

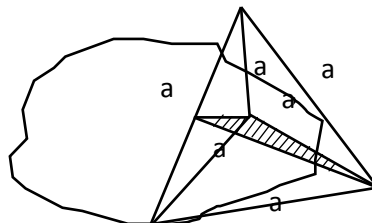
5-Masala

Uchburchakli piramidaning hamma qirralari o'zaro teng. Piramidaning qirrasi va bu qirra tegishli bo'lmagan yog'i orasidagi burchakni toping.

$$1) h^2 = a^2 - \frac{a^2}{4} = \frac{3a^2}{4}$$

$$h = \frac{\sqrt{3}}{2} a$$

$$\beta = \pi - 2\alpha \text{ dan,}$$

Sinuslar teoremasidan foydalanamiz:

$$\frac{\frac{\sqrt{3}}{2}a}{\sin \alpha} = \frac{a}{\sin \beta}$$

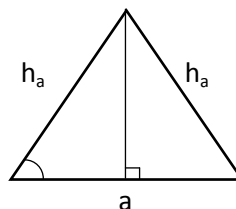
$$\frac{\sqrt{3}a}{2 \sin \alpha} = \frac{a}{\sin(\pi - 2\alpha)}$$

$$\frac{\sqrt{3}}{2 \sin \alpha} = \frac{1}{2 \sin \alpha \cos \alpha}$$

$$\sqrt{3} \cos \alpha = 1$$

$$\alpha = \arccos\left(\frac{1}{\sqrt{3}}\right)$$

$$\text{Javob: } \alpha = \arccos\left(\frac{1}{\sqrt{3}}\right)$$

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ushbu ilmiy maqola o'qituvchilar uchun metodik tavsiya bo'lib xizmat qiladi deb umid qilamiz. ushbu maqola mavzuni yoritib berishga yordam beradi. yuqoridagi ketma-ketlikda tushuntirilsa o'quvchilarni tushunishi bir muncha yengil bo'ladi.

Mavzuni dolzarbligi shundaki, o'quvchilarni mulohaza qilishga majbur

qiladi. Chizmani chuqur mulohaza qilgan holda, tasavvur qilib chizishga to'g'ri keladi. Buning uchun o'quvchilarni faraz qilish, tasavvur qilish qobiliyati kuchli bo'lish kerak. Shunday masalalarni yechish, o'quvchilarda tasavvurini kengaytirish bilan birgalikda ularda ko'nikma hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzaahmedov M.A. "Matematika" 10-sinf .
2. Muhamedov K. "Elementar matematikadan qo'llanma".

HARAKAT TARKIBLARINI TEMIR YO‘LLARDA MAHKAMLASH QURILMALARI VA USULLARINI TAHLILI

Yusupov Azizjon Qahramonovich

Toshkent davlat transport universiteti “Transport harakatini tashkil etish”
kafedrası assistenti

Tel: +998990439737

El manzil: yusupovaziztosh@gmail.com.

Boltayev Sunnatillo Tuymurodovich

Toshkent davlat transport universiteti “Avtomatika va telemexanika”
kafedrası dotsenti

El manzil: sunnat_3112@list.ru

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda “O‘zbekiston temir yo‘llari” aksiyadorlik jamiyatida poyezdlar harakati xavfsizligini ta‘minlashga doir masalalarning asosiylaridan biri, stansiya yo‘llaridagi xarakat tarkiblarini o‘z-o‘zidan harakatlanishi natijasida stansiyadan chiqib ketishini oldini olish uchun tarkiblarni ishonchli mahkamlashdan iboratdir. Ilmiy maqola harakat tarkiblarini stansiya yo‘llarida hozirgi kunda mavjud bo‘lgan mahkamlash usullaridan foydalanish orqali xavfsizlikni ta‘minlash va ularni mahkamlashda zaruriy boshmoqlarni aniqlash me‘yorlari ko‘rsatib o‘tilgan. Bundan tashqari MDH hamda xorij mamlakatlaridagi harakat tarkiblarini o‘z-o‘zidan ketib qolishini oldini olish maqsadida qo‘llaniladigan mexanizatsiyalashgan va avtomatlashtirilgan mahkamlash qurilmalarini ishlash texnologiyalarining tahlili qilingan. Hamda mexanizatsiyalashgan va avtomatlashtirilgan mahkamlash qurilmalarini “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJning temir yo‘l stansiyalarida qo‘llanilganda ekspluatatsion ko‘rsatkichlarni yaxshilanishiga olib kelishi mumkin bo‘lgan takliflar va echimlari ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: harakat tarkibi, vagonni o‘z-o‘zidan ketib qolishi, tormoz boshmog‘i, UTS-380 tirgagi, VP 600 tipli pasayadigan tirgagi, “Iron Python” tirgagi, nishablik.

ABSTRACT

At present, one of the main issues in ensuring the safety of trains in the joint-stock company "Uzbekistan Railways" is the reliable fastening of trains to prevent them from leaving the station as a result of spontaneous movement of trains. The scientific article outlines the criteria for ensuring the safety of rolling stock on station roads using the methods currently available and identifying the shoes needed to

secure them. In addition, an analysis of the technology of operation of mechanized and automated fastening devices used to prevent the spontaneous departure of rolling stock in the CIS and abroad. Also, proposals and solutions have been developed that can improve the performance of mechanized and automated fastening devices at the railway stations of JSC "Uzbekistan Railways".

Keywords: rolling stock, car self-propelled, brake shoe, UTS-380 pole, VP 600 steering column, Iron Python pole, slope.

АННОТАЦИЯ

В настоящее время одним из основных вопросов обеспечения безопасности движения поездов в акционерном обществе «Узбекские железные дороги» является надежное крепление поездов для предотвращения их схода со станции в результате самопроизвольного движения поездов по станционным путям. состоит из. В научной статье изложены критерии обеспечения безопасности подвижного состава на станционных путях с использованием имеющихся в настоящее время методов и определения необходимых для их крепления бабмаков. Кроме того, проведен анализ технологии работы механизированных и автоматизированных скрепляющих устройств, применяемых для предотвращения самопроизвольного выезда подвижного состава в СНГ и за рубежом. Также разработаны предложения и решения, позволяющие улучшить работу механизированных и автоматизированных скрепляющих устройств на железнодорожных станциях АО «Узбекские железные дороги».

Ключевые слова: подвижной состав, вагон-самолод, тормозная колодка, опора УТС-380, рулевая колонка ВП 600, опора «Железный питон», уклон.

KIRISH

O'zbekiston temir yo'llari aksiyadorlik jamiyati tomonidan xalq xo'jalik tovarlarini va yo'lovchilarni tashishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish maqsadida har yili ko'plab xarajatlar asosida lokomotiv, yo'lovchi va yuk vagonlarini xarid qilinmoqda, hamda ishlab chiqarib kelmoqda[1].

Xususan 65 mln. AQSH dolloriga ikkita yuqori tezlikda xarakatlanuvchi Talgo-250 rusumli yo'lovchi elektropoyezdini hamda 4 ta ekonom toifali vagonlarni 2019-2021 yillar davomida xarid qilinishi, hamda lokomotivlar xaridi yo'li bilan lokomiv parkini yangilash uchun 2020-2021 yillar davrida 362,14 mln. AQSH dollari ajratilganligi, bundan tashqari lokomotivlarni tiklash uchun 60,2 mln., yo'lovchi vagonlar tarkibini yangilash uchun 51,00 mln., yuk vagonlarini modernizatsiya qilish

va xizmat muddatini uzaytirish uchun 34 mln, yuk vagonlarini qurish uchun esa, 375,50 mln. AQSH dollar qiymatdagi mablag'larini 2020-2024 yillarida ajratilishi rejalashtirilganligi buning yorqin dalilidir. Yuqorida qayd qilinganlarni inobatga olgan holda poezdlar harakat havfsizligini ta'minlash va harakat tarkiblaridan samarali foydalanish har bir temir korxonalarining asosisiy vazifasi bo'lib hisoblanadi[2].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Temir yo'l transportida poyezdlar harakati xavfsizligini ta'minlashga doir masalalarning asosiylaridan biri stansiya yo'llaridagi poyezd tarkibining o'z-o'zidan harakatlanishi natijasida stansiyadan chiqib ketishining oldini olish uchun tarkibni ishonchli mahkamlashdan iboratdir. Bugungi kunda stansiya yo'llarida harakat tarkibini mahkamlash uchun yetarlicha ko'p turdagi takomillashtirilgan texnik vositalar mavjud va ularning qo'llanish joylarini asoslash bo'yicha uslublar ishlab chiqilgan.

Bu kabi texnik vositalardan keng tarqalgani bu tormoz boshmoqlaridir. Tormoz boshmoqlari (vagonlarni to'xtatish uchun temir yo'l iziga qo'yiladigan ponasimon moslama) lokomotivsiz qolgan harakat tarkiblarini stansiya yo'llarida vaqtinchalik saqlash, ularning o'z-o'zidan harakatga kelishini oldini olish maqsadida ishlatiladi. "O'zbekiston Respublikasi temir yo'laridan texnikaviy foydalanish qoidolari"ning 204-bandiga muvofiq, stansiya yo'llaridagi harakat tarkibi chegara ustunchalari bilan belgilangan chegara ichida joylashtirilishi lozim. Stansiya yo'llarida lokomotivsiz turgan poyezd tarkiblari, vagonlar va maxsus harakat tarkiblari o'z-o'zidan ketib qolishidan tormoz boshmoqlari, qo'l tormozlari yoki aksiyadorlik jamiyati tomonidan belgilangan boshqa mahkamlash vositalari bilan ishonchli mahkamlanishi lozim [3].

Harakat tarkiblarini stansiya yo'llarida mahkamlash uchun zaruriy boshmoqlarni aniqlash me'yorlari

Hozirgi kunda "O'zbekiston temir yo'llari" AJda harakat tarkiblarini o'z-o'zidan ketib qolish holatlarini oldini olish maqsadida asosan "tormoz boshmoqlari"dan foydalaniladi.

O'zbekiston Respublikasi temir yo'llarida poyezdlar harakati va manyovr ishlari bo'yicha yo'riqnomasining 11-bobida bayon talablariga muvofiq vagonlar stansiya yo'llarida mahkamlanganida quyidagi eng kam me'yorlarga tayanish zarur:

- Gorizonta va nishabliga 0,0005 (0,5‰) gacha bo'lgan yo'llarda istalgan sondagi vagonlarni (harakat tarkibi, vagonlar guruhi yoki yakka vagonni) ikki tomondan mahkamlash uchun bittadan tormoz boshmog'i;

- Nishabligi 0,0005 (0,5%) dan katta bo'lgan yo'llarda mahkamlanish me'yorlari quyidagi hisob formulasi bo'yicha aniqlanadi:

$$K = \frac{n}{200} (k * i + 1) \quad (1)$$

bunda: K - tormoz boshmoqlarining zaruriy miqdori; n - tarkibdagi (guruhdagi) o'qlar soni; i - yo'l yoki yo'l bo'lagi nishabligining mingliklardagi o'rtacha kattaligi; $(k * i + 1)$ - har 200 o'qqa tormoz boshmoqlari miqdori; k - tormoz boshmoqlari bilan mahkamlanadigan vagonlar yoki harakat birliklarining turlari va holati (vagonlarning bo'sh va yuklanligi)da qo'llaniladigan koeffitsiyent;

"k" - koeffitsiyentining qiymati quyidagilarga teng bo'ladi:

a) yakka yuklangan vagonlar, shuningdek, og'irligi (brutto) bo'yicha bir xil bo'lgan, turidan qat'iy nazar yuklangan yoki bo'sh yuk vagonlar tashkil topgan sostav, refrijerator vagonlar, yo'lovchi park vagonlari, ish faoliyatida bo'lmagan lokomotivlar yig'masi mahkamlanganda;

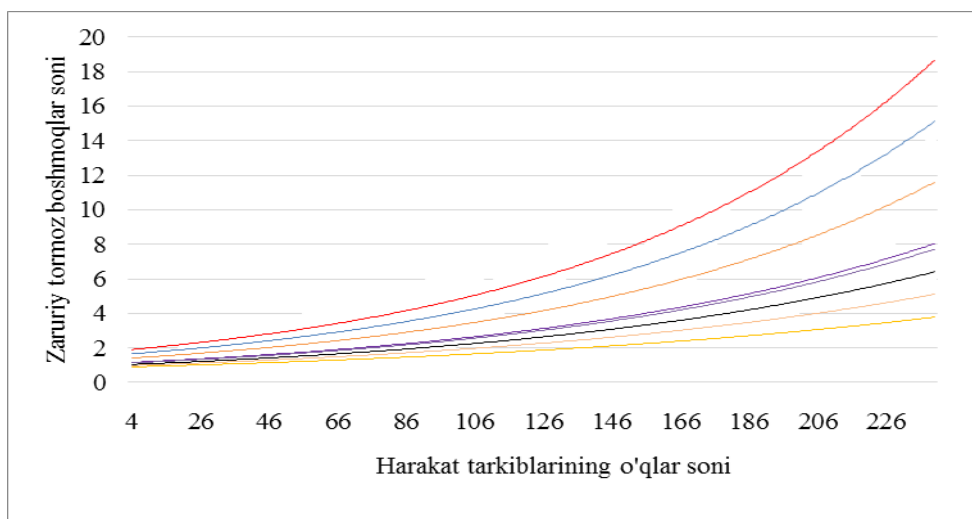
b) aralash (og'irligi bo'yicha har turli) yukli vagonlardan yoki turli og'irlikdagi yuklangan vagonlardan ya'ni tormoz boshmoqlari o'qlarga yuklamasi 15 t (brutto) dan kam bo'lmagan vagonlar ostiga qo'yilishi sharti bilan tashkil topgan tarkib va guruhlar mahkamlanganda;

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan "a" va "b" bandlaridagi shartlar bajarilganda koeffitsiyent $k = 1,5$ ga teng bo'ladi;

v) og'irligi bo'yicha har turli vagonlardan tashkil topgan tarkiblar yoki guruhlarining mahkamlanishida, agar tormoz boshmoqlari bo'sh vagonlar ostiga, o'qlarga yuklamasi 15 t (brutto) dan kam bo'lgan vagonlar (guruhdagi eng og'ir bo'lmagan vagonlar) ostiga yoki o'qlarga yuklamasi noma'lum bo'lgan vagonlar ostiga qo'yilganda koeffitsiyent $k = 4$ qabul qilinadi[3].

Kasr qiymat hosil bo'lsa, tormoz boshmoqlari soni kattaroq butun songacha yaxlitlanadi[3].

Harakat tarkibini tormoz boshmoqlari bilan mahkamlashning me'yorlari diagrammasi 1- rasmda keltirilgan.

1- rasm. Harakat tarkiblarini tormoz boshmoqlari bilan maxkamlash me'yorlarining diagrammasi

Harakat tarkiblarini tormoz boshmoqlari bilan maxkamlash me'yorlarining diagrammasidan ko'rinib turibdiki tarkiblarning o'qlar soni va yo'lning nishablighi oshgan sayin zaruriy tormozlash boshmoqlarning soni ortib boradi. Bu o'z navbatida ishchi kuchi hamda ortiqcha vaqtni yanada ko'proq talab qiladi. Tormoz boshmoqlarini temir yo'l iziga o'rnatish va olib tashlash operatsiyalari oshishi natijasida stansiyalarning qabul qilish-jo'natish parklaridagi poyezdlarni muddatidan ortiq turib qolishi ortadi.

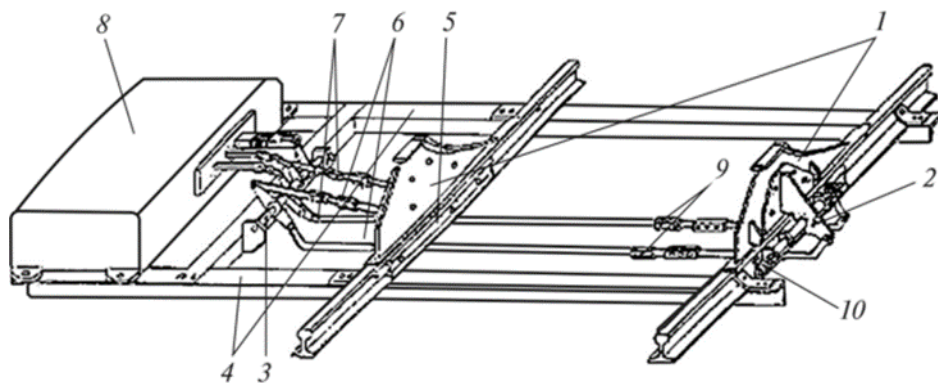
MDH va xorij mamlakatlarida qo'llaniladigan harakat tarkiblarini maxkamlash usullari tahlili

Harakatlanuvchi tarkibni yo'llarda mahkamlaydigan mexanizatsiyalashgan va avtomatlashtirilgan qurilmalari qo'l qurilmalariga nisbatan ancha samaraliroq. Ulardan foydalanish eng katta iqtisodiy va sotsial unumdorlikka erishish imkonini yaratadi.

Bu kabi qurilmalarga qo'yiladigan asosiy talablar – ishonchli ishlashi, mahalliy yoki masofadan turib boshqarishni tashkillashtirish imkoniyati, nisbatan arzonligi va yo'lda montaj qilish osonligidadir.

Rossiya temir yo'llarida stansiya yo'llarida harakatlanuvchi tarkibni mahkamlash uchun qo'llaniladigan asosiy qurilma UTS-380 tipli statsionar tormoz tirgaklari hisoblanadi. Bugungi kunda temir yo'llar tarmog'ida 1500 dan ortiq UTS-380 tipli tirgaklar komplekti ishlatilmoqda.

UTS-380 tirgagi stansiyaning turli parklari yo‘llarida (bosh yo‘llardan tashqari) turgan harakatlanuvchi tarkibni mexanizatsiyalashgan tarzda mahkamlash uchun mo‘ljallangan[3].

2-rasm. UTS-380- rusumli statsionar tirgagining tuzilishi.

UTS-380 tirgagining tuzilishi 2-rasmda berilib, undan ko‘rinib turibdiki, tirgak relslarda o‘rnatiladigan, qismlarga ajratiladigan konstruksiyadan iborat. U tirgaklar 10 bilan sharnirli ulangan kronshteynlar 2; tayanch burchakliklariga 4 o‘rnatilgan richagli mexanizm 3, rels qo‘yilmalari 5, ishchi va nazorat tortmalari 6 va 7 kabilari bo‘lgan kolodkalarni 1 o‘z ichiga olgan. Kronshteynlarga to‘rtta bolt yordamida qotiriladigan kolodkalar 1, oval shakldagi pazlarga ega bo‘lib, ular yordamida kolodka sirpang‘ichlarining rels kallaklariga zich yopishib turishi ta‘minlanadi. Rels qo‘yilmalari 5 va tayanchlar 10 rels bo‘yinchalariga uchta yo‘l boltlari bilan mahkamlanadi[4].

UTS-380 tirgagining ekspluatatsion-texnik tavsiflari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

UTS-380 tirgagining ekspluatatsion-texnik tavsiflari

/r	Ko‘rsatkich nomlanishi	Qiymati
	Tirgakning tutib turuvchi kuchi, vagonlarni mahkamlashda, ts: bo‘sh vagonni yuk ortilgan vagonni	20 30
	Kolodkalarining rels kallagi darajasidan ko‘tarilib turishi, ko‘pi bilan, mm: ishchi holatida ishchi bo‘lmagan holatida	380 45
	Elektr yuritmalı tirgakning gabarit o‘lchamlari, mm (uzunligi	795 ×

× eni)	3165
Kolodkalarini oʻrnatish yoki olib tashlash vaqti koʻpi ilan, s	3
Massa, kg, elektr yuritmasiz elektr yuritma bilan	340 510

Yuk ortilgan, oʻqiga kamida 10 ts yuklama tushadigan hamda oʻqiga tushadigan yuklama 10 ts dan ortmaydigan vagonlar ostiga qoʻyishda UTS-380 tirgaklarini qoʻllash sohalari mos ravishda 2- va 3-jadvallarda koʻrsatilgan.

2-jadval

Yuk ortilgan, oʻqiga kamida 10 ts yuklama tushadigan vagonlarni mahkamlashda tirgaklarning qoʻllanish sohalari

Tarkib massasi, t	Yoʻlning keltirilgan qiyaligi, ‰				
	2,5	3,0	3,5	4,0	5,0
5000	+	+	+	+	+
6000	+	+	+	+	+
7000	+	+	+	+	2 / 8

Yoʻnalishi vagonlarning ketib qolish ehtimoli boʻlgan yoʻnalishga mos tushadigan kuchli shamolda (shamol tezligi 15 m/s dan ortiq), 5 ‰ qiyalikda massasi 5000 t li tarkiblar, keltirilgan jadvallardan koʻrinib turganidek qoʻshimcha tarzda qoʻl boshmoqlari bilan mahkamlanadi (suratda – yuki bor vagonlar ostiga, maxrajda – boʻsh vagonlar ostiga qoʻshimcha oʻrnatiladigan boshmoqlar soni).

3-jadval

Boʻsh va yengil vaznli, oʻqiga tushadigan yuklama 10 ts dan katta boʻlmagan vagonlarni mahkamlashda tirgaklarni qoʻllash sohasi

Tarkib massasi, t	Yoʻlning keltirilgan qiyaligi, ‰				
	2,5	3,0	3,5	4,0	5,0
3000	+	+	+	+	+
4000	+	+	+	+	+
5000	+	+	+	+	2 / 8

Tirgak kolodkalarini ishchi va ishchi boʻlmagan holatlarga oʻtkazish uchun mahalliy yoki markazlashgan boshqarish, shuningdek kurbel yordamidagi oʻtkazish koʻzda tutiladi.

Mahalliy boshqarish signalchi tomonidan DSP ko'rsatmasiga binoan mahkamlanadigan poyezdning harakat yo'nalishi bo'yicha o'ng tarafda yo'llar oralig'ida mahalliy boshqarish pultidan yoki yo'l qutisi korpusida joylashgan tugmali (qayd etish tugmasi bilan) kommutator yordamida amalga oshiriladi. Bu holda boshqarish sxemasiga ruxsat etilmagan ko'rsatiladigan ta'sirlardan himoya (mexanik yoki elektr) ta'minlanadi.

Mahalliy boshqarish sxemalarida quyidagilar ko'zda tutiladi:

- tirgak kolodkalari holati nazoratining indikatsiyali yoki indikatsiyasiz mahalliy boshqaruvi;

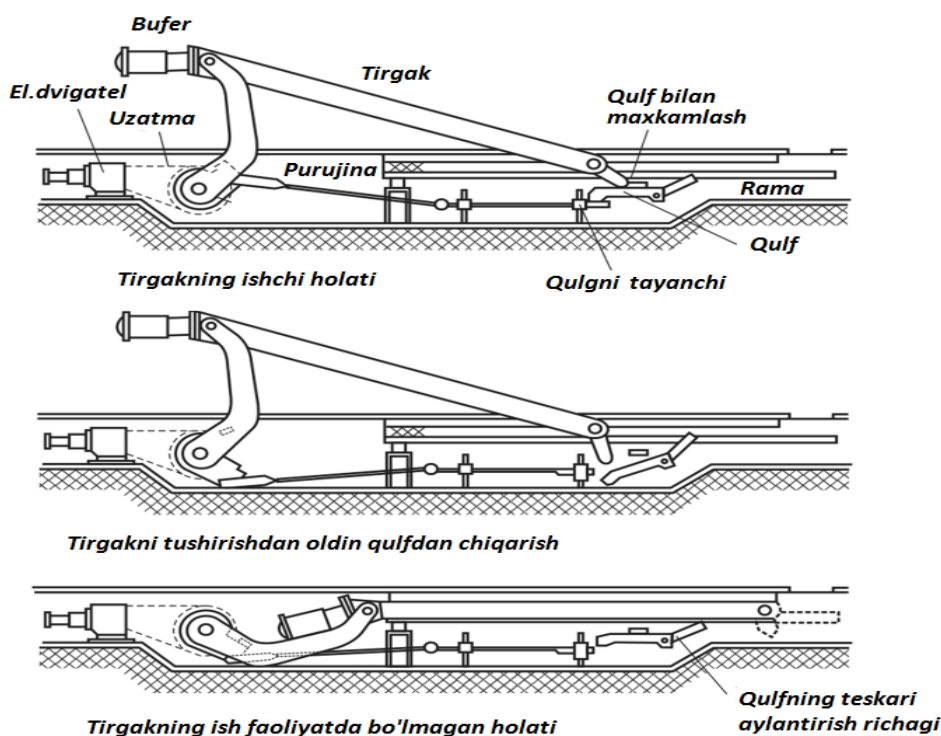
- DSP pultida «rozilik» tugmasi bilan mahalliy boshqarish.

Muayyan sharoitlarga bog'liq ravishda tirgaklarni mahalliy boshqarish elektr sxemalarining bir necha varianti ishlab chiqilgan. Elektr ta'minot uzilganida kolodkalarni ishchi va ishchi bo'lmagan holatlarga kurbel yordamida o'tkazish mumkin.

Tirgak kolodkalarini o'tkazish uchun asosan doimiy tokda ishlaydigan MSP-0,25 elektr dvigatelli SP-6M tipidagi strelka elektr yuritmasi qo'llanadi. Shuningdek tirgaklar o'rnatilishi kerak bo'lgan stansiyalarda doimiy va o'zgaruvchan tokda ishlaydigan elektr dvigatelli boshqa elektr yuritma tiplaridan (tepalik yuritmalaridan tashqari) foydalanish ham mumkin[5, 10].

Xorij temir yo'llarida UTS-380 va UZR-68 qurilmalarining yaqin analoglari mavjud emas. Biroq bundan bu kabi qurilmalar u yerda umuman qo'llanmaydi degani emas.

Misol uchun, Windhoff (Germaniya) firmasi tomonidan 3-rasmda ko'rsatilgan VP 600 pastga tushadigan tirgak ishlab chiqilgan. U Nyurnberg saralash stansiyasida muvaffaqiyat bilan qo'llab kelinadi. Tirgak yo'lining ikki tomonida joylashgan, sakkizta po'lat shpalalarda qotirilgan qismlardan iborat bo'lib, ular tirgakning joylashtirilish joyida yo'l shpalalari o'rniga o'rnatiladilar. Tirgakning ishchi holati stopor buferlarining ko'tarilgan holatiga muvofiq kelib, buferlar tushirilgan holida esa tirgak harakatlanuvchi tarkib o'tishiga xalaqit bermaydi. Tirgak elektr dvigatel bilan chervyakli yuritma orqali harakatga keltirilib, har tomonga 600 kN yuklamaga hisoblangan va umumiy massasi 100 t bo'lganida unga ajratmalar 1,3 m/s maksimal tezlikda urilishiga yo'l qo'yadi. Richaglar tizimi yordamida tirgakka ta'sir qiladigan kuchlar yo'lining butun yuqori qurilmasi bo'ylab bir xilda taqsimlanadilar[7].

3-

Rasm.Windhoff firmasining VP 600 tipli pastga tushiriladigan tirkagi

Vagonlarni maxkamlash uchun xorijiy mexanizatsiyalashgan qurilmalaridan yana biri AQSH da ishlab chiqarilgan «Iron Python» tirkagi gidrodempferlari bilan 4 – rasmda keltirilgan.

4-Rasm.“Iron Python” statsionar tirkagi

“Iron Python” tirkagining kanstruksiyasi UTS-380 turdagi tirkakka to‘liqligicha o‘xshaydi, faqatgina gidro amartizatorlari manyovr amalga oshiriladigan paytida g‘ildiraklar tirkakni ustiga chiqib ketishini yoki uni buzilishini oldini oladi. Kamchiliklari yuqori narx hisoblanadi[8].

Xorijiy temir yo‘l stansiyalarida vagonlarni tezligini kamaytiruvchi va maxkamlovchi qurilmalarning ko‘plab turlari mavjud. Xususan AQSH temir

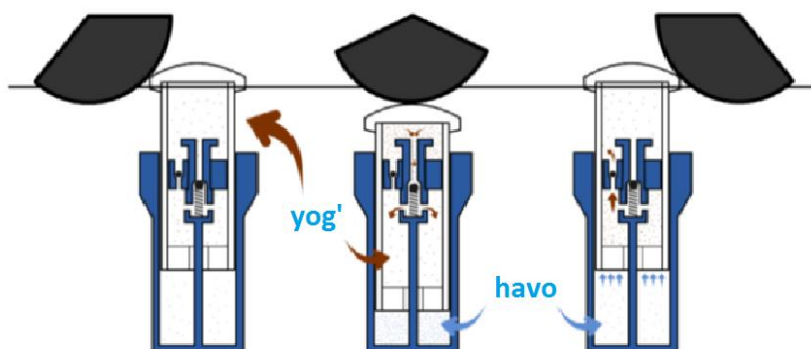
yo'llarida New Joule J-4015S nuqtali vagon maxkamlagichlardan foydalaniladi. J-4015S vagon maxkamlagichi stansiya yo'llarida va sanoat korxonalarining yo'llarida qo'llaniladi 5-rasm [9].

5-rasm. J-4015S nuqtali vagon sekinlatgich.

G'ildirak gardishi nuqtali vagon to'xtatgich kallagi ustiga chiqqanida, kallag birinchi silidrdagi moydni siqadi. Siqilgan moy birinchi va ikkinchi silindr orasidagi xizmat kalpani orqali ikkinchi silidrga o'tadi. Ikkinchi silindir ostida joylashgan havo siqiladi va ishchi klapan boshqaruv qurilmasidan yopiladi.

Xizmat klapanida yog' oqimi tezligini va shunga mos ravishda g'ildirakka ta'sir qiladigan tormoz kuchini sozlash imkonini beruvchi sozlash vidasi mavjud. Vida orqali g'ildirak kallagiga ta'sir etadigan qarshilikni nazorat qilinadi.

6-rasm. Vagon to'xtatgichning ishlash texnologiyasi

G'ildirak juftliklari har bir vagon to'xtatgichdan o'tishida vertikal harakatga qarshilik ko'rsatadigan silindrni bosish uchun energiya sarflaydi. Shunga ko'ra,

vagon g'ildiragining sekinlatgichlar joylashtirilgan yo'llardan yurganida tezligi kamayib boradi va to'xtaydi. Vagon to'xtatgichning ishlash texnologiyasi 6- rasmga keltirilgan [9].

“Joule piston retarder J-4015S” turdagi vagon to'xtatgichning afzalliklari:

- saralash stansiyalarida barcha turdagi vagonlarni har qanday yuk bilan saralash imkoniyati mavjudligi;
- stansiya yo'llarida vagonlarni maxkamlashda ishlatilishi;
- stansiya yo'llarida qo'llanilganda silidrlarni nafaol holatga o'tkazib yaxlit yo'l hosil qilish mumkinligi[9].

Yuqoridagi inovatsion qurilmalardan O'zbekiston temir yo'llarida foydalanilganda quyidagi yutuqlarga erishilishi mumkin bo'ladi:

- tormoz boshmoqlarini temir yo'l iziga o'rnatish va olib tashlash operatsiyalarini qisqartirish orqali stansiyalarning qabul qilish-jo'natish parklaridagi poyezdlarni muddatidan ortiq turib qolishini kamaytirishga;
- mehnat unumdorligini oshirish orqali operativ xodimlarni qisqartirish;
- maxkamlash jarayonini avtomatlashtirish va nazorat qilish orqali xavfsizlikni ta'minlash darajasini oshirishga;
- harakat tarkibini maxkamlashda inson omilining ta'sirini qisqartirishga;
- harakat tarkiblarini tormoz boshmoqlari bilan maxkamlashni mustaxkamlash maqsadida manyovr ishlarini bajarish uchun qo'shimcha xarajatlarni qisqartirishga;
- tormoz boshmoqlari bilan maxkamlash operatsiyalarini amalga oshiruvchi poyezdlarni tuzuvchilar va signalchilarining oylik maoshi xarajatlarini kamaytirishga erishilishi mumkin.

Harakat tarkiblarni temir yo'llarda o'z-o'zidan ketib qolishini oldini olish maqsadida yuqorida keltirilgan MDH va Xorij mamlakatlarida qo'llanilib kelinayotgan inovatsion qurilmalardan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki harakatlanuvchi tarkibni yo'llarda mahkamlaydigan mexanizatsiyalashgan va avtomatlashtirilgan qurilmalari qo'l vositalariga nisbatan ancha samaraliroqdir. Ulardan foydalanish eng katta iqtisodiy va sotsial unumdorlikka erishish imkonini yaratadi. Xususan:

- harakatlanuvchi tarkibni mexanizatsiyalashgan tarzda mahkamlash nishabligi yuqori bo'lgan yo'llarda ham og'ir vazinli harakat tarkiblarini qisqa vaqt ichida mahkamlashning imkoniyati mavjudligi afzalliklarga ega.

- avtomatlashtirilgan qurilmalardan tarkiblarni maxkamlash uchun foydalanilganda esa, mehnat xarajatlarini kamaytirish va stansiya xodimlarining og'ir shikastli mehnatidan butkul ozod qilish imkonini beradi.

-

XULOSA

Biroq bu qurilmalar faqatgina harakat tarkiblarini o'z-o'zidan ketib qolishini oldini olish maqsadida rejaviy, ya'ni oldindan qo'llash orqali amalga oshiriladi. Ammo temir yo'llarda yuz beradigan holatlarining aksariyatida inson omilining xatosiga ko'ra harakat tarkiblari o'z-o'zidan to'satdan ketib qolish holatlari kuzatilmoqda. Bu holatda temir yo'ldagi tezkor xodimlar talofatni oldini olish maqsadida bor imkoniyatlaridan foydalanadilar. Misol uchun temir yo'l stansiyalarida vagon va harakat birliklari o'z – o'zidan to'satdan ketib qolganda boshi berk yo'llarning to'siqlari orqali holatni bartaraf etishlari mumkin. Lekin bu chora tadbirlar vagon va harakat birliklarini talofatini to'liq bartaraf etish uchun yetarli xisoblanmaydi. Chunki o'z-o'zidan to'satdan ketib qolgan vagon va harakat birliklari boshi berk yo'lning to'sig'igacha o'z inersiya tezligini oshirib to'siqqa urilganda vagon va yuklariga shikast yetkazilishi mumkin. Buning oqibatida temir yo'lga juda katta iqtisodiy zarar yetkaziladi.

Stansiya yo'llarida harakat tarkiblarini o'z-o'zidan to'satdan harakatlanib ketib qolish paytida o'z vaqtida inson omilisiz avtomatik tarzda ishlaydigan maxsus qurilmalardan foydalangan holda harakat tarkibini to'xtatib qolish orqali vujudga kelishi mumkin bo'lgan talofatlarni oldini olishga erishish mumkin bo'ladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi temir yo'llaridan texnikaviy foydalanish qoidolari T.: O'zdavtemiryo'lnazorat, 2013- 4b. (1-bandi);
2. "O'zbekiston temir yo'llari" AJ ning 2021 yil uchun "BIZNES – REJASI" - 2021y 78-80 betlar.
3. O'zbekiston Respublikasi temir yo'llarida poyezdlar harakati va manyovr ishlari bo'yicha yo'riqnomasi T.: O'zdavtemiryo'lnazorat, 2015 327-bandi va 2-ilovasi;
4. Руководство по эксплуатации "Эксплуатации и обслуживании тормозного стационарного упора типа УТС-380" (проект 791.00.000 СТ-ВНИИЖТ). 1998г. стр.7-16.
5. Кобзев В. А. Развитие технических средств обеспечения безопасности станционных процессов. Учебное пособие. – М.: МИИТ, 2008 – с 57
6. Исаев К.С., Шейкин В.П., Толкачев В.Н., Сушков Н.И. Новые средства механизированного закрепления подвижного состава // Железнодорожный транспорт.-1996.-№5.-С.16-19.

7. Попов В.А. Вопрос обеспечения безопасности движения поездов является стратегическим // Транспортная безопасность и технологии.-2007.-№2.
8. Пасичный, А. Н. Обзор современных технических средств для закрепления подвижного состава на станционных путях / А. Н. Пасичный // Труды Ростовского государственного университета путей сообщения. – 2013. – № 2. – С. 80-85.
9. Joule speed control systems for marshalling yards / New Joules Engineering North America Inc/ 2012. [Elektron resurs]. - Kirish rejimi: <https://www.yumpu.com/en/document/read/11526021/Joule-speed-control-systems-for-marshalling-yards-new-Joules->
10. Boltayev, S., Rakhmonov, B., Muhiddinov, O., Saitov, A., & Toshboyev, Z. (2021). A block model development for intelligent control of the switches operating apparatus position in the electrical interlocking system. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 264, p. 05043). EDP Sciences. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126405043>
- 11.
12. Tokhirov A.I. “WRITING CONTROL PROGRAMS FOR COMPUTER NUMERAL CONTROL MACHINES” // *Universum: технические науки : электрон. научн. журн.* 2021. 5(86).
<https://doi.org/10.32743/UniTech.2021.86.5.11810>
13. Azamjon, T. (2021). Application procedure cad/cam/cae-systems in scientific research. *Universum: технические науки*, (6-5 (87)), 16-19.
<https://doi.org/10.32743/UniTech.2021.87.6.11836>
14. Ugli, T. A. I. (2021). USING THE GRAPHICAL EDITOR" КОМПАС 3D" IN TEACHING COMPUTER ENGINEERING GRAPHICS. *Universum: технические науки*, (7-3 (88)), 38-43.
<https://doi.org/10.32743/UniTech.2021.78.8-3.12076>
15. Tokhirov A.I., Marasulov I.R. “CONTROL MODELS AND INFORMATION SYSTEM OF COTTON STORAGE IN THE CLASTER SYSTEM” // *Universum: технические науки : электрон. научн. журн.* 2021. 11(92).
URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/12486>
16. Azamjon Ibrohim ugli Tokhirov, “TECHNOLOGICAL PROCESS DEVELOPMENT USING CAD-CAM PROGRAMS”, "Science and Education" Scientific Journal, June 2021
URL: <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/1561>
17. Toxirov A'zamjon Ibrohim o'g'li, “METHODOLOGY OF TEACHING THREE-DIMEN MODELING USING THE PROGRAM “КОМПАС-3D””,

EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH Innovative Academy
Research Support Center,

URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4718298>

18. Marasulov Islombek Ravsjanbek o'g'li, Tohirov A'zamjon Ibrohim o'g'li, "THE IMPORTANCE OF AUTOMATION OF COTTON RECEIVING SYSTEM", EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH Innovative Academy Research Support Center,

URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4898919>

19. Toxirov A'zamjon Ibrohim o'g'li, "QUALITY IN MODERN MANUFACTURING ENTERPRISES THE ROLE OF ROBOTOTECHNICS AND AUTOMATED ELECTRICAL INSTRUMENTS IN PRODUCTION", EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH Innovative Academy Research Support Center,

URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4968770>

20. Islombek Marasulov Ravshanbek Ogli, & Toxirov Azamjon Ibrohim Ogli. (2021). A ROLE OF MECHANICAL ENGINEERING IN MECHATRONICS. *JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 824–828.

Retrieved from <https://repo.journalnx.com/index.php/nx/article/view/1690>

MAHALLIY HUDUDLARDA HUNARMANDCHILIKNI RIVOJLANTIRISH VA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI YANADA RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Yusupova Dildora

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hududlarda hunarmandchilikni rivojlantirish hamda tadbirkorlik faoliyati boshqaruvini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Unda hozirda tadbirkorlikni va hunarmandchilikni rivojlantirish uchun O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ishlar talqin qilinib, kichik biznesni o'sish dinamikasi tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada hudud, kichik tadbirkorlik raqobatbardoshligi salohiyatining indeksi ko'rsatkichini aniqlash modeli muallif tomonidan taklif etilgan.

Kalit so'zlar: hunarmandchilik, tadbirkorlik, kichik biznes, kasanachilik.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается развитие ремесел в регионах, а также проблемы управления бизнесом. В нём анализирована динамика развития малого бизнеса в Узбекистане и изложены проведённые государством мероприятия для развития предпринимательства и ремесленничества в стране. Автором предложена модель определения индекса потенциала конкурентоспособности малого бизнеса в регионе.

Ключевые слова: ремесленничество, предпринимательство, малый бизнес, надомная работа.

ABSTRACT

This article discusses the development of crafts in the regions, as well as a business management issue. It is now business interpretation of the work being carried out in Uzbekistan for the development of crafts and crafts to other countries, the development of specific methods of analysis. In addition, the potential competitiveness of small businesses in the region in the article index to determine the model proposed by the author.

Key words: crafts, entrepreneurship, small business, out-working.

KIRISH

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan bozor munosabatlarining muvaffaqiyati, eng avvalo, mulkiy munosabatlarning o'zgarishi, turli xo'jalik yuritish shakllarining rivojlanishi va buning uchun davlat bosh islohotchi sifatida iqtisodiy imkoniyatlar yaratib berayotganligi bilan xarakterlanadi.

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yildan – yilga rivojlanib bormoqda. “Jahon bankining ma'ruzasida O'zbekiston keyingi yillarda tadbirkorlik faoliyati uchun ishbilarmonlik muhitini yaxshilash sohasida eng yaxshi natijalarga erishgan dunyodagi o'nta davlat qatoridan joy olgani qayd etilgan.

Bank, sug'urta, lizing, konsalting va boshqa turdagi bozor xizmatlari barqaror sur'atlar bilan rivojlanmoqda, ular xususiy sektor va kichik biznes rivojiga xizmat qilmoqda. Xizmat ko'rsatish sohasida 80 ming 400 ta kichik biznes sub'ekti faoliyat yuritmoqda va bu xizmat ko'rsatish sohasi korxonalari umumiy sonining 80 foizdan ortig'ini tashkil qiladi. Iqtisodiyotda band aholining 70 foizi kichik va xususiy biznes xissasiga to'g'ri keladi. Yangi yaratilayotgan ish o'rinlarining 89 foizi aynan kichik biznes hissasiga to'g'ri kelmoqda.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik islohotning dastlabki kunlaridan zaruriyat tariqasida yuzaga kelgan bo'lsa, milliy hunarmandchilik esa milliy urf-odatlariga va qadimiy an'analarga tayangan holda asrlar davomida rivojlanib kelmoqda. Bugungi kunda Respublika “Hunarmand” uyushmasi 16 mingdan ortiq hunarmandni uyushtirib turibdi, hunarmandchilik mahsulotlari sotiladigan ko'pgina do'kon-salonlar, bir nechta galereyalar faoliyat yuritmoqda. [5] Ko'pchilik hunarmandlar o'z mahsulotlarini mamlakatimiz va xorijda tez-tez uyushtirilayotgan ko'rgazma-savdolarda sotishmoqda. Shuningdek, hunarmandchilik mahsulotlari turistlar tez-tez kelib turadigan tarixiy arxitektura yodgorliklari yaqinida joylashgan ustaxonalarga to'g'ridan-to'g'ri sotilmoqda. Respublikamizda hunarmandchilikni rivojlantirish uchun barcha sharoitlar yetarli. Keyingi paytlarda ichki bozorimizda ham hunarmandchilik mahsulotlariga talab oshib bormoqda, ya'ni so'nggi 8 yil ichida talab 30% ga oshgan. Ammo biz hunarmandchilik mahsulotlarini xorijga eksport qilishni keng yo'lga qo'yishimiz zarur.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bizdan xorijiy mamlakatlar bu borada ancha ilgarilab ketishgan. Masalan, Argentinaning “Dinka” kompaniyasi Argentinalik hunarmandlarning ishlab chiqargan mahsulotlari uchun xorijdan xaridorlar izlash bilan va mahsulotlarni yetkazib berish va bojxona rasmiyatchiligi bilan shug'ullanadi, evaziga sotuvdan foiz olishadi. Kompaniya tashkil topishi bilan qo'shni Chili, Peru, Ekvador davlatlari do'konlari bilan xamkorlik munosabatlarini o'rnatgan, keyin esa Texasdan distribyutor-kompaniya bilan shartnoma imzolagan. Bugungi kunda esa Ispaniya, Italiya, Germaniya va Shveytsariya davlatlari do'konlari bilan hamkorlikning yangi

imkoniyatlarini izlashmoqda. Kompaniyaning yillik aylanmasi 1 mln. dollardan oshadi.

Vyetnamda ham xalq hunarmandchiligiga alohida e'tibor qaratiladi. Masalan, 2003 yil Vetnam xalq hunarmandchiligi mahsulotlari eksport hajmi bo'yicha dunyoda 8-o'rinni egallagan va 367 mln. dollarlik daromad qilingan.

Xitoy va Germaniya ham hunarmandchilik mahsulotlari eksporti bilan keng shug'ullanadi. Demak, Respublikamizda ham hunarmandchilik mahsulotlarini xorijga eksport qilishni keng yo'lga qo'yishimiz kerak.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida yuqori mehnat unumdorligiga ega bo'lgan tadbirkorlik faoliyatini moddiy qo'llab-quvvatlash va rivojlanishini tahlil etish uslubiyatini takomillashtirish shaxsda ishlab chiqarishning egasi hissi shakllanishini ta'minlaydi va bularning barchasi mehnatni tashkil etish va unga haq to'lashning ijobiy shakllarini qo'llash, moddiy rag'batlantirish tizimini takomillashtirish bilan o'zaro bog'liq bo'ladi. Tadbirkorlik faoliyatini moddiy qo'llab-quvvatlash o'z-o'zidan ma'lumki, ob'ektiv jihatdan cheklangan bo'ladi. Ammo u shunday shakllantirilishi va tahlil uslubiyati tanlanishi kerakki, bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlanishning hozirgi bosqichida jamiyatning tamoyillari va vazifalariga to'liq javob beradigan bo'lsin.[2]

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlanishini va samaradorligini tahlil etishning uslubiy jihatlarini aniqlashda uning aniqlanish mumkin bo'lgan mezonlarini belgilab olish kerak. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy samaradorligi mezonlari mehnatiga ko'ra haq to'lashning samaradorligini aks ettirishi, o'sib borayotgan ehtiyoj, talab va takliflarni qondiradigan, xarakterlaydigan qonunlarni amalga oshirishi, mehnatiga ko'ra haq to'lashning takomillashuvi jarayonida ularning o'zaro bog'liqligini aks ettirishi kerak. Tadbirkorlik faoliyatining iqtisodiy samaradorligi ishlab chiqarish samaradorligining umumiy mezonlari bilan o'zaro bog'liqdir.[2]

Shu bilan birga, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini moddiy qo'llab-quvvatlashlar qanchalik mukammal bo'lmasin, agar mehnatga haq to'lash shartlari uni tashkil etish, boshqarish va xo'jalik yuritish mexanizmining butun tizimini yaxshilash bilan birgalikda bormasa kutilgan samarani bermaydi. Ish haqi ko'rinishida tadbirkorlik-tashabbuskorlik faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirishni xodimning qo'shgan mehnat hissasi bilan bog'lash zarur. Tabiiyki, ishdagi kamchiliklar va yo'l qo'yilgan xatolar uchun tadbirkorning moddiy va ma'naviy javobgarligini ham oshirish kerak, qaysiki hozir bozor iqtisodiyoti sharoitida, xususan, ushbu jihatlariga qat'iy e'tibor berish lozim.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning samaradorligini baholash uslubiyatida tadbirkorning salohiyatini va kreditni qaytarish qobiliyatini tahlil qilish hamda korxonaning iqtisodiy samaradorligini aniqlash usullari asosiy o'rinni egallaydi.[3]

Tadbirkor faoliyatining barcha qirralari har tomonlama tahlil qilinishi zarur. Bunda ichki omillar ularning nazariy jihatdan mumkin bo'lgan va amaldagi natijalari hamda yo'qotishlar (mijozning kuchli va zaif tomonlari) yo'nalishida, tashqi sharoitlar esa tadbirkor faoliyatiga ijobiy yoki salbiy ta'sir nuqtai nazaridan tadqiq qilinadi.

Ichki omillar qatorida qarzdor moliyasining tashkil etilishi va ahvoli, korxona rahbarlarining tadbirkorlik malakasi, xodimlar tarkibi, texnika va undan foydalanishning ahvoli, texnologiya xususiyati, xom-ashyo va materiallarni hisobga olish, saqlash va undan foydalanishni tashkil etishga tegishli masalalar majmuasi, mahsulot tarkibi, xarid qilish va mahsulot o'tkazish bozorlari xususiyati (jumladan, natural ayirboshlashning keng tarqalgani), tadqiqotlar va ishlanmalarning ahvoli, korxona tuzilmasi ko'rib chiqilishi kerak. Tashqi omillar tarkibida qarzdor faoliyat yuritishining ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, texnologik va yuridik shart-sharoitlari tahlil etiladi.

Tahlil davomida qarzdor tadbirkor faoliyatining turli sohalarida ro'y berayotgan o'zgarishlar yo'nalishi va o'sishini o'rganish, o'z faoliyatini rejalashtirish va uni nazorat qila olish qobiliyatini aniqlash maqsadga muvofiqdir. Uni aniqlash, avvalo, qisqa muddatda foyda olishni rejalashtirish va pul mablag'lari harakatining sifatini baholash, mavjud shart-sharoitlar va olingan natijalar bilan bog'liq holdagi faoliyatni tashkil etishda tegishli o'zgartirishlar kirita bilish qobiliyatini baholash orqali aniqlanadi.

Qarzdor tadbirkor faoliyatini tashkil etishning ancha uzoq kelajakka mo'ljallangan istiqbolli loyihalari mavjudligi, tadbirkorning loyihani amalga oshirishga doir imkoniyatlari, kredit investitsiya sifatida berilayotgan bo'lsa, kredit loyihasi bo'yicha taxminiy rentabellik darajasi tahlil qilinishi kerak. Mijozning likvidliligi (umumiy to'lov qobiliyati) uning faoliyati (kapitali) manbalari va mablag' joylashtirish xarakteri nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Bunday hollarda korxonaning xo'jalik yuritish shart-sharoitlari, uning o'z majburiyatlarini bajarish imkoniyatlari tahlil etiladi.

Bizning fikrimizcha, yalpi tahlil quyidagilarni qamrab olishi kerak:

- boshqaruv tizimini;
- ichki omillarni;
- tashqi omillarni;
- ishlab chiqarish shart-sharoitlarini;

- balans va boshqa hisobot ma'lumotlarining xarakterini;
- indekslar va nisbatlarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Moliyaviy tahlilning asosiy vositasi bo'lg'usida baholarning qanday bo'lishini aytib berish uchun narxlarni chizma tasvir ko'rinishida keltirib o'tish asosida xulosalash hamda ushbu chizma tasvirlarning o'ziga xosliklarini ochib berish hisoblanadi.[3]

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik faoliyati keng miqyosda rivojlanadi. Tadbirkorlik faoliyatini keng ko'lamda rivojlanishi va takomillashib borishi uning mohiyatini va asosiy vazifalari doirasini kengayib borishi bilan bog'liq. Bu vazifalarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- moddiy resurslar vazifasi, ya'ni har qanday tadbirkorlik faoliyati ob'ektiv - omillar, ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xom-ashyolar ishlab chiqarish vositalari hamda kerakli ishlab chiqarish kuchlari bilan ta'minlanishi lozim,

- tashkilotchilik vazifasi shundan iboratki, ishlab chiqarish xom-ashyolari, ishlab chiqarish vositalarini, ishlab chiqarish kuchlarini shunday holda shakllantirish kerakki, uning natijasida tadbirkor belgilangan hajmda mahsulot ishlab chiqarish darajasiga va belgilangan hajmda mahsulot ishlab chiqarish darajasiga va belgilangan miqdordagi daromadga ega bo'lishi kerak;

- ijodkorlik (yaratuvchilik) vazifasi bu asosan ishlab chiqarishni tashkil etishda zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalarini, ishlab chiqarishga uning sifatini oshirishga, ishlab chiqarish harajatlarini kamaytirishga ijodiy yondoshuvi foydaning o'sishining ta'minlaydi.

Xududlarda hunarmandchilik va kichik biznesi sohasida investitsion iqlimni baholash uchun "Hudud kichik tadbirkorlik raqobatbardoshligi salohiyatining indeksi (IPK)" ko'rsatkichi taklif etilgan bo'lib, u quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$IPK = \sqrt[n]{I_n \times I_f \times I_{RP} \times I_{QP}}, \quad (1)$$

Bu yerda I_n – innovatsion salohiyat indeksi;

I_f – informatsion salohiyat indeksi;

I_{RP} – ресурс салоҳияти индекси;

I_{QP} – iqtisodiy salohiyat indeksi.

Indeksni hisoblab chiqish uchun lokal indikatorlardan foydalanilib, ularni integratsiya qilinishi natijasida hudud kichik tadbirkorlik raqobatbardoshligi salohiyati aniqlanadi.

O'z navbatida lokal indekslar o'zida raqobatbardoshlik salohiyati indikatoriga nisbat bo'yicha anchayin quyi tartibli integratsiyalashgan ko'rsatkichlarni aks ettiradi.

Shu bilan birga, xududlarda mahalliy xom ashyoni qayta ishlashga va tayyor raqobatga bardoshli mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan oziq-ovqat sanoatini qayta ishlash tarmoqlarining ko'p mehnat talab qiladigan sohalarini jadal rivojlantirish aholining bandligini oshirishda hamda hunarmandchilikni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash tarmog'ini rivojlantirish bu sohada katta imkoniyatlar yaratadi. Xududlarning quyilay iqlim sharoiti meva, sabzavot va poliz ekinlarini katta miqdorda va keng assortimentda yetishtirish imkonini beradi. Bunday imkoniyat, birinchidan, qishloq xo'jaligida yetishtiriladigan mahsulotlarning, ayniqsa, tez buziladigan va tashish qiyin bo'lgan mahsulotlarning nobud bo'lishini qisqartiradi, ikkinchidan, mahsulot sifatining saqlanishini ta'minlaydi, uchinchidan, dehqon, fermer xo'jaliklarining mahsulotni tashish, saqlash va sotish xarajatlarini qisqartiradi, to'rtinchidan, aholining ish bilan bandligini orttiradi, daromadlarini oshiradi, ishsizlikni pasaytiradi, beshinchidan, qishloq aholisi uchun o'z yashash joyida mehnat qilishni yaratadi.

XULOSA

Ta'kidlash joizki, kasanachilikka asoslangan sermehnat ishlab chiqarishlar, xalq hunarmandchiligi korxonalarini qurish ham aholini ish bilan ta'minlashga yordam beradi.

Fikrimizcha, hududlarda hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va shu orqali aholining ish bilan bandligini ta'minlash uchun quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

-hunarmandchilik va kasanachilik faoliyatini rivojlantirishda ilg'or xorijiy tajribalarni, ya'ni telefon orqali uyda xizmatlar bajarish, advokatlik, dasturiy mahsulotlar yaratishni o'rganish va joriy etish;

-aholi o'rtasida kasanachilik faoliyati, uning afzalliklari, kasanachilikni rivojlantirish bo'yicha xukumatimiz tomonidan berilgan imtiyozlar, yengilliklar to'g'risida keng targ'ibot ishlarini olib borish; omma o'rtasida kasanachilik imidjini oshirish;

-norasmiy faoliyat bilan band bo'lgan hunarmandchilik va kasanachilarni rasmiy faoliyatga o'tkazishga imkon beradigan iqtisodiy mexanizmlarni ishlab chiqish;

-o'zgaruvchan bozor sharoitlariga mos yangi tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan hunarmandchilik faoliyati turlarini o'zlashtirish.

Shu bilan bir qatorda, mahalliy xududlarning tarixiy-madaniy va me'morchilik obidalari asosida turistik xizmatlarni, shuningdek qo'shni mamlakatlar bilan iqtisodiy

hamkorlikni va chegarabo'yi savdosini rivojlantirish ham aholining ish bilan bandlik darajasining ortishiga yordam beradi.

REFERENCES

1. Abdullayev Y., Karimov F. “Kichik biznes va tadbirkorlik asoslari” T.: Mehnat, 2000
2. Xodiyev B.Y. va b.q.lar. “Kichik biznesni boshqarish” Toshkent, O'qituvchi, 2008 y.
3. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi ma'lumotlari (2000-2015 yillar).
4. <http://www.artcraft.uz/uz/content> «HUNARMAND» UYUSHMASI Namangan viloyat boshqarmasi rasmiy sayti ma'lumotlari.

SANOAT KORXONALARINING INNOVATSION SALOHIYATINI BOSHQARISHNING NAZARIY-USLUBIY JIHATLARI

Mahmudov Mirabbos Fazliddinovich

Ph.D, Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar instituti tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada innovatsion salohiyatdan foydalanishning nazariy-uslubiy asoslari tadqiq etilib, muallif tomonidan “salohiyat” va “innovatsion salohiyat” atamalariga izoh berilgan. Muallif tomonidan sanoat korxonasining innovatsion salohiyatini to’laqonli ob’ektiv baholash jarayoni, birinchidan, uni tavsiflovchi asosiy ko’rsatkichlar tarkibini aniqlash, ikkinchidan esa, ularga ta’sir ko’rsatuvchi omillarning ta’sir etish darajasini o’lchashdan tashkil topishi bo’yicha ilmiy taklif va tavsiyalar taqdim etigan.

Kalit soʻzlar: salohiyat, innovatsion salohiyat, innovatsion soha, ilmiy salohiyat, ilmiy-texnik salohiyat, sanoat korxonalari.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются теоретико-методологические основы использования инновационного потенциала, а также автор разъясняет термины «потенциал» и «инновационный потенциал». Автор предлагает научные предложения и рекомендации по процессу полной и объективной оценки инновационного потенциала промышленного предприятия, во-первых, для определения состава основных показателей, его характеризующих, во-вторых, для измерения влияния факторов, влияющих на них.

Ключевые слова: потенциал, инновационный потенциал, инновационная сфера, научный потенциал, научно-технический потенциал, промышленные предприятия.

ABSTRACT

This article examines the theoretical and methodological bases of the use of innovative potential, and the author explains the terms "potential" and "innovative potential". The author offers scientific suggestions and recommendations on the process of a full and objective assessment of the innovative potential of an industrial enterprise, firstly, to determine the composition of key indicators that characterize it, and secondly, to measure the impact of factors influencing them.

Keywords: potential, innovative potential, innovative field, scientific potential, scientific and technical potential, industrial enterprises.

KIRISH

«Innovatsion salohiyat» tushunchasi XX asrning 70 yillari oxiridan boshlab fanga faol kirib kela boshladi. U qator olimlarning uslubiy, nazariy tadqiqotlarida aniqlashtirilgan va ishlab chiqilgan. Biroq, shu kungacha ham mazkur tushunchaning dunyoda umumqabul qilingan yagona ta'rifini ishlab chiqilmagan. Har bir olim yoki mutaxassis o'z davlatining xususiyatlarini inobatga olgan holda innovatsion salohiyatni o'ziga xos yo'nalishda talqin etadi. Bugungi kunda universal innovatsiya nazariyasining mavjud emasligi uning ko'plab ma'no va kontseptsiyalarining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Shunday bo'lsada, ko'pchilik yondashuvlar «yangilik» va «o'zgarish» g'oyalariga borib taqaladi.

Innovatsiyalarning ko'plab ta'riflari ob'ekt innovatsiyasining turli xil xususiyatlariga urg'u berishiga qaramay quyida keltirilayotgan tanlov, innovatsiyalarning tabiati haqidagi muvofiqliklarni aks ettirishga xizmat qiladi.

Innovatsiya tushunchasiga ta'rif bergan ilk iqtisodchi olimlardan biri bu Jyozef Shumpeter hisoblanadi. U «ijodiy holat» va «yangi kombinatsiyalar» tushunchalarini ishlatgan va quyidagilarni nazarda tutgan:

- yangi mahsulot ishlab chiqarish yoki mahsulot sifatini yangilash;
- angicha ishlab chiqarish usulini yaratish;
- yangi bozorlarni zabt etish;
- xomashyo va yarim tayyor mahsulotning yangi bozorlarini zabt etish;
- tashkiliy o'zgarishlarni amalga oshirish.

Innovatsiya tushunchasi haqida tasavvurga ega bo'lishda Germaniyalik innovatsion tadqiqotchilar Yurgen Xausshildt va Klaus Brokxofflar tomonidan tasvirlangan innovatsiyalarni qanday ishlab chiqarish jarayoni¹²⁸ muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa Brokxoff tomonidan g'oyaning vujudga kelishi, ixtironing o'zi va sotishga tayyor mahsulot ishlab chiqarishni shakllantirish jarayonlarini ajratib ko'rsatilishi ahamiyatlidir.

Keltirilgan bosqichlarda u innovatsiyani tushunishning asosi sifatida ixtiro va mahsulot yaratishni olgani holda innovatsiya kontseptsiyasini kengroq tasvirlab bergan. Har bir bosqich g'oyani qabul qilish yoki rad etishga doir qarorlarni qabul qilish jarayonlari, texnologik jihatdan mosligi va taklif qilinayotgan iqtisodiy yutug'ini o'z ichiga oladi.

Shuningdek, u rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan ixtirolarni ajratgani holda, innovatsiyalarni muvaffaqiyatli rejalashtirish yoki tasodifiy jarayonlar natijasi sifatidagi qarashlarni farqlaydi (1.1.1-rasm).

¹²⁸ Brockhoff, K (1997) Forschung und Entwicklung. Planung und Kontrolle. München: Oldenbourg.

«Salohiyat» tushunchasining turli xil talqinlarini ko'rib chiqqan holda, innovatsion salohiyat ta'rifiga to'xtalamiz. «Salohiyat» tushunchasi lotincha «potentia» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «imkoniyat, kuch, qudrat» degan ma'nolarni bildiradi¹²⁹. Katta iqtisodiy lug'atda «salohiyat» tushunchasi «mavjud vositalar majmui», «har qanday sohadagi imkoniyatlar, mavjud manbalar, vosita, zahira» sifatida ta'riflanadi¹³⁰. «Salohiyat» tushunchasining yuqorida keltirilgan talqinlarning umumiy jihatida muayyan maqsadlarga erishishda talab qilinadigan, zarur bo'lgan ba'zi vositalar majmuining, nimanidir amalga oshirilishida qandaydir imkoniyatlarning mavjudligidan tashkil topgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Korxonaning iqtisodiy hayotiy sikli innovatsion salohiyatni baholashda va uning raqobatbardoshligini aniqlashda muhim tarkibiy qism sifatida qaraladi va mavjud iqtisodiy salohiyatdan foydalanilganlik natijasi, uni yanada rivojlantirishning asosi hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlarda «iqtisodiy salohiyat» tushunchasining bir qancha talqinlari mavjud. Iqtisodiy adabiyotlarda ko'rsatilishicha, «innovatsion salohiyat» atamasi birinchi marta K.Frimen tomonidan qo'llanilgan. Olim salohiyatni ma'lum bir sharoitda anik ayrim maqsadlar uchun safarbar qilishini ma'lum qilgan.¹³¹ Shuningdek, mualliflar iqtisodiy salohiyatning «innovatsion salohiyat» kabi kategoriya bilan o'zaro aloqalariga turlicha qaraydi. Masalan, birinchi yondashuvda iqtisodiy salohiyatni milliy iqtisodiyot tarmoqlarining barcha imkoniyatlari sifatidagi talqini L.I.Lopatnikova, L.P. Kurakova, V.N. Mosina va D.M. Kruk iqtisodiy salohiyatni - «xalq xo'jaligining sanoat, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi, kapital qurilishni amalga oshiruvchi, yuk tashish va aholiga xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha imkoniyatlar» sifatida talqin etiladi¹³².

Ikkinchi yondashuvda B.Plishevskiy, A.V, Todoseychuk, Yu.Lichkin va A. Sygichko kabi MDH olimlari iqtisodiy salohiyatning amalda mavjud bo'lgan barcha mehnat, investitsion, moliyaviy resurslar sifatida talqin etishadi¹³³ hamda «salohiyat» tushunchasini mazmuni jihatdan «resurslar», «investitsiya», «investitsion resurslar», «ish bilan bandlar soni» kabi tushunchalar bilan o'rnini almashtirishadi.

¹²⁹ [https:// dic.olademic.ru](https://dic.olademic.ru)

¹³⁰ Борисов, А.Б. Большой экономический словарь / А.Б. Борисов. – М. :Книжный мир, 2003. С.428.

¹³¹ Freeman C.The National system of innovation historical perspectives. Camrige Journal of Economics,1995.vol.19.№1

¹³² Гершман М. А. Инновационный менеджмент / М.А. Гершман. М.: Маркет ДС, 2008. – 200 с.;

¹³³ Горшков Р. К. Инновационно – ресурсный потенциал предприятия: вопросы теории и методологии. Монография / Р. К. Горшков. – М. : Экслибрис-Пресс, 2005. – 102 с.

Fikrimizcha, «resurslar» va «salohiyat» tushunchalari printsiplial jihatdan bir qator farqlarga ega. Jumladan, resurslar tizimning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati sub'ektlariga bog'liq bo'lmagan holda tizimning salohiyati bo'lsa ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat sub'ektlaridan ajralmasdir. Shuningdek, «salohiyat» kategoriyasi moddiy va nomoddiy resurslardan tashqari, ijtimoiy-iqtisodiy tizimning mavjud resurslar yoki vositalardan foydalangan holda yuqori unumdorlikka erishish imkoniyatlaridan, qobiliyat va tayyorgarlikdan tashkil topadi.

Uchinchi yondashuv «iqtisodiy salohiyat» tushunchasi «iqtisodiy kuch» va «xalq xo'jaligi salohiyati» tushunchalari bilan bir xil, sinonim deb qaraladi¹³⁴. Boshqa bir muallif esa, bunga qarama-qarshi fikr bildirib «xalq xo'jaligi» tushunchasi o'z navbatida «iqtisodiyot» tushunchasidan kengroq ma'no kasb etganligi tufayli «xalq xo'jaligi salohiyati» kategoriyasi «iqtisodiy salohiyat» kategoriyasiga qaraganda kengroq ekanligini ta'kidlab o'tgan¹³⁵.

To'rtinchi yondashuvda esa, iqtisodiy salohiyat xo'jalik faoliyati sub'ektlarining o'zaro sanoat va iqtisodiy munosabatlarning natijasi sifatida talqin qilinadi. L.S.Sosnenkning fikricha, iqtisodiy salohiyatga ijtimoiy va sanoat tizimining tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishda ularning imkoniyatlaridan to'laligicha foydalanishga, sanoat va boshqaruv aloqalari bilan bog'liq holda qarash kerak¹³⁶.

Amaldagi salohiyatni asosan, ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi tashkiliy darajasida erishilgan va ishlab chiqarish apparatining salohiyat imkoniyatlaridan maksimal foydalanish darajasida yaratilgan asosiy fondlar majmui va sohalarning yalpi mahsuloti qiymati yoki davlatning umumiy YaIMini tavsiflaydi. Istiqboldagi iqtisodiy salohiyat esa, resurslardan optimal foydalanilib, ideal ishlab chiqarish sharoitlarida erishiladigan tovar va xizmatlarning mumkin bo'lgan eng yuqori hajmda ishlab chiqarilishini oldindan belgilaydigan xo'jalik tizimining maksimal imkoniyatlari orqali belgilanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, innovatsion salohiyat iqtisodiy salohiyatning eng muhim tarkibiy tarkitbiy qismlaridan biri sanaladi va ilmiy adabiyotlarda innovatsion salohiyat tushunchasi keng tarqalgan ilmiy-texnik salohiyat tushunchasi bilan ham bir qatorda qo'llaniladi.

Keng ma'noda ilmiy-texnik salohiyatni, ushbu tizimning rivojlanish darajasini, resurslarning sifat va soniga bog'liq holda tavsiflaydigan, ushbu imkoniyatlardan

¹³⁴ Дежкина И.П., Поташева Г.А. Инновационный потенциал хозяйственной системы и его оценка (методы формирования и оценки): Учеб. пособие. – М.:ИНФРА-М, 2012. – 122 с.

¹³⁵ Дойль П. Менеджмент: Стратегия и тактика / Пер. с англ. под ред. Ю.Н. Каптуревского – СПб: Издательство «Питер», 1999.С.58.

¹³⁶ Дятлов С. А. Теория человеческого капитала : учеб. пособ. / С. А. Дятлов. –СПб. : СПбУЭФ, 1994. – 362 с.

amaliyotda foydalanishga mo'ljallangan g'oya va ishlanmalar jamg'armasining mavjudligi, iqtisodiy tizimining ilmiy-texnik imkoniyatlari majmui sifatida belgilanadi. Innovatsiyalarni amalda joriy etish jarayonida ilmiy-texnik salohiyatning qo'llanilishi sodir bo'ladi.

Ilmiy-texnik salohiyat bir tomondan davlatning fan va texnika taraqqiyoti (FTT) yutuqlaridan ob'ektiv foydalanish real imkoniyatlari, boshqa tomondan esa - unda bevosita ishtirok etishi orqali tavsiflanadi. Demak, ilmiy salohiyat tushunchasi, ilmiy-texnik salohiyat tushunchasi bilan uzviy bog'liq.

Ilmiy salohiyat - bu ilmiy-fundamental va fundamental tadqiqotlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan resurslar va sharoitlar majmui.

Ilmiy-texnik salohiyat - bu o'zida tajriba konstruktorlik va texnik ishlarni qamrab oluvchi amaliy tadqiqot ishlarini amalga oshirish sharoitlari va resurslari (avallo ilmiy va texnik) majmui.

Shunday qilib, ilmiy, ilmiy-texnik va innovatsion salohiyatlar yagona innovatsion siklning o'zaro bog'liq va bir-birlarini to'ldiruvchi tarkibiy qismlari hisoblanadi: *g'oya paydo bo'lishi - fundamental tadqiqotlar - amaliy tadqiqotlar - tajriba konstruktorlik va texnik ishlanmalar - tajriba namunasi - sanoat sinovlari - ishlab chiqarishda o'zlashtirish - seriyali ishlab chiqarish - tijoratlashirish - mahsulotni amalda qo'llash (mashina, asbob-uskuna, texnologiyalar).*

Har qanday tizimning innovatsion faoliyati uning rentabelligini, rivojlanishini yuqori sur'atlarda amalga oshirishini va raqobatbardoshligini ta'minlovchi asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Alohida sub'ektlarning innovatsion faoliyati innovatsiya hayotiy siklining beshta kengaytirilgan bosqichlarini o'z ichiga oladi: 1) *ilmiy tadqiqot ishlari*; 2) *tajriba konstruktorlik ishlari*; 3) *innovatsiyalarni ishlab chiqarish*; 4) *innovatsiyalardan foydalanish*; 5) *innovatsiyalarni rutinizatsiya qilish*.

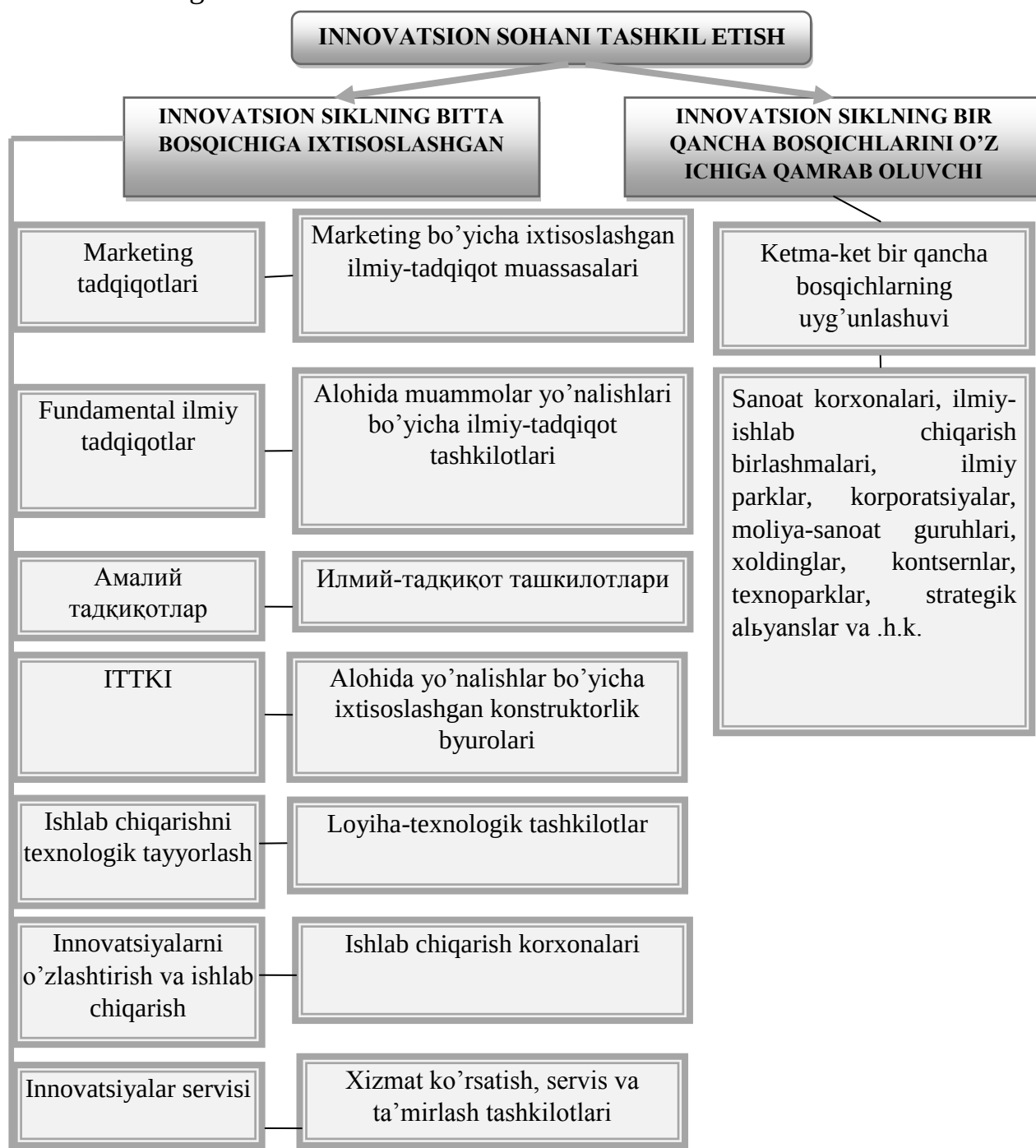
Ta'kidlash joizki, innovatsion faoliyatni amalga oshiruvchi tashkilotlar innovatsiya hayotiy sikli bo'yicha turli xil vazifalarni bajaradilar (1.1.2-rasmga qarang).

Innovatsion jarayonning o'zi ham 5 ta bosqichdan tashkil topadi: inventsiya, novatsiya, innovatsiya, diffuziya, rutinizatsiya (Innovatsiyalarning ma'naviy eskirishi)¹³⁷.

Eng keng tarqalgan variantda tadqiqot va texnik bosqich vazifalari ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishga mo'ljallangan tashkilotlar tomonidan amalga oshirilsa, ishlab chiqarish tashkilotlari innovatsiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish

¹³⁷ Евграфова И.Ю. Инновационный менеджмент М.: Окей-книга, 2009. - 84 с.

vazifalarini bajaradi. Tashkilotning tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarini amalga oshirish imkoniyatlarini, ularning ko'lamini va qamrovini aniqlovchi omil sifatida tashkilotning inson kapitali (intellektual, ta'lim saviyasi va kadrlar malakasi) maydonga chiqadi, ish o'rinlarining texnik jihozlanganligi, ishlab chiqarish fondlari va eksperimental baza holati, innovatsion jarayonlarni moliyalashtirish - bular barchasi tashkilotning resurslari hisoblanadi.

1-rasm. Innovatsion sohani tashkil etish shakllari

Bir qator ilmiy ishlarda turli olimlar tomonidan innovatsion salohiyat tushunchasi korxona, soha, mintaq va davlat tomonidan innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan resurslarning umumlashgan xususiyatlarini qayd etish maqsadida qo'llaniladi.

Innovatsion salohiyat tushunchasi turli ishlanmalar va tadqiqotlarni amalga oshiruvchi tashkilotlarning soni, faoliyati unumdorligi, samaradorligi, intellektual mulk ob'ektlari, innovatsiya sohasidagi mutaxassislar, olimlar, kadrlar soni, moliyalashtirish va moddiy ishlab chiqarish bazasi, mamlakatda va shu jumladan xorijda ham ilmiy axborotlar, innovatsiya va innovatsion faoliyat axborotlari, ilmiy maktablar va ularning milliy, dunyo ilm-fanida tutgan o'rni kabilarni o'z ichiga qamrab oluvchi innovatsion faoliyat resursidir¹³⁸.

Fikrimizcha, resurslarning teng jamlanmasi turli sharoitlarda bir xil iqtisodiy natijalarga erishishni kafolatlamaganligidan, innovatsion salohiyatning resurslar majmui sifatida qaralishi ushbu tushunchaning iqtisodiy mohiyatini aks ettirmaydi. Innovatsion salohiyat, to'plangan resurslardan tashqari, o'zida iqtisodiy sub'ektlarning maqsadlariga erishishida foydalanishi mumkin bo'lgan qo'llanilmagan, yashirin imkoniyatlarni ham qamrab oladi.

Fikrimizcha, imkoniyat - bu nimanidir amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mablag', sharoit va shartlardir. Boshqacha qilib aytganda, imkoniyat, biror narsa uchun zarur bo'lgan mablag'ning mavjudligi, biror narsa uchun qulay bo'lgan sharoit va biror nimagadir yo'l qo'yib beruvchi holatlardir.

V.P. Barancheeva va V.N. Guninaning ilmiy ishlarida innovatsion salohiyat - korxonaning innovatsion maqsadlariga erishish uchun innovatsion loyiha yoki innovatsion o'zgarishlar dasturini amalga oshirish bo'yicha tayyorgarligi o'lchovi deb talqin etiladi¹³⁹.

Fikrimizcha, innovatsion salohiyat - korxona yoki tashkilotning yoxud umuman olganda qaysi tarmoq, sohada faoliyat ko'rsatishidan, mulkchilik shaklidan, tashkiliy-huquqiy maqomi, o'lchamlaridan qat'i nazar istalgan bir xo'jalik yurituvchi sub'ektning yangi ishlanmalarini ishlab chiqish, kashfiyotlar yoki ixtirolarni, foydali

¹³⁸ Ерина, А. Е. Управление научно-исследовательскими и опытно-конструкторскими работами // Современное общество, образование и наука; сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 31 июля 2013 г.: в 5 частях. Часть 1; М-во обр. и науки РФ. - Тамбов: Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2013. - С. 59-62.

¹³⁹ Багудина Е. Г. Экономический словарь / Е. Г. Багудина ; под ред. А. И. Архипова. - М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. - 642 с.;

modellarni yaratish, ularni joriy faoliyatida samarali qo'llash bo'yicha mavjud barcha intellektual, moliyaviy, kadrlar, axborot, moddiy-texnik va boshqa resurslari hamda imkoniyatlari yig'indisidir.

Yuqoridagi 1-jadvalda keltirilgan korxona innovatsion salohiyatini tashkil etuvchi asosiy tarkibiy qismlaridan ko'rinadiki, innovatsion salohiyat xodimlar, moliyaviy-iqtisodiy, ishlab chiqarish-texnologik, ilmiy-texnik, tashkiliy-boshqaruv salohiyatidan, innovatsion faollik omillaridan tashkil topsa, innovatsion faollik innovatsion tizimning asosiy unsurlari – bilim, texnologiyalar, AKTlardan samarali foydalanish imkoniyatlari, shuningdek barcha yangiliklarni joriy qilishga tayyorlikni tavsiflaydi.

Innovatsion salohiyatni o'rganish bo'yicha o'tkazgan tadqiqotlarimiz natijalari asosida biz innovatsion salohiyatni aniqlashda quyidagi asosiy yondashuvlarni qayd etishimiz mumkin:

➤ innovatsion faoliyatni amalga oshirishga jalb qilinishi mumkin bo'lgan resurslar majmui sifatida;

➤ innovatsion faoliyatni amalga oshirish imkoniyati sifatida;

➤ innovatsion faoliyatni amalga oshirishga tayyorlik sifatida;

➤ innovatsion faoliyatni amalga oshirish imkoniyati va tayyorgarligi sifatida;

➤ innovatsion faoliyatni amalga oshirish qobiliyati sifatida.

Fikrimizcha, quyidagi yondashuvlar o'zaro ta'sir kuchiga ega, innovatsion faoliyatga, qobiliyatga ega bo'lish bir qator imkoniyatlarning mavjudligi bo'lsa, o'z navbatida bu innovatsion salohiyatni amalga oshirishga imkoniyat va zarur bo'lgan tayyorlik darajasini ta'minlovchi muhim shartlardan biri hisoblanadi.

Innovatsion salohiyatning iqtisodiy mohiyati va tadqiqot maqsadiga muvofiq keladigan ta'rifi deb quyidagi tahrirni keltiramiz: innovatsion salohiyat - turli xil samaralarga ega bo'lish maqsadida innovatsiyalarni mavjud resurs baza yordamida yaratishni va ulardan foydalanishni ta'minlashga korxonaning qobiliyati, imkoniyatlari va tayyorligidir.

➤ I-bosqich, innovatsion faoliyatda zarur bo'lgan, korxonaning resurslari mavjudligini tavsiflovchi;

➤ II-bosqich, korxonaning innovatsion faollik omillarini tavsiflovchi (imkoniyat, tayyorlik, qobiliyat).

Fikrimizcha, innovatsion faoliyatning samaradorligi va innovatsion salohiyatning holatini, u yoki bu tarkibiy qismning mavjudligi va sifati aniqlab beradi.

XULOSA

Innovatsion salohiyatning biron-bir tarkibiy qismining yo'qligi yoki yetishmasligi, uni qayta ko'rib chiqish va rivojlantirish zarurligini taqozo etadi. Sanoat korxonasi innovatsion salohiyatini rivojlantirishni faqatgina uning tarkibiy qismlarini rivojlantirish orqaligina amalga oshirish mumkin. Shu sababli, har qanday korxona innovatsion salohiyatini oshirish uchun uning tarkibiy qismlarini rivojlantirish lozim.

Chunki, korxona innovatsion salohiyat darajasi muayyan dinamikada bo'lib, undagi o'zgarishlar nafaqat o'sishga, balki kamayishga ham olib kelishi mumkin. Demak, innovatsion salohiyat dinamikasi darajasi, unga turli omillarning ta'siri natijasida vujudga keladi (*kadrlar tarkibining o'zgarishi, texnik ta'minotning o'zgarishi, mablag' jalb etish va h.k.lar.*).

Olib borilgan izlanish natijalariga asoslangan holda xulosa qiladigan bo'lsak, sanoat korxonasining innovatsion salohiyatini to'laqonli ob'ektiv baholash jarayoni, birinchidan, uni tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlar tarkibini aniqlash, ikkinchidan esa, ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning ta'sir etish darajasini o'lchashdan tashkil topadi.

REFERENCES

1. Brockhoff, K (1997) Forschung und Entwicklung. Planung und Kontrolle. München: Oldenbourg.
2. Борисов, А.Б. Большой экономический словарь / А.Б. Борисов. – М.: Книжный мир, 2003. С.428.
3. Freeman C. The National system of innovation historical perspectives. Cambridge Journal of Economics, 1995. vol. 19. №1
4. Гершман М. А. Инновационный менеджмент / М.А. Гершман. М.: Маркет ДС, 2008. – 200 с.;
5. Горшков Р. К. Инновационно – ресурсный потенциал предприятия: вопросы теории и методологии. Монография / Р. К. Горшков. – М.: Экслибрис-Пресс, 2005. – 102 с.
6. Дежкина И.П., Поташева Г.А. Инновационный потенциал хозяйственной системы и его оценка (методы формирования и оценки): Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2012. – 122 с.
7. Дойль П. Менеджмент: Стратегия и тактика / Пер. с англ. под ред. Ю.Н. Каптуревского – СПб: Издательство «Питер», 1999. С.58.
8. Дятлов С. А. Теория человеческого капитала : учеб. пособ. / С. А. Дятлов. – СПб. : СПбУЭФ, 1994. – 362 с.

-
9. Евграфова И.Ю. Инновационный менеджмент М.: Окей-книга, 2009. - 84 с.
 10. Ерина, А. Е. Управление научно-исследовательскими и опытно-конструкторскими работами // Современное общество, образование и наука; сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 31 июля 2013 г.: в 5 частях. Часть 1; М-во обр. и науки РФ. - Тамбов: Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2013. – С. 59-62.
 11. Багудина Е. Г. Экономический словарь / Е. Г. Багудина ; под ред. А. И. Архипова. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 642 с.;
 12. [https// dic.olademic.ru](https://dic.olademic.ru)

BREND KAPITALINI BOSHQARISHNING ILG'OR XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBALARI VA ULARNING MILLIY YONDASHUVGA ASOSLANGAN TRANSFORMATSIYASI

Zufarova Nozima Gulamiddinovna

Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada brend kapitalini boshqarishning ilg'or xorijiy davlatlar tajribalari va ularning milliy yondashuvga asoslangan transformatsiyasi yoritilib, muallif tomonidan tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: brend, marketing menejmenti, universitetlar, brend kapitali.

ABSTRACT

This article highlights the experience of advanced foreign countries in brand capital management and their transformation based on a national approach, and develops recommendations by the author.

Keywords: brand, marketing management, universities, brand capital.

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещается опыт передовых зарубежных стран в области управления капиталом брендов и их трансформации на основе национального подхода, а также разрабатываются авторские рекомендации.

Ключевые слова: бренд, управление маркетингом, вузы, бренд-капитал.

KIRISH

Globalashuv jarayonlari fan, ta'lim hamda tadbirkorlik faoliyatlariga ta'siri natijasida universitetlarning an'anaviy ta'lim tizimidan tubdan o'zgarishiga, klassik ta'lim beruvchi universitetlar faoliyatida yangicha tadqiqot va korporativ, shu bilan birga fan va konsalting tijoratlashgan faoliyat turlariga o'tishini majbur qilmoqda.. Bugungi kunda dunyoning tan olgan yirik universitetlar xalqaro munosabatlarni rivojlantirishda mustaqil faoliyat ko'rsatish boshladi.

Fikrimizcha, universitetlarning xalqaro faoliyatini ko'rib chiqqan holda, aytishimiz mumkinki, globalizatsiya sharoitida ularning barcha an'anaviy shakllari, xususan o'quv va ilmiy faoliyati, ta'lim xizmatining xalqaro savdosi, innovatsiya sohasidagi xalqaro investitsiyalar faoliyati va xalqaro pul oqimlari tez o'zgarishlar bilan rivojlanibgina qolmasdan, balki tizimli barqaror nufuzga ega bo'lmoqda. Bunda ushbu shakllarning har biri universitetlar tomonidan ko'pqirrali xalqaro yaxlit kompleks faoliyati sifatida qaraldi.

Agar universitetlarning transformatsiyasini ko'radigan bo'lsak, ommaning postindustrial sharoitidan inson resurslariga yangi talablarni oldinga surmoqda. Xususan bunga maktabdan keyingi ta'limning uzaytirilishi, ta'limning ommalashuvi va ta'lim xizmatlari talabining o'sishi, mutaxassislik nomenklaturasining kengayishi va sirtqi distantsion ta'lim shakli tizimi, ta'lim xizmati narxining oshishi va ta'limni moliyalashtirish manbalarning ko'payishi xizmat qildi. Mehnat bozori talab etayotgan mutaxassiskadrlar yetishtirishni inobatga olgan holda an'anaviy universitetlar ta'lim tizimining yangi shakli va uslublarni shakllantirish va rivojlantirish, va bunda xalqaro mehnat bozori talab etayotgan amaliy yo'nalishlarga birinchi navbatda e'tiborini qaratdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Universitetlarning xalqaro faoliyatida asosiy ko'rsatkichlarning kompleks tahlili xorijiy talabalar soni va xorijga ta'lim olishga ketgan talabalar soni, xorijiy professor o'qituvchilarning soni, amalga oshirilgan xalqaro o'quv dasturlar, xalqaro universitetlarning filiallar soni, ta'lim xizmatining eksport va importi va boshqa shu kabi ko'rsatkichlar asosida olib boriladi. Shularni inobatga olgan holda, bugungi kunda ilmiy va o'quv faoliyatning baynalminallashuvida AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya va Frantsiya mamlakatlarining universitetlari yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lmoqda. Ular ta'lim xizmatining dunyo bozorida yuqori xalqaro reytinglar va moliyalashtirish xizmatining barqarorligi sababli yetakchi o'rinlarni egallab kelmoqda¹⁴⁰.

Shu bilan bir qatorda dunyo bozorining ta'lim xizmatida ham bugungi kunda ijobiy o'zgarishlar erishilmoqda. Buning asosiy sababi AQSh va Buyuk Britaniya davlatlari bilan bir qatorda dunyodagi mashxur ingliz tilida so'zlashuvchi Avstraliya, Yangi Zelandiya, Kanada va Irlandiya mamlakatlaridagi universitetlar ham xorijiy talabalar kontingentini jalb qiluvchi ta'lim maskaniga aylandi. Shuningdek, Xitoy, Singapur, BAA, Braziliya va boshqa davlatlardagi oxirgi yigirma yillikda iqtisodiyotning ijobiy o'sishi bilan birga o'quv, ilmiy va innovatsion sohalarda ham ko'zga ko'rindi.

Jahon amaliyotida shuniko'rsatadiki, har bir mamlakatda ta'lim modellari ko'proq darajada milliy tuzilma bilan belgilanadi. Bunga siyosiy tizim, mentalitet, xalqning qadriyatlariva tarixi, urf-odatlar va amaldagi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar ta'sir etadi. Xususi ta'lim muassasalari milliy ta'lim modellarining xususiyatlarini turli darajada aks ettirishiga qaramasdan, umuman olganda, yuqorida ko'rsatilgan

¹⁴⁰ <https://www.educationindex.ru/articles/university-rankings/qs/>

xususiyatlar sezilarli darajada ajralib turadi. 1-jadvalda ayrim mamlakatlarda oliy kasb-hunar ta'limi muassasalarining modellari batafsil tavsifi berilgan.

1-jadval

Ayrim rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar oliy ta'lim muassasalari brendlarining o'ziga xos xususiyatlari¹⁴¹

Davlatlar	Ta'lim muassasalarining modellari xususiyatlari
Rossiya	- ta'limning internatsiyalashuvi va halqaro korporatsiyalarga kadrlarni tayyorlash; - rivojlangan davlatlar modellariga moslashib borish; - professional ta'limning ko'p bosqichli tizimga o'tishi; - ta'limning liberallashtirish; - gumanitar, iqtisodiy va huquqiy ta'lim orqali texnik ta'lim muassasalarining ixtisoslashuvini kengaytirish; - davlat tomonidan ta'limni yetarli darajada moliyalashtirmaslik va o'qituvchilarning ish haqining pastligi; - Boloniya shartnomasiga muvofiq Yevropa ta'limi modellarini o'zlashtirish.
Buyuk Britaniya	- liberal ta'lim kontseptsiyasi; - ta'lim oluvchining shaxsiyatini shakllanishi va individual xususiyatiga yuqori e'tibor; - tadqiqot va professional yo'nalishda kadrlarni tayyorlashga intilish; - shaxs individumini shakllantirish.
Frantsiya	- ta'limning kasbiy, o'qitish modeli; - davlatga bo'ysunishga qat'iy iyerarxik rioya qilish; - ilmiy amaliyotni universitet ichki va tashqarisida yuqori darajada farqlash; - natijalar asosida universitetdagi ixtisoslik yo'nalishini kengaytirib borish; - pragmatik yo'naltirilgan universitetlarni rivojlanishi.
Germaniya	- ilmiy tadqiqotlarga katta ahamiyat berish; - talabalar va o'qituvchilarning ilm-fan va tadqiqotlarda yuqori birdamligi va hamkorligi birgalikda olib boriladigan

¹⁴¹ Михайлова О.П., Шепель В.Н. Модели формирования бренда высшего учебного заведения: аналитический обзор. Вестник Оренбургского государственного университета 2015 № 4 (179) http://vestnik.osu.ru/2015_4/51.pdf

	tadqiqotlari uchun ishlarining o'zaro ta'siri; - ilmiy tadqiqotlar natijalarini qayta ishlashning yuqori tezligi va ularni o'quv dasturlari va boshqa o'quv maqsadlari uchun materialga aylantirish;
AQSh	- Yevropa ta'limining uchta modelini izchil amalga oshirish; - to'rt yillik o'qitish bilan kollejlarda oliy ta'limning birinchi bosqichida ingliz tizimi modeli; - olti yillik o'qitish bilan universitetlar shaklida ifodalangan frantsuz ta'limi tajribasidan foydalanish; - tadqiqotlarga yo'naltirilgan shaklda Germaniya oliy ta'limi tajribasini faol ravishda qo'llash; - magistraturaga katta e'tibor berish.
Yaponiya	- ta'lim sohasida muhim rejalashtirish; - aniq narsalar bilan uzoq muddatli aloqalarga e'tibor qaratish; - ijtimoiy qatlamlar – elitizmi; - ta'lim xizmatlari iste'molchilarining ustuvor yo'nalishlari va kutishlariga e'tibor qaratish; - tashkilot xodimlariga nisbatan brendga e'tibor qaratish; - uy sharoitida talablarga yuqori darajada e'tibor berish; - universitetlar modelini qurishning kasta va elita tamoyillari.

Ta'lim modellari va ta'lim brendlari shakllantirish shartlarini taqqoslash shuni ko'rsatadiki, chet el universitetlari tajribasiga to'liq e'tibor qaratish mumkin emas, chunki har bir mamlakat o'ziga xos madaniyatga ega¹⁴². Shu sababli, O'zbekistonda oliy muassasasi brendini shakllantirish uchun mintaqalar va butun mamlakat bo'ylab muammolarni hal qilishga qaratilgan o'ziga xos milliy pozitsiyani rivojlantirish orqali ro'yxatdagi parametrlar guruhini muvozanatlashtirish muhimdir.

An'anaviy ta'limga yo'naltirilgan universitetlar ham o'z funktsiyalarini transformatsiya etayotgan klassik ta'limdagi universitetlar ham tadbirkorlik va startap loyihalar, ilmiy faoliyat natijalarini tijoratlashga, ta'lim orqali konsalting xizmatlarini va boshqa turdagi xizmatlarini biznes va investitsiya faoliyatini

¹⁴² Ковалевский, В. П. Аккумуляция знаний в информационном пространстве предприятий региона / В. П. Ковалевский, О. В. Буреш, М. А. Жук, О. М. Калиева. – М. : «Финансы и статистика». – Москва, 2011. – 352 с.

yurgizayotgan tuzilmadagi tashkilotlarga qaratmoqda. Universitet faoliyatidagi globallashuv jarayoni xorijiy universitetlarda ilmiy ishlanmalarini tijoratlashtirish, fan va ta'lim orqali qo'shimcha daromad olish asosiy rivojlanish talabi sifatida qaralmoqda. Fikrimizcha an'anaviy funktsiyadan jadal ravishda innovatsion tadbirkorlik menejmentiga transformatsiyalash hamda davlatning universitetlar boshqaruv jarayonida qatnashishini kamaytirishga sharoit yaratadi.

Rossiyalik iqtisodchi olim D.Shevchenki fikricha, oliy ta'lim muassasalari o'zlarining brendini samarali boshqarishda tashkiliy muammolarga duch kelishmoqda. Xususan, bu kabi maummolar ta'lim sifatini oshirish jarayoniga, ko'rsatilayotgan ta'lim narxi, xodimlar va pedagoglar faoliyatiga, ta'limda marketingni takomillashtirishga to'sqinlik qilmoqda.¹⁴³

Yuqorida keltirilgan tahlillar orqali universitet va biznesning o'zaro ta'siri yuzaga keladigan qo'shma shakllar yaratiladi. Bunga quyidagilarni kiritish maqsadga muvofiq:

- ilmiy tadqiqot faoliyatidagi sherikchilik (universitet laboratoriyalaridagi ishlanmalarni korxonalar orqali tijoratlashtirish, intellektual mulk huquqini himoya qilishda natijalarning o'zaro kelishuvi va boshqalar);
- biznes sohasidagi mutaxassislarni tayyorlash (bakalavr va magistratura mutaxassiliklariga kelishuv bo'yicha olish, universitet qoshida aynan kelishilgan biznes tarmog'i uchun ta'lim dasturini yaratish va unga kerakli bo'ladigan mataxassislarni tayyorlash va boshqalar);
- professor o'qituvchi kadrlarni korportiv markazlar va treninglar uchun tayyorlash vaboshqalar.

Universitetlarning dunyo reytinglariga kirishning asosiy va muhim mezonlaridan biri ilmiy tadqiqotlar bo'yicha faoliyatidir. Bu ilmiy jurnallarda maqolalarning soni, havolalarning soni, tadqiqotchilar ko'lami va sifati (bulardan eng yuqorisi Nobel va boshqa laureatlarning mavjudligi), innovatsion ishlanmalar uchun patentlarning soni va boshqalar kiradi. Universitetlarning ilmiy faoliyatdagi jaladdigi uning xalqaro martabasi va imidjini oshiradi.

Xalqaro universitetlar reytingini aniqlashda ilmiy komponentlarga ustuvorlik berilganligi sababli, xalqaro ta'limda tadqiqot va ilmiy izlanishga asoslangan universitetlar yuqori o'rinlarni egallamoqda. Bunda ularning faoliyatidagi asosiy tendentsiyalari va standartlari har tomonlama tahlil qilinadi. Global muhitda universitetlarning o'zaro raqobatda afzalligi bo'lib, ularning yuqori sifatli kadrlar

¹⁴³ Шевченко Д. А. Эффективность управления брендом образовательного учреждения: теория и практика //Практический маркетинг. – 2015. – №. 6 (220).

tayyorlashi, ilmiy tadqiqotlar natijalarining muhimligi, iqtidorli talabalarning soni, akademik mustaqilligi, ilmiy ishlanmalarni davlat va xususiy korxonalar orqali tijoratlashtirish va boshqalar xisoblanadi.

Davlatning har tomonlama rivojlanishi, xususan, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi hamda ma'naviy va siyosiy ongining yetilishida ta'limning o'rnini beqiyosdir. Ta'lim sohasini rivojlantirishda davlat asosiy lokomotiv rolini bajarishi lozim. Yuqoridagi rasm ma'lumotlariga nazar tashlab aytishimiz mumkinki, davlatda ta'lim rivojlanishi uchun ushbu sohaga davlat tomonidan qilinayotgan xarajatlar hajmi ahamiyatlidir. Jumladan dunyoda ta'lim sohasiga moliyaviy ko'mak berishda Norvegiya, Yangi Zelandiya va Buyuk Britaniya birinchi uchtalikni band qilmoqda.

Universitetlarni tashkiliy tizimini diversifikatsiyalashda, dastlab ularda korporativ boshqaruv jarayoni qay darajada yo'lga qo'yilganligini aniqlab olish muhimdir. Universitetlarning korporativ boshqaruv jarayonlariga an'anaviy ta'lim tizimidan farqli ravishda biznes bilan birlashish yoki qo'shilish (M&A) jarayonini jadallashtirish, yuqori sifatli madaniyatlararo fikrlaydigan mutaxassislarni, transmilliy korporatsiya-larda faoliyat ko'rsatish uchun yetuk mutaxassis kadrlarni tayyorlashni o'zining tizimida tashkil qilinganligini inobatga olinadi. Shu bilan birga, ilmiy tadqiqotlarda keltirilganidek, korporativ universitet-bu akademik ta'lim muassasasi bo'lmasdan qolib, balki professional kadrlarni muntazam ravishda tayyorlashga yo'naltirilgan tizimdir. Bunda mustaxkamlangan tarkibiy tuzilma bo'lmasdan, professor o'qituvchilarning tarkibi rotatsiya darajasi bilan belgilanadi. Xususan professor o'qituvchilar universitet faoliyatida o'zini aktiv ishlari va pedagogik mahorati bilan namoyon etgan mutaxassislar bo'lishi mumkin. Korporativ universitetlarda o'quv dasturlar real iqtisodiyot talab etayotgan fan va kurslarga asoslangan bo'lib, ularko'p hollarda amaliyotga yo'naltirilgan bo'ladi va har doim ham an'anaviy ta'lim dasturlariga to'g'ri kelavermaydi. Trans milliy korporatsiyalar tizimidagi universitetlar o'zining milliy yo'nalishdagi faolitetini ham ta'lim daraja va bosqichiga qarab saqlab qolishi mumkin.

Globallashtirish davrida ta'lim tizimining baynalminallashuv jarayoni jadallik bilan rivojlanib boradi. Universitetlarning xalqaro reytingini aniqlovchi tashkilotning (QS World University Rankings) ma'lumotiga ko'ra, bugungi kunda 2.8 mln. talaba xalqaro talaba maqomini olgan.¹⁴⁴ Prognozlariga ko'ra bu ko'rsatkich 2025 yillarga kelib 7.2 mln. talabalarga yetishi mumkin. Shu bilan birga mamlakat iqtisodiyotida

¹⁴⁴ <https://www.educationindex.ru/articles/university-rankings/qs/>

ta'lim eksporti ham xalqaro siyosiy faoliyatning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanmoqda.

XULOSA

Dunyoda ta'lim xizmatining eksport tendentsiyasini hisobga olgan holda O'zbekiston iqtisodiyotining innovatsion ijtimoiy turdagi rivojlanishga qaratilganligi, va bunda fan, ta'lim va raqobatbardosh imkoniyatlarni o'stirib borish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday sharoitda ta'lim siyosati davlatning innovatsion rivojlanishining asosiy vositasi hamda iqtisodiy faoliyatning daromad keltiruvchi manbai sifatida ta'lim asosiy o'ringa chiqadi. Universitetlar o'quv dasturlarining sifati esa axolini ijtimoiy va madaniy jihatdan yuksaltirishga olib keladi.

Shu qatorda O'zbekistonda ham xorijiy talabalar soni har yili 10 foizga oshayotganligi kuzatilmoqda. Bu O'zbekistondagi OTMlarning o'z dasturlari bilan yanada mukammal ishlashda va jahondagi yuqori reytingda turuvchi universitetlarni benchmarking qilib olish maqsadga muvofiqdir. Yuqori reytingga ega universitetlar brend boshqaruvi strategiyasini o'rganish bilan bir qatorda milliy an'analarni birga qo'llagan holda amalga oshirishni talab etadi. Brendlash uchun bir qator maqsadli strategiyalar ishlab chiqilishi va uni amalga oshirilishi muhim vazifa hisoblanadi. Bunga sabab, yuz yillar davomida bunday mavqega erishgan universitetlar tarkibiga qisqa muddat ichida kirish uchun mamlakatimiz OTMlarda har bir professor-o'qituvchi va hodimlarning ilmiy va kasbiy kompetentligini oshirish talab etiladi. Har bir OTM strukturasi tomonidan to'g'ri ishlab chiqilgan strategiyani ushbu universitetning korporativ imijini shakllantirishga yo'naltirish talab etiladi. Bu esa universitet professor-o'qituvchilari va talabalarida o'ziga hos ishonch motivini shallantirishni yuzaga chiqaradi.

O'zbekistondagi OTMlarni xalqaro ta'lim bozoriga olib chiqish uchun ularning brend boshqarish strategiyasini ishlab chiqish va bunda benchmarking instrumentidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. OTMlar o'z faoliyatini shakllantirish va optimallashtirish maqsadida raqobat afzalligini bilish, boshqalarning tajribasini tizimli ravishda o'rganish, o'z tajribasidan kelib chiqqan holda ishning tadqiqot usullari orqali tartibga solish lozim. Shuningdek, ularning raqobatchilari hisoblangan hamkor OTMlarning liderlik va ustunliklarini o'rganish va raqobat muhitida yengib chiqish metodlarini o'rgangan holda tajribani oshirish borish maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunda benchmarking instrumenti bozorni o'rganish va raqobatchilar joylashinuvi jihatidan o'z joyini egallay bilish va unda muhim strategik qarorlarni qabul qilishda juda qo'l kelmoqda.

REFERENCES

1. Михайлова О.П., Шепель В.Н. Модели формирования бренда высшего учебного заведения: аналитический обзор. Вестник Оренбургского государственного университета 2015 № 4 (179) http://vestnik.osu.ru/2015_4/51.pdf
2. Ковалевский, В. П. Аккумуляция знаний в информационном пространстве предприятий региона / В. П. Ковалевский, О. В. Буреш, М. А. Жук, О. М. Калиева. – М. : «Финансы и статистика». – Москва, 2011. – 352 с.
3. Шевченко Д. А. Эффективность управления брендом образовательного учреждения: теория и практика //Практический маркетинг. – 2015. – №. 6 (220).
4. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти маълумоти
5. <https://www.educationindex.ru/articles/university-rankings/qs>.
6. <https://www.educationindex.ru/articles/university-rankings/qs/>

FOYDALI QAZILMA KONLARI GEOLOGIYASI, QIDIRUV VA RAZVEDKASI TA'LIM YO'NALISHIGA "MASOFAVIY TADQIQOT USULLARI VA RAQAMLI XARITALASH" FANINI JORIY QILISH

Abdiazizov A.

Bahronov Bohodir

Fayzullayev Temur

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada "Foydali qazilma konlari geologiyasi, qidiruv va razvedkasi" ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talaba yoshlarni Geologik qidiruv ishlarida masofadan turib bajariladigan xaritalash ishlarini va geologik tadqiqotlarni aniq va zamonaviy asboblardan yordamida olib borishlari uchun malaka va ko'nikma hosil qilish hamda bilimini oshirish, maqsadida "Masofaviy tadqiqot usullari va raqamli xaritalash" fanini joriy qilish ko'rib o'tilgan.

Kalit so'zlar: masofadan zondlash, geologik tadqiqotlar, geologik maydon, geologik xaritalash, skanerlovchi tizim, fototasvir, toplineament, topografik xarita, kosmolineament, kosmik tasvir.

ABSTRACT

In this article, students majoring in "Geology, prospecting and exploration of mineral deposits" will be able to develop skills and knowledge to conduct remote mapping and geological research in geological prospecting with the help of accurate and modern tools. The introduction of the subject "Remote Sensing Methods and Digital Mapping" was considered.

Keywords: remote sensing, geological surveys, geological field, geological mapping, scanning system, photography, toplineament, topographic map, cosmolineament, space image.

АННОТАЦИЯ

В данной статье студенты специальности «Геология, поиски и разведка месторождений полезных ископаемых» смогут сформировать навыки и знания по проведению дистанционных картографических и геологических исследований в геологоразведочных работах с помощью точных и современных инструментов. Введение в тему» Методы дистанционного зондирования и цифровая картография».

Ключевые слова: дистанционное зондирование, геологические съемки, геологическое поле, геологическое картографирование, сканирующая система,

фотосъемка, тополинеамент, топографическая карта, космолинеамент, космический снимок.

KIRISH

Bugungi kunda jahon miqyosida Yerni masofadan zondlash usullarini geologik tadqiqotlarda keng qo'llash noan'anaviy geologik tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, foydali qazilmalar uchun istiqbolli maydonlarni ajratish va ularni keyingi geologiya-qidiruv ishlariga tavsiya qilish jahon tajribasida keng qo'llanilmoqda. XXI - asrga kelib fan va texnikaning taraqqiy etishi hisobiga yangi nanotexnologiyalarning mukamallashishi va samaradorligi ortishiga erishilmoqda. Bu borada Yerni masofadan zondlash tadqiqotlarida ham muayyan yutuqlarga erishilmoqda. Jumladan, aerokosmik tasvirlarning sifati elektromagnit diapazonining turli xil to'lqin uzunliklarida yuqori ko'rchatgichlarga o'tishi natijasida tadqiqot hududlarning foydali qazilmalarga istiqbolliligini o'rganish va baholash imkoniyatlarini yuqori darajaga olib chiqdi.

Bu borada mamlakatimiz mineral-xomashyo bazasini kengaytirish borasida ham muayyan yutuqlarga erishilayotgan bo'lib, jumladan, olib borilgan yerni masofadan zondlash bo'yicha geologik tadqiqotlar natijasida ko'plab yangi istiqbolli maydonlarni bashoratlash va ajratish imkonini berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi va 2018 yil 12 fevraldagi F-5209-son «O'zbekiston Respublikasida **kosmik tadqiqotlar va texnologiyalarni rivojlantirish** chora-tadbirlari to'g'risida» Farmonlari, 2019 yil 23 iyuldagi PQ-4401son «Yer qarini geologik jihatdan o'rganishni yanada takomillashtirish va 2020-2021 yillarda mineral-xom ashyo bazasini rivojlantirish va qayta tiklash davlat dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» qarorining 5-punktida belgilangan istiqbolli maydonlar va konlarni o'rganish jarayoniga *Yerni masofadan zondlashning zamonaviy usullari va texnologiyalarini maqsadli rivojlantirish hamda keng joriy qilish* bo'yicha choralar ko'rish nazarda tutilgan. Shu bilan birgalikda Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 10 oktyabrdagi 816- son «Oliy ta'lim muassasalarini o'quv adabiyotlari bilan ta'inlash to'g'risida»gi qarorlari hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2018 yil 8 oktyabrdagi buyrug'i va mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish va talabalarga yetarli bilim va ko'nikmalarni hosil qilish maqsadida **“Geologiyada masofaviy tadqiqot usullari va raqamli xaritalash”** fani muayyan darajada xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 10 oktyabrdagi 816- son «Oliy ta'lim muassasalarini o'quv adabiyotlari bilan ta'inlash to'g'risida»gi qarorlari hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2018 yil 8 oktyabrdagi buyrug'i va mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish va talabalarga yetarli bilim va ko'nikmalarni hosil qilish maqsadida O'zbekiston Milliy universitetida **“Geologiyada masofaviy tadqiqot usullari va raqamli xaritalash”** fani joriy qilingan. Shu qatorda Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti Geologiya va konchilik ishi fakulteti “Foydali qazilma konlari geologiyasi, qidiruv va razvedkasi” ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga ham ushbu fan majburiy fan sifatida o'tilishi zarurligini taqazo etadi. Ushbu fan geologiya sohasida bajariladigan geodezik ishlar bilan uzviy bog'liq bo'lib quyidagilardan iborat:

Yerni masofadan zondlashni aerokosmik texnologiyalarining rivojlanish bosqichlari. 1860 yillarda Yevropada fransuz geologi Eme Sivial baland cho'qqidan turib Alp tog'larining fotosuratini olgan. Keyin esa ushbu fotosu'ratdagi geologik maydon chegaralarini ajratdi, ya'ni yer ustining balandlik fotosu'ratidan geologik maqsadda amaliy foydalandi.

Ikkinchi bosqichning yakuni sifatida geologik tasvirlash vazifalarida aerosu'ratlardan foydalanish texnologiyalari va shunga muvofiq holda uslubiy qo'llanma va tavsiyalar ishlab chiqish boshlangan. Geologik vazifalarni yechishda aerotasvirlash ishlaridan foydalanish tajribalari umumlashtirilgan.

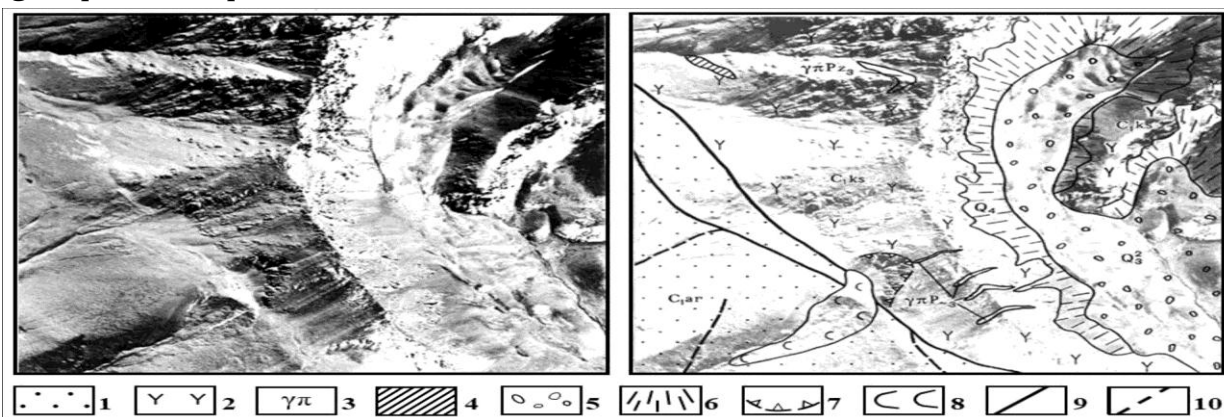
Neft va gaz qidirishda aerofotosu'ratlardan foydalanishga XX - asrning 50 - yillarida boshlangan. Sobiq ittifoq hududida Neft va gaz konlarini qidirish bo'yicha ilk izlanishlar bizning yurtimizda Janubiy Farg'onada neft konlarini qidirish jarayoniga aerotasvirlardan foydalanish tadbiri qilingan. Ular asosan ochiq hududlarning geologik tuzulishini o'rganish uchun fotosuratlarini qo'llash aks etgan, va shu davrlarda «fotogeologiya» atamasidan foydalanishni taklif qilishgan (Gridin V.I., Dmitrievskiy A.N., 1994 y)

Tadqiqotlarning boshlang'ich bosqich natijalari geologik masalalarni yechish uchun aerokosmik texnologiyalardan foydalanishni ishlab chiqarish jarayoniga joriy qilish bo'lib, ular:

- geologik ob'ektlarni aerofototasvirlash texnologiyalari va usullari;
- yer ustki qismini geologik tasvirga olish maqsadida aerofotosu'ratlarni fotogrammetrik qayta ishlash texnologiyalari;
- aerofotosu'ratlarni geologik talqinlash uslublari;
- neft va gaz uyumlari to'planishi mumkin bo'lgan hududlarni bashorat qilish,

qidirish va razvedkalash uchun aerofotosu'ratlardan foydalanishda uslubiy yondashuvlar;

- magistral quvurlarni loyihalash va qurishni aniqlash masalalarida aerofototasvirlash materiallaridan foydalanish ishlab chiqarishda ishlar hajmining keskin o'sishi bilan izohlanadi. Bu vaqtda birinchi magistral neft va gaz quvurlari qurila boshlandi.

1-rasm. Aerosurat va uni geologik deshifrovka qilish namunasi

Shartli belgilar: 1 - qumtoshlar; 2 - turli tarkibdagi vulkanogen yotqiziqlar; 3 - granit-porfirlar; 4 - piritlashuv zonalari; 5 - muz yotqiziqlari; 6 - jinslarning nurashi orqali tarqalgan yotqiziqlar va konus yoyilmalari; 7 - ko'chki natijasida qulab tushgan jinslar; 8 - ko'chkilar; 9- dalada tekshirish ishlari bo'yicha aniqlangan uzilmali buzilishlar; 10 - deshifrovka qilish bo'yicha ajratilgan uzilmali buzilishlar; C_{1ks}, C_{1ar}, Pz₃, Q₃, Q₄ - davr yotqiziqlarining indeksi.

Ikkinchi innovatsion siklning ikkinchi bosqichi (1970-1985) topografik masalalarni yechish va tasvirlarni geologik tahlil qilish, muhandislik tadqiqotlari uchun havodan va sun'iy yo'ldoshlardan olingan optiko-elektron, radiolokatsion va infraqizil tasvirlardan hamda elektron hisoblash mashinalari (EHM)dan keng foydalanishga o'tish bilan xususiyatlanadi.

Ushbu bosqichda yig'ilgan aerokosmik tasvirlar hajmining keskin ortishi munosabati bilan ularni qayta ishlash va qayta ishlashning avtomatlashtirilgan tizimlari tadbiq qilina boshlandi. Bu davrning muhim voqealaridan yana biri neft va gaz konlarini qidirish maqsadida tizimli tadqiqotlar o'tqazish uchun aerokosmik, geologik, geofizik va geokimyoviy ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan qayta ishlashning dastlabki asosi yaratildi.

Tadqiqot ishlar davomida mayda va o'rta miqyosli fazoviy su'ratlardan foydalanilgan. Ushbu materiallar bo'yicha 1978-yilda Orol-Kaspiy regionining 1:2 500 000 miqyosli kosmotektonik xaritasi, 1979-yilda Sobiq ittifoq hududining 1:5

000 000 miqyosli chiziqli va halqali strukturalar kosmogeologik xaritasi, hamda 1984 yilda 1:2 500 000 miqyosli kosmogeologik xaritasi yaratilgan.

Qayd qilish lozimki hozirgi vaqtda butun O'zbekiston hududi qisman 1:25 000 miqyosgacha bo'lgan analogli topografik xaritasi bilan qoplangan. Raqamli topografik xaritalar 1:100 000 miqyosda va geologik xarita 1:500 000 dan, asosiy geologo-iqtisodiy regionlarning 1:100 000 va ma'dan maydonlarining undan yirik miqyosli raqamli geologik xaritalari mavjud.

Issiqlik infraqizil aerokosmik tasvirlash sur'atlarinmg geologik ma'lumotbardorligi.

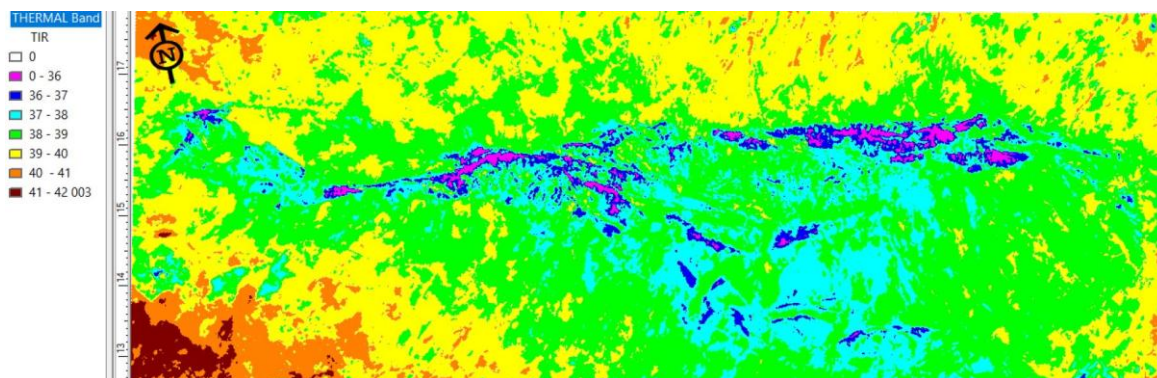
Geologik tatqiqotlarda issiqlik infraqizil suratlardan foydalanish quyidagi masalalarni yechish imkonini beradi:

- Geologik xaritalash (jinslarning turlicha bo'lgan issiqlik o'tkazuvchanligi va issiqlik sig'imi hisobiga):

- Vulqon harakatalari faol bo'lgan hududlarni o'rganish;
- Hidrogeologik maqsadlarda;
- Gaz, neft, turli ma'dan konlarini izlash;
- Daryo va dengizlarning ifloslanishlarini nazoratlash.

IQ zondlash skanerlovchi tizim va issiqlik xaritasi shaklidagi radiatsion o'zgarishning so'ngi vizualizatsiyasi yordamida amalga oshiriladi. Oxirgi bo'lib yer yuzasining harorat kontrastlari va litosferaning struktura formalarining makon-vaqtdagi taqsimlanishi aks etadi.

Issiqlik IQ apparatlarining chegaraviy sezuvchanligi 0,1-1°K ni tashkil etib, bu esa geologik obyektlarning sezilmaydigan darajadagi harorat farqlarini ham qayd etish imkonini beradi. Kosmik tasvirlash o'tkazilayotgan joydagi obyektlar va detallarning aniqligi yuz metrdan bir kilometrgacha bo'ladi. Issiqlik IQ tasvirlash aviatsion tashuvchi (samolyot yoki vertolyot) bilan 1 km dan yuqori bo'lmagan balandlikda 8-14 mkm spektral diapazonida 1015m gacha aniqlikda ma'lumot olish imkonini beradi.

2-rasm. Issiqlik infraqizil diapazonida olingan kosmik suratni yer yuzasi issiqlik harorat xaritasi (Kuljuktog' hududi)

Issiqlik IQ-tasvirlash fazodan turib skanerlovchi radiometrlar bilan amalga oshiriladi. IQ tasvirlarni geologik tadqiqotlarda qo'llashning asosiy prinsipi bu, bir xil yoshdagi va litologik tarkibi bo'yicha o'xshash jinslarni, xaritalash imkonini beradi.

Issiqlik IQ aerotasvirlash yordamida turli xil geologik masalalar yechiladi, ular: geologik xaritalashda va foydali qazilmalarni qidirishda; intruziv massivlarni o'rganishda; ko'milgan granit massivlarida qadimiy vulqon nuqtalarini va gumbaz shaklidagi ko'tarilmalarini aniqlash; tog' jinslarining litologik farqlarini ajratish; uzilmali buzilishlar va faol yer yoriqlari tizimini aniqlash; zamonaviy gidrotermal harakatdagi jarayonlarni qayd etish mumkin.

Gidrogeologik va muhandis-geologik tadqiqotlarda issiqlik IQ aerotasvirlashni qo'llash: yer osti suvlarini chiqish o'choqlarini konturlashda; termal manbalar, botqoqlanish va sho'rlanish hodisalarini o'rganish; ko'milgan daryo vodiylarini, karst va suffizion jarayonlari namoyondalarini, muzli gruntlarni, kriogen strukturalar va boshqalarni aniqlash imkonini beradi.

Aerokosmik suratlarning geologik malumotbardorligi. Masofaviy usullarga asoslangan geologik strukturalarning ishonchliligi birinchi navbatda aero va kosmik tasvirlash ishlari uchun ishlatiladigan materiallarning geomalumotbardorligi bilan belgilanadi.

Geologik deshifrovka maqsadlariga nisbatan masofadan tasvirlash usullarining geoma'lumotbardorligi deganda, aero yoki kosmik tasvirning geologik obyektlar belgilarini yetkazish qobiliyati tushuniladi ular quyidagicha: litosferaning strukturaviy elementlari, litologik-stratigrafik komplekslar, ekzogen jarayonlar hosilalari va boshqalar tushuniladi. Masofadan zondlash usullarining ma'lumotbardorligiga sur'atlarning umumlashtirish darajasi, ularning aniqlik qobiliyati va spektral xususiyati jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Yashil spektral diapazonda (0,5-0,6 mkm) geobotanik belgilar bilan deshifrovka qilingan tog' jinslarining strukturaviy shakllari va litologik tarkibi haqida ma'lumot olish mumkin.

Spektrning qizil zonasida (0,6-0,8 mkm) relyefning masofadan tasvirlash usullari bo'yicha ishonchli aksi tufayli, geomorfologik indekatorlarda kuzatilgan litosferaning strukturaviy xususiyatlarini deshifrovka qilish mumkin bo'ladi.

RL-spektral diapazoni litosferaning strukturaviy elementlarini asosan geomorfologik belgilar to'plami bilan qayd etadi.

Deshifrirovkalash bo'yicha quyidagilardan foydalaniladi:

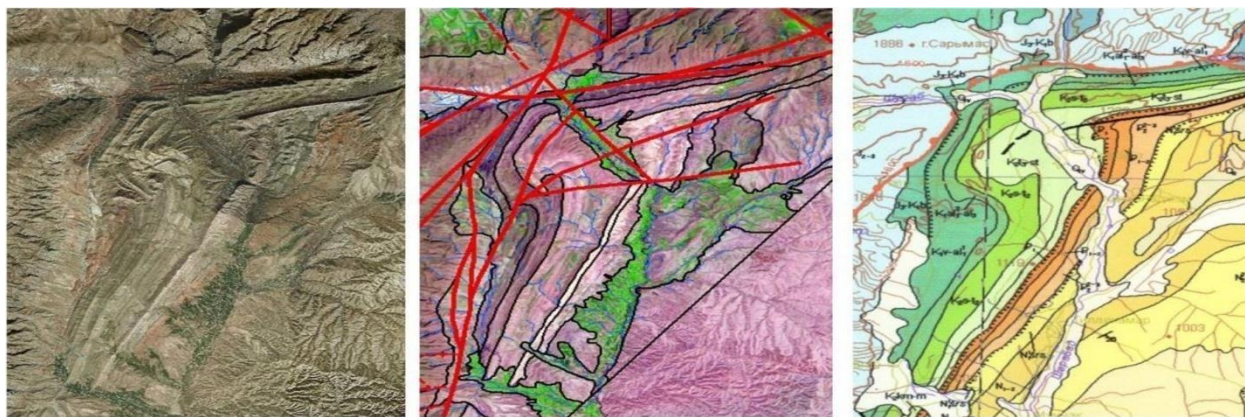
O'rganilayotgan ob'yektning tarkibi bo'yicha bog'liq bo'lgan belgilar.

1. Fototasvirlar teksturasida aks etgan minerallar tarkibi: relefning mikroshakli, makonda joylashgan ob'yekt va uning elementlari xususiyati.
2. Fototasvirlar strukturasida aks etgan yotish sharoiti: relefning har-hil teksturali tasvirlarda (tuslarda), maydon chegarasining konfiguratsiyasi ob'yektning shakli va xususiyatini birlashtiradi.
3. Rang-tus va rang (birgina suratni o'rganishda bajariladi).
4. To'g'ri chiziqli-yer yoriqlari chegarasi, fototasvirlar strukturalari yoki teksturalari almashishi, relef shakli va yo'nalishining almashishi.
5. O'rganilayotgan ob'yekt bilan o'zaro boh'langan, ob'yektning tarkibiga bog'liq belgilar.

Ob'yekt uchun umumiy geologik tartib me'zonlari tasvirda yaqqol namoyon bo'ladi (sur'at va tasvirlarni mantiqiy talqin qilish usuli panxromatik va ranglashtirilgan tasvirlar bilan bog'liqligi orqali aniqlanadi).

1. Mineral komponentlarning yuqori qiymatliligi.
2. Foydali qazilmalar bilan bog'liqligi.
3. Jinsning aniqlangan tarkibi, genezisi strukturaviy shakli bilan bog'liqligi.
4. Relyef shakli bilan bog'liqligi.
5. Relyef shakli va geologik ob'yekt bilan bog'liqligi ko'rsatilgan jarayonni aniqlash (mantiqiy talqin qilish usuli o'rnatiladi).

Tasvir teksturasi - landshaft komponentining joylashgan makoni, geologik jihatdan asoslangan sezilarli darajada bir-biriga bog'liqliklarda aniqlanadi. Miqyos o'zgarishi bo'yicha tasvirlash belgilari o'zgaradi: miqyos kichchiklashgan sari barcha belgilar va qonuniyatlar yaqqol nomoyon bo'ladi, yiriklashgan sari - birinchi tartibli-tasvir teksturasi aks etadi (3-rasm).

3-rasm. Suniy ranglar kombinatsiyasida tasvir struktura va teksturasining namoyon bo'lishi mezozoy-kaynazoy erasi yotqiziqlaridagi burmalangan

struktura Hisor tog'lari sharqiy qismi. *Chapda-Yuqori fazoviy ko'rsatkichli WorldWiev kosmik surati, o'rtada - Landsat-7 7/4/2 suniy ranglar kombinatsiyasi; o'ngda 1:100 000 miqyosli-geologik xaritasi.*

Geologiyada masofaviy tadqiqotlarning asosiy natijasi bu - Masofaviy asos (DO) - xaritasidir, ya'ni bu raqamli axborot mahsulotidir.

Davlatgeolxarita-1000/3 va Davlatgeolxarita-200/2 to'plamlariga kiritilgan geologik va boshqa xaritalarni tuzishda foydalanilgan masofadan zondlash usullari, ularning rasmiylashtirilgan transformatsiyalari, deshifrovkalash va talqin qilish natijalari. Masofaviy asos xaritasi raqamli ko'rinishda, shu jumladan, mos ravishda 1:500 000 yoki 1:100 000 rangli kompozitsiyalarning ko'rinuvchi va infraqizil spektrli diapazonlari miqyosida chop etish uchun mos shaklda taqdim etiladi.

Lineament tektonikasi tushunchasining shakllanishi. Lineamentlar tadqiqot obyekti va maqsadiga ko'ra geologik muhitlarda va xaritalarda ajratilishi mumkin. Masofadan olingan suratlarni infraqizil diapazonda qayta ishlash natijasida aks etgan rangli nobirxilliklar chegaralarida ham muhim bo'lgan yashirin lineamentlar ajratiladi. Ya.G.Kas va boshqalar lineamentlarni turli muhitlarda aks etishi mumkin bo'lgan lineamentlarga ajratdilar.

Unga ko'ra quyida keltirilgan bo'lib, geografik muhitdagi quyidagi lineamentlar ajratiladi:

- toplineamentlar, topografik xaritada;
- batilineamentlar - batimetrik xarita bo'yicha ;
- fotolineamentlar - aerofotosurat bo'yicha;
- kosmolineamentlar - kosmik tasvir bo'yicha.

Geologik strukturadagi lineamentlar:

- geolineamentlar, geologik xarita bo'yicha;
- tektonolineamentlar - tektonik xarita bo'yicha;
- metallolineamentlar - metallogenik xarita bo'yicha;
- gidrolineamentlar - gidrogeologik xarita bo'yicha.

Geofizik maydonlarda aks etuvchi ineamentlar:

- magnitolineamentlar - anomal magnit maydon xaritasida;
- gravilineamentlar - gravitatsion maydon xaritasida;
- seysmolineamentlar - zilzilalar episentri xaritasida;
- termolineamentlar - issiqlik oqimi xaritasida yoki masofadan olingan aerokosmik suratlarni issiqlik infraqizil kanalida qayta ishlash orqali ajratiladi.

Geologiya amaliyotida lineamentlar turli flyuidlar va eritmalar harakatlanuvchi kanallarni aks ettirishi, ya'ni foydali qazilma konlarini bashoratlashda va qidirishda bevosita belgi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Aerokosmik malumotlarni talqin qilish natijalarini geofizik malumotlar bilan taqqoslash. O'rganilayotgan mintaqaning geologik rivojlanishi va tuzilishiga qarab istiqbolli strukturalarni bashoratlashning o'lcham belgilaridan foydalanish ma'lum bir cheklovlarga ega. Cho'kindi qavatdagi istiqboli gorizontlar bo'yicha strukturalarning o'lchamlari va ularning geometriyasi bilan yer yuzasidagi belgilari turlicha bo'lishi mumkin. Bunda strukturalarning shakllanishida relef hosil bo'lish va zamonaviy faollik bosqichida, denudatsiya jarayonlari ta'sirida shakllanishi paytida tektonik harakat rejimining o'ziga xos xususiyatlari tufayli har xil bo'lishi mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, geologiya sohasida **“Geologiyada masofaviy tadqiqot usullari va raqamli xaritalash”** fanining o'rni qanchalik muhim rol tutishini yuqorida keltirilgan ma'lumotlar asosida ko'rib chiqdik. Bundan tashqari quyidagi asosiy vazifalardan iborak ekanligini ham ko'rishimiz mumkin: Yerni masofadan zondlash haqida tushuncha va uning rivojlanish tarixi, yerni masofadan zondlashni aerokosmik texnologiyalarining rivojlanish bosqichlari, O'zbekistonda aerokosmik geologiyaning rivojlanishi, yer orbitalari navigatsion suniy yo'ldoshlar, yerni masofadan zondlashning fizik asoslari va aerokosmik tasvirlash usullari, yerni masofadan zondlashning past o'rta va yuqori ko'rsatgichli kosmik apparatlari, aerokosmik suratlarni talqin qilish belgilari va prinsplari, yerni masofadan zondlash ma'lumotlarini qayta ishlash bosqichlari, kosmik suratlarda aks etuvchi geologik strukturalar, lineament tektonikasi tushunchasi va uning geologik ahamiyati, halqali strukturalar, ma'danli foydali qazilmalarni izlashda masofaviy tadqiqot usullarini qo'llash, tog' jinslari va minerallarning spektral kutubxonasi, neft va gaz geologiyasida aerokosmik malumotlarni qo'llash, gidrogeologik va muhandislik geologik tadqiqotlarda aerokosmik ma'lumotlardan foydalanish, atrof muhit va geoeologik vazifalarni yechishda aerokosmik ma'lumotlardan foydalanish, seysmik xavfli hududlarni monitoringida kosmik suratlarda qayd qilinuvchi lineamentlar, aerokosmik tasvirlarni qayta ishlashning dasturiy taminoti haqida ma'lumotlarni talabalarga batafsil yetkazish maqsad qilingan. Ushbu fan “Foydali qazilma konlari geologiyasi, qidiruv va razvedkasi” ta'lim yo'nalishi talabalariga asosiy fan sifatida joriy qilinishi talabalarning bilim darajasini oshirish va amaliyotda bajariladigan jarayonlarda tadbiiq qilinishi o'rgatish hamda yetarli malakaga ega bo'lishligini ta'minlash maqsad qilingan.

REFERENCES

1. Корчуганова Н. И., Корсаков А. Дистанционные методы геологического картирования. КДУ, Москва, 2009. 288 с.
2. Nurxodjayev A.K. Masofaviy geologiya asoslari. Toshkent, Lesson press, 2020. - 182 bet.
3. В.М. Владимиров, Д.Д.Дмитриев и другие. Дистанционное зондирование Земли / Сибирский федеральный университет ЮФУ, Инфра-М, 2017. - 196 с.
4. Кац Ю.Г., Рябуксин А.Г. Космическая геология Издание: Просвещение, М., 1984. - 80 с.
5. Гарбук С.В., Гершензон В.Е. Космические системы дистанционного зондирования. М.: А и Б, 1997. - 296 с.
6. Груздов В. В., Колковский Ю. В., Криштопов А. В., Кудря А. И. - Новые технологии дистанционного зондирования Земли из космоса. М.: Изд-во «Техносфера», 2019. – 482 с.
7. “Geologiyada masofaviy tadqiqotlar va raqamli xaritalash”. Darslik. Toshkent 2021. 275 bet.

Internet resurslar:

- 1 <http://terra.nasa.gov>- sputnikTegga.
- 2 <http://eospso.gsfc.nasa.gov>- MtocmNASA «Sistema Nablyudeniya Zem-li» (EOS).
- 3 <http://asterweb.jpl.nasa.gov>- sputnikAster.
- 4 <http://modis.gsfc.nasa.gov>- sputnikModis.
- 5 http://www.auslig.gov.au/acres/prod_ser/landdata.htm- sputniki serii.
- 6 <http://speclib.jpl.nasa.gov>/- spektralnaya bibliotekaAster.
- 7 <http://www.ccrs.nrcan.gc.ca/ccrs/homepg.pEe-Kanadskiy> sentr distan-sionnogo zondirovaniya.

XALQARO INVESTITSIYA HUQUQIDA MILLIY REJIM VA ENG QULAY SHARTLAR REJIMI

Ibrohimov Azimjon Abdumo‘min o‘g‘li,

TDYU Fuqarolik huquqi kafedrasi o‘qituvchisi,

E-mail: yurist_0990@mail.ru

Nechaeva Elena Vladimirovna

Cheboksari davlat universiteti

“Jinoyat huquqi fanlari” kafedrasi dotsenti

ANNOTATSIYA

Xalqaro investitsiya huquqi subyektlari faoliyatida barqarorlikni, halol va erkin raqobatni ta‘minlash, proteksionizm hamda diskriminatsiyani oldini olishda xalqaro investitsiya huquqining mazkur ikki rejimi muhim rol o‘ynaydi.

Bunda Milliy rejimni joriy etishdan xorijiy va mahalliy investitsiyalar o‘rtasida salbiy diskriminatsiyani, davlatlarning proteksionizm siyosatini oldini olish, xorijiy va mahalliy investitsiyalar uchun teng raqobat muhiti yaratish, xorijiy investorlar manfaatlarini himoya qilish kabi maqsadlar ko‘zlangan bo‘lsa, Eng qulay shartlar rejimi asosida qabul qiluvchi davlat shartnoma tarafi bo‘lgan boshqa davlat investorlari yoki ularning investitsiyalariga muayyan sohada uchinchi davlat investorlari va ularning investitsiyalari uchun nazarda tutilganidan kam bo‘lmagan qulay shartlar taqdim etish majburiyatini oladi.

Ushbu rejim doirasida investorlar uchun teng raqobat muhitini yaratish, diskriminatsiyani oldini olish, investorlar huquqlarini kafolatlash maqsadlari qabul qiluvchi davlatning mahalliy investorlariga tadbiquan emas, balki xorijiy davlatlar investorlariga nisbatan amalga oshiriladi.

Mazkur ish doirasida xalqaro investitsiya huquqining asosiy tamoyillaridan bo‘lib hisoblangan Milliy rejim hamda eng qulay shartlari rejimi qiyosan tahlil etiladi, ular mazmun-mohiyatini belgilovchi qoidalar, keyslar va boshqa manbalar muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: *Xalqaro investitsiya, milliy rejim, eng qulay shartlar rejimi, mahalliy investor, xorijiy investor, proteksionizm, diskriminatsiya, o‘xshash holatlar, o‘xshash mahsulotlar*

NATIONAL TREATMENT AND MOST-FAVOURED TREATMENT IN THE INTERNATIONAL INVESTMENT LAW

Ibrokhimov Azimjon Abdumomin oğlu,

Lecturer at Civil Law Department of TSUL,

E-mail: yurist_0990@mail.ru

Nechaeva Elena Vladimirovna

Associate Professor. Deputy Head of the

Department of Criminal Law Disciplines,

Cheboksary State University

ABSTRACT

These regimes of international investment law play an important role in ensuring stability, fair and free competition in the activities of subjects of international investment law, in the prevention of protectionism and discrimination.

The application of the National Treatment aims to prevent negative discrimination between foreign and domestic investments, protectionist policies of states, to create a level playing field for foreign and domestic investment, protect the interests of foreign investors, according to the most-favoured nation treatment the receiving State undertakes to provide other State investors who are a party to the contract or their investments on favorable terms not less than those provided for third-party investors and their investments in a particular field. Under this Treatment, the goals of creating an equal competitive environment for investors, preventing discrimination, guaranteeing the rights of investors are guaranteed not comparing to domestic investors in the host country, but to foreign investors.

This work provides a comparative analysis of the National Treatment and Most-Favoured Nation Treatment, which are key principles of international investment law, and discusses the rules, cases and other sources that define their content.

Keywords: *International investment, National Treatment, Most-Favoured Nation Treatment, domestic investor, foreign investor, protectionism, discrimination, similar situations, similar products*

KIRISH

Xalqaro investitsiya huquqida Milliy rejim – qabul qiluvchi davlatlarga (host states) xorijiy investorlar yoki ularning investitsiyalari uchun tegishli faoliyat sohasida mahalliy investorlar yoki ularning investitsiyalariga taqdim etilaganidan ko'ra noqulay bo'lgan, diskriminatsiya xususiyatidagi shart-sharoitlar belgilashni

taqiqlovchi doktrina sifatida shakllangan¹⁴⁵. Mazkur rejimni joriy etishdan xorijiy va mahalliy investitsiyalar o'rtasida salbiy diskriminatsiyani, davlatlarning proteksionizm siyosatini oldini olish, xorijiy va mahalliy investitsiyalar uchun teng raqobat muhiti yaratish, xorijiy investorlar manfaatlarini himoya qilish kabi maqsadlar ko'zlangan. Eng qulay shartlar rejimi asosida esa qabul qiluvchi davlat shartnoma tarafi bo'lgan boshqa davlat investorlari yoki ularning investitsiyalariga muayyan sohada uchinchi davlat investorlari va ularning investitsiyalari uchun nazarda tutilganidan kam bo'lmagan qulay shartlar taqdim etish majburiyatini oladi¹⁴⁶. Ushbu rejim doirasida investorlar uchun teng raqobat muhitini yaratish, diskriminatsiyani oldini olish, investorlar huquqlarini kafolatlash maqsadlari qabul qiluvchi davlatning mahalliy investorlariga tadbiquan emas, balki xorijiy davlatlar investorlariga nisbatan amalga oshiriladi. Shu jihatdan ma'lum ma'noda mazkur rejim davlatlarning tengligi prinsipi amalga oshishi uchun hissa qo'shadi. Shuningdek xorijiy investitsiyalarni jalb qilishdan manfaaddor bo'lgan davlatlar yuqoridagi ikki standartni taqdim etish orqali mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini oshirishni ham maqsad qilib belgilashi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Milliy rejimning xalqaro investitsiya huquqida standart sifatida shakllanishi uzoq tarixga ega. Fransuz huquqshunosi Piye(Pillet) ta'kidlaganidek, xalqaro savdo xalqaro huquq shakllanishiga ta'sir o'tkazgan asosiy omillardan hisoblanadi¹⁴⁷. Shu asosda Milliy rejim hamda Eng qulay shartlar rejimining ilk ko'rinishlari xalqaro savdo amaliyotida namoyon bo'ladi.

Xususan, qadimgi davrlarda yunon polislari o'rtasida tuzilgan shartnomalarga ko'ra mahalliy odatlarga rioya etgan holda bitimlar tuzishda va boshqa faoliyatni amalga oshirishda ahdlashuvchi davlatlar fuqarolariga mahalliy aholi bilan bir xil bo'lgan huquqlar taqdim etilishi nazarda tutilgan. Hozirgi Milliy rejim mazmuniga nisbatan yaqinroq bo'lgan rejimni, ya'ni mahalliy va xorijiy savdogarlar o'rtasida salbiy farqlashlarga (differensiatsiyaga) yo'l qo'ymaslik tushunchasini o'z ichiga oluvchi bitimlar Ganza Ittifoqi(Hanseatic League) amaliyotida XII – XIII asrlarda ko'rinishni boshlaydi. Milliy rejim standarti qayd etilgan kelishuvga XVII asrda

¹⁴⁵ Norfadhilah Mohamad Ali, *Appropriate Comparator in National Treatment under International Investment Law: Relevance of GATT/WTO, EU and International Human Rights Jurisprudences*. – 2014. – 1 p.

¹⁴⁶ OECD(2004) "Most-Favoured-Nation Treatment in International Investment Law", OECD Working Papers on International Investment, 2004/02. – 2 p.

¹⁴⁷ Л.П. Ануфриева, А.А. Спектор, Принцип национального режима в регулировании международной торговли // Журнал российского права. – №10. – 2007. – 78 с.

Buyuk Britaniya va Portugaliya o'rtasida tuzilgan bitimni misol tariqasida keltirish mumkin.¹⁴⁸

Adabiyotlarda eng qulay shartlar rejimini qo'llash mexanizmi ham shu davrlardan e'tiboran shakllangani, XV-XVI asrlarda savdo faoliyati rivojlanishi bilan keng tarqala boshlagani, mazkur rejimni nazarda tutuvchi atama XVII asrda joriy etilgani, XIX-XX asrlarda esa turli xil kelishuvlarda, ayniqsa, Do'stlik, Tijorat va Dengiz qatnovi haqidagi bitimlarda tez-tez qo'llanganligi qayd etiladi¹⁴⁹. Yuqoridagilarga asosan aytish mumkinki, tadqiqot predmeti sanalgan ikki standartning shakllanish davri hamda tartibi o'xshash tarzda kechadi.

Xalqaro savdo faoliyati doirasida qabul qilingan huquqiy manbalar xalqaro huquqda milliy rejim mazmuni mustahkamlanishida katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Tariflar va savdo bo'yicha umumiy kelishuv(GATT), Xizmatlar savdosi bo'yicha umumiy kelishuv(GATS), Intellektual mulk huquqlarining tijoriy jihatlari bo'yicha kelishuv(TRIPS) kabi huquq manbalarida milliy rejim mazmuni tartibga solish predmetiga ko'ra muayyan farqlar bilan bayon etilgan¹⁵⁰. GATT tovarlar aylanmasiga ta'sir qiluvchi mahalliy soliqlar, yig'imlar va tartibga solish choralarini belgilashda milliy rejim majburiyatlariga rioya etishni nazarda tutsa, GATSda taqqoslash asosi sifatida xizmatlar namoyon bo'ladi. Xalqaro savdo huquqi manbalari bo'lgan ushbu hujjatlar bilan a'zo mamlakatlar o'rtasida eng qulay shartlar rejimi taqdim etilishi ham mustahkamlangan.

Shimoliy Amerikaning yuqori iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo'lgan uch mamlakati: AQSH, Kanada hamda Meksika hukumatlari o'rtasida iqtisodiy faoliyatni qo'llab quvvatlash maqsadida qabul qilingan Shimoliy Amerika erkin savdo kelishuvi(North American Free Trade Agreement, NAFTA, 1994) ushbu qit'a investitsiya huquqi nazariyasi hamda amaliyoti shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. NAFTAning 1102-moddasi mazmuniga ko'ra a'zo davlat boshqa a'zo davlat investitsiyalari hamda investorlariga investitsiya faoliyatini tashkil etish, qo'lga kiritish, kengaytirish, boshqarish, yuritish, sotish va boshqacha tarzda tasarruf etish jarayonida, analog holatlarda o'zining mahalliy investorlari va investitsiyalari uchun nazarda tutilganidan ko'ra kam bo'lmagan afzalliklarni nazarda tutuvchi rejim taqdim etishi kerak. A'zo davlatlarning boshqa tomon investitsiyalari hamda investorlariga

¹⁴⁸ Norfadhilah Mohamad Ali, *Appropriate Comparator in National Treatment under International Investment Law: Relevance of GATT/WTO, EU and International Human Rights Jurisprudences*. – 2014. – 46 p.

¹⁴⁹ OECD(2004) "Most-Favoured-Nation Treatment in International Investment Law", OECD Working Papers on International Investment, 2004/02. – 3 p.

¹⁵⁰ Norfadhilah Mohamad Ali, *Appropriate Comparator in National Treatment under International Investment Law: Relevance of GATT/WTO, EU and International Human Rights Jurisprudences*. – 2014. – 162 p.

investitsiya faoliyatini tashkil etish, qo'lga kiritish, kengaytirish, boshqarish, yuritish, sotish va boshqacha tarzda tasarruf etish jarayonida, o'xshash holatlarda har qanday a'zo davlat yoki ushbu kelishuvga a'zo bo'lmagan davlatlar investorlari va investitsiyalari uchun nazarda tutilganidan ko'ra kam bo'lmagan afzalliklar taqdim etish majburiyati NAFTAning 1103-moddasida mustahkamlangan¹⁵¹.

Milliy rejim standarti XIX asrdan e'tiboran davlatlarning milliy qonunchiligida mustahkamlana boshladi. 1829 yilgi Niderlandiya Qonuniga ko'ra, "agar qonunda boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, Qirollikning fuqarolik huquqi chet elliklar va golland fuqarolari uchun bir xilda amal qiladi". Milliy rejim mazmunini ifodalovchi qoida 1940 yilda Gretsiya Fuqarolik kodeksida ham belgilanadi: "chet elliklar mahalliy fuqarolar bilan bir xil fuqarolik huquqlaridan foydalanadi"¹⁵².

Shunday qilib hozirda mazkur standartlar xalqaro savdo faoliyatidan to intellektual mulk sohasigacha, jumladan investitsiya faoliyatini tartibga solishda ham amalga kiritilgan. Rejim mohiyatini belgilovchi huquq normalari esa ko'p tomonlama, ikki tomonlama xalqaro shartnomalarda, konvensiyalarda, shuningdek davlatlarning milliy qonunchiligida mustahkamlangan.

Mazkur standartlar xalqaro investitsiya huquqi tizimida mustahkam o'rin egallab borayotganligiga qaramasdan ularni qo'llash amaliyotida barqaror yondashuvlar shakllanib ulgurmagani. Bu holat mazkur rejimlar mazmunini tashkil etuvchi terminlarni talqin etishda kuzatilishi mumkin.

Chet el investori unga milliy rejim bo'yicha afzalliklar taqdim etish haqida talab qo'ygan hollarda ikki jihatga e'tibor qaratish lozimligi qayd etiladi. Birinchidan, xorijiy va mahalliy investorning o'xshash, o'zaro taqqoslasa bo'ladigan kontekstda, AQSH terminologiyasi bilan aytganda "o'xshash holatda" yoki "o'xshash vaziyatda" ekanligi aniqlanishi kerak. Ikkinchidan, xorijiy investorga mahalliy investorlarga berilganidan kam bo'lmagan qulay shartlarni o'z ichiga oluvchi rejim taqdim etilgan-etilmaganligiga oydinlik kiritish talab etiladi¹⁵³. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, mazkur masalalarga aniqlik kiritishda yuzaga keladigan munozarali masalalar mavjud bo'lib, ular bo'yicha investitsiya nizolarini hal etish amaliyoti yakdil to'xtamga kelmagan. Ayrim holatlarda mahalliy va xorijiy investorlarning o'xshash holatda ekanligiga ular faoliyat yuritadigan biznes sektor asosida baho berilsa, boshqa holatlarda biznes sektordagi alohida faoliyat turlari yoki tovar(xizmatlar)ga asoslanish kuzatiladi. Ba'zi holatlarda esa investorlarning o'xshash holatda ekanligi

¹⁵¹ North American Free Trade Agreement // URL: <http://www.sice.oas.org/trade/nafta/chap-111.asp>

¹⁵² Л.П. Ануфриева, А.А. Спектор, Принцип национального режима в регулировании международной торговли // Журнал российского права. – №10. – 2007. – 79 с.

¹⁵³ Principles of International Investment Law, R. Dolzer and Ch. Schreuer, 1st ed. – 2008. – 179 p.

fakti ularning raqobat munosabatida ekanligi nuqtayi nazaridan baholanishi tavsiya etiladi. Jumladan, *Pope & Talbot Inc. v Canada* hamda *SD Myers, Inc. v Canada* ishlarida arbitraj tomonidan ushbu masala bo'yicha taqqoslash asosi sifatida mahalliy va xorijiy investorlar faoliyat yuritadigan biznes sektor olingan. O'z navbatida o'xshash sektorning o'rnatilgan ta'rifi mavjud emas. Ilmiy ishlarda iqtisodiy faoliyat va biznes sektorini umumiy tarzda UNCTAD yoki OECD statistikalaridagi iqtisodiy sektorlar tasnifiga muvofiq aniqlash mumkinligi tavsiya etiladi. Bunda biznes sektorlarga qishloq xo'jaligi, baliqchilik, transport, aloqa, qurilish, oziq-ovqat sanoati kabi sohalar misol bo'ladi¹⁵⁴. O'xshash holatga baho berishda iqtisodiy faoliyat yoki biznes sektorlarga asoslanish keng yondashuv sifatida e'tirof etiladi. Biroq investitsiya amaliyotida bundanda keng yondashuv mavjudligi qayd etiladi. Jumladan, *OEPC v Ecuador* ishida investorlar faoliyat yuritadigan biznes sektoridan, savdo qiladigan tovarlari(xizmatlari)dan qat'iy nazar eksport faoliyati bilan shug'ullanuvchi mahalliy va xorijiy investorlarning o'xshash holatda bo'lishi va ularga nisbatan nodiskriminatsion rejim taqdim etilishi lozimligi ko'rsatib o'tilgan¹⁵⁵. Biroq yuqorida aytilganidek, ayrim holatlarda biznes sektorga nisbatan torroq yondashuvlar mavjud. Masalan, *Feldman v Mexico* ishida arbitraj "o'xshash holat"ni talqin qilishda iqtisodiy sektor bilan cheklanmasdan tamaki sanoatida qayta sotish va eksport qilish faoliyatini asos sifatida ko'rsatadi¹⁵⁶.

Ba'zi olimlar o'xshashlikni aniqlashda raqobat mavjudligiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlashadi. Chunki milliy rejim taqdim etish maqsadlaridan biri xorijiy va mahalliy investorlar uchun teng raqobat muhitini shakllantirishdan iborat. Bu yondashuvga ko'ra mahalliy va xorijiy investorlar mahsulotlari raqobat qilayotgan bo'lsa, ular o'xshash vaziyatlardagi investorlar sanaladi¹⁵⁷. Ushbu nuqtayi nazarga muvofiq *Corn Product International, Inc. v Mexico* ishida raqobat o'xshashlik asosi ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Arbitraj xulosasiga ko'ra yuqori fruktozali makkajo'xori siropi bo'yicha belgilangan soliq investitsiyalar o'rtasidagi raqobat muhitiga ta'sir o'tkazganligi qayd etilgan¹⁵⁸.

Adabiyotlarda milliy rejim va eng qulay shartlar rejimi standartlarini tahlil etishda ularga tegishli qoidalarga analogiya asosida murojaat qilish mumkinligi ta'kidlanadi. Unga ko'ra eng qulay shartlar rejimi doirasida investorlarning "o'xshash

¹⁵⁴ Norfadhilah Mohamad Ali, *Appropriate Comparator in National Treatment under International Investment Law: Relevance of GATT/WTO, EU and International Human Rights Jurisprudences*. – 2014. – 81 p.

¹⁵⁵ *OEPC v Ecuador*, (n 18), paras 168-173.

¹⁵⁶ *Feldman v Mexico*, (n 15), para 171.

¹⁵⁷ Kurtz, *The Merits and Limits of Comparativism: National Treatment in International Investment Law and the WTO* (n 102). See also *UPS v Canada*, Separate Statement of Dean Ronald A. Cass (n 206), para 17.

¹⁵⁸ *CPI, Inc. v Mexico*, (n 98), para 120.

holatda” ekanligi faktini aniqlashda milliy rejimga oid investitsiya nizolari xulosalariga tayanish mumkin. Ya’ni xorijiy investorning uchinchi davlat investoriga taqdim etilganidan kam bo’lmagan imkoniyatlarga da’vo qilishida ularning “o’xshash holatda” bo’lishi masalasiga *iqtisodiy va biznes sektordagi faoliyat* yoki ularning *raqobat qiluvchi subyektlar* ekanligi nuqtayi nazaridan yondashish mumkin¹⁵⁹.

Ushbu ikki standart bo’yicha tahlil qilish talab etiladigan keyingi masala xorijiy investorga taqdim etilgan shartlarning mahalliy investor yoki uchinchi davlat investori uchun nazarda tutilganiga nisbatan noqulayligiga yoki kam bo’lmagan shartlar taqdim etilganligiga aniqlik kiritishdir. Bunda “bir xil”, “...dek qulay”, “kam bo’lmagan qulay” degan ma’nolarni ifodalovchi “same”, “as favorable as”, “no less favorable” kabi jumlar vositasida investorlar maqomini tashkil etuvchi shartlar doirasi belgilanadi. Bunda dastlabki ikki jumla investorlar uchun teng bo’lgan huquq va majburiyatlarni nazarda tutsa, “no less favorable” formulasi asosida xorijiy investorning mahalliy yoki uchinchi davlat investoriga taqdim etilganidan-da qulayroq rejimga da’vo qilishi mumkinligi qayd etiladi¹⁶⁰. Mazkur terminlarning eng qulay shartlar rejimida qo’llanilishi Xalqaro huquq komissiyasi tomonidan tahlil etilgan. Jumladan, ushbu Komissiya tomonidan ishlab chiqilgan Eng qulay shartlar rejimi haqidagi band va unga sharxlarda “no less favorable” treatment (kam bo’lmagan qulay rejim) atamasini ishlatish tavsiya etiladi¹⁶¹.

Nizo kelib chiqqanda investorlarning o’xshash holatda ekanligi, ularga taqdim etilgan shartlar nodiskriminatsion harakterda ekanligiga aniqlik kiritishdan tashqari arbitrajlar tomonidan yo’l qo’yilgan farqlashlarning legitimligini, davlatlar tomonidan ma’qullanadigan holatlar bo’yicha amalga oshirilganligini tahlil etish talab etiladi. Bunday farqlashlar investitsiya huquqida rejim taqdim etishdagi istisno holatlar (exceptions) sifatida o’rin egallagan bo’lib, shunday holatlar bo’yicha davlatlarning xorijiy va mahalliy investorga farqli shartlar belgilash huquqi saqlanib qoladi.

BMTning savdo va rivojlanish bo’yicha konferensiyasining milliy rejimga oid masalalar bo’yicha chiqargan nashri¹⁶² da ushbu rejim qo’llanishidagi istisnolar ham tahlil etiladi. Unga muvofiq Milliy rejim qo’llanilishida istisno etiladigan masalalar 4 guruhga ajratiladi:

¹⁵⁹ А.А. Рогозина, Некоторые особенности применения оговорок о наибольшем благоприятствовании в международном инвестиционном праве // Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. – 2017. – № 2. – 268 с.

¹⁶⁰ UNCTAD Series on issues in international investment agreements, National treatment. – 1999. – 37 p

¹⁶¹ International Law Commission, Draft Articles on Most-Favoured-Nation Clauses with Commentaries, 1978. – 2005. – 23 p.

¹⁶² UNCTAD Series on issues in international investment agreements, National treatment. – 1999. – 43–46 p.

Umumiy istisnolar jamoat tartiboti, salomatligi va jamiyatning axloqiy negizlariga, shuningdek milliy xavfsizlikka oid masalalarga daxldor sohalarda xorijiy investorlarga ayrim cheklovlar yoki taqiqlar o'rnatilishi mumkinligini nazarda tutadi va bunday tartib belgilanishi milliy rejim taqdim etilishida davlatlar tomonidan ma'qullanadi.

Davlatlarda xorijiy va mahalliy investorlarga farq qiladigan shartlar belgilash huquqi saqlanib qoladigan sohalarning navbatdagi guruhi muayyan mavzuli istisnolar deb nom olgan. Unga ko'ra soliqqa tortish, rag'batlantirish choralari qo'llash, davlat xaridi kabi sohalarda milliy rejim standartidan chekinishlar kuzatilishi mumkin. Masalan, Koreya Respublikasi hukumati va Mongoliya Xalq Respublikasi hukumati o'rtasida tuzilgan investitsiyalarni o'zaro rivojlantirish va himoya qilish haqidagi kelishuv¹⁶³ ga ko'ra milliy rejimning (eng qulay shartlar rejimining ham) soliqqa tortish masalalarini xalqaro kelishuvlar va mahalliy qonunchilik bilan tartibga solishda qo'llanmasligi ko'rsatilgan. Shuningdek ushbu kelishuvga muvofiq xalqaro investitsiya shartnomalarida uchraydigan yana bir istisno qayd etilgan. Unga ko'ra taraflarning mavjud yoki kelajakda kirishi mumkin bo'lgan bojxona ittifoqlari, erkin savdo zonalari, moliyaviy ittifoqlar, shunga o'xshash xalqaro kelishuvlar yoki boshqa shakllardagi hududiy hamkorliklarda qatnashishi munosabati bilan yo'l qo'yiladigan farqlashlar milliy rejim va eng qulay shartlar rejimi ta'sir doirasiga tushmasligi ko'rsatiladi.

Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya Birlashgan Qirolligi va Yamayka o'rtasida tuzilgan kelishuvning 3-moddasi¹⁶⁴ da qayd etilishicha, mahalliy tadbirkorlik faoliyati yo'lga qo'yilishini rag'batlantirish maqsadida davlatlarning o'z fuqarolari hamda kompaniyalariga beriladigan maxsus imkoniyatlar milliy rejim va eng qulay shartlar rejimining buzilishi sifatida talqin etilmaydi.

NAFTA doirasida ahdlashuvchi davlatlarga muayyan sanoat tarmoqlarida shunday istisnolar belgilash huquqi beriladi. Jumladan, Meksikada energiya va temir yo'l, AQSHda havo yo'llari va radio telekommunikatsiya sektorlari uchun mazkur davlatlarning xorijiy va mahalliy investorlar uchun cheklovlar o'rnatish huquqi saqlanib qolgan. AQSHning Grenada bilan tuzgan ikki tomonlama investitsiya

¹⁶³ Agreement between the government of the Republic of Korea and the government of the Mongolian People's Republic on the mutual promotion and protection of investments // URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/1810/download>

¹⁶⁴ Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of Jamaica for the Promotion and Protection of Investments // URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/1725/download>

bitimi¹⁶⁵ ga muvofiq tomonlar milliy rejim(eng qulay shartlar rejimi) taqdim etmaydigan sohalarni ko'rsatib o'tgan. Xususan, Grenada havo transporti, hukumat grantlari, hukumat sug'urtasi va qarz dasturlari, ko'chmas mulkka egalik qilish, yer va tabiiy resurslardan foydalanish sohalarida AQSH investorlari va mahalliy investorlarga farqli rejim o'rnatishi mumkin. AQSHda bunday huquq kengroq doiradagi sektorlar uchun belgilangan bo'lib, farqlashlarga havo transporti, okean va sohilbo'yi kema qatnovi, bank va sug'urta faoliyati, hukumat grantlari, hukumat sug'urtasi va qarz dasturlari, energiya ishlab chiqarish, bojxona omborxonasi faoliyati, ko'chmas mulkka egalik qilish, radioeshittrish, televideniya, telegraf, telefon aloqasi kabi bir qator sohalarda yo'l qo'yilishi mumkin.

Milliy rejim standartiga oid yana bir istisno holat ushbu rejimning **o'zarolik asosida** taqdim etilishi hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, agar ahdlashuvchi tomonlardan biri o'z hududida milliy rejim standartiga xilof ravishda ikkinchi tomon investoriga mahalliy investorlarga nisbatan noqulay shartlar belgilaydigan bo'lsa, ikkinchi tomon ham o'z hududida milliy rejim taqdim qilishda o'xshash shartlarni o'rnatishi mumkin bo'ladi. Biroq 1993 yilda Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti(OECD) tomonidan bunday javob tariqasida choralar qo'llash amaliyotidan voz kechish kerakligi ta'kidlangan.

Davlatlarning milliy manfaatlari nuqtayi nazaridan milliy rejim standartining ayrim sohalarga tadbiq etilmasligi Markaziy Yevropa erkin savdo kelishuvi (CEFTA)¹⁶⁶ doirasida ham ma'qullanadi.

Jumladan, Yugoslaviyada tarixiy-madaniy ko'chmas mulk obyektlariga investitsiya kiritishda xorijiy investorlarga taqiq nazarda tutilgan. Qurol-yarog' va harbiy jihozlar sanoati hamda savdosida xorijiy investorlar ulushi 49%dan oshmasligi talab etiladi. Xorijiy investorlarning qishloq joylarida yerga egalik qilishiga yo'l qo'yilmaydi. Shuningdek tavakkalchilikka asoslangan o'yinlar tashkil etishda chet el investorlari uchun cheklovlar belgilangan. Unga ko'ra chet el investori bunday o'yinlarni faqatgina to'rt yoki besh yuzdusli mehmonxona tashkil etib yo'lga qo'yishi mumkin.

Moldovada jangovor texnikalar va maxsus harbiy jihozlar ishlab chiqarish ustidan davlat monopoliyasi o'rnatilgan. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar xorijiy investor egaligiga berilmaydi. Shuningdek tibbiy va muolaja xizmatlarini

¹⁶⁵ Treaty between the United States of America and Grenada concerning the reciprocal encouragement and protection of investment // URL: https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/en/gd-us/trt_gd_us.pdf

¹⁶⁶ Central European Free Trade Agreement URL: https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/en/cefta/trt_cefta.pdf

ko'rsatish sohasi chet ellik investor uchun "yopiq" bo'lgan, biroq hozirda ushbu soha cheklovlar doirasidan chiqarilgan.

Xorvatiyada belgilangan cheklovlar milliy xavfsizlik nuqtayi nazaridan ayrim hududlarda: chegara zonalarida, sohilbo'yi hududlarda, orollarda, o'rmon zonalarida ko'chmas mulk olishga, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni olishga aloqador.

Qurol-yarog' va portlovchi moddalar ishlab chiqarish va ularning savdosiga oid sohalarga investitsiya kiritishda xorijiy investitsiya ulushi 49% oshib ketmasligi, chet ellik jismoniy shaxslarning hunarmandchilik do'konlaridan tashqari boshqa turdagi savdo do'konlari mulkdori bo'la olmasligiga oid chekovlar Bosniya va Gersegovina qonunchiligida qayd etiladi.

Albaniyaning investitsiya huquqi esa bank va sug'urta faoliyatini amalga oshiradigan chet el investorlari uchun alohida ruxsat berish va litsenziyalash tartib-taomilini belgilaydi¹⁶⁷.

Aksariyat investitsiya bitimlari milliy rejim standarti kabi eng qulay shartlar rejimi qo'llanilishi cheklanadigan yoki istisno etiladigan muayyan sohalarni nazarda tutadi. Ushbu sohalar regional iqtisodiy integratsiya, soliq masalalari, subsidiyalar yoki davlat xaridi kabilarni qamrab olishi mumkin. Masalan, 1998 yilgi Germaniyaning namunaviy ikki tomonlama investitsiya bitimiga ko'ra eng qulay shartlar rejimi bojxona yoki iqtisodiy ittifoqlar, umumiy bozor yoki erkin savdo zonalariga a'zolikdan yoki soliqqa tortishga oid milliy qonunchilik va xalqaro shartnomalardan kelib chiqadigan masalalarga taalluqli bo'lmasligi qayd etilgan¹⁶⁸. Ushbu qoida milliy rejimdagi muayyan mavzuli istisnolar guruhiga to'g'ri kelsa, umumiy istisnolarga GATSning XIV moddasi hamda CEFTAning 18-moddasini misol tariqasida keltirish mumkin. Unga ko'ra jamoat tartibi, jamiyatning axloqiy negizlari, milliy xavfsizlik kabi masalalar bo'yicha davlatlarda muayyan cheklovlar yoki istisnolar belgilash huquqi saqlanib qoladi.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillarga asosan xulosa qilish mumkinki, milliy rejim va eng qulay shartlar rejimi standartlarining o'xshash va farqli jihatlari mavjud. Xususan, mazkur standartlar xalqaro investitsiya huquqida diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaslik prinsipi ta'minlanishiga xizmat qiladi; rivojlanish davrlari va tartibida, shuningdek shakllanishiga ta'sir o'tkazgan omillarda o'xshashlik kuzatiladi; ushbu rejimlar

¹⁶⁷ CEFTA issues paper 2, National Treatment Restrictions and Review of Bilateral Investment Treaties. – 2010. – 16–20 p.

¹⁶⁸ OECD(2004) "Most-Favoured-Nation Treatment in International Investment Law", OECD Working Papers on International Investment, 2004/02. – 3 p.

mazmunini tashkil qiluvchi terminlar va ularni qo'llash muammolarida umumiylik mavjud. Shu bilan birgalikda milliy rejim va eng qulay shartlar rejimi standartlari o'rtasidagi farqlar quyidagilarda kuzatiladi. Milliy rejimga ko'ra qabul qiluvchi davlat chet el investoriga o'zining **mahalliy investorlari** uchun nazarda tutilganidan kam bo'lmagan rejim taqdim etish majburiyatini olsa, eng qulay shartlar rejimi asosida xorijiy investorda qabul qiluvchi davlatning **boshqa davlatlar investorlariga** taqdim etadigan afzalliklardan foydalanish imkoniyati paydo bo'ladi. Bunda asosiy farq taqqoslanuvchi subyektlar doirasida aks etadi. Bundan tashqari eng qulay shartlar rejimi haqidagi band u mustahkamlangan investitsiya bitimini qabul qiluvchi davlat tuzadigan boshqa investitsiya bitimlari bilan bog'lash xususiyatiga ega bo'ladi¹⁶⁹. Ya'ni chet el investori eng qulay shartlar rejimi haqidagi bandga havola qilib boshqa investitsiya bitimlarida nazarda tutilgan afzalliklarga da'vo qilishi mumkin. Qolaversa, milliy rejim nazarda tutilgan investitsiyaviy munosabatlarga, asosan, milliy qonunchilik normalari ta'sir etsa, eng qulay shartlar rejimiga ko'ra bunday munosabatlarda yuz beradigan o'zgarishlar davlatlarning xalqaro shartnomalaridan kelib chiqadi.

REFERENCES

1. Principles of International Investment Law, R. Dolzer and Ch. Schreuer, 1st ed. – 2008. – 179 p.
2. Norfadhilah Mohamad Ali, *Appropriate Comparator in National Treatment under International Investment Law: Relevance of GATT/WTO, EU and International Human Rights Jurisprudences*. – 2014. – 162 p.
3. OECD(2004) “*Most-Favoured-Nation Treatment in International Investment Law*”, OECD Working Papers on International Investment, 2004/02. – 2 p.
4. Л.П. Ануфриева, А.А. Спектор, Принцип национального режима в регулировании международной торговли // Журнал российского права. – №10. – 2007. – 78 с.
5. North American Free Trade Agreement // URL: <http://www.sice.oas.org/trade/nafta/chap-111.asp>
6. OEPC v Ecuador, (n 18), paras168-173.
7. Feldman v Mexico, (n 15), para 171.

¹⁶⁹ OECD(2004) “*Most-Favoured-Nation Treatment in International Investment Law*”, OECD Working Papers on International Investment, 2004/02. – 9 p.

8. Kurtz, The Merits and Limits of Comparativism: National Treatment in International Investment Law and the WTO (n 102). See also UPS v Canada, Separate Statement of Dean Ronald A. Cass (n 206), para 17.
9. CPI, Inc. v Mexico, (n 98), para 120.
10. А.А. Рогозина, Некоторые особенности применения оговорок о наибольшем благоприятствовании в международном инвестиционном праве // Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. – 2017. – № 2. – 268 с.
11. UNCTAD Series on issues in international investment agreements, National treatment. – 1999. – 37 p
12. International Law Commission, Draft Articles on Most-Favoured-Nation Clauses with Commentaries, 1978. – 2005. – 23 p.
13. Agreement between the government of the Republic of Korea and the government of the Mongolian People's Republic on the mutual promotion and protection of investments // URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/1810/download>
14. Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of Jamaica for the Promotion and Protection of Investments // URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/1725/download>
15. Treaty between the United States of America and Grenada concerning the reciprocal encouragement and protection of investment // URL: https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/en/gd-us/trt_gd_us.pdf
16. Central European Free Trade Agreement URL: https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/en/cefta/trt_cefta.pdf
17. CEFTA issues paper 2, National Treatment Restrictions and Review of Bilateral Investment Treaties. – 2010. – 16–20 p.
18. Иброҳимов, А. А. Ў. (2021). КОРПОРАЦИЯНИ БОШҚАРИШДА ФИДУЦИАР МАЖБУРИЯТЛАР ВА УЛАРНИ ЎЗБЕКИСТОНДА ҚЎЛЛАШ ИМКОНИЯТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 841-853.

PIRIMQUL QODIROVNING “YULDUZLI TUNLAR” ASARIDAGI QAHRAMON OBRAZLAR TAVSIFI

Sultonova Ugilshod Saitmuradovna

Farg’ona Davlat Universiteti Amaliy ingliz tili kafedrası o’qituvchisi
Donalizasultonova4@gmail.com

Shermatova Maftuna Farhodjon qizi

Farg’ona Davlat Universiteti Ingliz tili va adabiyoti fakulteti talabasi
maftunashermatova88@gmail.com

ANNOTATSIYA

Bu maqola o‘zbek yozuvchisi Pirimkul Qodirov qalamiga mansub tarixiy roman “Yulduzli tunlar” asaridagi bosh qahramonlar Bobur, Xonzoda begim, Hurramshoh kabi obrazlarning ko‘rsatgan qahramonliklarini har tomonlama yoritib beradi. Ushbu asar Bobur hayotiga bag‘ishlangan bo‘lib, uning taxtga o‘tirgandan to vafot etguniga qadar bo‘lgan barcha janglari, qahramonliklari, yurgizgan siyosati hamda jasoratlari haqida to‘liq ma‘lumot beruvchi roman hisoblanganligi bois bu maqola ham ko‘proq Bobur Mirzoning qahramonliklarini yoritgan.

Kalit so‘zlar: obraz, badiiy obraz, tarixiy roman, qahramonlik, Temuriylar sulolasi, badiiy adabiyot.

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно описывается героизм главных героев исторического романа «Звездные ночи» узбекского писателя Пиримкула Кадырова, таких как Бобур, Ханзода Бегим, Хуррамшах. Это произведение посвящено жизни Бабура и представляет собой роман, в котором дается полный отчет обо всех его битвах, героизме, политике и мужестве с момента восшествия на престол до самой смерти, освещающий героизм Мирзы.

Ключевые слова: образ, фантастика, исторический роман, героизм, династия Тимуридов, фантастика

ABSTRACT

This article describes in detail the heroism of the main characters of the historical novel "Starry Nights" by Uzbek writer Pirimkul Kadyrov, such as Bobur, Khanzoda Begim, Hurramshah. This work is dedicated to Babur's life and is a novel that gives a full account of all his battles, heroism, policies and courage from the time of his accession to the throne until his death. It highlighted Mirza's heroism.

Keywords: image, fiction, historical novel, heroism, Timurid dynasty, fiction

KIRISH

San'atning boshqa turlari kabi badiiy adabiyot ham hayotni undagi insonlarning ruhiy holati, o'y-fikrlarini aks ettiradi. Hayot hamisha insonlarning tirikchiligi, mehnat faoliyati, kurashi, his-tuyg'ulari, kechinmalaridan iborat. Adabiyotning tasvir mavzuyi, avvalambor, insondir. Inson tasviri yo'q, u ko'zda tutilmagan joyda badiiy adabiyot ham bo'lmaydi. Shunga ko'ra adabiyotshunoslik ilmida markaziy o'rinni egallovchi tushuncha ham obraz qahramon tushunchasidir. Obraz - timsol tushunchasining keng va tor ma'nolari mavjud. Keng ma'nodagi timsol tushunchasi ijodkorning fikr-tuyg'ulari singdirilgan hayot manzarasini anglatadi, tor ma'noda badiiy asarda aks ettirilgan inson siymosini ifodalaydi. Badiiy obraz esa voqelikni faqat san'atga xos usulda o'zlashtirib va o'zgartirib xarakterlovchi estetik kategoriya. Shuningdek, badiiy asarda ijodiy qayta yaratilgan har qanday voqea ham Obraz deb yuritiladi.

Obrazda obyektiv anglash bilan subyektiv ijodiy tafakkur qorishib ketadi. Badiiy Obrazning o'ziga xos xususiyatlari real voqelikka va fikrlash jarayoniga bo'lgan munosabatda aniq namoyon bo'ladi. Obraz voqelikning badiiy in'ikosi sifatida real mavjud obyektning hissiy aniq, tayin zamon va makonda davom etgan, moddiy tugal, o'zicha yetuk xususiyatlariga ega bo'ladi. Badiiy obrazni real obyekt bilan chalkashtirmaslik kerak; u shartlilik, ramziylik xususiyati bilan real voqelikdan farq qiladi va asarning ichki «illyuziyali» olamini tashkil qiladi. Obraz voqelikning oddiy in'ikosi bo'lmay, balki uni umumlashtirib, alohida, o'tkinchi, tasodifiy hodisaning eng mohiyatli, o'zgaruvchan, muqim, adabiy jihatlarini ochib beradi.

“Yulduzli tunlar” — o'zbek yozuvchisi Pirimqul Qodirov qalamiga mansub tarixiy roman. Asarda Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti haqida so'z yuritiladi. Muallif mazkur roman ustida o'n yil davomida ish olib borgan. „Yulduzli tunlar“ga „Boburnoma“ hamda „Humoyunnoma“ asarlari asos bo'lgan. Bu asar dunyoga mashhur o'zbek hukmdori, atoqli shoir, o'z davrining qomusiy bilimlari bilimdoni Zahiriddin Muhammad Bobur hayotiga bag'ishlangan asar bo'lib, zamonaviy o'zbek romanchiligining yetuk namunasi hisoblanadi. O'zbekiston Xalq yozuvchisi Pirimqul Qodirov ushbu roman o'zining talabalik yillaridagi Amir Temur va Bobur Mirzo shaxslariga ixlosmandligi hosilasi ekanini aytgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

"Bobur mirzoning hayoti va faoliyatiga oid mavzular ummonday cheksiz. Bu ummonda o'nlab, yuzlab adabiy kemalar suzishi mumkin. «Yulduzli tunlar» ana shu majoziy kemalardan biri tarzida yuzaga keldi. Uni 1972-yilda ilk bor yozib nashrga

topshirganimda tog‘day bir yuk yelkamdan tushganday bo‘lgan edi. Lekin mustabid tuzum tazyiqi ostida roman olti yil chop etilmay yotdi. Bu yillar davomida o‘sha zalvarli yukni yana yelkamda ko‘tarib yurganday bo‘ldim. Bobur mirzo temuriylar sulolasini halokatdan qutqarib, asrdan-asrga, mamlakatdan-mamlakatga olib o‘tganligi, bu ulug‘ sulola Hind zaminida yana uch yuz yildan ortiq davr surganligi o‘sha yillardayoq dilimda hayrat va iftixor tuyg‘usini uyg‘otgan edi", deb yozadi adib roman so'zboshisida. Bu asar Movarounnahrdek ulkan saltanatning parchalanib ketishi, Temuriylar sulolasining inqirozi, hokimiyatga erishish ilinjida taxt talashib, bir-birlariga qilich ko'targan og'a-ini, tog'a-jiyanlarning fojiaiy qismati aks ettirilgan. Roman voqealari orqalio'quvchi tarixda Temuriylar o'rtasidagi nizolar, fitna, fisq-u fasod tufayli yuzaga kelgan qonli urushlar, oqibatida ayovsiz xunrezliklar behad qonxo' r beklar zulmidan sillasi butkul quriganxalqning g'oyat nochor ahvoli va uyushqoqlikdan bexabar Temuriylarni Shayboniyxon qanchalar oson mahv etgani bilan tanishadi. Roman ikki qismdan iboratligi, birinchi qismda Movarounnahr voqealari, ikkinchi qismda Afg'oniston, Xuroson va Hindistonda bo'lgan hodisalar aks etishini Bobur shaxsiyati birlashtiradi. Syujet, kompozitsiya va qahramon hayotining bunday dedektiv xususiyati qiziqarli va nishob ekanligi uning o'ziga xos, ziddiyatli dialoglar, nafis, halokatli tasvirlar va psixologik monologlarni kashf qiladi. Avvalgi muvaffaqiyatsizlik va keyingi muvaffaqiyatlarning sabablari yorqin ko'rsatiladi.

Adib 80-yillarda „Yulduzli tunlar“ romanining mantiqiy davomi sanalmish, Boburning farzandi Humoyun va nabirasi Akbar Jaloliddin Muhammad hayoti haqida hikoya qiluvchi „Avlodlar dovoni“ romanini yozgan. „Yulduzli tunlar“ dunyoning bir necha tiliga, jumladan, rus, qoraqalpoq, qirg‘iz, qozoq, urdu, turkman, hind hamda bengal tillariga tarjima qilingan.

Zahiriddin Muhammad Bobur 14 fevral 1483-yilda Andijonda tug‘ilgan va Amir Temurning beshinchi avlodi, Farg‘ona hukmdori Umarshayxning eng katta o‘g‘il farzandi edi. Boburning onasi — Qutlug‘ Nigorxonim o‘qimishli va oqila ayol bo‘lib, Boburga hokimiyatni boshqarish ishlarida faol ko‘mak bergan, harbiy yurishlarida unga hamrohlik qilgan. Bobur otasi Umarshayxning erta o‘limi tufayli 12 yoshda taxtga chiqdi.

Boburning birgina maqsadi bobosi Amir Temur barpo etgan davlatni qayta tiklash va u bu yo‘lda avvalo ko‘hna shahar Samarqandni bosib olishga harakat qila boshladi. Samarqandni qo‘lga kiritish yo‘lida olib borilgan bir nechta janglardan so‘ngina Bobur Samarqandni qo‘lga kiritishga muvaffaq bo‘ldi.

“Bobur o‘z diniy e‘tiqodini e‘zozlab, mashoyix va dindorlarni izzat-u ehtirom qilsa-da, ularni o‘z siyosiy muammolariga doxil bo‘lishlariga imkon bermas va firqaparastlik xususidagi maslahatlarni qabul etmasdi. U, shuningdek, mazhab, tabaqa va boshqa ixtilofli masalalarning saroyda tarqalishiga izn bermasdi. Garchi Bobur taqvoli musulmon bo‘lsa ham, mazhabiy «junun»ga moyil emas edi. Ha, hukmdor hind va afg‘on amir - lari salohiyatiga u qadar e‘timodi bo‘lmasa-da, ularga doim munosib muomala qilib, do‘stona munosabatda bo‘lardi... Bobur nainki mamlakatda siyosiy ahvolni o‘zgartirdi, balki saltanatni g‘arbiy viloyatlar bilan birlashtirdi. Kushon rojaliklaridan keyin Afg‘oniston va Hindistonning o‘zaro aloqalari uzilgan va sobiq «Turk sultonlari» hukmronligida chegaralar qarovsiz holga tushgan edi. Bobur esa Afg‘oniston va Hindiston o‘rtasida o‘z saltanatini barpo qilib, so‘ng o‘rtadagi shimoliy va janubiy chegaralarini mustahkamladi. Qachonlardir jang-u jadal maydoni bu sarzamin savdo-tijorat hamda madaniy-ma‘rifiy markazga aylandi»1

Asar faqatgina Bobur hayotiga bag‘ishlanmay balki oddiy qora xalqning kechmishlarini ham tasvirlab bera olgan, shuni hisobga olib asar quvalik oddiy dehqon farzandi bo‘lgan Tohir va Robiyaning sevgi qissasi bilan boshlanadi. Quvaga yov bostirib kelayotgani xabari berilganda xalq sarosimaga tushadi ammo jangchilar dushmanlarga hech narsa qila olishmasliklarini anglab Tohir hamda do‘stlari kelishib tunda hech kim yo‘qligidan foydalanib Quvaga kirish yo‘lidagi Quvasoy ko‘prigini arralab, qanotlarining ancha joyini sindirib tashlashadi. Tongga yaqin dushman askarlarining ba‘zilari ko‘prikdan siyrak saf bilan o‘tib ketishadi ammo ulardan keyin kelayotgan saflari juda qalin bo‘lganligi tufayli ko‘prik sinib ketib ko‘p sonli jangchilar va tuyalar soyda oqib ketadi. Ko‘prik hodisasi sabab dushman tomon ko‘p talafot ko‘radi va sulh taklif qilishga majbur bo‘ladi. Ne- ne beklarning qo‘lidan kelmagan xaloskorlik qalblari vatanparvarlik ruhi bilan yo‘g‘rilgan tavakkalchi yigitlarning qo‘lidan kelgani hammani hayratga soladi va haqiqiy qahramonlik nimaligini, yurtga, tug‘ilib o‘sgan makonga bo‘lgan muhabbat qanday bo‘lishini oddiy tuyulgani bilan katta jasorat talab qiladigan fidoiylik bilan ko‘rsatib berishadi.

Umarshayx vafotidan keyingi toj-u taxt tashvishlari Boburni tinimsiz fikrlashga va izlanishga majbur qildi. Mana shunday og‘ir sharoitda ham u zo‘ravon beklardan biri Ahmad Tanbalning Xonzoda begim bilan turmush qurmoq istagiga qarshi chiqdi, chunki Tanbal yomon beklardan bo‘lib Boburga qarshi tomonda ot surar, ichki nizolarni keltirib chiqarar edi lekin Bobur Tanbalga rad javobini bersa ichki kurashlarni avj olishi va ba‘zi beklarning unga qarshi bo‘lib qolishini bilib turib ham o‘z opasi Xonzoda begimning istagiga qarshi borolmadi va opasini bekning tajovuzidan qutqarib qoldi, chunki Begimning ko‘ngli boshqa birovda edi. Bu yerda

biz Boburning nafaqat jismonan balki ma'nan ham yetuk inson ekanligiga amin bo'lamiz. U opasi bo'mish Xonzoda begimning xohishiga qarshi borolmaydi chunki bu yerda ko'ngil ishi turganini u ich-ichidan his qila oladi va yagona egachisining baxtli bo'lishini har nedan ko'p xohlardi.

Asar davomida Xonzoda begim tomonidan ko'rsatilgan ko'plab qahramonliklarga duch kelishimiz mumkin. Ulardan biri, Bobur Samarqandda hayot va o'lim orasida behush bo'lib yotgan paytida bundan xabar topgan Andijon qal'a himoyachilarining bir qismi fitnachilar tomonga o'tib ketadi, aynan shu paytda Andijonga yov bostirib kelayotganini ko'rgan Xonzoda begim erkakcha to'n va bo'rk kiyib, beliga kamar bog'lab, xanjar osib hayot- mamotlari qil ustida turgan qal'a himoyachilariga ko'makka boradi. Bu harakati bilan u xatto ko'p yigitlarning qo'lidan kelmaydigan qahramonlikka qo'l urib oz sonli jangchilar bilan qal'ani himoya qilishga urinadi. Xonzoda begimni biz To'marisga qiyoslasak bo'ladi, chunki har bir o'zbekda Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Bobur Mirzo, Alisher Navoiy, To'maris, Bibixonimlarning qoni oqmoqda ekan, har bir o'zbek o'g'il va qizlari o'z yurti uchun Xonzoda begim kabi jonini garovga qo'yib bo'lsa ham o'z yurtini himoya qilishga tayyordirlar.

Asar davomida Xonzoda begim inisi Boburni va oila a'zolarini himoya qilib Samarqanddan sog'-salomat chiqib olishlari uchun o'z orzulari va baxtini qurbon qiladi va yovuz shoh bo'mish Shayboniixoniga turmushga chiqadi. "Yulduzli yunlar" asari bunday qahramonliklarga juda boy asardir. Lekin ulardan eng ta'sirli qahramonlik Xonzoda begimning o'g'li bo'lgan Hurramshoh tomonidan ko'rsatilgan bo'lib hali 10 ga ham kirmasdan tog'asi Bobur uchun o'z jonini xatarga qo'yib jangga kiradi va bir daydi o'q tufayli vafot etadi.

Bobur garchi bobosi Amir Temur davlatini qayta birlashtirmagan bo'lsada Hindistonda tinch va osuda hayot tarzili davlatni tuzishga muvaffaq bo'ladi. Bu haqida ko'plab atoqli olimlar va yozuvchilar o'z fikrlarini bildirib o'tishgan: Rumer Goden: "Bobur bunyod etgan davlat garchi bobolariniki singari bepoyon mintaqalarga yoyilmagan bo'lsa-da, u o'z saltanatining sultoni, buyuk imperatori darajasiga ko'tarildi. O'z mulkida boshqaruv tizimini mahkam tutib, uni mohirlik bilan idora qildi. Bu o'lkani 332 yil davomida mahorat bilan boshqargan buyuk sulolaga asos soldi".

XULOSA

Adib asarning oxirini ham ta'sirli qahramonliklar bilan yakunlagan. Asarning oxirida Bobur o'g'li Humoyunni dardini o'ziga oladi va shu kundan boshlab

Humoyun tuzala boshlaydi, ammo Boburning ahvoli kundan-kunga yomonlashib boradi. Ko'plab tabiblar Humoyunning dardiga davo topa olishmaydi va uning tuzlishi uchun eng qadrli narsa bag'ishlansagina dardiga davo topilishini takidlashganda, Bobur hech o'ylab o'tirmasdan o'glining dardini o'ziga oladi va mana shu kasallikdan vafot etadi.

REFERENCES

1. Sultonova O'g'ilshod (2020) "Ilm sarchashmalari", Urganch davlat universitetining ilmiy-metodik jurnali - Urganch, 2020-yil 8-son 190-193 betlar
2. Ko'chirma N. G'. Nizomiddinovning «Boburiylar davri Hindiston turkiy tili va adabiyoti» kitobidan olindi. – Toshkent, 2010, 46–48-betlar
3. “Yulduzli tunlar” “Sharq” nashriyoti-2016
4. 11- sinf adabiyoti 1- qism
5. www.ziyouz.com.kutubxonasi
6. <https://tafakkur.net>

ЦВЕТОВАЯ ГАММА В ЛИРИКЕ А.ПУШКИНА

Муродова Дилдора Арабовна

Учитель русского языка и литературы СГОШ № 3

Бухарская область Ромитанский район

АННОТАЦИЯ

Статья посвящается изучению колоративной лексики в лирике А.Пушкина, которая является основой в изучении между цветом и содержанием происхождения цветового символа. Здесь мы рассмотрим творчество А. Пушкина на предмет выявления цвета с лингвистической точки зрения.

Ключевые слова: «Символика цвета», цветовая гамма, лингвистический анализ.

ABSTRACT

The article is devoted to the study of color vocabulary in the lyrics of A. Pushkin, which is the basis for the study between color and the content of the origin of a color symbol. Here we will consider the work of A. Pushkin in order to identify color from a linguistic point of view.

Key words: "Color symbolism", color scale, linguistic analysis.

ВВЕДЕНИЕ

Использование цвета в произведениях А.Пушкина является дополнительным средством выявления своеобразия в стилистике, как единичного произведения, так и творчества писателя в целом. А. Пушкин принадлежит к числу тех редких писателей, которые изменяют колоратив лексики в зависимости от жанра и тех задач, которые рассматриваются в художественных произведениях. Именно в этом он отличается от таких великих творцов, как Толстой Л.Н., Тургенев И. С., Лермонтов М.Ю., Державин Г. Д., для произведений, которых характерно единство и цветовое постоянство. А.С. Пушкин мог определить роль цвета в произведениях, которые он создавал.

Здесь мы можем рассмотреть смысловой объём цветообозначений поэтического текста лирики А.Пушкина путём выявления концептуальных связей используемых языковых средств. Так же анализом контекстных смыслов лексико-семантических колоративов обнаружены способы явлений окружающей поэта действительности, раскрыты формы авторской позиции на

фоне обогащённого текста. В сказке «О царе Салтане....» (например: скорлупки золотые, синее море, лебедь белая) [2, с.68].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В творчестве А.Пушкина можно выделить три основных типа цветовой символики. Цвет сам по себе представляет собой первый тип цветового символа, который отличается многозначностью. (Например: светлица- светлая комната, красная девица, чернявенька) [3,с. 67].

Вторым типом цветового символа является цветовое сочетание, содержащее два и более цветов, составляющих символическое целое. (Например: в синем небе, клёв кровавый, лебедь белая, венец золотой) [1,с. 72].

Третий тип представляет собой соединение цвета и формы цветового символа. Количество цветовых символов достаточно ограничено. Наиболее часто в этом качестве используются «основные цвета», к которым обычно относятся - жёлтый, зелёный, синий, красный, чёрный, белый. (Например: чистый изумруд, золотой орех, синя моря) [4,с.177].

Таким образом, цвет – это представление жизни человека во всех проявлениях его сознания. В «смысловой и семантической» поэзии А.Пушкина значительное место принадлежит цветовой лексике. Цветовые атрибуты позволяют более точно, и в то же время более ярко и образно описать признаки качества, цветовой гаммы свойства реалий окружающей действительности, изображаемых поэтом. (Например: мутном небе, бледное пятно, тучи мрачные желтела, голубыми небесами, блестя на солнце снег лежит, лес чернеет, ель зеленеет, янтарным блеском) [5,с. 41].

Категория цветообозначения широко исследуется на сегодняшний день. Вместе с достижениями литературы, лингвистика подчёркивает перспективы для научного описания лексико-семантической организации цветообозначения в произведениях А.Пушкина. Произведения А.Пушкина занимают центральное место в изучении русского языка и литературы, а сам поэт является символом современного литературного языка.

Язык А. Пушкина - это выражение народного духа, его культуры. В произведениях А. Пушкина колоративная лексика выражается в форме имён прилагательных. (Например: дуб зелёный, клёв кровавый, и за белыми стенами). [6,с.577]. В значительной степени лексическая сочетаемость связана с особенностями русской национальной картины мира, отражает особенности

восприятия и объектов окружающей действительности. (Например: в колымагах золотых, город златоглавый) [6,с.578].

В произведениях А. Пушкина широко употребляются сочетаемостные свойства прилагательных, а так же сочетаемостный потенциал прилагательных зависит от определяемого в контексте существительного, через которое прилагательное соотносится с обозначением цвета или предмета. Белый, это цвет масти, краски: бесцветный, противоположный чёрному. (Например: белые стены, чёрною крестьянкой). [4,с. 192]. О значимости колоративной лексики в поэтической системе А. Пушкина свидетельствует частотность их употребления. (Например: в синем небе, синем море). [2,с. 57].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В данной работе не случайно приходится говорить о цветообозначении в лирике А. Пушкина. У А.Пушкина можно встретить большое количество имён прилагательных мотивирующих цвет, также время вечности и время бытия. При этом в его работах можно обнаружить истоки прагматических потенций колоративов , используемых поэтом , выявить важнейшие особенности авторского идиостиля , отражение в семантической структуре и употреблении цветовых номинаций .

В статье мы постарались дать разностороннюю характеристику понятия колоративной лексики в « лингвистической картине мира»; предприняли попытку выяснить, как посредством цвета отображаются языковые особенности «слова» в лирике А.С.Пушкина.

Поэтические произведения такого выдающегося мастера художественного слова, как А.Пушкина, принадлежат к числу феноменов с особенностями в значении использованных языковых средств. Цвет для А.Пушкина – это представление жизни человека во всех проявлениях его сознания.

REFERENCES

1. Алефиренко, Н.Ф. Значение и смысл в структуре языковой личности / Тезисы докладов.- М.: Юрайт, 1995.
2. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в рус.яз. М.,1975
3. Вайндорф-Сысоква, М.Е.Педагогика.-М.: Юрайт,2016.
4. Василевич А.П. Цветонаименование как хар.языка писателя// Учен.зап. Тарт унив.1983 Вып.
5. Жирмунский В.М. Теория стиха. Л.,1975
6. [https:// voluch.ru/th/7/ 25/606](https://voluch.ru/th/7/25/606)

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI RIVOJLANTIRISHDA JISMONIY MADANIYATNING O'RNI

Ulug'bek Murodjon o'g'li Zokirov

Chirchiq davlat pedagogika instituti

“Jismoniy madaniyat” kafedrası o'qituvchisi

goldman.ulugbek@gmail.com

Mohira Choriyeva Elbekovna

Chirchiq davlat pedagogika instituti

“Jismoniy madaniyat” yo'nalishi 1–bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida sog'lom turmush tarzini rivojlantirishda jismoniy madaniyatning o'rni va umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchi yoshlarni sog'lom turmush tarziga jalb etish g'oyalari va sog'lom turmush tarzini rivojlantiruvchi gimnastika mashqlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *sog'lom turmush tarzi, jismoniy madaniyat, gimnastika mashqlari, sog'lom turmush tarzini rivojlantirish, jismoniy sifatlar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается роль физической культуры в развитии здорового образа жизни в общеобразовательных школах и идеи приобщения учащейся молодежи к здоровому образу жизни в общеобразовательных школах и гимнастические упражнения, способствующие здоровому образу жизни.

Ключевые слова: *здоровый образ жизни, физическая культура, гимнастические упражнения, развитие здорового образа жизни, физические качества.*

ANNOTATION

This article discusses the role of physical culture in the development of a healthy lifestyle in general secondary schools and the ideas of engaging young people in a healthy lifestyle in general secondary schools and a healthy lifestyle. developmental gymnastic exercises will be considered.

Keywords: *healthy lifestyle, physical culture, gymnastics, healthy lifestyle development, physical qualities.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarida sog'lom turmush tarzini rivojlanirishi hozirgi kundagi ta'lim sohasining ustuvor

yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Albatta, o'quvchi yoshlarni jismoniy tarbiya va sportga qiziqishini oshirish, salomatligini mustahkamlash, sog'lom turmush tarziga qat'iy rioya qilishlarini va shu bilan birga sport bilan muntazam ravishda shug'llanishlarini ta'minlash maqsadida joylarda (maktabgacha ta'lim muassasalarida, maktab, akademik litsey, kasb-hunar texnikumlarida, oily ta'lim muassasalari)da o'quvchilarning sportga bo'lgan qiziqishlarini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport obyektlarini qurish, rekonstruksiya qilish, kapital ta'mirlash va jihozlash ishlarini moliyalashtirish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2019-yil 26-avgustdagi PF-5787-son farmoni" qabul qilindi. Mazkur farmon negizida, mamlakatdagi barcha ta'lim maskanlari (maktabgacha ta'lim muassasalari, maktablar, akademik litsey, kasb-hunar texnikumlarida, oily ta'lim muassasalari)da barcha jismoniy tarbiya va sport obyektlarini qurish, qayta ta'mirlash va sport jihozlari bilan ta'minlash ko'zda tutilgan. Qayerda yaxshi shart-sharoit bo'lsa o'sha yerda albatta rivojlanish bo'ladi. Shunday ekan sport sohasida ham barcha shart sharoitlar mujassam bo'lsa, ya'ni, mashg'ulot zallari, har xil sport turlariga ixtisoslashgan maxsus shug'llanish maydonlari, barcha sport turi, jihozlari bilan yetarlicha ta'minlansa, albatta ularga malakali pedagog va murabbiy, trenerlar ta'lim bersalar, nafaqat sog'lom turmush tarzi balki, sport sohasida ham qiziqishlari oshib, ma'lum bir sport turini hayotlarining mazmuniga aylanishi ehtimoldan holi emas.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Sog'lom turmush tarzi tushunchasiga keladigan bo'lsak, sog'lom turmush tarzi – inson salomatligini yaxshilash va muhofaza qilishga qaratilgan faol harakatlar hisoblanadi. Sog'lom turmush tarzi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi "Jismoniy madaniyat" sohasining yetakchi olimlaridan Sh.X. Xonkeldiyev va boshqalar "Sog'lom turmush tarzi jismoniy madaniyati" nomli darslik chiqargandir. Darslikda O'zbekiston Respublikasi ta'lim sohasiga qamrab olingan e'shlar ya'ni umumiy o'rta ta'lim maktabi, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun foydali ma'lumotlar berib o'tilganidir. "Sog'lom turmush tarzi jismoniy madaniyati" darsligida o'quvchilarning kunlik harakat faoliyatlari tartibga solish doirasida aniq ko'rsatilgan. Ya'ni har bir o'quvchi o'zining kun tartibini o'qituvchisi bilan mustaqil ravishda tuzib chiqmoqligi nazarda tutilgan. Kun tartibning doimiy ravishda bo'lishi har bir o'quvchining organizmining ichki va tashqi holatlarini rivojlantirishga katta xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'lumki, inson salomatligi ko'p sohalar bilan bevosita bog'liq. Bunda tibbiy va gigienik talablar, dam olish, ovqatlanish, uyqu, madaniy hordiq chiqarish kabilar muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning tarkibida esa, amaliy jihatdan real harakat qilish(suzish, yugurish, sakrash, yuk ko'tarish, nafas olish va shu kabilar tabbiy harakatlar) eng muhimi hisoblanadi. Tabiiy harakatlarni sifatlash, takomillashtirishda jismoniy mashqlar, sport turlari, sayohatlar, sayohatlar va xalq milliy o'yinlari to'laqonli xizmat qila oladi. Jismoniy madaniyat va sport mazmuni ma'lum maqsadlarga qaratilishi bilan birgalikda, ular aholining, ayniqsa o'quvchi yoshlar, talabalarning jismoniy barkamolligini tarbiyalashga yo'naltiriladi. Bu esa ma'naviy va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlangan insonni yetishtiradi. Demak, sog'lom turmush tarzi mazmunida jismoniy tarbiya, sport, sayohat va xalq milliy o'yinlari o'ziga xos xususiyatni kasb etadi.

Bilamizki, mamlakatimizda ta'lim muassasalarda, korxona va zavodlarda ish unumdorligini oshirish maqsadida, sog'lomlashtiruvchi gimnastika turuga kiruvchi, ishlab chiqarish gimnastikasini qo'llab kelinmoqda. Ishlab chiqarish gimnastikasi, mehnatkashlar sog'ligining mustahkamlashga yordam beradi, va shu asosida mehnat unumdorligining o'sishiga hamkorlik qiladi. Huddi shu tarzda mamlakatimizdagi barcha ta'lim maskanlari jumladan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida "Ertalabki badan tarbiya"ni keng targ'ib qilish maqsadida, maktablarda dars soat boshlanishidan 10-15 daqiqa oldin, o'quvchi yoshlar va ustoz pedagoglar bilan birgalikda musiqa jo'rligida ertalabki badan tarbiya mashqlari qilinib, o'quvchilarning ham psixologik ham fizologik jihatdan, va kayfiyatlarini a'lo darajada qilib darslarni ko'tarinki ruhda boshlashlarni ta'minlaydi. Albatta ertalabki badan tarbiya insonni kun davomida jismonan tetik baquvvat, kayfiyatini a'lo darajada bo'lishini, va eng muhimi kun davomidagi ish, o'qish unumdorligini, inson energiyasining ta'minlovchi asos hisoblanadi.

Ma'lumki, jismoniy tarbiya va uning vositalari (umumrivojlantiruvchi mashqlar, o'yinlar, sport turlari, piyoda yurish, sayohatlar va boshqalar) o'ziga xos xususiyatlarga ega, ya'ni faol amaliy harakatlar (jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish) natijasida inson tanasidagi barcha bo'g'inlar, mushaklarni harakatga keltiradi. Jismoniy tarbiya va sport bilan doimiy shug'ullanish esa jismonan chiniqishni ta'minlaydi. Bunda nafas olish tezlashadi va chuqurlashadi, qon aylanish tizimi gavdani qizdiradi va hujayra, to'qimalarni yaxshi oziqlantiradi. Shuningdek, jismoniy mashqlar ovqatni hazm qilish va asablarni tinchlantirish, mustahkamlashga bevosita xizmat qiladi. Shu asosda salomatlikni yaxshilash, jismonan chiniqish va

sport mahoratini tarbiyalash amalga oshiriladi. Bu harakatlarni amalga oshirishda shug'ullanuvchilarning yoshi, jinsi, salomatligini hisobga olish zarur. Demak, jismoniy mashqlar salomatlik, bardamlik va chiniqish manbaidir.

Jismoniy mashqlar shaklan va mazmunan xilma-xildir. Ularni quyidagi asosiy guruhlariga bo'lish mumkin:

- 1) Ertalabki gigienik gimnastika mashqlari, ya'ni gavda harakati, ayniqsa bo'g'inlarni ishga soluvchi har xil harakatlar (yurish, yugurish, sakrash, egilish, burilish, siltash, cho'zilish va boshqalar).
- 2) Bo'sh vaqtlarda (dam olish kuni, kechki paytlar va ertalab) umumrivojlantiruvchi jismoniy harakatlar qilish. Bunda aniq maqsad yo'lida (chiniqish, kuch orttirish mumkin).
- 3) O'quvchi yoshlar, va talabalar jiamoniy tarbiya darslarda bajaradigan mashqlar, o'yinlar, musobaqalar va boshqalar).
- 4) Sport to'garaklaridagi mashg'ulotlarda ishtirok etish.
- 5) Dam olish kunlari va ta'til paytlarida sayohatga chiqish.[1]

Deyarli barcha mashqlar va turli harakatlarni bajarishda takrorlanmas usullardan foydalaniladi va ularning me'yorlari ham turli-tuman bo'ladi. Misol uchun: turgan joyda o'tirib turish mashg'ulotini kimdir tez, kimdir sekin bajaradi. Kimdir bu mashg'ulotni 5-10 marta takrorlay oladi, yana kimdur esa 20-30 marotaba takrorlay olishi mumkin. Bu turdagi holatlar barcha turdagi mashg'ulotlar va faol harakatlarda ham uchraydi.

Demak, shug'ullanuvchining salomatligi va jismoniy holatiga qarab mashqlarni tanlash hamda ularni boshqarish yo'llari, miqdorlari, hajmlarini ustozlar hamda har bir kishi bilishi shart. Maktabgacha ta'lim muassasalarida yoki umum ta'lim maktablaridagi o'quvchi yoshlarga ularning yoshiga ham jismoniy ham ruhiy tomonlama to'g'ri bo'lgan mashg'ulotlar bilan shug'ullanishini ta'minlashimiz lozim. Ya'ni har bir o'qituvchi pedagog yoki murabbiy yuklamani to'g'ri taqsimlashi lozim. Yoki bo'lmasa, bolani yoshlikdan chiniqtinish maqsadida 6-8 yoshligidanoq yuklamasi og'ir bo'lgan sport turlariga jalb etishadi. Natijada hali chiniqmagan, maxsus jismoniy mashqlarga jismonan tayyor bo'lmagan bola organizimiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Mutaxasislarning fikricha: "Rivojlanib kelayotgan bola organizimini chiniqtirish maqsadida, uni Suzish sport turiga berish lozim. Natijada bola chiniqadi ham jismonan ham ruhan maxsus mashqlarni yuklamasiga organizim tayyor bo'ladi.

Sog'lom turmush tarzini rivojlanitirish uchun gimnastika mashqlari (1-4-sinflar kesimida)

№	Mashg'ulot nomi	Mashg'ulotning o'quvchi organizimiga ta'siri
1.	Turgan holatda oyoq ikki yonga ochilib, yarim o'tirgan holda o'tirib turish (20-30marta)	O'quvchining oyoq muskullariga to'g'ri ijobiy ta'sir ko'rsatadi
2.	Turgan holda oyoqlarni bir biriga parallel qilib, yarim o'tirgan holatda o'tirib turish (20-30marta)	O'quvchining oyoq muskullariga ijobiy ta'sir qilib, shpagat uchun palslarni ochishga ko'maklashdi
3.	Shved devorini o'ziga tortib turgan holda har 20-30 hisobda oyoqlarni almashtirib boshning yon qismiga tekkazib turish (30-40 sekund)	O'quvchining umrtqa pog'onasini to'g'ri, tekis shakllanishi, oyoq muskullariga ijobiy ta'sir qilishi, shpagat uchun palslarni ochilishiga ko'maklashadi
4.	O'tirgan holatda oyoq tovonlarini bir biriga tekkazib, bel bukilmagan holda boshni yerga tekkazish mashg'ulot nomi "Kapalak" (30-40sekund)	O'quvchining umrtqa pog'onasini to'g'ri, tekis shakllanishi, shpagat uchun palslarni ochilishiga ko'maklashadi
5.	O'tirgan holatda oyoqlarni juftlab, tananing gavda qismini tizzalarga tekkazib turish (30-40sekund)	O'quvchining umrtqa pog'onasining egiluvchanligini va chidamliligini oshiradi, qad-qomatning to'g'ri shakllanishiga ko'mak beradi
6.	Yuza yotgan holatda qo'llarga tayanib, oyoq uchlarini boshga tekkazib turish mashg'ulot nomi "Savadcha" (20-30marta)	O'quvchining umrtqa pog'onasining egiluvchanligini taminlaydi, oyoq muskullarining cho'zilib, elastikligini oshiradi
7.	Yon tomonga yotgan holatda qo'lning tirsak qismiga tayangan holda oyoqlarni uch qismini uchli qilib teppaga pastga har 20-30 hisobda qarshi oyoq to'pig'iga tekkazish (20-30marta)	O'quvchining oyoq muskullariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, tananing son qismidagi muskullarning elastikligini oshiradi, gavdani va umrtqa pog'onasini to'g'ri shakllanishini ta'minlaydi
8.	Tizzalarda turgan holatda boshni orqaga egib, qollarni oyoqlarning	Mashg'ulot yordamida o'quvchi tananing bo'yin qismi va umrtqa

	uchiga tekkazib turish mashg'ulot nomi "Peramida" (20-30marta)	pog'onasining egiluvchanligini oshiradi. "Ko'prik" mashg'uloti tayanchi hisoblanadi
9.	Murabbiy va yordamchi o'quvchi yordamida shpagatga o'tirgan o'quvchini bir oyog'ini boshning yon qismiga tekkazib turish(eslatma:yordamchi o'quvchi shpagat holatida turgan oyoqni bosib ushlabturib, tekisligini, tizzalar bukilmassligini va oyoqlar yerdan uzilmassligini nazorat qilib turadi.)Har 20-30 hisobda oyoqlar almashtiriladi (20-30 marta)	Mashg'ulot yordamida tananing son qismi muskullari to'liq egiluvchanligi ta'minlanib,qad-qomad to'liq shakllanishiga, o'quvchi Shpagat mashg'ulotini o'zlashtirishiga va"Поперечный шпагат" mashg'ulotiga tayanch vazifasini o'taydi
10.	Yuqoridagi mashg'ulotdan so'ng,o'quvchi shpagatga o'tiradi,oyoqning son qismi tekis yerdan uzilmagan holatda,tizzalar tepaga qaratilib yerdan uzilmagan holda,oyoqlar uchli qilinib,o'quvchi "Поперечный шпагат"ga o'tqaziladi (20-30 marta)	Ushbu mashg'ulotdan keyin o'quvchining Shpagat uchun ochiladigan palslari to'liq ochilib,qad-qomadning go'zal shakllanishini, oyoq son qismining muskullari egiluvchanligiga sabab bo'ladi
11.	"Колесо"mashg'uloti.Bunda 3 xil salto turlari qo'llaniladi.1)ikki qo'llab salto otish; 2)ikki qo'llab salto o'tgan holda fazoda tekis turib oyoq juftlanib, oyoq uchlari bir biriga tekkazdiriladi; 3)bir qo'llab salto otish;(Eslatma:yuqoridagi 2 turdagi saltoni o'zlashtirgan o'quvchi, 3-turdagi mashg'ulotni o'zlashtira oladi) (6-8marta).	Mashg'ulot yordamida o'quvchi qo'llarga tayangan holda fazoda gavgdani harakatlantiradi, natijada tananing gavgda, tirsak, bilag qismlarining chidamliligini ta'minlaydi.Umrta pog'onasini egiluvchanligini oshiradi

Yuqoridagi mashg'ulotlarni umumiy o'rta ta'lim maktablarida, maktabgacha ta'lim muassasalarida, maxsus gimnastika to'garaklarida uslubiy qo'llanma sifatida qo'llanilishi mumkin. Mashg'ulotlar natijasida sog'lom turmush tarzini rivojlantirish

mazkur mashqlar bilan muntazam ravishda shug'ullanadigan o'smirlarda qad-qomatning tik bo'lishi, umrtqapog'onasining to'g'ri shakllanishi, tananing bo'yin, qo'l, bel, oyoq muskullarining elastikligini oshirib, jismoniy sifatlardan egiluvchalik, jidamlilikni rivojlantiradi va bolaning salomatligini mustahkamlovchi asos vazifasini o'taydi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz lozimki umumiy o'rta ta'lim makhtalarida va barcha ta'lim muassasalarida, butun jamiyatimizda so'g'lom turmush tarzini rivojlantirish va uni targ'ib qilish, yoshlar va aholining sport bilan muntazam ravishda shug'ullanishini ta'minlash, kun tartibiga, ertalabki badan tarbiyaga qat'iy rioya qilishlari va o'zlarining reprodktiv salomatliklariga jiddiy qarashlarini ta'minlash faqatgina biz pedagoglar va shu sohaning mataxislarigagina mas'uliyatli vazifa emas, balki, butun jamiyatimizdagi insonlarning zimmasidagi muhim va mas'uliyatli vazifa hisoblanadi. Zero, sog'lik- umr garovi.

REFERENCES

1. Zokirov, U. (2021). Individual features of development of information and communicative competence in masters of higher pedagogical education. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(03), 486-491.
2. Zokirov Ulugbek Murodjon ogli. Scientific and Theoretical Bases of Didactic Principles of Development of Information – Communicative Competence in Masters of Higher Pedagogical Education of the Republic of Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*. № 25 (4), 2021. 8896-8903. <http://annalsofrscb.ro/index.php/journal/article/view/3612>
3. Зокиров У.М. “Эркин курашчиларнинг умумий ва махсус жисмоний тайёргарликларини такомиллаштириш усуллари”. *The journal of academic research in educational sciences*. № 1 (2), 306-314. (2020).
4. Зокиров У.М. “Совершенствование тренировочного процесса студентов факультета физической культуры специализирующихся в спортивной борьбе” маг. Диссертация ФерГУ 2020 г. 25,26,27,28.
5. Зокиров, У. М. Ў. (2021). БОШЛАНГИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯЛАШДА ХАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 2(2).
6. Зокиров, У. М. Ў. (2021). УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИНИ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ДАРСЛАРИДА МИЛЛИЙ ХАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАРНИ БАЖАРИШ ОРҚАЛИ ЖИСМОНИЙ

ТАЙЁРГАРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ. *Academic research in educational sciences*, 2(4), 1166-1171.

7. Зокиров, У. М. Ў., & Курбанова, П. С. (2021). ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ. *Academic research in educational sciences*, 2(5), 150-155.

8. Zokirov, U. M. (2020). Improvement of the training process of students of the Faculty of Physical Education, specializing in wrestling.

9. Зокиров У.М., Патидинов К.Д. “Умумий ўрта таълим мактаби 7 – 8 синф ўқувчиларининг жисмоний тайёргарлигини жисмоний ривожланишига боғлиқлиги”. *The journal of academic research in educational sciences*. № 1 (4), 693-697. (2020).

10. Хонкелдиев, Ш. Х., Закиров, У., & Меликузиев, А. А. (2020). Эффективность разработанной методики повышения физической подготовленности юных борцов вольного стиля. In *Наука сегодня: вызовы и решения* (pp. 114-116).

11. Зокиров У.М. “Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов курашистов при моделировании соревновательной деятельности”. Мамлакатимиз олий таълим тизимида жисмоний маданият таълимини модернизациялаш стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари 2019. 82-85.

12. Зокиров У., Жўраев Ш. Умумий ўрта таълим мактабларида жисмоний маданият бўйича синфдан ташқари ишларни мониторингини ташкил этиш. *The Journal Of Academic Research In Educational Sciences*. №1 (3), 1115-1121 (2020).

13. Ханкелдиев Ш., Зокиров У. Оздоровительная направленность занятий физической культурой в сельских общеобразовательных школах в республике узбекистан. *Наука сегодня реальность и перспективы*. №1 (1), 113-114. 2019.

14. У.М.Зокиров. Олий педагогик таълим магистрларида ахборот - коммуникатив компетентликни ривожлантиришнинг дидактика тамойилларини илмий - назарий асослари. “УзМУ ХАБАРЛАРИ” Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети илмий журнали. № 1/4/1, 74-77. (2021).

15. U.M.Zokirov. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarida jismoniy tarbiyada sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishning shakllari. “Xalq taʼlimi” Oʻzbekiston Respublikasi Xalq taʼlimi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. № 5, 38-41. (2021).

-
16. U.M.Zokirov. Oliy pedagogik ta'lim magistrilarida axborot – kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish usullari. "Xalq ta'limi" O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. № 5, 97-100. (2021).
17. Зокиров У.М. Умумий ўрта таълим мактабининг 5-6 синф ўқувчиларини баскетбол спорт ўйини орқали жисмоний тайёргарликларини ривожлантириш. Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. № 6, 544-549. (2021).

MASHINA DETALLARI FANIDAN PARCHIN MIXLI BIRIKMALARNI HISOBLASHGA DOIR AMALIY TAVSIYALAR

Qo'ziyev Nodir Murodillayevich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Тел: 97-878-05-51 nodirbek5601977@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida parchin mixli birikmalarni hisoblashga doir amaliy ko'rsatmalar tahlil qilib o'tildi. Aynan Mashina detallari kursida talabalarning olgan fundamental bilimi amaliy ko'rinishda shakllanadi. Shu bilan birga bu fanda juda ko'p tarmoq va sohalarda ko'plab ishlatiladigan detallar, shu jumladan, parchin mixli birikma kabi detallar va ularning nazariy asoslari ham tizimli ko'rinishda bayon etiladi.

Kalit so'zlar: mashina detallari, parchin mixli birikma, parchin mixlarning turlari.

ABSTRACT

In the course of this study, practical guidelines for the calculation of riveted joints were analyzed. It is in the Machine Parts course that the fundamental knowledge acquired by students is formed in a practical way. At the same time, the science provides a systematic description of the details used in many industries and fields, including details such as rivets and their theoretical foundations.

Keywords: machine parts, rivets, types of rivets.

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования были проанализированы практические рекомендации по расчету заклепочных соединений. Именно в курсе «Детали машин» полученные студентами фундаментальные знания формируются в практической форме. В то же время в науке дается систематическое описание деталей, используемых во многих отраслях и областях, включая такие детали, как заклепки и их теоретические основы.

Ключевые слова: детали машин, заклепки, виды заклепок.

KIRISH

Bo'lajak bakalavr va magistr hamda boshqa shunga o'xshash ixtisoslikdagi mutaxassislarni tayyorlashda umumkasbiy fanining eng muhim va yakunlovchi bosqichi bo'lgan Mashina detallari kursining ahamiyati katta. Aynan Mashina detallari kursida talabalarning olgan fundamental bilimi amaliy ko'rinishda

shakllanadi. Shu bilan birga bu fanda juda ko'p tarmoq va sohalarda ko'plab ishlatiladigan detallar, shu jumladan, parchin mixli birikma kabi detallar va ularning nazariy asoslari ham tizimli ko'rinishda bayon etiladi. Shu sababli ham Mashina detallari fanini to'liq o'zlashtirishda ikki jihatga ahamiyat berish kerak:

—birinchidan, ushbu kurs umumkasbiy fanining yakunlovchi va muhim bosqichi bo'lib, avval o'tilgan nazariy mexanika, materiallar qarshiligi, chizma geometriya va muhandislik grafikasi, mexanizm va mashinalar nazariyasi hamda shu kabi fanlardan olgan bilim va ko'nikmalariga asoslanadi, eng muhimi shu fanlardagi zarur usul va vositalar mashina detallarining u yoki boshqa masalalarini yoritishda faol qo'llanadi;

—ikkinchidan, mashina detallari fanining asosiy holatlari kelajakda bakalvr va magistrning mutaxassislik fanlarini o'rganish uchun asos bo'ladi.

Mana shu jihatlarni e'tiborga olganda Mashina detallari fani talabalarning ilk o'rganadigan hisobiy konstruktorlik kursi hisoblanadi. Shu holatlarni nazarga olganda ko'pchilik detallar va uzellarning nazariy hamda amaliy masalalari talabalarning amaliyot faoliyatida ilk bor uchraydi. Shu sababli texnikada ko'p uchraydigan detallarning konstruksiyasini amaliy o'rganish katta ahamiyat kasb etadi.

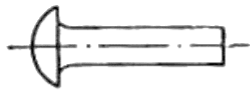
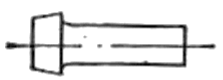
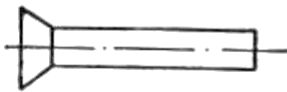
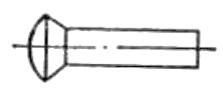
MUHOKAMA VA NATIJALAR

Parchin mixli birikmalarning ham hisob-kitob ishlarini amaliy o'rganish ahamiyati beqiyosdir.

Biz ushbu maqolada parchin mixli birikmalarning amaliy hisob-kitob ishini ko'rib chiqar ekanmiz avvalo parchin mix qayerda ishlatiladi, tarkibi qanday tashkil topgan, nimalardan yasaladi? degan savollarga to'xtalib o'tamiz.

Parchin mixli birikmalar samolyotlarning ustki qobig'ini yasashda, kemasozlikda, yuk ko'tarish kranlarining fermalari hamda ko'priklar qurishda keng ko'lamda ishlatiladi. Bu birikmalarda asosiy element parchin mixdir. Parchin mix yasash uchun, asosan, diametri 20 mm dan ortiq b o'lmagan p o'lat, mis, alyuminiy simlardan foydalaniladi. Agar bunday simning bir uchidan ozginasi (5 mm dan 60 mm gacha) qirqib olinsa va uning bir uchi parchinlanib, mahlum shakldagi kallakni aylantirilsa, parchin mix hosil bo'ladi. Parchin mixning ba'zi turlari 1-jadvalda ko'rsatilgan.

1-jadval

Parchin mixlar shakli	Parchin mixning turi
	Yarim doiraviy kallakli po'lat parchin mix
	Kesik konus shaklidagi kallakli po'lat parchin mix
	Yashirin (o'rnatilganda ko'rinmaydigan) kallakli po'lat parchin mix
	Yarim yashirin kallakli po'lat parchin mix

Ulardan eng ko'p ishlatiladigani yarim doiraviy kallakli parchin mixdir. CHarm va elastik materiallarni biriktirishda, o'rtasi teshik parchin mixlar-pistonlar ishlatiladi. O'rnatish qulay bo'lishi uchun parchin mixning diametri teshikning diametridan kichikroq qilinadi.

Agar ikki ta po'lat yoki alyuminiy tunikasi ustma-ust qo'yilib, zarur diametrli teshik ochilgach, bu teshikni parchin mix kiritilgandan keyin uning ikkinchi uchi ham parchinlansa, parchin mixli chok hosil bo'ladi. Parchin mixli chok hosil qilishda qo'l kuchidan ham, mashinalardan ham foydalaniladi.

Parchin mixli choklar quydagi turlarga bo'linadi:

mustahkam choklar - bunday choklar birikmaning yetarli darajada mustahkam bo'lishini tahminlaydi va metall konstruktsiyalarni (ko'priq, stropilavit fermalar va xakozolarni) yig'ishda ishlatiladi.

mustahkam-jips choklar - bu birikmaga katta mexanikaviy kuchlar ta'sir qilishi bilan birga, chokning germetik bo'lishi ham zarur hollarda (masalan. bug' qozonlari, bosim ta'siridagi suyuqliklar saqlanadigan idishlar va shu kabi yasashda) ishlatiladi.

Jips choklar juda germetik bo'lishi talab etiladigan, ammo ta'sir etuvchi bosim uncha katta bo'lmagan hollarda (masalan yonilg'i, surkov moylari, va suv saqlash uchun mo'ljallangan idishlarni yasashda ishlatiladi).

1-MASALA. Parchin mixli birikmada parchinlangan 1 va 2 elementlarning qalinligi $\square \square 8 \text{ mm}$ ga teng. Parchin mixning sterjenidagi kesuvchi $\square$ - kuchlanishi

va biriktirilgan elementlardagi choʻzilish σ - kuchlanishi topilsin; barcha parchin mixlarga tushadigan yuklanish bir xil, tashqi kuchlar esa $F = 25 \cdot 10^3$ deb olinsin.

Masalani yechish: 1). Parchin mix sterjenida kesuvchi kuchlanishning xisobiy qiymati quyidagicha aniqlanadi:

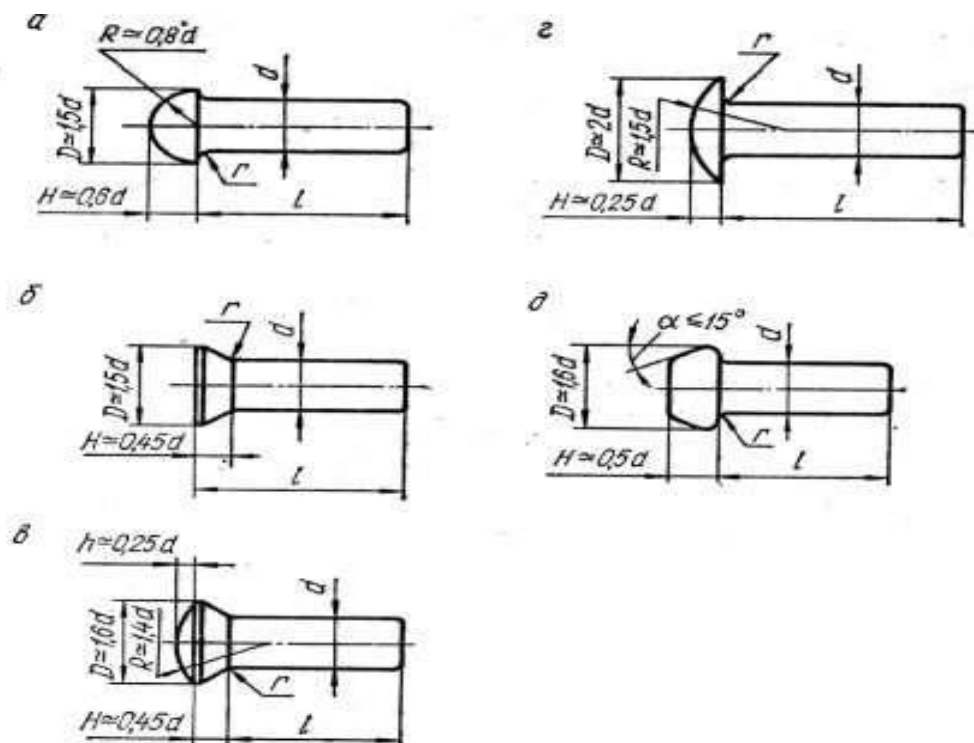
$$\tau_k = \frac{F}{\pi d^2} = \frac{25 \cdot 10^3}{\pi (16^2)} = \frac{25000}{256} = 97,66 \leq [\tau_k]$$

bu yerda: $d_0 = (1,8 \div 2,0) \delta = (1,8 \div 2,0) \cdot 8 = 14,4 \div 16$, parchin mix diametri

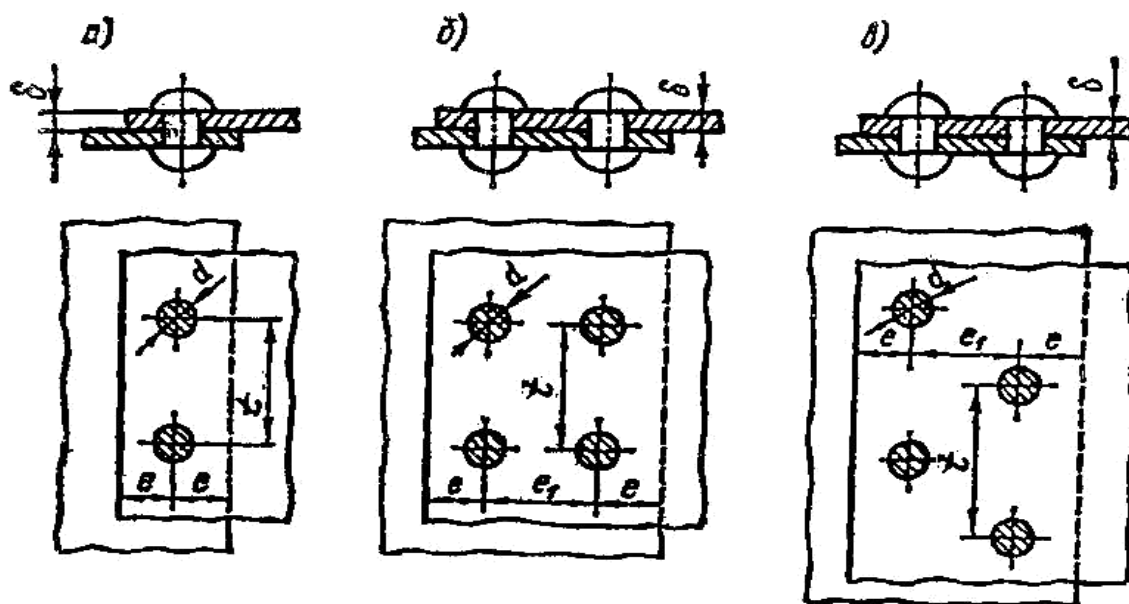
$d_0 = 16 \text{ mm}$.

St0, St2 po'lat materiallar uchun kesilishdagi ruxsat etilgan kuchlanish

$\sigma_k = 100 \div 140 \text{ MPa}$

1-rasm. Parchin mix turlari

2-rasm. Parchin mixlarni ishlatilishi

2). Parchin mix sterjen sirti bilan biriktirilayotgan detallar o'rtasidagi ezilishdagi kuchlanishni hisobiy qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$\sigma_{33} = \frac{F}{d_0 \cdot \delta} = \frac{25 \cdot 10^3}{16 \cdot 8} = \frac{25000}{128} = 195,3 \leq \sigma_{33} \quad MPa$$

$$[\sigma_{33}] = 280 \text{ MPa}$$

Biriktirilayotgan listlarning I-I kesim bo'yicha cho'zuvchi kuchlanishning hisobiy qiymati:

$$\sigma_u = \frac{F}{[(t - d_0) \delta]} = \frac{25 \cdot 10^3}{(48 - 16) \cdot 8} = \frac{2500}{256} \approx 97 \text{ MPa}$$

bu yerda t – parchin mixlar orasidagi masofa; $t = (3 \div 6)d_0 = (3 \div 6)16 = 48 \div 96$ qabul qilamiz $t = 48 \text{ mm}$.

Berilgan masalalarni yechishda har bir talaba o'z variantlarini sonlar o'rniga qo'yib ishlaydilar va natija chiqaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Р.Н.Тожибоев, А.Ж.Жўраев, Р.Х.Мақсудов / Машина деталлари /Дарслик // 2010 й. 43 Б.
2. И.Сулаймонов / Машина деталлари / Дарслик // 1975 й. 23 Б.

UDK:615.244

DEVELOPMENT OF A NEW METHOD FOR THE TREATMENT OF DISEASES OF THE HEPATO-PANCREATOBIARY SYSTEM ON THE BASIS OF THE CHOLERETIC ACTIVITY OF RUTAN

Boboeva Rano Rakhimovna

Bukhara State Medical Institute

Assistant at the Department of Otorhinolaryngology and Ophthalmology

E-mail: ranoboboyeva3553@gmail.com

ABSTRACT

The article deals with hepatitis, one of the most common diseases of today. It analyzes the pharmacological effects of Rutane on the functional state of the liver in experimental acute hepatitis. The results are based on animal studies.

Keywords: Treatment, hepato-pancreatobiary system, medicine, disease, hepatitis.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена гепатиту, одному из самых распространенных заболеваний современности. Анализируются фармакологические эффекты рутана на функциональное состояние печени при экспериментальном остром гепатите. Результаты основаны на исследованиях на животных.

Ключевые слова: Лечение, гепато-панкреатобиарная система, медицина, заболевание, гепатит.

INTRODUCTION

Diseases of the hepatobiliary system throughout the world is one of the global medical and social problems. According to WHO statistics, about 2 billion people in the world have various liver pathologies [1, 3]. At the same time, such liver diseases as cirrhosis, chronic hepatitis, liver failure, hepatocellular cancer, etc. occupy a significant place among the causes of disability and death [2, 4]. In 2015, viral hepatitis was responsible for 1.34 million deaths worldwide. The number of deaths caused by viral hepatitis is increasing year by year. Despite the successes achieved in the treatment of diseases of the hepatobiliary system with pharmacological agents, the rates of development of complications from pathology remain high [3, 5]. Although there is a large arsenal of means and methods of treatment, the search for effective ways to correct structural and functional disorders of the liver in diseases of chemical etiology does not stop. At the same time, along with synthetic compounds,

natural compounds with antioxidant properties occupy an important place [4]. Among the drugs intensively developed in the last decade, antiviral drugs have moved to one of the first places. An important achievement was the development and widespread use of interferon inducers (IFN) in the treatment of a number of pathologies such as respiratory viral infections, herpes virus infections, viral hepatitis, neuroinfections, chlamydia, etc. [6, 9]. IFN inducers have a universally wide range of antiviral activity and a pronounced immunomodulatory effect. At the same time, their activity coincides with the activity of exogenous IFNs. It is important to emphasize that their combined use with other drugs often leads to a synergistic effect [7, 8]. It has been established that one of the properties of IFN inducers is the formation of persistent long-term antiviral resistance in the body after their administration, since even a single administration of IFN inducers in therapeutic doses leads to long-term production of IFN. It is noteworthy that domestic scientists have created and implemented effective IFN inducers based on polyphenolic compounds of plant origin: Megosin, Celagripp, Rutan [1, 3]. The use of IFN inducers in the treatment of viral hepatitis requires a deep and comprehensive study of their effect on the functional state of hepatocytes. The results of experimental studies conducted in recent years indicate that the IFN inductor Celagripp has a distinct choleretic effect. At the same time, it is effective in restoring the functional state of the liver in its acute toxic lesions of various etiologies. In terms of searching for and introducing into clinical practice effective means of treating hepatitis, our attention was attracted by the drug Rutan, an IFN inducer created by the staff of the Institute of Bioorganic Chemistry of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan on the basis of biologically active compounds isolated from the tannin-bearing plant *Rhus coriaria* L [2]. This drug is recommended in the treatment of acute viral infections. However, being an IFN inducer, like Celagripp, it can be effective in correcting violations of the functional state of the liver in its pathologies [1, 4].

Purpose of the study. Evaluation of the pharmacological action of Rutan on the functional state of the liver in experimental acute hepatitis.

MATERIAL AND RESEARCH METHODS

Experimental studies were carried out on sexually mature male rats with an initial weight of 185-210g kept under standard conditions in biological clinics. Animals were fed with natural and briquetted feed, in accordance with approved standards. Experimental groups of animals were formed by 6 pieces each, taking into account body weight. The experiments were carried out in accordance with the rules

of the qualitative laboratory (GLP) for preclinical studies, as well as the rules and International recommendations of the European Convention for the Protection of Vertebrate Animals used in experimental studies (1986). Acute toxic hepatitis (ATH) was reproduced by subcutaneous injection of a 50% oily solution of carbon tetrachloride. A 50% oily solution of carbon tetrachloride was prepared in olive oil and injected subcutaneously at a rate of 0.5 ml/100 g. body weight for 4 days. 24 hours after the last injection of hepatotoxin, the animals of one group were intragastrically injected with a freshly prepared aqueous suspension of Rutan at a dose of 25 mg/kg, the other group of animals received Legalon at a dose of 100 mg/kg also intragastrically. The control group of rats received an aliquot of water orally during this period of the experiment. The next after the last injection of drugs under general anesthesia induced sodium etaminal (intraperitoneally, at a dose of 50 mg/kg), the intensity of bile secretion and the chemical composition of bile were studied. The choleretic activity of the drug was judged by the total amount of excreted bile for 4 hours of the experiment, as well as by the concentration and amount of its components (bilirubin, cholesterol and bile acids). In hourly portions of bile, the concentration (mg%) and total amount (mg per 100 g of body weight) of bile acids, cholesterol, and bilirubin were determined [5].

In the second series of experiments in analogous groups of animals, the effect of Legalon and Rutan on the duration of etaminal sleep was studied. For these purposes, a freshly prepared solution of sodium etaminal was administered intraperitoneally at a dose of 50 mg/kg, and the time spent by the animals in the lateral position and the absence of the turning reflex was taken into account. The resulting digital material was statistically processed using the standard Biostat 2009 software package using well-known methods of variation statistics with an assessment of the significance of indicators ($M \pm m$) and differences in the samples under consideration by Student's t-test. Differences in the compared groups were considered significant at a significance level of 95% ($p < 0.05$).

RESEARCH RESULTS

Hepatoprotectors are complex preparations, mainly of plant origin, designed to increase the resistance of the liver to toxic effects, help restore its functions, normalize or enhance the activity of enzymes of the antioxidant system of hepatocytes [2, 3]. Carbon tetrachloride is used in experimental work as a model of acute toxic liver injury [1, 5, 6, 9]. Developing liver failure associated with intensification of peroxidation processes, production and accumulation of highly

toxic metabolites leads to hepatocyte necrosis and liver fibrosis [2]. According to modern concepts, free radical reactions play a significant role in the development of pathology in toxic liver damage. Reactive oxygen species cause an increase in the intensity of lipid peroxidation of cell membranes and, as a result, a violation of its function.

It was noted that carbon tetrachloride causes significant structural changes in hepatocytes, which ultimately leads to metabolic disorders, and especially those that occur exclusively in the liver [5, 9].

1-table

Influence of Legalon and Rutan on the biliary function of the liver in rats with acute hepatitis induced by carbon tetrachloride (for 4 hours of experience per 100 g of body weight)

Groups	Bile ml	Bile acids, mg	Cholesterol, mg	Bilirubin, mcg
Intact	1,118 + 0,0332	7,19 + 0,39	0,201 + 0,011	138,6 + 7,17
Hepatitis	0,742 + 0,0298 *	4,35 + 0,13 *	0,148 + 0,007 *	67,45 + 5,74*
Hepatitis + Rutan	1,038 + 0,0102 #	6,85 + 0,40#	0,193 + 0,006 #	130,2 + 3,85 #
Hepatitis + Legalon	0,909 + 0,0285* #	5,88 + 0,18 *	0,175 + 0,005* #	96,4 + 3,82* #

Note: *statistically significant differences compared to infarcted animals,
- statistically significant differences compared with hepatitis

As can be seen from the data in Table 1, rats with acute toxic hepatitis have a statistically significant decrease in bile secretion by 33.6% compared with healthy animals. Taking into account the fact that bile is a product synthesized exclusively by hepatocytes [5], it can be assumed that the functional state of the liver is suppressed. Such an effect in acute toxic hepatitis induced by carbon tetrachloride is also reflected in the results of the study of the content of the main components of bile. In animals with hepatitis, the total content of bile acids in bile is reduced by 39.5%, cholesterol - by 26.4% and bilirubin - by 51.3%. Consequently, in acute toxic hepatitis caused by carbon tetrachloride, there is a significant inhibition of the functional state of the liver, which manifests itself not only in inhibition of the amount of secreted bile, but also in a decrease in the content of its main components

in it. Since the synthesis of bile acids from cholesterol is carried out in the endoplasmic reticulum of hepatocytes, where the monooxygenase enzyme system is located, which also performs the biotransformation of xenobiotics [1, 5, 12, 13.], it can be assumed that carbon tetrachloride causes significant damage to the membranes of this organoid. This assumption is based on the fact that the formation of toxic free radicals during the metabolism of carbon tetrachloride leads to degradation of the membranes of the endoplasmic reticulum of hepatocytes, causing suppression of the activity of membrane-bound enzyme complexes that carry out the biosynthesis of the main components of bile [5,12, 13]. Bilirubin is known to be excreted in the bile exclusively in the form of glucuronides, and therefore a decrease in its level in the bile of rats with acute toxic hepatitis indicates inhibition of the activity of UDP-glucuronyltransferase, which is also localized in the endoplasmic reticulum [5, 12, 13]. Animals with acute toxic hepatitis after treatment with Legalon and Rutan show a clear restoration of the functional state of the liver. Thus, the volume of excreted bile for 4 hours of the experiment in rats treated with Legalon increased by 22.5%, and by Rutan - by 40%. At the same time, the value of the studied indicator does not statistically significantly differ from the level of healthy animals. Along with this, in animals treated with Legalon in bile, compared with the untreated group, the content of bile acids increased by 35.2%, cholesterol - by 18.2% and bilirubin - by 42.9%, and in those treated with Rutan, the increase in these substances was, respectively, 57.5%, 30.4% and 93%

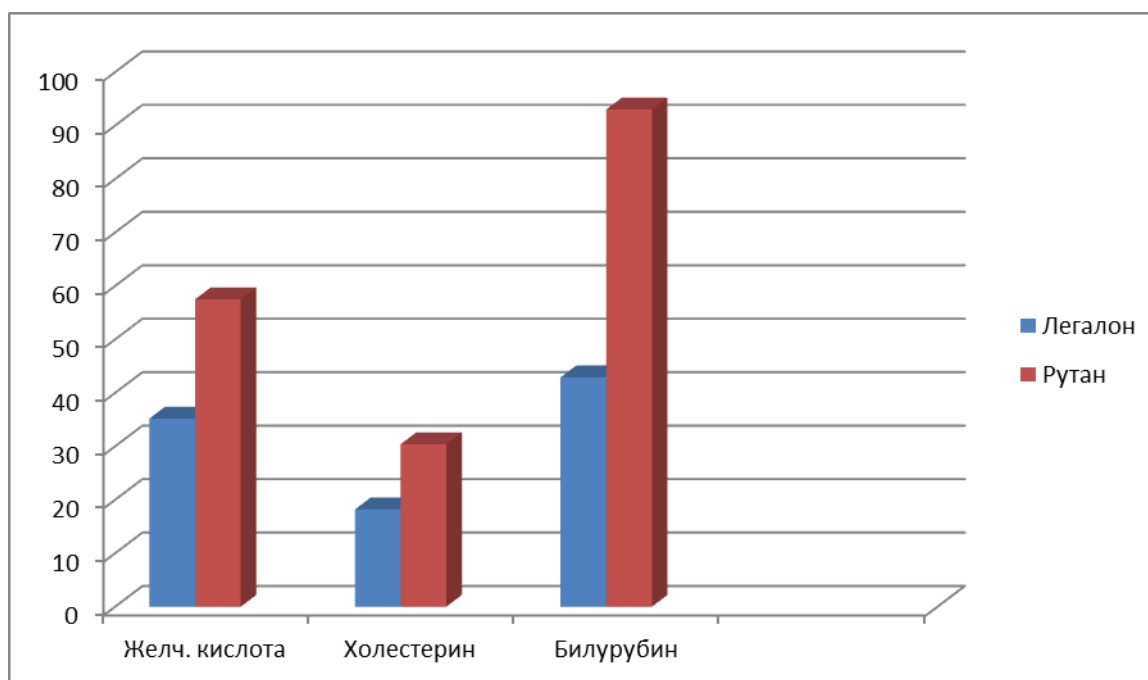

Diagram 1. Effect of Legalon and Rutan on hepatitis caused by carbontetrachloromethane.

It can be seen that the effectiveness of Rutan in the correction of disorders of the biliary function of the liver in acute toxic hepatitis induced by carbon tetrachloride was somewhat high compared to Legalon. Thus, the presented results indicate the high pharmacological activity of Rutan as a choleretic agent. As noted above, violations of the bile-forming function of the liver are based on a violation of the functional activity of the monooxygenase enzyme system localized in the endoplasmic reticulum of hepatocytes. Based on this, it can be assumed that the studied pharmacological agents have a restorative effect on this enzymatic system of hepatocytes. To assess the intensity of xenobiotic biotransformation processes in the liver by the monooxygenase system carried out in vivo, experimental studies using test drugs such as sodium etaminal are widely used; the duration of sleep caused by it fully depends on the intensity of its metabolism [1, 14, 15]. Considering this circumstance, in a separate series of experiments, in a comparative aspect, we studied the effect of Legalon and Rutan in their therapeutic use on the duration of sleep caused by sodium etaminal. The results of this series of experiments showed that in the group of rats with acute toxic hepatitis, the duration of barbituric sleep is 178.2 ± 15.23 minutes versus 82.4 ± 3.74 minutes in healthy ones, that is, compared with the latter in acute hepatitis, the duration of the hypnotic effect sodium etaminal is extended by 116.3% (more than twice) Therefore, it can be assumed that in acute toxic hepatitis, the intensity of the biotransformation of this barbiturate is significantly slowed down. This fact is consistent with the results of other researchers [1, 14, 15]. In contrast, after experimental therapy, the duration of sleep is shortened: in the group of rats treated with Legalon by 33.2%, and in the group treated with Rutan - by 45.8%. At the same time, in the latter, the duration of the hypnotic effect of sodium etaminal did not statistically significantly differ from the values of healthy rats. These data allow us to conclude that the hepatoprotector Legalon, and especially Rutan, in rats with acute toxic hepatitis clearly restore the functional activity of the monooxygenase system, which manifests itself in a shortening of barbituric sleep due to the acceleration of the biotransformation of the drug. These results quite fully confirm the assumption that it is the restoration of the functional activity of the mono-oxygenase enzyme systems of hepatocytes that underlies the favorable effect of Legalon and Rutan on the bile-forming function of the liver in acute toxic hepatitis induced by carbon tetrachloride. Since the pathogenetic link of the

damaging effect of carbon tetrachloride is associated with the formation of free radicals, the results of this work allow us to assume that Rutan has antioxidant activity, because flavonoids are distinguished by the greatest ability to quench free radical activity [7, 8, 9] and have important pathogenetic significance in restoration of damaged extracellular structures of hepatocytes, ensuring the full functioning of membrane-bound enzymes involved in various metabolic processes.

Given the above data, we can state the presence of a high antioxidant activity of Rutan, which does not differ in the strength of its action from Legalon.

The results of this work can be put as the basis for further research on the creation of drugs with a selective effect on the liver. Relevant is not only the search for new effective and safe hepatoprotective drugs, but also further experimental and clinical study in a comparative aspect of the features of pharmacodynamics and intimate mechanisms of action of already known hepatoprotectors.

CONCLUSION

1. The increase in bile secretion and the restoration of the content of its main components in it after the experimental pharmacotherapy with Rutan in rats with acute toxic hepatitis suggests that the drug has a pronounced choleretic activity.

2. Rutan in its choleretic activity is not inferior to the well-known hepatoprotector Legalon

3. The basis of the favorable effect of Rutan on the biliary function of the liver in its acute toxic damage is the restoration of the functional activity of the monooxygenase enzyme system of hepatocytes.

REFERENCES

1. Akramova Y.Z., Mustanov T.B., Payzieva L.A. The state of glycogen-forming and neutralizing functions of the liver in pathological conditions / / Medical Journal of Uzbekistan. -2015. - No. 4. - p.114 - 118.
2. Oparin A.G., Lavrova N.V., Blagoveshchenskaya A.V. Hepatoprotectors: tactics of clinical application.//East European Journal of Internal and Family Medicine. - 2016. -#1. -p.75-81.
3. Bibik E.Yu., Shipilova N.V., Krivokolisko B.S. et al. Features of the pharmacological properties of modern hepatoprotectors. // Morphological almanac named after V.G. Koveshnikov. -2019. - Volume 17, No. 4. - P. 101-110.
4. Daminov T.A. Essentiale in the complex treatment of patients with viral hepatitis. //Medical Journal of Uzbekistan. 2008; 4; 74-76.

5. Khakimov Z.Z., Faizieva Z.T., Makhmudov S.S. Influence of celagrip-interferon inducer on the hepatobiliary system. Tashkent city. -2017, - 130 p.
6. Ivanova V.V., Ligostaeva Yu.V., Poteryaeva O.N. et al. Study of the hepatoprotective effect of a plant extract of birch bark in experimental hepatitis caused by carbon tetrachloride. //Fundamental research. -2013. -No. 3. -WITH. 277-279.
7. Salikhov Sh.I., Kim R.Yu., Mavlyanov S.M. et al., Determination of the anti-influenza activity of preparations based on polyphenols of plant materials. //Medical Journal of Uzbekistan. 2007.- No. 5.- p.64-67.
8. Abdullajonova Zh.G. et al., New polyphenolic compounds of the Euphorbiaceae family // Reports of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.-2011. - No. 3. - p.60-62
9. Kravchenko L.V. Characterization of the acute toxic effect of carbon tetrachloride as a model of oxidative stress. //Toxicological Bulletin. -2009.- No.1.- P.12-18.
10. Kushnerova N.F., Fedoreev S.A., Fomenko S.E. et al. Hepatoprotective properties of isoflavones from the roots of MAACKIA AMURENSIS in experimental liver damage by carbon tetrachloride. // Experimental and Clinical Pharmacology.- 2014.- Volume 77.- No.2.-C.26-30.
11. Zverev Ya.F. Flavonoids through the eyes of a pharmacologist. Antioxidant and anti-inflammatory activity. // Reviews of clinical pharmacology and drug therapy. - 2017. -Vol.15, No.4. -p.5-13.
12. Pathophysiology: a textbook in two volumes // Edited by Novitsky V.V., Goldberg E.D., Urazova O.I. - 4th ed. -GEOTAR - Media. 2009.
13. Clinical pharmacology // Edited by Kukes V.G., Sychev D.D.-5th ed.-M-GEOTAR-Media, 2015.-1024 p.
14. Boboeva Rano Rakhimovna // International Journal For Innovative Engineering and Management Research. Volume-10/Issue-4. // Investigation of Rutan's choleretic activity in drug hepatitis 275-278.
15. Boboeva Rano Rakhimovna // Eurasian Journal of Academic Research// Geliotrin gepatiti bo'lgan kalamushlarni davolashda rutanning xoleritik faoliyatini o'rganish. Volume 1 issue 03, june 2021
16. Boboeva Rano Raximovna// Central Asian Journal of Medical and Natural Sciences//EYE INJURY IN CHRONIC VIRAL HEPATITIS// Volume: 02 Issue:05

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МИНИИНВАЗИВНЫХ ХИРУРГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ЛЕЧЕНИЯ ПРИ ТРУДНОДОСТУПНЫХ ЭХИНОКОККОВЫХ КИСТ ПЕЧЕНИ

Халиярова Гулноз Джумаевна

Термезский филиал Ташкентской Медицинской Академии, г. Термез

АННОТАЦИЯ

В обзоре представлены данные о современных методах и хирургического лечения эхинококкоза печени (ЭП). Акцентировано внимание на таких аспектах ЭП, как частота, структура, показания к оперативному лечению кист печени, способы обработки остаточной полости, профилактика рецидива заболевания.

Ключевые слова: эхинококкоз печени, лапароскопия, мини-доступ, традиционные доступы, хирургическое лечение.

ABSTRACT

The review presents data on modern methods and surgical treatment of liver echinococcosis (EP). Attention is focused on such aspects of EP as frequency, structure, indications for surgical treatment of liver cysts, methods of treatment of the residual cavity, prevention of disease recurrence.

Keywords: liver echinococcosis, laparoscopy, mini-access, traditional approaches, surgical treatment.

ВВЕДЕНИЕ

Эхинококкоз печени – тяжелое паразитарное заболевание, вызываемое личиночной стадией цепня эхинококка – *Echinococcus granulosus*, которое встречается у жителей всего земного шара и остается в ряду тяжелых паразитарных заболеваний, представляющих серьезную медицинскую, социальную и даже народнохозяйственную проблему для многих, в том числе и высокоразвитых, стран мира [1,4]. Узбекистан относится к эндемичным по эхинококкозу географическим зонам. Распространенность эхинококкоза в республике, выявляемая по обращаемости за медицинской помощью, составляет 5,82 на 100 тыс. населения и имеет устойчивую тенденцию к росту [2]. Клиническая медицина Эхинококкоз печени является основной проблемой хирургической гепатологии [2]. Несмотря на доброкачественный характер, среди паразитарных заболеваний эхинококкоз печени занимает лидирующую позицию по количеству осложненных форм, которые требуют оперативного вмешательства [3]. Послеоперационные осложнения возникают у 5-31,7%

больных гидатидным эхинококкозом печени. При этом наиболее часто отмечаются желчеистечение и нагноение остаточной полости. Летальность при хирургическом лечении больных эхинококкозом даже в клиниках, располагающих значительным опытом, достигает 3,1-8,6% [3,4]. В настоящее время активно развиваются чрескожное пункционно-дренирующее лечение паразитарных кист под контролем УЗИ или КТ с проведением пред- и послеоперационной химиотерапии, а также эндовидеохирургические технологии. Особенностью современного этапа хирургии эхинококкоза является стремление использовать минимально травматичные способы вмешательства, к числу которых относятся чрескожные пункции и дренирование эхинококковых кист под УЗ-контролем [1,5]. По данным мировой статистики, в настоящее время миниинвазивные вмешательства используются почти у трети больных эхинококкозом. В то же время очевидно, что необходим анализ накопленного опыта хирургического лечения эхинококкоза печени и дальнейший поиск и совершенствование хирургического лечения этой категории больных [4,5]

Цель исследования. Улучшение результатов хирургического лечения трудно доступных эхинококковых кист печени путем применения миниинвазивных методов.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.

В период с 2015 по 2019 гг в частном клинике Утан Полвоне г. Термеза на стационарном лечении находились 106 пациента с эхинококковыми кистами, расположенными в VII-VIII сегментах печени. В момент поступления выполняли общий анализ крови и мочи, биохимические анализы для определения функционального состояния печени, ЭКГ. Основным методом диагностики было ультразвуковое исследование (УЗИ), которое проводили до операции, в послеоперационном периоде и при выписке больных из стационара. В сомнительных случаях осуществляли мультиспиральную компьютерную томографию (МСКТ) и магнитно-резонансную томографию (МРТ). Возраст больных – от 20 до 71 года, средний возраст – $38,4 \pm 1,6$ года. Женщин было 59 (55,7%), мужчин – 47 (44,3%). В зависимости от метода хирургического лечения больные были разделены на две группы. 1-ю группу составили 83 пациентов с эхинококковыми кистами, расположенными внутрипеченочно в VII-VIII сегментах печени, которым проведено традиционное миниторакоракофренолапаротомию. Во 2-ю группу включены 23 пациентов с

эхинококковыми кистами размерами до 7 см, расположенные по краю печени в VII-VIII сегментах, у которых выполнены лапароскопическая эхинококкэктомия. У 63 (59.4%) больных диагностирован первичный эхинококкоз печени, у 43 (40.6%) – рецидивный. Выбор оперативного доступа в значительной степени зависел от локализации и размера кист. Наиболее часто имели место поражения VII-VIII сегментов, что существенно затрудняло выбор доступа и выполнение всех этапов эхинококкэктомии. В связи с этим немаловажной проблемой традиционных вмешательств остается хирургическое лечение поддиафрагмального эхинококкоза печени, который имеет ряд особенностей и является наиболее сложным в техническом плане. При такой локализации из-за поздней диагностики чаще обнаруживаются лишь большие и гигантские кисты. Практика показывает, что локализация эхинококковых кист на диафрагмальной и задней поверхности печени является наиболее неудобной для выполнения адекватной операции, и при использовании традиционных операционных доступов она нередко технически трудно выполнима. Поэтому у пациентов 2-й группы при локализации эхинококковых кист до 7 см размеров в зоне 7-8 сегментов с вовлечением в процесс диафрагмы применяли торакофренолапаротомный доступ с видеоассистированием. У 8 больных этой группы произведена тотальная перицистэктомия, у 11 – субтотальная перицистэктомия, у 4 – эхинококкэктомия без удаления фиброзной капсулы. Кроме того, в этот период выполняли дополнительное обследование с целью уточнения диагноза или выявления характера сопутствующего заболевания. Все больные оперированы под эндотрахеальным обезболиванием. Для противопаразитарной обработки эхинококковых кист применяли 70% этиловой спирт с экспозицией 5 мин, а также спиртовой раствор йода с экспозицией 10 мин. После эхинококкэктомии полость фиброзной капсулы ликвидировали различными способами (капитонаж по Дельбе, инвагинация, перицистэктомия). Особое внимание уделяли оценке тяжести послеоперационного периода с контролем УЗИ грудной и брюшной полостей.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ.

Послеоперационный период у большинства наших пациентов протекал удовлетворительно, но у 21 (14,58%) возникли осложнения: нагноение остаточной полости выявлено у 7 пациентов, желчеистечение у 5, поддиафрагмальный абсцесс – у 2, механическая желтуха – у 1, аллергическая реакция – у 1, кровотечение – у 1. Так, у 2 больных до выписки из стационара

обнаружена остаточная полость небольших размеров, не содержащая жидкости, поэтому они были выписаны с рекомендациями наблюдения у хирурга в поликлинике по месту жительства. У 2 пациента во время пребывания в стационаре возникло частичное нагноение послеоперационной раны, что потребовало дополнительного назначения антибиотиков и местного лечения согласно протоколу ведения гнойных ран. Это осложнение, как правило, возникало при поддиафрагмальной локализации кист, когда выделение кисты из сращений неизбежно вызывает травматизацию диафрагмы. Продолжительность пребывания в стационаре больных 1-й группы составила $4,6 \pm 3,2$ койко дня. Контроль лечения осуществляли с помощью фистулографии и ультразвукового исследования печени, проводимого сразу же после манипуляции с целью выявления цистобилиарных свищей и через 1,5-2 месяца операции. Критерием эффективности лечения считали облитерацию и склерозирование кист. У 5 пациентов отмечалось нагноение остаточной полости у 1-ой группы. Летальных исходов в этой группе не было. Малоинвазивные вмешательства при эхинококкозе печени, к которым относится пункция кисты под контролем УЗИ и миниторакофренолапаротомия с видеоассистированием, имеют значительное преимущество перед традиционными операциями: малая травматичность, уменьшение количества послеоперационных осложнений и затрат на лечение пациентов, однако отбор больных для данного метода лечения должен быть строго индивидуальным и обоснованным.

ВЫВОДЫ

1. У больных с неосложненными кистами во VII-VIII сегментах, расположенными интрапаренхиматозно, размерами до 7 см лапароскопическая эхинококкэктомия является относительно безопасным вмешательством. 2. Применение метода способствует уменьшению количества послеоперационных осложнений, а полученные результаты позволяют считать его радикальным вмешательством при гидатидном эхинококкозе печени. 3. При больших размерах с краевым расположением эхинококковых кист в VII-VIII сегментах печени эффективным методом является применение миниторакофренолапаротомии с видеоассистированием.

REFERENCES

1. Акилов Х.А., Ортиков Б.Я., Акбаров И.М., Диагностика и хирургическое лечение эхинококкоза редких локализаций // Хирургия Узбекистана. – 2008. – №3. – С. 7-10.
2. Ветшев П.С., Мусаев Г.Х., Бруслик С.В. Эхинококкоз: современное состояние проблемы // Украинский журн. хир. – 2013. – №3. – С. 196-201.
3. Вишневский В.А., Кахаров М.А., Камолов М.М. Радикальные операции при эхинококкозе печени // Актуальные вопросы хирургической гепатологии: Сб. тез. 12-го Междунар. конгресса хирургов-гепатологов стран СНГ. – Ташкент, 2005. – С. 106.
4. Ветшев П.С., Мусаев Г.Х. Эхинококкоз: современное состояние проблемы // Анналы хир. гепатол. – 2006. – №11. – С. 111–117.
5. Ветшев П.С., Мусаев Г.Х., Бруслик С.В. Эхинококкоз: современное состояние проблемы // Украинский журн. хир. – 2013. – №3. – С. 196-201.
Хамроев Б.М., Мухаббатов Дж.К., Нозимов Ф.Х., Аннаев М.А.

UDK.633.161-633.162;631.527.4

ARPA NAV VA TIZMALARINING QURG'OQCHILIKKA CHIDAMLI TIZMALARINI TANLASH

Quyliyev Nurislom Davron o'g'li

Janubiy dexqonchilik ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti

Ilmiy raxbar. q.x.f.f.d., k.i.x. Jo'raev Diyor Turdiqulovich

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada janubiy mintaqalar sharoitida xususan Qashqadaryo viloyati iqlim sharoitida yetishtirilgan arpa nav va tizmalarining tashqi muhitning stress omillariga (qurg'oqchilik) chidamli bo'lgan nav va tizmalari ustida tanlash ishlari olib borilgan. Hamda ushbu mintaqada iqlim sharoitlariga mos bo'lgan yangi nav va boshlang'ich ashyolarini seleksiyaning keyingi bosqichlariga tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: Arpa, stress omillar, qurg'oqchilik, janubiy mintaqada, oxirgi bo'g'in uzunligi, boshqoq uzunligi, hosildorlik, 1000 dona don vazni

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведен отбор сортов и гребней ячменя, выращенных в условиях южных регионов, особенно в климатических условиях Кашкадарьинской области, устойчивых к факторам экологического стресса (засухе). Новые сорта и исходные материалы, подходящие для климатических условий этого региона рекомендованы на следующих этапах селекции.

Ключевые слова: Ячмень, стресс-факторы, засуха, южный регион, длина колоса, урожайность, масса 1000 зерен

ABSTRACT

In this article, we selected varieties and ridges of barley grown in the southern regions, especially in the climatic conditions of the Kashkadarya region, resistant to environmental stress factors (drought). New varieties and starting materials suitable for the climatic conditions of this region are recommended for the next stages of breeding.

Keywords: Barley, stress factors, drought, southern region, ear length, yield, 1000 grain weight

KIRISH

Dunyo mamlakatlarini global isish jarayoni ta'sirida (yog'ingarchilikning pasayishi, suv tanqisligi, harorat ko'tarilishi, tuproqdagi suv bug'lanishi jarayonining tezlashishi) issiqlik va qurg'oqchilikka chidamli navlarni yaratish zarur. Shu bilan birgalikda Respublikamizda, jumladan janubiy hududlarda boshqoli don ekinlarining boshqolash-pishish davrida qurg'oqchilikka chidamli navlarni va boshlang'ich manbalarini yaratish bugungi kun seleksiyasining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Respublikamizning janubiy mintaqasi hususan, Qashqadaryo viloyatida ob-havoning muntazzam o'zgarib turishi, ba'zi dexqonchilik yillarida tabiat va iqlim qiyinchiliklari g'allakorlar irodasini sinovdan o'tkazmoqda. Ana shunday iqlim sharoitlarida ham arpa yettishtirish, arpadan mo'l hosil olish, unib chiqqan arpa hosilini talofatlarsiz voyaga yetqazish va kerakli hosil olishga tayyorlash dexqonlarimizga ulkan mas'uliyat yuklab kelmoqda.

Bu borada eng avvalo hudud iqlim sharoitiga mos urug' navlarini tanlash, ularni dehqon fermerlarimizga yetqazib berish soha izlanuvchilari mas'uliyatini oshirmoqda. Bunga davrning o'zi ham imkoniyatlar yaratib bermoqda. Bugungi kunda eng avvalo mehnatkash xalqimizning zahmati inobatga olinsa, so'ng bu borada olimlarimiz yaratayotgan yangi-yangi navlarning hissasi e'tirof etiladi.

Qurg'oqchilikka chidamlilikning asosiy mezoni sifatida uning yuqori hosil berishi, hamda boshqodagi don soni ko'p bo'lishi hamda don yirik, to'lishganligi va oxirgi bug'in uzunligi bilan baholash mumkin[2].

Kelgusida tabiatning noqulay omillari (issiqlik, qurg'oqchilik) ta'sirida ham arpadan yuqori va sifatli hosil olish maqsadida Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot institutining markaziy tajriba maydonida kuzgi arpaning tashqi muhitning stress omillariga bardoshli raqobatli nav sinash kuchotzarida 20 ta nav va tizmalar 3 qaytariqda ekib qurg'oqchilik va issiqlikka chidamlilik hususiyatlari o'rganildi. Bunda tizmalarni o'rganishda andoza nav sifatida xozirgi kunda Respublikamizda ekilib kelinayotgan Voha navi tanlab olindi.

Nav va tizmalarni ko'pchilligida tuproq qurg'oqchiligiga ta'sirchanligi naychalash va boshqolash davrida ko'proq kuzatiladi. Havo qurg'oqchilligi esa o'simliklarga gullash va don to'lish davrida ayniqsa katta zarar yetkazadi. Shu davrning boshlanishigacha kuchli ildiz otgan navlar qurg'oqchilikka chidamli bo'lib qoladi[1].

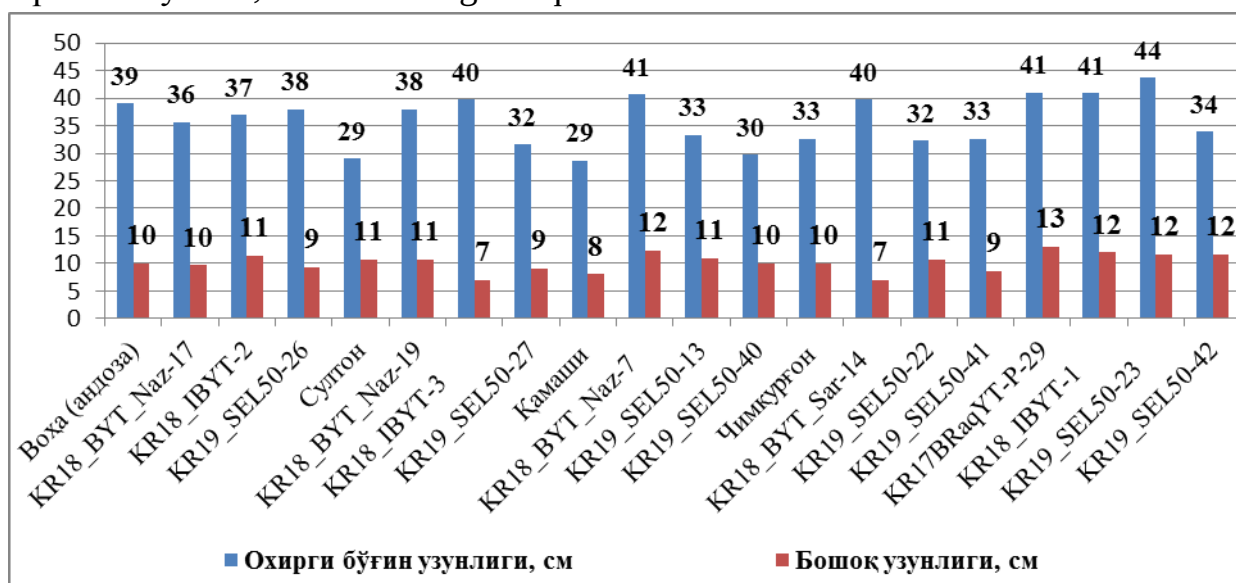
TADQIQOT USULLARI

Tajriba davomida fenologik kuzatish, hisob va tahlillar (Butunittifoq O'simlikshunoslik instituti, VIR, 1984) uslubi bo'yicha va biometrik tahlillar Qishloq xo'jalik ekinlari Davlat nav sinash komissiyasining (1985, 1989) chiqargan uslubi, matematik tahlillar B.A. Dospexov (1985) tomonidan ishlab chiqilgan uslub asosida, navlar sinovi Davlat nav sinash metodikasi (1981, 1986, 1989) bo'yicha, don hosilining sifat ko'rsatkichlari TU Uz 8-115-97 bo'yicha amalga oshirildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, 20 ta Arpa nav va tizmalarining oxirgi bug'in uzunligi taxlil qilinganda qaytariqlar bo'yicha o'rtacha 28-59 sm gacha bo'lganligi aniqlandi. Bunda andoza "Voha" navining ohirgi bo'g'in uzunligi 35 sm ni tashkil qilgan bo'lsa andoza navidan ohirgi bo'g'in uzunligi qisqa bo'lgan tizmalar soni 9 tani tashkil qildi. Andoza navidan ohirgi bo'g'in uzunligi uzun bo'lgan tizmalar soni 10 tani tashkil qilganligi aniqlandi. Arpa nav va tizmalarining boshqoq uzunligi tahlil qilinganda qaytariqlar bo'yicha o'rtacha 7-13 sm gacha bo'lganligi aniqlandi. Andoza "Voha" navining boshqoq uzunligi 10 sm ni tashkil qilib andoza navidan boshqoq uzunligi yuqori bo'lgan KR18_IBYT-3, KR18_BYT_Sar-14, tizmalari 6 qatorli bo'lganligi uchun 7 sm, KR18_BYT_Naz-7, KR17BRaqYT-P-29 (Osiyo), KR18_IBYT-1 tizmalarda boshqoq uzunligi 12-13 smni tashkil qilganligi biometrik o'lchov natijalari asosida aniqlandi(1-rasm).

Ohirgi bo'g'in uzunligi va boshqoq uzunligi o'rtasida o'zaro korellyativ bog'liqlik salbiy $r=-0,30$ bor ekanligi aniqlandi.

1-rasm: Arpa nav va tizmalarining ohirgi bo'g'in va boshqoq uzunligi, sm

Qurg'oqchil sharoitda arpa o'simligining suv rejimi asta-sekin buzilib boradi. Odatda qurg'oqchilik o'simlikni nobud bo'lishiga olib kelmaydi; moddalar almashinuvi buziladi, natijada boshloqlar soni, boshloqdagi don soni va 1000 dona don vazni kamayadi[3].

O'rganilgan Arpa nav va tizmalarining eng muhim bo'lgan hosildorlik ko'rsatkichi tahlil qilinganda qaytariqlar bo'yicha o'rtacha 47,6-64,8 s/ga bo'lib, andoza "Voha" navining don hosildorligi 55,1 s/ga bo'ldi. Andoza navidan don hosildorligi yuqori bo'lgan tizmalar soni 5 tani tashkil qilib, andoza navidan 2,6-9,7 s/ga yuqori don hosil olganligi tadqiqotlar natijasida aniqlandi.

Arpa nav va tizmalarining 1000 dona don vazni o'rganilganda qaytariqlar bo'yicha o'rtacha 38,9-46,9 gr gacha bo'lganligi aniqlandi. bunda andoza "Voha" navining 1000 dona don vazni 39,1 grni tashkil qilgan bo'lsa, KR18_IBYT-3 tizmasida 46,1 gr, KR18_BYT_Naz-7, KR18_BYT_Sar-14 tizmalarida 46,3 gr, KR17BRaqYT-P-29 (Osiyo) tizmasida 46,9 gr va KR18_IBYT-1 tizmasida 46,7 grni tashkil qilib andoza "Voha" navidan 1000 dona don vazni 7-7,8 grgacha yuqori bo'lganligi tahlil natijalari asosida aniqlandi(1-jadval).

1-jadval

**Arpa nav va tizmalarining hosildorlik va mahsuldorlik ko'rsatkichlari
(Qarshi, 2019-2020yy)**

De№	Nomi va kelib chiqishi	Hosildorli k, s/ga	1000 dona don vazni, gr
1	Voha (andoza)	55,1	39,1
2	KR18_BYT_Naz-17	54,8	42,4
3	KR18_IBYT-2	50,8	42,0
4	KR19_SEL50-26	54,2	43,3
5	Sulton	55,0	44,2
6	KR18_BYT_Naz-19	47,6	43,7
7	KR18_IBYT-3	64,4	46,1
8	KR19_SEL50-27	51,4	42,6
9	Qamashi	55,7	38,9
10	KR18_BYT_Naz-7	57,7	46,3
11	KR19_SEL50-13	54,0	45,1
12	KR19_SEL50-40	56,8	44,7
13	Chimqurg'on	54,3	39,5

14	KR18_BYT_Sar-14	64,8	46,3
15	KR19_SEL50-22	56,3	42,2
16	KR19_SEL50-41	55,8	43,9
17	KR17BRaqYT-P-29	58,4	46,9
18	KR18_IBYT-1	59,1	46,7
19	KR19_SEL50-23	56,3	44,9
20	KR19_SEL50-42	53,5	39,2
O'rtacha ko'rsatkich		55,8	43,4
Eng baland ko'rsatkich		64,8	46,9
Eng past ko'rsatkich		47,6	38,9

XULOSA

Xulosa o'rnida ta'kidlab o'tish joizki, arpaning 20 ta nav va tizmalari ustida qurg'oqchilikka chidamliligi o'rganilganda andoza "Voha" naviga nisbatan oxirgi bo'g'in uzunligi, boshqoq uzunligi, don hosildorligi va 1000 dona don vazni yuqori bo'lgan 5 ta KR18_IBYT-3, KR18_BYT_Sar-14, tizmalari 6 qatorli bo'lganligi uchun 7 sm, KR18_BYT_Naz-7, KR17BRaqYT-P-29 (Osiyo), KR18_IBYT-1 tizmalar tanlab olindi va seleksiyaning keyingi bosqichiga tavsiya etildi.

REFERENCES

1. Аленин П.Г. Продукционный потенциал зерновых, зернобобовых, кормовых и лекарственных культур и совершенствование технологии их возделывания в лесостепи Среднего Поволжья: монография, –Пенза, 2012. – С. 265.
2. Аманов А.А., М.Н.Клинцевич. Изменчивость и корреляция элементов структуру растений физиологических признаков пшеницы учитываемых при селекции на солеустойчивость и продуктивность // Вестник региональной сети по улучшению озимой пшеницы в Центральной Азии и Закавказье. -№ 2. –Алматы. 2001.–С.6-8.
3. Г.В.Удовенка "Диагностика устойчивости растений к стрессовым воздействиям" Метододической руководство. ВИР. Ленинград 1988. 226 с

УДК 547:664

ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ЛЕКАРСТВЕННЫЕ СВОЙСТВА СЕМЯН ТЫКВЫ

Иброхим Рахмонович Аскарров

АГУ, доктор химических наук, профессор

Муминджанов Мирджалол Мукимжон ўғлы

АГУ, доктор философских наук в химии (PhD)

Атакулова Наргиза Бахтиёрджон кизи

АГУ, преподаватель

Икромов Гузало Анварджон кизи

АГУ, студентка

nargizaatakulova256@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация о химическом составе и лечебных свойствах тыквенных семечек. Вот нормы суточного потребления тыквенных семечек и сколько их может восполнить организм.

Ключевые слова: Тыквенные семечки, жир, белок, углеводы, вода, калий, магний.

ANNOTATSIYA

Maqolada qovoq urug'ining kimyoviy tarkibi va dorivor xususiyatlari haqida ma'lumot berilgan. Bu yerda qovoq urug'ini kundalik iste'mol qilish normalari va ularning qancha qismini tanani to'ldirishi mumkin.

Kalit so'zlar: Qovoq urug'i, yog', oqsil, uglevodlar, suv, kaliy, magniy.

ABSTRACT

The article provides information on the chemical composition and medicinal properties of pumpkin seeds. Here are the norms of daily consumption of pumpkin seeds and how much of them the body can replenish.

Keywords: Pumpkin seeds, fat, protein, carbohydrates, water, potassium, magnesium.

ВВЕДЕНИЕ

Тыква растет в тропическом и субтропическом климате. Родина тыквы Латинская Америка. Распространены они в Восточной Европе и Мексике. Сегодня тыквы выращивают практически во всех странах мира. Тыква - однолетнее и многолетнее растение, принадлежащее к семейству тыквенных.

Стебель тыквы - это растение, вырастающее до 4-5 м над землей. Стебель угловатый, грубо опушенный, цепляется за стебли. Цветки растения опыляют извне с помощью крупных желтых кабачков обоего пола. Плод представляет собой крупную многосемянную серретку и сочный влажный плод различной формы. Цветет тыква в июле-августе, плоды созревают в августе-октябре. Растение без воды не встречается, его выращивали в Мексике 3000 лет назад. Тыква завезена в Америку в 15 веке и быстро распространилась по Европе. Обыкновенный кабачок сейчас выращивают практически во всех странах мира. Мы используем плоды тыквы в пищу, диетическое питание, а также как лечебное средство [1,2,3].

Мякоть тыквы богата до 11% сахаром, крахмалом, белком, витаминами С, В₁, В₂, никотиновой кислотой, киноэтами, эретицином А, минеральными солями, а также фитосеронами, микроэлементами калия, кальция, магния, особенно фосфором, железом [3,4].

Тыква издавна ценится как средство от различных недугов. В практике народной медицины мы рекомендуем пациентам с желтухой сухой силос, отвар на фруктовой основе при боли в груди, сухом кашле, «мякоть» плодов можно отварить в воде и давать как мочегонное средство при почках, кабачках, диарее. [3,5].

Тыквенным соком рекомендуется натереть пораженные участки кожи. Если мягкую часть плода раздавить и привязать к пораженной коже, она отделяется от болезни. Потребление высушенной кожи лечит геморрой, желудочное кровотечение, респираторные заболевания. Распыление порошка на срезы остановит кровотечение. Абу Али ибн Сина использовал отвар тыквенных плодов для лечения боли в груди и кашля. Он приказал смешать закопанные в углях фрукты с сахаром и съесть, чтобы смягчить желудок. Он также сказал, что тыквенный сок можно использовать для лечения ангины и болезней мозга. В восточной медицине кабачки рекомендуют закапывать в древесный уголь и прижимать к больным участкам рук и ног. Мясистую часть обжигают, смешивают с растительным маслом и прикладывают к незавершенным ранам [4,6].

Следует отметить, что тыква содержит небольшое количество пектина, который, в свою очередь, способствует выведению холестерина из организма. Тыкву рекомендуют в качестве диетического питания при атеросклерозе, заболеваниях желудочно-кишечного тракта (избавление от запоров за счет улучшения двигательных свойств кишечника). Плоды тыквы также можно

использовать при диурезе, сердечно-сосудистых заболеваниях, заболеваниях почек и отеках, связанных с заболеваниями мочевого пузыря [1,2].

ОБСУЖДЕНИЕ

Тыкву называют королевой осеннего урожая. Это неудивительно, ведь тыква большая, яркая, ароматная. Он отличается от других овощей в саду. Но любят тыкву не за цвет и аромат, а за полезные свойства. Не только тыква является частью внутреннего плода, но и семена тоже полезны. Семена тыквы имеют большое значение в лечении. Тыквенные семечки содержат много ценных элементов. Длина примерно 0,5-1,2 см. Покрыт твердым белым панцирем. Его едят приготовленным, очищенным и сушеным [3,5].

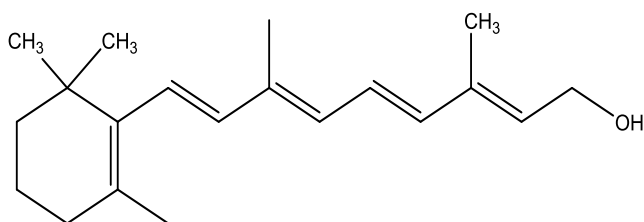
Анализируя состав тыквенных семечек, можно не сомневаться, что этот продукт очень полезен людям как средство профилактики болезней и здоровья. Тыквенные семечки обладают следующими свойствами:

- Противовоспалительное
- Антисептик.
- Болеутоляющее.
- мочегонное средство.
- слабительное.
- Уничтожение газа
- Улучшает обмен веществ.
- Укрепить иммунитет.
- Против гельминтов
- Гепатопротектор [1,2,7,8].

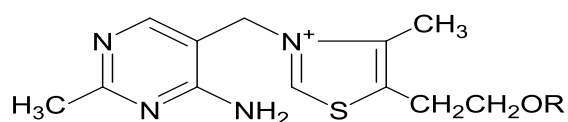
Таблица 1. Химический состав плодов арбуза

Нутриент	Количество в 100 г фруктов	Суточная потребно сть	% Потребн ости на 100 г	100 ккал- это норма %	Потребности в 100 ккал
Калорийность	559 кКал	1684 кКал	33.2%	15.6%	3583 г
Белки	30.23 г	76 г	39.8%	0.318%	9500 г
Жиры	49.05 г	56 г	87.6%	0.35%	14000 г
Углеводы	4.71 г	219 г	2.2%	0.17%	2704 г

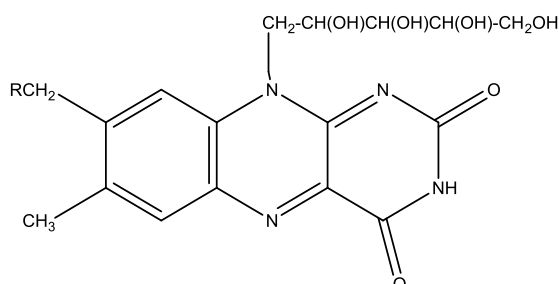
Пищевые волокна	6 г	20 г	30%	5.4%	526 г
Вода	5.23 г	2273 г	0.2%		2712 г
Витамин B ₁ , тиамин	0.273 мг	1.5 мг	18.2%	3.3%	549 г
Витамин B ₂ , рибофлавин	0.153 мг	1.8 мг	8.5%	1.5%	1176 г
Витамин B ₄ , холин	63 мг	500 мг	12.6%	2.3%	794 г
Витамин B ₅ , пантотеновая	0.75 мг	5 мг	15%	2.7%	667 г
Витамин B ₆ , пиридоксин	0.143 мг	2 мг	7.2%	1.3%	1399 г
Витамин B ₉ , фолаты	58 мкг	400 мкг	14.5%	2.6%	690 г
Витамин C, аскорбиновая	1.9 мг	90 мг	2.1%	0.4%	4737 г
Витамин E, альфа токоферол, ТЭ	2.18 мг	15 мг	14.5%	2.6%	688 г
Витамин H, биотин	4.57 мкг	50 мкг	9.1%	1.6%	1094 г
Витамин K, филлохинон	7.3 мкг	120 мкг	6.1%	1.1%	1644 г
Витамин PP, HЭ	4.987 мг	20 мг	24.9%	4.5%	401 г

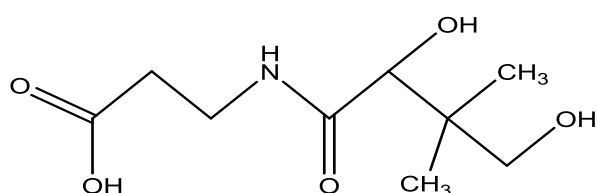
Витамин А (ретиноль)

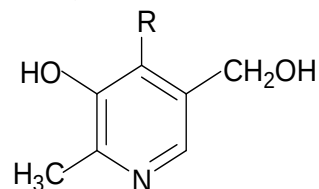
Витамин В₁ (Тиамин)

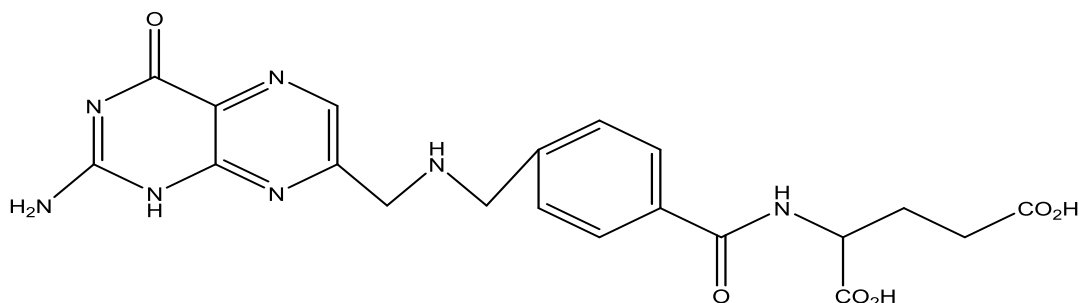
Витамин В₂ (рибофлавин)

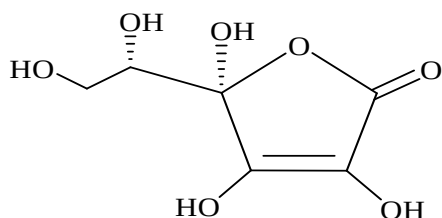
В₅ (пантотеник кислота)

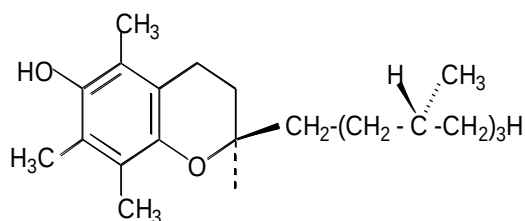
Витамин В₆

Витамин В₉ (фолий кислота)

Витамин С

Витамин Е (алфа-токоферол)

Таблица 2. Макроэлементы и микроэлементы

<i>Нутриент</i>	<i>Количество в 100 г фруктов</i>	<i>Суточная потребность</i>	<i>% Потребности на 100 г</i>	<i>100 ккал-это норма %</i>	<i>Потребности в 100 ккал</i>
Калий, K	809 мг	2500 мг	32.4%	5.8%	309 г
Кальций, Ca	46 мг	1000 мг	4.6%	0.8%	2174 г
Кремний, Si	25 мг	30 мг	83.3%	14.9%	120 г
Магний, Mg	592 мг	400 мг	148%	26.5%	68 г
Натрий, Na	7 мг	1300 мг	0.5%	0.1%	18571 г
Олтингугурт, S	146 мг	1000 мг	14.6%	2.6%	685 г
Фосфор, P	1233 мг	800 мг	154.1%	27.6%	65 г
Хлор, Cl	80 мг	2300 мг	3.5%	0.6%	2875 г
Железо, Fe	8.82 мг	18 мг	49%	8.8%	204 г
Ёд, I	12 мкг	150 мкг	8%	1.4%	1250 г
Кобальт, Co	8.3 мкг	10 мкг	83%	14.8%	120 г
Марганец, Mn	4.543 мг	2 мг	227.2%	40.6%	44 г
Медь, Cu	1343 мкг	1000 мкг	134.3%	24%	74 г
Молибден, Mo	10 мкг	70 мкг	14.3%	2.6%	700 г
Селен, Se	9.4 мкг	55 мкг	17.1%	3.1%	585 г
Фтор, F	90 мкг	4000 мкг	2.3%	0.4%	4444 г
Хром, Cr	40 мкг	50 мкг	80%	14.3%	125 г
Цинк, Zn	7.81 мг	12 мг	65.1%	11.6%	154 г

- Фосфор - в 100 г тыквенных семечек больше, чем в некоторых видах рыб.

- Магний - входит в состав ДНК, белка и костной ткани; регулирует работу мышц и нервных волокон; стабилизирует артериальное давление; нормализует уровень сахара в крови
- Марганец - участвует в росте и развитии скелета; Участвует в кроветворении, поддерживает репродуктивные функции, регулирует липидный и углеводный обмен.
- Калий - участвует в работе мышц; регулирует объем жидкости в организме, баланс минеральных веществ; поддерживает артериальное давление.
- Нормализует содержание железа в крови, обогащает ее кислородом.
- Цинк - Кстати, Всемирная организация здравоохранения рекомендует употреблять тыквенные семечки как хорошее средство для восполнения запасов цинка, который укрепляет иммунную систему, участвует в профилактике простатита, укрепляет костную ткань.
- Кальций - активный участник координации внутриклеточных процессов; нервная проводимость, сокращение мышц, поддержание сердечно-сосудистой функции, формирование костей и минерализация зубов, свертывание крови.
- Медь - необходима организму для поглощения железа, поддержания артериального давления и участия в метаболизме холестерина и глюкозы.
- Селен - укрепляет защитные силы организма или иммунитет человека [7,9,10,11,12].

РЕЗУЛЬТАТ.

Наряду с витаминами группы В они нормализуют деятельность верхней нервной системы. Успокаивает нервную систему, улучшает такие психологические показатели, как память и внимание. В Китае считается, что семена способны избавить от депрессии. Цинк в сперме влияет на мочевыводящие пути мужчин и женщин. Именно из-за этого элемента в мужском организме вырабатывается гормон тестостерон. Его недостаток приводит к бесплодию. Также влияет на репродуктивную систему у женщин, является отличным блокатором развития рака шейки матки. По словам врачей, масло семян тыквы очень эффективно при лечении симптомов аденомы простаты. Он воздействует на предстательную железу посредством гормонального повреждения, тем самым предотвращая переход заболевания в злокачественную форму [4,5,6].

При тыквенных семечках сохраняется полный спектр биологически полезных веществ. При его высушивании требуется правильная обработка. Их

следует сушить в тени или на солнце, без термической обработки. Нагревание выше + 45 °C снижает количество полезных витаминов, минералов, ферментов [13,14].

ВЫВОД

В заключение следует отметить, что тыква - один из ведущих продуктов по лечебным свойствам. Мы также добавили тыквенные продукты к ежедневному потреблению в нашей семье. Еще один важный аспект - тыквенный сок действует успокаивающе и улучшает сон. Мы знаем, что сегодня население мира страдает от различных заболеваний, вызванных различными заболеваниями в организме, такими как развитие новых болезней и недугов во время профилактики и лечения этого заболевания или ослабление иммунной системы. И нам нужно делать правильный вывод из таких случаев, то есть я считаю, что более эффективно использовать натуральные препараты при лечении болезней, используя меньше химикатов. Одним из таких натуральных средств является тыква, полезные свойства которой мы перечислили выше. Поэтому я бы порекомендовал вам добавить продукты из тыквы в свой ежедневный рацион и есть их.

REFERENCES

1. И. Р. Аскарлов. Медицинская энциклопедия. Классическое слово. Ташкент - 2019.
2. И. Р. Аскарлов. Загадочная медицина. - Т: Издательство «Наука и технологии». 2021 г.
3. Пратов О.П. Набиев М.М. Современная система высших растений Узбекистана. Ташкент. Учитель-2007. 11-18б.
4. Технология и экология выращивания лекарственных растений. Ташкент. Тафаккур Бостони -2018. 40-45б.
5. Хамдамова З. Лечение фруктами в народной медицине. Ташкент. Редактор-2013. 58-65б
6. Akihisa, T., Tamura, T., Matsumoto, T., Kokke, W.C.M.C., Ghosh, P., & Thakur, S. (1990). (22Z, 24S) -Stigmasta-5.22.25-trien-3-ol and other novel sterols from *Clerodendrum scandens*: First report of the isolation of a cis-D-22-unsaturated sterol from a higher plant. *Journal of Chemical Society Perkin Transactions I*, 2213–2218.
7. Ansari, S.H., & Ali, M. (1999). New oleanene triterpenes from root bark of *Calotropis procera*. *Journal of Medicinal and Aromatic Plant Science*, 21, 978–981.

8. Appendino, G., Jakupovic, J., Belloro, E., & Marchesini, A. (1999). Secondary metabolites from edible plants and spices. Part 4. Multiflorane triterpenoid esters from pumpkin. An unexpected extrafoliar source of PABA. *Phytochemistry*, 51, 1021–1026.
9. Natural Product Research 1537 Downloaded by [University of Aberdeen] at 05:37 19 March 2013 Association of Official Agriculture Chemists (AOAC). (2000). 969.3 and 991.39 fatty acids in oils and fats preparation of methyl esters boron trifluoride. In *Official methods of analysis* (17th ed., Chapter 4, pp. 19–20). Washington, DC: AOAC.
10. Cai, T., Li, Q., Yan, H., & Li, N. (2003). Study on the hypoglycemic action of pumpkin seed protein. *Journal of Chinese Institute of Food Science and Technology*, 3, 7–11.
11. Ching, L.S., & Mohamed, S. (2001). Alpha-tocopherol content in 62 edible tropical plants. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 49, 3101–3105.
12. Cox, S., Buontempo, P.J., Wright-Minogue, J., De Martino, J.L., Skelton, A.M., Ferreri, E., et al. (1996). Antipicornavirus activity of SCH 47802 and analogs in vitro and in vivo studies. *Antiviral Research*, 32, 71–79.
13. Fu, C., Huan, S., & Li, Q. (2006). A review on pharmacological activities and utilization technologies of pumpkin. *Plant Foods for Human Nutrition*, 61, 73–80.
14. Fujita, M., & Hossain, M.Z. (2003). Brownish acidic protein induced in pumpkin callus by a high concentration of 2,4-dichlorophenoxyacetic acid. *Biologia Plantarum*, 46, 175–179.

УДК 547:664

ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ЛЕЧЕБНЫЕ СВОЙСТВА ПЛОДОВ АРБУЗА

Иброхим Рахмонович Аскарлов

Андижанский государственный университет, доктор химических наук,
профессор.

Муминджанов Мирджалол Мукимжон оглы

Андижанский государственный университет, доктор философии по химии
(PhD)

Атакулова Наргиза Бахтиёрджон кизи –

Андижанский государственный университет, преподаватель

nargizaatakulova256@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Статье дана информация о химическом составе и лечебных свойствах арбуза. Вот правила ежедневного употребления арбуза и насколько организм может его восполнить.

Ключевые слова: арбуз, масло, липид, белок, железо, вода, калий, магний.

ANNOTATSIYA

Maqolada tarvuzning kimyoviy tarkibi va dorivor xususiyatlari haqida ma'lumot berilgan. Bu yerda tarvuzdan kundalik foydalanish qoidalari va organizm uni qanchalik to'ldirishi mumkin.

Kalit so'zlar: tarvuz, yog', lipid, oqsil, temir, suv, kaliy, magniy.

ABSTRACT

The state has information about the chemical composition and medicinal properties of watermelon. Here is the rule of daily consumption of watermelon and how much the body can fulfill the ego.

Keywords: watermelon, oil, fat, protein, jelly, water, potassium, magnesium.

ВВЕДЕНИЕ

Арбуз (Citrullus) - это семейство однолетних и многолетних травянистых растений, принадлежащих к семейству кабачковых. Родина - Африка (Египет). Его выращивают в Индии уже 3000 лет. Распространен в Индии, Америке, Европе, Китае, Турции, Иране, Японии и Австралии. В Средней Азии арбуз - вторая по величине бахчевая культура после дынь[1,2].

Фрукты - содержат 8,0-13,5% сухого вещества, 5,8-11% сахара (фруктоза; арбуз 3,2-5% сухого вещества, 1,2-3% сахара, 0,09 питательных веществ на 1 кг единицы), более 90% воды, различные витамины (В₁, В₂, РР) и минеральных солей, в семенах содержится 25-30% жира, фитиновая кислота. Арбуз - теплолюбивое, светолюбивое растение, засухоустойчивое, семена начинают прорастать при температуре почвы 14-16° (благоприятные условия 20°). Прорастает через 5-6 дней после посадки. Есть ранние, средние и поздние сорта арбуза. Раннеспелые сорта созревают за 80-90 дней, средние - за 90-100 дней, поздние - за 110-120 дней[1,3].

Кожица арбуза толстая (1,5 см), средняя (1,1,5 см), тонкая, твердая, мякоть мягкая, сочная, сочная, песочная, иногда волокнистая. Цвет мякоти красный, некоторые сорта малиновые[4].

Семена арбуза бывают белые, желтые, черные, красные, серые. Масса 1000 семян 40-120 г[5].

Арбуз - любимое летнее блюдо взрослых и детей. Однако не только мякоть арбуза, но и кожура, и даже семена могут съесть каждый[4].

В Китае семена арбуза так же популярны, как наши семечки подсолнечника или тыквы. И не зря, ведь они обладают глистогонным действием, способствуют оздоровлению сосудистой системы, укрепляют сердце. Четверть семян арбуза являются маслянистыми и в некоторых странах используются в пищу[1,5].

Арбузы значительно улучшают процесс пищеварения. Клетчатка плодов арбуза - отличный стимулятор полезной микрофлоры кишечника. Арбуз - щелочной продукт, нейтрализующий негативное воздействие яичной, мясной, хлебной и рыбной кислот[6].

Арбуз богат фолиевой кислотой, которая необходима для нормального функционирования каждого человека, так как она участвует в кроветворении, а также в синтезе аминокислот[7].

ОБСУЖДЕНИЕ.

Арбуз избавляет от негативных последствий медикаментозного лечения, а также обезболивания, его полезно употреблять после операций и после продолжительной болезни[4].

Химический состав плодов арбуза

Нутриент	Количество в 100 г фруктов	Суточная потребно сть	% Потребн ости на 100 г	100 ккал- это норма %	Потребности в 100 ккал
Калорийность	27 кКал	1684 кКал	1.6%	5.9%	6237 г
Белки	0.7 г	76 г	0.9%	3.3%	10857 г
Жиры	0.1 г	56 г	0.2%	0.7%	56000 г
Углеводы	5.8 г	219 г	2.6%	9.6%	3776 г
Пищевые волокна	0.4 г	20 г	2%	7.4%	5000 г
Вода	92.6 г	2273 г	4.1%	15.2%	2455 г
Витамин А	17 мкг	900 мкг	1.9%	7%	5294 г
Бета-каротин	0.1 мг	5 мг	2%	7.4%	5000 г
Витамин В ₁ , тиамин	0.04 мг	1.5 мг	2.7%	10%	3750 г
Витамин В ₂ , рибофлавин	0.06 мг	1.8 мг	3.3%	12.2%	3000 г
Витамин В ₅	0.221 мг	5 мг	4.4%	16.3%	2262 г
Витамин В ₆ , пиридоксин	0.09 мг	2 мг	4.5%	16.7%	2222 г
Витамин В ₉ , фолаты	8 мкг	400 мкг	2%	7.4%	5000 г
Витамин С, аскорбиновая кислота	7 мг	90 мг	7.8%	28.9%	1286 г
Калий, К	110 мг	2500 мг	4.4%	16.3%	2273 г
Кремний, Si	12 мг	30 мг	40%	148.1%	250 г

Магний, Мг	12 мг	400 мг	3%	11.1%	3333 г
Железо, Fe	1 мг	18 мг	5.6%	20.7%	1800 г
Кобальт, Co	2 мкг	10 мкг	20%	74.1%	500 г
Медь, Cu	42 мкг	1000 мкг	4.2%	15.6%	2381 г
Селен, Se	0.4 мкг	55 мкг	0.7%	2.6%	13750 г
Омега-3 жирные кислоты	0.019 г	0.9 - 3.7г	2.1%	7.8%	
Омега-6 жирные кислоты	0.05 г	4.7 - 16.8 г	1.1%	4.1%	

Фолиевая кислота в арбузе является стимулятором жирового обмена и обладает выраженным склеротическим действием. Действие фолиевой кислоты значительно усиливают витамины С, Р, холин. Арбуз в основном едят в сыром виде, что позволяет получить все ценные запасы фолиевой кислоты в отличие от других продуктов, подвергшихся термической обработке. Отвар из семян арбуза и свежей цедры арбуза обладает очень хорошим мочегонным действием. Кожу арбуза сушат и используют для приготовления таких рагу зимой[1,2,5,6,7].

Как арбуз, так и отвар из кожуры арбуза применяют при заболеваниях почек, сердца и сосудов, печени. Корень и семена арбуза используются при опухолях груди. Как упоминалось выше, семена арбуза содержат фолиевую кислоту, которая содержится в других овощах (картофель, цветная капуста и т. Д.), но все они приготовлены, а фолиевая кислота разрушается во время термической обработки. Это важно, потому что это связано с регуляцией кроветворения и многих биохимических процессов в организме. Поэтому арбуз используют в лечебных целях при анемии различного происхождения, заболеваниях крови и кроветворных органов, последствиях лучевой терапии.

При раке арбузный сахар - это продукт, богатый легкоусвояемыми фруктозой и глюкозой, макро- и микроэлементами.

Результаты и рекомендации. Арбузный сахар делают только из спелых сладких арбузов. Фруктовую массу измельчают, процеживают через сито или ситечко, процеживают через 2-х слойную марлю и ставят на огонь. Образовавшуюся при кипячении пену убирают, сок снова процеживают, затем

ставят на медленный огонь и упаривают, постоянно помешивая. Когда объем сока уменьшится в 5–6 раз, проверьте готовность сиропа по капле. Арбузный сахар хранят в банках, завернутых в чистую ткань или накрытых крышкой (не герметично). Фруктовый сок, и особенно сок арбуза, - прекрасное средство от жажды, особенно при лихорадке. В китайской медицине семена арбуза широко используются как средство укрепления здоровья[4,8,9]. Когда воспалились почки - измельчите сушеную кожуру арбуза, залейте 2 столовые ложки кипятка на 5 столовых ложек кипятка, закройте крышкой и дайте остыть. Пить по 0,5 стакана 4 раза в день[10].

При гельминтозах - семечки арбуза просушить в духовке, измельчить на мясорубке, смешать с молоком в соотношении 1:10. Пить 2-3 раза в день. Между приемами пищи хорошо выпивать по 2 стакана. Свежие семена арбуза измельчить, 100 г (5 столовых ложек) залить 1 литром холодной воды и довести до кипения. Довести до кипения 45 минут, затем помешивать во время фазы закипания и довести до кипения. Пить по 1 стакану 3 раза в день.

При головной боли - привязанная ко лбу толстая корка арбуза. Боль возвращается и долго не беспокоит.

Когда камни скапливаются в мочевыводящих путях. 2 столовые ложки измельченной коры на 0,5 л воды, кипятить на слабом огне 5 минут, настаивать 2–3 часа. Пить по 0,5 стакана 3 раза в день за полчаса до еды.

При сердечных заболеваниях. Отжать арбузный сок, добавить 2 яблочных сока (примерно равных). Пейте каждый день осенью.

При заболеваниях геморроя. На узлы наложить тампоны с арбузным соком. Хорошо останавливает кровотечение[1,2,11].

Варенье из кожуры арбуза

Из 1 кг коры - 1,3 кг, сахар, 9 стаканов воды и чайная ложка соды. С помощью картофелечистки срежьте зеленую кожицу с кожуры арбуза и промойте кожицу. Режем небольшими кубиками и протыкаем вилкой каждую часть. Соду растворить в стакане теплой воды. Выложите кубики в миску, чтобы получилось варенье, залейте их содовым раствором и еще пятью стаканами воды. Мы будем держать это четыре часа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мы знаем, что сегодня население мира страдает от различных заболеваний, вызванных различными заболеваниями в организме, такими как развитие новых болезней и недугов во время профилактики и лечения этого

заболевания или ослабление иммунной системы. Мы должны сделать правильный вывод из таких случаев, то есть более эффективно использовать природные средства при лечении болезней, используя меньше химикатов.

REFERENCES

1. И.Р.Аскаров. Табобат қомуси. Мумтоз сўз. Тошкент – 2019. – 1590с.
2. И.Р.Аскаров. Сирли табобат. – Т: Фан ва технологиялар нашриёт-матбаа уйи. 2021. – 1084с.
3. Остонакулов Т.Э., Сабзавот экинлари биологияси ва ўстириш технологияси, Т., 1997;
4. Пивоваров В.Ф., Аромов М.Х., Турдикулов Б.Х. и др., Овощные и бахчие культуры в Узбекистане, М., 2001.
5. Fila, W.A., Ifam, E.H, Johnson, J.T, Odey, M.O., Effiong, E.E., Dasofunjo, K., and Ambo, E.E (2013). Comparative proximate compositions of watermelon *Citrullus Lanatus*, Squash *cucurbita pepo*’l and Rambutan, *Nephelium Lappaceun*. *International Journal of Science and Technology*, 2(1), 81-88.
6. Johnson J.T., Iwang E.U., Hemen J.T., Odey, M.O., Effiong, E.E., and Eteng, O.E, (2012). Evaluation of anti-nutritional content of watermelon *Citrullus lanatus*. *Annals of Biological Research*, 3(11), 5145-5150
7. Kobya, M., Demirbas, E., Senturk, E., and Ince, M. (2005). Adsorption of heavy metal ions from aqueous solutions by activated carbon prepared from apricot stone. *Bioresource Technology*, 96, 1518-1521.
8. Fila, W.A., Ifam, E.H, Johnson, J.T, Odey, M.O., Effiong, E.E., Dasofunjo, Jabit, N.B. (2007). The production and characterization of activated carbon using local agricultural waste through chemical activation process: Thesis submitted in fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science, Universiti Sains Malaysia, Penang, Malaysia.
9. Olivares, M. (2006). Preparation of activated carbons from cherry stones by activation with potassium hydroxide. *Applied Surface Science*, 252 (17), 5980-5983.
10. Oseni, O.A., and Okoe, V.I. (2013). Studies of phytochemical and anti-oxidant properties of the fruit of watermelon (*Citrullis Lanatus*), *Journal of Pharmaceutical and biomedical Science*, 27(27), 508-514.
11. Paddon, A. (1987). Review of the available data concerning the amount of charcoal and fuelwood in Sudan. Field Project Document No.22. FAO, Khartoum, 1987.
12. Savova, D. (2001). Biomass conversion to carbon adsorbents and gas. *Biomass and Bioenergy*, 21, 133-142.

УДК 547:664

ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ЦЕЛЕБНЫЕ СВОЙСТВА ЯИЧНОЙ СКОРЛУПЫ

Иброхим Рахмонович Аскарров

доктор химических наук, профессор

Андижанский государственный университет

Акбарова Мохичехра Машраббоевна

Преподаватель, Андижанский государственный университет

Атакулова Наргиза Бахтиёрджон кизи

Преподаватель, Андижанский государственный университет

Х.А.Одилжонов, В.Г.Мамазокирова

Студентки Андижанского государственного университета

АННОТАЦИЯ

Данная статья содержит информацию о химическом составе и лечебных свойствах яичной скорлупы, а также изготовлении и применении различных препаратов на основе яичной скорлупы при лечении и профилактике различных заболеваний

Ключевые слова: яичная скорлупа, порошок, человеческие кости, остеопороз, аллергия, лекарство.

ABSTRACT

This article contains information about the chemical composition and medicinal properties of eggshells, as well as the manufacture and use of various preparations based on eggshells in the treatment and prevention of various diseases.

Keywords: eggshell, powder, human bones, osteoporosis, allergies, medicine.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tuxum qobig'ining kimyoviy tarkibi va dorivor xususiyatlari, shuningdek, turli kasalliklarni davolash va oldini olishda tuxum qobig'i asosida turli xil preparatlarni tayyorlash va ishlatish haqida ma'lumotlar mavjud.

Kalit so'zlar: tuxum qobig'i, kukun, odam suyaklari, osteoporoz, allergiya, dori.

ВВЕДЕНИЕ

Яйцо приносит огромную пользу не только человеку, но и другим живым организмам. Таким образом, яичная скорлупа широко используется в народной медицине, косметологии, садоводстве и других сферах жизни. Самое главное, этот продукт является обязательным для всех [1].

Секрет, который сделал его таким важным, заключается в его уникальном химическом составе. Яичная скорлупа содержит 1,6-2% воды, 3,3% азота и 95,1% неорганических веществ. Основными компонентами неорганических веществ являются карбонат кальция (92,8%), бикарбонат магния (1,5%), фосфаты кальция и магния (0,8%) [2].

Скорлупа яйца богата макро- и микроэлементами:

Макронутриент	Количество в 100 гр продукта мг	Микронутриент	Количество в 100 гр продукта mg мкг
Калий K	83.3-93.1	Железо Fe	1130-2800
Натрий Na	81.7-130.8	Йод I	34-60
Кальций Ca	33400-37300	Кобальт Co	70-90
Магний Mg	106.3-113.9	Медь Cu	92-150
Сера S	674-1260	Молибден Mo	28-36
Фосфор P	124-188	Марганец Mn	40-110
		Цинк Zn	400-670

Известно, что нарушения обмена кальция и кремния часто приводят к рахиту, неправильному росту зубов, ломкости костей, анемии, аллергии, герпесу на губах, простудным заболеваниям. У женщин добавляются боли в пояснице, родовая слабость в родах, атония мышц матки [3].

Нарушенный кальциевый обмен трудно восстановить. Это связано с тем, что прием добавок кальция может привести к плохому усвоению кальция. Яичная скорлупа не только хорошо усваивает кальций, но и содержит множество необходимых для организма элементов: кремний, медь, магний, железо, марганец, молибден, фтор, фосфор, серу, цинк – всего 27 элементов. Состав яичной скорлупы удивительно совместим с составом костей и зубов человека. Он также повышает кроветворную функцию костного мозга [1,2].

Добавление измельченной яичной скорлупы предотвращает ломкость волос и ногтей, кровоточивость десен, запоры, тошноту, бессонницу и астму. Терапия яичной скорлупой очень полезна, особенно для беременных женщин, детей до 6 лет, а также подростков и молодых людей. Яичная терапия дважды в год полезна для профилактики заболеваний позвоночника, кариеса и остеопороза у взрослых [3,4].

Яичная скорлупа в основном состоит из кальция, а также фосфора, железа, калия, магния и кремния. Но не все его используют. Кальций в яичной скорлупе быстро усваивается организмом. Исследования канадских, американских и

венгерских ученых показали, что яичная скорлупа по составу очень похожа на человеческие кости и зубы. Порошок яичной скорлупы рекомендуется беременным женщинам, детям и мужчинам с симптомами дефицита кальция, а также при переломах костей [4,5].

ОБСУЖДЕНИЕ

Специалисты рекомендуют по возможности использовать яичную скорлупу [5,6].

Для его приготовления сырую яичную скорлупу измельчают, вытряхивают внутренности, удаляют мембрану в скорлупе, затем промывают и кипятят в течение 5 минут. Затем сушат в течение 5-6 часов и тщательно растирают в порошок. Порошок хранят в сухом и защищенном от света месте в плотно закупоренной стеклянной таре [4,6].

Другой способ – использовать вареную яичную скорлупу. Вареная яичная скорлупа менее эффективна, но тоже хороша. Кстати, для приготовления порошка следует использовать только куриные и перепелиные яйца, не рекомендуется использовать их в гусиных и утиных скорлупах из-за высокой вероятности заражения.

Приготовленный порошок можно давать 7-летним детям по половине чайной ложки порошка один раз в день. Детям и взрослым старше 14 лет рекомендуется принимать по 1-2 чайные ложки порошка в день [7].

Также очень полезна смесь лимонного сока и порошка яичной скорлупы. Эта смесь снимает симптомы диатеза и аллергии.

Еще один способ сушки — прокипятить яичную скорлупу в течение 10 минут, чтобы удалить вредоносные бактерии. Затем поставить в разогретую до 100 градусов духовку на 10-15 минут. По готовности скорлупу измельчают в порошок. Такие порошки богаты источником кальция. Половину чайной ложки порошка можно добавлять в воду или добавлять в тесто при варке [6].

Но имейте в виду, что насколько дефицит кальция опасен для организма, настолько же опасно его превышение.

В народной медицине яичную скорлупу используют для повышения и укрепления иммунитета взрослых и детей. Преимущество этого препарата в том, что он содержит кальций и минералы, необходимые для стимуляции образования лимфоцитов (иммунных клеток) в костном мозге [4,7].

Этот продукт широко используется в лечении неврологических заболеваний. Причиной симптомов неврологических заболеваний (нервозности,

нарушений сна и дисфункции ЦНС, беспокойства, страха, нервозности) является недостаток солей кальция. Эти элементы находятся в яичной скорлупе. Народные целители рекомендуют для устранения этих симптомов употребление кальциевой воды. Для его получения 1 чайную ложку порошка растворяют в 1 л воды и выпивают. Дефицит кальция является одной из причин сердечно-сосудистых заболеваний. Для лечения и профилактики этих заболеваний рекомендуется использовать кальциевую воду. Это средство укрепляет сердце и сосуды человека, поддерживает правильный химический состав крови [1,3,5].

Яичную скорлупу рекомендуется измельчить. Он должен быть похож на порошок. Готовый продукт следует хранить в закрытой стеклянной или пластиковой таре, которую следует поместить в сухое темное место [5].

Курс лечения остеопороза этим порошком проводят через 10-15 дней, с трехмесячным перерывом и повторяют. Детям рекомендуется принимать по 300-600 мг порошка, а взрослым по 600-1200 мг (2-3 раза в день). Детям кальций необходим для поддержки активного роста, а женщинам во время беременности [2].

Порошок яичной скорлупы помогает заживлять ожоги, а при ожогах образуются язвы. Для лечения таких ран рекомендуется использовать порошок в качестве присыпки [7].

Для лечения заболеваний кишечника, желудка и гастрита рекомендуется принимать по четверти столовой ложки один раз в день в течение месяца. Затем сделать перерыв на месяц и повторить курс [5].

Противопоказания и меры предосторожности

Не всегда хорошо использовать измельченный порошок. Один из основных рисков, поджидающих тех, кто употребляет этот продукт, — это риск заражения сальмонеллезом. Для вашей безопасности следует убедиться, что куры, которые несут яйца, не больны. И несмотря на то, что они теряют небольшое количество своих полезных веществ, скорлупу рекомендуется отваривать.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Также рекомендуется, чтобы яичный порошок был свободен от крупных частиц из-за поражения пищевода и кишечника, которые могут вызвать гастрит, язву и другие заболевания, попадающие в пищеварительную систему в больших объемах. Препарат не рекомендуется людям с кишечной

непроходимостью, сердечной аритмией, гипертонией, гастритом, язвой, неврологическими заболеваниями, онкологическими заболеваниями и повышенным содержанием витамина D [3,8].

REFERENCES

1. Скурихин И.М. и др. Химический состав пищевых продуктов.
2. Молдахметова, З.К. Разработка технологии биологически активных препаратов и пищевых продуктов с использованием яиц: автореф. дис. канд. техн. наук / З.К.Молдахметова / Семипалатинский гос. ун-т им. Шакарима. – Семей, 2007. – 18с.
3. Габриэльянц, М.А. Товароведение мяса и мясных товаров: учебник / М.А. Габриэльянц. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Эконика, 1974. – 352с.
4. Burley, R. W., and D. V. Vadehra. 1989. The egg shell and shell membranes: Properties and synthesis. Pages 25–64 in The Avian Egg, Chemistry and Biology. John Wiley, New York.
5. Candlish, J. K., and P. K. Scougall. 1969. L-5-hydroxylysine as a constituent of the shell membranes of the hen's egg. Int. J. Protein Res. 1:299–302.
6. Cooke, A. S., and D. A. Balch. 1970. Studies of membrane, mam-milary cores and cuticle of the hen egg shell. Br. Poult. Sci.11:345–352.
7. <http://chtoem.ru/ovoshhi/.html>
8. <http://povareshkino.ru/.html>

SUG'ORILADIGAN TUPROQLAR UNUMDORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI AYRIM OMILLAR

Maxkamova Dilafroz Yuldashevna

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Biologiya fakulteti
Tuproqshunoslik kafedrasida dotsenti
d.mahkamova@nuu.uz

Ro'zimatova Sevara Erkinovna

"Tuproq tarkibi va repozitoriysi, sifati tahlil markazi" DUK
Ikkinchi toifali tuproqshunos
rozimatovasevara77@mail.ru

Karimov Bobir Salohiddin o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Biologiya fakulteti
Tuproqshunoslik kafedrasida 1- kurs magistranti
bobirkarimov46@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hudud tuproqlarining unumdorligi, mexanik tarkibi, umumiy fizik xossalari, eroziya darajasi bo'yicha tasnifi to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Eroziya jarayonlari tuproq unumdorligiga va o'z navbatida tuproqning agronomik xususiyatlariga ta'sir ko'rsatish keltirilgan.

Kalit so'zlar: degradatsiya, eroziya, massa, xajm, solishtirma, g'ovaklik, mexanik tarkib.

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены сведения о классификации почв региона по плодородию, механическому составу, общим физическим свойствам, степени эродированности. Эрозионные процессы влияют на плодородие почвы и, в свою очередь, на агрономические свойства почвы.

Ключевые слова: деградация, эрозия, масса, объем, специфичность, пористость, механический состав.

ABSTRACT

This article provides information on the classification of soils in the region by fertility, mechanical composition, general physical properties, degree of erosion. Erosion processes affect soil fertility and, in turn, the agronomic properties of the soil.

Keywords: degradation, erosion, mass, volume, specificity, porosity, mechanical composition.

KIRISH

Hozirgi vaqtda global ekologik inqiroz tahdidlari kuchayib borayotgan bir vaqtda tuproqni degradatsiya jarayonlaridan muhofaza qilish dunyo miqyosidagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu muammoning muhimligi shundaki, tuproq degradatsiyasi jarayonini bartaraf etmasdan va Yer sharining tuproq qatlamini saqlamay turib o'simlik va hayvonot olamini, suv va havo tozaligini saqlashning imkoni yo'q. Shunday ekan, biosferaning normal ishlashini saqlay olmasdan insoniyat hayotining ekologik farovonligini saqlashning imkoni yo'qdir.

Dunyo bo'yicha sug'oriladigan tuproqlarning unumdorligining sifati va tarkibi yil sayin o'zgarishga uchramoqda, jumladan, «dunyoda 1,5 mlrd. gektar haydaladigan yerlarning 0,4 mlrd. gektari yuqori sifatli, 0,8 mlrd. gektari yaxshi sifatli va 0,3 mlrd. gektari unumsiz yerlardir. Tuproqlarning sho'rlanishi unumdorlikning pasayishiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda». Shu sababli tuproqlarning unumdorligiga ta'sir etuvchi degradatsiya jarayonlarini aniqlash, bunday salbiy jarayonlarni oldini olishga qaratilgan ilmiy yechimlar ishlab chiqish orqali tuproq unumdorligini oshirish va muhofazalash hamda yer resurslaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Ishlab chiqarishning har qanday vositalaridan to'g'ri va oqilona foydalanish ko'p jihatdan uning muhim xususiyatlarini qanchalik chuqur va har tomonlama o'rganishga bog'liq. Shu bois, bugungi kunning dolzarb muammolaridan hisoblangan tuproqlar degradatsiyasining oldini olish hamda uning oqibatlarini bartaraf etishda eng avvalo tuproqlardan oqilona foydalanish, uning unumdorligini oshirish, sifatini, iqtisodiy bahosini, muhofazasini bilish, har xil o'simliklarni tuproq holatiga ko'ra ilmiy asoslangan holda ketma-ket ekish, tuproqqa to'g'ri ishlov berish talab etiladi [2,7,].

Dunyoda turli salbiy jarayonlar ta'sirida degradatsiyaga uchragan, unumdorligi va sifat ko'rsatkichlari pasaygan yerlardan samarali foydalanish yo'llarini topish, ularning unumdorligini tiklash orqali qishloq xo'jaligi ekinlaridan ko'zlangan hosil olishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Bu borada, turli darajada eroziyaga uchragan tuproqlarning holatini o'rganish, hududga mos ekin turlarini tanlash va ekish, tuproq unumdorligini doimiy ravishda kuzatib borish orqali yer resurslarini boshqarishga oid ilmiy-tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Bugungi kunda sug'oriladigan tuproqlarining unumdorlik holati, uni saqlash va oshirishga yo'naltirilgan ilmiy-tadqiqotlar ishlarini bir qancha xorijlik va respublika olimlaridan N.P.Melixova, A.A.Zibarov, N.V.Onistratenko, S.G.Kotchenko,

K.D.Shepherd, M.J.Soule, S.D.Garrett S.S.Sobolev, M.Zaslavskiy, G.P.Surmach, G.I.Shvebs, X.M.Mustafayev, S.U.Kerimxanov, V.B.Gussak M.U.Umarov, A.M.Rasulov, D.R.Ismatov, L.T.Tursunov, I.Turapov, X.M.Maxsudov, R.Q.Qo'ziev, M.M.Toshqo'ziev, L.A.Gafurova, A.A.Xanazarov, R.Qurvantoev, Sh.M.Bobomurodov, N.Yu.Abduraxmonov, I.U.Urazbaev, A.U.Axmedov, I.A.Ziyamuxammedov, A.J.Ismonov, G.M.Nabiyeva, D.A.Qodirova, M.Saidova, G.S.Sodiqova, O.A.Jabborov, O'.T.Sobitov va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda tuproqlarining xossalari, unumdorligi, tuproq qoplamining sifat jihatidan yaxshilash haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Dala sharoitida statsionar uchastkalarda lokal nuqtalar belgilanib, namunalar olindi hamda tuproqlarning morfologik va umumiy fizik xossalarini chuqur o'rganish bo'yicha tadqiqotlar amalga oshirildi. Laboratoriya sharoitida tuproq sinov namunalari bo'yicha gumus, umumiy azot, fosfor, kaliy, shuningdek harakatchan fosfor va kaliy, CO₂ karbonatlar, tuzli tarkib aniqlandi, tuproqning mexanik tarkibi O'zbekiston Respublikasi Agrokimyo va Tuproqshunoslik ilmiy tadqiqot institutining tahliliy markazida ishlab chiqilgan uslublar yordamida («Markaziy Osiyo tuproqlari va o'simliklar qoplamini agrokimyoviy tahlil qilish uslublari» Toshkent, 1977; Ye.Arinishkina «Tuproqlarni kimyoviy tahlil qilish bo'yicha qo'llanma» Moskva, 1970; A.F.Vadyunina va Z.A.Korchagina «Tuproqlarning fizik xossalarini o'rganish uslublari» Moskva, 1986) tahlil qilindi.

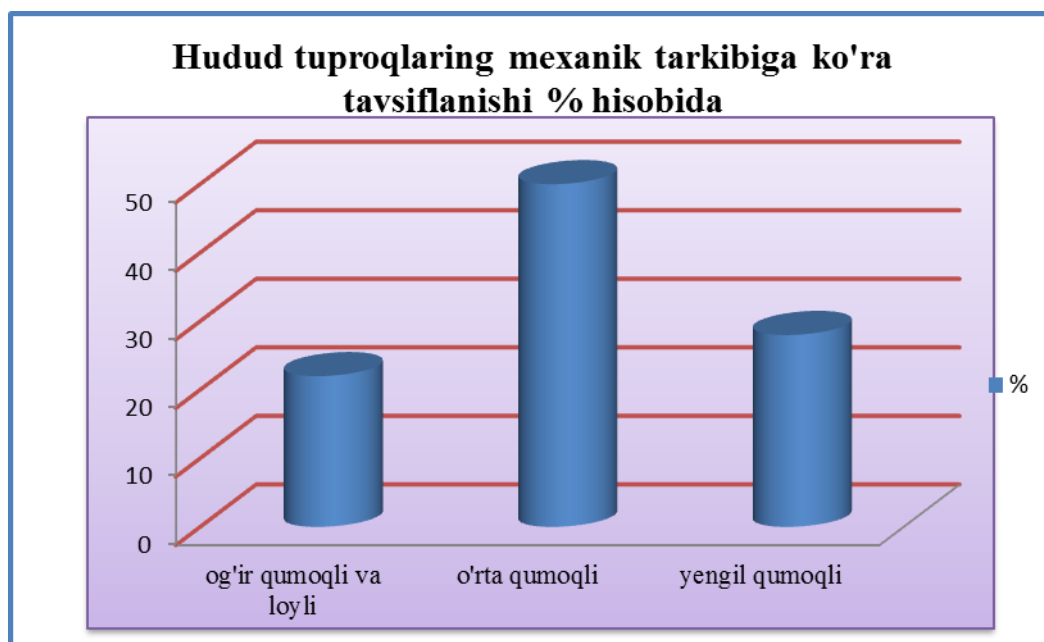
NATIJALAR

Unumdor tuproq - bu inson hayoti uchun yaratilgan tabiiy resurs, toza havo, toza suvdan ahamiyati jihatidan kam bo'lmagan buyuk ne'mat.

Ma'lumki tuproq unumdorligi pasaytiruvchi omillar mavjud bo'lib ular global iqlim o'zgarishidir bu esa xaroratning ortishi, o'simlik va xayvonot dunyosining kamayishi va boshqalarni misol qilsak bo'ladi. Bunday o'zgarish tuproqlarda eroziya, sho'rlanish, botqoqlanish, tuproqning ifloslanishi, cho'llashish (qurg'oqchilik) jarayonlarini keltirib chiqarmokda.

Tuproqlarning unumdorligini baxolashda tegishli koeffitsientlar qo'llaniladi. Tuproq unumdorligini belgilovchi hamma xususiyatlarini eng muhim omillaridan biri uning mexanik tarkibidir, yengil va o'rtacha qumoq tuproqlar eng yaxshi tuproqlar hisoblanadi [4].

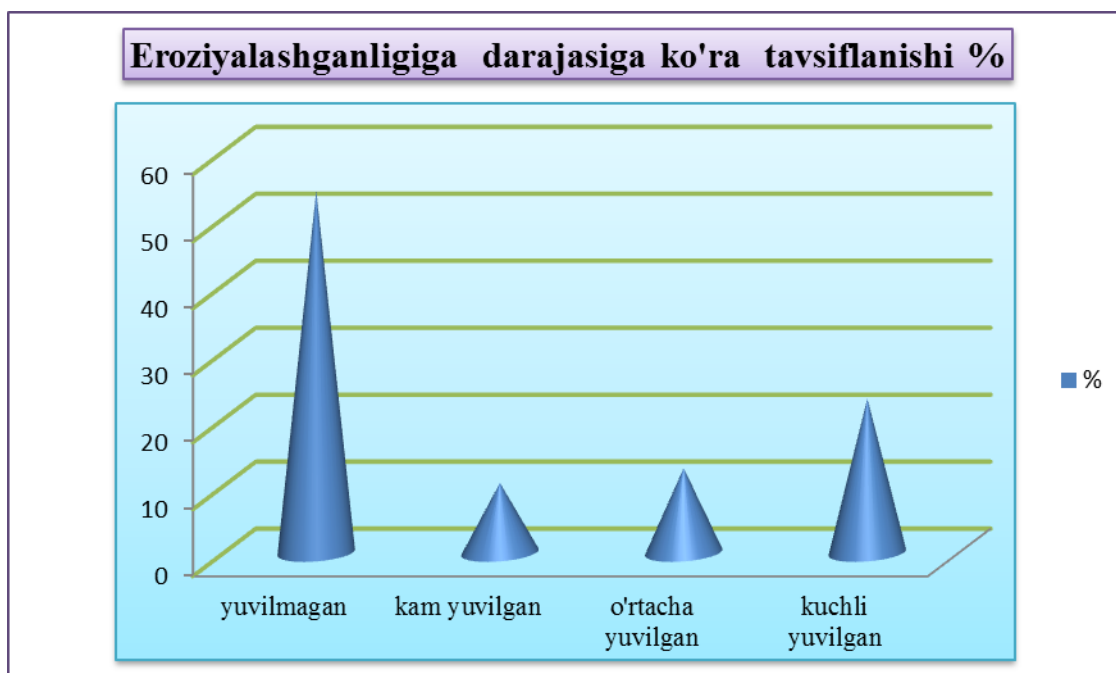
Tadqiqot natijalariga ko'ra, xudud tuproqlaring mexanik tarkibiga ko'ra 22% og'ir qumoqli va loyli, 50% o'rta qumoqli, 28 % yengil qumoqli tuproqlarni tashkil etadi (1-diagramma).

1-diagramma. O'rganilayotgan hudud tuproqlarining mexanik tarkibiga ko'ra tavsiflanishi % hisobida

Bunday tuproqlarni ishlash ham oson, ular juda yaxshi suv - fizikaviy xossalarga ham ega. Sug'oriladigan yerning unumdorligini mayda tosh - shag'al aralashgan bo'lsa buzadi, unga mexanizatsiyalashtirilgan ishlov berish qiyinlashadi, qo'l mehnati ko'payadi, tuproqning suv xossalarni yomonlashdani, uning aktiv massasi hajmi kichrayadi. Tuproqning umumiy xossalari ta'sir etadigan, unumdorligini pasaytiradigan omillardan yana biri - suv eroziyasidir [6].

Eroziyaga uchrash darajasiga qarab, tuproq unumdorligi tabaqalashtiriladi. O'rganilgan hudud tuproqlarida eroziya darajasiga ko'ra 23 % kuchli yuvilgan, 12,6 % o'rtacha yuvilgan, 10,4 % kam yuvilgan, 54 % yuvilmagan tuproqlar mavjud (2-diagramma).

2-diagramma. O'rganilayotgan hudud tuproqlarining eroziya darajasiga ko'ra tavsiflanishi % hisobida

Tuproqning umumiy fizik xossalari tuproq unumdorligini belgilovchi muhim xossalardan biri hisoblanadi. Tuproq zichligini ortishi uning g'ovakligi, suv o'tkazuvchanligi, tuproq namligi, mikrobiologik faolligi va boshqa xossa xususiyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Tuproqlarning fizik xossalari, tuproq xosil bo'lishi jarayoniga, tuproqlarning unumdorligiga, o'simliklarning o'sish va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Tuproqlarning umumiy fizik xossalari haqida aniq tasavvurlarga ega bo'lish, ularning morfogenetik xususiyatlarini va tuproq rejimini nisbatan aniq baholash, yer maydonlarini o'zlashtirish va rekultivatsiyalashda agrotexnik va melioratsiya chora-tadbirlarini maqsadga muvofiq tarzda ishlab chiqish, shuningdek tuproq tarkibida mavjud bo'lgan gumus, azot va boshqa ozuqa elementlarini hisoblab chiqishni amalga oshirish, bundan tashqari eroziya jarayonlarini baholash imkonini beradi [1,5].

Tuproqlarning eroziyaga uchrashi natijasida tuproqning fizik xossalarining o'zgarishi kuzatildi, gumuslangan yuqori qatlamlarning yuvilishi natijasida tuproqning solishtirma va hajm og'irligi ortadi.

Tuproq fizik xossalarining eroziyalanish darajasi ortishi bilan tuproqda zichlashishi ortadi va buni tuproqda gumus, oziq elementlar miqdorini kamayishi, zich bo'lgan quyi qatlamlarning yuqoriga ko'tarilishi bilan bog'lash mumkin. Tuproqning hajm og'irligi ustki qatlamidan quyi qatlami tomon oshib borishi

kuzatiladi. Eroziyalanmagan tipik bo'z tuproqlarda 0-22 sm qatlamida hajm og'irlik $1,25-1,44 \text{ g/sm}^3$, o'rtacha eroziyalangan tuproqlarda $1,36 \text{ g/sm}^3$ quyi qatlamlar tomon oshib boradi ($1,43-1,46 \text{ g/sm}^3$). Ma'lumki, tuproq zichlashishi natijasida tuproqning havo o'tkazuvchanligi yomonlashadi, bu esa o'z navbatida o'simlik ildizining kislorod bilan ta'minlanishiga to'sqinlik qiladi. Kislorodning yetarli emasligi organik moddalar parchalanishini sekinlashtiradi. Umumiy g'ovaklik esa o'rganilayotgan xudud eroziyalanmagan tipik bo'z tuproqlarida (suv ayirg'ichda) 50,6 % bo'lsa, o'rtacha eroziyalashgan xudud tuproqlarda 47,8-48,8% ni tashkil etdi.

XULOSA

Eroziya jarayoni tufayli tuproqlar mexanik tarkibining o'zgarishiga olib keldi. Lokal tuproqlarining turli sharoitiga shakllanishiga bog'liq ravishda mexanik tarkibiga ko'ra bir xil emas. Eroziyalangan tuproqlardan eroziyalanmagan tuproqlar tomon il fraktsiyalarining ortishi kuzatildi.

Tadqiqot o'tkazilgan xudud tuproqlarning umumiy fizik xossalari eroziya jarayonlari tufayli yomonlashganligi kuzatildi. Tuproq unumdorligiga va o'z navbatida tuproqning agronomik xususiyatlariga ta'sir etadi. Eroziyalanish darajasi va qiyalik ekspozitsiyasi, tuproq tipi va tipchalariga bog'liq ravishda solishtirma og'irlik tuproq qatlamlari bo'ylab o'zgarib turdi. Solishtirma va hajm og'irligini miqdoriga mos ravishda g'ovaklik o'zgarishi kuzatildi.

REFERENCES

1. Abdullayeva, X. B. Q., Maxkamova, D. Y., & Isxoqova, S. M. (2021). BUXORO VILOYATI SUG'ORILADIGAN O'TLOQI ALLYUVIAL TUPROQLARINING UMUMIY FIZIK XOSSALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 487-495.
2. Gafurova L.A., Sodiqova G.S. Boysun tog' tuproqlari va ularning biologik faolligi. Avtoreferat. 2016 -162 b.
3. Jabborov O.A. Sug'oriladigan tuproqlar unumdorligi dinamikasi va uni oshirish yo'llari. Avtoreferat. 2021. -41 b
4. Maxkamova D.Y., Abdullaeva X.B. Sug'oriladigan o'tloqi-allyuvial tuproqlarning mexanik tarkibi. XXI asr – intellektual yoshlar asri mavzusidagi Respublika ilmiy va ilmiy-nazariy anjuman materiallari.2021. –B.233-234
5. Махкамова Д.Ю. Общие физические свойства почв Джизакской степи. Принципы и технологии экологического производства в сельском, лесном и рыбном хозяйстве. Материалы 68-ой Международной научно-практической конференции, посвященной Году экологии в России. Министерство сельского

хозяйства Российской Федерации; Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение — высшее учебное заведение «Рязанский государственный агротехнологический университет имени П. А. Костичева». 2017.- С 423-427

6. Maxsudov X.M., Gafurova L.A. O'zbekistonning eroziyaga uchragan tog' va tog' oldi tuproqlari. // O'zbekistonning tuproqlari va 151 unumdorligini oshirishning ayrim yo'nalishlari", Mexnat, T., 1998.

7. Qo'ziyev R. Q, Sektimenko Y. V. Pochvi Uzbekistana. T.: "EXTREMIUM PRESS", 2019 –bet 115 – 117.

УДК: 633.88

HEALING PROPERTIES AND BIOMETRICAL INDICATORS OF CHELIDONIUM MAJUS L., INTRODUCED IN UZBEKISTAN

Khamrayeva M.

Begmatova M.

Samarkand Institute of Veterinary Medicine

ABSTRACT

Despite the fact that Uzbekistan has a long history of collecting medicinal plants, there is a lack of information on the current state of the natural population of even the most promising medicinal, food, technical and other raw plants. Analysis of the available materials showed the need to establish a comprehensive research program to determine the current state of natural medicinal plant resources, to study the rate of recovery (results) of populations after the harvest of raw materials.

Keywords: *Perennial, erect, succulent, hairless, milky sap, ovoid, rounded, long-flowered, liver-colored, gooseberry fruit, seeds.*

АННОТАЦИЯ

Несмотря на то, что Узбекистан имеет давнюю историю сбора лекарственных растений, отсутствует информация о современном состоянии естественной популяции даже наиболее перспективных лекарственных, пищевых, технических и других сырьевых растений. Анализ имеющихся материалов показал необходимость создания комплексной программы исследований для определения современного состояния природных ресурсов лекарственных растений, изучения скорости восстановления (результатов) популяций после заготовки сырья.

Ключевые слова: *Многолетник, прямостоячий, суккулентный, голый, млечный сок, яйцевидный, округлый, длинноцветковый, печеночный, плоды крыжовника, семена.*

INTRODUCTION

The number of wild plants in Uzbekistan reaches 4,500. Of these, 1,200 have healing properties. Despite the rapid development of chemistry, in particular the production of new chemical compounds, including fast and effective drugs obtained by synthesis, medicinal plants have not lost much of their value. Medicinal products used in scientific medicine According to health authorities, about 60% of the

available drugs are extracted or prepared from plants. Some valuable medicines, such as glycosides (cardiac glycosides) used to treat heart disease, are still obtained only from plants. Alkaloids, glycosides, flavonoids, coumarins, saponins, essential oils and other substances of great importance in medicine are also extracted from plants.

Medicinal plants are also used to make various medicines and vitamin-rich concentrates.

DISCUSSION AND RESULTS

The reserves of raw materials for naturally growing medicinal plants are also limited, and the study of their protection, bioecological properties, the proper use of raw materials and the development of science-based methods of reproduction is one of the urgent problems.

Therefore, it is necessary to meet the needs of the pharmaceutical industry in Uzbekistan with raw materials for medicinal plants, to enrich the local flora with new introducing plant species and to develop technologies for their cultivation. It is now one of the most important tasks of botanists to study and develop the properties of (*Chelidonium majus* L). Poppies are a perennial herbaceous plant belonging to the Papave-gasea family, and all the organs of the plant store milky juice in pink. The inside of the plant stem is yellow and the outer thyme is very red. The stalk is only growing, 30 to 100 sm long. The leaves are green, 7-20 sm long and 2.5-9 sm wide. The leaves on the upper part of the stem are bandage-free and the leaves are long will be busy. The shape of the leaves is ovate or rounded, the edges of the leaves are entire, in some cases trimmed. The flowers are yellow, with long petals, 15-20 mm in diameter. The fruit is a gooseberry, 3-6 sm long and 2-3 mm wide. The seeds are ovoid, liver-shaped, in two rows in a cocoon. The plant blooms in May-August. Depending on the place of growth of the plant, the process of fruiting is observed in July-September. Propagated by plant seeds. The surface part of the plant is used as a raw material. The juice made from the plant is bitter and smells bad when used.

Chelidonium majus grows naturally in Europe and the Mediterranean, in the Crimea, partly in Siberia, Kazakhstan, Altai and the Far East, among the bushes, on the edges of forests, on the slopes, in populated areas, gardens and orchards.

In medicine, the surface part is used. It contains alkaloids (chelidonin, chelerithrin, sangvinarin, etc.) and organic (chelidon, malic, citric, etc.) acids (flavonoids, saponins, etc.). The tincture is used in the treatment of tuberculosis of the skin in the treatment of liver and gallbladder diseases. The upper part of the land is part of the herd.

Biometric measurements of *Chelidonium majus* were observed in this area using 60x30 cm sowing methods. It is known that the yield of any plant or the weight of the phytomass directly depends on the growth process, the number and size of the main and side branches, the size of the leaves. We measured the length of the main and side branches, the number of leaves, length and width of the main and side branches formed every ten days during the period from the germination of the *ch.majus* plant to the flowering phase of the vegetation. Our results are given in Table 1.

According to the table, when *ch.majus* germinated on the fifth of March, the main branch produced 2.0 leaves, 0.3 cm long and 0.1 cm wide. The height of the main stem was 0.2 cm. On March 25, the number of leaves on the main stem was 3, the length of the leaves was 0.5 cm, the width of the leaves was 0.3 cm, and the length of the main stem was 0.5 cm. By May 5, the height of the main branch and the number of leaves in it increased, the number of leaves increased, and by May 5, when the height of the main stem reached 10 cm, the axils of the main stem began to form lateral branches, the length of the leaves was 0 cm. Reached 2 cm.

With the passage of the growing season, the length of the main stem, the number of side branches and leaves on the side branches, and their size increased.

For example, on May 15, the height of the main stem reached 16 cm, the number of leaves formed was 9, the leaves were 2.5 cm long and 0.9 cm wide. The side branches on the main stem were 2.4 cm long, the number of leaves on the side stem was 8 and the leaf width was 0.5 cm and the height was 0.7 cm.

table-1

Ch. Majus biometric measurements for 2020-2021 (cm)

Date of observation	The number of leaves on the main stem	The leaves on the main stem	Leaf width at main stem	Main stem length	The number of branches on the main stem	The height of the rod at the base	The number of leaves on the branch	The width of the leaf on the branch	The length of the leaf on the branch
5.03	2,3	0,3	0,1	0,2	-	-	-	-	-
15.03	3,1	0,5	0,3	0,5	-	-	-	-	-
25.03	4,5	0,6	0,5	0,7	-	-	-	-	-
5.04	5,3	0,7	0,6	0,9	-	-	-	-	-

15.04	6,2	0,9	0,7	2,1	-	-	-	-	-
25.04	7,3	1,2	0,8	6,3	-	-	-	-	-
5.05	7,1	1,5	0,9	10,3	2,7	0,2	6,3	0,2	0,3
15.05	9,4	2,5	0,9	16,3	4,3	2,4	8,1	0,5	0,7

CONCLUSION

Introduced in Uzbekistan, the ch.majus plant grows from the beginning of the growing season until the 15th of May, when the main stem, the number of side branches and the number of leaves on the side branches and their size increase.

REFERENCES

1. Минаева Г.В. Лекарственные растения Сибири// «Наука». Сибирской отделение новосибирск. 1970. С. 210-212
2. Акопов З.И. Важнейший отечественные Лекарственные растения и их применение// Ташкент.: Медицина 1990. С.407-409.
3. Скочилова Е.А., Пигулевская Т.К., Жукова Л.А. Морфологическая и физиологическая оценка онтогенеза *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae)// Ботан. Журн.2000. Т. 85, №10. С.55-61.
4. Неумывакин.П.И. Чистотел // Москва-Санкт-Петербург “Диля”, 2017.-128 с.
5. Юлия Савельева. Лечение чистотелом // М.: Т8 Издательские технологии RUGRAM, 2020.-64 с.

УДК-617.7

ТАКТИКА ЛЕЧЕНИЯ НЕЙРОТРОФИЧЕСКИХ ЯЗВ РОГОВИЦЫ В РИКМИАТМ БУХАРСКОГО ФИЛИАЛА

Жураева Г.Б.

Бухарский Государственный медицинский институт имени Абу Али ибн
Сина. Республика Узбекистан, город Бухара

АННОТАЦИЯ

Нейротрофический кератит или трофическая язва роговицы является одной из причин потери глаза или инвалидности. С этой целью были изучены методы лечения и оздоровление больных с трофической язвой роговицы в РИКМИАТМ Бухарского филиала. Было изучено 12 глаз из которых 9 больным было произведено оперативное лечение и 3 больных глаз были закрыта контактными линзами. Из всего произведённого лечения сохранить глаз как анатомический орган удалось 11 пациентам только одному больному была произведена эквисцерация глазного яблока с последующим протезированием.

Ключевые слова: *нейротрофический кератит, роговица, контактная линза, протез.*

BUXORO FILIALINING RIKMIATMIDA SHOH PARDA NEYROTROFIK YARALARNI DAVOLASH TAKTIKASI

Juraeva G.B.

Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti. O'zbekiston
Respublikasi, Buxoro shahri

ANNOTATSIYA

Neyrotrofik keratit yoki trofik shox parda yarasi ko'zning yo'qolishi yoki nogironlikning sabablaridan biridir. Shu maqsadda Buxoro filialining RIKMIATMIDA trofik shox parda yarasi bo'lgan bemorlarni davolash va sog'lomlashtirish usullari o'rganildi. 12 ta ko'zlar o'rganildi, ulardan 9 ta bemor jarrohlik yo'li bilan davolandi va 3ta bemor ko'zlari kontakt linzalari bilan yopildi. O'tkazilgan barcha davolanishlardan ko'zni anatomik organ sifatida 11 bemorda saqlab qolindi. Faqat bitta bemorda ko'z olmasining evisseratsiyasi va keyinchalik protezlash qilindi.

Kalit so'zlar: *Neyrotrofik keratit, shox parda, kontakt linza, protez.*

TACTICS OF TREATMENT OF NEUROTROPHIC CORNEAL ULCERS IN THE RIKMIATM OF THE BUKHARA BRANCH

Juraeva G.B.

Bukhara State Medical Institute named after Abu Ali ibn Sina. Republic of
Uzbekistan, the city of Bukhara

ABSTRACT

Neurotrophic keratitis or trophic corneal ulcer occupies a special place in the structure of corneal pathology. Trophic corneal ulcer can be caused by both local (trauma, tumor, inflammation) and systemic processes (syndromic and endocrine pathology, consequences of damage to the central nervous system). there is often a combination of local and systemic factors . In most cases, the ulcer is accompanied by damage to the trigeminal and facial cranial nerves. Despite the treatment, trophic ulcer often ends with the development of severe keratouveitis and endophthalmitis with the loss of an eye.

Keywords: Neurotrophic keratitis, cornea, contact lens, prosthesis.

ВВЕДЕНИЕ

Нейротрофический кератит или трофическая язва роговицы занимает особое место в структуре роговичной патологии. Трофическая язва роговицы может быть обусловлена как местными (травма, опухоль, воспаление), так и системными процессами (синдромальная и эндокринная патология, последствия поражения центральной нервной системы). часто имеется сочетание местных и системных факторов . В большинстве случаев язва сопутствует поражению тройничного и лицевого черепно-мозговых нервов. Несмотря на проводимое лечение, трофическая язва нередко заканчивается развитием тяжелого кератouveита и эндофтальмита с потерей глаза.

Цель: выработать тактику лечения трофической язвы роговицы и оценить результаты проведенного лечения.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДЫ

В течение 2015–2020 гг. на базе Бухарской областной клинической офтальмологической больницы пролечено 12 пациентов (12 глаз) с трофической язвой роговицы различной этиологии. Из них 5 женщин и 7 мужчин (средний возраст 59 ± 2 лет).

У 9 пациентов трофическая язва сформировалась на фоне лагофталма, который в 8 случаях был обусловлен поражением VII пары черепно-мозговых нервов (осложнения нейрохирургических операций).

Оперативное лечение было проведено у 9 пациентов. На 5 глазах выполнена пластика роговицы аутоконъюнктивой, при необходимости повторно, а в случаях лагофталма на 3 глазах с частичной кровавой блефароразацией в наружной трети век. Тракционные швы с век снимали через месяц, нейлоновые швы с роговицы через 10-15 дней. Одному пациенту в тяжелом состоянии в раннем постинсультном периоде выполнена только блефароразация. у 3-х пациентов (3 глаза) было рекомендовано ношение мягкой контактной линзы в течение 1 месяца и длительная терапия кератопротекторами. Сроки наблюдения оперированных больных составили 2 года.

РЕЗУЛЬТАТЫ

После пластики роговицы аутоконъюнктивой в 4 из 5 случаев был достигнут положительный результат – сформировалось сосудистое бельмо разной интенсивности. Одна операция аутоконъюнктивопластики проведена в 2 случаях, причинами рецидива трофической язвы были анемизация и отторжение лоскута аутоконъюнктивы. Несмотря на повторные операции, на одном глазу не удалось добиться положительного результата, в этом случае была проведена другое вмешательство – экзисцерация глазного яблока, таким образом, анатомически удалось сохранить 11 глаз из 12, предметное зрение в пределах от 0,005 до 0,4 (в среднем $0,12 \pm 0,05$).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Лечение трофической язвы роговицы продолжает оставаться актуальной проблемой современной офтальмологии. Сочетание местных и системных причин в развитии трофической язвы требует комплексного и индивидуального подхода. В условиях почти повсеместного дефицита донорского роговичного материала операцией выбора остается пластика роговицы аутоконъюнктивой, которая в большинстве случаев позволяет сохранить глаз, а у половины больных сохранить и предметное зрение при глубоких стромальных язвах с угрозой перфорации роговицы блефароразация может рассматриваться как наиболее перспективный метод лечения.

REFERENCES

1. Журова, С. Г., Бржеский, В. В., Калинина, И. В., & Ефимова, Е. Л. (2010). Лечение язвы роговицы ксеротической этиологии. *РМЖ. Клиническая офтальмология*, 11(2), 49-52.
2. Каспаров, А. А., Собкова, О. И., Каспарова, Е. А., & Каспарова, Е. А. (2015). Новый подход к лечению нейропаралитического кератита в сочетании с лагофталмом. *Вестник офтальмологии*, 131(6), 26-33.
3. Одилова Г.Р., Жураева Г.Б., Бобоева Р.Р. Қовоқлар татуажи ва сунъий киприклар улаш натижасида юзага келадиган кўз юза қаватлари касалликлари Бухоро вилояти кўз касалликлари шифохонаси хамда “Миран” кўз касалликлари шифохонаси клиник мисолларида // Биология ва тиббиёт муаммолари.-2020.-№2(118).-С. 96-98.
4. Бобоева Р.Р., Жураева Г.Б. Талабалар орасида “кўз кизариши” ва “кўзнинг куриш синдроми”нинг учраш даражаси ва сабаблари // Биология ва тиббиёт муаммолари.-2020.-№2(118).-С. 35-37.
5. Boboeva, R. R., & Juraeva, G. B. (2020). FREQUENCY OF IDENTIFICATION AND REASONS FOR SYNDROME OF DRY EYES AND RED EYES AMONG STUDENTS. In *ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ* (pp. 8-12).

O'SMIRLARDA DEZADAPTATSIYA HOLATLARINING YUZAGA KELISH SABABLARI HAMDA UNING PROFILAKTIKASI

Abdullayev Oybek Alisher o'g'li
Chirchiq davlat pedagogika instituti
1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oilaviy munosabatlar jarayonida o'smirlarda yuz beradigan dezadaptatsiya holatlarining yuzaga kelish sabablari, oqibatlar bilan birgalikda psixoprofilaktikasi yuzasidan fikr va mulahazalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: *Etnopsixologik tavsif, dezadaptatsiya, psixoprofilaktika, destruktiv munosabat, determinatsiya, psixodiagnostika, o'smir psixologiyasi, adaptatsiya jarayoni.*

ABSTRACT

This article provides insights into the causes and consequences of maladaptation in adolescents, as well as psychoprophylaxis.

Keywords: *Ethnopsychological description, maladaptation, psychoprophylaxis, destructive attitude, determination, psychodiagnostics, adolescent psychology, adaptation process.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены сведения о причинах и последствиях дезадаптации у подростков, а также о психопрофилактике.

Ключевые слова: *этнопсихологическое описание, дезадаптация, психопрофилактика, деструктивное отношение, детерминация, психодиagnostika, подростковая психология, адаптационный процесс.*

KIRISH

Uzoq asrlar davomida millatimiz oilani inson ma'naviyatini shakllantirishning eng maqbul maskani sifatida e'tirof etgan. Oila qaysi millatga mansub bo'lsa, o'sha xalqning ma'naviyatini o'zida mujassamlashtirib, bir necha asrlig tarixga ega bo'lgan an'analarni, ma'naviyatni avloddan-avlodga yetkazadi. Agarda shaxsning shakllanishida biologik, tabiiy va madaniy muhit, ijtimoiy tajriba, odamlar bilan munosabat kabi omillar muhim ahamiyat kasb etishini inobatga olsak, bularning barchasi oilada mujassamlashganligini ko'rishimiz mumkin. Shu ma'noda, oila ma'naviyat va ma'rifat qo'rg'oni hisoblanib, oila qaysi millatga taalluqli bo'lsa, o'sha millatning ma'naviyatini o'zida aks ettiradi.

Psixologiyada shaxs shakllanishining birinchi bosqichini A.V.Petrovskiy adaptatsiya bosqichi deb hisoblaydi. Uning fikriga qaraganda, bu bosqichda shaxs tomonidan jamiyatda o'rnatilgan ijtimoiy me'yor va mezonlarni, shuningdek, faoliyatni ma'lum usul va vositalarini egallashi tushiniladi. Subyekt, yangi ijtimoiy muhitga kirar ekan, avvalo, o'rnatilgan me'yorlarni o'zlashtirib olishi zarur, shundan keyingina u o'zini shaxs sifatida namoyon eta oladi. Agar individda adaptatsiya jarayonidagi qiyinchiliklarni yengib o'tish imkoni bo'lmasa, shaxs rivojlanishidagi asoratli buzilishlariga sabab bo'lishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Dunyoga kelibq bola uni o'rab turgan atrof-muhit bilan o'ziga xos munosabatlarga kirishadi. Shu sababli atrof-muhit nafaqat bolaning yashash tarzini belgilab beruvchi omil, balki, uning ruhiy jarayonlari rivojlanishini taraqqiy ettiruvchi yoki, aksincha tormozlovchi asosiy manbasi ham bo'lishi mumkin ekanligi fanda isbotlangan. Bu holat, ayniqsa, o'smirlik davrida yaqqol ko'zga tashlanadi. O'smirlar xarakterida ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiya holatlari turli sabablar orqali yuzaga kelishi mumkin. Adaptatsiya (moslashish) tushunchasi zamonaviy psixologiya fanida katta o'rin egallaydi. Shuning bilan bir qatorda ushbu muammoga nisbatan turli nuqtai nazarlar mavjud. Adaptatsiya asosini organizmning tashqi muhitdagi vaziyatlarda ichki barqarorligini saqlab turish imkonini beruvchi reaksiyasi tashkil etadi. "Adaptatsiya organizmni turli sharoitlarda me'yoriy rivojlanish, optimalishlash qobiliyatlarini saqlab turishini ta'minlaydi. "Pedagogika va psixologiyada adaptatsiya tushunchasining shaxs rivojlanishi nazariy taxlilida shaxs rivojlanishining nisbatan turg'un bosqichiga o'tish jarayoni sifatida qaraladi. Agar individga adaptatsiya jarayonidagi qiyinchiliklarni yengib o'tish imkoni bo'lmasa, shaxs rivojlanishidagi asoratli buzilishlariga sabab bo'lishi mumkin, ya'ni adaptatsiya ijtimoiylashuv jarayonidagi individuallashuvdir. A.A.Nalchajyan adaptatsiya psixologik bilishda katta ahamiyat kasb etishini ta'kidlagan holda, ushbu tushunchani keng ma'noda, ya'ni subyektning muhit bilan munosabatlari jarayonidagi ikki qarama qarshi yo'nalgan jarayonlarning uzviy bog'ligida deb ta'riflagan. E.A.Orlova esa adaptiv jarayonlarni uch asosiy fundamental turlarga ajratadi: Birinchi tur: Shakllangan ijtimoiy vaziyatni o'zg'artirishga qaratilgan faol urinishlar; Ikkinchi tur: "Begonalashuv sindromi" mavjud muammoni hal etishdan qochishga xarakat qilish; Uchinchi tur: "dialog" o'zgargan ijtimoiy muxit bilan o'zaro kelishuvga kelish¹⁷⁰.

¹⁷⁰ Nurmuxamedova L.Sh. Sharq mutafakkirlari oilada farzand tarbiyasi to'g'risida. Xalq ta'lim. N.4. T., 2004.

O'smirlarda oilaviy munosabatlar jarayonidagi dezadaptatsiya holatlarini yuzaga kelishini o'rganishda xorijiy olimlar: U.Jems, Ch.Kuli, U.Tomas, F.Znanetskiy, J.Piaje, Z.Freyd kabilar oilaning a'zolari davrasida ro'y beradigan shaxslararo munosabatlarning xarakteriga alohida e'tibor berishib, bir shaxsning boshqa bir shaxs ta'sirida qanday qilib, o'z sifatlarini takomillashtirishi, o'zgartirishi, tarbiyalanishi kabi qator masalalarni o'rgandilar. Oila a'zolari o'rtasida sodir bo'ladigan murakkab va serqirrali o'zaro munosabatlar ko'plab olimlar, shu jumladan, O'zbekistonlik olimlar M.Davletshin, G.Shoumarov, E.Goziyev, B.Qodirov, X.Karimov, N.Soginov, F.Akramova, G.Yodgarova, M.Salayeva, D.Xoliqov va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Ularda ko'proq o'zbek oilasiga xos urf-odatlar, udumlar, an'analar nuqtai nazaridan oilaviy munosabatlarning etnopsixologik qirralari tadqiq etilgan. O'zbekistonda oila muammolari doirasida o'rganilishi an'anaga aylangan. Qator tadqiqotlarda E.G'oziev, G.Shoumarov, V.Karimova, I.Yoqubov, B.Qodirov, S.Mirhosilov, E.Usmonov, N.Soginov, F.Akramova, L.Karimova, N.Salaeva, O.Shamiyeva, O.Abdusattorova va boshqalar oilaviy hamda shaxslararo o'zaro munosabatlar doirasida alohida ahamiyat kasb etgan gender tafovutlar o'rganilgan.

Jumladan, P.S.Kuznetsov o'zining tadqiqotlarida adaptatsiyaning 3ta bosqichini psixologik tavsifini keltirgan (yuqori, o'rta, past): Yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan adaptatsiyaga ega bo'lganlar uchun faollik, o'z kuchi va imkoniyatlariga ishonch xarakterli bo'lib, ular atrofidagi bo'lib o'tayotgan voqea va hodasilarga nisbatan samimiy qiziqish bilan munosabatlarda bo'ladilar. Ularning tutgan pozitsiyasini barqaror deb baholanishi mumkin. O'rta adaptatsiya bosqichida impulsivlik, xayotidagi omadli va omadsizlik davrlarini boshdan kechirilishi, emotsional beqarorlik xosdir. Bu bosqichdagilar xolatining beqarorligi shu bilan izoxlanadiki, ular yo ijtimoiy adaptatsiyaning yuqori bosqichiga intiladilar, yoki adaptatsiyaning quyi bosqichiga tushib qoladilar.

Dezadaptatsiya sub'ekt tomonidan ijtimoiy me'yor va mezonlarga moslasha olmaslik sanaladi. Psixologik adabiyotlarda ijtimoiy psixologik dezadaptatsiyaning quyidagi turlari tasniflanadi: Psixogen dezadaptatsiya o'smirning atrofidagi ijtimoiy muhitdagi uning uchun ahamiyatli bo'lgan insonlar bilan muloqoti jaryonidagi buzilishlar natijasida kelib chiqadi. Ko'p holarda bu uning tengdoshlari bilan bo'lgan munosabatlardagi buzilishlar natijasi bo'lishi mumkin. Emotsional yaqin insonlari bilan muloqot o'smirdagi hissiy kechinmalarining shakllanishining asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayonda o'smirning yaqin ijtimoiy muhitdagi ayrim yaqin insonlar bilan negativ kechimalari, boshqa yaqin insonlar bilan muloqotda kompensatsiya qilinadi.

O'smirlarda dezadaptatsiya holatini kelib chiqish ehtimoli uning muloqotdagi kompensatsiya jarayoni asotsial ijtimoiy muhit orqali amalga oshgan hollarda ortadi. Lekin boshqa tomondan o'smirning tengdoshlari bilan ijobiy muloqoti undagi oiladagi, yoki maktabda o'qituvchi bilan shaxslaro munosabatlaridagi buzilishlarni kompensatsiya qilish imkonini yaratadi. Dezadaptatsiya xolatlari keltirib chiqishida o'smirlar oilaviy anamnezining og'irlashuvi: noto'liq oilalar va oiladan tashqarida tarbiyalanishlik, ko'p ichuvchi ota, ota-onalardan birining ruhiy kasalligi, oiladagi disgarmonik munosabatlar va kelishmovchiliklar, bolalikda o'smirlarga ota-onaning noto'g'ri munosabati, psixopatologiya darajasining chegaraviy yoki yuqoriligi bilan farq qilishadi. Ko'p xolatlar o'smirning ijtimoiy dezadaptatsiya holatlarini bartaraf etishda oilaviy tarbiya metodlarini o'rganish, qandaydir yangiliklar olib kirish, oilaviy tadbirlarni birgalikda o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Ayrim xollarda ota-onalar "Nima uchun o'qishdagi muammolarni biz hal qilishimiz kerak?", "Oilaning bu holatga qanday aloqasi bor?", "O'qituvchi bola bilan to'g'ri munosabatlarga kira olmaydimi?" mazmunidagi savollar bilan murojaat etadilar. Vaxolanki, ota – ona o'z farzandlari ruhiyatidagi ayrim qirralarni o'qituvchidan ko'ra yaxshi bilishi, o'qituvchi esa o'smir xulqidagi ota-ona payqamagan tomonlarni yaxshiroq tushunishi mumkin. Aynan shu bois ular o'rtasidagi o'smir ta'lim tarbiyasidagi pedagogik hamkorlik dezadaptatsiya jarayonini kelib chiqishini oldini olishi va bartaraf etish imkoniga egadir¹⁷¹.

O'smirlarda dezadaptatsiya holatlarini shakllanish omili sifatida quyidagilar ko'rsatishimiz mumkin: birinchidan, oilada iliq emotsional munosabatlarning yetishmasligi (hamma narsaga egasan. Senga yana nima kerak?). Ikkinchidan, o'smirlarni haddan ziyod erkalatib yuborish, istaklarini tezkor bajarishdir. Buning natijasida, arzimagan cheklashlar o'smirlarda suitsidal moyillik paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin (yoqtirgan kiyimi, ota-onasiga yoqmasligi, va'da qilingan telefonning qimmat markasidan sotib olib bermaganliklari va h.). Uchinchidan, oilada ota-onalar o'rtasidagi surunkali nizolar: otaning alkohol moddalarining iste'mol qilishi, ikkinchi nikohining bo'lishi, xonadonda o'g'il farzandning yo'qligi. o'smirning bu vaziyatlarni tuzatishga ojizligi. To'rtinchidan, ota-onalar tomonidan o'smir xulqini doimiy nazorat qilishga intilishini sabab sifatida keltirsak bo'ladi. Beshinchi omil esa, o'smir uchun ahamiyatli bo'lgan, sevgan insoni bilan munosabatlari ota-onalar tomonidan qat'iy qabul qilinmaganligi (mahallada sharmanda qilding, sen kabi farzandning boridan yo'g'i afzal qabilidagi ta'nali so'zlarning ishlatilishi). Bundan

¹⁷¹ Kamilova N.G. Muammoli o'smir: tashxis, tadqiqot metodlari. T.,2004.

tashqari, yuqoridagi sabablarga yana bir qancha qo'shimchalar keltirish mumkin. Masalan: O'smirning muvaffaqiyatlari yoki muammolariga nisbatan oila a'zolarining befarqligi.

Dezadaptatsiya holati sog'lom, yoki turli asab psixik buzilishlari mavjud (jismoniy nuqsonli, organik buzilishlarga ega bo'lgan oligofren o'smirlar bu toifaga kirmaydi) o'smirlarda shakllanishini kiritish mumkin. Psixologlar tomonidan dezadaptatsiya xolatlarini keltirib chiqaruvchi ijtimoiy psixologik omillar shartli 2guruhga bo'lingan: Ijtimoiy yoki obyektiv – Shaxsiy yoki subyektiv. Dezadaptatsiya jarayonida ikkala omil ham o'zaro bog'langan holda namoyon bo'ladi. Ta'lim sohasidagi dezadaptatsiya o'quv faoliyatidagi buzilishlar, xulqiy og'ishlar, kattalar va tengdoshlari bilan shaxslararo munosabatlardagi nizolar, xavotirlanish darajasining ortishi, shaxs rivojlanishidagi buzilishlarda namoyon bo'ladi. Dezadaptatsiya markaziy nerv sistemasi funksiyalaridagi buzilishlar natijasida ham shakllanishi mumkin.

Psixologik tadqiqotlarda aniqlanishicha, bu toifadagi o'smirlarning ma'lum qismida miya funksiyalarining ma'lum miqdorda o'zgarishi aniqlangan. Bu holatlarga olib keluvchi asosiy faktorlar sifatida anamnezda onaning xomiladorlik va tug'ish jarayonining og'ir kechadi. Bunday bolalar rivojlanishida nutq funksiyalari rivojlanishining kechikishi, diqqat, xotira rivojlanishdagi og'ishlar kuzatilgan umumiy intellektual rivojlanishda bunday bolalar meyor darajasida bo'lishi bilan birgalikda, ta'lim jarayonida ma'lum kognitiv qiyinchiliklarga duch kelganlar. Bunday xolatlar quyidagi sindromlarda namoyon bo'ladi: Psixologik profilaktika, oilada salbiy tusdagi shaxslararo munosabatlarning shakllanish, konfliktlar shaxs taraqqiyotida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday og'ishlarning yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik, ularning oldini olishga qaratilgan psixologik tadbirlarni qamrab olgan psixologiyaning sohasidir. Oilada tarbiyalanayotgan o'smirlar muammolari bilan shug'ullanadigan ijtimoiy Psixologik xizmat markazlari, asosan, ular bilan diagnostik va psixokorreksion yo'nalishlarda ish olib boradi. Voyaga yetmaganlarning xulq-atvori profilaktikasi ishida ommaviy axborot vositalari orqali tashviqiy-ma'rifiy ishlarni olib borish muhimdir. Jamoatchilik fikri so'rovi ma'lumotlari bo'yicha televideniye o'smirlar va yoshlar uchun axborot olishning afzalroq manbai hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, buyuk davlatni qurish uchun barkamol inson tarbiyalanmog'i zarur. Shu sababli yoshlarni ruhan tetik, ma'nan barkamol qilib

tarbiyalash bugungi kunning asosiy vazifasidir. Har qanday oilada o'zaro munosabatlaridan izoli vaziyatlarning yuzaga kelishi muqarrar ekanligini inobatga oladigan bo'lsak, uni bartaraf etish mumkin ekanligi a'yonlashadi. Lekin shu nizolarning xarakteri ularning oqibatlariga ko'ra turli oilalar va ulardagi oilaviy munosabatlar bir biridan farqlanadi. Aslida, muvaffaqiyatli oilalardagi nizolar biriktiruvchidir va muvaffaqiyatsiz oilalardagi nizolar ajratuvchi xususiyatga ega. Shunday ekan, muvaffaqiyatli oila jamiyatning asosiy kuchi va tayanchidir .

REFERENCES

1. Kamilova N.G. Muammoli o'smir: tashxis, tadqiqot metodlari. T.,2004.
2. Nurmuxamedova L.SH. Sharq mutafakkirlari oilada farzand tarbiyasi to'g'risida. Xalq ta'lim. N.4. T., 2004.
3. Raxmanova D.R. O'smirlarda qo'rqinch determinatsiyasi xususiyatlarining turli vaziyatlarda rivojlanishi. Avtoreferat.T., 2004.

TOVAR MODDIY ZAXIRALARINI BAHOLASH TARTIBI

Yo'ldoshev Suxrob Rustam o'g'li

Termiz davlat universiteti

Buxgalteriya hisobi (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) ta'lim yo'nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tovar zaxiralarini baholash tartibi va uning xususiyatlari haqida bahs yuritilgan. Tadqiqot jarayonida korxonalarning ishlab chiqargan mahsulotlariga belgilanadigan tartib va uning zaxiralarini baholash tartibi keng yoritib berildi.

Kalit so'zlar: korxona, tovar, moddiy zaxira, iste'mol, baholash tartibi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается порядок оценки материально-производственных запасов и его особенности. В ходе исследования широко освещались порядок определения продукции предприятий и порядок оценки их запасов.

Ключевые слова: предприятие, товар, запасы, потребление, порядок оценки.

ABSTRACT

This article discusses the procedure for valuing inventories and its characteristics. In the course of the research, the procedure for determining the products of enterprises and the procedure for assessing their reserves were widely covered.

Keywords: enterprise, commodity, inventory, consumption, valuation procedure.

KIRISH

Korxona yoki muassasalar, uyushma, konsern, hissadorlik jamiyatlari ixtiyorida ma'lum miqdordagi mablag'larning bo'lishi ularning o'z faoliyatini amalga oshirishning muhim shartlaridan biridir. Korxona mablag'lari turli va joylanishiga ko'ra ishlab chiqarish doirasidagi, sanoatga tegishli bo'lmagan ishlab chiqarish va xo'jalik mablag'lariga bo'linadi. Ishlab chiqarish doirasidagi mablag'lar bajaradigan vazifasiga qarab mehnat vositalari va mehnat buyumlariga bo'linadi.

Mehnat buyumlariga mahsulot tayyorlashda foydalaniladigan tovar moddiy zaxiralari kiradi. Ularga xom ashyo va materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg'i, tugallanmagan ishlab chiqarish, ehtiyot qismlar va boshqalar kiradi. Ularning asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, bir ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinadi, ya'ni o'zining qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulot qiymatiga butunlay o'tkazadi.

Xom ashyo deb, hali sanoat ishlovidan o'tmagan, jumladan, paxta zavodlari uchun tozalashga keltirilgan paxta tolasi, metallurgiya zavodi uchun ruda, koks kombinati uchun ishlovga keltirilgan toshko'mir va shunga o'xshash mahsulotlarga aytiladi. Asosiy materiallar deb, ishlab chiqarilayotgan mahsulot tarkibiga buyum sifatida kiradigan va shu mahsulotning asosini tashkil qiladigan mehnat buyumlariga aytiladi. Asosiy materiallarga sanoat ishlovini bir marta bo'lsa ham o'tgan mehnat buyumlari kiradi. Masalan, mashinasozlik sanoatida asosiy materiallarga metall, prokat, poyabzal fabrikalariga charm va charm o'rnida ishlatiladigan boshqa materiallar kiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yordamchi materiallar ishlab chiqarilayotgan mahsulot tarkibiga kirib, ular sifat o'zgarishlari hosil qiladi, ya'ni mahsulotga rang beradi, mazasini o'zgartiradi, lekin uni asosini tashkil qilmaydi. Ular ishlab chiqarish jarayonida mehnat vositalarini parvarish qilish (moylash, artish va boshqalar) uchun ishlatiladi.

Yarim tayyor mahsulotlarga shunday mehnat buyumlari kiradiki, ular ba'zi bir qayta ishlash bosqichlarni o'tagan bo'lsada, hali tayyor mahsulot holiga keltirilmagan bo'ladi. Ularning xususiyatlaridan biri, qayta ishlashning texnologik jarayon rejasida ko'rsatiladigan hamma operatsiyalari biron bir sex yoki ishlab chiqarish uchastkasida bo'lib, keyingi sex yoki uchastkaga qayta ishlash uchun berishga mo'ljallangan bo'ladi. Yarim tayyor mahsulotlar sotib olinishi yoki korxonani o'zida ishlab chiqarilishi mumkin.

Shuning uchun sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar shu korxonaning o'zida ishlab chiqarilgan yarim tayyor mahsulotlardan ajratilgan holda hisobga olinadi.

Yoqilg'i ishlab chiqarishdagi rolga ko'ra yordamchi materiallarga o'xshab ketadi. Lekin xalq xo'jaligidagi ahamiyati va ishlab chiqarish xarajatlaridagi hisobi, buxgalteriyadagi hisobi alohida guruhda yuritiladi. Korxonalarda yoqilg'i texnologik maqsadlarda, ya'ni metall eritish, elektr energiyasi ishlab chiqarishi xamda xo'jalik ehtiyojlari, jumladan, binolarni isitish uchun ishlatilishi mumkin.

Alohida guruhda ishlab chiqarish chiqindilari hisobga olinadi. Chunki ular ayrim sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarish xarajatlarining sezilarli salmog'ini tashkil etadi. Shuning uchun bunday chiqindilarni to'g'ri hisoblash va ulardan maqsadga muvofiq ravishda foydalanishni nazorat qilish muhim ahamiyatga ega. Chiqindilar korxonaning o'zida asosiy yoki yordamchi materiallar sifatida ishlatilishi mumkin, ayrim paytlarda esa boshqa korxonalarga sotiladi.

Shuningdek, idish va idish materiallari ham materiallar guruhiga kiritilgan bo'lib, ular sotilayotgan mahsulotlarni o'rash, joylashtirish uchun xizmat qilib, mahsulot bilan birgalikda sotiladi.

Yuqorida sanab o'tilgan mablag'lar tovar moddiy zaxiralarini tashkil qilib, korxonaning tovar-moddiy zaxiralarni bir qismi hisoblanadi. Tovlar moddiy zaxiralarini buxgalteriya hisobida to'g'ri va aniq baholash muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Tovlar moddiy zaxiralarini baholash O'zbekiston respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunining 12-moddasiga va «tovlar-moddiy zaxiralar» nomli 4-son buxgalteriya hisobining milliy standartiga, xalqaro amaliyotda esa «Zaxiralar» nomli 2-sonli buxgalteriya hisobining xalqaro standartiga asoslangan bo'lishi lozim. qonunning o'n ikkinchi «Aktivlar va majburiyatlarni baholash» moddasida oborot aktivlarini baholash quyidagi ikki bahoning eng past bo'yicha-balans tuzilayotgan sanadagi haqiqiy tannarxi bo'yicha yoki bozor bahosi bo'yicha amalga oshiriladi deb o'tilgan. Ushbu qonunga asoslanib esa standartlar ishlab chiqilgan hamda milliy va xalqaro standartlarga ham muvofiq materiallar eng kam bahoda, ya'ni tannarxi bo'yicha yoki sof sotish qiymatida hisobga olinishi lozim. Chunki buxgalteriya hisobining ehtiyotkorlik tamoyilini aks ettirishning biri bo'lib past baholash qoidasi hisoblanadi: tannarx bo'yicha yoki sotishning sof qiymati.

Tovlar-moddiy zahiralarning qiymatini, agar tovar-moddiy zahiralar shikastlangan bo'lsa, agar ular to'la yoki qisman eskirgan bo'lsa yoki ularni sotish narxi arzonlashgan bo'lsa, tiklash mumkin. Tovlar-moddiy zahiralarning qiymatini, agar butlash uchun baholangan mo'ljaldagi xarajatlar yoki sotish bo'yicha mo'ljallangan xarajatlar oshib ketgan bo'lsa, tiklash mumkin emas. Tovlar-moddiy zahiralarni tannarxdan past darajada, sotish sof qiymatigacha arzonlashtirish zahiralar haddan ziyod to'planib qolgan va ular sust aylanayotgan taqdirdagina, barcha aktivlar moliyaviy hisobotda ularni sotish yoki ulardan foydalanishdan kutilayotgan summadan yuqori darajada aks ettirilmasligi uchun, amalga oshiriladi.

XULOSA

Materiallar va mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarishda foydalaniladigan boshqa xom ashyo, agar ulardan tayyorlangan mahsulot bozor (kundalik) narxida sotilsa, qiymatidan past narxda arzonlashtirilmaydi. Biroq, agar omborda mavjud bo'lgan narxdagi materialdan tayyorlangan tayyor mahsulotning tannarxi sotish sof qiymatidan oshib ketsa, materiallar sotish sof qiymatigacha arzonlashtiriladi. Bunday vaziyatlarda materiallar qiymatini qoplash ularning sof sotish qiymatini o'lchashning mavjud shakllaridan eng yaxshisi bo'lishi mumkin.

REFERENCES

1. Аллаберганова, Н., & Камалова, Д. (2021). Процессуальные гарантии адвоката. *Общество и инновации*, 2(4/S), 63-68.
2. Алмосова, Ш. (2020). Защита прав интеллектуальной собственности по Конституции и государственным программам. *Review of law sciences*, 2(Спецвыпуск).
3. Asadov, S. F. O. G. L. (2021). FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDA DAVLAT ISHTIROKI (DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 789-799.
4. Koryogdiyev, B. U. O. (2021). BITIMNI HAQIQIY EMAS DEB TOPISH VA UNING OQIBATLARINI QOLLASH FUQAROLIK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH VOSITASI SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 211-225.

JAMOATCHILIK NAZORATI DAVLAT FAROVONLIGINING MUHIM OMILI

Botirov D.O.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada davlat organlari faoliyati ochiqligini va shaffofligini ta'minlash, jamoatchilik nazorati faoliyatini tahlil etishga va ularni huquqiy va amaliy jihatdan takomillashtirishga bag'ishlangan. Maqolada jamoatchilik nazorati tizimidagi islohotlarni takomillashtirish, bu orqali O'zbekiston Respublikasida ayrim davlat organlari faoliyatidagi xato va kamchiliklarni bartaraf etishga bo'yicha ilmiy asoslangan va amaliy ahamiyat kasb etuvchi takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: jamoatchilik nazorati, demokratiya, davlat farovonligi, korrupsiya, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari

ABSTRACT

This article is devoted to ensuring openness and transparency of the activities of state bodies, analyzing the activities of public control and improving them in legal and practical terms. In the article, proposals on improvement of reforms in the system of public control, elimination of errors and shortcomings in the activities of some state bodies in the Republic of Uzbekistan have been developed, which are scientifically based and of practical importance.

Keywords: public control, democracy, state welfare ,corruption, citizens' self-government bodies

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена вопросам обеспечения открытости и прозрачности деятельности государственных органов, анализу деятельности общественного контроля и совершенствованию ее в правовом и практическом плане. В статье разработаны предложения по совершенствованию реформ в системе общественного контроля, устранению ошибок и недостатков в деятельности некоторых государственных органов Республики Узбекистан, имеющие научное обоснование и имеющие практическое значение.

Ключевые слова: общественный контроль, демократия, государственное благосостояние, коррупция, органы самоуправления граждан.

KIRISH

Bugungi zamonaviy bosqichda ko'plab mamlakatlarda barqarorlik, geosiyosiy, ijtimoiy,iqtisodiy va milliy-etnik muammolarning kuchayishi davlat va fuqarolik

jamiyati o'rtasida o'zaro samarali aloqalarni o'rnatishda, jamiyat reusrlari va davlat tuzilmalarini tinchlik-totuvlik va rivojlanish yo'lida birlashtirishga imkon beruvchi jamoatchilik nazorati instituti mexanizmlarini shakllantirishda siyosiy madaniy o'rni beqiyosdir. Jamoatchilik nazorati fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi¹⁷². Jamoatchilik nazorati bo'lmagan yoki jamoatchilik nazorati yetarli darajada kuchga ega bo'lmagan mamlakatda fuqarolik jamiyati shakllanishini ham tasavvur qilish qiyin. Davlatchilik paydo bo'lgandan buyon, jamoatchilik nazorati, uning ko'rinishlari, usullari davrlarga qarab o'zgarib, rivojlanib keldi. Jamoatchilik nazorati davlat boshqaruvida eng muhim jarayonlardan biri bo'lib, unda butun xalq davlat hokimiyati va boshqaruviga ma'lum miqdorda ishtirok etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Jamoatchilik nazorati fuqarolik jamiyati institutlarining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq tarzda rivojlanib boradi. Fuqarolik jamiyati rivojlanib borgan sari jamoatchilik nazorati uchun kengroq imkoniyatlar va istiqbollar paydo bo'ladi. Ikkinchi tomondan, jamoatchilik nazoratining rivojlanishi fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanishiga olib keladi. Rivojlangan va keng quloch yoygan jamoatchilik nazoratini fuqarolik jamiyatisiz tasavvur qilib bo'lmaganidek, fuqarolik jamiyatining rivojlanishini ham jamoatchilik nazoratisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev, "... mavjud muammolarni aniqlash, ularni chuqur tahlil qilish, yechimlari bo'yicha taklif ishlab chiqish, ijrosi ustidan jamoatchilik nazoratini ta'minlashga ijtimoiy buyurtma asosida nodavlat notijorat tashkilotlarni keng jalb etiladi. Bu hamkorlik, eng avvalo, ta'lim, madaniyat, tibbiyot, ekologiya, qurulish, kadastr, transport, kommunal xo'jaligi, bandlik, ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish kabi muammoli sohalarda keng joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu ishlarni tashkil etish uchun kelgusi yilda budjetdan 60 mlrd so'm yo'naltiriladi"¹⁷³, deb ta'kidlaydi. Aynan shu sohalar jamiyat hayotidagi eng dolzarb, aholini tashvishga solayotgan muammolardan, masalan, davlatda keng tarqalgan korrupsiyaning chuqur tomir otib ketganligi, ishsizlikni oldini olish, ayniqsa, pandemiya sharoitida kam ta'minlangan va nogironlarga ijtimoiy-iqtisodiy yordamning o'z vaqtida ko'rsatilmagani, yolg'iz ayollarga moddiy yordamning tizimlashmaganligi, qishloqlarni obodonlashtirish dasturlarida, yo'l loyihalarida sifatsiz, yuzaki ish davom etayotganligi, davlat xizmatlari, fuqarolik sudi, bank xizmatlaridagi muammolar va hokazolarni hal qilish jamoatchilik nazorati o'ta

¹⁷² Usarova F. Jamoatchilik nazorati tizimida siyosiy madaniyat masalalari//Fuqarolik jamiyati – Civil society. –2021.- №1(61). –B.13.

¹⁷³ Mirziyoyev Sh.M.ning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.<http://www.gazeta.uz/oz/2020/01/24/president-speech/>.

muhim. Buning uchun esa, ya'ni fuqarolarning yuridik huquqlarini himoya qilish, qabul qilinayotgan normativ- huquqiy hujjatlarda, qarorlarda jamoatchilik manfaatlari va fikrini shakllantirish muhimdir.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan huquqiy jarayonlarni chuqurlashtirish yo'llari belgilab berilgan, puxta o'ylangan va har tomonlama asoslangan demokratik islohotlarning amaliyotga joriy etilishi aholining siyosiy va ijtimoiy faolligini oshirishga, fuqarolik jamiyatining tarkibini tashkil qiluvchi demokratik institutlar- ko'ppartiyaviy tizim, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, nodavlat notijorat tashkilotlari hamda ommaviy axborot vositalarining faol ishtirokini ta'minlashga xizmat qilishi lozim. Ushbu institutlarning faoliyat shakllari qatorida jamoatchilik nazorati alohida ahamiyatga ega¹⁷⁴. Fuqarolik jamiyatining ajralmas belgilaridan biri bu jamoatchilik nazorati hisoblanib, fuqarolik jamiyati institutlari, keng jamoatchilik tomonidan davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ularning mansabdor shaxslari faoliyatining qonunga muvofiq nuqtai nazaridan muntazam nazoratini anglatadi. Bunday nazorat, odatda, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ularning mansabdor shaxslarining faoliyatini tahlil qilish, bu boradagi jamoat fikrini o'rganish, shakllantirish va tegishlicha bayon qilish orqali namoyon bo'ladi. Jamoatchilik nazorati har xil sotsiologik guruhlarining manfaatlari balansini ta'minlash va bu manfaatlar doirasida yuz berishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarni bartaraf etishning asosiy uslubidan iborat. Shuningdek, u kechiktirib bo'lmaydigan vazifalarni hal qilish uchun jamoat kuchlarini bog'lash va birlashtirish uslubi hamda jamiyat rivojini ta'minlashga qaratilgan normalarning amalga oshirishning kafolati hisoblanadi.

Davlat boshqaruvini takomillashtirishning muhim shartlaridan biri bu davlat organlari orasida korrupsiyani oldini olish muhim hisoblanadi. Mamlakatimiz ham bu muammodan xalos bo'lmagan. Dunyodagi korrupsiya darajasini o'rganuvchi Transparency International xalqaro tashkiloti indeksida O'zbekiston oxirgi uch yilda 12 pog'onaga ko'tarilgan bo'lsa-da, hali bu illat barham topmagan. Yurtdoshlarimizning fikricha, sog'liqni saqlash, ta'lim, bank, bojxona, sud, prokuratura, ichki ishlar, kommunal xizmat sohalarida, shuningdek, fuqarolarni ishga qabul qilishda korrupsiya keng tarqalgan¹⁷⁵.

Bugungi kunda jamiyat hayotidagi eng dolzarb muammolarni hal qilishni eng avvalo, jamoatchilik nazorati instituti faoliyatini yurtimizda takomillashtirishdan

¹⁷⁴ Hosilova Sh.A.ning O'zbekiston Respublikasida davlat organlari ustidan jamoatchilik nazorati: nazariy – huquqiy masalalari.dis...avtoreferat. –T.,2021.-B.14.

¹⁷⁵ Korrupsiyaga qarshi kurashish hamda jamoatchilik nazorati tizimlari takomillashtiriladi
<https://president.uz/oz/lists/view/3350>

iboratdir. Buning uchun esa, fuqarolarning yuridik huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarda qarorlarda jamoatchilik manfaatlarini va fikrini shakllantirish, inobatga olish uchun ham jamoatchilik nazoratining amaliy uslublarini takomillashtirish hamda mexanizmlari uchun sharoit yaratish muhimdir¹⁷⁶. Ushbu fikrga qo'shimcha sifatida, davlat taraqqiyotini mustahkamlashda avvalo, jamiyatdagi har bir shaxsning qonunlar asosida kafolatlangan huquqlarini bilishi va ulardan foydalanishi, siyosiy madaniyatga asoslangan holda ijtimoiy faollik ko'rsatishi jamiyat ravnaqining belgilashda muhim omil sanaladi. Bundan ko'rinib turibdiki, davlatdagi har bir shaxs o'z huquq va burchlarini bajargan holda davlat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Buning uchun, eng birinchi, davlatimizda mavjud jamoatchilik nazorati subyektlari faoliyatini takomillashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Jumladan, yurtimizda faoliyat yuritayotgan o'z-o'zini boshqarish organi bo'lgan – mahalla faoliyatini optimallashtirish yaqqol misol bo'ladi. Avvalo, mahalla bu davlatning boshlang'ich tuzilmasi sifatida, fuqarolarning siyosiy va ijtimoiy faolligini ta'minlash, qonunda belgilangan huquqlarini amalga oshirishni ta'minlashi lozim. Buning uchun esa har bir mahallada, har bir jamoada, ommaviy axborot vositalarida jamoatchilik nazorati xususida doimiy targ'ibot ishlarini olib borish maqsadga muvofiq bo'ladi¹⁷⁷. Ya'ni boshqacha qilib aytganda, xorij tajribasini o'rgangan holda, fuqarolarga shaffof ma'lumotlarga ega bo'lib, qanchalik ko'p bilishsa, unga nisbatan faol munosabat bildiradi olish va shu holda jamoatchilik nazorati ham shakllanadi. Bundan tashqari, jamoat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan jamoatchilik nazoratining mmohiyati, mazmuni va shakllari, uslublarini hamda u qay holda namoyon bo'lishi to'g'risida nazariy va amaliy tushunchalarni fuqarolarga yetkazish muhim sanaladi. Bu davlat fuqarosining siyosiy madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda mamlakatda 10502 ta nodavlat notijorat tashkilotlari, 10 mingdan ortiq fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, 1550 dan ortiq ommaviy axborot vositalari faoliyat yuritmoqda¹⁷⁸. Lekin ularning o'rni va faolligi sezilmayapti. Chunki bu tashkilotlar manfaatlarini ifoda etuvchi, davlat bilan ko'prik vazifasini bajaruvchi yaxlit tizim yo'q. Ular vositasida jamiyat oldida turgan vazifalarni bajarishi uchun o'ziga xos mexanizm va vositalarini takomillashtirish

¹⁷⁶ Usarova F. Jamoatchilik nazorati tizimida siyosiy madaniyat masalalari // Fuqarolik jamiyati – Civil society. – 2021. – №1 (61). – B.15.

¹⁷⁷ Usarova F. Jamoatchilik nazorati tizimida siyosiy madaniyat masalalari // Fuqarolik jamiyati – Civil society. – 2021. – №2 (61). – B.17.

¹⁷⁸ URL: <https://www.stat.uz>

zarurati vujudga kelmoqda. “Jamoatchilik eshituvi”, “jamoatchilik monitoringi”, “jamoatchilik ekspertizasi”, “jamoatchilik tashabbusi” kabi ta’sirchan nazorat shakllarini hayotga tatbiq etish muhimdir.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev to’g’ri tanqid qilgani kabi, “...hozirgi kunga qadar davlat organlari faoliyati ustidan samarali jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning aniq huquqiy mexanizmlari yaratilmagan. Bu esa nodavlat notijorat tashkilotlari tomonidan davlat organlari va uning mansabdor shaxslari faoliyatini xolisona baholashga halal bermoqda. Bundan kelib chiqib, jamiyat va davlat boshqaruvida jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning ta’sirchan amaliy mexanizmlarini joriy etish maqsadida “Jamoatchilik nazorati to’g’risida”gi qonunni qabul qilish zarur. Shu munosabat bilan barcha davlat organlari huzurida jamoatchilik kengashlari tashkil etishni taklif qilaman. Bunday jamoatchilik kengashlari davlat organlari faoliyatini ochiq va shaffofligini ta’minlaydigan, ularni aholi bilan bevosita bog’laydigan ko’prik vazifasini bajarishi zarur”.¹⁷⁹ Prezidentimiz ta’kidlaganlaridek, jamoatchilik nazorati institutini tizimli tarzda isloh qilish va uning takomiliga erishish uchun ko’plab ilmiy tadqiqotlar olib borish, ularda amaldagi mavjud muammolarning samarali yechimini ishlab chiqish va ularni amaliyotga qo’llash lozim. Chunki mamlakatimizda demokratiya barqaror bo’lishi, davlat boshqaruvida fuqarolarning erkin ishtirok etishi va ularning davlatni idora qilayotgan organlar faoliyatidan xabardor bo’lib turishida jamoatchilik nazorati instituti rolini oshirish zarur. Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslarining vazifasiga mas’uliyat bilan yondashmasligi va amaldagi qonunchilikka nomuvofiq harakat qilishi, aholi murojaatlarini ko’rib chiqsada, muammolar amaliy yechimini topmasligi mamlakat taraqqiyotiga jiddiy to’siq bo’lmoqda. Shu sababdan jamoatchilik nazorati davlat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi asosiy institut hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, jamoatchilik nazoratining mavjudligi siyosiy hokimiyatning tom ma’noda xalq qo’lida bo’lishining ko’rsatkichi hisoblanadi. **Birinchidan**, ijtimoiy tarmoqlarda davlat organlari va ularning rahbar mutasaddilari xatti-harakatlariga nisbatan bildirilayotgan madaniy munosabat tufayli ko’plab kamchiliklar va muammolar, qonun buzilish holatlarini chek qo’yish imkonini beradi. **Ikkinchidan**, davlat organlari ustidan jamoatchilik nazoratining mavjudligi, ular orasida mavjud korrupsiya, urug’-aymoqchilik kabi illatlarni oldini olishga xizmat

¹⁷⁹ O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq so’zi, 2017-yil 22-dekabr soni.

qiladi. Yuqorida keltirilgan fikr va mulohaza qilgan holda, jamoatchilik nazorati institutining shakllanishida turli uslub va vositalardan foydalanish mumkin.

O'zbekistonda jamoatchilik nazorati institutini yangi bosqichga olib chiqish uchun, avvalo, kechayotgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga nisbatan siyosiy madaniyat elementlari hisoblanuvchi shaxsiy mas'uliyat, tashabbuskorlik, yaratuvchanlik va daxldorlik ko'nikmalarini mustahkamlash farovonlik tamoyillaridan biri hisoblanadi. Bunday ko'nikmalarni albatta, ta'lim muassasalari orqali amaliy natijalarga erishish mumkin. Misol sifatida, ta'lim muassasalarida buyuk allomalarning jamoatchilik nazorati haqidagi g'oyalarni darslar davomida xabardor qilish, bu orqali harakatchan jamoatchilik nazoratchilarni tarbiyalash va ularni rag'batlantirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

REFERENCES

1. Белешев Н.А. Общественный контроль над деятельностью органов публичной власти как признак ее легитимности // Конституционное и муниципальное право. – 2021. – №3. –С.12-13.
2. Ибрагимов О.А. Ключихин В.А. Независимый мониторинг и общественное обсуждение закупок как основные формы общественного контроля государственных закупок // Юрист. –2021. – №2. –С.28-45.
3. Огнева Е.А. Общественный контроль в системе защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: конституционно-правовое исследование: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: РАНХиГС, 2015.
4. Muxamedxodjayeva X.R. Ijro hokimiyati faoliyati yuzasidan jamoatchilik nazorati: nazariy-huquqiy muammolar. Yurid.fanlar nomz. dis...avtoref. – T., 2011. - B.16.
5. A.Nazarov. Challenges to Uzbekistan's secure and stable political development in the context of globalization. Journal on International Social Science Vol.1, No.1, 2020. –P. 26-31.

OILAVIY NIZOLAR VA UNI HAL ETISH YO‘LLARI

Rustamova Barno Abduhalilovna

Al-Buxariy Universiteti “Pedagogika va psixologiya” kafedrası o‘qituvchisi

barnor998@gmail.com

+998 90 9405753

ANNOTATSIYA

Har bir oila hayoti davomida muammoli vaziyatlarga duch keladi, ularni hal qilish qarama-qarshi individual ehtiyojlar, motivlar va manfaatlar kontekstida amalga oshiriladi. Konflikt – qarama-qarshi maqsadlar, manfaatlar, pozitsiyalar, qarashlar to‘qnashuvi sifatida ta’riflanadi. Oiladagi nizolar nizolarga bo‘linadi: turmush o‘rtoqlar, ota-onalar va bolalar, har bir turmush o‘rtoq va ota-onalar, bobo va buvilar. Oilaviy nizolar oilaviy munosabatlarda asosiy rol o‘ynaydi. Ular, ehtimol, turmush o‘rtoqlarning ehtiyojlarini qondirmaslik bilan bog‘liq. Tashqi omillar oilaviy nizolarning paydo bo‘lishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi: ko‘plab oilalarning moliyaviy ahvolining yomonlashishi; turmush o‘rtoqlardan birining (yoki ikkalasining) ish joyida ish vaqtidan tashqari ish; turmush o‘rtoqlardan birini oddiy ish bilan ta’minlay olmaslik; o‘z uylarida uzoq vaqt yo‘qligi; bolalarni, bolalar muassasasini va hokazolarni tashkil qilish imkoniyatining yo‘qligi va hokazo. Ko‘pchilik uchun ajralish ularni dushmanlik, yoqtirmaslik, aldash va hayotlarini qoraygan narsalardan qutqaradi. Albatta, bu ham salbiy oqibatlarga olib keladi. Ular ajralishlar, bolalar va jamiyat uchun farq qiladi. Ajralishning eng zaif nuqtasi odatda bolalari bo‘lgan ayoldir. U nevropsikiyatrik kasalliklarga ko‘proq moyil.

Kalit so‘zlar. Oilaviy munosabat, sabablar, konflikt, jamiyat, ajrim, oilaviy nizo, psixologik muhit, farzandlar.

ABSTRACT

Every family faces problematic situations throughout its life, the solution of which is carried out in the context of conflicting individual needs, motives and interests. Conflict is defined as a conflict of conflicting goals, interests, positions, and views. Conflicts in the family are divided into conflicts: spouses, parents and children, each spouse and parents, grandparents. Family conflicts play a key role in family relationships. Probably a factor as to why they're doing so poorly. External factors have a significant impact on the emergence of family conflicts: the deterioration of the financial situation of many families; overtime work at the workplace of one (or both) spouses; inability to provide one spouse with a regular job; not being at home for a long time; inability to organize children, children's institutions, etc. For many, divorce saves them from hostility, dislike, deception, and the dark side of their lives.

Of course, this also leads to negative consequences. They are different for divorces, children and society. The weakest point in a divorce is usually the woman with the children. She is more prone to neuropsychiatric disorders.

Keywords. Family relationship, causes, conflict, society, divorce, family conflict, psychological environment, children.

KIRISH

Har bir oila hayoti davomida muammoli vaziyatlarga duch keladi, ularni hal qilish qarama-qarshi individual ehtiyojlar, motivlar va manfaatlar kontekstida amalga oshiriladi. Konflikt – qarama-qarshi maqsadlar, manfaatlar, pozitsiyalar, qarashlar to‘qnashuvi sifatida ta’riflanadi. Oila a’zolarining qarashlari yoki e’tiqodlari qarama-qarshi bo‘lsa, nizo yuzaga kelishi mumkin. Ba’zida odamlar bir-birini noto‘g’ri tushunib, noto‘g’ri xulosaga kelishganda nizolar paydo bo‘lishi mumkin. Tinch yo‘l bilan hal etilmagan mojarolar janjal va norozilikka olib kelishi mumkin.

Vaqtı-vaqtı bilan er-xotinning bir-biri bilan kelishmovchilik qilish odatiy holdir. Vaqtı-vaqtı bilan nizolar oilaviy hayotning bir qismidir. Biroq, davom etayotgan ziddiyat stressli va munosabatlarga zarar yetkazishi mumkin. Ba’zi odamlar o‘zlarining his-tuyg‘ularini boshqarishda qiynaladilar va qasddan xafagarchilikka, tajovuzkor yoki hatto zo‘ravonlikka aylanishadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Oilaviy nizolarning ikki kishining fikri yoki xohish-istaklari bilan to‘qnash kelishini tabiiy deb hisoblaydi, natijada ular umumiy til topishni xohlashadi. Xatto aytish mumkinki, janjal paytida janjallashganiga qaramay, er-xotinning birligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, agar turmush o‘rtoqlar janjallashsa, unda ular baham ko‘rish uchun biror narsaga ega. Va odamlar doimo umumiy mulkni emas, balki erkinlikni, shaxsiy hududni, bolalarni va boshqalarni ham baham ko‘radilar. Boshqacha qilib aytganda, turmush o‘rtoqlar nizo mavzusi ular uchun muhim bo‘lgan taqdirdagina janjallashishadi. Bundan tashqari, agar kishi boshqa tomon bilan janjallashishni istamasa, nizo kelib chiqadi. Bunday paradoks: odamlar bir-biriga zarar yetkazishni istamagani uchun janjal qilishadi, lekin ular o‘zlariga zarar yetkazmaydilar.

Ikkinchidan, janjal shuni ko‘rsatadiki, turmush o‘rtoqlar hali ham bir xil yo‘lda. Qarama-qarshilik shundaki, ikki kishi borishga tayyor bo‘lgan yo‘l yo‘q. Aynan janjal paytida ular uni topishga harakat qilishadi. Bu shuni ko‘rsatadiki, odamlar birgalikda ishlashni xohlashadi, shuning uchun ular hozirgacha bir-birlari uchun eng yaxshi variant deb hisoblagan narsalarni qilish uchun ko‘p mehnat qilishadi.

Psixologlar oiladagi nizolarni normal holat deb hisoblashadi. Mojarolar natijasida er-xotinlar bir-birlaridan nafratlana boshlaydilar va ularning ajralishlari yanada keng tarqalgan. Shu sababli, oilada doimo yuzaga keladigan nizolarni qanday hal qilish masalasi juda muhim bo'lib qolmoqda.

Oilaviy nizolar turmush o'rtoqlar va hatto bolalar o'rtasidagi munosabatlarning bir usuli hisoblanadi. Jarayon bor va ijobiy tomoni bor: ziddiyat munosabatlarni rivojlantirishga, o'zgarishga, har qanday yo'nalishga borishga undaydi. Ba'zida odamlar janjallashadi, chunki bu ularni birlashtirishning yagona yo'li. Bu borada har bir oilaning o'ziga xos xususiyatlari bor.

Tabiiyki, odamlar janjallashganda, ayniqsa, bu odamlar turmush o'rtoqlar va mehribon sheriklar bo'lsa. Inson o'z munosabatida hech qachon janjal bo'lmasligiga umid qilish ahmoqlikdir, chunki dunyoda ikkita bir xil odam yo'q. Bir-biri bilan qanchalik yaqin va sevgan bo'lsalarda, juft bilan fikrlar mos kelmaydigan savollar doimo mavjud. Va nima uchun mukammal munosabatlar janjalga aylanganiga hayron qolmaslik uchun buni eslab qolish kerak.

Yosh oila hayotining birinchi yilida ko'pincha nizolar paydo bo'ladi. Ularni yo'q qilish uchun ikki juft quyidagilarga tayyor bo'lishlari kerak:

1. Axloqiy va ijtimoiy. Bu yerda sheriklarning tarbiyasi, yoshi, ijtimoiy hayot darajasi muhimdir. Shunday qilib, yosh ayollar uchun turmush qurish 22-23 yoshda, erkaklar uchun 23-24 yoshda. Ayol erkakdan katta bo'lmasligi kerak. Erkak kishi 12 yoshdan katta bo'la olmaydi. Odamlar nikoh nima ekanligini, nikohda ulardan nimani kutish va o'z majburiyatlarini bajarishga tayyorligi haqida aniq tasavvurga ega bo'lishlari kerak, lekin faqat o'z huquqlarini talab qilishlari kerak. Turmush o'rtoqlar oilani mustahkamlashga va sog'lom bolalarni tarbiyalashga yordam beradigan sog'lom turmush tarzini olib borishga tayyor bo'lishlari kerak. Uy-joy va moddiy boyliklar har doim ham munosabatlarning davomiyligiga ta'sir qilmaydi, lekin ba'zida bu nizolarni rivojlantirishning mustahkamlovchi omiliga aylanadi.

2. Motivatsion. Oila mehr-muruvvatga, o'z zimmasiga mas'uliyatni olishga tayyorlikka, farzandlar tarbiyasiga va ularni o'ziga to'q inson qilishga, mustaqil bo'lishga asoslangan bo'lishi lozim.

3. Psixologik. Oilani mustahkamlashga, rivojlantirishga va ziddiyatli vaziyatlarni hal qilishga yordam beradigan bunday fazilatlar va xatti-harakatlarning mavjudligi.

4. Pedagogik. Oilaviy hayotning turli sohalarida ma'lum bilimlarning mavjudligi va bu bilimlarni qo'llashga tayyorlik.

Ijobiy muloqot oila a'zolari tinch yo'l bilan hal qilishlari uchun mojarolarni kamaytirishga yordam beradi. Bu, odatda, har bir kishi murosaga rozi bo'ladi yoki rozi bo'lmaydi.

Ba'zida kuchli his-tuyg'ular yoki munosabatlarda mavjud bo'lgan kuch nomutanosibligini hal qilish qiyin va faqat maslahat sharoitida hal qilinishi mumkin.

Oiladagi nizolarni hal qilish uchun ikki juft tushunishga harakat qilishi kerak. Agar ikkala turmush o'rtog'i bir-birini eshitishga harakat qilsa, unda murosaga kelish mumkin. Bu yerda g'alaba qozonish shart emas, chunki g'alaba mag'lubiyatni anglatadi. Ittifoq - bu qul va xo'jayin emas, balki ikkita teng sheriklarning birlashmasi. Ikki turmush o'rtog'i munosabatlarda qulay bo'lishi kerak, buning natijasida nikoh Ittifoqi buzilmasligi kerak, chunki birovning istaklari bajarilmagan.

Oilaviy nizolarni hal qilishda nafaqat muammolarga yo'l qo'ymaslik, balki ularni hal qilish ham zarur. G'alaba qozonish yoki himoya qilish uchun emas, balki hal qilish maqsadida konstruktiv va xotirjam muloqot qiling. Uchinchi shaxslarni nizoga jalb qilish tavsiya etilmaydi, chunki ular mojaroni keyingi hal qilish uchun katalizator bo'lishi mumkin.

Ajralish ko'pincha nizolarni hal qilish usullaridan biriga aylanadi. Psixologlar uch bosqichni ajratib ko'rsatishadi:

1. Birinchi bosqich hissiy ajralish darajasida sodir bo'ladi, unda sheriklar shunchaki qadrlashni, hurmat qilishni, bir-birlarini sevishni, yordam berishni to'xtatadilar.

2. Ikkinchi bosqich jismoniy ajralish bilan belgilanadi, juftlar alohida to'shakda uxlashni boshlaydilar va xatto alohida yashaydilar.

3. Uchinchi bosqichda huquqiy ajralish sodir bo'ladi.

Ko'pincha, ajralish haqiqati juftlarning nomuvofiqligi tufayli ma'lum bir oilada yengib bo'lmaydigan nizolarni hal qilish usuliga aylanadi.

Oilaviy muhit qanday ko'rinishda bo'lishi sheriklarning xatti-harakati va muloqotiga bog'liq. Faqat birgalikdagi sa'y-harakatlar bilan baxtli kelajakka erishish mumkin. Oxir-oqibat, sheriklar nizolarni hal qilishning ba'zi qoidalariga rioya qilishlari kerak:

- Bir-biringizni boringizcha qabul qiling.
- Kelishmovchiliklarga haqiqiy munosabatda bo'ling va ular o'z-o'zidan ketishiga umid qilmang.
- Juftingiz bilan tanishing va uning xususiyatlarini, o'ziga xosligini qabul qiling.
- Yaqinlashish uchun ularni qiyinchiliksiz engishga harakat qiling.

- Kechirishni va xafagarchilikni unutishni o'rganing.

• O'z fikringizni majburlashni emas, balki muzokara qilishni o'rganing. Agar siz buni muhim deb hisoblasangiz, o'z nuqtai nazarangizni isbotlang, lekin boshqa tomon boshqacha narsani xohlashini qabul qiling.

Shuningdek, Psixologlar tomonidan oilaviy nizolarni hal qilishda bir qancha trening mashg'ulotlaridan foydalanadilar. Masalan, 1. *Rolli o'yin "Mojarolarni yumshatish"*.

Mashqning maqsadi: nizolarni bartaraf etish uchun ko'nikma va qobiliyatlarni rivojlantirish.

Uy egasi mojarolarni tez va samarali tarzda bartaraf etish qobiliyati kabi ko'nikmalarning ahamiyati haqida gapiradi; nizolarni hal qilishning asosiy usullarini empirik tarzda aniqlashga harakat qilish kerakligini e'lon qiladi.

Ishtirokchilar uchga bo'lingan. 5 daqiqa davomida har bir trio ikki ishtirokchi nizolashayotgan tomonlarni ifodalovchi ssenariyni o'ylab topadi (masalan, pul mablag'larini oqilona ishlatish tufayli janjallashgan er-xotinlar; bolalarning bilim faolligi pastligi va maktabdagi yomon xulq-atvori tufayli turmush o'rtoqlar o'rtasidagi janjal va boshqalar). Uchinchisi - tinchlikparvar, hakam rolini o'ynaydi.

Mashg'ulotchi muhokama qilish uchun quyidagi savollarni beradi:

Mojarolarni hal qilishning qanday usullari ko'rsatildi?

Sizningcha, o'yin davomida ishtirokchilar qanday qiziqarli topilmalardan foydalandilar?

Mojaroni bartaraf eta olmagan ishtirokchilar o'zlarini qanday tutishlari kerak?

Nihoyat, biz muhokama qilamiz va xulosa chiqaramiz.

2. *"Agar ... bo'lsa, men ... bo'lardim" mashqi.*

Mashqning maqsadi: ziddiyatli vaziyatga tezda javob berish ko'nikmalarini rivojlantirish. Mashq aylanada bo'lib o'tadi: bir ishtirokchi oilada qandaydir ziddiyatli vaziyatni nazarda tutadigan shartni qo'yadi, keyingi ishtirokchi esa o'z qobiliyatiga ko'ra u yoki bu reaksiyani ko'rsatadi. Mashg'ulotchi ziddiyatli vaziyatlardan chiqish yo'lini takrorlash mumkinligini ta'kidlaydi.

XULOSA

Har bir oilada nizolar bo'ladi. Ko'pincha turmush o'rtoqlar ajrashishni xohlaydigan vaqt keladi. Ammo oila mustahkam va baxtli bo'ladi, unda er-xotinlar bir-birlarini qabul qilishga, erkinlik va huquqlarni buzmaslikka, shuningdek, muammolarni yanada konstruktiv tarzda hal qilishga qaror qilishadi.

REFERENCES

1. B. Shoumarov, I. O . Haydarov, N . A. Sog'inov, F. A. Akramova, G. Solihova, G. Niyozmetova, - Oila psixologiyasi, O'quv qo'llanma, Toshkent, 2008.
2. Muminova D.R. Oila psixologiyasi: Er-xotin baxtli bo'lish siri
3. Информационная встреча. «Семейные конфликты и пути их решений» Социальный педагог, Куницкая В.В. 2017 год
4. <https://forumdemo.ru/>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=EH6kzX81-u0>

TARIXIY MANBALARDA KELTIRILGAN IBN AL-MUQAFFA BORASIDAGI MA'LUMOTLAR TAHLILI

Sarvar Saidov

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti,
Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot ishining asosiy maqsadi ibn al-Muqaffaning tarqoq holatda bo'lgan intellektual ta'limotini yaxlit bir tizimga keltirishdan iboratdir. Tadqiqot jarayonida ibn al-Muqaffaning islom tarjima san'atiga qo'shgan hissasi va uning bugungi kundagi ahamiyati haqida zikr qilingan. Uning yunon va fors madaniyatining bebaho durdonalari borasida qilgan tarjimalari tarixiy manbalar asosida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar. Arastu, yunon va fors madaniyati, Kalila va Dimna, jamiyat, Organon.

ABSTRACT

The main purpose of this research is to integrate Ibn al-Muqaffa's scattered intellectual teachings into a single system. In the course of the research, Ibn al-Muqaffa's contribution to the art of Islamic translation and its significance today is mentioned. His translations of the priceless masterpieces of Greek and Persian culture have been studied on the basis of historical sources.

Keywords. Aristotle, Greek and Persian Culture, Kalila and Dimna, Society, Organon.

АННОТАЦИЯ

Основная цель данного исследования – объединить разрозненные интеллектуальные учения Ибн аль-Мукаффы в единую систему. В ходе исследования упоминается вклад Ибн аль-Мукаффы в искусство исламского перевода и его значение в наши дни. Его переводы бесценных шедевров греческой и персидской культуры изучены на основе исторических источников.

Ключевые слова. Аристотель, Греческая и персидская культура, Калила и Димна, Общество, Органон.

KIRISH

Bizdagi ma'lumotlarga ko'ra, ibn al-Muqaffa Abbosiylarning ikkinchi xalifasi Ja'far al-Mansurning buyrug'i bilan hijriy 139-yilning zul-hijja oyida (757-yil, aprel) Abbosiylarning birinchi xalifasi Abulabbos Saffoh tomonidan Ummaviylar ustidan

to'liq g'alaba qozonilganidan 7 yil keyin qatl qilingan.¹⁸⁰ Abulabbos Saffohning o'limidan so'ng uning ukasi Mansur (uning ismining ma'nosi "g'alaba uchun yaratilgan") o'z hokimiyatini o'rnatish maqsadida barcha muxolif kuchlarni tor-mor qiladi. Hokimiyat uchun bo'lgan ushbu kurashda al-Mansur o'z amakilari bilan to'qnashishga majbur bo'ladi. Baxtga qarshi ibn al-Muqaffa uchun xalifaning amakilariga kotiblik qilishi uning halokatining asosiy sabablaridan biri bo'ldi. Xalifa Mansur uni tirik qoldirish juda xavfli deb topdi.¹⁸¹

Kelib chiqishi fors amaldorlariga tegishli bo'lgan ibn al-Muqaffa ilk islom jamiyatida siyosiy qatlamni tashkil etgan kotiblar, hukmdorlarning maslahatchilari avlodiga mansub edi. Chunki arablar o'zlari istilo qilgan hududlarni boshqarish uchun mahoratli xizmatchilarga katta ehtiyoj sezardilar. Shu sababli ibn al-Muqaffa ajdodlari Islom imperiyasi hududlaridagi arab bo'lmagan halqlar orasida katta obro'-e'tiborga ega edilar. Arablar istilosidan so'ng, kotiblar Sosoniylar davri g'oyalari, ularning davlat boshqaruvi, soliq tizimi, qo'shin boshqaruv tartibining Islom sivilizatsiyasiga kirib kelishida asosiy rol o'ynadilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Biz shunday ma'lumotlarni topdikki, ularda ibn al-Muqaffaning Islom dinini zaiflashtirishga urinishi ta'kidlangan. Bu holat arab bo'lmagan xalqlar orasidan chiqqan ko'plab insonlarning zindiq deb nomlanishiga asos bo'lgan. Zindiq so'zi kelib chiqishi borasida pahlavi tiliga mansub bo'lib, Moniylik ta'limotini targ'ib qiluvchi, gnostisizm yo'nalishini mutloqlashtiruvchi yoki boshqa diniy g'oyalarga shubha bilan qarovchilarga nisbatan qo'llanilgan.

Ibn al-Muqaffaning tafakkur va madaniyatga yuksak darajadagi ahamiyati uning shuhrati uchun asos bo'lib xizmat qildi. U arab bo'lmagan, musulmon bo'lmagan oilada dunyoga keldi. Garchi orzu-intilishlari birovga xizmat qilish darajasidan ancha yuqori tursada, o'z shaxsiy mahorati tufayli ibn al-Muqaffa eng qudratli arab amaldorlarining xizmatida bo'ldi. U fors kotibi bo'lib qolgan bo'lsada, hech bir siyosiy yoki diniy martabani maqsad qilmagan holda Islom dinini qabul qildi. Uning islomni qabul qilishi va arab-musulmon imperiyasining siyosiy strukturasiiga kirib borishi faqatgina shaxsiy xohishi bo'libgina qolmay, balki arab bo'lmagan ziyoli qatlamlarga qanday qilib islom ummatiga birlashish lozimligini namoyon etdi, shu

¹⁸⁰ Аббосийлар қўшинининг қўмондони халифалар Абул Аббос Саффоҳ ва Мансурнинг амакиси Абдуллоҳ бин Али бўлган.

¹⁸¹ А.Маршам ва К.Ф.Робинсон томонидан 2007-йилда Ибн ал-Мукаффа томонидан халифа Мансурнинг амакиси Абдуллоҳ бин Али учун ёзилган омон мактуби топилди. Ушбу мактуб шу даражада усталик билан ёзилганки, халифа Мансур ушбу мактубни имзолаганида, ўз амакисини йўқ қилиш уун ҳеч қандай имкон топа олмаган бўларди. Халифа Мансур ушбу мактубга имзо қўймайди, ўз ғазабини эса Ибн ал-Мукаффага қаратади.

davrdan boshlab ajam xalqlari millati va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar yagona Islom jamiyatiga birlashish ahamiyati borasidagi g'oyalarini yanada teranroq anglay boshladilar. Natijada ular arablar va zabt etilgan xalqlar o'rtasidagi birlashuvning asosiy kaliti bo'ldilar, o'zaro sintezlashuv yangi islom davlatining, islom madaniyatining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Garchi bir qancha qadimiy manbalarida ibn al-Muqaffa zindiq sifatida ko'rsatilgan bo'lsada, u dinni inson uchun eng zaruriy ehtiyoj sifatida ko'rsatgan. Biz uning "Al-adab as-sag'ir" asarida shunday jumalarni o'qishimiz mumkin:

"Insonning bir marotaba sehriga ishonishi uning hech narsaga ishonmasligi va oxiratga ishonmasligidan yaxshiroqdir. Sidqidildan qilingan tavba insonni jahannamga olib bormaydi, muntazam tarzda gunoh qilish esa hyech kimni jannatga kiritmaydi".

Ibn al-Muqaffaning o'z xo'jayini, xalifa Mansurning amakisi Iso bin Ali qo'lida islomga kirishi to'g'risida shunday rivoyat mavjud: Ba'zi hoshimiylardan ushbu voqeani eshitgan tilshunos Muhammad bin Qodimning aytishicha, ibn al-Muqaffa bir tunda Iso bin Ali huzuriga keladi va unga shunday deydi:

- Men islomni qabul qilmoqchiman, qalbmida ushbu dinga nisbatan kuchli muhabbat paydo bo'ldi, Zardushtiylikdan esa nafratlana boshladim.

- Iso unga aytdi:

Ertaga og'a-inilarimni va bir qancha mashhur ulamolarni sening islomni qabul qilishingga guvoh bo'lishlari uchun chaqiraman.

Isoning tushligi yetib kelgach, ibn al-Muqaffani ovqatga taklif qildi. Ammo u ovqatni rad etdi. Iso qat'iylik bilan talab qildi. Ovqat toza va ajoyib edi. Ibn al-Muqaffa ovqatga zardushtiyilarga xos bo'lgan duo bilan yaqinlasha boshladi.

Iso unga aytdi:

Sen zardushtiyilarga xos tarzda pichirlayapsan, lekin ertaga Islomga o'tmoqchimisani?

Ibn al-Muqaffa javob berdi

Men bir tunni bo'lsa ham dinsiz o'tkazishdan qo'rqaman

Ertasi kuni ibn al-Muqaffa barchaning guvohligida islomni qabul qildi.¹⁸²

Biz ushbu voqea haqidagi ma'lumotlarni ibn Hallikanning "Vafayat al-a'yon" asarida, Haytam bin Adi asarlarida ham topdik.

¹⁸² Ал-Баладури (1978, III том, 218-саҳифа)

XULOSA

Ushbu voqealarga asoslanadigan bo'lsak, ibn al-Muqaffaning islomdan oldingi dini Zardushtiylik bo'lgan.

Biz "Al-adab as-sag'ir" asarida Suqrotning mashhur hikmatini topdik: hech narsani bilmasligingni bilishing ham ilmdir. Shuningdek, "Al-adab as-sag'ir" asarida quyidagi ajoyib jumalarning guvohi bo'ldik: Insonning e'tiqodi hech qachon bir xil darajada o'zgarmas bo'lib turmaydi, u ba'zan yuksalib, ba'zan susayishi mumkin. Uning quyidagi fikrlari esa falsafa tarixida qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'ldi: Xudo insonga aql-idrok ato etdi. Ammo inson aqldan ko'ra Allohning boshqa bir tuhfasini dinga ko'proq muhtojdir. Hech kim, hatto hukmdorlar ham diniy qoidalarni o'zlaricha talqin qilishga haqli emas, aksincha ular diniy tamoyillarni mustahkamlashga javobgardir.

REFERENCES

1. ابن المقفع عبد الله الصغير و الأدب الكبير. دار البيروت ١٩٧٧. // Ibn Muqaffa Abdulloh. Al-adab as-sag'ir va al-adab as-sag'ir. Dorul Bayrut., 1977. —139 b.
2. الفخوري حنا. تاريخ الأدب العربي. القاهرة. ١٩٥٣. // Al Faxuri Xanna. Tarixul adab al-arab. Qohira –1953.–1100 b.
3. Muhammad Salim Jundiy. Abdulloh ibn al-Muqaffa. Damashq. Arab kutubxonasi. 1955. – 182 b.
4. الفخوري حنا. ابن المقفع. القاهرة. ١٩٥٦. // Al-Faxuri Xanna. Ibn Muqaffa. Qohira–1956.–271 b.
5. Saidov, S. (2021). Ibn al-Muqaffaning islom tarjima san'atiga qo'shgan hissasi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).
6. Saidov, S. A. O. G. L. (2021). IBN AL-MUQAFFANING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(7), 8-14.
7. Jurayev, S. S. O. (2021). Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlarida baxt-saodat masalasi. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1), 395-401.

SOG'LOM E'TIQOD - KOMILLIK NISHONASI

Mustafayev Ulash Utayevich

Termiz davlat universiteti,
falsafa fanlari nomzodi
ulashmustafojev1957@gmail.com

ANNOTATSIYA

Globallashuv jarayonida va XXI asrning 20-yillarida dunyo mamlakatlarini qamrab olgan pandemiya davrida moddiy va ma'naviy qadriyatlarga nisbatan e'tiqodni to'g'rilash, aniqrog'i esa tarbiyalash juda ham murakkab kechayotganligi tahlil qilinadi. Sharqda, jumladan Movarounnahrda e'tiqod tarbiyasi davlat rahbarlari ma'ruzalarida, mutafakkir olimlarning ilmiy asarlarida va mahalla-kuy hamda oilalarda ota-onalarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Faqat sobiq Sho'rolar hukumati davrida bu jarayonga bir tomonlama yondoshib, diniy e'tiqodga nisbatan hurmatsizlik ko'rsatildi. Dunyoviy e'tiqod ham noto'g'ri talqin etildi. XIV asr mobaynida islom ma'naviyati dastlabki nozil bo'lgan paytdan boshlab insonni dunyoviy va diniy e'tiqodda komillikka da'vat etib kelayotganligi hech kimga sir emas. Jamiyatda fuqarolarda Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, ma'suliyatlilik, tolerantlik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash va mehnatsevarlik axloqiy fazilatlarining indikatori bu amaliyot va dunyoqarashdir. Shaxsning amallari va dunyoqarashi ma'rifat bilan qaror topadi va rivojlanib boradi.

Kalit so'zlar: *e'tiqod, komillik, uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi, Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, ma'suliyatlilik, tolerantlik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik, indikator.*

ABSTRACT

In the era of globalization and the pandemic that swept the world in the 1920s, it is becoming more and more difficult to correct and, more precisely, to cultivate belief in material and spiritual values. In the East, including in Movarounnahr, religious education has been the focus of parents' speeches, the scholarly works of thinkers, and parents in neighborhoods and families. It was only during the former Soviet government that the process took a one-sided approach, showing disrespect for religious beliefs. Secular beliefs were also misinterpreted. It is no secret that since the first revelation of Islamic spirituality in the fourteenth century, man has been calling for perfection in secular and religious beliefs. This practice and worldview

are an indicator of the moral qualities of citizens in the society: loyalty to the Motherland, entrepreneurship, will, ideological immunity, kindness, responsibility, tolerance, legal culture, innovative thinking and diligence. A person's actions and worldview are determined and developed by enlightenment.

Keywords: faith, perfection, the concept of continuous spiritual education, Patriotism, entrepreneurship, willpower, ideological immunity, kindness, responsibility, tolerance, legal culture, innovative thinking, diligence, indicator.

АННОТАЦИЯ

В эпоху глобализации и пандемии, охватившей мир в 2020-е годы, становится все труднее исправлять, а точнее возвращать веру в материальные и духовные ценности. На Востоке, в том числе в Мовароуннахре, религиозное образование было в центре внимания выступлений родителей, научных трудов мыслителей и родителей по соседству и в семьях. только при бывшем советском правительстве этот процесс носил односторонний характер, демонстрируя неуважение к религиозным убеждениям. Светские верования также были неверно истолкованы. Не секрет, что с момента первого откровения исламской духовности в четырнадцатом веке человек призывал к совершенству в светских и религиозных верованиях. Верность отечеству, предприимчивость, сила воли, идеологическая неприкосновенность, доброта, ответственность, толерантность, правовая культура, нестандартное мышление и показателем нравственных качеств трудолюбия является эта практика и мировоззрение. Поступки и мировоззрение человека определяются и развиваются просветлением.

Ключевые слова: вера, совершенство, концепция непрерывного духовного образования, Верность Родине, предпринимательство, воля, идейный иммунитет, доброта, ответственность, толерантность, правовая культура, инновационное мышление, трудолюбие, индикатор.

KIRISH (ВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Pandemiya moddiy va ma'naviy qadriyatlarga nisbatan dunyoqarashimizni o'zgartirib yubordi. Tabiat va inson, jamiyat va e'tiqod masalalarida o'zaro uyg'unlikni ta'minlash tobora dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Chunki, inson e'tiqodi xoh dunyoviy, xoh diniy bo'lsin uning ijobiy yoki salbiy ta'siri moddiy va ma'naviy qadriyatlarda o'z ta'sirini qoldiradi. E'tiqodi to'g'ri shakllangan va tarbiyalangan jamiyatda inson moddiy va ma'naviy qadriyatlardan o'z turmushida ulardan ziynat sifatida foydalanadi va bid'atga o'ralgan qadriyatlardan xalos bo'lib

boraveradi. Lekin, globallashuv va XXI asrning 20-yillarida dunyo mamlakatlarini qamrab olgan pandemiya davrida moddiy va ma'naviy qadriyatlarga nisbatan e'tiqodni to'g'irlash, aniqrog'i esa tarbiyalash juda ham murakkab kechmoqda. O'zbekistonda 2019 yil 31 dekabrda Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹⁸³ gi qarori jamiyatda sog'lom e'tiqodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, qachonki unda qo'yilgan axloqiy fazilatlarni shakllantirishga barcha institutlar mas'uliyat bilan yondoshib o'z muassasalaridagi fuqarolarning faoliyati bo'yicha indikatorlarini monitoring qilib borib, turmushida namoyon bo'layotgan bid'atlarga barham berib borish an'anasi mavjud bo'lsa e'tiqod to'g'ri shakllanib boraveradi. Demak, e'tiqodni to'g'ri shakllantirish va tarbiyalashga yangicha tizimli yondoshuv bugun jamiyatda bosh muammo bo'lib turibdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim"¹⁸⁴ deb ta'kidladi. Sharqda, jumladan Movarounnahrda e'tiqod tarbiyasi davlat rahbarlari ma'ruzalarida, mutafakkir olimlarning ilmiy asarlarida va mahalla-kuy hamda oilalarda ota-onalarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Faqat sobiq Sho'rolar hukumati davrida bu jarayonga bir tomonlama yondoshib, diniy e'tiqodga nisbatan hurmatsizlik ko'rsatildi. Dunyoviy e'tiqod ham noto'g'ri talqin etildi. Sovet mafkurasi bugungi MDH mamlakatlari hududlaridagi millatlar negizida "sovet xalqi" shakllanadi va jamiyat rivojlanib borgan sari "din barham topadi" degan soxta aqidani odamlar turmushiga singdirishga 75 yil urindi. Oxir-oqibat esa 75 yillik sovet ateistik e'tiqodi 1991 yilga kelib o'z umrini yashab bo'lganini namoyon qildi. Sog'lom e'tiqod komillik nishonasini germeneytika metodi bilan tushuntirish lozim.

¹⁸³ Қаранг "Узлуksиз маънавий тарбия концепциясини тасдиqlаш ва уни амалга ошириш чора тadbирлари тўғрисида"ги 2019 йил 31-декабрь ВМ 1059-сонли қарори.

¹⁸⁴ Қаранг "Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси" 2020 йил 29-декабрь

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / LITERATURE REVIEW)

Abu Nasr Forobiy “Fozil shahar aholisi qarashlari haqida”, Aziziddin ibn Muhammad Nasafiy “Komil inson” So‘fi Olloyor “Sabotul ojizin”, Kaykovus “Qobusnoma”, Sa‘diy Sheroziy “Guliston” va “Bo‘ston”, Alisher Navoiy “Nasoyim ul muhabbat” Abdurahmon Jomiy “Bahoriston”, Husayn Voiz Koshifiy “Axloqi muhsin” Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq”, shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning “Baxtiyor oila”, Usmonxon Alimovning “Oilada farzand tarbiyasi” kabi asarlarida e‘tiqod va komillik haqida ibratli nazariy va amaliy ahamiyatga ega fikrlar tahlil etilgan. Prezident Sh.Mirziyoev “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” asarida komil inson tarbiyasini ma‘rifat bilan bog‘lab tahlil qiladi va bugun ma‘naviy tarbiyani baholashning ilmiy asoslangan indikatorlarini ishlab chiqish eng muhim masala bo‘lib turibdi degan xulosaga keladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

XIV asr mobaynida islom ma‘naviyati dastlabki nozil bo‘lgan paytdan boshlab insonni dunyoviy va diniy e‘tiqodda komillikka da‘vat etib kelayotganligi hech kimga sir bo‘lmay qoldi.

“Bismillahir rohmanir rohim.

Iqro’ bismi Robbikallaziy xolaq;

Xolaqol insaana min ‘alaq;

Iqro’ va Robbukal akrom;

Allaziy ‘llama bilqolam;

‘llamal insaana maa lam ya’lam”¹⁸⁵.

Tarjimasi:

Mehribon va Rahmli Alloh nomi bilan (boshlayman).

O‘qing (ey Muhammad! Butun borliqni) yaratgan zot bo‘lmish Rabbingiz ismi bilan!

(U) insonni laxta qondan yaratdi.

O‘qing! Rabbingiz esa Karamlidir.

U insonga qalam bilan (yozishni ham) o‘rgatdi.

U insonga bilmagan narsalarini bildirdi.

Bu Alloh kalomining mazmun-mohiyatini uzoq yillar ateistik e‘tiqod targ‘ibotchilari o‘zlarining dohiysi nomi bilan bog‘lab xalqni chalg‘itib keldi. O‘zbek xalqi bu

¹⁸⁵ Қаранг.шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тавсири. Тошкент 2018.597-бет.

oyatlarning asl mohiyatini taniqli ulamo shayx Alouddin Mansurning Qur'oni Karim tarjimalarining o'zbekcha izohli tarjimasi orqali barhamand bo'ldi. Taniqli adib O'tkir Hoshimov esa barcha mas'uliyatni zimmasiga bu kitobning izohli o'zbekcha tarjimalarini davriy ravishda "Sharq yulduzi" jurnalida chop ettirib bordi. Bundan 30 yil burun shunday savobli ishlarga qo'l urish hammaning ham qo'lidan kelavermas edi. Shuning uchun ham o'zbek xalqi o'z ulamo olimi shayx Alouddin Mansur va adibi O'tkir Hoshimovni va "Sharq jurnali"ni alohida mehr bilan tilga olinadi. Qur'oni Karim islom olamida eng oliy ma'naviy qadriyat, bu ma'naviy qadriyatda ilm olish, o'qish farz amallaridan biridir. Demak, xalq uchun dunyoviy va diniy ilmlarni o'rganish bu o'z qadriyatlarini bilish, o'rganish majburiy savobli amaldir. O'zbekiston mustaqillikka erishganligining 30 yillik davrini tahlil qilsak, jamiyatda xalqning e'tiqodi, qadriyati va ularga bo'lgan munosabatlarda juda ko'p ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi. Ayniqsa, 2016-2020 yillarda mamlakatimizda din va e'tiqod, diniy ta'lim muassasalariga munosabat, diniy ulamolar asarlarini o'rganish va xalqqa sodda tilda tavsir qilib tushuntirib berishda ibratli ishlar qilinganligini xalq o'z turmush tarzida sezib ham turibdi. Xalqaro tashkilotlar bu jarayonni e'tirof ham etmoqda. Buning yaqqol mevasi sifatida 2020 yil 7 dekabrda Amerika Qo'shma Shtatlari O'zbekistonni diniy erkinlik bo'yicha "Maxsus kuzatuvdagi davlatlar ro'yxati"dan chiqardi. Bu din, e'tiqod, qadriyat sohasida O'zbekistonning jasoratli islohotlarining tan olinishidir. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev "Yangi O'zbekiston-maktab ostonasidan, ta'lim-tarbiya tizimidan boshlanadi"¹⁸⁶ degan g'oyani bejizga aytmadi. Diniy ta'lim muassasalari va ota-onalarga bu g'oya juda ulkan mas'uliyat yuklaydi. Chunki, bola tug'ilgandan to 30 yoshgacha bo'lgan davrda uning e'tiqodini va axloqiy fazilatlarini to'g'ri yo'naltirish, ertaga jamiyatga juda katta intellektual kapital olib keladi. Bu esa Movarounnahrda 9-12 va 15-16 asrlarda ro'y bergan birinchi hamda ikkinchi renessans davrining uzviy davomi bo'lib, 20-asr boshlarida jadidchi-ma'rifatparvar imomlarimiz Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov amalga oshirolmay ketgan uchinchi renessansga bizning davrimizda qo'yilgan poydevorning debochasi bo'ladi. Bugun jamiyatda Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, ma'suliyatlilik, tolerantlik, huquqiy madaniyat, innovation fikrlash va mehnatsevarlik kabi axloqiy fazilatlarni shakllantirish va tarbiyalash har qachongidan ham ko'p ahamiyat kasb etmoqda. Vatanga sadoqat bu shaxsning o'z tug'ilgan joyini obod etish uchun qiyinchiliklardan qo'rqmay ma'rifat bilan harakat qilishidir. Tadbirkorlik ham insonga xos fazilat bo'lib u hamma vaqt ham namoyon bo'lavermaydi. Ma'rifatli shaxslar o'zlaridagi bu qobiliyatni namoyon qilishga harakat qiladi. Asosiy

¹⁸⁶ Қаранг. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 29 декабрь.

kasbi va mutaxassisligidan tashqari boshqa kasb va mutaxassisliklarni o'rganish va shu orqali qo'shimcha daromad yoki foyda topish hamda turmushining yanada farovonligini ta'minlash jarayonida tadbirkorlik namoyon bo'ladi. Kishining o'z sohasini mukammal bilishi va undan boshqalarning bahramand bo'lishi tadbirkorlikdir. Irodalilik insonning ruhiyati bilan bog'liq bo'lib biron bir ishni yoki harakatni bajarayotganda mustahkam turishini anglatadi. Irodalilik bo'lgandagina kishi tizimli qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Demak, irodalilik kishining to'g'ri qaror qabul qilishidir. Ma'furaviy immunitet shaxsning jamiyatda har xil zararli mafkuradan himoyalaniish qobiliyati bo'lib, bu immunitet hayot mobaynida shakllanadi. Mehr-oqibatlilik jamiyatda kishilarning bir-biri bilan munosabatlaridagi oqibatli va ehsonli muomalalaridir. Ma'suliyatlilik shaxsning jamiyat, davlat, mahalla, oila va kundalik turmushda o'z kasbiy va insoniy vazifalarini anglashdir. Tolerantlik shaxsning dunyoviy va diniy munosabatlarda boshqa shaxslarning e'tiqodi, urf-odati, marosimi va an'analarini hurmat qilishdir. Huquqiy madaniyat shaxsning jamiyat va davlat tomonidan qabul qilingan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy-ma'naviy normalariga amal qilishdir. Innovatsion fikrlash esa kishining o'z kasbiy faoliyatida va maishiy turmushda amalga oshirayotgan ishiga tubdan yangicha ma'rifiy yondoshuvdir. Mehnatsevarlik esa shaxsning maqsadga yo'naltirilgan faoliyati bo'lib, bu jarayonda u o'zining moddiy va ma'naviy ehtiyojini qondiradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning indikatori bu amaliyotdir. Chunki, shaxsning oila, mahalla, mehnat jamoasidagi va jamiyatdagi munosabatlarining normal va normadan og'ish hollari amaliyotda seziladi va namoyon bo'ladi. Agar shaxsning ijtimoiylashuv jarayoni faol bo'lib e'tiqodlari to'g'ri shakllantirilsa hidoyat yo'lidan boradi. Hidoyat yo'lidan borish esa shaxsning dunyoqarashiga bog'liq. Dunyoqarash ham ma'naviy-axloqiy tarbiyaning ikkinchi indikatoridir. Demak, jamiyatda fuqarolarda Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, ma'suliyatlilik, tolerantlik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash va mehnatsevarlik axloqiy fazilatlarining indikatori bu amaliyot va dunyoqarashdir. Shaxsning amallari va dunyoqarashi ma'rifat bilan qaror topadi va rivojlanib boradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

O'n ikki asr ilgari imom Buxoriyning "Dunyoda ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lmagay"¹⁸⁷ va Prezident Sh. Mirziyoyevning "najot maktabda, najot ta'limda, najot bilimda"¹⁸⁸ degan fikrlari bir-biriga uyg'un bo'lib jamiyatda sog'lom e'tiqod va

¹⁸⁷ Имом ал-Бухорий "Ал-Жомий-ас-Сахих, ҚБТ. Тошкент-1991

¹⁸⁸ Мирзиёев Ш. Мактаб таълимини ривожлантиришга бағишланган йиғилишдаги нутқи. 2022 йил 28 январь

komillik uchun ma'rifat uning asosiy tayanch nuqtasi ekanligi nazariy va amaliy jihatdan asoslanib ruyobga chiqarilmoqda. E'tiqod va komillikning nishonasi ta'lim tizimida qaror topib shakllanadi. Ta'lim va tarbiya uyg'unligi esa ma'naviy axloqiy tarbiya uchun bosh mezon sanaladi. Shuning uchun butun ta'lim tizimida o'qitish metodikasi, o'qishga tavsiya qilinayotgan o'quv adabiyotlari turlarini va o'quvchi-talabalarning bilimlarining indikatori bo'lgan baholash tizimini tanqidiy tahlil etishga ehtiyoj sezilmoqda. Davlatimiz tomonidan ta'lim tizimining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, o'quv jarayonining normativ huquqiy asoslarini yaratib berish keng ko'lamli ishlar qilinmoqda. Lekin, muammo joylarda va auditoriya-sinfxonalarda dars mashg'uloti hamda ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilash sust ruyobga chiqayotganligini e'tirof etish lozim. Bu jarayon bevosita o'quv jarayonining tayanch nuqtasi bo'lgan o'qituvchi faoliyati va uning dunyoqarashi bilan bog'liq bo'lib qolmoqda. Ta'lim-tarbiya jarayonining indikatori baholash bo'lsa o'quvchi-talabaga qo'yilgan baho bilimga mos kelayaptimi degan savol barchani o'ylantirishi lozim. Bilim va baho, baho va bilim mutanosib bo'lmas ekan e'tiqod va komillik haqidagi fikrlar faqat nazariya bo'lib qolaveradi.

REFERENCES

1. "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risida"gi 2019 yil 31-dekabr VM 1059-sonli qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2020 yil 29-dekabr
3. shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tavsiri. Toshkent 2018. 597-bet.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020 yil 29 dekabr.
5. Imom al-Buxoriy "Al-Jomi'-as-Sahih. QBT. Toshkent-1991
6. Mirziyoyev Sh. Maktab ta'limini rivojlantirishga bag'ishlangan yig'ilishdagi nutqi. 2022 yil 28 yanvar
7. Mustafayev, U. U. (2021). YANGI O 'ZBEKISTON: QADRIYATLAR VA FALSAFIY FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI BO 'YICHA AYRIM MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 568-577.
8. Mustafayev, U. U. (2021). TA'LIM BOZORI VA INTELLEKTUAL SOTSIAL "TOVAR" SIFATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(8), 218-226.

-
9. Mustafayev U. U. OLIY TA'LIM: SAVODSIZLIKNING ILDIZI QAYERDA? //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 7. – С. 313-317.
10. Мустафаев, У. У. (2021). УЧИНЧИ РЕНЕССАНС ПОЙДЕВОРИ ШАКЛЛАНАЁТГАН ДАВРДА ФАЛСАФИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ЭҲТИЁЖИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(Special Issue 2), 99-108.

CONTEMPORARY ISSUES OF POLITICAL CHANGE

Djumaev R.Z.

Doctor of political sciences, professor
Tashkent State University of Oriental studies
e-mail: rustamjuma1960@yandex.ru
25, Shahrisabz, Tashkent, 100060, Uzbekistan

ABSTRACT

It is well known that since ancient times, mankind has believed and speculated that there would be an "end times" due to some kind of force, that destruction would occur, and that humanity would disappear from the face of the earth as a result. According to British statistics, there are more than 300 predictions on the subject.

*The most impressive of these are the lectures of the couple Donella and Denis Medous and Y. Randers. These scientists, using computer modeling, have developed scenarios of approximate options for human development in the 21st century, which have been described in the books *Growth Limits* (1972) [1] and *Beyond Growth Limits* (1992). The book contains 13 scenarios, intended to show the relationship between industrial and food production, environmental pollution, the increase of pandemics and environmental disasters, the world's population (the environment of the world in general), on the other hand there also described the "material standard of living" of the world's population in periods (life expectancy, volume of consumer goods production, services and products per capita). Many scholars and experts, politicians and government officials who have left their mark on world history thought about the concept of "progress". Most of them supported the idea of "progress" only with the meaning of "from bottom to up". One of them described the highest peak of progress as "Chinese communism", while another one called it "Western democracy". This one-sided explanation is reflected in the theory called "five formations" (as primitive, slavery, feudalism, capitalism and communism or western democracy). It has been emphasized that all nations must go through these formations.*

But in the development of some countries some of the five formations may not be observed, i.e. they may choose a completely different path of development. At the current stage of global change and global development humanity is witnessing extremely complex and contradictory processes.

In particular:

first, the emergence of new states on the world map, the emergence of new opportunities that will serve the peaceful coexistence of mankind and the rise to a new stage of development;

second, the emergence of ideological trends that hinder secular development, undermine democratic development and threaten the unity of mankind;

third, the process of globalization is marked by the penetration to all spheres of society.

All of these changes provide an opportunity to examine stereotypes about global development.

To the traditional problems that humanity has not yet found a solution to on the one hand; on the other hand, it remains surrounded by new threats and dangers (pandemics, environmental and economic crises and etc.) that have recently emerged.

Therefore, we need to find answers to the following questions that concern us all:

first, in this regard what measures should scientists and politicians develop and implement?

second, in what direction should the solution of these problems be sought?

third, given the fact that these problems are related to objective factors, what role does human thinking play in solving them?

fourth, is it possible to completely eliminate mentioned problems?

fifth, does humanity have the opportunity to live in a time without threat?

Building a peaceful and prosperous life depends on the extent to which we answer these questions. This depends, first of all, on the extent to which the human mind perceives these problems, to what extent they can threaten humanity if people do not find a solution, and, finally, to what extent the approach to the issue meets the requirements of the time.

Key words: development, socio-political change, society, positive tendencies, negative tendencies, political technologies, global change.

АННОТАЦИЯ

Маълумки, одамзод қадим замонларданоқ қандайдир кучлар сабабли “охир замон” бўлиши, халокат юз бериши, бунинг натижасида инсоният Ер юзидан йўқ бўлиб кетиши тўғрисидаги фикрларга ишонган ва бу ҳақда тахминлар юритган. Инглиз статистикаси маълумотларига кўра, бу мавзуда 300 дан кўпроқ башоратлар мавжуд.

Улардан энг таъсирчани эр-хотин Донелла ва Денис Медоуз ҳамда Й.Рандерсларнинг маърузаларидир. Бу олимлар компьютерда моделиштириши

воситасида XXI аср инсоният тараққиётининг тахминий вариантлар сценарийларини ишлаб чиқиб, уни “Ўсиш чегаралари” (“Пределы роста” 1972й) ва Ўсиш чегараларидан ташқарида (“За пределами роста” 1992й) китобларида баён қилинди. Китобда 13 та сценарий келтирилган бўлиб, уларда истеъмол қилинаётган зағираларнинг хажми, саноат ишлаб чиқариши, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариши, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, пандемия ва экологик ҳалокатлар кўпайиши, Ер юзи аҳолисининг сони (умумлашган ҳолда, дунёнинг ҳолати) ўртасидаги ўзаро боғлиқлик хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилинган бўлса, бошқа томондан, ер юзи аҳолисининг даврлардаги “моддий ҳаёт даражаси” тахмини (ҳаёт давомийлиги, истеъмол моллари ишлаб чиқариши хажми, аҳоли жсон бошига тўғри келадиган хизматлар ва маҳсулотлар) келтирилган. Жаҳон тарихида из қолдирган кўплаб олим ва мутахассислар, сиёсатчилар ва давлат арбоблари “тараққиёт” тушунчаси бўйича фикр юритишган. Уларнинг аксарияти “тараққиёт” деганда, фақат қуйидан юқорига қараб бориш гоясини ёқлаб чиқишган. Улардан бири тараққиётнинг энг юқори чўққисини “ Хитой коммунизми” деб таърифласа, бошқаси “ғарб демократияси” деб атаган. Бу бир томонлама тушунтириш “беш формация” назариясида ўз аксини топган. (ибтидоий, қулдорлик, феодализм, капитализм ва комунизм ёки ғарб демократияси). Барча миллатлар ана шу формацияларни босиб ўтиши шарт эканини таъкидлаб келганлар. Дунёда кечаётган глобал ўзгаришлар ва жаҳон тараққиётининг ҳозирги босқичда инсоният гоят мураккаб, зиддиятли жараёнларнинг гувоҳи бўлмоқда.

Жумладан у:

биринчидан, дунё харитасида янги давлатларнинг вужудга келиши, инсониятнинг тинч-тотув яшаши ва тараққиётнинг янги босқичга кўтарилишига хизмат қиладиган янги имкониятларнинг пайдо бўлиши;

иккинчидан, дунёвий тараққиётга тўсиқ бўладиган, демократик ривожланишини издан чиқарадиган ва инсоният бирлигига таҳдид соладиган гоявий йўналишларнинг вужудга келиши;

учинчидан, глобллашув жараёни жамият ҳаётининг барча соҳаларига кириб келаётгани билан белгиланади.

Бу ўзгаришларнинг барчаси жаҳон тараққиёти масаласига оид стереотипларни кўриб чиқиш имконини беради.

Ҳозирда инсоният бир томондан ўз ечимини топмаган анъанавий муаммоларга;

иккинчи тамондан сўнгги вақтда вужудга келган янги хавф-хатар ва таҳдидлар (пандемия, экологик ва иқтисодий инқироз ва ҳ.к) гирдобиди қолмоқда.

Шу боис, барчамизни ўйлантираётган қуйидаги саволларга жавоб топишимиз зарур:

биринчидан, бу борада олимлар, сиёсатчилар қандай чора-тадбирлар ишлаб чиқиши ва амалиётга татбиқ этиши даркор?

иккинчидан, мазкур муаммоларнинг ечимини қайси йўналишда изланмоқ лозим?

учинчидан, ушбу муаммоларнинг объектив омиллар билан боғлиқлигини эътиборга олган ҳолда, уларни ҳал қилишда инсон тафаккури қандай аҳамият касб этади?

тўртинчидан, зикр этилган муаммоларни тўлиқ бартараф қилиш мумкинми?

бешинчидан, инсоният таҳдидсиз даврда яшаиш имкониятига эгами?

Тинч ва фаровон ҳаёт барпо қилиш мазкур саволларга қай даражада жавоб беришимизга боғлиқ. Бу эса, биринчи галда, ушбу муаммоларни инсон ақл-идроки қай даражада англаб етаётгани, улар ўз ечимини топмаган тақдирда башариятга қанчалик таҳдид солиши мумкинлиги ва ниҳоят, масалага ёндашиш замон талабларига қай даражада жавоб бериш билан боғлиқ.

Калит сўзлар: ривожланиш, ижтимоий-сиёсий ўзгариш, жамият, ижобий тенденциялар, салбий тенденциялар, сиёсий технологиялар, глобал ўзгариш.

АННОТАЦИЯ

Хорошо известно, что с древних времен человечество верило и размышляло о том, что наступит «конец света» из-за какой-то силы, что произойдет разрушение, и в результате человечество исчезнет с лица земли. Согласно британской статистике, существует более 300 прогнозов на эту тему.

Наиболее впечатляющими из них являются лекции супругов Донеллы и Дени Медуза и Й. Рандерса. Используя компьютерное моделирование, эти ученые разработали сценарии приближенных вариантов развития человека в 21-м веке, которые были описаны в книгах «Пределы роста» (1972) и «За пределами роста» («Za predelami rosta» (1992)). В книге перечислены 13 сценариев, которые описывают взаимосвязи между количеством

потребляемых отходов, промышленным производством, производством продуктов питания, загрязнением окружающей среды, пандемиями и экологическими катастрофами, и количеством людей на Земле (в целом, состоянием мира). С другой стороны, приводятся оценки «материального уровня жизни» населения мира по периодам (продолжительность жизни, объем производства потребительских товаров, услуг и продуктов на душу населения). Многие ученые и эксперты, политики и государственные деятели, которые оставили свой след в мировой истории, подумали о понятии «прогресс». Большинство из них поддерживали идею «прогресса» только снизу вверх. Один описал вершину прогресса как «китайский коммунизм», а другой назвал его «западной демократией». Это одностороннее объяснение отражено в теории "пяти образований". (примитив, рабство, феодализм, капитализм и коммунизм или западная демократия). Было подчеркнуто, что все нации должны пройти через эти формирования.

Конец XX века характеризовался не только столь «долгожданным» на Западе сломом социалистической системы, исчезновением биполярного мира и становлением Мировых центров сил, непрогнозируемой безумной глобализацией со всеми вытекающими отсюда последствиями, но, как это уже сейчас очевидно, появлением новых, невиданных ранее угроз и вызовов не только суверенитетам отдельных стран, но прежде всего – угрозами для существования как каждого отдельного индивида, так вызовами существованию самого Человечества. Первая четверть XXI века как никогда ранее, выпятила, обнажила и довела до кульминационной точки все болевые проблемы – экологические, экономические, геополитические, социально-культурные и пр. Огромное беспокойство вызывает то, что не просто на уровне обыденного, но прежде всего – научного познания, не оказались до конца апробированными, методологически выверенными проблемы адекватного анализа и прогнозирования данных угроз и вызовов.

Ключевые слова: *развитие, социально-политические изменения, общество, позитивные тенденции, негативные тенденции, политические технологии, глобальные изменения.*

Despite the fact that development and progress in scientific works are synonymous with each other, progress as a product of progressive development is a form of socio-political change from simple to complex, from bottom to top, directing people's thinking from a relatively pessimistic to optimistic state.

Thus, development as a neutral phenomenon combines two features: development and crisis: if development acquires an optimal essence and develops upward on the basis of the law of transition from quantitative to qualitative changes, it acquires a progressive essence and ensures progress.

If it seems that he is in a state of low regression, it creates problems and conflicts as regressive development, which grows and manifests itself as a threat to the natural foundations of socio-political life at the crisis level. If development itself provides progress for some forces, it can lead to regression or crisis for forces that oppose it.

The one-sidedness of the former Marxist-Leninist doctrine is also evident in this area. They closely connect the nature of development only with the mode of production, although this is a process closely related to the spiritual image of society, as well as political factors.

At the present stage of global change and global development, mankind is undergoing extremely complex, contradictory processes.

Including:

firstly, the appearance of new states on the world map is the appearance of new opportunities that will serve the peaceful coexistence of humanity and the rise to a new stage of development;

secondly, the appearance of ideological trends that impede secular development, undermine democratic development and threaten the unity of mankind;

thirdly, this is determined by the fact that the process of globalization penetrates into all spheres of society.

All of these changes provide an opportunity to look at stereotypes about global development.

To the traditional problems that humanity is currently unresolved on the one hand;

on the other hand, it remains surrounded by new threats and threats (pandemics, environmental and economic crises, etc.) that have recently appeared.

Therefore, we need to find answers to the following questions that concern us all:

First, what measures should scientists and politicians develop and implement in this regard?

secondly, in which direction should one seek a solution to these problems?

thirdly, considering the relativity of problems with objective factors, what is the role of human thinking in solving them?

fourth, is it possible to completely eliminate the problems mentioned?

fifth, is humanity capable of living in a time without threat?

Building a peaceful and prosperous life depends on how well we answer these questions. This is primarily due to the extent to which the human mind perceives these problems, to what extent they can pose a threat to humanity if they are not solved, and, finally, to what extent the approach to the problem meets modern requirements.

What cardinal changes are taking place in the modern world?

Positive tendencies include:

1. The end of the bipolar (bipolar) system and the cold war.
2. A new stage in the national liberation movement and the establishment of new independent countries.
3. Totalitarianism has failed.
4. Trends towards a polycentric world are increasing and new ways and opportunities of development are emerging (political pluralism).
5. The age of information-communication, digital technologies have entered.
6. There is a growing need for the formation of civil society (increasing socialization).

Negative tendencies include:

1. Increasing symptoms of indigestion towards progress towards a polycentric world. An increasing tendency to form a monopolar (unipolar) world.
2. Abuse of democracy.
3. Aggressive nationalism and growing national separatism.
4. Prioritize the use of available opportunities to the detriment of others at the expense of their own.
5. The occurrence of the dangerous nature of information competition and hybrid of information conflicts.
6. The escalation of regional conflicts

Reasons for the constant threats and threats to the development of society:

I. Objective (indirect, unchanging) reasons:

1. Social development consists of conflicts of interests (forces) and contradictions.
2. The fact that social development is rich in coincidences and it is not always possible to model it.
3. Widening the gap between advanced (rich) and lagging (poor) countries.
4. The limitation of human thinking in the face of unexpected events and developments.

Given the current situation, it is no coincidence that most scientists say that after this pandemic, humanity has "entered a critical, uncertain period, all countries are in the throes of a deep economic crisis."

For example, in the 1980s, the American scientist Emmanuel Wallerstein predicted in his works that "... current conflicts are nothing, if the process goes that way, unheard of events could happen by the middle of the 21st century" [2].

So, in today's complex period, the need for scientific analysis, modern technological methods is growing exponentially.

The famous twentieth-century philosopher Karl Jaspers, in his book "The Meaning and Purpose of History", "Smisl i naznachenie istorii" [3], described each "period as a specific threat."

According to him, "Human history goes through only one way - periods. And each historical period has its own characteristics.

Hence, the desire to visualize it clearly and to find solutions to the various problems in the process is a response to the threat of the period.

So, on the one hand, the "requirements of the period" and on the other hand, the "understanding of the period" are closely linked, they create the basis for development.

A nation that is indifferent to its time will literally wither like a branch cut off from a tree.

What does the term "demand of the time" mean? In a sense, if we compare the period to a giant magnet, all the processes around it "rotate" and it can be called a "base period". There have not been many such periods in the history of mankind.

Sample:

I. The period of human transition from hunting to agriculture is a very large evolutionary process.

II. In the twelfth and eighth centuries BC, people began to feel dissatisfied with their way of life, and it grew stronger. This has given birth to thinkers in China, India, Europe and Central Asia at the same time. In China - Confucius, in India - Buddha, in Arabia - in the VII century, the Prophet Muhammad (sav), in Greece - Plato, and finally in Central Asia - the thinkers of the IX-XY centuries. It was these scholars who put forward the idea that society, people should now abandon ignorance and acquire other human qualities.

III. Today's process requires each country to reconsider its direction of development.

This requires that in the future mutual contradictions be replaced by mutual understanding and cooperation.

I. This is the first base period, which can be conditionally called the transition to a new basis of existence.

II. This is the second base period, which can be conditionally called the period of revision of vital values.

III. This process could be conditionally called the third base period - the period of mutual understanding and cooperation.

So, what is the role of the demand of the time in the construction of statehood?

Clearly, it can be said that achieving an acceptable standard in the construction of statehood means adequate response to the requirements of a particular period.

It can be said that the future will be great only for the people who understand the requirements of the time, choose the right path in their development and form their statehood on its basis. But this does not mean that every nation establishes the same form of statehood in the process of statehood formation, while the requirements of the time are the same. After all, every country has its own identity, which is reflected in its history, mentality, level of development and intellectual potential.

So, if there is a set of criteria for determining the level of coexistence of nations with the requirements of the period, if the nation does not stumble and moves forward in accordance with the principles of its development, then it can be said that this nation is developing in line with the times. On the contrary, if a nation does not understand the demands of the times in time, if it stumbles at every step, the risk will increase, it will be discredited in the eyes of the world community and it will become a "problematic state". It is known from history that in such a situation the great empires disintegrated, but on the contrary, those who were able to meet the demands of such an era turned to development. So, there can be said that, the more societies there are in the world, the more developmental models there are and the more inconsistent they may be.

Each era requires a new approach and thinking. Therefore, today it is advisable to think about a new historical stage, that is, a new period, to enrich it with new scientific and technological developments.

Reasons for constant threats and challenges to the development of society:

I. Objective reasons:

1. Social development consists of conflicts of interests (forces) and contradictions.

2. The fact that social development is rich in coincidences and it is not always possible to model it.

3. Widening the gap between advanced (rich) and lagging (poor) countries.

4. The limitation of human thinking in the face of the development of unexpected events and phenomena (pandemics, global and regional conflicts, economic crises, etc.).

II. Subjective reasons:

1. The fact that an acceptable system of social relations (inter-human, inter-ethnic, inter-state, inter-civilizational, etc.) is not creating at the level of modern requirements.

2. The striving for superiority of one nation over other nations.

3. The existing laws of social development are not fully understood and do not seek to be understood by the subjects.

4. To reject the will of millions of people in order to pursue their own interests, to create the conditions for their existence, and to be ready to use any anti-human means in this way.

The reasons for the growing threats and challenges to the development of society today

I. Objective reasons:

1. The deepening of socio-political inequality around the world.

2. The current international legal system lags behind the requirements of the times.

3. The widening gap between politics and science;

4. Non-compliance with the principle of interests by a group of states and transnational organizations is a violation of the balance of interests in the world economy.

II. Subjective reasons:

1. Low level of awareness of changes in world politics.

2. Non-recognition of political mistakes made and to be made.

3. The practice of dividing the world into “enlightened” (civilized) and “unenlightened” (uncivilized) spaces and states is preserved, raising it to the level of legitimacy.

4. One-sidedness and traditionalism in the fight against completely new social threats. Strengthening the trend towards the use of force in solving socio-political problems.

5. Unjustified transfer of world wealth to a group of "leading states".

6. Enforcing political conditions under the pretext of economic aid.

7. The existence of growing geopolitical aspirations in one region of the world (forcing a weak state to fall within its political sphere of influence).

8. Conscious impact on the subconscious fronts, given the strength of the religious factor in human spirituality, the psyche. The practice of ancient artificial politicization of interfaith natural debate today. 9. The narcotics business has become a major source of funding for modern international terrorism.

10. Since ancient times, artificial politicization (separatism) has been practiced, taking into account the predominance of ethnic and national aspects in the minds of people.

As the issue of global and national security on earth is one of the main tasks of any state, timely understanding of the current requirements plays an important role in preventing the emergence of a threat factor.

In this sense, in the current situation, we consider it appropriate to pay attention to the following:

First: to understand the specificity of the period, that it is based on ever-changing new ideas and emerging new approaches, to predict them and to develop forward-looking strategic scenarios.

Second: to recognize that each period establishes its own directions of development, and to take into account the existence of a struggle of different ideas in the process.

Third: without losing sight of the fact that the problems that arise in the current period are manifested in a combination of yesterday's traditions and today's uncertainties.

In the end, understanding the period is one of the most important needs to prevent the occurrence of a threat factor.

REFERENCES

1. Meadows, Donella H; Meadows, Dennis L; Randers, Jørgen; Behrens III, William W (1972). The Limits to Growth; A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind. New York: Universe Books. ISBN 0876631650. Retrieved 26 November 2017. p. 63.
2. Emmanuel Wallerstein "The Modern World-System, vol. II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy", 1600-1750 (1980), 65-90p.
3. Karl Jaspers "The Meaning and Purpose of History", "Smisl i naznachenie istorii" "Vom Ursprung und Ziel der Geschichte", 1949)15-43p.

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Замира Сатвалдиевна Таштемирова

к.п.н., доцент.,

Ферганский государственный университет

zamira51fergana@gmail.com

М.М.Бахрамова

Преподаватель Ферганский государственный университет

munirabahramova742@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрены вопросы изучения языковой картины мира в современной лингвистике, а также проблемы взаимодействия языковой и концептуальной картины мира. Описываются дефиниции языковой картины мира, приведены различные толкования данного понятия. Утверждается, что языковая картина мира отражает концептосферу народа и познавательную деятельность личности.

Ключевые слова: картина мира, лингвокультурология, познание, сознание, концепт, концептосфера, филологической науки, концептуальный и метаязыковой аппарат.

ABSTRACT

In this article discusses the issues of studying the linguistic picture of the world in modern linguistics, as well as the problems of interaction between the linguistic and conceptual picture of the world. The definitions of the linguistic picture of the world are described and various interpretations of this concept are given. It is argued that the linguistic picture of the world reflects the conceptual sphere of the people and the cognitive activity of the individual.

Keywords: worldview, linguoculturology, cognition, consciousness, concept, conceptosphere, philological science, conceptual and metalanguage apparatus.

ВВЕДЕНИЕ

Картина мира – целостный глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека, возникающая у человека в ходе всех его контактов с миром. Познавая мир, человек составляет свое представление о мире, то есть в его сознании возникает определенная картина

мира, отражающаяся в языковой модели мира.

В общем виде под картиной мира понимают совокупность знаний о действительности, сформировавшуюся в общественном сознании. Картина мира проявляется в единообразии поведения людей в определенных ситуациях, в единообразии мнений и оценок действительности. В ее структуре объединяется общечеловеческое и национально специфическое, глобальное и частное.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Так как язык и мышление представляют собой различные, хоть и тесно связанные области, различают языковую и концептуальную картины мира. Концептуальная картина мира - это образ мира, фрагмент действительности, не зафиксированный системой знаков. Язык же отображает действительность знаковым способом. Языковая картина мира является частью концептуальной. Язык - определенная его интерпретация в понятиях и значениях, зависящая от исторического опыта и культурных особенностей каждого народа.

Концепт, являясь главным средством концептуализации, стал предметом исследования в трудах таких зарубежных и отечественных ученых, как А. Вежбицкая, С.А. Аскольдов, Д.С. Лихачев, Н.Д. Арутюнова, Ю.С. Степанов, Н. Ю. Шведова, В. А. Маслова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, В.В. Колесов, В.И. Карасик и др.

В рамках когнитивной парадигмы язык рассматривается не как абстрактная сущность, а как феномен, тесно связанный с познавательной деятельностью человека и его культурой.

Языковая картина мира — базовое понятие лингвокультурологии, дисциплины, относящейся к новым направлениям языкознания, представляющей наряду с когнитивной лингвистикой антропоцентрическое направление в науке. Возникнув в начале 90-х годов XX века, она представляет собой гуманитарную дисциплину синтезирующего типа, ориентированную, с одной стороны, на культурный человеческий фактор в языке, и, с другой стороны, на языковой фактор в человеке.

Взаимодействие концептуальной и языковой картин мира заключается в том, что окружающая действительность отражается во внутреннем ментальном пространстве человека, и результаты этого отражения, т.е. совокупность знаний и представлений человека о мире, объективируются средствами языка. Особенности культуры и истории этноса, осмысливаясь в виде структур знания,

являются составной частью его концептосферы, а затем получают языковое воплощение. Исследователями подчеркивается, что «язык не мог бы выполнять роль средства общения, если он не был бы связан с концептуальной картиной мира».[1,с.89]

Понятие языковой картины мира благодаря работам И.Г. Гердера и В. Гумбольдта было подготовлено развитием филологической науки, осознававшей неразрывную связь между языком и культурой. В России традиция исследования взаимодействия и соотношения языка, мышления и культуры сложилась начиная от М.В. Ломоносова, трудов Ф.И. Буслаева и его школы, А.А. Потебни, М.М. Бахтина, Л.П. Якубинского, В.В. Виноградова и др..

В целях выделения языковой картины мира из разряда образных выражений в категорию терминов, О.А. Корнилов предлагает введение в научный обиход двух аспектов этого понятия: культурологический и лингвистический. «Культурологический подход направлен на выявление черт национального менталитета какой-либо языковой общности. Лингвистическое направление связано с интерпретацией результатов практической работы по внешнему структурированию семантических полей, установлению и систематизации отношений между ними, с практикой составления идеографических словарей» [2]

Ю.Д. Апресян считает, что языковая картина мира — это национально-культурный образ реальности, комплекс знаний носителей определённого языка, запечатлённых в их сознании и воспроизводимых с помощью языка и языковых средств. Он называет языковую картину мира «наивной картиной мира», справедливо подчеркнув её донаучный характер.

Языковая картина мира отличается универсальностью и интегральностью: в ней фиксируются результаты всей человеческой деятельности, получает отражение информация из всех областей человеческого знания. Данное утверждение вытекает из самого понимания языка как универсального средства передачи и хранения информации. Таким образом, языковая картина мира является универсальной системой знаний о мире, зафиксированной в языковой форме и характерной для всех носителей языка.

В создании концептуальной картины мира участвуют как вербализованные (при этом «язык исполняет роль средства общения именно благодаря тому, что он объясняет содержание концептуальной картины мира и означает ее посредством создания слов и средств связи между словами и предложениями»

[3] так и невербализованные представления, поскольку «не все, воспринятое и познанное человеком, не все прошедшее и проходящее через разные органы чувств и поступающее извне по разным каналам в голову человека, имеет или приобретает вербальную форму. Не все отражается с помощью языка и не вся информация, поступающая извне, должна быть пропущена через языковые формы» [4,с.42]

Показателем концептуальной весомости какой-либо единицы является частота ее употребления. По этой причине в концептосфере находят отражение не все концепты, а только те, которые представляют культурную ценность. По мнению Е.С. Кубряковой, чем более значимым является концепт для представителей социума, тем более сложной и разветвленной системой средств он репрезентирован в языке.[5.с]

Термин «концептосфера языка» был введен в научный оборот Д.С. Лихачёвым, представлявшим её в виде особого поля, ауры языка. Понятие «концептосфера» связывается им с познавательным потенциалом, запасом знаний и навыков, культурным опытом, как отдельной личности, так и народа в целом. Чем больше концептов национального языка, тем богаче вся культура нации — её литература, фольклор, наука, изобразительное искусство, она соотносима со всем историческим опытом нации и религией особенно».[6,с.74]

Впервые о национальной специфике концептосферы писал В. Гумбольдт. Понятия языковой картины мира связано с его идеями о внутренней форме языка. В. Гумбольдт подчёркивал, что все языки обязательно обнаруживают единство по своим фундаментальным свойствам, различаясь в то же время не только внешне, но и по внутренней форме или «порождающему язык духу».[6,с.74]

Основной источник формирования концептов — познавательная деятельность личности, в том числе - через ее коммуникативную деятельность. Совокупность концептов, из которых, как из мозаичных кусочков, складывается полотно миропонимания носителя языка, образует концептосферу. [7,с.34]

Концептосфера народа шире семантической сферы, представленной значениями слов языка. Концептосфера языка обогащается за счет культуры нации, ее фольклора, литературы, науки, искусства, исторического опыта, религии. Современные научные данные позволяют утверждать, что концептосфера представляет собой определенным образом организованную систему и носит достаточно упорядоченный характер: «концепты, образующие

концептосферу, по отдельным своим признакам вступают в системные отношения сходства, различия и иерархии с другими концептам... Концептосфера — это упорядоченная совокупность концептов народа, информационная база мышления. [8,с.45]

Лингвистика конца XX века ознаменовалась введением термина «картина мира» в концептуальный и метаязыковой аппарат, которое относится к числу фундаментальных понятий, описывающих специфику человека, его духовность, условия взаимоотношения с окружающим миром.

Следует отличать понятие «языковая картина мира» от понятия «мировоззрение», хотя некоторые лингвисты считают их взаимозаменяемыми. Мировоззрение понимается как отношение человека к окружающему миру. Оно сугубо индивидуальное и целенаправленное. Мировоззрение регулирует поведение индивида и определяет его деятельность. [6,с.75]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Картину мира, отображенную в сознании человека, В.Г. Колшанский назвал вторичным существованием объективного мира. Особая роль в формировании картины мира отводится языку. Исследователи отмечают две особенности реализации языка: «Язык непосредственно участвует в двух процессах, связанных с картиной мира. Во-первых, в его недрах формируется языковая картина мира, один из наиболее глубинных слоев картины мира у человека. Во-вторых, сам язык выражает и эксплицирует другие картины мира человека, которые через посредство специальной лексики входят в язык, привнося в него черты человека, его культуры».

Следовательно, на современном этапе развития лингвистики важнейшим понятием становится языковая картина мира, которая находится в центре внимания лингвокультурологии и ученых-языковедов.

REFERENCES

1. Серебренников, Б.А. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира/ Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова. - М.: Наука, 1988. - 216с.
2. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. — Москва: Наука, 2003. — 348 с.
3. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. / Под общей ред. Е.С. Кубряковой. - М.: МГУ, 1996.-242 с.

-
4. Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 560с.
 5. Базарбаева, А.М. Языковая картина мира как национально-культурный образ реальности. // NovaInfo, 2021. — № 122. — С. 74-75. — URL
 6. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб, пособие / В.А. Маслова. - М.: Флинта: Наука, 2004. - 296 с.
 7. Попова, З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. - М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. - 314 с. - (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).

LANGUAGE AND INTERCULTURAL COMMUNICATION IN UZBEKISTAN

Abdullayeva E.A.

Ferghana State University

ABSTRACT

The study of languages in comparison is one of the most popular areas of modern linguistics. This is the area that pushes the narrow scientific interests of linguistics, gives scope for the study of broad humanitarian problems: the relationship between language and culture, language and national consciousness. This is the knowledge of various unique linguistic cultures, national peculiarities of people's perception of the world and the definition of their place in it. Thanks to this, linguistics (and comparative linguistics in particular) attracts the attention of ethnologists, cultural scientists, psychologists, historians and representatives of many other sciences.

Keywords: linguistics, ethnoculturology, culture, dialogue of cultures, communication, interethnic harmony, mentality

АННОТАЦИЯ

Изучение языков в сравнении — одно из самых популярных направлений современного языкознания. Это та область, которая отодвигает узконаучные интересы языкознания, дает простор для изучения широких гуманитарных проблем: соотношения языка и культуры, языка и национального самосознания. Это познание различных уникальных языковых культур, национальных особенностей восприятия людьми мира и определения своего места в нем. Благодаря этому языкознание (и сравнительное языкознание в частности) привлекает внимание этнологов, культурологов, психологов, историков и представителей многих других наук.

Ключевые слова: языкознание, этнокультурология, культура, диалог культур, общение, межнациональное согласие, менталитет.

INTRODUCTION

Since the first days of independence, one of the priorities of state policy in Uzbekistan has been the creation of the most favorable conditions for the revival and preservation of traditional cultural heritage for all nations and nationalities living in the republic. And this is understandable, because hospitality, kindness, generosity of soul and genuine tolerance have always been inherent in our people and have become the basis of their mentality.

The Strategy of Action on the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021 emphasized: peace and tranquility, friendship and unity, mutual respect and interethnic harmony reigning in our country are priceless wealth and the main achievement of independence. An important step in this direction was the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev "On measures to further improve interethnic relations and friendly relations with foreign countries" dated May 19, 2017 [1].

DISCUSSION AND RESULTS

In Uzbekistan, it is customary to respect the languages, customs and traditions of all peoples and nationalities, and conditions have been created for their development. Thanks to a wise national policy, representatives of all nationalities living in Uzbekistan unite on a single ethno-cultural basis.

Already in 1989, national cultural centers of various peoples and nationalities living in the republic began to be created in Uzbekistan, the number of which reached 12 that year. In 1989, the Republican Center for Interethnic Culture was established under the Ministry of Culture. Thanks to the opportunities that appeared during the years of independence, this process has developed rapidly. In 2002, there were 120 national cultural centers in the Republic.

The Republican International Cultural Center, established in 1992, promotes the development of national cultural centers by providing them with comprehensive practical and methodological assistance in preserving and developing the distinctive customs and traditions inherent in each nation, language.

The influence of one culture on another is realized only if the necessary conditions for such influence exist. A dialogue between two cultures is possible only with a certain convergence of their cultural codes, the presence or emergence of a common mentality. The dialogue of cultures is penetration into the system of values of a particular culture, respect for them, overcoming stereotypes, synthesis of the original and the foreign, leading to mutual enrichment and entry into the world cultural context. In the dialogue of cultures, it is important to see the universal values of interacting cultures. One of the main objective contradictions inherent in the cultures of all peoples of the world is the contradiction between the development of national cultures and their rapprochement. Therefore, the need for a dialogue of cultures is a condition for the self-preservation of humanity. And the formation of spiritual unity is the result of the dialogue of modern cultures.

"Different languages are by no means different designations of the same thing, but different visions of it. Languages and differences between them should. to be regarded as a force permeating the entire history of mankind" [2]. Humboldt's thoughts sound especially relevant today, when there is a revival and renewal of the national spiritual wealth of peoples, an integral part of which is their languages. Nature, the surrounding world, the environment in which a person lives, initially and quite naturally form his associative representations, reflected in the language by metaphorical transfers of meanings, specific comparisons, connotations, etc. This can be clearly and vividly demonstrated by referring to the sketch of the Uzbek writer T.Pulatov: "The sun in Russian is not at all what kuesh in Uzbek, and certainly not what oftob in Tajik. After all, an Uzbek who lives most of the year under its scorching rays will never say the affectionate diminutive "sun", just as a Russian does not have the feeling that the sun can be not only fertile and earth-renewing, but also hostile. But the Uzbek has a completely different attitude to the moon, this night luminary that brings coolness and peace. He calls everything beautiful and desirable "moon-faced", "moon-like", and with such intonation that it may seem at least pretentious to the Russian ear" [3]. What is said in the above fragment is the domain of the conceptual sphere, i.e. a psychomental representation, the "spirit of the people", according to Humboldt, which accompanies the language of each nation with an invisible halo, reflecting its culture.

Friendly and good-neighborly relations between the peoples living in Uzbekistan ensure interethnic peace and serve as a solid foundation for the further stable development of Uzbekistan. Uzbek people celebrate Navruz, Russian Maslenitsa, Tatar Sabantuy, Korean Sollal and Chusok, Greek Ohi, Armenian Vardavar together. Believers of the republic, in accordance with national traditions and values, celebrate Muslim Ramadan-Hayit and Kurban-Hayit, Christian Christmas and Easter, Jewish Purim, Hanukkah, Buddhist Donchod-Hural. On such days, people visit each other, give gifts, cook the most excellent dishes and share with each other.

In addition to the above, the cuisine is another unifying factor: Uzbek pilaf, Russian okroshka, Tatar belyashi, Kazakh beshbarmak, Korean kuksi, Crimean Tatar chebureks, Georgian kebabs, Turkish baklava and lavash, Uighur manti, Persian halva – in our large multinational family, everyone loves these dishes and viands.

CONCLUSION

Culture together with all its components: science, education, art, customs, traditions, etc., as practice and experience show, plays a huge role in improving

interethnic relations and in deepening and enriching the versatile communication of representatives of all peoples of the country, the exchange of historical experience and spiritual values.

Thus, the interaction of cultures is a distinctive feature of modern society, which provides conditions for strengthening civil and spiritual and moral community on the basis of respect for human rights and freedoms and recognition of its highest value.

REFERENCES

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev "On measures to further improve interethnic relations and friendly relations with foreign countries" dated May 19, 2017. [electronic resource]. Access mode: URL: <http://www.lex.uz/docs/3210342?ONDATE=03.03.2018%2000>
2. V.Humboldt. Language and Philosophy of culture. M., 1985, pp. 370-382.
3. T.Pulatov. Language, author, life. "Lit. review", 1976, No. 8, p.109

ЖИЛИЩНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ – ПЛАНИРОВАНИЕ СТРОИТЕЛЬСТВА ГОРОДОВ УЗБЕКИСТАНА В 1917-1941 ГОДАХ

Турдибай Шадманов

Ст. преподаватель кафедры «Всемирная история» исторического
факультета Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

АННОТАЦИЯ

В статье высказывалось предположение, что Советское правительство планировало строить дома и города в Узбекистане. Самой важной в первые годы советской власти была жилищная проблема, которая обострялась в связи с неуклонным ростом городского населения.

Ключевые слова: советское правительство, жилищное строительство, планировка.

ABSTRACT

The article suggested that the Soviet government planned to build houses and cities in Uzbekistan. The most important problem in the first years of Soviet power was the housing problem, which was exacerbated by the steady growth of the urban population.

Keywords: Soviet government, housing construction, planning.

ВВЕДЕНИЕ

По данным переписи 1921 г., в новгородской части Ташкента было 6.228 домов с общей жилой площадью 180.242 кв. саженей¹⁸⁹. Из общего числа указанных домов 39 процентов было занято под торговые помещения и учреждения. На каждого жителя города в среднем приходилось не более 1 кв. сажени жилья¹⁹⁰.

Жилищный вопрос городов УзССР в связи с успешным экономическим ростом хозяйственного развития, являлся чрезвычайно серьезной социальной проблемой, которая могла быть разрешена путем максимального притока средств на ликвидацию жилищного кризиса и при самых льготных условиях их использования.

Развитие промышленности, по всем ее видам, а также перестройка сельского хозяйства на принципах колхозного и совхозного объединения, требовала развития строительства жилищ с целью прикрепления рабочих к

¹⁸⁹ Сажень – 2,1336 метра

¹⁹⁰ Государственный архив города Ташкента, ф. 10, оп. 1, д. 360, л. 135.

производству, концентрации рабочих жилищ поблизости к производству, культурно-бытового обслуживания в связи с осуществлением задач по перестройке старого быта на новых коллективных началах. Как отмечалось в документах этого периода. значительная часть рабочих проживала в одном конце города, а производственную деятельность осуществляла в другом – необходимо было распыленные, рассыпанные по различным частям города рабочие массы сосредоточить, сконцентрировать в районах расположения предприятий там, где они осуществляли свою трудовую деятельность¹⁹¹. Наряду с этим, существовавшие дома советская власть считала необходимым снести, а на их месте возвести новые просторные здания¹⁹².

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Эта проблема, с учетом еще вопроса перестройки старых городов по новым социалистическим планам, была тесно связана с планированием и типом современного рабочего жилища.

Проблемой в жилищном строительстве было отсутствие планирования городов Узбекистана, в связи с чем строительство зачастую осуществлялось на специально отводимых участках вне условий перспективного строительства¹⁹³. Отсутствие планирования городов подменялось принятием и утверждением «правил застройки»¹⁹⁴, в соответствии с которым отдельно для каждого случая осуществлялся порядок отвода и изъятия земельных участков, возлагавшийся на городские советы.

Широкий размах строительства в городах Узбекистана как в части коммунальной застройки, так и особенно по новому промышленному строительству, положил начало переустройству городов «по-советски» и вызвал необходимость организованного размещения этого нового строительства в плане городов, т.е. предварительного составления планов их развития и социалистической реконструкции.

Первые попытки выполнения работ по планированию городов УзССР были проведены с 1928/29 гг. по 1931/32 гг. московскими проектными организациями (Гипрогор и главное геодезическое управление) и охватывал крупнейшие города – Ташкент, Самарканд, Бухара, Маргилан, Наманган,

¹⁹¹ НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.2588, л.12.

¹⁹² НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.1892, л.122.

¹⁹³ НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.1892, л.88.

¹⁹⁴ НА РУз, ф.Р.837, оп.32, д.1057, л.1.

Андижан¹⁹⁵. Однако ни одна из работ, выполненных этими организациями, не была принята, главным образом в силу господствовавших в то время формалистических тенденций в решении проектов городов, недостаточной обоснованности их и целому ряду неверных уклонов хозяйственно-политического значения.

Этот первый опыт показал необходимость организации и выполнения планировочной работы на местах специальной планировочной организацией в тесной увязке с самими городами и Госпланом УзССР, поэтому в 1933 при НККХ УзССР был образован Узжилкомпрогор (жилищно-коммунальное проектирование городов), впоследствии в 1933/35 гг. реорганизованный в Узпланпроект, который в этот период проводил работы по Бухаре, Самарканду, Коканду, Фергане и Намангану¹⁹⁶.

Работы по планированию указанных городов в системе Узпланпроекта проходили с большими затяжками в сроках и за трехлетний период, в сущности, были выполнены лишь социально-экономические установки и схемы распределения территории по Бухаре, Фергане и Коканду¹⁹⁷.

Главными причинами затягивания работ была, по мнению представителей советской власти их особая планировочная сложность в специфических условиях Средней Азии, заключавшееся в наличии почти в каждом городе двух противопоставленных частей – старого и нового города, резко различной планировочной структуры с самым разнообразным по качеству и амортизации строительным фондом, наличием большого количества памятников древней архитектуры. Кроме того, исключительно трудными были естественно-исторические условия городов Узбекистана, среди которых факторы первостепенной планировочной значимости как геология, гидрогеология, климат, ирригация являлись совершенно не исследованными и не проработанными. Отсутствовали также материалы по материально-технической характеристике большинства населенных пунктов, материалы инвентаризации застройки и даже о численности населения в них. Как общее явление, города не имели точных геодезических планов¹⁹⁸.

В условиях такой неподготовленности городов к планировочным работам, необходимо было выполнение целого ряда предварительных съемочных и изыскательских работ, на что требовались огромные суммы, которых у

¹⁹⁵ НА РУз, ф.Р.2182, оп.1, д.192, л.95.

¹⁹⁶ НА РУз, ф.Р.2182, оп.1, д.192, л.95.

¹⁹⁷ НА РУз, ф.Р.2182, оп.1, д.192, л.94.

¹⁹⁸ НА РУз, ф.Р.2182, оп.1, д.192, л.95.

советской власти не было в связи с проводимыми масштабными индустриализацией и коллективизацией и поэтому ежегодно отпускаемые советской властью денежные средства были совершенно недостаточными и не позволяли полного окончания даже отдельного цикла работ. По плану 1936 года на работы по перепланировке городов Узбекистана было выделено лишь 475 тыс. рублей. А по плану на 1937 год на все виды работ было выделено 1 млн. рублей, при этом большая часть из этой суммы была использована на дополнительные изыскания и съемку городов, в результате чего ни один объект не был закончен полностью¹⁹⁹.

Помимо перебоев и совершенно недостаточного финансирования, на задержку работ по планированию влиял также недостаток квалифицированных кадров, отсутствие проработанных установок и либо полное отсутствие, либо случайный подбор и частая смена руководства по этим работам.

В результате сложившихся условий, выполняемые работы по планированию не оказывали благоприятного влияния на развитие городов Узбекистана и размещение текущего строительства в них, что подтверждается таблицей о готовности проектов планируемых городов по состоянию на 1 января 1936 г. По представленным в таблице данным в процентах показана готовность проектов планируемых городов²⁰⁰:

Планируемые города	Готовность проектов планировки в % по стадиям		
	Социально-экономические установки и схема распределения территории	Ген проект планирования	Ген проект застройки
Ташкент	100	-	-
Самарканд	20	-	-
Бухара	30	-	-
Фергана	20	-	-
Коканд	100	-	-

Поэтому перед советским руководством настоятельно всплывал вопрос поиска возможностей по осуществлению строительства дешевого и удобного рабочего жилья, который бы отвечал требованиям и запросам социального и

¹⁹⁹ НА РУз, Ф.Р.2182, оп.1, д.192, л.97.

²⁰⁰ НА РУз, Ф.Р.2182, оп.1, д.192, л.96.

бытового порядка будущих обитателей жилищ и, особенно, представителей местной, основной национальности.

Дешевое и удобное рабочее жилье в разрешении этой проблемы было, по мнению представителей советской власти, наиболее целесообразной системой, так как преследовало цели предоставления своим членам соответствующих жилищ, учитывало бытовые и культурные запросы рабочей массы, стремилось к проведению новых форм жизни на коллективных началах, дифференцировало рабочую массу с учетом предоставления наиболее льготных условий низкооплачиваемым группам трудящихся²⁰¹, увеличивая удельный вес рабочего состава по социальному признаку. При этом в строительство вкладывались финансовые средства и привлекалась общественность участием, личным трудом и осуществлением общественного контроля²⁰².

Исходя из поставленных задач, Исполбюро ЦК КП (б) УзССР в целях обеспечения жилищем рабочих промышленных предприятий Узбекистана просило Совет Народных Комиссаров поручить НКВД, Узжилсоюзу, ВСНХ и Наркомтруда определить потребность в жилищном строительстве для рабочих промышленности УзССР до конца пятилетки, а НКВД принять меры к отводу участков под такое строительство и выдавать их в тех районах, где в рамках работ по планированию должно было вестись рабочее жилищное строительство²⁰³.

В связи с тем, что на крупных промышленных предприятиях Узбекистана таких как маслособойная, хлопкоочистительная, металлообрабатывающая, то есть крупнейших отраслей промышленности, работало большое количество рабочих, то при таких предприятиях жилищное строительство необходимо было вести по типу социалистических городков.

Общая идея такого типа строительства была указана в постановлении СНК СССР по вопросу о строительстве Магнитогорского комбината, а также постановление сталинградского Окрисполкома (окружного исполкома) по вопросу о постройке в Сталинграде социалистического города²⁰⁴.

Для проработки всего комплекса вопросов, связанных с такого рода строительством, необходимо было создание особой межведомственной комиссии, участие в которой было бы обеспечено и инженерно-техническими

²⁰¹ НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.2588, л.12.

²⁰² НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.2588, л.16.

²⁰³ НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.1892, л.121.

²⁰⁴ НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.1892, л.122.

* ГТСК – государственная трудовая сберегательная касса

силами, и представителями заинтересованных ведомств, такими как НКВД, Наркомтруд, Наркомздрав, Наркомпрос, ГТСК*, Наркомсобес, коммунбанк, Узсовпроф, Узжилсоюз и др.)²⁰⁵

По этому вопросу у советского руководства имелось несколько точек зрения, при этом эти точки зрения зачастую были диаметрально противоположными. Некоторые представители советского руководства при планировании строительства социалистических городков высказывались за постройку многоэтажных, многоквартирных домов-коммун, где брался радикальный принцип строительства, в рамках которого по кругу должны были строиться жилые здания, а внутри должны были организовываться детские площадки, учреждения массового контакта людей (кино, театры, клубы и также здания культуры (музеи, библиотеки и т.п.). За этими учреждениями должна была идти полоса зеленых насаждений, а сзади учреждений, непосредственно примыкая к природе, жилые дома. При чем дома не каменные, многоэтажные ящики, а дома хотя многоквартирные, но в форме коттеджей, построенных по обе стороны улиц, с хорошо мощеной дорогой²⁰⁶.

Другие представители советского руководства при планировании строительства социалистических городков считали, что дома предназначены только для пребывания в них ночью и должны были представлять собой небольшую площадь для семьи взрослых, при этом дети с родителями не должны были жить. Для детей должны были строиться отдельные здания, одноэтажные, с таким расчетом, чтобы из комнаты дети выходили сразу на детскую площадку или зеленую лужайку. Дети круглые сутки должны были находиться в обособленном виде от родителей, но последние имели право на свободный доступ к своему ребенку²⁰⁷.

Столовая, в домах социалистического города должна была быть общей. При этом города должны были обслуживаться фабрикой-кухней, а прачечные находиться в особых зданиях.

В какой мере тот или иной вид того или иного типа строительства социалистического города, соответствовал бы условиям Узбекистана, невозможно было предсказать. Можно лишь отметить, что основные проблемы общности коллективной жизни в таких городах разрешены и при строительстве таких городов в УзССР необходимо было учитывать климатические условия

²⁰⁵ НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.1892, л.121.

²⁰⁶ НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.1892, л.122.

²⁰⁷ НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.1892, л.122.

УзССР, рельеф той местности, где расположены промышленные предприятия. В целях единства такого строительства не исключалась возможность сноса ряда существовавших при предприятиях или вблизи них построек, и подчеркивалась необходимость организации работ по древонасаждениям в районах, которые должны были стать зеленым поясом, отделяющим жилые помещения от промышленных предприятий, а также высадка зеленых насаждений на тех участках, которые в будущих, социалистических городах могли стать парками культуры и отдыха²⁰⁸.

Так как советская власть считала, что жилищное строительство в большинстве случаев мелких 1-2-4 квартирных домов, с отдельным двором для каждой квартиры, ни в коей степени не способствовало обобществлению быта рабочего, а укрепляло индивидуально-обывательские тенденции, было решено сделать ставку на строительство многоэтажных домов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключении хотелось бы сказать, что в условиях неподготовленности городов к планировочным работам, необходимо было проведение предварительных съемочных и изыскательских работ, на что требовались значительные суммы, которых у советской власти не было в связи с проводимыми масштабными индустриализацией и коллективизацией, и значительно больше тех, которые советская власть отпускала на ежегодной основе, и которых было совершенно недостаточно и не позволяли полного завершения даже отдельного цикла работ.

²⁰⁸ НА РУз, ф.Р.95, оп.1, д.1892, л.122.

SHARQ RENESSANSI DAVRIDA ILM-FAN VA MADANIYAT RIVOJI

Isroilov Asilbek Fozilovich

Toshkent shahar yuridik texnikumi o'quv-metodik bo'lim boshlig'i

E-mail: asl_bek90@mail.ru

ANNOTATSIYA

Sharqda mavjud bo'lgan ilk o'rta asrlar sivilizatsiyasi butun g'arbga ijobiy ta'sir o'tkazgan, keyinchalik g'arbda shakllangan sivilizatsiya Sharq taraqqiyotiga o'z ijobiy ta'sirini o'tkazgan va shu asnoda sivilizatsiyalar millat, xalq va mamlakatlarning o'zaro yaqinlashuvida ham ijobiy ahamiyatga ega bo'lib kelgan. G'arb va Sharq sivilizatsiyalarining o'zaro bir-biriga ta'siri, bir-birini boyitishi insoniyat taraqqiyotining muhim ma'naviy omilidir. Sharq sivilizatsiyasidagi o'z mohiyatiga ko'ra insonparvarlik xarakteriga ega bo'lgan qadriyatlar jahon sivilizatsiyalar rivojlanishida barqarorlikni ta'minlaydi.

Ayniqsa, IX-XV asr musulmon tarixiy-falsafiy merosi, Sharq, aniqrog'i Markaziy Osiyo mutafakkirlarining o'rta asrlar va Uyg'onish davri Ovrupa falsafiy tafakkuriga ko'rsatgan ta'siri hamda ahamiyatini ochib berish xalqimizni, ayniqsa, yoshlarni tarbiyalashga samarali xizmat qilishi shubhasizdir. Jahon fani rivojida Markaziy Osiyo mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy va ko'plab bobokalonlarimizning durdona asarlari milliy-ma'naviy qadriyatlar-rimiz bo'lib, ularning beqiyos ilmiy-ma'rifiy kashfiyotlarisiz fan bir muncha achinarli holga tushib qolgan bo'lar edi. Bu fikrni tarix ham isbotlaydi.

Kalit so'zlar: «Renessans», sivilizatsiya, musulmon renessansi, islom teologiyasi, tasavvuf, tariqat, islom falsafasi.

THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND CULTURE DURING THE EASTERN RENAISSANCE

ABSTRACT

The first medieval civilization in the East had a positive effect on the whole West, and the civilization formed in the West had a positive effect on the development of the East, and at the same time civilizations played a positive role in the rapprochement of nations, peoples and countries. The interaction and enrichment of Western and Eastern civilizations is an important spiritual factor in human development. In the Eastern civilization, values that are inherently humane in nature ensure stability in the development of world civilizations.

In particular, revealing the influence and significance of the Muslim historical and philosophical heritage of the IX-XV centuries, Eastern, and more precisely the medieval and Renaissance thinkers in European philosophical thought will undoubtedly serve to educate our people, especially the youth. In the development of world science, the masterpieces of Central Asian thinkers Abu Nasr Farabi, Ibn Sino, Abu Rayhan Beruni and many of our ancestors were our national and spiritual values, and without their incomparable scientific and enlightenment discoveries, science would have fallen into a state of misery. History proves this point.

Keywords: "Renaissance", civilization, Muslim renaissance, Islamic theology, mysticism, sect, Islamic philosophy.

РАЗВИТИЕ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ В ГОДЫ ВОСТОЧНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

Первая средневековая цивилизация на Востоке оказала положительное влияние на весь Запад, а сформировавшаяся на Западе цивилизация положительно повлияла на развитие Востока, и в то же время цивилизации сыграли положительную роль в сближении народов, народов и стран. Взаимодействие и обогащение западной и восточной цивилизаций является важным духовным фактором развития человечества. В восточной цивилизации ценности, носящие по своей сути гуманный характер, обеспечивают стабильность в развитии мировых цивилизаций.

В частности, выявление влияния и значения мусульманского историко-философского наследия IX-XV веков, восточных, а точнее средневековых и ренессансных мыслителей в европейской философской мысли, несомненно, послужит просвещению нашего народа, особенно молодежи. В развитии мировой науки шедевры среднеазиатских мыслителей Абу Насра Фараби, Ибн Сино, Абу Райхана Беруни и многих наших предков были нашими национальными и духовными ценностями, и без их несравненных научных и просветительских открытий наука впала бы в упадок. состояние нищеты. История доказывает это.

Ключевые слова: «Возрождение», цивилизация, мусульманское возрождение, исламское богословие, мистицизм, секта, исламская философия.

KIRISH

«Renessans» (uygʻonish) davri Yaqin va Oʻrta Sharq mamlakatlaridagi shartli nomlanish boʻlib, IX-XV asrlarni oʻz ichiga oladi. Maʼnaviyat va maʼrifatning gʻoyat

gullab-yashnashi bu davr uchun xarakterli bo'lgan. Bu davrda qomusiy ilm egalari, ajoyib shoirlar, buyuk davlat arboblari yetishib chiqqan. Shuning uchun ham renessans – uyg'onish davri madaniyati, ma'naviyati va ma'rifati mohiyat-e'tibori bilan dunyoviy, gumanistik dunyoqarash, antik davr madaniy merosiga murojaat qilish, bamisoli uning qayta uyg'onishini anglatadi. Uyg'onish davri namoyondalarining qarashlari insonning cheksiz imkoniyatlariga, uning irodasiga, aql-idrokiga ishonib qarashi bilan ajralib turadi.

“Renessans” so'zi “Uyg'onish”, “Qaytadan tiklash” ma'nolarini bildiradi. Shu munosabat bilan quyidagi savolning qo'yilishi tabiiydir. Agar Yevropadagi Renessans davri antik, avvalo qadimgi yunon ma'naviy merosini asl shakli va mazmunida tiklash, ilk o'rta asrlardagi sxolastika va mutaassiblikning ko'p asrlik hukmronligidan keyingi uyg'onish bo'lsa, islom dini keng tarqalgan mamlakatlarda uyg'onish nimadan iborat bo'lgan, uni qaysi ma'noda tushunish kerak? A.Mesning shu mavzudagi kitobi nashrdan chiqishi bilan G'arb fanida bu masala ham qo'yila boshlandi. Rekendoverning fikricha, uning dastlabki nashrlaridan birida “Renessans” atamasi “Musulmon imperiyasida” o'sha davrda sodir bo'lgan chuqur madaniy o'zgarishlar, islomning antik madaniyati bilan bog'liq holda ishlatilgan²⁰⁹. G'arb olimlaridan biri, xususan, nemis sharqshunosi I.Fyuk, Musulmon Renessansi mohiyatini “u asli islomgacha, avvalo ellinistik yo'nalishning tiklanishi bo'lgan”, deb ta'rif etadi²¹⁰. Nazarimizda, G'arb olimlarining Musulmon Renessansi deb atalgan tarixiy-madaniy hodisaning mazmun-mohiyatini ochib berish borasidagi qiziqarli va muhim ahamiyatga ega bo'lgan xulosasiga dastlab R.Fray kelgan. Unga binoan, X va XI asrlarda gullab-yashnagan Renessansning mazmuni Eron va O'rta Osiyo hududlaridagi umumiy madaniy yuksalish va ravnaq bilan bog'langan bo'lib, uni butunlay qadimgi yunon madaniyati, xususan, ilm- fanining tiklanishi bilan bog'lamaslik kerak²¹¹.

Shu o'rinda yana bir muhim fakt J.Muhammad ta'kidlaganidek, “Agar Yevropa Uyg'onish davrining birinchi bosqichi XIV asrda Italiyada boshlangan bo'lsa, nega undan necha yuz yil oldin – IX-XII asrlardagi Musulmon sharqining birinchi Uyg'onish davri (ana shu masalada ham bir oz noaniqlik mavjud: birinchidan, bu Uyg'onish aslida VIII asrdan boshlanadi, chunki islom tarixidagi fikriy uyg'onish va ko'tarilish aslini olganda ana shu asrdan boshlangan. Islom ta'limoti doirasidagi falsafiy maktablar – mu'taziliya, ash'ariya, moturidiya kabi kalom falsafasi (islom

²⁰⁹ Қаранг: Бертельс Д. Предисловие // Мец Адам. Мусульманский Ренессанс. -Москва: Наука, 1973. -С.8.

²¹⁰ Қаранг: Fuck J. / Die arabischen Studien in Europe.-Leipzig., 1955.-S. 289.

²¹¹ Қаранг: Frye R. / Notes on Renaissance of the 10 th and 11 th. Centuries in Eastern Iran //Central Asiatic journal – Vol. 2 –P. 137.

teologiyasi), tasavvuf ta'limoti va irfon falsafasi (islom teosofiyasi) aynan ana shu davrda vujudga kelgan. Ikkinchidan, bu uyg'onish butun Sharq xalqlari va mamlakatlariga emas, balki faqat Musulmon Sharqigagina mansub bo'lgan.) buyuk ko'tarilish va yuksalish davrining ilk bosqichi hech kimning, ayniqsa, g'arbliklarning xayoliga kelmaydi? Sharq doimo G'arbdan olganlarini e'tirof etib kelgan. Buni Forobiy va Ibn Sinoning falsafiy risolalaridan ham, Ibn Rushdning Arastu asarlariga yozgan sharhlaridan ham bilsa bo'ladi. Ammo, negadir G'arb olami iloji boricha buni yashirishga, chetlab o'tishga, bilmaganga olishga harakat qilib keladi".

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Arab – musulmon madaniyatining eng yuksak parvozi – «islom renessansi» - islomning siyosiy qudrati zaiflashgan davrga, hayot pragmatik va ancha durust holga kelgan davrga to'g'ri keladi. Diniy urushlar vaqtida qo'lga kiritgan boyliklar, resurslarga ega bo'lgan amirlar, yuqori avtoritet bo'lgan Bag'dod halifaligidan mustaqil bo'lgach, ularni bog' – rog'lar, o'z saroylari va boshqa hovli obodonchiliklariga ishlata boshlaganlar. Ular o'z saroylariga shoirlar, faylasuflar, nafaqat islom aqidasi o'rganuvchi, balki qadimiy ellin, rim – xristian va fors an'analari biluvchi olimlarni to'play boshlaganlar. Bularning hammasi ma'rifatli va ma'lumotli kishilarning ko'payishga, madaniyatning gullab – yashnashiga olib kelgan edi.

Shuning bilan bir qatorda IX-XI asrlar musulmon fani va madaniyati tarixida katta yutuqlar va muhim ilmiy kashfiyotlar davri bo'lganligidan, bu davrni ba'zi tadqiqotchilar Sharq fani va madaniyatining "oltin davri" deb e'tirof etadilar. O'sha davrda arab xalifaligi tarkibiga kirgan Movarounnahr va Xuroson mintaqasi yuz bergan madaniy-ma'rifiy yuksalishni ta'minlovchi va harakatlantiruvchi asosiy kuchlardan biri edi. Bu xulosa, birinchi navbatda, bu ilmiy yuksalishda ishtirok etgan mutafakkirlarning asosiy qismi ushbu zamin farzandlari bo'lgani bilan izohlanadi²¹².

Movarounnahr zamini o'rta asr musulmon sharqida ma'rifat va madaniyat maskani sifatida dong taratgan o'lka hisoblangan. Yurtimizdan yetishib chiqqan al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, al-Forobiy, ibn Sino, Beruniy, Zamaxshariy va boshqa buyuk alloma, qomusiy olimlarning ilmiy merosi haqli ravishda umumbashariy mulkka aylangan. Sobiq sovet davrida ushbu olimlarning ilmiy merosiga bir tomonlama munosabat shakllangan bo'lsa, mustaqillik yillariga kelib ushbu buyuk zotlar faoliyati va ilmiy merosi har tomonlama chuqur o'rganilishi boshlandi.

²¹² Қаранг: Абдуҳалимов Б. А. "Байт ал-хикма" ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти: (IX-XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). –Т., Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004. –Б.209-236.

O'lkamiz, shuningdek, islom dini taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan muhaddis, dinshunos olimlar, tasavvuf ilmi namoyondalari yurti ham hisoblanadi. Sovet mustabid davrida nomi unutilish darajasiga kelib qolgan Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Hakim at-Termiziy, Imom al-Moturudiy, Abdulholiq G'ijduvoni, Burhoniddin Marg'inoniy, Bahovuddin Naqshband, Qaffol Shoshiy, Xoja Axror va boshqa diniy arboblarning tabarruk nomlarini tiklash, ularning asarlarini keng jamoatchilikka, xalqimizga tanishtirishda aynan sharqshunos-tarixchi olimlarning hissasi katta bo'ldi. Zero ajdodlarimizning muqaddas dini bo'lmish islomning tom ma'nodagi ezgulik hamda kamolotga erishish yo'lidagi buyuk ma'naviy qudratini namoyon etishda yuqorida nomi zikr etilgan olimlar katta jonbozlik ko'rsatishdi.

Shu o'rinda tarixga nazar tashlasak, bizga ma'lumki, VII asrda Arabiston yarim orolida vujudga kelgan yangi din bo'lgan islomning shakllanishi natijasida arab xalifaligi ta'sir doirasidagi mamlakatlar ijtimoiy-madaniy hayotida tub o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu jarayonni asosan islom dinining Arabiston yarim orolida markazlashgan davlat tuzishdagi o'рни bilan baholash mumkin. Chunki o'sha davrdagi tarqoq arab qabilalari juda qiyinchilik bilan bo'lsa ham, faqat islom dini ta'siri ostidagina birlashgan edilar. Aynan muayyan bir g'oya ostida shunday birlashish jarayoni kuchli hokimiyatni vujudga keltirdi. O'z navbatida bu hokimiyatning boshqa hududlarni bosib olishiga qulay shart-sharoitlar yuzaga keldi. Arab xalifaligi deb nom olgan bu ulkan imperiya tarkibiga Arabiston yarim orolidan tashqari Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining barchasi, Shimoliy Afrika, Ispaniya, Kavkaz orti davlatlari va O'rta Osiyo kirar edi.

Islomning dastlabki yoyilishi VII asrning 30-40 yillariga taalluqli bo'lib, arablar Sosoniylar imperiyasiga uzil-kesil zarba berib, 651 yilda butun Eronni egalladilar. So'ngra VIII asrning boshida O'rta Osiyoni bosib oldilar. Arablarning harbiy yutug'i O'rta Osiyo va Eronning iqtisodiy va siyosiy zaiflashganligi tufayligina amalga oshdi. O'rta Osiyo Turk hoqonligi bilan to'xtovsiz urush olib borganligidan zaiflashgan bo'lsa, Eron uzoq vaqt davomida (604-630 yillar) Vizantiya bilan qonli janglar olib borgan edi. Natijada, arman tarixchisi Sebeosning ta'kidlashicha, "forslar podsholigi o'sha vaqtda inqirozda edi", Vizantiyaning esa "yunonistonlik shohi qo'shin to'plashga qodir emas edi"²¹³.

Islomning barcha musulmonlar uchun birodarlik, tenglik, soliq va qullikdan ozod qilish haqidagi shiorlari Eron va O'rta Osiyo xalq ommasiga o'z ta'sirini o'tqazmay qolmadi. Murakkab ijtimoiy ziddiyatlar ta'sirida yashagan aholi bunday shiorlarning

²¹³ Себеос. История императора Ираклия. Пер. с армянского К. Патканьяна (Император Ираклий тарихи. Арман тилидан К. Патканьян таржимаси). -СПб., 1862, -Б.118, 119.

amalgam oshishiga ishonar edi. Shuning uchun aholi arablarga qarshi deyarli jiddiy qarshilik ko'rsatmadi. Shu tariqa islom dinining yoyilishi turli yo'llar bilan, jumladan, zo'rlik bilan ham amalgam oshirildi. Bu yerda shuni ham ta'kidlash lozimki, uni qabul qilish uchun qisman zamin ham tayyorlangan edi. Bunga zardushtiylikdagi yakkaxudolik aqidasining rivoji, yahudiylik va xristianlik oqimlari bo'lgan monofizitlik va nestorianlikning mavjudligi ham o'z hissasini qo'shdi. Misr olimlari Rashid al-Baraviy va Muhammad Hamza Uleyshlarning ta'kidlashlaricha, zardushtiylik, monofizitlik va nestorianlikning siqib chiqarish jarayoni bosqichma-bosqich bilan olib borildi. "Ba'zilar yangi e'tiqodni o'z ishonchlariga ko'ra, boshqalar esa – moddiy manfaat tufayli, yana ba'zi birovlar esa – o'zlarini hukmron doiralar tomonidan ta'qib qilinishlaridan saqlash maqsadida qabul qildilar"²¹⁴.

Abbosiylar davrida Bag'dod shahriga asos solindi. Bu joy xalifalikning siyosiy markazi bo'libgina qolmay, balki saltanatning iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy markaziga aylantirilgan edi. Abbosiy xalifalar Mansur (754-776), Xorun ar-Rashid (786-809) va Ma'mun (813-833) davrida ilm-ma'rifatga katta e'tibor berildi. Masalan, yirik ilmiy markazga aylangan "Bayt al-hikma"ga asos solinib, bu joyda o'z davrining mashhur olimu faylasuflari, tabib, munajjim, musiqachi, me'mor, muhandislari to'plangan edi. Bu davrda arablar, yahudiylar, nasroniylar, forslar, movarounnahrlik va xurosonliklar tomonidan yahudiy, yunon, suryoniy, fors, hind va boshqa tillardagi riyoziyot, falakiyot, mantiq, alkimyo, handasa, tarix, tibbiyot fanlariga oid madaniy, ilmiy-falsafiy asarlar arab tiliga tarjima qilingan. Qadimgi yunon faylasuflari Ptolemeyning "Almajistiy" (Almagest), Yevklidning handasa (geometriya), Aflotun va Arastuning qator asarlari arab tiliga o'girildi. Ayniqsa, Arastuning mantiqqa oid asarlarining tarjima qilinishi Bag'dod ziyolilari dunyoqarashining butunlay o'zgarishiga olib kelgan edi.

Ayni shu davrda J.Muhammad ta'kidlaganidek, "Sharq Uyg'onish davrining inersiyasi G'arbni munavvar eta boshladi: bu bir paytlar Sharqda boshlanib, o'zining yuksak darajalariga yetgan Uyg'onishning mantiqiy davomi edi. G'arb shoir-yozuvchilari va faylasuflari bir tomondan Arastu metafizikasi va Aflotun idealizmiga, ikkinchi tomondan Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd falsafiy merosiga, shunigdek, bir tomondan xristian dinining asoslari, patristika va sxolastika kabi ilohiyotshunoslik maktablariga, ikkinchi tomondan islom dinining hayotbaxsh g'oyalari, islom rasional tafakkuri – kalom falsafasi va islom irrasional tafakkuri – tasavvuf ta'limoti va irfon

²¹⁴ Қаранг: Рашид ал-Баравий, Мухаммад Ҳамза Улейш. Экономическое развитие Египта в новое время. Сокр. пер. с арабского (Янги даврда Миср иқтисодининг тараққиёти. Арабчадан қисқача таржима). –М., ИЛ, 1954. – Б.11.

falsafasiga murojaat eta boshladilar”.

M.Qodirov fikricha, islom falsafasini o‘rganilishini boshlab bergan tadqiqot Alambe Jourdaning 1819 yilda nashr etilgan “Arastu asri yunon hujjatlarini arab tiliga qilingan tarjimalarining tanqidi” kitobidir²¹⁵. Bu kitob islom falsafasining G‘arb falsafasiga, maxsus lotin tilidagi ta’limotlarga ta’sirini ochib bergan. 1852 yili Ernest Renanning “Ibn Rushd va uning falsafasi” nomli kitobi nashr etildi²¹⁶. 1859 yili Solomon Munk tomonidan “Yahudiy va arab falsafasi majmui” nomli kitob nashr etilgan bo‘lib, hozirgacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan²¹⁷. XX asr boshida De Boer tomonidan “Islomda falsafa tarixi” (1901) kitobi nemis tilida nashr etilib, 1903 yilda ingliz tiliga ham tarjima qilingan²¹⁸. 1922 yili De Lasi Oleariy tomonidan “Islomiy tafakkur va uning tarixdagi o‘rni” nomli kitob nashr etildi²¹⁹.

1957 yili Kruz Hernandez tomonidan “Andaluziya musulmon falsafasi” nomli kitob nashr etildi. 1962 yili Montgomeri Vott muallifligida “Islom falsafasi va ilohiyoti” nomli kitob nashrdan chiqdi. 1964 yili Henri Korbon tomonidan “Islom falsafasining tarixi” kitobi bosilib chiqdi. 1970 yili Mojed Faxriyning “Islom olamida falsafa davoni” kitobi Beyrutdagi Amerika universiteti tomonidan ingliz tilida nashr etildi. Bu kitob 1983 yili Nasrullo Pur Javodiy tarjimasida Tehronda fors tilida bosilib chiqdi²²⁰.

Islom dinining shakllanishi natijasida arab xalifaligi ta’sir doirasidagi mamlakatlar ma’naviy-madaniy hayotida tub o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Bu jarayonni asosan islom dinining Arabiston yarim orolida markazlashgan davlat tuzishdagi o‘rni bilan baholash mumkin. Chunki o‘sha davrdagi tarqoq arab qabilalari islomning ta’siri ostida birlashgan edi. Aynan shunday birlashish jarayoni kuchli hokimiyatni vujudga keltirdi. O‘z navbatida bu hokimiyatning boshqa hududlarni bosib olishiga qulay shart-sharoitlar yuzaga keldi. Arab xalifaligi deb nom olgan bu ulkan imperiya tarkibiga Arabiston yarim orolidan tashqari Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarining barchasi, Shimoliy Afrika, Ispaniya, Kavkaz orti davlatlari va O‘rta Osiyo kirar edi. Keyinchalik esa davlat ma’naviy-madaniy hayotini mustahkamlashga alohida e’tibor berilib, maxsus “Baytul hikma” ilmiy markazi tuzildi. Mazkur ilmiy markazning samarali faoliyati orqali falsafa va tabiiy fanlar sohasida yangi yutuqlar qo‘lga

²¹⁵ Қаранг: Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури. Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010.

²¹⁶ Renan E. Averroes et L’averroisme. –Paris, 1882; Renan. De philosophia peripatetica apud Suros. –Paris, 1852. P.21

²¹⁷ Munk S. Melanges. De philosophie juive et arabe. –Paris, 1859. P.65

²¹⁸ De Boer, T. J. Geschichte der Philosophie in Islam. –Stuttgart, 1901. P.97-98

²¹⁹ O’leary, De Lacy. Arabic Thought and its Place in History. –London, 1922. P.123

²²⁰ Қаранг: Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури. Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010.Б.24

kiritildi. Bunday ilmiy dunyoqarashning taraqqiyoti natijasida nafaqat islom dinining muqaddas manbalari ilmiy nuqtai-nazardan tadqiq qilindi, balki mumtoz falsafiy qarashlarning yangi ustuvor yoʻnalishi belgilab olindi.

Oʻrta Osiyo mutafakkirlari Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh Xorazmiy dunyoqarashining oʻziga xosligi va tarixiy ahamiyati shundaki, u Aflotun, Arastu, Qurʼon taʼlimotlarining oʻzaro taʼsirida shakllangan. Mustabid tuzum davrida oʻrta asrlar musulmon mutafakkirlari taʼlimotini markscha-lenincha falsafa nuqtai nazaridan baholash, ulardan faqat moddiyunchilarini koʻklarga koʻtarib maqtash, xudojoʻylariga “idealist” deya tamgʻa bosish ustuvor oʻrinni egallagan edi. Shunday ekan, oʻrta asrlar musulmon falsafasini arab tilida ijod etgan faylasuflar falsafasi deb tushunish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Arab tilida ijod etgan faylasuflar taʼlimotini tadqiq etish falsafa sohasida ilgari ham tasavvuf, fikh, hadis ilmi, ilohiyot jabhalariga qaraganda keng koʻlamda amalga oshirilgan edi. Biroq uning vakillarini dahriy hamda moddiyunchi qilib koʻrsatish bilan birga, faylasuflarni ikkiga “burjua” va “proletariat”ga boʻlish, buning natijasida ularning “idealistik” xulosalarini boʻlar-boʻlmasga inkor etish umumiy anʼanaga aylanib qolgan edi. Shuning uchun ham bugungi kunga kelib, Markaziy Osiyolik ajdodlarimiz merosini haqqoniy yoritish, halqimizning maʼnaviy qadriyatlarini tiklash olim va faylasuflarimiz oldiga yanada dolzarb masalalarni qoʻymoqda. Shuning uchun ajdodlarimiz falsafasini jahon faylasuflari erishgan yutuqlardan foydalangan holda, barcha imkoniyatlarimizni ishga solib, uni mafkura bilan cheklamay, xolisona har bir faylasufning haqiqiy siymosini yaratish va faqat haqiqatni ochish maqsadida tadqiq etish zarur hamda dolzarbdir. Shu maʼnoda oʻrta asr islom faylasuflari Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd, Ibn Bajja bilan birga Gʻazzoliy kabi mutafakkirlarning falsafiy qarashlarini tadqiq etish olimlarimiz zimmasiga katta masʼuliyat yuklaydi. Islom falsafasi muammolari ustida maxsus jiddiy tadqiqotlar oʻtkazish talab etiladi. Bu omillar mohiyatini anglab olishda toʻla-toʻkis oʻnlab, hatto, yuzlab ilmiy tadqiqotlar kamlik qiladi. Chunki islom faylasuflarining falsafiy bilimlar rivojiga qoʻshgan hissasini jahon eʼtirof etmoqda.

Umuman olganda, islom dinining muqaddas kitobi – Qurʼoni Karimda ajoyib gʻoyalar, qarashlar, falsafiy, maʼnaviy – axloqiy qoida va oʻgitlar oʻrin olgan Islom dini asoslarida shariat, qonun - qoidalar bilan bir qatorda, axloqiy kamolot, madaniyat, maʼnaviyat, maʼrifat, qadriyat, halollik, poklik, imon – eʼtiqod, ishonchu–ixlos va vijdon bilan bogʻliq bironta ham masala eʼtibordan chetda qolmaganligini koʻramiz. Islomda dunyodagi har bir mamlakat va xalq har kun duch keladigan, insonni

tarbiyalash, jamiyatni yuksaltirish uchun xizmat qiladigan dunyoviy masalalar asosiy o'rinni egallaydi.²²¹

XULOSA

Islom dinida shunday ajoyib g'oyalar, qarashlar, ta'limotlar, falsafiy axloqiy, madaniy – ma'naviy qoida va o'g'itlar mavjud –ki, ularga amaliy faoliyatda asoslanish, suyanish gavhardek zarur va muhimdir. Islom dini asoslari, shariat va qonun- qoidalarida axloqiy kamolot, madaniyat, ma'naviyat, qadriyat, halollik, poklik, imon, e'tiqod, ishonch va ixlos bilan bog'liq bo'lgan masalalarni ko'plab uchratish mumkin. Islom aqoidalari asosida shakllangan va rivojlangan tasavvur ta'limotida ham inson qalbi va ruhiyati, ahloqini poklash va halol yashash, zohiran va botinan pok bo'lish haqidagi fikrlar juda ko'p. Tasavvufda odob–axloq, qalb pokligi – ma'rifat sohibi, chin insoniy go'zallik, deb ta'riflanadi. Mazkur o'rinda “tariqat” haqidagi fikrlar alohida ahamiyatga ega. “Tariqat” so'zi “shariat” kabi “yo'l” degan ma'noni anglatadi. Ammo bu so'z ko'proq insonning ma'naviy tarbiyasini nazarda tutadi. Shariatdan farqli o'laroq, tariqat insonning ichki ruhiy holatidan kelib chiqqan, uning uchun eng maqbul bo'lgan yo'ldir.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2018.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 3 maydagi “Abu Ali Ibn Sino merosi majmuasini barpo etish to'g'risida”gi №1681-sonli Farmoyishi.
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. —Toshkent, O'zbekiston, 2017
4. Abduhalimov B. A. “Bayt al-hikma” va O'rta Osiyo olimlarining Bag'doddagi ilmiy faoliyati: (IX-XI asrlarda aniq va tabiiy fanlar). -T., Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2004. – 236 b.
5. Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqning falsafiy tafakkuri. T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010
6. Bertels D. Predislovie // Mes Adam. Musulmanskij Renessans. -Moskva: Nauka, 1973.

Internet saytlari

7. Mirziyoyev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy.../https://daryo.uz.2017/01/31/shavkat-mirziyoyevning-tanqidiy-tahlil/

²²¹ Қаранг: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал – Бухорий. Ал – жомий ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам) 2-жилд. Т. Қомуслар бош таҳририяти, 1996 . 6- 25.

-
8. Karimov I.A. “O’rta asrlar Sharq allomalari.../uz.fundamental-economic.uz/president-islom-karimovning-o’rta-asrlar/
 9. Lex.uz: O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami./
[www.lex.uz/O’zbekiston-respublikasi-qonun-hujjatlari-milliy-bazasi](http://www.lex.uz/O'zbekiston-respublikasi-qonun-hujjatlari-milliy-bazasi)
 10. [www.wikipedia.org/wiki/Donishnoma\(O’zbek-axborot-sayti\)](http://www.wikipedia.org/wiki/Donishnoma(O'zbek-axborot-sayti))
 11. <https://www.urgiltma.uz/uz/manaviy/milliygoya>.

O'ZBEKISTON ZAMONAVIY MODA DIZAYNIDA MILLIY O'ZIGA XOSLIKNI ANGLASH JARAYONI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-2-575-583>

Saydiganiyeva Azizaxon Saydinosirovna

Libos dizayn kafedrasi o'qituvchisi

+99897 446 3534

Asaydiganieva@bk.ru

ANNOTATSIYA

Kiyimlarda el-elat tarixiga borib taqaladigan an'analar, ijtimoiy munosabatlar, ma'rifiy, din va estetik shakllarning ayrim unsurlari ifodalanadi va bu jarayonlarning tarixiy rivoji maqolada keng yoritib berilgan. Jamiyat turmushi iqtisodiyoti va siyosatida bo'layotgan ayrim o'zgarishlar bilan baravar kiyim shakllari ham o'zgarib boradi, unda xalqning moddiy ahvoli, kishilarning didi, go'zallik to'g'risidagi ideallari, xo'jalik yuritishning o'ziga xos jihatlari hamda oilaviy turmushning ba'zi tomonlari ham ko'zga yaqol tashlanadi. Maqolada O'zbekiston moda dizaynida milliy o'zlikni anglash jarayoni yoritiladi.

Kalit so'zlar: zamonaviy moda, dizayn, milliy o'ziga hoslikni anglash, liboslar, o'zbeklar, xis-tuyg'u, kayfiyat.

ПРОЦЕСС ОСОЗНАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ САМОБЫТНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МОДНОМ ДИЗАЙНЕ УЗБЕКИСТАНА

АННОТАЦИЯ

В одежде представлены некоторые элементы традиций, общественных отношений, просвещения, религии и эстетических форм, восходящих к истории нации и историческое развитие этих процессов широко освещено в статье. В связи с некоторыми изменениями, происходящими в экономике и политике жизни общества, меняются и формы одежды, в которых отражаются материальное положение народа, вкусы людей, идеалы красоты, особенности хозяйствования и некоторые аспекты семейной жизни. В статье освещен процесс национального самосознания в дизайне моды Узбекистана.

Ключевые слова: современная мода, дизайн, восприятие национальной самобытности, костюмы, узбеки, эмоции, настроение.

THE PROCESS OF AWARENESS OF NATIONAL IDENTITY IN MODERN FASHION DESIGN OF UZBEKISTAN

ABSTRACT

In clothes, some of the traditions, social relations, enlightenment, religion and aesthetic forms that go back to the history of nationality, are expressed and the historical narrative of these processes is widely covered in the article. With some changes taking place in the economy and policy of the society, the forms of clothing are also changing, in which the material condition of the people, the tastes of people, the ideals of beauty, the peculiarities of Economic Conduct, as well as some aspects of family life are also noticeable. The article covers the process of national self-awareness in fashion design of Uzbekistan.

Keywords: modern fashion, design, national self-esteem, clothes, Uzbeks, feeling, mood.

KIRISH

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, unutilayozgan qadimgi milliy an'analarimizni, qadriyatlarimizni tiklashga imkon tug'ildi. O'zbek milliy kiyimlari xalqimiz tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lib, u moddiy-ma'naviy yodgorliklar ichida xalqlarning milliy o'ziga xosligini aks ettirib, etnik belgilari bilan ajralib turadi. Milliy kiyimlarda, biron-bir el-elat tarixiga borib taqaladigan an'analar, ijtimoiy munosabatlar, ma'rifiy, din va estetik shakllarning ayrim unsurlari ifodalanadi, unda xalqimizning didi, go'zallik to'g'risidagi ideallari, xo'jalik yuritishning o'ziga xos jihatlari hamda oilaviy turmushning ba'zi tomonlari ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

O'zbek xalqining kiyimlari juda xilma-xil, rang-barang va jozibalidir. Ular - erkaklar, ayollar va bolalar kiyimlaridan iborat bo'lib, inson umrining fasllariga qarab ham ajratilgan: yoshlar, o'rta yoshlilar, keksalar uchun. Shuningdek, hududlar bo'yicha ham o'ziga xoslikni tashkil qiladi. Kiyimlarda insonning ijtimoiy mavqei, u yashagan joy va zamon, hayotidagi quvonchli yoxud qayg'uli voqealar ham namoyon bo'ladi. Bu masala tarixini o'rganish ko'plab yo'qolib ketgan va ketayotgan bebaho yodgorliklarimizning xilma-xilligini qayta tiklash va xalqimizning nodir merosini dunyoga tanitishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Asosiy maqsad: mustaqil O'zbekiston xalqiga milliy o'zligini anglatish, uning qadimdan to hozirgacha bo'lgan an'anaviy, betakror kiyimlarini ko'rsatish, hududlarda (qishloq, shahar, tumanlar) saqlanib kelinayotgan farqlarni aks ettirish va ularning davomiyligini anglatishdan iboratdir.

Xalq turmushining har qanday sohasi kabi o'zbek milliy kiyimini o'rganish o'zbek xalqining etnik tarixi va madaniyatini, uning boshqa xalqlar bilan o'zaro aloqalarini tadqiq etish bilan chambarchas bog'liqdir. U moddiy va ma'naviy yodgorliklar ichida xalqlarning milliy o'ziga xosligini aks ettiruvchi va etnik belgilarini ko'rsatuvchi mezondir. Kiyimlarda urfodatlar, ijtimoiy munosabatlar, mafkuraning ba'zi bir elementlari, diniy e'tiqod, nafosat va estetik normalar o'z aksini topgan. Bundan tashqari, kiyimlarda inson yashagan joy va zamon, uning hayotidagi quvonchli yoxud qayg'uli voqealar namoyon bo'ladi.

1 – rasm. Milliy o'zbek libosi

Millatimizni o'zga millatlardan ajratib turuvchi mohiyatlar emas, balki birlashtiruvchi omillar milliy ma'naviyat zahirini tashkil etadi. Faqat buni jo'n tushunish ham, jo'nlashtirib talqin etish ham xato. Ma'naviyatimizdagi eng umuminsoniy g'oyalar ham nihoyatda milliy bir tarzda o'zligini namoyon qiladi, ular boshqa millat ma'naviyati unsurlaridan nusxa ko'chirish shaklida namoyon bo'lmaydi.

Biz milliy urf-odatlarimiz, marosimlarimizga baho bermoqchi bo'lsak, butun insoniyat manfaatlari nuqtai nazarini, alohida shaxs erkinligi, Vatan va millat manfaatlari, milliy qadriyatlarimiz majmuini yaxlit uyg'unlikda olib qaramog'imiz talab etiladi.

Go'zallik o'ziga xos estetik timsoldir. Shuning uchun, moda har doim o'z-o'zidan harakat qiladi. Har doim ayollar chiroyli ko'rinishga intilishgan. Chiroyli ko'rinishni yaratishda kiyim muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy moda ayollari turli xil uslublarga rioya qilishadi, bizning davrimizda modada ko'plab alternativalar mavjud, kiyim tanlash ajoyibdir.

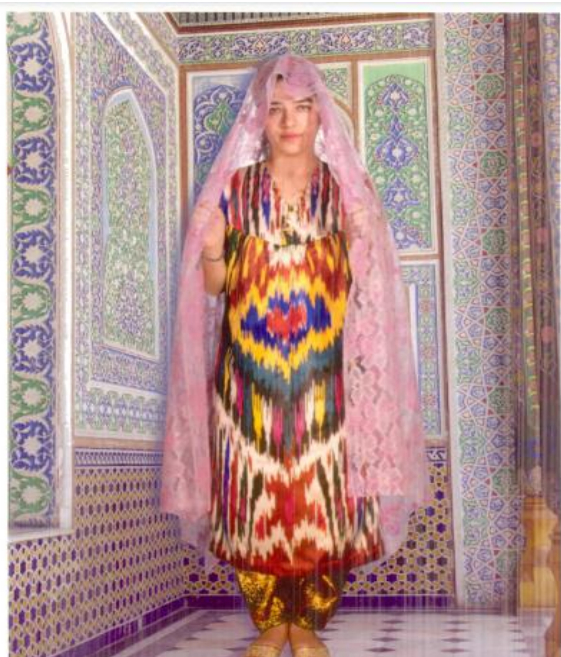
Hamma davrlarda ham libosga qarab insonning qaysi ijtimoiy toifaga mansubligini bilish mumkin bo'lgan. Shuning uchun mazkur asarda xalqimizning har bir ijtimoiy qatlami alohida berildi: boylarning — boy savdogar, shaharlik sanoat korxona egalari, mahalliy burjuaziya vakillarining kiyimlari; hunarmand shaharliklarning — shoyi to'quvchi, etikdo'z, zargarlar kiyimi; qishloq mehnatkashlari — dehqonlar, temirchilar, kulollar, to'quvchilar kiyimi; mahalliy ziyolilar — jaddilar, mullalar, din ahillaridan:

Imom, so'fi, darvish, qozikalonlar libosi kabi. Ma'lumki, o'zbek xalqi o'zining milliy marosimlarida alohida kiyinadi. Nikoh yoki xatna to'yida kelin-kuyovlar liboslari, to'y bolaning kiyimi, dafn marosimida marhumni yodlash davrida kiyiladigan liboslar. Yana liboslar bezakli, bayram, tantanalarda, kundalik kiyiladigan, korjoma kabi turlarga bo'linadi. Jinsiga qarab: erkaklar, ayollar va bolalar hamda yoshiga qarab: yoshlar, o'rta yoshli va keksalar kiyimlariga ajratilgan. Qadimgi davrlarda yaratilgan va shu kungacha ishlatib kelinayotgan o'zbek milliy kiyimi o'zbek xalqining milliy xususiyatlarini aks ettiradi.

2 – rasm. Boy zodagon erkak libosi.

Sharq ayollarining go'zalligi – bu nafis yuz xususiyatlari, muloyim tabassum, ichki kamtarlikni o'zida yashirgan hayoli ko'zlar, olijanoblik va sharqona tarbiyadir. Qadim zamonlardan beri insoniyatning kuchli tomoni sharqona ayolning go'zalligini kuylab keladi va go'zallar esa o'z navbatida, o'zlarining go'zalligi va jozibali ko'rinishi bilan erkaklarni hayratda qoldirishda davom etmoqda.

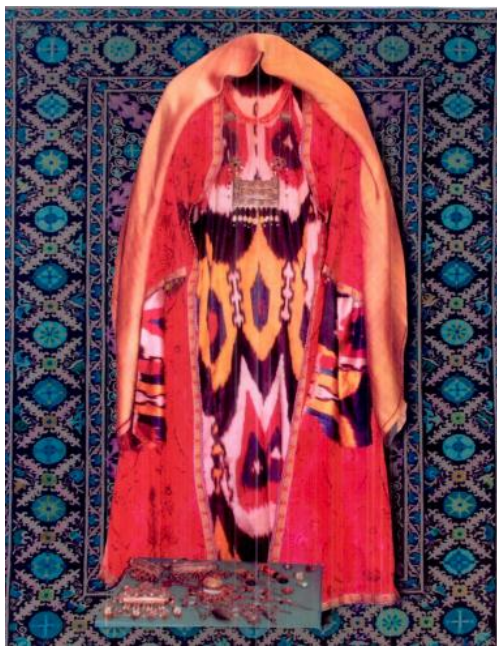
3 – rasm. Milliy o'zbek ayol kelinlari libosi

Turli vaqtlarda, tarixiy o'zgarishlar va moda tendensiyalariga rioya qilgan holda, o'zbek qizining qiyofasi o'zgarib borardi. Ayniqsa XX asrda uslub o'zgarishi o'ziga xos xususiyatga ega bo'ldi. O'zbek ayollarining kiyimlari tez fursatda o'zgarib bormoqda. Ammo o'zbek modasining asosiy xususiyati o'zgarmas bo'lib qolaveradi – asrlar davomida faqat sharqona go'zallikka xos bo'lgan jozibali tasvirlarni yaratib bergan ajoyib o'zbek matolari, milliy zargarlik buyumlariga bo'lgan sodiqlik.

Baxmal, xon-atlas va adrasdan tikilgan hashamatli liboslar, ikat uslubida to'qilgan kiyimlar, qimmatbaho toshlardan yasalgan ajoyib zargarlik buyumlari, tillaqoshlar, bosh kiyimlari: do'ppilar va choponlar har doim o'zbek ayollarining sevimli libosi bo'lib kelgan. Milliy liboslar to'plamiga ko'ylak va lozimlar kiradi, bunday liboslar har doim matoda yorqin va rangli naqshlar bilan bajarilgan.

Turli vaqtlarda, tarixiy o'zgarishlar va moda tendensiyalariga rioya qilgan holda, o'zbek qizining qiyofasi o'zgarib borardi. Ayniqsa XX asrda uslub o'zgarishi o'ziga xos xususiyatga ega bo'ldi. O'zbek ayollarining kiyimlari tez fursatda o'zgarib bormoqda. Ammo o'zbek modasining asosiy xususiyati o'zgarmas bo'lib qolaveradi – asrlar davomida faqat sharqona go'zallikka xos bo'lgan jozibali tasvirlarni yaratib bergan ajoyib o'zbek matolari, milliy zargarlik buyumlariga bo'lgan sodiqlik timsolini bildiradi.

O'zbekiston aholisining milliy kiyimi barcha sharq xalqlariga xos xususiyatlarni ajablantiradigan tarzda birlashtiradi va o'ziga xos individual va o'ziga xos

xususiyatlarga ega. Vaqt o'tishi bilan o'zbek milliy kiyimi modifikatsiyadan o'tgan bo'lsa-da, zamonaviy shaklda u Sharq xalqlarining madaniy an'alarining barcha boyliklarini va qadimiy zamonlardan kelib chiqqan tarixiy aloqani saqlab qoldi. Hozirda O'zbekistondagi erkaklar uchun to'y liboslari an'anaviy ravishda oltin yoki kumushdan yasalgan brokad bilan bezatilgan. Milliy o'zbek kostyumining ranglari juda keng. Mamlakatning turli mintaqalarida yashovchilarning o'ziga xos rang imtiyozlari mavjud, ammo o'zbeklar to'q rangli kiyimlarni yoqtirmaydilar, chunki ular fikricha, to'q ranglar muammolarni jalb qilishlari mumkin.

4 – rasm. XX asr o'zbek ayoli libosi.

Ayollar kiyimining ranglariga ko'ra, erlarning holatini ham baholash mumkin edi. Boy o'zbeklar o'z xotinlariga ko'k yoki binafsha liboslar kiydirishgan, hunarmandlarning xotinlari esa yashil kiyimda yurishgan.

Baxmal, xon-atlas va adrasdan tikilgan hashamatli liboslar, ikat uslubida to‘qilgan kiyimlar, qimmatbaho toshlardan yasalgan ajoyib zargarlik buyumlari, tillaqoshlar, bosh kiyimlari: do‘ppilar va choponlar har doim o‘zbek ayollarining sevimli libosi bo‘lib kelgan. Milliy liboslar to‘plamiga ko‘ylak va lozimlar kiradi, bunday liboslar har doim matoda yorqin va rangli naqshlar bilan bajarilgan.

5 – rasm.

Binafsha rangli duxoba zodagon ayol libosi.

XULOSA.

Qadimiy milliy liboslarimizni rivojlangan sanoat, ishlab chiqarish talablarigan mos holda yaratish va har bir yaratilgan liboslarda o'zbek halqining azaliy urf-odatlarini, an'analari aks etishi zamon sahnasida milliy o'zligimizning nechog'li qadri baland ekanligini ko'rsatmoqda. Uzoq o'tmish tarixga ega bo'lgan davlatlarimiz tarixida, erkak va ayol liboslari tarixiy jarayonlar va o'zbek xalqining azaliy dunyoqarashini aks etib turadi.

6-rasm. Qadimiy va zamonaviy erkak va ayollar bosh kiyimi bo'lgan do'ppi va do'ppi-kepkalar.

Buni biz hozirgi kunda amaliy bezak ko'rinishiga aylanayotgan bosh kiyimlarimiz misolida ham ko'rishimiz mumkin. O'zbek erkaklarining or-nomusi, qadrini balanjd kerib yurishiga sabab bo'lgan, milliy do'ppilarimiz hozirgi davrga kelib, nafaqat o'zbek yigitlarining bosh kiyimi sifatida keng qo'llanilmoqda, balki moda sanoatida o'ziga hos bezak uslubini yaratib, zamonaviy bosh kiyimlari ko'rinishida qayta tug'ilyapti.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ming yillik tarixga ega o'zbek liboslari, o'zbek halqining tarixiy qadriyatlarini zamonaviy shukuxda dunyo bo'ylab yanada bardavom etmoqda.

REFERENCES

1. Rahmatullayeva U. S. o'zbek xalqining kiyinish madaniyati: an'anaviylik va zamonaviylik (falsafiy-madaniy yondashuv). Nomzodlik dissertatsiyasi. Toshkent, 2010 y.
2. Goncharova P. Uningtarkibi. Buxoro oltin kashtachilik san'ati. - G. G'ulom adabiyot va san'at nashriyoti. - Toshkent.1986 y.-110 bet.
3. Sukhareva O. A. Suzani. O'rta Osiyo dekorativ kashtalari. - Moskva: Vostochnaya literatura, 2006. -156 b.
4. O'zbekiston xalq ijodiyoti.- Toshkent: G'afur G'ulom adabiyot va san'at nashriyoti, 1977. -235 b.
5. Kamilova H. H., Raximova Z. I., Raxmatullayeva U. S. o'zbek milliy libosi va an'anaviy qadriyatlar. Monografiya.- G. G'ulom adabiyot va san'at nashriyoti. - Tashkent2018.-330 bet.
6. Bobojanova G. koinot va ramzlar boyligi potok-T.: "Sharq yulduzi" 1-son, 1999.
7. U. S. Rahmatullayeva, o'zbek milliy naqshlarining kelib chiqish tarixi va ularning hududlar bo'yicha tahlili, NamIET ilmiy-texnik jurnali, 6 – son (1) 2021
8. Saydiganieva Azizaxon Saydinosirovna The Design of Combining Ethnic Clothing with Modern Fashion Lecturer of the Department of Clothing Design. International Journal of Academic Multidisciplinary Research (IJAMR) ISSN: 2643-9670, Vol. 5 Issue 4, April - 2021, Pages: 140-144
9. Юнусхаджаева, С. А. (2020). КАСБ ТАЪЛИМИ ЙЎНАЛИШИДАГИ ТАЛАБАЛАРНИ ЎҚИТИШДА КАСБИЙ БИЛИМНИ ЧУҚУР ЎЗЛАШТИРГАН МУТАХАССИСЛАРНИ ТАРБИЯЛАШ ВА МИЛЛИЙ ЛИБОСЛАРИМИЗГА ОИД БИЛИМЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АФЗАЛЛИК ЖИҲАТЛАРИ. *ПЕРЕКРЁСТОК КУЛЬТУРЫ*, 2(4).

10. Khodjaeva, U. M. (2022). THE EFFECTIVENESS OF PROTOTYPING IN THE MANUFACTURE OF HIGHLY ARTISTIC CLOTHING MODELS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 171-176.
11. Гайсина, Р. Ш. (2022). ИССЛЕДОВАНИЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОРНАМЕНТА И ЕГО МЕСТОРАСПОЛОЖЕНИЯ В КОСТЮМАХ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 239-247.
12. Nishanova, S. D. (2022). ZAMONAVIY PODIUMGA 80-YILLAR MODASINING QAYTIB KELISHI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 189-195.
13. Usmanova, N. (2022). MODA SANOATIDA "ZERO WASTE" NING O 'RNI VA UNING O 'ZIGA XOS KONSEPSIYASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 1121-1129.
14. Irgasheva, M. S. (2021). O 'SMIR YOSHDAGI BOLALAR GARDEROBIDAGI KIIYIMLARGA QO 'YILADIGAN TALABLARNING O 'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 746-751.
15. Tursunpo'latova, D. R. Q. (2021). KIIYIMDAGI "NEW LOOK" USLUBI, KELIB CHIQISH TARIXI VA ZAMONAVIY MODA YO'NALISHIDA AKS ETISHI TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 752-762.
16. Атаханова, Ф. З. (2021). ЎЗБЕК АНЪАНАВИЙ ЛИБОСИ ВА ЗАМОНАВИЙ МОДАНИНГ ЎЗАРО ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНИНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШДАГИ МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАР. *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, 4(6).
17. Qizi, Y. S. M., & Muratovna, X. U. (2021). LIBOS DIZAYNI TA'LIMIDA EKOLOGIK-INNOVATION MATOLARNING AHAMIYATI VA ZAMONAVIY MODA-KOSTYUM DIZAYN SANOATIGA TADBIQ ETISHNING ISTIQBOLLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 240-251.
18. Abutalibovna, Y. S. (2021). Using Effective Methods in Teaching a Young Artist Is a Pledge That Talented Young People Will Become Mature Specialists. *Eurasian Research Bulletin*, 2, 31-33.
19. Atahanova, F. Z. (2021). Artistic Design Education In Uzbekistan: Origins, Features, Problems. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*, 12(7), 503-506.

-
20. Атаханова, Ф. (2021). ЗАМОНАВИЙ МОДАДАГИ ЭТНО-ЙЎНАЛИШ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ. *Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти АХБОРОТНОМАСИ илмий-амалий журнали*, 5(02), 69-71.
21. Атаханова, Ф. З. (2021). ЎЗБЕК АНЪАНАВИЙ ЛИБОСИ ВА ЗАМОНАВИЙ МОДАНИНГ ЎЗАРО ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНИНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШДАГИ МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАР. *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, 4(6).
22. Зарипова, М. А. (2021). ТОЛАЛИ МОДДАЛАРДАН ТАЙЁРЛАНГАН МУЗЕЙ КОЛЛЕКЦИЯЛАРИНИНГ ТАДҚИҚОТ ЖАРАЁНЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(Special Issue 2), 34-49

КАК РАБОТАТЬ С ДЕТЬМИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ?

Юлдашева Муборак Холик кизи

Студентка второго курса семейной психологии, кафедры психологии.

Национальный университет Узбекистана Джизакский филиал

г. Джизак, Республика Узбекистан.

АННОТАЦИЯ

Дети с нарушением зрения, слуха, двигательного, а также опорно-двигательного аппарата, с тяжелыми нарушениями в речи и интеллекта, а также дети с задержкой психического развития, а также дети аутисты.

В ВОЗ в 1994 г. была разработана международная классификация болезней МКБ-10, и там был поставлен ряд критерий, которые вошли в диагноз СДВГ.

Наука и технологии идут вперед, однако, данные заболевания не прекращаются. Много сил было направлено на изучение данной темы, но для обычных преподавателей это является сложным вопросом: «А как работать с такими детьми?». В статье приведены ключевые моменты работы с детьми с ограниченными расстройствами и различные методики. А также, пособие для родителей, у которых дети рождены с синдромом аутизма.

Ключевые слова: *дети с ограниченными возможностями; педагогика; педагогическая психология; тревожность; ОВЗ; ЗПР; СДВГ; аутизм (РАС).*

ABSTRACT

Children with visual, hearing, motor, and musculoskeletal disorders, with severe speech and intelligence disorders, as well as children with mental retardation, as well as autistic children.

At the WHO in 1994 The international classification of diseases ICD-10 was developed, and a number of criteria were set there, which were included in the diagnosis of ADHD.

Science and technology are advancing, however, these diseases do not stop. A lot of effort has been directed to the study of this topic, but for ordinary teachers this is a difficult question: "How to work with such children?". The article presents the key points of working with children with limited disorders and various methods. And also, a guide for parents whose children are born with autism syndrome.

Keywords: *children with disabilities; pedagogy; pedagogical psychology; anxiety; HIA; ZPR; ADHD; autism (RAS).*

ВВЕДЕНИЕ

Какая категория детей входит в процесс работы статьи?

Дети с нарушением зрения, слуха, двигательного, а также опорно-двигательного аппарата, с тяжелыми нарушениями в речи и интеллекта, а также дети с задержкой психического развития, а также дети аутисты.

В ВОЗ в 1994г. была разработана международная классификация болезней МКБ-10, и там был поставлен ряд критерий, которые вошли в диагноз СДВГ. То есть, психического развития и прочие перечисленные выше болезни. А также, гиперактивность движения происходящее от дефицита внимания.

Чем же отличаются перечисленные синдромы и как с этим работать?

Работы нейропсихологии показали, что работа с головным мозгом человек имеет дело с тем, что не все функции серьезно развиваются. Кто попадет в список данных заболеваний, т.е. в синдром гиперактивности внимания, то такие дети, которые рождаются с патологией (когда ребенок рождается при кесаревосечении или при нарушении шейных позвонков) однозначно получается травма головного мозга. Она бывает различной силы тяжести. Самый тяжелый случай- это детский церебральный паралич, а в легкой форме – это как раз таки вышеприведенный синдром дефицита внимания.

Даже небольшая травма ведет за собой нарушение внимания. Ребенок не понимает, что с ним происходит, не понимает своего состояния. Но, его много что раздражает из-за ряда физиологических или умственных нарушений в нервной системе.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Далее, родители начинают думать о том, что они его плохо воспитывают, соответственно, начинают винить во всем себя или же, неправильно вести себя с ребенком, за счет чего, появляются поведенческие нарушения, которые неизбежны при данном подходе.

Но, все можно изменить и *возможно* помочь таким детям.

Что же необходимо делать?

Для начала нужно разобраться в том, что у всех детей с перечисленными расстройствами имеется ряд общих особенностей в воспитании. Это:

- страх перед обществом;
- неумение общаться на равных;
- низкая самооценка и излишняя стеснительность.

Если интеллект у ребенка развит, то они начинают осознавать тот факт, что с ним что-то не то и оценивают ситуацию, что другие дети не считаются с ними на равных, отчего еще сильнее начинают «загонять» себя психологически.

При работе и занятиях с такими детьми, очень важно включать в образование растяжки и дыхательную гимнастику, глазодвигательные упражнения и работе с речевым аппаратом.

Все этапы обучения стоит проводить поэтапно. К примеру, гиперактивному ребенку очень сложно бывает долго фокусироваться на одной конкретной вещи. С ним гораздо эффективнее будет чередовать различные упражнения между собой. Или же, когда у него будут достигнуты положительные, устойчивые результаты хотя бы по одной функции, то можно подтягивать его на остальные сферы.

Развивая усидчивость у ребенка, вполне можно допустить импульсивность и рассеянное внимание. То есть, что-то должно быть упущено, когда идет уклон на противоположную задачу.

В процессе занятия степень произвольности бывает абсолютно различной.

Как работать с детьми с нарушением речи?

Рекомендации при работе с детьми с дефектом речи, то самое главное помнить о том, что не стоит раздражаться, а уметь держать свои эмоции под контролем. Когда встречается ребенок с заиканием, то самая грубая ошибка в том, что многие стараются его поправить и договорить фразу за него. В таком случае нужно иметь терпение. А если человек что-то не понял, то лучше лишний раз его переспросить. В таком случае ребенок поймет, что взрослому важно то, что он ему говорит. И тогда, он начнет разговаривать гораздо охотнее.

Важно также поддерживать зрительный контакт. Если взрослый будет отводить взгляд, то для ребенка это будет сигналом к тому, что с ним что-то не так. С такими детьми не имеет смысла говорить медленнее. Потому что у таких детей слух прекрасно сформирован и с этой функцией у них нет никаких проблем. И конечно же, стоит соблюдать тактичность и не спрашивать о том, пытался ли он что-то сделать со своим дефектом. Потому что, подобный процесс может и был, но еще не доказано что разработанные методы помогают абсолютно всем детям с дефектом речи.

Как взаимодействовать с детьми с нарушением опорно-двигательного аппарата?

Важно обращать внимание на физические способности ребенка и при организации мероприятия, стоит задуматься о комфорте такого ребенка.

К примеру, если в планах игры на скорость, то такой ребенок будет очень медлителен, и атмосфера в компании будет только усугубляться, потому что другим придется его ждать, или кто-то начнет раздражаться и тогда неприятностей точно не избежать. Очень важно обращать на это внимание, и вовлекать ребенка в ту деятельность, которая будет ему комфортной, и она не будет создавать трудностей для всех остальных детей. Но, при этом, никогда не стоит делать на этом особый акцент и демонстрировать ребенку, что с ним что-то не так.

Что делать с ребенком с задержкой психического развития?

К сожалению, данное заболевание наиболее распространенное в современном мире. Такие дети растут с задержкой темпа развития. Это когда ребенку необходимо чуть больше времени на то, чтобы усвоить ту же самую, что и обычному ребенку. Так и относительно стойкие состояния незрелости эмоционально-волевой сферы и интеллектуальной недостаточности, не достигающей умственной отсталости.

Умственная отсталость – это уже следующая стадия нарушения психического развития. Такие дети, имеющие стойкое, необратимое нарушение психического развития, прежде всего, интеллектуального, возникающее на ранних этапах онтогенеза вследствие органической недостаточности ЦНС.

При работе с младшим сегментом умственно-отсталых детей, то стоит предлагать им игрушки, которые будут развивать мелкую моторику. Это способствует формированию мыслительных процессов. Также, очень важно разговаривать с детьми. Ведь речь является фундаментом для построения высших психических функций. Но не стоит задавать ребенку каверзных или неожиданных вопросов, которые могут сбить его с толку или поставить в тупик. Такие дети не могут дать быстрого ответа и им необходимо время для размышлений. Потому что скорость обработки информации у них значительно замедлена. Не стоит также избегать такого ребенка. Ведь чем меньше на него обращают внимания, тем сложнее ему дается социальное взаимодействие. Очень важно создавать для него максимально комфортную обстановку.

Как общаться с ребенком-аутистом?

Согласно мировой статистике, количество людей родившихся с аутизмом растет с каждым годом. Но благодаря инклюзивному образованию и появляющимся возможностям трудоустройства, они перестают быть ограниченными в общении, и в кругу родственников.

Какие вообще признаки могут быть у аутизма?

- ребенок не интересуется играми с социальным взаимодействием, его сложно вывести на общение;
- он избегает зрительного контакта;
- при нарушении личного пространства может проявлять агрессию;
- чувствительным к сильным шумам и ярким картинкам;
- отсутствует понимание опасности.

Самое важное в общении с ребенком аутистом – это ровный эмоциональный фон. При общении с ними нужно все фразы и мысли формулировать исключительно в положительном ключе, а также придерживаться спокойного и нейтрального тона. Также, при общении с аутистом необходимо точно знать, что в конкретной ситуации родитель хочет от ребенка. Необходимо соблюдать конкретику и четкость.

К примеру, если родитель хочет позвать ребенка кушать, то он должен говорить четко «Пойдем кушать», «Сядь на стул». При необходимости, стоит дополнять свои слова жестами. Если мать говорит «Сядь на стул», то соответственно, она может дотронуться до стула или похлопать по нему.

Не стоит загружать речь множеством дополняющих друг друга слов. В таком случае, для ребенка аутиста речь превратится в простой шум, и он не обратит на нее должного внимания. Также, можно использовать определенное расписание, в котором можно предложить ребенку карточки со словами или специальными картинками, чтобы ориентировался на череду действий. Или просто позволить ребенку выбрать тот объект действий, который он действительно хочет осуществить.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Важно помнить, что ребенок аутист не любит новшества и ему гораздо привычнее работать и действовать по соответствующему графику. Он может повторять ряд определенных действий изо дня в день, и очень сильно впадает в стресс, когда что-то выпадает из привычного круга.

Если родитель планирует что-то сделать, то в первую очередь ему стоит подойти к ребенку, сесть на его уровень, взять за руки и анонсировать желаемое действие. К примеру, если желаемое действие – выйти погулять, то можно показывать рукой на улицу и неторопливо произносить: *«Мы сейчас пойдем гулять»*.

Тем самым, родитель демонстрирует ребенку – как это действие должно происходить.

Если же ребенок уже способен понять и выбрать что-то, то родитель может обращаться к нему, чтобы что-то уточнить. К примеру, когда ребенок начинает тянуть за руку и показывать на желанный предмет.

Главное помнить, что нельзя лишать ребенка возможности выбора и развивать то, что востребовано. Нужно давать ему возможность для развития понимания происходящего.

REFERENCES

1. « Педагогическое взаимодействие в работе с детьми с ограниченными возможностями здоровья.» - Попова Г.П, Виноградова Е.А, издательство: Учитель, 2020г. (стр.12 и 56)
2. «Введение в психологическую теорию аутизма» - Аппе Ф., 2006г. научная серия. (стр. 201)
3. «Преодоление трудностей учения: нейропсихологический подход» - Ахутина Т.В., Пылаева Н.М., Питер, 2008г. (стр. 85)
4. «Аутизм: коррекционная работа при тяжелых и осложненных формах» - Морозова С.С., издательство Владос, 2010г. (стр. 105)

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ДИДАКТИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ

К. Махманазаров

Старший преподаватель Каршинского инженерно-экономического
института

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены научно-методические представления о современных дидактических требованиях методики преподавания истории, мотивации к изучению темы. Поскольку педагогическая наука является наиболее ответственной основой педагогического процесса, необходимо прочно усвоить понятия и правила предмета и разъяснить их в повседневной практике, внедрить в сознание каждого учащегося наиболее эффективные методы и по возможности, в их повседневной практике должны быть руководством по применению. Следует отметить, что 23 сентября 2020 года Закон «Об образовании» был принят в новой редакции. Программа будет реализована в реализации ее требований, совершенствовании системы исторического образования, формировании в духе национального мировоззрения и самосознания наших студентов.

Известные историки педагогики имеют концептуальные взгляды на научно-дидактические требования методики преподавания истории, а возможность более глубокого ее изучения и применения в системе образования требует нового подхода на современной основе. Как отмечал академик Т. Н. Кори Ниязи, - Цель учебного процесса состоит не только в том, чтобы дать учащимся, "сколько" знаний по предмету, но и с какой целью, какими методами и средствами применять их непосредственно в своей повседневной практической деятельности. Она должна состоять в активном формировании своих знаний». Потому что сложнейшей проблемой образования является научно-методическое решение такой актуальной проблемы, как развитие гармонично развитой человеческой личности и формирование в развитии общества таких понятий, как «человеческое достоинство велико».

Ключевые слова: *Методология, дидактика, мотивация, образование, воспитание, совершенный человек, личность, сущность, метод, средство.*

ABSTRACT

This article presents scientific and methodological ideas about the modern didactic requirements of the methodology of teaching history, motivation to study the topic. Since pedagogical science is the most responsible basis of the pedagogical process, it is necessary to firmly master the concepts and rules of the subject and explain them in everyday practice, introduce the most effective methods into the minds of each student and, if possible, in their daily practice should be a guide to use. It should be noted that on September 23, 2020, the Law "On Education" was adopted in a new edition. The program will be implemented in the implementation of its requirements, the improvement of the system of historical education, the formation in the spirit of the national worldview and self-awareness of our students.

Well-known historians of pedagogy have conceptual views on the scientific and didactic requirements of the methods of teaching history, and the possibility of its deeper study and application in the education system requires a new approach on a modern basis. As Academician T.N. Kory Niyazi noted, - The purpose of the educational process is not only to give students "how much" knowledge on the subject, but also for what purpose, by what methods and means to apply them directly in their daily practical activities. It should consist in the active formation of one's knowledge. Because the most difficult problem of education is the scientific and methodological solution of such an urgent problem as the development of a harmoniously developed human personality and the formation of such concepts as "human dignity is great" in the development of society.

Keywords: *Methodology, didactics, motivation, education, upbringing, perfect man, personality, essence, method, means.*

ВВЕДЕНИЕ

*История — тренер жизни»
Цицерон.*

Известно, что одним из приоритетов государственной политики Узбекистана является осуществление реформ в сфере образования, одного из краеугольных камней нашего будущего. Великий греческий ученый Аристотель сказал: «Судьба родины решается воспитанием молодежи». ...Эти мысли были сказаны еще в н.э. Это означает, что вопрос образования и воспитания всегда был актуален с самого начала сознательной жизни человечества. [1:1]. Другими словами, роль общественных наук, особенно истории, в становлении и развитии национальной государственности,

патриотизма и гуманизма в сознании подрастающего поколения неоценима, а методика ее преподавания на основе новых педагогических технологий особое значение. Потому что «глубокий анализ, одностороннее мышление, не основанное на логике, отвлекает людей, особенно учителей истории. Они говорят студентам, что то, что они слышат, является правдой. Только выводы, являющиеся плодом дебатов, дискуссий, анализа, могут направить нас в правильном направлении». [2: 6].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Постоянные изменения в области исторического образования извне постоянно ставят действующую систему образования перед проблемами науки, техники, технологии, производства, культуры и повседневной педагогической практики. В связи с этим система исторического образования ориентируется на поднятие эффективности исследовательского процесса истории до высокого уровня качества, разработку современных средств обучения передовых педагогических и информационных технологий, формирование содержания образования. Структура и сущность образования в нашей стране, реформа подготовки кадров поставили перед исторической наукой конкретные задачи. Среди таких задач мы стремимся заложить основу третьего возрождения нового Узбекистана с учетом перспектив социально-экономического развития республики, достижений науки и техники, всего комплекса проблем, связанных с научным обеспечением целей, сущности, методов, средств и организационных форм образования. Кроме того, развитие перспектив важнейших фундаментальных и прикладных исследований в системе образования с учетом национально-культурных и традиционных особенностей, нашего духовно-нравственного и научного наследия, общечеловеческих ценностей. Методика преподавания истории в системе образования охватывает приобретение учащимися исторических знаний, исходя из этого содержание, цель и методы организации изучения истории. Основная цель исторического образования в высшей школе заключается в том, что «наиболее фундаментальной проблемой изучения истории в нашей стране является историческая действительность и исторические источники, которые играют важнейшую роль в определении теории и методологии науки. Известный ученый А. Тойнби в своей работе «Историческое развитие» утверждает, что «истинным творцом истории является божественная сила». [3:11-12].

Исторические процессы проявляются по своим законам. «Исторические реалии – это основания, которые реально существуют и имеют место в пределах определенного пространства и времени, и их содержание не зависит от их интерпретации или толкования». [4:23].

Мы знаем, что в XX веке, то есть в советский колониальный период, под влиянием коммунистической идеологии возобладал формативный подход к освещению нашей национальной истории. Многие реалии нашей национальной истории были фальсифицированы. Наша основная история была скрыта от глаз общественности. Например, мы можем наблюдать, что рекомендации историка Рамеева А. Темура по изучению истории периода основывались на поверхностном отображении качеств личности Сахибкирана, его государственного деятеля, известного полководца. Следует отметить, что, благодаря нашей независимости, перед нашими историками поставлено восстановление нашей подлинной истории, выяснение изначальной правды. Первый Президент Ислам Каримов сказал: «Нам необходимо переосмыслить эпоху Амира Темура. Ведь когда я читаю уставы Амира Темура, мне кажется, что я ответил на великие вопросы современности. Поэтому стратегию нужно продумывать очень тщательно. «Возможно, нам нужно использовать наследие наших предков для разработки собственной стратегии». [5:218].

На практике личность Амира Темура была изучена учеными и восстановлена историческая правда. За годы независимости были опубликованы такие научные труды, как Форест, Мексика и «Жизнь Тимура Великого» Пирондини, Сильвестра де Саси и «Переписка Тимура с Карлом VI и Генрихом IV» Хингтона. Знаменитый английский драматург Кристофер Марло (XVI) вывел на английскую сцену образ Сахибкирана Амира Темура. Российские ученые В. В. Бартольд, Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, английский ученый Хильда Хакетт «Фатих Темур», исследование немецкого ученого Ганса Роберта Ремера «Источники тимуридского периода», американского ученого Беатрис Манц «Возвышение государства Тимура» и «Тимурид» Джона Вуда Династия. История Тимура и Тимуридов изучается в престижных мировых университетах Оксфорда, Англии, Калифорнии, Сиэтла, Гарварда и Нью-Йорка. Поэтому, исходя из исторической действительности, было бы целесообразно научить школьников гуманизировать, демократизировать и интегрировать историю Родины. Русский писатель, методист М.Т.Студеникин «Новаторство в изучении истории. Идея кодирования знаний» пишет: «Открытие и применение новых методов в образовании в последние годы называется инновациями, а

авторов, которые изобретают такие новые методы, называют учителями-новаторами». [6:195]. Однако, как бы вы ни называли тот или иной метод в воспитании, свою роль и эффективность в реальной педагогической жизни он показывает только на практике. Мы стараемся выявить множество методических рекомендаций и предложений по комплексному подходу к преподаванию каждого предмета при комплексном подходе к учебному процессу, научно и методологически. Независимо от того, какой это предмет, мы достигнем высокой цели, подойдя к текущим глобальным проблемам, факторам, которые их создают, с точки зрения причинно-следственной диалектики, и дать учащимся четкое понимание темы, принимая во внимание как логическую связь насколько это возможно. Поэтому необходимость развития системы образования, коренного улучшения материально-технической базы средних и высших учебных заведений, качества научных и образовательных процессов считается актуальной задачей. В частности, важно с удовлетворением отметить реформы в процессе высшего образования, которые стали ориентироваться на социально-гуманитарные науки. Проводятся реформы по формированию у молодежи здорового мировоззрения. В частности, Президент Узбекистана Ш.М.Мирзиёев на совещании «О мерах по повышению эффективности духовно-просветительской работы», состоявшемся 19 января 2021 года, еще раз подчеркнул необходимость уделять серьезное внимание воспитанию молодежи. Поэтому воспитание подрастающего поколения в духе нашей национальной идеи – непрерывный и последовательный воспитательный процесс. Меняющийся глобальный идеологический ландшафт также требует совершенствования национальных идеологических стилей и подходов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Особенно в современном сложном и меняющемся мире, где темп жизни ускоряется небывалыми темпами, здоровое мировоззрение, чувство гражданского долга и уважение к стране и ее народу необходимы нашей молодежи. Таким образом, чтобы усердно обучать подрастающее поколение законам исторического развития, целенаправленному использованию исторических свидетельств, каждый воспитатель должен уметь в полной мере передать подрастающему поколению продукт своего жизненного понимания, умения и точного исторического знания научной педагогика.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Выступление Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева на торжественной церемонии, посвященной Дню учителей и тренеров. 30.10.2021. Газета «Народное слово».
2. Каримов И.А. Без исторической памяти нет будущего. - Т.: "Шарк". 1998.
3. Тойнби А. Постигание истории. – М.: 1994.
4. Барг М.А. Эпоха и идеи: становление историзма. – М.: 1987.
5. Каримов И.А. Узбекистан: независимость, экономика, политика, идеология. - Т.: «Узбекистан», 1993.
6. Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе. – М.: Гуманитарный издательский центр «ВЛАДОС», 2004 г.
7. G.A.Ochilova. “Philosophical analysis of the development of social consciousness”, “PalArch’s Journal of Archaeology of Egypt/ Egyptology” PJAEE, 17 (7) (2020)<https://www.palarch.nl/index.php/jae/article/view/2706/2637>
<https://www.scopus.com/sourceid/21100286805>
8. Очилова Г.А Проблемы воспитания детей и социальная среда. Вестник науки» № 11 (32) том 5 ноябрь 2020 г. сайт: www.открытая-наука.рф; www.вестник-науки.рф eLibrary.ru: https://elibrary.ru/title_about.asp?id=67626
9. Очилова Г.А. Махманазаров Қ. «Аксиологическая проблема философии: чувство признательности и никчемности». Проблемы науки №3(62) 2021 г. расположение статьи в архиве журнала: <https://scienceproblems.ru/scientific-articles/o-nauchnyh-zhurnalakh/2016-12-17-16-48-55>
10. Курбонова, М. Б., & Мамасалиев, М. М. (2020). СТРУКТУРА СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА МОЛОДЕЖНОГО СООБЩЕСТВА. In *ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ: ПОТЕНЦИАЛ НАУКИ И СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ* (pp. 210-213).
11. Мамасалиев, М. М., & Нематов, Д. С. (2019). ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (4-4), 70-72.
12. Очилова, Н. Р., Мамасалиев, М. М., & Астанов, А. Р. (2020). ВНИМАНИЕ ВОСПИТАНИЮ ГАРМОНИЧНО РАЗВИТОГО МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ. *International Independent Scientific Journal*, (14-2), 18-20.
13. Mamasaliev, M. M., & Elboeva, S. B. (2019). RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL DOCTRINES OF SARVEPALLI RADHAKRISHNAN. *Theoretical & Applied Science*, (11), 339-342.

-
14. Turaeva, Sanobar Khalimovna (2021). THE PROBLEMS OF SOCIAL AND ETHNIC CONFLICTS. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (4), 1532-1536.
 15. Очилова Нигора Рузимуратовна, & Мамасалиев Мирзоулуг Мирсаидович (2021). ХАРАКТЕРИСТИКИ ВОСТОЧНОЙ И ЗАПАДНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. Проблемы науки, (3 (62)), 43-46.
 16. Mamasaliyev, Mirzoulug' Mirsaidovich (2021). THE STATE OF SAHIBQIRAN AMIR TEMUR PHILOSOPHICAL AND ETHICAL ISSUES IN MANAGEMENT. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (8), 456-462.
 17. Mamasaliyev Mirzoulug' Mirsaidovich, & Elboyeva Shaxnoza Buriniyozovna (2021). OLIY TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH MASALALARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (3), 100-404.
 18. Мамасалиев, М. М. (2022). ЭПОХА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ АМИРА ТЕМУРА: ФИЛОСОФСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ. In *РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ* (pp. 161-165).

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ФИЛОСОФИИ АЗИЗУДИНА НАСАФИ

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-2-597-602>

Бўриев Исроил Исмоилович

Преподаватель Каршинского инженерно-экономического института

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию научного творчества одного из великих мыслителей Кашкадарьи Азизиддина Насафий. На основе анализа известных произведений ученого, занимающих особое место в истории суфийского учения освещены взгляды ученого на мусульманскую мистику.

Ключевые слова: Суфизм, мир большой, мир малый, мир скрытный, мир свидетельств, сущность, материальный мир, идеальный мир.

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the scientific work of one of the great thinkers in Kashkadarya region of Uzbekistan Aziziddin Nasafi. Based on the analysis of the scientist's famous works occupying a special place in the history of Sufi teachings, the scientist's views on Muslim mysticism are highlighted.

Keywords: Sufism, world big, world small, world secretive, world of evidence, essence, material world, ideal world.

АННОТАЦИЯ

Мақола қашқадарёлик буюк мутафаккирлардан бири Азизиддин Насафийнинг илмий ижоди тадқиқига бағишланган. Тасаввуф таълимоти тарихида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаган комил инсон таҳлили асосида олимнинг суфийёна қараишлари ёритилди.

Таянч сўзлар: Тасаввуф, олами кубро, олами суғро, олами гайб, олами шухуд, зот, мулк, малакут.

ВВЕДЕНИЕ

Азизуддин Насафи является одним из ярких, но, к сожалению, малоизученных представителей суфизма (суфийской философии) XIII в. Его философское наследие имеет энциклопедический характер, потому что в нем обобщаются существовавшие в тот период различные философские идеи. Философия Азизудина Насафи многогранна. В его произведениях исследуются проблемы онтологии, гносеологии, этики и эстетики. Однако особое место в его философском наследии занимает проблемы человека и его сущности и существования. Для Азизудина Насафи характерно то, что онтологические и гносеологические вопросы он решает с позиции антропологического видения проблемы. Общеизвестно

о, что проблема человека является одной из центральных и коренных проблем философии и религиознофилософских течений. В настоящее время эта проблема особенно актуализировалась в связи с возникшими и постоянно возникающими глобальными проблемами, общежития и человеческих взаимоотношений в целом. Отсюда исследование философии Азизуддина Насафи представляется весьма актуальным и злободневным. С другой стороны, она органически связана с общечеловеческими ценностями, присущими практически всем народам мира, которые ныне в трудных, порою трагических условиях, стараются определить свои исторические перспективы. Однако последние невозможно осуществить без творческого освоения мирового гуманистического наследия. Насафи верит в могущество человеческого разума, мощь науки, проповедует идеи прогресса, для достижения которого по его утверждению необходимо развитие естественно научного и философского знания. Исходя из вышеизложенного, автор констатирует, что актуальность диссертационного исследования заключается в том, что философское учение Азизуддина Насафи не потеряло своего значения до сегодняшнего дня и поэтому требует более глубокого и системного анализа. Насафи, обобщив в своих произведениях интеллектуальные средневековые идеи, наряду с антропологическим видением проблемы попытался также рассмотреть проблему человека с точки зрения суфийской философии. Последнее придает его мировоззрению особую специфику.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Конечно, проблема совершенного человека (инсони комил), которая является объектом размышления представителей суфизма, рассматривалась в трудах многих мусульманских мыслителей. В литературе по исламу традиционно считается, что концепция совершенного человека впервые разрабатывалась в творчестве великого учителя шейха Ал-Араби. Его дело продолжил его ученик ал-Джили. Идею «инсони комил» развивал и ал-Газзали. Свое понимание «совершенного человека» изложил и Дж.Руми. При всем том антропологические идеи Азизуддина Насафи во многом обогатили то, что уже было разработано в этом аспекте великими философами и богословами, и заложили новые основы для развития идей о человеке и его роли в бытии. Доказательством тому тот факт, что Насафи свое видение проблемы человека изложил в 22-х трактатах, объединенных в одну книгу под названием «Совершенный человек». Её объем составил 500 страниц. Насафи был средневековым ученым а в ту эпоху все политические и социально-экономические стороны жизни общества строго подчинялись каноном ислама, тем не менее мыслитель попытался дать рациональное объяснение возникновению и развития вселенной. Важность научного анализа мировоззрения Азизуддина Насафи заключается также в том, что этот философ стреми

лся объяснить человеку, как ему освободиться от всего того, что его ограничивает и становится причиной его несчастья и ограниченности. В связи с этим, можно утверждать, что идеи Азизуддина Насафи могут быть взяты на вооружение современным таджикским обществом, переживающим сейчас духовный кризис и определяющим пути своего морального, нравственного возрождения. Вышесказанные утверждения свидетельствуют об актуальности и своевременности исследования данной диссертационной темы.

Первые исторические сведения об Азизуддине Насафи встречаются в трактате «Риёз-улорифин», которая не лишена некоторых неточностей и законченности.

Азизуддин Насафи был одним из первых восточных мыслителей, которые стали известны в Европе. Еще в 1625 г. его произведения были переведены на латинский язык. Первым европейцем, который исследовал произведения Азизуддина Насафи, был француз Е.Палмер. Затем другой французский исследователь - Мериджон Моле написал введение к книге Насафи «Инсони комил» («Совершенный человек»), где привел некоторые сведения об Азизуддине Насафи и его наследии. Из иранских исследователей об Азизуддине Насафи писал Абулхусайн Зарринкуб в работе «Джустуджу дар тасаввуфи Эрон».3 (Исследование по иранскому суфизму), а также Сайд Зиёуддин Дехшахри - в своём вступлении к книге «Катф-ул-хакоик» («Открытие истины»)

В 1987 г. по инициативе таджикского ученого Рустама Шукурова на русский язык было переведено произведение Азизуддина Насафи «Зубдат-ул-хакоик», которое вошло в книгу «Суфизм в контексте мусульманской культуры» Е.Э.Бертельса. К сожалению, в таджикской научной и литературной среде, особенно в исследованиях учёных советской эпохи, произведения Насафи остались вне поля зрения. После обретения Таджикистаном независимости, изучение философии средневековья активизировалось. При этом ученые попытались исключить из своих исследований всякую идеологизированность. Появились новые философские работы, в которых имелись упоминания и об Азизуддине Насафи. Так, таджикские философы А.Мухаммадходжаев, И.Зиёев и М.Т.Мухаммаджанова на основе кабульских копий рукописей Азизуддина

Насафи в своих исследованиях приводят некоторые ссылки на произведения этого мыслителя. Этим и исчерпываются исследования о творчестве мыслителя Азизуддина Насафи - отмечается, что XIV-XV вв. считаются весьма важным периодом в истории Мавераннахра и Хорасана. Это было время разрушительного нашествия на этот регион монголов, которое началось в 1220 г. В этот период государством правила династия Хорезмшахов (1070 - 1220), а столицей государства был город Ургандж. Государство Хорезмшахов распалось из-за резкого снижения авторитета Мухаммада Хорезмшаха.

Бесчисленные орды монголов под руководством Чингизхана ворвались в пределы государства предков таджиков с намерением безжалостного уничтожения населения и грабежа его имущества. Монгольское нашествие не только уничтожило государство Хорезмшаха, но и нанесло невосполнимый ущерб хозяйству и культуре народов Мавераннахра и Хорасана. Персидско-таджикский летописец, автор «Таърихи гузида» Хамидулло Муставфии Казвинк так писал о страшных последствиях монгольской оккупации: «Чингизхан послал Тулихана, чтобы уничтожить Хорасан. Переправился через реку Джейхун (Аму), вошёл в страну Хорасан и занял все иранские земли. А затем совершил массовую казнь, какой никогда не было в истории. Какие бы трагедии в истории впоследствии не происходили, они не могут сравниться с тем, что было тогда произошло. Спросил и у одного мудреца о нашествии монголов, он ответил: пришли, убили, ушли и унесли». Многие представители науки и культуры были вынуждены эмигрировать в другие страны. Так, семейство Джалолиддина Балхи эмигрировало в Рум, Мухаммад Авфии Бухори - в Индию, а Шамс Кайси Рози - в Шираз. Следует отметить, что Азизуддин Насафи в эту страшную эпоху также был вынужден скитаться, он на себе испытал бесчинства и безжалостное отношение монгольских захватчиков к местному населению. И все же, несмотря на многочисленные убийства и грабежи, безжалостность монгольских захватчиков, в это смутное время наука и культура не только не исчезли, но даже продолжали развиваться. В этот период свою творческую деятельность активизировали Мухаммад Аттор, Омар Хайям, Насириддин Туей и др. Научные и культурные традиции известных мыслителей продолжились и после нашествия орд монголов. Азизуддин Насафи, обратился к содержанию его произведений. В 680 г.х. в своей книге «Кашф-ул-хакоик» Азизуддин Насафи пишет о том, что ему однажды приснился Пророк Мухаммад. К тому времени были написаны 8 глав упомянутой книги. Причину же задержки продолжения работы в этом направлении он объясняет следующим образом: «Знай, что в первом (джимоди-юлаввал) месяце 680 года хиджры я был в области Форс в городе Абркух. Как минула половина десятой ночи. Ваш покорный слуга (т.е. я), сидя перед лампой (свечой), что-то писал и заснул. Во сне видел своего отца, который вошел в дверь. Встал, поздоровался. Ответил и сказал, что Пророк с Шейхом Абуабдуллохом и Шейхом Саъдиддином Хамуви (царство ему небесное) в пятничной мечети Абаркуха сидел и спрашивал тебя. Я вместе с отцом пошел в мечеть, увидел Пророка, поздоровался и сел. Затем Пророк сказал, что Шейх Саъдиддин Хамуви рассказывал ему про меня, и его мысли о тебе были добрыми». Его слова были о том, что собрал в 500 главах книга. Азизуддин все это собрал в десяти книгах. И как я не стремился скрыть смысл этих книг, пытался быть откровенным. Думал, что вдруг кто-то ем

у навредит. Тогда Посланник сказал: «О, Шейх, будь спокоен, он находится под защитой Бога, и скажи Азизуддину, чтобы он не распространял эту книгу. И теперь говорю тебе, что пока не пройдет 700 лет со дня моей смерти, эту книгу не распространю среди народа, и по истечении 700 лет в большинстве медресе большая часть учеников будет уделять внимание этой книге и её будут изучать». Тогда я сказал: «О, Посланник Бога! Некоторые переписали эту книгу и унесли в разные страны. На это (Посланник) ответил: что ушло, то ушло, придержи остальные». Из содержания данного рассказа можно сделать вывод, что Азизуддин Насафи (по предупреждению Посланника Аллаха о том, что остальные экземпляры книги не должны распространяться 700 лет со дня его смерти), возможно, умер до 700 г.х. Другим фактом, свидетельствующим о времени жизни Азизуддина Насафи, является то, что он в заключении своей четвертой книги «Алинсон-ул-комил» так говорит о дате написания своей четвертой книги: «Эти четыре книги (имеются в виду четыре книги «Алинсон-ул-комил» - И. Ш.) я собрал и написал в четырёх областях. Первую книгу - во время ситтун и ситтуниа (т.е. в 660 г.х.) в городе Бухаре, вторую книгу - в Хорасане в городе Бахрабад, у гробницы Шайхул-машоих Саъдиддина Хумаи. Третью книгу написал в городе Кирмане, и четвертую книгу - в городе Ширазе, у гробницы Шайхулмашоиха Абдуллохи Хафифа в 680 г.х.» Отсюда следует, что Азизуддин Насафи свои четыре книги «Алинсон-ул-комил» написал в течение 20 лет. Остальные его произведения предположительно написаны раньше или одновременно с этими книгами. Эта мысль частично доказывается на основе указания самого Азизуддина Насафи в книге «Максад-ул-аксо»: «Достаточно этих 80 лет, я познал все, и в это время везде, где увидел кого-нибудь из бдительных, стремился познать самого себя». Если при написании этой книги Азизу Насафи было более 80 лет, то становится ясно, что это произведение было последним и, согласно его же высказываниям, было «самой далёкой его целью». Следовательно, книга была завершена в конце 90-х годов VII в.х. Если основываться на приведенных выше фактах, то период жизни Азизуддина Насафи соответствует приблизительно 607 (610) г. 695 (698) Г.Х., умер он в Хорасане. Таким образом, жизнь и деятельность Азиза Насафи соответствуют тому историческому периоду, когда народы Средней Азии переживали самые трудные времена, - нашествие монголотатарской орды.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Угнетение и воля в природе человека с точки зрения Азизуддина Насафи // Вестник Национального университета, Душанбе, 2006, №6, С. 122-126. (На тадж. яз.)

2. Проблема сущности человека в наследии Азиза Насафи // Известия АН Республики Таджикистан. Отделение общественных наук. 2010. №2.-С. 61-64.
3. Проблема природы человека в произведениях Азиза Насафи // Вестник Таджикского национального университета. Серия гуманитарных наук. Душанбе, 2010. №2 (58). С. 166-171 (На тадж. яз.).
4. Проблема познания свободы с точки зрения Азизуддина Насафи // Единство. Государство. Президент. Выпуск 10. Душанбе - 2010. С. 241-246.
5. Проблема вечного возвращения в учении Азизиддина Насафи // Материалы международной научно-практической конференции (30,3 Октября и 1-ноября) на тему «Подготовка научных кадров и специалистов новой формации в свете инновационного развития государств». Душанбе-2010. с.10-15.

ПОНЯТИЯ И ВИДЫ МОШЕННИЧЕСТВА

Старший лейтенант Алимова Рената Равильевна

Инспектор профилактики Управления по обеспечению безопасного
туризма ГУВД г.Ташкента

АННОТАЦИЯ

В статье изучены основные моменты мошенничества и его виды в Узбекистане. Обозначены нормативно-правовые основы законодательства уголовной ответственности преступлений. Рассмотрены меры, принимаемые государством для пресечения данного деяния. Изучен вопрос об актуальности данной проблемы и меры по безопасности граждан. Приводится мировой опыт по решению данной глобальной проблемы

Ключевые слова: Мошенничество и его виды. Уголовная ответственность. Правовая характеристика мошенничества. Борьба с преступностью. Безопасный город. Нормативно-правовая база. Государственная политика. Концепция безопасности. Постановление” О Судебной практике по делам о мошенничестве. Мировой опыт.

ABSTRACT

The article studied the main points of fraud and its types in Uzbekistan. The normative-legal bases of the legislation of criminal responsibility of crimes are designated. The measures taken by the state to prevent this act are considered. The question of the relevance of this problem and measures for the safety of citizens was studied. World experience in solving this global problem is given.

Keywords: Fraud and its types. Criminal responsibility. Legal description of fraud. The fight against crime. Safe city. Legal framework. Public policy. Security concept. Decree” On Judicial Practice in Cases of Fraud. World experience.

ВВЕДЕНИЕ

«Истинно ловкие люди всю жизнь делают вид, что гнушаются хитростью, а на самом деле они просто приберегают ее для исключительных случаев, обещающих исключительную выгоду».

Ф. Ларошфуко

Мошенничество зародилось в отношениях товарообмена, где злоумышленник мог рассчитывать на максимальное извлечение выгоды для

себя. Вместе с ростом и развитием нашего государства росло и количество преступлений мошеннической направленности. Конечно же, правительство старалось реагировать на новые явления и предпринимать меры, направленные на борьбу с подобными деяниями. Увеличение количества норм, предусматривающих ответственность за преступления мошеннической направленности, может свидетельствовать об уровне распространенности и общественной опасности.

На сегодняшний день актуальность противодействия настоящему деянию несколько не уменьшилась, а наоборот, только увеличилась. Быстрые темпы развития экономики государства, института собственности, увеличение количества договорных отношений, конечно же, не оставили мошенников равнодушными. В связи с чем, привело к появлению новых видов мошенничества, позволяющие обмануть и присвоить денежные средства граждан. Сегодня используется множество разнообразных высокотехнологичных устройств – пластиковых карт, мобильных телефонов и компьютеров. Постоянно появляются новые модели, программы и сервисы.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В связи с чем, было принято Постановление Президента Республики Узбекистан № 4024 от 21 ноября 2018 года «О мерах по совершенствованию системы контроля за внедрением информационных технологий и коммуникаций, организации и их защиты».

Так как, внедрение в Узбекистане современных информационно-коммуникационных систем в сфере государственного и общественного управления привело к мошенническим действиям, и сталкиваются с этим чуть ли не каждый второй житель. Наивно предполагать, что жертвами этих злоумышленников становятся только пожилые люди, это далеко не так. На удочку криминальных элементов может попасть абсолютно каждый.

В связи с чем, появляются новые виды мошенничества. Согласно статье 168 Уголовного кодекса Узбекистана, мошенничество – это завладение чужим имуществом или правом на чужое имущество путём обмана или злоупотребления доверием. Отличие мошенничества от других имущественных преступлений заключается в том, что при мошенничестве потерпевшие отдают мошеннику своё имущество и право на имущество по собственному желанию.

В статье 168 Уголовного кодекса мошенничество разделено на 5 частей. В 4 частях указано, при каких случаях применяется отягчающая квалификация. В

пятой части изложены смягчающие обстоятельства. То есть, если после совершения преступления причинённый ущерб полностью возмещён, в отношении обвиняемого, подозреваемого или подсудимого может не применяться наказание в виде лишения свободы.

В настоящее время, под современное определение «мошенничество» попадают многие незаконные действия в самых различных сферах, в том числе и в сфере банковской деятельности, сотовой связи и современных информационных технологий. Несмотря на различия в технологии, все эти действия объединяет ряд общих признаков:

- Обманные действия;
- Злоупотребление доверием;
- Умышленное искажение фактов или умолчание;
- Хищение чужой собственности;
- Незаконное приобретение прав на чужую собственность;

В большинстве случаев жертва мошенничества самостоятельно и добровольно передает преступникам свою собственность или права на нее.

К примеру, мошеннические действия в банках можно условно разделить на несколько групп:

Мошенничество при кредитовании – зачисление сумм, предназначенных для погашения долга на другие счета, оформление кредитов на несуществующих заемщиков, оформление кредитов без ведома клиентов;

Мошенничество при расчетно-кассовом обслуживании – несанкционированный списание сумм со счета, подмена купюр фальшивыми, вытягивание банкнот из пересчитанной пачки;

Мошенничество с депозитами – изъятие внесенных средств, преуменьшение сумм в документах, списание средств без ведома клиента.

Большинство банковских махинаций осуществляются в филиалах и отделениях банков, где меньше контроля, а не в крупных головных офисах. В таких условиях сотрудников меньше, но они вовлечены в большее количество бизнес-процессов, что открывает более широкие возможности для незаконной деятельности.

В связи с активным ростом рынка электронных платежей и онлайн-шопинга развиваются и новые современные формы **мошенничества с использованием информационных технологий**. Самыми распространенными видами мошенничества в интернете являются следующие махинации:

Фишинг – кража персональных данных (пароля, логина) с целью похищения средств с банковской карты. В основном для фишинга используют почтовую рассылку, содержащую ссылку на фальшивые сайты;

Мошенничество через электронную почту – так называемые «нигерийские письма». Они содержат в себе красивую легенду о наследстве от мифического родственника и просьбу перевести деньги на счет для получения оплаты услуг адвоката или выплаты комиссии;

Махинации с интернет-кошельками – чаще всего в таких случаях покупатель переводит предоплату продавцу на интернет-кошелек, но в итоге не получает ни товара, ни денег.

Мошенничество при помощи сотовой связи можно условно разделить на две группы. К первой следует отнести снятие денег непосредственно со счета владельца номера без его ведома. Такими махинациями могут заниматься как сами сотовые операторы, так и не имеющие отношения к их компаниям мошенники. Во вторую группу мошенничеств можно отнести случаи, в которых абонент сам перечисляет деньги на указанный счет, либо отдает их прямо в руки или оставляет в указанном мошенниками месте. В таких аферах сотовая связь выступает лишь в качестве инструмента инсценировки. Например, разыгрывается звонок близкого родственника, попавшего в беду и срочно нуждающегося в деньгах.

Мошенничество с деньгами – это одна из самых обширных и всеобъемлющих групп, ведь практически любое мошенничество, так или иначе, подразумевает незаконное овладение чужими денежными средствами. Однако можно выделить несколько способов мошенничества, связанных косвенно или непосредственно с наличными купюрами. Эти способы могут практиковаться в магазинах, ларьках, обменных пунктах. Самым простым и распространенным является мошенничество путем замены настоящих купюр в пачке на фальшивые (в основном, сверху и снизу – настоящие, посередине – фальшивые или обычная бумага). Также практикуется «недостача» - из уже пересчитанной пачки купюр вытягивается несколько банкнот. Мошенничество может производиться также с помощью банкомата при попытке снять наличность, на котором устанавливается датчик, считывающий персональные данные.

«Ассортимент» разнообразных махинаций в наши дни существенно расширился, в основном благодаря приходу в повседневную жизнь современных технологий – таких, как интернет, сотовая связь, онлайн-шоппинг и банкинг. Однако традиционные виды мошенничеств также до сих пор

развиваются. Среди них можно назвать уличных мошенников, предлагающих купить драгоценные изделия, подставных лиц, устраивающих аварии и предлагающих договориться на месте. Одним из самых крупных и вовлекающих одновременно большое количество человек видом аферы является финансовая пирамида.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Все самые распространенные виды мошенничества были приведены выше, и они объединяются одним общим знаменателем – они осуществляются с учетом психологии потенциальных жертв аферистов. Аферы продумываются до мельчайших деталей и способны обмануть бдительность даже самых осторожных и внимательных людей. Именно поэтому необходимо помнить о том, что персональные данные, такие, как пароль, логин, номер банковского счета, кодовое слово, CVV2-код на банковской карте нельзя передавать в третьи руки.

REFERENCES

1. Конституция Республики Узбекистан.
2. Постановление Пленума Верховного суда Республики Узбекистан «О судебной практике по делам о мошенничестве» от 11.10.2017 года № 35.
3. Уголовный Кодекс Республики Узбекистан.
4. Закон Республики Узбекистан, «О профилактике правонарушений» от 14.05.2014 г. № ЗРУ-371
5. Постановлением Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы профилактики правонарушений и борьбы с преступностью» от 14 марта 2017 года № 2833.
6. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию системы контроля за внедрением информационных технологий и коммуникаций, организации их защиты» от 21.11.2018 г. № 4024
7. Курс уголовного права Республики Узбекистан. Рустамбаев М.Х. Общая часть. Том 1. 2009.
8. Н.А.Егорова, Н.Н. Бугера, В.А. Волколупова, «Специальные виды мошенничества: проблемы квалификации».
9. <https://xs.uz/ru/post/i-esche-raz-o-bditelnosti-kak-ne-popastsya-na-udochku-moshennikov> Народное слово. О бдительности мошенничества.

SOTSIAL INTELEKT VA UNING INSON HAYOTIDAGI O'RNI

Majidov Jasur Baxtiyarovich

Jizzax davlat pedagogika instituti - Umumiy psixologiya kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sotsial intellekt tushunchasi, uning inson hayotidagi o'rni, vazifalari hamda ijtimoiy adaptatsiya jarayonidagi o'rni haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: sotsial intellekt, xulq-atvor, emosional holatlar, ijtimoiy adaptatsiya, verbal qobiliyat, nonverbal qobiliyat.

SOCIAL INTELLIGENCE AND ITS PLACE IN HUMAN LIFE

ABSTRACT

This article discusses the concept of social intelligence, its role in human life, its functions and its role in the process of social adaptation.

Keywords: social intelligence, behavior, emotional states, social adaptation, verbal ability, nonverbal ability.

СОЦИАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЕГО МЕСТО В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается понятие социального интеллекта, его роль в жизни человека, его функции и роль в процессе социальной адаптации.

Ключевые слова: социальный интеллект, поведение, эмоциональные состояния, социальная адаптация, вербальные способности, невербальные способности.

KIRISH

Bugungi globallashuv jarayonida informatsiya oqimining haddan tashqari ortib borishi, urbanizatsiya jarayonlarining tobora jadallashishi, integratsiyaning kuchayib borishi har bir insondan mavjud sharoitlarga moslashishda ruhiy egiluvchanlikni talab qilmoqda. Inson jamiyatda yashar ekan jamiyat ichiga singib boraveradi. Bu uzoq davom etadigan jarayon hisoblanib, insonning psixologik pozitsiyasi ham ayni jarayon bilan muvofiqlashadi. Bunda shaxs intellektining rivojlanish darajasi, uning aqliy imkoniyatlari regulatori, ahloqiy jihatlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Psixologiyada intellektga berilgan ta'rif xilma-xil. Eng ko'p tarqalgani bu fransuz olimi Jan Piaje ta'rifi. U ko'p yillik tadqiqotlardan kelib chiqib, intellektni

insonning masalalar yecha olish qobiliyati, degan xulosaga kelgan. Haqiqatan ham intellekti bor kishi qiyin va murakkab vaziyatlardan yengil va silliq chiqib keta oladi. Hayot kishilar oldiga ko'plab to'siqlar qo'yadi. Ular madaniy, ma'naviy, ijtimoiy, ilmiy va boshqa turda bo'lishi mumkin. Har kim bu to'siqlarni, har xil darajada, past-balandligiga qarab, har xil «kuch» sarflab yengadi. Yutib chiqqan, muvaffaq inson, shubhasiz aqlliyoq, fahm-farosati balandroq kishidir. Boshqacha qilib aytsak intellekt bu insonning umumiy aqliy zakovati.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekchada aql deb, aynan tushunchalar hosil qila olish yoki masalalar yecha olish qobiliyatiga aytiladi. Murakkab hayotiy yoki ilmiy masalani ko'p kuch sarflamay, yengil, qisqa usulda yecha olgan, muvaffaqiyatga erishgan kishiga biz aqlli deymiz. Bu odam hayotda ko'proq yutadi, yuqori saviyada hayot tarzini kechira oladi [1].

Bugungi kunda jamiyatda insonning ma'naviyat bilan sug'orilgan intellektual xususiyatlari har qachongidanda ko'proq qadrlana boshlandi. Bu xususiyat o'z navbatida insondan jamiyat rivojiga hissa qo'shadigan yaratuvchanlik hamda tarbiyaviylikka asoslangan shaxs sifatlarining qadri ortib borayotganligi bilan izohlash mumkin. Ijtimoiy persepsiya (Dj.Bruner,1947), ya'ni insonning-inson tomonidan idrok etilishi ko'p jihatdan sotsial intellekti darajasiga bog'liqdir. Ijtimoiy munosabatlarning tarkibiy qismida shaxsning guruhga, jamiyatga ijtimoiy adaptatsiyasi uning sotsial intellektiga bog'liq bo'lib qolmoqda[5].

Individual intellekt ijod etadi, yaratadi, sotsial intellekt yaratilgan ma'naviy qadriyatni ko'paytiradi, tarqatadi, ishlab chiqaradi va hayotga tatbiq etadi, ijtimoiy boshqarish va nazorat qilish ishlarini amalga oshiradi. Bularni intellektni o'zi qilmaydi, balki intellekga ega bo'lgan inson va guruhlar amalga oshiradi. Ijtimoiy intellekt aslida ijtimoiy subyektni hislatidir.

Intellektlar majmuasi ma'lum ijtimoiy tabaqalardan hosil bo'ladi: olimlar, ijodkorlar, muxandislar, boshqaruvchilar va hako'zolar. Bular noosferani ijodkor qatlamini tashkil qiladi. Sotsial intellektni ifoda qilish uchun oxirgi vaqtlarda «ijtimoiy kognitiologiya» tushunchasidan keng foydalanmoqdalar. Sotsial intellekt – bu insonning kechinmalari, niyati va emosional holatlarini so'zlari va xatti-harakatlari orqali tushunish qobiliyati. Sotsial intellekt – shuningdek, insonning shaxslararo munosabat natijalarini oldinda ko'ra olish xususiyati hamdir. Ijtimoiy intellekt insonlar haqida tez mulohazalab, ularning xatti-harakatlari yuzasidan tezkor munosabat bildirga olish qobiliyati bilan ham bog'liq. Bu «ijtimoiy

inoyat etilgan» xususiyat bo‘lib, ijtimoiy munosabatlarga moslashishni ta’minlash uchun insonlar bilan munosabatni tekis ketishini ta’minlaydi[2, b.69].

“Sotsial intellekt” tushunchasini birinchi marta 1920 yilda E.Torndayk psixologiya fanida qo‘llagan. U bu tushuncha yordamida shaxslararo munosabatlarni oldindan ko‘ra bilishlikni tasvirlaydi va uni insonlar o‘rtasidagi munosabatlarga davr nuqtai nazar bilan yondashishni qiyoslaydi. Intellektning quyidagi ikki turiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, abstrakt intellekt - bu abstrakt, verbal va matematik belgilarni tushunish va ularning yordami bilan turli aqliy harakatlarni amalga oshirish qobiliyatini bildiradi, ijtimoiy intellekt - odamlarni tushunish va ular bilan munosabatlarga kirishish qobiliyatidan iborat. Sotsial intellektni o‘lchashga mo‘ljallangan birinchi ishonchli testni yaratgan J.Gilford uni umumiy intellekt omilidan mustasno tarzda va eng avvalo xulq-atvorga oid axborotlarni tushunishi bilan bog‘liq bo‘lgan intellektual qobiliyatlar tizimi sifatida o‘rgangan.

Metodika muallifi Dj. Gilford ijtimoiy intellekt masalasiga umumiy intellektga bog‘liq bo‘lmagan, ammo xulq-atvor orqali ma’lumot olish bilan bog‘liq intellektual qobiliyatlar tizimi deb izohlagan. Gilfordning konsepsiyasiga ko‘ra ijtimoiy intellekt o‘zida 6 omilni birlashtirgan:

Xulq-atvor elementlarini bilish –xulq-atvordagi so‘z (verbal) va so‘zsiz (noverbal) mazmundagi xatti-harakatlarni ajrata olish qobiliyati.

Xulq-atvorni sinflarini bilish –xulq-atvor haqidagi ekpressiv yoki vaziyatli axborotlar oqimidagi umumiy xususiyatlarni anglash qobiliyati;

Xulq-atvor munosabatlarini bilish-munosabatlarni tushunish qobiliyati ;

Xulq-atvor tizimini bilish – odamlar o‘zaro ta’sirlashuvdagi yaxlit vaziyatlarning rivojlanish mohiyatini, ularning bu vaziyatlardagi xulq-atvor mazmunini tushunish qobiliyati;

Xulq-atvordagi o‘zgarishlarni bilish –har xil vaziyatlardagi kechayotgan xulq-atvor mazmunini o‘zgarishini tushunish qobiliyati;

Xulq-atvor natijalarining tushunish – mavjud axborotdan kelib chiqib, xulq-atvor oqibatlarini ko‘ra olish qobiliyati [2, b.70].

80-yillarda D.Kit tomonidan yaratilgan testlar axloqiy yoki odob bilan fikrlashni baholashga mo‘ljallangan edi.

M.Ford va M. Tisak intellektni baholashning negizida muammoli holatlarning to‘g‘ri yechimini topish yotishini ta’kidlaydilar. Ular ijtimoiy intellekt ijtimoiy axborotlarni qayta ishlash bilan bog‘liq bo‘lgan mental qobiliyatlarning aniq va mutanosib guruhini o‘z ichiga olishini ko‘rsata bildilar. Bu qobiliyat guruhi esa o‘z

oʻrnida “formal” tafakkur asosini tashkil qiluvchi va “akademik” intellekt testlari bilan tekshiriluvchi qobiliyatlardan tubdan farq qiladi.

R.Shternberg (1981) tadqiqotlar oʻtkazib, ijtimoiy intellekt tushunchasiga quyidagilar kirishini koʻrsatib oʻtgan:

1. Amaliy masalalarni hal qilish qobiliyati. Odam mantiqiy fikr yuritadi, muammoning barcha tomonlarini koʻra biladi, toʻgʻri yechimga kela oladi, zarur axborotlarning original manbalariga murojaat etadi, barcha dalillarni eshitadi.

2. Verbal qobiliyat. Aniq va ravon tilda gapiradi, oʻqiganini yaxshi tushunish, lugʻat boyligi kuchli va yaxshi, yozma nutqida muammolarga duch kelmaydi; odamlar bilan oson va samimiy muomalaga kirishadi va hokazo.

3. Ijtimoiy kompetentlik. Boshqa odamlar qanday boʻlsalar, shundayligicha qabul qiladi; uchrashuvlarga kechikmaydi; toʻgʻri xulosa va qarorlarga kela oladi; boshqalarning xohish va ehtiyojlarini seza biladi; qiziquvchan va hokazo. Ijtimoiy intellektni juda koʻp hollarda donolik deb biladilar.

E.Torndayk ijtimoiy intellektni oddiy intellektdan farqli deya taʼkidlagan. Koʻplab mualliflar ijtimoiy intellektni akademik va formal intellekt qobiliyatlaridan farq qiluvchi mental qobiliyatlarning mustaqil guruhi sifatida tavsiflaydilar.

Ijtimoiy intellektning funksiyalari quyidagilardan iborat:

- 1) Oʻzgaruvchan sharoitlarda adekvatlikni va moslashuvchanlikni taminlashi;
- 2) Taktik va strategik yoʻnalishlarda oʻzaro muvaffaqiyatli mutanosiblik dasturlari va rejalarini shakllanishi, joriy masalalarni hal qilish;
- 3) Shaxslararo munosabatlardagi voqealarni rejalashtirish va ularni rivojlanishini prognoz qilish;
- 4) Motivasion funksiya;
- 5) Ijtimoiy raqobatbardoshlikni kengaytirish;
- 6) Oʻz-oʻzini shakllantirish, oʻz-oʻzini anglash, oʻz-oʻziga saboq berish.

Ijtimoiy intellektning asosiy vazifalaridan biri uzoq muddatli oʻzaro munosabatlarni shakllantirishdir. Oʻzaro munosabatlarning darajasi va xarakterini tushungan holda kelajakda bir-biriga ijobiy taʼsir oʻtkazish va munosabatlarni mustahkamlashdan iboratdir.

Sotsial intellekt muayyan vaqt uchun asab-psixik holatni, ijtimoiy muhit omillarini va ijtimoiy munosabatlarning qanchalar muvaffaqiyatliligini aniqlaydi, shuningdek, uni energiya konsunerasiyasini talab qiluvchi, emosional zoʻriqish, stress noqulayliklari, favqulodda holatlarda hamda shaxs inqirozi holatlarida saqlash imkoniyatini beradi.

Sotsial intellektning favqulotda yuz beradigan inqirozlar, uzoq choʻziladigan stresslar, oʻz-oʻziga boʻlgan hurmatni tushunib yetishi holatlarida yordam beruvchi mobilizatsion funksiyasi juda muhim hisoblanadi. Ijtimoiy intellekt insonlar oʻrtasidagi munosabatlarda sodir boʻladigan hodisalarni prognoz qilish va ularga tayyor turish imkoniyatini beradi hamda psixologik zoʻriqishlarga boʻlgan bardoshni mustahkamlaydi.

XULOSA

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, bugungi kuchli globallashuv davrida axborot oqimi va iformatsion stresslar jarayonida hissiy-emotsional balansni saqlab turishda va insonning jamiyatga moslashib borishida sotsial intellektning oʻrni muhimdir.

REFERENCES

1. Б.Р.Қодиров. Иқтидорлилик ҳақида, Мактаб ва ҳаёт.1998-йил 3-сон
2. А.И.Расулов. Psixodiagnostika, Oʻquv-metodik qoʻllanma. Toshkent-2009
3. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления. Под ред А.М. Матюшкина. М., 1965
4. Ғозиев Э.Ғ. Талабаларни умумлаштириш усулларига ўргатиш ва уларнинг ақлий тараққиёти.- Т.:Ўқитувчи, 1983.
5. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностические методы исследования интеллекта. - Киев, 1985.
6. Маджидов, Д. Б., & Шарофиддинов, А. (2017). Социальный интеллект как совокупность способностей, обеспечивающих адаптацию личности в обществе. In *Актуальные вопросы современной психологии* (pp. 22-24).
7. Majidov, J. (2020). СПОРТДАГИ МУЛОҚОТ ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИК ҲОДИСА СИФАТИДА. *Журнал Педагогика и психологии в современном образовании*, (1).
8. Majidov, J. (2021). ВОПРОСЫ ГАРМОНИИ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ МОЛОДЕЖИ О СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ И УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНЬЮ. *Журнал Педагогика и психологии в современном образовании*, 1(1).
9. Majidov, J. (2021). НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ЧУВСТВА ОДИНОЧЕСТВА В ПОДРОСТКОВОМ ПЕРИОДЕ. *Журнал Педагогика и психологии в современном образовании*, 1(1). извлечено от <https://ppmedu.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/1375>

-
10. 9.Majidov, J. B. (2020). Some characteristics of relationships in football teams. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 1981-1988.
11. Majidov, J. (2021). KEKSALIK DAVRINING BIOLOGIK VA PSIXOLOGIK HUSUSIYATLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (2). извлечено от <https://ppmedu.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/3074>
12. Jasur Majidov, СВОЕОБРАЗНОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В СИСТЕМЕ “ТРЕНЕР-СПОРТСМЕН” В ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ФУТБОЛЬНЫХ КЛУБАХ, *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*: № 1 (2020): *Journal of Pedagogy and psychology in modern education*

TEKNOLOGIYA TA'LIM PRAKTIKUMI FANINI O'QITISHDA MULTIMEDIA VOSITALARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Muzaffarova Gulhayo Ikromovna

Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti
Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (Texnologik ta'lim)
mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada texnologiya ta'lim praktikumi fanining mazmun mohiyati, multimedia ta'lim vositalari haqida ma'lumot va texnologiya ta'lim praktikumi fanini o'qitishda multimedia vositalaridan foydalanish, ularning keng ko'lamli imkoniyatlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *Texnologiya ta'lim praktikumi, multimedia, multimedia vositalari, elektron darslik, proyektor, kompyuter, virtual laboratoriya.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается сущность предмета технологической практики, информация о мультимедийных средствах обучения и использовании мультимедийных средств в обучении предмету технологической практики, их широкий спектр возможностей.

Ключевые слова: *Технологический образовательный практикум, мультимедиа, мультимедийные средства, электронный учебник, проектор, компьютер, виртуальная лаборатория.*

ABSTRACT

The article discusses the essence of the subject of technology education practicum, information about multimedia teaching aids and the use of multimedia tools in teaching the subject of technology education practicum, their wide range of possibilities.

Keywords: *Technology education workshop, multimedia, multimedia tools, electronic textbook, projector, computer, virtual laboratory.*

KIRISH

Talabalarning ma'naviy dunyosini boyitish, borliqni idrok etishda uning yaxlitligi, takrorlanmasligi va uyg'unligini anglash, hayotiy tasavvurini amaliy faoliyatida ifodalash orqali tafakkurini o'stirish, ijodkorlikni rivojlantirish, innovatsion g'oyalarni yaratish hamda kundalik hayotga tatbiq etishga o'rgatish amaliy fanlar blok-moduli orqali amalga oshiriladi.

Texnologiya ta'lim praktikumi fani talabalarga yog'och, metallar va polimer materiallarining xususiyatlari to'g'risida boshlang'ich bilimlar, yog'ochdan buyumlar tayyorlashda rejalash, yo'nish, arralash, teshish, pardozlash ishlari, qo'l va elektr asboblarning tuzilishi, ishlashi, dastgohlar, elektr va mexanizatsiyalashtirilgan jihozlar, mashinalar elementlari, yangi texnika va ilg'or texnologiya asoslari, texnologik xaritalar, ularni tuzish va foydalanishni o'rgatadi.

Texnologiya ta'lim praktikumi fani talabalarda texnik ijodkorlikni, qobiliyatni, tafakkurni rivojlantirish, amaliy mashg'ulotlar jarayonida tabiiy, metall va metallmas materiallarga texnologiya asosida ishlov berish usullarini o'rgatish orqali hunarmandchilik asoslari, ishlab chiqarish va ro'zg'orshunoslik asoslari, elektrotexnika ishlari, elektronika asoslari, ijodiy loyiha tayyorlash texnologiyasi bo'yicha o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini hayotda qo'llay olish layoqatini shakllantirishni va kelajakda o'z sohasining yetuk mutaxasisi bo'lib yetishishini ko'zda tutgan.

Talabalarning mazkur fanni o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi axborot va pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'qitishda plakatlari, chizmalar, namunalar, yo'riqnoma texnologik xaritalar, ko'rgazmali texnik vositalardan, kompyuter texnikasi, kinofilm, videofilm, diafilm, slayd va dasturlashtirilgan elektron didaktik vositalardan foydalanib, talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilish ko'zda tutiladi. Hozirgi zamonaviy bosqichda pedagogik dolzarb vazifalarga fan texnika, ilg'or texnologiyalar yutuqlaridan foydalanish asosida shaxsni tarbiyalash, o'qitish va rivojlantirish maqsadlari, mazmuni, metodlari, vositalari va tashkiliy shakllarini ilmiy ta'minlash kiradi. Bugungi kunda ta'lim sohasida fan va texnikaning so'nggi yutuqlari asosida ishlab chiqilgan audio, video, telekommunikatsiya va informatsion texnika va texnologiyalarning qo'llanilishi katta ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun ularning didaktik imkoniyatlari bilan tanishib chiqish va mashg'ulotlarda ularni qo'llashni o'rganish dolzarb pedagogik muammolardan biri sanaladi. Inson taraqqiyotining barcha davrlarida ijodiy mehnat bashariyatni olg'a harakatlantiruvchi asosiy omil bo'lib kelgan. Yosh avlodni ijodiy mehnatga o'rgatish uni zamonasining eng ilg'or bilimlari bilan qurollantirish, barcha davrlarda barcha xalqlar uchun dolzarb vazifa hisoblangan. Jamiyat rivojlanar ekan har bir sohada rivojlanishni talab etadi. Buning uchun o'quvchi yoshlarimizning qiziqish va qobiliyatlariga qarab rivojlantirib borishimiz lozim.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Multimedia texnologiyalarini ta'lim jarayonlariga joriy etish ta'limni axborotlashtirishning asosiy nuqtalaridan biridir. Hozirgi vaqtda multimedia texnologiyalari jadal rivojlanayotgan va istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

O'quv jarayonida multimedia texnologiyalaridan foydalanishning dolzarbligi ijtimoiy taraqqiyotimizning hozirgi bosqichida jamiyatni axborotlashtirish va Internet global kompyuter tarmog'idan keng foydalanish bilan bog'liq. Kompyuter texnologiyalari bugungi kunda ko'plab talabalar hayotining ajralmas qismiga aylandi. Ular ko'pincha ularni oddiy maktab darsligidan ko'ra ko'proq qiziqish bilan qabul qilishadi. Axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilar tomonidan materialni katta darajada o'zlashtirishni ta'minlaydi. Interaktivlik multimedaning juda muhim qismidir. Odamlar ko'rgan narsalarining atigi 20 foizini va eshitganlarining 30 foizini eslab qolishadi. Bundan tashqari, ular ko'rgan va eshitgan narsalarining 50 foizini va bir vaqtning o'zida ko'rgan, eshitgan va qiladigan narsalarining 80 foizini eslab qolishadi. Zamonaviy jamiyatda bilim tobora tovarga aylanib bormoqda va har qanday tovar kabi yaxshi qadoqlash va tegishli tarqatish usullarini talab qiladi. Multimedia texnologiyasiga asoslangan kompyuterlashtirilgan ta'lim inson o'qituvchisining o'rnini bosa olmaydi, lekin u o'qituvchi faoliyatini, ayniqsa, mustaqillik, ijodiy fikrlash rivojlanadigan sohalarida to'ldirishi va takomillashtirishi mumkin. Zamonaviy jamiyatni axborotlashtirish, ta'lim tizimiga axborot texnologiyalarini joriy etish o'quv jarayonini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Insoniyat XXI asrga o'z taraqqiyotining yangi bosqichi – axborot jamiyati bosqichiga kirdi. Zamonaviy axborot texnologiyalari o'quvchilarning kommunikativ, ijodiy va kasbiy bilimlarini, ularning o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojlarini rivojlantirishni ta'minlaydigan o'qitishga yondashuvlarni sifat jihatidan o'zgartirishga imkon beradi. Ta'kidlash joizki, multimedia texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etish shartlaridan biri multimedia proyektori, kompyuter, ekranli maxsus jihozlangan o'quv xonalarining mavjudligidir. Ta'lim jarayoniga zamonaviy multimedia texnologiyalarining joriy etilishi an'anaviy ta'limga nisbatan quyidagi samaralarga erishish imkonini beradi:

- jadval va rasmlarni rangli, ovozli, animatsiyalar, gipermatnlar bilan boyitish;
- interaktiv veb-elementlar, testlardan foydalanish;
- darsning nazariy materialini boyitib borish;
- axborotlarning muntazam ravishda yangilab turish;

- ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalar bilan ko'proq individual ishlash, ularning darsga qiziqishlarini oshirib, egallagan bilimlarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish;

- ta'lim jarayonida fanlararo aloqalarni kuchaytirish, voqelikni kompleks o'rganish;

- ta'lim jarayonining moslashuvchanligi, shakllari va usullarini, texnologik bazasini zamonaviy AKT vositalarini joriy etish orqali takomillashtirib borishdan iborat.

Talabalarni ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar davomida o'qitishda turli xil multimedia resurslari bilan materialni taqdim etish uchun keng imkoniyatlar ochadigan axborot texnologiyalaridan foydalaniladi, masalan: chizmalar, vizual modellar, grafik ma'lumotlarning taqdimoti, ular alohida parchalarni tushuntirishda foydalidir.

O'quv jarayonida multimedia texnologiyalaridan foydalanish fanni o'rganishga bo'lgan motivatsiyani oshiradi, chunki talabalar uchun materialni taqdim etishning yangi shakli qo'llaniladi; o'rganilayotgan mavzularni idrok etish samaradorligini oshiradi, bu esa har doim o'rganishni yanada samaraliroq qiladi; o'quv materialini yaxshiroq o'zlashtirish va yaxshiroq yodlashga yordam beradi.

Video proyektor ushbu ma'lumotni takrorlash imkonini beradi. Kichkina tabiiy namunani namoyish qilish bilan hech qanday taqqoslash mumkin emas, o'quv plakati.

1-rasm. Multimedia vositalari.

Multimedia texnologiyalariga qiziqishning ortishi, bunday texnologiyalarning ta'limga joriy etilishi ko'plab o'qituvchilarning multimedia kontenti va ta'lim multimedia mahsulotlarini yaratish vositalarini puxta egallashiga olib keldi. E'tibor bering, o'qituvchilar ko'pincha dasturchi emas. Bularning barchasi dasturchilarga mo'ljallangan emas, balki multimedia mahsulotlarini ishlab chiqishga imkon beruvchi dasturlarning yangi sinfining paydo bo'lishiga olib keldi.

Tez rivojlanayotgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari zamonaviy maktabdan kommunikativ, ijodiy va kasbiy bilimlarning rivojlanishini, o'z-o'zini tarbiyalash ehtiyojlarini ta'minlaydigan ta'limga yangi yondashuvlarni joriy qilishni talab qiladi. Bunday texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etish yangi bosqichga – yangi multimediali o'quv materiallarini joriy etishga o'tmoqda. Hozirgi vaqtda ko'plab turli xil axborot resurslari yaratilgan bo'lib, ular o'quv va ilmiy faoliyat sifatini sezilarli darajada oshirdi. O'qitishda ko'pincha multimedia texnologiyalari qo'llaniladi, ularning doirasi sezilarli darajada kengaydi: o'quv dasturlarini yaratishdan multimedia sohasidagi ta'lim dasturlarini qurishning ajralmas kontsepsiyasini ishlab chiqishgacha, yangi o'qitishni shakllantirish. yordamlar. Multimedia g'oyasi axborotni taqdim etishning turli usullaridan foydalanish, matnlarning video va ovozli jo'rliigi, yuqori sifatli grafikalar va animatsiyani dasturiy ta'minotga kiritish dasturiy mahsulotning ma'lumotlarga boy va tushunarli bo'lishiga yordam beradi. bir vaqtning o'zida ma'lumotni idrok etishning turli kanallariga ta'sir qilish qobiliyati tufayli didaktik vosita. Ta'lim uchun yangi texnologiyaning istiqbollari xalqaro hamjamiyat tomonidan yuqori baholandi, YUNESKO Bosh konferentsiyasining 28-sessiyasida Ta'lim dasturi doirasida "Multimedia texnologiyalari va shaxsiy rivojlanish" tadqiqot loyihasi tashkil etildi.

Estetika fanlari haqida gap ketganda birinchi navbatda ko'z oldimizga musiqa, texnologiya, tasviriy san'at kabi fanlar keladi. O'qitishning nazariy va amaliy jihatlarinibir-biridan ayro qilmagan holda kompleks olib borish zarurligini esdan chiqarmagan ma'qul. Chunki har bir fanning zamonaviy ta'lim bo'yicha yangicha uslubda pedagogik texnologiya asosida tashkil etish, o'quvchilarni mavzuni yaxshi o'zlashtirishi, erkin va mustaqil fikrlashiga imkon yaratadi. O'tilayotgan mavzuni o'quvchilar tomonidan yaxshi o'zlashtirilishi, albatta pedagogik mahoratga boqliq. Pedagog o'z fanini ilmiy va metodik jihatdan chuqur bilsa, qo'llaniladigan metodlar, turli innovatsiyalar, ko'rgazmali va texnik vositalardan unumli foydalanib, o'quv jarayonini tashkil etsa dars samaradorligi yuqori bo'lishi muqarar. Metod tanlash nafaqat o'quv maqsadini balki mazuni va murakkabligiga ham bog'liq.

O'quvchilar ana shunday intellektual bilim olishda zamonaviy texnik vositalardan oqilona foydalanish, ta'lim tizimida sifat o'zgarishiga olib kelishi shubhasiz. Ayniqsa, ta'lim jarayonini mazmunli tashkil etish uchun zamonaviy texnik vositalardan unumli foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu esa, ya'ni dars mashg'ulotlari jarayonida texnologiya, axborot, kompyuter, multimedia, internet va shunga o'xshash axborot kommunikatsiya texnologiyalardan foydalanish o'zining samarasini bermiqda.

Dars mashg'ulotlarini multimedia vositalari bilan o'qitish hozirgi zamon talablaridan biri hisoblanib, xususan texnologiya fanlarida vositalardan foydalanish bugungi kunda yuqori natija va samara bermiqda. 2020-2021- o'quv yili uchun maktab darsliklarining yangilanishi, ular tarkibida texnologiya fani darsligi ham yangilanib, innovatsion yondashuv asosida tayyorlandi. Texnologiya fani darsliklari uchun ilk bor o'qituvchi kitobi va multimedia ilovalari tayyorlandi. Yangiliklardan yana biri darsliklardagi mavzularni qo'shimcha ma'lumotlar bilan boyitish maqsadida darsliklarga QR kod o'rnatildi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, texnologiya ta'lim praktikumi fanini o'qitishda multimedia vositalaridan foydalanish amaliy va nazariy mashg'ulotlarida samarali ta'sir ko'rsatish bilan birgalikda, mashg'ulotlarda vaqt tejash imkonini beradi. Multimediali dasturiy vositalar asosida o'qitish jarayonida aniq va tabiiy fanlarni o'qitish, ma'ruza matnlarini taxrirlash, talabalar topshirgan nazorat natijalarining taxlili asosida ma'ruza matnlarini bayon qilish uslubini yaxshilash, o'quvchi-talabalar axborot texnologiyalarini multimedia vositalari asosida animatsiya elementlarini dars jarayonida ko'rishi, eshitishi va mulohaza qilish imkoniyatlariga ega bo'ladi. Jumladan multimediali dasturiy ta'lim vositadari, texnologiya ta'limi praktikumi jarayonida talabarning amaliy mashg'ulotlarda ishlatiladigan asbob-uskunalar, ulardan xalq xo'jaligida foydalanish, texnik ijodkorlik va xalq hunarmandchiligiga oid chuqur bilim olishida, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Texnologiya ta'limi praktikumi fani amaliy mashg'ulotlar jarayonida multimediali dasturiy vositalari ya'ni elektron darsliklar, elektron amaliy mashg'ulotlar to'plami, elektron o'quv-uslubiy majmualar, virtual laboratoriya stendlari, 3D animatsiyalar, elektron o'quv trenajorlari va bilimlarni nazorat qilishning kompyuterli tizimlaridan foydalanish, ta'lim oluvchilarning motivatsiyasi hamda ta'lim sifati samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S., Qo'ysinov O.A. "Mehnat ta'limi o'qitish metodikasi, Kasb tanlashga yo'llash", O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014 y.
2. Qo'ysinov O.A. "Kasb ta'limi yo'nalishi bakalavr o'qituvchilarni tayyorlashda mustaqil ta'limning ilmiy-metodik asoslari" 13.00.08-Kasb –hunar ta'limi nazariyasi va metodikasi ixtisosligi bo'yicha pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya Toshkent-2008y.
3. Йўлдошев Ж.Ғ, Усмонов С.А. Педагогик технология асослари (Халқ таълими ходимлари учун қўлл.). – Т.: Ўқитувчи, 2004. – 101 б.
4. Каримов И. Меҳнат таълими ўқитиш технологиялари. – Т.: РТМ, 2008. – 68 б.
5. Каримов И. ва бошқ. Меҳнат таълими дарсларида фанлараро боғланишлар. – Т.: РТМ, 2008. – 37 б.
6. Каримов И. Меҳнат таълими ўқитиш технологиялари. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2013. – 228 б.
7. Karimov I., Maxsimova M., Tohirov O'. Mehnat ta'limi darslarini tashkil etish. – Т.: RTM, 2014. – 132 .
8. Олимов Қ.Т., Жалолова Д.Ф., Каримова М.Н. ва бошқ. Махсус фанларни ўқитиш методикаси. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 240 б.
9. Пўлатов И.П., Исамитдинов С.С., Одилов С.А. Таълимда инновация. – Тошкент: Фан, 2007. – 170 б.
10. <http://www.uzedu.uz/>
11. <http://www.ziyonet.uz/>
12. <http://www.istedod.uz/>

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR IDROKINI IJODIY O'YINLAR ORQALI RIVOJLANTIRISH

Qodirova Malikaxon Qaxramonovna

Jizzax davlat pedagogika instituti, Umumiy psixologiya kafedrası katta
o'qituvchisi

Nasimov Doston Sobir o'g'li

Jizzax davlat pedagogika instituti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar idrokini ijodiy o'yinlar orqali rivojlantirishning psixologik jihatları yoritib berilgan. Ijodiy oyinlarning ko'rinishlari, ularning bolalar tomonidan qabul qilinishi va bola idrokini rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha yosh, idrok, ijodiy oyin, sahna o'yinlari, qurish-yasash, soda va murakkab idrok, suv va qum oyinlari, fazo tushunchasi.

АННОТАЦИЯ

В статье описаны психологические аспекты развития познания дошкольников через творческие игры. Объясняются виды творческих игр, их восприятие детьми и их значение в развитии детского познания.

Ключевые слова: дошкольник, познание, творческая игра, сценические игры, построение, содово-сложное познание, водные и песочные игры, концепция пространства.

ABSTRACT

The article describes the psychological aspects of the development of preschoolers' cognition through creative games. The types of creative games, their perception by children and their significance in the development of children's cognition are explained.

Keywords: preschooler, cognition, creative play, stage play, construction, soda-difficult cognition, water and sand games, concept of space.

KIRISH

Maktabgacha yosh bola rivojlanishining eng qulay davri hisoblanadi. Ayniqsa bola psixologiyasida ko'plab o'zgarishlar ko'zga tashlanadi. Buni bolaning kognitiv rivojlanishida kuzatish mumkin. Mukammal, sog'lom sezgilar bilan tug'ilgan chaqaloqda idrok etishning dastlabki ko'rinishlari shakllana boshlaydi. Keyingi rivojlanish bosqichi yoshma-yosh ulg'aygani sari namoyon bo'lib boradi.

Maktabgacha yoshdagi bola idroki sodda ko‘rinishga ega bo‘lib, tevarak-atrofda sodir bo‘layotgan voqea-hodisalar va predmetlarni tushunishi, o‘zlashtirishi asosiy faoliyati bo‘lgan o‘yinlar asosida yuzaga keladi. O‘yin doimo hayotni aks ettiradi. Shuning uchun uning mazmuni ijtimoiy voqelikda o‘zgarib turadi. O‘yin – maqsadga qaratilgan o‘ylangan jarayondir. O‘yin jarayoni asosida o‘quv faoliyati rivojlanadi. Bola yoshligida qancha ko‘p o‘ynasa, maktabda yaxshi o‘qishiga va keyinchalik mehnat faoliyatiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

O‘yin nazariyasining asosiy masalalari quyidagilardan iborat:

- O‘yinning mohiyati va o‘ziga xos xususiyatlari.
- O‘yinning bola hayoti va tarbiyasidagi o‘rni.
- O‘yinning mohiyati va o‘ziga xos xususiyatlari.

O‘yin - buyumli-predmetli va ijtimoiy voqelikda harakat qilish va uni anglashga yo‘naltirilgan jarayondir. U o‘zining kelib chiqishiga ko‘ra, yo‘nalish va mazmuniga ko‘ra ijtimoiy voqelik hisoblanadi. O‘yin, bu bola faoliyatining yorqin turi. Unda maqsadning mavjudligi, sabablar, amalga oshirish vositalarining rejali harakatlari natijaning mavjudligi uning o‘ziga xosligidir. Xususiyatlarning orasida sabablarning o‘ziga xosligi asosiy hisoblanadi. O‘yin jarayonida bolaning psixik bilish jarayonlari, irodasi, hissiyoti, ehtiyoji va qiziqishlari, ta‘sirchanligi – uning butun shaxsiyati shakllanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bola o‘z o‘yinlarida o‘zlashtirgan hatti-harakatlarni taqlid asosida namoyish qiladi. O‘yinning turlari ko‘p. O‘yin turlari ichida ijodiy o‘yin turi bola uchun qulay va qiziqarlidir. Ijodiy o‘yinlar mazmunining o‘ziga xosligi uning eng muhim xususiyatlaridan hisoblanadi. Mashhur pedagog va psixologlardan D.B.Elkonin, D.V. Mendjeritskiy, P.Y. Samorukova va boshqalarning fikricha, ijodiy–rolli o‘yinlar kattalarning ijtimoiy hayotidagi rang-barang hatti-harakatlari, ko‘rinishlari – bolalar o‘yinlarining asosiy mazmuni bo‘lib xizmat qilib, kattalar ijtimoiy hayotining namunasini oladigan faoliyat turidir. Ijodiy o‘yin faoliyatida asosiy komponent bo‘lib, u personajni, hayotiy vaziyatni, harakat va personajlar munosabatini o‘z ichiga oladi. Ijodiy o‘yinlar o‘z mazmun va mohiyatiga ko‘ra jamoa o‘yini bo‘lib hisoblansada, yakka holda uynalmaydi, degan fikrni keltirib chikarmasligi kerak. Ijodiy o‘yinlar bolaning aqliy, ahloqiy, jismoniy, fiziologik va psixologik rivojlanishlarida muhim ahamiyat kasb etib, bunda bola ehtiyoji va malakasi tarbiyalanib, shakllanib boradi. Ijodiy o‘yin turlaridan biri bu - sahnalashtirish o‘yinlaridir. Sahnalashtirish o‘yinlari, bu bolalarning mustakil ijodiy o‘yin turi bo‘lib, unda badiiy asar va hikoyalar bolalar

tomonidan rollarga bo'lib ijro etiladi. Bu o'yinlar bolalarda iroda, intizom va o'z xatti-harakatlarini boshqara olish, boshqalarning harakatlari bilan hisoblashish kabi ijobiy ma'naviy xislatlarni shakllantiradi. Shu bilan birga bola idrokini rivojlantiradi. Sahna o'yinida rol ijro etayotgan bola o'z qahramonining ijobiy va salbiy xususiyatlarini tushunadi, o'zlashtiradi. Sahnalashtirish o'yinlarida bolalar o'yin jarayoniga kirib boradilar, voqea va ertak kahramonlarining ichki hayotiga bevosita aloqador bo'lgan qahramonlik, jasurlik, mehribonlik, jonbozlik, jonkuyarlik kabi ijobiy fazilatlarni o'zlarida yaqqol namoyon qiladilar. Bu jarayonda bolalarning voqeliklarni idrok etishi va tushunchalar hosil qilishi, nutq faolligi, lug'at boyligi, dunyoqarashi kengayib boradi. Sahnalashtirish uchun badiiy asar, ertaqlar tanlash katta yoshdagilardan bolalarning yosh xususiyatlari, kizikishlari, istaklarini hisobga olishni talab etadi. Sahnalashtirish o'yinlari qizikarli o'tishi va uzok vakt davom etishi uchun kerakli jihozlar tayyorlanishi ham muhim hisoblanadi. Kattalar o'yin rejissyori rolini amalga oshira borib, bolalarning xatti-harakatlari, kobiliyatlari, intilishlarini hisobga olib boradilar. O'yinda faol ishtirok etgan bolalarni alohida rag'batlantirilib, kelgusida kaysi asarlarni sahnalashtirish kerakligini aniqlaydilar. Tayyorgarlik jarayoni ham bolalarda barcha ishtirokchilarni idrok etish, barchani tanib olish, jamoa bo'lib ko'maklashish, topshiriqlarni birgalikda bajarish, o'z qahramonidan tashqari boshqa qahramonlarni ham o'rganish imkonini beradi.

Bolalarni ijodiy kobiliyatlarini yanada takomillashtirishda qurilish materiallari bilan o'tkaziladigan o'yinlarning o'rnini katta. Bunday o'yinlar bolalarda murakkab idrokni shakllantiradi. Murakkab idrokda fazo tushunchasi mavjud. Fazoni idrok qilish voqelikdagi narsa va hodisalarning fazoda egallagan o'rnini, shaklini, miqdorini, bir-biriga nisbatan munosabatlar bilish jarayonidir. Idrok etishning bu turi bolalarda maktabgacha yoshning oxiriga kelib shakllana boshlaydi.

Qurish–yasash o'yinlari bolada buyum obrazini fazoviy ifodada tasvirlashni talab qiladi. O'yin jarayonida biror bir material yoki buyumning xajmi, katta-kichikligi, bir-biriga mosligi, fazoviy mo'ljallay olish ko'nikmasi rivojlanadi. Bolalarning sevimli mashg'uloti qum bilan uynash. Qum bolalarning uynashlari uchun eng kulay o'yin vositasi bo'lib hisoblanadi. Qumlar maxsus yashiklarda nam holatda saqlanadi. Bolalarni qum bilan o'ynashlari uchun bayroqchalar, o'yinchoklar tayyorlab kuyilishi kerak. Qum o'yinlari ham boshqa o'yinlar kabi bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi. Jumladan, bola psixologiyasini tinchlantirish xususiyatiga ega, qo'l motorikasini rivojlantiradi, ijodiy hayol va tasavvurlarini boyitadi, ijodkorligini shakllantiradi. Suv bilan uynaladigan o'yinlar ham bolaning sevimli o'yinlaridan biri. Barcha bolalar deyarli erta davlardan suv o'ynashni

boshlaydilar. Suv ham bolani tinchlantirish xususiyatiga ega. Yuvinish, tozalik nafaqat gigiyenik talab balki tozalikni idrok etish, undan to'g'ri foydalanish, atrof-muhit, tabiat haqidagi tushunchalarni ham o'rgatadi. Suvda qo'g'irchoqni cho'miltirish, o'yinchoqlar bilan suvda o'ynash kabilarni anglash va tushunish bola rivojlanishi uchun muhimdir.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, demak ijodiy o'yinlar orqali bolalarga yangi bilimlar, tushunchalar berib boriladi. Bu o'yinlarda bolaning har tomonlama rivojlanishi, psixologik, bilish jarayonlari, sensor madaniyati, nutq faoliyati, aqliy qobiliyatlari takomillashadi. Buning uchun quyidagi tavsiyalarga amal qilish kerak:

- Bolalar bilan tez-tez ijodiy o'yinlarni tashkil qilish
- Ijodiy uyinlarda bolalarning yosh, individual xususiyatlarini hisobga olish
- Bola bilan hamkorlikda o'ynash va so'ralgan savollarga javob berish
- Bolani kuzatuvchan bo'lishga va o'rtoqlari fikrini eshita olishga o'rgatish
- O'yin jarayonida boshqalarga xalaqit bermaslikka o'rgatish
- O'yin qoidasini tushuntirish va bajarishga o'rgatish
- O'z xatosini tan olishni o'rgatish lozim.
- Bolaning qiziqishlarini bilish
- Bolani fikrlarini hurmat qilish

REFERENCES

1. Sh.A.Sodiqova "Maktabgacha pedagogika" darslik T.: "Fan va texnologiya", 2012
2. Nishonova Z.T, Alimova G.K. "Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi" 2005
3. Qodirova, M. (2020). Bolalar idrokini rivojlantirishda mashg'ulotlarning o'rni. *Архив Научных Публикаций JSPI*.
4. Qodirova, M. (2021). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING BILISH QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (3).
5. Qodirova, M. (2021). 6-7 YOSHLI BOLALAR IDROKINI RIVOJLANTIRISHDA MASHG'ULOTLARDAN FOYDALANISH. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (2).
6. Qaxramonovna, Q. M. (2021). Theoretical Fundamentals of Inter-Personal Relations. *International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences*, 1(7), 13-16.

O'SMIRLARDA SALBIY XULQ-ATVOR NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Jumanova Nasiba Sherbayevna

Jizzax davlat pedagogika instituti Umumiy psixologiya kafedrası o'qituvchisi,

Abduvaliyeva Nilufar Ne'matulla qizi

Pedagogika va psixologiya 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bugungi globallashuv jarayoniga xos o'smirlarda salbiy xulq-atvor namoyon bulishinig psixologik xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: O'smirlik, ontogeniz, deviant, xulq-atvor, xarakter aksentuatsiyasi, bolalar va o'smirlar suitsidi, o'z-o'ziga baho berish, mardlik, jasurlik, tantiqlik.

АННОТАЦИЯ

В данной статье описаны изменения в подростковом возрасте, негативные психологические особенности поведения.

Ключевые слова: подростковый возраст, онтогенез, девиантное поведение, акцентуации характера, суицид у детей и подростков, самооценка, мужество, отвага, деликатность.

ABSTRACT

This article describes the psychological characteristics of adolescents' negative behavior in today's globalization process.

Keywords: Adolescence, ontogeny, deviant, behavior, character accentuation, child and adolescent suicide, self-assessment, courage, bravery, delicacy.

KIRISH

Bugungi kunda amalga oshirilayotgan choralar tarkibida, xususan o'smirlarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshirish, shaxslararo munosabatlarga kirishishda empatiya hissini rivojlantirish, shaxs sifatida o'zini to'g'ri baholash, jamiyatda o'z o'rnini topishida yordam berish hamda axloqiy ko'nikmalar shakllantirilishining psixologik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb masalalar hisoblanadi.

O'zbekistonlik psixologlardan E.G'. G'oziyev, N.G'. Kamilova, G.Q. To'laganova, B.M. Umarov kabi olimlarning izlanishlarida bolalik va o'smirlik davridagi psixik xususiyatlarni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lib, ularda asosiy e'tibor deviant xulq-atvor, xarakter aksentuatsiyasi, bolalar va o'smirlar suitsidi, o'z-o'ziga baho berish va nazorat qilish muammolariga qaratiladi.

Inson onogenizida o'smirlik balog'atga etish davri bo'lib, yangi xislar, sezgilar va jinsiy xayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo'lishi bilan xam xarakterlanadi. O'z davrida L.S.Vigotskiy bunday holatni psixik rivojlanishdagi krizis deb nomlagan. O'smirlik yoshida ularning xulq-atvoriga xos bo'lgan alohida xususiyatlarni asosan jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izohlab bo'lmaydi. Jinsiy yetilish o'smir xulq-atvoriga asosiy biologik omil sifatida ta'sir ko'rsatib, bu ta'sir bevosita emas, balki ko'proq bilvositadir. O'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik, yig'loqilik, kabi xususiyatlar xos. O'smirlar va bolalar psixikasining yosh davrlarida o'ziga xos xususiyati mavjud bo'lib adabiyotlarda emotsional yetuk emaslik, kattalar avtoritetiga bo'ysunish, ishonuvchanlik, jinsga oid munosabatlar haqida xabardorligi va hayotiy tajribasining yetarli darajada emasligi, boshqa insonlarni mavjud harakatlarini oldindan ayta olish va murakkab vaziyatlarda tanqidiy hamda to'liq baholay olmaslik kabi sifatlar namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bolalar kattalar singari bir maromda rivojlanmaydi, shuningdek, ijobiy va salbiy psixologik xususiyalar, nisbatan barqaror va tinch osoyishta kechadigan davrlar mavjud. Kattalarga nisbatan xulq-atvoridagi ijobiy va salbiy munosabatning paydo bo'lishi, negativizm singari nohush xulq-atvor alomatlari o'z-o'zidan kelib chiqadigan bevosita jinsiy yetilish tufayli poydo bo'ladigan belgilar bo'lmay, balki ular bilvosita ta'sir ko'rsatadigan o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar vositasi orqali, uning tengdoshlari, turli jamoalardagi mavqei tufayli, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi o'rni munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish mumkin. Ular tashqi ta'sirlarga va xissiyotlarga juda beriluvchan bo'ladilar. Shuningdek ularga mardlik, jasurlik, tantiqlik kabi psixologik sifatlar ham xosdir. Tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik o'smirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi, lekin bu shaxsiy fikr aksariyat hollarda asoslanmagan bo'ladi. Shuning uchun ham ular ota-onalarning, atrofdagi kattalarning shuningdek, ustozlarning to'g'ri yo'lni ko'rsatishlariga qaramay o'z fikrlarini o'tkazishga harakat qiladilar. Juda ko'p o'smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qoladilar. Bugungi kunda internet materiallarini tushunish yoki anglamasdan undan foydalanishga harakat qilishadi. Bu holatda chekuvchi, ichuvchi singari yangi rolda o'zini normal, qulay his qiladi. Bunday holatlarga tushgan o'smir juda tashvishga tushadi va unda

krizis holati yuzaga keladi. Bu krizis o'smirning ma'naviy o'sishi psixikasidagi o'zgarishlariga ham bog'liqdir. Bu davrda bolaning ijtimoiy mavqei o'zgaradi, o'zining yaqinlari, do'stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o'zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko'pgina o'smir yoshi davridagi maktab o'quvchilarida o'zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o'zi xaqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'ri kelmayotganligi o'smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi xaqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday o'smirdagi o'zgarishlarni uchun atrofdagilar, kattalar, shuningdek ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi.

Maxsus ijtimoiy psixologik adabiyotlarda hayotga chidamli, irodali iborasi mavjud. Bu iboraga taalluqli bo'lgan salbiy-xulq atvorlarning paydo bo'lishi o'smir davridagi bolalardagi og'ir iztirob noqobiloila, spirtli ichimliklarni iste'mol qiluvchi ota-onalar, shavqatsiz kaltaklash, tabiiy ofat, kambag'allik, oiladardagi ajrim xolatlari kabilar ularni psixik rivojlanishiga salbiy ta'sir etadi.

Bu borada o'smirlarning ota-onasi, kattalar bilan qiladigan muloqoti asosan ularning katta bo'lganlik hissi asosida tuzilganligi sababli qo'llab-quvvatlashlariga ehtiyoj sezadilar. Ota onalar bilan faoliyat o'smirda kattalarni yaxshiroq tushinishlari uchun yordam beradi. O'smir o'zida bo'layotgan o'zgarishlar, uni tashvishga solayotgan muammolar xaqida kattalar bilan bo'lishishga katta ehtiyoj sezadi, lekin buni xech qachon birinchi bo'lib o'zi boshlamaydi. O'smir o'ziga nisbatan yosh bolalardek qilinadigan muomila –munosabatiga qattiq norozilik bildiradi. O'smirlar muloqoti nihoyasida o'zgaruvchanligi bilan xarakterlanadi.

Qayd etib o'tilgan yo'nalganlik albatta kattalarning ham muloqot va munosabatda mavjud, lekin ular kattalarnikidan o'z emotsionalligi bilan farqlanadi. Tengdoshlari, shuningdek sinfdoshlari guruhida o'smir o'zining kelishuvchanlik xususiyati bilan namoyon bo'ladi. O'smir yoshidagi o'quvchilarda «Biz» hissining shakllanishiga yordam beradi va uning ichki holatini mustaxkamlaydi. O'smir yoshdagi bola uchun do'st tanlash juda katta ahamiyatga ega. O'smirlik davrida do'st juda qadirlil hisoblanadi. Do'stlar doimiy ravishda ruhan, qalban yaqin bo'lishga ehtiyoj sezadilar. Bu ehtiyoj o'smir do'stlarning so'rashishi va ko'rishishlarida (qo'l berib, quchalab ko'rishish) birga o'tirish va birga yurishga xarakat qilishlarida ko'rinadi. Ko'pgina ana shunday juda yaqin munosabatlar, umumta'lim maktabi o'smir yoshi o'quvchilarining shaxs bo'lib shakllanishdagi, birgalikdagi xarakatlarini o'zi inson qalbida va xotirasida birumrga saqlanib qoladi.

Ko'pgina bunday oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlar hayotda mustaqil holda harakat qilishlari, o'z rejalarini amalga oshirishlari, qiyin ma'suliyatning o'z bo'yulariga olishlari birmuncha qiyinroq. Ular ko'pincha intellektual xarakterdagi muammolarni ham qiyinchilik bilan yengadilar. Kattalarning bu davrdagi eng asosiy vazifalari o'smirning muammosini to'g'ri anglashi va erkin to'g'ri yashashiga yordam berishidir. Shuning uchun tashqi ta'sirlarga beriluvchan o'smir yosh qiz va o'g'il bolalarga alohida e'tibor qaratish zarur. Buning uchun ular bilan ishlashda g'oyaviy –siyosiy vatanparvarlik xissining shakllanishiga, mustaqil bilim olish, ijodiy fikr yuritishga o'z-o'zini boshqarish, anglash, baholash va nazorat qilishlariga imkon yaratish zarur. Ko'pincha o'qituvchilar o'smirlardagi salbiy xulq-atvor illatlarini tanqid qiladilar, o'smirlarga psixologik yondoshishda metodologik kamchilikka yo'l qo'yadi. Bu salbiy sifatlarning oldini olish chora va tadbirlarini ishlab chiqar olmaydi, o'smirlarda uchraydigan salbiy sifatlarni yo'qotish va yangi ijobiy xulq-atvor sifatlarni asta-sekin tarkib toptirish mumkin. O'smirlarning mustaqil faoliyatiga keng imkon berilishi, faoliyati takomillashib, psixikasi xar tomonlama rivojlanib boradi.

O'smirlardagi salbiy xulq-atvorni korreksiya qilish maqsadida umumta'lim maktablarida turli ijtimoiy, motivatsion psixologik trening mashg'ulotlar va olib borilsa amaliy-psixologik maslaxatlar korreksion texnikalar va salbiy xulq-atvorni bosqichma bosqich o'zgartirish mumkin ya'ni, shaxsning o'zini-o'zi va o'z his-tuyg'ularini anglash, o'z shaxsini qayta baholash, hissiyotlar ustida ishlash, salbiy xulq-atvorni anglash, shaxslararo munosabatdagi qiyinchiliklar, kognitiv jarayonlarni rivojlantirish, barkamollikka intilish, ota-ona va pedagoglar bilan ishlash kabi mashg'ulotlar majmui qo'llanildi.

Ijtimoiy, motivatsion psixologik treninglar majmuini xalq ta'lim muassasalari amaliyotiga tatbiq etilishi orqali bola shaxsining pedagogik va psixologik jihatdan mukammal rivojlanishiga yordam beradi. Jumladan, maktab amaliyotchi psixologining ish rejasiga kiritilgan "Ijtimoiy psixologik muammolari mavjud bo'lgan o'quvchilarning salbiy burilish va og'ishlarining oldini olish"ga qaratilgan psixologik profilaktika, "Xulqida og'uvchanligi mavjud va moyilligi aniqlangan o'quvchilari bilan korreksiyalash ishlarini tashkil qilish" hamda "bolalar va o'smirlarning salbiy burilishi va og'ishlarining oldini olishda maktab pedagogik jamoasi va ota-onalarning hamkorligini takomillashtirish" kabi vazifalarini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

O'smirning aqliy faoliyatiga tevarak atrofga munosabatining shakllanishiga ta'sir qiladi. Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, Intelktual asr talabiga javob beradigan har tomonlama taraqqiy qilgan dunyoqarashi keng o'smir o'quvchi shaxsini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Nishonova Z.T. va b.Rivojlanish psixologiyasi.pedagogik psixologiya .
2. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati .Toshkent2018 y.
3. E.Goziyev .psixologiya. Toshkent. 2008 y
4. E.Goziev . Ontogenez psixologiyasi . Noshir taxriri ostida Toshkent. 2010 y
5. V.Karimova.Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. Toshkent.1999y
6. C.X.Tadjieva, D.G'.Sabirova "Tanglik vaziyatida qolgan bolaga psixologik yordam ko'rsatish". T.: RBIMM, 2011 y. 142 b
7. Shirin Kamolova, PREEMSTVENNOST FORMIROVANIYA MIROVOZZRENIYA STUDENTOV NA OSNOVE OBЩECHELOVECHESKIX SENNOSTEY, Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 1 (2021): Zamonaviy ta'limda pedagogika va psixologiya fanlari
8. Kamolova, S. (2021). THE ROLE OF UNIVERSAL AND SCIENTIFIC VALUES IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (2).
9. Shirin Kamolova, O'QITUVCHI PEDAGOGIK QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI, Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: Tom 2 № 5 (2022): Jurnal pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii (yanvar)
10. Shirin Kamolova, ISPOLZOVANIE INTERAKTIVNYX METODOV V OBRAZOVANII YAVLYAETSYA TREBOVANIEM SEGODNYASHNEGO DNYA, Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 2 (2021): Jurnal pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii (oktyabr)
11. Kamolova, S. (2021). АВЕСТОДА АХЛОҚИЙ ИДЕАЛ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙИ- ПСИХОЛОГИК КЎРИНИШЛАРИ . *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(3). извлечено от <https://phys-tech.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/4032>
12. Kamolova, S. (2021). IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL ETHICS IN FUTURE TEACHERS. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (3).

SOG'LOM SHAXS HAYOTIDA PSIXOLOGIK XIZMATNING O'RNI

Kamolova Shirin Usarovna,

Jizzax davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Axmedova Fotima Xurramovna

Pedagogika va psixologiya yo'nalishi 1- bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bugungi globallashuv jarayoniga xos psixologik xizmatni tashkil etish, sog'lom shaxsning o'sishini ta'minlash muammosi masalalari yoritilgan.

***Kalit so'zlar:** Psixolog, ijtimoiy psixologiya, psixologik konsultatsiya, dunyoqarash, amaliy psixologiya, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается вопрос организации психологической службы в условиях современного процесса глобализации для обеспечения роста здорового человека.

***Ключевые слова:** психолог, социальная психология, психологическое консультирование, мировоззрение, прикладная психология, экономическая, политическая, правовая, идеологическая.*

ABSTRACT

This article addresses the issue of the organization of psychological services in today's globalization process to ensure the growth of a healthy person.

***Keywords:** Psychologist Social Psychology, Psychological Counseling Worldview, Applied Psychology, Economic, Political, Legal,*

KIRISH

Jahon psixologiyasida psixologik xizmatni tashkil etish muammosini o'rganishga alohida tadqiqot yo'nalishi sifatida e'tibor qaratilmoqda. Psixologik tadqiqotlarda pedagog psixolog shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun qo'lidan kelgan barcha ishlarni ijtimoiy psixologik xizmatni va uning o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan. Mazkur yo'nalishda psixologik xizmatni tashkil etishning turli usullari va zamonaviy texnologiyalarini ifodalovchi psixologik mexanizmlarni qo'llash hamda joriy etish masalasining muhimligiga e'tibor qaratilmoqda. Ayni vaqtda psixologik xizmatni tashkil etish personallardagi muammolarni bartaraf etish kabi holatlar dolzarb muammolar sifatida qaralmoqda.

Bugungi kunda ta'lim tizimlarida psixologik xizmatni joriy etish borasida olib borayotgan qator nazariy-ilmiy va amaliy-uslubiy ishlari psixologik xizmatni joriy

etish va rivojlantirish uchun ma'lum darajada asos bo'lmoqda. Ayni paytda, psixologik xizmat tizimining bugungi holati va uning amaliy faoliyat yo'nalishlarini har tomonlama, chuqur tahlil qiluvchi va shu tahlillar asosida psixologik xizmatning istiqbollarini ochib beruvchi maxsus tadqiqotlarning taqchilligi nihoyatda muhim muammo bo'lib qolmoqda. Demak, tabiiyki, mazkur muammoni bartaraf etish uchun, O'zbekistonda psixologik xizmatning joriy etilishi, bugungi holati va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish istiqbollarini o'rganishga, tahlil qilishga va izohlashga bag'ishlangan psixologik va ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning olib borilishi davr taqozosidir. Shundan kelib chiqqan holda, bugungi ta'lim muassasalarida, mehnat jamoalarida bo'lajak kadrlarni har jihatdan tayyorlash bilan bog'liq psixologik xizmatning ilmiy-tashkiliy jihatlariga va ayniqsa, ijtimoiy-psixologik muhofaza imkoniyatlarini tadqiq qilishga oid maxsus o'tkazilgan tadqiqotlarning nihoyatda sust ekanligi; ijtimoiy psixologiya, psixologik konsultatsiya fanlarining zamonaviy yo'nalishlari fanlarida bugungi psixologik xizmat tatbiqini qamrab oluvchi vazifalarning aniq va batafsil belgilanmaganligini, ta'lim va mehnat muassasalarida tashkil etilgan psixologik xizmat tajribalari misolida o'quvchi va ishchi-xodimlar muvaffaqiyatli faoliyatini ta'minlashdagi ijtimoiy psixologik muhofaza imkoniyatlarini o'rganish va kamol toptirish bilan bog'liq bugungi O'zbekistonning o'z istiqbol va istiqbol yo'li, ijtimoiy - iqtisodiy taraqqiyoti talablariga javob beruvchi ilmiy-amaliy tavsiyalarning ishlab chiqilmaganligi kabilarni bugungi dolzarb muammolardan biri sifatida qayd etish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Psixologik xizmatning muvaffaqiyatli tashkil etilishi uchun muhim nazariy-ilmiy ahamiyat kasb etuvchi ijtimoiy psixologik vazifalarni aniqlashga qaratilgan tadqiqotlarni Andreeva G.M., Davletshin M.G., Zabrodin Yu.M., Karnegi D., Karimova V.M., Parigin B.D., Shoumarov G'.B., G'oziev E.G'.; Bugungi psixologiya fani taraqqiyoti an'analari bilan bog'liq insonning amaliy psixologiyasini, uning jamiyatdagi ijtimoiy faolligi va ijtimoiy tabiatidan ajratib bo'lmaydi. Shu nuqtai nazardan, inson omillarini va uning jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarini to'g'ri va samarali boshqarish jarayoni jamiyatga va jamiyat a'zolariga psixologik xizmat ko'rsatish muqarrarligini talab qiladi. Bu borada iqtisod, xuquq, etika, etnografiya, tarix, sotsiologiya va shu kabi barcha fanlarning o'zaro mustahkam hamkorligi natijasida inson psixologiyasining amaliy muammolari hal etilishi lozim. Psixologik xizmat metodologiyasi esa ko'proq birinchi yo'nalish-"psixologik ijtimoiy psixologiya" asoslari zahirida tarkib toptiriladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir fanning rivojlanishi yangi dalillar asosida ilmiy yo'nalishni ochib beruvchi metodik qurilmalarning tuzilishi bilan bevosita bog'liqdir. Chunki, aniq metodologiya bo'lmagan sohada aniq amaliy natijalar ham bo'lmaydi. Zero, ijtimoiy psixologiya fanining yana bir muhim yangi (shakl jihatdan yangi, mazmun jihatdan esa azaliy-kursiv bizniki) vazifasi psixologik xizmat metodologiyasi bilan bog'liq nazariy, amaliy va empirik yo'nalishdagi tadqiqotlar ko'lamini belgilashning bugungi kungacha nechog'lik hal qilinayotganligini tahlil qilishga to'g'ri keladi.

Psixologik maxsus adabiyotlardan bizga ma'lum bo'lishicha, ijtimoiy psixologik xizmat metodologiyasining umumiy yo'nalishlari G'arb ijtimoiy psixologiya namoyandalari tadqiqotlarini quyidagicha izoxlash mumkin: V.Vundtning 1900 yilda chop etilgan "Xalqlar psixologiyasi" nomli yirik (o'n tomlik) epik asari ijtimoiy psixologiya yo'nalishlarini yorqinlashtirishga xizmat qilib, inson ma'naviyati, madaniyati va mafkurasini o'rganishning murakkab tomonlarini ochib berdi.

Taniqli ingliz psixologi Vil'yam Makdugallning 1908 yilda yozilgan "Ijtimoiy psixologiyaga kirish" asaridagi "ijtimoiy xulq-atvor instinktlari" nazariyasi freydizmga qarshi o'laroq inson instinktlari va faoliyat uyg'unligini ta'minlash muammosini yoritishga ilk bor asos bo'lib xizmat qildi. B.M.Teplov, V.S.Merlin, V.D.Nebilitsin, E.A.Golubeva, B.R.Qodirov va ularning shogirdlari tomonidan olib borilgan empirik tadqiqotlar mazmuni ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy psixologik xizmat uchun muhim bo'lgan har bir shaxsning (individdning) tabiiy va tug'ma sifatlarini, oliy nerv faoliyatining o'ziga xos qobiliyat elementlarini va unga ta'sir etuvchi ta'lim-tarbiya, tashqi muhit va faoliyatning nechog'liq tashkil etilish jarayonini mukammal o'rganish va uni ijtimoiy maqsadlar asosida rivojlantirish yo'llarini belgilash uchun katta imkoniyat yaratdi.

Mazkur imkoniyatlar avvalam bor insondagi u yoki bu faoliyatni bajarishga bo'lgan iqtidor kurtaklarini o'rganishni va shu asosda shaxs faolligini kamol toptirish uchun asos sifatida xizmat qilishi mumkin. Shunga muvofiq mahsus tadqiqotlar shuni tasdiqlayaptiki, faoliyatni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun individual xususiyatlar, ayniqsa, har bir shaxs temperamenti va individual uslubiga ham bog'liq. Ayniqsa, mehnat va o'quv faoliyati jarayonida ushbu holatni kuzatish, tahlil qilish va rivojlantirish bilan bog'liq usullar majmuasining ishlab chiqilishi psixologik xizmatning muhim vazifasi ekanligidan dalolatdir. Jumladan, E.A.Klimovning empirik ma'lumotlari bir necha stanokda ishlashda asab tizimidagi "harakatchan tip"dagi ham, "harakatsiz tip"dagi xodimlar ham birdek yuqori darajadagi ishlab

chiqarish muvaffaqiyatlariga erishish mumkinligini tasdiqlaydi. Buning asosiy sababi esa, bir xil mehnat vaziyatida turlicha harakat yo'nalishini tanlay bilish va amalga oshirishdir.

Umuman, yuqorida qayd etilgan olimlarning umumiy fikr-mulohazalariga ko'ra individual uslubning shaxsda darrov paydo bo'lmasligi, balki ko'pincha stixiyali tarzda (ya'ni, individual-hissiy asab sifatleri yordamida) paydo bo'lishi qayd etiladi. Demak, har bir shaxsga psixologik xizmat davomida o'z imkoniyatlari va faoliyat talabi uyg'unligini ta'minlash yo'llarini izlash asosida yondashilsa mazkur shaxs faoliyatidagi individual uslubning tarkib topishi tobora rivojlanib, takomillashib boradi. Bu esa, o'z navbatida shaxs va jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etmay qolmaydi.

K.K.Platonovning psixologik xizmat bilan bog'liq ijtimoiy psixologiya metodologiyasini yaratishdagi xizmati shundaki, u ijtimoiy-psixologik individuallik muammosini inson individual olami namoyon bo'lishining eng yuqori darajasi sifatida tadqiq qildi va psixologik xizmat mohiyatini tasavvur qilish uchun muhim bo'lgan shaxsni nafaqat o'zining individual xususiyatlari asosida, balki bu individual xususiyatlarning ijtimoiy mazmuni o'z-o'zini adekvat baholash va rivojlantirishga asoslangan shart-sharoitlarni yaratish bilan kamol toptirish muqarrarlitgini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Professorlar: E.G'oziyev, I.Tursunov, J.Ikromovlarning "XXasr va shaxs kamoloti" mavzusidagi ma'lumotlarida ham psixologik xizmat ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etuvchi individ, shaxs va sub'ekt taraqqiyotining tadqiqotida quyidagi holatlarga jiddiy e'tibor berish zarurligi uqtiriladi:

- inson rivojlanishining determinatori hisoblangan asosiy omillar va shart-sharoitlar (ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, pedagogik va yashash muxiti omillari);

- insonning o'ziga taalluqli, asosiy tafsilotlar, uning ichki konuniyatlari, mexanizmlari, e'tiqod bosqichlari barqarorlashuvi va involyutsiya;

- inson yaxlit tuzilishining asosiy tarkiblari, ularning o'zaro aloqalari, shaxsning tashqi ta'sirlarga javobi va munosabati, taraqqiyot jarayonida ularning takomillashuvi (Xalq ta'limi, N5). Darhaqiqat, har bir insonning o'z individual olamida sodir etilayotgan barcha ma'naviy va ruxiy kechinmalarini u yashab turgan jamiyat istiqbollariiga mos tarzda tadqiq qilmay turib shaxs va faoliyat, shaxs va jamiyat, shaxs va individuallik o'rtasidagi ijtimoiy mutanosiblikni ta'minlab bo'lmaydi. Zero, psixologik muhofaza vositasi sifatida tadqiq qilinayotgan ijtimoiy psixologik himoya falsafasi ham shuni taqozo etmoqda.

Bugungi psixologik xizmatning qulay va shaxs kamoloti uchun nihoyatda ahamiyatli tomonlari barchaga ma'qul va manzur bo'lgan. Lekin, psixologik xizmatning keng targ'ibot qilinishi uchun yuqoridan maxsus rasmiy farmoyishning va amaliyotchi-psixologlarning nihoyatda taqchilligi yoppasiga barcha maktablarda xuddi shunday psixologik xizmatni tatbiq etish ishiga birmuncha to'sqinlik qilib kellar edi. 1990 yillarga kelib mustaqillik, erk, o'zlikni anglash hislari hukmron bo'lgan O'zbekiston sharoitida inson va jamiyat kamolotini ko'zlovchi barcha ijtimoiy sohalar singari psixologik xizmat tatbiqining keng quloch yoyishi uchun ham o'ziga xos zamin hozirlandi.

Bu esa O'zbekiston uchun xarakterli bo'lgan psixologik xizmat rivojlantirilishining navbatdagi amaliyotchi-psixologlar tayyorlash, bosqichiga o'tishni muqarrar qilib qo'ydi. Chunki, maktabdagi ijtimoiy psixologik iqlimni tahlil qila oluvchi malakali amaliyotchi-psixologlar tayyorlamay turib O'zbekistonda psixologik xizmat tatbiqini muvaffaqiyatli amalga oshirib bo'lmas edi. Shunga muvofiq, dastavval Toshkentda, so'ngra Buxoroda, keyinchalik Navoiy, Andijon, Samarqand va boshqa viloyatlarda umumta'lim maktablari uchun " amaliyotchi-psixologlar" mutaxassisligi bo'yicha qayta tayyorlov kurslari ochildi va bu kurslarni muvaffaqiyatli tugatganlar Respublikamizning talaygina maktablarida psixologik xizmat tashqilotchisi, targ'ibotchisi va tadqiqotchisi sifatida samarali ish olib bormoqdalar. Ma'lumki, psixologik xizmat barcha mamlakatlarda, hatto bir - biriga o'xshamagan turli ilmiy-tashkiliy shakllarda amalga oshirilib kelmoqda.

Chunki, har bir davlatning faqat o'z ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotiga mos tadbirlargina shu davlatda qo'llaniladi va kerak bo'lsa rivojlantiriladi. Shunga muvofiq, O'zbekistonda psixologik xizmatni rivojlantirish uchun malakali va yetuk mutaxassislar kamligini xisobga olib, dastlabki qadam maktabning eng ilg'or va iqtidorli o'qituvchilari orasidan amaliyotchi psixologlar tayyorlash tashabbusi bilan boshlandi. Bu borada o'rinli bir savol tug'iladi: Nima uchun " amaliyotchi-psixologlar " kursiga aynan tajribali o'qituvchilargina jalb qilindi? Darhaqiqat, kursga faqat yuqori malakali pedagoglarning jalb qilinishi bejiz emas. Chunki, maktabda psixolog bo'lish uchun, avvalo o'quvchi shaxsini, o'quv jarayonini ta'lim-tarbiya mezonlarini chuqur va to'g'ri tahlil qila olish malakasi va tajribasi bo'lishi shart, deb o'ylaymiz. Shuningdek, masalaning ijtimoiy tashkiliy tomonlari ham mavjud. Masalan, maktabda ishlab ma'lum tajribaga ega bo'lmagan shaxslar kursga qabul qilinsa, 4-5 oygina muddat ichida maktabdagi pedagogik-psixologik jarayonni to'g'ri va muvaffaqiyatli tahlil qila olish malakasiga ega bo'la olmaydilar. Boshqa tomondan esa, agarda, universitetlar va pedagogika institutlarida "amaliyotchi-

pedagog-psixolog" mutaxassisligi bo'yicha fakul'tetlar tashkil qilinganda, kamida yaqin yillarda balki undan ham ko'proq kutishga to'g'ri keladi. Mabodo fakul'tetni tugatgan takdirda ham pedagogik tajriba bo'lmasa baribir pedagogik jarayonni psixologik tahlil qilish ishida bir muncha mushkullik tug'diradi.

XULOSA

Tadqiqot davomida mazkur qarorlarning va tadbirlarning maqsadidan kelib chiqib va shularga asoslanib O'zbekistonda psixologik xizmatni tashkil etish va rivojlantirishning dastlabki bosqichi quyidagi 7 yo'nalishlar asosida amalga oshirilishi mumkin, degan xulosaga kelingan:

1. Ta'lim tizimi muassasalarida psixologik xizmat;
2. Mexnat jamoalarida psixologik xizmat;
3. Oilaviy hayotni tashkil etish tizimi muassasalarida psixologik xizmat;
4. Transport muassasalarida psixologik xizmat;
5. Sog'likni saqlash tizimi muassasalarida psixologik xizmat;
6. Ichki ishlar, huquq- tartibot tizimi muassasalarida psixologik xizmat;
7. Sport muassasalarida psixologik xizmat.

Demak, bugungi kunda mazkur 7 yo'nalish bo'yicha shaxs psixologiyasi va jamiyat uyg'unligini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy psixologik tadbirlar baholi qudrat amalga oshirilmoqda. Bu esa eng birinchi navbatda mazkur yo'nalishlarda faoliyat ko'rsatayotgan shaxslarning o'z- o'zini anglash, bilish va rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik muxofaza imkoniyatlardan keng ko'lamda foydalana olishlariga, ya'ni ularning faoliyatida qamroq muvaffaqiyatsizlikka uchrashlariga va ko'proq samarali mehnat qila olishlariga katta yordam beradi.

REFERENCES

1. Sh.R.Barotov.Ta'limda psixologik xizmat.Oquv qo'llanma .Buxoro 2007 y.
2. V.Karimova.Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. Toshkent.1999y
3. C.X.Tadjieva, D.G'.Sabirova "Tanglik vaziyatida qolgan bolaga psixologik yordam ko'rsatish". T.: RBIMM, 2011 y. 142 b
4. Shirin Kamolova, PREEMSTVENNOST FORMIROVANIYA MIROVOZZRENIYA STUDENTOV NA OSNOVE OBIQEVELOVECHESKIX SENNOSTEY, Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 1 (2021): Zamonaviy ta'limda pedagogika va psixologiya fanlari
5. Shirin Kamolova, THE ROLE OF UNIVERSAL AND SCIENTIFIC VALUES IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS, Jurnal

Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 2 (2021): Jurnal pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii (oktyabr)

6. Shirin Kamolova, O'QITUVCHI PEDAGOGIK QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI, Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: Tom 2 № 5 (2022): Jurnal pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii (yanvar)

7. Shirin Kamolova, ISPOLZOVANIE INTERAKTIVNYYX METODOV V OBRAZOVANII YAVLYAETSYA TREBOVANIEM SEGODNYASHNEGO DNYA, Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 2 (2021): Jurnal pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii (oktyabr)

8. Shirin Kamolova, AVESTODA AXLOQIY IDEAL VA UNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK KO'RINISHLARI, Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 3 (2021): Zamonaviy ta'limda Pedagogika va psixologiya fanlari (Noyabr)

UMUMTA'LIM MAKTABI O'QUVCHILARI EKOLOGIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNINIG MAZMUN MOHIYATI

Kamolova Shohsanam Nuriddinovna

Jizzax davlat pedagogika instituti tabiiy fanlar fakulteti o'qituvchisi,

Fayziyeva Sojida Ilxom qizi

Tabiiy fanlar fakulteti biologiya va uni o'qitish metodikasi yo'nalishi 1- bosqich
magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining ekologik madaniyatini shakllantirish, tabiatga muhabbat uyg'otish va undan oqilona foydalanish masalalariga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Tabiat, ekologiya, ekologik madaniyat, ekologik ong, ekologik ta'lim -tarbiya, atrof-muhit, vatanparvarlik.

АННОТАЦИЯ

Данная статья является одной самых актуальных проблем нашего времени и фокусируется на важности обогащения мировоззрения студента. Рассмотрены вопросы, связанные с этапами развития человека.

Ключевые слова: Личность, процесс, национальные ценности, универсальные ценности, мировоззрение .

ABSTRACT

This article is one of the most pressing issues of our time and focuses on the inimportance of enriching the student's worldview. Issues of human development are considered.

Keywords: Man, process, national values, universal values, world view.

KIRISH

Yoshlarni barkamol insonlar etib voyaga etkazish, yot mafkuralar, xurujlardan asrash, ularda turli g'oyaviy tahdidlarga qarshi kurash ko'nikmalarini shakllantirish davlatimiz siyosatining muhim yo'nalishlaridan sanaladi. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish" vazifalari belgilangan.

Bugungi kundagi barcha o'zgarishlar yaqin kelajakda davlatimizning siyosiy va iqtisodiy barqarorligini, shaxs ma'naviyatini yuksaltirishni ta'minlashga yo'naltirilgan. Jamiyatimiz taraqqiyoti ma'naviy va jismoniy sog'lom avlodni tarbiyalash masalasi davlat siyosatiga ko'tarilgan bir paytda hayotning o'zi har-bir kishidan, ayniqsa yoshlardan ma'naviy sog'lomlik va ma'rifiy etuklikni talab qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2018-yil 3-oktabrdagi PQ-3956-son qarori ijrosini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi. Bu qarorga ko'ra, Mamlakatda ekologik xavfsizlikni ta'minlash, ekologik vaziyatni yaxshilash, qulay ekologik holatni barqaror saqlash, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi samaradorligini ta'minlash hamda sohada sodir etilayotgan huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni yanada jadallashtirish kun tartibidagi dolzarb masalaga aylangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi va kelajak avlodlarimiz uchun chiroyli "Ona tabiat sandig'iga" toza suv, beg'ubor atmosfera havosi, juda boy er osti boyliklari, xilma-xil o'simlik va hayvanot dunyosi, go'zal tabiat manzaralarini yig'ib borish odatini milliy urfga aylantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridandir. Ekologiya va inson, ularning o'zaro munosabatlari o'zaro ta'sir xususiyatlari qadimdan odamlarni qiziqtirib kelgan muammolardan biridir. Bizga ma'lumki, ekologik tarbiya masalasi bilan ilk bora qadimgi yunon mutafakkirlari shug'ullanishgan.

Aristotel, Gerodot, Gippokrat, Demokrit, Pifagor va boshqalar barcha ijtimoiy va psixologik hodisalarni tushuntirib berish uchun yagona bo'lgan, umumiy tamoyillarni, nazariyalarni qidirib topishga, xalqlarning turli psixologik xususiyatlariga ega bo'lishi sabablarini tushuntirib berishga harakat qilganlar. Psixologik xususiyatlarning vujudga kelishini ular asosan, tabiiy-geografik muhitning ta'siri bilan bog'laganlar. Gippokrat (eramizdan avvalgi 460-375) "Havo, suv va quruqlik"- deb nomlangan traktatida odamlarning turli psixologik va jismoniy xususiyatlarini bevosita iqlim sharoiti bilan belgilanishi mumkinligini ta'kidlagan, ya'ni u geografik determenizm tamoyillini ilgari surgan.

Odamlarning oliy nerv faoliyati tiplari ularning vujudga kelishini ular iste'mol qilayotgan oziq-ovqatlar bilan bog'lab tushuntirishga ham urinishgan. Pifagor (Eramizdan avvalgi 570-500) fikriga ko'ra hayvon go'shti va yog'ini ko'p iste'mol qilinishi qattiqqo'lik va dag'allikni vujudga keltirishi va aksincha o'simlik mevalari

va sabzavotlarni mutassil iste'mol qilinishi esa tana faoliyatini suslashtirib, odamlar tabiatini muloyimlashtiradi. Arestotel (eramizdan avvalgi 384-322) haddan ortiqcha issiq yoki sovuq iqlim sharoitida yashaydiganlar qattiqqo'l, shavqatsiz bo'ladi deb hisoblagan. Qadimgi YUnonlar madaniyatida inson demurg, yaratuvchi sub'ekt sifatida qadriyat kabi e'zozlangan: xususan, qadimgi quruvchilar yo'l o'tkazayotganda tog' duch kelib qolsa sharq quruvchilari kabi tog'ni aylanib o'tmasdan uni yorib yo'l o'tkazishga harakat qilganlar. SHarqda esa tabiatga nisbatan biologik, ya'ni ekologik munosabat mavjud bo'lgan. SHarqda tabiatga tirik organizm kabi munosabatda bo'lish hukmronlik qilgan. [1.12]. Insoniyat paydo bo'lgandan buyon ekologiya muammosi hammani o'ylantirib keladi.

Abu Nasr Farobiyning ko'plab asarlarida inson ekologiyasi muammolari etakchi o'rin tutadi. Jumladan, olimning "Inson a'zolari haqida" nomli asarida inson a'zolariga xos bo'lgan turli kasalliklarning kelib chiqish sabablarini alohida-alohida o'rganish, organizmning salomatligini tiklash uchun kerakli oziq-ovqatlarga e'tibor berish zarurligiga diqqat qaratilgan. Binobarin, insonning ruhiy va jismoniy holati tashqi omillar, muhit ta'siriga bog'liq, bu jarayonlar zamonaviy ekologiya fanining asosini tashkil etadi.

Ekologik bilimlar rivojiga o'zining munosib hissasini qo'shgan mutafakkirlardan yana biri Abu Rayhon Beruniy bo'ladi. Beruniy tomonidan 152 ta asar yozilgan bo'lib, ulardan tabiiy muhitdagi dialektik rivojlanishning ilmiy asoslari yoritilgan. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" va "Hindison" asarlari Abu Rayhon Beruniyning jahonga mashhur asarlari sanaladi. Ularda yosh avlod uchun o'ta muhim bo'lgan o'simlik va hayvonlarning tuzilishi, ularning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasi haqida qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan. Bu manbalarda turli tropik o'simliklar va hayvonlar to'g'risida ma'lumotlarning keltirilishi nabobat va hayvonot olamining tashqi muhit bilan aloqasini, yil fasllari almashinuvining o'simlik va hayvonot olamiga ta'sirini yoritishga xizmat qilgan. Chunonchi, "qushlarning tog'lardan pastga, tekisliklarga tushishi, chumolilarning o'z inlariga berkinib olishlari havoning sovishidan dalolat beradi"- deydi olim.

Alloma insonni tabiatning bir qismi deb hisoblash bilan birga ularning turli irqqa mansubliklarini quyidagicha izohlaydi: "Odamlar tuzilishlarining rang, sur'at, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarning turliligidan emas, balki tuproq, suv, havo va erna, odam yashaydigan joylarning turlichaligidan hamdir[3.63]. Bugungi kunda yoshlarni ekologik tasavvurlarini tarbiyalash, ekologik madaniyatni shakllantirish masalasiga jiddiy e'tibor qaratish muhim vazifalardan biridir. Abu Nasr Farobiyning insoniyat tomonidan tabiatga ko'rsatilayotgan ta'sirning doimiylik kasb

etishini, tabiiy va sun'iy tanlanish muammosini atroflicha baholash zarurligi haqidagi fikrlari e'tiborga molikdir. Olimning nuqtai nazariga ko'ra, borliqdagi mavjud narsalar abadiy emas, ya'ni "Ular abadiy-boqiy bo'la olmaydilar, chunki ular havo, suv, tuproq va olovga bo'linadilar, birlari boshqasiga aylanadilar va balki har bir unsur boshqasida mavjuddir. Misol tariqasida hayvonot dunyosini oladi, u to'rt unsurdan biridir". [2.19].

Ekologik tafakkur, ekologik madaniyat va milliy o'zini-o'zi anglash-shallantirilishi va rivojlantirilishi lozim bo'lgan o'zaro bog'liq jarayonlardir.

"Ekologik tafakkur", "ekologik ong" negizida inson tabiat kuchlarini tushunish va ular ustidan o'z hukmronligini o'tkazishdan oldin unga qadriyat sifatida qarash, uning bilan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish zaruriyatini anglash imkonini beradigan yangi obrazlar va belgilar tizimini yaratadi.

"Pedagogika fanidan izohli lug'at"da "madaniyat" tushunchasiga shunday ta'rif berilgan: madaniyat – insonning egallagan bilimlari va hosil qilgan tajribalariga asoslangan malakali harakatlari yoki mehnat faoliyatining mahsulidan bunyod bo'lgan narsalar, boshqalarga zavq uyg'ota oladigan ijtimoiy xodisadir.

Ekologik madaniyat-kasbiy faoliyatda qaror qabul qilish uchun ekologik javobgarlikni his qilish, tabiat muhofazasidagi bilimlarga egaligi, jahon va xududiy darajada ekologik muammolarni ochishda qatnashishga tayyorgarligi va boshqalar. [5.173,]. SHu bilan birga individual ekologik tasavvurlar tabiiy muhit bilan o'zaro ta'sirga kirishish tajribasiga mos ravishda shakllanadi, alohida olingan individning tajribasi esa sotsiumning tabiat bilan bo'lgan munosabatlar xususiyatlari bilan belgilanadi. Mazkur xususiyatlar maishiy ekologik tasavvurlarda o'z aksini topgan bo'lib, ular o'z navbatida, ekologik jihatdan ahamiyatli vaziyatlardagi xulq-atvorning konkret shakllarini tanlash bilan bevosita bog'lanadi. Umumta'lim maktab O'quvchilarni ma'naviy boy, jismonan sog'lom qilib tarbiyalash maqsadida dastlab, ularning ekologik madaniyat darajasining shakllanganligini aniqlash lozim. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ekologik tasavvurlarini mushohada qilish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish asosan psixik jarayonlar asosida kechadi. Tabiatga muhabbat ulkan va murakkab xissiyotdir. U bolaning ruhiy va aqliy dunyosini o'z ichiga oladi va murakkab jarayonni hosil qiladi. Bu xissiyotni tarbiyalashni bolaning esini taniy boshlaganidan tarbiyalab borsak, unda tabiatga muhabbat, tuyg'ular shakllanadi. Bolalikda tug'ilgan bu hislar maktab yillari shakllanib boyiydi va unga tabiatshunoslik darsi yordam beradi. O'quvchi tabiat go'zalligini qabul qilibgina qolmasdan balki, uni muhofaza qilishni va uni ko'paytirishni ham o'rganadi. Pedagogik yo'nalishda ekologik ta'lim va tarbiya

berish koʻzda tutiladi. Ekologik taʼlim deganda oʻquvchilarga berilishi lozim boʻlgan tabiat bilan inson oʻrtasidagi munosabatlarni ifodalovchi bilimlar tizimi tushuniladi. Ekologik tarbiya esa insonning atrof-muhitga nisbatan munosabatini tarbiyalashdir. Ekologik taʼlim-tarbiya umumiy taʼlim-tarbiyaning yangi shakli va tarkibiy qismi boʻlib, maktabda barcha fanlarni oʻqitishda amalga oshirilishi koʻzda tutiladi. Ekologik taʼlim-tarbiyadan bosh maqsad ham yosh avlodga atrof-muhit va uning muammolariga ongli munosabatini shakllantirishdan iboratdir. Ekologik muammolarning ilmiy, iqtisodiy, texnik, gigienik, yuridik, estetik, pedagogik kabi yoʻnalishlari mavjud. Bu yoʻnalishlar ichida pedagogik yoʻnalish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ekologik muammolar inson faoliyati natijasidan kelib chiqadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda bu kabi harakatlar tabiatni asrash, ekotizimning mavjudligini saqlab qolish yoʻlidagi urinishlarning bir qismidir. Uning eng katta qismi esa butun insoniyat eʼtiborini ushbu muammoga qaratish, ularni birgalikda, oʻzaro hamjihatlikda tabiatni muhofaza qilishga undashdir. Bularning barini boshlangʻich sinf oʻquvchilariga tushuntirish kutilgan natijalarni beradi. Shuni hisobga olib, ekologik taʼlim-tarbiyani, asosan, bogʻcha va maktablarda amalga oshirish zarur. Boshlangʻich taʼlim tabiatshunoslik darslarida vatanparvar va ekologik tarbiya berishda oʻquvchilarning yosh va individual xususiyatlari, qiziqish va qobiliyatlarini hisobga olish kerak. Shuning uchun har-bir sinfda osondan murakkabga tomon tamoyiliga asosan 1-2 sinf “Atrofimizdagi olam”, 3-4 sinf “Tabiatshunoslik” darsida oʻquvchilarda boshlangʻich Vatanparvarlik va ekologik tarbiyani shakllantirishda mavzuga oid koʻrgazmali qurollardan, videolavhalardan zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanilsa maqsadga muvofiq boʻladi, oʻquvchilarni tabiat, butun borliq haqidagi dastlabki tushunchalarini shakllantirish birmuncha oson kechadi, dars samaradorligi va natijasi yuqori boʻladi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida ekologik madaniyat, Vatanga muhabbat, ona tabiatga nafasat tuygʻulari shakllanadi.

REFERENCES

1. Doktorov B.Z., Safanov V.V., Firsov B.M. Uroven osoznaniya ekologicheskix problem: profili obshchestvennogo mneniya //Sotsiolog. issled.1992 -12 s.
2. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida. – Toshkent: YOzuvchi, 2002. – 19 b.
3. Abu Rayhon Beruniy .Meneralogiya.M.:1963 -63b

4. O‘.E.Ho‘janazarov ,SH.T.YAkubjonova Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish //Toshkent.2018y. 3b.
5. J.Hasanboyev va b. Pedagogika fanidan izohli lug‘ati. T.: “ Fanva texnologiyalar” nashriyoti 2008. – 173 b.
6. Shirin Kamolova, SAMOVOSPITANIE – OSNOVA FORMIROVANIYA GARMONICHNO – RAZVITOGO POKOLENIYA , Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 1 (2020): Journal of Pedagogy and psychology in modern education
7. Shirin Kamolova, PREEMSTVENNOST FORMIROVANIYA MIROVOZZRENIYA STUDENTOV NA OSNOVE OBIQECEHELOVECHESKIX SENNOSTEY , Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 1 (2021): Zamonaviy ta'limda pedagogika va psixologiya fanlari
8. Shirin Kamolova, THE ROLE OF UNIVERSAL AND SCIENTIFIC VALUES IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS , Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 2 (2021): Jurnal pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii (oktyabr)
9. Shirin Kamolova, O‘QITUVCHI PEDAGOGIK QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI , Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: Tom 2 № 5 (2022): Jurnal pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii (yanvar)
10. Shirin Kamolova, ISPOLZOVANIE INTERAKTIVNYYX METODOV V OBRAZOVANII YAVLYAETSYA TREBOVANIEM SEGODNYASHNEGO DNYA , Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 2 (2021): Jurnal pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii (oktyabr)
11. Shirin Kamolova, AVESTODA AXLOQIY IDEAL VA UNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK KO‘RINISHLARI , Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 3 (2021): Zamonaviy ta'limda Pedagogika va psixologiya fanlari (Noyabr)
12. Shirin Kamolova, IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL ETHICS IN FUTURE TEACHERS , Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii: № 3 (2021): Zamonaviy ta'limda Pedagogika va psixologiya fanlari (Noyabr)

BO'LAJAK O'QITUVCHI KASBIGA XOS XUSUSIYATLARINI SHAKLLANTIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

Esonqulova Dilbar Saitovna

Jizzax davlat pedagogika instituti tabiiy fanlar fakulteti o'qituvchisi ,

Rahmatullayev Diyorbek Habibullo o'g'li

Biologiya va uni o'qitish metodikasi fakulteti talabasi

Uralova Gulshoda Bahodir qizi

Biologiya va uni o'qitish metodikasi fakulteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola bugungi kunning dolzarb masalalaridan bo'lib, zamonaviy o'qituvchilarni kasbiy malakasini oshirishda axborot texnologiyalarining o'rni masalasiga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Axborot, axborot texnologiyalar, interaktiv usul, integratsiya, barkamol avlod, kasb, maxorat, pedagog.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья является одной из актуальных проблем современности и посвящена роли информативных технологий в профессиональном развитии современных учителей.

Ключевые слова: *информация, информативные технологии, интерактивный метод, интеграция, гармоничное поколение, профессия, мастерство, педагог.*

ABSTRACT

This article is one of the most pressing problems of our time and is devoted to the role of information technology in the professional development of modern teachers.

Keywords: *personality, process, national values, universal values, world view, upbringing.*

KIRISH

Mamlakatimizda izchillik bilan amalga oshirilayotgan demokratik islohotlar, ma'naviy yangilanishlar jarayoni bilan kadrlar tayyorlashni uyg'un olib borish, ta'lim-tarbiyaning ijtimoiy ahamiyati va mavqeini yuksaltirish, bu jarayonga malakali, fidoyi insonlarni jalb etish, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratildi. Prezidentimizning ta'lim sohasini yanada rivojlantirish maqsadida olib borayotgan sa'y xarakatlaridan kelib chiqib sayqallanib

yanada rivojlanib bormoqda. Barkamol avlodni shakllantirishning pedagogik, psixologik, ma'naviy-iqtisodiy, ijtimoiy-huquqiy omillari pedagog-o'qituvchilarning raqobatbardoshlik, kasbiy malaka va pedagogik mahoratini kuchaytirishni davr taqozosi qilib qo'ymoqda.

Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risidagi qarorning qabul qilinishi ta'lim tizimini tubdan modernizatsiya qilinayotganligidan dalolat beradi. Jumladan, ya'ni «Intellectual asr» ning faol ishtirokchilarini tayyorlash ko'zda tutilgan. Ayniqsa, kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'lim muassasalarida yangi pedagogik texnologiyalarni yaratishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqot ishlar salmog'ini kengaytirishga alohida e'tibor qaratilgan. [1.11].

Shuning bilan birga bo'lajak mutaxassislarni zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan, o'quv-tarbiyaviy ishlarning interaktiv usullaridan foydalana oladigan qilib hamda o'zidagi pedagogik faoliyat mahoratini va ko'nikmalarini yanada takomillashtirish, rivojlantirish ustidagi faoliyatini ilmiy tashkil qila oladigan bo'lishida, shuningdek ularni mustaqil ravishda o'z ilmiy dunyoqarashini yuksaltirishda ilmiy -pedagogik va kasbga doir qobiliyatning shakllanishida katta ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Umumiy o'rta maktab ta'limining asosiy figurasi bu o'qituvchi pedagoglardir. O'qituvchining bolalarga mehr qo'yishi, ular bilan do'stona muomalada bo'lishdan, bolalarning ruhiy dunyosiga kirib borish imkoniyatidan chuqur qoniqish hissida ijobiy ruxda tarbiyalash bilan birga, ularga nisbatan bo'shanglik, soxta mulozamatga, marhamatlilik va ko'ngilchanlikka aylanib ketmaydigan salbiy sifatlarni shakllantirishdan voz kechish, hamda diqqat-e'tibor va xushyorlikdan iborat do'stona munosabatni, bolalar bilan bo'ladigan munosabatning sodda va samimiy bo'lishini aloxida yodda tutish lozim. Afsuski, ta'lim jarayonida faoliyat olib borayotgan hamma pedagoglarda ham shunday sifatlarni bor deb bo'lmaydi. Ba'zi o'qituvchilar pedagoglik kasbini tasodifan tanlaganliklarini, maktabda ishlashni yoqtirmasligi, majburan o'z oilasini boqish uchun, o'z qilgan ishlaridan ko'ngillari to'lmashliklarini yashirib o'tirmaydilar. Ayrim o'qituvchilar umuman maktabda ishlashga yaroqsizdirlar: ular, serjahl, berahm, samimiy emaslar, o'zlarida bolalarga nisbatan mudhish g'araz borligini sezadilar. Aslida o'quvchilar juda ham kuzatuvchan, diqqatni taqsimlay oladigan, sinchkov, o'z kasbidan mamnun, umuman kasbiy sifat va pedagogik qobiliyat egasi bo'lishi bilan boshqa kasblardan farq qilishi lozim.

Kishining faoliyatini samarali bo'lishi ko'p jixatdan uning kasbiy tanlovidan qoniqqanligi bilan bog'liq. Jumladan pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi o'qituvchining kasbiy tanlovidan qonniqanligi bilan ham belgilanadi. Kishining mehnatdan qoniqishiga ta'sir etuvchi shaxsiy sifatlar qatorida quyidagilarni sanab o'tish mumkin.

1) Yoshning ulg'ayib borishi bilan kishida mehnatdan qoniqish xissi rivojlana boshlaydi;

2) Ish xaqining ortib borishi, tegishlicha rag'batlar va pedagogni qo'llab quvvatlanishi kasbga nisbatan mehrni shakllantirishga xizmat qila boshlaydi;

3) Jamoada adolatlilik tamoyiliga amal qilinganligi, barchaga mehnatning to'g'ri taqsimlanganligi pedagogda kasbiy tanlovdan qoniqqanlikni shakllantiradi.

4) Pedagogik mahoratni egallash jarayonidagi kognitiv qobiliyatlar –mehnat faoliyatining intellekt darajasiga mos kelishiga va bu o'z-o'zidan kasbiy qoniqishga olib keladi.

5) Kishining sog'lomligi va kayfiyatning ko'tarinki bo'lishi pedagogik faoliyatda yuqori natijalarni kafolatlaydi. [3.96].

Shuning uchun o'qituvchilarining kasbiy xususiyatlarini shakllantirish pedagogik qobiliyatini rivojlantirish, axborot texnologiyalarni qo'llaydigan – zamonaviy kadrlar tayyorlash jarayonida eng muhim vazifalardan biridir. Bulajak kadrlarni kasbiy xususiyatlarini shakllantirishda innovatsion ilmiy yutuqlarni, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llashni, masofadan o'qitishni, mustaqil ta'lim olishni kengaytirishni nazarda tutuvchi texnika va texnologiyalarning istiqbolda rivojlanishini hisobga oluvchi dasturlarini ishlab chiqarish va joriy etish asosiy vazifa sifatida belgilab qo'yilgan. Shu bois bugungi ta'lim jarayonini axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur etish qiyin. Zero, yuqori sur'atlar bilan o'sib borayotgan jahon hamjamiyatiga integratsiyalashishga interfaol pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish orqali erishiladi. Iqtisodiyotning boshqa sohalaridan farqli ravishda, bugun ta'lim jarayonlarini muntazam yangilash talab etilmoqda. Bu talabni ta'minlash esa interfaol pedagogik va axborot texnologiyalarini zamon talablari asosida olib borishni taqozo etadi. Bu borada bugungi kunda dunyodagi qator mamlakatlar mazkur muammo yechimini topishga harakat qilmoqdalar. Ular: Yaponiyada 1984 yilda qabul qilingan «XXI asr uchun ta'lim modeli, ta'lim va jamiyat ravnaqi, izlanishlar»; Frantsiyada 1985 yilda qabul qilingan «Kelajak ta'limi»; Olmoniyada «2000 yilda ta'lim»; AqSh da 1985 yilda qabul qilingan «Fan barcha amerikaliklar uchun» va 1984 yilda qabul qilingan «Amerikaliklar uchun XXI asr ta'limi» kabi dasturlar jahon ta'limi

tizimidagi islohotlarni o'tkazishga keng yo'l ochdi. Bu esa mazkur sohada kengroq ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish lozimligini ta'kidlamoqda. [4.592].

Shu sababli ham bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan, o'quv-tarbiyaviy ishlarning interaktiv usullaridan foydalana oladigan qilib hamda o'zidagi pedagogik faoliyat mahoratini va ko'nikmalarini yanada takomillashtirish, rivojlantirish ustidagi faoliyatini ilmiy asosda tashkil qila oladigan, shuningdek, ularni mustaqil ilmiy-pedagogik va kasbga doir boshqaruv faoliyatiga loyiq qilib tayyorlash bugunning dolzarb muammosidir. Bu esa kadrlar tayyorlash milliy dasturining uchinchi bosqichi vazifasini hal qilinishining bir varianti hamdir. Ushbu variant o'z navbatida qator vazifalarni hal qilishni taqozo etadi. Ular:

- bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy talablar asosida intellektual salohiyatli qilib tarbiyalashga erishish, ya'ni ilm-fan va texnika-texnologiyalarning zamonaviy yutuqlarini amaliyotda joriy etishga yo'naltirilgan kasb tayyorgarligiga ega qilish;

- bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanilgan pedagogik texnologiyalar va interaktiv ta'lim metodlaridan foydalanishga o'rgatish va shu kabilar.

Yuqorida qayd etilgan vazifalarga bo'lajak o'qituvchilarni ilmiy dunyoqarashini yuksaltirishsiz erishib bo'lmasligi bugungi kunda hech kimga sir emas. Shu sababli ham malaka oshiruvchi o'qituvchilarni ilmiy dunyoqarashini kengaytirishda ilmiy izlanishlar haqidagi bilimlar va ularning uzviyligi hamda uzluksizligini ta'minlash haqidagi ilmiy tadqiqot ishimiz natijasini keltiramiz. Ma'lumki, izlanish, ijodiy faoliyat yuritish natijasida biror yangilikka erishish demakdir. Natijalar ijodiy izlanish xususiyatiga qarab turli shakllarda bo'lishi mumkin, ya'ni referat, tezis, maqola, kitob, avtoreferat, dissertatsiya, monografiya yoki shakllangan fikr, g'oya, qarash (kontseptsiya), ta'limot yoki qurilma, mexanizm, mashina, ixtiro, patent, kashfiyot yoki usul, uslubiyat, metod, mezon, texnologiya, model, algoritim, tamoyil, modul va h.k. [5.252].

Demak, ijodiy izlanish, ilm-fan, texnika-texnologiya, ta'lim-tarbiya, madaniyat va shu kabilarni rivojlantirib, ularning hozirgi holatini yangi sifat bosqichiga ko'taradi. Bu bo'lajak o'qituvchilarni ko'proq ilmiy ijodga jalb etish orqali pirovard natijada ilmiy dunyoqarashi yuksak mutaxassis tayyorlashga erishish demakdir.

Ilmiy dunyoqarashi keng mutaxassis o'zida quyidagi yutuqlarni ham mujassamlashtirgan bo'ladi: -axborotlardan doim xabardor, insoniyat hayotiy ehtiyoji uchun zarur narsa yoki predmetlarni (amaliy faoliyatda foydalanishga qulayligini o'ylagan holda) takomillashtirib, ular qatoriga yangilarini qo'shib borish

imkoniyatiga ega bo'ladi; - insonlar turmush tarzini yuksaltirib borish borasidagi zamonaviy ilmiy izlanishlar ko'lamini kengaytirib borib jismoniy ishlarni ko'proq aqliy mehnat faoliyati jarayoni bilan almashtirishga erishadigan bo'ladi; - jamiyat intellektual salohiyatini yuksaltiruvchi ijodiy ishlar ko'lamini kengaytirib borib «XXI - asr intellektual asr»ning faol ishtirokchilarini tayyorlashga erisha borish, ya'ni har qanday zamonaviy texnika-texnologiya bilan «tillasha» oladigan mutaxassislar tayyorlash qobiliyatiga ega bo'ladi;

- ta'lim-tarbiyaning samarali yo'llarini izlash va ularga mos malakali mutaxassislar tayyorlashning istiqbolli texnologiyalarini yaratishga intellektual salohiyati yetadigan bo'ladi;

- yoshlarimizni mustaqillik mafkurasi asosida tarbiyalashning istiqbolli va axborot texnologiyalari asosida metodologiyani yaratishga qodir bo'ladi;

- jamiyatni axborotlashtirish sari borayotgan bir paytda bo'lajak o'qituvchilarning kompyuterli savodxonligini oshirishning optimal yo'llarini yaratish va ulardan amaliy faoliyatda muntazam foydalanishni ham amalga oshira oladi. [6.200].

Shuni alohida ta'kidlash kerakki avvalo axborotga pedagogik izohli lug'atlarda shunday tasniflar berilgan.

Axborot – bu yaratuvchisi doirasida qolib ketmagan va xabarga aylangan bilimlar noaniqligi, to'liqsizligi darajasini kamaytiradigan hamda og'zaki, yozma yoki boshqa usullar (shartli signal, texnik vositalar, hisoblash vositalari va h.k.) orqali ifodalash mumkin bo'lgan atrof-muhit (ob'ektlar, voqea-hodisalar) to'g'risidagi ma'lumotlardir». Ya'ni «Axborot» - iste'mol uchun tayyorlangan tevarak-atrof (ob'ektlar)dan olingan ma'lumotlar. Uning ta'lim-tarbiyadagi ahamiyati shundan iboratki, u voqea va hodisalar haqidagi iste'moldagi ma'lumotlarni beradi. [7.31].

Axborot texnologiyalari-jarayonlarni boshqarishdagi asosiy manba bo'lib hisoblanadi. Ular ilmiy xodim tomonidan tayyorlangan ma'lumotlarni tizimlarga ajratishqayta ishlash hamda kerakli maqsadlar bo'yicha qayta ishlangan ma'lumotlarniuzatish algoritmlarini o'zichiga oladi. [7.36]. Shuning uchun bugungi kasiy tayyorgarlikka ega o'qituvchi axborot texnologiyalaridan ratsional foydalanish pedagoglar mehnati samaradorligini oshiradi. Ushbu yo'nalishda professor X. A. To'raqulovning ishlarida bunga mos tadqiqot natijalari bor. Bu haqda «Ma'lumotlar bazasini shakllantirish yo'nalishlari bo'yicha qaralayotgan soha (jarayon) ierarxiyasi hisobga olinadi yoki bir butun boshli tizim qaralayotganda qism tizimlardan tortib, tizim elementigacha bo'lgan ierarxiya bo'yicha jarayon davom etadi. Umuman

olganda, yuqorida qisqacha bayon qilingan ma'lumotlar va ma'lumotlar bazasi haqidagi belgilar, ularning shakllanish jarayoni hamda ular ichidagi foydalaniladigan ma'lumotlar axborotlarning paydo bo'lishini ta'minlaydi. Demak, axborotlar belgi (harflar, so'zlar), raqam, son va ular ustida amallar, formula, grafik, shuningdek, nutq, matn, tasvir va boshqa ko'rinishlar yordamida namoyon bo'ladi. Iste'molchi nuqtai nazaridan, axborot – bu eng oxiridagi foydalanuvchi tomonidan olingan tushunchalar va foydali, deb baholangan yangi ma'lumotdir. Bu qayd etilganlarni hal qilish uchun eng avvalo bo'lajak o'qituvchilarni ongida axborot texnologiyalar haqidagi tushunchalarni paydo qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

- bo'lajak o'qituvchilarga istemolchi sifatida axborot texnologiyalardan foydalanish axborotlarni saqlash, qayta ishlash va rejalashtirilgan maqsadni amalga oshirishda axborotni o'quvchilarga uzatishni hamda qayd etilgan jarayonlarni amalga oshirishda texnik vositalardan foydalanishni o'rganishlari shart. Bu o'qituvchilar ijodkorligini oshiradi shuning uchun o'qituvchilarni aniq mavzu bo'yicha referat yozishni topshirish orqali ham amalga oshiriladi va shu tariqa o'quv jarayonidagi o'qitishni tugatgunga qadar joriy topshiriqlar berib borilaveradi. Bu boradagi ushbu ilmiy izlanishimizning samaralarini «Ilmiy ijodiyotga kirish» mavzusidagi fanni o'rganishda yaqqol seziladi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni qayd etish joizki, o'qituvchining kasbiga xos xususiyatlarini shakllantirib borish va axborot texnologiyalarda unumli foydalanishi ta'lim - tarbiya jarayonining istiqbolli va samarali bo'lishligini, shuningdek ilmiy tadqiqot va loyihalash ishlarida, ta'limni boshqarishlarida to'g'ri qarorlar qabul qilishda ishonchli ma'lumotlarga tayanish imkonini beradi. “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da qayd etilgan raqobatbardosh zamonaviy kadrlarni tayyorlashning optimal variantini yaratishni kafolatlaydi.

REFERENCES

1. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» (29.08.1997 й) 6.б
2. Ғозиев Э. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини бошқариш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. 96.б
3. Миллий иқтисодда ахборот тизимлари ва технологиялари Р.Х.Алимов, Ҳ.С.Лутфуллаев ва Р.Х.Алимов таҳрири остида. – Тошкент: «Шарқ», 2000. – 592 б.
4. Тўрақулов Х.А. Илмий ижодиёт методологияси. Тошкент: Фан, 2006.–252 б.

5. Ж.Ҳасанбоев ва б.Педагогика фанидан изоҳли луғат.-Тошкент: Фан ва технология. 31 б
6. Муҳаммедов И., Тўракулов Х.А. Замонавий педагогик тадқиқотларнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент: Фан, 2004. – 200 б.
7. Shirin Kamolova, ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ , Журнал Педагогики и психологии в современном образовании: № 1 (2021): Zamonaviy ta'limda pedagogika va psixologiya fanlari
8. Shirin Kamolova, THE ROLE OF UNIVERSAL AND SCIENTIFIC VALUES IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS , Журнал Педагогики и психологии в современном образовании: № 2 (2021): Журнал педагогики и психологии в современном образовании (октябрь)
9. Shirin Kamolova, ЎҚИТУВЧИ ПЕДАГОГИК ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ , Журнал Педагогики и психологии в современном образовании: Том 2 № 5 (2022): Журнал педагогики и психологии в современном образовании (январь)
10. Shirin Kamolova, ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБРАЗОВАНИИ ЯВЛЯЕТСЯ ТРЕБОВАНИЕМ СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ , Журнал Педагогики и психологии в современном образовании: № 2 (2021): Журнал педагогики и психологии в современном образовании (октябрь)
11. Shirin Kamolova, АВЕСТОДА АХЛОҚИЙ ИДЕАЛ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙ- ПСИХОЛОГИК КЎРИНИШЛАРИ , Журнал Педагогики и психологии в современном образовании: № 3 (2021): Zamonaviy ta'limda Pedagogika va psixologiya fanlari (Noyabr)
12. Shirin Kamolova, IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL ETHICS IN FUTURE TEACHERS , Журнал Педагогики и психологии в современном образовании: № 3 (2021): Zamonaviy ta'limda Pedagogika va psixologiya fanlari (Noyabr)

METAFORANING TILSHUNOSLIKDA NAMOYON BO‘LISHI VA UNING ILMIY AHAMIYATI

Maftunaxon Abduolimova

Farg‘ona davlat universiteti EFL/ESL instruktori
m.n.abduolimova@pf.fdu.uz

ANNOTATSIYA

Tilshunoslikda metafora haqida yetarlicha izlanishlar olib borilgan bo‘lsa ham, unga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Chunki tilda so‘zlardan foydalanish uchun so‘zlarning o‘z ma‘nosi bilan birga ularning majoziy ma‘nolarini ham bilish zarurdir. Bu esa, o‘z navbatida tilshunoslikda metaforani har tomonlama o‘rganib tadqiq etish zaruriyati borligin anglatadi. Zero, tilshunoslar metafora ilmi haqidagi izlanishlarni metaforaning tilshunoslikda namoyon bo‘lishi, uning tildagi ahamiyati bilan bog‘lashadi.

Kalit so‘zlar: metafora nazariyasi, metonomiya, o‘xshashlik, til birliklari, ko‘chim, majoziy ma‘no, so‘zlardagi uslubiy bo‘yoqdorlik.

АННОТАЦИЯ

Хотя исследований метафоры в лингвистике много, интерес к ней растет. Потому что для того, чтобы использовать слова в языке, необходимо знать не только значение слов, но и их переносные значения. Это, в свою очередь, означает, что в языкознании возникает необходимость комплексного изучения метафоры. Действительно, изучение метафоры лингвисты связывают с проявлением метафоры в языкознании и ее значением в языке.

Ключевые слова: теория метафор, метонимия, сходство, языковые единицы, переносное значение, методологическая окраска слов.

ABSTRACT

Although there is a lot of research on metaphor in linguistics, there is a growing interest in it. Because in order to use words in the language, it is necessary to know not only the meaning of words, but also their figurative meanings. This, in turn, means that in linguistics there is a need for a comprehensive study of metaphor. Indeed, linguists associate the study of metaphor with the manifestation of metaphor in linguistics and its importance in language.

Key words: metaphor theory, metonymy, similarity, linguistic units, figurative meaning, methodological coloring of words.

KIRISH

Nutqda o'z fikrimizni bayon etish uchun tildagi barcha birliklar (tovush, qo'shimcha, so'z, so'z birikmasi va gap) dan foydalanamiz. Leksik birliklar ya'ni, so'zlarni tilshunoslikning bir qismi sifatida o'rganish, so'zlarni nutqdan tashqaridagi o'z ma'nosi bilan birga ularni nutqda ifodalagan uslubiy ma'nolarini ham o'rganish zaruriyatini ko'rsatadi. So'zlarni o'z ma'nosi bilan birga ko'chma ma'noda qo'llash ham nutq ifodaliligini ta'minlash uchun tuganmas manbadir. Nutqda deyarli barcha asosiy holatlarda ko'chma ma'no emotsional-ekspressiv bo'yoqdorlik kasb etadi. Nutqda so'zlarni ko'chma ma'noda ishlatishning xilma-xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular ko'chimlar nomi bilan umumlashtiriladi. Ko'chimlarning asosida ikki narsa yoki tushunchani qiyoslash yotadi, ya'ni ikki narsa yoki tushuncha o'rtasidagi muayyan munosabat (o'xshashlik, umumiylik, aloqadorlik kabi) asosida tasviriylilik, ifodalilik, aniqlikni kuchaytirish maqsadi bilan ulardan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi²²².

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko'chma ma'noli so'zlar qanday ma'no asosida ko'chayotganligiga qarab

- Metafora;
- Metonomiya;
- Sinekdoxa
- Vazifadoshlik;
- Kinoya (tag ma'no). kabi turlarga bo'linadi:

Nutqimizda eng keng tarqalgan va ko'p qo'llaniladigan ma'no ko'chish usuli metaforadir. Metafora narsa yoki tushunchalar o'rtasidagi o'xshashlik asosida nom (so'z)ning ko'chishidir. Metafora (yunoncha **metaphora- ko'chirish**) bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishidir²²³. Masalan: *fan cho'qqisi, yurtimiz quyoshi, dalaning etagi....*

Masalan, tandirning og'zi birikmasida og'iz so'zining ma'nosi odam yoki hayvon og'ziga tashqi o'xshashligi asosida vujudga kelgan. Metaforalarni o'rganish qadimgi davrlardan buyon tilshunoslarning diqqat markazida bo'lgan mavzu hisoblanadi. Antik davrlarda metaforani olamni anglashning aloxida usuli va vositasi sifatida ko'rsatish Aristotel (shuningdek Sitseron) ga taalluqli g'oyadir²²⁴. Bu davrda ma'no ko'chimlarini tasnif etishdagi ilk qadamlar qo'yildi: metaforaning ismlar

²²² Mahmudov.N., Odilov.Y., Ziyodullayeva.G., O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasari o'quvchilari uchun darslik.-T,2018, 79-b.

²²³ Nurmonov.A., Sobirov.A., Qosimova.N., Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T: Ilm ziyo., 2013y,190-b.

²²⁴ Дорофеева А.А. Что скрывается в тайне метафоры? (О подходах к изучению метафоры западными учеными в XX в.) / Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014. № 4.

(umuman soʻzlar) qatoridagi oʻrnini aniqlash, metaforaning “noodatiy” fenomen tabiatini tekshirish singari masalalar shular qatoridandir²²⁵. D. F. Sitseron, Kvintiliandan farqli ravishda, ilk marta metafora orqali buyumlar toʻgʻrisidagi maʼlumotni aniq va ravshan yetkazish mumkinligini payqadi. Metaforaning vazifaviy mezonini oʻrnida metaforaning qoʻllanish maqsadlarini koʻrgan Kvintilian, “Ism yoki feʼl oʻz oʻrnidan u yetishmayotgan yoxud undan afzal boʻlmagan nomlar oʻrniga koʻchiriladi”²²⁶ deb hisoblaydi. Antik metaforologiyada metafora nom koʻchishining har qanday turi (Aristotel); metonomiyaning zidi (Kvintilian) sifatida qaralib, u nutqimizga nominativ, baxolovchi va dekorativ maʼnolar berishini tavsiflagan. Garchi Aristotelning qoʻlyozmalarida referensiya, mohiyat, haqiqat tushunchalari deyarli tilga olinmagan boʻlsa ham, uning metafora va xissiy bilish toʻgʻrisidagi konsepsiyasi oʻz davri hamda hozirgi davr uchun ham modernistik gʻoya boʻlib qoladi.

Metafora qanchalik yangi, shunchalik ifodali boʻladi. Mohir soʻz ustalari oʻz asarlarida soʻzlarni metaforik maʼnoda qoʻllash orqali ifodali, obrazli nutqning goʻzal namunalarini yaratadilar.

Manglavi tirishar zinapoyaning, Panjara kuvlaydi misoli chiltor, Terlab ketganini koʻrsang oynaning... Hamma narsa seni kutar intizor. (Iqbol Mirzo)

Narsa va hodisalar oʻrtasidagi oʻxshashlik (koʻchim usuli) turli asosda boʻlishi mumkin:

1. Ikki predmet oʻrtasida shakliy oʻxshashliklar tashqi koʻrinish asosida:

odamning ogʻzi (oʻz maʼnosida)

tandirning ogʻzi (koʻchma maʼnoda)

odamning qulogʻi (oʻz maʼnosida)

qozonning qulogʻi (koʻchma maʼnoda).

2. Ikki predmet qayerda joylashishi boʻyicha maʼno koʻchishi:

itning dumi (oʻz maʼnosida)

samolyotning dumi (koʻchma maʼnoda).

²²⁵ МАХМАРАЙМОВА ШОХИСТА ТУХТАШЕВНА “ЎЗБЕК ТИЛИ МЕТАФОРЛАРИНИНГ АНТРОПОЦЕНТРИК ТАДҚИҚИ” ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ, Самарқанд – 2020, 15-б.

²²⁶ Quintilianus M. Fabius. Institutiones oratoriae. Libri duodecim. Lipsiae, 1887. (VIII, 6, 6).

Nutq jarayonida metaforalardan o'rinli foydalanish nutqimizni ta'sirchan, jozibali qiladi. So'zlovchining tinglovchilarga badiiy-estetik qobiliyatini namoyon etadi.

Metafora **narsa, belgi, harakat** o'rtasidagi nisbiy o'xshashlikka asoslanadi:

1	narsa	<i>to'nniing yoqasi (o'z ma'nosi)</i> <i>daryoning yoqasi (ko'chma ma'no)</i> <i>ko'ylakning etagi (o'z ma'nosi)</i> <i>tog'ning etagi (ko'chma ma'no)</i>
2	belgi	<i>qattiq yong'oq (o'z ma'nosi)</i> <i>qattiq sovuq (ko'chma ma'no)</i> <i>qattiq uyqu (ko'chma ma'no)</i> <i>yumshoq non (o'z ma'nosi)</i> <i>yumshoq ovoz (ko'chma ma'no)</i> <i>Uyi supurilgan, toza. (o'z ma'nosi)</i> <i>Do'stimning qalbi pok, toza. (ko'chma ma'no)</i>
3	harakat	<i>Mungli kuy yurakni <u>tirnar edi</u>.</i> <i>Yo'l ochmoq.</i> <i>Otam yetimlarni <u>boshini siladi</u>.</i> <i>Bola onasining oldiga tushib <u>pildirab ketdi</u>.</i> <i>Do'stlarim bilan <u>qalinlashib ketdim</u>.</i>

Metaforalarga juda yaqin yana bir vosita bu o'xshatishdir. O'xshatish ham ko'chma ma'no ustiga qurilishi bilan metaforalarga o'xshash bo'lib, ular yordamida shaxs va predmetlar bir-biriga o'xshatiladi.

Masalan: *Adashgan it kabi, Furqat qayon borgun bilolmasman.*

Lekin o'xshatishlarda metaforalardan farqli o'laroq –*dek, -day, -simon, -vash, -namo, kabi, singari, yanglig', misoli, o'xshash* kabi vositalar qo'llaniladi. Masalan: *Ulug'bek – yurtimiz quyoshi. (metafora)*

Ulug'bek misoli quyosh. (o'xshatish)

Agar adabiyotshunoslikda ham metafora va o'xshatishni bir-biridan farqlaydigan bo'lsak, metafora **istiora** san'atini hosil qiladi, o'xshatish esa, **tashbeh** san'atini hosil qiladi.

Metaforada ma'no ko'chishi turlicha yo'llarda amalga oshadi:

- Inson a'zolarining nomi boshqa narsalarga ko'chadi. *Yer yuzi, kitobning beti, shishaning og'zi, choynakning burni, dutorning qulog'i.*

Masalan : bosh, yuz so'zlari ko'chma ma'noda qo'llanilishi mumkin. *Otam yetimlarning boshini siladi (A. Qahhor).* Ushbu gapda bosh so'zi majoziy ma'noda ya'ni boshini silamoq unga yordam bermoq, g'amxo'rlik qilmoq ma'nosida ko'chim turini hosil qilyapti. *Ko'chaning boshidan kimdir ko'rinardi.* Ushbu misolda esa, bosh so'zi qayerda joylashganligiga ko'ra ko'chma ma'noda qo'llanilyapti. Chunki odamning boshi ham tananing eng yuqori qismida joylashadi, ko'chaning ham eng yuqori qismi uni boshi hisoblanadi.

- Inson kiyimlari qismlarining nomi boshqa narsalarga ko'chadi. *Tog'ning etagi, daryoning yoqasi, eshikning tugmasi.*

Masalan: ***Yo'lachining so'zlariga hayratlanib, chol yoqasini ushladi.*** (Oybek). Ushbu gapda chol yoqasi bu yerda inson kiyimini yoqasi nazarda tutilganligi uchun o'z ma'nosida qo'llanilyapti. *Daryo yoqasidan qo'shin bostirib kelayotgani aniq edi.* Ushbu gapda daryo yoqasi ko'chim turini hosil qilyapti.

- Qush, parranda, hayvon a'zolarining nomi boshqa narsalarga ko'chadi.

Masalan: *Futbolchilarimiz chap qanotdan hujum uyushtirdilar. Varrakning dumi osmonda chiroyli tebranardi.* Ushbu gaplarda qanot va dum so'zlari ko'chim turini hosil qilmoqda.

- Harakat-holat (fe'l), belgi-xususiyat (sifat) lar ham o'xshashlik belgisiga ko'ra metafora asosida ma'no ko'chishiga uchraydi.

Masalan gapni gapga ulamoq, osmon ko'z yoshini to'kdi (inson ko'z yosh to'kadi lekin yomg'ir majoziy ma'noda osmon ko'z yoshi ma'nosini ifodalayapti), xazon bo'lmoq (g'amga botmoq, maxzun bo'lmoq), shirin xayol (yoqimli xayol), sovuq xabar (yoqimsiz xabar) kabi.

Shirin: shirin olma (o'z ma'nosida) - shirin muomla (yoqimli muomala, yoqimli suhbat, metafora asosida ma'no ko'chishi);

Chiroyli: chiroyli guldasta (o'z ma'nosida) - chiroyli muomala (metafora asosida ma'no ko'chishi);

Qurimoq: Ko'l quridi (o'z ma'nosida) - Izi quridi (yo'qoldi, ketdi, metafora asosida ma'no ko'chishi);

Erimoq: Muz eridi (o'z ma'nosida) - Onaning ko'ngli eridi (majoziy manoda onaning ko'ngli yumshab qilgan ayblarini, xatolarini kechirdi, rahm qildi, metafora asosida ma'no ko'chishi).

Sifatlarda ma'no ko'chishi bo'lganda sifatning bir ma'no turi boshqa ma'no turini ifodalaydi. Masalan, *Voy manavi bolaning shirinligini qarang.* Ushbu gapda

shirin - maza-ta'mni bildiruvchi sifat, xususiyat bildiruvchi sifat ma'nosini bildirgan. Yoki, *Uning fe'li tor*. Ushbu gapda ham tor so'zi hajm bildiruvchi sifat hisoblansa ham, gapda xususiyat bildiruvchi sifat ma'nosini ifodalashga xizmat qilyapti²²⁷.

➤ Kishilarga qo'yilgan ismlar ham metafora asosida qo'yiladi.

Masalan: Yo'lbars, Bo'riboy, Qoplonbek, Burgutbek, Lochinoy, Gulnora, Gulchehra, Feruza, Yoqutoy, Asalxon, Oyxon, Arslon, Bobur, Gilosxon, Charos, Ozoda.

➤ Qovun navlari, gullarga, qushlarga, hashoratlarga qo'yiladigan nomlar ham metafora asosida qo'yiladi.

Masalan: obinovvot (mazasi o'xshaydi), kampirchopon (tashqi ko'rinishi o'xshaydi), umriboqiy (uzoq vaqt saqlanishi o'xshaydi), bo'rikalla (vazni o'xshaydi).

➤ Kecha-kunduzga xos narsa-belgi nomlari metafora asosida ko'chadi.

Yorug'lik, qorong'u...

➤ Fasl nomlari va fazo jismlari

Bahor, qish, quyosh, yulduz...

➤ Hayvon, parranda, hasharot yoki ularning a'zolari

tulki, lochin, dum, qanot...

Futbolchilarimiz chap qanotdan hujum uyushtirdilar.

Varrakning dumi osmonda chiroyli tebranardi.

➤ O'simlik yoki uning biror qismining nomi va navi

chinor, tikan, ildiz, tomir, obinovvot (qovun navi), kampirchopon (qovun navi), itog'iz (gul turi), karnaygul (gul turi)...

➤ Qurol yoki boshqa predmet nomlari

kamon, o'q, tosh, latta...

➤ Harorat bildiruvchi so'zlar

sovuq, issiq, o't...

➤ Tabiat hodisalari

to'fon, to'lqin...

➤ Belgi bildiruvchi so'zlar

achchiq, shirin, asal, zahar...

➤ Qimmatbaho jism nomlari

oltin, kumush...

➤ Afsonaviy-diniy tushunchalarni bildiruvchi so'zlar ham ko'chirilganda metafora hosil bo'ladi.

²²⁷ Erkaboyeva.N., O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami.-T.; "LRSSON PRESS", 2017,87-88 b.

azroil, jannat, do 'zax...

- Odamga xos xususiyatlar, harakat-holatlar jonli va jonsiz narsaga ko'chirilganda ham metafora hosil bo'ladi.

Bulutlar orasidan quyosh kulib qaradi.

- Jonli va jonsiz narsalarga xos xususiyatlar, harakat va holatlar odamlarga ko'chirilsa ham metafora hosil bo'ladi.

Bolalar yopishavergach xaltani ochishga majbur bo'ldi-da, labini burib vaysay boshladi.

Lekin Antik davrda metaforada ma'no ko'chishiga boshqacha yondashuv bilan qaralgan. Kvintilianga ko'ra, metafora quyidagi hollarda ishga tushadi:

- O'z nomiga ega bo'lmagan predmetni nomlash uchun.

Masalan: *qattiq odam*. Odamning qattiq yoki yumshog'i bo'lmaydi. Faqat insonlarning harakteriga qarab yumshoq fe'lli va qattiq fe'lli insonlarga ajratamiz. Agar insonning harakterida ziqnalik, hasislik, qizg'anchilik kabi fazilatlar bo'lsa bunday insonlarga nisbatan metafora yo'li bilan qattiq odam ta'rifi beriladi.

- Obektga nisbatan munosabatni ifodalash, baxolash uchun.

Bu usul nutqni jozibador qilishga ta'sir ko'rsatadi ya'ni baxolovchi metafora deb ham nomlanadi. Masalan: *nafrati olovlandi*. Bunda ham metafora ma'noni kuchaytirishga xizmat qilyapti. Bunda metaforalar dekorativ ma'noni ifodalaydi. Nutqni yana ham jozibali qilib, muallifning badiiy-estetik mahoratini ko'rsatib beradi. Masalan: *so'zamollik daryolari*²²⁸. Ushbu misolda so'zamollik so'zga chechanlik, so'z ustasi ekanligi uslubiy boyoqdorlik asosida ifodalanyapti.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ko'chma ma'no biror so'z leksik ma'nosi referenti bilan obyektiv borliqdagi narsa, voqelik, harakat, holat, belgi yoki sezgi kabilardan biri aloqador yoki munosabatda bo'lganligi uchun, uning nomida atalib ketishi orqali yuzaga keladi. Ya'ni so'z leksik ma'nosi ikkinchi bir leksik ma'noni hosil qiladi. Shu sababli keyingi leksik ma'no metafora deb ataladi²²⁹.

So'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanilishi, ular ifodalagan ikkinchi bir leksik ma'nolar to'g'risida juda ko'plab olimlar, jumladan, prof. M.Mirtojiyev va I.Shukurov, Z.Tohirov, D.Xo'jayeva; shuningdek, prof. Sh.Rahmatullayev va

²²⁸ Прокопчук О.Г. Развитие представлений о метафоре в античной риторической традиции. (Аристотель и Квинтилиан). Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. - 2009. - N 2. - С. 75-78.

²²⁹ Xaytboyeva.M., "XARAKTER-XUSUSIYAT ASOSIDAGI METAFORALARNI O'RGATISH USULLARI" BMI.-T.;2018.7-B.

R.Yunusovlar chuqur ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordilar. Hozirgi zamon tilshunoslari ham ko'chim turlari,xususan, metaforalarning turli xil jixatlarini ilmiy tadqiq etib kelmoqdalar. Biz o'ylaymizki, bugun tilshunoslik sohasida qilanayotgan har qanday izlanishlar kelgusidagi ilmiy ishlar uchun asos vazifasini o'taydi.

REFERENCES

1. Дорофеева А.А. Что скрывается в тайне метафоры? (О подходах к изучению метафоры западными учеными в XX в.) / Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014. № 4.
2. Erkaboyeva.N., O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami.-T.;"LRSSON PRESS", 2017,87-88 b.
3. Haydarova U. Yapon mumtoz adabiy manbalarida qo'llangan metaforalar va ularning diniy-falsafiy talqini //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 1. – С. 950-958.
4. Галимуллина, Л. (2021). Некоторые особенности в переводе фразеологических единиц с английского языка на узбекский язык. Общество и инновации, 2(8/S), 205-213.
5. Махмараимова Шохиста Тухташевна “Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи” филология фанлари доктори (dsc) диссертацияси автореферати, Самарқанд – 2020,15-b.
6. Mahmudov.N., Odilov.Y., Ziyodullayeva.G., O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfı va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassaslari o'quvchilari uchun darslik.-T,2018, 79-b.
7. Nurmonov.A. , Sobirov.A., Qosimova.N., Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T: Ilm ziyo., 2013y,190-b.
8. Прокопчук О.Г. Развитие представлений о метафоре в античной риторической традиции. (Аристотель и Квинтилиан). Весник Беларускага дзяржаўнага университета. Серыя 4, Филология. Журналістыка. Педагогіка. - 2009. - N 2. - С. 75-78.
9. Quintilianus M. Fabius. Institutiones oratoriae. Libri duodecim. Lipsiae, 1887. (VIII, 6, 6).
10. Sultonova O'g'ilshod (2020) "Ilm sarchashmalari", Urganch davlat universitetining ilmiy-metodik jurnali - Urganch, 2020-yil 8-son 190-193 betlar.
11. Xaytboyeva.M., “Xarakter-hususiyat asosidagi metaforalarni o'rgatish usullari” BMI.-T.;2018.7-b.

МЕСТО ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В СИСТЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ВАЖНЫХ КАЧЕСТВ

Нарзуллаев Дониёр Шухрат угли

Наманганский государственный университет, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Проведен анализ сущности понятия «толерантность» в разных науках. Предложены различные классификации видов толерантности. Наибольший интерес для изучения вызвало понятие «педагогическая толерантность». Доказано, что педагогическая толерантность может быть представлена как интегративная характеристика специалиста сферы «человек – человек» и является разновидностью профессиональной толерантности. Педагогическая толерантность проявляется при реализации педагогических функций: организационной, образовательной, информационной, контролирующей и др., которые необходимы в работе с людьми.

Ключевые слова: толерантность, педагогическая толерантность, междисциплинарный феномен.

THE PLACE OF PEDAGOGICAL TOLERANCE IN THE SYSTEM OF MAIN PROFESSIONAL QUALITIES

Narzullaev Doniyor Shukhrat ogli,

Teacher of Namangan State University, Uzbekistan

ABSTRACT

An analysis of the essence of the concept of "tolerance" in various sciences has been carried out. Various classifications of types of tolerance have been proposed. The concept of "pedagogical tolerance" aroused the greatest interest for study. It has been proved that pedagogical tolerance can be represented as an integrative characteristic of a specialist in the sphere of "person - person" and is a kind of professional tolerance. Pedagogical tolerance is manifested in the implementation of pedagogical functions: organizational, educational, informational, controlling, etc., which are necessary in working with people.

Key words: tolerance, pedagogical tolerance, interdisciplinary phenomenon.

Цель исследования – разработать технологию развития педагогической толерантности на основе принципов андрагогики и на этой основе подготовить студентов вуза по направлению физической культуры и спорта к

профессиональной деятельности, провести экспериментальные исследования по развитию педагогической толерантности. В исследовании использовались методы анализа, педагогического наблюдения, интервью, моделирования, проектирования, диагностики, педагогического экспериментирования, агрегирования данных, сравнения, сопоставления, экспертной оценки, обобщения и статистической обработки.

Исследования проводились в НамГУ, ФарГУ, АГУ. Разработанная технология применялась для развития педагогической толерантности в экспериментальных группах. В контрольных группах использовались традиционные формы лекций и семинаров. В результате реализации технологии развития педагогической толерантности установлено, что произошли изменения уровня критериев и показателей развития педагогической толерантности у студентов.

Введение. В мире проводятся исследования по развитию профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры на основе международных стандартов, развитию патриотизма, межнациональной толерантности, педагогической толерантности.

Толерантность стала неотъемлемой частью воспитания личности в современном обществе. Развитие педагогической толерантности является одним из актуальных вопросов в современной многонациональной и поликультурной обществе.

Имеет особое значение исследование по разработку педагогической системы развитие культуры межнационального общения, совершенствование социально-педагогических механизмов и возможностей формирования педагогической толерантности у будущих учителей физической культуры при выборе учебных материалов совместимости культурной гармонии.

В нашей республике исследования по вопросам развития межнациональной толерантности на разных этапах образовательного процесса проводили ученые-педагоги Г.Акрамова, Г.Арипова, Ф.Кадырова, Г.Кушакова, Ф.Мардонова, Р.Муртазаева, Ш.Убайдуллаев, З.Р.Кадирова, М.Куронов, М.Якуббаев.

В странах Содружества Независимых Государств (СНГ) проблема формирования толерантности у получающих образование освещена в научно-исследовательских работах М. Н. Аширбагиной, А. М. Баибакова, Л. М. Ивановой, Е. А. Пастуховой, Н. Ю. Кудзиевой, А. О. Наследовой, Е. А. Стрелцовой.

Анализ литературы показывает, что вопросы развития педагогической толерантности у учителей физической культуры изучены слабо. В частности, исследование П. Ф. Комогорова, М. А. Перепелицыной посвящено изучению содержания развития педагогической толерантности у будущих учителей. Вопросы формирования педагогической толерантности непрерывного образования педагогов нашло отражение в произведениях Л. Л. Мончинская, В. С. Чернявской.

По мнению Б. Г. Гершунскому, «развитие педагогической толерантности у будущих учителей физической культуры является одной из важнейших стратегических задач образования в XXI веке» [4]. Однако система образования не получила достаточного признания как институт, способствующий развитию педагогической толерантности.

Известные зарубежные ученые как Д. Локк, Р. Мюллерсон, К. Поппер, Б. Спиноза, Д. Туриман обнаружили либеральный подход к трактовке толерантности. Американский ученый Д. Трумэн в своей брошюре «“The Governmental Process (Правительственный процесс)”» разъяснял, что сохранение общества от упадка и сохранение стабильности есть лишь критерий открытого общества и связано с толерантностью [11].

Формирование педагогической толерантности у будущих учителей физической культуры является одной из актуальных задач на сегодняшний день. Тренер, учитель физической культуры оказывает непосредственное влияние на формирование личности учащегося на уроках и во внеурочной занятиях. Только толерантный педагог способен привить своим ученикам толерантность в межличностных отношениях, то есть терпимость к чужому мнению, общечеловеческим ценностям, эмпатию, гибкость, критическое мышление и реальную готовность к поведению.

Проблема формирования педагогической толерантности при подготовке будущих специалистов в области физической культуры и спорта и развитии их компетентности в условиях высшего образования в специальных целях не исследован.

Сегодня от выпускника высшего учебного заведения – будущего учителя физической культуры – требуется применять в своей профессиональной деятельности комплекс знаний по различным дисциплинам. Знание междисциплинарной интеграции и технологических проблемы это процесс объединения дисциплин. Поэтому развитие профессиональной компетентности у студентов с первого курса обучения, а студенты старшего курса должны

направлено на принятие быстрых оптимальных решений в любой сложной профессиональной ситуации, формирование навыков самостоятельного выполнения определенных действий и развитие педагогической толерантности. быть достигнуто за счет междисциплинарных связей. Культура толерантности является частью общей культуры и имеет свои особенности. Так что не секрет, что спорт помогает формировать общую культуру и познавать мир.

Основа толерантности проявляется в принятии другого человека таким, какой он есть, уважении иной точки зрения, ограниченности в том, чего ты не разделяешь, понимании и принятии обычаев, ценностей и культуры других народов и религий.

Задачу создания новых методов проведения занятий физической культурой и спортом невозможно решить без изменения характера взаимодействия педагогов и учащихся. В образовательной среде профессиональная подготовка студентов, профессиональная компетентность будущего учителя физической культуры трактуется как единица теоретической и практической подготовки к осуществлению педагогической деятельности. Педагогическая компетентность – один из этапов профессионализма, лежащий в основе педагогической деятельности учителя [10]. Это станет возможным при переходе от «детской» педагогической модели образования к андрагогической модели образования взрослых.

В условиях информатизации образования потенциал андрагогической модели обучения в развитии педагогической толерантности будущих учителей физической культуры велик и не может быть оставлен без внимания [5].

Понятие педагогической толерантности является новым для области физического воспитания и методики его обучения, в нем не уточнены и не выделены структура, критерии, показатели и уровни развития педагогической толерантности. Соответственно совершенствование профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры на основе интегративно-дифференциального подхода, реализация механизма формирования у них педагогической толерантности требует поэтапной реализации в соответствии с формированием профессиональной личности в каждом курсе.

Задача исследования заключается в изучении потребности в новых знаниях о технологическом подходе к формированию педагогической толерантности у будущих учителей физической культуры и возможности применения основных принципов андрагогики в процессе профессиональной подготовки.

Объектом исследования является процесс формирования педагогической толерантности у студентов-физкультурников высших учебных заведений.

Предметом исследования является технология развития педагогической толерантности у студентов физического воспитания вузов.

Цель исследования - разработка педагогических механизмов развития педагогической толерантности у студентов на основе принципов андрагогики.

Методы исследования. В исследовании использовались методы анализа, педагогического наблюдения, интервью, моделирования, проектирования, диагностики, педагогического экспериментирования, агрегирования данных, сопоставления, сопоставления, экспертной оценки, обобщения и статистической обработки. Исследование проводилось в НамГУ, ФарГУ и АГУ.

Идея толерантности существовала еще с древних времен и служила решению проблемы отношения к первым религиозным меньшинствам. Постепенно она обогащалась такими общечеловеческими принципами, как межнациональная терпимость, лояльность, уважение к обычаям, культуре, религии, верованиям и взглядам других наций и народов.

Для выявления проблемы толерантности в зарубежной психологии разработаны следующие подходы:

- понятие толерантности имеет психофизиологическое значение и означает ослабление реакции на какой-либо неблагоприятный фактор в результате снижения чувствительности к его воздействию (Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 574);

- стресс или дистресс в результате снижения восприимчивости к повторному воздействию толерантности рассматривается как существующая психологическая устойчивость (А.В.Петровский, В.В.Юрчук);

- толерантность с точки зрения экзистенциально-гуманистического подхода это сознательный, осмысленный и ответственный выбор человека, его активность в установлении своего положения и определенных отношений. (Т. Адорно, Ж. Буджентал, Г. Маркузе, К. Рожерс, М. Рокеач, Л. И. Рюмшина, Е. Фромм, М. Хоркхаймер);

- с точки зрения диверсификационного подхода психологическое содержание толерантности представляет собой уникальное, сложное, многогранное и многокомпонентное явление (С.Л.Братченко, Г.Кристалл, И.Петтей, О.Б.Скрябина, М.Волзер);

- при фасилитативном подходе толерантность является не только результатом внешних воздействий, толерантность вырабатывается, и необходимо создавать условия для ее развития. (Е.Г.Виноградова, П.Ф.Комогоров, Н.Ю.Кудзиева, Н.Я.Макарова, О.Б.Скрябина).

По структуре толерантность в педагогической литературе подразделяется на следующие компоненты: (1) мотивационная – определение социальной активности и поведения, помощь в освоении жизненного опыта, побуждение к общению, общению; (2) **обмен информацией** – взаимопонимание коммуникантов в процессе коммуникации; (3) **регуляторный** – человек, формирующий волевые качества, выносливость, самоуправление; (4) **адаптация** – развитие у личности положительного, эмоционального отношения к собеседнику.

М. Якуббаев который занимающийся вопросами развития межнациональной толерантности, у студентов нефилологических образовательных направлений выделяет следующие компоненты развития толерантности: (1) толерантность в межличностных отношениях (толерантность к чужому мнению проявляется в различных моделях коммуникативного поведения); (2) когнитивный компонент толерантности (изменчивость человеческого восприятия, понимания и оценки человеческой реальности); (3) чувственно-эмоциональный компонент (эмпатия, устанавливая эмоциональную коммуникацию между собеседниками, способствует созданию доверительной среды общения); (4) поведенческий компонент толерантности (проявление толерантности и защита своей позиции как точки зрения); (5) быть терпимым к чужим высказываниям (внимательно слушать и принимать чужие взгляды и оценки); (6) переговоры и взаимодействие с разными людьми (компромисс); (8) конструктивное поведение в конфликтных ситуациях (разногласия, конфликт мнений) [12].

Противоположностью «толерантности» является «интолерантность». Интолерантность (нетерпимость) – это подход, основанный на том, что только один человек или какая-либо социальная группа, общность, исходит из того, что только их система убеждений верна, основана только на их убеждениях, и является отражением культуры толерантность. Непереносимость формируется и у молодых людей в результате определенных воздействий. Нетерпимость чрезмерно консервативна, она стремится подавить все, что выходит за привычные рамки, установленные в данном обществе. Причины нетерпимости: языковая дискриминация, остракизм (бойкот), стереотипы и заблуждения,

этноцентризм, ксенофобия, поиск врага (творение народного дьявола), преследование, запугивание, изгнание, расизм, репрессии, фашизм, геноцид, национализм, национализм, тоталитаризм, эксплуатация, сексизм.

Педагогическая толерантность означает наличие навыков и умений толерантного отношения ко всем субъектам образовательного процесса. Педагогическая толерантность - социальная категория, проявляющаяся в отношении к принятию другого человека, эмпатическому пониманию, открытому и доверительному общению.

Педагогическая толерантность представляет собой форму толерантности, сочетающую в себе другие виды характеристик толерантности, связанные с задачами и целями [1].

М. Бубер признает, что педагогическая толерантность развивается в учебном процессе, что это одна из профессиональных задач педагога, что развитие педагогической толерантности связано не только с отношениями между детьми, но и взрослыми.

Педагогическая толерантность как профессиональное качество означает способность принимать, понимать, сопереживать другому человеку, выражающуюся в открытом и тайном общении с учениками и коллегами. Другими словами, педагогическая толерантность – это способность не показывать, что один не любит или не любит другого человека в процессе общения. Педагогическая толерантность проявляется в процессе общения с собеседником, приучая уважать его, независимо от вероисповедания, расы, не лгать ему. В этом процессе важно понимать, что проявление толерантности как профессионального качества педагога является не ситуативным явлением, а педагогическим процессом. Его границы охватывают не только иное отношение к миру или иную перспективу, но и внешний вид учеников, их поведение, которое действительно иногда требует от учителя не просто принять, а принять без осуждения.

В области педагогики важны следующие два аспекта педагогической толерантности: (1) толерантность учителя к ученикам; 2) формирование у учащихся навыков толерантного поведения.

Успех в решении этих задач отражается в непосредственном общении учителя и ученика, то есть в самом педагогическом процессе. В результате должен быть обеспечен необходимый эмоциональный фон педагогического процесса. Это, в свою очередь, влияет как на характер усвоения студентами

преподаваемых предметов, так и на их профессиональную удовлетворенность практической деятельностью учителя.

Педагогическая толерантность проявляется в беспристрастном отношении учителя к учащимся, признании их прав и свобод. Такая толерантность должна быть выработана среди учителей. Только тогда они смогут правильно управлять учениками, независимо от их положения. Согласно современной гуманистической (феноменологической) парадигме свободная обучающаяся личность имеет уникальные возможности для развития как субъект общественных отношений. Феноменологическая модель образования (феноменом считается греческое *“phainomenon”*, т. е. известная, исключительно редкая личность) предполагает учет индивидуально-психологических особенностей учащихся, уважение их потребностей и интересов. Любая система образования, работающая в рамках гуманистической парадигмы, творчески развивается и поддерживает свободу и творчество как ученика, так и учителя.

В результате анализа уровня развития компонентов педагогической толерантности у педагогов в образовательном процессе определено, что у них необходимо развивать следующие виды толерантности:

развитие социальной толерантности – позволяет учителю эффективно общаться со всеми участниками образовательного процесса;

развитие психологической толерантности – способствует повышению устойчивости педагога к различным профессиональным нагрузкам и эффективному осуществлению профессиональной деятельности;

развитие межнациональной толерантности – терпимости и уважения к чужому мнению, человеческой морали, способствует успешности культурного диалога и недопущению межкультурных конфликтов с разными социальными, культурными группами или их представителями, способствует развитию и сохранению традиций и ценностей;

развитие религиозной толерантности – уважение к религии и религиозным ценностям верующего другого вероисповедания;

развитие гендерной толерантности – признание гендерного равенства, справедливое отношение к представителям противоположного пола;

развитие экологической толерантности воспитывает бережное отношение к природе;

развитие физиологической толерантности – терпимость к больным, инвалидам, физически или умственно отсталым. Это находит отражение во

включении данного вида инклюзивного образования в систему образования Узбекистана, предполагающего совместное обучение здоровых и детей с особыми потребностями.

Социальный толерантность делиться: динамического и операционального компонентов. Динамическим аспектом социальной толерантности является готовность учителя принять учащихся такими, какие они есть, его ценностные знания, интересы и умение устанавливать социальные отношения. Оперативной основой социальной толерантности является знание педагогом психологических особенностей учащихся, умение общаться с разными людьми, управлять процессом общения и т.д. знания, навыки и компетенции.

Следовательно, под педагогической толерантностью следует понимать приобретение знаний, умений и навыков толерантного отношения ко всем субъектам образовательного процесса. Педагогическая толерантность, как одна из составляющих педагогической этики помогает учителю лучше узнать личность своих учеников и их родителей, ознакомиться с их поведением.

Проведенный нами научно-педагогический анализ и эмпирические исследования показали, что уровень профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры в высших учебных заведениях не в полной мере соответствует системе требований к их профессиональным умениям и компетенциям в современных условиях. Таким образом, в ходе исследования была выявлена структура профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры и уровень развития у них педагогической толерантности. Содержание повышения профессиональной компетентности и педагогической толерантности будущих учителей физической культуры в этой структуре включает базовые профессиональные компетенции (социально-правовые, духовно-нравственные), профессиональные личностные качества (гибкость, эмоциональная устойчивость, патриотизм), физические и профессиональные компетенции, а также а также уровень креативности, улучшение взаимозависимости интегрированных профессиональных навыков в данной области.

В структуре педагогической толерантности были выделены три компонента: личностно-смысловой, рефлексивный, поведенческий. Анализировались два критерия педагогической толерантности: интегральный критерий характеристики личности и критерий характеристики субъекта деятельности как носителя деятельности личности [1]. Как интегральный показатель личностных качеств: толерантность в сфере физической культуры и

спорта, уровень знаний о сущности человечества, эмпатия, умение вести себя в различных неловких ситуациях в спорте, умение всегда устанавливать позитивные отношения [2]. .

В профессиональной педагогической деятельности важно не только знать сущность толерантности, но и понимать значение толерантности в профессиональных отношениях. Выявлено, что педагогическая толерантность в отношениях учителя и учащихся – это, прежде всего, проявление эмпатии, которая позволяет человеку сопереживать другим, предвосхищать их ситуацию. Деятельность учителя физической культуры протекает в постоянно меняющихся, педагогических ситуациях разной сложности. В этом контексте развитие педагогической толерантности у них означает высокий уровень подготовленности к различным конфликтным, сложным, сильно эмоциональным ситуациям. В подобных ситуациях, требующих объективного рассмотрения, толерантный педагог должен быть готов изменить свою позицию или запланированную программу деятельности [9].

Я. В. Манжелей выделяет три вида педагогического воздействия: директивное педагогическое воздействие, гуманистическое педагогическое воздействие, конструктивное педагогическое воздействие.

В процессе профессиональной подготовки высшие учебные заведения обеспечивают технологический подход к развитию педагогической толерантности у студентов направления физической культуры, проектирование воспитательной технологии на основе принципов андрагогики. В процессе внедрения карьерно-ориентированных технологий у студентов обеспечиваются качества, важные для профессиональной деятельности, а также приобретение социальных и профессиональных компетенций, совершенствуются знания, навыки и умения.

“Андрагогика” атамаси фанга немис педагог олими Александр Капп (1799-1869) томонидан киритилган. Мазкур атама грек тилидан андрос –эркак, одам; агогейн – олиб бориш, етаклаш маъносини англатади. Сўзма-сўз таржима қилинганда андрагогика – бу “катта одамни бошқариш, етаклаш”ни билдиради. Бу атама педагогик воқеъликдан вужудга келган экан, унда сўз катта ёшдаги одамни таълим орқали бошқариш, етаклаш тўғрисида боради. Айнан катталарга таълим берувчи педагог андрагог ҳисобланади. Андрагог – асосий касбий функцияси катталарни ўқитишдан иборат бўлган мутахассис.

Андрагогика тамойилларига асосланган касбга йўналтирилган технология қуйидагиларни назарда тутди: ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликдаги

фаолиятини ўз ичига олган ўқув жараёнини ташкил этишни мустақил равишда амалга ошириш, талабаларнинг ҳаётий тажрибасидан фойдаланиш, муайян эҳтиёжлар ва мақсадларга йўналтириш, маълум бир мақсадга йўналтириш.

Технологический подход к обучению определяет общие требования к технологиям обучения, которые включают: определение цели, методов и средств диагностики, описание параметров измерения результата. С этих позиций были выявлены и качественно описаны концептуальные показатели развития педагогической толерантности, основанные на принципах андрагогики. Для диагностики показателей разработан диагностический набор. Объектом технологии развития педагогической толерантности являлись студенты физического воспитания высших учебных заведений.

Результаты исследования. Методы, использованные на основе технологии, разработанной для развития педагогической толерантности, помогли решить задачи обучения взрослых (андрагогики).

В результате внедрения технологии развития педагогической толерантности произошли изменения в показателях развития педагогической толерантности у студентов. После проведения эксперимента увеличилось количество студентов со средним и высоким уровнем развития педагогической толерантности. Изменения уровня сформированности этого показателя происходили как в контрольных, так и в экспериментальных группах.

В экспериментальных группах выявлено снижение количества студентов с низким и средним уровнем эмпатии и увеличение количества студентов с высоким уровнем эмпатии. В экспериментальных группах также увеличилось количество студентов, способных контролировать свое поведение.

В результате внедрения технологии развития педагогической толерантности в экспериментальных группах наблюдалось увеличение количества учащихся старших и средних классов, обладающих способностью к позитивному общению. В экспериментальных группах увеличилось количество студентов, четко ориентированных на конструктивный тип взаимодействия в процессе обучения.

Таким образом, в результате реализации технологии развития педагогической толерантности уровень сформированности показателей педагогической толерантности у студентов экспериментальных групп изменился по НГ на 0,1%, ТГ на 0,5%. Таким образом, изменения, произошедшие у студентов физического воспитания вузов в результате

педагогических экспериментов, свидетельствуют об эффективности технологии развития педагогической толерантности, основанной на принципах андрагогики.

REFERENCES

1. Агапова Е.М. Проблемы формирования толерантного сознания у молодежи // Наука и практика. – № 1(42). – Москва, 2010. – С. 9-12.
2. Алимбекова Ф.Б. Формирование толерантной культуры будущих менеджеров в условиях высшего профессионального образования / Дисс... на соискание уч. ст. канд.п.н. // Ульяновск, 2009. – 250 с.
3. Балановская, Л. Г. Педагогическая толерантность в сфере физической культуры и спорта / Л. Г. Балановская // Омский научный вестник. – 2010. – № 1 (85). – С. 158-161.
4. Гершунский, Б. С. Толерантность в системе целевых приоритетов образования / Б. С. Гершунский // Педагогика. – 2002. – № 7. – С. 3-13.
5. Змеев, С. И. Андрагогика: основы теории и технологии обучения взрослых / С. И. Змеев. – М.: ПЕРСЭ, 2003. – 297 с.
6. Мухаметзянова Ф.Ш. Идеи толерантности, межкультурного и межконфессионального диалога в условиях развития национального образования в поликультурном пространстве российского общества / Ф.Ш. Мухаметзянова, И.Ш. Мухаметзянов, Л.Р. Храпаль // Казанский педагогический журнал. – 2015. – № 1. – С. 11-16.
7. Нурлигаянова О.Б. Психологическое содержание педагогической толерантности как профессионально важного качества учителя // Дисс. на соискание уч. ст. канд. пс. н. – Ярославль, ЯГПУ, 2006. – 148 с.
8. Педагогическая толерантность как профессионально важное качество педагога // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XXI междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: 2012.
9. Поваренков Ю.П. Психологическая характеристика профессиональной толерантности учителя // Вопросы психологии внимания: сб. науч. трудов / под ред. проф. В.И.Страхова. – Саратов: изд-во Сарат. ун-та, 2013. – Вып. 21. – 256с.
10. Сорокина Т.М. Развитие профессиональной компетенции будущего учителя средствами интегрированного учебного содержания. // Начальная школа. – 2004. – №2. – С. 110-114.
11. Truman D.B. The Governmental Process.Political Interests and Public Opinion. – N.Y., 1971. – P. 14.

-
12. Убайдуллоев Ш.Н. Методика обучение межкультурному комуникацию. – Наманган, 2018. – 120 с.
13. Якуббаев М. Талабаларда миллатлараро толерантликни ривожлантиришнинг этнопедагогик асосларини такомиллаштириш (нофилолог таълим йўналишлари мисолида). Пед.фан.док.дисс... автореферати. 2021.

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В МЕЖДУНАРОДНОМ ИННОВАЦИОННОМ ИНДЕКСЕ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Бобокулов Абдор Абдугани угли

Ташкентский государственный экономический университет, г. Ташкент.

E-mail: abrorboboqulov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье основное внимание уделяется роли искусственного интеллекта в обществе, а также его влиянию на инновации и усиление искусственного интеллекта в высшем образовании. Также есть предложения и комментарии по использованию искусственного интеллекта в высшем образовании.

Ключевые слова: цифровая экономика; глобализация; международный рейтинг; инновационная стратегия.

ABSTRACT

The article focuses on the role of artificial intelligence in society, as well as its impact on innovation and the strengthening of artificial intelligence in higher education. There are also suggestions and comments on the use of artificial intelligence in higher education.

Keywords: digital economy; globalization; international rating; innovation strategy.

ВВЕДЕНИЕ

Независимо от экономики каких-либо развитых или новых индустриальных стран в мировом хозяйстве они показывают, что развитие цифровой экономики напрямую связано с развитием инноваций и прозрачностью бизнеса, легкостью и развитием ведения бизнеса. Сейчас без них сложно представить экономику страны. Развитие цифровой экономики затрагивает все отрасли экономики.²³⁰ Не только цифровизация экономики, но и социальной жизни страны играет важную роль в решении и развитии существующих социальных проблем и, самое главное, в реализации инновационной политики.

Постановление Президента Республики Узбекистан от 2 июня 2021 года «Об улучшении позиций Республики Узбекистан в международных рейтингах и

²³⁰Сергей Абрамов. Суперкомпьютеры: обратные рекорды // Наука и жизнь.

индексах и внедрении нового механизма системной работы с государственными органами и организациями» реализуется в нашей страны стала важной программой, которая вывела работу на новый уровень.²³¹

В современном процессе глобализации полным ходом идет обмен новостями и информацией во всех сферах человеческой деятельности. Естественным, такой процесс глобализации, обмен информацией, экономические и социальные показатели страны находят свое отражение не только в жизни нашего народа, но и в престижных международных рейтингах и индексах. Следует отметить, что международные рейтинги и индикаторы достаточно точно оценивают социально-экономическое положение страны, этап развития, образ жизни населения, внутренние и иностранные инвестиции, экономическое благополучие, правильность инновационной стратегии страны. В целом это оцифрованное зеркало благосостояния населения региона. Вне зависимости от страны, международные рейтинги и индексы определяют положение страны на современной международной площадке, объективно отражают вопросы, стоящие перед страной в процентном соотношении, а также текущие проблемы и задачи государственных и негосударственных организаций, Указывает отрасли и направления деятельности при низком показателе - уровень активности ведомств, отвечающих за это направление. Проведенные реформы, принятый закон, его рациональность и реализация объективно отражаются в рейтингах и индексах. Эти индексы и рейтинги также являются важным инструментом оценки качества институциональной среды страны как важного фактора объективной оценки мировым сообществом как ключевого фактора экономического благополучия страны.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Что касается роли искусственного интеллекта в проведении Международного инновационного индекса, то роль искусственного интеллекта и автоматизированного программного обеспечения в индексации очень высока. Потому что именно за счет искусственного интеллекта управление большой базой данных, ее анализ, мониторинг общего индекса, оптимизация обмена данными происходит намного быстрее и качественнее, чем человеческий фактор, и обеспечивается объективность обработки данных. Сегодня сложно представить все сферы экономической деятельности без искусственного интеллекта. Потому что искусственный интеллект является важным фактором

²³¹ Постановление Президента Республики Узбекистан, ПП-6003 от 06.02.2020 г.

поддержания конкурентоспособности предприятий и развития их подсистем. Он также призывает государства присоединиться к технологической системе.²³² Влияние искусственного интеллекта на мировую экономику реализуется по семи основным направлениям:²³³ увеличить производство; замена существующих продуктов и услуг; инновации и расширение продуктов и услуг; экономические выгоды от увеличения глобальных потоков; создание стоимости и реинвестирование; стоимость переключения и внедрения искусственного интеллекта; негативные внешние воздействия. И в целом у искусственного интеллекта есть большой потенциал внести свой вклад в глобальную экономическую деятельность. Если рассматривать страну как систему, то отношения между системой и ее элементами не всегда рациональны в процессе общественной деятельности из-за человеческого фактора. С помощью алгоритмических процедур мы можем оценить каждый элемент системы, определить ее цели и задачи, определить в показателях оптимальную и эффективную работу этих систем. Принимая во внимание изложенное, важно обозначить основные направления развития искусственного интеллекта в производственных и научно-исследовательских учреждениях. Целью назначения является систематическая организация национальных исследований и разработок в области искусственного интеллекта и эффективное реформирование образования. Роль высших учебных заведений в развитии искусственного интеллекта растет из года в год. К концу 2019 года Китайская Народная Республика вошла в десятку лучших и стала мировым лидером благодаря своим высшим учебным заведениям и научно-исследовательским учреждениям. Следующие места занимают Корея, США, Япония и Европа.²³⁴ Обеспечение инновационной устойчивости страны, в частности, за счет исследований и образования в области искусственного интеллекта, является одной из актуальных задач сегодняшнего дня. В частности, будущее высшего образования определяется вычислительной мощностью новых технологий, новых интеллектуальных программ. Использование искусственного интеллекта в системе высшего образования раскрывает новые аспекты изучаемой науки и искусственного интеллекта.

²³² Twentyman J. Intelligent economies: AI's transformation of industries and society. The Economist Intelligence Unit, 2018, 19 p. URL: https://perspectives.eiu.com/sites/default/files/EIU_Microsoft%20-%20Intelligent%20Economies_AI%27s%20transformation%20of%20industries%20and%20society.pdf

²³³ Влияние искусственного интеллекта на экономику. Дадашев Заид Фирузович. Эпоха нуки № 18 – июнь 2019. 53 – стр.

²³⁴ Указ Президента Республики Узбекистан (ПФЛ-366/20) Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Узбекистан на 2021-2022 годы. Стр - 6

Использование искусственного интеллекта в процессе обучения имеет ряд преимуществ. Во-первых, искусственный интеллект запоминает каждого пользователя, создает для каждого пользователя индивидуальную систему обучения, учитывает его уровень овладения, выбирает для него оптимальную методику овладения, объективно определяет его уровень знаний (оценку) в том числе) и адаптивно сформулировать план достижения максимума (откуда он определяет умение строить, сколько раз запоминать и интервал забывания информации). Вкратце, это направление является одним из преимуществ внедрения оптимизированного и адаптивного искусственного интеллекта в учебный процесс, и следующие эффективные задачи при его реализации:

- изучить перспективы внедрения искусственного интеллекта в различные сферы деятельности;
- Обеспечение того, чтобы каждый студент, работающий в сфере высшего образования, независимо от сферы его деятельности, имел возможность пользоваться современными цифровыми технологиями, международными библиотеками;
- Создание базы разработанных в стране проектов и баз данных, используемых в сфере искусственного интеллекта (контроль их автоматического обновления), а также обеспечение открытости и прозрачности данных.
- Систематический охват уровня образования в вузах и уровня знаний студентов в них;
- Изучение возможных направлений автоматизации практических и производственных процессов и создание для них оптимального, адаптивного программного обеспечения;
- Разработка сцен виртуального тренажера по видам деятельности для эффективной организации учебных процессов;
- информация о расписании занятий, кабинетах, банкомате, преподавателях, дополнительных заданиях, грантах на территории высших учебных заведений, информация, которую должны получить студенты в целом и разработка умной кампусной программы, отвечающей на вопросы;
- использование международного опыта разработки искусственного интеллекта;

Следует отметить, что эти направления внедрения искусственного интеллекта эффективны с точки зрения времени, расстояния и скорости, а также меняются и оптимизируются во времени и пространстве. Они являются

эффективным инструментом в изучении научных проблем, в анализе, решении этих проблем, в их междисциплинарной интеграции. Известно, что автоматизация различных видов деятельности позволяет уменьшить человеческий фактор, сократить рабочую силу, спрос на рабочую силу, но позволяет людям заниматься другими новыми видами деятельности, открывать для себя новые виды деятельности.

REFERENCES

1. Сергей Абрамов. Суперкомпьютеры: обратные рекорды // Наука и жизнь. №1 2019 г.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан, ПП-6003 от 06.02.2020 г.
3. Twentyman J. Intelligent economies: AI's transformation of industries and society. The Economist Intelligence Unit, 2018, 19 p. URL: https://perspectives.eiu.com/sites/default/files/EIU_Microsoft%20-%20Intelligent%20Economies_AI%27s%20transformation%20of%20industries%20and%20society.pdf
4. Влияние искусственного интеллекта на экономику. Дадашев Заид Фирузович. Эпоха нуки № 18 – июнь 2019. 53 – стр.
5. Указ Президента Республики Узбекистан (ПФЛ-366/20) Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Узбекистан на 2021-2022 годы. Стр – 6.
6. Umarjonov, S. S. O. G. L. (2021). IJTIMOIIY–GUMANITAR FANLARNI O‘QITISHDA FAHRIDDIN ROZIYNING ONTOLOGIK QARASHLARINING O‘RNI VA AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 1029-1038.
7. Umarjonov, S. S. O. G. L., & Safarov, M. K. O. G. L. (2021). FAHRIDDIN ROZIYNING “LATOIF UL-G‘IYOSIYOT” QO‘LYOZMA ASARIDA AQL VA E‘TIQOD MASALASINING QO‘YILISHI VA UNING DINIY-FALSAFIY GERMENEVTIK TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(5), 1058-1068.
8. Safarov, M. K. O. G. L., & O‘G‘Li, U. S. S. (2021). ABU BAKR AR-ROZIY ETIKASIDA BEFOYDA O‘Y SURISH VA OCHKO‘ZLIK MUHOKAMASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(5), 1045-1049.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KOMMUNIKATIV QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISH JIHATLARI

Kamolova Shirin Usarovna

Jizzax davlat pedagogika institute Umumiy psixologiya kafedrası katta
o'qituvchisi,

O'skanov Mirsaid

Pedagogika va psixologiya yo'nalishi 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Maqola bugungi kunning dolzarb mavzularidan bo'lib, boshlang'ich sinf o'qituvchilarda kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish jihatlari masalalariga qaratilgan. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarning kasbiy xususiyatlari, kasbiy tayyorgarlik jarayoni, pedagogik qobiliyatlar muammosiga asoslanib yoritilgan.

Kalit so'zlar: Qobiliyat, kommunikativ va pedagogik qobiliyatlar, trening, muloqot, nutq, fikr, ta'lim –tarbiya.

АННОТАЦИЯ

Это статья является одной из наиболее актуальных тем, посвящена важности формирования навыков общения для учителей начальных классов и основанные проблемы педагогических навыков.

Ключевые слова: Способность, коммуникативные и педагогические способности, тренинг, общения, речь, навыки обучение.

ABSTRACT

The article is one of the most topical issues of today, focusing on the development of communicative skills in primary school teachers. It covers the professional characteristics of primary school teachers, the process of professional training, and the problem of pedagogical skills.

Keywords: Ability, communicative and pedagogical skills, training, communication, speech, thinking, education.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 8-oktyabrdagi PF 5847-son hamda "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida" 2020 yil 2 martdagi PF-5953-son farmonlarida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qarorlariga asosan,

zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish kabi dolzarb masalalar qo'yilgan.

“Ta’limning barcha bosqichlariga oid umumiy pedagogik va didaktik talab talaba (yoki o‘quvchi)ning dasturiy bilim, tasavvur va ko‘nikmalari asosida mustaqil ishlash samaradorligini takomillashtirish, ilmiy fikrlashga, o‘quv faniga qiziqishga kuchaytirish, kasbiy bilimlarni chuqurlashtirish, nazariy va amaliy mashg‘ulot mobaynida ularning faolligini oshirishdan iboratdir”.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda ta’lim sohasiga faqatgina o‘qimishli, diplomga ega inson emas, balki pedagogik kommunikativ qobiliyatli voqeylikni oldindan ko‘ra oladigan, to‘g‘ri qaror qabul qilish mahoratiga ega, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘z ustida tinimsiz ishlaydigan, oqil va barkamol insonni tarbiyalash muammosi qo‘yilmoqda.

Bu borada hurmatli yurtboshimiz Sh.Mirziyoyevning “Hayotimizning eng muhim jabhalari uchun yuksak texnologiyalar, ilmiy ishlanmalar yaratish, malakali mutaxassislar tayyorlash, jahon axborot texnologiyalari bozorida munosib o‘rin egallash masalasiga ustuvor ahamiyatga ega vazifa sifatida qarashimiz zarur”, degan fikrlarini aytib o‘tish joyizdir. [2.16].

Hozirgi zamon maktabi muallimlik shaxsi va kasbiy faoliyati uchun zarur bo‘lgan sifat vazifalarni egallagan, yangicha fikrlaydigan kommunikativ qobiliyat egasi bo‘lgan, ijtimoiy faol bo‘lgan pedagoglarni talab qilmoqda. Ana shunday qator muammolarni hal etishning eng muhim omillaridan biri bo‘lg‘usi o‘qituvchilarning kasbiy xususiyatlarini va kasbiy tayyorgarlik jarayonini maqsadga muvofiq tashkil etishdir. Muxtasar qilib aytganda, maktab degan ulug‘ dargohning inson va jamiyat taraqqiyotidagi hissasi va ta’sirini, nafaqat yoshlarimiz, balki butun xalqimiz kelajagini hal qiladigan o‘qituvchi va murabbiylar mehnatini hech narsa bilan o‘lchab, qiyoslab bo‘lmaydi”. [1.69]. Shunga binoan mamlakatimiz ta’limi sohasida amalga oshirilayotgan islohatlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri ham kadrlar tayyorlash sifatini jahon talablari darajasiga etkazishdir.

Bu borada, Rossiya psixologlaridan N.V. Kuzmina, V. Slasenin, F.N. Gonobolin, O‘zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy o‘qituvchilar uchun eng zarur hislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi. R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, A. Jabborov, M.Kaplanova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarida ham o‘qituvchilik kasbi va ta’lim jarayoniga doir muammolar keng tadqiq etilgan.

O'qituvchilik kasbi - axloqiy xarakterga ega bo'lgan insonparvar kasblardan biri bo'lib, o'quvchilarga insoniy munosabatda bo'lish o'qituvchi faoliyatining asosiy tamoyili hisoblanadi. Bu o'qituvchidan bolalarni sevish, ularni qadr-qimmatini hurmat qilish, sho'xliklariga bardoshli bo'lish, ularni jismoniy va axloqiy majruh etuvchi narsalarga murosasiz bo'lishni talab etadi. O'qituvchining odob-ahloqi, insonparvarligi— bolalarning kelajagi uchun g'amxo'rlik qilish, ularni hayotga ijtimoiy va mehnat faoliyatiga tayyorlashga intilishida namoyon bo'ladi. Xushyorlik, pedagogik muomala, diqqat-e'tiborli bo'lish, bolalarni sevish, ularga yaxshilik qilish, o'qituvchilik burchini anglash, mas'uliyatli, talabchan va adolatli bo'lish, bilimdonlik, halollik, rosgo'ylik kabilar o'qituvchiga xos kasbiy axloqiy fazilatlaridir.

Pedagogik qobiliyat – bu qobiliyat turlaridan biri bo'lib, kishining pedagogik faoliyatga yaroqliligini va shu faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olishini aniqlab beradi.

Uzoq yillar olib borilgan tadqiqotlar pedagogik qobiliyatlar murakkab va ko'pqirrali psixologik bilimlardan iboratligini ko'rsatib berdi. Ana shu tadqiqot ma'lumotlaridan foydalanib, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida muhim o'rin egallaydigan qator komponentlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Kommunikativ qobiliyati - bu bolalar bilan muloqotda bo'lishga, o'quvchilarga yondashish uchun to'g'ri yo'l topa bilishga, ular bilan pedagogik nuqtai-nazardan maqsadga muvofiq o'zaro aloqa bog'lashga pedagogik taktning mavjudligiga qaratilgan qobiliyatdir. [4.79].

Kommunikativ qobiliyatlar, so'z, fikr – tuyg'u orqali munosabat, o'zaro fikr almashuv, fahm-idrokli bo'lish, turli qobiliyat ko'rinishlari, qirralari iqtidorligiga ega bo'lish, dinamizm (harakatchang), faol, olg'a siljish; emosional (his-tuyg'u jo'shqin), qat'iyatlik, qunt, sabot – chidamli; kelajakka ishonch (kelajakni qo'ra bilish), e'tiborli, nufuzli bo'lish (o'z ta'sirchanligi bilan mahliyo, maftun eta bilish), Pedagogik texnika o'z-o'zini boshqara olish, boshqalar bilan aloqa – munosabat o'rnatish olish kabi malakalariga ega bo'lish ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlashni qafolatlaydi.

Maxsus pedagogik qobiliyatlari ichida shundaylari ham borki, ularni aniq o'qituvchilik yoki tarbiyachilik faoliyatiga mansub deb ajratib bo'lmaydi. Negaki, ular har ikkalasi uchun ham bir hilda zarurdir. Bu narsa - pedagogik muloqot, muomaladir. Psixolog olim V.A.Kan-Kalik bunday qobiliyatni tadqiq qilib shunday yozgan edi. "Pedagoglik ishi o'z tuzilishida ikki yuzdan ortiq tuzilmani tashkil qiladi. Muloqot uning eng murakkab tomonlaridan biridir, negaki u orqali pedagogik faoliyatning eng asosiy maqsadi - o'qituvchi shaxsining o'quvchi shaxsiga t'siri amalga oshiriladi. Pedagogning muhim mahoratlaridan yana biri o'quvchilar bilan

uzoq va samarali ta'sir o'tkazishni tashkil etishidir". Odatda bu mahoratni pedagogning kommunikativ qobiliyati bilan bog'laydilar. Kasbiy pedagoglik muloqotiga ega bo'lish - shaxslararo muloqotga tegishli bo'lgan pedagog shaxsining muhim tomonidir. [5.92].

Aytib o'tish joizki, pedagogik muloqot chog'ida namoyon bo'ladigan kommunikativ qobiliyat - bu bolalar ta'lim va tarbiyasi bilan bog'liq pedagogik ta'sir doirasida o'ziga xos ravishda namoyon bo'luvchi muomala qobiliyatidir. SHulardan kelib chiqqan holda, shunday xulosa qilish mumkin:

Birinchidan, insoning barcha kommunikativ qobiliyatlari ham birdek namoyon bo'lavermaydi va pedagog uchun birdek zarur bo'lmaydi. Ikkinchidan, pedagog egallashi lozim bo'lgan bir qator kommunikativ malaka va ko'nikmalar borki, ular boshqa kasbdagi kishilar uchun muhim ahamiyatga ega emas. Jumladan, insonning boshqa kishilarni tushuna olishi, o'z-o'zini anglashi, muloqot jarayonida to'g'ri baholashi, to'g'ri qabul qilishi, boshqa odamlar bilan to'g'ri munosabatga kirisha olishi, o'z-o'ziga nisbatan talabchan bo'lishidir. [4.23].

Har bir ajratilgan kommunikativ qobiliyatlar guruhini batafsil ko'rib chiqib, shu bilan birga pedagogik muloqot davrida bu qobiliyatlarning yaxshi rivojlanmaganligi sababli yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni ko'rsatib o'tamiz. Demak, bugun oliy ta'limda tahsil olayotgan xar bir talaba eng avvalo o'quv-tarbiya jarayonida o'zining kommunikativ qobiliyatlarini rivolantirishga e'tibor berishligi, ko'prok kitoblar mutoala qilish o'rtoqlari bilan do'stona muloqotda bo'lishi, o'zaro fikr almashishlari, mavzuga doir muammoni tahlil qilishlari lozim bo'ladi.

Insonni inson tomonidan bilish - insonni shaxs sifatida umumiy baholashdir. U odatda bir ko'rishda olingan ta'ssurotlar natijasida jamlanib, uning shaxsini ayrim tomonlari, motivlari, va kelgusi rejalarini baholash; tashqi ko'rinish va odamning ichki hissiyotlari o'zaro bog'liqligini baholash; jeslari, imo-ishoralari, mimika va pantomimikalarni o'qib bilishda namoyon bo'ladi.

Odamni o'z-o'zini bilishi o'z bilimlarini, o'z qobiliyatlarini, o'z xarakterini va boshqa shaxsning o'zidagi xususiyatlarini baholash; sirtidan qaraganda odam qanday qabul qilinadi va u boshqa odamlar ko'zida qanday namoyon bo'lishini bila olishdir.

Pedagogik muloqotning maxsus jihatining namoyon bo'lishi, pedagog tomonidan rag'batlantirish va jazolash usulining qo'llanishidir. Agar rag'batlantirish yoki jazolash xizmatga yarasha odilona bo'lsa, ular o'quvchilarning yutuqlarini qo'llab quvvatlaydilar.

Ushbu mulohazalardan ko'rinib turibdiki, talabalarda kommunikativ qobiliyatlarini shakllanishi ularda majburiyat va javobgarlik hissining tarkib topishi

bilan bog'likdir. Ularda ana shunday sifat va kechinmalar to'la shakllangan bo'lsa, bilimlarni egallash yoki kasbiy kamoloti uchun hech narsa to'siq bo'la olmaydi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilar kommunikativ qobiliyatini rivojlantirish mumkin bo'lgan jarayondir. Ularni shakllantirishda ijtimoiy-psixologik trening yaxshi natija beradi.

Pedagogik etika yoki kommunikativ qobiliyat nuqtai nazaridan har-bir bo'lg'usi o'qituvchi o'z bilim malaka va ko'nikmalari mohiyatini targ'ib etuvchi ma'lumotni auditoriyaga etkazayotganda quyidagilarga e'tibor berishi ko'zda tutiladi;

- o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi kommunikativ aloqaga e'tibor qaratish;
- o'qituvchi har-bir jumlaning to'g'ri tushunilishini olishi;
- kasbiy pedagogik muloqotiga ega bo'lish -shaxslararo muloqotga kirisha olish;
- diqqat bilan tinglash texnikasiga rioya qilish;
- ovoz va tovush imkoniyatlaridan to'g'ri foydalana olish;
- o'z-o'zini anglashi, muloqot jarayonida to'g'ri baholashi, to'g'ri qabul qilishi;
- talabalar bilan to'g'ri munosabatga kirisha olishi;
- o'z-o'ziga nisbatan talabchan bo'lish;
- talabalar bilan ijtimoiy-psixologik treninglarni o'tkazish;
- belgilangan maqsadga erishish uchun zarur bilimlarni tanlash so'z o'yini va tadbirlar o'tkazish;
- muloqot jarayonini monitoringini yaratish kabilar.

Ushbu keltirilgan masalalardan xar birining "salmog'i"ni aniqlash, ularni yaxlitbir tizim - "majmua"ga birlashtirish-bo'lg'usi pedagog kommunikativ qobiliyatlarini shakllanishi samarali hal etiladi.

XULOSA

Yuqorida qayd etilganlardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, bu maqsad va vazifalarning hal etilishi o'qituvchilarni zamon bilan hamnafas bo'lishga, o'zining kommunikativ qobiliyatlarini shakllantiribgina qolmasdan, yoshlarni tarbiyalash dardi bilan yashash va kelajakni aniq ko'ra olishga o'rgatadi. Har-bir o'qituvchi shaxsida mamlakatimizning dolzarb muammolarini, maqsad va vazifalarini vijdonan tasavvur qilib, aniq bajarib borishi uchun shijoat bilan o'z imkoniyati, bilimi, tajribalarini ishga solishga o'rgatadi hamda pedagogik faoliyatga ijodiy yondashish malakalariga ega bo'lishni tarbiyalaydi. Pedagogik Kommunikativ qobiliyatga amal qilishda o'qituvchi kasbiy jihatdan o'zligini anglagan holda talaba shaxsini ko'ra olishi va uning fikr o'ylari, tashvish-quvonchlariga ega bo'la olish, auditoriyaning

qiziqishlari va manfaatlarini ilmiy-ijodiy yondoshuvi hozirgi zamon o'qituvchisidan oliy insoniy fazilatlarni talab qiladi. Chunki ta'lim-tarbiya jarayoni Boshlang'ich sinf o'qituvchilardan kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirishga yo'naltirilishi va o'quv jarayonining natijasi ideal bilan qiyoslanishi lozim.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847-son 08.10 2019 y
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib yangi bosqichga ko'taramiz. T. "O'zbekiston" NMIU, 2017 y.16.b.
3. Mirziyoyev Sh.M. ning O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi farmoni. 2017 y 38.b.
4. G'oziyev E. Pedagogik psixologiya asoslari.-T.1997y.79.b
5. V.A.Kan Kalik.Учителей о педагогическом общении.М.: Просвещение. 1987г.92с.

ONTOGENEZNING TURLI DAVRLARIDAGI SHAXS IQTIDORINI NAMOYON BO‘LISH JIHATLARI

Munarova Ra’no O’sarovna

Jizzax davlat pedagogika instituti Umumiy pedagogika kafedrası katta
o‘qituvchisi,

Soibnazarova Muqaddas Norpo‘latovna

Jizzax davlat pedagogika instituti Umumiy pedagogika kafedrası katta
o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada barkamol shaxs iqtidorini namoyon bo‘lish davrlari, barkamol shaxs, ishonch, o‘z-o‘zini tarbiyalash, iqtidor tushunchalariga ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so‘zlar: tarbiya, barkamol shaxs, ijod, ishonch, o‘z-o‘zini tarbiyalash, iqtidor, qobiliyat, intellekt koeffisienti, ilm, test.

АННОТАЦИЯ

В данной статье периоды проявления способностей гармонично развитой личности научно обоснованы понятиями всесторонне развитой личности, уверенности, самовоспитания, таланта.

Ключевые слова: образование, компетентная личность, креативность, уверенность, самообразование, талант, способности, IQ, наука, тест.

ABSTRACT

In this article, the periods of manifestation of the abilities of a harmoniously developed personality are scientifically substantiated by the concepts of a comprehensively developed personality, confidence, self-education, and talent.

Key words: education, competent person, creativity, confidence, self-education, talent, abilities, IQ, science, test.

KIRISH

Bugungi kunda yoshlarni barkamol shaxs etib shakllantirish ta’lim- tarbiya jarayonida dolzarb masala bo‘lib, muhim pedagogik – psixologik ahamiyatga ega. Ushbu dolzarb masalaning muvaffaqiyatini ta’minlashda o‘quvchilarning o‘z - o‘zini tarbiyalash jarayonini to‘g‘ri, tizimli, rejali tashkil etish va rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun o‘quvchilardagi iqtidor mezonini aniqlab, ulardagi o‘z-o‘zini tarbiyalash, mustaqil ta’lim va ijodiy qobiliyatini o‘quvchilarning

hayotiy ehtiyojiga hamda ma'naviy rivojlanishining zaruriy shartiga aylantirish maqsadga muvofiqdir.

Bizga ma'lumki iqtidor sohiblarining hayoti, ijodi haqida turli qarashlar mavjud. Pedagog va psixologlarning fikriga ko'ra inson tayyor qobiliyat bilan emas, balki iste'dod kurtaklari bilan dunyoga keladi. Insonning iqtidori uning turli yoshida turlicha namoyon bo'ladi. Masalan o'zbek xalq shoiri Maqsud Shayxzoda 5 yasharlighida 8-10 misradan iborat masal to'qigan, Turkiyaning mashhur shoiri Nozim Hikmat 13 yoshida she'r yozgan, taniqli musavvir Karl Bryullov yuksak qobiliyati tufayli 9 yoshidayoq rassomlik akademiyasiga qabul qilingan, u 13 yoshida "Chavandoz qiz" rasmini chizgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ba'zi bir shaxslar o'z iqtidorlarini keksaygan chog'larida ham namoyon etadi. Masalan, Yunonistonning atoqli dramaturgi Sofokl qarib- qartaygan chog'ida "Edip kolonnada" degan mashhur tragediyasini yozgan, Suqrot 94 yoshida "Atina madhiyasi" asarini yaratgan, uning ustoz Georgiy 107 yoshida vafot etgan, lekin hayotining so'ngi daqiqalarigacha ilm bilan shug'ullangan, shoir Beranje 77 yoshgacha, L.N.Tolstoy -82, Viktor Gyugo - 83, akademik I.P. Pavlov - 87, mikrobiolog Gamaley – 90 yoshgacha, Diogen, Demokrit, Tisian i Mikelanjelo ijodiy faoliyatini 80 yoshgacha, Bernar Shou esa 94 yoshgacha o'z ijodiy faoliyatini namoyon etgan. Ingliz yozuvchisi Bernard Shou aytganidek, "Yoshlik – ehtiros va hissiyotlar davri bo'lsa, keksalik – o'y – xayollar ijod va aql pallasidir".

Theoryandpractice.ru manbasida yozilishicha, 1928 yildayoq amerikalik ruhshunos va pedagog Edvard Torndayk odamning ilm olish qobiliyati 20 yoshgacha rivojlanishini, keyin asta - sekin susayishini asoslab berdi. Zamonaviy IQ (intelligence quotient – intellekt koeffisienti) testlari nazariyasi mualliflaridan biri D.Xorn esa intellektning ikki turi mavjudligi borasida o'z qarashlarini ilgari surdi. Birinchisi, biologik asosga ega bo'lgan intellekt (u yosh ko'rsatkichiga bog'liq). Ikkinchisi, shaxs boshdan o'tkazadigan ijtimoiy voqea - hodisalar ta'siri o'laroq uning butun hayoti davomida hamrohlik qiluvchi intellekt. Demak, inson necha yoshda bo'lishidan qat'i nazar, unda ikkinchi turdagi intellekt mavjud bo'ladi va u hayotiy tajriba, kuzatuvlar orqali boyib boradi. Buni Yevropa geontologiya markazi ma'ruzachisi M. Formozaning ommaviy axborot vositalariga bergan intervyusida aytgan quyidagi gaplari ham tasdiqlaydi: "Yoshi kattalar, keksalar ta'lim jarayoniga mashg'ul bo'lish orqali moliyaviy va yuridik masalalarni yanada yaxshi tushuna boshlaydi. Ijtimoiy, siyosiy, texnologik o'zgarishlar borasida aniqroq tasavvur hosil

qiladi. Bundan tashqari, ularda yangi - yangi qiziqishlar paydo bo'ladi. Bu esa ularning jismoniy va ruhiy holatini yaxshilaydi, ijtimoiy yolg'izlanib qolish va o'zini keraksizdek his qilishdan qutulishga yordam beradi.^{»235}

Shaxsning iqtidorini shakllantirish xususida turlicha qarashlar mavjud. Ba'zi manbalarda shaxs iqtidori uning oiladagi o'rnini bilan bog'liqligini isbotlaydi, ya'ni oiladagi to'ng'ich farzand masalasidir. Buyuk shaxslarning ba'zilari, ya'ni Milton, Leonardo da Vinchi, Geyne va Rubinshteynlar oilada to'ng'ich farzand bo'lganlar. Lekin D.I.Mendeleyev, Mechnikov oilada kichik farzand bo'lganlar.

Shaxsning imkoniyatlari cheksizdir, lekin ushbu imkoniyatlardan unumli foydalanish uchun insonga sabr – toqat, mehnat, o'ziga ishonch va o'z - o'zini tarbiyalash muhim ahamiyatga egadir. Zero, K. Bouvi insonning ishonchi haqida shunday yozadi, “ Ko'pgina muvaffaqiyatsizliklar sababchisi – o'ziga ishonchsizlikdir”.

Ishonch – biror-bir shaxsga uning so'zi, ishi va xatti-harakatlariga xayrixohlik va simpatiya bilan qarash, u bilan hamkorlik qilish, yaqin mun-at o'rnatishga asos bo'ladigan ma'naviy omil. Ishonch o'zaro to'g'rilik, adolatlilik, insofu diyonat, halollik, samimiylilik va imoniga asoslanadi. Kishilar o'rtasidagi munosabatlar aniq ma'no-mazmun kasb etib borishi bilan ishonch mustahkamlanadi yoki aksincha buziladi.

Har bir inson vaqti – vaqti bilan diqqat – e'tiborini jamlab o'z shaxsiy hayotini kuzatishi lozim. O'z- o'zini tahlil qilmasdan inson shaxsi to'laqonli shakllanmaydi. L.N.Tolstoy bu xususida shunday yozgan: “Doimo shunday jiddiy fikrlayman, men qanday yashayapman, o'zimni tekshiraman”. O'z-o'zini tekshirishni boshlash hech qachon kech emas, balkim doimo foydalidir. Inson o'z- o'zini tahlil etishni ongli tashkil etsagina, o'zida mavjud bo'lgan kamchiliklarni sezadi, o'z kamchiliklarini yo'qotishga o'zida kuch topadi.

Inson o'z – o'zini tarbiyalash uchun u qanday qoidalarni bilishi va bilim, ko'nikma, malakalarga ega bo'lishi kerak. Buning uchun u o'zini juda yaxshi bilmog'i, o'z- o'zini sidqidildan chuqur o'rganishi zarur. Ushbu xatti - harakatlardan o'z – o'zini tarbiyalash, o'z – o'zini rivojlantirish va o'z- o'zini shakllantirish jarayonlari boshlanadi.

Har qanday inson o'zida mavjud bo'lgan xislatlar va kamchiliklarni aniq bilmasdan turib o'z - o'zini tarbiyalashi mumkin emas. O'z- o'zini tahlil qilish optimistik xarakterga ega bo'lishi kerak.

²³⁵Маърифат 20013 й. 23 март 12 б.

O‘z- o‘zini tarbiyalash jarayoni buyuk shaxslar hayotida muhim o‘rin egallagan. Ular o‘z ijodlari ustida muntazam ishlaganlar. Quyida bir necha buyuk shaxslar hayoti va ijodidan namunalar keltiramiz.

O‘zbek xalqining iste’dodli shoiri va donishmandi Ahmad Yugnakiy tug‘ma ko‘zi ojiz bo‘lishiga qaramasdan o‘zining ustida muntazam ishlagan va o‘zining mashhur asari “Hibatul - haqoyiq”(“Haqiqatlar armug‘oni”) asarini yozib qoldirgan. Noma’lum shaxs tomonidan yozilgan qaydda shorning ko‘zi ojiz bo‘lgani va kitobning 14 bobdan iborat ekanligi aytiladi:

Tug‘a ko‘rmas erdi adibning ko‘zi,
Tuzatti bu o‘n to‘rt bob ichra so‘zi.²³⁶

Az-Zamaxshariyning hayoti, ijodiy va ilmiy faoliyatini chuqur o‘rganish katta ma’rifiy va amaliy ahamiyatga molikdir ulkan hayotiy, tarbiyaviy jihatlari, havas qilsa arziydigan darajada ibratli qirralari ham ko‘pdir.

Ma’lumki, biron - bir allomaga nasib etmagan yuksak maqom – Jorulloh (“Allohning qo‘shnisi”) degan laqabga faqat buyuk vatandoshiiz az – Zamaxshariy musharraf bo‘lgan.

Yoshlik chog‘laridan ilm-urfonga tashna bo‘lib o‘sgan az-Zamaxshariy o‘z bilimini oshirish maqsadida o‘sha davrning yirik ilmiy va madaniy markazlaridan biri bo‘lgan Buxoroyi sharifga yo‘l olgan. Ammo ilm tolibi yo‘lda yuz bergan baxtsiz hodisa(otdan yiqilib oyog‘i qattiq lat yegani, buning ustiga, qaxraton sovuq bo‘lgani) tufayli bir oyog‘ini kestirishga majbur bo‘ladi va butun umri davomida yog‘och oyoqda yuradi. Lekin bu nogironlik uning bilim olishiga to‘sqinlik qila olmaydi. U yoshligidan ilm - fanning turli sohalarini, ayniqsa, arab tili va adabiyoti diniy ilmlar majmuasini mukammal egallaydi. Ayni vaqtda o‘sha davrda ilm ahllari orasida g‘oyatda zarur va muhim hisoblangan xattotlik san’ati sirlarini ham to‘liq o‘zlashtirib, uni obdon egallaydi va bu bilan o‘z oilaviy turmush sharoiti, tirikchiligini ham bir qadar yaxshilaydi. Jismoniy notavonligiga qaramasdan az-Zamaxshariyning katta ishtiyoq va astoydii sobitqadamlik bilan bilim olish yo‘lidagi ko‘rsatgan bu jasorati va fidoiyligi har qanday tahsinga sazovordir va katta bir ibratdir.

Az – Zamaxshariy Qur’oni Karim bitilgan arab tilini yoshligidan katta havas va ishtiyoq bilan o‘rgandi, arablarning hayoti va ularning urf – odatlarini, turli lahjalarini uzoq yillar tinimsiz tadqiq qildi. Alloma arab tiliga alohida mehr bilan qarar edi. Shu boisdan ham bu tilni chuqur o‘rganish, arab tilining grammatikasi, leksikasi, umuman, arab tilshunosligiga oid bir qancha muhim asarlarni shu nogiron donishmand yaratgan. Uning jumlai jahonga dong‘i ketgan “Muqaddimat ul - adab”, “Al -

²³⁶Н. М. Маллаев Ўзбек адабиёти тарихи. Т.- 1976, 6.139

Mufasssal”, “Asos al - balog’a” kabi yirik ta’liflari mana shu yo’nalishda yozilgan asarlardir. Arablarning “Agar xorazmlik shu ko’sa, cho’loq bo’lmaganida, arablar o’z tillarini bilmas edilar!” deb lo’nda qilib allomaga bergan bahosiga hech bir izohning hojati bo’lmas kerak. Arab tiliga, uning behad katta imkoniyatlariga tan bergan alloma barcha asarlarini faqat arab tilida yaratgan. Bu tilni mukammal o’zlashtirganining boisi, albatta, katta mehnat va tinimsiz izlanishlar samarasidir.

Alloma nogironligiga qaramasdan sayohatu safarlarga o’ch bo’lgan. U Xuroson, Shom, Iroq, Hijozgda bo’lganligi yozma manbalarda qayd etilgan. Mana shu yurtlarga bo’lganida o’sha davrning ko’p mashhur olimlaridan saboq oldi. “Mening sochlarimni oqartirgan narsa – bu muttasil kitob mutolaa qilish va tinimsiz sayohatlardir”, - deb allomaning o’zi e’tirof etadi. Chindan ham bu hol mashhur sharqshunos olim, akademik I. Yu. Krachkovskiyning “Yog’och oyoqda yurganligiga qaramasdan az – Zamaxshariy hazratlari o’t harakatchanligi bilan ajralib turgan”, - deb yozishi ham bejiz emasligini ko’rsatadi²³⁷.

1093 kashfiyotiga patent olgan va dunyoning eng buyuk kashfiyotchilari-dan biri bo’lgan, lekin o’quvchilik paytida “qoloq” hisoblangan Edison: “Bolaligimda otam meni aqli past deb o’ylardi”, degan edi. Eynshteyn esa o’qish va yozishga qiynalgani uchun tengqurlaridan orqada qolgandi. U haqida singlisi Maya Vinteler xotiralarida shunday yozadi: “Bolaligida rivojlanishi juda sekin edi. Gapiirishga qiyialardi. Atrofidagilar uning soqov bo’lib qolishidan qo’rqishardi. Aytmoqchi bo’lgan narsalarni bazo’r gapirardi. Bu hol yetti yoshigacha davom yetdi”. Qiyinchilik bilan bo’lsa-da Eynshteyn maktabni bitirgach, universitetda o’qishga kirdi. Ammo universitetni bitirayotganida hech kimdan tavsiyanoma ololmagach, oddiyroq ishga, ya’ni Shvesiyadagi patent idorasiga ishga joylashdi. Go’yoki o’tmishi unga kelajakda xam o’rtahol bir hayotni va’da qilayotgandek edi.

Lekin bir lahzada hamma narsa o’zgardi. 1905 yil, 26 yoshli Eynshteyn o’sha mashhur formulasini “Nisbiylik nazariyasini” e’lon qildi. Endn u Nobel mukofotiga loyiq ko’rilgan mashxur olimga aylangandi. 1955 yil vafot etgan Eynshteyn hali hamon “dohiylik”, “ustun zakovat” timsoli sanaladi.

O’limidan oldin bir guruh olimlar Eynshteyndan vafotidan so’ng miyasini tekshirib ko’rishga ruxsat berishini so’radilar. U ham ruxsatni bir shart, ya’ni o’zi yozib qoldiradigan maktubni tekshiruv natijalari e’lon qilinayotgan paytda ommaga o’qib berish sharti bilan berdi. Oradan bir necha yil o’tib, Eynshteyn vafot qildi. Olimlar miyani maxsus idishda saqlab, parchalarga bo’lib tekshiruvni boshlashdi. Ammo biron bir g’zyrioddiy narsaga duch kelishmadi. Jamoatchilikni esa

²³⁷У. Уватов Хоразмлик буюк аллома. Т.: 2006, б. 34-37.

Eynshteynni Eynshteyn qilgan jihat, ya'ni miyaning qanday ishlash jarayoni qiziqtirar edn. Tadqiqot yakunida o'tkazilgan matbuot anjumanida Eynshteyi o'limidan oldin bir maktub qoldirgani e'lon qilindi. Maktubda shunday satrlar bor edi: "O'zimni boshqalardai aqlliyoq deb o'ylamayman. Bitta farqim, xayol kuchimdan ko'prok foydalanishimdadir".

XULOSA

Xulosa qilib aytsak, har bir insonda daho yashiringan. Qilinishi kerak bo'lgan ish shaxsni rivojlantiradi. Ya'ni hamma o'z miyasining me'mori, desak xato qilmaymiz. Eng muhimi o'rganishni va fikrlashni o'rganishdir.

Demak, insonning shaxs bo'lib shakllanishida o'z – o'zini tarbiyalash muhim ahamiyatga egadir. Chunki dahoning oddiy odamdan farqi shundaki, uning ishchanlik qobiliyati yuqori darajadaliqidadir.

REFERENCES

1. Маърифат 20013 й. 23 март 12 б.
2. Н. М. Маллаев Ўзбек адабиёти тарихи. Т.- 1976, б.139
3. У. Уватов Хоразмлик буюк аллома. Т.: 2006, б. 34-37.
4. Kamolova, S. (2021). ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1.
5. Kamolova, S. (2021). THE ROLE OF UNIVERSAL AND SCIENTIFIC VALUES IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (2).
6. Kamolova, S. (2022). ЎҚИТУВЧИ ПЕДАГОГИК ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 2(5).
7. Kamolova, S. (2021). ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБРАЗОВАНИИ ЯВЛЯЕТСЯ ТРЕБОВАНИЕМ СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 2.
8. Kamolova, S. (2021). АВЕСТОДА АХЛОҚИЙ ИДЕАЛ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ-ПСИХОЛОГИК КЎРИНИШЛАРИ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (3).
9. Kamolova, S. (2021). IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL ETHICS IN FUTURE TEACHERS. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (3).

-
10. Камалова, Ш. У., Мунарова, Р. У., Ахмедова, Н. А., & Эшонкулов, Б. М. (2015). Педагогические взгляды Абу Али ибн Сины (Авиценны). *Молодой ученый*, (9), 1068-1070.
 11. Яхшиева, М. Ш., Камолова, Ш., Эшонкулов, Э. С., Усанов, У. Н., & Уразолиев, Х. А. (2015). Самовоспитание-естественный процесс адаптации личности. *Образование и воспитание*, (1), 62-64.
 12. Мунарова, Р. У., Камолова, Ш. У., Шакарбоева, Ш. А., Каршибоева, Д. Б., & Алимкулов, С. О. У. (2016). Великие мыслители Средней Азии о воспитании гармоничного и всесторонне развитого поколения. *Проблемы педагогики*, (2 (13)), 17-19.

MEMUAR, BAG‘ISHLOV VA MARSİYALARDA RAHBAR MULOQOT XULQIGA XOS QIRRALARNING NAMOYON BO‘LISHI

Sh. Mo‘minov,

FarDU tayanch doktoranti.

sherozbek.mominov@bk.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada insonning kimligini tezda bilib bo‘lmagani kabi rahbar muloqot xulqi ham yillar davomida ma‘lum bo‘lishligi, sobiq rahbarlar muloqot xulqidagi ibratli tomonlarni bilib olishda memuar, bag‘ishlov va marsiyalarning o‘rni katta ekanligi misollar yordamida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: memuar, bag‘ishlov, marsiya, nutq, muloqot xulqi, rahbar.

АННОТАЦИЯ

В статье подчеркивается тот факт, что поведение вождя известно много лет, а также роль воспоминаний, посвящений и траура в изучении образцовых аспектов коммуникативного поведения бывших вождей.

Ключевые слова: мемуары, посвящение, плач, речь, коммуникативное поведение, вождь.

ABSTRACT

The article highlights the fact that the behavior of a leader has been known for years, as well as the role of memoirs, dedications and mourning in learning the exemplary aspects of the communication behavior of former leaders.

Keywords: memoir, dedication, lament, speech, communication behavior, leader.

KIRISH

Insonning diliga yashiringan chin so‘zni bilib olish uchun yillar kerak bo‘lgani kabi, rahbar muloqot xulqiga xos hamma jihatlarni ham birdaniga bilib bo‘lmaydi. Baland-pastliklardan iborat turmushning turli vaziyatlarida rahbarlar muloqot xulqi haqiqiy holatlari ham ayon bo‘lib boradi. “Oldingdan oqqan suvning qadri yo‘q” deganlaridek, ba‘zan har kuni birga ko‘rishib turadigan, tuman, viloyat va hatto respubika miqyosidagi lavozimlarda rahbar bo‘lib ishlaganlar olamdan o‘tganlaridan keyin ular haqda yozilgan marsiya, bag‘ishlov va memuarlardar ko‘proq ma‘lumotlar olamiz. Ushbu maqolamiz aynan mana shu mavzuga qaratilgan.

MEMUAR lotin tilidan fransuz tiliga va undan o‘zbek tiliga o‘tib o‘zlashgan so‘z bo‘lib, memoires – xotira, eslash kabi ma’nollarni anglatuvchi o‘tmish haqida, esdaliklar shaklida yozilgan adabiy asar [8, 579]; adabiyotshunoslik tili bilan

aytganda “muallifning o‘tmishda o‘zi besita ishtirok etgan yoki shohidi bo‘lgan voqealar haqidagi xotiralari bayon qiluvchi adabiy asar” [8,109] dir.

Memuar asarlarining yaratilishi Sharq adabiyotida qadimiy an‘analarga borib taqaladi. Bunday asarlar sirasiga Amir Temurning “Temur tuzuklari”, Nosir Hisravning “Safarnoma”, Zayniddin Vosifiyning “Badoe ul-vaqoe”, Boburning “Boburnoma” kabi asarlar yorqin misol bo‘la oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Buyuk sohibqiron bobokalonimiz Amir Tumurning “Temur tuzuklari” keng ma‘nodagi axloq-odobga, kengashlarga, boshqaruv san‘atiga, so‘z qudratiga oid asar bo‘lib, uning birinchi maqolasia muallif quyidagi fikrlarni bayon etadi: “O‘zga mamlakatlarni zabrtetish, ularni idora qilish, g‘anim lashkarlarini sindirish, dushmani tuzoqqa ilintirish, muholiflarni (ko‘nglini ovlab) do‘stga aylantirish, do‘st-dushman orasida muomala, muroosayu madora qilish xususida ushbu tadbir va kengashlarni qo‘lladim...” [5,14]. Buyuk sarkarda bobokalonimiz tomonidan yozib qoldirilga bu bebaho memuar asarning mavzumizga aloqador qirralari haqida «“Temur tuzuklari”da so‘z qudrati haqida» batafsil ma‘lumot berishga harakat qilganmiz [3].

Dunyo miqyosida olib qaraydigan bo‘lsak, keyingi davrlarda Amerika Qo‘shma Shtatlarining tarixiy rivojlanishini belgilab bergan to‘rtta prezidentdan biri hisoblangan Avraam Linkolnning “Ozodlik manbai. Gettisberg murojaati”, yana bir AQSh prezidenti Franklin Ruzveltning “Kamin oldidagi suhbatlar. Inqiroz, oligarxlar va urush haqida”, Koreya Respublikasi sobiq prezidenti Li Myon Bakning “Mo‘jiza sodir bo‘lmaydi” nomli esdaliklari bugungi kunga kelib tpik memuar asarlar sirasiga aylandi.

Dunyo tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, bir qancha turli davlat rahbarlari faoliyatlarini yakunlash jarayonida memuar asarlar yozib qoldiradilar. Mazkur asarlarda bevosita ularning siyosiy jarayonlardagi fikr va mulohazalari, qolaversa, o‘z shaxsiy hayotlarida ro‘y bergan ba‘zi voqea va hodisalar haqida ham hikoya qilinadi.

Biz uchun eng muhimi shundaki, ushbu turdagi kitoblardan rahbar muloqot xulqining ko‘plab o‘ziga xos qirralarini hayotiy misollar, aniq dalillar orqali bilib olamiz. Jumladan, AQSh prezidenti Avraam Linkoln quyi qatlamdan chiqqan prezident sifatida barcha bilimlarini tirishqoqlik va uzluksiz o‘z ustida ishlash orqali o‘zlashtirgan. U o‘zining yuksak axloqiy tamoyillari va ishontira olish qobiliyati bilan xalqini tabiiy va jonli nutqi bilan ilhomlantirib, mamlakat iqtisodiyotining jadal

rivojlanishiga hissa qo'shdi va natijada AQSh uzoq vaqt davomida dunyodagi eng dinamik rivojlanayotgan mamlakatga aylandi.

“Ozodlik manbai. Gettisberg murojaati” kitobida Avraam Linkolnning asosiy nutqlari va maqolalari, uning tarjimai holi, inauguratsiya nutqlari va xalqqa qilingan murojaatlari bor. Kitob Avraam Linkoln, uning sheriklari va raqiblarining hayoti davomidagi suratlari, AQSh fuqarolik urushi davridagi hujjatli va badiiy materiallar bilan boyitilgan.

Franklin Ruzvelt “Buyuk depressiya” davrida AQShni boshqargan va uni uzoq davom etgan inqirozdan olib chiqishga muvaffaq bo'lgan davlat rahbari hisoblanadi. Amerikaliklarda kelajakka ishonchini uyg'otish uchun, u shaxsan o'zi xalqqa davom etayotgan islohotlar va hukumat rejalarining ma'nosini tushuntirishga qaror qilgan. Ruzvelt Amerika xalqiga to'g'ridan-to'g'ri radio xabarlarini orqali murojaat qilib kelgan. Bu nutqlar tarixga “Kamin oldidagi suhbatlar” nomi bilan kirdi. Ruzvelt o'n ikki yillik boshqaruvining oxirigacha odamlarga murojaat qilib kelgan. AQSh 32-prezidentining eng yaxshi nutqlari “Kamin oldidagi suhbatlar. Inqiroz, oligarxlar va urush haqida” nomli kitobda to'plangan.

Li Myon Bakning “Mo'jiza sodir bo'lmaydi” nomli asarini o'qish orqali ko'chada meva sotib kun ko'rgan, nimjon bir bola avval yirik kompaniya prezidenti, pirovardida Koreya Respublikasining Prezidenti darajasigacha ko'tarilgani va uning hayotida so'z qudratli vosita rolini o'ynaganligini bilib olamiz [Qarang: 1].

Taniqli adib va tarjimon Asil Rashidovning “Akam haqida” nomli memuarida mavzumizga oid quyidagi qimmatli fikrlarni o'qiymiz: “...Sharof Rashidov birovlariga qarata biron narsa ulotqirish u yoqda tursin, hatto ovozi ko'tarib muomala qiladigan yoki ko'nglida kek saqlab qovoq uyadiganlardan emas edi. Aksincha, tabiatan farishtaday bir inson edi, doimo katta-yu kichik bilan ochiq chehra, iliq tabassum bilan quchoq ochib ko'rishardi” [4, 27]. Kitobning boshqa sahifasida yana quyidagi fikrlar keltiriladi: “Sh. Rashidovdagi uncha-muncha odamlarga nasib etmagan fazilatlardan biri – insonga ishonish, insonni ulug'lash, ikki og'iz shirin so'z bilan o'z suhbatdoshini qayta kashf etganday, sehrlab, qalbini tog'dek ko'tarib, ilhomlantirib yuboruvchi joziba kuchi edi. Bu u kishidagi noyob fazilatlardan deb bilaman...” [4, 23].

Asil Rashidov O'zA muxbiriga bergan intervyusida ham tug'ishgan akasi, davlat va jamoat arbobi Sharof Rashidovning faoliyatida so'z, nutq qanchalar ahamiyatli bo'lganligi haqidagi fikrlarini davom ettirib, yana quyidagilarni bayon etadi: “Sharof akam va Xursandoy yangamizning nikoh to'yini aniq eslayman: mamlakat og'ir ahvolni boshdan kechirayotgan, yigitlarimiz frontda jon olib-jon berayotgan paytda

uyanayotganidan xijolat bo'lganmi, haytovur, milliy odatlarimizga sal mos kelmasa ham, kuyov bola o'z to'yida nutq so'zlagan, barchani shunday og'ir pallada dushmanga qarshi bir musht bo'lib birlashishga undagan edi. Uning fikri-zikri doimo el-yurt tashvishi bilan band edi" [10, 12].

O'zagi BAXSh (fors-tojikcha "bermoq", "bag'ishlamoq") so'zidan olingan [7,80] bo'lib, boshqalarga, zamondoshlari, ko'proq mashhur tarixiy shaxslarga atab yozilgan asarlar BAG'IShLOVLAR (rus.posvishenie) [9, 68]da, arabcha yig'lamoq, aza tutmoq, achinmoq ma'nolarini anglatib, biror kishining vafoti munosabati bilan uning fazilatlarini e'tirof etish, vafotidan afsuslanish mazmunida yoziladigan lirik janr – MARSIYa [9, 162]da ham marsiya va bag'ishlov adresatlarining ko'pgina insoniy xislatlari qatori muloqot xulqidagi o'ziga xosliklar ham namoyon bo'ladi. Jumladan, O'zbekiston Qahramoni, xaploq shoiri Abdulla Oripovning O'zbekistonning birinchi prezidenti Islom Karimov vafoti munosabai bilan yozgan marsiyasida quyidagi shartlarni o'qiymiz:

Bir xabar tarqaldi,
Yarim tun edi,
Go'yo g'am seliga botdim, yo'qoldim.
Kimdir yo'lboshchidan ayrildik dedi,
Men-chi, aziz do'stdan ayrilib qoldim.
Kimning xayoliga kelmishdir axir,
Birdan qulab tushsa buyuk bir chinor.
Alam bo'g'zimizda achchiq va taxir,
Bu g'amning na cheki na chegarasi bor.
Ketdi nogahonda aytmay biror so'z,
Hijron oloviga barchani tashlab.
O'zbek osmonida so'ndi cho'ng yulduz,
Katta-yu kichikning ko'zini yoshlab.
Biz — noqis bandalar, o'ylamay goho,
Boshimiz silagan qo'lni tishladik.
Yuz yillab teskari aylandi dunyo,
O'z emas, o'zgalar uchun ishladik.
Biz — ojiz bandalar, anglamay turib,
Birovning zabonin sanadik afzal.
Shu yurt daholarin bilib va ko'rib,
Begona zotlarga yasadik haykal.
Bosqin tepamizda turar edi zil,

Uni tag-tubidan buzmoq shart edi.
Asriy vayronaning o'rnida dadil,
Yangicha mamlakat tuzmoq shart edi.
Foniy bu dunyoning baland-pastiga,
Teran nazar tashlab o'tdi bu Inson.
Millat qadri deya yashab aslida,
Xalqining dardiga bo'loldi darmon.
Bugun judolik bor gar qalbimizda,
Lekin g'urur yashar havas qilgulik.
Abadiyat o'sdi ko'z oldimizda,
Shundoq yonimizdan o'tdi Mangulik.

Bu marsiyani o'qigan kitobxon birinchi prezidentning o'z vatani, millati, tili uchun jon olib-jon berganligi, qat'iyatligini yana bir br ko'z oldiga keltirsa, O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusufning "Amir Temur" nomli she'rida quyidagi satrlarni o'qish oraqali buyuk sobiqqiron bobokalonimiz o'z faoliyatida xushomadlar, yolg'onlarga qayrilmagan (tinglamagan)ligi uchun ham mana shunday buyuk sarkarda bo'lib yetishganligini yanada teranroq xis etadi:

Maqto'v – manzil malomatlariga,
Shohni riyo yetaklar jarga.
Qayrilmadi xushomadlariga,
Yolg'onlarga uchmadi sulton [6, 78].

O'zbek adabiyotida mavjud bo'lgan marsiya va bag'ishlovlardan bu kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin.

XULOSA

Shuni ta'kidlash mumkinki, har qanday insonning o'ziga xosliklarini qisqa muddatda bilib bo'lmagani kabi, rahbar muloqot xulqining serqirra tomonlarini ham yillar davoida o'rganish mumkin. Rahbar muloqot xulqining o'ziga xos tomonlarini hayotiy misollar, ishonchli dalillar yordamida bilib olishda memuar va bag'ishlov va marsiyalarning o'zni katta ahamiyatga ega.

REFERENCES

1. Бак Л.М. Мўъжиза содир бўлмайди. – Тошкент: ZUKKO KITOBXON, 2021.

2. Ильчиев Б. Соҳибқироннинг бошқарув санъати // Тошкент: ЕКО НАҲОТ, 2017 йил, 8 март, 5 (314)- сон.
 - а. Мўминов, С., Ҳошимова, Ф., Мўминов Ш. “Темур тузуклари”да сўз қудрати ҳақида // Замонавий услубшуносликнинг долзарб маммолари. – Фарғона, 2017.
3. Рашидов А. Акам ҳақида. – Тошкент: Фан, 1992.
4. Темур тузуклари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси, 1991.
5. Юсуф М. Халқ бўл, элим. – Тошкент: O‘zbekiston, 2017.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Учинчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
8. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013.
9. Рашидов А. Акам ҳақида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2017
10. Муминов, С., Эхсонова, М. (2021). Linguapoetic features of English derivations in literary text. Международный журнал языка, образования, перевода, 4(2), 90-67.
11. Umarjonov, S.S. (2021). Ijtimoiy – gumanitar fanlarni o‘qitishda Fahriddin Roziyning ontologik qarashlarining o‘rni va ahamiyat. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(9), 1029-1038.
12. Umarjonov, S.S., Safarov, M.K. (2021). Fahriddin Roziyning “Latoif ul-g‘iyosiyot” qo‘lyozma asarida aql va e‘tiqod masalasining qo‘yilishi va uning diniy-falsafiy germeneytik tahlili. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1058-1068.
13. Safarov, M.K., Umarjonov, S.S. (2021). Abu Bakr ar-Roziy etikasida befoyda o‘y surish va ochko‘zlik muhokamasi. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1045-1049.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILAR MA’NAVIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING AHAMIYATI

Axmedova Nasiba Achilovna

Jizzax davlat pedagogika instituti

Umumiy psixologiya kafedrası katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola bugungi kunning dolzarb mavzularidan bo‘lib, Mazkur maqolada bugungi globallashuv jarayoniga xos bo‘lajak o‘qituvchilarni sharq mutafakkirlari qarashlaridan foydalangan holda ma‘naviy madaniyatini rivojlantirishning o‘rni yoritilgan.

Kalit so‘zlar: globallashuv, jarayon, barqarorlik, tarbiya jarayoni, milliy qadriyatlar, meros.

АННОТАЦИЯ

В этой статье освящено место развития духовной культуры будущих учителей, используя взгляды восточных мыслителей характерное к сегодняшнему процессу глобализации,

Ключевые слова: глобализация, процесс, устойчивость, процесс воспитания, национальные ценности, наследие.

ABSTRACT

This topic is controversial issues of today, the article explores the role of teachers in developing the spiritual culture of future teachers in context of globalization, using the views of Eastern thinkers.

Keywords: globalization, stability, upbringing, national values, inheritance.

KIRISH

Ma‘lumki, har qanday millat ravnaqida eng avvalo shu millat vakillari, ayniqsa yoshlarda milliy g‘ururni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy g‘ururni shakllantirish uchun esa har bir millatning tarixi, ajdodlari bunyod etgan moddiy va ma‘naviy qadriyatlar asosiy manbalardan hisoblanadi. Qaysi millatning o‘tmishida mana shu manba qanchalik salmoqli bo‘lsa, yoshlarda milliy g‘ururni shakllantirish tezroq samaraga olib keladi. Bunday manbalar mamlakatimizda nafaqat Sharq, balki, jahon sivilizatsiyasi uchun muhim ekanligi ayni haqiqatdir.

Milliy qadriyatlarni qayta tiklash va ularni boyitish yo‘lida amalga oshirilgan harakat natijasi sifatida boy milliy meros namunalarini chuqur o‘rganish imkoniyati

yuzaga keldi. Bu imkoniyat o'z navbatida o'zbek xalqi tarixida o'ziga xos o'rin tutgan shaxslar faoliyatini o'rganishga sharoit yaratdi.

Natijada halqimiz o'z taqdirining chinakam egasi, o'z tarixining ijodkori, o'ziga xos milliy qadriyatlar va madaniyat sohibiga aylandi. Ushbu muammo yechimini hal etishda jamiyatni rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchi bo'lish talabalarida milliy an'ana va qadriyatlarga suyanish va undan rejalashtirilgan maqsadlarda samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada Maxmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Kaykovusning "Qobusnoma", Ahmad Yassaviyning "Xikmatlar" kabi asarlari yoshlarimizning ma'naviy jihatdan tarbiyalanishlarida muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, bu borada «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da «Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim sharti» ekanligi asoslangan [2.3].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Umuminsoniy qadriyatlar: «Odamzodning yashashi, umrguzaronligi, farzandlari hayotining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, madaniy, ma'naviy va axloqiy sohalariga taalluqli bo'lgan umumjamiyat miqyosidagi qadriyatlar butun insoniyat va jamiyatga tegishli bo'lganidan, umuminsoniy qadriyatlar, deb ataladi» [3.476].

Yoshlarni bunyodkor va buzg'unchi g'oyalar, mafkuraviy tahdidlar, shuningdek, milliy istiqlool g'oyasining mohiyati, ularning ijtimoiy-pedagogik ahamiyati to'g'risidagi ma'lumotlar bilan tanishtirish bugunning dolzarb muammolaridan biridir.

Insonparvarlik fazilatlarini Qur'oni Karim, Hadisi shariflarida, Al-Zamaxshariyning "Nozik ibora", Maxmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Kaykovusning "Qobusnoma", Ahmad Yassaviyning "Xikmatlar", Pahlavon Mahmudning ruboiylarida, Ahmad Yugnakiyning "Hibbatul-haqoyiq", Sa'diy Sheroziyning "Guliston", "Bo'ston", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub", Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yohud axloq" va boshqa ko'plab asarlarda tahlil qilinadi. Darhaqiqat, xalqimiz o'z taraqqiyoti davomida erishgan va yaratgan madaniy boyliklardan, axloqiy qarashlar va qoidalardan unumli foydalanmasdan milliy qadriyatlarni anglaydigan yurtsevar va xalqparvar yoshlarni, yuksak ma'naviy madaniyat egasi bo'lgan yoshlarni kamolatga yetkazish mumkin emas. Chunki ajdodlarimiz qoldirgan merosda barcha davrlar uchun kerak bo'ladigan ajoyib, ilg'or

fikrlar borki, bu fikrlar bugungi taraqqiyotimiz uchun ham katta ahamiyatga ega. Yuqorida sanab o'tgan mutafakkirlarimiz hayotning ma'nosi, jamiyatda insonning tutgan o'rni, uning ta'lim-tarbiyasi haqidagi qimmatli va dono fikrlari bilan xalqimizning ma'naviy dunyosini yanada boyitganlar. Shuning uchun ham utmish madaniy merosining jamiyat ma'naviy hayotidagi ahamiyatini o'rganish va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ish hisoblanadi. Bularning isboti sifatida quyidagi xikmatlar va mutafakkirlarning ayrimlarining fikrlaridan namunalar keltiramiz: Aziziddin Nasafiy (XIII asr). o'z asarlarida «Ey farzand, hech bir mukofot talab qilmay, minnatdorchiliklar kutmay, aksincha o'zingni burchli deb bilib, yaxshilik yaratib, hamma vaqt, hamma uchun ezgulik ijod qilganingdagina sen Ollohi taolaning xulqi bilan bezanajaksan!» [4.46].

Abu Nasr Farobiy (873-950). «-Baxtga erishishning birdan-bir yo'li barcha ezgu ishlarni xayrli niyatlar bilan bajarish, fazilatli amallarga tayanish va razolatdan voz kechishdadir;

- ma'rifat – baxt va kamolat sari qo'yilgan birinchi qadamdir;
- ruhni tarbiyalash va poklash izchil davom etsagina, yaxshi natijalarga erishish mumkin;
- tabib badanni davolashga kirishganidek, rahbar ham aholi orasidagi axloqiy bemorlarni davolashga kirishishi kerak» [5.83].

Demak, buyuk bobolarmizning o'lmas merosi bugungi yoshlarning ma'naviy tarbiyasida va ayniqsa ularning milliy dunyoqarashi kengayishida bitmas-tuganmas xazinadir. Ularni ibrat-namuna qilib ko'rsatish orqali yoshlar ongida quyidagi insonparvarlik fazilatlarini yanada yuksaladi:- mardlik;- botirlik;- pahlavonlik;- mehnatsevarlik;- kattalarga hurmat va kichiklarga izzatda bo'lishlik;- do'stlik va muhabbat tuyg'ulariga sadoqatli bo'lishlik va shu kabilar. Demak, inson kamoloti va uning yuksalishida yoshlarimiz ma'naviy tarbiyasi va ilmiy dunyoqarashi kengligi, ibrat-namuna muhim rol o'ynar ekan. Shu sababli ham bugungi yoshlarimiz dunyoqarashini shakllantirish va yuksaltirishda ular ongiga millat, Ona tuproq, Ona Vatan, xalq va uning tarixiy ildizlari asosidagi boy milliy-ma'naviy merosimiz haqidagi ma'lumotlarni ta'lim-tarbiyaning barcha jabhalarida singdirib borishimiz lozim. Bu esa milliy tarbiyamizning tarixiy asoslarini belgilashni va ulardan bugungi ta'lim-tarbiya jarayonimizda moslarini tanlab, ibrat-namuna qilib ko'rsatish ijobiy pedagogik samaralarni beradi.

An'alarimizni tiklash, ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan ma'naviy-marifiy, madaniy meroslarni avlodlarimizga bekami ko'st yetkazib berish kabi muhim vazifalar o'z ahamiyati jihatidan dolzarb bo'lib qoldi. Ayniqsa, insoniyat

taraqqiyoti, ilm–fani va shaxs barkamolligiga muhim hissa qo‘shgan buyuk daholar, allomalarning ilmiy, ijodiy va badiiy merosini o‘rganishga alohida ehtiyoj yuzaga keldi. Bu ham ota-bobolarimiz sog‘lom turmush kechirishni asrlar davomida uqtirib kelganligidan va yosh avlodga har tomonlama mukammal ta’lim-tarbiya berish, kamolat sari yetaklash doimo dolzarb bo‘lganligidan dalolat beradi.

Abu Nasr Farobiy o‘z asarlarida insonni Xudoning tabiiy-moddiy hilqati sifatida voyaga yetkazish va bunda ilmiy asoslarga suyanish masalasini jiddiy ilgari suradi. Uning «Fozil odamlar shahri» asari inson tarbiyasida katta boy manba bo‘lib hisoblanib, u allaqachon mashhur bo‘lib ketgan. Shuning bilan birga uning «Fazilat, baxt va kamolat haqida» deb nomlangan asari ham tarbiya masalasida muhim asos bo‘lib hisoblanadi. Unda jumladan, shunday deyiladi: «Har bir inson boshidan komil bo‘lib tug‘ilmaydi, ammo tug‘ma ravishda o‘ziga xos ichki shuurga ega bo‘ladi va bu shuur bilan bosqichma-bosqich komillikka jiddu jahd bilan intiladi».[4.224].

Demak, tarbiya jarayonini tartibli, ya’ni bosqichmaqbosqich olib borilishini lozim. Bunday dalilu isbotlarni ko‘plab keltirish keltirish mumkin. Asarlarni o‘rganish o‘quvchilarning ham og‘zaki, ham yozma nutqlarini o‘stirishda yordam beradi, xotiralarini mustahkamlaydi, ularning lug‘at boyligini asraydi. O‘qituvchi esa har bir o‘rgangan fikr qarashlarini tahlil qilar ekan mag‘zini chaqib, mazmuni-mohiyatini tushunishda o‘quvchilarga yaqindan yordam berishi zarur bo‘ladi.

Mutafakkirlarning xayotiga oid qarashlarida yuksak insoniy fazilatlar ko‘p talqin qilinganligi bois Abu Rayhon Beruniy adolat masalalarining keng yoritilishi, ahloq, ta’lim- tarbiya haqidagi qarashlarining ahamiyatiga alohida e’tibor berilgan. Ayniqsa Beruniyning quyidagi fikrlari - «Do‘stlar va xayrixohlar yomonni yaxshi qilib ko‘rsatishga, xalal beradiganni to‘kishga, go‘zallikni izhor etishga va yaxshiliklarni himoya qilishga tirishadilar;

- yaxshilik xislatlari quyidagilardir: to‘g‘rilik, taqvodorlik, o‘zini saqlash, dindorlik, odillik, kamtarlik, muloyimlik, siyosatbozlik va boshqarish ishlarida bilimdonlik, tadbirkorlik, to‘g‘ri taxmin qila bilish;

- sezgilar beshta bo‘lib, ular quloq bilan eshitish, ko‘z bilan ko‘rish, burun bilan hidlash, til bilan tatib va teri bilan tegib bilishdan iborat;

- kishi tabiati bilolmagan narsani bilishga moyil bo‘ladi».[5.231].

Komillik inson shaxsini ulug‘lovchi, uning qadrini yuqori ko‘taruvchi muhim fazilat sifatida har bir shaxsda rivojlanishi zarur. Zero, bu fazilat jamiyatda tinchlik va farovonlikni ta’minlash, aholi o‘rtasida ahillik hamda o‘zaro yordamni qaror toptirishga yordam beradi.

Ulugʻ sohibqiron Amir Temur nafaqat oʻzbek xalqi, balki Markaziy Osiyo hududida yashovchi barcha xalqlarning tarixiy taraqqiyotini taʼminlashda ulkan hissasi boʻlgan shaxslardan biridir. Amir Temur fenomeni nafaqat jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojini taʼminlashdagina aks etib qolmay, shu bilan birga yuksak maʼnaviyatga ega shaxs timsoli sifatida ham namoyon boʻladi. Amir Temur maʼnaviyatining eng ustuvor jihati uning davlat boshqaruvi hamda fuqarolarga boʻlgan munosabatda ham adolatga tayanganligidir. Bu holat sohibqironning kundaliklarida qayd etilgan quyidagi fikrlarda ham oʻz tasdigʻini topgan: “Har bir mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulmu sitam yoʻlini toʻsdim”, “Barcha ishlarda, bu ishlar qaysi oʻlka xalqiga taalluqli boʻlmasin, hokimlarning adolat tomonida qattiq turishlariga buyruq berdim” [6, 172].

“Kuch adolatdadir”, “Rosti-rusti” (“Haqiqat – sihat-salomatlik, haqiqat – tartib, haqiqat – adolat”) shiorlarining Amir Temur faoliyatida yetakchi oʻrin tutganligi ham adolat sohibqiron faoliyatining asosiy mezonini boʻlib kelganligidan dalolat beradi. Yoshlarning maʼnaviy madaniyatini shakllantirishda ham oʻziga xos yoʻnalish boʻla olishi lozim. Demak, umuminsoniy va ilmiy qadriyatlardan avvalo fan va taʼlim taraqqiyotida, kishilar turmush sharoitini yaxshilashda, oila kamoliga erishishda, jamoa manfaatlarini yuksaklikka koʻtarishda, jamiyat taraqqiyoti saviyasini tezlashtirishda va davlatning iqtisodiy hamda maʼnaviy-maʼrifiy qudratini yuksaltirishda foydalanish maqsadga muvofiq boʻlib, bundan pirovard maqsadimiz xalq farovonligi, yurt tinchligi, Vatan taraqqiyotini oʻzida mujassam qilgan Ozod va obod Vatan qurishdan iborat.

XULOSA

Buyuk bobolarmizning oʻlmas merosi bugungi yoshlarning maʼnaviy tarbiyasida va ayniqsa ularning milliy dunyoqarashi kengayishida bitmas-tuganmas xazinadir. Asosan ezgulik va toʻgʻrilikning talqin qilinishi, ularni qiziqib mutoala qiladigan yoshlarimizga faqat ijobiy taʼsir koʻrsatishi tabiiydir. Yoshlar ongiga shaxs ijodiy kamoloti bosqichlarini ilmiy, maʼnaviy qadriyat sifatida singdirish ularni ijodiy kamolot sari intilishiga turtki boʻladi va natijada ular ijtimoiy faol shaxs boʻlishga intiladi, olimlikni va komillikni havas qiladi.

REFERENCES

1. “Jadal rivojlanayotgan iqtisodiyot uchun zamonaviy kadr kerak” 25.08.2019 y. Videlselektor materiallari.
2. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» // Oliy taʼlim (meʼyoriy huquqiy va uslubiy hujjatlar toʻplami). – Toshkent: 2004. – 12 b.

3. Falsafa: qomusiy lugʻat. – Toshkent: Sharq, 2004. – 476 b.
4. Yoqubov A. Sihat–salomatlik yili: mazmun va mohiyat. – Toshkent: 2005. – 23 b.
5. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 224 b.
6. Temur tuzuklari. – Toshkent: Gʻ. Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1996. – 172 b.
7. Kamolova, S. (2021). ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1.
8. Kamolova, S. (2021). THE ROLE OF UNIVERSAL AND SCIENTIFIC VALUES IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (2).
9. Kamolova, S. (2022). ЎҚИТУВЧИ ПЕДАГОГИК ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 2(5).
10. Kamolova, S. (2021). ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБРАЗОВАНИИ ЯВЛЯЕТСЯ ТРЕБОВАНИЕМ СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 2.
11. Kamolova, S. (2021). АВЕСТОДА АХЛОҚИЙ ИДЕАЛ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ-ПСИХОЛОГИК КЎРИНИШЛАРИ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (3).
12. Kamolova, S. (2021). IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL ETHICS IN FUTURE TEACHERS. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (3).
13. Камалова, Ш. У., Мунарова, Р. У., Ахмедова, Н. А., & Эшонкулов, Б. М. (2015). Педагогические взгляды Абу Али ибн Сины (Авиценны). *Молодой ученый*, (9), 1068-1070.
14. Яхшиева, М. Ш., Камолова, Ш., Эшонкулов, Э. С., Усанов, У. Н., & Уразолиев, Х. А. (2015). Самовоспитание-естественный процесс адаптации личности. *Образование и воспитание*, (1), 62-64.
15. Мунарова, Р. У., Камолова, Ш. У., Шакарбоева, Ш. А., Каршибоева, Д. Б., & Алимкулов, С. О. У. (2016). Великие мыслители Средней Азии о воспитании гармоничного и всесторонне развитого поколения. *Проблемы педагогики*, (2 (13)), 17-19.

O'QUVCHILAR TAFAKKUR XUSUSIYATLARINI SHAKLLANTIRISHDA INTERFAOL USULLARNING O'RNI

Toshpo'latova Nodira Xudjamuradovna

Jizzax davlat pedagogika instituti, pedagogika va psixologiya fakulteti

Umumiy psixologiya kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bugungi globallashuv jarayoniga xos ta'lim texnologiyalaridan foydalanish masalalari yoritilgan.

***Kalit so'zlar:** globallashuv, pedagogik texnologiya, innovatsiya, interfaol metod, dunyoqarash, ishbilarmonlar o'yini,*

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается использование образовательных технологий, которые имеют отношение к сегодняшнему процессу глобализации.

***Ключевые слова:** глобализация, педагогическая технология, развитие, процесс стабильности идеология, интерактивный метод, воспитание, мировоззрение.*

ABSTRACT

This article discusses the use of educational technologies that are relevant to today's globalization process.

***Key words:** globalization, threat, ideology, interactive method, education, development, stability, worldview.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim jarayoniga axborot texnologiyalarni qo'llanilishi jadallashmoqda va bu ta'lim jarayonini yanada sifatli tashkil etishga ta'sir ko'rsatayotgani ko'zga tashlanmoqda. Shuning uchun xam ta'lim jarayonida interfaol metodlarni qo'llash, ta'lim samaradorligini oshirish uchun tinimsiz izlanish bugungi kunning extiyojiga aylandi, talabalarning o'qish motivlarini o'stiradi.

Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohani jadal rivojlantirish, ilmiy-intellektual hamda moliyaviy resurslarni to'liq safarbar etgan holda ilmiy-innovatsion salohiyatdan keng foydalanish, istiqbolda ilm-fanni muntazam isloh qilib borishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilimga ega va mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ilmiy infratuzilmani modernizatsiya qilish ishlarini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish maqsadida, Yoshlarni barkamol

inson bo'lib etishishlarida ta'lim-tarbiya jarayonlaridagi islohatlarni yanada kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta'lim konsepsiyasida shaxsni bilim olishga bo'lgan ichki ehtiyojini hosil qilish va uni o'qishga o'rgatishga, ichki tajribasi, his-tuyg'ulari, tafakkuriga katta e'tibor qaratilgan. Bu boradagi ishlarning ahamiyatligini O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.Karimov quyidagicha ta'kidlagan edi: «Biz komil inson tarbiyasini davlat siyosatining ustivor sohasi deb e'lon qilganmiz. Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz». [1-48]. Demak, ta'lim tizimiga yangiliklarni olib kirish zamonaviy pedagogik texnologiyalaridan unumli foydalanish bugungi kun ta'limi oldiga qo'yilgan muhim vazifalardan biridir. Darhaqiqat, interfaol usullar ta'lim jarayonining unumdorligini oshiradi, o'quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, talabalarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarni shakllantiradi. Demak, ta'lim tizimiga yangiliklarni olib kirish zamonaviy pedagogik texnologiyalaridan unumli foydalanish bugungi kun ta'limi oldiga qo'yilgan muhim vazifalardan biridir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Interfaol usullar ta'lim jarayonining unumdorligini oshiradi, o'quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, talabalarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarni shakllantiradi. Shuni ta'qidlash kerakkita'lim inson bilish faoliyatining eng murakkab turlaridan biri bo'lib, individual psixik rivojlanishni va bilimlarni o'zlashtirishni ancha tezlashtiradi. O'qituvchi ta'lim jarayonida faqat bilim berish bilan chegaralanmaydi, balki bu jarayonda o'quvchiga ta'sir ko'rsatadi. Bu esa ularning bilim olishlarini yanada faollashtiradi. Natijada, talaba ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Ta'limdagi yutuqlar, eng avvalo, o'qituvchiga bog'liq. [2.65,]

Innovatsiya (Innovation) yangilik yaratish, yangilikdir. Demak an'anaviy ta'limdagi kabi bir hil shablonlar asosida emas balki, yangiliklar asosida ta'lim jarayonining ta'sirchanligini oshirishga qaratilgan ish shaklidan foydalanish innovatsiya demakdir. Ta'limda pedagogik texnologiyalarga asoslanish va innovatsiyaga intilish, o'quvchilarni tafakkur xususiyatlarini shakllantirishga qaratilgan turli interaktiv metodlardan foydalanish ta'lim maqsadini samarali amalga oshirishga yordam beradi. [3.84,]

Ta'lim va tarbiya jarayonida o'qituvchi (pedagog)lar tomonidan interfaol metodlarning o'rinli, maqsadli, samarali qo'llanilishi ta'lim oluvchi (o'quvchi, talabalar)da muloqotga kirishuvchanlik, jamoaviy faoliyat yuritish, mantiqiy fikrlash, mavjud g'oyalarni sintezlash, tahlil qilish, turli qarashlar orasidagi mantiqiy bog'liqlikni topa olish qobiliyatlarini tarbiyalash uchun keng imkoniyat yaratadi.

Innovatsiyalar o'z navbatida quyidagilar bilan bog'liq bo'ladi:

- Yangi mavzuni qabul qilish;
- Yangi jarayonlarni olib kirish;
- Rivojlanish maydoninig yangi mazmuni;
- Birgalikdagi xarakterning yangi tashkiliy shakllari;
- Yangi boshqaruv;
- Yangi mahsulot kabilar.

Shu sababli ham hozirda pedagogik innovatsiyani yaxlit murakkab jarayon sifatida qaralib, uning interfaol sifatleri, tarbiyaviy qismlari, funksional tavsifi va uzviyligi izchil tadqiq qilinmoqda. Bu borada biz innovatsion ta'lim texnologiyalaridan psixologiya fanlarini o'qitishda foydalansak o'quvchilar tafakkurini rivojlantirish belgilangan talablar darajasida shakllantirish imkonini beradi. Demak, o'quvchilar tafakkurini – ilm-fan, texnika-texnologiya, ma'naviyat, maorif, san'at va shu kabilarni rivojlantirib, ularning hozirgi holatini yangi sifat bosqichiga ko'tarish degani ekan. Bugungi kunda ana shunday natijalarni qo'lga kiritish oladigan mutaxassislarni tayyorlash o'ta mas'uliyatli va dolzarb ekanligi hech kimga sir emas. Ayniqsa, zamonaviy mutaxassislarning asosiy vazifalaridan biri ham ular o'zlarining intellektual salohiyatini jamiyat taraqqiyoti saviyalarga mos holda muntazam ravishda yuksaltirib borishdan iboratdir. Buning uchun ta'lim jarayonini tashkil etishda o'quvchilar fan asoslarini mukammal o'zlashtirishlari uchun ta'lim jarayonida faol ishtirok etishlari va ularni qiziqiz bilan ishlashlariga imkon beruvchi samarali usullaridan foydalansak maqsadga muvofiq bo'ladi. O'quvchilar tafakkur xususiyatlarini shakllantirishda ishbilarmon o'yindan foydalanish yuqori natijalarni beradi. Pedagogik texnologiyaning asosiy jarayoni o'quv-tarbiya mashg'ulotlari, ya'ni o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi pedagogik muloqot ko'rinishida amalga oshiriladi.[4.29,]

Ishbilarmonlik o'yinlaridan foydalanishda talabalarning mustaqil, ijodiy va amaliy ish bajarish qobiliyatlari namoyon bo'ladi hamda rivojlanadi. Oldin egallagan bilim va ko'nikmalarni boyitish, yangi vaziyatlarda qo'llash imkoniyatlari ochiladi.

Ishbilarmonlik yoki rolly vaziyatli o'yinlar – muammoli vazifaning bir turidir. Faqat bu o'rinda matnli material o'rniga o'quvchilar tomonidan rollar

o'ynaladigan hayotiy vaziyat sahnalashtiriladi. Ishbilarmonlik va rolli vaziyatli o'yinlar o'quv usuli sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi:

O'rgatuvchi: umumta'lim mahoratni shakllantirish, ijodiy qobiliyatni o'stirish, yangi vaziyatlarni tushuntirish, aniqlash va taxlil qilish.

Rivojlantiruvchi : mantiqiy tafakkurni, nutqni, atrof-muhit sharoitiga o'rganish qobiliyatini o'stirish.

Motivatsion : o'quvchilarni o'quv faoliyatiga undamoq, mustaqil xulosaga kelishgishga rag'batlantirmoq.

Tarbiyaviy: ma'suliyatni kommunikativlikni shakllantirish.

O'yin usullari va vaziyatlarini, mashg'ulotlarning belgilangan shaklida amalga oshirish quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha sodir bo'ladi:

1. Didaktik maqsad talabalar oldiga vazifa ko'rinishida qo'yiladi.
2. O'quv faoliyati o'yin qoidalariga bo'ysunadi.
3. Uning vositasi sifatida o'quv materialidan foydalaniladi.
4. O'quv faoliyatiga didaktik vazifani o'yinga aylantiradigan musobaqa elementini kiritish.
5. Didaktik vazifani muvofaqiyatli bajarilishi o'qin natijasi bilan bog'lanadi.

Ishbilarmonlik o'yini rolli o'yindan qanday farq qiladi?

Ishbilarmonlik o'yini ishtirokchilariga o'yin syujeti taklif etiladi. Unda, bayon qilingan hayotiy vaziyat bo'yicha, ishtirokchilar oldiga faoliyatning bitta umumiy maqsadi qo'yiladi: taklif qilingan muammoni echish.

Shu bilan bir vaqtda, har bir ishtirokchi alohida rolli maqsadni bajarish kerak. Shuning uchun, echimni ishlab chiqish jarayoni individual – guruhli xarakterga ega: har bir ishtirokchi, avval o'zining rolli maqsadiga muvofiq qaror qabul qiladi, keyingisi guruh bilan maslaxatlashadi. Ushbu shaxsiy rolli maqsadni bajarilishi butun guruh a'zolarining natijalariga bog'liqdir. Odatda ishbilarmonlik o'yini davomida muammoni echish bir nechta bosqichda sodir bo'ladi (2-3tadan 10tagacha o'yini mobaynida). Qatnashchilar faoliyatini baholash yakuniy va oraliq davrdagi ko'rsatkichlar bo'yicha amalga oshiriladi. Oraliq baholash o'yini davomida qatnashchilar faoliyatiga ta'sir ko'rsatish, oldiga qo'ygan vazifalarni mustaqil amalga oshirishga imkon beradi.

Yakuniy baholashda talabalarning tashkiliy faoliyati va ular tomonidan o'yinning rolli maqsadlarini bajarilishini hisobga olinadi.

Natijalarining ko'rsatishicha, talabalar ilmiy dunyoqarashini yuksaltirishga ishbilarmon o'yinni qo'llash quyidagicha qator ta'limiy afzalliklarni qo'lga kiritish imkoniyatini berar ekan:

- O'qitishningi jodiy muhiti yaratiladi;
- talaba sifatli va ishonchli o'quv-didaktik va intellektual ma'lumotlar bilan ta'minlanadi, ya'ni ular shug'ullanayotgan sohasi bo'yicha o'zlari ilm-fan va texnika-texnologiyalarning eng so'nggi yutuqlaridan xabardor bo'ladi;
- ishbilarmonlar o'yini barcha turdagi o'quv mashg'ulotlarida kompyuter dasturlarining qo'llanilishini ta'minlashga imkoni yaratadi;
- mustaqil ta'lim olishlariga sharoit yaratadi, ya'ni ularning kasbiy faoliyatida, mustaqilholda, bilimlar egallashlarida ishonchli usullardan bo'lib, o'zlashtirish lozim bo'lgan bilim ko'nikma va malakalarni shakllantiradi.

Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish oquvchilarni xar tomonlama shakllantirishga qaratilgan bo'lib, metod orqali o'quv maqsadlariga erishiladi, ob'ekt faoliyatini sub'ekt munosabatiga almashinish, faollashtirish va natijani oldindan kafolatini belgilashni ta'minlab beradi. Bunday o'yinning diqqatga sazovor tomoni shundaki, bo'lajak mutaxassis o'z kasbiy faoliyatini takomillashtirishga ongli va ijodiy holatda yondashadi.

XULOSA

Demak, yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda shuni ta'kidlash joyizki, har tomonlama etuk shaxsni shakllantirish bugungi kunning asosiy maqsad vazifalaridan bir bo'lib kelmoqda. Albatta xar bir ta'lim olayotgan talabaga kasbiy yo'nalganligidan kelib chiqqan holda qo'llanilgan, interfaol metod ishbilarmonlar o'yinidan foydalanish ijodiy tashkiliy-pedagogik faoliyat bo'lib, uning yordamida ta'lim-tarbiya jarayonining istiqbolli va samarali uslubiyatini yaratish hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da qayd etilgan raqobatbardosh zamonaviy kadrlarni tayyorlashga erishish mumkin ekan.

REFERENCES

1. Karimov I.A. "Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz" – 7 chi tom. – Toshkent: O'zbekiston, 48 b.
2. Mirziyoyev SH.M. "Maktab ta'limini rivojlantirish umumxalq harakatiga aylanishi zarur" Toshkent: 23. 08.2019 yil yig'ilish materiallaridan 4.b.
3. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» G'G' Oliy ta'lim (me'yoriy huquqiy va uslubiy hujjatlar to'plami). – Toshkent: 2004. – 12 b.

4. G'afforova T. "Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar".- Toshkent 2011y-4b-84b
5. Kamolova, S. (2021). ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1.
6. Kamolova, S. (2021). THE ROLE OF UNIVERSAL AND SCIENTIFIC VALUES IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (2).
7. Kamolova, S. (2022). ЎҚИТУВЧИ ПЕДАГОГИК ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 2(5).
8. Kamolova, S. (2021). ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБРАЗОВАНИИ ЯВЛЯЕТСЯ ТРЕБОВАНИЕМ СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 2.
9. Kamolova, S. (2021). АВЕСТОДА АХЛОҚИЙ ИДЕАЛ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК КЎРИНИШЛАРИ. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (3).
10. Kamolova, S. (2021). IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL ETHICS IN FUTURE TEACHERS. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, (3).
11. Камалова, Ш. У., Мунарова, Р. У., Ахмедова, Н. А., & Эшонкулов, Б. М. (2015). Педагогические взгляды Абу Али ибн Сины (Авиценны). *Молодой ученый*, (9), 1068-1070.
12. Яхшиева, М. Ш., Камолова, Ш., Эшонкулов, Э. С., Усанов, У. Н., & Уразолиев, Х. А. (2015). Самовоспитание-естественный процесс адаптации личности. *Образование и воспитание*, (1), 62-64.
13. Мунарова, Р. У., Камолова, Ш. У., Шакарбоева, Ш. А., Каршибоева, Д. Б., & Алимкулов, С. О. У. (2016). Великие мыслители Средней Азии о воспитании гармоничного и всесторонне развитого поколения. *Проблемы педагогики*, (2 (13)), 17-19.

AUROBINDO GHOSHNING G'ARB MATERIALIZMI VA SHARQ SPIRITUALIZMINI SINTEZ QILISHGA URINISH SIFATIDAGI INTEGRAL YONDASHUVI

Shakambarov Abdurashid Abdujabbarovich

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

“Sharq falsafasi va madaniyati” mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

a.shoqambarov@mail.ru

ANNOTATSIYA

Maqola hind diniy milliy-tarixiy ongini modernizatsiya qilish jarayonini tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda Hindistonda tarixga yangi diniy qarash shakllanishining ijtimoiy va mafkuraviy shart-sharoitlari tahlil qilingan. Unda neovedanizmning eng ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri – Shri A.Ghoshning tarixiy – falsafiy g'oyalari atroflicha tavsiflangan.

Kalit so'zlar: neovedantizm, Nirguna Brahman, Saguna Brahman, Ekam, Atman, Sat-Chit-Ananda, ziddiyat, idealizm, materialism.

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the process of modernization of the Indian religious national-historical consciousness. It analyzes the social and ideological prerequisites for the formation of a new religious view of history in India, provides a detailed description of the religious and historical ideas of one of the most prominent representatives of neo-Vedanism - Sri A. Ghosh.

Keywords: neo-Vedantism, Nirguna Brahman, Saguna Brahman, Ekam, Atman, Sat-Chit-Ananda, confrontations, idealism, materialism

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу процесса модернизации индийского религиозного национально-исторического сознания. В ней проводится анализ социальных и идейных предпосылок становления нового религиозного взгляда на историю в Индии. Дается развернутая характеристика религиозно-исторических – философский представлений одного из виднейших представителей неоведантизма - Шри А. Гхоша.

Ключевые слова: неоведантизм, Ниргуна Брахман, Сагуна Брахман, Экам, Атман, Сат-Чит-Ананда, противоборства, идеализм, материализм

KIRISH

Hindistonda yangi noan'anaviy madaniyat paydo bo'lishi davri har xil oqimlarning murakkab tarzdagi o'zaro uyg'unlashuvi (birlashuvi) bilan tavsiflanadi,

ularning har birida, shuningdek ularning birgalikda jam bo'lgan holatida ham o'rganish uchun tadqiqot predmeti mavjud bo'lgan, albatta. Bunday vaziyatda ko'plab parametrlarga ko'ra hind diniy tafakkurining modernizatsiya davridagi markaziy yo'nalishi bo'lgan neovedantikaga e'tibor qaratishimiz o'rinlidir. 20-asrning boshlaridagi neo-vedantizm Sharq va G'arbning madaniy merosini tahlil qilish uchun G'arb va Sharq falsafasi va vedantizm sxemalari o'rtasidagi munosabatlarni qayta ko'rib chiqishga urinish sifatida tavsiflanadi. Ushbu tendensiyada Aurobindo Ghoshning ishi muhim rol o'ynadi, u neo-vedantizmning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan, Vedantani o'zidan oldingi neo-vedantiklarga qaraganda tubdan modernizatsiya qilgan.

Vedantaning asosidagi an'anaviy falsafiy maktab nomi bilan atalgan bu harakat, aksariyat tadqiqotchilar fikriga ko'ra, hind jamiyatining yangi milliy mafkurasini shakllantirishda katta rol o'ynadi.[1. 4-b] Buning eng muhim jihati shundaki, uning doirasida Hindistonning o'zi va umuman insoniyat sivilizatsiyasi tarixiga yangicha hind diniy yondashuvining shakllanishi boshlandi.

Ushbu tendensiyaning paydo bo'lishi uchun bir qator ijtimoiy faktorlar mavjudligini aytish mumkin. Biroq, bizni ko'proq qiziqtirgan yondashuv – hind tafakkuri yo'nalishi ta'sirida paydo bo'lib shakllangan umumiy ideologik kontekst muammosiga to'xtalamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

A. Ghosh hind islohotchilari orasida eng taniqli shaxslardan biri hisoblanadi. “Uning o'z falsafiy ta'limoti doirasida amalga oshirgan qadimgi vedantistik g'oyalarni qayta ko'rib chiqishi yangi va zamonaviy davrda neo-vedantizm vakillari tomonidan amalga oshirilgan ushbu turdagi barcha urinishlar orasida eng radikal xarakterga ega edi.[2. 580-b]

Boshqa vedantistlardan farqli o'laroq, Ghosh bu sohada haqiqiy yutuqni qo'lga kiritdi. U taklif qilayotgan sxemada jamiyatning ratsionalizatsiyasini oshirish jarayonini o'ziga xos “qonuniylashtirish” mavjud. Shunday qilib, G'arb ta'sirining Hindistonga kirib borishi ijobiy ahamiyat kasb etadi, garchi Aurobindo shu bilan to'xtamaydi. U hindlarning o'z milliy xarakterini saqlab qolish, o'z madaniy an'analarini hurmat qilish huquqini himoya qilish bilan birga, zamonaviy dunyoda Hindistonning maxsus “missiyasi” g'oyasini rivojlantiradi. Xuddi ko'plab hindistonlik islohotchilar asarlaridagi kabi, Ghoshning yangi Hindiston haqidagi obrazi G'arb bilan faol munozara fonida chizilgan.

Shri Aurobindo hind sivilizatsiyasining ma'lum bir markaziy "motiv"i borligiga ishongan va uning jahon madaniyati hamjamiyatidagi o'rnini aniqlagan: "Hindiston madaniyatining asl qadriyati aynan shundaki, Hindiston o'z hayotini yuksak g'oyalar, ma'naviy va abadiylikka intilish asosida quradi. Inson xarakteridagi barcha nomukammalliklar bilan, Hindistonning ushbu yuksak idealga sodiq qolishi o'z xalqini dunyoning boshqa xalqlariga nisbatan o'zgacha holatga keltiradi" [4. 4-b]

Ziddiyat, Aurobindoning fikriga ko'ra, hech qachon ideal holat emas. Ideal, uning fikriga ko'ra, har bir madaniyat o'z yaxlitligini saqlab qolganda va o'zini yagona dunyo jarayonining bir qismi sifatida anglashganda, turli madaniyatlarning tinchlik va o'zaro hurmat muhitida erkin yashashidir. "Biroq, qarama-qarshilik printsiplari hukmronlik qilar ekan, quyi qonunning amal qilishiga bo'ysunish kerak: jang paytida qurol tashlab qo'yish o'limga olib keladi. O'zining jonli o'ziga xosligidan voz kechgan madaniyat, faol tarzda o'zini-o'zi himoya qilishni e'tiborsiz qoldiradigan sivilizatsiya, albatta, boshqalar tomonidan yutib yuboriladi va shu bilan birga, ruhiyatini yo'qotgan xalq ham halok bo'ladi".

Tarixiy qarama-qarshilik printsiplari Osiyo va Yevropa o'rtasidagi ko'p asrlik to'qnashuvda o'zini namoyon qildi. Ushbu ziddiyat va ikki madaniyatning ta'sir o'tkazuvchi ta'siri moddiy, madaniy va ma'naviy jihatlariga ega. Yevropa o'z moddiy va ma'naviy qadriyatlarini Osiyoga tatbiq etishga bir necha bor urinib ko'rdi, Osiyo, o'z navbatida, Yevropani ham zabt etishga, singdirishga va unga hukmronlik qilishga intildi. Ikkita buyuk kuchlar, Sharq va G'arb, har doim bir-biriga qarshi turishgan va turli muvaffaqiyatlar bilan bir-biriga qarshi hujum uyushtirishgan. Osiyo madaniyati azaldan ma'naviyatga moyil bo'lib kelgan. Hindiston bu jihatdan Osiyo madaniyati va turmush tarzining asosiy tamal toshlaridan biridir.[4. 5-b]

Modernizatsiya davrida hind jamiyatida vujudga kelgan vaziyatni tavsiflab, Ghosh asosiy e'tiborini Hindiston va G'arb o'rtasidagi qarama-qarshilik muammosiga qaratadi. G'arb bilan yashirin va tez-tez ochiq diskussiya neo-vedantizmning ko'plab vakillari ishining o'ziga xos xususiyati ekanligi, ehtimol, tasodifiy emas. Shu munosabat bilan V.S. Kostyuchenko yozadi: "Yashirin yoki aniq, murosaga keltiruvchi yoki keskin tanqidiy, konkret yoki "global" – u yoki bu tarzda Yevropaning ijtimoiy va falsafiy fikrlari bilan muloqot neo-vedantik evolyutsiyasida doimiy ravishda mavjud ..." Vedanta birinchi o'n yilliklarda yigirmanchi asrning, xususan, uning ma'naviy xazinasini modernizatsiyalash bir vaqtning o'zida amalga oshirildi. Oxir oqibat, bu ... hind va evropa madaniyatlarining o'zaro bog'liqligi muammosini neo-vedantizmga markaziy madaniyatlardan biri sifatida amalga oshirishga olib keladi".[4. 223-b]

Mavjud vaziyat klassik muqobil vaziyatdir. Uning samarali yechimi Aurobindo Hindiston o'zining madaniy shakllarini o'zgartirish orqali o'zini himoya qilishini ko'radi. Qarama-qarshi madaniyatlar bir-biriga hujum qilishda davom etar ekan, biz ziddiyatli vaziyat bilan kelishishimiz kerak. Ammo mohiyatan bu ilg'or G'arb tafakkurida vujudga kelgan barcha eng yaxshi narsalarni qo'llab-quvvatlaganligi sababli, bu yuqori darajadagi birlashishning boshlang'ich bosqichiga va birdamlikka tayyorlanishiga olib keladi.[5. 141-b]

An'anaga muvofiq, Aurobindo insonni tushunish orqali dunyoni tushunish kalitini topishga harakat qiladi. Aurobindo birlamchi voqelikning tabiati haqidagi savolni o'rta qo'yadi. Shu bilan birga, Ghosh bu masalaga nisbatan yaxlit yondashuvni amalga oshirishga intiladi, inson tabiatining "biryozlama" tushunchalarini tanqid qiladi. Inson mohiyatini "bir yozlama" tushunish dunyoni anglashda "biryozlamalik"ga olib keladi va aksincha. Aurobindo nuqtai nazaricha, bunday "biryozlamalik" o'tgan butun boshli falsafa davomida qiynab keldi.

Eng umumiy ko'rinishda Shri Aurobindoning falsafiy tizimi quyidagicha. Upanishadlar va Bhagavad Gita ta'limotiga muvofiq, u asl Brahman(Absolyut)ning uchta bir-biri bilan chambarchas bog'langan va teng darajadagi shakllari mavjudligini tan oladi. Ular – namoyon bo'lmaydigan "noaniq" ("sifatlanmaydigan") Nirguna Brahman, va shuningdek, namoyon bo'ladigan Brahmanning ikkita shakli: ma'lum ("sifatlar bilan") Saguna Brahman va ruh sifatidagi Brahman – mutlaq ong, ya'ni Atman. Brahmanning o'zi esa yakka holda mavjud - bu noma'um Brahman; u substansiyadir. Substansiya sifatidagi Brahman yagonadir (Ekam), uning tashqarisida mavjudlik yo'q. U moddiy emas va ruhiy ham emas, unga nisbatan makon, vaqt, harakat, miqdor, sifat, sabab kategoriyalari qo'llanilmaydi... u bularning barchasidan "yuqorida", uni ta'riflab bo'lmaydi, u haqida faqat uning bor ekanligini aytish, ya'ni uning mavjud ekanligini qabul qilish mumkin. Uning mohiyatini ifodalab yoki aniqlab bo'lmaydi, shunga qaramay, an'anaviy hind formulasi Sat-Chit-Ananda unga tegishli. Borliq, Ong, Rohat-farog'at – bu fenomenal dunyo bilan o'zaro bog'langan yagona uchta xususiyatdir.

Brahmanning haqiqiqati, uning mohiyati o'z borlig'ini ochib beradi, ikki asosiy shaklda namoyon bo'ladi: materiya ("tabiat") va ong ("sof ruh"). Brahman-materiya – bu "ma'lum" Brahman (Saguna Brahman), dunyoning moddiy sababi bo'lib, "hamma narsani yaratadi". Brahman-ruh – bu Atman, mutlaq ong. Namoyon bo'lgan Brahmanning ikkala shakli ham bir-biri bilan chambarchas bog'liq va bir-birisiz mavjud emas; materiya va ong bir-biriga shunchalik kirib boradi va o'zaro ta'sir qiladiki, butun fenomenal olam "ichkaridan ong bilan yoritiladi", ya'ni ong har

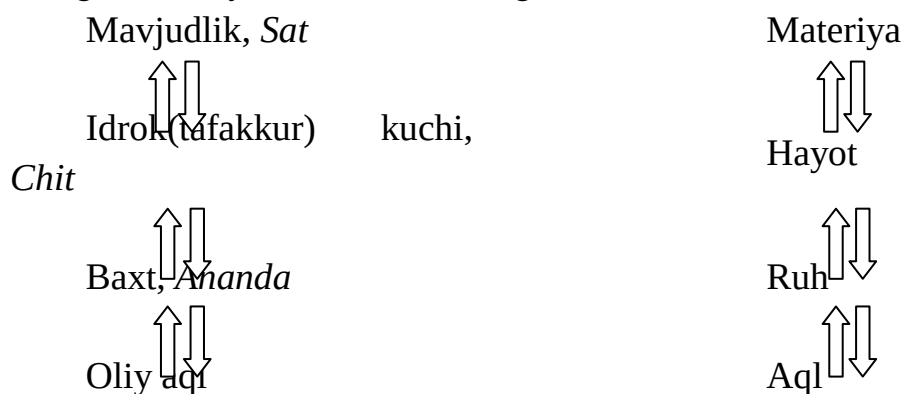
bir narsaga va har bir tabiat hodisasiga u yoki bu darajada xos bo'lgan holda namoyon bo'ladi. Shuni ta'kidlash kerakki, biz materiyaning onggi haqida so'z yuritmayapmiz, chunki Shri Aurobindoning so'zlariga ko'ra, materiya o'zining har qanday ko'rinishida, shu jumladan inson miyasi shaklida ham o'ylamaydi va o'ylay olmaydi. Yuqoridagi fikrlar u yoki bu predmetda mavjud bo'lgan ob'ektiv ong miqdori to'g'risida ketyapti..

Shunday qilib, materiya va ong Brahmanning ikkita atributi darajasida ham, har qanday elementar ob'ektda ham o'zaro bog'liqdir. Shri Aurobindo u yoki bu narsani tashkil etuvchi materiya va ong o'rtasidagi munosabatni shakl va mazmun o'rtasidagi munosabat deb hisoblaydi: "Ruh biz modda sifatida idrok qilayotgan narsaning joni va haqiqatidir. Materiya biz ruh sifatida idrok qilayotgan narsaning shakli va tanasidir." [7. 228-b]

Absolyutning namoyon bo'lgan va namoyon bo'lmagan holati o'rtasidagi oraliq bo'g'in bu supramental ong (oliy ong) bo'lib, unda ibtidoiy Brahmanning cheksiz birligi "ruhiy xilma-xillik" ga, ya'ni involyutsiya jarayonida ruhning "dag'allashish" bosqichi deb hisoblash mumkin bo'lgan o'ziga xos spektrga ajratiladi

O'z manbasidan ajralish(involutsiya)ning xilma-xilligi natijasida zamon va makonda rivojlanayotgan empirik dunyo vujudga keladi, rivojlanishdan maqsad o'z Manbai bilan qayta birlashishdir.

Shri Aurobindo bizning mavjudligimiz ilohiy mavjudlikning teskari tartibda refraksiyasi, ya'ni Brahмага qaytish (ko'tarilish) deb hisoblaydi. Bu yerda ikkala yo'nalishdagi refraksiya chizmasi keltirilgan:

XULOSA

Shunday qilib, moddiyunchilar insonni sof biologik mavjudot, vitalistlar esa butun borliqning ko'rinishlaridan biri sifatida, idealistlar (ayniqsa, Yevropa subyektiv idealizmi) murakkab g'oyalar sifatida, spiritualistlar – moddiyati mavjud bo'lmagan bo'lmagan ruh sifatida ko'rishadi. Yuqorida sanab o'tgan tizimlarning har biri

dunyoning birlamchi asosi sifatida materiya, hayot, g'oya yoki ruhni tanladi. Aurobindo Ghoshning fikriga ko'ra, ularning barchasi ushbu to'rtta asosiy tamoyildan birisiz haqiqiy borliqning mavjudligini inkor etdilar.

Ghoshning ikki qutb pozitsiyasi bilan bahsi – “asket” spiritizm falsafasi va materializm - Yevropa va hind falsafasining dialogidir. Aurobindo bu ikkala pozitsiyani birinchi navbatda aksiologiya nuqtai nazaridan tanqid qiladi: ya'ni, Yerdagi mavjudlikning ma'nosi va ahamiyatini tan olishda bularning ikkisini inkor etishni tanqid qiladi. Agar “asketik” spiritizm uchun bu mavjudlik illyuziya bo'lsa (bu yerdan oliy mavjudotga ketish), materializm uchun u vaqtinchalik va o'tkinchidir, shuning uchun ham “asl”, abadiy ahamiyatga ega emas. Shunday ekan, bu ikki falsafani sintez qilishga urinish ham G'arb va Sharq merosini sintez qilishga urinishdir. Agar Aurobindoning asosiy vazifasi, maqsadi – hindlarga xos bo'lsa [3. 22-b], u foydalanadigan vositalar yevropachadir. Aurobindo tomonidan erishilgan ba'zi xulosalar munozaralarga sabab bo'lishi mumkin, uning butun falsafa rivojiga qo'shgan hissasining ulkan ahamiyati shubhasizdir. O'zining falsafiy tadqiqotlarini yakunlab, Shri Aurobindo shunday yozgan: “Bizning sa'y-harakatlarimiz haqiqat nima ekanligini va moddiy olamdagi ongli mavjudot sifatida mavjudligimiz qanday ahamiyatga ega ekanligini, bularning barchasi (ya'ni “ongli borlig'imiz”) bizni qaysi yo'nalishda va nimaga olib borishini, qaysi insoniy yoki ilohiy kelajakka olib borishini aniqlashga qaratilgan edi.”[7. 120-b]

REFERENCES

1. Бродов В.В. Индийская философия нового времени. М., 1967
2. Костюченко В. С. Ауробиндо Гхош // Открытие Индии: философские и эстетические воззрения в Индии XX в /Пер.с англ.,бенг, урду. М., 1987
3. Ванина Е.Ю. Идеи и общество в Индии XVI-XVIII вв М., 1993.
4. Шри Ауробиндо. Собрание сочинений. Т. 8. Основы индийской культуры / Пер. с англ. СПб., 1998.
5. Костюченко В.С. Классическая веданта и неоведантизм. М., 1983.
6. Рашковский Е.Б. Научное знание, институты науки и интеллигенция в странах Востока: XIX-XX вв. М., 1990.
7. “Жизнь божественная” Перевод И. Савенкова
8. Хазанов О.В. Индийское общество и индийский религиозный историзм до эпохи модернизации // Методологические и историографические вопросы исторической науки. Вып. 27. Томск, 2003.

TASAVVUF FALSAFASI VA ADABIYOTINING GLOBAL AHAMIYATI

Ja'far Xolmo'minov,
falsafa fanlari doktori(DSc),
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
“Manbashunoslik va tasavvuf germeneytikasi” kafedrası dotsenti
jafarmuhammad@mail.ru
Islombek Rahmonberdiyev,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti
islombekrahmonberdiyev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Islom dini tarkibida shakllanib, uning Islom, Iymon va Ehson kabi qismlaridan uchinchi qismiga taalluqli bo'lgan va Musulmon Sharqida salkam 1300 yildan buyon tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tib, mukammal bir diniy-falsafiy ta'limot sifatida shakllangan Tasavvuf va uning bugungi davrdagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi. Mualliflarning fikricha, ruhiy inqiroz va tanazzullarga uchragan bugungi davr insoni uchun Tasavvufning hayotbaxsh g'oyalari inson ruhiyatini mu'tadillashtirishga, uni kelajakka bo'lgan ishonchini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, uni falsafiy jihatdan jiddiyroq o'rganish va ruhiy tarbiya usullaridan biri sifatida qo'llash yaxshi natijalar berishi mumkin, degan xulosaga kelishadi.

Kalit so'zlar: *Islom, islom dunyosi, din, Islom dini, shariat, tasavvuf, tasavvuf falsafasi, tasavvuf ta'limoti, tasavvuf ilmi, global, globallashuv, g'oya, modernizm, Sharq, G'arb, ta'sir, ruhiy-ma'naviy tarbiya, ruhiy salomatlik, pozitivizm, taraqqiyot, kamolot.*

GLOBAL SIGNIFICANCE OF PHILOSOPHY OF SUFIS AND LITERATURE

Kholmuminov Jafar Mukhammadievich,
Doctor of Philosophical Sciences,
Associate Professor of the Department of Source Studies
and Hermeneutics of Sufism of the TSUOS
jafarmuhammad@mail.ru
Islombek Rakhmonberdiyev,
Master of Eastern Philosophy and Culture of TSUOS

ANNOTATION

This article discusses Sufism and its significance today, which is formed as part of Islam, belongs to the third part of it, such as Islam, Iman and Ihsan, and has gone through almost 1300 years of historical development in the Muslim East as a perfect religious and philosophical doctrine.

According to the authors, the vital ideas of Sufism serve to moderate the human psyche, to increase its confidence in the future, for today's man in a state of spiritual crisis and decline. In this context, they conclude that it can yield good results if studied more philosophically and applied as one of the methods of spiritual education.

Keywords: *Islam, the world of Islam, religion, sharia, sufism, philosophy of sufism, the doctrine of sufism, knowledge of sufism, global, globalisation, idea, modernism, The East, The West, influence, spiritual-cultural upbringing, psychological wellness, positive, development, maturity.*

KIRISH

Zamonaviylik dunyoviy fenomen sifatida zamonaviy nazariyotchilarning urf-odatlar va dinga qarshi qarashlarida nihoyatda kuchli ta'sirga ega. Ushbu ikki element sekulyarizm taraqqiyoti globallashtirib borishi natijasida kuchsizlanib borayotgandek. Biroq, sekulyarizm tarafdorlarining davlat boshqaruvi va demokratiya xususidagi qarashlari va ularning va'dalari o'zini oqlamadi. Ushbu vaziyatda Islom harakati haqiqiy Islomni qaytarish g'oyasini ilgari surishi modernizm va din o'rtasidagi zamonaviy munosabatlarga yaqqol misoldir.²³⁸

Bir tomondan ko'p madaniyatli, bir tomondan esa globallashtiruv jarayonida yagona iqtisodiy makon va yagona madaniyatga qarab ketayotgan davrda, Tasavvuf talimoti islom dunyosida sokinlashib, yakkalanib qolgan. Islomshunos tadqiqotchilar tasavvufning inqiroziga ikki omilni asosiy sabab qilib ko'rsatishadi: tasavvuf ahlining Islom jamiyatiga bo'lgan ishonchining yo'qolishi; shariat ahlining haqiqiy Islom ta'limotidan uzoqlashib, shariat buyurgan ibodatlarni ado etishda nuqsonlarga yo'l qo'yishi. Shuningdek, nomusulmon jamiyatli G'arbning taraqqiyoti musulmon davlardan ko'plab jihatlarida ustunlik qilishmoqda. Ushbu ko'p madaniyatli va globallashtiruv zamonida, ko'plab musulmonlarning dunyoqarashi pragmatik ko'rinish ola boshladi.

Pragmatik dunyoqarash kapitalizm rivoji fonida insoniyatga nihoyatda katta bosim o'tkazmoqda. G'arb mamlakatlarida "Farovonlik jamiyati" o'tgan asrning

²³⁸ Achmad Ubaedillah, "Sufi Islam And the nation state: Durul Arkam movement in the post Suharto era of Indonesia". Indonesian journal of Islam and Muslim Societies 5, no.1 (2015): 80.

saksoninchi yillariga qadar o'rnatilgan bo'lsada, insoniyatning baxt-saodatga erishuvi haqidagi sekulyarizm tarafdorlari va pragmatik siyosatchilar ilgari surgan g'oyalari o'zini oqlamaganini bugungi kunda rivojlangan mamalakatlardagi suitsitsitlar, turli jinoyatlar va axloqiy buzuvchiliklar ko'rsatkichlari o'sib borayotgani bunga yaqqol dalildir. Demokratik jamiyatlarning asosiy shiori bo'lmish "inson huquqlari va xohishlari oliy qadriyat"ligi natijasida hozirgi kunda G'arb mamlakatlari o'z qonunchiligiga bir qancha insoniylikka zid bo'lgan axloqsizliklarni o'z mamlakatlarida legitimlashtirish ga majbur bo'lmoqda. Shvetsariya inson yashashni istamasa uni o'z talabi asosida oson yo'l bilan hayotiga nuqta qo'yuvchi Sarko nomli 3-d moslamalar hukumati tomonidan ruxsat berilgan.²³⁹ G'arb mamlakatlari, jumladan Niderlandiya, Germaniya, Belgiya, Lyuksemburg, Kanada, Kolumbiya kabi iqtisodiyoti barqaror rivojlangan mamlakatlarda kuzatilishi²⁴⁰ demak, iqtisodiy rivojlanish va farovon hayot har doim ham insonga baxt olib kelmaydi degan xulosa chiqarishga olib keladi. Bir so'z bilan aytganda, kapitalizm insoniyatga foydadan tashqari katta zarar ham keltirmoqda.

Ushbu fikrni G'arb jamiyati ziyoli qatlami tomonidan e'tirof etilishi²⁴¹ ushbu xulosani qanchalik to'g'ri ekanligini isbotlaydi. G'arbda "Kommunizm millionlab insonlarni o'ldirdi, kapitalizm ham"²⁴² nomli qarash hozirgi kunda shakllanib bo'lgan. Kapiatlizmga fashizmga yoqilg'i vazifasini bajardi.²⁴³ G'arbda kapitalizm bir qancha urushlarga sababchi bo'lgani omili ham ko'tarilib, insoniyat mushtarak g'oyalar bilan tinch-totuv yashash o'rniga, salbiy raqobat qilib qon to'kishi haqida bir qancha faylasuflar tomonidan bot-bot takrorlanmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ingliz faylasufi va iqtisodchisi Adam Smit kapitalizm haqida: "Kapitalizm insoniy qadriyatlarga zarar yetkazadi"²⁴⁴ degan fikrni bildirganligi bugungi kunda o'z tasdig'ini topmoqda. Bu haqida katolik cherkovi kapitalizm o'zining moddiyunchilik tamoyili tufayli insoniyatga salbiy tasir o'tkazmoqda,²⁴⁵ deya da'vo bilan chiqqan. Rim Papasi "Kapitalizm-shavqatsizlikning yangicha ko'rinishi, uni kambag'al va

²³⁹ Insider. 3 d-printed suicide pods are now legal in Switzerland.

²⁴⁰ Nicola Davis "Euthanasia and assisted dying rates are soaring". Guardian.

²⁴¹ George Monbiot "Capitalism is killing the planet-it is time to stop buying into our own destruction". Guardian.

²⁴² Umar Haque "If Communism killed millions, Capitalism too". Eudaimonia. july-2018.

²⁴³ Umar Haque "When ideas becomes ideology, The prize is us". Eudaimonia. july-2018.

²⁴⁴ "The basics of philosophy" https://www.philosophybasics.com/branch_capitalism.html

²⁴⁵ "Catechism of the Catholic Church: III. The Social Doctrine of the Church". Vatican Publishing House.

nochorlar dushmani, iqlimiy inqirozning asosiy sababchisi”²⁴⁶ ekanligini ta’kidlashi ham o’zgacha bir qarashdir.

XIX asrda yashab ijod qilgan rus faylasufi va jamiyatshunosi M.Bakunin inson xoxish va mayllarining erkinliklari mavjud axloqiy kodekslar doirasida bo’lsa pozitiv anarxizm, agar buning teskarisi bo’lib unga hukumat va jamiyat tomonidan maqullansa negativ anarxizmga sabab bo’ladi, deya ta’kidlagan ham ushbu ikki atamani fanga qo’shgan. Negativ anarxizm bugungi kunda G’arbda qanchalik qaror topdi? Bugungi kunda g’arb madaniyati va unga singib ketayotgan axloqiy buzuqliklar hamda G’arb orqali kirib kelayotgan ommaviy madaniyat insoniyatni axloqiy tanazzulga boshlayotgani bugungi kunda sir emas. Bakuninning negativ anarxizm qaror topganligini G’arbda insoniy fitrat va tabiatga butunlay zid bo’lgan bir jinsli nikoh, o’z jinsini o’zgartirish huquqi, o’z joniga qasd qilishda hukumatning amaliy yordami kabi inson eshitsa seskanadigan tushunchalar bugun insoniyatni iqtisodiy rivojlanish qatori ushbu muammolarni ham kelajak avlod uchun zudlik bilan hal qilish kerakligini kun tartibiga qo’ymoqda. Ushbu ro’y berayotgan voqealar fonida xristian olamida odamlarning cherkovga bo’lgan ishonchi keskin tushib ketib, ayrimlari dinsizlikni, katta qismi esa islom dinini ixtiyor qilayotgani ayni haqiqat. Statistik ma’lumotlarga qaraganda, 2016 yilga qadar G’arbiy Yevropa aholisi islomni qabul qilish ko’rsatkichi sezilarli 11% ni tashkil qilgan bo’lsa, ushbu ko’rsatkich 2050-yilga qadar 16% dan kam bo’lmagan holatda yetib borishi bashorat qilingan. Ushbu ko’rsatkich migratsiya omilidan holi ekanligi faktdir.²⁴⁷ Ushbu ko’rsatkich iqtisodiy farovonligi yuqori Skandinaviya davlatlari, Fransiya, Germaniya, Niderlandiya, Belgiya, Buyuk Britaniya, Avstriya, Shvetsariya kabi davlarda 12% dan yuqori ko’rsatkichdaligi fikrimiz isbotidir. Yevropa mamlakatlari nafaqat islomni qabul qilib islom shariati buyurgan amallarni ado etishga o’tmoqda balki, iqtisodiyoti va siyosatiga ham islomiy hkuamlarni joriy etayotgani haqiqatdir. Islom moliyasi atamasi bugungi kunda dunyo bo’ylab iqtisodiyotga keng qilinayotgan dastur hisoblanadi.²⁴⁸

Mulaohazalarni davomi o’laroq, dunyo bo’ylab, xususan, Yevropada shariatdan keyingi bosqich – tariqat, ya’ni, tasavvuf (botiniy fiqh)²⁴⁹ ga bo’lgan qiziqish avvalgiga qaraganda sezilarli darajada ortgan. Chor Rossiyasi mustamlakasi bo’lib, o’zligimiz aks etgan o’tmishimiz, qadriyatlarimiz va tasavvuf ilmiga o’z xissalarini

²⁴⁶ O’Leary, Naomi (26 November 2013). "Pope attacks 'tyranny' of markets in manifesto for papacy". Business News. Reuters.

²⁴⁷ [Muslim Population Growth in Europe | Pew Research Center \(pewforum.org\)](https://www.pewforum.org/muslim-population-growth-in-europe/)

²⁴⁸ [Islamic Finance in Europe \(deloitte.com\)](https://www.deloitte.com/islamic-finance-in-europe/)

²⁴⁹ Мухаммад Нуруллоҳ Сайдо ал Жазарий. Тасаввуф сирлари . – Тошкент, 1999.

qo'shgan buyuk ajdodlarimizni unutayozgan vaqtimizda ham dunyo bo'ylab ko'plab tadqiqotchilar ularni o'rganib, ular ilgari surgan haqiqatlarni anglab yetib, o'z xalqiga tanishtirganlarida Musulmon Sharqi hali uyquda edi.

Xojagon-Naqshbandiya talimoti, ayniqsa, Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni va Xoja Bahouddin Naqshband ta'limoti, Xoja Muhammad Porso, Xoja Ahror Valiy va Mavlono Abdurahmon Jomiyning tasavvufiy-irfoniy merosi va ularning Sharq adabiyoti va falsafiy tafakkurida tutgan mavqei masalasi bo'yicha G'arb va Sharqning taniqli sharqshunos, adabiyotshunos va faylasuf olimlari A.Masse,²⁵⁰ E.Braun,²⁵¹ Ye.E.Bertels,²⁵² A.N.Boldirev,²⁵³ V.A.Gordlevskiy²⁵⁴ tomonidan, Ibn al-Arabiyning Vahdat ul-vujud falsafasi, shuningdek, Naqshbandiya ta'limoti bilan bog'liq bo'lgan tadqiqotlar doirasida bir qator faylasuf, sharqshunos va islomshunos olimlar tomonidan e'tiborga molik ishlar amalga oshirildi. Jumladan, olmon sharqshunos va islomshunos olimasi A. Shimmel, fransuz sharqshunos olimi Ya. Rishard, kanadalik islomshunos olim N.Hir, amerikalik sharqshunos va islomshunos olim U.Chittik,²⁵⁵ ingliz islomshunos olimlari Dj.S. Trimingem,²⁵⁶ Idris Shoh,²⁵⁷ H.Korbin, alban olimi P.Morvedj, rus sharqshunos olimlari Ye.E. Bertels, M.T. Stepanyans, arab olimlari U.Yahyo (Misr),²⁵⁸ A. Miftohi,²⁵⁹ eronlik olimlar A.Zarrinko'b, M.Jahongiriy, Q.Koko'iy, A.Mazohiriy, K.Muhammadiy, afg'on olimlari M.Muballig', N.M.Hiraviy, tojik olimlari M.Rajabov, A.Afsahzod, A. Muxam- medxodjaev, turk olimlari U.Turar, M.A.Jo'shon, S.Uludog',²⁶⁰

²⁵⁰ Masse H. Djammi. Le Baharistan. Paris, 1925.

²⁵¹ Edward Browne. Aliterary history of Persia. Vol. 3. Cambrige. 1928.

²⁵² Бертельс Е.Э. Навои и Джами. - М., 1965; Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. // Изб. труды: Т.3. - М., 1965.

²⁵³ Болдырев А.Н. Еще раз к вопросу о Ходже Ахроре. // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. - М., 1984. - С.47-48.

²⁵⁴ Гордлевский В.А. Бахауддин Накшбанд Бухарский. Изб. Соч. Т.3. - М., 1962. - С.369-386

²⁵⁵ Chittick W.C. The Perfect Man as the Prototype of the Self in the sufism of Gami. Studia islamica. XLIX, 1979; William C. Chittick. The Self Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology (State University of New York Press, 1998); William C. Chittick. Ibn 'Arabi: Heir to the Prophets (Oxford: Oneworld, 2005); Chittick, W.C. Ed de Jami, Naqd al-nosus. Voir introduction, «Ceuvres de Jami»; William C. Chittick. The Heart of Islamic Philosophy (Oxford University Press, 2001); William C. Chittick. Sufism: A Short Introduction (Oneword, 2000).

²⁵⁶ Дж.С.Тримингэм. Суфийские ордены в исламе. / Пер. с англ. под ред. и с предисловием О.Ф.Акимовской. - М.: «Наука», 1989.

²⁵⁷ Суфизм. - Москва, 1994.

²⁵⁸ Osman Yahia. Histore et Classification De L'Ibn Arabi. - Damas, 1969; Мухйиддин ибн ал-Арабий. Ал-Футухот ул-Маккия, 1-жилд. Тахқиқ: Усмон Яхё. - Миср, 1392; Мухйиддин ибн ал-Арабий. Ал-Футухот ул-Маккия, 2-жилд. Тахқиқ: Усмон Яхё. - Миср, 1392; Мухйиддин ибн ал-Арабий. Ал-Футухот ул-Маккия, 3-жилд. Тахқиқ: Усмон Яхё. - Миср, 1392.

²⁵⁹ Мифтох. Калидхо-йэ фахм-э "Фусус ул-хикам"-э Мухйиддин ибн Арабий. / Таржумэ ва тахқиқ-э дуктур Довуд Эспархам. - Техрон: "Илм", 1385.

²⁶⁰ Улудог' С. Ибн Арабий. Таржумаи Довуд Вафоий. - Техрон: "Нашри Марказ", 1384.

N.To'sun,²⁶¹ yapon olimi T.Izutsu²⁶² va boshqalarning tadqiqot ishlarida tasavvuf ta'limoti va Vahdat ul-vujud falsafasi bilan bog'liq masalalar o'rin olgan.

Tasavvuf haqidagi tadqiqotlar hozirgi kunda dunyo olimlari tomonidan amalga oshi-rilmoqda. Islom falsafasi va tasavvuf haqida tadqiqotlar olib borayotgan bir qancha sharqshunos olimlar tasavvufning inson ruhiyati har qachongidan ham tarbiyaga, tasalliga muhtojligini takidlab, tasavvufni bevosita psixologiyaga ham bog'liq ekanligini etirofi o'laroq: "Ilm-fan va texnika taraqqiyoti insoniyatga ko'plab qulayliklar beribgina qolmay, ko'plab psixologik muammolarga ham sabab bo'lmoqda. Barcha ilmiy yutuqlar va taraqqiyotning fundamental asosi bo'lmish inson ruhiyati uchun foydali bo'lgan axloqiy kodekslar majmuasi hisoblanmish din unutilib, moddiyati sari intilish bugungi zamon odami fitratiga o'rnashib, uning oliy maqsadiga aylanmoqda. Moddiy manfaat uchun ko'plab jinoyatlar, mamlakatlararo etibor beradigan bo'lsak, urushlar, yadro qurolining yaratilishi, tabiiy resurslar uchun kurash kuchayishi, turli geosiyosiy o'yinlar, nazariyalarning barchasi insoniyatni yo'q qilish evaziga gegemon bo'lishni maqsad qilib olgan ma'lum bir guruhlar tufayli insoniyatning tinchi buzilgan. Shunday vaziyatda tasavvufni o'rganish har qachongidan ham muhim vazifaga aylanib qolmoqda. Ammo tasavvuf murakkab va chigalliklarga ega bo'lib, islomning ruhiy, aqliy, axloqiy, botiniy falsafasini o'zida mujassam etgan. Uning asosida o'z-o'zini isloh qilish, tarbiyalash, rivojlantirish va o'zgalarga yaxshilik qilish orqali ajr umid qilish yotadi."²⁶³

Yevropa olimlari tasavvufni islom dinining alohida bir yacheykasi sifatida talqin qilib, "Sufizm" (Germaniya va Fransiyada ham shunday) atamasining so'nggi "izm" (izm) qismi uning alohida bir g'oyaga ega tarixiy maktab ekanligining isbotidir.²⁶⁴ Mutafakkirlar "Tasavvuf islomning fundamental ajralmas qismi bo'lib, Imon, Islom, Ehson nomli ustunlarining Ehson qismiga to'g'ri keladi. Imondan din (qalam), Islomdan shariat, Ehsondan esa tasavvuf vujudga keldi",²⁶⁵ degan fikrni tasdiqlaydilar.

Inson ongi va fi'liyatini bevosita o'zida ko'plab faktlar va qadriyatlarni jam qiladi. Ulardan biri bo'lmish fakt asosan ilm-fandan, qadriyatlar esa diniy va diniy bo'lmagan falsafalar, xususan, gumanizm va ekzistensializmdan quvvat oladi.²⁶⁶

²⁶¹ Тўсун Н. Баҳоуддин Нақшбанд: ҳаёти, қарашлари, тариқати. – Истанбул, 2007.

²⁶² Thoshihiko Izutsu, *The Concept and Reality of Existence*, Tokyo, The Kio Institute, 1971.

²⁶³ 3 Saliyo, "Mencari Makna Hidup dengan Jalan Sufi di Era Modern", *Esoterik: Jurnal Akhlak dan Tasawuf* 2, no. 1 (2016). Accessed <http://dx.doi.org/10.21043/esoterik.v2i1>

²⁶⁴ Annemarie Schimmel, *Dimensi Mistik Dalam Islam* (Jakarta: Pustaka Firdaus, 2002), 52.

²⁶⁵ M. Amin Syukur, *Tasawuf Kontekstual Solusi Problem Manusia Modern* (Yogyakarta: Pustaka, 2003), 112.

²⁶⁶ Fulford KW. Religion and psychiatry: Extending the limits of tolerance. In: Bhugra D, editor. *Psychiatry and Religion: Context, Consensus and Controversies*. London: Routledge; 1996. pp. 5–22. [[Google Scholar](#)] [[Ref list](#)]

Ruhiyat diniy falsafaning ajralmas qismi bo'lib, qadriyatlarni belgilab bergani uchun insoniyatning ruhiy kamolot bag'ishlaydi. Shuni anglagan holda, 1884-yilda²⁶⁷ Butunjahon Sog'likni Saqlash Tashkilotining 37-Xalqaro Assambleyasida ruhiy salomatlikni ijtimoiy va madaniy jihatdan inson salomatligining asosiy qismlaridan biri ekanligi belgilangan. Inson ruhiyatini o'rganish G'arbiy Yevropaning tibbiyot maktablari ilmiy mashg'ulotlari ro'yxatiga kiritilgan.²⁶⁸ Ruhiy salomatlik nuqtai nazaridan, ruhiyat ushbu sohada boshqa o'rinlarda "qalb", "ko'ngil" atamallari bilan ham qo'llaniladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson salomatligiga yondashuvning ushbu ko'rinishi biq qancha pozitiv, ba'zi hollarda negativ natijalarni fanga taqdim qilgan. Ushbu tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mazkur yondashuv inson salomatligiga foyda keltirishi ko'rsatkichi zarar keltirishi yoki hech qanday foyda keltirmasligidan ancha yuqoridir.²⁶⁹ Tasavvuf nafaqat musulmon olamida, balki nomusulmon olamida ham keng yoyilgan, Sharqdan G'arbga tomon yoyilib borayotgan o'ziga xos ma'naviyat shakli bo'lib, uni ma'naviy, ruhiy foydasi nuqtai nazaridan tadqiq qilish kerak.²⁷⁰

Darhaqiqat, "bugungi davr insoni, rivojlanish va yuksalishlarga qaramasdan, ma'naviy qashshoqlik va ruhiy inqirozdan aziyat chekmoqda. O'zining asl tabiatidan tobora begonalashib borayotgan insoniyat Alber Kamyuning o'z onasini ko'mayotgan chog'da bamaylixtir sigaret chekayotgan va qahva ichishni xohlayotgan ("Begona" asari) Mersosiga o'xshab bormoqda. Tasavvufga o'xshagan ma'naviy va falsafiy ta'limotlar aynan ana shunday inqirozlar uchun o'ziga xos vaksinadir. Insoniyat ruhiy tushkunlikka tushgan, ma'naviy-axloqiy inqirozga yuz tutgan bir sharoitda Tasavvufning o'z-o'zini nazorat qilish va boshqarish, o'z xatti harakatlari, xato va kamchiliklarini tahlil qilib borish, o'zidagi yomon xislatlar bilan kurashib, ulardan qutilish, o'zini ma'naviy-ruhiy jihatdan takomillashtirish va yuksaltirish, insonparvarlik va hayotsevarlik g'oyalari bilan kuchli immunitet hosil qilib, kelajakka ishonib yashash va intilish kabi axloqiy-ruhiy tarbiya usullari bugungi kunda yanada muhim ahamiyat kasb etib bormoqda".²⁷¹

Falsafiy jihatdan mushohada qiladigan bo'lsak, tasavvuf ilmi islom dinining asl mohiyatini ochib beradigan kalitdir. Uning Islom mohiyatini chuqurroq anglash va

²⁶⁷ Basu S. How the spiritual dimension of health was acknowledged by the world health assembly - A report. New Approaches Med Health. 1995;3:47-51. [Google Scholar] [Ref list]

²⁶⁸ Br J Psychiatry. 1994 Oct; 165(4):441-6.

²⁶⁹ Pathways to postoperative hostility in cardiac patients: mediation of coping, spiritual struggle and interleukin-6. Ai AL, Pargament K, Kronfol Z, Tice TN, Appel H. Res Nurs Health. 1987 Dec; 10(6):391-8. [PubMed]

²⁷⁰ S. Haque Nizami, Mohammad Zia Ul Haq Katshu, and N. A. Uvais "Sufism and mental health" Indian J Psychiatry. 2013 Jan; 55(Suppl 2): S215-S223.doi: 10.4103/0019-5545.105535

²⁷¹ Жаъфар Холмұминов. Тасаввuf онтологияси. – Тошкент: "Yosh avlod matbaa", 2021. – Б.24-25.

idrok etishga qaratilgan inson tafakkuri va his-tuyg'ularini harakatga keltiradigan usullari turli xalqlar va millatlarning tafakkur tarzi va estetik didiga mos tushganligi tufayli oxirgi ming yil davomida Islom dini jug'rofiyasi yanada kengaydi. Boshqacha ta'bir bilan aytganda, aynan Tasavvuf ta'limotining Mavlaviya, Qodiriya va Naqshbandiya kabi ayrim tariqatlari tufayli Islom tafakkuri dunyo bo'ylab tarqalib ketdi.

Tasavvuf ilmi shuningdek, islom dinining asosiy manbai bulgan Quroni Karim va Hadisni asl mohiyatini ochib beruvchi talimot hisoblanadi. Vahiylik tajribalari bilan fenomenologik asosga ega bo'lgan ushbu sufiy tajribalarini o'rganish diniy bilim manbalarini ilmiy tadqiq qilish imkonini beradi.²⁷² Shu tufayli dunyo bo'ylab kundan kunga klinik tajribalardan tadqiqotlargacha, normal va g'ayritabiiy idrok hodisalarini va uning oqibatlarini o'rganish ruhiy salomatlik bilan bog'liq fanlarning ajralmas qismini tashkil qiladi va ruhiy salomatlik fanlari tadqiqotchilariga sufiylik ilmi va tajribalarini o'rganish uchun qulay sharoit yaratib beradi.²⁷³

XULOSA

Ayni paytda sog'lom aql bilan tafakkur qilib, bir haqiqatni tan olish fursati yetib keldi: Tasavvuf XXI asrga kelib, global ma'naviy-ruhiy hodisa sifatida o'zligini namoyon eta boshladi. Zero, "bugungi kunda Yer sharining Yaponiyadan Amerikagacha bo'lgan hududlari oralig'ida Tasavvuf ta'limotini favqulodda qiziqish bilan o'rganish jarayoni boshlangan. Bugungi kunda bu islomiy tafakkur va hayot tarzi – Tasavvuf va uning falsafasi, badiiy adabiyoti, hayotbaxsh g'oyalarini musulmonlar bilan birgalikda turli din va millat vakillari ham o'rganishga bel bog'lashgan. Nega? Chunki tobora ma'naviy qashshoqlik, axloqiy tubanlik va ruhiy inqirozlar girdobiga tushib borayotgan insoniyat Tasavvufning ruhiy tarbiya usullaridan foydalanishga muhtoj bo'lib bormoqda".²⁷⁴

Xulosa qilib aytganda, Tasavvuf ta'limotini eskirgan matoh sifatida baholash katta xato ekanligini insoniyat tarixiy tajribasi ko'rsatib bermoqda. Zotan, irrational bilish usuliga asoslangan, ammo, shuningdek, rasionalistik bilishni ham butunlay inkor etmaydigan ushbu diniy-falsafiy ta'limot Yer sharining katta qismida o'zining salkam 1300 yillik mavjudligi davomida takomillashib borish va modernizatsiyalashish imkoniyatlari kengligini isbotlab bergan. Bu holatni ayniqsa,

²⁷² Iqbal M. The Reconstruction of Religious Thought in Islam. London: Oxford University Press; 1934.
[Google Scholar] [Ref list]

²⁷³ Pathways to postoperative hostility in cardiac patients: mediation of coping, spiritual struggle and interleukin-6. Ai AL, Pargament K, Kronfol Z, Tice TN, Appel H. Res Nurs Health. 1987 Dec; 10(6):391-8. [PubMed]

²⁷⁴ Жаъфар Холмўминов. Тасаввуф онтологияси. – Тошкент: "Yosh avlod matbaa", 2021. – Б.15.

ham Sharq va ham G'arb dunyosida keng tarqalgan Mavlaviya (Mavlono Jaloliddin Rumi asos solgan) va Naqshbandiya (Xoja Bahouddin Naqshband asos solgan) kabi irfoniylar tariqatlar misolida ham ko'rish mumkin.

REFERENCES

1. Komil inson haqida to'rt risola. / Fors tilidan Najmiddin Komilov tarjimasi. Toshkent: "Ma'naviyat", 1997.
2. Ja'far Xolmo'minov. Tasavvuf ontologiyasi. – Toshkent: "Yosh avlod matbaa", 2021
3. Muhammad Nurulloh Saydo al Jazariy. Tasavvuf sirlari. – Toshkent, 1999.
4. Abdullaev A. Tasavvuf va uning namoyandalari. – Termiz, 2007.
5. Nicholson R.A. The Idea of Personality in Sufism. – New Delhi, 1976.
6. Goldsier I. Leksii ob islame. – Sankt-Peterburg: Brokgauz-Efron, 1912.
7. Bartold V.V. Uchyoniye musulmanskogo «Renessansa». // Soch. T. VI. – Moskva, 1966
8. ۱۳ تهران، ۱۰۵ ص. - . - . ایران در تصوف های سرچشمه . سعید نفیسی،

NOSIRUDDIN TUSIY QARASHLARIDA BORLIQ MASALASIGA MUNOSABAT

Umarov Muhammadjon Lazzatbek o'g'li

TDIU tayanch doktoranti

E-mail: muhammadjonumarov344@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada arab-musulmon ijtimoiy tafakkurining mashhur vakili Nosiruddin Tusiying qarashlarida borliq masalasiga munosabati tahlil qilingan Abu Ja'far Muhammad Nosiruddin Tusi islom falsafasi va axloqshunosligida judakatta ahamiyatga ega bo'lgan asarlarni yozgan. Mutafakkirning falsafiy qarashlari mashshoyiyuna yo'nalishi g'oyalarining an'analarini davom ettirgan.

Tayanch tushunchalar: Nosiruddin Tusi, Marog'a, astronomiya, matematika va falsafa, Bahmanyor (Kamoliddin Muso ibn Yunus), "al-Muhokamat beyn al - muxakamatayn" ("Ikki mulohaza haqida o'ylar"), Marog'a rasadxonasi, "Ziji Elxoniy", "Axloqi Nosiriy".

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация о жизни и духовном наследии Насируddина Туси, видного деятеля арабо-мусульманской общественной мысли. Абу Джафар Мухаммад Насируddин Туси написал труды, имеющие большое значение в исламской философии и этике. Этические воззрения мыслителя продолжили традицию идей маишайи.

Ключевые понятия: Насируddин Туси, Марога, астрономия, математика и философия, Бахманьяр (Камолитдин Муса ибн Юнус), «аль-Мухокамат бейн аль-мухакаматайн» («Мысли о двух мыслях»), Марога обсерватория, «Зиджи Эльханий», «Ахлоки». Носири ».

ABSTRACT

The article provides information on the life and spiritual heritage of Nasiruddin Tusi, a prominent figure in Arab-Muslim social thought. Abu Jafar Muhammad Nasiruddin Tusi wrote works of great importance in Islamic philosophy and ethics. The thinker's ethical views continued the tradition of Mashhaya ideas.

Keywords: Nasiruddin Tusi, Maroga, astronomy, mathematics and philosophy, Bahmanyar (Kamoliddin Musa ibn Yunus), al-Muhokamat bein al-muhakamatayn (Thoughts on two thoughts), Maroga observatory, Zidji Elhaniy, Ahloki ". Nosiri ".

KIRISH

Mazkur maqolada arab-musulmon ijtimoiy tafakkurining mashhur mutafakkiri Abu Ja'far Muhammad Nosiruddin Tusiyning (1201-1274) hayoti, faoliyati hamda ma'naviy merosi haqida mulohaza yuritiladi. Mutafakkirning falsafa, astronomiya, axloqshunoslik, geometriya va boshqa fanlarga doir asarlari haqida ma'lumotlar tahlil qilingan. Abu Ja'far Muhammad Nosiruddin Tusi XIII asrda mo'g'o'l bosqini sharoitida arab-musulmon madaniyati yutuqlarini saqlab qolgan mutafakkir sifatida tarixda qoldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Falsafa fanlari nomzodi, dotsent Muhammadjon Qodirovning "Nasriddin Tusiyning «Axloqi Nosiri» asari va uning tahlili" asari metodologik manba sifatida foyladanildi. Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning tarixiylik, mantiqiylik, analiz, sintez va obyektivlik usulidan foydalanildi. Mazkur tadqiqot jarayonida mutafakkirning hayoti va faoliyati hamda asarlari haqidagi ma'lumotlar obyektiv ochib berildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

"O'z davrining Yevklidi, Ptolemeyi, o'z asrining Aflotuni va Aristoteli deb nom olgan faylasuf mutakallim, siyosiy arbob, tengsiz matematik iste'dod egasi"²⁷⁵ bo'lgan Nosiruddin Tusi o'zining ensiklopedik bilimi va aqliy salohiyati tufayli real voqelikning barcha ziddiyatlarini ko'ra olgan takrorlanmas faylasuf hisoblanadi. Mutafakkirning falsafa, axloqshunoslik, tibbiyot, biologiya, matematika fanlari, adabiyot, fiqh, hadisshunoslik, Qur'oni karimning sharhlari, kalom kabi ilmning barcha sohalarini qamrab olgan 200 ga yaqin asarlari²⁷⁶ Sharq va G'arb olimlarining tadqiqot ob'yektiga aylandi. Tusi ijodining ensiklopedik xarakterga ega ekanligi uning dunyoqarashi haqida turli bahslarni keltirib chiqardi, mutafakkirning falsafiy-axloqiy qarashlari chuqur tahlil va taqlid ob'yektiga aylandi. Ayni vaqtda boshqa tadqiqotchilar Tusiyning ijodiga asosan salbiy va dushmanona xarakterda munosabatda bo'ldilar. Faylasuf g'oyalarining izdoshlari keskin tanqidga uchradilar. Abdulamir A'somning ma'lumotiga ko'ra, Tusiyning qattol g'oyaviy dushmani bo'lgan Ibn Qiyom al-Javziy mutafakkirni xalifa al-Mu'tasimning, shuningdek, boshqa qozilar, hadisshunoslar va faqihlarning o'limida ayblagan holda, uni

²⁷⁵ Muxammad Taqi Mudarris Razaviy. Xo'ja Nosiruddin Tusiyning hayotiy faoliyati va merosi. Tehron. 1370 h-sh.y. – B. 16. Fors tilida.

²⁷⁶ Nosiruddin Tusi. Fan muammosiga sharhlar. Eron, Mashxad universiteti, 1345 h-sh.y. – B.6

faylasuflar, munajjimlar, faylasuf-tabiyotshunoslar, sehrgarlarning himoyachisi deb hisoblaydi²⁷⁷.

Nosiruddin Tusiyning turli soha olimlariga bo'lgan munosabatini ob'yektiv tarzda baholash lozim. A'som singari boshqa tadqiqotchilar ham Nosiruddin Tusiyni Bag'dod olimlari va faylasuflarini mo'g'o'llar bosimidan qutqarganligini ta'kidlashadi. Ba'zi tadqiqotchilar fikriga ko'ra esa, mutafakkir faqihlar va hadisshunoslarga nisbatan, ko'proq faylasuflar, tabib va tabiyotchi olimlarni qo'llab quvvatlagan ekan. Bunga dalil sifatida Nosiruddin Tusiyning olimlarga haq to'lash uchun tuzgan reestri keltiriladi²⁷⁸.

Nosiruddin Tusiyni diniy arbob emas, balki faylasuf olim bo'lganligi uchun ham ilmiy-falsafiy yo'nalishdagi va diniy yo'nalishdagi tadqiqotchilarni ajratgan bo'lishi mumkin. Mutafakkirning falsafiy qarashlarini tadqiq qilgan olimlar unga nisbatan juda ham yuqori baho beradilar. Masalan akademik M.D.Dinorshoyev quyidagilarni ta'kidlaydi: "Mashhur ingliz sharqshunosi Arberrining "Nosiruddin Tusiyni Ibn Sinodek mutafakkirning maqomini egallashga qodir bo'lgan dovuq qozondi" degan fikri to'laqonli asosga ega"²⁷⁹. Huddi shunday fikrni arab faylasufi A'som ham bildirib o'tadi: "Nosiruddin Tusiyni falsafiy qarashlari bo'yicha Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi mutafakkirlardan o'tib ketdi. Lekin Ibn Sino borasida bunday deyish mushkul, chunki Nosiruddin Tusiyni "Shayx-ur-Rais"ning "al-Ishorot va at-Tanbeh" asrining sharhini yozgan"²⁸⁰. Bundan tashqari A'som Nosiruddin Tusiyni ham nazariya sohasida va amaliyotda sinochilikning asoschisi va izdoshi deb hisoblaydi.

Nosiruddin Tusiyning falsafiy qarashlari, xususan ontologik va gnoseologik qarashlarida Ibn Sinoning falsafiy qarashlarining kuchli ta'sirini ko'ramiz. Nosiruddin Tusiyning axloqiy qarashlarigina o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Falsafaning vazifasi, Nosiruddin Tusiyni fikricha, mavjudodni, ya'ni barcha mavjud narsalarni kelib chiqishi, tartibi, o'zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o'tishi darajalarini atroflicha o'rganishdan iboratdir. Uning o'rgatishicha olam yaxlit, murakkab borliqdir. Bu borliqni har tomonlama tekshirish uchun mutafakkir zaruriyat, imkoniyat, voqelik va sababiyat prinsiplarini asos qilib oladi. Borliqni, - deb yozadi ibn Sino, - ta'rifsiz aql orqali bilish mumkin, chunki uni turi, ko'rinishi yo'q, undan

²⁷⁷ Abd al-Amir A'som. Faylasuf Nosiruddin Tusiyni. Bayrut. 1980. – B.101-102. Arab. tili. Quyida Faylasuf Nosiruddin Tusiyni

²⁷⁸ Ibn Qosirning fikriga ko'ra, "Nosiruddin Tusiyni faylasuflarga kuniga uch dirham, tabiblarga kuniga ikki dirham, faqihlarga bir dirham va hadisshunoslarga yarim dirhamdan maosh belgilagan. Qarang: Faylasuf Nosiruddin Tusiyni... – B.102.

²⁷⁹ Диноршоев М.Д. Философия Насириддина Туси. Душанбе. «Дониш». 1968. – С. 37

²⁸⁰ Abd al-Amir A'som. Faylasuf Nosiruddin Tusiyni. Bayrut. 1980. – B.101-102. Arab. tili. Quyida Faylasuf Nosiruddin Tusiyni

mashhur va umumiyroq narsa yo'q, uni ta'riflab bo'lmaydi. Borliq ikki qismga bo'linadi, ulardan biri borlig'i o'z zotidan bo'ladigan, ikkinchisi esa borlig'i zotidan boshqasidan bo'ladigan narsalardir. Birinchisi o'z zotidan boshqasidan bo'ladigan narsalardir. Buni Nosiruddin Tusiy imkoniy vujud deb ataydi.²⁸¹ U zaruriy vujudni hech narsaga bog'liq bo'lmagan bir butunlikni tashkil etuvchi, eng irodali, qudratli, dono va biluvchi tangri deb ataydi. Qolgan barcha narsalar imkoniy tarzda mavjud bo'lib, zaruriy vujuddan kelib chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, Nosiruddin Tusiy xudo va barcha narsalarni – sabab va oqibat xolatida bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi. Barcha narsalarni xudodan kelib chiqishi nurlanish tarzida, ya'ni Quyoshdan chiqayotgan nur kabi shakl asta-sekin amalga oshadi. Xuddi shu tartibda imkoniyat shaklida mavjud bo'lgan aql, jon, jismlar, ular bilan bog'liq holda osmon sferalari zaruriy vujuddan kelib chiqadi, ya'ni voqelikka, mavjud narsalarga aylanadi. Ulug' mutafakkir Nosiruddin Tusiy ularni substansiya deb ataydi. Substansiya ma'lum ko'lam bilan bog'liq bo'lmagan narsa deb ta'riflanadi. Bu yerda ko'lam deganda Nosiruddin Tusiy tugal ob'ektni nazarda tutadi. Substansiyadan tashqari borliqda aksidensiya mavjud bo'lib, u ma'lum ob'ekt bilan bog'liq holda mavjud bo'ladi. Nosiruddin Tusiy fikricha, substansiya ikki xil bo'ladi: biri – sodda, ikkinchisi – murakkab substansiyadir. Sodda substansiya – bu bir substansiyadan iborat bo'lgan substansiyadir. Tusiy sodda substansiyaga olov, havo, yer, suvni kiritadi. Murakkab substansiya esa har biri bir necha sodda substansiyadan tashkil topgan narsalardir.

Sodda substansiyaning o'zi ikkiga: murakkab (substansiyaning) vujudga ya'ni tarkibiga kiradigan va murakkab (substansiyaning) vujudga kirmaydigan substansiyalarga bo'linadi.

Murakkab (substansiyaning) vujudiga kiradigan sodda substansiya ham ikki xil bo'ladi: biri – qabul bo'luvchi bo'lak bo'lib materiya (xoyulo) deyiladi. Ibn Sinoning fikricha, materiya shunday narsaki, u mavjud bo'lgani bilan murakkab narsalar vujudga kelmaydi, masalan yog'och stulga nisbatan shundaydir. Ikkinchisi qabul qiluvchi bo'lak bo'lib, Tusiy buni shakl deb aytadi. Shakl bu shunday narsaki, u mavjud bo'lsa, murakkab narsalar ham vujudga keladi, masalan, stulni yog'ochga nisbatan shakli.

Nosiruddin Tusiy shaklni o'zini ham ikki turga bo'ladi: biri – sezilib turadigan shakl, masalan bir bo'lak mumning turli shakllarda bo'la olishi. Bunday shaklni Nosiruddin Tusiy aksidentik shakl deb aytadi. Ikkinchisi – ma'lum jismni barpo qiluvchi shakl bo'lib, bunday shakllar jismoniy shakllar deb ataladi.

²⁸¹ Қаранг: Диноршоев М.Д. Философия Насириддина Туси. Душанбе, «Дониш». 1968– С. 37

Nosiruddin Tusiy borliqni ikkinchi turi bo'lmish aksidensiyani ham ikki turga bo'ladi: biri ob'ektsiz mavjud bo'lmagan aksidensiya, ikkinchisi esa substansiya xolatidir. Buni Tusiy "sifat" deb aytadi.

Sifatga – sog'liq, kasal, ilm, oq, qora, ta'm, hid, tovush, issiq, yumshoq, aylana, uchburchak kabi va shunga o'xshashlar misol bo'ladi.

Aksidensiyaning ikkinchi turiga yettita kategoriya kiradi:

1. munosabat;
2. qaerda;
3. qachon;
4. holat;
5. ega bo'lish;
6. harakat;
7. qiynalish, azob chekish.

Bu kategoriyalarning har biri boshqa narsalardan kelib chiqmaydigan mohiyatdir, ammo ularning aksidensiyasi ular tegishli bo'lgan jismga tegishli. Borliq tur ham emas, ko'rinish ham emas. Nosiruddin Tusiy bu kategoriyalarni quyidagicha izohlaydi: miqdor ikki xilga bo'linadi. Birinchisi – faqat uzunlik bo'lib, unga faqat bir o'lchov kiradi. Bunga jism imkoniyatda bo'ladi. Qachonki u voqelikka o'tsa, chiziq bo'ladi.

Ikkinchisida 2 ta o'lchov – uzunlik va eni bo'ladi. Jism voqelikka o'tganda tekislik hosil bo'ladi. Uchinchisi – yo'g'onlik, to'rtinchisi – vaqt bo'lib, harakat o'lchovidir.

Agar jism kesilsa, uning chekkalarini birlashtirish mumkin, bunda tekislik vujudga keladi, bu jism sathidir. Bu aksidensiyadir va jism bu siz ham mavjud bo'lishi mumkin. Son uzlukli miqdordir, chunki uning qismlari bir-biridan ajratilgan. Ular o'rtasida bog'lovchi yo'q. Son aksidensiyadir, chunki son birlikdan kelib chiqadi. Birlik esa narsalar joylashgan aksidensiyadir.

Qora, oq, shakl bularning hammasi aksidensiyadir, chunki ular mavjud bo'lishi uchun biror jismga muxtojdir. Qolgan yettita kategoriya ham biror predmetga tegishli, chunki ular bir narsani boshqa bir narsa bilan bog'laydilar. Birinchidan, narsa o'z tabiatiga ko'ra narsa bo'lishi kerak, faqat shundagina u aloqada bo'lishi mumkin va vaqt bo'yicha, makon bo'yicha boshqa narsa bilan munosabatda bo'lishi kerak, bu undan harakat sifatida chiqadi. Agar harakatlanuvchi narsalar bo'lmasa, unda bir holatdan ikkinchi holatga o'tishi bo'lmasdi. Demak bular hammasi aksidensiya.

Nosiruddin Tusiy borliq o'zida ko'plik va yagonalikni birlashtirgan deb biladi. Ko'plik va yagonalikni u quyidagicha talqin qiladi: yagona o'z mohiyatiga ko'ra

xususiy tushunchadir. Uning ikki turi bo'ladi: birinchi ma'nosida yagona, ikkinchi ma'nosida ko'plik, haqiqatda esa uning barcha ma'nosida va mohiyatida ko'plikni saqlovchi yagona yo imkoniyatda, yo voqelikda bo'ladi. Agar u voqelikda bo'lsa, ko'pgina narsalarni birikishidan, birlashishidan narsa paydo bo'ladi. Agar u imkoniyatda bo'lsa, unda o'lchovi va uzluksiz miqdori voqelikda yagona bo'linmasdir. Ko'p narsalarni umumiyliги yagona ostiga olingan ma'nosida ham yagona bo'ladi, aksidensiyasi, turli, ko'rinishli munosabati umumiy bo'lishi mumkin, masalan, odam va ot max'luqotlarga tegishli, qor va kamforaning oqligi bir xil. Ko'plik yagonaga qarama-qarshidir. Ko'plik son, tur, ko'rinish, aksidensiya, munosabat bo'ladi.²⁸²

Nosiruddin Tusiy sababiyatni tahlil qilib, sababiyat qonuni amal qilishi xususiyatini ochib, moddiy jism va hodisalarning mavjudligining asosini qonuniyati, zaruriyatini sababiyat qonuniyati orqali bo'lishini isbot qildi. Nosiruddin Tusiy ilmiy falsafiy sistemasida sababiyat prinsipi muhim o'rinni egallaydi. Bu prinsip orqali Tusiy butun borliqni, borliq predmetlari va hodisalarini kelib chiqishi mavjud bo'lishini tushuntiradi. Sababiyat prinsipida odingi va keyingi darajasi, yo tabiati, yo burchi, yo vaqti, yo mohiyati, yo sababiyatiga qarab bo'ladi.

“Oldingi” – bu shuki, u darajasi bo'yicha har bir narsani boshlanishi va boshlanishiga yaqin. Ma'lum bir narsadan mustaqil ravishda mavjud ham narsa, keyingi narsaning mavjudligi esa undan kelib chiqsa, u sabab bo'ladi, keyingisi esa oqibat bo'ladi.

Nosiruddin Tusiy sababni ikki turga bo'ladi: birinchisi – sabab oqibatning bir qismi blib, uning mohiyatida bo'ladi. Ikkinchi sabab oqibatning bir qismi bo'lib, uning mohiyatida bo'lmaydi. Birinchisi ikki turda bo'ladi, ya'ni oqibat voqelikda emas, imkoniyatda mavjuddir, masalan, daraxt va stul. Bu yerda daraxt stul shalini olishi imkoniyat xolatida bo'ladi. Ikkinchisida oqibat voqelikda bo'ladi, bunda sabab mavjudligi, oqibatni voqelikda mavjudligidan kelib chiqadi. Bulardan birinchi turni Nosiruddin Tusiy moddiy sabab, ikkinchisini shakliy sabab deb ataydi.²⁸³

Nosiruddin Tusiy qisqacha bo'lsa ham sababning turlari va o'zaro aloqasini tahlil qilab chiqadi. U Arastuning to'rt xil sababiyat: moddiy, shakliy, harakatlantiruvchi, maqsadiy sabablar haqidagi konsepsiyasini rivojlantiradi. Moddiy sabab oqibatni tashkil qiluvchi qismga kiradi.

²⁸² Диноршоев М.Д. Философия Насириддина Туси. Душанбе, «Дониш». 1968– С. 39

²⁸³ Диноршоев М.Д. Философия Насириддина Туси. Душанбе, «Дониш». 1968– С. 39

Moddiy boshlanishning murakkab qismga munosabati, deb yozadi ibn Sino, - bu hamma vaqt sababiyatning munosabatidir, chunki u murakkab jism borlig'ining qismidir.

Shakliy sababga Tusiy shunday ta'rif beradi: shakliy sabab narsaning borligi mohiyatining qismidir va narsa shakliy sabab tufayli haqiqiy voqelik mavjudligiga ega bo'ladi.

Harakatlantiruvchi sabab, - deb yozadi u, - bu boshqasini harakat boshlanishidir, ammo u o'zidan farq qiladi. Bu yerda harakatning ma'nosi shuki, masalan, materiya imkoniyatdan voqelikka mutloq o'tadi. Nosiruddin Tusiy maqsadiy sababga katta e'tibor beradi. Barcha sabablarning sababi – maqsaddir. Masalan, quruvchining uyga nisbati. Agar oxirgi shakl maqsad sifatida quruvchining aqlida bo'lmaganda edi, u quruvchi ham bo'lmasdi, ishlamasdi ham, uyning moddiy asosi loy qilinmasdi va uy shakli amalga oshirilmadi. Maqsad foyda keltirsa harakat vujudga keladi. Nosiruddin Tusiy maqsadiy sababni tushuntirishda Arastuning qarashlarini qo'llab-quvvatlaydi va uni yanada rivojlantiradi.

Maqsad nima uchun? Nima maqsadda? – degan savollar orqali amalga oshiriladi. Maqsadning amalga oshishi harakat qilishni taqazo qiladi. Har qanday harakatlanuvchi sabab o'z tabiatiga ko'ra, yoki xohishiga ko'ra, yoki aksidensiyasiga ko'ra harakat qiladi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan fikrlardan ma'lumki, biz Nasriddin Tusiyning borliq haqidagi qarashlari asosida mashshoyiyuna oqimi vakili sifatida e'tirof etsak bo'ladi. Nosiruddin Tusiy imkoniy va zaruriy mavjudlikning holatlarini tushuntirishdan oldin kuch so'zini falsafiy talqinini izohlaydi. Kuch so'zi ko'p ma'noda ishlatiladi, ammo Tusiy uni ikki ma'noma ishlatadi: birinchisi – faol kuch, ikkinchisi sust kuch. Faol kuch harakatlanuvchi sababda joylashgan xolat va shu tufayli harakatlanuvchi sabab harakatga keladi. Nosiruddin Tusiy borliq mohiyatini “imkoniy mavjud” bilan “zaruriy mavjud” tushunchalariga orqali tushuntiradi. Imkoniyat sabab kuchi bilan zaruriyat bo'ladi. Imkoniyat o'z-o'ziga hech qachon yo'qolmaydi, chunki u sababdan kelib chiqmaydi. Sababdan oqibat zaruriyat asosida kelib chiqqanda, bu sabab harakatdagi sabab bo'ladi.

REFERENCES

1. Qodirov M. Nasriddin Tusiyning «Axloqi Nosiriy» asari va uning tahlili. I qism.– T.: «JAHON PRINT.» 2013.

2. Qodirov M.M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqning falsafiy tafakkuri (o'rta asrlar). –T.: Tosh DSHI nashriyoti, 2010. –212 b.
3. Диноршоев М.Д. Философия Насириддина Туси. Душанбе, «Дониш». 1968.
4. Закуев А. К. Психологические взгляды Насириддина Туси. Тр. Ин-та ист. и фил. АН Азербайджана. Т. 6.-Баку, 1955
5. Идибеков Н. Этика Насириддина Туси в свете его теории свободы воли. Душане. «Дониш». 1987.
6. Sulaymonov, J. (2021) ABDURAHMON IBN XALDUNNING TAMADDUN TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLARIDA JAMIYAT TAHLILI//*Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
7. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
8. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.
9. Sulaymonov, J. Karimov, N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith //International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.
10. Сулаймонов, Ж.Б. Взгляды Абдуррахмана ибн Халдуна о развития общества и цивилизации// Международный научно-практический журнал “Экономика и социум”. 12 (79)2020 г. //https://iupr.ru//a78cf8ac-3ef5-4670-8fcd-a900ec94fdb.

ABU NASR FOROBIY VA IBN MISKAVAYH AXLOQIY QARASHLARINING QIYOSIY TAHLILI

Sulaymonova Shahnoza Nodirovna

TDSHU doktoranti

shahnozanodirovna@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqola ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixining dolzarb masalalaridan biri buyuk mutafakkirlar Abu Nasr Forobiy va Abu Ali Ibn Miskavayhlarning axloqiy qarashlarini qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlanadi. Forobiy va Miskavayhning falsafiy ta'limotlari asosida mashshoiyyun oqimining O'rta asr Musulmon Sharqi ahloqshunosligida tutgan o'rni tahlil qilinadi.

X-XI asrning yirik mutafakkirlari Abu Nasr Forobiy va Abu Ali Ahmad ibn Muhammad Yoqub ibn Miskavayh, o'zlarining falsafiy qarashlari va ta'limoti bilan ilm-fanda hamda islom falsafiy tafakkuri tarixida yorqin iz qoldirganligi hamda Forobiy "Ikkinchi muallim" ("Muallim us-saniy") nomi bilan, Miskavayh esa "Uchinchi muallim" ("Muallim us-salis") nomi bilan mashhurligi, bu yuksak unvonlar ularning musulmon arab falsafasiga qo'shgan hissasiga berilgan bahoning yaqqol namunasi ekanligi keltiriladi.

Shuningdek, Forobiy va Ibn Miskavayhning axloqiy qarashlari yunon falsafasidan ta'sirlanganligi uchun ham o'xshash sifatga ega ekanligi aytiladi. Forobiy va Ibn Miskavayh esa yunon mutafakkirlarining jamiyat va ijtimoiy axloq to'g'risidagi ta'limotlarini islomiy nuqtai nazardan qayta ishlaganliklari, ularning baxt-saodat haqidagi qarashlari aql va ilmga asoslanib, ruhiyatning moddiyatdan ustun qo'yishi jihati ham o'zaro mos kelishi faylasuflar asarlaridan keltirilgan iqtiboslar bilan dalillanadi. Forobiyning axloqiy qarashlari tom ma'noda Miskavayhning axloqiy qarashlariga ta'sir o'tkazganligini yoritishga harakat qilinadi.

Kalit so'zlar: *Abu Nasr Forobiy, Ibn Miskavayh, "Musiqi kitobi", mashshoiyyunlik, yangi aflatunchilik, "Al-fuzul asg'ar", "Metafizika", "Tahzibul-axloq", "Kitab at-Tahora", "Tathirul-A'roq", amaliy axloq, go'zal xulq, axloqiy komilik, baxt-saodat, johiliyat, aql va e'tiqod, adolat.*

ABSTRACT

The article deals with a comparative analysis of the ethical views of the great thinkers Abu Nasr Farabi and Abu Ali Ibn Miskawayh, one of the most pressing issues in the history of socio-philosophical thought. The article analyzes the role of

the Mashheyid influences in medieval Muslim Eastern ethics based on the philosophical and philosophical teachings of Farabi and Miskawayh.

Abu Nasr Farabi and Abu Ali Ahmad ibn Muhammad Yaqub bin Miskawayh, the great thinkers of the eleventh century, had left a clear mark on science and the history of Islamic philosophical thinking. Abu Nasr Farabi is known as the "Second Teacher" and Miskawayh is known as the "Third Teacher". These high titles are a clear example of their contribution to the development of Muslim Arabic philosophy.

It is also said that the ethical thoughts of Abu Nasr Farabi and Ibn Miskawayh were of similar quality, because they were influenced by Greek philosophy. Farabi and Ibn Miskawayh reinterpreted the Greek philosophers' doctrines on society and social morality from an Islamic point of view, and their philosophies of happiness were based on reason and science, and the philosophical quotations from the philosophers overlap with the spirit. It seeks to illuminate how Farabi's moral values literally influenced the ethics of the Miskawayh.

Keywords: Abu Nasr al-Farabi, Ibn Miskawayh, "The Book of Music", Mash'ahiyyah, new platonism, "Al-Fuzul Asghar", "Metaphysics", "Tahzibul-Akhlaq", "Kitab at-Tahara", "Tathir al-Araq", practical morality, good manners, moral perfection, happiness, ignorance, intellect and faith, justice.

АННОТАЦИЯ

Одним из важнейших вопросов истории социально-философской мысли является сравнительный анализ нравственных воззрений великих мыслителей Абу Насра аль-Фараби и Абу Али ибн Мискавайха. На основе философских учений Фараби и Мискавайха анализируется роль движения Маишайюн в средневековой мусульманской восточной этике.

Великие мыслители X-XI веков Абу Наср аль-Фараби и Абу Али Ахмад ибн Мухаммад Якуб ибн Мискавайх оставили яркий след в науке и истории исламской философской мысли своими философскими воззрениями и учениями. Фараби известен как «Второй учитель» («Муаллим ас-Сания») и Мискавайх известен как «Третий Учитель» («Муаллим ус-салис»), что является наглядным примером высокой оценки их вклада в мусульманскую арабскую философию.

Также говорят, что моральные взгляды Фараби и Ибн Мискавайха имеют схожее качество, потому что на них повлияла греческая философия. Фараби и Ибн Мискавайх, с другой стороны, являются философами, которые адаптировали учения греческих мыслителей об обществе и социальной морали с точки зрения ислама, о чем свидетельствуют цитаты из его работ.

Делается попытка пролить свет на тот факт, что нравственные воззрения Фароби буквально повлияли на нравственные воззрения Мискавейха.

Ключевые слова: Абу Наср аль-Фараби, Ибн Мискавайх, “Книга музыки”, машахийя, новый платонизм, “Аль-Фузул Асгар”, “Метафизика”, “Тахзибул-Ахлак”, “Китаб ат-Тахара”, “Татир аль-Арак”, практическая мораль, хорошие манеры, нравственное совершенство, счастье, невежество, разум и вера, справедливость.

KIRISH

Har bir davrning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotini yorituvchi olimlari, mutafakkirlari va ularning asarlari mavjud. Ular o'sha davrning taraqqiyot darajasini belgilashda muhim rol o'ynaydi.

X-XI asrning yirik mutafakkirlari Abu Nasr Forobiy va Abu Ali Ahmad ibn Muhammad Yoqub ibn Miskavayh, o'zlarining falsafiy qarashlari va ta'limoti bilan ilm-fanda hamda islom falsafiy tafakkuri tarixida yorqin iz qoldirgan faylasuflardir. Forobiy islom falsafiy tafakkurida “Ikkinchi muallim”(“Muallim us-saniy”) nomi bilan mashhur bo'lsa, Miskavayh islom falsafiy tafakkurida “Uchinchi muallim”(“Muallim us-salis”) nomi bilan mashhur bo'lib, bu yuksak unvonlar ularning musulmon arab falsafasiga qo'shgan hissasiga berilgan bahoning yaqqol namunasidir. Forobiy Sharq peripatetizmining asoschisi sifatida falsafa ilmining bilimdoni hisoblansa, Miskavayh musulmon faylasuflaridan axloq falsafasi (etika) ni birinchi marta ilmiy nuqtai nazardan o'rgangan olimdir. Miskavayh musulmon arab etikasining diniy, huquqiy yoki tarixiy, adabiy jihatdan emas, balki ilmiy darajadagi asoschisidir va shuni aytib o'tish joizki, Arastu “Metafizika”sining etika haqidagi bo'limiga to'liq sharhni u yozgan.

Ilm dunyosidagi har qanday ilmning tarixisiz nazariyasi bo'lmaydi, degan hikmat, ayniqsa axloqshunoslikka taalluqlidir. Zero, axloqshunoslik tarixi axloqiy tafakkurning vujudga kelishi hamda uning taraqqiyoti qonuniyatlarni o'rganadi, ma'naviy merosning ulkan qismi bo'lishi axloqiy ta'limotlar, hikmatlar, pand-o'gitlarni zamonaviy jamiyat hayotiga tadbiq etish targ'ib qilish yo'llarini tahlil etadi. Garchand har bir axloqiy konsepsiya ma'lum bir mutafakkir mulohazalari va faoliyatining mevasi bo'lsada, u mohiyatan, muayyan tarixiy davr talabidan kelib chiqadi. Ayni paytda, turli odob va axloqiy qonun-qoidalarini o'z ichiga oladigan axloqiy targ'ibot muammolari, axloqiy pand-o'gitlar va me'yoriy talablarni bajarish, axloqiy boshqarish sohasiga kiradi hamda axloqshunoslikning odatda “amaliy axloq” deb ataladigan qismini tashkil etadi.

Amaliy axloqning dastlabki namunalari bundan 3 yarim ming yil avval paydo bo'ldi. Falsafiy-axloqiy oqimlar borasida gap ketganda, musulmon Sharqida ikki yo'nalish alohida o'rin tutadi. Bular mashshoyyunlik va tasavvuf axloqshunosligi. O'rta asr musulmon Sharqida mashshoyyunlik yoki, boshqacha qilib aytganda, arastuchilik oqimining vakillari buyuk mutafakkirlar al-Forobiy, at-Turkiy, Abu Ali ibn Miskavayh, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abul Barakat al – Bag'dodiy, Umar Xayyomlar hisoblanadi.

Abu Nasr Forobiy va Ibn Miskavayhning axloq nazariyasiga qadimgi yunon mutafakkirlari sezilarli ta'sir o'tkazganlar. Forobiy va Miskavayh yunon mutafakkirlarining jamiyat va ijtimoiy axloq to'g'risidagi ta'limotlarini islomiy nuqtai nazardan qayta ishlaganlar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayonida Abu Nasr Forobiy va Ibn Miskavayh asarlarida keltirilgan falsafiy qarashlaridan foydalanildi. Shuningdek, Abdul Aziz Izzatning "Ibn Miskavayhning axloq falsafasi va uning manbalari" asariga murojaat etildi. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillari qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Abu Nasr Forobiyning axloq nazariyasiga qadimgi yunon mutafakkirlari sezilarli ta'sir o'tkazganlar. Forobiy yunon mutafakkirlarining jamiyat va ijtimoiy axloq to'g'risidagi ta'limotlarini islomiy nuqtai nazardan qayta ishlagan.

Forobiy Arastuning jon to'g'risidagi nazariyasini o'zining ilmul nafs (jon haqidagi ilm) nazariyasiga asos qilib oldi va uning baxt-saodat va kamolot haqidagi maqsadini o'z falsafasining g'oyasi sifatida qabul qilish bilan birga, uni islomiy ta'limotlar va tushunchalar bilan hamohang qildi. Yunoniy manbalarning ma'qul keladigan ma'nolarini diniy rivoyatlarga tadbiq qilish bilan yangi axloq poydevorini vujudga keltirdi. Unga binoan, "u jahonda" (oxiratda) ko'zda tutilgan narsalardan ko'ra, "bu jahonda" amalga oshirish mumkin bo'lgan ishlarga diqqat-e'tibor ko'proq qaratildi²⁸⁴.

Forobiy fikricha, inson olti bosqichda yaratilgan vujudlarning eng pastki bosqichida bo'lsa ham, tug'ma qobiliyati va quvvati bilan faol aql yordamida o'zini baland martabali mumtoz vujudga aylantira oladi. U mavjudotlar silsilasi bosqichlaridagi shunday yagona bir jinsdirki, uni o'z kuchiga ko'ra harakatdagi borliq deyish mumkin. Baxt-saodat bunday yuksak "ko'tarilish", ya'ni mumtozlik

²⁸⁴ O'sha joyda. –B.37.

tarkibiga kirmaydi. Baxt-saodat tushunchasi “faol aqlga eng yaqin turgan narsadir”²⁸⁵, va uning ma’no-mohiyati faol aql bilan qo‘shiluvda yashiringandir²⁸⁶.

Baxt-saodat faol aqlning eng yaqin bosqichiga shiddat bilan yetishishdir²⁸⁷. Baxt-saodat inson ruhining shunday kamolot vujudiga erishishidirki, bu joyda ruh uchun moddiy tayanchga ehtiyoj qolmaydi. Bunday martabada har qanday jismdan tashkil topgan ashyolar ham o‘z moddiy o‘zagidan ajralib, undan abadiy mahrum holda, doimiy qoladilar. Bunday martabali joy faol aql maskani bo‘lib, unga faqat irodali faoliyat orqaligina erishiladi. Baxt-saodat o‘z mohiyatiga ko‘ra, shunday xayrli va matlub narsadirki, inson undan boshqa yoqimliroq va ulug‘vorroq narsani qo‘lga kiritishi mumkin emas.

Ammo, har qanday holat va bosqichda ham inson ruhiyati avj nuqtasi va faoliyatining nihoyasi uning tug‘ma vujudidagi quvvatga bog‘liqdir. Forobiy fikricha, baxt-saodat xayrli ishning o‘zginasi bo‘lib, har bir inson erishishi mumkin bo‘lgan maqsadlarning eng ulug‘idir. U o‘zining “Kitob al-siyosat al-madaniya” asarida baxt-saodatni faqat nazariy tafakkurga ega bo‘lgan quvvat egasigina idrok eta oladigan aqliy kamolot turi, deb hisoblaydiki, zero, baxt tushunchasi, aqliy tafakkur orqaligina ma’lum bo‘lib, uning afzalligini hech bir lazizroq va jismoniy ehtiyojga xos narsa bilan solishtirib bo‘lmaydi. Boshqacha ta’bir bilan aytganda, Forobiyning nuqtai nazaricha, mohiyatan baxt-saodat aqliy idrokka aloqador bo‘lib, gapiruvchi quvvat jihatidan aqliy amalga bog‘liqdir va shu bois unga faqat aql yordamida erishish mumkin.

Fozil shahar ahli orasida uning yuqori vakolatli hokimi “baxt-saodatda eng yetuk” bo‘lib, ayni vaqtda “moddaning zarra va energiyasidan judo bo‘lgan holda faol aqlga yaqindir”. (Forobiyning bunday ifodasi Qur’on oyatlari va islomiy madaniyatdagi taqvo va zuhdga chaqirish kabi tashviqotlarga muvofiq keladi). Fazilat ruh lazzatining sababidir. “Sen bundan g‘aflatda eding va biz sening qarshingdagi pardani ko‘tardik va sening ko‘rar ko‘zing ushbu kunda katta ochildi”.

Forobiy bu yerda dalil sifatida Qur’onning “Qof” surasining 23-oyatini keltirmoqda. U aytmoqchiki, tan hijobi insonni ruh lazzati va ilohiy nurni mushohada qilishdan mahrum etmoqda, ya’ni dunyoviy narsalarga aloqadorlik ruh qarshisida parda bo‘lib kelmoqda. Inson aqlining zaifligi va uning moddiy va nomoddiy narsalar

²⁸⁵ Qarang: Forobiy. Risolat fi al-aql (“Aql haqida risola”), –Bayrut, 1939. –B.31. (arab tilida)

²⁸⁶ Qarang: Forobiy. Falsafatu Aristotelis va ajzoi falsafata va marotib ajzoiho (“Arastu falsafasi va falsafaning qism va bosqichlari”). Muxsin Mahdi tahriri ostida “Matnlar silsilasi”. –Bayrut, 1-jild, 1961. –B.128. (arab tilida).

²⁸⁷ Qarang: Forobiy. Kitob al-siyosat al-madaniya (“Shahar siyosati haqida kitob”). Favzi Najjor tahriri ostida. –Bayrut, 1969. –B.36. (arab tilida)

bilan qorishiqdigi, uni borliqning avvali “eng yetuk jamol” Tangri visolidan mahrum etmoqda.

Forobiy fikricha, inson o‘zining tabiiy holatida kamchilikka ham, kamolotga ham ega emas. Bu yerda Forobiyning mazkur xulosasidan kelib chiqadigan o‘ta muhim narsa shundaki, u fazilatni “bir yaxshi amal” ma’nosida ta’riflamaydi. Uning fikricha, fazilat xayrli amalning inson ruhida “in’ikosi” va “natijasi” bo‘lgan ruhiy vakillikdirki, yaxshi odatlar, xayrli ishlar va sharaflil xatti-harakatlarning takrorlanishi ta’sirida kelib chiqadi. Xuddi shuningdek, razolat va kamchiliklar ham ruhda o‘z izini qoldiradigan yomon amallar va ko‘ngilsiz ishlarning takrorlanishi oqibatida kelib chiqqanlar. Uning fikricha, barcha fazilatlarining maqsadi ruhiy xayrixohlikdir. Forobiyning dalili shundaki, modomiki, barcha ruhiy quvvatlar xayrda to‘planar ekan, ular orasidagi ixtilof va qarama-qarshiliklarga o‘rin qolmaydi. Ammo ular o‘rtasidagi osoyishtalik qachonki buzilsa, ruhda sharr, yomonlik va buzg‘unchilik alomatlarini axtarib topish kerak bo‘ladi. Demak, Forobiy fikricha, baxt-saodat laziz va razolatli narsalardan o‘zini tiyish evaziga inson uchun berilgan mukofot emas, balki, ulardan qutulishning natijasi va oqibatidir.

Shunday qilib, fazilat va baxt-saodat o‘rtasidagi sabab va oqibat nisbati dalilidan Forobiy shunday natija chiqaradiki, baxt-saodat fazilatga tashqaridan yopishtirilgan yoki yuklangan amal bo‘lmasdan, balki uning o‘z jinsidan va zotning umumiyligidan chiqqan sifatli holatdir.

Forobiy yashagan vaqtda zaruriyat yoki zo‘rlilik haqidagi nazariya ko‘pchilik tomonidan qabul qilingan deb hisoblanar edi. Forobiy shu vaqtgacha qo‘llanilmagan “ixtiyor” istilohini ilmiy adabiyotga olib kirish bilan, insonning iroda erkinligi uning taqdiriga ta’sir etishi mumkinligi masalasini o‘rtaga tashlab, haqiqatda keng yoyilgan nazariyaga ochiqdan-ochiq qarshi chiqdi. U bunday fikrni yoyish bilan, kishilarni shunga da’vat etdiki, inson tabiiy, irsiy, sinfiy to‘siqlarga qaramasdan o‘z bilganicha, o‘zini qaytadan shakllantirishi va siyosiy nuqtai nazardan ham madaniy jamiyatning “etuk” va “barkamol” a’zosi bo‘lishi mumkin. Forobiy inson mohiyatini tarbiyalashni uzoq muddat davom etadigan yaxshi amal, deb bildi. Uning fikricha, har qanday yaxshi axloq, agar zehnda takroran joylana bersa, uning natijasida inson ongining quvvati va fazilati orta boradi. Madaniy jamiyatning sifati mohiyatan iroda va ixtiyorda bo‘lganligidan jamiyat boshlig‘ining vazifasi ushbu irodani xayr (yaxshilik) tomon yo‘naltirishdir. Forobiy fikricha, siyosat tabobat sifatidagi narsa bo‘lib, jarrohlik yo‘li bilan bo‘lsa ham davolanishi zarur bo‘lgan fuqarolarning dardiga malham qo‘yishdir. Tabibning maqsadi bemorning dardini davolash bo‘lganidek, fozil siyosatning ham oxirgi maqsadi jarohatlarga malham qo‘yish, singan suyaklarni

payvandlash singari aholining farovonligini ko'tarish orqali uning ruhini va salomatligini yaxshilashdir.

Forobiy axloqiy fazilatlarni ruh uchun badan salomatligidek narsa, deb tushungan. Demak, sihat-salomatlikni tiklash uchun inson tabibga ehtiyoj sezganidek, bemor insonning ruhi uchun ham tabib zarurdirki, uni holatini davolay olsin. Shundan kelib chiqadiki, qonuniy hukumat raisining bo'lishi jamiyat uchun isbot qilingan zaruriyatdir. Forobiyning fozil shahar to'g'risidagi o'z nazariyasini taklif qilishdan maqsadi, barcha insonlarga baxt-saodat va kamolotga erishish yo'llarini ko'rsatib berishdan iborat edi.

Arastu izidan borib Miskavayh ham falsafani nazariy va amaliy falsafaga bo'ladi hamda axloqshunoslikni amaliy falsafa tarkibiga kiritadi. Axloqiy muammolar uning "Taxzib ul-axloq va Tathir ul-a'roq", "at-Tahara", "Jovidon xirad" va "Kitab adab ad-dinya va d-din" singari asarlarida ko'tarilgan.

Mutafakkirning "Taxzib ul-axloq va Tathir ul-a'roq" ("Axloq takomili va Ildizlar pokligi") asari uning ilmu axloq va hikmatga doir asarlari ichida asosiy o'rin egallaydi. Islom falsafasining ko'zga ko'ringan tarixchilaridan biri Majid Faxrining ta'kidlashicha, Ibn Miskavayhning etikaga qo'shgan hissasi uning sistematik etikaga oid arab tilida yozilgan ushbu risolasidir. Bu asar yunon falsafiy-axloqiy an'alariga bog'liqdir. Asarda muruvvatchilik, baxt, adolat, muhabbat va do'stlik muammolari ko'rib chiqiladi. Masalan, adolat haqida Miskavayh shunday yozadi: "Adolat maqsad va imkoniyatning o'rtasidagi narsadir, yaxshiliklar ichida eng afzali hamjihatlikka eng yaqinidir".²⁸⁸

Faylasuf huquqshunos, so'fiy zamondoshi va do'sti Abu Hayyan at-Tavhidiyning "Nohaqlik to'g'risida" gi xati bevosita "Risola fi mihayyati-l-adl"ning yozilishiga sabab bo'ldi. At-Tavhidiyning "al-Hamavil" kitobiga javob tarzida yozilgan falsafa, tilshunoslik va huquqqa oid 175savol-javobni o'z ichiga oluvchi "ash -Shamovil" kitobi (yo'qolgan) da Miskavayh adolatning tabiati, namoyon bo'lishi, uning ko'rinishlarining tasvirlanishining qay tarzda sharh qilish yo'llarini aniqlaydi. U adolatni haqiqiy, shartli, erkin harakatga asoslangan va ilohiy adolatga bo'ladi. Shu bilan birgalikda adolat konsepsiyasi, uning fizik, ijtimoiy hamda falsafiy munosabatida ko'rib chiqiladi. Mazkur risolaning asosiy manbalari Platonning "Davlat", Arastuning "Kategoriyalar", "Nikomax etikasi" kitoblari bo'lgan.

Miskavayhning "Tahzib ul-axloq" ("Axloqni takomili") asari uning ilmu axloq va hikmatga doir asarlari ichida asosiy o'rin egallaydi. Bu asar yunon falsafiy axloqiy

²⁸⁸ Majid Fakhry. History of Islamic Philosophy, N.Y. 1970 y

an'analariga bog'liqdir. Miskavayh ushbu asarining muqaddimasida kitobining mavzu va bayon usuli haqida bunday deydi: "Biz kitobda qo'ygan maqsadimiz shuki, o'z ruhimizga shunday sifatlarni berdiki, uning yordamida qiyinchiliklarsiz yengil va go'zal harakatlar qilsak. Bunday sifatlarni egallash o'zlashtirilgan mahorat, layoqat, tartib-qoida asosida vujudga keladi. Bizning yo'limiz-bu ruhimizni borliq tizimidagi mohiyati, sifatlari va paydo bo'lishi sabablarini bilishga intilishdan iborat. Ya'ni ushbu paydo bo'lishning maqsadini bilish va bizga berilgan quvvat va qobiliyatlar javharini anglashdir. Zero, biz ana shu quvvat va qobiliyatdan kerakli o'rinda foydalansak, yuksalamiz. Va bu maqsad yo'lida bizga xalaqit beradigan narsalarni bilish ham vazifalarimizga kiradi. Shuningdek, iymon saodatini egallashga yordam beradigan va bizni halokatga olib boradigan sabablarni aniqlash bilan ruhimizni oziqlantiradiganlarni ham bilib olishni xohlaymiz".²⁸⁹

Miskavayhning fikricha, axloqiylikning oxirgi maqsadi bo'lgan inson kamoloti jamoa ichida va jamiyat yordamida qo'lga kiritilishi mumkin. Inson o'zini komillashtirish yo'lida hamma mahluqot va uning xossalari haqida bilimga ega bo'lgan taqdirdagina u "olami sag'ir" – kichik olam deb atalishga munosibdir. Inson komillashtirish yo'lida ana shu darajasiga etib borsa, keyin o'z quvvatlarini tashkillashtirish harakatida qo'llaydi va o'zining ichki quvvat va qobiliyatini bor bilimiga muvofiqlashtirib, o'zi bir olamga aylanadi, zero narsalarning surati uning mohiyatining bir qismi bo'lib qoladi. Bunday paytda qandaydir holatda u olam bilan birlashib, yagona yaxlitlikni tashkil etadi. Miskavayh insonning kamolga yetishish yo'li aql va falsafa orqali borishi kerakligini ta'kidlaydi.

Forobiy va Miskavayh Islom axloqshunosligiga qadimgi yunon axloqshunosligi an'analarini olib kirishga jur'at qila oladi. Miskavayh axloq va axloqshunoslik Islom dinidan ancha oldin vujudga kelgan deydi. Demak, insoniyat qadimgi dunyo axloqshunosligi bilan ham tanishish, ularni uyg'unlikda o'rganishni taklif qiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, IX-XI asrlarda musulmon dunyosida yunon axloqshunosligi an'analarini olib kelish zaruriyati tug'ilgan bo'lsa, islom axloqshunosligining o'zi yetarli bo'lmagan.

Miskavayhning axloq asoslari to'g'risida aytgan fikrlari - bu axloqiy-falsafiy tahlil, demak, qo'lga kiradigan natijani ham falsafiy natija deyish mumkin. Va shu yerning o'zida u o'z yo'lini axloq masalasida jon kuydiruvchi tasavvuf va irfon ahli hamda Qur'on va sunnatga amal qiladigan, ammo shariatni zohiriy anglaydigan kishilar yo'lidan ajratib ko'rsatadi.

²⁸⁹ 'Abd al- 'Aziz 'Izzat. «Ibn» Miskaveyx. Falsafatuxu-l-axlakiyyatu va masadiruxa. Kair, 1946, ch. 1, s. 134.

Miskavayhning axloqi bu dunyoviy axloq, bunda u Aflotun bilan Arastu fikrlaridan keng foydalanadi. Ammo unga Arastu eng ko‘p ta’sir o‘tkazgan. Aytish mumkinki, kitobning butun mazmuni bo‘lmasa ham, har holda ko‘p narsalarni Arastudan o‘zlashtirgan.

Miskavayhning ideal baxt-saodati-bu oqilona baxt –saodatdir. Harakat esa, garchi u xam muhim va asosiy narsa bo‘lsada, ammo u shunchaki bir vosita bo‘lib, agar odamni oxirgi maqsadiga olib kelmasa, u nomunosibdir. Aql haqida gapirar ekan, faylasuf yangi aflotunchilar talqinidan o‘tib islomga kirib kelgan yunonchilar aqliy merosini nazarda tutadi. Komillashuvning birinchi bosqichi, uningcha bu – ilm yordamida erishiladigan imkoniyatdir. Komillikka intiluvchi inson barcha ilmlarning yakuni va oxiri bosqich bo‘lgan Parvardigorni bilish darajasiga yetish uchun zina va bosqichlar bo‘lib sabr toqat bilan mukammallashish lozim. Inson harakat quvvatiga bog‘liq bo‘lgan komillashuvning ikkinchi bosqichi - bu axloqiy takomillashuv bo‘lib insoniy “faoliyat imkoniyati” bilan bog‘liq harakatlarida kuchni taqsimlashdan boshlanadi. Nazariy takomillashuv bamisoli shakl (surat) bo‘lsa, amaliy komillashuv-materiya (modda)dir va bularning birortasi ham ikkinchi sig‘iz qiyomiga (yakuniga) borib yetmaydi, ilm-bu boshlanish, harakat (yoki ish, faoliyati) esa, bu – oxirgi yakun²⁹⁰.

Inson o‘z-o‘zini takomillashtirish yo‘lida hamma maxluqot va uning xossalari haqida bilimga ega bo‘lgan taqdirdagina (narsalar, ularning mohiyati, belgilovchi chegaralari haqidagi bilimni egallash), u “olami sag‘ir”- kichik olam deb atalishiga munosibdir. Albatta, inson mavjud narsalarni kulldan bilsa, u ju‘zlarni ham (chunki ju‘zlar kull ichidadir) bilib olishi muqarrardir. Shunday qilib, agar inson komillikning ana shu darajasiga(ilmiy darajasiga) yetib borsa, keyin o‘z quvvatlarini takomillashtirish harakatida qo‘llaydi va o‘zining ichki quvvat va qobiliyatini bor bilimiga muvofiqlashtirib, o‘zi bir olamga aylanadi. Zero narsalarning surati uning mohiyatining bir qismi bo‘lib qoladi. Bunday vaqtda qandaydir holatda, u olam(undagi jami narsalar bilan birga) bilan birlashib, yagona yaxlitlikni tashkil etadi. Boshqa tarafdin inson o‘z ruhini ezgu harakatlar bilan bezagandan keyin, u Xudoning xalifasi bo‘lib qoladi.²⁹¹

Ya’ni Miskavayhga ko‘ra, baxt-saodat bu xushaxloqlilikning yakuniy maqsadi bo‘lgan aqliy tushunchadir. Haqiqiy baxtiyor odam ruhi ilm tufayli butun olam bilan birlashib ketgan odamdir. Uning sifati va axloqi shunday mukarramki, bu unga Tangrining o‘rinbosari(xalifasi) bo‘lishiga ijozat beradi.

²⁹⁰ Abdul Aziz Izzat. Ibn Miskavayhning axloq falsafasi va uning manbalari. Qohira, 1946 y. –B.319

²⁹¹ O‘sha joyda. –B.320.

Ya'ni Miskavayhga ko'ra, baxt-saodat bu-xushaxloqlikning yagona maqsadi bo'lgan aqliy tushunchadir. Haqiqiy baxtiyor odam ruhi ilm tufayli butun olam bilan birlashib ketgan odamdir. Uning sifatleri va axloqi muqarramki, bu unga tangrining o'rinbosari (xalifasi) bo'lishiga ijozat beradi. "Saodatga erishish shartlari" deb nomlangan boshqa bobda Miskavayh bu haqda ancha batafsil gapirib o'tadi. Bu yerda u ochiq-ravshan dalillarga tayanib, o'zining falsafadagi maqsadi, saodatga erishish sharti bo'lgan bilim haqida so'zlaydi. Bu xuddi o'sha biz Arastuda ko'rganimiz fikridir: "Mukammal baxt-saodatni izlagan inson (asta-sekin) intiladigan bu bosqichga falsafaning barcha sohalarini to'g'ri bilmasdan to'rib erishishini tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu haqda bizning "Tartib us-saodat" ("Baxtga erishish usullari") nomli kitobimizda batafsil to'xtab o'tilgan. Kimki bu yo'ldan yurmasdan turib saodatga erishmoqni niyat qilgan bo'lsa, adashadi va haqiqatdan xiyla uzoqlashadi".²⁹²

Miskavayh taklif etgan yo'l Arastu bosib o'tgan yo'ldir. Ya'ni u bu yunon faylasufining barcha ilm sohasidagi fikrlarini o'rganishini tavsiya bayon etadi: "Arastu barcha zaruriy mavzular bo'yicha (saodatga erishishini uchun) kitoblar ta'lif etgan, uning kitoblari hamma narsani qamrab oladi. Agar uni aql bilan o'rganilsa, shuni bilib olish mumkinki, hech narsa uning diqqatidan chetda qolmagan".²⁹³

Faylasuf "Birinchi muallim" ning "Axloq bo'yicha kitobini", insonga ezgu va sharaflı shaxsiy sifatlar va najib axloq fazilatini o'zlashtirishini ko'rsatuvchi foydali va buyuk asar" deb ataydi. Arastuda ilmning ko'p sohalariga bag'ishlangan kitob va risolalar bor, Miskavayh ularning ro'yhatda yunon faylasufining arab tiliga tarjima qilinmagan kitoblari ham bor. "Saodat sharti bo'lgan falsafa-" ana shu yaxshi, yaratuvchi va sahiy faylasuf (ya'ni Arastu) bizga qoldirgan falsafadir"²⁹⁴-deydi u. Faylasuf Arastu zamondoshlari va uning asarlaridan dars beruvchi mudarrislardan misollar keltirib, o'z shogirdlariga faylasuf asarlarini "Etika" ("Axloq") kitobidan boshlab o'rganish va bilimni tavsiya etadi, chunki bunda, avvalo o'rganuvchilarning o'zi bu bilan axloqan boyiydi. Zero, axloqiy fazilat haqiqatni qabul qilish shartidir.

Olim amaliy axloq, go'zal xulq, axloqiy komilikka yetishishi haqida fikr yuritadi. U individga oid axloq qoidalarini umumiy axloq qoidalaridan ajratib, tabiatni ozod qilishni (ya'ni inson tabiati haqida) axloqni yolg'on va qullikdan qutqarish bilan solishtiradi.

Yuqorida Miskavayh fikrlari haqida qisqacha to'xtab o'tdik. Bular uning insoning kamolga yetish yo'li aql va falsafa orqali borishini ma'qul hisoblagan

²⁹² Mashkuya Roziy. Tahzib ul-axloq va tatxir ul-a'roq. Bidar nashr, Qum, hijr. 1371 y.-B.94

²⁹³ O'sha joyda. -B.447.

²⁹⁴ O'sha joyda. -B.459.

mutafakkirlardan ekanini bilib olishga kifoya deb o'ylaymiz. Faylasufning din va axloqqa oid qarashlari ham falsafiy yo'nalishda. Garchi Forobiy, Ibn Sino kabi chuqur fikrli faylasuflar ro'yxatida uning o'rni va ahamiyati birinchilar qatorida bo'lmasa ham, ammo nima bo'lganda ham u buyuk faylasuf va uning "Tahzib ul-axloq va Tatxir ul-a'roq" asari fikrimizni tasdiqlaydi. Uning o'zi kitobining uchinchi bobi oxirida ravshan bayon etadi: "Mazkur kitob falsafa ixlosmandlari uchun maxsus ta'lif etilgan, omma uchun emas."²⁹⁵

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Forobiy va Ibn Miskavayhning axloqiy qarashlari yunon falsafasidan ta'sirlanganligi uchun ham o'xshash sifatga ega. Ularning baxt-saodat haqidagi qarashlari aql va ilmga asoslanishi, ruhiyatning moddiyatdan ustun qo'yishi jihati ham o'zaro mos keladi. Forobiy va Miskavayh baxt-saodatga faol aqlga qo'shilish va yaratganning tarkibiga aylanish orqali erishish mumkinligini ilgari surishadi. Bu jarayonda bilimning ahamiyati yuksakligi mutafakkirlar tomonidan ta'kidlanadi. Forobiyning axloqiy qarashlari tom ma'noda Miskavayhning axloqiy qarashlariga ta'sir o'tkazgan.

REFERENCES

1. Abadiy hikmat. A. Badaviy tahriri ostida. Tehron, universitet nashr. Hijr.1358 y.-B.20.
2. Abd al- Aziz Izzat.»Tahdib ul-akhlaq». Ibn Miskaweyh. – Beyrut. 1963. –R. 15.
3. Abdul Aziz Izzat. Ibn Miskavayhning axloq falsafasi va uning manbalari. Qohira, 1946 y.
4. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. T.,2001 y. - B. 130
5. Ibn Miskaweyh «Tahdib ul-akhlaq». Beirut. 1966. –R. 14-26.
6. Ibn Miskaweyh.Al-Khikmat al-holida. – Beirut. 1952. –R. 15-45.
7. Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqning falsafiy tafakkuri. –T.: 2010. –V. 225.
8. Хайруллаев М. Абу Наср ал-Фараби. М.
9. Sulaymonov, J. (2021) ABDURAHMON IBN XALDUNNING TAMADDUN TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLARIDA JAMIYAT TAHLILI//*Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
10. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

²⁹⁵ Mashkuya Roziy. Tahzib ul-axloq va tatxir ul-a'roq. Bidar nashr, Qum, hijr. 1371 y.-B.81

TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.

11. Sulaymonov, J. Karimov, N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith //International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.

12. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.

13. Sulaymonova, S. N. (2021). IBN MISKAVAYH MASHSHOIYYUNLIK YO‘NALISHINING SISTEMALASHTIRUVCHISI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(5), 15-20.

14. Sulaymonova, S. N. (2021). IBN MISKAVAYHNING ARAB TILIDA YOZILGAN ASARLARI TAVSIFI. *Academic research in educational sciences*, 2(2).

15. Sulaymonova, Shahnoza. Farabi ve Miskaway'in etik görüşlerinin karşılaştırmalı analizi//”Islam’in Altın Chag’ında Ilmlerin Gelişmesine Katkı Yapan Bilim Onculeri” Uluslararası Avrasiya Chalishmalari Simpoziumi. Istanbul. 2020.;

16. Sulaymonova, S. N. (2021). ABU NASR FOROBIY VA IBN MISKAVAYHNING HAYOTIY FAOLIYATI, ILMIY MEROSI. *Sharqshunoslik*, 2(214-223).

17. Tavhidiy Abu Xayyon. Al-havomil vash-shamovil. – Kair. 1951. –S. 102.

18. Yaqut. Irshad al-arib ila ma’rifat al-adib. (Mujam al-udaba)/ Edited by S.D. Margoliouth. – Montana-Whitefish. 2010. Vol. I. –R. 88-96.

MUHAMMAD RIZO OGAHIY IJODIDA AXLOQIY MASALALAR TAHLILI

Ergasheva Feruza

Toshkent Davlat Sharqshunoslik

Universiteti 2-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Jasur Sulaymonov

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Muhammad Rizo Ogahiyning “Ta‘viz ul-oshiqin” Devonida keltirilgan g‘azallarida ma‘naviy va axloqiy qarashlar tasvirlangan. Devonda Ogahiy mamlakatni idora qilish masalasiga xalq manfaati, yurt obodligini ko‘zlagan holda yondoshgan, insonning farovonligi va baxt-saodatini birinchi o‘ringa qo‘ygan. Darhaqiqat, axloq va odob har bir jamiyatning ma‘naviy qiyofasini belgilar ekan, jamiyat va shaxs manfaatlari chuqur o‘rganilayotgan, ma‘naviy komillik darajasi takomillashib borayotgan bugungi kunda Ogahiyning “pokiza gavhar so‘zlari” ruhimizni poklab, opzligimizni anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Karimov.T, Qodirov. M, “Ta‘viz ul-oshiqin”, “Munis ul-ushshoq”, axloq, insoniylik, vatanparvarlik, iymon, e‘tiqod, saxiylik, poklik, mehr-muruvvat, “g‘ayratgoh”, “gavhari qimmatbaho”.

ABSTRACT

This article describes the spiritual and moral views of Muhammad Riza Agahi in his poems in Tawiz ul-Ashiqin. In Devon, Ogahi approached the issue of governing the country in the interests of the people, the welfare of the country, and the well-being and happiness of the people. Indeed, while morality and decency define the spiritual image of any society, the interests of society and the individual are being studied in depth, and the level of spiritual perfection is improving today.

Keywords: Karimov.T, Kadyrov. M, “Tawiz ul-ashiqin”, “Munis ul-ushshak”, morality, humanity, patriotism, faith, belief, generosity, purity, kindness, “zeal”, “precious pearl”.

АННОТАЦИЯ

В данной статье описываются духовно-нравственные воззрения Мухаммада Ризы Агахи в его стихах в «Тавиз уль-Ашикин». В Девоне Огахи подошел к вопросу управления страной в интересах народа, благосостояния страны, благополучия и счастья народа. Действительно, в то время как нравственность и порядочность определяют духовный облик любого общества,

интересы общества и личности глубоко изучаются, а уровень духовного совершенства сегодня повышается.

Ключевые слова: Каримов Т., Кадыров. М, «Тавиз ул-ашикин», «Мунис ул-ушиак», нравственность, человечность, патриотизм, вера, вера, великодушные, чистота, доброта, «усердие», «драгоценная жемчужина».

KIRISH

Muhammad Rizo Ogahiy komil, inson eng avvalo, yuksak axloq bo'lishi kerakligini, uning bu hayotdagi vazifasi halollik va rostgo'ylikni qaror toptirish, yomon rasm-u rusumlarni yo'qotib, yaxshi, ezgulikka boshlaydigan qonun-qoidalarni joriy etishdan iboratligini o'z g'azallarida yorqin ifoda etadilar. Inson komil inson darajasiga yetishi uchun ham o'zini anglab yetishi kerak. Zero o'zini anglamagan inson bu dunyodagi hech bir voqelikni anglamaydi. Muhammad Rizo Ogahiy insoniyat, undagi go'zal va oliyanob axloqiy fazilatlarni ulug'laganlar, ularning aksi bo'lgan g'ayriinsoniy illatlarni qoralaganlar. Keskin tanqidga, jamiyatda ildiz otgan nohaqlik, yulg'ichlik, mansabparastlik, g'irromlik va nodonlikni fosh etishga bag'ishlangan asarlarida haqiqiy gumanist sifatida namoyon bo'ladilar, chunki ular nazarida insonga xizmat qilmagan tuzum, davlat, boylik muvaqqat, o'tkinchidir. O'tkinchi narsalarga mehr qo'yish, sig'inish kishi ma'naviy-axloqiy tanazzulga yetaklaydi.

ADABIYOTLAR VA METODLAR

Mazkur maqolada Muhammad Rizo Ogahiyning "Ta'viz ul-oshiqin" Devonida keltirilgan g'azallarida ma'naviy va axloqiy qarashlar tasvirlangan. Devonda Ogahiy mamlakatni idora qilish masalasiga xalq manfaati, yurt obodligini ko'zlagan holda yondoshgan, insonning farovonligi va baxt-saodatini birinchi o'ringa qo'ygan. Ogahiy ijtimoiy tuzumdan noroziligini keskin tanqid tarzida ifodalagan bo'lsalar-da, bugun ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni tubdan o'zgartirishni emas, balki shoh, amaldorlar va fuqarolarni ma'naviy-axloqiy yuksaltirish masalalarini ko'tarib chiqqanlar. Ular merosida keskin o'zgarishlar kuzatilmaydi, balki Sharqqa xos evolutsion rivojlanishga oid g'oyalar ilgari suriladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Muhammad Rizo Ogahiyning boy axloqiy merosi, o'tmishdan saqlanib kelayotgan xulq-odob qoidalari, o'gitlariyu pansd-nasihatlar haqida o'zining tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan. Buyuk allomalarning kasb-hunar va ilm-fanni egallash haqidagi hikmatli fikrlari, donolik, adolat, shijoat, iffat, mo'tadillik, to'g'rilik, saxiylik, mehnatsevarlik, ishq-muhabbat kabi insoniy fazilatlar xususida

nurma‘no sopzlari hozirgi kunda ham.hammani yaxshilikka va xayrli ishlar qilishga undab, kishilarni yovuzlikka, adolatsizlikka, nodonlikka qarshi kurashga chorlab keladi.

Muhammad Rizo Ogahiy axloq masalariga bag‘ishlangan maxsus asarlar yozmaganlar, axloq ilmining nazariy-falsafiy jihatlar bilan ham shug‘ullanmaganlar. Ular ijtimoiy-axloqiy qarashlarini gumanistik g‘oyalarini badiiy yo‘l bilan, ya‘ni g‘azal, qasida, ruboiylar hamda badiiy- tarixiy asarlarida bayon etganlar. Shuning uchun ularning gumanistik g‘oyalari ijtimoiy-siyosiy qarashlari, mavjud tuzumga bo‘lgan tanqidiy munosabatlari bilan qorishib ketadi. Bunday yondashuv mutafakkirlar gumanistik merosining o‘ziga xosligi va muhim xususiyatlarini bildiradi. Zero, mutafakkirlar asarlarida halollik, rostgo‘ylik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik singari axloqiy fazilatlar gumanistik g‘oyalar sifatida keladi, ular insonda oliyjanob xislatlarni shakllantirishga qaratilgan. Muhammad Rizo Ogahiy xalqning dard-armonlari, orzu-intilishlarini, odam va olam, shaxs va jamiyat, turli ijtimoiy guruhlarining ziddiyatlariga, munosabatlarini gumanistik g‘oyalari nuqtai nazarudan baho beradi.

Muhammad Rizo Ogahiy ijtimoiy-axloqiy qarashlarida Qur‘on, hadislar va tasavvuf ta‘limotidagi insoniylik, poklik, mehr-u muruvva, saxiylik, xokisorlik, insof, hayo, imon-e‘tiqod, vijdoniylik, bilimdonlik, mehnatsevarlik va vatanparvarlik kabi fazilatlarini egallash muhim o‘rin egallaydi. Bunday axloqiy g‘oyalar nafaqat o‘sha davrda, balki hozirda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zero, hayotning o‘zi tasdiqlaganidek, ma‘naviy barkamollik, axloqiy yetuklik mamlaakatning demokratik taraqqiyotiga tayanch bo‘ladi. Shuning uchun ham jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh qilish jarayonida mazkur ijtimoiy-axloqiy qarashlardan o‘rinli va samarali foydalanish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Muhammad Rizo Ogahiy falsafiy-axloqiy qarashlari negizida Sharq falsafasining ta‘siri yaqqol sezilib turadi. U XIX asrning, o‘zi yashagan davrning eng muhim voqealarini qalamga olar ekan, inson ma‘naviyatiga, axloqi, xulq-odobi va uni shakllantirishga alohida e‘tibor qaratgan. Insonni ulug‘lab uni har narsadan sarbaland deb bilgan.

Sarbaland o‘lsam ajab ermas bani odam aro,
Kim muayyan ul sarafroz nasli odamdir mango.¹

Ogahiy bu fikri bilan Tangri taoloning insonni hattoki farishtalardan ham ustun va ulug‘ qilib yaratgani, insonni yerdagi xalifam deb ataganligi, ya‘ni insonga barcha yaratganlaridan ko‘ra ko‘proq muhabbat bergani unga tafakkur qilish imkoni berilganligini nazarda tutadi. Demak inson boshqa jamiki mavjudotlardan

sarbalanddir. Ogahiyning yana bir g'azalida insonning yashashdan maqsadi, uning jamiyat va ma'naviy hayotdagi o'rni haqida falsafiy mushohadaga boy fikrini qog'ozga tushirar ekan u umrning o'tkinchiligi, hamma "g'ayratgoh"ga, ya'ni dunyoga mehmon bo'lib kelganlarning ketishi, mana shu qisqa davr ichida abdiylikka daxldorlik, komillikka intilib yashash zarurligi bayon qilingan. Quyida shu parcha:

Bu g'ayratgoh sayrig'a adab birla qadam qo'ykim,
Necha ozoda jismi har qadam ostidadur pinhon.²

Muhamad Rizo Ogahiy barcha insonlar bu hayotda aqlga egalik qilishlari bilan bir ekanligi, lekin aqliy darajalari bilan bir-biridan farqlanishlarini majoziy tarzda tushuntirgan. U aql egalarini ikki turga bo'ladi. Yuksak aql egalari va xudbin aql egalari. Insonlar mana shu aql darajalariga qarab ijtimoiy hayotda o'z o'rinlariga ega bo'ladilar. Ogahiyning zamondoshi bo'lgan Munis Xorazmiy ham o'z g'azallarida olamni, borliqni mavjudligini aks ettiradi. Xorazmiy ana shunday ahamiyatdagi g'azalida uning naqshbandiya tariqatiga xayrihohligi ifoda etilgan:

Soliki rohi fano ko'rmas safar ranginikim,
Naqshbandiy manzili maqsaddur avval kam ango.³

Xorazmiy bu g'azali bilan inson qalbi eng oliy xazina bo'lib unda Allah maskan tutadi. Dilida Allah bo'lgan kishi botiniy go'zal bo'lib, mutlaq ruhning jilvasi bilan kamolot sari intiladi. Mutlaq ezgulik egasi bo'lmish Allah o'zining ilohiy kitobi bo'lmish Qur'oni Karimda insonni ezgu ishlar qilish, ezgulikka ezgulik bilan javob berish uchun yaratdi. Zero, Allah insonni yaratib, ezgulik namunasini ko'rsatgan ekan, uning bandasi bo'lmish odamzod ham ezgulikka ezgulik bilan javob berishi kerak. Shuning uchun ham Ogahiy e'tiqodni ezgulikka va go'zallikka muhabbatning ularga iqtido qilishning eng oliy darajasi deyish mumkin deb hisoblaydi. Shu ma'noda u inson ezgulikka e'tiqod orqaligini erishadi degan fikrni olg'a suradi. Binobarin Qur'oni Karim va hadislarda haqiqiy ezgulikni yuksak namunalri qayd etib o'tilgan. Zero, "...butun islom dunyosi jumladan, respublikamiz aholisio'z tarixiy o'tmishida barcha inson zotiga mehr va muruvvat ko'rsatishni o'zining muqaddas vazifalaridan biri"⁴ deb bilgan.

Shoir dono kishilarni, ilm-u donish bilan shug'ullanuvchi, aql bilan ish yurituvchi, hikmat, ilm-u kalom, sarf-u nahv ilmlarini egallashga intiluvchilarni haqiqiy insonlar deb ataydi. Uning fikricha ilm-u ma'rifat insonni yuksaklikka ko'taradi, ma'naviy-axloqiy kuchlarni oshiradi.

Ilm andoq ganji nafi'idir bani odamg'akim,
Kimda ul bo'lsa, iki olam bo'ur obod ango.⁵

Bunda shoir o'zining fikri bilan ilm ikki olamga ham tegishli yaxshiliklarni keltirishga dalolat qiladi. Bu bilan shoir insondagi ma'naviy boylikning moddiy boylikdan ustunligini ta'kidlaydi. Shoir ilm-ma'rifat odamni hayvondan farqlaydi degan fikrni ilgari suradi.

Odamdur ilm-u donish birla odam yo'q esa,
Jumlai hayvong'adur yakson qadu, ruxsori lab.⁶

Shoir istibdodga qarama-qarshi o'laroq madaniyat va ma'rifatning taraqqiyoti uchun kurashadi. Shuning uchun ham mutafakkir gumanistik qarashlarining negizini inson va uning aqliy kamoloti tashkil qiladi. Ogahiy "Hazin ko'nglimg'a saxbai" she'rida mol-u mulk o'tkinchi, ilm-u hikmat va uning vositasida ma'rifafli kishilarning qilgan ezgu ish va amallarigina boqiydir degan ijtimoy-falsafiy g'oyani bildiradi. "Degil insonga so'z" g'azalida esa insonning yuksak fazilatlarini, dono, aqlli koshilarning ibratli so'zlarini gavharga o'xshatib, ularni nodon va johillarga qarshi qo'yadi.

Ey ko'ngil, odam xayol aylab dema nodong'a so'z,
Chunki ul inskn emas, topsang degil insonga so'z.⁷

XULOSA

Muhammad Rizo Ogahiy asarlarini tahlil qilar ekanmiz ulardagi yuksak axloqiy ma'naviyfazilatlar insonni ezgulikka, oliyjanob ishlarga yetaklaydi. Maqoladagi tahliliy kuzatishlardan shunday xulosa chiqadiki, birinchidan Ogahiy insonning har bir xatti-harakati va niyati ma'naviyatga, axloqiylikka tegishli insonning barcha xatti-harakatlari ma'navif axloqiy, me'yorlar bilan o'lchanadi. Ikkinchidan Ogahiy ma'naviy-axloqiy fazilatlarini universal voqelik darajasida tushunganlar, shuning uchun kishilarga hurmat e'tibor, vatanparvarlik, fidoyilik, ma'rifatparvarlikni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar bilan birga olib borishga da'vat etganlar. Ogahiy ijodidagi bunday ma'naviy-axloqiy fazilatlarga universal voqelik sifatida qarash Xorazm mutafakkirlari ijodida, dunyoqarashida yorqin namoyon bo'ldi. Uchinchidan, Ogahiy asarlatida ilm-ma'rifat insonga xos ma'naviy-axloqiy fazilat sifatida qaraladi. Xususan insonning ma'naviy kamolotga erishishida ilmning ahamiyati beqiyosdir. Ilm-ma'rifatga erishishdan maqsad esa "iki dunyo saodatini egallash", jaholatdan qutulish, ezgu ishlarni amalga oshirishdir. Demak Ogahiy ma'naviy-axloqiy qarashlaridan eng asosiy va umumiy xulosa shuki:

"Ilm ilm uchun emas, balki insonning ma'naviy kamoloti uchun zarur!"

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Muhammad Rizo Ogahiy. Asarlar. VI jildlik, 1jild Devon.—T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1971.-54.b
2. Muhammad Rizo Ogahiy. Asarlar. VI jildlik, 1 jild Devon.—T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1971.-367.b
3. “Munis ul-ushshoq” OʻzFAShI. Inv N-⁰940.1a varoq
4. Karimov T. Qodirov M. Ezgulikning ijtimoiy mazmuni va uning takomil bosqichlari. Ezgulik yoʻlida ilmiy toʻplam. Masʼul muxarrirlar I.S.Saifnazarov. Toxir Karimov.—.:2006. –18b.
5. Muhammad Rizzo Ogahiy. Asarlar. VI jildlik, 1jild Devon.—T.:Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va Sanʼat nashriyoti, 1971.-71 b
6. Muhammad Rizo Ogahiy. Asarlar. VI jildlik, 1 jild Devon.—T.:Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va Sanʼat nashriyoti, 1971.- 110 b
7. Muhammad Rizo Ogahiy. Asarlar. VI jildlik, 1jild Devon. —T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va Sanʼat nashriyoti, 1971.- 119 b
8. Sulaymonov, J. (2021) ABDURAHMON IBN XALDUNNING TAMADDUN TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLARIDA JAMIYAT TAHLILI//*Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
9. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TAʼSIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
10. Sulaymonov, J. Karimov, N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith //International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.
11. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.
12. Sulaymonov, J.B. Ibn Xaldun ijtimoiy-falsafiy qarashlarida axloqiy masalalar//Falsafa va huquq jurnali. 2019 yil 1-soni. 42-45 betlar.

NAVOIY HIKOYATLARI SHAKLLANISHIDA FOLKLORNING TA'SIRI

Tursunbekova Nazokat Shavkatovna

Filologiya fanlariga iqtisoslashtirilgan davlat umumta'lim
maktabi ona tili va adabiyot o'qituvchisi

Tel: 97-1855535

Nazokat.tursunbekova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarida uchraydigan ayrim hikoyatlardan misollar ko'rsatilgan. Alisher Navoiy asarlaridagi kichik xikoyatlarni shakllanishida folklorning tasiri borligi isbotlangan. Ayrim diniy mifologik obrazlarning Alisher Navoiy hikoyatlarida aks etishi ochib berilgan. Navoiy hikoyatlarini boyishida xalq og'zaki ijodi namunalarining o'rinli qo'llanilishi dalillangan.

Kalit so'zlar: Hikoyat, afsona, asotir, mif, ertak, Anushirvon, xalq og'zaki ijodi.

ABSTRACT

This article provides examples from some of the stories found in the works of Alisher Navoi. The influence of folklore on the formation of short stories in the works of Alisher Navoi has been proved. It is revealed that some religious mythological images are reflected in the stories of Alisher Navoi. In the enrichment of Navoi's stories, the appropriate use of examples of folklore has been proved.

Keywords: Story, legend, myth, myth, fairy tale, Anushirvan, folklore.

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены примеры из некоторых рассказов, встречающихся в произведениях Алишера Навои. Доказано влияние фольклора на формирование новеллы в произведениях Алишера Навои. Выявлено, что некоторые религиозные мифологические образы нашли отражение в рассказах Алишера Навои. В обогащении рассказов Навои доказано уместное использование примеров фольклора.

Ключевые слова: Рассказ, легенда, миф, миф, сказка, Ануширван, фольклор.

KIRISH

Rabg'uziydan keyingi hikoyachilik asosoan tarjima adabiyotida rivojlangani kuzatiladi. Chunonchi, Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-asror" idagi ko'plab ahloqiy hikoyatlar Nizomiy Ganjaviy qalamiga mansub. Chunki bu asar shoir "Menki Shayx Nizomiydan olib choshni, Pishurdim bu laziz oshni" degani bilan, aksariyat

hikoyatlarni Nizomiy asaridan olgani sezilib turadi. Ammo Hazrat Alisher Navoiy ijodiga kelib, an'anaviy hikoyachilikda o'ziga xos "portlash" yuzaga keldi deyilsa, mubolag'a bo'lmaydi. Alisher Navoiy epik asarlarining deyarli barchasida, adabiy asarlari jumladan, "Tarixi anbiyo va hukamo", "Mahbub ul-qulub", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Tarixi muluki Ajam", singari asarlarida bir qator hikoyatlarga duch kelinib, hikoyachilik turkiy adabiyotning bir yo'nalishi sifatida qaror topganiga ishonch uyg'otadi. Shubhasiz, bu hikoyatlarning yuzaga kelishida xalq ijodidagi afsona, asotir, rivoyat, qissa va boshqa janrdagi asarlarning alohida o'rni borligi kuzatiladi. Alisher Navoiy asarlaridagi ko'pchilik hikoyatlar, ular qaysi manba asosida ishlangan bo'lishiga qaramay, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan xalq hikoyatlariga uyg'unlashib ketadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Anushirvon odil Sharq xalqlari adabiyotidan keng o'rin olgan an'anaviy obrazlardan biridir. Anushirvon (531-589) Sosoniy shohlaridan bo'lib, shon-shavkati bilan shuhrat qozongan edi. Tarix zaminidan adabiyot olamiga o'tgan Anushirvon yarim tarixiy, yarim afsonaviy qahramon tusini olib odillikning ramzi sifatida talqin qilinadi. U haqdagi hikoyatlar "Hayrat ul-abror" va "Tarixi muluki Ajam" asarlaridan o'rin olgan.

"Tarixi muluki Ajam"dagi hikoyatlarning birida bog' sotgan va bog' olgan kishilar o'rtasidagi muammoli holatning Anushirvon tomonidan aql va zakovat, odillik bilan hal etilishi ko'rsatilsa, ikkinchi hikoyada Anushirvon insof va adolatning homiysi va posboni sifatida gavdalanadi:

"Bir kun bir yo'lda tushub, kabob buyurdi. Tuz yo'q erdi. Yaqinroq bir kent ko'rundi. Birov bordikim tuz keturgay. No'shiravon mubolag'a qildikim, tuzni sotqun ol! Majlis huzzori ayttilar: bu tuzg'a ne miqdor baho bo'lg'anki, sotqun olg'aylar? Dedikim, muncha bemiqdor nima uchun podshoh nechuk yomon rasm qo'yg'ay, yomon rusum juzviy bo'lsa, har kishi bir nima ortturub, ani kulliy qilurlar. Badnomliq ani bunyod qilg'ang'a borur"(Alisher Navoiy, 242).

No'shiravon axloq-odob va donishmandlik bobida ham beqiyos kishilardan biri sifatida ta'rif-tavsif qilinadi. Navoiy ham Anushirvon an'anaviy obrazining bu jihatlarini ye'tibordan chetda qoldirmay, "Hayrat ul-abror" dostonida nihoyatda ibratli bir hikoyatni bayon etadi:

No'shiravon hali shoh bo'lib ko'tarilmagan vaqtda bir qizning ishqini bilan notavon ahvolga tushib qoldi. Ko'ngli g'uncha singari to'la qon edi, lekin g'am

sirlarini pinhon tutardi. Unga visol muyassar bo'lgunga qadar cheksiz azob-uqubat va tashvishlarni boshdan kechirdi.

Bir kun u chamanzordan xilvat joyni tanlab, gulruh yori bilan suhbat qurdi. Baxtiyor shahzoda yorini quchmoqchi bo'lgan edi, gul'uzor ham bunga rozi bo'ldi. Dilbar hamdami tomon u qo'lini uzatganda, bir tup nargisga shahzodaning ko'zi tushib qoldi. Shunda ahvoli o'zgarib, u qo'lini tortib oldi. Sumanbar yori hayron bo'lib, so'radi: - Qo'lingizni uzatganingiz nimasi-yu, yana tortib olganingiz nimasi?

Adabli shoh bunga shunday javob berdi: - Shunday bir visol damida menga mo'nelik qilgan narsa nargisning shahlo ko'zi bo'ldi. Hayo ko'zi bilan olijanoblik bu ishda unga kuch bermadi. Uning nargisdek ko'zlari yoshga to'lib, o'rnidan turdi-da, bu ishdan voz kechdi. Oxirida uning bu sof niyatligi, shunday hayochanligining xosiyati uni butun olamga shoh qildi, adolati esa olamni panohiga oldi. Aysh, ey Navoiy, qancha dilkash bo'lsa ham, lekin adab bilan hayo undan yaxshiroqdur (Alisher Navoiy, 57).

Bu hikoyatlar ko'pdan-ko'p xalq ertaklaridagi "Bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim zamonda bir odil podsho bulur ekan..." deb boshlanuvchi an'anaviy syujet va obrazlarni eslatadi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan fol'klor ildiziga bog'lanadi.

Shuningdek, adibning "Lison ut-tayr" dostonidagi hikoyatlar haqida ham shu fikrni aytish mumkin. Dostonda 63 hikoyat jamlangan bo'lib, bu hikoyatlarning ko'pchiligi xalq ijodi ta'sirida vujudga kelgan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, "Lison ut-tayr"dagi "Majnun al-haq" hikoyasi xalq latifalari uslubida yaratilgani bilan ajralib turadi. Bu hikoyatda o'zini xudo yo'liga bag'ishlagan devonaning sarguzashtlari hazilnamo usulda hikoya qilinadi. Ushbu hikoyaga asos bo'lgan syujetning boshqacha varianti shu kunga qadar ham xalq latifasi sifatida yashab kelmoqda.

Ulug' adib hikoyatlarining xalq og'zaki ijodi bilan bog'liqligi haqida so'z borar ekan, bunda albatta, Luqmon obrazi bilan bog'liq bo'lgan hikoyat, masal, va hikmatlarning ildizlari juda qadim zamonlarga borib taqalishini unutib bo'lmaydi. Bu hikoyatlarda Luqmon eng murakkab mushkulotlarni ham o'tkir aqli va tadbiri bilan hal qiluvchi donishmand, so'zamol va hozirjavob qahramon sifatida talqin qilinadi.

"Tarixi anbiyo va hukamo"da Luqmon haqida bir necha hikoyat keltirilgan bo'lib ular hajman ixcham, mo'j'az, lekin ibratli ma'no olam-olam. Mana shulardan biri: "... Hojasi anga buyurdikim, qo'y o'lturib yaxshiroq uzvini pishurib keltur. Ul yurokini tila bila pishurib kelturdi. Yana bir qotla dedikim, qo'y o'lturib, yamonroq uzvini pishurib keltur! Hamul iki uzvdin kelturdi. Hoja nuktasin so'rdi yersa, dedikim ko'ngul noshoyista af'oldin va til noboyista aqvoldin beri bo'lsa, alardin yaxshiroq

uzv yo‘qtur, va agar bo‘lmasa, alardin yamonroq uzv yo‘qtur” (Alisher Navoiy, 231). Bu ibratli hikoya Sharqning juda ko‘p allomalari asarlaridan o‘rin olgan.

Navoiyning deyarli barcha asarlarida fol’klor yaqqol o‘quvchi diqqatini tortadi. Uning “Farhod va Shirin” dostonida Farhod va ajdarning jangiga butun bir bob bag‘ishlangan. Ertaklarda tasvirlanishicha, ajdar butun shahar, qishloq, hatto mamlakatni yutib yubormoqchi bo‘ladi. Biroq xalq qahramoni kelib, yuhoni o‘ldirib, xalqni bu ofatdan qutqaradi (M.I.Afzalov, 59). Farhod ham ana shunday qahramonlardan.

Xalq afsona va ertaklarida talqin qilinishicha ajdar xazinalar va boylik qo‘riqchisi. “Farhod va Shirin”da ham u xazina qo‘riqchisi. Ammo bu oddiy xazina bo‘lmay, balki Faridundan qolgan afsonaviy xazinaning qo‘riqchisi.

Alisher Navoiy ijodida ayrim diniy mifologik obraz va tushunchalarga ham keng o‘rin berilgan. Bu ya’juj va ma’jujlar haqidagi aqsonalarga ham tegishlidir. Diniy, tarixiy va badiiy asarlarda ya’juj va ma’jujlar nomi bilan bog‘liq juda ko‘p afsona va rivoyatlar uchraydi. Ya’juj va ma’jujlarning odamxo‘r qabilalar ekanligi dastlab “Tavrot”da aytilagan.

XULOSA

Mana shu vahshiy odamxo‘r qavm yiliga ikki marta Qirvon o‘lkasini talon-taroj qilar ekan. O‘lka xalqining iltimosiga ko‘ra Iskandar ya’juj va ma’jujlarning yo‘lini to‘sib ikki tog‘ oralig‘ida ulkan devor qurdiradi. Dostonda realistik tasvir va badiiy fantaziya ko‘pincha bir-biri bilan uzviy bog‘lanadi. Romantik tasvirdan realistik xulosa yasaladi. Shoir nazdida agar kishilar ahil-ittifoq bo‘lishsa, har qanday ya’juj-ma’juj yo‘lini – zulm va zulmat yo‘llarini o‘tib bo‘lmas g‘ov bilan to‘sish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy hikoyatlarining shakllanib, kamol topishida folklorning beqiyos xissasi bo‘lgan. Folklor asarlari va ulardagi turli-tuman motivlar hikoyachilikning tadriji va takomilida bemisl ahamiyat kasb etgan.

REFERENCES

1. Alisher Navoiy. “Tarixi muluki Ajam”. “Fan” nashriyoti. – T., 2000 , 16 tom. – B. 242.
2. Alisher Navoiy. “Hayrat ul-abror”. Nasriy bayon qiluvchi A.Hayitmetov. G‘.G‘ulom nashriyoti. T., 1974, –B. 57.
3. Alisher Navoiy. “Tarixi anbiyo va hukamo”. “Fan” nashriyoti. – T.,1968, 15 tom. –B. 231.
4. M.I.Afzalov. O‘zbek xalq ertaklari haqida. –B. 59.

LAPIS LAZULI CORRIDOR AND ITS FUTURE

Khurshid Sultonov

Student of Tashkent state university of oriental studies

Sultonovxurshid425@gmail.com

ABSTRACT

This article discusses in detail the Lapis Lazuli Corridor, one of the most important transport corridors in Central Asia and the Caucasus, as well as in Afghanistan, and how transcor corridors play a role in modern life. At the same time, attention will be paid to the strengths and weaknesses of the corridor, as well as the opportunities and threats that may arise as a result of no this road. In addition, this article provides detailed information on the contracts being concluded for this transcorridor.

Keywords: *diversification, “ One Belt, One Route”, mutual integration, transit trade, multimodal form, Pak-Indian conflict, railway tracks standards.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно рассматривается Лазуритовый коридор, один из важнейших транспортных коридоров в Центральной Азии и на Кавказе, а также в Афганистане, и то, какую роль транспортные коридоры играют в современной жизни. При этом внимание будет уделено сильным и слабым сторонам коридора, а также возможностям и угрозам, которые могут возникнуть в результате отсутствия этой дороги. Кроме того, в данной статье представлена подробная информация о заключаемых договорах по данному транскоридору.

Ключевые слова: *диверсификация, «Один пояс, один маршрут», взаимная интеграция, транзитная торговля, мультимодальная форма, пакистано-индийский конфликт, стандарты железнодорожных путей.*

INTRODUCTION

At the current time, the process of mutual integration in the international community is reaching a high level. Because the economic, political, and social interconnectedness and centralization of nations has reached the level of state attention. One of the tools that directly influences this integration is the railway system. At the same time, one of these transport corridors, the Lapis lazuli corridor, has a unique place in the international community. As a result of the use of this corridor, the participating countries, which are on the verge of economic collapse during the pandemic, can recover their economies through transit trade and mutual

trade. It should be noted that at the same time, the need for large volumes of goods has significantly decreased in the context of the protracted global financial and economic crisis. In addition, transcontinental railways allow cargo to be delivered several times faster than ships, as well as by bypassing long distances across seas and oceans and making it shorter. Mobility, efficiency and less dependence on intermediary countries by rail are the hallmarks of the railway system. The use of this Lapis lazuli corridor is currently one of the main tasks for any state. Because the use of this corridor has a direct impact on the diversification of the national economy, the opening of new markets, the process of integration, the economic and social life of countries. It also determines the relevance of this corridor through a series of meetings and agreements on the operation of the corridor.

METHODS

In this article systematic and SWOT analysis have been adequately used

RESULTS

The name of the corridor is derived from the ancient mineral lapis, one of the main exports from Central Asia to the Middle East, Europe and North Africa. Negotiations to build this new corridor date back to 2012 and lasted five years due to a number of factors in the region, including security issues, economic instability across Central Asia and the legacy of underdeveloped infrastructure networks, and member states participated. The transport and transit agreement on the Lojuvard route was signed on the initiative of the former Minister of Foreign Affairs and Minister of Economic Cooperation of Afghanistan Wahidullah Waissi. The agreement is aimed at expanding regional economic cooperation and ties between Afghanistan, Turkmenistan, Azerbaijan, Georgia and Turkey, thereby expanding economic and cultural ties between Europe and Asia. The initiative aims to improve transport infrastructure and procedures (including road, rail and sea), increase exports and expand the economic opportunities of citizens of countries using this new transport corridor. Barriers to regional trade and transit and transaction costs will be partially reduced through a new Customs Integration Procedure and a new Cross-Border Transport Agreement between Afghanistan and Turkmenistan. Its expected impact is significant not only because most of the necessary infrastructure is already in place, but also because the bulk of the required investment is in improving policy and governance. Four technical discussions have taken place in this area, most recently in 2016. It took place in Baku on November 15-16 and the text of the agreement was finalized. The VII Regional Economic Cooperation Conference on Afghanistan

(RECCA VII) Ministerial Meeting was held in Ashgabat on November 14-15, 2017. The ministerial meeting will be attended by high-ranking representatives of about 40 countries and international organizations. Former Afghan President Ashraf Ghani inaugurated the route on December 13, 2018 at a ceremony in Herat. Afghan President Ashraf Ghani inaugurated the route on December 13, 2018 at a ceremony in Herat. The first trucks transported 175 tons of cotton, dried fruit and sesame seeds. In 2019, deliveries of goods and merchandise along the Lapis Lazuli corridor were carried out periodically. In particular, a consignment of Kashmir weighing 17 tons and about \$ 1 million was transported from Afghanistan via the Lapis-Lazuli corridor.

Strength

There are some advantages to this approach, and they include:

- Trailways allow cargo to be delivered several times faster than ships, as well as by bypassing long distances across seas and oceans and making it shorter. The peculiarity of this transport corridor is that it is shorter than the sea route and relatively cheap.

- Trailway project is supported by the participants of the state project. The project is in the best interests of the participating States and will work to make it happen. For example, Turkmenistan's goal is to avoid being influenced by China, a major buyer of oil and gas, and to supply the European energy market with its own products.

- The construction of this corridor is supported by the United States. Because the corridor is not accessible to the main rival power centers of the United States, in particular, Russia, China and Iran, and the use of this corridor will not increase their influence in the region.

- The Lapis lazuli corridor will diversify Afghanistan's transit routes and is interpreted as the shortest, cheapest and most reliable way for Afghanistan to trade with Europe. According to the ministry, it takes less than 16 days for Afghan goods to reach Europe via the Lapis-Lazuli road, while it takes more than 20 days for the same goods to reach Europe through the port of Karachi, causing dozens of problems.

- The presence of a multimodal form. This will in some ways reduce dependence on vehicles and participating countries. In other words, it can be used for rail, sea and road transit.

Weakness

On the other hand, it is no secret that the structure and operation of this transcorridor has some shortcomings. These shortcomings include:

- The project is against the interests of Russia and Iran. Because this corridor connects Europe, which needs oil and gas, and thus the participating countries supply Europe with oil and natural gas. This could pose a threat to Russia, Europe's main supplier. The reason for Iran's opposition to the project is that the corridor will not pass through its territory. Currently, the dispute over the territorial boundaries of the Caspian Sea and strong opposition from Iran and Russia are delaying the project.

- Non-compliance of railway track standards (1526mm in Turkmenistan, 1435mm in Turkey and 1676mm in Pakistan) Also, there are no clear standards in Afghanistan. There are three types of standards in the country: Soviet-era standards, universal standards, and Indian measurement standards.

- It is known that for economically underdeveloped Afghanistan, this corridor is mainly used for trade in agricultural products. Obviously, Afghan fruit and cotton are not enough to sustain the project. In addition, it is much easier to transport them to Europe via Central Asia and Russia. This is one of the weakest points of the transcorridor.

- In transportation, the government should cooperate with the Ministry of Foreign Affairs and issue visas to drivers. Visa is the most serious problem, especially with visas from Turkmenistan, Azerbaijan and Turkey.

Opportunity

This project will create different opportunities. For example:

- Opportunity to provide permanent employment to the Afghan people and to prevent armed conflict between different Afghan tribes. As a result, the socio-economic situation of the population is improving, which has a direct impact on various political struggles.

- As a result, the role of the participating states as a transit country will increase and they will be able to earn more from the share of transit. Having this opportunity is one of the main reasons for the participation of these countries.

- Also, this corridor has access to the leading regional power centers, Pakistan and India as well. It is clear that this corridor will not be developed only by Afghanistan's trade in agricultural products. As a result, it could be used as an alternative to the International North-South Corridor for India. Pakistan could also become a participant in this corridor. Furthermore, this is the shortest and fastest way for Pakistan to get to Europe. The Pakistani government also attended the Ashgabat summit.

- Today, the road can be used as an energy and trade corridor connecting Central Asia, Afghanistan and China with Turkey and Europe.

- The road could be connected to China's "One Belt, One Road" project in the future. Historically, the Lojuvard Corridor has been part of the Great Silk Road. Through this, we can be sure that the corridor has a future.

- The Lapis lazuli Corridor will be connected to Turkey's Middle Corridor Project (East-West Trans-Caspian Trade and Transport Corridor) and will complement other existing regional transport corridors, such as the Five State Railway Corridor. It has a direct impact on the forces in the region.

Threats

However, there are threats that will hinder the launch and development of this project, which will directly affect the fate of the project. For example:

- There are a risk of various armed conflicts in the areas of Afghanistan where the this video meeting.railway passes. It is known that it is very difficult to build a railway through the region, which has not achieved political stability and is currently struggling between different ethnic groups.

- Risk of smuggling weapons, drugs and psychotropic substances by rail.

- Against this background, the new Pak-Hind conflict is already intensifying and in danger of turning into a military confrontation. There is a risk that the construction and development of this corridor will be associated with the names of these two major regional power centers.

- Organize various meetings on the alternative railway project. That is, on January 16, 2021, a trilateral online meeting of the leaders of the interagency group of Turkmenistan, Azerbaijan and Afghanistan, organized to expand the capabilities of the Lojuvard corridor through cooperation in the field of transport and communications. According to Turkmenistan, the meeting was attended by Deputy Chairman of the Cabinet of Ministers of Turkmenistan for Transport and Communications Bayramgeldi Ovezov, Deputy Prime Minister of Azerbaijan Shahin Abdulla oglu Mustafayev and former Acting Chairman of the Central Bank of Afghanistan Ajmal Ahmadi. Georgia may be denied participation due to this video meeting.

- In connection with the "One Belt, One Road" project, China's influence in the region will undoubtedly increase. Undoubtedly, it will have enough economic and political power in these areas.

CONCLUSION

In conclusion, first of all, all the countries involved in this project will have the opportunity to integrate into the entire system of the Euro-Asian land corridor, which

will include railways and highways, gas and oil pipelines, development of old ports and construction of new ports. In the Caspian and Black Seas. For Afghanistan and Central Asia, the lack of direct access to the sea and ocean in line with global geopolitical developments may be the most friendly and promising path for the EU. Because Central Asia has traditionally been rich in resources that are increasingly needed by the West. At the crossroads of Central and South Asia is Afghanistan, which could take on the role of transit. As a result, this transport corridor is so important that it has a direct impact on the social, economic and political aspects of the Eurasian region. We can say that the Lojuvard corridor is a transport corridor of international importance. It should be noted that the future of this corridor is in doubt.

First, the Taliban, which came to power in Afghanistan, has so far not come to a definite conclusion about this path. The Taliban's main focus is on the Trans-Afghan Transport Corridor. Also, its main issue today is an attempt to be recognized by the international community.

Second, there are ongoing meetings on alternative routes to Europe. Examples are the Transafgan Transport Corridor and the International North-South Corridor.

Third, there are problems with funding in this area in Afghanistan. Undoubtedly, the existence of other social and economic problems of the Taliban movement other than this corridor is causing the current financial problem of this corridor.

REFERENCES

1. Seventh RECCA Ministerial Meeting . Embassy of Afghanistan In Ashgabat Retrieved from <http://afghanembassyturkmenistan.com/seventh-recca-ministerial-meeting/>
2. Lazurit yo‘lagi bo‘yicha hamkorlikning uch tomonlama “yo‘l xaritasi” kelishib olindi. “(2021, February 26) “Caspian Vestnik “ Retrieved from <http://casp-geo.ru/soglasovana-tryohstoronnyaya-dorozhnaya-karta-sotrudnichestva-po-lazuritovomu-koridoru/>
3. John, C. (2017, December 1) Will the Lapis Lazuli Railway Corridor Finally End Afghanistan’s Isolation?. The Central Asia-Caucasus Analyst . Retrieved from <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13485-will-the-lapis-lazuli-railway-corridor-finally-end-afghanistans-isolation?.html>
4. Rizvan, H. (2019, October 1) “Lazurite corridor”: What are the possible risks and challenges?. ПИЗВАН ГУСЕЙНОВ. Retrieved from <https://www.rizvanhuseynov.com/2019/01/lazurite-corridor-what-are-possible.html?m=0>

-
5. Zabihullah, J.(30 DECEMBER 2018) Lapis Lazuli Pokiston savdo yo'llariga "alternativ". TOLONews. Retrieved from <https://tolonews.com/business/lapis-lazuli-alternative-pakistani-trade-routes>
 6. Станислав, Т. (2021, May 9) Зачем Азербайджану «Лазуриновый коридор»? . ИА REGNUM. Retrieved from <https://regnum.ru/news/3264655.html>

LITERATURE AND READING AMONG YOUNG PEOPLE IMPROVING CULTURE AND ITS CHARACTERISTICS

Abdirakhimova Mokhigul Normurodovna

Senior teacher of the Foreign Languages Department,
Karshi Engineering-Economics Institute, Karshi City, Uzbekistan

ABSTRACT

The role of spirituality, the formation of a culture of reading among young people, reading books leads to spiritual maturity, the formation of a person as a fully developed, perfect person is incomparable. In particular, the views, ideas and works of Eastern thinkers provide valuable information on issues such as human maturity, spiritual maturity, patriotism, education.

Keywords: Spirituality, youth, culture, reading, perfect personality, ideas.

АННОТАЦИЯ

Роль духовности, формирование культуры чтения у молодежи, чтение книг ведет к духовной зрелости, становлению человека как всеобщей развитой, совершенной личности несравнимой. В частности, взгляды, идеи и труды восточных мыслителей дают ценную информацию по таким вопросам, как зрелость человека, духовная зрелость, патриотизм, воспитание.

Ключевые слова: Духовность, молодежь, культура, чтение, совершенная личность, идеи.

ANNOTATSIYA

Ma'naviyatning, yoshlarda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, kitob mutolaasi ma'naviy kamolotga yetaklaydi, insonning har tomonlama yetuk, komil inson bo'lib shakllanishida beqiyosdir. Xususan, Sharq mutafakkirlarining qarashlari, g'oyalari, asarlarida inson kamoloti, ma'naviy kamolot, vatanparvarlik, tarbiya kabi masalalar bo'yicha qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, yoshlik, madaniyat, kitobxonlik, komil shaxs, g'oyalar.

INTRODUCTION

According to Abu Rayhan Beruni, "... man is given a great honor - he is endowed with intelligence and strength. Therefore, in order for a person's spiritual image to be in line with the tasks set before him, he must be highly moral, educated and enlightened ... " Enlightenment, and attainment of perfection are achieved, first of all, by reading and mastering the secrets of science. This is the closest thing to a book. The book is a unique miracle created by mankind. The book is a close friend

with a nurturing quality. There are many valuable ideas and metaphors about the book and its role in human development.

In recent years, the scale of work to promote a culture of reading among young people in our country has risen to a qualitative level.

In particular, the Resolution of the President of Uzbekistan dated September 13, 2017 "On a comprehensive program of measures to develop the system of publishing and distribution of books, increase and promote the culture of reading", the Cabinet of Ministers Resolution No. 781 of December 14, 2020, the National Program for the Development and Support of Reading Culture for 2020-2025 and a number of other documents serve as a program for the development of the industry.

The Resolution of the Cabinet of Ministers No. 781 of December 14, 2020 provides for the implementation of the National Program for the Development and Support of Reading Culture in 2020-2025 in three stages. Phase 1- implementation of measures to improve the organizational and legal mechanisms for the development of reading culture in 2020-2021; Phase 2- strengthening the reading infrastructure in 2022-2023; Phase 3- in 2024-2025, important criteria have been identified, such as the rapid development of the reading culture of young people, improving the quality of human capital through the growth of their intellectual potential.

DISCUSSION AND RESULTS

In addition, the population, first of all, to publish high-quality books that meet the spiritual, educational, artistic and aesthetic needs of young people, to support the activities of publishers and artists, to support the publication of children's literature, national and to translate the best examples of world literature, to raise the culture of reading, to develop the culture of reading in remote areas and in the age of the republic, to systematically study the reading level and interest of the population, to organize projects and competitions to develop reading culture.

The development of a system for evaluating the effectiveness of measures to develop reading, the introduction of ratings such as "Best Reading Area", "Best Reading Neighborhood", "Best Reading Education Institution" and other important tasks have been identified.

When it comes to the culture of reading, first of all, it is necessary to provide young people with information and understanding of the rules and types of reading.

Reading is a complex type of speaking activity that has two aspects: the technical aspect is to acquire reading and speed reading skills, and the creative aspect is to select the necessary information from the text.

Depending on the level of mastery of the content of the source, the following types of reading are distinguished: reading in order - to get an overall impression; acquaintance reading - to understand the general content; distinguished reading - the rules and types of reading are given to gain a deeper understanding of the meaning.

The reading under consideration is usually done before the introductory and study reading. The content of the book, its chapters and paragraphs, is used when it is necessary to get acquainted with the author of the work.

The title page, table of contents, individual paragraphs, and sentences are usually read during the reading process. This information alone will help you decide how much you need this resource.

Acquaintance reading (selection) is used to separate specific questions from several sources, as well as to compare and contrast the information obtained, to develop their own views on the issue.

Learning to read is an active form of reading. It is used when you pay attention, focus on information, and read thoughtfully. It is designed to understand the main idea of the text, its purpose, the logic of the evidence, to find answers to the questions you are asked. This type of reading requires consistency in the study of the material (by paragraphs, chapters, sections), leads to the formation of a personal opinion about the text, develops the ability to critically perceive information.

Here are some suggestions on how to look or get an appointment for antique items. In doing so, reading should be serious and thoughtful.

The following are important. Analyze the material read, identify the meaning of obscure terms and concepts, and look for answers to important questions.

The educational value of the book in bringing up a harmoniously developed generation is incomparable. Therefore, it is reading that gives a person knowledge and information, enriches his spiritual world. A good book will help you find the answers to the most difficult questions.

According to the international rating agency NOP World, people around the world spend 16.6 hours a week watching TV, 8.9 hours in front of a computer and 6.5 hours reading. In 2016, India - 10.7, Thailand - 9.4, China - 8, the Philippines - 7.6, the Czech Republic - 7.4, Russia - 7.1, Sweden are among the countries that read the most books per week. - 6.9, France - 6.9 and Hungary - 6.8 hours.

The development of publishing and the growing popularity of reading show that it is a mistake to think that people will lose interest in reading as communication, audio, video, radio, television, and information and communication networks take a deeper place in our lives. While reading has declined somewhat as a result of the

emergence of new types of media, it is clear that the press continues to increase people's interest in reading books.

A study of the world's demand for books by a number of agencies has shown that in the last 30 years, the production of books of the same name has tripled and quadrupled in number. Today, about one million books are published in the world every year. For example, 10 books are published per capita in the United States, 9.5 in Russia, 5 in France and 3.5 in China.

The modern legal framework for publishing has been created in our country. Over the past period, more than 10 laws and more than 30 bylaws have been adopted. 1,677 printing companies and 118 publishing houses were registered. The National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi, equipped with advanced technologies, 14 regional information and library centers, about 200 information and resource centers in district centers and urban educational institutions provide information and library services to the population, as well as "The world of books", "Eastern reader" and " Uzstate books sale support " provide book sales services. The "Ijod" Public Foundation, established under the Writers' Union of Uzbekistan, publishes thousands of copies of the first books of writers and poets, especially young writers.

Today, there are 9,576 information and library institutions in the public education system, including 12 regional, 199 district (city) and 928 school information and resource centers, and 8,648 school libraries. They had a total membership of 4,047,738 students.

Today information and resource centers, libraries have a total more than 23 million book fund. Each year, students purchase fiction for extracurricular reading to enrich their book collection.

CONCLUSION

Various cultural, educational and intellectual events are held to promote reading among students. In order to promote and encourage reading among students and their parents in educational institutions educational events "Book presentation", "Days of Literature", "My book is my sun", "School-library" - family and public organizations charity event and "Three books for one child" campaign with the participation of parents, as well as "Best reader" contest.

REFERENCES

1. Bharati, P., & Story, O. S. Sherdor Pulatov Nemat j onovich.

-
2. PULATOV SH.N. Socio-political situation in India in the late 19th and early 20th centuries. *Academic Research In Educational Sciences*. Volume 1. 2020 468-474 P.
 3. Pulatov, Sh.N., Rabindranath Tagor's contribution to Indian enlightenment.// "SCIENCE AND EDUCATION" Scientific journal Volume 1, Special issue 2020 136-144 P.
 4. Pulatov, Sh.N., Stages of development of pedagogical education in India.
 5. // "SCIENCE AND EDUCATION" Scientific journal Volume 1, Special issue 2020 21-27 P.
 6. Jurayev, S. S. O. (2021). Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlarida baxt-saodat masalasi. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1), 395-401.
 7. Saidov, S. (2021). Ibn al-Muqaffaning islom tarjima san'atiga qo 'shgan hissasi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).
 8. <https://www.norma.uz/> Legislation Angi / Reading Week will be held in the first week of April.

RANGE OF FOREIGN LANGUAGE LEARNING REFORMS

Sh.Sh.Ruzibaeva

Teacher at the department of "Foreign Languages", Karshi State University

ABSTRACT

This article provides a comparative analysis of foreign language learning methods. The development of modern science today is inconceivable without technology, modern computers and information technology.

Keywords: *method, skill, foreign experience, foreign language, future opportunity.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится сравнительный анализ методов изучения иностранного языка. Развитие современной науки сегодня немыслимо без техники, современных компьютеров и информационных технологий.

Ключевые слова: *метод, навык, зарубежный опыт, иностранный язык, будущие возможности.*

INTRODUCTION

There is a growing demand for competitive personnel, especially those with intellectual potential, competitive and intelligent, fluent in foreign languages, meeting modern requirements.

In particular, the study of foreign languages, patriotic and humane feelings of our youth, as well as pride in their homeland, foreign peers, in social networks to freely exchange views on their homeland and its homeland, its history, scholars and great commanders, tourism opportunities of the motherland. it is important to know the language and master its secrets. Abu Nasr al-Farabi, a great scholar with the status of "Muallimi as-Sani" or "second teacher", mastered several fields and spoke about 70 languages.

From the first days of our country's choice of its own path of independent development, the issue of creating conditions for our youth and them, along with the science and education system in all areas, has been among the key issues.

This can be seen in the example of the 1991 resolution "On state youth policy" and in 2016 in the new edition "On state youth policy" and a number of other resolutions and decrees.

In recent years, large-scale changes and updates have been made in the education system. We can see these changes at all stages of continuing education.

Reforms in all spheres of the education system, from pre-school education, are bearing fruit today. Thorough study of foreign languages and mastering the secrets of modern science is one of the most pressing requirements of today.

DISCUSSION AND RESULTS

In particular, the adoption of the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 19, 2021 "On measures to bring the promotion of foreign language learning in the Republic of Uzbekistan to a qualitatively new level" will serve to change the approach to foreign language learning.

It is no secret that teaching foreign languages in our country has become one of the priorities of education policy. Radically improving the quality of education in this area, attracting qualified teachers to the field and increasing the population's interest in learning foreign languages will serve to train qualified specialists. In accordance with the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 19, 2021 "On measures to bring the promotion of foreign language learning in the Republic of Uzbekistan to a qualitatively new level", the Order of the Director of the Intellectual Property Agency In order to increase the level of foreign language proficiency of civil servants and fill the system with highly qualified and competitive personnel, from July 1, 2021, teachers of educational institutions will be involved on a contractual basis. The agency conducts the practice of training employees in a foreign language at least once a week. Such measures are aimed at increasing the efficiency, skills and knowledge of employees, the introduction of innovations in the system using foreign literature, the acquisition of foreign experience in the field.

According to the resolution, starting from the 2021-2022 academic year, 207 schools specializing in the systematic teaching of foreign languages will be established in districts and cities on the basis of general secondary education institutions.

In addition, from September 1, 2021, the Presidential Award will be established to encourage schools that have achieved the best results in teaching foreign languages. Entrepreneurs will receive \$ 50 million to organize foreign language teaching in rural areas. The practice of allocating a one-time subsidy of up to UZS 1 billion has been introduced, and it is planned to establish language centers in remote areas. This, in turn, provides a basis for school-age children in rural areas to receive quality education in learning a foreign language.

Of course, the implementation of the tasks set out in the resolution - the development of high intellectual potential and meeting international standards, the

need to know a foreign language in recruitment and appointment to new positions, as well as the introduction of additional bonuses for employees who know a foreign language. The establishment of the Agency for the Promotion of Foreign Language Learning envisages the promotion of foreign language learning, the introduction of effective teaching methods, programs and textbooks in kindergartens, schools, lyceums, universities and training centers. "The agency will organize the teaching of at least 10 foreign languages, depending on the needs of educational institutions, industries and regions," the head of state said in his speech. Thus, the 10 foreign languages to be taught include English, Russian, German, French, Chinese, Korean, Japanese, Turkish, Arabic and Persian.

It is also planned to develop popular content - animation and videos, mobile games, entertainment, which will form the skills of thorough study of foreign languages from childhood.

Among the important tasks of the Agency are to conduct a ranking of foreign language proficiency in schools, universities, districts, cities and regions, sectors and government agencies, to develop qualification requirements and assessment criteria for foreign language teachers and to assign qualification categories.

It was noted that the University of World Languages and Oriental Studies, along with the Samarkand Institute of Foreign Languages, will have one university in each region as a base university for foreign languages.

The head of state said that an in-depth analysis of the state of foreign language teaching in schools in each district and city was needed to find concrete solutions. He noted that 57 out of 76 schools in Nurabad district teach English, 14 German and 5 French.

In 28 (38%) schools in the district, the quality of foreign language teaching is the lowest, with only 3 out of 175 teachers having a certificate and 26 teachers working in vacant positions.

The main tasks of the agency are as follows. 1) popularization of foreign language learning among the population and creating the necessary conditions for their perfect mastering, coordinating the introduction of internationally recognized programs and textbooks for teaching foreign languages at all stages of education and the development of modern teaching skills in teachers; 2) organization of teaching foreign languages in high demand based on the results of the analysis of the needs of regions, industries and educational institutions for specialists who have mastered foreign languages; 3) coordination of the development of methodologies and recommendations for language learning, suitable for all segments of the population,

in order to introduce a chain of continuous education on the principle of "kindergarten-school-higher education institution-enterprise" in the field of foreign language teaching; 4) organization of the creation of videos, games, entertainment, films and other educational content for the thorough mastery of foreign languages, the formation of basic language skills; 5) development of methods of professional translation from the state language into foreign languages and from foreign languages into the state language, as well as assistance in improving the skills of specialists in this area; 6) Important tasks are identified, such as conducting a rating of knowledge of foreign languages by regions, sectors, government agencies and educational institutions, the development of proposals for further popularization of foreign language learning.

CONCLUSION

In conclusion, it is impossible to imagine today's modern medicine, modern tourism, economics, marketing and other areas without foreign languages and information technology. In particular, the formation of our youth as competitive personnel in accordance with modern requirements is a requirement of the times. From the above data, it can be concluded that in recent years, effective work is being done in this direction. In particular, the increase in the salaries of certified foreign language teachers, the payment of bonuses, the provision of a number of benefits will certainly raise the level of development of the industry.

REFERENCES

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-5117 of May 19, 2021 "On measures to bring the promotion of foreign language learning in the Republic of Uzbekistan to a qualitatively new level" // www.lex.uz.
2. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan // Resolution "On measures to effectively organize the promotion of foreign language learning" // www.uza.uz.
3. Saidov, S. (2021). Ibn al-Muqaffaning islom tarjima san'atiga qo'shgan hissasi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).
4. Mamasaliev, M. M. (2020). INCREASING THE EDUCATIONAL OPPORTUNITIES OF SOCIAL INSTITUTIONS IN THE PROCESS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT. In ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ: ПОТЕНЦИАЛ НАУКИ И СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ (pp. 204-206).

BADIIY ASARDA NUQTAI NAZAR VA XARAKTER IFODASI

Mo'minova Tabassumxon Siddiqjonovna,

FarDU o'qituvchisi.

mominova.tabassum@bk.ru

ANNOTATSIYA

Maqola nuqtai nazar va uning badiiy matnda tutgan o'rni tadqiqiga qaratilgan bo'lib, bu mavzu bugungi o'zbek nasrining peshqadam vakillaridan biri bo'lgan Erkin A'zam nasriy asarlari misolida atroflicha ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: nuqtai nazar, badiiy asar, matn, olam, odam, munosabat, anglash.

АННОТАЦИЯ

В статье основное внимание уделяется изучению перспектив и их роли в художественном тексте, что подробно анализируется на примере произведений Эркина Азама, одного из ведущих представителей современной узбекской прозы.

Ключевые слова: перспектива, произведение искусства, текст, вселенная, человек, отношение, понимание.

ABSTRACT

The article focuses on the study of perspectives and their role in the literary text, which is analyzed in detail in the example of the works of Erkin Azam, one of the leading representatives of modern Uzbek prose.

Keywords: perspective, artwork, text, universe, man, attitude, understanding.

KIRISH

Hozirgi o'zbek adabiyoti kundan-kunga o'zining nafaqat mavzu ko'lami, mazmun-mohiyatning, balki badiiy adabiyotning birinchi unsuri sanalgan til xususiyatlari bilan yangilanib bormoqda. O'tgan asrning 80-90- yillaridayoq olib borilgan tadqiqotlar hamda o'sha davrda yaratilgan asarlar badiiy nutqda muallif nutqining vazifalari kengayganligini ko'rsatadi. Muallif nutqi voqelikni faqatgina to'g'ridan-to'g'ri bayon etib qolmasdan: "endi u mazkur vazifasiga qo'shimcha ravishda bir yo'la voqelikni baholash, personajlarga munosabat bildirish, qahramonning ichki kechinmalarini chuqurroq tahlil etish, nuqtai nazar ko'lamini yanada kengaytirish kabi xizmatlarni ham ado eta boshladi" [3, 21]. Qo'shimcha vazifalaridan biri nuqtai nazar ko'lamining kengaytirish xususiyatiga alohida e'tiborimizni qaratamiz. Chunki kitobxon maullifning o'ziga xos fikrlash qobiliyati, ya'ni nuqtai nazari yordamida badiiy adabiyotning asosiy vazifasi hisoblangan olamni to'g'ri anglay olish imkoniyatiga erishadi.

“Nuqtai nazar” iborasi o‘zbek tilining izohli lug‘atida quyidagi ikki ma’noni anglatadi: 1) qarashlar sistemasi, voqea va hodisalarni anglash usuli; konsepsiya; 2) jihat, tomon. [6, 10].

Badiiy asarda nuqtai nazar to‘rt xil shaklda namoyon bo‘lishi mumkin:

- 1) yozuvchi nuqtai nazari;
- 2) “men” hikoyachining nuqtai nazari;
- 3) o‘zganing nuqtai nazari;
- 4) qahramon nuqtai nazari.

Ularning har birini qisqacha izohlab o‘tamiz. Tabiiyki, barcha turdagi butun bir badiiy asar muallif nuqtai nazari asosida yaratiladi. Shuningdek, asarda muallifga tegishli bo‘lgan so‘z o‘z mazmuniga ko‘ra **yozuvchi nuqtai nazarini** ifodalaydi va axborot berish vazifasini bajaradi. Bugungi o‘zbek nasrining peshqadam vakillaridan bo‘lgan Erkin A‘zam qissa va hikoyalarida ham adibning olamni qanday idrok etishi va qanday munosabat bildirishi ko‘rinadi. Yozuvchi nuqtai nazarida bevosita va bilvosita muallif nutqi shakllaridan foydalaniladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Badiiy asar mutolaasiga kirishgan kitobxon, unda tasvirlanayotgan voqealarni ham, tabiat va personajlar tasvirini ham muallif nuqtai nazari orqali qabul qiladi. “To‘g‘ri, har qanday badiiy asarda bevosita avtor nutqi yakka hokimlik qilishi qiyin. Bunday nutq jarayonidan holi bo‘lgan asarlar juda kam uchraydi. Shunga qaramay, bayonda asosiy yo‘nalishni avtor nutqi egallaydi va o‘quvchi uni asarning boshidan oxirigacha ko‘rib, ovozi eshitib, hamdardligini sezib turadi” [3,20].

Bu haqda jiddiy izlanishlar olib borgan prof. Y. Solijonov yuqoridagilarga qo‘shimcha yana quyidagilarni bayon etadi: “Kitobxon ma’lum bir asarni mutolaa qilar ekan, u doim “avtor ko‘rinmasdan o‘z asarining hamma yerida xuddi olam xudosidek hoziru nozir ekanligi” (G.Flober)ni his qilib turishi lozim. Qahramonlarning holatini, qalb iztiroblarini tasvirlar ekan, ular bilan barobar avtor ham iztirob chekadi va bu holat o‘quvchiga ham yuqadi...” [3,22].

XX asrning 80-90-yillariga kelib, badiiy asarda muallif nutqining vazifasi kengayib bordi. Muallif tasvirlayotgan voqea-hodisalarga o‘z fikrini bildirib yoki asarini shunchaki bayon qilib emas, balki kitobxonni fikrlashga undashi lozim. “Demak, avtorning tasvirlanayotgan voqea va qahramonlarga loqaydligi loqaydlik, betaraflik emas, balki, o‘quvchining fikrini aktivlashtiruvchi, qalb zarbini harakatga keltiruvchi vositadir” [5,100]. Shu orqali ham muallif, ham kitobxon nuqtai nazari shakllanib boradi. Yozuvchi xolis hikoyachi vazifasini bajaradi hamda asar ta’sirchanligiga erishgan bo‘ladi. Rus adibi L.Tolstoy muallifning nuqtai nazari ya’ni,

tasvirlanayotgan voqelikka nisbatan o'z munosabati muhimligini quyidagicha izohlaydi: "badiiy asarning butunligi faqat g'oyaning birligi, qatnashuvchi shaxslarning ishlanganligi kabilardangina iborat emas, balki avtorning butun asarga singdirib yuborgan voqelikka nisbatan o'z munosabatining ravshanligi va aniqligidan iboratdir" [4,233]. Agarda muallif voqelikka o'rinli yoki o'rinsiz aralashaversa, asar mohiyatiga salbiy ta'sir etib qo'yishi ham mumkin.

Shu jihatdan qaralganda, ro'y berayotgan voqea-hodisalar qahramonlar qarashlari orqali ifodalangan o'rinlarda muallif qahramon qalbiga singib kirib, o'z nuqtai nazarini qahramon nigohi bilan ko'rish va ifodalashga intiladi. O'zbek adabiyotida o'tgan asrning 80-90-yillarida personaj nuqtai nazari ilgari surilgan asarlarning soni ko'payganini ko'rishimiz mumkin. Muallif nutqi tarkibida qahramon nuqtai nazarining ifodalanishi XX asr boshlarida A.Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, A.Qahhor kabi ijodkorlardan boshlanib, mustaqillik yillariga kelib, O'.Hoshimov, M.M.Do'st, M.Mansurov, O.Muxtor kabi yozuvchilar asarlarida kuzatiladi. Ushbu maqolada Erkin A'zam qissalari asosida shu kabi jihatlarni ko'rib chiqamiz.

"Men" hikoyachi nuqtai nazarida muallif voqealarni hikoya qilishda, munosabat bildirishda asar qahramonlaridan birining fikrlaridan foydalanib, shartli ravishda hikoya qilishni unga topshirib, uni yo'naltirib, nazorat qilib turadi. "Men" hikoyachi nuqtai nazari ilgari surilgan asarlar avtor "men"i hamda avtobiografik asarlardagi qahramon "men"idan farq qiladi.

Erkin A'zam ijodida bu nuqtai nazar turi "Otoyining tug'ilgan yili" qissasida o'zining yorqin ifodasini topgan. Qissa qahramoni Asqar boshqalarning nazdida "otasini ham ayamaydigan shartaki, beandisha" yigit. Haqiqatgo'ylik unga bobosidan meros. Bu masalada u o'zini ham ayamaydi. Bayon "men"– hikoyachi Asqar nutqi asosiga qurilgan. Uning nutqida kinoya, istehzo ohangi ustuvor. Hikoyachi shunday rostgo'yki, o'zining shartakiligi, andishasizligi ba'zan xato ekanligini ham yashirmaydi. Masalan, bekatlarning birida uchragan qizga gap otganida "Qiz shunday ma'sumona angraydiki, o'zim bu gal xato ketganimni fahmladim" deb mulzam bo'lganini tan oladi. Asqarni shu holicha faqat sanoqli odamlar tan oladi. Biri kurs rahbari Ubaydullaev, yana biri qo'shni qiz Raxshona. Ubaydullaev unga "boshqacha ishonch, ixlos bilan qaraydi". Raxshona esa uning to'g'ri so'zligini yoqlaydi, uni tushunadi, rag'batlantiradi. Fransuz tili o'qituvchisi Ditora Jo'raevna uni tan olib samimiyligi, dangalchiligi, yuziga to'g'risini aytganligi uchun so'ramay (mumtoz adabiyot o'qituvchisi Ziyoxon Ahmadxonovning aksi) zachyot qo'yib beradi. Bayonning juda ko'p o'rinlarida hikoyachi – qahramon nutqi bilan muallif nutqi leksik, semantik, sintaktik, fonetik jihatlardan qo'shilib, chatishib ketadi. Ayni

chog'da bayon ohangidan muallif va personaj ovozi bir-biridan ajralib, farqlanib ham turadi: "Imtihonga ruxsatnoma olish uchun dekanatga borib, Ahmadxonov meni "Dushanba kuni tushdan keyin kelsin", deganini eshitdim. Tayyorman!"

Avtor nutqi tarkibida kelib, berilayotgan axborotni o'zga personajning qanday atashiga ko'ra ifodalanishiga **o'zganing nuqtai nazari** deb qaraladi. Asar qahramonlarini o'zganing yoki bir-birining nigohi bilan ko'radi va tasvirlaydi. O'zganing nuqtai nazari qahramon nuqtai nazarining vazifasi kengayib borganligini ko'rsatadi. Qolaversa, Y.Solijonov olib borgan tadqiqotida avtor yoki personaj nutqi tarkibida uchraydigan o'zganing nutqiga xos so'zlarni mazmuniga, qo'llanish tartibi, shakli va ohangiga ko'ra quyidagi vazifalarini ko'rsatib o'tadi: "1) so'zlovchining o'zgaga munosabatini bildiradi; 2) o'zganing so'zlovchiga munosabatini anglatadi; 3) o'zganing xarakter xususiyatlarini ochadi; 4) o'zganing nutq individualligini ko'rsatadi" [3, 61].

Erkin A'zamning "Otoyining tug'ilgan yili" qissasi ham ushbu nuqtai nazar turidan holi emas. Qissada kelgusida Asqar Shodibekov boshidan o'tkazgan sarguzashtlarini yozishni va uni kitobxonlar tomonidan o'qilishini o'zicha tasavvur qiladi: "Xo'p, ana, shartakiroq bir yigit bo'larkan. Duch kelgan odamga, yuzingda ko'zing bormi, demay muomala qilavergani uchun hamma undan qochar, hamma undan bezor ekan. Ba'dfe'lligi tufayli, ha, aynan shu tufayli, ko'ngil qo'ygan qizi ham undan yuz o'girib, boshqaga tegib ketibdi. (Ajab qilibdi – nima, bu bedavoni deb baxtiqaro bo'lsinmi sho'rlik?) Achchiq ustida yana shartakiligi qo'zib, adabiyot tarixi darsidan quvilibdi (battar bo'lsin!) va, tabiiyki, oqibatda imtihondan o'tolmabdi (bu ham oz!). Keyin, alamiga chidolmay be'maniliklar qilibdi. Xo'p, ana, sevgilisi tashlab ketgan bo'lsa (kimni tashlab ketmagan?), bir kun biror sho'rpushona uchrar, uchramasa – sadqai sar, dunyodan moxovdek toq o'tar. Xo'p, ana imtihondan yiqilgan bo'lsa (kim yiqilmagan?), bir kun amallab topshirar, topshirmasa – sadqai sar, o'qishdan itdek haydalib ketar. Shu ham gap bo'ldimi, shuni ham yozib o'tirish kerak ekanmi?!" [1, 56-57].

Ushbu ko'chirilgan misolda berilgan barcha qavs ichidagi munosabatlar "o'zga" nuqtai nazarini bildiradi. Shu bilan birga, barcha nuqtai nazarlarning asosida muallif turishini yodda tutish zarur.

Qahramon nuqtai nazari asar bosh qahramonining yoki asar qahramonlaridan birining voqea-hodisalarga, buyum va narsalarga, kishilarga qaratilgan nuqtai nazari sanaladi. Qahramon nuqtai nazarining yana bir muhim jihati shundaki, asarning barcha konstruktiv elementlarini qamrab oladi va birlashtirib turadi. Bu xususiyat so'nggi yillar o'zbek adabiyotida dunyoga kelgan yirik epik janrning asosiy

fazilatlaridan biri sanaladi. Quyidagi misolda esa, qahramon nuqtai nazarida qahramon va muallif nutqi qo‘shilib ketadi. Qahramon tilidan: “Lekin bu masalada men boshqacharoq fikr qilaman. Meningcha, odamning hayotdagi har qadami – sinov, imtihon; u doim imtihonlar ichida yashaydi. Qolaversa, uning hayoti ham ko‘xna dunyo oldida bir imtihon. Binobarin, sevish, uylanish, kimga, qanday uylanish – hayotdagi eng qaltis imtihonlardan. U bulardan qanday o‘tadi – gap ana shunda. Ya’ni, aniqrog‘i, men bunda qanday yo‘l tutdim? Ehtimol, yozilajak hikoyam shu haqda bo‘lar, ehtimol, shu haqdagina bo‘lmas...”. E’tibor bilan o‘qilganda, mana shu qahramon nuqtai nazari orqali muallifning qissadan ko‘zlagan g‘oyaviy maqsadlari ochib berilgan. Boshqa bir o‘rinda, Asqar Ahmadxonovdan uzr so‘ramay, oldiga bo‘yin egib bormay, astoydil tayyorgarlik ko‘rib imtihon topshirishi, “muhimi – oxiriga qadar bo‘yin egmadim. Demak ... MUMKIN EKAN!” [1, 59] degan xulosaga keladi. Bu nutq tarkibidagi birinchi shaxs egalik qo‘shimchasi (egmadim)ni olib tashlasak, muallif E.A’zamga xos nutq ekanligi ayon bo‘ladi. Shuni olmaganimizda ham asarda bosh harflar bilan yozilgan, ta’kidlangan “MUMKIN EKAN!” iborasi bevosita muallifga tegishli ekanligi aniq bo‘ladi. Shuningdek, Asqarning Raxshonaga qarata aytgan “Mayli, haqiqatning shunday qattiq-quruq, lekin zinhor-bazinhor ochiq bo‘lgani yaxshi” degan iqrori ham aynan Erkin A’zam tilidan aytilayotgandek tuyiladi. “Adabiyotning asosi, sarchashmasi – So‘z. Ifoda shakllari esa turlicha. Ular goho bir-biriga shu qadar qorishib ketadiki, tafovutli jihatlarni topolmay ham qolasiz” [1, 59]. Muallif hiroyachi Asqar tilidan aytilgan mana shu ikkita so‘z bilan o‘zining qisqa, lo‘nda uslubini namoyon eta olgan. Ya’ni fikrini o‘nta gapdan ko‘ra bitta jumlada ifodalab bera olgan.

“Otoyining tug‘ilgan yili” qissasidagi o‘jar, qaysarlik tabiatiga ega Asqar obrazi E. A’zamning hikoyalaridagi shu xildagi qahramonlaridan olingan bo‘lib, ularning xislatlarini o‘zida mujassamlashtirgan. Bizningcha, bu obrazni o‘sha davr tanqidchiligi an’analaridan bo‘lgan qahramonning kurashchan yoki kurashchan emasligiga qarab baholamaslik kerak. To‘g‘ri, atrofdagi voqeliklarga bo‘lgan munosabati uni shunday o‘rinda turgandek ko‘rsatadi. Ammo Asqar ijtimoiy muhitni o‘zgartiraman, unga qarshi kurashaman, deb maqsad qilmaydi. Bir o‘zining bunga kuchi, imkoni yetmasligini ham yaxshi biladi. Faqat u ko‘rib-bilib turgan, jamiyatdagi tobora ildiz otib borayotgan loqaydlilik, xushomadgo‘ylik, soxtagarchilik kabi illatlar girdobidan o‘zini yiroq tutadi. Mana shu jihati uni atrofdagilardan ajratib turadi. Uning an’anaviy, bir xil tuzilishdagi inson emasligi, o‘ziga xos xarakter egasi ekanligi adabiyotimizdagi yangi ko‘rinishdagi obrazning namunasi tarzida ifodalaydi. Umuman, Asqar Shodibek o‘g‘lini faqat chapani, shartaki, beandisha emas, balki o‘z

davri muhiti bilan murosasiz, ma'naviy-axloqiy qarashlari, e'tiqodiga sodiq turgan obraz sifatida baholash mumkin. Erkin A'zam ijodidagi bu qahramonlar adibning mavjud ijtimoiy muhitga bo'lgan munosabatini, atrofidagi loqaydlik, ma'naviyatsizlik, soxtagarchilik kabi illatlarga nisbatan noroziligi, insonni ruhan erkin va ozod bo'lishi lozimligi singari qarashlari hosilasi sifatida izohlash kerak.

Adibning ijodida bir-biriga yaqin, o'xshash turli qiyofadosh xarakterlar, bu xarakterlarga berilgan xarakteristikalarda, kasb-kori, yurish-turishida, kiyinishi, o'y-xayollari, gapirish manerasi, dunyoqarashi, didi, voqelikka munosabatida ko'plab yaqinlik, o'xshashlik, qalb va qiyofadoshlik belgilari kuzatiladi. "Jannat o'zi qaydadir" qissasidagi Domla ham "Suv yoqalab"dagi Bolta Mardon ham asr boshlaridagi adabiyotimiz uchun butunlay yangi va bir oz murakkab xarakterlarga ega obrazlardir. Har ikkala qahramon ham mavjud va hayotiy kishilar obrazi sifatida o'z yutuq va kamchiliklari, orzu armonlari, gunohu savoblari, hayotiy maqsad va intilishlari bilan tasvirlanadi. Har ikki qissada ham voqeabandlik muhim o'rin tutmaydi, balki birgina epizodik voqeaning avj va dramatik nuqtasi tahlil qilinadi. Bolta Mardon umrining oxirgi kunlari qaqroq tomorqasini sug'orish uchun suv yoqalaydi, Domla esa Amerikaga ko'chib ketish vasvasasi va g'alvalari bilan hayotining so'nggi kunlarini yashaydi. Bunda asar yaratilgan davrdagi mavjud tuzumdagi o'zgarishlar o'zining bevosita ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Aynan, mustaqillikning ilk o'n yilliklarida sinov, tarixiy burilish davri bo'ldi. Umri yolg'on g'oyalarga xizmat qilish uchun o'tganini anglab yetgan Domla uchun Amerika vasvasasi yana bir adashish vaqti bo'ldi. Ammo asar so'nggida ruhiy-psixologik holatlarni boshidan kechirgani o'tilgan hayot yo'lining sarhisobi uni o'zligiga qaytardi: u Jiydalida qolishga qaror qiladi. Jiydali shunchaki tug'ilib o'sgan makon nomi emas, balki o'zlikka, asliyatga qaytishning ramzi. Bolta Mardon qismatida xuddi shunaqa o'xshashni tut daraxti misolida ko'rish mumkin.

Shuningdek, shu kabi jihatlar "Javob" qissasidagi Nuriddin Elchiev va "Bayramdan boshqa kunlar"dagi Bakir obrazlaridagi xarakter jihatdan nihoyatda yaqinligi bilan ahamiyatlidir. Bakir yillar o'tib, Nuriddin Elchievga aylanadigandek zamon ortga qaytsa, Nuriddin Elchiev Bakirga aylanadigandek go'yo. Bunday mulohazaga borishga Nuriddin Elchievdagi kamtarinu kamsuqumlik va Bakir tabiatidagi bo'sh-bayovlik, soddalik sabab bo'ladi.

Erkin A'zam qahramonlari qalbi uyg'oq, bezovta, tinib-tinchimas oddiy odamlardir. Chunki asarlarida o'zi ko'rgan, bilgan, tanigan, kuzatgan odamlarini tasvirlaydi. Ular soddaligi, samimiyligi, to'poriligi, qolipga tushmaydigan xatti-harakatlari, gap-so'zlaribilan ajralib turadi. Insonni insonday tasvirlash, uni bor bo'yi

bilan kitobxonga ko'rsatish va bunga ishontira olish Erkin A'zam uslubining bosh fazilati, ustunidir.

XULOSA

Adib qissalarida turli toifalarga mansub odamlar qatnashadi. Uning maqsadi, matlabi, orzu-jihati o'ziga xos tarzda tasvirlanadi.

Xulosa qilish mumkinki, Erkin A'zam o'zbek adabiyotida birinchilardan bo'lib muallif nutqi bayoniga qahramon ovozi olib kirdi, uning so'zlarini qo'lladi. Ayni chog'da, bu chatishuv bayon ohangini nutq manerasini, ohang yo'nalishini bir tizimga solib, yozuvchi uslubining orginalligini belgiladi. Shuningdek, badiiy asarda nuqtai nazar xarakter yaratishda o'z mujassamini topadi.

REFERENCES

1. A'zam E. Kechikayotgan odam. Qissalar. – Toshkent: Sharq, 2002.
2. A'zam E. Ertalabki xayollar. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
3. Solijonov Y. XX asarning 80-90- yillari o'zbek nasrida badiiy nutq proetikasi. Filol.fanl.d-ri dis-si. – Toshkent, 2002.
4. Tolstoy L. Ob isskusstve i literature. T. I. – M., 1958.
5. Umurov H. "Badiiy psixologizm va hozirgi o'zbek romanchiligi". – Toshkent: Fan, 1983.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh jildli. Uchinchi jild – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007.
7. Mo'minov, S., Hoshimova, F., Mo'minov Sh. "Temur tuzuklari"da so'z qudrati haqida. Zamonaviy uslubshunoslikning dolzarb mammolari. – Farg'ona, 2017.
8. Muminov, S., Exsonova, M. (2021). Linguapoetic features of English derivations in literary text. Mejdunarodniy jurnal yazika, obrazovaniya, perevoda, 4(2), 90-67.
9. Umarjonov, S.S. (2021). Ijtimoiy – gumanitar fanlarni o'qitishda Fahriddin Roziyning ontologik qarashlarining o'rni va ahamiyat. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(9), 1029-1038.
10. Umarjonov, S.S., Safarov, M.K. (2021). Fahriddin Roziyning "Latoif ul-g'iyosiyot" qo'lyozma asarida aql va e'tiqod masalasining qo'yilishi va uning diniy-falsafiy germeneytik tahlili. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1058-1068.
11. Safarov, M.K., Umarjonov, S.S. (2021). Abu Bakr ar-Roziy etikasida befoyda o'y surish va ochko'zlik muhokamasi. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1045-1049.

KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISHDA RIVOJLANGAN DAVLATLAR TAJRIBASI

Shaxriyorov Hamidulla Shuxrat o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
magistranti
e-mail: shaxriyorovhamidulla@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada korrupsiya, korrupsiyaga qarshi kurashish tushunchasi, korrupsiyaga oid jinoyatlar uchun rivojlangan xorijiy mamlakatlarda javobgarlik masalalari va korrupsiyani oldini olish bo'yicha ularning tajribasi tahlil qilingan. Xususan, xorijiy davlatlardan Singapur, Malayziya, Yangi Zelandiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Germaniya, Buyuk Britaniya, AQSh, Gruzziya, Ispaniya va boshqa bir qator davlatlarning qonunchilik hujjatlari o'rganilib, tahlil qilindi. Tadqiqot ishimizda korrupsiyaga oid jinoyatlar uchun javobgarlik masalalari yuzasidan boshqa davlatlarning tajribasi asosida amaliy taklif va ilmiy xulosalar berildi.

Kalit so'zlar: korrupsiya, korrupsiyaviy jinoyatlar, korrupsiyaga qarshi kurashish, hokimiyatni suiiste'mol qilish, poraxo'rlik, mansabdorlik jinoyatlari.

ПРОДВИНУТЫЙ В БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ ОПЫТ СТРАН

Шахриёров Хамидулла Шухрат угли,
магистрант Ташкентского государственного
юридического университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализированы коррупция, понятие противодействия коррупции, вопросы ответственности за коррупционные преступления в развитых зарубежных странах и их опыт по предупреждению коррупции. В частности, из зарубежных стран изучены и проанализированы законодательные акты Сингапура, Малайзии, Новой Зеландии, Китая, Южной Кореи, Германии, Великобритании, США, Грузии, Испании и ряда других стран. В нашей исследовательской работе даны практические предложения и научные выводы по вопросам ответственности за коррупционные преступления на основе опыта других государств.

Ключевые слова: коррупция, коррупционные преступления, противодействие коррупции, злоупотребление властью, взяточничество, должностные преступления.

DEVELOPED IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION COUNTRIES EXPERIENCE

Shakhriyrov Hamidulla Shukhrat ugli,

master student of Tashkent State

University of law

ABSTRACT

This article analyzes corruption, the concept of countering corruption, issues of responsibility for corruption crimes in developed foreign countries and their experience in preventing corruption. In particular, legislative acts of Singapore, Malaysia, New Zealand, China, South Korea, Germany, Great Britain, USA, Georgia, Spain and a number of other countries were studied and analyzed from foreign countries. Our research work provides practical suggestions and scientific conclusions on the issues of responsibility for corruption crimes based on the experience of other states.

Keywords: corruption, corruption crimes, anti-corruption, abuse of power, bribery, official crimes.

KIRISH

Bugungi kunda jahon hamjamiyati oldida korrupsiya davlatlar rivojlanishiga, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy yuksalishiga to'sqinlik qilayotgan salbiy illat sifatida paydo bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev ta'kidlaganidek, "Korrupsiyaning oldini olmasak, haqiqiy ishbilarmonlik va investisiya muhitini yaratib bo'lmaydi, umuman, jamiyatning birorta tarmog'i rivojlanmaydi"[1]. Haqiqatdan ham, korrupsiyaviy jinoyatlar davlatning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, shuningdek xalqning davlat organlariga nisbatan ishonchini susaytiradi [2].

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan ilk kunlardan boshlab korrupsiyaga qarshi kurashish faoliyatiga yetarli darajada e'tibor berilmasdan, asosan, davlatning bir qator asosiy shartnomalarga qo'shilishi bilan harakterlanib, korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan samarali mexanizmlarni yaratish, rivojlangan davlatlarning korrupsiyaga qarshi kurashish yo'lidagi tajribasini o'rganish, ularni amaliyotga tadqiq qilish, korrupsiyaga qarshi kurashish faoliyatini qonuniy tartibga solish masalalariga oid zarur chora-tadbirlar ko'rilmadi.

Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylangan ilk kunlardan korruptsiyaga qarshi kurashish sohasida bir qator Qonun va qonunosti hujjatlar qabul qildi. Jumladan, 2017-yilning 3-yanvarida "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi 419-sonli qonun qabul qilindi. Mazkur qonun korruptsiyaga qarshi kurashishda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi va korruptsiyaga qarshi kurashish faoliyati tartibga solinib, korruptsiyaga qarshi kurashishning qonuniy asosi yaratildi. Mazkur qonunning 3-moddasida korruptsiya tushunchasiga ta'rif berilgan. Unga ko'ra, korruptsiya – shaxsning o'z mansab yoki xizmat mavqeyidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o'zga shaxslarning manfaatlarini ko'zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foidalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etishdir [3].

Qonunning samarali ijrosini ta'minlash, jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarida korruptsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlarni o'z vaqtida va sifatli amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-maydagi PF-5729-son Farmoni bilan "2019-2020 yillarda korruptsiyaga qarshi kurashish davlat dasturi" hamda korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasining yangilangan tarkibi tasdiqlanib, uning asosiy vazifalari belgilab berildi [4]. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-iyundagi "O'zbekiston Respublikasida korruptsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 6013-sonli Farmoni qabul qilindi [5] va ushbu Farmonda ham korruptsiyaga qarshi kurashishning ustuvor vazifalari belgilab berildi.

Amalga oshirilgan islohotlar korruptsiyaviy jinoyatlarning sodir etilish dinamikasiga muayyan darajada ta'sir qildi. Jumladan, 2020-yilda korruptsiyaviy jinoyatlar bo'yicha jami 1723 nafar, shundan 9 nafar respublika darajasidagi, 45 nafar viloyat darajasidagi, 1669 nafar tuman va shahar darajasidagi mansabdor shaxslar jinoiy javobgarlikka tortilib, korruptsiya oqibatida yetkazilgan 500 mlrd so'mlik moddiy zararining 71 foizi yoki 355 mlrd so'mi aybdorlardan tergov davomida undirilgan bo'lsa, 2021-yilning 6 oyi mobaynida 2544 nafar mansabdor shaxsga nisbatan korruptsiya holatlari bilan bog'liq bo'lgan 1676 ta jinoyat ishlari tergov qilinib, sudlarga yuborilgan [6].

Amaldagi qonunchilikda korruptsiyaviy jinoyatlarga oid bir qator tushunchalarga nisbatan normativ-huquqiy ta'riflarning mavjud emasligi, korruptsiyaviy qilmishlarning jinoyat qonunchiligi bilan lozim darajada qamrab olinmaganligi kabi muammolarning mavjudligi korruptsiyaga qarshi kurashishdan

ko'zlangan natijaga erishish va bu borada O'zbekistonning xalqaro reytinglardagi o'rnini yanada yaxshilashga to'siq bo'lmoqda.

Jinoyat qonunchiligimizdagi korrupsiyaga oid normalarni tanqidiy jihatdan qayta ko'rib chiqish, mazkur jinoyatlar elementlarining kompleksligi, maqsadga muvofiqligi, sohaga oid xalqaro standartlar hamda ilg'or xorijiy tajribaning milliy qonunchilikka yetarli darajada joriy etilganligi kabi masalalarni ilmiy jihatdan tadqiq qilish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zero, korrupsiyaga oid samarali jinoyat qonunchiligini yaratish asoslantirilgan va ilmiy xulosalar asosida tashkil etilganidagina kutilgan samarani beradi.

MATERIAL VA METODLAR

Mazkur maqola tahliliy tadqiqot sifatida qonun hujjatlari va ilmiy-nazariy manbalar tahlilini o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada sohaga oid ilmiy tushunchalar, nazariyotchi olimlarning qarashlari, korrupsiyaga qarshi kurashishda rivojlangan davlatlarning tajribalari tahlil qilingan. Maqola mavzuga oid tushunchalarni o'rganishdan boshlangan hamda korrupsiyaga qarshi kurashda rivojlangan davlatlarning tajribalari tahlil qilinib, ularning tajribasini bizning qonunchiligimizga joriy qilishga oid xulosalar bilan yakunlangan.

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda tizimli hamda qiyosiy-huquqiy tahlil qilish, shuningdek, induksiya, deduksiya, analiz, sintez, tarixiy-huquqiy va statistik ma'lumotlar tahlili kabi usullardan foydalanilgan. O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan jinoyatchilikka qarshi kurash, sud-huquq islohotlari, jinoyat qonunchiligini takomillashtirishga oid tahlillar tadqiqot ishining metodologik asosini tashkil etadi.

TADQIQOT NATIJALARI

Korrupsiyaga qarshi kurashda xalqaro institutlar ichida Birlashgan Millatlar tashkiloti muhim rol o'ynaydi. BMT tomonidan qabul qilingan korrupsiyaga qarshi kurashga yo'naltirilgan hujjatlar ichida 2003-yil dekabr oyida qabul qilingan Korrupsiyaga qarshi Konvensiyasi katta ahamiyat kasb etadi [7]. O'zbekiston Respublikasi 2008-yil 7-iyuldagi qonun bilan mazkur Konvensiyaga qo'shilgan. Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha nafaqat BMT, balki Yevropa Ittifoqi, Jahon banki, Transperensy International xalqaro nohukumat tashkiloti, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti, Butunjahon bojxona tashkiloti ham korrupsiyaga qarshi kurash bo'yicha o'zlarining faoliyatida alohida e'tibor berib kelmoqda. Ushbu tashkilotlar tomonidan korrupsiyaning oldini olish, unga qarshi kurashda hamkorlik

qilish va boshqa davlatlarni, xalqaro biznes tashkilotlarini korrupsiyaga qarshi kurashga jalb qilishga qaratilgan qator xalqaro hujjatlar qabul qilingan.

Hozirda rivojlangan mamlakatlarda ham korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarni uchratish mumkin, lekin ular doimiy ravishda korrupsiya bilan qarshi kurashib keladi va korrupsiya darajasi kamligi bo'yicha jahon reytingida yuqori o'rinlarda turadi, Jumladan, Transperensy International xalqaro nohukumat tashkilotining 2020-yildagi statistik ma'lumotlariga ko'ra, korrupsiya darajasi past mamlakatlar reytingida Yangi Zelandiya 1, Daniya 2, Finlandiya, Singapur, Shvitsiya 3-o'rinni egallagan bo'lsa, Markaziy Osiyo davlatlaridan Qozog'iston 94, Qirg'ziston 124, O'zbekiston 146-o'rinni egallagan [7]. Hech bir davlat korrupsiyadan, uning zararli oqibatlaridan mutlaq himoya qilinmagan. Shu sababli har bir davlat qonunlarida korrupsiyaga qarshi kurash eng dolzarb masalalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Xususan, Xitoy Jinoyat kodeksining 382-moddasiga ko'ra davlat xizmatchilarining o'z mansab imtiyozlaridan foydalangan holda davlat mulkini o'zlashtirib olishi, o'g'irlashi, firibgarlik yo'li bilan olishi yoki boshqacha tarzda o'zlashtirishi korrupsiya deb hisoblanadi. Shuningdek, davlat organlari, davlat korxonalari, korxonalar, tashkilotlar, xalq birlashmalari davlat mulkini boshqarish va xo'jalik yuritish ishonib topshirilgan shaxslarning o'z xizmat afzalliklaridan foydalangan holda o'zlashtirib olishi, o'g'irlashi, aldash yo'li bilan davlat mulkini boshqa yo'llar bilan noqonuniy egallab olishi ham korrupsiya sifatida baholanishi belgilangan. Korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning og'ir-yengilligiga qarab javobgarlik belgilangan bo'lib, 100 ming yuandan ortiq miqdordagi yakka tartibdagi korrupsiya uchun o'n yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanishi, agar mol-mulki musodara qilingan holda yoki unsiz yillar yoki muddatsiz ozodlikdan mahrum qilish, jazoni o'ta og'irlashtiruvchi holatlarda – o'lim jazosi va mol-mulki musodara qilish belgilangan. Bundan tashqari Xitoy qonunchiligiga ko'ra, mol-mulk yoki xarajati uning qonuniy daromadidan oshib ketgan har qanday davlat amaldoriga, farq juda katta bo'lgan taqdirda, o'z mulkning manbalarini tushuntirish majburiyati yuklanadi. Agar u manbalar qonuniy ekanligini isbotlay olmasa, uning qonuniy daromadidan oshadigan qismi noqonuniy boylik deb hisoblanadi. Har qanday davlat amaldori Xitoy tashqarisidagi bankda saqlanuvchi o'z mablag'lari haqida tegishli tartibda davlatga xabar qilishi shart [8]. Bizning fikrimizcha, Xitoy qonunchiligida korrupsiyaga qarshi kurashda yaxshi amaliyot yo'lga qoyilgan bo'lib, bunda mansabdor shaxslarning mol-mulki deklaratsiya qilinib, ortiqcha qismi qayerdan kelganligini asosli ma'lumotlar bilan isbotlay olmasa,

korruptsiya sifatida baholanadi va mansabdor shaxsning javobgarlikka tortilishiga asos bo'ladi.

Germaniya huquqshunoslarining fikriga ko'ra, mansabdorlik jinoyatlari nafaqat sub'ekt – mansabdor shaxsning belgisi bo'yicha, balki himoya qilinadigan ob'ekt – davlat apparati normal amal qilishi bo'yicha ham birlashtirilgan. "Basharti shaxs: a) amaldor yoki sudya hisoblanadigan; b) boshqa ommaviy-huquqiy xizmat munosabatlarida bo'lsa; v) ommaviy boshqaruv vazifalarini qaysidir hokimiyat organida yoxud boshqa muassasada yo uning topshirig'iga ko'ra amalga oshirishga da'vat etilgan bo'lsa, u mansabdor shaxs hisoblanadi". Bundan tashqari, "bevosita ommaviy xizmat qilishga da'vat etilgan", ya'ni "mansabdor shaxsning o'zi bo'lmasada, hokimiyatning qaysidir organida ommaviy boshqaruv vazifalarini amalga oshirayotgan yoki bunday vazifalarni amalga oshiruvchi muassasa yoxud birlashmada band bo'lgan xodim mansabdorlik jinoyatlarining sub'ekti hisoblanadi" [9]. Germaniya Federativ Respublikasi Jinoyat kodeksining 332-moddasiga ko'ra korruptsiya bilan bog'liq jinoyatlar uchun olti oydan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi belgilangan [10]. Demak, Germaniya qonunchiligida korruptsiya uchun tayinlanadigan jazo uncha og'ir bolmasada, lekin ushbu jinoyatning sub'ekti faqatgina mansabdor shaxs emas, balki davlat organlarining har bir xodimi ham bo'lishi mumkin va ular bir xil javobgarlikka tortiladi.

Ispaniya Jinoyat kodeksi esa, poraxo'rlik jinoyatini pora evaziga amalga oshirilgan xatti-harakatlarning qonuniy yoki noqonuniyligiga ko'ra ikki turga ajratadi. Kodeksning 419-moddasiga ko'ra, mansabdor shaxs yoki davlat xizmatchisining o'z xizmat majburiyatlarini buzish yoki bajarmasligi evaziga o'zi yoki uchinchi shaxslar foydasini ko'zlab, sovg'a, mukofot yoki har qanday ko'rinishdagi taqdirlashni qabul qilishi, so'rashi yoki qabul qilishga rozilik bildirishi uchun jinoiy javobgarlik belgilangan bo'lib, uch yildan olti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi, shuningdek, davlat xizmati bilan shug'ullanishni alohida taqiqlash va sodir etgan qilmishi uchun yetti yildan o'n ikki yilgacha muddatga mansabdor bo'lish taqiqlanadi. Kodeksning 420-moddasi shunday xatti-harakat yoki harakatsizliklarni o'z majburiyatlarini buzmaganda sodir etish uchun jinoiy javobgarlikni nazarda tutadi [11]. Ispaniya qonunchiligida shuni ko'rishimiz mumkinki, agar davlat organi xodimlari korruptsiya bilan bog'liq jinoyatni sodir qilsa, u faqatgina jinoiy javobgarlikka tortilib qolmasdan muayyan muddatga davlat xizmatida ishlashi taqiqlanadi. Bu korruptsiyaga qarshi kurashishning o'ziga xos yo'li hisoblanib, korruptsiyani oldini olishga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Janubiy Koreya Jinoyat kodeksining 129-moddasi pora olishdan tashqari, pora so'rash va pora olishga va'da berish uchun ham javobgarlikni belgilaydi. E'tiborga molik jihati shundaki, mazkur davlat jinoyat qonunchiligi nafaqat pora berish yoki pora berishni va'da qilishni, balki shaxsning pora berish haqida o'z xohishini namoyon qilganligi holatini ham jazoga sazovor qilmish sifatida baholaydi [12]. Janubiy Koreyada korrupsiyaga qarshi jinoyatlar uchun jazo tayinlashning bu usuli samarali hisoblanib, bunda nafaqat jinoyatni sodir qilgan shaxs, balki pora olish yoki berish haqida o'z xohishini aytgan shaxs ham jinoyat sub'ekti bo'ladi va javobgarlikka tortiladi.

AQSh va Buyuk Britaniya jinoyat qonuniga binoan, ommaviy tashkilotlarning xizmatchilari – mansabdor shaxslar ham, boshqa xodimlar ham pora olganlik uchun javobgarlikka tortilishi mumkin.

AQSh, Buyuk Britaniya jinoyat qonunlaridan farqli o'laroq, Italiya, Fransiya va GFRda xizmatchini pora evaziga og'dirishning oldini olishga qaratilgan huquqiy choralar ancha barqarordir. Fransiyada 1992-yilgacha aybdorlar 1810-yilgi JKning 177-183-moddalari bilan javobgarlikka tortib kelingan; Italiyaning 1930-yilgi Jinoyat kodeksiga mansabdorlik jinoyatlariga doir jiddiy o'zgartirishlar faqat 1990-yil kiritilgan [13].

Buyuk Britaniya statut huquqida poraxo'rlik uchun javobgarlik 1889, 1906, 1916 va 1925-yilgi qonunlar bilan o'rnatilgan, shuningdek sud presedentlari bilan tartibga solingan. Bu Angliyaning korrupsiyaga qarshi qonun hujjatlari dinamik xususiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Mufassal, ba'zan haddan ortiq detallashtirilgan ta'riflar, umumiy sanksiyalar bilan bir xil maxsus normalar tuzish yoki tasniflangan (imtiyozli) tarkiblarni (masalan, choychaqa berish va olish uchun javobgarlik moddasini) zaruratsiz kiritish AQSh korrupsiyaga qarshi qonunchiligining o'ziga xos xususiyatlaridir.

AQSh kodekslarining "Jinoyatlar va jinoiy ish yuritish" deya nomlangan 18-bobi 201-moddasi mansabdor shaxslar yoki guvohlarning poraxo'rliigi uchun jinoiy javobgarlikni belgilaydi. Unga binoan, pora olish va berishdan tashqari, pora taklif qilish, va'da qilish, pora so'rash va porani olishga rozilik bildirish ham jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi [14]. Janubiy Koreyada bo'lgani kabi AQShda ham korrupsiya jinoyati haqida o'z xohishini bildirganlik uchun ham javobgarlik belgilangan. Demak, ushbu yo'l ham samarali hisoblanib, korrupsiyani oldini olishga ma'lum miqdorda o'z hissasini qo'shadi.

Irlandiyaning 2018-yildagi "Jinoiy Odil sudlov (korrupsiyaviy huquqbuzarliklar) to'g'risida"gi aktiga muvofiq, aktiv poraxo'rlik porani taqdim etish,

taklif qilish yoki taqdim etishga rozilik bildirish kabi harakatlarni qamrab olsa, passiv poraxo'rlik deganda porani qabul qilish, so'rash yoki qabul qilishga rozilik bildirish tushuniladi. Mazkur hujjat porani nafaqat shaxsning o'zi, balki uchunchi shaxslar foydasini ko'zlab olish yoki berish uchun ham jinoiy javobgarlikni belgilaydi [15]. Demak, Irlandiya qonunchiligida korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning ikki turi mavjud bo'lib, aktiv va passiv poraxo'rlikka bo'linadi. Korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning bu kabi turlarga bo'linishi nafaqat pora olish yoki berishni, balki unga rozilik bildirishning o'zi bu jinoyatni sodir qilganlikdan dalolat beradi.

Pora evaziga amalga oshirilgan harakat yoki harakatsizlikning qonunniyligi yoki qonunga zidligiga ko'ra ajratilishini boshqa davlatlar jinoyat qonunchiligida ham ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Litva Jinoyat kodeksining 225-moddasida qonunga zid harakatlarni bajarish orqali pora olish ko'rinishidagi jinoyat uchun og'irroq javobgarlikni nazarda tutadi. Litva jinoyat qonunchiligi poraning miqdori ko'p miqdorni tashkil qilganligi holatlari uchun og'irlashtiruvchi qismlar bilan javobgarlikka tortish to'g'risidagi normalarni belgilaydi [16]. Litva qonunchiligida boshqa davlatlarga qaraganda korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar uchun og'irroq javobgarlik belgilangan bo'lib, unda poraning miqdori alohida ahamiyat kasb etadi. Bu esa jazoning og'ir yoki yengilroq tayinlashga asos bo'ladi va jazoning adolatliligi prinsiplariga rioya qilishga sabab bo'ladi.

Korrupsiya darajasi eng past davlatlar reytingining yuqori o'rinlarida turgan davlatlardan biri Singapur hisoblanadi. "Korrupsiyaning oldini olish to'g'risida"gi Qonunning 5-moddasiga asosan o'zi yoki boshqa shaxs tomonidan yoki ular bilan birgalikda har qanday shaxs – o'zi yoki boshqa shaxs uchun pora so'rash yoki olish yoki olishga rozilik berish yoki har qanday shaxsga yoki uning manfaati uchun pora berish, va'da qilish yoki taklif qilish huquqbuzarlikda aybdor bo'ladi va sudlanganda 100 000 dollardan ortiq bo'lmagan jarimaga tortiladi yoki 5 yildan ortiq bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilinadi [17]. Shuningdek ushbu Qonunda parlament a'zosining va davlat organi a'zosining korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlari uchun alohida javobgarlik belgilanganligi bilan ham ahamiyatlidir. Singapur qonunchiligida poraxo'rlik jinoyatlari pora evaziga amalga oshiriladigan harakatlarning aniq ro'yxatini belgilash orqali chegaralab qo'yilgan. Xuddi shunday normani Malayziyaning 2009-yildagi korrupsiyaga qarshi kurashish komissiyasi to'g'risidagi Qonunida ham ko'rishimiz mumkin [18]. Bundan tashqari, mazkur qonun pora olish va berishdan tashqari pora so'rash, qabul qilish yoki qabul qilishga va'da berish, shuningdek, pora berishni va'da qilish yoki pora taklif qilganlik uchun ham javobgarlik nazarda tutilgan. Demak, Singapur va Malayziya qonunchiligida

korruptsiya bilan bog'liq jinoyatlarning ro'yxati aniq belgilab qo'yilgan bo'lib, bunda ushbu jinoyatlarni sodir qilgan shaxslarni javobgarlikka tortishda qiyinchiliklarning oldi olinadi va shu turdagi jinoyatlarning hisobi yuritilib borilib, unga qarshi kurashda chora-tadbirlar belgilab olishda o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatib boradi.

Shuningdek, Malayziyaning 1997-yildagi korruptsiyaga qarshi Qonunining 32-moddasida belgilanishicha, prokuror har qanday davlat xizmatchisi o'zining amaldagi va ilgari egallab turgan lavozimiga ko'ra ega bo'lishi mumkin bo'lgan darajadan ortiqcha bo'lgan har qanday mulkka egalik qilayotganligi yoki shunday mulkni boshqarayotganligi haqida asosli gumonga ega bo'lsa, o'z yozma ko'rsatmasi orqali ushbu mulkning manbasini ko'rsatishni talab qilishi mumkin va davlat xizmatchisi bunday manbani qoniqarli ravishda isbotlab bera olmagan taqdirda jinoyat sodir etishda aybdor deb topiladi. Malayziya qonunchiligiga davlat xizmatchilarining mol-mulkini deklaratsiya qilish tizimining yaratilganligi korruptsiyaning oldini olishdagi eng samarali mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Litva Jinoyat kodeksi 189¹-moddasiga muvofiq, eng kam ish haqining 500 baravaridan oshadigan mol-mulkka mazkur mulkning qonuniy manbadan olinishi mumkin emasligini bilgan yoki bilishi mumkin bo'lgani holda mulk huquqi asosida egalik qilayotgan shaxs noqonuniy boyish uchun jinoiy javobgarlikka tortiladi [19]. Ushbu mamlakat qonunchiligida noqonuniy boyish jinoyatiga oid rag'batlantiruvchi norma ham mavjud bo'lib, unga ko'ra, yuqoridagicha mol-mulkni uchinchi shaxsdan qabul qilib olgan shaxs huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan ushbu mol-mulkning qonuniyligi yuzasidan tekshiruv boshlanganiga qadar uning shubhali manbadan olinganligi haqida o'z ixtiyori bilan murojaat qilgan taqdirda jinoiy javobgarlikdan ozod etiladi. E'tiborga molik tomoni shundaki, Litva qonunchiligi nafaqat mansabdor shaxslarning noqonuniy boylik orttirishi, balki har qanday shaxsning noqonuniy boyishi holatini jinoyat sifatida e'tirof etadi.

Korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha Gruziya tajribasiga qaraydigan bo'lsak, Gruziya Respublikasi Jinoyat kodeksining 164¹-moddasida saylovchilarning poraxo'rliги uchun javobgarlik belgilangan bo'lib, saylov maqsadlarida to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita shaklda amalga oshiriladigan: taklif, va'da, pul o'tkazish, qimmatli qog'ozlar (shu jumladan moliyaviy vositalar), boshqa mol-mulk, mulkiy huquqlar, taklif, xizmatlar ko'rsatish yoki boshqa har qanday boshqa narsalarni taqdim etish va'dasi, imtiyozlar yoki xizmatlar yoki qonun hujjatlarida belgilangan cheklovlarni chetlab o'tish maqsadida qasddan shunday olish yoxud xayoliy, soxta yoki boshqa bitimlar tuzilganda jarima jazosi yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Ushbu Kodeksning 338-moddasida pora olish uchun

javobgarlik belgilangan bo'lib, mansabdor shaxslar yoki ularga tenglashtirilgan shaxslar tomonidan to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita pul, qimmatli qog'ozlar, boshqa mol-mulk, mulkiy manfaat yoki boshqa qonunga xilof foyda olish yoki talab qilish, shuningdek o'z foydasiga yoki boshqa shaxslar foydasiga takliflar yoki va'dalar olish, ushbu mansabdor shaxslar yoki ularga tenglashtirilgan shaxslar tomonidan pora beruvchi yoki boshqa shaxs foydasiga biron-bir xatti-harakatni amalga oshirish yoki amalga oshirishdan tiyilish yoxud shu kabi maqsadlarga erishish uchun ularning mansab vakolatlaridan foydalanganda olti yildan to'qqiz yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi. Ushbu moddaning ikkinchi va uchinchi qismlarida og'irlashtiruvchi holatlar uchun javobgarlik belgilanib, yeti yildan o'n besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi [20]. Bundan tashqari Gruziya Jinoyat kodeksida bora berish, so'rov o'tkazilayotgan shaxsga, guvohga, jabrlanuvchiga, ekspert yoki tarjimonga pora berish, kasbiy sport musobaqalari yoki tijorat ko'ngilocharlari ishtirokchilariga yoki tashkilotlariga pora berish uchun ham javobgarlik belgilangan. E'tiborli tomoni shundaki, Gruziya jinoyat qonunchiligi mavqeni suiiste'mol qilishga qaratilgan harakatlar sodir etilganda mazkur harakatlar natijasida ta'sir ko'rsatishga erishilgan-erishilmaganligi yoki ko'rsatilgan ta'sirning ko'zlangan natijaga olib kelgan-kelmaganligidan qat'i nazar bunday qilmishni tugallangan jinoyat sifatida baholaydi.

Daniya, Finlandiya, Shvesiya, Yangi Zelandiya, Kanada, Norvegiya, ham korrupsiyalashmaganligi jihatdan yuqori o'rinlarda turadigan davlatlar sanaladi [0]. Bu mamlakatlarda korrupsiya hukumat tomonidan milliy xavfsizlik masalasi, ichki va tashqi xavfsizlikka tahdid soluvchi omil sifatida baholanadi.

Xalqaro Transparensy International tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra korrupsiya darajasi eng past bo'lgan davlatlardan biri bu – Yangi Zelandiyadir. Mazkur davlat korrupsiya darajasi eng past bo'lgan davlatlar reytingida yuqori o'rinlarni egallab keladi. Korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar uchun javobgarlik masalasida Yangi Zelandiya tajribasiga qaraydigan bo'lsak, 1961-yilda qabul qilingan Jinoyatlar aktining oltinchi bo'limi “Qonun va odil sudlovni amalga oshirishga ta'sir qiluvchi jinoyatlar” deb nomlanib, mazkur bo'limda poraxo'rlik va korrupsiya uchun javobgarlik ham belgilangan [21]. E'tiborli jihati shundaki, mazkur bo'limda har bir davlat amaldorining korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlari uchun javobgarlikka tortish alohida qilib ajratilgan. Xususan, Aktning 100-bandida sudyalar va sud xodimlarining poraxo'rligi, 101-bandida sud xodimiga pora berish, 102-bandida vazirlarning poraxo'rligi, 103-bandida parlament deputatining korrupsiyasi va poraxo'rligi, 104-bandida huquqni muhofaza qilish organi xodimining

korruptsiyasi va poraxo'rliqi, 105-bandida mansabdor shaxsning poraxo'rliqi, 105C-bandida chet ellik davlat amaldoriga pora berish, 105D-bandida Yangi Zelandiyadan tashqarida xorijiy davlat amaldorining poraxo'rliqi, 105E-bandida xorijiy davlat amaldorlarining korruptsiyasi uchun javobgarlik belgilangan. Yuqorida sanab o'tilgan jinoyatlarda nafaqat pora olganlik, balki pora berish va pora berishga dalolatchilik qilganlik uchun ham javobgarlik belgilangan. Demak, Yangi Zelandiyada har bir mansabdor shaxsning korruptsiya bilan bog'liq jinoyatlari uchun alohida javobgarlikning belgilanishi ularning jamiyatdagi o'rni, yuklatilgan vazifaning ahamiyati bilan bog'liq deyishimiz mumkin. Korruptsiyaga qarshi kurashda bu usul juda samarali hisoblanib har bir mansabdor shaxsning mas'uliyatini oshiradi.

Korruptsiyaga qarshi kurashda Finlandiya tajribasi diqqatga sazovor. Xalqaro Transparensy International tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra korruptsiya darajasi eng past bo'lgan davlatlardan biri Finlandiya hisoblanadi. Mazkur davlat korruptsiya darajasi eng past bo'lgan davlatlar kuchli beshtaligiga kirib keladi. Hozirgi kunda Finlandiyada yiliga 3 yoki 4 ta poraxo'rlik bilan bog'liq jinoyat ishlari ko'rilar ekan. Ushbu holatni 1980-1989-yillar oralig'idagi davr bilan taqqoslaydigan bo'lsak, mazkur yillarda 81 nafar shaxslar pora olganlik uchun, 49 nafar shaxslar pora berganlik uchun jazolangan.

E'tiborli jihati shundaki, Finlandiya Jinoyat kodeksida "korruptsiya" degan tushuncha mavjud emas. Unda mansabdor shaxslarning poraxo'rliqi uchun jinoiy javobgarlik belgilangan bo'lib, bunday jinoyatni sodir etgan mansabdor shaxslar uchun qilmishning ijtimoiy xavfliligi qarab jarima yoki 4 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi.

Finlandiyada boshqa davlatlardagi kabi korruptsiyaga qarshi kurash haqida maxsus qonun mavjud emas, korruptsiyaga qarshi kurashuvchi maxsus organ ham tuzilmagan. Korruptsiyaga umumiy jinoyatchilikning bir qismi qabilida kurash olib boriladi. Finlandiya Konstitutsiyasi, Jinoyat kodeksi, Fuqarolik xizmati to'g'risidagi qonun, ma'muriy boshqaruvga oid yo'riqnomalar va boshqa qonunosti hujjatlar korruptsiyaning oldini olishga qaratilgan hujjatlar hisoblanadi. Bularning orasida eng muhimi Axloq qoidalaridir.

Finlandiyada korruptsiyaning oldini olishga qaratilgan hujjatlar ijrosi ustidan nazorat mamlakat Prezidenti tomonidan tayinlanadigan, biroq, mutloq mustaqil faoliyat yurituvchi Adliya kansleri va parlament vakili Ombudsman tomonidan olib boriladi. Ular butun hokimiyat tarmoqlari faoliyatini nazorat qilish vakolatiga egalar. Yuqori martabali mansabdor shaxslarni ayblash haqidagi jinoyat ishlari maxsus tashkil etilgan Davlat sudi tomonidan ko'rib chiqiladi. Bu sud hattoki davlat

rahbariga nisbatan bo'lgan ishlarni ham ko'rib chiqishi mumkin. Unga – Adliya kansleri, parlament vakili Ombudsman, hukumat vakillari, Oliy sud va ma'muriy sud sudyalari a'zo bo'lishi mumkin. Ikkinchi jahon urushidan keyin Davlat sudi bor – yo'g'i bir marta chaqirilgan xolos.

Davlat xizmatchilari soni unchalik ko'p emas. Ayniqsa, 90-yillardan keyin davlat xizmatchilari soni deyarli teng yarmiga, ya'ni 230.000 dan 127.000 ga qisqartirilgan. Finlandiyada davlat xizmatchilarini korrupsiyalashuvidan saqlovchi muhim omillardan biri - ularning moddiy va ijtimoiy ta'minlanganligidir [22].

Alohida ta'kidlash lozimki, Finlandiyada ommaviy axborot vositalari ijtimoiy nazoratning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Hukumat esa, ommaviy axborot vositalariga nafaqat erkinlik yaratib bergan, balki har bir e'lon qilingan korrupsiya holati bo'yicha aniq choralarni ko'rib boradi. Finlandiya korrupsiyaga qarshi bir qancha xalqaro hujjatlarga qo'shilgan, xalqaro tashkilotlar va boshqa davlatlar bilan hamkorlik aloqalarini faol olib boradi.

XULOSA

Korrupsiyaga oid jinoyatlar uchun javobgarlik masalalari, ushbu turdagi jinoyatlarni oldini olish bo'yicha rivojlangan xorijiy davlatlarning tajribasini tahlil qilar ekanmiz, xorijiy mamlakatlarda korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar uchun turli darajadagi jazolar belgilangan. Ayrim mamlakatlarda jinoyatning ijtimoiy xavfliligiga qarab jarima jazosidan ozodlikdan mahrum qilish jazosigacha, ayrimlarida esa ozodlikdan mahrum qilish jazosidan o'lim jazosigacha hukm qilinishi belgilangan. Shuningdek, yuqorida tahlil qilingan rivojlangan davlatlarning deyarli hammasida korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning aniq ro'yxati belgilangan, bo'lib ushbu jinoyatlarning ijtimoiy xavfliligi va ularni sodir etgan shaxslarning egallab turgan lavozimi, jamiyatdagi o'rniga qarab jazo tayinlanadi va bu jazoning adolatliligi, odilligi kabi prinsiplarning to'g'ri qo'llanishiga, jamiyatda korrupsiyaning eng past darajaga tushirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari korrupsiyani oldini olish uchun ko'plab xorijiy davlatlarda mansabdor shaxslarning mol-mulkini deklaratsiya qilish, barcha sohalarda jamoatchilik nazorati, davlat tashkilotlari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarning elektron tartibda amalga oshirish tizimi yo'lga qoyilgan.

Mazkur davlatlarning tajribasidan kelib chiqib korrupsiyaga oid jinoyatlar uchun javobgarlik va korrupsiyani oldini olish, jamiyatda korrupsiyani eng past darajaga tushirish uchun milliy qonunchiligimizga quyidagi takliflarni beramiz:

birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan xorijiy davlatlarning mansabdor shaxslari, shuningdek xorijiy davlatlarda faoliyat yuritayotgan O'zbekiston Respublikasi mansabdor shaxslarining poraxo'rlik va korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlari uchun javobgarlik masalasini belgilash. Shuningdek, korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar uchun jazo choralari kuchaytirish, qilmishning ijtimoiy xavfliligiga qarab jazo tayinlash va korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarda yengillashtiruvchi holatlarning qo'llanishiga yo'l qo'ymaslik tizimini yo'lga qo'yish.

ikkinchidan, Jinoyat kodeksining 192⁹, 192¹⁰, 210, 211, 212, 213, 214-moddalari bevosita korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar hisoblanadi. Kodeksning boshqa moddalari tarkibida ham korrupsiya bilan bog'liq holatlarni ko'rishimiz mumkin, lekin ularning aniq ro'yxati berilmagan. Shuning uchun korrupsiya bilan bog'liq bo'lgan jinoyatlarning aniq ro'yxatini shakllantirish kerak deb hisoblaymiz.

uchinchidan, hozirgi kunda Davlat xizmatlari agentligi tomonidan fuqarolarga ko'rsatiladigan xizmatlarni yanada kengaytirish, davlat organlari tomonidan fuqarolarga ko'rsatiladigan barcha xizmatlarni Davlat xizmatlari agentligi tomonidan yoki elektron tartibda berish tizimini yo'lga qo'yish, fuqarolarni maqsadsiz davlat organlariga borishiga chek qo'yish.

to'rtinchidan, davlat organlari mansabdor shaxslari, davlat xizmatchilarining mol-mulkini deklaratsiya qilish tizimini ishlashini amaliyotga tezroq joriy qilish, davlat xizmatchisi o'zining amaldagi va ilgari egallab turgan lavozimiga ko'ra ega bo'lishi mumkin bo'lgan darajadan ortiqcha bo'lgan har qanday mulkka egalik qilayotganligi yoki shunday mulkni boshqarayotganligi haqida asosli gumon paydo bo'lsa, ushbu mulkning manbasini ko'rsatib bermasa, mol-mulk korrupsiya yo'li bilan orttirilgan deb baholanib, ushbu mol-mulkni davlat foydasiga musodara qilib, mansabdor shaxs yoki davlat xizmatchisini javobgarlikka tortish tizimini amaliyotga tadbiq qilish.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 25-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-oliy-25-01-2020>. (President Shavkat Mirziyoyev's Address to the Oliy Majlis);
2. Авдеев В.А., Авдеева О.А. Стратегические направления противодействия коррупции в РФ // Российская юстиция. 2016. № 7. С. 19–21. (Strategic directions for combating corruption in the Russian Federation. Avdeev V.A., Avdeeva O.A.);

3. O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni. // <https://lex.uz/docs/-3088008> / (Law of the Republic of Uzbekistan on Combating Corruption);
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. // <https://lex.uz/docs/-4355387> / Qonun hujjatlari ma'lumotlar milliy bazasi, 29.05.2019y., 5729-son. (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures for further improvement of the Anti-Corruption System in the Republic of Uzbekistan");
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. // <https://lex.uz/ru/docs/-4875784> Qonun hujjatlari ma'lumotlar milliy bazasi, 30.06.2020y., 6013-son. (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures to improve the Anti-Corruption System in the Republic of Uzbekistan");
6. [Elektron manba].URL: <https://kun.uz/30443880>
7. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korrupsiyaga qarshi Konvensiyasi. // [Elektron manba]. URL: <https://lex.uz/docs/-1461329> (United Nations Convention Against Corruption); URL:<https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nzl>
8. Criminal Law of the People's Republic of China. // [Electronic resource]. URL:<https://www.fmprc.gov.cn/ce/cgvienna/eng/dbtyw/jdwt/crimelaw/t209043.htm>
9. Ответственность за должностные преступления в зарубежных странах. / Отв. ред. Решетников Ф.М. – М., 1994. – С. 41-42; (Responsibility for official crimes in foreign countries);
10. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии в редакции от 13 ноября 1998 г. по состоянию на 15 мая 2003 г. Ст.198. URL: http://rawunsch.de/images/Ugolovnyiye_Kodeks.pdf (Criminal Code of the Federal Republic of Germany);
11. Criminal Code of the Kingdom of Spain. // [Electronic resource]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6443/file/Spain_CC_am2013_en.pdf
12. Republic of Korea: Criminal Code (Wholly amended as of Jan. 1, 1998). p.21. URL: <https://www.refworld.org/docid/3f49e3ed4.html>
13. Абдурасулова Қ. Коррупцияга қарши кураш. Бу борада чет эл қонунларида нималар белгиланган? // Ҳаёт ва қонун, № 3. 2003 йил. (Abdurasulova K. Fight against corruption. What is defined in foreign laws in this regard?);

-
14. Title 18 of the United States Code // [Electronic resource] URL: <https://uscode.house.gov/browse/prelim@title18&edition=prelim>
 15. Criminal Justice (Corruption Offences) Act 2018 // [Electronic resource] URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2018/act/9/enacted/en/html>
 16. Criminal Code of Lithuania // [Electronic resource] URL: https://www.legislationline.org/download/id/7723/file/Lithuania_CC_2000_am2015_en.pdf
 17. Prevention of corruption Act // [Electronic resource]. URL: https://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Singapore_Anti-Corruption%20Law_1960%20amended%202002_en.pdf
 18. Malaysian Anti-Corruption Commission Act 2009. URL: <https://www.sprm.gov.my/admin/files/sprm/assets/pdf/penguatkuasaan/act-694-bi.pdf>
 19. Republic of Lithuania Criminal code // [Electronic resource]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8272/file/Lithuania_CC_2000_am2017_en.pdf;
 20. Уголовный кодекс Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=236> (The Criminal Code of Georgia);
URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nzl>;
 21. Crimes Act 1961 // [Electronic resource]. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/1961/0043/latest/DLM327382.html>;
 22. Зуфаров Р.А., Ахраров Б.Ж., Мирзаев У.М. Коррупция. Қонун. Жавобгарлик. Монография // Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. М.Х.Рустамбаев. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2011. – Б. 50-51. (Zufarov R.A., Akhrarov B., Mirzaev U.M. Corruption. Law. Responsibility).

RAQAMLI KO'NIKMALARNI TIZIMLI SHAKLLANTIRISH ORQALI KIBERXAVFNI BARTARAF ETISHNING ISTIQBOLI

Amiriddin Anorboyev,

O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini
rivojlantirish vazirligi Yuridik bo'lim bosh yuriskonsulti,

e/m: amirxan786@mail.ru;

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola insonlarda raqamli ko'nikmalarni shakllantirish orqali kiberxavf-xatarlarning oldini olishga qaratilgan.

Ushbu maqolada muallif raqamli texnologiyalar orqali shakllanayotgan ko'nikmalarning izchillik bilan davom ettirishi orqali kiberxurujlarning oldini olish va ularga qarshi kurashishning yagona metodik-pedagogik yechimini ishlab chiqqan.

Kalit so'zlar: *raqamlashtirish, raqamli texnologiyalar, raqamli ko'nikmalar, metodika, pedagogika, kiberxavf-xatar, kiberxuruj, kiberxavfsizlik.*

ABSTRACT

This article focuses on cybersecurity risk prevention through the formation of digital skills in humans.

In this article, the author has developed a unique methodological and pedagogical solution to prevent and combat cybercrime through the consistent continuation of the skills that are being formed through digital technologies.

Keywords: *digitization, digital technology, digital skills, methodology, pedagogy, cybersecurity, cybersecurity, cybersecurity.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья направлена на предотвращение киберугроз путем развития цифровых навыков у людей.

В данной статье автор разработал уникальное методологическое и педагогическое решение по предотвращению кибератак и борьбе с ними путем последовательного продолжения навыков, сформированных с помощью цифровых технологий.

Ключевые слова: *цифровизация, цифровые технологии, цифровые навыки, методология, педагогика, кибербезопасность, кибератака, кибербезопасность.*

KIRISH

Xalqimizda "Olim bo'lsang olam seniki", "Dunyoni axborotga ega bo'lgan shaxs boshqaradi" degan ma'noli so'zlar bor. Bular bejim emas, albatta. Aynan

bugungi kunda ilm-fan dunyoning keyingi rivojiga ta'sir o'tkazib kelmoqda, ilm-fan tufayli davlatlar rivojlanmoqda va yuksalmoqda. Ayniqsa ilm-fanning bugungi kunda raqamlashtirilgan holda rivoj topayotganligi bilim va ko'nikmalarning sodda va qulay usulda yodda saqlash imkoniyatini bermoqda. Shu jihatdan bo'lsa kerakki, Vazirlar Mahkamasining "Internet jahon axborot tarmog'ida milliy kontentni rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2019 yil 21 oktyabrdagi 888-son qarori asosida raqamli ko'nikmalarni milliy kontentda rivoj topishi uchun alohida kompleks dastur qabul qilindi, natijada, milliy uz domenida ro'yxatdan o'tgan faol domenlar soni 100 mingdan oshdi, milliy axborot-qidiruv tizimi (www.uz)da ro'yxatdan o'tgan axborot resurslarining soni 11 mingga yetdi, ushbu milliy axborot resurslariga tashrif etuvchilarning o'rtacha oylik soni 57,3 mln. nafarga yetdi, shulardan 45,6 mln. nafari Tas-IX foydalanuvchilarini tashkil etilishiga erishildi.

Bundan tashqari, Internet tarmog'ining milliy segmentida ta'lim va bilim beradigan axborot resurslarini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining jamoat ta'lim axborot tarmog'ini tashkil etish to'g'risida" 2005 yil 28 sentyabrdagi PQ-191-son qarori bilan respublikadagi turli tuzilmalar tomonidan ma'lumotlar uzatish tarmoqlarida tashkil etilayotgan ta'lim va yoshlarga mo'ljallangan axborot resurslari yagona "ZiyoNET" axborot tarmog'iga birlashtirildi va tizimlashtirildi[1]. Hozirgi kunda ta'lim tarmog'ida jami ro'yxatdan o'tgan foydalanuvchilar soni esa, 138 mingdan oshdi, ushbu axborot tarmog'ida bugungi kunda turli yo'nalishlarga oid 121 508 tadan ortiq ilmiy ishlar va adabiyotlar mavjud, shundan, 8200 dan ortiq audio shaklida joylashtirilgan, 5 967 ta yoshlar uchun foydalanishga tavsiya etilgan saytlar mavjud, 17 353 ta ta'lim muassasalarining birlamchi ro'yxati shakllantirilgan, Fikr.uz nomli shaxsiy va jamoaviy blog tashkil etilgan bo'lib, ushbu blokda foydalanuvchilar ta'lim, fan, madaniyat, informatika, jamiyat kabi turli yo'nalishlaridagi mualliflik maqolalarini chop etish va boshqa foydalanuvchilar bilan birga muhokama qilishlari uchun zarur shart-sharoit yaratilgan bo'lib, ushbu imkoniyatlar natijasida bugungi kunda ushbu blogdan foydalanuvchilar soni 42 000 tadan oshgan, uTube.uz nomli ta'limga oid video portalida esa, turli yo'nalishlar bo'yicha jami 29 939 ta video ko'rinishidagi ma'ruza va darsliklar, seminar hamda intervyular joylashtirildi, arboblar.uz axborot tizimi orqali O'zbekiston va butun Markaziy Osiyo taraqqiyotida o'zining ulkan hissasini qo'shgan mutafakkirlar, ularning hayot va ijodi hamda erishgan yutuqlari to'g'risidagi 39 yo'nalish bo'yicha 600 dan ortiq ma'lumotlar joylashtirildi, ingliz tilini interaktiv usulda o'rganish imkonini yaratuvchi Lang.uz saytida turli mavzularga oida ingliz tili darslari joylashtirildi, hozirda 170 tadan ortiq

ingliz tilidagi darslar foydalanuvchilar uchun taqdim etish imkoniyatlari yaratildi, xalqaro va mahalliy tanlovlar, grantlar, dasturlar va almashunuv dasturlari haqida ma'lumotlar berib borilishiga mo'ljallangan Tanlov.uz sayti ishga tushirildi, "Bir million o'zbek dasturchi" loyihasi doirasida ta'lim olayotganlar jami soni 2 224 930 nafarga yetkazildi, Respublika bo'yicha jami 205 ta Raqamli texnologiyalar o'quv markazlari va ularda 400 ga yaqin yangi ish o'rinlari tashkil etildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Amalga oshirilgan ishlardan ko'zlangan maqsad aholining savodxonligini yuksaltirishdan iborat, aholining savodxon bo'lishi esa, axborot makonida har xil xurujlarning oldini olishga yordam beradigan eng muhim omillardan biridir. Raqamlashtirilgan davrda kiberxavf insoniyatning tanazzulga uchrashini ta'minlashi mumkinligi inobatga olinib, bugungi kunda kiberxavf-xatarlarning oldini olish bo'yicha yuksak bilim va ko'nikmalarga ega kadrlarni tayyorlashga har bir davlat alohida ahamiyat bermoqda. Xususan, O'zbekiston ham bu xavf-xatarning oldini olish maqsadida qator ijobiy islohotlarni amalga oshirdi, jumladan, kiberxavfsizlikni tartibga solish sohasida[2] hamda kadrlarni axborot xavfsizligi, kiberxavfsizlik va jamoat xavfsizligi sohasida o'qitish tizimini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish[3] bo'yicha vakolatli organ belgilandi, kiberxavfsizlik, axborot texnologiyalari, tahliliy ichki ishlar organlarining bo'linmalariga nomzodlar tanlovsiz ishga qabul qilinishi amaliyoti yo'lga qo'yildi[4], kiberxavfsizlik yo'nalishlarida yuqori malakali mutaxassislarni xalqaro standartlar darajasida tayyorlashni ta'minlovchi oliy ta'lim muassasasi tashkil etildi[5], 2021/2022 o'quv yilida Toshkent axborot texnologiyalari universitetida Kiberxavfsizlik injiniringi bakalavriat yo'nalishida o'qishga qabul qilishning davlat buyurtmasi parametrlari tasdiqlandi[6], O'zbekiston Respublikasining "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi Qonuni loyihasi ishlab chiqildi[7], qolaversa, 2022/2023 o'quv yilidan boshlab Data science, Electrical engineering, Sun'iy intellekt, Kosmik aloqa tizimlari, Kiberxavfsizlik bakalavriat ta'lim yo'nalishlari bo'yicha kadrlar tayyorlash tizimi yo'lga qo'yiladi[8].

MUHOKAMA

Ta'kidlangan islohotlar xalqimizning og'irini yengil qilishga va bo'lishi mumkin bo'lgan xavf-xatalarning oldini olishga qaratilgan xaqchil islohotlar bo'lib, ularning amalga oshirilishi kibermakon ishtirokchilarining xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Biroq, olib borilayotgan islohotlarning turli yoqlamaligi, kiberxavfsizlikni ta'minlashga ixtisoslashgan kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirish bo'yicha yagona pedagogik-metodik hamda tashkiliy-huquqiy yechimning mavjud

emasligi, olib borilayotgan islohotlarning natijasiga ta'sir ko'rsatmoqda, olib borilayotgan islohotlar natijadorligi yo'qolmoqda.

NATIJALAR

Xususan, bugungi kunga qadar kiberxavfsizlik bo'yicha mutaxassislarni tayyorlovchi davlat oliy ta'lim muassasasi, maktab, litsey va kollejlarning mavjud emasligi kadrlarning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda, kiberxavfsizlikni tartibga soluvchi vakolatli organ tomonidan kadrlarni tayyorlash borasida yagona metodikaning ishlab chiqilmaganligi, yagona malakaviy talablarning bugungi kunga qadar mavjud emasligi, kadrlarning tizimli asosda tayyorlanmasligiga sabab bo'lmoqda, maktabgacha ta'lim-maktab-litsey-kollej-oliy ta'lim muassasasi-oliy ta'limdan keyingi davrning izchillik asosda olib borilmayotganligi sohada kadrlarning yetishmovchiligiga sabab bo'lmoqda, shu sababdan ham bugungi kunga qadar ichki ishlar organlarining kiberxavfsizlik bo'linmalariga nomzodlar jismoniy tayyorgarliksiz qabul qilinish mexanizmi yaratildi, kadrlarning yetishmovchiligi tufayli bugungi kunga qadar har tomonlama salohiyatli kadrlarga bo'lgan talab yurtimizda judda katta. Xususan, "Kiberxavfsizlik sohasidagi inson resurslarini tadqiq qilish-2019" hisobotiga asosan[9], 2019 yilda dunyoda kiberxavfsizlik bo'yicha 4 mln. ortiq tashkil etgan bo'lsa, J. K. Marshall nomidagi Yevropa xavfsizlikni o'rganish markazi direktori Kit V. Deytonning fikricha, ushbu raqamlar hozirgi kunda 1,8 mln. dan oshadi[10].

Ayniqsa, mavjud kadrlarning moddiy-texnik ta'minoti va moddiy ahvoliga bo'lgan e'tiborning yetarli darajada emasligi, mamakatimizda kiberxavfsizlikni ta'minlashga vakoaltli bo'lgan organning ishchi organi davlat organi emas, davlat unitar korxonasi shaklida bo'lib, uning moliyalashtirilishi hali xanuz mustaqil emasligi, boshqa vazirlikka bog'lanib qolganligi, ushbu yo'nalishda kadrlarning muqimligiga jiddiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Xususan, hozirgi kunda Rossiya kompaniyalarining 45 foizida malakali kibeorxavfsizlik bo'yicha mutaxassislik yetishmovchiligi mavjud[11].

XULOSA

Fikrimizcha, ushbu muammolarning yagona yechimi ushbu yo'nalishda ilg'or xorijiy tajribaga asoslangan, milliy, xalqaro xorijiy tajribani yaxshi biladigan, kiberxavfsizlik sohasini takomillashtirish bo'yicha yuksak darajada fikrlaydigan kadrlarni tayyorlash yuqori bo'g'indan emas, balkir quyidan yuqoriga qarab, maktabgacha ta'lim-maktab-litsey-kollej-oliy ta'lim muassasasi-oliy ta'limdan keyingi davrning izchillik olib boriladigan yagona pedagogik-metodik yondashuvni

amalga oshirish, har bir ta'lim davri o'quvchisining aqliy imkoniyatlariga munosib darslik va o'quv qo'llanmalarini tayyorlash, ularni bosqichma-bosqich raqamli ko'nikmalar tayyorlash orqali kiberxavfsizlik bo'yicha bilim va salohiyatini yuksaltiradigan yagona mexanizmni ishga tushirish bugungi kunda dolzarb vazifalarimizdan biri bo'lmog'i darkor.

Bugungi kunda Rossiya-Ukraina, Xitoy-Tayvan va boshqa malakatlar o'rtasidagi qurolli to'qnashuvlar faqatgina qurol yordamida emas, balki kiberurushlar orqali ham hal etilayotganligini yodda tutgan holda, ushbu yo'nalishda kadrlarni tayyorlashning yangi tartib-taomillarini o'ylab ko'rmog'iz va amaliyotga tezroq joriy etishimiz juda muhim.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining jamoat ta'lim axborot tarmog'ini tashkil etish to'g'risida" 2005 yil 28 sentyabrdagi PQ-191-son qarori // lex.uz-Qonunchilik hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (Resolution the President of the Republic of Uzbekistan "On the creation of a public educational information network of the Republic of Uzbekistan" dated September 28. 2005 y. № RP-191 // lex.uz-national database of legislative acts.).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarining joriy etilishini nazorat qilish, ularni himoya qilish tizimini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2019 yil 14 sentyabrdagi PQ-4452-son qarori // lex.uz-Qonunchilik hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (Resolution the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures to improve the system of control over the introduction of information technologies and communications, the organization of their protection" dated September 14. 2019 y. № RP-4452 // lex.uz-national database of legislative acts.).
3. Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining maslahatchisi-IT-texnologiyalar, telekommunikatsiyalar va innovasion faoliyatni rivojlantirish masalalari departamenti boshlig'ining funksional vazifalari hamda IT-texnologiyalar, telekommunikatsiyalar va innovasion faoliyatni rivojlantirish masalalari departamenti to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida" 2021 yil 13 iyuldagi 438-son qarori // lex.uz-Qonunchilik hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On approval of the regulations on the functional responsibilities of the Adviser to the Prime Minister of the Republic of Uzbekistan- Head of the Department for the Development of IT Technologies, Telecommunications and Innovation and on the Department for

the Development of IT Technologies, Telecommunications and Innovation” dated July 13. 2021 y. № 438 // lex.uz-national database of legislative acts.).

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 29 noyabrda PQ–3413-son qarori bilan tasdiqlangan “Ichki ishlar organlarida xizmatni o‘tash tartibi to‘g‘risida”gi Nizom // lex.uz–Qonunchilik hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Resolution the President of the Republic of Uzbekistan “On measures to radically improve the procedure for working with the personnel of internal affairs bodies and the organization of their service” dated November 29. 2017 y. № RP–3413 // lex.uz-national database of legislative acts.).

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekistonda Sharda universitetini tashkil etish to‘g‘risida” 2019 yil 10 aprelda PQ–4278-son qarori // lex.uz–Qonunchilik hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Resolution the President of the Republic of Uzbekistan “About the establishment of the University of Sharjah in Uzbekistan” dated April 10. 2019 y. № RP–4278 // lex.uz-national database of legislative acts.).

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 22 iyunda PQ–5157-son qarori bilan tasdiqlangan 2021/2022 o‘quv yilida O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim muassasalari bakalavriatining kunduzgi ta’lim shakli bo‘yicha davlat buyurtmasi asosida o‘qishga qabul qilish parametrlari // lex.uz–Qonunchilik hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Resolution the President of the Republic of Uzbekistan “About the parameters of the state order for admission to higher educational institutions of the Republic of Uzbekistan in the 2021/2022 academic year” dated June 22. 2021 y. № RP–5157 // lex.uz-national database of legislative acts.).

7. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi QL-869-sonli O‘zbekiston Respublikasi qonuni loyihasi haqida” 2022 yil 24 yanvarda 1763–IV-son qarori // lex.uz–Qonunchilik hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Resolution of the Legislative Council of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan “About the draft Law of the Republic of Uzbekistan No. 869” dated January 24. 2024 y. № DL–1763 // lex.uz-national database of legislative acts.).

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 oktyabrda PQ–4851-son qarori bilan tasdiqlangan 2020-2023 yillarda informatika va axborot texnologiyalari yo‘nalishida uzluksiz ta’lim sifatini oshirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi” // lex.uz–Qonunchilik hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (“The Roadmap for improving the quality of continuing education in the field of computer science and information technology in 2020 - 2023” approved Resolution the President of the Republic of

Uzbekistan dated October 6. 2020 y. № RP–4851// lex.uz-national database of legislative acts.).

9. https://perconcordiam.com/perCon_V10N4_RUS.pdf.

10. https://perconcordiam.com/perCon_V10N4_RUS.pdf.

11. <https://lib.itsec.ru/articles2/job/defitsit-kadrov-v-sfere-ib-i-podgotovka-molodyh-spetsialistov>.

OZODLIKNI CHEKLASH JAZOSI ASOSIY TAQIQ (CHEKLOV) - LARINING AYRIM JIHATLARI

Xaydarov Mirislom Mirdjabbarovich

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi

Akademiyasi izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada muallif tomonidan ozodlikni cheklash jazosining asosiy taqiq (cheklov)larini qonunchilikda tartibga solinishi masalalari ko'rib chiqilgan. Maqolada ozodlikni cheklash jazosining asosiy taqiq (cheklov)larini qonunchilikda tartibga solinishidagi kamchiliklar tahlil etilgan. Bu borada xorijiy davlatlar qonunchiligi, olimlar va mutaxassislarining fikri o'rganilib, ozodlikni cheklash jazosining asosiy taqiq (cheklov)larini tartibga soluvchi normalarni takomillashtirish bo'yicha takliflar bildirilgan.

Kalit so'zlar: jinoiy jazo, jazoning belgilari, ozodlikni cheklash, asosiy taqiq (cheklov), yashash joyi.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОСНОВНЫХ ЗАПРЕТОВ (ОГРАНИЧЕНИЙ) НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ОГРАНИЧЕНИЯ СВОБОДЫ

Хайдаров Мирислом Мирджаббарович

соискатель Академии Министерства внутренних дел

Республики Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В статье автором рассмотрены вопросы законодательного регулирования основных запретов (ограничений) наказания в виде ограничения свободы. Проанализированы недостатки законодательного регулирования основных запретов (ограничений) наказания в виде ограничения свободы. В этой связи изучено законодательство зарубежных стран, мнения ученых и специалистов, высказаны предложения по совершенствованию норм, регулирующих основные запреты (ограничения) наказания в виде ограничения свободы.

Ключевые слова: уголовное наказание, признаки наказания, ограничение свободы, основной запрет (ограничение), место жительства.

SOME ASPECTS OF THE MAIN PROHIBITIONS (RESTRICTIONS) PUNISHMENTS IN THE FORM OF RESTRICTION OF FREEDOM

Khaydarov Mirislom Mirjabbarovich

researcher of the Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Uzbekistan

ANNOTATION

In the article, the author considers the issues of legislative regulation of the main prohibitions (restrictions) of punishment in the form of restriction of freedom. The shortcomings of the legislative regulation of the main prohibitions (restrictions) are analyzed punishments in the form of restriction of freedom. In this regard, the legislation of foreign countries, the opinions of scientists and specialists have been studied, proposals have been made to improve the norms governing the main prohibitions (restrictions) of punishment in the form of restriction of freedom.

Keywords: *criminal punishment, signs of punishment, restriction of freedom, basic prohibition (restriction), place of residence.*

KIRISH

Bugungi kunda og'ir jazo, ayniqsa, fuqarolarning jamiyatdan ajratish bilan bog'liq bo'lgan jazolarning jinoyatchilikni oldini olishdagi ahamiyatini oshirib ko'rsatish o'rinsiz ekanligini hayotning o'zi isbotlamoqda[4]. Amaliyot ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lgan jinoiy jazolarni qo'llash orqali jamiyatda jinoyatchilikka qarshi kurashni samarali tashkil etib bo'lmazligini ko'rsatmoqda[5].

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz sud-huquq tizimida amalga oshirilgan islohotlar samarasi o'laroq, jinoyat qonunchiligidan mol-mulkni musodara qilish, o'lim va qamoq jazolari chiqarildi, ozodlikni cheklash hamda majburiy jamoat ishlari kabi ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan yangi turdagi jazolar joriy qilindi.

Jinoyat qonunchiligiga kiritilgan ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan yangi jazolardan biri bo'lgan ozodlikni cheklash jazosi va uning asosiy taqiq (cheklov)larini qonunchilikda tartibga solinishi bilan bog'liq kamchiliklar ushbu jazo chorasini tayinlash va ijrosini ta'minlashda ayrim muammolarni keltirib chiqarmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'lumki, har qanday hodisaning belgilarini tahlil qilish orqali uning mazmunini tushunish va boshqa hodisalardan farqlash mumkin. Shunday ekan,

ozodlikni cheklash jazosining jinoiy-huquqiy tahlilini amalga oshirmasdan turib, ushbu jazo mazmunini tushunishning imkonini bermaydi. O'z navbatida jinoiy jazo turi sifatida ozodlikni cheklash jazosi jazo tizimidagi boshqa jinoiy jazolar kabi jazoning umumiy belgilariga (masalan, davlatning majburlov chorasi ekanligi, sudning hukmi bilan tayinlanishi, sudlanganlikni keltirib chiqarishi va boshqalar) ega bo'lib, mazkur belgilar ozodlikni cheklash jazosining o'ziga xos xususiyatini aks ettirmaydi. Shunday ekan, ozodlikni cheklash jazosining mazmunini uning o'ziga xos belgilarini tahlil qilish orqali aniqlash mumkin bo'ladi.

Bu borada, Y.V. Kolbasova ozodlikni cheklash jazosi haqida to'liq tasavvur aynan uning mazmunini tashkil etuvchi belgilarining tahlili natijasida vujudga kelishini[6], R.V. Kombarov esa ozodlikni cheklash tariqasidagi jinoiy jazoning mazmuni mahkumga nisbatan qo'llaniladigan cheklov va majburiyatlarda namoyon bo'lishini[7] ta'kidlaydilar.

Formal jihatdan ozodlikni cheklash jazosi mazmun mohiyatiga ko'ra ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazo turi bo'lib, uning jinoyat-huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 43, 48¹ va 84¹-moddalarida belgilangan bo'lib, faqat asosiy jazo sifatida qo'llaniladi.

Jinoyat kodeksining 48¹-moddasida ozodlikni cheklash jazosining mazmuni nimadan iborat ekanligi, ushbu jazoning kim tomonidan belgilanishi, mahkumning zimmasiga yuklanishi mumkin bo'lgan qo'shimcha taqiqlar va majburiyatlar hamda ularni bekor qilinish asoslari, shuningdek ozodlikni cheklash jazosini qo'llash mumkin bo'lmagan shaxslar toifasi tartibga solingan.

Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, O'zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksining 48¹-moddasida sud tomonidan mahkumning zimmasiga yuklatiladigan ta'qiq (cheklash)lar va majburiyatlar quyidagi uch guruhga bo'lingan: 1) asosiy ta'qiq (cheklash)lar; 2) qo'shimcha ta'qiq (cheklash)lar; 3) qo'shimcha majburiyatlar.

Ushbu normaning birinchi qismida mahkumga tayinlanishi mumkin bo'lgan asosiy taqiq (cheklov)lar, ya'ni sud tomonidan mahkumga nisbatan yashash joyini u yoki bu sabab bilan tark etishni butunlay taqiqlash yoki sutkaning muayyan vaqtida yashash joyidan chiqishni cheklash belgilangan.

Bundan ko'rinib turibdiki, ozodlikni cheklash jazosiga hukm qilingan shaxsga nisbatan quyidagi ikki asosiy taqiq (cheklash)ning biri tayinlanishi mumkin: 1) yashash joyini u yoki bu sabab bilan tark etishni butunlay taqiqlash; 2) sutkaning muayyan vaqtida yashash joyidan chiqishni cheklash.

Shuni alohida qayd etish joizki, ozodlikni cheklash jazosining qonunda

belgilangan mazkur ta'rifi munozarali bo'lib, buni quyidagilar bilan izohlash mumkin:

birinchidan, normada ishlatilgan "yashash joyi" tushunchasi qonunchilikda o'zining to'liq ifodasini topmaganligi uni turlicha talqin qilinishiga olib keladi. O'z navbatida ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2006 yil 3 fevraldagi "Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida"gi qarorida yashash joyi deganda, mahkumning doimiy yashash joyidagi uylar, ko'p qavatli uylardagi kvartiralar, boshqa imoratlardagi yashash uchun mo'ljallangan xonalar va boshqa turar joylar tushunilishi lozimligi[2] qayd etilgan bo'lib, ushbu qarorda qonunda ishlatilgan "yashash joyi" iborasi "doimiy yashash joyi" deb tor ma'noda ifodalanganligi mahkumning vaqtincha turgan joyida ushbu jazoni o'tash imkoniyatini shubha ostiga qo'yadi. Zero, Ye.A. Biryukova to'g'ri ta'kidlaganidek, mahkum mamlakatning bir hududida yashashi va uning yashashi uchun haqiqiy sharoit mavjud bo'lmagan boshqa hududda doimiy ro'yxatga olingan bo'lishi mumkin[3]. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 21-moddasi (Fuqaroning yashash joyi) birinchi qismida "fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi uning yashash joyi hisoblanadi"[1], deb belgilab qo'yilgan.

Mazkur masalaga e'tibor qaratar ekan A.A. Shulga yashash joyi deganda fuqaroning doimiy yoki asosan istiqomat qiladigan joyi, shu jumladan uning ro'yxatga olingan joyi tushunilishi kerakligini ta'kidlaydi[12]. Ye.N. Fomenko esa "yashash joyi" tushunchasini belgilaydigan uchta elementni ajratib, ularga muvofiq fuqaroning joylashgan joyi yashash joyi sifatida tan olinishi mumkinligini ta'kidlaydi va quyidagi uchta elementni keltiradi: 1) binolarning statusi (turar-joy, kvartira, xizmat uyi, ixtisoslashtirilgan uy (yotoqxona, qariyalar uyi, nogironlar uchun pensionat), shuningdek, boshqa turar joy binolari); 2) yashash muddati: doimiy yoki asosan (vaqtincha); 3) yashash uchun asoslar (ega sifatida, ijara shartnomasi asosida va boshqalar)[11].

Bundan tashqari, Rossiya Federatsiyasi JK 53-moddasida ozodlikni cheklash jazosi mahkumning yashash (turar) joyida[9] o'tash mumkinligi va Tailand Qirolligi JK 24-moddasida mahkum ushbu jazoni o'z uyida yoki uy egasining roziligi asosida boshqa shaxslarning uyida[10] o'tashi mumkinligi belgilangan.

Bu borada mutaxassislarning fikrini o'rganish maqsadida o'tkazilgan so'rovnomadagi "Sizningcha, mahkumga nisbatan ozodlikni cheklash jazosini vaqtincha ro'yxatda turgan joyida ham o'tashni belgilash maqsadga muvofiqmi?" degan savolga so'ralgan mutaxassislarning 74 % maqsadga muvofiqligini ta'kidlashgan.

ikkinchidan, yashash joyini u yoki bu sabab bilan tark etishni butunlay taqiqlashda “u yoki bu sabab bilan” va “butunlay” soʻzlarini ishlatilishi munozarali boʻlib, ushbu taqiq belgilangan mahkum hech bir sabab bilan yashash joyini tark eta olmasligini anglatadi. Demak, norma mazmuniga koʻra mahkumning shoshilinch tibbiy yordam olish zarurati (ushbu tibbiy yordamni yashash joyida koʻrsatishning imkoni boʻlmagan hollarda) yoki tabiiy ofat yoxud boshqa favqulodda holatlar munosabati bilan mahkum yashash joyida qolishining iloji boʻlmagan holatlarda ham mahkumning yashash joyini tark etishi oʻz-oʻzidan jazoni oʻtash tartibini buzish hisoblanadi.

Fikrimizcha, yashash joyidan chiqishga butunlay taqiq belgilanganda ham sutkaning yashash joyidan chiqish cheklangan vaqtida ham yuqorida keltirilgan va shunga oʻxshash ayrim uzrli holatlarda mahkumning yashash joyini tark etishi maqsadga muvofiq va aynan qanday holatlar uzrli holatlar deb topilishi Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksida aniq belgilanishi lozim.

Bundan tashqari, R.V. Kombarov haqli ravishda qonunda belgilangan “sutkaning muayyan vaqtida yashash joyidan chiqishni cheklash” cheklovdagi “chiqishni cheklash” jumlasiga eʼtibor qaratib, “agar mahkum hali uyiga kelmagan boʻlsa va chiqish taqiqlangan vaqtda yashash joyida boʻlmasa, nima qilish kerak?”[8], degan savolni oʻrtaga tashlaydi va ushbu cheklovni “muayyan vaqtda yashash joyida boʻlish” deb oʻzgartirishni taklif etadi.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillarga asoslangan holda fikrimizcha, birinchidan, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy sud Plenumining 2006 yil 3 fevraldagi “Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti toʻgʻrisida”gi 1-son qarorining 25¹-bandi birinchi xatboshidagi “doimiy yashash joyidagi” degan jumlar “doimiy yoki vaqtincha yashash joyidagi” degan jumlar bilan almashtirish, ikkinchidan, Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 48¹-moddasining birinchi qismini quyidagi tahrirda bayon etish maqsadga muvofiq:

“Ozodlikni cheklash sud tomonidan mahkumga nisbatan yashash joyini tark etishni taqiqlash yoki sutkaning muayyan vaqtida yashash joyidan tashqarida boʻlishni cheklashdan iboratdir”.

REFERECES

1. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси [Электрон манба]. Кириш йўли: <https://lex.uz/docs/111189> (Мурожаат қилинган сана: 09.11.2021).

2. Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сон қарори [Электрон манба]. Кириш йўли: <https://lex.uz/docs/1455976> (Мурожаат қилинган сана: 21.11.2020).
3. *Бирюкова Е.А.* Наказание в виде ограничения свободы: законодательство и практика назначения и исполнения // Бюллетень науки и практики — Bulletin of Science and Practice научный журнал (scientific journal). — Т. 4. — №5. 2018, — С. 524.
4. *Жаббарбеженов Р.* Жазонинг профилактик функцияси ва уни амалга ошириш механизми: Юридик фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати. — Т., 2004. — Б. 3.
5. *Исмаилов И.* Жиноятчиликда уюшганлик: назария ва амалиёт муаммолари: Монография. — Тошкент.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. — Б. 26.
6. *Колбасова Е.В.* Правовое регулирование исполнения наказания в виде ограничения свободы: Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. — М., 2016. — С. 39.
7. *Комбаров Р.В.* Обязанности, являющиеся обязательными к установлению при назначении наказания в виде ограничения свободы // Пробелы в Российском законодательстве / Международный юридический журнал. — М., 2012. — №1. — С. 131.
8. *Комбаров Р.В.* Современные проблемы применения наказания в виде ограничения свободы // Вестник уголовно-исполнительной системы № 8/2019. — С. 18.
9. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 года № 63-ФЗ (по состоянию на 01.07.2021 г.) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody&nd=102041891> (дата обращения: 30.10.2021).
10. Thailand Criminal code [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.samuiforsale.com/law-texts/thailand-penal-code.html#3> (дата обращения: 29.10.2021).
11. *Фоменко Е.Н.* Некоторые вопросы, возникающие при исполнении наказания в виде ограничения свободы, и пути совершенствования данного вида наказания // Вестник уголовно-исполнительной системы № 4/2018. — С. 53-54.
12. *Шульга А.А.* Проблемы законодательной регламентации назначения и исполнения наказания в виде ограничения свободы // Национальная ассоциация ученых (НАУ). Ежемесячный научный журнал. № 2 (7) / 2015. — С. 132.

SUV TEJAMKOR TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHDA XORIJIY TAJRIBALAR VA UNI MAMLAKATIMIZ QISHLOQ XO'JALIGIGA TATQIQ ETISH NATIJALARI

i.f.n., dots. Shoxo'jaeva Z.S.

Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasida
strategik rivojlanish va tadqiqotlar xalqaro markazi doktoranti
shoxujaeva@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi global iqlim o'zgarishi sharoitida suv resurslaridan samarali foydalanish maqsadida suvtejamkor texnologiyalardan foydalanishning xorijiy davlatlar tajribasi o'rganildi va bunda suvtejamkor texnologiyalarning afzalliklari va qo'llanilishi bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi, suv limiti, suv xo'jaligi, raqamli texnologiyalar, suvtejamkor texnologiyalar, tomchilatib sug'orish, suv xo'jaligiga bozor tamoyillarini joriy qilish, sug'oriladigan yerlar.*

ABSTRACT

This article examines the experience of foreign countries in the use of water-saving technologies for the efficient use of water resources in today's global climate change, and develops recommendations on the advantages and applications of water-saving technologies.

Keywords: *climate change, water scarcity, water limit, water management, digital technologies, water-saving technologies, drip irrigation, introduction of market principles in water management, irrigated lands.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается опыт зарубежных стран по применению водосберегающих технологий для эффективного использования водных ресурсов в условиях современных глобальных климатических изменений, а также вырабатываются рекомендации по преимуществам и применению водосберегающих технологий.

Ключевые слова: *изменение климата, дефицит воды, лимит воды, управление водными ресурсами, цифровые технологии, водосберегающие технологии, капельное орошение, внедрение рыночных принципов управления водными ресурсами, орошаемые земли.*

KIRISH

So'nggi yillarda yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish, suv xo'jaligi ob'ektlarini modernizatsiya qilish va rivojlantirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, global iqlim o'zgarishi, aholi sonining va iqtisodiyot tarmoqlarining o'sishi, ularning suvga bo'lgan talabi yil sayin oshib borishi tufayli suv resurslarining taqchilligi yildan-yilga kuchayib bormoqda. Foydalanilgan o'rtacha yillik suv miqdori 51 — 53 mlrd kub metrni, jumladan, 97,2 foizi daryo va soylardan, 1,9 foizi kollektor tarmoqlaridan, 0,9 foizi esa yer ostidan foydalanib, ajratilgan suv olish limitiga nisbatan 20 foizga qisqargan.

Respublikada 2020 — 2030 yillarda aholini va iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini suv bilan barqaror ta'minlash, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv xo'jaligiga bozor tamoyillari va mexanizmlarini hamda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, suv xo'jaligi ob'ektlarining ishonchli ishlashini ta'minlash hamda yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan kontseptsyani ishlab chiqilishi aynan suv xo'jaligi sohasida olib borilayotgan islohotlar natijasidir.

Ayniqsa bugungi suv tanqisligi sharoitida qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishda suv tejovchi sug'orish texnologiyalarini joriy qilishni yanada kengaytirish va davlat tomonidan rag'batlantirish, ushbu sohaga xorijiy investitsiyalar va grantlarni jalb qilish masalalarini amalga oshirish dolzarb vazifalardan sanaladi.

Ma'lumki, iqlim o'zgarishi O'zbekistonda suv taqchilligini yanada keskinlashtirishini, 2000, 2008, 2011, 2014 va 2018 yillardagi kabi qurg'oqchilikning davomiyligi va davriyligi ko'payishiga olib kelishini hamda iqtisodiyotning suv resurslariga bo'lgan ehtiyojini qondirishda jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Keyingi 15 yil ichida aholi jon boshiga suv ta'minoti 3 048 kub metrdan 1 589 kub metrga qisqardi. Shu bilan birgalikda, respublikada aholi soni yiliga o'rtacha 650 — 700 ming nafarga oshib, 2030 yilga borib 39 mln nafarga yetishi, ularning sifatli suvga bo'lgan talabi 2,3 mlrd kub metrdan 2,7 — 3,0 mlrd kub metrga (18 — 20 foiz) yetishi kutilmoqda.

Shu nuqtai nazardan suvtejamkor texnologiyalardan foydalanishda xorijiy tajribalarning ahamiyatli jihatlari ayrim davlatlar misolida ko'rib chiqamiz va uni mamlakatimizning sug'oriladigan yerlarida foydalanish bo'yicha taklif va tavsiyalar beramiz.

METODLAR

Tadqiqot jarayonida qiyosiy taqqoslash, mantiqiy va abstrakt fikrlash usullaridan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qishloq xo'jaligida suvdan foydalanish borasida Turkiya tajribasi alohida ahamiyatga molikdir. Xususan, Turkiyaning o'rtacha yillik suv resurslari 180-190 milliard kubometrni, yer osti suvlari esa 10-15 milliard kubometrni, jami suv resurslari esa 200 milliard kubometrni tashkil qilsa-da, uning faqatgina 30-35 mlrd. m³ (15 foizi) ishlatiladi. Shundan oqova suv resurslari 25-26 mlrd. m³ va yer osti suvlari resurslar 5-6 mlrd. m³.

Turkiya iqlimi qishloq xo'jaligi uchun juda ko'p qulayliklar yaratadi va bu barcha turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish imkonini beradi. Ammo qishloq xo'jaligi tarmog'i yaxshi rivojlanmagan, masalan, katta imkoniyatlar mavjud bo'lgan sharoitda asosiy qishloq xo'jaligi ekini bo'lgan g'allaning o'rtacha hosildorligi 21 tsentnerni tashkil qiladi va aholi jon boshiga yetishtiriladigan go'sht miqdori o'rtacha 18 kg tashkil qiladi.

Suv xo'jaligi bilan bog'liq barcha ishlarni rejalashtirish, loyihalash, qurish, suv toshqinlariga qarshi kurash, qishloq xo'jaligi ekinlari maydonlarini suv bilan ta'minlash, suv resurslarini shahar va qishloqlarga yetkazib berish ishlarini Davlat suv xo'jaligi boshqarmasi (DSI) amalga oshiradi. Shu bilan bir qatorda, suv bilan bog'liq bajariladigan va bajarilishi lozim bo'lgan ishlar bilan shaxsan Bosh Vazir shug'ullanadi va nazorat olib boradi.

Turkiyada qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orish maqsadlarida ishlatiladigan suvga to'lovlar bo'yicha mahalliy sharoit hisobga olingan mexanizm ishlab chiqilgan. Sug'oriladigan yerlarning 55,8 foizi eski sug'oriladigan va 44,2 foizi yangidan o'zlashtirilgan yerlar bo'lib, eskidan sug'oriladigan yerni sug'orish uchun ishlatiladigan suvga xaq olinmaydi. Bunda ekin maydonlarini sug'orish va suvni taqsimlash, suvdan foydalanish inshootlari qadimdan mavjud bo'lganligi e'tiborga olingan. Hozirgi kunda Turkiyada 152 ta suv ombori ishlab turibdi, yana yangidan 50 dan ziyod suv omborlari qurilmoqda. Ahamiyatli jihati shundaki, davlat tomonidan suv xo'jaligi tizimi faoliyati uchun sarflanayotgan umumiy mablag'larning 40 foizidan ortig'i gidroenergetika resurslarini sotish hisobidan qoplanadi. Mamlakatda sug'oriladigan yerlarning ahamiyatli jihatlari juda katta bo'lib, bunday yerlarni aholiga uy-joy qurish yoki boshqa maqsadlar uchun taqsimlashtirish ishlari qattiq nazoratga olingan.

Xitoy davlatining haydaladigan yer maydoni 100 mln. gektar bo'lib, shundan 50 mln. gektari sug'oriladigan yerlar hisoblanadi. Yillik yog'ingarchilik miqdori o'rtacha 1200 mm.ni tashkil qiladi yoki har gektar yerga 12 ming kubometr suv zahirasi to'g'ri keladi. Bu yerda sug'orish ishlari uchun bir yilda o'rtacha 400 mlrd. kubometr suv ishlatilib, o'rtacha bir gektar maydonga 7,1 ming kubometr suv zahirasi to'g'ri keladi. Xitoydagi yirik suv xo'jaligi tizimlaridan biri Xuanxe daryosi asosida faoliyat yurituvchi majmuadir. Majmuaning uzunligi 252 kilometr bo'lib, u 460 ta suv inshootlari, 13 ta dyukerni o'z ichga oladi. Bu yerda suv daryodan 40 metr balandlikka ko'tarib beriladi. Bugungi kunda Xitoy suv xo'jaligi vazirligi suvdan foydalanish borasida katta huquqlarga ega bo'lib, mamlakatda suv xo'jaligi bo'yicha alohida militsiya tizimi ham tashkil qilingan va bu suvdan foydalanish jarayonini nazorat qiladi. Amerika Qo'shma Shtatlarida 1960 yillarning boshida Richard Xapin tomonidan "Shudringli shlang" nomi (boshqa nomi "spagetti quvuri") bilan tomizgichli lenta ishlab chiqildi va uning birinchi namunasi 1964 yilda amaliyotga joriy qilindi. Bunday shlanglar asosan daraxtlarni va issiqxonalarda yetishtiriladigan gullarni sug'orish uchun keng joriy qilindi.

Tomchilatib sug'orish tizimlaridan foydalanish 1980 yildan keyin ayniqsa kuchaydi va 2000 yilga kelib dunyo miqyosida tomchilatib sug'orish tizimlari joriy qilingan ekin maydonlari 3,2 mln. gektardan ortib ketdi. AQShning Xavay orollarida qiyalik maydonlarda shakarqamish yetishtirishda egatdan sug'orish usulini qo'llash mumkin bo'lmaganligi bois fermerlar yomg'irlatib sug'orishdan foydalanishgan va katta qiyinchiliklarga duch kelishgan. Tomchilatib sug'orish yaxshi samara berishi aniqlangandan so'ng esa Xavaydagi 11 shakarqamish plantatsiyasi 1986 yilda to'raligicha tomchilatib sug'orishga o'tkazilgan.

Tomchilatib sug'orish tizimlarini qo'llashda Isroil, Kipr, AQSh, Italiya, Avstraliya va Iordaniya kabi jahon mamlakatlarida juda katta yutuqlarga erishildi.

AQSh, Avstraliya, Isroil va boshqa bir qator mamlakatlarda yer ostidan tomchilatib sug'orish tizimlari ham keng tarqaldi. Ushbu tizimlar suvni o'simlikning ildiz qatlami ostidan yetkazib berishga moslashtirilganligi bilan boshqa tomchilatib sug'orish tizimlaridan keskin farq qiladi. Yevropa mamlakatlarida suv resurslaridan foydalanish va ularni samarali boshqarish masalasi eng dolzarb mavzular qatoriga kiradi. Masalan, Ispaniyada keyingi yillarda qurg'oqchilik sababli kelib chiqayotgan qator muammolar natijasida avvalroq vujudga kelgan og'ir ekologik vaziyatni yaxshilash dasturlari, daryolarni bir-biriga oqizish tadbirlari amalga oshirilgan bo'lsa, yaqin yillardagi yog'ingarchiliklar va suv toshqinlari tufayli, uzoq kelajakka mo'ljallangan kuchli davlat tadbirlari ustida ish olib borilmoqda.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, barcha davlatlarda XXI asr boshidan boshlab insoniyat uchun global muammoga aylanib borayotgan suv resurslari taqchilligi masalasini hal qilishga, ulardan oqilona foydalanishga e'tibor berib, o'z iqtisodiy ko'rsatkichlari, ichki va tashqi imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda dasturlar tayyorlamoqdalar va dasturlarni ma'lum darajada amalga oshirmoqdalar.

Suvdan foydalanish jarayoni tahlil qilinganda yana bir masalaga e'tibor qaratish lozim, ya'ni dunyodagi davlatlardan birortasining qishloq xo'jaligida O'zbekiston kabi deyarli 100 foiz sug'oriladigan yer maydonlaridan foydalanilmaydi. Markaziy Osiyo hududida, xususan, O'zbekiston hududida yozda o'simliklarning vegetatsiya davrida yog'ingarchilik umuman kuzatilmasligi tufayli tuproq namini ushlab turish faqatgina sug'orish tadbirlari orqali amalga oshiriladi. Bu holat nafaqat mas'uliyatni, shuningdek katta mablag'ni sarflab turishni taqozo etadi. O'zbekiston sug'oriladigan yer maydonlari, bu maydonlarga ishlov berish va yuqori hosil yetishtirish jarayonlarida suv xo'jaligi tizimining ahamiyati kattaligi bo'yicha ham, bu sohaga davlat tomonidan ajaratilayotgan mablag' miqdoriga ko'ra ham boshqa davlatlardan keskin farq qiladi.

Ma'lumki, rivojlangan davlatlarda sug'orish texnologiyasini takomillashtirishga katta ahamiyat beriladi. Sug'orish texnologiyasining progressiv usullari dastlabki kapital quyilmalarni ko'proq talab qilsa ham, suv sarfini va mehnat sarfini tejash imkoniyatini beradi. Bu, ayniqsa, ish kuchi qimmat bo'lgan davlatlarda juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, O'zbekiston sharoitida tomchilatib sug'orish tizimlari asosan 1975 yildan boshlab tajriba tariqasida bog' va uzumzorlarda tadbqiq qilina boshlangan.

Bu davrda, ya'ni 1975 yilda esa SANIIRI institutining Jizzax viloyati Zomin tumanidagi tajriba xo'jaligida avval 10 ga, keyinchalik 200 ga maydondagi uzumzorni, 1977 yilda Xorazm viloyatining Xiva tumanida 1,5 ga maydondagi bog'ni, Shreder nomidagi bog'dorchilik va uzumchilik ilmiy tadqiqot institutining 2,0 ga maydondagi bog'ini sug'orish uchun mahalliy sharoitlarda yaratilgan tomchilatib sug'orish tizimlari joriy qilingan. Tomchilatib sug'orish tizimlarini qo'llash 1990 yillar boshida ancha kengaytirildi va ularning maydoni 1993 yilga kelib 1134 gektarga yetkazildi. Shu jumladan, 1991-1992 yillarda Isroil texnologiyasi asosida Andijon viloyatining Qo'rg'ontepa tumanidagi "Savay" xo'jaligida 1 ming ga paxta maydonida 6,6 mln. AQSh dollari qiymatiga ega bo'lgan tomchilatib sug'orish tizimi joriy qilish ishlari olib borildi va uning 500 gektarli qismi ishga tushirildi.

Xuddi shu yillarda tomchilatib sug'orish tizimlarini paxta yetishtirishda qo'llash mumkinligi o'rganildi. SANIIRIda olib borilgan tadqiqotlar natijalari paxta

yetishtirishda tomchilatib sug'orishni qo'llash egatlab sug'orishga nisbatan suvni 1,5 – 3,0 martagacha kamaytirish, paxtadan gektariga 35-43 tsentner miqdorida hosil olish mumkinligini tasdiqladi. 1990 yillarning ikkinchi yarmida O'zbekistonda yana 600 ga maydonda tomchilatib sug'orish tizimlari joriy qilindi. Shu jumladan 1999-2001 yillarda Toshkent, Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida uchta 100 gektarli maydonda Isroil davlati Netafim firmasining har biri 2,1 mln. AQSh dollari turadigan tomchilatib sug'orish tizimlari tadbqiq qilindi. Qurilgan ushbu sug'orish tizimlari turli sabablarga ko'ra ko'ngildagiday faoliyat yuritishmadi.

O'zbekistonda 1975 - 2000 yillar oralig'ida qurilgan tomchilatib sug'orish tizimlaridan biri - Qashqadaryo viloyati «Varganza» xo'jaligidagi anorzorni tomchilatib sug'orish tizimi (1990 yilda qurilgan) hozirgi kunda ham faoliyat yuritmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 25 oktyabrdagi «Qishloq xo'jaligida suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishni rag'batlantirish mexanizmlarini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4499-sonli qarorida suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish uchun davlat byudjetidan 300 mlrd so'm subsidiya ajratilishi belgilandi va bunda tomchilatib sug'orish tizimlari uchun - 8 mln so'm, yomg'irlatib sug'orish tizimlari uchun - 4 mln so'm, diskretli sug'orish uchun - 1 mln so'm mablag' ajratilishi belgilandi.

2013-2019 yillarda respublikada jami 76,2 ming gektar qishloq xo'jaligi ekin maydonlarida shundan, 52,5 ming gektar bog' va uzumzorlarda, 11,9 ming gektar sabzavot va poliz mahsulotlari hamda 11,7 ming gektar paxta maydonlarda tomchilatib sug'orish texnologiyasi joriy etildi.

1-rasm. Suv tejovchi texnologiyalarni qo'llash ko'rsatkichlari

Ushbu rasmdan ham ko'rinib turibdiki, mamlakatimiz qishloq xo'jaligida suvtejamkor texnologiyalarni qo'llash samaradorligi va 2025 yilgacha bo'lgan prognoz ko'rsatkichlari keltirilgan bo'lib, bugungi global iqlim o'zgarishi va suv tanqisligi sharoitida sug'orishning suvtejamkor texnologiyalarni qo'llash davr talabi ekanligini ko'rsatmoqda.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak, xorijiy davlatlarda sug'orish texnologiyasini takomillashtirishga katta ahamiyat berilgan. Dunyodagi ko'pgina mamlakatlarning har bir melioratsiya va suv xo'jaligi bo'yicha o'z tarixiy an'alariga, suv resurslariga bo'lgan ehtiyojiga, iqtisodiyotning rivojlanish yo'liga, sug'orish tarixiga egadir va ular bir - biridan farq qiladi. Suvdan foydalanish yo'nalishlari ularda, asosan, davlatning taraqqiyot darajasiga qarab belgilangan.

Mamlakatimizda, suvni tejavchi texnologiyalarni keng joriy qilish, bunda davlat tomonidan yaratilayotgan qulayliklardan foydalanish qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yanada rivojlantirish maqsadida quyidagi takliflarni bermoqchimiz:

- ❖ suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish, suvdan foydalanish va suv iste'moli hisobini yuritishda «Smart Water» («Aqlli suv») va shu kabi raqamli texnologiyalarni joriy qilish;

- ❖ qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishda suv tejavchi sug'orish texnologiyalarini joriy qilishni yanada kengaytirish va davlat tomonidan rag'batlantirib borish, ushbu sohaga xorijiy investitsiyalar va grantlarni jalb qilish;

- ❖ sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va barqarorligini ta'minlash, yerlarning unumdorligini oshirishga ko'maklashish, tuproqning sho'rlanish darajasini pasaytirish va oldini olish bo'yicha samarali texnologiyalarni qo'llash;

- ❖ suv xo'jaligida bozor iqtisodiyoti tamoyillarini, jumladan, suvni yetkazish xarajatlarining bir qismini bosqichma-bosqich suv iste'molchilari tomonidan qoplash tizimini joriy qilish, tushgan mablag'larni suv xo'jaligi ob'ektlarini o'z vaqtida sifatli ta'mirlash-tiklash, raqamli texnologiyalarni joriy qilish hamda samarali boshqarishga yo'naltirish;

- ❖ suv xo'jaligida davlat-xususiy sheriklik va autsorsingni joriy etish, alohida suv xo'jaligi ob'ektlarini fermer, klaster va boshqa tashkilotlarga foydalanish uchun berish hamda tejalgan mablag'larni suv xo'jaligi ob'ektlarini modernizatsiya qilish va xodimlar mehnatiga haq to'lash va rag'batlantirishga yo'naltirish;

❖ suv xo'jaligi sohasi uchun malakali kadrlarni tayyorlash, xodimlarning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish, ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish sohalari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni rivojlantirish hamda ilm-fan yutuqlari va nou-xaularni ishlab chiqarishga joriy qilish.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6024-son Farmoni. 2020 yil 10 iyul.
2. Safoevna, S. Z., & Juraevna, M. N. (2021). Analysis of economic efficiency of the use of irrigated land in agriculture and factors on them. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(2), 4055-4061.
3. Shoxo'jayeva, Z. S. (2020). Problems and solutions in the water sector of the region. In *НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ* (pp. 21-24).
4. Safoevna, S. Z., & Sagdullaevna, T. F. (2021). Food provision of the population of the republic of uzbekistan in pandemy conditions: problems and solutions. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(2), 1320-1325.
5. ZS Shoxo'jayeva. Efficient use of water resources in the agricultural sector. Monograph. T.: - 2012
6. Kurbonov, A. B., & Shoxo'jaeva, Z. S. (2019). Sustainable development of the agrarian sector depends on the efficient use of water resources. *International Journal of Engineering and Advanced Technology*, 8(6), 5123-5126.
7. Shoxo'jayeva, Z. S., & Norqobilov, M. (2020). Problems of rational use of water resources in agriculture of the Republic of Uzbekistan. In *НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ* (pp. 25-28).
8. Шохужаева, З. С. (2020). Зарубежный опыт в сельском хозяйстве по использованию водных ресурсов. *Economics*, (1 (44)).

ФАКТОРЫ РИСКА ЦЕРЕБРОВАСКУЛЯРНЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ И ПОЛЕЗНОЕ СВОЙСТВО УНАБИ ПРИ ПРОФИЛАКТИКЕ

Саломова Нилуфар Каххоровна

Бухарский медицинский институт имени АБУ АЛИ ИБН СИНО Ассистент
кафедры «Народной медицины и профессиональной болезни»

salomova.nilyufar@yandex.ru

АННОТАЦИЯ

Основные факторы риска цереброваскулярного заболевания (ЦВЗ) хорошо известны – это атеросклероз и артериальная гипертензия (АГ). Однако другие факторы риска при этом далеко не всегда учитываются. Имеется в виду наследственное предрасположение, напряженная нервная работа, ожирение и метаболический синдром, а также более редкие факторы. Не менее чем наполовину дислипидемия состоит из гипертриглицеридемии и низкого содержания антиатерогенного липопротеида (липопротеида низкой плотности, который является основной защитой от атеросклероза). Если врач будет учитывать все перечисленные здесь факторы риска и будет активно бороться с ними, то только тогда удастся значительно снизить частоту этого заболевания.

Ключевые слова: ЦВЗ, факторы риска, стресс, депрессия, унаби.

ABSTRACT

The main risk factors for cerebrovascular disease (CVD) are well known - these are atherosclerosis and arterial hypertension (AH). However, other risk factors are not always taken into account. This refers to a hereditary predisposition, intense nervous work, obesity and metabolic syndrome, as well as rarer factors. At least half of dyslipidemia consists of hypertriglyceridemia and low levels of anti-atherogenic lipoprotein (low-density lipoprotein, which is the main defense against atherosclerosis). If the doctor takes into account all the risk factors listed here and actively fights them, then only then will it be possible to significantly reduce the incidence of this disease.

Keywords: CVD, risk factors, stress, depression, unabi.

ВВЕДЕНИЕ

К факторам риска ЦВЗ надо отнести целый ряд моментов, которые не всегда лежат на поверхности. Прежде всего, здесь надо назвать дислипидемию, атеросклероз, артериальную гипертензию (АГ) и сахарный диабет. Если расшифровать понятие дислипидемии, то в нее главным образом входят

высокий уровень холестерина (ХС), гипертриглицеридемия (ГТГ) и низкий уровень антиатерогенного фактора — липопротеидов высокой плотности (ЛПВП). По нашим данным у больных, перенесших мозговой инсульт, гиперхолестеринемия (ГХС) была найдена только у 26%, гипертриглицеридемия (ГТГ) - у 29% обследованных и у 34% выявился низкий уровень ЛПВП. Эти данные были получены у 50 больных. Такое соотношение липидного профиля у больных ЦВБ и для нас явилось неожиданностью. Нельзя не назвать здесь более редкие формы нарушения состава крови, часто приводящие к мозговому инсульту (МИ): это гипергомоцистеинемия [4] и повышенное содержание липопротеида (а) [1].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

К факторам риска МИ относят также метаболический синдром и ожирение, наследственное предрасположение, постоянная психическая травматизация, интенсивное курение. В ряде случаев МИ бывает исходом эмболии в сосуды мозга. Источником этих эмболий могут быть нестабильные бляшки с тромбами на их поверхности (обычно они локализуются в аорте или в сонных артериях. Кроме того, довольно часто можно видеть больных с пороком сердца и эндокардитом, у которых тромбы локализуются на клапанах сердца, а затем отрываются и попадают в мозг. Встречаются также больные, у которых имеется врожденная склонность к повышенной агрегации тромбоцитов со спонтанными тромбозами в разных участках тела, но это надо отнести к казуистике. Во всех случаях с ЦВЗ обязательной диагностической процедурой является ультразвуковое сканирование брахиоцефальных артерий, т.к. самое частое начало атеросклероза - это излюбленные места: аорта и область разветвления сонных артерий. На начальной стадии процесса специалисты находят утолщение интимы-медии, которая начинает превышать толщину в 1 мм, при этом может наблюдаться не только утолщение этого слоя, но и его разрыхленность. Те же места - самое частое образование атеросклеротических бляшек. Их тоже следует детально характеризовать. Они различаются по величине: некоторые из них плоские и уплотненные, они не мешают ламинарному кровотоку по сосуду, другие бляшки могут достигать довольно больших размеров, препятствовать свободному кровотоку, создавая завихрения (турбулентность). Кроме того, важно оценить характер бляшки: плотная она или рыхлая, есть ли на ней тромботические наслоения. Во многих случаях сейчас при наличии опасных бляшек проводят хирургические операции

с удалением бляшек и восстановлением нормальной проходимости сосуда. Эти операции проходят достаточно успешно.

Однако, в ряде случаев бляшки локализуются в магистральных сосудах мозга. В настоящее время такие больные недоступны для хирургического вмешательства, так что их приходится вести консервативно, используя сосудорасширяющие средства и антикоагулянты. Успех во многом зависит от того, нет ли гипоплазии некоторых артерий (часто бывает врожденная гипоплазия одной из позвоночных артерий), а это мешает развитию коллатерального кровотока.

Естественно, что при наличии дислипидемии должен быть выбран препарат, адекватно нормализующий липидный состав кровью

При наличии АГ необходимо бороться с повышенным АД. Не все препараты направленные против АГ, одинаково эффективны при Ц.В.З.

Естественно, что таким больным надо подбирать подходящую работу, бросать курить и переходить на диету, которая не содержит животных жиров и имеет ограниченный калораж. Особая осторожность нужна этим больным в отношении алкогольных напитков. Лучше всего исключить их из своего рациона.

Аккуратный прием сосудорасширяющих и гиполипидемических препаратов, а также подходящих антикоагулянтов может существенно улучшить состояние этих больных и продлить им жизнь.

Для профилактики инсульта необходимо:

нормализовать артериальное давление приемом рекомендованных врачом препаратов;

отказаться от курения, злоупотребления алкоголем;

соблюдать диету;

лечить имеющийся сахарный диабет;

осуществлять контроль за уровнем холестерина в крови, принимать меры к его нормализации;

избегать травм головного мозга;

по возможности избегать стрессовых ситуаций, управлять своими эмоциями;

лечить имеющиеся инфекционные заболевания;

осуществлять посильную физическую нагрузку;

регулярно проходить медицинские осмотры.

Для предупреждения нужно своевременно заботиться о своем здоровье. Поскольку исход этих заболеваний неопределённый, этого достаточно, чтобы сделать вывод: заболевание предупредить, чем лечить. Шанс избежать заболеваний всегда есть. На сегодняшний день широко используется фито-препараты для профилактики.

Унаби — небольшой круглый плод с косточкой, содержащей семена, известный также как китайский финик и характерный для Южной Азии произрастающий в виде большого кустарника или дерева. При созревании приобретает разные цвета, от желтого или темно-красного до темно-коричневого. В силу своего сладкого вкуса широко употребляется как сухофрукт. Энергетическая ценность 100 г съедобной части плодов — 59-105 калорий. В мякоти зрелых плодов, которая составляет 95-98% от массы плода, содержится от 17,0 до 76,5% сухих веществ; 1,2-1,6% белка; 0,1-0,3% жира; 0,6-1,4% клетчатки. Содержание углеводов изменяется в широких пределах в зависимости от района выращивания, сорта и т. д. от 14,5 до 27,6% . В плодах содержится от 1,7 до 3% органических кислот (преимущественно яблочная и янтарная). В плодах также обнаружена зизипиновая кислота. Отличительной особенностью унаби является высокое содержание витамина С — от 26 до 1700 мг/100 г и Р-активных соединений — от 305 до 1230 мг/100 г. Обнаружены также витамины В1 (0,02 мг/100 г), В2 (0,04 мг/100 г), В5 (0,9 мг/100 г), бета-каротин (20-40 мг/кг), стероиды.

Минеральный состав представлен кальцием (26-27 мг/100 г), фосфором (23-27 мг /100 г), калием (269-278 мг /100 г), железом (0,7-0,8 мг/100 г), магнием, кобальтом. Имеются сообщения, что в плодах унаби содержится много йода.

В листьях, коре, корнях обнаружены алкалоиды, тритерпеноиды, лейкоантоцианы, сапонины, стероиды, кумарины, органические кислоты, дубильные вещества. В листьях содержится около 1,6 мг/100 г рутина. Рутин - это биофлавоноиды. Витамин Р используется в альтернативной медицине в качестве вспомогательного средства для усиления действия витамина С, поддержки кровообращения, как антиоксидант, а также для лечения аллергии, вирусов или артритов и других воспалительных состояний.

Витамин Р хорошо растворяется в воде. В его состав входят такие вещества, как цитрин, гесперидин и флавоналы, которые окрашивают апельсины и лимоны в желтый и оранжевый цвет. Последние исследования показывают, что rutin предотвращает свертывание крови, поэтому может быть

использован для лечения пациентов с риском возникновения сердечных приступов и инсультов. Издавна рутин используется для улучшения кровообращения. Считается, что рутин может способствовать укреплению и увеличению гибкости сосудов, таких как артерии и капилляры. Здоровые сосуды значительно улучшают общее самочувствие за счет налаживания процессов снабжения кровью сердца и органов.

Упоминание лечебных свойств унаби, который встречается даже в древних рецептах средневекового персидского ученого и врача Ибн Сины, известного на Западе как Авиценна. Что это за «потаённый» плод и с чем его едят»

Плод унаби, излечивающий многие недуги, от депрессии до запора, от ослабленной иммунной системы до бессонницы, является потаенным исцеляющим сокровищем которое присутствует даже в рецептах Ибн Сины...

Известно до 56 родов и 900 видов унаби. В нашей стране выращивается шесть родов и 25 видов данного растения. Это потаенное сокровище, которое можно употреблять в лечебных целях. Первые упоминания о нем встречаются в рецептах Ибн Сины, предназначенных для лечения кашля, запоров, язвы желудка, нормализации артериального давления. Однако унаби также рекомендуется использовать в качестве отхаркивающего, разжижающего мокроту средства, для заряда энергии и выведения токсинов. Унаби может принести еще большую пользу для здоровья в зависимости от способа использования — в свежем или сушеном виде, в виде экстракта, уксуса и чая.

Так как ниже указанное является факторами риска для цереброваскулярных заболеваний. Принимат для профилактики превращает рост этих заболеваний, улучшает качества жизни человека и борются с нежелательными факторами риска.

Натуральное лекарство от бессонницы и тревоги

Плод унаби целиком содержит множество циклопептидных алкалоидов, известных своим седативным действием. Два характерных для унабифлавоноида под названием «спинозин» и «свертизин» обладают успокаивающими свойствами. Поэтому употребление перед сном чайной ложки экстракта унаби со стаканом теплой воды позволяет снять тревогу, вызывающую общую депрессию.

Помогает при сахарном диабете

Самая важная задача при сахарном диабете — поддержание на протяжении жизни уровня сахара в крови в пределах нормы и предотвращение повреждения тканей из-за высокого уровня глюкозы. Было обнаружено, что отвар из листьев унаби оказывает гипогликемический эффект. В ходе исследований было установлено, что растительные добавки, полученные из плодов унаби, снижают абсорбцию глюкозы и предотвращают повышение уровня сахара в крови. Согласно последним научным данным, унаби — один из самых полезных плодов, которые могут быть предпочтительны для пациентов с сахарным диабетом в силу их подавляющего действия на фермент альфа-амилазы.

Исцеление от депрессии

Установлено, что фенольный антиоксидант под названием «изопротеренол», который содержится в большом количестве в этом крохотном плоде, способен предотвращать заболевания сердечной мышцы и очищать организм от накапливающихся токсинов, таких как алюминий. Сообщается, что в его состав входят биоактивные компоненты, которые могут уменьшать аллергические реакции, снимать инфекции мочевых путей, хронический бронхит и депрессию.

Чай и экстракт очень полезны. Рекомендуемая порция унаби в качестве альтернативы свежим фруктам составляет 8-10 штук, а вместо сухофруктов — 6 штук. Если вы предпочитаете использовать сушеные плоды для приготовления чая, возьмите 6 плодов унаби, разрежьте их на две части, поместите в чайник и добавьте палочку корицы. Налейте немного воды и кипятите около 15 минут. Употребляйте в течение дня по стакану после еды. Это поможет улучшить пищеварение.

В патогенезе атеросклероза большую роль играет процесс образования пенистых клеток макрофагов, поглотивших холестерин и липопротеиды низкой плотности. Тритерпеноиды унаби тормозят процесс образования этих клеток, тем самым предупреждая образование атеросклеротической бляшки. Сапонин —

жужибозиды В унаби ингибирует процесс агрегации тромбоцитов. Сапонин унаби–жужибозиды обладает кардиопротективными свойствами. Косточки унаби оказывает спазмолитический, седативный эффект и нормализует ритм сердца. 100 гр размельченных косточек унаби варят в 500 мл воды, в течение 10 минут, добавляют 200 мл 96% спирта, настаивают 8 часов. Принимают настойку по 1 ст ложкой 4 раза в день, при ишемии, головокружении, тахикардии, =.

Экспериментальное исследование показало, что экстракт унаби стимулирует рост, трофику, дифференциацию нервной ткани.

Экстракты унаби оказывают гипогликемическое воздействие. Экстракты коры корней и водные экстракты плодов унаби предупреждают поражение нервной ткани при сахарном диабете.

REFERENCES

1. Бурдейная Л.Л.Б Ежов Ю.Г., Матчин И.А. и др. Липопротеид (а) как единственный фактор риска у молодого мужчины с инфарктом миокарда// Атеросклероз и дислипидемии. 2014. №4. С. 52-57
2. Саломова, Н. К. (2021). ОСОБЕННОСТИ ТЕЧЕНИЯ И КЛИНИКО-ПАТОГЕНЕТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРВИЧНЫХ И ПОВТОРНЫХ ИНСУЛЬТОВ. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MEDICAL AND NATURAL SCIENCES*, 249-253.
3. Гуревич, В. С., Уразгильдеева, С. А., Бутхашвили, М. И., & Васина, Л. В. (2012). Эволюция представлений о прои антиатерогенных свойствах липопротеинов. *Атеросклероз и дислипидемии*, (4), 54-63.
4. Голощапов-Аксенов, Р. С., Лебедев, А. В., & Меркулов, Е. В. (2013). Оптимальная антиагрегантная терапия у больных острым коронарным синдромом, которым планируется первичная чрескожная коронарная ангиопластика. *Атеросклероз и дислипидемии*, (1), 35-39.
5. Жлоба Ф.Ф., Никитина В.В. Выявление и лечение гипергомоцистеинемии. СПб. 2004. 38 с.
6. Липовецкий Б.М., Бродская З.Л., Сквоцова Т.Ю., Власенко А.Н. Инструментальный диагноз Ц.В.З и его основные варианты в сопоставлении с клиническим течением. // Международный научно-практический журнал 2013. № 7 (14). С. 47-48
7. Саломова Нилуфар, Рахматова Санобар” Қайта такрорланувчи ишемик ва гемморогик инсултли беморларни эрта реабилитация қилишни оптималлаштириш”.

СИНДРОМ ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНОСТИ ИЛИ СДВГ. МЕДИЦИНСКИЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

Эргашева Наргиза Насриддиновна

Д.м.н, ассистент кафедры Неврологии, Детской
неврологии и Медицинской генетики ТашПМИ.

Юнусов Мухаммад Зайниддин угли

Резидент магистратуры 3-го курса кафедры Неврологии,
Детской неврологии и Медицинской генетики ТашПМИ.

doctor.yunusov@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) — это нейрокогнитивное расстройство поведенческого развития, наиболее часто наблюдаемое в детском и подростковом возрасте, которое часто распространяется и на взрослые годы. По сравнению с десятилетием назад было проведено обширное исследование для понимания факторов, лежащих в основе СДВГ, что привело к гораздо большему количеству вариантов лечения, доступных как для подростков, так и для взрослых с этим расстройством. Гиперкинетические расстройства, или синдром дефицита внимания с гиперактивностью – СДВГ по диагностическому и статистическому руководству по психическим расстройствам 5-го издания (DSM-V), относятся к числу наиболее часто диагностируемых психических расстройств в детском возрасте (от 3 до 25%, в среднем 7–8%) и представляют собой гетерогенную группу нарушений нейropsychического развития, объединенных на основании слабо модулированного поведения с несоответствующими возрасту гиперактивностью, дефицитом внимания и импульсивностью, сопровождающимися нарушением адаптации в основных сферах социального функционирования ребенка [1, 2]. Долгосрочные негативные последствия СДВГ серьезны и продолжительны. Треть диагностированных молодых людей сталкивается с несчастливой, проблемным будущим, включая плохие отношения, значительную неуспеваемость в образовании и более позднюю безработицу, высокий уровень причастности к употреблению наркотиками и алкоголем, антиобщественное поведение и преступность. Ряд медицинских работников и специалистов узкого спектра включая детских неврологов, психиатров, психологов, педагогов до школьного образования, педагогов средних школ работающие с детьми, вероятно увидели резкое увеличение числа

детей диагнозом СДВГ. Распознавание СДВГ, вероятно, продолжит расти в обозримом будущем и возможно будет представлять все больше и больше взрослых с симптомами СДВГ.

Ключевые слова: Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ), минимальной мозговой дисфункции (ММД), диагностическая и статистическая руководства по психическим расстройствам (DSM), нейрокогнитивные расстройства, гиперкинетические расстройства, международная классификация болезней 10-го пересмотра (МКБ-10).

ABSTRACT

Attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) is a neurocognitive behavioral disorder most commonly seen in childhood and adolescence and often extends into adults. Compared to a decade ago, there has been extensive research done to understand the factors underlying ADHD, resulting in a much larger number of treatment options available for both adolescents and adults with the disorder. Hyperkinetic Disorders, or Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) according to the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders 5th Edition (DSM-V), are among the most commonly diagnosed mental disorders in childhood (3 to 25%, on average 7-8%) and represent a heterogeneous group of neuropsychic developmental disorders, combined on the basis of poorly modulated behavior with age-inappropriate hyperactivity, attention deficit and impulsivity, accompanied by impaired adaptation in the main spheres of the child's social functioning [1, 2]. The long-term negative effects of ADHD are serious and lasting. A third of young people diagnosed face an unhappy, troubled future, including poor relationships, significant educational failure and later unemployment, high rates of involvement in drug and alcohol abuse, antisocial behavior and crime. A number of healthcare professionals and narrow-spectrum professionals including pediatric neurologists, psychiatrists, psychologists, preschool educators, and high school educators working with children have likely seen a dramatic increase in the number of children diagnosed with ADHD. Recognition of ADHD is likely to continue to grow for the foreseeable future and may represent more and more adults with ADHD symptoms.

Keywords: attention deficit hyperactivity disorder (ADHD), minimal cerebral dysfunction (MMD), diagnostic and statistical manuals for mental disorders (DSM), neurocognitive disorders, hyperkinetic disorders, international classification of diseases 10th revision (ICD-10).

ВВЕДЕНИЕ

СДВГ — это состояние, характеризующееся неадекватно высоким уровнем импульсивности, гиперактивности и невнимательности. Диагностическая концептуализация этих симптомов со временем значительно изменилась. В начале 20 века гиперактивные дети считались страдающими патологическим дефектом морального контроля. В 1930-х годах были введены концепции минимального повреждения головного мозга (МППГМ) и минимальной мозговой дисфункции (ММД), основанные на наблюдении поведенческих нарушений, подобных тем, которые наблюдались во время пандемии энцефалита в 1920-х годах или после травматических родов. Интересно, что примерно в то же время была установлена эффективность “амфетамина” в лечении этих симптомов. Термин “синдром дефицита внимания” был выделен в начале 80-х гг. из более широкого понятия “минимальная мозговая дисфункция”. В 1980 г. Американской ассоциацией психиатров была разработана рабочая классификация – DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition), согласно которой случаи, описанные ранее как минимальная мозговая дисфункция, предложено рассматривать как синдром дефицита внимания и синдром гиперактивности. В последней классификации DSM-V данные синдромы объединены под одним названием “синдром дефицита внимания и гиперактивности”.

Эпидемиология, этиология и патогенез

В 2004 г. Всемирной ассоциацией детской и подростковой психиатрии и смежных профессий (IACAPAP) СДВГ был признан «проблемой номер один» в сфере охраны психического здоровья детей и подростков. Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) встречается приблизительно у 1 из 20 современных детей и подростков. СДВГ привлекает к себе значительный интерес в связи с высокой распространенностью и социальной значимостью проблемы. Результаты исследований подтверждают, что примерно у 50% пациентов симптомы СДВГ, претерпевая определенную трансформацию, продолжают присутствовать и во взрослом возрасте. Манифестация СДВГ происходит часто у дошкольников, достигает максимума клинических проявлений в начальной школе и эволюционируя, не исчезает ни у подростков, ни у взрослых, а по мере взросления трансформируется и претерпевает изменения в количественном и качественном соотношении симптомов [3]. Следовательно, во многих случаях СДВГ характеризуется длительным, хроническим течением. По данным ВОЗ от 3% до 7% детей в мире страдает

синдромом дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ). По данным эпидемиологических исследований, частота встречаемости СДВГ в РФ у детей 6–15 лет составляет 4,0–9,5%, а по данным некоторых зарубежных авторов, она достигает даже 20–28%. Распространенность баллов среди детей младшего школьного возраста составляет 1% для гиперкинетического расстройства и 5% для СДВГ (М: F = 3: 1). Девочки составляют 25% гиперкинетических больных. Они демонстрируют меньше импульсивности и агрессии, но больше страха, перепадов настроения, социальной замкнутости, когнитивных и языковых проблем [4, 5].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Дискутабельность вокруг этиологии и патогенеза СДВГ не прекращается. Ранее это расстройство рассматривалось в контексте минимальной мозговой дисфункции и основной причиной его возникновения считалось органическое повреждение головного мозга. Одна из первых теорий развития СДВГ основана на данных о перинатальной обусловленности этого расстройства, т. е. указанная патология рассматривается как следствие органического поражения ЦНС, возникшего в антенатальный и/или ранний неонатальный периоды под влиянием различных средовых факторов. Лекарства, используемые для лечения СДВГ, такие как метилфенидат, амфетамин и атомоксетин, указывают на дефицит дофамина и норэпинефрина как нейрохимическую основу СДВГ, но этиология более сложна. В современных концепциях патогенеза СДВГ рассматривается как следствие нарушений заднемозговой системы внимания, регулируемой норадреналином, тогда как характерные расстройства поведенческого торможения и самоконтроля – как недостаточность дофаминергического влияния на поступление импульсов к переднемозговой системе внимания [6, 7]. Восприимчивость этих структур по отношению к поступающим сигналам модулируется за счет дофаминергической иннервации от вентрального ядра покрышки среднего мозга. Дофамин избирательно регулирует и ограничивает возбуждающую импульсацию к префронтальной коре и поясной извилине, обеспечивая снижение излишней нейрональной активности [6, 7]. Определенными доказательствами этой гипотезы явились достижения молекулярной генетики, а именно выделение у детей с СДВГ генов, ответственных за обмен дофамина и норадреналина.

Диагностика

При диагностике людей на предмет синдрома дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) или гиперкинетического расстройства до постановки официального диагноза типично используются несколько этапов оценки, в том числе:

- Клинические обследования (исследование неврологического статуса).
- Инструментальные обследования, рейтинговые шкалы и шкалы оценок (заполнение опросников, анкет, оценочных шкал).
- Критерии оценок СДВГ по DSM-IV и/или DSM-V.
- Клинические интервью (собеседование) с пациентом и родителями, учителями детей и подростков или партнерами для взрослых с СДВГ.
- Прямое наблюдение в различных условиях (наблюдение за поведением).
- Оценка социально-психологического функционирования и трудностей адаптации у лиц с СДВГ различного возраста.
- Продолжительность симптомов (как долго проявляются те или иные симптомы).

Диагностика СДВГ также должна основываться на полной клинической и психосоциальной оценке, полном анамнезе развития и психиатрии, а также на отчетах наблюдателей о психическом состоянии человека. Согласно рекомендациям NICE, для диагностики СДВГ симптомы гиперактивности-импульсивности и / или невнимательности должны соответствовать диагностическим критериям в диагностическом и статистическом руководстве по психическим расстройствам 5-е издание (DSM-V) для СДВГ и 10-го пересмотра Международной статистической классификации болезней и проблем, связанных со здоровьем (МКБ-10). Обратите внимание, что в 2018 году МКБ-10 была обновлена до 11-й редакции Международной классификации болезней (МКБ-11), где НКД теперь называется ADHD.

Лечения

Основные классы доступных фармакологических методов лечения СДВГ включают [8, 9]:

Стимуляторы:

Метилфенидат (Риталин, Медикинет, Бифентин, Концерта, Эквасим),
Амфетамин (Adderall, Amfexa, Dexedrine, Elvanse, Elvanse Adult),
Лиздексамфетамин (Vyvanse, Tyvense).

Не стимуляторы: Атомоксетин (Strattera), Модафенил (Provigil). (off-label),
Гуанфацин (Интунив), Ребоксетин (Edronax).

Нootропные препараты: Гопантенная кислота (Пантогам, Пантокальцин, Гопантам, Когнум).

Наиболее частые побочные эффекты стимуляторов это - снижение аппетита, нарушение сна. При приеме стимуляторов, хотя и редко были выявлены серьезные побочные эффекты со стороны сердечно-сосудистой системы [10]. В США, Канаде и Европе был достигнут консенсус в отношении того, что рутинный электрокардиографический скрининг и / или кардиологические обследования перед началом приема стимуляторов необходимы только тем, у кого есть положительный семейный или личный кардиологический анамнез [11, 12]. Некоторые дети могут не реагировать на стимулирующие препараты или могут не переносить стимулирующие препараты из-за побочных эффектов (например, потери аппетита). Таким образом, несколько не стимулирующих препаратов также используются для фармакотерапии СДВГ. Модафинил [13] и ребоксетин [14, 15] показали некоторые перспективы в лечении СДВГ. Был опубликован ряд отчетов об использовании альтернативных и дополнительных лекарств при лечении СДВГ. Положительные результаты были заявлены для гинкго билоба [16]. Короткоцепочечные жирные кислоты [17] и жирные кислоты омега-3 / омега-6 [18] не оказались эффективными. На данный момент единодушное мнение относительно большинства альтернативных и дополнительных методов лечения состоит в том, что эти методы лечения лучше всего использовать в качестве дополнения к текущей фармакотерапии, а не в качестве альтернативы.

Психосоциальное лечение СДВГ

Психосоциальное лечение СДВГ в первую очередь сосредоточено на следующих четырех простых, но трудных для реализации принципах: вознаграждать за позитивное поведение; игнорировать неподобающее поведение; наказывать за неприемлемое поведение; адаптируйте занятия к способностям ребенка.

ВЫВОДЫ

Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) — это невидимая инвалидность. Это нейробиологическое расстройство, которое влияет на поведение, самоконтроль, мотивацию, двигательную активность, импульсивность, эмоции, способность направлять и поддерживать внимание, коммуникабельность, доступность для обучения и способ обработки информации мозгом. Ребенок не выглядит больным в традиционном

понимании этого состояния, но если оставить без внимания ребенка или подростка с синдромом дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ), то в будущем для ребенка это создаст значительные трудности в учебе, межличностных отношениях, в социальном и эмоциональном развитии, что, в свою очередь может привести к возникновению асоциального поведения.

REFERENCES

1. Заваденко Н.Н. Синдром дефицита внимания и гиперактивности: современные принципы диагностики и лечения. *Вопр. соврем. педиатрии*. 2014; 13: 4: 48–53. / Zavadenko N.N. Sindrom defitsita vnimanii i giperaktivnosti: sovremennye printsipy diagnostiki i lecheniia. *Vopr. sovrem. pediatrii*. 2014; 13: 4: 48–53. [in Russian]
2. Jensen CM, Steinhausen HC. Comorbid mental disorders in children and adolescents with attention-deficit/hyperactivity disorder in a large nationwide study. *Attention Deficit Hyperactivity Disorder* 2015; 7 (1): 27–38.
3. Куташов В.А., Сахаров И.Е., Будневский А.В. Неврология и психиатрия детского возраста. Воронеж: ВГМА; 2015.: 292-320.
4. Dopfner M, Breuer D, Wille N, et al. How often do children meet ICD-10/DSM-IV criteria of attention deficit/hyperactivity disorder and hyperkinetic disorder? Parent-based prevalence rates in a national sample: results of the BELLA study. *European Child and Adolescent Psychiatry* 2008; 17:59–70.
5. Swanson JM, Sergeant JA, Taylor E, Sonuga-Barke EJ, Jensen PS, Cantwell DP. Attention-deficit hyper-activity disorder and hyperkinetic disorder. *Lancet* 1998; 351:429–33.
6. Заваденко Н.Н. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью: диагностика, патогенез, принципы лечения. *Вопросы практической педиатрии*. 2012; 7 (1): 54–62.
7. Куташов В.А., Сахаров И.Е., Будневский А.В. Неврология и психиатрия детского возраста. Воронеж: ВГМА; 2015.: 292-320.
8. <https://adhd-institute.com/disease-management/pharmacological-therapy/>
9. “Динамика уровня социального функционирования при аугментации Пантогамом при лечении детей с гиперкинетическим расстройством поведения” *Журнал Психиатрия и психофармакотерапия*. Том 19 №4 2017 Т.А.Куприянова, Е.В.Корень.
10. Yu ZJ, Parker-Kotler C, Tran K, Weller RA, Weller EB. Peripheral vasculopathy associated with psychostimulant treatment in children with attention-

- deficit/hyperactivity disorder. *Curr Psychiatry Rep.* 2010;12(2):111–115. doi: 10.1007/s11920-010-0093-y.
11. Warren AE, Hamilton RM, Belanger SA, Gray C, Gow RM, Sanatani S, Cote JM, Loughheed J, LeBlanc J, Martin S. et al. Cardiac risk assessment before the use of stimulant medications in children and youth: A joint position statement by the Canadian Paediatric Society, the Canadian Cardiovascular Society, and the Canadian Academy of Child and Adolescent Psychiatry. *Can J Cardiol.* 2009;25(11):625–630. doi: 10.1016/S0828-282X (09)70157-6.
12. Banaschewski T. Joint position of the Guideline Group of the European Network for Hyperkinetic Disorders (EUNETHYDIS) and the German Central ADHD Network for ECG Recording on methylphenidate prescriptions. *Z Kinder Jugendpsychiatr Psychother.* 2008;36(6):437–439.
13. Kahbazi M, Ghoreishi A, Rahiminejad F, Mohammadi MR, Kamalipour A, Akhondzadeh S. A randomized, double-blind and placebo-controlled trial of modafinil in children and adolescents with attention deficit and hyperactivity disorder. *Psychiatry Res.* 2009;168(3):234–237.
14. Arabgol F, Panaghi L, Hebrani P. Reboxetine versus methylphenidate in treatment of children and adolescents with attention deficit-hyperactivity disorder. *Eur Child Adolesc Psychiatry.* 2009;18(1):53–59. doi: 10.1007/s00787-008-0705-9.
15. Cohen-Yavin I, Yoran-Hegesh R, Strous RD, Kotler M, Weizman A, Spivak B. Efficacy of reboxetine in the treatment of attention-deficit/hyperactivity disorder in boys with intolerance to methylphenidate: an open-label, 8-week, methylphenidate-controlled trial.
16. Niederhofer H. Ginkgo biloba treating patients with attention-deficit disorder. *Phytother Res.* 2010;24(1):26–27. doi: 10.1002/ptr.2854.
17. Raz R, Carasso RL, Yehuda S. The influence of short-chain essential fatty acids on children with attention-deficit/hyperactivity disorder: a double-blind placebo-controlled study. *J Child Adolesc Psychopharmacol.* 2009;19(2):167–177. doi: 10.1089/cap.2008.070.
18. Johnson M, Ostlund S, Fransson G, Kadesjo B, Gillberg C. Omega-3/omega-6 fatty acids for attention deficit hyperactivity disorder: a randomized placebo-controlled trial in children and adolescents. *J Atten Disord.* 2009;12(5):394–401. doi: 10.1177/1087054708316261.

СОВРЕМЕННОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ПАТОГЕНЕЗА ХРОНИЧЕСКОЙ ОБСТРУКТИВНОЙ БОЛЕЗНИ ЛЕГКИХ В КОМОРБИДНОСТИ

Раджабова Гулчехра Баходировна

Ганиева Шахзода Шавкатовна

Бухарский медицинский институт имени АБУ АЛИ ИБН СИНО

Ассистент кафедры «Народной медицине и профессиональной болезни»

Ferangiz2009@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Хроническая обструктивная болезнь легких (ХОБЛ) является актуальной проблемой современной медицины, что обусловлено прежде всего высокой распространенностью и большими экономическими потерями для государства [20]. ХОБЛ продолжает удерживать четвертое место среди причин смертности взрослого населения [17], а показатели заболеваемости ежегодно увеличиваются [1]. Внутригоспитальная летальность при обострении тяжелой формы этого заболевания достигает 29% [3].

Ключевые слова: гипоксии, активных форм кислорода, инфаркт миокарда

ABSTRACT

Chronic obstructive pulmonary disease (COPD) is an urgent problem of modern medicine, which is primarily due to the high prevalence and large economic losses for the state [20]. COPD continues to hold the fourth place among the causes of death in the adult population [17], and the incidence rates are increasing every year [1]. In-hospital mortality during exacerbation of a severe form of this disease reaches 29% [3].

Keywords: hypoxia, reactive oxygen species, myocardial infarction

ВВЕДЕНИЕ

ХОБЛ является заболеванием с коморбидным компонентом. Полиморбидность ХОБЛ включает кардиоваскулярную патологию, сахарный диабет (СД), депрессию, рак легких, остеопороз и др. [7].

Современная система многофакторной оценки больного ХОБЛ, включающая не только респираторные показатели, но и коморбидный фон, диктует необходимость объективизации системы оценки сопутствующей патологии [9].

Коморбидность – одна из важнейших проблем клинической практики, что в полной мере относится к ХОБЛ, сочетание которой с некоторыми

заболеваниями существенно ухудшает ее прогноз. Так, по данным различных исследований, от 20 до 50% летальных исходов у больных ХОБЛ связано с «сосудистой» коморбидностью, прежде всего с ишемической болезнью сердца и артериальной гипертензией [13]. Эти больные относятся к группе высокого риска внезапной сердечной смерти, основными причинами которой являются фатальные нарушения сердечного ритма и инфаркт миокарда (ИМ). Вероятность его развития у пациентов с ХОБЛ на 40% выше, чем в общей популяции, а 5-летняя выживаемость снижается на 34% по сравнению с больными ИМ без сопутствующей ХОБЛ [17].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

ХОБЛ относят к мультисистемным заболеваниям, одним из проявлений которого является поражение ЦНС. Установлено, что около 46% белого вещества головного мозга при ХОБЛ имеет признаки микроструктурных изменений, что, в свою очередь, является диагностическим маркером цереброваскулярной патологии [9]. Доказано, что важную роль в нарушении микроструктурной целостности белого вещества играет курение табака [17]. Вместе с тем поражение головного мозга при ХОБЛ нельзя полностью объяснить результатом воздействия табачного дыма. Показано, что более выраженные изменения в белом веществе ассоциированы в первую очередь со снижением легочных объемов, в том числе у некурящих пациентов [18]. Имеются данные, что высокий уровень СРБ в плазме крови является независимым предиктором структурных поражений белого вещества [8].

Известно, что риск фатальных кардиоваскулярных осложнений у больных с ХОБЛ выше в 2-3 раза, чем у пациентов без коморбидной патологии [3].

Особое значение имеет коморбидность артериальной гипертензии (АГ) с ХОБЛ, так как эти заболевания имеют много общих факторов риска. Сердечно-сосудистый риск возрастает вследствие гипоксии, хронического воспаления в бронхах, повреждения эндотелия сосудов, активации свободно-радикального окисления. Современные подходы к ведению пациентов АГ не ограничиваются только достижением целевого уровня АД. Основной целью лечения АГ является снижение общего сердечно-сосудистого риска, а также коррекция всех выявленных модифицируемых факторов риска и обеспечение защиты поражения органов-мишеней [11].

Большое значение в развитии внелегочных, в том числе и цереброваскулярных, проявлений ХОБЛ придают хроническому системному

воспалению. Продуцируемый при этом спектр провоспалительных цитокинов приводит к повреждению и гибели нейронов, а также глиальных элементов. Хроническое системное воспаление – типовой патологический процесс, характеризующийся патогенетически взаимосвязанными феноменами: микротромбообразованием, стресс-реакцией нейроэндокринной системы, органной дисфункцией, повреждением эндотелиоцитов, а также дисбалансом иммунной системы [12, 14]. При ХОБЛ данный процесс сопровождается повышением плазменных концентраций большинства провоспалительных цитокинов, прежде всего интерлейкинов (ИЛ) ИЛ-1 α , ИЛ-1 β , ИЛ-6, ИЛ-8, ИЛ-18, ИЛ-22 и фактора некроза опухоли- α (ФНО- α), которые играют важную роль в регуляции нейроиммунных взаимодействий, участвуя в процессах межклеточной коммуникации в качестве нейромодуляторов, оказывающих прямое влияние на клетки ЦНС. Их уровень у пациентов с ХОБЛ имеет тесную корреляцию с тяжестью заболевания и достигает максимальных значений в период его обострения [16,18,19]

У пациентов с сочетанием ХОБЛ и СД отмечается повышение частоты обострений ХОБЛ, увеличение продолжительности госпитализации, более высокая смертность. В настоящее время доказано влияние таких факторов, как системное воспаление, оксидативный стресс, гипоксемия, гипергликемия, низкая физическая активность, курение, на развитие обоих заболеваний [9,14,16,18].

Из опубликованных работ известно, что количественные и качественные изменения кишечной микрофлоры, сопровождающиеся иммунологическими нарушениями в виде продукции широкого спектра медиаторов (провоспалительных и противовоспалительных цитокинов, нарушения иммунного статуса и кишечной микробиоты, интерферонов, интерлейкинов, регуляторных пептидов и т. д.), способствуют миграции клеток воспаления, индуцированию активных форм кислорода и повреждению легочных и сосудистых структур. В связи с этим, дисбиотические и иммунологические изменения в данном контексте могут рассматриваться как важное звено патогенеза заболеваний и отражать возможность прогрессирования ХОБЛ и АГ [7,14].

Обструктивные заболевания органов дыхания, такие как бронхиальная астма (БА) и ХОБЛ развиваются в результате хронического воспаления дыхательных путей с участием различных клеточных элементов, включающие

тучные клетки, эозинофилы, Т-лимфоциты, а также многочисленных медиаторов воспаления [6].

Установлено, что у больных ХОБЛ наблюдается повышенная активность цитооксигеназы не только в лимфоцитах, но и в скелетных мышцах, что облегчает деградацию белка и способствует уменьшению объема поперечно-полосатой мускулатуры. На фоне системного воспаления в организме, которое наблюдается и при ХОБЛ, и при метаболическом синдроме (МС), происходит активное накопление жировой массы тела. Абдоминально-висцеральный тип ожирения, который возникает при ассоциации ХОБЛ и МС, развивается в результате нарастания гипоксии и повреждений в цитокиновом звене иммунной системы в сторону образования избыточной продукции провоспалительных, ключевая роль среди которых принадлежит ФНО- α , ИЛ-1, ИЛ-6, ИЛ-8. Одновременно на фоне лептинорезистентности, которая возникает в условиях ИР и гиперинсулинемии, а также при наличии ХОБЛ, усиливается активация ренин-ангиотензин-альдостероновой системы (РААС) с последовательным отягощением течения АГ и ишемической болезни сердца (ИБС). Это обусловлено синергическим влиянием дисфункции РААС и гиперинсулинемии и возникновением выраженной дисфункции эндотелия с поражением органов-мишеней, особенно почек. Оба фактора способствуют пролиферации гладких мышечных волокон, вызывают гипертрофию стенок артерий, стимулируют почечную реабсорбцию натрия и воды, тем самым увеличивают объем циркулирующей крови и нагрузки на миокард. Так формируется гипертрофия миокарда с последующим развитием системных эффектов в виде более раннего и тяжелого течения ИБС, легочной гипертензии и прогрессирования обструктивных нарушений как проявлений ХОБЛ. Свое негативное прогрессирующее влияние также оказывают активированные в условиях воспаления синтез молекул адгезии и агрегация тромбоцитов, а также гиперлипидемия [4].

Состояние иммунного ответа у взрослых больных с ХОБЛ. В основе патоморфологических изменений лежит хроническое воспаление в дыхательных путях, одновременно с которым развивается системное воспаление, приводящее к формированию внелегочных проявлений заболевания (дисфункция скелетной мускулатуры, депрессия, остеопороз, сердечно-сосудистая патология и др.). Механизмы развития и прогрессирования системного воспалительного процесса на протяжении многих лет являются предметом пристального изучения. В частности,

отечественными учеными было показано, что нарушение соотношения уровня про- и противовоспалительных цитокинов в бронхолегочной ткани и сыворотке крови отражает формирование очагового и системного воспаления [17]. Установлено, что у больных ХОБЛ в сыворотке отмечается повышение уровня острофазных белков, прежде всего С-реактивного белка, что может быть следствием активации синтеза таких цитокинов, как TNF- β , IL-8, IL-1 β , IL-6, усиления транскрипции нуклеарного фактора NF- κ B. Однако при этом не происходит адекватного увеличения концентрации системных противовоспалительных медиаторов, таких как IL-1Ra [10,14].

Высокий уровень трансформирующего фактора роста (TGF- β) в очаге воспаления приводит к качественным изменениям структуры легочной ткани, что способствует прогрессированию необратимой обструкции [18]. В ряде работ было проанализировано состояние клеточного иммунитета. Для ХОБЛ (особенно тяжелых форм) было характерно резкое подавление эффекторной функции клеточного звена иммунитета (дефицит активных Т-лимфоцитов с фенотипом CD3⁺, CD4⁺, CD25⁺, HLADR⁺) с одновременным нарушением регуляторного потенциала, отраженным низким (< 1,0) соотношением CD4/CD8. Повышенная готовность лимфоцитов периферической крови к апоптозу при ХОБЛ объясняется дефицитом зрелых форм [6,8].

Курение стимулирует развитие окислительного стресса, представляющего собой выраженный дисбаланс оксидантно-антиоксидантных систем. В результате в легочной ткани возникает патогенная концентрация активных кислородных метаболитов [14].

Кроме того, избыточной продукции активных форм кислорода способствуют факторы транскрипции NF- κ B и AP-1 за счет индукции синтеза провоспалительных цитокинов (TNF- α , IL-8 и хемокинов), усиливая воспалительный процесс [13].

Также оксиданты опосредуют другие патологические процессы: деградацию ДНК, снижение активности сурфактанта, повышение проницаемости эпителия и эндотелия. Таким образом, при ХОБЛ под действием сигаретного дыма и других воздушных загрязнителей происходит активация свободнорадикального окисления и нарушение равновесия в системе «оксиданты-антиоксиданты» и, как следствие, стимулирование патологических процессов в легких. Кроме того, сигаретный дым и окислительный стресс способствуют процессу старения, и в связи с этим ХОБЛ интерпретируется как ускоренное старение легких [1].

Исследования показали, что у больных ХОБЛ обнаруживается ослабление функционирования врожденного иммунитета, ответственного за начальное распознавание и удаление бактериальных патогенов посредством фагоцитоза. Предполагается, что это происходит вследствие нарушения экспрессии Tollподобных рецепторов и продукции цитокинов, а также за счет стимулирования реакций окислительного стресса [2,17]. Вирусы, вовлеченные в развитие обострений ХОБЛ, включают респираторно-синцитиальный вирус, риновирус, человеческий метапневмовирус, грипп, парагрипп, аденовирус и коронавирус [11]. В повышенной восприимчивости к вирусам также важную роль играют дефекты функционирования врожденного иммунитета. Известно, что у больных ХОБЛ происходит прерывание сигнального каскада от распознавания вирусной инфекции врожденной иммунной системой до формирования иммунного ответа в дыхательных путях [5].

Поскольку ХОБЛ является заболеванием второй половины жизни, возникновение остеопороза как сопутствующей патологии не удивительно. Повышение риска развития остеопороза при ХОБЛ связывают с возрастом, гиподинамией, низким индексом массы тела (ИМТ), курением, гипогонадизмом, неполноценным питанием и использованием кортикостероидов [5,16]. Согласно данным ВОЗ, распространенность остеопороза среди больных ХОБЛ составляет от 24 до 69% [19].

По мнению большинства ученых, патогенетическими механизмами развития сопутствующей патологии у пациентов с ХОБЛ являются тканевая гипоксия, оксидативный стресс, эндотелиальная дисфункция, активация нейрогуморальных систем, нарушение водно-электролитного обмена, а также хроническое системное воспаление [12,15].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, наличие сопутствующих заболеваний у пациентов с ХОБЛ оказывает значимое влияние на течение основного заболевания, исход, развитие осложнений. На фоне терапии как при основной, так и коморбидной патологии формируется проблема полипрагмазии, которая оказывает негативное влияние на организм пациента в целом. Изучение патогенетических механизмов ХОБЛ, ориентированное на концепцию системного воспаления, определяет риски высокой частоты основных коморбидных заболеваний, однако многие вопросы ХОБЛ в нашем понимании остаются неясными, к ним относят репарацию легочной ткани и процессы апоптоза. Достижения в

изучении механизмов развития ХОБЛ и ее коморбидных состояний определяют цели разработки эффективных методов лечения.

REFERENCES

1. Акпарова, А. Ю., Абдрахманова, Б. М., Иманбай, А. Қ., Кажияхметова, Б. Б., & Берсимбай, Р. И. (2019). Особенности патогенеза хронической обструктивной болезни легких и ее коморбидных состояний. *Вестник Казахского национального медицинского университета*, (1), 283-287.
2. Бахранова Н.Р., Юлдашева Г.Г. (2021). Патогенетические Аспекты Коронавирусной Инфекции. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MEDICAL AND NATURAL SCIENCES*, 64-69. <https://doi.org/10.47494/cajmnns.vi0.351>
3. Бубнова Марина Андреевна, & Крючкова Ольга Николаевна (2019). Особенности клинического течения артериальной гипертензии у больных хронической обструктивной болезнью легких. *Крымский терапевтический журнал*, (1), 23-28.
4. Бычкова Светлана Анатольевна (2016). КЛИНИЧЕСКИЕ, ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ И ИММУНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕЧЕНИЯ ХРОНИЧЕСКОЙ ОБСТРУКТИВНОЙ БОЛЕЗНИ ЛЕГКИХ, СОЧЕТАННОЙ С МЕТАБОЛИЧЕСКИМ СИНДРОМОМ. *Восточно-европейский научный журнал*, 11 (1), 87-93.
5. Ганиева, Ш. Ш., & Раджабова, Г. Б. (2021). Клинико-Лабораторная Оценка Состояния Здоровья Больных Хронической Обструктивной Болезнью Легких, Перенесших Коронавирусную Инфекцию. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MEDICAL AND NATURAL SCIENCES*, 76-80.
6. Жураева Ф.Р., Колесникова Н.В., Ганиева Ш.Ш. СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ИММУННЫХ МЕХАНИЗМОВ В ПАТОГЕНЕЗЕ АРТЕРИАЛЬНОЙ ГИПЕРТЕНЗИИ // Евразийский вестник педиатрии. — 2021; 3 (10): 7-13. <https://cutt.ly/ARsAPWy>
7. Кароли Н. А. Артериальная гипертензия у пациентов с бронхиальной астмой и хронической обструктивной болезнью легких / Н. А. Кароли, А. П. Ребров // Клиницист. — 2011. — С. 20–30.
8. Кострова Т.О., Лисаченко Г.В., Шабалдин А.В. Клинико-иммунологические аспекты хронической обструктивной болезни легких. *Медицинская иммунология*. 2010, 3:207-212.

9. Кочетова Е.В. (2020). КОМПЛЕКСНАЯ ОЦЕНКА КОМОРБИДНОСТИ У БОЛЬНЫХ ХРОНИЧЕСКОЙ ОБСТРУКТИВНОЙ БОЛЕЗНЬЮ ЛЕГКИХ И САХАРНЫМ ДИАБЕТОМ 2 ТИПА. Медико-фармацевтический журнал «Пульс», 22 (8), 49-54.
10. Халимова Дильрабо Джалиловна; Джураев Шодмон Файзуллаевич. ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОЗНАНИЯ В РАБОТАХ АВИЦЕННЫ (КРАТКИЙ АНАЛИЗ). Wor.Bul.Soc.Sci. 2021 , 2 , 92-95.
11. Мамаева, М. Г., Демко, И. В., Вериге, Я. И., Крапошина, А. Ю., Соловьева, И. А., & Хендогина, В. Т. (2014). Маркеры системного воспаления и эндотелиальной дисфункции у больных хронической обструктивной болезнью легких. *Сибирское медицинское обозрение*, (1 (85)), 12-19.
12. Меньшикова Ираида Георгиевна, Магалис Елена Владимировна, Сляяр Ирина Васильевна, Лоскутова Наталья Владимировна ЭФФЕКТИВНОСТЬ КОМПЛЕКСНОЙ ТЕРАПИИ ПРИ КОМОРБИДНОСТИ АРТЕРИАЛЬНОЙ ГИПЕРТОНИИ И ХРОНИЧЕСКОЙ ОБСТРУКТИВНОЙ БОЛЕЗНИ ЛЕГКИХ // Амурский медицинский журнал. 2021. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/effektivnost-kompleksnoy-terapii-pri-komorbidnosti-arterialnoy-gipertonii-i-hronicheskoy-obstruktivnoy-bolezni-legkih> (дата обращения: 21.01.2022).
13. Синопальников, А. И. (2014). Новое в фармакотерапии хронической обструктивной болезни легких—предотвращение обострений заболевания (фокус на рофлумаил). *Клиническая медицина*, 92(2), 57-64.
14. Сугайло И.Ю., Котова О.О., Гассан Д.А., Наумов Д.Е., Афанасьева Е.Ю., & Мальцева Т.А. (2020). ОСОБЕННОСТИ ЭКСПРЕССИИ КАНАЛОВ TRPV1, TRPV4, TRPM8 И TRPA1 В МАКРОФАГАХ, ПОЛУЧЕННЫХ ИЗ МОНОЦИТОВ БОЛЬНЫХ ХРОНИЧЕСКОЙ ОБСТРУКТИВНОЙ БОЛЕЗНЬЮ ЛЕГКИХ. Бюллетень физиологии и патологии дыхания, (78), 31-39.
15. Хроническая обструктивная болезнь легких и дисбактериоз кишечника / Л. В. Круглякова [и др.] // Бюллетень. — 2013. — № 47. — С. 103–110
16. Чучалин А.Г., Цеймах И.Я., Момот А.П., Мамаев А.Н., Карбышев И.А., Костюченко Г.И. Изменения системных воспалительных и гемостатических реакций у больных с обострением хронической обструктивной болезни легких с сопутствующими хронической сердечной недостаточностью и ожирением. Пульмонология. 2014; 6: 25-32.
17. Aleksandrova, N. P., Danilova, G. A., & Aleksandrov, V. G. (2015). Cyclooxygenase pathway in modulation of the ventilatory response to hypercapnia by

interleukin-1 β in rats. *Respiratory Physiology & Neurobiology*, 209, 85-90. <http://dx.doi.org/10.1016/j.resp.2014.12.006>.

18. Borson S. Modeling the impact of COPD on the brain. *International Journal of Chronic Obstructive Pulmonary Disease* Dove Medical Press Ltd. 2008; 3(3): 429-434. doi: <http://dx.doi.org/10.2147/copd.s2066>.

19. Brough D, Galea J. The role of inflammation and interleukin-1 in acute cerebrovascular disease. *Journal of Inflammation Research* Dove Medical Press Ltd. 2013; 121: 121-128. doi: <http://dx.doi.org/10.2147/jir.s35629>.

20. Chatila W.M., Thomashow B.M., Minai O.A., et al. Comorbidities in Chronic Obstructive Pulmonary Disease // *Proc Am Thorac Soc.* – 2018. - Vol 5. – P. 549–555.

УДК: 616.14-006.5. 616-84

МАКРО- И МИКРОСКОПИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ПОЛИПА ЭНДОМЕТРИЯ

Саноев Б.А.

Мухидова Г.Х

БухГосМИ. Узбекистан.

АННОТАЦИЯ

Целью настоящего исследования является изучение патоморфологических особенностей полип эндометрия. Анализ патоморфологических особенностей полип эндометрия проводили на основании официальной учетно-отчетной документации Бухарского областного патологоанатомического бюро за 2021 год. За исследуемый период проведено 102 случаев патогистологических исследований полип эндометрия. При анализе были выявлены железистые, железисто-фиброзные, фиброзные, аденоматозные имели в виду следующие критерии: среди комбинированных полип эндометрия наблюдались железистые-38 (38,76%); железисто-фиброзные 39 случаев (39,78%); фиброзные – 14 случаев (14,28%); аденоматозные-11 случаев (11,22%);

Ключевые слова: полип эндометрия, матка, патоморфология.

BACHADON ENDOMETRIYSINING POLIPI MAKRO VA MIKROSKOPIK KO`RINISHLARI

Sanoev B.A.

Muxidova G.X.

BuxTI. O`zbekiston

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotning maqsadi bachadon endometriysining polipi patomorfologik xususiyatlarini o'rganishdir. Bachadon endometriysining polipi morfologik xususiyatlarining tahlili Buxoro viloyati patologoanatomya byurosining 2021 yildagi rasmiy hisobot hujjatlari asosida o'tkazildi. Tadqiqot davrida bachadon endometriysining polipi 102 ta patogistologik tadqiqotlari o'rganildi. Tahlil natijasida bezli, bezli-fibroz, fibroz, adenomatoz tiplari aniqlandi: bachadon endometriysining polipi orasida bezli -38 ta (38,76%) kuzatildi; bezli-fibroz 39 ta holat (39,78%); fibroz - 14 ta holat (14,28%); adenomatoz - 11 ta holat (11,22%) kuzatildi;

Kalit so'zlar: endometriy polipi, bachadon, patomorfologiya.

MACRO AND MICROSCOPIC MANIFESTATIONS OF POLYPS OF THE UTERINE ENDOMETRIUM

Sanoev B.A.

Muxidova G.X.

BukhMI. Uzbekistan

ABSTRACT

The aim of this study is to study the pathomorphological features of endometrial polyps. An analysis of the pathomorphological features of the endometrial polyp was carried out on the basis of the official accounting and reporting documentation of the Bukhara Regional Pathological and Anatomical center for 2021. . During the study period, 102 cases of pathohistological studies of endometrial polyps were performed. The analysis revealed glandular, glandular-fibrous, fibrous, adenomatous, meaning the following criteria: among the combined endometrial polyps, glandular-38 (38.76%) were observed; glandular-fibrous 39 cases (39.78%); fibrotic - 14 cases (14.28%); adenomatous - 11 cases (11.22%);

Keywords: endometrial polyp, uterus, pathomorphology.

ВВЕДЕНИЕ

Полип эндометрия — это доброкачественное образование внутри полости матки. Оно образуется в результате гиперплазии клеток базального слоя эндометрия (внутренней выстилки матки). На стенке органа может формироваться один или множество полипов. В последнем случае говорят о полипозе матки.

Заболевание встречается в гинекологии достаточно часто. Среди всех диагностируемых патологий от 6% до 20% приходится на полипы эндометрия.

Образование состоит из тела и ножки либо широкого основания. Трофика полипа осуществляется посредством сосуда, расположенного в центре структуры. Полип может состоять из стромальных или железистых клеток, соединительной ткани.

Выделяют четыре вида полипов матки. Железистые диагностируются у молодых женщин и образуются клетками стромального слоя. Фиброзные определяются у пациенток в возрасте от 45 лет и старше и прорастают из фиброзных волокон. Смешанные (железисто-фиброзные) состоят из соединительной ткани (основание) и железистых клеток (тело). Также выделяют аденоматозный вид наростов, которые формируются измененными железистыми клеточными структурами, что считается предраковым состоянием.

Аденоматозные и железистые, как правило, сопровождаются эндокринными нарушениями. Проблема заключается в том, что данное заболевание имеет неспецифичные симптомы, характерные и для других гинекологических заболеваний.

Цели и задачи

Целью настоящего исследования является изучение патоморфологических особенностей полип эндометрия. Анализ патоморфологических особенностей полип эндометрия проводили на основании официальной учетно - отчетной документации Бухарского областного патологоанатомического бюро за 2021 год. За исследуемый период проведено 102 случаев патоморфологических исследований полип матки.

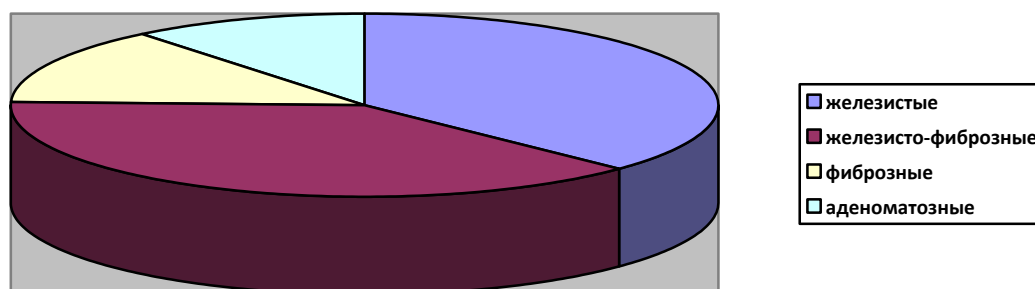
МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.

Патогистологические исследования 102 случаев полип эндометрия проводили на базе прозектуры Бухарского патологоанатомического бюро.

Патоморфологическое исследование было направлено на комплексную оценку орган матки: происхождению их количества и размеры. Микропрепараты приготовлены обычным образом, с использованием парафиновой заливки. Использованы окраски гематоксилином – эозином.

Гистологические исследования проводили на микроскопе Leica (ФРГ)

При анализе клеточного строения выделяют полипов эндометрия в матки имели в виду следующие критерии:

Примечание: По клеточному строению выделяют:

- 1- железистые
- 2- железисто-фиброзные
- 3- фиброзные
- 4- аденоматозные полип матки

При анализе были выявлены железистые, железисто-фиброзные, фиброзные, аденоматозные имели в виду следующие критерии: полип эндометрия наблюдались железистые-38 (38,76%); железисто-фиброзные 39 случаев (39,78%); фиброзные— 14 случаев (14,28%); аденоматозные-11 случаев (11,22%); В клинической картине преобладали жалобы аномальные маточные кровотечения в репродуктивном возрасте — контактные и промежуточные выделения, чрезмерно обильные менструации; кровотечения в менопаузе разной продолжительности и характера; появление большого количества белей; тянущие боли разной интенсивности внизу живота; бесплодие из-за изменений эндометрия, ановуляции, механической блокировки маточной трубы. В зависимости от числа полипа 60% случаев наблюдались множественные полипы.

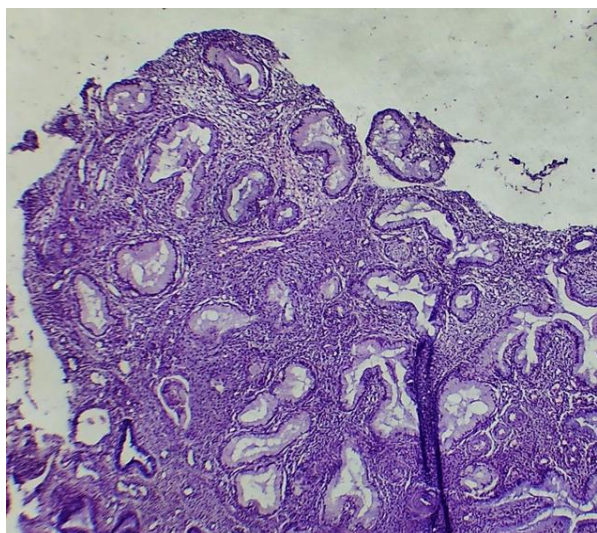

Рис - 1. Микро. Полип эндометрия
Окраска гем - эозин. X: 10x40

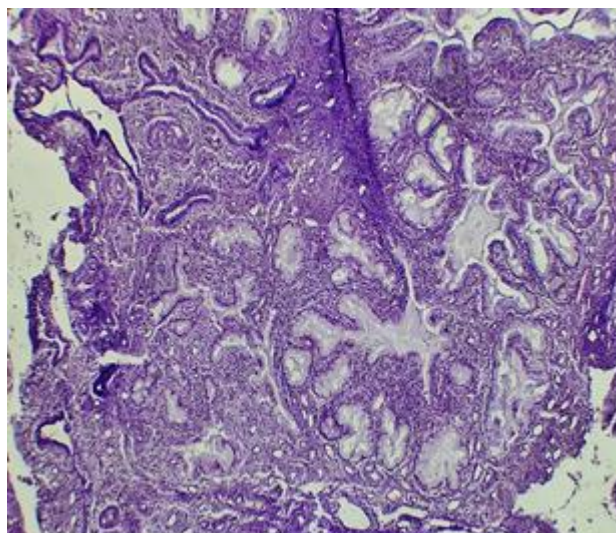

Рис – 2. Микро. Полип эндометрия
Окраска гем – эозин. X: 10x40.

Железистых полипах эндометрия, которые в соответствии с формой полости матки бывают листовидными, уплощенными, полипы эндометрия определялись как образования округлой или овальной формы с гладкой поверхностью бледно-розового цвета на ножке.

Морфологический анализ эндометрия установил наличие фиброзных полипов тела матки фиброзно-железистых полипов «сенильного типа», в которых отмечалось избыточное разрастание фиброзной ткани с небольшим количеством кистозно расширенных желез, выстланных индифферентным эпителием.

REFERENCES

1. Мухидова Г.Х. Феномен «компьютерной зависимости: особенности интернет-зависимости у подростков». Eurasian journal of medical and natural sciences, 2021.1(2), 22–26.
2. Мухидова, Г. Х. (2021). Comparative Characteristics of morphometric parameters of physical development and anthropo extremities of healthy and computer. Research. *Jet Journal of Analysis and Inventions-RJAI*, 2(9), 14-17.
3. Мухидова, Г. Х., & Тешаев, Ш. Ж. (2016). Морфометрические особенности параметров физического развития и антропометрических параметров верхней конечности 13 летних компьютернозависимых подростков мальчиков. *Problems of biology and medicine (89) 2016г. стр*, 52-56.
4. Мухидова, Г. Х. (2021). Сравнительная характеристика компьютерно-зависимых компьютерно-независимых подростков по антропометрическим показателям. *Тиббиётда янги кун*, 5, 37.
5. Khasanovna, M. G. (2021). Features of Computer Dependence Comparative Characteristics of Computer-Dependent and Computer-Independent Adolescents by Anthropometric Indicators. *International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology*, 1(6), 213-217.
6. Мухидова, Г. Х. (2016). Сравнительная характеристика морфометрических параметров физического развития и антропометрических данных верхних конечностей здоровых и компьютерно-зависимых детей. “*Современные направления в науке и технологии*”, 408-411.
7. Саноев Бахтиёр Абдурасулович. Морфологические и морфометрические характеристики плаценты при нормальной беременности. «*development of a modern education system and creative ideas for it, republican scientific-practical online conference on "suggestions and solutions»*6, 94-96
8. Саноев Б.А., Ниёзова Г.Ш, Хикматова Н.И.. Макро – и микроскопические проявления лейомиом матки. *Новый день в медицине*, 526-528
9. Zokirovna, O. A. (2021, July). Comparative characteristics of the morphological parameters of the liver at different periods of traumatic brain injury. In *Euro-Asia Conferences* (pp. 139-142).
10. Олимова, А. З. (2021). Частота Встречаемости Миомы Матки У Женщин В Репродуктивном Возрасте. *Барқарорлик ва Етакчи Тадқиқотлар онлайн илмий журналы*, 1(6), 551-556.

-
11. Zokirovna, O. A., & Abdurasulovich, S. B. (2021). Ovarian Diseases in Age of Reproductive Women: Dermoid Cyst. *Ижтимоий Фанларда Инновация онлайн илмий журнали*, 1(6), 154-161.
 12. Олимова, А. З., & Шодиев, У. М. (2021). РЕПРОДУКТИВ ЁШДАГИ ЭРКАКЛАРДА БЕПУШТЛИК САБАБЛАРИ: БУХОРО ТУМАНИ ЭПИДЕМИОЛОГИЯСИ. *Scientific progress*, 2(7), 499-502.
 13. Zokirovna, O. A. (2021). Macroand microscopic structure of the liver of threemonthly white rats. *Academic research in educational sciences*, 2(9), 309-312.
 14. Sanoev B. A., Israilov R. I. And Djuraeva G. B. Quantitative indicators and methods for modeling structural units in placental insufficiency. *World journal of pharmaceutical research*. 9 (12), 37-47
 15. Sanoev B.A. morphological and morphometric characteristics of the placenta in normal pregnancy. *Scientific community: interdisciplinary research*, 492-498

DISPLACED LIGAND COPPER(II) COMPLEXES WITH QUINAZOLONE-4 AND ITS DERIVATIVES

F.F. Nazarov,

F.S. Nazarov

Karshi Institute of Engineering Economics

ABSTRACT

One of the important areas of modern coordination chemistry is the synthesis and study of complex compounds of transition metals with biologically active ligands. The development of new highly effective biologically active drugs is one of the tasks of modern medicine and agriculture. The directed synthesis of coordination compounds of biometals with physiologically active organic compounds can be of great help in solving this problem.

Keywords: transferable ligand complexes, coordination, anisotropic spectrum, g-factor, quaternary metallocycles, bidentate coordination.

АННОТАЦИЯ

Одним из важных направлений современной координационной химии является синтез и исследование комплексных соединений переходных металлов с биологически активными лигандами. Разработка новых высокоэффективных биологически активных препаратов является одной из задач современной медицины и сельского хозяйства. Большую помощь в решении этой проблемы может оказать направленный синтез координационных соединений биометаллов с физиологически активными органическими соединениями.

Ключевые слова: переносимые лигандные комплексы, координация, анизотропный спектр, g-фактор, четвертичные металлоциклы, бидентатная координация.

INTRODUCTION

Determination of synthesis conditions, determination of the composition and structure of copper (II) coordination compounds with quinazolone-4 and derivatives. Determination of the method of coordination of ligands and the dependence of the physicochemical properties of the synthesized compounds on their structure. Methods for the synthesis of copper (II) coordination compounds with quinazolone-4 and its derivatives were first developed. Their identities were verified. Based on chemical analysis, IR, EPR spectroscopy, their structure in solid state and in solution was determined. Conclusions are drawn on the mode of coordination of ligands in quinazolone-4 derivatives and the competitive coordination of donor atoms. Received

information. The composition of the synthesized compounds was determined by elemental analysis. Copper (II) ions with quinazalone-4 have been shown to form 1: 1, 1: 2, and 1: 3 complexes. The quinazalone-4 anion was found to be involved in bilateral coordination with the metal either by oxygen in position 4 or by nitrogen in position 3 or simultaneously by these atoms. Ionic contact with the metal is mainly carried out by oxygen, rarely by nitrogen. In position 1, the coordination ability of nitrogen was not found. Studies have shown that quinazalone-4 is the most active complexing agent. It was found to extract 2-oxo-, -thioxo-, -amino- and -methoxycarbonylaminoquinazolones-4 from copper (II) complexes[6-7].

Features:

- ligand complexes of copper (II) mixed with quinazalone-4 and its derivatives were obtained.

- The individuality of the synthesized complexes is proved on the basis of chemical analysis, IR, EPR spectroscopy. One of the important directions of modern coordination chemistry is the synthesis and study of complex compounds of transition metals with biologically active ligands. The development of new highly effective biologically active drugs is one of the challenges of modern medicine and agriculture. Targeted synthesis of coordination compounds of biometals with physiologically active organic compounds can be of great help in solving this problem.

It is known that the inclusion of vital metals in biologically active drugs not only reduces their harmfulness, but in many cases increases the biological activity of the drug, and often reveals new biological properties[6-8].

DISCUSSION AND RESULTS

There are many different ligands in coordination chemistry that differ greatly in their properties and structure. One of the important classes of such compounds is quinazalone-4 and its derivatives, which are very common in plant and biological objects. Among them were identified drugs with herbicides, fungicides, bactericides, growth regulators, pharmacological and other properties. The purpose of this work is to determine the conditions of synthesis, to determine the composition and structure of copper (II) coordination compounds with quinazalone-4 and its 2-oxo-, -thioxo-, -amino- and -methoxycarbonylamino derivatives. To determine the method of coordination of ligands and the dependence of the physicochemical properties of the synthesized compounds on their structure. Methods and materials. Element analysis, IR spectroscopy, EPR spectroscopy. To determine the chemical composition, the synthesized compounds were analyzed for metal content (cobalt, copper and zinc) by

trilonometric titration, carbon, hydrogen and nitrogen in a helium stream on a ChN-1 element analyzer (1 mg sample). IR absorption spectra of ligands and complexes were recorded on a UR-20 spectrophotometer in the range of 400–4000 cm^{-1} by pressing the sample with KBr or grinding in Vaseline oil. The recording of the EPR spectra of the mixtures was performed on a radiospectrometer with an EPR OZ of 9.3 MHz. Results and discussion[8]. When a methanolic solution of the potassium salt quinazalone-4 (KHz) is added to the suspension of the $\text{CuXHz} \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ complex ($\text{X} = \text{NO}_3, \text{CH}_3\text{COO}$), the $\text{Cu}(\text{Hz}) \cdot 2,3\text{H}_2\text{O}$ complex is separated from the solution, viz. the nitrate ion is replaced by another quinazalone-4 molecule. These data suggest that metal complexes with quinazolones can replace one anion with another heterocyclic ligand that differs from the parent compound. We therefore decided to use this opportunity to synthesize displaced ligand complexes that are unknown in the literature for the cinema series[6]..

The interaction of the potassium salt of 2-oxo- (OH_z), -thioxo- (TH_z), -amino- (AH_z) and methoxycarbonylaminoquinazole-4 (MKAH_z) on the suspension of the $\text{CuNO}_3\text{Hz} \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ complex in methanol yields a shifted ligand. complexes. According to the results of chemical analysis, the complexes do not contain nitrate ions, which is confirmed by the disappearance of the characteristic absorption zones of nitrate ions in the region in the IR spectra of shifted-ligand complexes. 1390 and 835 cm^{-1} . It therefore mixes with OH_z, TH_z, AH_z and MKAH_z anions. In this case, the coordinated quinazalone molecule (Hz) remains in the complex (Figure 1). The characteristic absorption zones of coordinated quinazalone in the IR spectra of the complexes change little. New absorption zones appear that correspond to other derivatives of kinazolone. Thus, in the spectrum of the $\text{Cu}(\text{Hz})(\text{OH}_z) \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ complex, n (NH) OH_z disappears in the region of 3060 cm^{-1} and n (C = O) in the region of 1715 cm^{-1} . At 1675 cm^{-1} , which is characteristic of the carbonyl group in position 2, the second n (C = O) band passes into the low-frequency region at 15 cm^{-1} (Fig. 1).

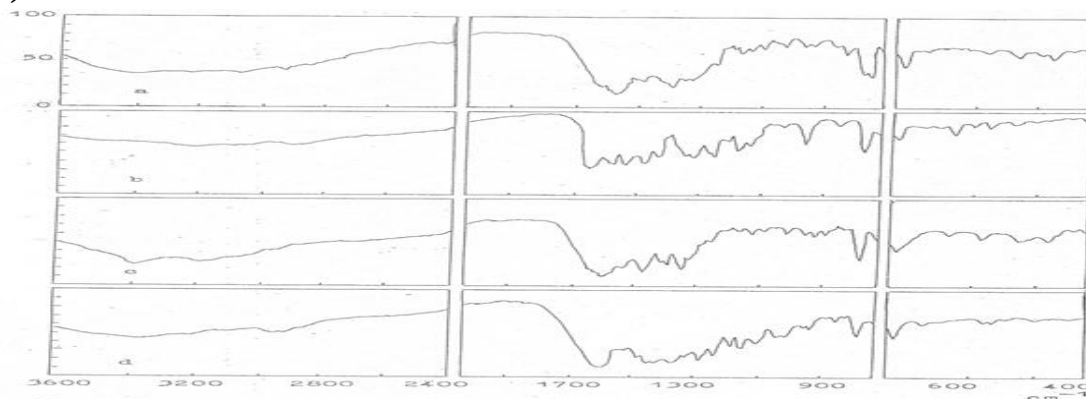
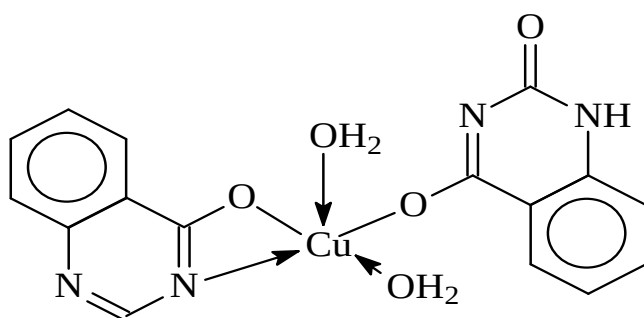

Figure-1. IR spectra OH $\cdot$ and Cu (Hz) (OH $\cdot$) .2H $_2$ O (a), Cu (Hz) (THz) .H $_2$ O (b), Cu (Hz) (AH $\cdot$) .H $_2$ O (c) and Cu (Hz) (MKAH $\cdot$) (d).

Such an image is found in the spectrum of the Co (OH $\cdot$) 2.4H $_2$ O complex, where the monodentate coordination of the OH $\cdot$ anion is established by means of oxygen in state 4. Based on this, the following structure can be estimated for Cu (Hz) (OH $\cdot$) .2H $_2$ O complex:

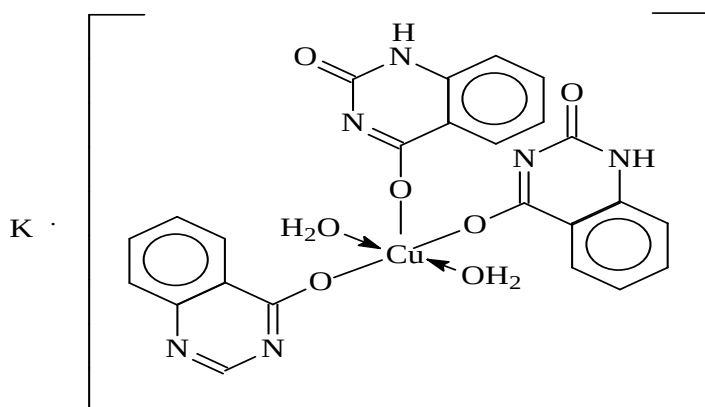
The complex in the polycrystalline state has a well-dissolved anisotropic EPR spectrum in the parallel direction, which is characteristic of copper (II) compounds whose basic state is dx ^{2} -y ^{2} . Some parameters: g $_{\parallel}$ = 2,280, A = 178 Oe, g $_1$ = 2,043 and B = 18 Oe differ from the EPR parameters of the CuNO $_3$ Hz.2H $_2$ O and Cu (Hz) 2,3H $_2$ O complex. The increase in factor g relative to the latter and the decrease in the HFI constant are explained by the change in the coordinate position of Cu (NO $_4$) to Cu (O $_5$) [1, 2].

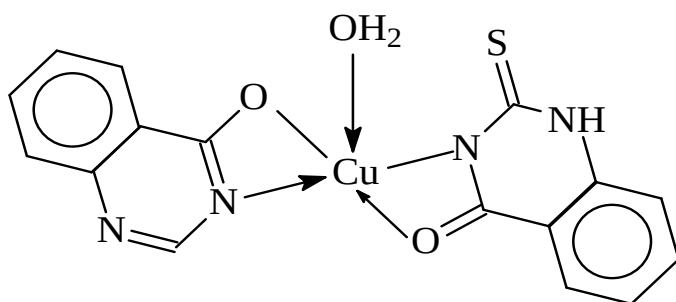
The complex in the polycrystalline state has a well-dissolved anisotropic EPR spectrum in the parallel direction, which is characteristic of copper (II) compounds whose basic state is dx ^{2} -y ^{2} .

Some parameters: g $_{\parallel}$ = 2,280, A = 178 Oe, g $_1$ = 2,043 and B = 18 Oe differ from the EPR parameters of the CuNO $_3$ Hz.2H $_2$ O and Cu (Hz) 2,3H $_2$ O complex. The increase in factor g relative to the latter and the decrease in the HFI constant are explained by the change in the coordinate position of Cu (NO $_4$) to Cu (O $_5$) [1, 2].

The OH $\cdot$ and CuNO $_3$ Hz.2H $_2$ O complex also form a purple complex containing K [Cu (Hz) (OH $\cdot$) 2,2H $_2$ O], which is readily soluble in methanol [2]. In a frozen solution, the anisotropic EPR spectrum dissolves well in parallel and perpendicular directions. In region G, the lines differ in two directions g $_x$ and g $_y$. EPR parameters: g $_z$ = 2.395, A = 195 Oe, g $_y$ = 2.073, B = 15.7 Oe, g $_x$ = 2.035 and C = 16.7 Oe indicate the exchange of coordinated nitrogen with oxygen. On this basis, ligands (Hz, OH $\cdot$) in this complex are coordinated by oxygen, apparently monodentate, occupying three coordination sites.

The complex parameters in the polycrystalline state at room temperature have an asymmetric single EPR signal with $g = 2,085$ and line width $\Delta H = 225 \text{ Oe} = -1/2$ and $-3/2$. When the solution freezes, the typical anisotropic EPR spectrum is observed with a well-resolved parallel orientation, while the lines in the perpendicular orientation are not defined: $g_{\parallel} = 2,324$, $A = 150 \text{ Oe}$, $g_{\perp} = 2,075$ (Fig. 2).

The complex parameters in the polycrystalline state at room temperature have an asymmetric single EPR signal with $g = 2,085$ and line width $\Delta H = 225 \text{ Oe} = -1/2$ and $-3/2$. When the solution freezes, the typical anisotropic EPR spectrum is observed with a well-resolved parallel orientation, while the lines in the perpendicular orientation are not defined: $g_{\parallel} = 2,324$, $A = 150 \text{ Oe}$, $g_{\perp} = 2,075$ (Fig. 2).

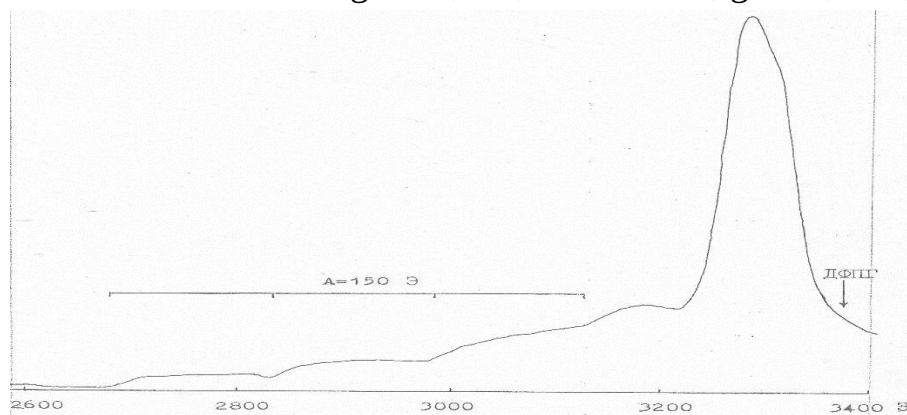

Figure-2. Cu (Xz) (TXz) at 77 K in DMSO. EPR spectra of H₂O.

Cu (Hz) (AHz). In the IR spectrum of the H₂O complex, 3060 n (NH) AHz and 1695 cm⁻¹ have no n (C = O), n (3410 cm⁻¹ range corresponding to. NH). 1 and new

lines ν (NH_2) and δ (NH_2) are found at 3080 and 3170 cm^{-1} , respectively [3]. They shift to a lower frequency range of 120–130 cm^{-1} relative to the ligand spectrum. In the region 1595–1620 cm^{-1} , a broad band corresponding to ν ($\text{S} = \text{N}$) and ν ($\text{S} = \text{S}$) of the aromatic ring is observed [4]. The ν ($\text{S}-\text{O}$) zone is not clearly observed because there are 1390 and 835 cm^{-1} ranges corresponding to the ν_3 and ν_2 elongation oscillations of the coordinated nitrate ion in this region. The remaining bands of the $\text{CuNO}_3 \cdot \text{H}_2\text{O}$ complex and the coordinated AHs remain unchanged.

REFERENCES

1. Якубов, Э.Ш. & Чориев, А.У. (2017). Комплексные соединения кобальта (II), меди (II) и цинка с 2-тиоксо- и 2-алкилтиохиназолоном-4. *Universum: химия и биология*, (7 (37)).
2. Якубов, Э.Ш., Гулбоева, Д.Р., Сафарова, М.А., & Чориев, А.У. (2019). Комплексные соединения кобальта(II), меди (ii) и цинка с хиразолоном-4. *Universum: химия и биология*, (3 (57)).
3. Rai, B. K., Vidyarathi, S. N., Kumari, P., Kumari, S., Lakshmi, K., & Singh, R. (2013). Synthesis and Spectroscopic Studies of Metal Complexes of Schiff Base Derived from 2-Phenyl-3-(p-aminophenyl)-4-quinazolinone. *Asian Journal of Chemistry*, 25(2).
4. Rai, B. K., Sharma, K., & Singh, A. K. (2002). Synthesis and studies of Co (II), Ni (II) and Cu (II) complexes with some tridentate Schiff bases. *ASIAN JOURNAL OF CHEMISTRY*, 14(3-4), 1556-1560.
5. Rai, B. K., & Baluni, A. (2001). Coordination Compounds of Co (II), Ni (II) and Cu (II) with Thiosemicarbazone of a Series of Quinazolinone Derivatives: Their Preparation, Characterization and Structural Investigation. *Asian Journal of Chemistry*, 13(2), 725.
6. Самадов, С. Ж., Назаров, Ф. С., Бекназаров, Э. М., & Назаров, Ф. Ф. (2021). Биологическая активность синтезированных соединений производных N, N-полиметилена бис [(но-ароматил-циклоалканолоило) карбаматов]. *Universum: технические науки*, (3-3 (84)), 71-73.
7. Самадов, С. Ж., Назаров, Ф. С., Бекназаров, Э. М., & Назаров, Ф. Ф. (2021). МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ И АППАРАТОВ. *Universum: технические науки*, (5-4), 100-102.
8. Назаров, Ф. Ф., Назаров, Ф. С., Шабарова, У. Н., & Файзуллаев, Н. И. (2021). ПАР-КАРБОНАТНАЯ КОНВЕРСИЯ МЕТАНА. *Universum: технические науки*, (6-3 (87)), 53-58.

ДЕТАЛ ЮЗАЛАРИНИ АЗОТЛАШ УСУЛИ ОРҚАЛИ МУСТАХКАМЛИГИНИ ҲАМДА ИШЛАШ УНУМИНИ ОШИРИШ

Турғунбеков Аҳмадбек Махмудбек ўғли
Срождинов Жўрабек Равшанжон ўғли
Фаргона политехника институти.

АННОТАЦИЯ

Деталларни юзаларини азотлаш мустахкамлигини яхшилаш борасидаги электролитик ўстириш ва плазмали суюлтириб қоплаш методларини мақбул вариантни ишлаб чиқиш ва уларни илмий ва назарий, амалий тасдиқини тахлили.

Калит сўзлар: *Пресс, бўшатил, плазмали, газли азотлаш, лазерли азотлаш.*

ABSTRACT

Development of an optimal variant of electrolytic growth and plasma dilution methods to improve the nitrogen strength of the surface of the parts and analysis of scientific and theoretical, practical confirmation of the solution.

Keywords: *Press, discharge, plasma, gas nitrogen, laser nitrogen.*

АННОТАЦИЯ

Разработка оптимального варианта методов электролитического роста и плазменного разбавления для повышения азотной прочности поверхности деталей и анализ научно-теоретического, практического подтверждения решения.

Ключевые слова: *Пресс, разряд, плазма, газообразный азот, азотный лазер.*

КИРИШ

Хозирги кунда тадқиқодчилар ва металлурглр қаттиқроқ, купроқ фойдаси тегадиган, босимга бардошли арзон металл олиш учун, металллар устида ишловлар ва жараёнлар олиб боришяпти. Материалларни механик хусусиятини ошириш мақсадида кимёвий термик усул билан азот киритиш орқали металл материаллари сиртини соддалаштириш, металлларни занглашга чидамли ва яроқлилигини ошириш, уларни сиртини мустахкамлаш ва силлиқлаш хусусиятини ошириш ҳамда ишқаланишини камайитиришлар хисобланади. Бир нечта азотлаш усуллари маълум: газли азотлаш, плазмали ва лазерли азотлаш, азот билан ион имплантациялаш, реактив магнит тўйинтириш ва бошқалар. Лекин юқорида кўрсатиб ўтилган усулларда инжинерия нуктаи назаридан

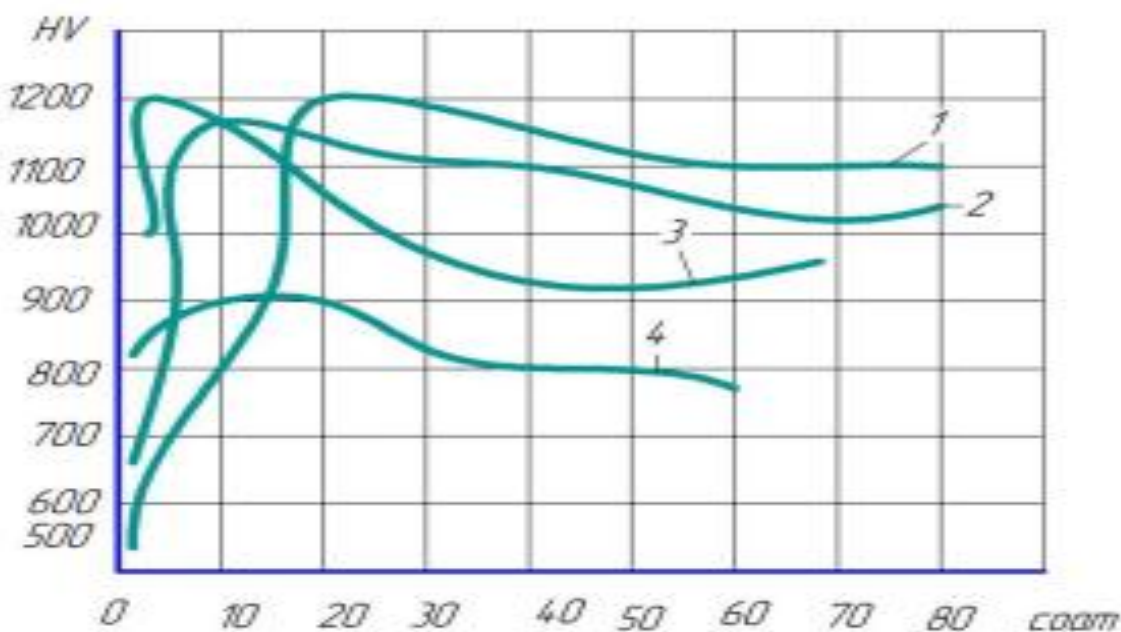
айрим камчиликлар бор, масалан, уларга мураккаб ва қиммат ускуналар ҳамда манба қалин нитрид қатлам ҳосил қилолмайдиган қиммат газ, амияк каби материаллар керак бўлади. 100 йилдан буён, 1912 йилдан бошлаб, темир ва пўлатда азотни (N) ўрганишади. Биринчи бор азотлаш жараёни XX – аср бошларида америкалик инжинер – металлург Адольф Маклед томонидан фойдалана бошланган. Тажрибаларида у азотлаш орқали сирт каттиқлашиши юқори хароратда каттиқлашувининг ортиши ва сувда ёки ёғда суспензия туфайли сирт бузилиш муаммосига олиб келишини очди. У тадқиқотлари орқали темирда азот эрувчанлигини аниқлади. Шу пайтда тадқиқотчи Адольф Фрай ҳам 1906 йили ўз изланишларини бошлаганди. У ҳам Маклет каби азот манбаси сифатида амиякни олди. Уларни такидлаши бўйича азот реакцияга таъсир этиши учун, азот манбаси харорат тасири билан парчаланувчи бўлиши керак. Кейинроқ 1913 йили иккала тадқиқотчига патент беришди. Фрай тақитлашича пўлат легирловчи элементларга эга, чунки Cr, Mo, Al, V ва W CrN, AlN ва бошқалар каби нитридлар қилиши мумкун. **Азотлаш** - сиртқи қатламнинг каттиқлигини, ейилишга чидамлилигини, коррозияга чидамлилигини ошириш мақсадида ушбу қатламни азотга туйинтиришдан иборат кимёвий-термик ишлов бериш процессидир. Азотланган қатлам қалинлиги цементитланган қатламникига қараганда анча юқори бўлиб, 400—600°C да ҳам сақланади, ваҳоланки цементитланган мартенсит структурали қатламкаттиқлиги 200—250°C температурагача сақланади. Таркибида алюминий, хром, титан бўлган 35ХМЮА, 40Х, 18ХГТ, 40ХНМА каби легирланган пўлатлар азотланади. Зангламайдиган пўлатлар, юқори хароратли ва иссиқликка чидамли пўлатлар, мартенситик-қариш пўлатлари ва охириги вақт ва асбобсозлик пўлатларининг кесиш хусусиятларини яхшилаш (Р18, Р9, Х12М,, 15Х5ВФ Х12Ф1.) мустаҳкамлаш учун азотлаш кенг қўлланилади. Машинасозликда 38Х2МЮА маркали пўлатдан тишли ғилдираклар, цилиндрлар, червяклар, шпинделлар, втулкалар ва бошқалар тайёрланади ва кенг қўламда азотлаб мустаҳкамлигини ортирилади.

МУХОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Азотлашдан олдин деталлар тобланади, юқори температурада бўшатилиб, уларнинг механик хоссалари яхшиланади. Азотланган қатлам қалинлиги 0,2—0,6 мм га етади. Азотланган қатлам яхши силлиқланади ва жилоланади. Автомобиль деталлари (шестернялар, тирсакливаллар), шунингдек штамплар, пресс қолиплар ва хоказолар азотланади. Азотлаш натижасида деталь

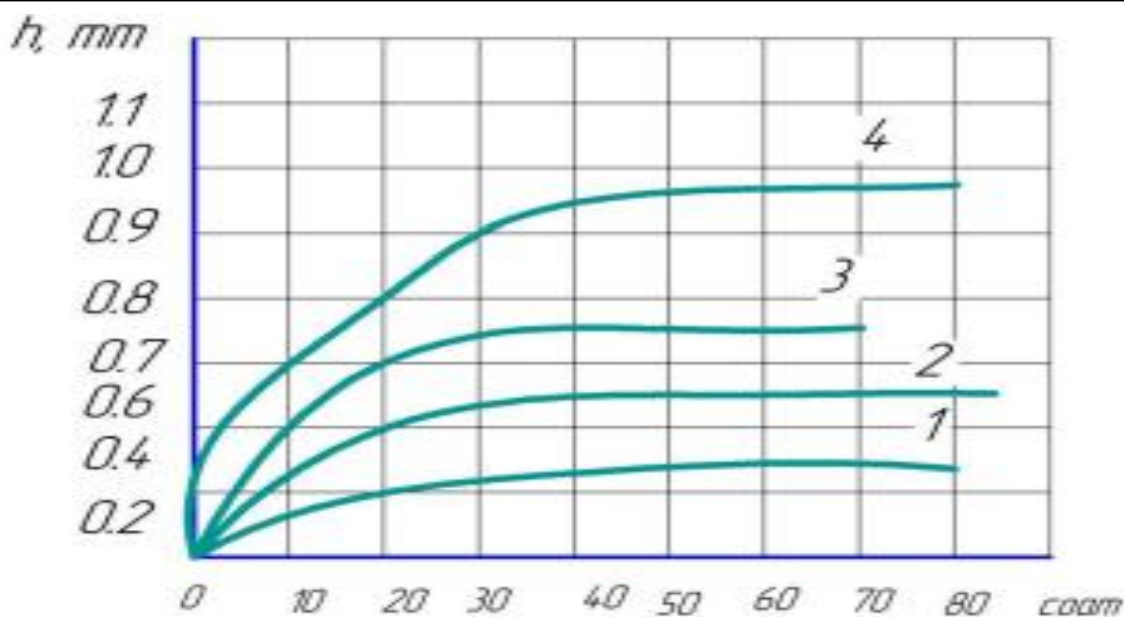
ўлчамлари бироз катталашади. Шунинг учун азотланган деталларнинг 0,02—0,03 мм қалинликдаги қатлами ўзил-кесил силлиқланиб олиб ташланади (масалан, тирсакливал бўйинлари қайта силлиқланади). Азотланган 38Х2МЮА маркали пўлатни қаттиқлигини вақтга боғланиш графиги (1-расм) ва сирт қалинлигини вақтга боғланиши (2- расм) кўрсатилган.

Расмдан кўриниб турибдики. Азотлаш процессини тўғри тасаввур қилиш учун Fe-N системасининг ҳолат диаграммаси билан танишиб чиқдик. Бундай диаграмма 3-расмда тасвирланган бир фазаги сохалар штрихлаб қўйилган. Fe-N системасида қуйидаги фазалар ҳосил бўлиши мумкин: а) α -фаза ,бу фаза азотнинг α -темирдаги қаттиқ эритмаси (азотли феррит). Азотли ферритда 591°C темпердаги 0,42%, 18°C температурада эса 0,10% чамаси азот бўлади.

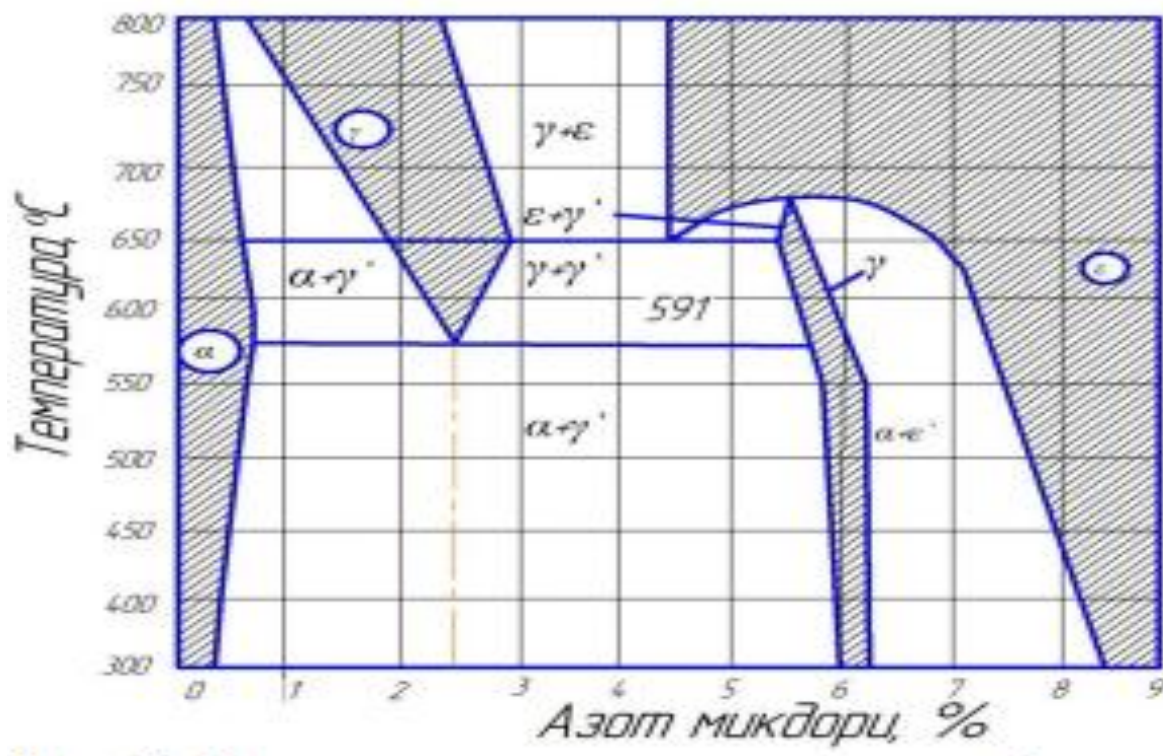

2.1-1-

1-расм. Азотланган 38Х2МЮА маркали пўлатни қаттиқлиги ва температураси 0С 1-500; 2-525; 3-550; 4-600

2-расм. Азотланган 38Х2МЮА маркали пўлатни қалинлиги ва температураси
0С 1-500; 2-525; 3-550; 4-600.

3-расм. Fe-N системаси холат диаграммасининг бир қисми.

б) γ -фаза азотнинг γ -темирдаги қаттиқ эритмаси (азотли аустенит). Азотли аустенит эвтектоид температураси (591°C)дан юқори температурадагина мавжуд бўла олади. Пўлат секин совитилса 591°C да азотли аустенит

парчаланиб, эвтектоид ($\alpha + \gamma'$) ҳосил қилади, эвтектоид таркибида 2,35% азот бўлади. Пўлат тез совитилса, γ -фазадан азотли мартенсит ҳосил бўлади.

в) γ' -фаза, бу темир нитрид бўлиб, унинг кимёвий таркиби Fe_4N формула билан ифодаланади; Fe_4N нинг кристалл панжараси ёқлари марказлашган кубдир; γ' -фазада 5,9% азот бўлади.

г) ϵ -фаза, бу фаза темирнинг Fe_4N таркибли нитриди бўлиб, унинг кристалл панжараси гексагонал панжарадир. Азотлаш, одатда 500—600°C температурада аммиакли муҳитда ўтказилади. Аммиак атомар ҳолатдаги актив азот ажралиб чиқиши билан парчаланади: $2\text{NH}_3 \rightarrow 2\text{N} + 3\text{H}_2$. Печга қуйилган герметик берк муфелда бу температурада азот пўлатнинг сиртки қатламга киради, легирловчи элементлар билан кимёвий реакцияга киришиб, хром, молибден, вольфрам нитридларини ҳосил қилади. Легирловчи элементларнинг нитридлари пўлатнинг қаттиқлигини HV 700 гача оширади. Азотланган оддий конструкцион пўлат-ларнинг қаттиқлиги пастроқ, углеродли пўлатларники эса жуда ҳам паст бўлади, чунки уларда махсус нитридлар ҳосил бўлмайди. Шунинг учун ҳам углеродли пўлатлар фақат коррозияга қарши азотланади. Деталларнинг қаттиқлигини ошириш, емирилишга чидамлилиги ва эрозияга чидамлилиги оширишда ферритик, мартенситик ва аустенитик синфларнинг пўлатлари синовдан ўтказилади. Бу азотланган пўлатларнинг энг кўп ишлатиладиган енергетика саноатида ва машинасозлик қўлланилади. Юқори хром таркибига эга пўлатларни махсус азотлаш режими, сирт қалинлиги ва Виккерс бўйича қаттиқлиги қуйида кўрсатилган.

Азотлашдан максимал эффекти азот ишчи муҳитда юқори босимда азотлаш босими 150 МПа ва ишлов бериш харорати 950 – 1150 0C боради. Азотлашдаги материалдан кегинги қуйкумини совутиш тезлиги азотда совутилиши 30 0C/мин. ва сувда – 450 0C/мин. Темирни ($t = 950$ 0C) газобарик азотлаганда қатлам қалинлиги 0,9 мм гача ошди (1-сурат) ва қатламлар сиртида эвтектоиддан олдингига ўхшаган тузилиш ҳосил бўлди [Fe_4N] аралашмаси], а). Азот концентрацияси ҳисобланганда сирт зонасида унинг концентрацияси 1,65% етади. Бу илмий ишда кўрсатилганидек ўхшаш шароитдаги азотлаш азотнинг темирдаги концентрацияси ошиб кетади. Азот концентрасияси қатлам сиртида атмосфера босимида метастабий ҳисобланади. 1 соат мобайнида 600 - 750 0C гача бўлганда нисбатан паст хароратга ботирилганда азотланган қатламни микротузилиши деярли ўзгармайди натижада азот ҳаракатини кичик диффузияси. Юқори хароратда қиздириш азотланмаслик хавфини туғдиради.

Масалан, 16Х2Н3МФБАЮ Ш пўлатни 5 – 7 дакикали мобайнида 1150 0С тузли ваннада тоблаш учун қиздирилганда (азотлашдан кегинги 150 МПа босимида, 950 0С хароратида ва совутиш тезлиги 30 0С/дак.) азот қисман йўқотилди. Деазотлаш қатлами қалинлиги 0,3 мм йетди. Ушбу қисимда кўп фазали тузилиш ўрнига, 2-б суратда кўрсатилган, кўринмас иккинчи фазанинг қаттиқ эритмали тузилиши ҳосил бўлди. Ушбу зонанинг қаттиқлиги 400HV тенг, 0,3 мм дан ортиқроқ масофада жойлашган қатлам қаттиқлиги 630 HV йетди. 2 - сурат а, б, в расимларда кўрсатилган 16Х2Н3МФБАЮ – Ш пўлат микротузилиши диффузион қатлам қаттиқлигини тахсимлаб бериши . Азотланган қатламнинг (D) техник темирни азот босимида боғлиқлиги 2 – сурат,

Ҳар қалай учта темир аллатропи табиатда темир массасида учрайди: булар-цементли куб (ОЦК,), ГЦК, (ГЦК, ва гексагоналли зич тулдирилган (ГПУ, ε). Ушбу элементларни эрувчан моддани кристалл панжарали ва сингдириш учун азот ва углерод атомлари темир кўринишига қараганда анча кичик бўлади. Буни акс ҳолати элементларни металл қоришмаларида: марганец, никель, хром кабиларда атомлар анча кўпроқ, яни ўша темир атоми ҳажмига яқинроқ, бундан келиб чиқадики, улар қаттиқ эритмани ўрнини босувчи бўлиб металл сиртқи қатлами билан реакцияга киришишади. Аммо, икки ён томондаги темир атомлари бирлашганда ҳосил қилувчи кучланишни камайтиришга кристалл тўрда жойлашган темир атомлари ижобий таъсир қилганда, С ва N атомларининг ҳажмининг қиёсий ўлчамлари мавжуд бўшлиқлар билан яққол хатолик ҳосил қилади. Аустенитдаги бўшлиқ катталиги сабабли ферритга қараганда аустенитда С ва N эрувчанлиги кўпроқ. Кўриниб турибдики хароратни ошириш азот ва углерод эрувчанлироқ бўлади ва уларни элементлар даражада сони ошади. Аниқлашишича, N ва С пас концентрацияда темирда фақат хона хароратида эрийди.

ХУЛОСА

Азотланган оддий конструкцион пўлат-ларнинг қаттиқлиги пастроқ, углеродли пўлатларники эса жуда ҳам паст бўлади, чунки уларда махсус нитридлар ҳосил бўлмайди. Шунинг учун ҳам углеродли пўлатлар фақат коррозияга қарши азотланади. Деталларнинг қаттиқлигини ошириш, емирилишга чидамлилиги ва эрозияга чидамлилиги оширишда ферритик, мартенситик ва аустенитик синфларнинг пўлатлари синовдан ўтказилади. Бу азотланган пўлатларнинг энг кўп ишлатиладиган енергетика саноатида ва машинасозлик қўлланилади. Юқори хром таркибига эга пўлатларни махсус.

Азотлашдан максимал эффе́кти азот ишчи мухитда юқори босимда азотлаш босими 150 МПа ва ишлов бериш харорати 950 – 1150 0С боради. Азотлашдаги материалдан кегинги куйкумини совутиш тезлиги азотда совутилиши 30 0С/мин. ва сувда – 450 0С/мин. Темирни ($t = 950\text{ }^{\circ}\text{C}$) газобарик азотлаганда қатлам қалинлиги 0,9 мм гача ошди (1-сурат) ва қатламлар сиртида эвтектоиддан олдингига ўхшаган тузилиш ҳосил бўлди азотлаш режими, сирт қалинлиги ва Виккерс бўйича қаттиқлиги қуйида кўрсатилган.

REFERENCES

1. Axmadbek Maxmudbek o'g'li Turg'unbekov, & Abdumajidxon Murodxon o'g'li Muxtorov (2021). Theoretical Studies Of The Technological Process Of Machining Parts With Concave Surfaces Of Complex Forms On Cnc Milling Machines. Journal of Innovations in Social Sciences 1(1), 90-97.
2. Turg'unbekov Axmadbek Maxmudbek o'g'li (2021). THEORETICAL STUDIES OF THE TECHNOLOGICAL PROCESS OF MACHINING PARTS WITH CONCAVE SURFACES OF COMPLEX FORMS ON CNC MILLING MACHINES. 1(8), 122-128. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5710406>
3. Botirov, Alisher Akhmadjon Ugli, & Turgunbekov, Akhmadbek Makhmudbek Ugli (2021). INVESTIGATION OF PRODUCTIVITY AND ACCURACY OF PROCESSING IN THE MANUFACTURE OF SHAPING EQUIPMENT. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (11), 435-449.
4. O. Ergashev, R. J. Karimov, A. M. Turg'Unbekov, & S. S. Nurmatova (2021). ARRALI JIN MASHINASIDAGI KOLOSNIK PANJARASI BO'YICHA OLIV BORILGAN ILMIY TADQIQOTLAR TAHLILI. Scientific progress, 2 (7), 78-82.
5. Ахмадбек Махмудбек Ўғли Турғунбеков (2021). НОТЕХНОЛОГИК ЮЗАНИНГ ТЕШИКЛАРИГА ИШЛОВ БЕРИШДА ДОРНАЛАШ УСУЛИНИ ТАДБИҚ ЭТИШ. Scientific progress, 2 (1), 4-10.
6. Abdumajidxon Murodxon O'G'Li Muxtorov, & Axmadbek Maxmudbek O'G'Li Turg'Unbekov (2021). VAKUUM XALQALARI UCHUN SILIKON MATERIALLARNI TURLARI VA ULARNING TAHLILI. Scientific progress, 2 (6), 1503-1508.
7. Zulfiya, B., Rakhmonali, S., & Murodjon, K. (2021). A BRIEF HISTORY OF THE DEVELOPMENT AND TEACHING OF DRAWING SCIENCE IN UZBEKISTAN.

8. Karimov, R. (2021). PLANNING OF BELT BRIDGE FOR UNSYMMETRICAL PROGRESSIVE STAMPING. Scientific progress, 2(2), 616-623.
9. Karimov, R. J. O. G. L., & Toxtasinov, R. D. O. (2021). FEATURES OF CHIP FORMATION DURING PROCESSING OF POLYMER COMPOSITE MATERIALS. Scientific progress, 2(6), 1481-1487.
10. Karimov, R. J. O. G. L., O'G'Li, S. S. D., & Oxunjonov, Z. N. (2021). CUTTING HARD POLYMER COMPOSITE MATERIALS. Scientific progress, 2(6), 1488-1493.
11. Mamajonovich, X. A., Omonbekovna, U. M., & Toshmatovna, A. D. (2020). The rectification of curve flat arch. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(5), 62-65.
12. Alisher Axmadjon o'g'li Botirov, & Axmadbek Maxmudbek o'g'li Turg'unbekov. (2021). EXPERIMENTAL STUDIES OF THE TECHNOLOGICAL PROCESS OF PROCESSING CONCAVE SURFACES OF COMPLEX SHAPES. Eurasian Journal of Academic Research, 1(8), 222–231. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5727625>
13. Abdullayeva, Donoxon Toshmatovna, & Turg'unbekov, Axmadbek Maxmudbek O'G'Li (2021). ПРОДЛЕНИЕ СРОКА ХРАНЕНИЯ ЛИСТОВЫХ ДЕТАЛЕЙ ПРОКАТНОГО ОБОРУДОВАНИЯ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (11), 1035-1045.
14. Ilhom Olimjonovich Ergashev, Rustam Jaxongir O'G'Li Karimov, Ravshan Xikmatullayevich Karimov, & Salimaxon Sobirovna Nurmatova (2021). KOLOSNIK ALMASHINUVCHI MASHINASI ELEMENTI EGILISHINING NAZARIY TADQIQOTLARI. Scientific progress, 2 (7), 83-87.
15. Karimov, Ravshan Khikmatulaevich (2021). CONDUCTING RESEARCH ON IDENTIFICATION AND ELIMINATION OF ERRORS ARISING WHEN PROCESSING COMPLEX SHAPED PARTS ON CNC MACHINES. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (11), 465-475.
16. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(5), 95-99.
17. Valixonov Dostonbek, Jumaev Nizomiddin, & Srojidinov Jurabek. (2021). EXPERIMENTAL AND THEORETICAL STUDIES OF THE PROCESS OF CUTTING POLYMER MATERIALS. Academicia Globe: Inderscience Research, 2(05), 485–490. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/U8XN3>

18. Toshmatova, Abdullayeva Dona (2021). FARG'ONA VILOYATI PAXTA TERISH MASHINALARINING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARGA INTEGRATSIYASINI TADQIQ QILISH. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (11), 457-464.
19. Mirzaxojaev, S. D. O., & Karimov, R. J. O. G. L. (2021). RESEARCH OF MECHANICAL PROCESSING PROCESS ON THE BASIS OF MODERN METHODS OF MEASUREMENT AND CONTROL. Scientific progress, 2(8), 575-580.
20. Mukhlisa, Mukhtoralievna Rustamova (2021). DETERMINATION OF GEOMETRIC PARAMETERS OF PREVIOUSLY UNTREATED ZONES. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (11), 403-411.
21. Jaxongir o'g'li, R. K., Toshmatovna, A. D., Muxtoraliyevna, R. M., & Hakimjon o'g'li, T. I. (2021). PROGRESSIVE CONSTRUCTIONS OF ADJUSTABLE SHEET PUNCHING STAMPS. EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES. PHILOSOPHY AND CULTURE, 1(2), 46-53.
22. Мухторов Шерзоджон Собиржон оглы. (2022). АНАЛИЗ КОНСТРУКЦИЙ ДЕРЖАТЕЛЕЙ АВТОМОБИЛЬНЫХ ПЛАСТИН. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(1), 442–447. Извлечено из
23. Мухторов Шерзод Собиржон угли, и Сроджидинов Джурабек Равшанжон угли. (2022). АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЙ НА НАДЕЖНОСТЬ ПОДЗЕМНЫХ ТРУБОПРОВОДОВ. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(1), 436–441. Извлечено из
24. Robiljonov, I. I. O., & Karimov, R. J. O. G. L. (2021). IMPROVING THE EFFICIENCY OF MACHINING OF PARTS MADE OF STAINLESS MATERIALS. Scientific progress, 2(8), 581-587.
25. Mukhtorov Sherzodjon Sobirjon ogli. (2022). GASEOUS NITROGENATION. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(1), 462–467. Retrieved from
26. Баходир Нуманович Файзиматов, & Муродил Авдивоси Ўғли Мирзаев (2021). КЕСУВЧИ АСБОБНИНГ КЕСУВЧИ КИСМИНИ ЕЙИЛИШНИ ВИБРОАКУСТИК УСУЛ БИЛАН АНИКЛАШ. Scientific progress, 2 (2), 794-801.
27. Jaxongir o'g'li, R. K., & Quranbaevich, P. K. (2021). PROGRESSIV SHTAMPLASH KONSTRUKSIYALARINI REJALASHTIRISH. PLANNING OF PROGRESSIVE STAMPING CONSTRUCTIONS. EURASIAN JOURNAL OF LAW, FINANCE AND APPLIED SCIENCES, 1(3), 10-18.

-
28. Турсуналиев Исломжон Дилшоджон ўғли, & Рустам Каримов Джахонгир ўғли. (2021). ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА КОНТАКТНОЙ СТЫКОВОЙ СВАРКЕ ПРИ МАССОВОМ ПРОИЗВОДСТВЕ В АВТОМОБИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ. EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES, PHILOSOPHY AND CULTURE, 1(3), 91–97. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5752576>
29. No'monov Nodirjon Farxodjon ugli, & Karimov Rustam Jaxongir ugli. (2021). DESIGN OF A MODERN FASTENING AND LOOSENING DEVICE FOR MACHINING OF PLATE-TYPE PARTS ON A MILLING MACHINE. EURASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES, 1(4), 1–5. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5766304>
30. Усманов, Д. А., Холмурзаев, А. А., & Умарова, М. О. (2019). Сушка и очистка хлопка-сырца в полевых условиях. Проблемы современной науки и образования, (12-2 (145)), 46-49.

KOMPLEKS SON VA TRIGONOMETRIK SHAKLDAGI KOMPLEKS SONLARDAN ILDIZ CHIQARISH USULLARI

Sunnatullo Do'stov

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
"Oliy matematika" kafedrası o'qituvchisi,

Azizbek Orolov

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Matematika ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada sonlardan ildiz chiqarish va ushbu jarayonda trigonometrik shakldagi kompleks sonlarga nisbatan qo'llanilgan usullarning tarixiy va hozirgi kun bilan qiyoslagan holdagi ilmiy asoslari haqida ma'lumotlar berilgan bo'lib, mashhur matematika sohasi olimlarining ushbu sohada qilgan ishlari asosida tahlillar olib borilgan.

***Kalit so'zlar:** ildiz, darajaga ko'ratish, kompleks son, kompleks sonning mo-duli, Nyuton binomi, arifmetika kaliti, mavhum birlik, kompleks sonning argumenti.*

ABSTRACT

The article provides information on the historical basis of the methods used to derive roots from numbers and complex numbers in trigonometric form in the process, comparing them with historical and modern, and analyzes based on the work of prominent mathematicians in this field.

***Keywords:** root, exponentiation, complex number, complex number module, Newton's binomial, arithmetic key, abstract unit, complex number argument.*

АННОТАЦИЯ

В статье приводится информация об исторической основе методов, используемых для вывода корней из чисел и комплексных чисел в тригонометрической форме в процессе, сравнение их с историческими и современными, и проводится анализ на основе работ выдающихся математиков в этой области.

***Ключевые слова:** корень, возведение в степень, комплексное число, модуль комплексного числа, бином Ньютона, арифметический ключ, абстрактная единица, аргумент комплексного числа.*

KIRISH

Hozirgi kunda mamlakatimizda aniq fanlar, xususan, matematikaning rivojlanishi yuqori darajaga ko'tarildi. Albatta, diyorimiz olimlari ushbu fan bo'yicha salmoqli ilmiy meros qoldirganlarini hozirda ham butun dunyo tan oladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari muhiti tobora faollashib, kengayib bormoqda. Doimiy ravishda ortib borayotgan axborotlar ko'lami o'quvchi-talabalarning intellektual axborot madaniyati-qobiliyatini yuqori darajaga ko'tarishni talab qilmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sonlardan kub ildiz hosil qilish hozirgi vaqtda Ruffini-Gomer usuli bilan nomlanuvchi metod yordamida anchagina oldin bajarilgan bo'lib, uni birinchi marta Ahmad an-Nasaviy o'z asarida bayon qilgan. Abul Vafo Buzjoniy esa birmuncha murakkabroq, ya'ni sonlardan uchinchi, to'rtinchi va yettinchi darajali ildiz chiqarish haqida ilmiy izlanishlar olib borgan. Abu Rayhon al-Beruniy esa sonlardan uchinchi va undan yuqori darajali ildiz chiqarish haqida asar yozishgan, ammo bu kitoblar bizgacha yetib kelmagan. Butun sondan istalgan natural darajali ildizhosil qilish haqidagi umumiy qoidani birinchilardan bo'lib, Umar Xayyom asoslab bergan, afsuski, ushbu masalaga bag'ishlangan «Arifmetika qiyinchiliklari» («Mushkulot al-hisob») nomli asari bizgacha yetib kelmagan²⁹⁶.

Umar Xayyom o'zining algebraga oid asarida hindlarning sonlardan kvadrat va kub ildiz chiqarishga doir qoidasiga ikki handing kvadrati va kubiga asoslangan formulalarni tatbiq etib, uni isbotlaganini yozadi²⁹⁷. Ushbu ta'rifdan shuni xulosa qilish mumkinki, Umar Xayyomning "Nyuton binomi" formulasini ilmiy asosda butun ko'rsatgichlar uchun bilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Butun sonlar ostidan ildiz chiqarishning umumiy usuli G'iyosiddin Jamshid al-Koshiyning «Arifmetika kaliti» asarida muxtasar bayon etilgan²⁹⁸. Al-Koshiy keltirgan usul hozirgi vaqtdagi Ruffini-Gomer usuli bilan deyarli bir xil. U o'zining asarida ikki hadni istalgan natural darajaga ko'tarish deb nomlangan qoidani keltiradi.

²⁹⁶ Bozarov Dilmurod Uralovich, Raxmonov Buron Normamatovich, Absamatov Zuhridin Ahmad o'gli "Sonlardan ildiz chiqarish haqida" Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 1 | ISSUE 4 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2021: 5.423-b

²⁹⁷ Tufliyev Egamberdi, Bozarov Dilmurod Uralovich and Muhammadiyev Jahongir Matlubovich. "Effective Methods In Teaching Mathematics." (2021). 110-b

²⁹⁸ E. Tufliyev, Bozarov Dilmurod Uralovich and Muhammadiyev Jahongir Matlubovich. "Effective Methods In Teaching Mathematics." (2021). 115-b

Koshiy bu qoidani butun sondan irratsional ildiz chiqarishda uning kasr qismini hisoblash uchun ishlatadi. U binomial koeffitsiyentlarni daraja ko'rsatkichlarining elementlari deb ataydi ²⁹⁹. Koshiy fikri bo'yicha kvadratning birgina daraja ko'rsatkichi elementiga, kub ikkita elementga va boshqa shunga o'xshash asosli gipotezalar ilgari suriladi.

Al-Koshiy bizning $C_n^m = C_{n-1}^{m-1} + C_{n-1}^m$ formulaga mos keluvchi koeffitsiyentlarni ketma-ket hisoblash qoidasini jadval tarzida keltirgan.

Al-Koshiy binom qoidasini 5-daraja uchun ifodalagan, u hozirgi tanish

$$(a+b)^n = C_n^0 a^n + C_n^1 a^{n-1} b + C_n^2 a^{n-2} b^2 + \dots + C_n^{n-1} a b^{n-1} + C_n^n b^n$$

formuladan biroz farq qiladi va

Koshiy asarida to'liq kvadrat bo'lmagan sondan n-darajali ildiz chiqarishning

$$\sqrt[n]{a^n + r} = a + \frac{r}{(a+1)^n - a^n}$$

taqribiy formulasi bor:

Bu formula kvadrat ildiz uchun ushbu ko'rinishga keladi:

$$\sqrt{a^n + r} \approx a + \frac{r}{2a+1}$$

O'z asarida u misol tariqasida 44240899506197 sonidan 5-darajali ildiz chiqarib ko'rsatadi³⁰⁰:

$$\text{Bu misoldagi } \sqrt[5]{44240899506197} \approx 536 + \frac{21}{41423774028} \quad \text{xatolikni}$$

qaraylik:

$$536^5 = 44240899506176$$

$$44240899506197 - 44240899506176 = 21$$

bundagi farq esa 185ga ko'p ekan, ya'ni 21ga kam ekan.

$$\left(536 + \frac{21}{41423774028}\right)^5 = (536,0000000005)^5 = 44240899506382$$

²⁹⁹A.Narmanov, A.Abduraxmonov, N.Narmuratov "Matematika tarixi" Toshkent-2016. 25-b

³⁰⁰<https://cyberleninka.ru/article/n/tengsizliklarni-isbotlashda-monoton-ketma-ketliklar-usuli>

Bu sondan 5-darajali ildizni kalkulyator yordamida chiqarsak,

$$\sqrt[5]{44240899506197} = 536,0000000001$$

$$\sqrt{a^2 + r} = a + \frac{r}{2a+1} \quad \sqrt[3]{a^3 + r} = a + \frac{1}{3a^2 + 3a + 1}$$

Bunda esa biz aniqlik darajasi yuqori ekanini ko'rishimiz mumkin. Bunday formulalar Nasaviy metodida quyidagi ko'rinishda uchraydi³⁰¹:

Nasaviy formulasi $\sqrt{20}$ asosidani hisoblaymiz:

$$\sqrt{20} = \sqrt{4^2 + 4} = 4 + \frac{4}{9} \approx 4, (4);$$

XII asrda yashab ushbu soha bo'yicha ko'plab imiy asarlarni yozgan Abu Zakariya Muhammad ibn Abdullo al-Xasarning gipotezasi esa quyidagicha:

$$\sqrt{a^2 + r} = a + \frac{r}{2a} - \frac{1}{2} \cdot \frac{\left(\frac{r}{2a}\right)^3}{\left(a + \frac{r}{2a}\right)}$$

$$\sqrt{20} = \sqrt{4^2 + 4} = 4 + \frac{4}{8} - \frac{1}{2} \cdot \frac{\left(\frac{4}{8}\right)^3}{\left(4 + \frac{4}{8}\right)} \approx 4,486$$

Abu Zakariya Muhammad ibn Abdullo formulasi bo'yicha hisoblaganda:

Kalkulyator yordamida hisoblab chiqilgan natijada:

$$\sqrt{20} \approx 4,472$$

Bu yerda r ni qanchalik kichik qilib tanlasak, shuncha xatolikka kam bo'ladi.

Ushbu misoldan quyidagicha xulosa chiqarish mumkin: Abu Zakariya Muhammad ibn Abdulloh formulasi Nasaviy formulasiga nisbatan natijadagi nisbiy xatolikni kichikroq darajada hosil qilar ekan.

Yuqoridagi biz tahlil qilib o'tgan usullar bo'yicha yevropalik P.Apianda (1527 yil) 8-daraja uchun M.Shtifelda esa (1544 yil) umumiyroq shaklda ish olib borishgan.

Kvadrat tenglamalarni yechishda ba'zida ildiz ostida manfiy son hosil bo'lib qoladi, ya'ni kvadrat tenglamaning diskriminanti manfiy sondan iborat bo'ladi:

$$D = b^2 - 4ac < 0.$$

³⁰¹ Bozarov Dilmurod Uralovich, Rakhmonov Boron Normamatovich and Khudoykulov Jamshid Kholmatovich. "Development of mathematics indifferent periods." (2021) 56-b

Ushbu o'rinda ildiz ostidan haqiqiy sonni chiqarish mumkin emas, u holda berilgan kvadrat tenglama ildizga ega emas. Shu vaqtgacha kvadrat ildiz chiqarish faqatgina musbat haqiqiy sonlar uchun aniqlanganligi o'qtirib kelingan. Manfiy haqiqiy sonlardan ildiz chiqarish ma'noga ega emas, ya'ni manfiy haqiqiy sonning kvadrat ildizi haqiqiy son bo'lmasligi mumkin.

Diskriminanti manfiy sondan iborat bo'lgan kvadrat tenglamalarni yechish uchun sonlar tushunchasini kengaytirish lozim bo'ladi. Bu holatda haqiqiy sonlar to'plamiga kvadrati -1 ga teng bo'lgan yangi i sonini kiritish to'g'ri yechim bo'ladi. Bu sonni **mavhum birlik** deb atash qabul qilingan. U holda quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi³⁰²:

$$i^2 = -1$$

i soni bi ko'rinishdagi ko'paytma va $a+bi$ yig'indini kiritish imkoniyatini beradi.

Ta'rif: $a+bi$ ko'rinishdagi ifodaga **kompleks son** deyiladi. Bunda a va b istalgan haqiqiy sonlar, i -mavhum birlik.

a soni $a+bi$ kompleks sonning **haqiqiy qismi**, b ko'paytma esa **mavhum qismi** deb ataladi, b soni **mavhum qismning koeffitsiyenti** deyiladi.

Kompleks sonlar kiritilgach algebra, nazariy fizikaning gidrodinamika, elementar zarralar nazariyasi va hokazolardagi fikrlar hamda tushunchalar soddalashadi.

Shuni aytish joizki, kompleks sonlar bilan qo'shish va ayirish, ko'paytirish va bo'lish, darajaga ko'tarish va ildiz chiqarish amallarini bajarish mumkin.

$a+bi$ kompleks sonni quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$a+bi = r\cos\varphi + ir\sin\varphi = r(\cos\varphi + i\sin\varphi). \text{ Bunda } r = \sqrt{a^2 + b^2} \text{ va}$$

φ quyidagishartlarda topiladi:

³⁰²Gulomova Muxabbat Maxmudovna, Tufliyev Egamberdi Olimovich and Bozarov Dilmurod Uralovich. "Types and uses of mathematicalexpressions." *ACADEMICIA: AnInternational Multidisciplinary Research Journal* 11.3(2021):746-749

$$\begin{cases} \sin \varphi = \frac{b}{\sqrt{a^2 + b^2}}, \\ \cos \varphi = \frac{a}{\sqrt{a^2 + b^2}}, \end{cases}$$

Ushbu tenglamada r soni ***$a+bi$ kompleks sonning moduli***, φ burchak esa ***kompleks sonning argument*** deb ataladi³⁰³.

Endilikda trigonometrik formadagi kompleks sonlardan ildiz chiqarish jarayonini ko'rib chiqaylik:

$r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$ kompleks sonning n -darajali ildizi quyidagicha bo'lsin:

$$\rho(\cos \theta + i \sin \theta)$$

Keyingi o'rinda, quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi:

$$r(\cos \varphi + i \sin \varphi) = (\rho(\cos \theta + i \sin \theta))^n.$$

Muavr formulasiga binoan [2]:

$$r(\cos \varphi + i \sin \varphi) = \rho^n (\cos n\theta + i \sin n\theta).$$

XULOSA

Umumiy qilib aytganda, ikkita kompleks son o'zaro bir-biri bilan teng bo'lgan holatda, ularning modullari teng, argumentlari esa bir-biridan 2π ga karrali burchak miqdorida farq qiladi. Shuning uchun ham $\rho^n = r$ hamda $n\theta = \varphi + 2k\pi$ yoki $\rho = \sqrt[n]{r}$ va $\theta = \frac{\varphi + 2\pi k}{n}, k \in \mathbb{Z}, n \in \mathbb{N}$.

ρ va θ larning topilgan qiymatlarini yuqoridagi tenglikka qo'yamiz:

$$\sqrt[n]{r}(\cos \varphi + i \sin \varphi) = \sqrt[n]{r} \left(\cos \frac{\varphi + 2\pi k}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2\pi k}{n} \right)$$

³⁰³GulomovaMuxabbat Maxmudovna, Tufliyev Egamberdi Olimovich and Bozarov Dilmurod Uralovich. "Types and uses of mathematicalexpressions." *ACADEMICIA: AnInternational Multidisciplinary Research Journal* 11.3(2021):599-605-749-b.

REFERENCES

1. A.Abduraxmonov, A.Narmanov, N.Narmuratov “Matematika tarixi” Toshkent-2016.
2. E.Xolmurodov, A.Yusupov, T.Aliqulov “Oliy matematika” 3-qism. Toshkent-2017.
3. E.Tufliyev, Bozarov Dilmurod Uralovich and Muhammadiyev Jahongir Matlubovich. "Effective Methods In Teaching Mathematics."(2021).
4. Uralovich, B. D., Normamatovich, R. B., & Kholmatovich, K. J. (2021). DEVELOPMENT OF MATHEMATICS IN DIFFERENT PERIODS.
5. Olimov, K. T., Tulaev, B. R., Khimmataliev, D. O., Daminov, L. O., Bozarov, D. U., & Tufliyev, E. O. (2020). Interdisciplinary integration–the basis for diagnosis of preparation for professional activity. *Solid State Technology*, 246-257.
6. Gulomova Muxabbat Maxmudovna, Tufliyev Egamberdi Olimovich and Bozarov Dilmurod Uralovich. "Types and uses of mathematical expressions." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 11.3(2021):746-749.

MASHINA DETALLARIGA ISHLOV BERISHNIG OQILONA USULINI TANLASH MULOHAZALARI

Turayev T.T.

Akramov M. M.

^{1,2} MST va A kafedrası Farg‘ona politexnika instituti

ANNOTATSIYA

Tavsiya etilgan maqolada mashina detallarini yuza sifat ko‘rsatkichlarini ta‘minlashni oqilona usullari va ularni parametrik xarakteristikalariga ta‘luqli malumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *og‘ish, to‘lqinsimonlik, Mikrogeometrik parametrlar, G‘adir-budirlik, Mikro qattqlik.*

ABSTRACT

The proposed article provides rational methods for ensuring the surface quality of machine parts and their parametric characteristics.

Keywords: *deflection, corrugation, micro-geometric parameters, roughness, micro-hardness.*

АННОТАЦИЯ

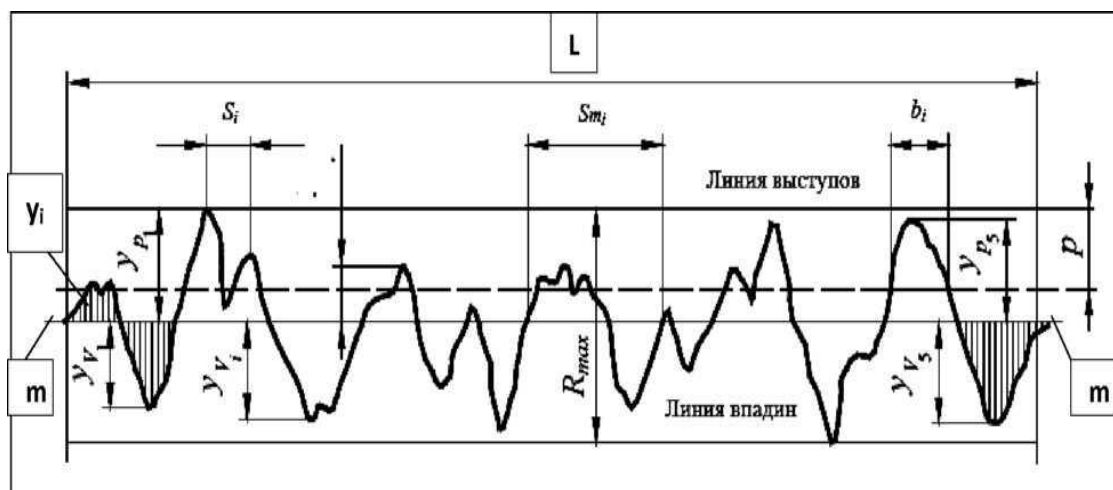
В предлагаемой статье приведены рациональные методы обеспечения качества поверхности деталей машин и их параметрических характеристик.

Ключевые слова: *прогиб, гофр, микрогеометрические параметры, шероховатость, микротвердость.*

KIRISH

Ma‘lumki mashina detallarini yuza qatlamini hosil etish o‘ziga xos muammolarni o‘z ichiga oladi. Detallarni shaklini hosil qilishda tashkil etuvchi va hosil qiluvchi chiziqlarini joylashish tuzilmalarining o‘lchamlarini, shaklini ideal holatga yaqinlashtiri va yuqori aniqligi ta‘minlash hamda yuza sifat (makro va mikrogeometrik va fizik mexanik) ko‘rsatkichlarni ekspluatatsiya sharoitiga mos holda ta‘minlashni tashkil etishga uzliksiz bog‘liqdir. Ma‘lumki, detallarning makrogeometrik ko‘rsatkichlari texnologik tizimni tashkil etuvchi mexanizmlarni ekupluatatsiya sharoitidagi qo‘yilgan talablarga to‘liq javob bera olishiga bog‘liq bo‘ladi. Mashina detallarni makrogeometrik parametrlari ishlov berish davrida asosan texnologik tizimlarni (texnologik jihoz, moslama, ishlov beruvchi asbob va detal) texnik ko‘rsatkichlariga bog‘liq. Masalan: shakldan og‘ish, to‘lqinsimonlik, xarorat ta‘sirida o‘lchamni o‘zgarishi, qiyalik, qovariqlik va botiqlik kabilar. Bu ko‘rsatkichlar texnologik jihozlarni tarkibida bor bo‘lib undan kutulib

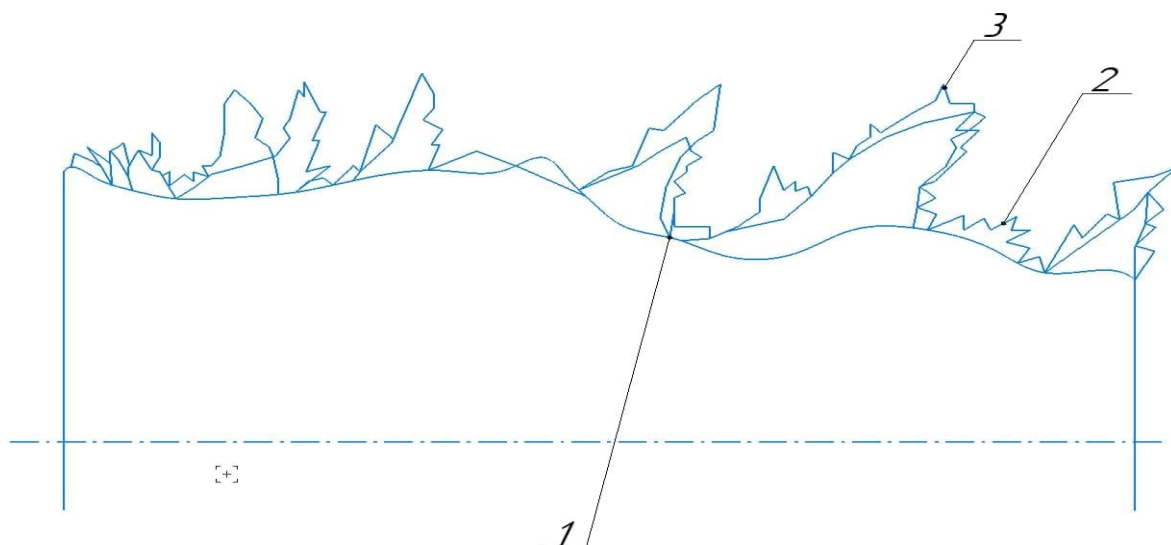
bulmaydi. Chunki, bu texnologik tizimni materialiga, konstruktiv tuzilmasiga, o'lcham aniqligiga, elementlarini joylashish aniqligi, tashqi va ichki xaroratga turg'unligi va boshqalarga bog'liqdir.

1-rasm. Yuza g'adir – budirligi parametrlari.: m-m – profilni o'rta chizig'i; L- baza uzunligi; y-baza uzunligi oralig'ida profilni og'ish miqdori; y_{p1} - y_{p5} - i- tinchi profilni eng yuqori cho'qqisini balandligi; y_{v1} - y_{v5} - glubina i-chi profilni eng katta botiqlik chuqurligi; R_{max} – profilni eng katta noteksligini balaandligi; S_i - profil noteksligini yuqori chuqqisi bo'ylab qadami; S_{mi} – profil noteksligini qadami; b - berilgan darajada, o'rta chiziqdan teng masofada joylashgan p chiziq bilan kesib olingan kesma.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mikrogeometrik parametrlar texnologik jihozlardagi ishlov berish maromiga bog'liq va ularni boshkarish mumkin. Mikrogeometrik va fizik mexanik parametrlarga; Yuza gadir-budir submikro g'adir- budurlik tutashuvchi yuzalardagi uchrashuvchi nuqtalarni soni (hisoblashda tutashuvchi yuzaning uzunligi bo'yicha 100% nisbatan olishadi) yuza mikro qattiqligini kuchlanish va yuza qatlamini deformatsiyaga uchrashi natijasida ajralib chiquvchi issiqlik va termodinamik energiyalarni o'z ichiga olishi mumkin. Xisobga olingan omillar detal yuza qatlamini holatini xarakterlab beradi (1 rasm). Xaqiqatdan xam ishlov berilgan detal yuza qatlami silliq bo'lmasdan, ideal ko'rinishdan farqlovchi, kesuvchi yoki deformatsiyalovchi asbobni qoldig'idan (izi) iborat sirtidan tashkil topadi. Bu ikki jism orasida chuqur fizik mexanik jarayon maxsulidir. Kesib ishlov berish jarayonida detall yuza qatlamidan kesish kuchi ta'sirida ajratib (yulib) olinadi (2 rasm).

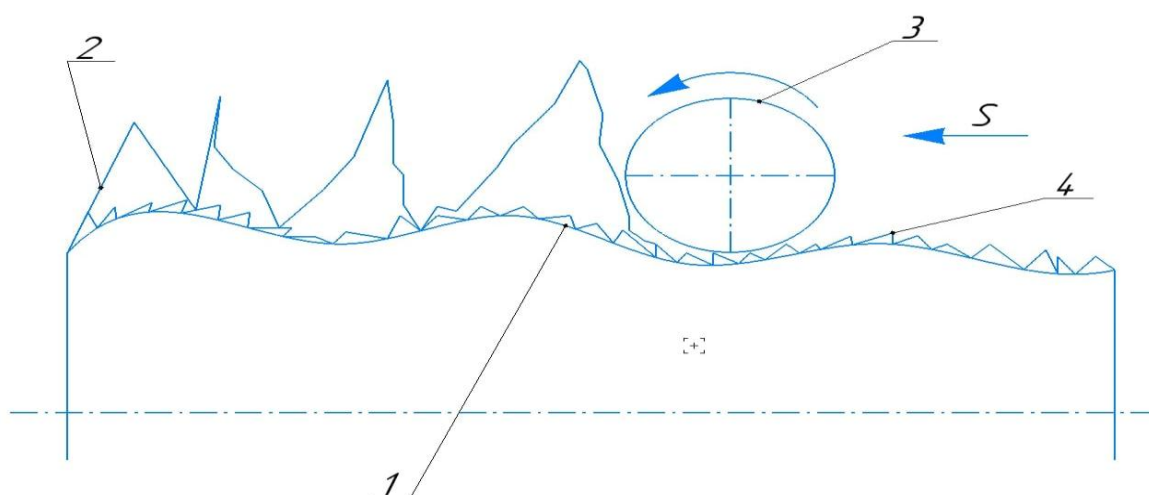

2- rasm. Kesib ishlov berish usulida olingan yuza qatlamini real ko‘rinishi:

1-to‘lqinsimon chiziq; 2- yuzada hosil bo‘lgan g‘adir-budirlik; 3-g‘adir-budirlik tanasidagi submikro g‘adir – budirlik.

Natijada ishlov berish yuzasi bo‘ylab noanik o‘lchamdagi to‘lqin (2 rasm, 1) cho‘qqiliklar va chuqurliklarga ega bo‘lgan tizimdagi g‘adir-budirlik hosil bo‘ladi (2 rasm, 2). Bundan tashqari g‘adir-budurlikning tana qismida esa submikro g‘adir-budurlik paydo bo‘ladi (2 rasm, 3). G‘adir-budirlik va submikro g‘adir- budirlik mashina detallarini ekspluatatsiya sharoitiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Submikro g‘adir – budirlikni geometrik parametrlarini yozib olish va matematik hisob oli borish qiyinligi sababli M.: Standartinform, 2018 (Rossiya) hisobga olinmagan. Aslida u g‘adir-budirliklarni botiq qismida kuchlanishni to‘planishiga sabab bo‘ladi. Natijada, bu detallarning kuchlanganlik to‘plami paydo bo‘lishiga sababchi bo‘lib, radial va burovchi kuchlar ta’sirida detallarning mustahkamligini kamayishiga moyillikni yaratadi. Yana bir jihati bu tashqi muxitdan kirib keluvchi turli ko‘rinishga ega bo‘lgan aktiv jinslarni tana ichiga kirib borishiga yo‘l ochib beradi. G‘adir-budurlikni cho‘qqi qismlarida yuza maydoni juda kichik kiymatga ega bo‘lganligi sababli ikki xarakatlanuvchi yuzalarni ishqalanishida yemirilishni tezlashadi. Bu holat xarakatlanuv birikmalar orasidani orliq o‘lchamni jismlar orasidagi oraliq o‘lchamni kattalashtiradi. Natijada ekspluatatsiya resursi kamayadi. Submikro g‘adir - budirlik, g‘adir-budurlikni tana qismida hosil bo‘lib, u o‘z navbatida uning tashqi kuch ta’siriga chidamligini kamaytiradi. Bundan tashqari, u yuza qatlamlar orasini oksidlanishiga (zanglashiga) olib keladi. Demak, yuza qatlami ostidan yemirilishiga olib keladi. Ikki o‘zaro xarakatlanuvchi yuzalarni boshlang‘ich ilashish darajasini

aniqlashda ularni uchrashuvchi nuqtalarning soni qancha katta foizni tashkil etsa, u yuzalarni yemirilishga turg'unligi shuncha oshirilishi kuzatilgan. Shuning uchun ham uni yo'qotishni taminlovchi ishlov berish usulni qo'llashni taqozo etadi. Bu detal yuzalariga oxirgi ishlov berish uchun plastik deformatsiya va elektrotermomexanik ishlov berishda o'z yechimini topmoqda. U usullarni birgalikda qo'llanilganda g'adir-budirlik bosim ostida silliqilanadi, nisbatan chuqqilar balandligi va qadami bir xil qiymatga teng bo'lib, xarakatdagi birikmalarni mutadil ishlashi vaqtini tezlashtiradi. Cho'qqilarni maydoni kattalashadi. Ishqalanish kuchi ta'sirida yemirilishi kamayadi. Ishlov berish maromini, bosim kuchini, termodinamik jarayonni hosil etuvchi tok kuchini, o'tishlar sonini to'g'ri belgilash bilan yuza g'adir - budirlikni $R_z = 0.32 - 0.16$ mkm gacha pasaytirish mumkin. Mikro qattqlik yuza qatlamini yana bir ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, u yuza qatlami tashki muxit tasiriga qarshi turish qobiliyatini xarakterlaydi. Ishlov beriladigan yuza mikroqattqligi ishlov berish asbobini yuza qatlamiga bosishi evaziga hosil bo'ladi.

3- rasm. Plastik deformatsiyalab ishlov berishda yuza qatlamini real ko'rinishi:

1-to'liqsimon chiziq; 2- yuza g'adir- budirliqi; 3- shar; 4- mikroto'liqsimon chiziq.

Detal va sharli asbobni kontakt hosil etgan yuzasida xarorat $t \approx 400$ °C dan oshib ketmaydi. Bu xaroratda ishlov beriladigan detal materiali va asbob materialida struktura o'zgarishi sodir bo'lmaydi. Kesib ishlov berishga mo'ljallanga asboblarni turg'unlik darajasi 40-60 minutni tashkil etadisa, chunki ularni kesish zonasidagi xarorat sharli deformatsiyalovchi asbobni turg'unligi soatlarda xisoblanadi. Masalan, ShX-15 markali shardan iborat deformatlovchi asbob yordamida po'lat materialdan tayrlangan maxsulotga $R_z=0,32$ mkm g'adir-budirlikni taminlashda sharni

turg'inlik vaqti 240 minut ichida o'zgarmaganligi kuzatilgan ($n = 800$ ayl/min, $S = 0,07$ mm/ayl, $P = 900$ N). Ya'ni bunda yuza qatlamidagi g'adir-budirliklar bosib silliqilanadi, titkilanib uzilgan qatlamlar jipslashib ulanib tiklanadi, natijada yuza qatlamini tashqi muxit va kuch ta'siriga chidamliligi ortadi. Masalan yuzani zang bilan qoplanish davri cho'ziladi (ochiq havoda zang donachalarni paydo bulish davri 900 soatdan ko'p vaqtni tashkil etadi) yuza qatlami mustahkamligi 1.7 - 3 ortishi va ba'zi hollarda u ko'rsatkich 3 - 5 marta ortiq ko'rsatkichlarga ega bo'lishi mumkin.

XULOSA

Demak, mashina detallariga oxirgi ishlov berishning usulini tanlashda har bir detalni ishlash sharoitini to'liq o'rganib chiqib, so'ng iishlov berishnig oqilona usulini qo'llash tavsi etiladi.

REFERENCES

1. М.: Стандартиформ, 2018 (Россия)
2. Тураев Т. Т., Батиров Я. А., Мадаминов Б. М. ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗДЕЛЕНИЯ ЛИСТОВЫХ МАТЕРИАЛОВ ЗА СЧЕТ СНИЖЕНИЯ ВРЕМЕНИ ПРИРАБОТКИ ИНСТРУМЕНТА //Universum: технические науки. – 2021. – №. 3-1 (84). – С. 70-73.
3. Turaevich, T. T., & Mirodilovich, M. B. (2020). Physical Foundations Structural-Formation, Surface Layer Of Parts. *The American Journal of Engineering and Technology*, 2(09), 71-76.
4. Turaevich, T. T., Anvarxodjaevich, B. Y., & Mirodilovich, M. B. (2021). Choosing the Optimal Processing Method to Improve the Productivity of Machine Tools and Machine Systems. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 8(5), 490-494.
5. Эргашев, Д. А., Тураев, Т. Т., Мирзаолимов, А. Н., & Хамдамова, Ш. Ш. (2019). Fiziko-ximicheskoye obosnovaniye protsessa polucheniya novogo defolianta. *Universum: texnicheskiye nauki*, (2 (59)).
6. Akramov M. M. Metallarni korroziyalanishi va ularni oldini olish samarodorligi //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 670-675.
7. Эргашев, Д. А., Эшпулатова, М. Б., Тураев, Т. Т., Хамрокулов, З. А., & Аскарова, М. К. (2018). Диаграмма растворимости системы Ca (ClO₃) 2·ch₃cooh·nh₂c₂h₄oh·n₂o при 25° c. *Universum: технические науки*, (4 (49)), 1-1.
8. Turaevich, T. T., & Mirodilovich, M. B. (2020). Physical Foundations Structural-Formation, Surface Layer Of Parts. *The American Journal of Engineering and Technology*, 2(09), 71-76.

9. Тураев, Т. Т., Батиров, Я. А., & Тожиев, Б. А. Ў. (2019). Модернизация процесса волочения проволочного изделия. *Universum: технические науки*, (3 (60)), 14-19.
10. Тураев, Т. Т., Топволдиев, А. А., Рубидинов, Ш. Ф., & Жайратов, Ж. Ф. (2021). ПАРАМЕТРЫ И ХАРАКТЕРИСТИКИ ШЕРОХОВАТОСТИ ПОВЕРХНОСТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 124-132.
11. Тураев, Т. Т., Батиров, Я. А., & Мадаминов, Б. М. (2021). Сравнительной оценки технического уровня станков и станочных систем. *Збірник наукових праць ЛОГОС*.
12. Эргашев, Д. А., Тураев, Т. Т., Мирзаолимов, А. Н., & Хамдамова, Ш. Ш. (2019). Физико-химическое обоснование процесса получения нового дефолианта. *Universum: технические науки*, (2 (59)).
13. Тураев, Т. Т., Батиров, Я. А., & Мадаминов, Б. М. (2021). ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗДЕЛЕНИЯ ЛИСТОВЫХ МАТЕРИАЛОВ ЗА СЧЕТ СНИЖЕНИЯ ВРЕМЕНИ ПРИРАБОТКИ ИНСТРУМЕНТА. *Universum: технические науки*, (3-1 (84)), 70-73.
14. Turaevich, T. T., Anvarxodjaevich, B. Y., & Mirodilovich, M. B. (2021). Choosing the Optimal Processing Method to Improve the Productivity of Machine Tools and Machine Systems. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 8(5), 490-494.
15. Эргашев, Д. А., Эшпулатова, М. Б., Тураев, Т. Т., & Аскарова, М. К. (2018). Изучение физико-химических свойств растворов в системе {[19, 37% Ca (ClO₃)²⁺ 15, 06% Mg (ClO₃)²⁺ 3, 72% CaCl₂+ 2, 68% MgCl₂+ 45, 17% H₂O]+ 10, 0% Co (NH₂)²⁺ 4, 0% C₂H₅OH}-CH₃COOH· NH₂C₂H₄OH. *Universum: технические науки*, (4 (49)), 2-2.
16. Эргашев, Д. А., Эшпулатова, М. Б., Тураев, Т. Т., Хамрокулов, З. А., & Аскарова, М. К. (2018). Диаграмма растворимости системы Ca (ClO₃)²⁺-ch₃cooh· nh₂c₂h₄oh-h₂o при 25° c. *Universum: технические науки*, (4 (49)), 1-1.
17. Robiljonov, I. I. O., & Karimov, R. J. O. G. L. (2021). IMPROVING THE EFFICIENCY OF MACHINING OF PARTS MADE OF STAINLESS MATERIALS. *Scientific progress*, 2(8), 581-587.
18. Mirzaxojayev, S. D. O., & Karimov, R. J. O. G. L. (2021). RESEARCH OF MECHANICAL PROCESSING PROCESS ON THE BASIS OF MODERN METHODS OF MEASUREMENT AND CONTROL. *Scientific progress*, 2(8), 575-580.

19. Jaxongir o'g'li, R. K., Toshmatovna, A. D., Muxtoraliyevna, R. M., & Xakimjon o'g'li, T. I. (2021). PROGRESSIVE CONSTRUCTIONS OF ADJUSTABLE SHEET PUNCHING STAMPS. EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES. PHILOSOPHY AND CULTURE, 1(2), 46-53.
20. Jaxongir o'g'li, R. K., & Quranbaevich, P. K. (2021). PROGRESSIV SHTAMPLASH KONSTRUKSIYALARINI REJALASHTIRISH. PLANNING OF PROGRESSIVE STAMPING CONSTRUCTIONS. EURASIAN JOURNAL OF LAW, FINANCE AND APPLIED SCIENCES, 1(3), 10-18.
21. Ergashev, I. O. Rustam Jaxongir o'g'li Karimov, Ravshan Xikmatullayevich Karimov, & Salimaxon Sobirovna Nurmatova (2021). Kolosnik almashinuvchi mashinasi elementi egilishining nazariy tadqiqotlari. Scientific progress, 2(3), 83-87.
22. Ergashev, I. O., Karimov, R. J., Turg'Unbekov, A. M., & Nurmatova, S. S. (2021). Arrali jin mashinasidagi kolosnik panjarasi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili. Scientific progress, 2(7), 78-82.
23. Karimov, R. J. O. G. L., O'G'Li, S. S. D., & Oxunjonov, Z. N. (2021). CUTTING HARD POLYMER COMPOSITE MATERIALS. Scientific progress, 2(6), 1488-1493.
24. Karimov, R. J. O. G. L., & Toxtasinov, R. D. O. (2021). FEATURES OF CHIP FORMATION DURING PROCESSING OF POLYMER COMPOSITE MATERIALS. Scientific progress, 2(6), 1481-1487.
25. Karimov, R. (2021). PLANNING OF BELT BRIDGE FOR UNSYMMETRICAL PROGRESSIVE STAMPING. Scientific progress, 2(2), 616-623.

THE SPECIFIC REQUIREMENTS OF THE ELECTRONIC TEXTBOOK – AN IMPORTANT INNOVATIVE TECHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Botirbekova Gulchehra Abdumutalovna

Almalyk branch of Tashkent State Technical University

Senior Lecturer at the Department of Uzbek Language and Literature

tugmacha@mail.ru

ABSTRACT

This article is dedicated to the integration of the latest innovative technologies, more precisely electronic textbooks, into the process of language learning. Creating high-quality electronic textbooks, like traditional textbooks, needs to know and follow the requirements that will make them more effective in use.

Keywords: innovative technologies, educational process, an electronic textbook, didactic requirements, methodological requirements, psychological requirements

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена интеграции новейших инновационных технологий, точнее электронных учебников, в процесс изучения языка. Создавая качественные электронные учебники, как и традиционные учебники, необходимо знать и соблюдать требования, которые сделают их более эффективными в использовании.

Ключевые слова: инновационные технологии, учебный процесс, электронный учебник, дидактические требования, методические требования, психологические требования.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola til o'qitish jarayonida zamonaviy innovatsion texnologiyalardan biri bo'lgan elektron darsliklarga bag'ishlangan. Elektron darsliklarni yaratish jarayonining o'ziga hos talablari mavjud bo'lib, ularga rioya qilish darslikning talim jarayonidagi samaradorligini oshiradi.

Kalit so'zlar: innovatsion texnologiyalar, ta'lim jarayoni, elektron darslik, didaktik talablar, metodik talablar, psixologik talablar.

INTRODUCTION

As a result of development, various innovative technologies have entered our daily lives and they are improving year by year. There is no denying that these have become the meaning of human life, and that there are those who cannot imagine a day without them. Of course, we are already convinced of enriching the educational

process with innovative technologies, improving the quality of teaching, making it interesting, colorful, and now every teacher uses them. In this regard, it should be noted that there are specific requirements for the creation of electronic textbooks.

RESULTS AND DISCUSSIONS

In the process of creating an electronic textbook, there are some requirements such as: psychological-pedagogical, technical-technological, aesthetic and ergonomic. An e-textbook should also meet the didactic requirements of traditional textbooks, such as printed textbooks.

Didactic requirements must comply with the specific laws of teaching and the didactic principles of teaching. The following are the traditional didactic requirements for an electronic textbook:

1. Taking into account the latest achievements of science, engineering and technology in teaching ensures a sufficient depth and reliability of the content of educational material. The process of mastering the learning material using an electronic textbook should be built in accordance with modern teaching methods. For example, experiment, comparison, observation, abstraction, generalization, rounding, similarity, analysis and synthesis, modeling method, method of systematic analysis.

2. Requirements for the achievement of teaching are implemented in the form of electronic textbooks and indicate the need to determine the level of complexity and depth of study of educational material specific to the age and individual characteristics of students. There is no need to over-complicate and overload the study material, in which case the learner may be unable to master this material.

3. The requirement to ensure the difficulty of teaching. If the learner tries to complete problem-solving tasks and exercises, his or her thinking activity will increase. The level of fulfillment of this didactic requirement using electronic textbooks will be significantly higher than traditional textbooks and manuals.

4. The requirements for the demonstration of teaching imply the need to take into account the sensitive perception and personal observation of the objects studied by learners, their models.

5. Requirements for ensuring the awareness, independence and activism of students - provide electronic textbooks and tools for students to work independently to involve educational information in achieving the ultimate goals and objectives of educational activities. In this case, the learning activity for the learner means a goal-oriented and content. E-textbooks in special subjects should be developed on the basis of a systematic approach.

6. Requirements for the structure and sequence of teaching in the use of electronic textbooks - means to ensure the consistency of the acquisition by students of a certain system of knowledge and skills in the field of study. Knowledge, skills and abilities must be formed in a logical order in the education system and find their place in life. To do this, it is necessary to:

- recommend the structured study material;
- take into account the development of knowledge and skills formed in each section of the training material;
- ensure interdisciplinary relevance of the studied educational material;
- thinking the sequence of transmission of educational material and educational influences;
- build the educational process in a sequence determined by the logic of teaching;
- The information recommended by the e-textbook, the content and method of teaching should be chosen depending on the individual abilities of the learner, for example, to create meaningful play situations, provide links to practical activities by recommending practical tasks and experiments, models of real processes and objects.

7. The requirements for the robustness of knowledge acquisition in the use of electronic textbooks are of great importance in the development of students' skills such as deep thinking, memory, so that they can master the learning material.

8. Requirements for the implementation of developmental and educational functions of teaching in the electronic textbook.

In addition to the didactic requirements for traditional educational publications, the e-textbook also has the following specific didactic requirements, such as the use of the advantages of modern information and telecommunication technologies in its creation and implementation:

1. Flexibility requirements - the e-textbook should be adapted to the individual capabilities of the learner, ie the knowledge, skills and psychological characteristics of the learner in the learning process. In doing so, three levels of e-textbook flexibility are distinguished. The first level is the opportunity for students to study the learning material at an individual pace that is convenient to them. The second level is a diagnostic analysis of the student's condition, based on the results of which the content and method of teaching are proposed. The third level is based on an open approach, which does not involve the grouping of users, and the authors are advised to develop as many options as possible for as many contingents of learners as possible.

2. The requirements for interactive teaching include ensuring the interaction of the electronic textbook with the learner in the learning process. Electronic textbook tools should provide interactive communication and feedback. An important part of the organization of communication is the reaction of the electronic textbook to the user's actions. That is, the feedback carries out control, makes recommendations on further work, provides constant access to reference and explanatory information.

3. Requirements for the introduction of computer visualization in the presentation of educational information in the electronic textbook. It involves the analysis of the capabilities of modern electronic media and the quality of the presentation of educational information in the electronic textbook.

4. Requirements for the development of intellectual abilities of students in working with electronic textbooks. Thinking involves the ability to make independent decisions in complex situations, the formation of information processing skills.

5. Electronic textbook - must meet the requirements of structural and functional connection of the presentation of educational material.

6. Electronic textbook - should ensure the completeness and continuity of teaching.

Methodological requirements are inextricably linked with didactic requirements for e-textbooks. Methodological requirements include taking into account the specifics and features of the subject for e-textbooks, methods of researching its laws, the possibility of introducing modern methods of information processing. In our opinion, the electronic textbook created from special disciplines should meet the following methodological requirements:

1. Electronic textbook - should be built on the interdependence of the conceptual, figurative and moving components of the presentation of educational material.

2. The electronic textbook should present the educational material in the form of a high-order structure, taking into account the interdisciplinary logical interdependence.

3. In the electronic textbook the student should be able to gradually master the educational material and to carry out various controls.

In addition to taking into account the didactic requirements for the development and use of the electronic textbook, there are a number of psychological requirements that affect the success and quality of its creation. The following are the psychological requirements for an electronic textbook:

1. Demonstration of educational material in an electronic textbook should correspond not only to the verbal, but also to the sensory and demonstrative states of the cognitive process. The e-textbook should be developed taking into account the characteristics of psychological processes such as reception, attention, thinking, imagination, memory storage.

2. The educational material in the electronic textbook should be designed taking into account the age of the learners, basic knowledge.

3. The electronic textbook should be focused on the development of figurative and logical thinking.

The electronic textbook used in lectures should be equipped with the ability to videotape, audio observation, illustration with animated videos, demonstration of complex processes, graphical and audio visualization of texts.

The electronic textbook used in the experimental training should have automation tools to prepare the student for work, start work, perform experimental work (experiment), process experimental results, prepare the results of experimental work, defend the work. Such e-textbooks should have modeling components that create virtual experiences, allowing the study of various processes on an accelerated and slowed time scale. In experimental work, there should be automated programs designed to control the knowledge and skills of learners.

The e-textbook used in the practical training provides the student with information about the topic, purpose and procedure of the training; provide information on the correctness or incorrectness of the answer; monitor the knowledge of each learner; show the necessary theoretical material and methods of solving tasks; Should provide feedback in the order "teacher - textbook - student".

The structure and content of the e-textbook should be in line with the curriculum of the studied subject, as well as focus on in-depth study of the study material.

An e-textbook created for the education system must meet the following general requirements:

- The content and structure of the electronic textbook must meet the requirements of the educational standard,

- electronic textbook should have an intellectual teaching system of problem and research tasks,

- automation of such aspects of search, collection, storage, analysis, processing of electronic textbook educational activities; should include automation of calculations, design and construction, experimentation, processing of experimental results, control tasks, information processing,

- The electronic textbook should contain the imitation of the work of complex objects (machines, equipment, hardware, devices, etc.), the means of transition of various processes in real, accelerated or decelerated time,
- e-textbook training tools - it is necessary to train the student in a virtual environment, depending on his future career,
- All electronic calculations in the electronic textbook should have an open system of visualization, demonstrate the interdependence of variable objects or processes.

CONCLUSION

In conclusion, in recent years, the country has been working hard to develop information technology tools for the use of electronic textbooks, as well as the organization of distance learning. The scientific and methodological aspects of creating electronic literature are being studied by many scientists. Therefore, the use of e-textbooks in the education system will soon become a daily necessity like ordinary textbooks.

REFERENCES

1. Ibraimov A.E. Didactic system of distance learning. Technique guide. - T.: "Lesson press", 2020. 112 bet.
2. Ignatova N. Y. Education in the digital age: monograph /; Ministry of Education and Science of the Russian Federation; FGAOU VO UrFU, 2017. - 128 p.
3. Irgasheva U. The features of online lessons in teaching English as a foreign language. The American journal of social science and education innovations 2 (10), 237-242
4. Yusupov D.S, Kim L.A. Sociocultural determinants of the quality of life. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL AND APPLIED SCIENCES, 2 (Issue: 05) 2021, 81-84p
5. Yusupov D.S, Kim L.A. Sociological Aspects of Volunteering. The International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding (IJMMU) is an international, double-blind peer-reviewed, open-access journal covering the study of topic, 8 (Issue 4) 2021, 345-352p

PARMALASH OPERATSIYALARIDA MEXANIK ISHLOV BERISH MAROMLARI VA ISHCHI YUZALAR VAQTINI DETAL TAYYORLASH VAQTIGA TA'SIRINI TADQIQ QILISH

Nosirov Muhammadali Ismoiljon o'g'li

Karimov Rustam Jaxongir o'g'li

Farg'ona Politexnika Instituti,

ANNOTATSIYA

Parmalash dastgoxlari detallarda teshib ochib ishlov berishda keng qo'lanadigan dastgoxlardandir. Parmalash dastgoxlarnii xar xil (Gorizantal , Vertikal,Radial) modellari mavjud bo'lib vertikal bir shpindelli parmalash dastgoxlari shuningdek maxsus ko'p shpindelli parmalash va teshik kengaytiruvchi dastgoxlar shular qatoriga kiradi.

Kalit so'zlar: RDB dastgoxlar, radial parmalash, Bir shpindelli vertikal parmalash dastgohi.

ABSTRACT

Drilling machines are one of the most widely used tools for drilling in details. There are different models of drilling machines (Horizontal, Vertical, Radial), including vertical single-spindle drilling machines, as well as special multi-spindle drilling and hole-expanding machines.

Keywords: RDB lathes, radial drilling, Single-spindle vertical drilling machine.

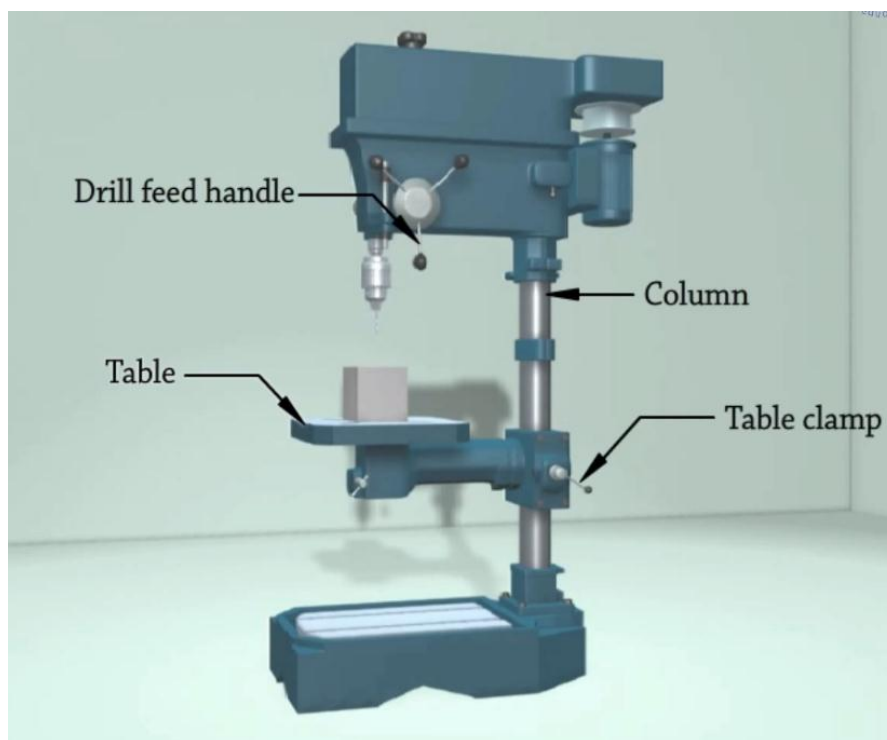
АННОТАЦИЯ

Сверлильные станки являются одним из наиболее широко используемых инструментов для сверления деталей. Существуют различные модели сверлильных станков (горизонтальные, вертикальные, радиально-сверлильные), в том числе вертикально-сверлильные станки одношпиндельные, а также специальные многошпиндельные сверлильные и сверлильные станки.

Ключевые слова: токарные станки РДБ, радиально-сверлильный станок, одношпиндельный вертикально-сверлильный станок.

KIRISH

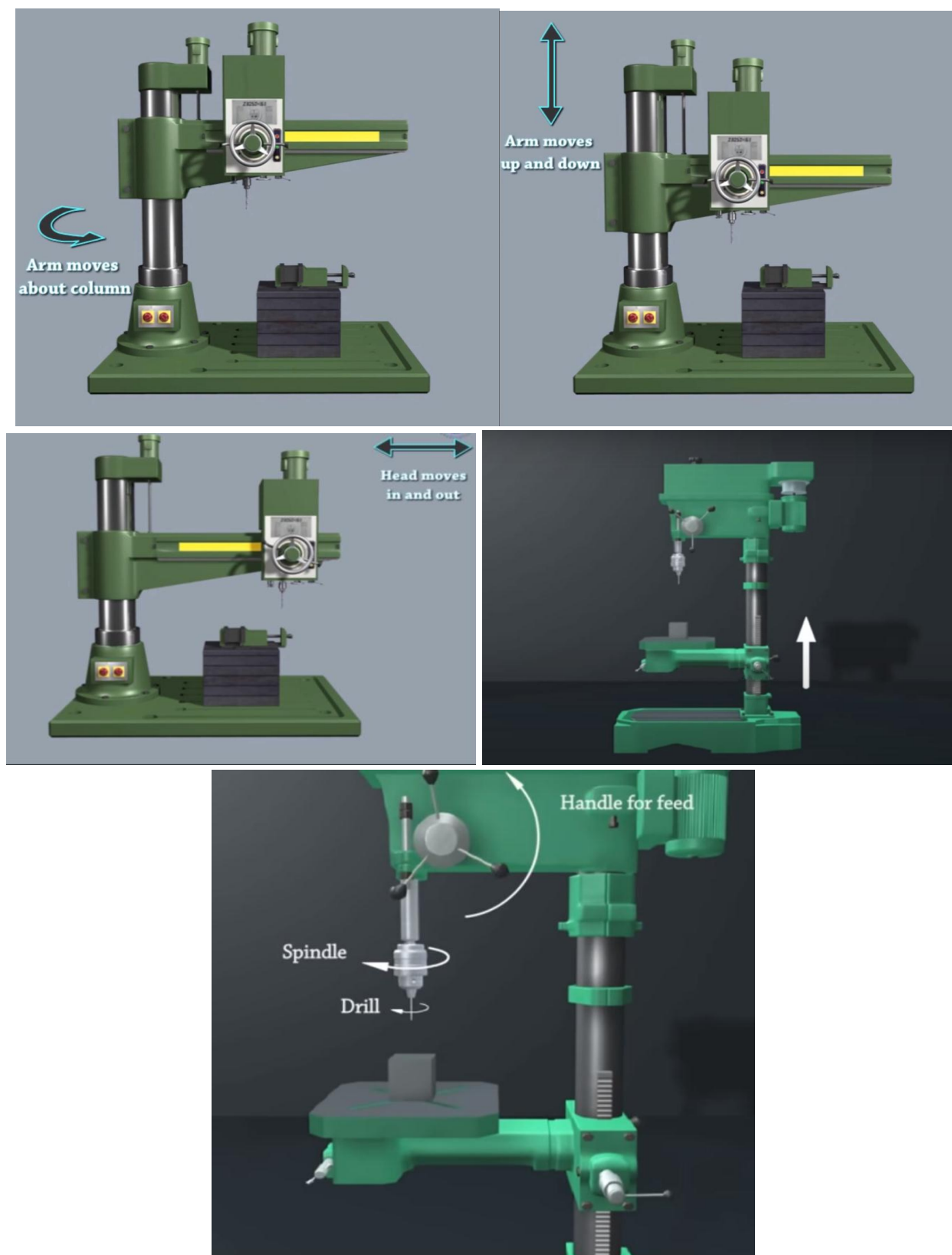
Dastlabki ishlab chiqarilgan universal teshib kengaytiruvchi dastgoxlarni bazalarida yangi yangi RDB dastgoxlarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Mashinasozlik ishlab chiqarish korxonalarida ko'p qo'laniladigan dastgox radial parmalash dastgoxlari bo'lib 25 mm - 100 mm bo'lgan teshiklarga ishlov berish uchun mo'ljallangan.

1-rasm. Vertikal radial parmalash dastgohidagi qismlar.

Shuningdek Universal teshik kengaytiruvchi gorizontal teshish dastgoxlari bo'lib 80-320 mm teshiklarini kengaytirishda qo'llaniladi. Aniq yuzalarga ishlov berish uchun esa kordinatali yo'nib kengaytiruvchi dastgoxlari shuningdek, RDB boshqariluvchi dastgoxlar (avtomatik ravishda 16 keskichlarni almashtiruvchi) dastgoxlar ishlab chiqishda o'z samarasini bermoqda. Teshish jarayoni tahlil qilib 3 xil dastgohni qabul qilib olamiz va ularni ishlab chiqarishdagi ish unumini tahlil qilib chiqamiz. Demak birinchi taxlil qiladigan dastgoximiz 2N135 Vertikal parmalash dastgohi bo'lib bu dastgoxlar mashinasozlikning ko'p sohalarida ishlatiladi ayniqsa sozlash ustaxonalarida, katta va kichik mexanik ishlov berish sexlarida ko'p qo'llaniladi, bu dastgoxlar donalab ishlab chiqarish sharoitiga moslashtirilgan.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki RDB dastgoxlarini iqtisodiy samaradorligi ishlab chiqarish unumdorligini oshishi, o'z yordamchi vaqt sarflanishi bilan universal dastgohlardan farq qiladi. Ammo RDB dastgoxlarning tannarxini bir necha barobar universal dastgohlardan qimmatligi har xil ishlab chiqarishi sharoitlarida o'zini oqlamasligi mumkin.

2-rasm. Bir shpindelli vertikal parmalash dastgohi radial va boshqa yo'nalishlarda boshqarilishi.

Bir shpindelli vertikal parmalash dastgohi boshqarilishi qo'lda bajariladi ya'ni (rejimlarni tanlanishi, teshiladigan zagatovkalarni shpindelni o'qi bo'yicha moslash, ishchi qo'lda to'g'rilab teshashi)bu albatta yordamchi vaqtni oshirishga olibkeladi,shuningdek dastgoh stoli ham harakatlanmaydi. Ammo foydali tomoni chuqur va oddiy teshiklarni tashishda parmani detalga olib borishga va chiqarishga asosiy vaqt oz sarflanadi, ammo yordamchi va asosiy vaqt yig'indisi vaqtini ko'pligi bilan boshqa ishlab chiqarish (kichik seriyalab va ko'plab) turlarida o'zini oqlamaydi. Keyinchalik vertikal parmalash dastgoxlari bazasida, dastgoxni ish unumini oshirish maqsadida xarakatlanuvchi pozitsiyali stol qo'lanilgan . Keyingi ko'rib chiqadigan dastgoximiz 2M55 Radial – Pramalash dastgohlari bu dastgohlarda ham vertikal parmalash dastgohlaridagi kabi texnologik operatsiyalar bajariladi. Bular teshish, teshib kengaytirish, tores yuzalarini,17 ayrim hollarda yo'nib kengaytirish, konovkalarni yo'nishi, disksimon detallarni listlardan qirqib oladi va bir qator imkoniyatlar mavjud.

Vertikal parmalash dastgohdan asosiy farqi shundaki ishlash jarayonida tashiladigan detal harakatlanmaydi, faqat teshadigan keskich golovkasi yengil harakatlanib ishlov beradi: bu katta detallarga ishlov berishda samara beradi shuningdek Radial parmalash dastgohlarini shpindelini aylana bo'yicha va radius bo'yicha harakatlantirish mumkin. Shuning uchun bu dastgoh donalab, mayda seriyalab va o'rta seriyalab ishalb chiqarish sharoitida ishlatiladi.

Kamchiligi – zagatovka ishlov berishga uchun ketadigan yordamchi vaqtni kattaligi bo'lib uni qisqartirish maqsadida rodial parmalash dastgohini mexanizmlari va yordamchi qurilmalari godravlik tarzda boshqariladi. Dastgoxni yaxshi tomonlari katta detallarga koordinata bo'yicha harakatlanib ishlov berishi va katta diametrlarni teshishda pozitsiyalashga ketadigan vaqtni ozligida (ko'p teshiklarni teshishda bir teshikdan ikkinchi teshikni teshish uchun shindelni xarakatlaninishi) va tezlik qutisini imkoniyati kattaligidadir.

XULOSA

Yuqorida ko'rib chiqqan universal parmalash dastgohlarini ishlatish uchun asosan yuqori malakali ishchilar talab etiladi, shuningdek teshish jarayonini malakadi ishchisiz amalga oshirib bo'lmaydi, chunki zagotovka o'rnatib, teshish operatsiyasini nazorat qilish va zagotovka almashtirish ishchiga bog'liq shu muammolarni hal etish maqsadida RDB Parmalash dastgohlarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Hozirgi kunga kelib avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish korxonalarida keng qo'llanib kelinayotgan RDB dastgohlari o'zini qulayligi ishni sifatli, tez va ishchi kuchi sarflanmagan holda ishlov berishligi bilan ajralib turadi.

REFERENCES

1. Robiljonov, I. I. O., & Karimov, R. J. O. G. L. (2021). IMPROVING THE EFFICIENCY OF MACHINING OF PARTS MADE OF STAINLESS MATERIALS. Scientific progress, 2(8), 581-587.
2. Mirzaxojaev, S. D. O., & Karimov, R. J. O. G. L. (2021). RESEARCH OF MECHANICAL PROCESSING PROCESS ON THE BASIS OF MODERN METHODS OF MEASUREMENT AND CONTROL. Scientific progress, 2(8), 575-580.
3. Ergashev, I. O., Karimov, R. J. O. G. L., Karimov, R. X., & Nurmatova, S. S. (2021). KOLOSNIK ALMASHINUVCHI MASHINASI ELEMENTI EGILISHINING NAZARIY TADQIQOTLARI. Scientific progress, 2(7), 83-87.
4. Jaxongir o'g'li, R. K., Toshmatovna, A. D., Muxtoraliyevna, R. M., & Xakimjon o'g'li, T. I. (2021). PROGRESSIVE CONSTRUCTIONS OF ADJUSTABLE SHEET PUNCHING STAMPS. EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES. PHILOSOPHY AND CULTURE, 1(2), 46-53.
5. Ergashev, I. O., Karimov, R. J., Turg'Unbekov, A. M., & Nurmatova, S. S. (2021). Arrali jin mashinasidagi kolosnik panjarasi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili. Scientific progress, 2(7), 78-82.
6. Jaxongir o'g'li, R. K., & Quranbaevich, P. K. (2021). PROGRESSIV SHTAMPLASH KONSTRUKSIYALARINI REJALASHTIRISH. PLANNING OF PROGRESSIVE STAMPING CONSTRUCTIONS. EURASIAN JOURNAL OF LAW, FINANCE AND APPLIED SCIENCES, 1(3), 10-18.
7. Karimov, R. J. O. G. L., O'G'Li, S. S. D., & Oxunjonov, Z. N. (2021). CUTTING HARD POLYMER COMPOSITE MATERIALS. Scientific progress, 2(6), 1488-1493.
8. Karimov, R. J. O. G. L., & Toxtasinov, R. D. O. (2021). FEATURES OF CHIP FORMATION DURING PROCESSING OF POLYMER COMPOSITE MATERIALS. Scientific progress, 2(6), 1481-1487.
9. Karimov, R. (2021). PLANNING OF BELT BRIDGE FOR UNSYMMETRICAL PROGRESSIVE STAMPING. Scientific progress, 2(2), 616-623.

10. Rustam Karimov Jaxongir ugli, & Karimov Ravshan Xikmatullaevich. (2021). DESIGN OF DIES WITH SPLIT DIES. EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES, PHILOSOPHY AND CULTURE, 1(3), 35–39.
11. Rustam Karimov Jaxongir ugli, & Polotov Karimjon Quranboevich. (2021). IMPROVE THE EFFICIENCY OF TURNING LIGHT ALLOYS. EURASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES, 1(3), 26–30.
12. Rustam Karimov Jaxongir ugli, & Jumaev Nizomiddin Kenjaboy ugli. (2021). COMBINED METHOD OF TURNING BILLS FROM POLYMER MATERIALS. EURASIAN JOURNAL OF MEDICAL AND NATURAL SCIENCES, 1(3), 1–6.
13. Турсуналиев Исломжон Дилшоджон ўғли, & Рустам Каримов Джахонгир ўғли. (2021). ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА КОНТАКТНОЙ СТЫКОВОЙ СВАРКЕ ПРИ МАССОВОМ ПРОИЗВОДСТВЕ В АВТОМОБИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ. EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES, PHILOSOPHY AND CULTURE, 1(3), 91–97.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.5752576>
14. No'monov Nodirjon Farxodjon ugli, & Karimov Rustam Jaxongir ugli. (2021). DESIGN OF A MODERN FASTENING AND LOOSENING DEVICE FOR MACHINING OF PLATE-TYPE PARTS ON A MILLING MACHINE. EURASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES, 1(4), 1–5. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5766304>
15. Кадиров, М. Ю. (2021). ТАЛАБАЛАРНИНГ ОЛИМПИАДА ВА ТАНЛОВЛАРДА ИШТИРОКИ ОРҚАЛИ ГРАФИКА ФАНЛАРИДАН МУСТАҚИЛ ИШЛАРНИ ФАОЛЛАШТИРИШ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 289-295.
16. Yusupovich, K. M. (2021). CONJUGATED METHOD FOR STUDYING THE BASICS OF THE THEORY OF THE COURSE" DRAFT GEOMETRY". Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 386-394.
17. Kodirov, M. Y. (2021). PERSPECTIVE DETERMINATOR METHOD. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 395-402.
18. Kodirov, M. Y. (2021). WAYS OF IMPROVING THE TECHNOLOGICAL PROCESSES OF SHEET STAMPING. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 151-159.

-
19. Юнусали Юлдашалиевич Хусанов, & Рустамбек Давронбек Ўғли Тўхтасинов (2021). ПОЛИМЕР КОМПОЗИТ МАТЕРИАЛЛАРГА МЕХАНИК ИШЛОВ БЕРИШНИНГ ЗАРУРАТИ. Scientific progress, 2 (2), 866-869.
 20. Fayzimatov, S. N., Xusanov, Y. Y., & Valixonov, D. A. (2021). Optimization Conditions Of Drilling Polymeric Composite Materials. The American Journal of Engineering and Technology, 3, 22-30.
 21. Fayzimatov, B. N., & Xusanov, Y. Y. (2018). PROBLEMS OF GLASS SURFACE QUALITY FORMATION FOR MECHANICAL PROCESSING. Scientific-technical journal, 22(2), 35-39.
 22. Баходир Нуманович Файзиматов, & Муродил Авдивоси Ўғли Мирзаев (2021). КЕСУВЧИ АСБОБНИНГ КЕСУВЧИ КИСМИНИ ЕЙИЛИШНИ ВИБРОАКУСТИК УСУЛ БИЛАН АНИКЛАШ. Scientific progress, 2 (2), 794-801.
 23. Хотамжон Ўлмасалиевич Акбаров, Баходир Икромжонович Абдуллаев, & Муродил Авдувоси Ўғли Мирзаев (2021). АКУСТИК СИГНАЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНГАН ҲОЛДА КЕСИШ ЖАРАЁНИДА КЕСУВЧИ АСБОБ МАТЕРИАЛЛАРИ ТАЪСИРИНИ ВА КЕСИШ ШАРОИТЛАРИНИ ЎРГАНИШ. Scientific progress, 2 (2), 1614-1622.

SCIENTIFIC SUBSTANTIATION OF RATIONAL TECHNOLOGICAL INDICATORS OF AUTO-COVEYOR-RAIL TRANSPORT IN QUARRIES

Subanova Zarnigor Abdinabi kizi

Assistant of Almalyk branch of Tashkent State Technical University

ABSTRACT

Transportation of the rock mass is one of the main and most labor-intensive processes of open pit mining. It accounts for up to 50-55% of the total cost of mining. In this regard, the effectiveness of open pit mining is largely determined by the solution of scientific and technical problems of using various types of open pit transport.

Keywords: *technical problems, mining, automobile-conveyor-railway transport, development system, backfill, treatment space, preparation of chambers, hardening mixture, goaf, economic efficiency*

НАУЧНОЕ ОБОСНОВАНИЕ РАЦИОНАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ АВТО-КОНВЕЙЕРНО- ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА В КАРЬЕРАХ

Субанова Зарнигор Абдинаби кизи

Ташкентского государственного технического университетаАлмалыкский
филиал

АННОТАЦИЯ

Транспортировка горной массы является одним из основных и наиболее трудоемких процессов открытых горных работ. На его долю приходится до 50-55% от общей стоимости майнинга. В связи с этим эффективность открытых горных работ во многом определяется решением научно-технических проблем использования различных видов карьерного транспорта.

Ключевые слова: *технические проблемы, горные работы, автомобильно-конвейерно-железнодорожный транспорт, система разработки, закладка, очистное пространство, подготовка камер, твердеющая смесь, выработанное пространство, экономическая эффективность.*

INTRODUCTION

Transportation of the rock mass is one of the main and most labor-intensive processes of open pit mining. It accounts for up to 50-55% of the total cost of mining. In this regard, the effectiveness of open pit mining is largely determined by the

solution of scientific and technical problems of using various types of open pit transport. A special place is occupied by research on the problems of using combined, in particular, automobile-conveyor-rail (a-to-railway) transport. Expansion of application practice, specificity and insufficient knowledge determine the relevance of the issues of substantiating the technological parameters of this type of transport. At the same time, the use of traditional methods for the analytical description and study of multi-link transport systems and, in particular, a-k-zh.d. transport is significantly difficult and inefficient due to the following: structural and functional complexity of systems; the need to take into account the stochastic nature of open-pit mining processes; the complexity, and in some cases, the impossibility of conducting full-scale experiments; the need for a comprehensive accounting of quantitative and qualitative changes in the elements of the system; difference in the nature of functioning (cyclic and continuous), reliability and mode of operation of individual links. The use of the simulation method, which is characterized by relative simplicity, flexibility and versatility, makes it possible to take into account these features, provide a greater degree of reliability and high efficiency of research in mining.

DISCUSSION AND RESULTS

Thus, the substantiation of technological parameters, rational management of cargo flows based on simulation modeling of the operation of multi-link transport systems to improve their efficiency is an urgent scientific task.

The purpose of the work is to establish rational technological parameters of the a-to-railway system. quarry transport, providing an increase in the efficiency of its application.

The object of the study is the system of automobile-conveyor-railway transport of a quarry.

The main idea is to use a probabilistic approach to substantiate rational technological parameters a-k-zh.d. transport in quarries.

Scientific provisions defended in the dissertation:

1. Effective application of a-k-zh.d. transport with reloading of rock mass into dump cars on a non-working side of a quarry is limited by the depth of placement of reloading complexes (KP) up to 120 - 150 m.
2. Stable operation of the a-k-railway system. transport with a specific scheme of track development and storage capacity, the KP is achieved at certain critical levels of the stock of rock mass in the warehouse.

3. The coefficient of the reserve capacity of the schemes of track development of open pit railway transport is determined for sections of at least the objective function, taking into account the average time of train service, the indicator of uneven flow, the average length of the queue in front of the elements of the scheme, operating costs for maintenance of railway tracks, as well as damage from train demurrage .

The scientific novelty of the work is as follows:

1. Analytical dependences have been established to determine the volume of separation of the side and pillars in the intrapit placement of the CP, as well as the preferred depths of their placement on the non-working side of the quarry.

2. A technique for simulation modeling of the functioning of a-to-railway has been developed. transport, which is distinguished by the operational reproduction of the operation of the crushing and conveyor complex and railway transport, taking into account the reliability of the equipment and sections of the track development scheme.

3. The dependencies of the system performance a-k-zh.d. of transport on the depth of the CP location, the capacity of bunkers and storage, the number of trains in operation, the dependence of the share of bunker transshipment in the cargo flow through the combined CP on the performance of the system, the capacity of bunkers and storage.

4. A methodology has been developed for determining rational regimes for controlling the intensity of shipment of rock mass, depending on its stock in the KP warehouse.

5. A methodology has been developed for determining the rational coefficients of the throughput capacity reserve of the elements of the track development scheme for open-pit railway transport.

Research methods: analysis and generalization of theoretical and experimental studies, probabilistic-statistical processing of experimental materials, simulation-statistical modeling, optimal experiment planning, technical and economic analysis.

The practical significance of the work lies in the use of the developed information, mathematical and software for the selection of technological parameters and modes of transport, methods for determining the rational coefficients of the throughput reserve of the elements of the scheme for the track development of open-pit railway transport and control modes for the intensity of shipment of rock mass depending on its stock in the KP warehouse in the design, reconstruction and operation of complex transport systems.

CONCLUSION

This paper proposes a solution to the actual scientific problem of substantiating the rational technological parameters of automobile-conveyor-railway transport in open pits. The analysis of scientific and technical literature made it possible to identify the main objectives of the research. The improved and adapted methodological apparatus for solving these problems ensures the achievement of the above goal based on a comprehensive account of the features of the interaction of the crushing and conveyor complex with railway transport, increasing the scientific validity and quality of the choice of technological parameters in specific mining conditions.

The main scientific and practical results of the work are as follows:

1. Analytical dependences of the volumes of separation of the side and rear pillars on the depth of placement of transshipment complexes from conveyor to rail transport are obtained. It is established that a-k-zh.d. transport with the placement of reloading in dump cars on the non-working side of the quarry has a field of effective application. At the same time, the placement of reloading complexes at a depth of more than 120-150 m is not advisable. The rational values of the placement depth of various types of reloading complexes on the non-working board are determined.
2. A simulation-statistical model of the functioning of a-k-railway has been developed. transport, which allows, taking into account the stochastic nature of the mining and transport process, the reliability of equipment and the interaction of individual systems of the system, to solve a wide range of tasks for assessing and choosing the technological parameters of the open pit transport system.
3. On the basis of the implementation of experimental plans with the use of a simulation model for the conditions of the Dzhetygarinsky open pit, multifactorial dependences of productivity a-k-railway were established. transport from the depth of placement of CG1, the capacity of the warehouse and bunkers, the number of trains in operation. The dependences of the share of bunker loading in the total cargo flow through the combined gearbox on the performance of the system, the capacity of bunkers and the warehouse are revealed. Rational technological parameters a-k-zh.d. transport for a promising transport system of a quarry.
4. In order to ensure the stable operation of the a-k-zh.d. transport through the organization of rational interaction between DCC and rail transport, a simulation model was developed for managing shipment modes depending on the stock of rock mass at the KP warehouse.

5. On the basis of simulation modeling of the operation of mining and transport systems of a number of large deep quarries, it has been established that the main limiting factor in regulating the intensity of the arrival of locomotive trains at the KP warehouse in the implementation of promising design volumes of rock mass transportation is the throughput capacity of railway transport track development schemes.

6. A methodology has been developed that allows, taking into account the stochastic nature of the mining and transport process, the structure and dynamics of cargo flows, to determine rational coefficients of the throughput reserve differentially for sections of the railway transport track development scheme.

7. Using a simulation model for controlling the modes of shipment of rock mass from the KP warehouse in the variant using a-to-railway. transport of ore at the Dzhetygarinsky open pit, rational values of critical levels of stock and intensity of receipt of locomotive trains for loading are determined.

REFERENCES

1. Abramov V.E., Azbel E.I., Efremova N.I. Planning an experiment and predicting the quality of raw materials at mining enterprises. M.: Nauka, 1989.- 303p.
2. Adler Yu.P., Markova E.V. Methodology and practice of experiment planning. M.: Metallurgy, 1976. - 279 p.
3. Altshuler V.M., Levchik A.P. Application of the method of statistical modeling for the analysis of the operation of open-pit vehicles // Sat. scientific tr./ IGD im Skochinsky. M.: IGD im Skochinsky. - 1973. - No. 109. - S. 47-54.
4. Yakovlev V.L., Vorobyov G.P., Demkin V.B. Analysis and ways to improve the efficiency of transport systems in deep quarries. and others: Oi. / Chermetin-formation M., 1984 - 27 p. - (Ser. mining production, No. 5).
5. Anpilov A. E. Programs for modeling on a computer the operation of a mine with railway transport // Sat. scientific Proceedings / NIOGR. Chelyabinsk, 1972.- No. 3. pp. 24-36.
6. Субанова, З. А. (2021). ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ГОРНО-ТРАНСПОРТНЫХ КОМПЛЕКСОВ ПРИ ОТКРЫТОЙ РАЗРАБОТКЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ МУРУНТАУ. *Мировая наука*, (3), 79-82.
7. Субанова, З. А. (2020). ВЫБОР И НАУЧНОЕ ОБОСНОВАНИЕ ТРАНСПОРТНЫХ СИСТЕМ НА ГЛУБОКИХ КАРЬЕРАХ. *Экономика и социум*, (11), 1324-1326.

EXAMINING FRUIT AND VEGETABLES SECTOR AND WAYS OF PROMOTION OF UZBEK FRUIT AND VEGETABLES IN FOREIGN MARKETS

Khulkar Karimova Rahmanali kizi

The University of World Economy and Diplomacy, Phd candidate

hulkarkarimova24@gmail.com, +998908061294

ABSTRACT

The paper analyzes the current status of fruit and vegetable sector in Uzbekistan. Legal framework, structure of commodity producers and trade statistics are presented. It addresses different trade theories firstly concentrating on different basis and industries; then moving to trade theories mainly in agriculture sector. The study tries to identify a suitable agriculture trade theory to employ and derive main trade determinants, so that to formulate proper policy recommendation. Finally, the research outlines several recommendations to increase the production capacity of the sector and promote it into foreign markets. They cover the supply chain: from harvesting to the basket of consumers. The policy measures take into account tariff and non-tariff barriers and possible resolutions for them. The main recommendations focus on innovative approach: implementing digitalization of the sector. To achieve this target, main attention was given to research and development, marketing, to make the Uzbek branding more attractive in the global market.

Keywords: *fruit and vegetable sector, export, trade theory, agricultural commodities, sustainable irrigation development, agriculture mechanization, agricultural market development, agro processing and value addition, institutional development, coordination and capacity strengthening, comparative advantages, the gravity theory.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется современное состояние плодовоовощной отрасли Узбекистана. Представлены нормативно-правовая база, структура товаропроизводителей и торговая статистика. В нем рассматриваются различные теории торговли, в первую очередь концентрирующиеся на разных основах и отраслях; затем переход к теории торговли в основном в сельскохозяйственном секторе. В исследовании делается попытка определить подходящую теорию торговли сельскохозяйственной продукцией, чтобы использовать и вывести основные торговые детерминанты, чтобы сформулировать надлежащие политические рекомендации. Наконец, в

исследовании излагается несколько рекомендаций по увеличению производственных мощностей сектора и продвижению его на зарубежные рынки. Они охватывают цепочку поставок: от сбора урожая до потребительской корзины. Меры политики учитывают тарифные и нетарифные барьеры и возможные решения для них. Основные рекомендации сосредоточены на инновационном подходе: внедрении цифровизации сектора. Для достижения этой цели основное внимание было уделено исследованиям и разработкам, маркетингу, чтобы сделать узбекский брендинг более привлекательным на мировом рынке.

Ключевые слова: *плодоовощная отрасль, экспорт, теория торговли, сельскохозяйственные товары, устойчивое развитие ирригации, механизация сельского хозяйства, развитие сельскохозяйственного рынка, переработка сельскохозяйственной продукции и добавленная стоимость, институциональное развитие, координация и укрепление потенциала, сравнительные преимущества, теория гравитации.*

INTRODUCTION

Fruit and vegetable exports have grown faster than other agricultural commodities over the last two decades. So far, fruit and vegetable trade has become highly globalized, with a large volume of produce traded globally. According to the Food and Agriculture Organization (FAO), global fruit and vegetable production has increased at a rate of about 3% per year over the last several decades. Furthermore, FAO stated that as global demand for fruits and vegetables grows, farmers in developing countries will have more opportunities to increase their income (FAO, 2013).

Diversification of a country's export portfolio can reduce its reliance on primary products (Ferdous and Farazi, 2011). Many commodity-dependent countries or those with a narrow export basket frequently experience export instability as a result of inelastic and volatile global demand. A more diverse export structure reduces vulnerability to demand shocks and price swings in overseas markets and creates more opportunities in regional and global markets. As a result, export diversification could be viewed as a means to alleviate these specific constraints. To be successful in export diversification, countries' exports must be globally competitive in order to take advantage of leveraging global markets (Heiko, 2007). In general, empirical evidence from developing countries shows a close relationship between export earnings volatility and export diversification. The key challenges for developing countries are

expanding and diversifying their export baskets and trading partners in order to increase export revenues, stabilize export earnings, and increase value added. As a result, policymakers are increasingly concerned about export diversification as a key solution to the export sector's instability.

As a result, addressing the issues surrounding the unstable state of the fruit and vegetable export subsector in Uzbekistan, despite rising global demand, is critical.

METHODOLOGY

International trade involved many well-known economists. The Mercantilist theory, A. Smith's Theory of Absolute Advantages, D. Ricardo's Theory of Comparative Advantages and D. Mill's Theory, Heckscher – Olin's Theory, Leontiev Paradox, R. Vernon's The Goods Life Cycle Theory, M. Porter's Theory, Rybchinsky's Theorem, and Samuelson and Stolper Theory, The Gravity Theory are the main theories of international trade.

Many international trade theories contend that trade barriers impede expected mutual gains from trade. Despite the fact that the World Trade Organization (WTO) has reduced trade barriers such as subsidies, quotas, and import tariffs in raw agricultural commodities (Verter and Osakwe, 2015; Verter and Becvarova, 2014), there are still enough challenges to make progress in global agricultural trade. There are some arguments for trade support in agriculture. According to Stiglitz and Charlton (2007) and Erokhin and Ivolga (2013), increased agricultural trade brings a wider range of food options, as well as stable food demand and supply. In recent years, the study of international trade in agriculture and food has greatly improved globally (Josling et al., 2010), as agricultural trade stimulates economic growth, particularly in developing countries whose export and foreign earnings are heavily reliant on agriculture. According to Berkum and Meij (2000), in order to benefit more from trade, more emphasis is placed on processed food and agricultural commodities rather than raw agricultural products, as they generate added value.

Some studies have attempted to link trade theories to agriculture (Abbott and Kallio, 1996; Berkum and Meij, 2000; Josling et al., 2010; Pokrivcak, Ciaian, and Kanacs, 2011); however, the primary focus of these studies is the agricultural potential of developed countries or regional blocs, such as the United States and the European Union.

Given the shortcomings of various trade theories in explaining trade in the fruit and vegetable sector, the Gravity trade theory comes into play, which is based primarily on the assumption that trade volume is generated by mass or economic size

in the importing country, which is proxied by GDP (the gravitational force), and is inhibited by distance (friction).

ANALYSIS AND RESULTS

Agriculture is a significant sector of the Uzbek economy. Rural areas are home to nearly half of the country's population. The agricultural sector contributed 25.5 percent of Uzbekistan's GDP in 2019³⁰⁴. Nonetheless, agriculture is the most heavily regulated sector of the economy. Property rights of major agricultural producers and farmers are poorly protected, methods of regulating their activities are de facto inherited from the Soviet past, and markets for a wide range of agricultural products, manufacturing resources, and sector services are underdeveloped. Agriculture desperately needs reform, but no significant changes have occurred thus far³⁰⁵.

The key relevant national laws and regulations can be subdivided into two groups:

1) Constitution, Land Code, Civil Code, the Laws "On Farm Enterprise", "On Dekhkan Enterprise", "On seed production", "On protection of agricultural plants from pests, diseases and weeds", "On Environmental Protection" and others;

2) Presidential Decrees and Resolutions, Cabinet of Ministers' Resolutions and industry regulations.

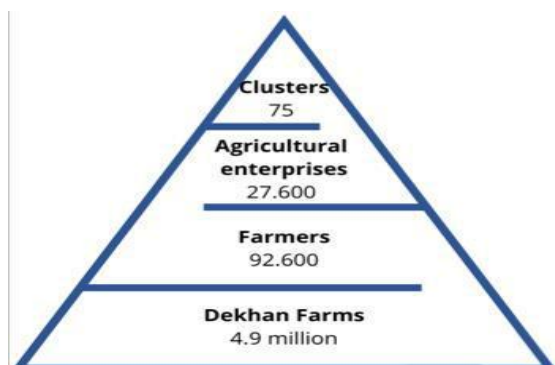
Uzbekistan is not a member of the World Trade Organization. Uzbekistan first applied to join the WTO in 1994, but negotiations have been stalled since 2005, until 2019. The GoU resumed discussions with the WTO in summer 2019, and the WTO Secretariat submitted documents covering various aspects of the foreign trade regime, including information on the application of WTO Agreements on customs valuation, technical trade barriers, sanitary and phytosanitary measures, trade aspects of intellectual property rights, and a plan of measures to adapt national legislation to WTO agreements³⁰⁶.

Today's agricultural and food production landscape in Uzbekistan consists of a small number of clusters (75), agricultural enterprises (27.000), farmers (92.000), and a large number of Dekhan farmers (4.9 M) (Pic. 2.2.3.).

³⁰⁴ Data of State Committee on Statistics of Republic of Uzbekistan

³⁰⁵ Julius Yusupov, The agricultural sector of Uzbekistan: features, key problems, the need for reform, Centre for Economic Development, <http://ced.uz/issledovaniya/agrarnyj-sektor-uzbekistana-osobennosti-klyuchevye-problemy-neobhodimost-reform/>. Other publications on the topic: Centre for Economic Development, Agrarian reform, <http://ced.uz/uzbekistanu-neobhodima-agrarnaya-reforma/>

³⁰⁶ <http://tashkenttimes.uz/national/4179-uzbekistan-s-wto-accession-process-officially-launched>

Pic. 2.2.3. Structure of agriculture.

Source: adopted from Carl, R. and Victor, P. (2020)

By far the most important final destination for horticultural products is Russia. However, trade statistics show that more than half of Uzbek vegetable exports are destined for Kazakhstan, with only 23% destined for Russia. Lower import tariffs encourage export to Kazakhstan and re-export to Russia. Kazakhstan has a Customs Union with Russia and Belarus, which encourages re-export. Kazakhstan recently enacted administrative measures to prevent the re-export of goods imported at lower tariff rates to Russia and several other Customs Union members.

DISCUSSION

Uzbekistan's fruit and vegetables exports are still heavily reliant on the neighboring market. It is critical for the sector to diversify export destinations in order to reduce this dependence and the vulnerability of Uzbek exporters.

To achieve this goal, the Government officials stationed at embassies and consulates in target markets must be tasked with conducting market research and delving into the nuances of import requirements. In parallel, measures must be taken to strengthen the capacity of sector enterprises in the area of export procedures, with detailed information about import requirements for all target markets provided.

Uzbekistan fruit and vegetables have little visibility on a global scale. Marketing activities such as the development of catalogues that can be distributed to potential buyers will be pursued in order to build a national brand for Uzbekistan fruit and vegetables in regional and international markets.

This can be accomplished by facilitating sector enterprises' participation in relevant international fairs and exhibitions, as well as organizing business-to-business meetings to assist Uzbekistan's sector enterprises in developing relationships with

international buyers. Investment incentive packages will be promoted to encourage the establishment of warehouses in upcoming target markets.

Sustainable Irrigation Development

Promote innovative and high-quality agricultural extension and advisory services that involve both public and non-state extension service providers.

Create efficient, demand-driven agricultural innovation systems for the generation and dissemination of research and technology.

Facilitate farmers' timely and equitable access to high-quality farm inputs such as inorganic and organic fertilizer, improved seed, livestock breeds, and fish fingerlings.

Encourage investment in climate-smart agriculture and long-term land and water management.

Encourage substantial private-sector investment in high-productivity agricultural production.

Advocate for increased access to financial services, such as agricultural credit and insurance.

Give farmers incentives to diversify crop, livestock, and fisheries production and utilization.

Agriculture Mechanization

- ❖ Encourage farming mechanization, agro-processing, and value addition.

- ❖ Allow for market-based imports of new and used agricultural machinery that is suitable for Malawi and meets established standards.

- ❖ Facilitate market-based imports and the production of high-quality agricultural machinery spare parts.

- ❖ Encourage the development of entrepreneurs in the agricultural mechanization and services industries.

- ❖ Encourage in-house inventions and innovations in agricultural mechanization and service provision.

- ❖ Encourage the formation and expansion of farmer-managed agricultural mechanisation groups.

Agricultural Market Development, Agro processing and Value Addition

- ❖ Encourage the expansion and development of efficient and inclusive agricultural value chains that ensure competitive and equitable agricultural commodity pricing.

- ❖ Encourage agro-processing and agricultural value addition.

- ❖ Support the growth and competitiveness of agricultural commodity exchanges in order to improve agricultural market efficiency.
- ❖ Increase the efficiency and consistency of agricultural market information systems.
- ❖ Ensure that agricultural market and trade policies and regulations are transparent, evidence-based, and effectively implemented.
- ❖ Encourage producers and small and medium-scale agro-processors, including women, youth, and people with disabilities, to have access to financial services and agricultural credit.

Agricultural Risk Management

- ❖ Create a diverse portfolio of agricultural risk management instruments and technologies.
- ❖ Help to improve the quality of market information systems for risk management in agricultural markets.
- ❖ Encourage integrated pest and disease management and control.

Institutional Development, Coordination and Capacity Strengthening

- ❖ Encourage stakeholder collaboration in the development, implementation, and evaluation of agricultural and related policies and programs.
- ❖ Encourage the establishment of well-managed and efficient farmer organizations, particularly cooperatives.
- ❖ Improve agricultural service delivery coordination and capacity.
- ❖ Improve agricultural public service delivery by facilitating and supporting infrastructure development.
- ❖ Encourage agricultural institution, subsidy, and program reforms to make them more sustainable and cost effective.
- ❖ HIV/AIDS interventions should be integrated into agricultural strategies and program implementation.³⁰⁷

REFERENCES

1. Abbott, P. C. (1996). Implications of game theory for international agricultural trade. *American Journal of Agricultural Economics*, 78(3), 738-744.
2. Ced.uz. (2022). *Аграрный сектор Узбекистана: особенности, ключевые проблемы, необходимость реформ.* [online] Available at:

³⁰⁷ Ministry of Agriculture, Irrigation and Water Development. (2016). National Agriculture Policy, P.O. Box 30134 Capital City, Lilongwe 3

<<http://ced.uz/issledovaniya/agrarnyj-sektor-uzbekistana-osobennosti-klyuchevye-problemy-neobhodimost-reform/>> [Accessed 20 February 2022].

3. Erokhin, Vasily & Ivolga, Anna & Heijman, Wim. (2014). Trade liberalisation and state support of agriculture: Effects for developing countries. *Agricultural Economics (Czech)*, Vol. 60, Nr 11, pp. 524-537.. *Agricultural Economics (Czech)*. 60.
4. Josling, T., Anderson, K., Schmitz, A. and Tangermann, S., (2010). Understanding international trade in agricultural products: one hundred years of contributions by agricultural economists. *American Journal of Agricultural Economics*, 92(2), pp.424-446.
5. Josling, T., Anderson, K., Schmitz, A. and Tangermann, S., (2010). Understanding international trade in agricultural products: one hundred years of contributions by agricultural economists. *American Journal of Agricultural Economics*, 92(2), pp.424-446.
6. Ministry of Agriculture, Irrigation and Water Development. (2016). National Agriculture Policy, P.O. Box 30134 Capital City, Lilongwe 3
7. Pokrivčák, J., Ciaian, P. and Kancs, D.A., (2011). Modelling the factor content of agricultural trade. *Agricultural Economics*, 57(8), pp.370-383.
8. Sultanova, G. and Karimova, K., (2019). Possibilities of developing a single food market in the countries of Central Asia. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*, (5 (25)), pp.3-10.
9. Tashkenttimes.uz. (2022). *Uzbekistan's WTO accession process officially launched*. [online] Available at: <<http://tashkenttimes.uz/national/4179-uzbekistan-s-wto-accession-process-officially-launched>> [Accessed 20 February 2022].
10. Verter, N., (2015). The application of international trade theories to agriculture. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(6 S4), pp.209-209.
11. Verter, Nahanga & Bečvářová, Věra. (2014). Yam Production as Pillar of Food Security in Logo Local Government Area of Benue State, Nigeria. *European Scientific Journal (ESJ)*. 10. 27-42.
12. Verter, Nahanga. (2015). Economic Globalization and Economic Performance Dynamics: Some New Empirical Evidence from Nigeria. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 6. 87-96.

KORXONALAR TOVAR-MODDIY ZAXIRALAR HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Yo'ldoshev Suxrob Rustam o'g'li

Termiz Davlat Universiteti Iqtisodiyot va turizm fakulteti
Magistratura bo'limi "Buxgalteriya hisobi" yo'nalishi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Tovar moddiy zaxiralari korxonaning aylanma mablag'larida faoliyat sohasiga qarab, 30 foizdan 90 foizgacha bo'ladi. Korxonaning moliyaviy va iqtisodiy ahvoli ko'p jihatdan ana shu tovar moddiy zaxiralaridan foydalanish samaradorligiga bog'liq. Har bir ishlab chiqarish korxonasida mahsulot ishlab chiqarish jarayonining to'xtovsiz davom etib turishida tovar moddiy zaxiralarining o'rni juda kattadir. Tovar moddiy zaxiralari asosiy vositalardan farq qilib, bir ishlab chiqarish jarayonida o'zining qiymatini to'la ravishda mahsulot tannarxiga o'tkazadi. Shunday ekan aylanma mablag'lar xarakatchanligi bevosita tovar moddiy zaxiralaridan samarali foydalanishga bog'liq. Aylanma mablag'larning korxona uchun umumiy miqdori yuqori tashkilotlar, ya'ni tegishli vazirlik tomonidan belgilanadi

Kalit so'zlar: Tovar moddiy zaxiralar, Korxona, xom ashyo, materiallar, ombor, buxgalteriya hisobi, xarajatlar, hisobot, audit.

ABSTRACT

Inventories range from 30% to 90% of the company's working capital, depending on the area of activity. The financial and economic condition of the enterprise largely depends on the efficiency of the use of inventories of this commodity. The role of inventories in the continuous production process of any manufacturing enterprise is very important. Inventories, unlike fixed assets, transfer their full value to the cost of production in a single production process. Therefore, the mobility of working capital depends directly on the efficient use of inventories. The total amount of working capital for the company is determined by the higher organizations, ie the relevant ministry

Keywords: Commodity inventory, Enterprise, raw materials, supplies, warehouse, accounting, expenses, reporting, audit.

АННОТАЦИЯ

Товарно-материальные запасы составляют от 30% до 90% оборотных средств компании в зависимости от сферы деятельности. Финансово-экономическое состояние предприятия во многом зависит от эффективности использования товарно-материальных запасов. Роль товарно-материальных

запасов в непрерывном производственном процессе любого производственного предприятия очень велика. Товарно-материальные запасы, в отличие от основных средств, переводят свою полную стоимость в себестоимость продукции в рамках единого производственного процесса. Поэтому мобильность оборотных средств напрямую зависит от эффективности использования товарно-материальных запасов. Общая сумма оборотных средств для компании определяется вышестоящими организациями, т.е. профильным министерством.

Ключевые слова: Товарно-материальные запасы, Предприятие, сырье, материалы, склад, учет, расходы, отчетность, аудит.

KIRISH

O'zbekistonning jahon iqtisodiy hamjamiyatiga munosib tarzda kirib borishida kichik biznes va tadbirkorlik korxonalarining faoliyat yuritishi, ayniqsa pandemiyadan keyingi og'ir iqtisodiy davrda kishilarni ish joylari va daromad manbai bilan ta'minlash, joylarda tashabbusni rag'batlantirish, aholi o'rtasida shakllangan tadbirkorlik ko'nikmalarini ommalashtirish, milliy, madaniy boyliklarni butun dunyoga namoyon etish imkoniyatlari paydo bo'ladi.

Bu ishlarni amalga oshirish uchun esa eng avvalo iqtisodiy sohada islohotlarni yanada chuqurlashtirish va erkinlashtirish borasida aniq dasturning ishlab chiqilganligi asos bo'ladi. Bu borada Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev: «Xalqaro valyuta jamg'armasi va nufuzli reyting agentliklari tahlillariga ko'ra, hozirgi qiyin va murakkab sharoitda O'zbekiston jahonning sanoqli mamlakatlari qatorida moliyaviy-iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ishlab chiqarish tarmoqlarini tiklash va iqtisodiy faollikni oshirishga erishib kelmoqda.

Mana, yaqinda Amerika Qo'shma Shtatlarining "J.P.Morgan" investitsiya banki tomonidan e'lon qilingan "O'zbekiston: yuksalish yo'li" nomli tahliliy hisobotda ham ayni shu fikrlar bayon etilgan.³⁰⁸» deb ta'kidlagan. Bu respublikamiz pandemiyadan keyingi davrda iqtisodiyotida faoliyat yuritayotgan barcha soha va korxonalarining foyda ko'rish maqsadida, bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda maxsulot ishlab chiqarishi yoki xizmat ko'rsatish ko'rsatkichlarini yanada oshirishini talab etadi.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yetakchi rol o'ynaydigan ko'p tarmoqli iqtisodiyot jadal shakllanmoqda. Kichik biznesni

³⁰⁸ Sh.M.Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining 30-yillik bayramiga bag'ishlangan marosimdagi so'zlagan nutqidan 31.08.2021 y.

rivojlantirishni rag'batlantirishga qaratilgan chora tadbirlar, ularni ro'yxatga olish tartibining sezilarli darajada soddalashtirilgani, eng muhimi, tadbirkorlikning huquq va manfaatlarini himoya qilish bo'yicha samarali mexanizmning amalda joriy etilgani iqtisodiyotimizda katta ahamiyatga ega bo'lgan xususiy tarmoqni yanada rivojlantirish va mustahkamlash imkonini beradi. Jumladan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev: «Shu o'rinda iqtisodiyotimizdagi tarkibiy islohotlar va asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar haqida ayrim ma'lumotlarni keltirib o'tishni zarur, deb bilaman.

2017-2020 yillarda mamlakatimizning iqtisodiy o'sish darajasi 18,3 foizni tashkil etib, yalpi ichki mahsulot 60 milliard dollarga yetdi. Bu haqda gapirganda, tashqi savdo aylanmasi 2016 yildagi 24 milliard dollardan 2020 yilda 36 milliard dollarga ko'payganini ta'kidlash lozim. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish 369 trillion so'mni tashkil qilib, 2016 yilga nisbatan 23,4 foizga o'sdi. Natijada sanoat mahsulotlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 19,5 foizdan 27,4 foizga ko'tarildi.

Iqtisodiy sohani, jumladan, bojxona tartiblarini liberallashtirish tufayli 2020 yilda eksport hajmi 15,1 milliard dollarni tashkil qilib, 2016 yilga nisbatan 25 foizga o'sdi.

Islohotlarimiz samarasining turli xalqaro reytinglarda tan olinishi mamlakatimiz uchun xalqaro moliya bozorlariga chiqish imkoniyatini yaratdi. Jumladan, joriy yilda 635 million dollarlik va 2,5 trillion so'mlik davlat yevroobligatsiyalari, Ipoteka bankining 785 milliard so'mlik va "O'zavtomotors" aksiyadorlik jamiyatining 300 million dollarlik korporativ obligatsiyalari chet el investorlariga sotildi.

Sarmoyadorlarning mamlakatimiz iqtisodiyotiga bo'lgan ishonchini keskin oshirishga muvaffaq bo'ldik. Investitsiyalarning umumiy hajmi qisqa muddatda 2,1 martaga, shu jumladan, xorijiy investitsiyalar hajmi 3 barobarga yaqin o'sgani ham buning isbotidir.

O'tgan uch yil mobaynida soliq sohasida yangi tizim joriy etildi. Soliqlar soni sezilarli darajada kamaytirildi, aylanma mablag'dan olinadigan soliqlar bekor qilindi. Qo'shilgan qiymat solig'i stavkasi 20 foizdan 15 foizgacha pasaytirilib, ushbu soliq zanjirining yaxlit tizimi yaratildi.

Yurtimizda kichik va xususiy biznes sub'yektlari ikki barobar ko'payib, sohada 1 million 400 mingta yangi ish o'rni yaratildi. Bu korxonalarning yarmidan ko'prog'i keyingi uch yilda tashkil etilgani alohida ahamiyatga ega.

Tadbirkorlik faoliyatini erkinlashtirish maqsadida 16 ta qonun, 100 dan ziyod qaror qabul qilindi. O'tgan bir yil davomida litsenziya va ruxsatnomalarni rasmiylashtirish tartibi soddalashtirildi hamda ularni berish muddatlari qisqartirildi.

Tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish maqsadida barcha tekshiruvlar uchun moratoriy e'lon qilindi.

Shuningdek, o'zini o'zi ish bilan band qilgan aholi uchun qulay sharoit yaratish natijasida bir yilda 500 ming nafar fuqaro ro'yxatdan o'tib, faoliyatini qonuniy asosda yo'lga qo'ydi.

Tadbirkorlik sohasidagi mana shunday yondashuv natijasida Jahon bankining "Biznesni yuritish" xalqaro reytingida O'zbekiston besh yil ichida 141-o'ringandan 69-o'ringa ko'tarildi. Albatta, bu jiddiy ko'rsatkich, ammo u hali bizni qoniqtirmaydi. Shuning uchun biz ushbu yo'nalishdagi ishlarimizni izchil davom ettiramiz." – deb ta'kidlagan edi.³⁰⁹

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida xo'jalik faoliyati jarayonining yakuniy bosqichidan olinadigan tayyor maxsulotlarning tannarxidagi sarflangan xom ashyo va materiallarning ulushini imkoniyati boricha kamaytirish muhim o'rin tutadi, chunki talab va taklifdan kelib chiqqan holda ularga o'rnatilgan baho mahsulotlarning xaridorgirlik darajasini belgilaydi. Ushbu muomalalar va talablardan kelib chiqqan holda ishlab chiqarishni tashkil yetganda tabiiy va moddiy resurslardan unumli foydalanish, ikkilamchi resurslarni va yondash mahsulotlarni keng talab etilishi lozim.

Sub'ektga tegishli bo'lgan tovar-moddiy zaxiralari, shu jumladan, yo'ldagi va qayta ishlashga berilgan, ishlanadigan, qayta ishlanadigan, ishlab chiqarish va boshqa xo'jalik maqsadlari uchun ishlatiladigan mehnat buyumlari, xomashyo va materiallar, aylanma mablag'larning tarkibiga kiritilgan mehnat buyumlarining tarkibi, miqdori, harakati, ularni tayyorlash, sotib olish, qayta baholash jarayonlari to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirishning tartib va qoidalari o'rganiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ishlab chiqarishning moddiy sharoitlaridan biri mehnat buyumlari hisoblanadi. Amalda ular TMZlar deb ataladi. Asosiy vositalardan farq qilib, TMZlar bir ishlab chiqarish jarayonida o'zining qiymatini to'la ravishda mahsulot tannarxiga o'tkazadi. Materiallarning har bir turi bo'yicha normativ miqdori korxona tomonidan mustaqil belgilanadi. Xo'jalik yuritishning yangi tizimi sharoitida moddiy boyliklardan foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash mahsulot tannarxida moddiy xarajatlarning ulushini kamaytirib borish masalalariga alohida e'tibor beriladi.

Materiallar hisobining vazifalariga quyidagilar kiradi:

³⁰⁹ Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг 30-йиллик байрамига бағишланган маросимдаги сўзлаган нутқидан 31.08.2021 й.

1. Materiallar harakati bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlarini o'z vaqtida tegishli hujjatlarda rasmiylashtirish.

2. Materiallarni joylashda ularni to'g'ri saqlanish ustidan nazorat olib borish.

3. Moddiy texnika ta'minoti rejasining bajarilishi ustidan nazorat olib boriladi.

4. Materiallarning ishlab chiqarishga to'g'ri berilishi va ularni sarflash me'yoriga rioya qilish ustidan nazorat olib borish.

5. Mahsulot tannarxini hisoblashda sarflangan TMZlarni kalkulyatsiya ob'ektlarida to'g'ri taqsimlash.

6. Ichki resurslarni ishga solish maqsadida ortiqcha va foydalanilmayotgan TMZlarni aniqlash va sotish.

Materiallar, yangi mehnat mahsulotini yaratishdagi roliga qarab ikkiga bo'linadi.

a) xom ashyo va asosiy TMZlar.

b) yordamchi TMZlar.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning asosini asosiy TMZlar tashkil qiladi. Masalan, mashinasozlikda – metall, mebel ishlab chiqarishda yog'och, gazlama ishlab chiqarishda –paxta va boshqalar. Qazib chiqaruvchi sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari xom ashyo deb ataladi. Masalan, neft, ruda, paxta, qand lavlagi va boshqalar. Boshqa korxonalardan olinadigan mashina va agregatlarning to'g'ri detallari va boshqalar yarim tayyor mahsulotlar deb ataladi.

Tovar moddiy zahiralar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 1998 yil 27 avgust 44-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan Buxgalteriya hisobining milliy standarti (BHMS-4) ga binoan olib boriladi. Xo'jalik yurituvchi sub'yektlarda TMZlarni hisobga olish uchun 1000-«Materiallar» aktiv schyotidan foydalaniladi. Bu schyot o'z navbatida bir necha schyotlarga bo'linadi.

- 1010 - Xom ashyo va TMZlar;

- 1020 - Sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi buyumlar;

- 1030 - yoqilg'i;

- 1040 - Ehtiyot qismlar.

- 1050 - Qurilish TMZlari.

- 1060 - Idish va idishbop TMZlar.

- 1070 - Qayta ishlashga berilgan TMZlar.

- 1080 - Inventar va xo'jalik jihozlari.

- 1090 - Boshqa TMZlar.

Buxgalteriya hisobining milliy standarti «Tovar-moddiy zahiralar» (4-son) standartiga ko'ra ularni baholash belgilangan tannarxdan yoki sotishning sof qiymatidan eng kam baho bo'yicha baholanadi. Materiallarni sotib olish xarajatlari

sotib olish qiymatini, import bojlari va yig'irlarini, tovarni sertifikatlash qilish xarajatlarini, ta'minot, vositachi tashkilotlarga to'langan komission to'lovlarni, Soliqlarni, xizmat va zahiralarini sotib olish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Tovar moddiy zaxiralarning xususiyatlari quyidagilarda nomoyon bo'ladi:

- materiallarning mahsulot tarkibidagi ulushiga qarab;
- materiallar ishlab chiqarish jarayonida o'rniga qarab;
- ishlab chiqarishning uzluksiz vositasi sifatida taminlash;
- 4-sonli BHMS ga binoan, ombordagi va ombordan chiqib ketayotgan.
- materiallarning ombordagi hisobiga qarab;
- hujjatlarning rasmiylashtirilishi bo'yicha;
- mahsulot tan narxida aks etishiga qarab;
- materiallarning inventarizatsiyasi bo'yicha;
- hujjatlarda aks etishiga qarab;

Tovar moddiy zaxiralar korxona buxgalteriya balansiga sotib olingan va sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar barcha xarajatlarni o'z ichiga olgan tannarx bo'yicha olinishi kerak.

Tovar moddiy zaxiralarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- A) Bojxona bojlari va yeg'irlari;
- B) Tovar moddiy zaxiralarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan soliqlar va yig'irlar summasi
- C) Vositachilarga to'lanadigan vosita haqi;
- D) Tovar moddiy zaxiralarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan sertifikatlash xarajatlari;
- E) Transport xarajatlari;
- F) Tovar moddiy zaxiralarni sug'urta qilish xarajatlari;
- G) Tovar moddiy zaxiralarni yuklash xarajatlari;
- H) Tovar moddiy zaxiralarni sotib olish bilan bog'liq boshqa xarajatlar;

Materiallarni qabul qilish, xo'jalik yurituvchi sub'ekt ichida joylashtirilishi va ombordan berilishi muomalalarini rasmiylashtirish uchun bir xillashtirilgan idoralararo dastlabki hujjatlar ko'zda tutiladi.

"Keladigan yuklarni ro'yxatga olish jurnali" M-1 haqli yuklarni temir yo'llar, suv pristanlari, transport ekspeditsiyasi idoralaridan olish va ularni xo'jalik yurituvchi sub'ekt omboriga kirim qilish bilan bog'liq transport, tovarga oid va boshqa hujjatlarni ro'yxatdan o'tkazish uchun qo'llaniladi.

Jurnalga transport va yuk hujjatlari, kirim orderlari, TMZni qabul qilish dalolatnomalaridagi ma'lumotlar asosida yozib boriladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt omboriga TMZlarni qabul qilishiga qarab jurnalga kirim orderlar (yoki qabul qilib olish aktlari)ning tartib raqamlari va kelib tushish sanalari yozib boriladi yoki schyoti to'langanligi haqida axtaruv summasi bilan bog'liq so'rovnomalar to'g'risida belgi qo'yiladi.

"Ishonchnoma" M-2 shakli lavozimdor shaxsning TMZlarni olish chog'ida xo'jalik yurituvchi sub'ektning huquqini rasmiylashtirish uchun xizmat qiladi. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt buxgalteriyasi ishonchnomani oluvchiga bir nusxada berib, undan tilxat oladi.

"Ishonchnoma" M-2a shaklini ishonchnoma bo'yicha TMZlar doimiy tusda olinadigan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ishlatadi. Bunday ishonchnomalarning berilish oldindan nomerlangan va tikib qo'yiladigan berilgan ishonchnomalarni hisobga olish jurnalida ro'yxatdan o'tkaziladi (M-3 shakl).

"Berilgan ishonchnomalarni ro'yxatga olish jurnali" M-3 shaklida beriladigan ishonchnomalar va ular olingani to'g'risidagi tilxatlar ro'yxatdan o'tkaziladi.

M-2 shakldagi ishonchnomadan foydalanishda olinganlik va berilganlik to'g'risidagi ma'lumotlar ishonchnoma koreshogida qayd qilinadi. Bu holda jurnalda berilgan ishonchnomalar hisobga olib borilmaydi. "Kirim-orderi" M-4 shaklida xo'jalik yurituvchi sub'ekt omboriga mol etkazib beruvchilardan yoki qayta ishlovdan kelib tushgan TMZlar hisobi olib boriladi. TMZlaromborga kelib tushgan kuni moddiy javobgar shaxs bir nusxada kirim orderini tuzadi.

Kirim orderlarining blankalari moddiy javobgar shaxslarga oldindan nomerlangan holda topshiriladi.

"Materiallarni qabul qilish dalolatnomasi" M-7 shakli shunday TMZlarni qabul qilish uchun rasmiylashtiriladiki, ularga doir ma'lumotlarda mol etkazib beruvchi ilova qilingan hujjatlardagi ma'lumotlar bilan miqdor borasida tafovutlar mavjud bo'ladi, shuningdek, hujjatsiz kelib tushgan TMZlarni qabul qilishda ham tuziladi.

Qabul hay'ati moddiy javobgar shaxs va mol etkazib beruvchining vakilining ishtirokida ikki nusxada akt tuziladi va aktni xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbari tasdiqlaydi. TMZlar qabul qilib olingan hujjatlar ilova qilingan aktlarning bittasi xo'jalik yurituvchi sub'ekt buxgalteriyasiga moddiy qiymatlarni hisobga olish uchun, boshqasi mahsulot etkazib beruvchiga topshiriladi.

TMZlarning xo'jalik yurituvchi sub'ektga o'z vaqtida keltirilishining ta'minot bo'limi nazorat qiladi. Bu bo'lim xodimlari mol etkazib beruvchi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan shartnoma majburiyatlari bajarilishini

tekshirib, ularga TMZ kamomadi va sifati bo'yicha shikoyat va da'volar qo'yish, xo'jalik yurituvchi sub'ektga o'z vaqtida etib kelmagan yuklarni qidirib topish vazifalarini bajaradilar.

Mol etkazib beruvchi yoki transport tashkiloti omboridan TMZlarni olish uchun ta'minotchiga buxgalteriya tomonidan 10-15 kun muddati bilan ishonchnoma beriladi.

Ishonchnoma olish huquqiga ega bo'lgan xodimlar ro'yxati xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbari tomonidan imzolanadi. Ishonchnoma yozish uchun asos bo'lib shartnomalar, naryad, to'lovnoma, buyurtmanoma yoki mol etkazib beruvchining boshqa hujjatlari xizmat qiladi.

Beriladigan ishonchnomalar eng avval ishonchnomalarni ro'yxatga olish daftari qayd etiladi. Bu daftar varaqlari oldindan raqamlanib, tiqilib so'rg'uch bilan muhrlanadi. Daftarning oxirgi betida bosh buxgalter imzosi bilan quyidagi yozuv qayd etiladi: «Bu daftarda hisob varaqlar raqamlangan va tikib chiqilgan» Varaqlar soni harf (so'z) bilan yozilishi kerak.

Ishonchnoma olgan xodim TMZlar olingandan keyingi birinchi kundan qoldirmasdanunga yuklatilgan vazifani bajarganligi hamda olingan TMZlarni omborga topshirishi shart. Muddati o'tib ketgan ishonchnomalar bo'yicha hisobot bermagan shaxslarga yangi ishonchnomalar berish man etiladi. TMZlarni ombor mudiri yoki omborchi qabul qiladi.

Omborga qabul qilish vaqtida omborchi keltirgan TMZlar soni, turi, sifatini mol etkazib beruvchi tomonidan yuborilgan hujjatlar(hisobvaraqa-faktura, to'lov talabnomasi, spitsifikatsiya, tovar transporti, yuk xatlari) bilan solishtirib to'g'ri kelish kelmasligini tekshirib ko'radi. Keltirilgan TMZlar mol etkazib beruvchining hujjatlari bilan muvofiq bo'lsa, omborchi kirim-orderi tuzadi.

Kirim operatsiyalari soni kam bo'lganda mol etkazib beruvchi hujjatiga muhr qo'yishga ruxsat etiladi.

Hisobvaraqa-faktura — O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga muvofiq uni taqdim etish majburiyatiga ega bo'lgan tovarlarni (xizmatlarni) sotuvchi (yetkazib beruvchi) tomonidan rasmiylashtiriladigan qat'iy belgilangan namunadagi (formatdagi), tovarlar haqiqatda jo'natilganligini yoki xizmatlar ko'rsatilganligini va ularning qiymatini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi.

Hisobvaraqa-faktura sotuvchi (yetkazib beruvchi) tomonidan taqdim etilgan qo'shilgan qiymat solig'i summasini xaridor (buyurtmachi) hisobga olishi uchun asos bo'ladigan birlamchi hujjat hisoblanadi.

Hisobvaraqa-faktura qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha soliq solish aylanmasi va realizatsiyani hisobga olish uchun yuritiladi.

Haqiqatda kirim qilingan TMZlar va yuborilgan hujjatlar orasidagi tafovut aniqlansa, TMZlarni qabul qilish dalolatnomasi rasmiylashtiriladi. (jadvalga qaralsin) Bu dalolatnomamol etkazib beruvchi yoki boshqa manfaatdorlarni xo'jalik yurituvchi sub'ekt vakillari, ombor mudiri va ta'minot bo'limi vaqilining albatta ishtirokida komissiya tomomnidantuziladi. Dalolatnoma tuzilganda kirim orderi rasmiylashtiriladi.

Mavjud tovar hujjatlariga muvofiq kelmaganda tuziladigan dalolatnoma Materiallarning ichki bir ombordan boshqa omborga, bir tsexdan boshqa tsexga siljishi ishlab chiqarishda foydalanilmagan TMZlarni chiqindilarini omborga qabul qilish yuk xatlari bilan rasmiylashtiriladi.

Qaytarilgan chiqindilarni topshirish ishlab chiqarishda foydalanmagan TMZlarni qaytarish, ombordan omborga TMZlarni o'tkazish TMZlarni boshqa tashkilotlarga yoki shaxslarga sotish yuk xatlari nakladnoy bilan rasmiylashtiriladi. Ombordan TMZlarni boshqa hujjatlar bo'yicha hamda turli xatlar yoki (egallab turgan lavozimidan qat'iy nazar), mansabdor shaxslarning og'zaki farmoyishlari asosida mahsulotni ombordan berish taqiqlanadi. Omborga kelib tushgan, lekin kirim hujjatlari bilan rasmiylashtirilmagan TMZlarni berishga ham yo'l qo'yilmaydi.

Termiz TYFUK

Nakladnaya peremennaya 417 ot 31.12.2021 g.

O
t **YoMM ombor mudiri Shamsiev**
kogo **Safar**
K
omu **Tashmuradov Sodik. (Prorab)**

N	Kod	Naimenovanie	Y ed izm.	Kol- vo	Sena	Summa
1	000000 07283	Gruntovka	kg	63	14 695,65	925 826,09
2	000000 07268	Kraska emal	kg	99	15 608,70	1 545 260,87
Itogo:				162		2 471 086,96

Itogo propisyu: Dva milliona chetyresta semdesyat odna tysyacha vosemdesyat shest sum 96

tiyin

Rukovoditel: _____Sadilloev A.N.

Gl.buxgalter: _____Umarov
Otabek

Otpustil: _____Shamsiev
S.

Poluchatel _____Tashmurotov Sodik

Kamomadning umumiy summasini aniqlash uchun: 1. Temir yo'l tartibi summasining (8000 so'm) qo'shilgan qiymat solig'isiz (QQS) sotuv narxlari bo'yicha TMZlar qiymatiga foizli nisbatini aniqlash lozim. U 13,3%ni tashkil etadi.(8000 so'm: 60000 so'm x 100%). 2. QQS ni hisobga olgan xolda kamomad summasini aniqlash lozim. U 12236 so'mga teng (9000so'm + 1197 so'm x 1,20).

Yuk schyoti to'langandan sung kelib tushgan bo'lsa quyidagi yoziladi:

1010 schyot debeti – 57803 so'm.

6410 schyot debeti – 11561 so'm.

6210 schyot debeti – 12236 so'm.

6010 schyot krediti – 91600 so'm.

Agar yuk kelib tushgan paytda xo'jalik yurituvchi sub'ekt etkazib beruvchining schyotini to'lamagan bo'lsa, bu yuk haqiqiy etkazib berilishi bo'yicha kirim qilinadi.

1010 schyot debeti – 57803 so'm.

6410 schyot debeti – 11561 so'm.

6010 schyot krediti – 79364 so'm.

Buxgalteriya hisobi schyotlarda faktura qilinmagan va yo'lda kelayotgan TMZlar bo'yicha muomalalarni aks ettirish paytida, ayniksa kip xatolar uchraydi. Mol etkazib beruvchidan TMZlar ularni tilash uchun schyoti kursatilmasdan oldin mol etkazib berilsa, ular faktura qilinmagan hisoblanadi.

Bu holda TMZlar QQS siz xarid narxlari bo'yicha kirim qilinadi. Mol etkazib beruvchining schyoti kelib tushganda xarid narxlari bo'yicha TMZlar qiymatining avvalgi yozuvi stornirovka qilin adi va to'lov uchun kursatilgan

schyot summasiga natijali yozuvqilin adi.

Masalan, yanvarda 66000 so'mlik yuk faktura qilin masdan etkazildi.

Fevralda tulash uchun 83400 so'm taqdim etildi, bunga QQS ham kiradi.

Quyidagi yozuvlar qilinadi:

Yanvarda: 1010 schyot Debeti – 66000 so'm

6010 schyot Krediti (QQS hisobga olinmaydi.)

Fevralda: a) stornirovka yozuvi: 1010 schyot Debeti – 66000 so'm

6010 schyot Krediti - 66000 so'm

b) natijali yozuv: 1010 schyot Debeti – 66000 so'm

6410 schyot Debeti – 17400 so'm.

6010 schyot Krediti – 83400 so'm.

Faktura qilinmagan yuklar oy oxirida moddiy boyliklar va to'lash uchun taqdim etiladigan schyotlarning amaldagi kelib tushishi xaqidagi ma'lumotlar asosida aniqlanadi. Mol etkazib beruvchi o'z vaqtida ogohlantirildi: unga TMZlar qabuli hakida dalolatnoma ilova qilingan xat yuboriladi (M-7 shakl).

Agar haqi to'langan bo'lsayu (6010 schyot Dt, 5110 schyot KT) oy oxirigacha kelib tushmasa TMZlarni xo'jalik yurituvchi sub'ekt buxgalteriyasi hisobot oyida shartli ravishda (1010,1210 schyot Dt, 6010 schyot Kt) kirim qiladi. Bu TMZlarni xo'jalik yurituvchi sub'ekt balansida ishlab chiqarish zahiralari tartibida aks ettirish uchun shunday qilinadi. Keyingi oyda TMZlar o'sha korrespondentsiyada stornirovka yozuvi bilan qayd etiladi; bk amalda kelib tushganligiga qarab yana kirim qilinadi.

Materiallar harakatini hisobga olish bo'yicha hujjatlar.

Materiallarning korxonaga o'z vaqtida keltirilishini ta'minot bo'limi nazorat qiladi. Bu bo'lim xodimlari mol yetkazib beruvchi korxonalar tomonidan shartnoma majburiyatlari bajarilishini tekshirib, ularga materiallar kamomadi va sifati bo'yicha shikoyat va da'volar qo'yish, korxonaga o'z vaqtida yetib kelmagan yuklarni qidirib topish vazifalarini bajaradilar. Mol yetkazib beruvchidan materiallarni ta'minot bo'limi ekspeditori yetkazib beradi.

Mol yetkazib beruvchi yoki transport tashkilotlaridan materiallarni qabul qilganda ta'minotchi birinchi navbatda idish va tamg'a holati sharoitlarining buzilmaganligiga amin bo'ladi, materiallar sifatini tekshiradi. Agar tekshirish natijasida kamomad yoki yuklar sifati buzilganligi aniqlansa, mol yetkazib beruvchi yoki transport tashkilotiga da'vo qo'yish huquqini beradigan tijorat dalolatnomasi tuziladi. Mol yetkazib beruvchi yoki transport tashkiloti omboridan materiallarni olish uchun ta'minotchiga buxgalteriya tomonidan 10 kundan oshmaydigan muddatga ishonchnoma beriladi. Ishonchnoma olish huquqiga ega bo'lgan hodimlar ro'yxati korxona rahbari tomonidan tasdiqlanadi. Ishonchnoma korxona rahbari va bosh buxgalter tomonidan

imzolani. Korxona tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yetkazib beruvchilardan Tovar-moddiy boyliklarni olish uchun ishonchli shaxsga berilgan yozma vakolat ishonchnoma deb tan olinadi. Ishonchli shaxs unga ishonchnoma bo'yicha berilgan vakolatlar doirasida harakat qiladi.

Ishonchnomalar yetkazib beruvchi tomonidan shartnoma va boshqa bitimlar bo'yicha beriladigan Tovar-moddiy boyliklarni olishga beriladi. Berilgan ishonchnomalar "Ishonchnomalar jurnalida" ro'yxatga olish bilan asmiylashtiradi.

Ishonchnomalar daftari raqamlanadi va ip bilan tikiladi. Daftarning so'ngi varag'ida korxona rahbari yoki u tomonidan belgilangan shaxslarning imzosidan keyin "Mazkur daftarda ... varaq raqamlandi" degan yozuv qayd etiladi va muhr bilan tasdiqlanadi. Varaqalar soni yozuv bilan ko'rsatiladi. Ishonchnomalar korxona buxgalteriyasi tomonidan ishonchnomalarni hisobga oladigan, raqamlangan va ip bilan tikilgan "Berilgan ishonchnomalarni hisobga olish jurnali" da ro'yxatdan o'tkaziladi. Jurnalning so'nggi varag'ida korxona rahbari rahbari yoki u tomonidan belgilangan shaxslarning imzosidan keyin "Mazkur daftarda ... varaq raqamlandi" degan yozuv qayd etiladi va muhr bilan tasdiqlanadi. Varaqalar soni yozuv bilan ko'rsatiladi. Ishonchnomalar daftari va berilgan ishonchnomalarni hisobga olish jurnali ishonchnomalarni ro'yxatdan o'tkazish uchun mas'ul bo'lgan shaxsda saqlanishi mumkin. Ishonchnomaning amal qilish muddati u asosida ishonchnoma berilgan shartnomalar va boshqa bitimlar bo'yicha tegishli boyliklarni olish va olib chiqib ketish imkoniyatiga bog'liq ravishda belgilanadi, biroq u qonun hujjatlarida belgilangan muddatdan oshmasligi kerak. Ishonchli shaxsni unga berilgan, amal qilish muddati hali tugamagan ishonchnomalar bo'yicha boyliklarni olish huquqidan mahrum qilish chog'ida Tovar-moddiy boyliklarni oluvchi tegishli ishonchnomalarning darhol bekor qilinganligi haqida yetkazib beruvchini xabardor qiladi. Bunday xabarnoma olingan paytdan boshlab bekor qilingan ishonchnoma bo'yicha boyliklarni berish to'xtatiladi. Bunday hollarda bekor qilingan shartnomalar bo'yicha boyliklarni berganlik uchun yetkazib beruvchi javobgar bo'ladi. Ishonchli shaxs boyliklarni olgandan so'ng topshiriqlar bajarilganligi va u olgan Tovar-moddiy boyliklar omborga topshirilganligi to'g'risida hujjatlarni korxona buxgalteriyasiga yoki tegishli moddiy javobgar shaxsga taqdim etishi shart. Foydalanilmagan ishonchnomalar amal qilish muddati tugagan kundan keyingi sanada uni bergan korxonaga qaytarilishi kerak. Foydalanilmagan ishonchnomaning qaytarilganligi to'g'risida ishonchnomalar daftarining tubida va berilgan ishonchnomalarni hisobga olish

jurnalida (“Ishonchnoma bo’yicha topshiriqlar bajarilganligi to’g’risida qaydlar” ustunida) qayd etiladi.

Qaytarilgan foydalanilmagan ishonchnomalar “foydalanilmagan” yozuvi bilan tasdiqlanadi va ularni ro’yxatdan o’tkazish uchun javobgar bo’lgan shaxs tomonidan hisobot yili oxiriga qadar saqlanadi. Yil tugagach bunday foydalanilmagan ishonchnomalar bu haqda tegishli dalolatnoma tuzish bilan belgilangan tartibda yo’q qilinadi. Korxona ishonchnomalari bo’yicha tovar-moddiy boyliklarni berish quyidagi hollarda amalga oshirilmaydi:

-to’ldirish tartibini buzgan holda yoki to’ldirilmagan rekvizitlar bilan berilgan

ishonchnomalar taqdim etilganda;

-tuzatilgan va bo’yalgan joylari mavjud bo’lgan ishonchnomalar taqdim etilganda;

-ishonchnomada ko’rsatilgan passport taqdim etilmaganda;

-ishonchnoma berilgan muddat tugaganda;

-qabul qilib oluvchidan ishonchnoma bekor qilinganligi to’g’risida xabar olinganligida;

-uning nomidan ishonchnoma berilgan yuridek shaxsning faoliyati to’xtatilganda;

-ishonchli shaxs layoqtsiz, cheklangan layoqatli deb tan olinganda.

Materiallarni omborga ombor mudiri yoki omborchi qabul qiladi. U keltirilgan materiallar soni, turi, sifatini mol yetkazib beruvchi tomonidan yuborilgan hujjalar (schyot-faktura, to’lov talabnomasi, spesifikasiya, tovar-transport yukxatlari)ga muvofiqligini tekshiradi. Keltirilgan materiallar mol yetkazib beruvchining hujjatlariga to’la muvofiq bo’lsa, omborchi kirim orderi tuzadi. Mol yetkazib beruvchining hujjatiga kirim orderining asosiy rekvizitlarini mujassamlashtirgan muhr qo’yishga ruhsat etiladi.

Haqiqatda kirim qilingan materiallar va yuborilgan hujjatlar orasida tafovut aniqlansa, materiallarni qabul qilish dalolatnomasi rasmiylashtiriladi. Bu dalolatnoma mol yetkazib beruvchi yoki xolis korxona vakili, ombor mudiri va ta’minot bo’limi vakilining majburiy ishtirokida komissiya tomonidan tuziladi. Dalolatnoma tuzilganda kirim orderi rasmiylashtirilmaydi. Materiallarning bir ombordan boshqa omborga ichki harakati yoki ishlab chiqarishda foydalanilmagan materiallar, shuningdek chiqindilar topshirilishida yukxat tuziladi, rasmiylashtiriladi. Hisobdor shaxslar tomonidan materiallarni jismoniy shaxslardan xarid qilganlarida ular materiallar naqd pulga xususiy shaxslardan xarid qilishda tuziladigan

dalolatnoma yoki ma'lumotnoma bo'yicha boyliklarni topshiradilar. Chiqim hujjatlari materiallarni ishlab chiqarish ehtiyojlariga (mahsulot tayyorlash), xo'jalik ehtiyojlariga (binolarni ushlab turish, tamirlash ishlari) nolikvid materiallarni sotishga jo'natishni aks ettiradi. Bularga talobnoma cheklab olish xaritalari, yukxatlar kiradi. Materiallarning bir marotaba, kam takrorlanadigan jo'natilishi talabnomalar bilan rasmiylashtiriladi. Ushbu hujjatlar iste'molchilar, yani sex, bo'lim va uchastkalar tomonidan rasmiylashtiriladi. Ombor xodimlariga materiallarni boshqa hujjatlar bo'yicha hamda turli xatlar yoki mansabidan qat'iy nazar mansabdor shaxslarning og'zaki farmoyishlari asosida mahsulotni ombordan berish taqiqlanadi. Omborga kelib tushgan, lekin kirim hujjatlari bilan rasmiylashtirilmagan materiallarni berishga ham yo'l qo'yilmaydi. Kirim va chiqim hujjatlari operatsiya sodir bo'lgan kunida rasmiylashtiriladi.

Ombordagi materiallar hisobi: Omborlarda materiallar hisobi omborchi tomonidan miqdor, turkum va sort bo'yicha ombor hisobi varaqlari bilan olib boriladi. Ombor hisobi varaqlari materiallarning har biri turi, navi, xili bo'yicha buxgalteriya tomonidan alohida ochiladi. Olingan ombor hisobi varaqasida omborchi ushbu materiallar saqlanadigan joyni (tokcha, yacheyka va x.k.) yozib qo'yadi. Saqlanadigan joyga materiallarning yorlig'i biriktiriladi. Har kuni yuqorida ko'rsatilgan hujjatlar asosida omborchi bu varaqlarga miqdor jihatidan materiallarning qoldig'ini hisoblab chiqaradi. Jadvalda belgilangan muddatlarda omborchi kirim va chiqim hujjatlarini topshirish ro'yxatini ikki nusxada yozadi.

Ro'yxatning birinchi nusxasiga birlamchi hujjatlarni tikib, uni buxgalteriyaga topshiradi. Buxgalter bu ro'yxat va unga biriktirilgan hujjatlarni sinchiklab tekshirib chiqadi, keyin tekshirilganligini ro'yxatning ikkinchi nusxasida imzo bilan tasdiqlaydi, tasdiqlangan nusxa omborchida qoladi. Buxgalter ombordagi eng avvalo kamyob, qimmatbaho materiallarning haqiqiy qoldiqlarini tanlab nazoratdan o'tkazib, bu to'g'rida varaqlarga Moddiy javobgar shaxslarning ishida aniqlangan kamchiliklar to'g'risidagi ma'lumotlarni belgilagan holda tekshirish sanasini va imzo qo'yib tasdiqlaydi. Tanlab tekshirish natijalari bo'yicha maxsus ombor daftariga bildirishlar yozilib bosh buxgalterga xabar qilinadi. Har oyning birinchi kuni holati bo'yicha moddiy javobgar shaxs varaqalardagi miqdor qoldiqlarni materiallar qoldig'ini hisobga oluvchi saldo daftariga ko'chiradi. Bu daftar har bir ombor uchun alohida bir yilga ochiladi.

XULOSA

Tovar-moddiy zaxiralar xisobida boshqaruv va moliyaviy hisob ob'ektlarini aniq belgilab olinishi va uni tadqiq etish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, ushbu masala yuzasidan aniq chegaralanish xaligacha belgilanmagan. Bu nafaqat material xarajatlarida, balki xisobning boshqa ob'ektlarida xam ko'zga tashlanadi. Tovar-moddiy zaxiralar baxolanishi va uni auditni takomillashtirish yuzasidan yuqoridagi fikr va muloxozalarni umumlashtirgan xolda quyidagi xulosalarga kelindi:

Iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida xujalik faoliyati jarayonining yakuniy bosqichidan olinadigan tayyor maxsulotlarning tannarxidagi sarflangan xom-ashyo va materiallarning ulushini imkoniyati boricha kamaytirish muxim o'rin tutadi, chunki, talab va taklifdan kelib chiqqan xolda ularga o'rnatilgan baxo (chunki, ushbu baxolarni tartibga solib turuvchi omil – bu tannarxdir) maxsulotlarning xaridorgirlik darajasini belgilaydi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. Yangi tahrirda 2013 yil 01 mayda 352-son bilan tasdiqlangan.
2. O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni. 2016 yil 13 aprelda tasdiqlangan.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-sonli "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chikarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqidagi Nizom".
4. Moliyaviy hisobot shakllarini to'ldirish koidalari, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2002 yil 27 dekabrda 140-sonli buyrug'i.

BUDJET TASHKILOTLARIDA BUXGALTERIYA HISOBI VA HISOBOTINI XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Xudayberdiyeva Nilufar Mengqobilovna

Termiz Davlat Universiteti Iqtisodiyot va turizm fakulteti

Magistratura bo'limi "Buxgalteriya hisobi" yo'nalishi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari asosida buxgalteriya hisobi va hisoboti tizimini takomillashtirish hisob yuritishni uslubiy jihatlarini xalqaro amaliyotda umumqabul qilingan nomalarga moslashish asosida mamlakat reytingini yanada oshirish; davlat moliyasini boshqarishda hisobotlarni axborot qamrovi va shaffofligini oshirish; moliyaviy va statistik hisobotlarni integratsiyalashuvini ta'minlash; xalqaro munosabatlarni globallasuvi sharoitida chet el investitsiyalari hamda donorlik mablag' lari xajmini ko'paytirishdan iborat.

Kalit sozlar: *Budjet, budjet tashkiloti, Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari (BHXS), davlat sektori, Moliya yili, passiv schot, aktiv schot, moliyaviy natijalar, shartnoma*

ABSTRACT

Improving the system of accounting and reporting in the public sector on the basis of international accounting standards Further increase the country's rating by adapting the methodological aspects of accounting to the generally accepted names in international practice; increase information coverage and transparency of reports in public finance management; ensuring the integration of financial and statistical reporting; in the context of the globalization of international relations, increasing the volume of foreign investment and donor funds.

Keywords: *Budget, budget organization, International Accounting Standards (IFRS), public sector, Fiscal year, liability account, asset account, financial results, contract*

АННОТАЦИЯ

Совершенствование системы учета и отчетности в государственном секторе на основе международных стандартов бухгалтерского учета Дальнейшее повышение рейтинга страны за счет адаптации методологических аспектов бухгалтерского учета к общепринятым в международной практике названиям; повысить информативность и прозрачность отчетов в управлении государственными финансами;

обеспечение интеграции финансовой и статистической отчетности; в условиях глобализации международных отношений, увеличения объема иностранных инвестиций и донорских средств.

Ключевые слова: Бюджет, бюджетная организация, Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), государственный сектор, финансовый год, счет обязательств, счет активов, финансовые результаты, договор.

KIRISH

Keyingi yillarda mamlakatimiz budjet va soliq siyosatida olib borilayotgan islohotlar sharoitida budjet tashkilotlarini budjetdan moliyalashtirishni qisqartirish uchun olib borilayotgan tadbirlar, budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg`armalari ahamiyatining yuqori ekanligini ko`rsatib bermoqda. Bu borada qabul qilinayotgan me`yoriy-huquqiy asoslar olib borilayotgan ishlar buning yaqqol dalilidir.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019 yilda mamlakatimizni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalariga bag`shlangan Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasida “ Budjet mablag`laridan samarali foydalanish tizimini yanada takomillashtirish zarurligi, budjet hisobidan mablag` ajratiladigan har qanday dastur yoki loyihaning sifat va miqdor ko`rsatkichlaridan iborat, natijaga yo`naltirilgan indikatorlari bo`lishi kerakligi ta`kidlab o`tiladi. Ma`lumki, soliq stavkalari pasaytirilishi yoki ayrim soliqlar bekor qilinishi bilan budjetga tushadigan mablag` albatta kamayadi. Buni samarali soliq ma`muriyatchiligi orqali bartaraf etish va budjet barqarorligini ta`minlash mumkin. Aynan shunga erishish birinchi galdagi vazifamiz” ekanligi prezident Sh. Mirziyoyev tomonidan aytib o`tiladi.

Budjet ijrosi jarayonida Davlat budjeti mablag`lari va budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag`lari shakllanishi hamda sarflanishini uzluksiz hisobga olish, ularni hujjatlashtirish va axborotlarni tizimli shakllantirish uchun budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi tashkil etilgan.

Budjet mablag`laridan oqilona va samarali foydalanish, budjet taqchilligini oldini olish dolzarb masalalardan biri sanaladi. “Albatta, Davlat budjeti o`lchovsiz emas, mablag`larni qattiq tejash, belgilangan maqsad uchun va oqilona ishlatishni ta`minlash zarur. Bu – hamma ravshan va rad etib bo`lmaydigan haqiqat”- deydi Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o`z nutqlarida. Budjet tashkilotlari budjet mablag`larining asosiy iste`molchisi hisoblanib, davlat budjeti xarajatlarini tashkil etadi va xarajalar smetasi asosida budjetdan moliyalashtiriladi. Shuningdek, budjet

tashkiloti qonunchilikka muvofiq budjetdan tashqari mablag'lar yuzasidan tashkil bo'lish manbalari va foydalanish yo'nalishlari ko'rsatilgan holda budjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha smetalar doirasida xarajatlarni amalga oshiradi. Oxirgi yillarda davlat moliyasini isloh qilish loyihasini amalga oshirish doirasida so'nggi natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish tamoyillarining joriy qilinishi, budjetining g'azna ijrosiga o'tilishi, o'rta muddatli budjet istiqbollari belgilash siyosatining ilgari surilishi, davlat hamda budjet siyosatidagi boshqa o'zgarishlarning amalga oshirilishi budjet tashkilotlarida o'z xarajatlarini aniqlash va smetalarni ishlab chiqish, budjetdan tashqari mablag'larni safarbar qilish tartiblarini takomillashtirishni talab etmoqda.

Budjet tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida mablag'lardan maqsadli va oqilona foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada budjet hisobining xorij tajribalarini o'rganish ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, budjet hisobi va hisobotini takomillashtirishda byudjet hisobining xorij tajribalari, ularni qo'llashning afzalliklari va bosqichlarini chuqur o'rganishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi davlat sektorida buxgalteriya hisobi va hisobotini takomillashtirish Budjet tizimida amalga oshirilayotgan islohatlarni asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi va kontseptsiya qabul qilindi. Kontseptsiyaga ko'ra Budjet hisobi standartlarini qabul qilish belgilandi.

Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarini mamlakatlarda qo'llash yanada yuqori sifatli moliyaviy hisobotlar davlat sektori faoliyati natijalarini baholashga katta imkoniyat yaratadi, axborotlarni shaffofligini oshiradi, Budjetga moliyaviy hisob va statistik hisobotlarni yuqori darajada integratsiyalashuvini ta'minlaydi, axborotlarni ishonchliligi va to'liqligini oshishi hisobiga davlat aktivlarini samarali boshqarish imkonini beradi, moliyaviy hisobotlarni boshqa mamlakatlar moliyaviy hisobotlari bilan solishtirish imkoniyati yaratiladi, xalqaro munosabatlarni globallashtirish sharoitida mamlakat majburiyatlari qandayligi va uni o'z resurslari bilan qanday boshqarayotganligi shuningdek moliyaviy xolatni tushinish asosida chet el investitsiyalarini xajmini oshishi va donorlik mablag'larini ko'payishi imkonini beradi.

Yuqoridagilardan aytilish mumkinki Davlat sektorida buxgalteriya hisobi Xalqaro Standartlari butun jahonda yanada kengroq foydalanilmoqda va tan olinmoqda. Hatto ba'zi mamlakatlar Davlat sektorida buxgalteriya hisobi Xalqaro Standartlarini o'z standartlaridek o'zgarishlarsiz ishlatishmoqda, ba'zilari esa mamlakat xususiyatidan kelib chiqib ba'zi o'zgarishlarni kiritmoqdalar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'lumki, budjet tushinchasi keng qo'llaniladigan tushunchalardan biri hisoblanadi. Shunday ekan eng avvalo Budjet tushinchasiga aniqlik kiritib olishimiz zarur. Budjet - maqsad uchun mo'ljallangan pul jamg'armasi bo'lib unda daromadlar va xarajatlar manbaalari va yo'nalishlari nazarda tutiladi. Shu jihatdan oila Budjeti, korxona Budjeti, davlat Budjeti, davlat jamg'armalari Budjeti va boshqalar bo'lishi mumkin. Hisob – jarayon, hodisalarni miqdor jihatdan tavsiflash sifat jihatdan aks ettirishdir. Hisobni ham bir qancha turlarga ajratish mumkin, ya'ni tezkor hisob, statistik hisobi, buxgalteriya hisobi va boshqalar. Hisobni tashkil etish asosida axborotlar shakllantiriladi. Bu axborotlar jarayonni borishini nazorat qilishga, boshqaruv qarorlarini qabul qilishga, joriy va uzoq muddatli rejalar tuzishga asos bo'lib hizmat qiladi.

Budjet hisobi - Budjet tizimi Budjetlarini ijro etishda hisobga olinadigan, pulda ifodalangan aktivlar va majburiyatlarning, shuningdek mazkur aktivlar va majburiyatlarni o'zgartiruvchi operatsiyalarning holati to'g'risidagi axborotni to'plash, ro'yxatdan o'tkazish va umumlashtirishning tartibga solingan tizimidir.

Budjet hisobi standarti – Budjet hisobini yuritishga belgilangan talablarni aks ettirgan hujjatdir.

Budjet hisobi standarti milliy hamda xalqaro standartlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasi "Budjet kodeksi" ga muvofiq Budjet hisobini yagona uslubiyoti Budjet hisobining xalqaro standartlariga, shuningdek boshqa qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi.

Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari (DSBHXS) – davlat sektoridagi tashkilotlarda (davlat ishtirokidagi tijorat korxonalaridan tashqari) yuqori sifatda jahon standartlari asosida moliyaviy hisobotlarni tuzish bo'yicha xalqaro miqyosda umumqabul qilingan qoidalaridir.

Budjet ijrosi jarayonida aktivlar va majburiyatlarning, shuningdek mazkur aktivlar va majburiyatlarni o'zgartiruvchi operatsiyalarning holati to'g'risidagi axborotni to'plash, ro'yxatdan o'tkazish va umumlashtirishning tartibga solingan tizimi bo'lgan Budjet hisobini yuritishga qo'yilgan yagona talab Budjet hisobi standartlari belgilaydi.

Jumladan Budjet tashkilotlarida hisob siyosatini shakllantirishga qo'yiladigan talablar, hisob ob'ektlar (asosiy vositalar, zaxiralar va boshqalar) ni tan olish me'zonlari, baholash, hisobotlarda aks ettirish me'yorlarini belgilab beradi.

Budjet hisobi standartlarining bo'limlari quyidagilardan iborat:

- Hisob ob'ekti - Hisob ob'ektini aniqlash, umumiy tushinchalar;

- Hisob ob'ektini tan olish - Hisob ob'ektini hisobot elementlariga o'tkazish tartiblari;

- Hisob ob'ektini baholash - Hisob ob'ektini baholash usullarini qo'llash bo'yicha tavsiyalar hamda talablar;

- Moliyaviy hisobotda aks ettirish - Hisob ob'ekti haqida axborotlarni moliyaviy hisobotda ochib berish va aks ettirish tartibi.

Budjet hisobi va hisoboti tizimini tartibga soluvchi davlat organi - **O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi** hisoblanadi va Budjet hisobi standartlarini tasdiqlaydi.

O'zbekiston Respublikasi davlat sektorida buxgalteriya hisobi va hisobotini takomillashtirish Budjet tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarni asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi va kontseptsiya qabul qilindi. Kontseptsiyaga ko'ra Budjet hisobi standartlarini qabul qilish belgilandi.

Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari Xalqaro buxgalterlar uyushmasi tarkibidagi Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari Kengashi tomonidan ishlab chiqiladi. Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari Kengashi a'zolari Xalqaro buxgalterlar uyushmasi tomonidan tayinlanadi. Jami 18 a'zo bo'lib 15 tasi Xalqaro buxgalterlar uyushmasi tomonidan, 3 tasi jamoatchilikdan tavsiya etiladi. Kengashning jamoatchilik a'zolari xar qanday shaxsdan yoki tashkilotdan tavsiya etilishi mumkin. Bundan tashqari Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari kengashiga cheklangan miqdorda davlat sektorida moliyaviy hisobotga manfaatdor organlardan kuzatuvchilar tayinlanadi va ular yig'ilishda fikr bildirish xuquqiga ega lekin ovoz berish xuquqiga ega emas.

Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari Kengashi tomonidan maslaxat guruxi tashkil etiladi va ular ishchi gurux hisoblanib ovoz berish xuquqidan foydalanmaydi. Maslaxat guruxi raxbari bo'lib Kengash raisi hisoblanadi.

Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari Kengashi ishlab chiqadi:

hisoblash usulida qo'llaniladigan Davlat sektorida moliyaviy hisobot xalqaro standartlari;

kassa usulida qo'llaniladigan Davlat sektorida moliyaviy hisobot xalqaro standartlari.

Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari butun jahonda moliyaviy hisobot standartlarining yaqinlashishida, kelishuvida va yanada yaxshilanishida muhim rol o'ynadi. Ulardan quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

ko'pchilik mamlakatlarda hisob va hisobotga qo'yiladigan milliy talablar uchun asos bo'lib xizmat qilish;

hisob va hisobotga nisbatan o'z talablarini ishlab chiqayotgan alohida mamlakatlar uchun xalqaro etalon sifatida ishlatilishi;

hisobni yuritishda to'la foydalanish uchun qabul qilish (standartlardan o'zgartirishlarsiz foydalanish).

Jahon amaliyotida davlat sektori uchun buxgalteriya hisobining kassa metodi, modifikatsiyalashtirilgan kassa metodi, modifikatsiyalashtirilgan hisoblash metodi va xisoblash metodi mavjud.

Davlat sektori uchun buxgalteriya hisobining kassa metodi. Mazkur metodda barcha hodisalarni pul mablag'larining harakati bo'yicha qayd qilish ko'zda tutiladi. Bunda aktivlar va majburiyatlarga doir ko'pgina hodisalar buxgalteriya hisobi doirasida hisobga olinmay qoladi. Mazkur metod sharoitida sotib olingan asosiy vositalar sotib olib kelingandan so'ng bir yo'la xarajatlarga qo'shib yuboriladi.

Davlat sektori uchun buxgalteriya hisobining modifikatsiyalashtirilgan kassa metodi. Mazkur metodda hisobot yili tugagandan so'ng keyingi yilning birinchi oyida sodir bo'lgan va avvalgi hisobot yiliga doir barcha hodisalar tugagan hisobot yiliga tegishli deb qabul qilinadi, bu davr ichida avvalgi hisobot yilida qabul qilingan barcha majburiyatlarni davlat to'lav beradi va davlat Budjeta avvalgi hisobot yilida olishi kerak bo'lgan daromadlarini oladi. Bu tartib hisobotlar davlat sektori uchun buxgalteriya hisobining hisoblash metodi bo'yicha tuzilganda ham sakdanib qoladi. Bu esa qandaydir darajada aktivlar va majburiyatlarni baholash imkonini yaratadi. Mazkur metod sharoitida ham sotib olingan asosiy vositalar sotib olib kelingandan so'ng bir yo'la xarajatlarga qo'shib yuborish tartibi saqlanib qoladi.

Davlat sektori uchun buxgalteriya hisobining modifikatsiyalashtirilgan hisoblash metodi. Mazkur metodda sodir bo'lgan barcha hodisalar sodir bo'lishi bilan daromadlar daromad deb, xarajalar xarajat deb hamda ayrim aktivlar va majburiyatlar ham sodir bo'lgan paytda tan olinadi. Mazkur metod sharoitida kassa metodidagi kabi sotib olingan asosiy vositalar sotib olib kelingandan so'ng bir yula xarajatlarga qo'shib yuborish tartibi saqlanib qoladi. Bu esa hisobni osonlashtirish imkonini beradi hamda davlat sektori uchun buxgalteriya hisobining hisoblash metodiga o'tishni ancha osonlashtiradi.

Davlat sektori uchun buxgalteriya hisobining hisoblash metodi. Mazkur metodda sodir bo'lgan barcha hodisalar sodir bo'lgan paytda tan olinadi. Bu metod qo'llanilganda asosiy vositalar sotib olib kelingandan so'ng bir yo'la xarajatlarga qo'shib yuborish tartibi amal qshgmaydi. Barcha aktivlar qiymati ular-dan

foydalanish davri davomida ularning xizmat kilish muddatiga mutanosib ravishda eskirish hisob lanib, bu eskirish summasi xarajatlarga amortizatsiya sifatida qo'shib boriladi.

Yuqorida aytilganlardan ko'rinib turibdiki, davlat sektorida kassa metodiga asoslangan buxgalteriya hisobi yuritilganda sodir bo'lgan hodisalar bo'yicha pul mablag'iaoning kelib tushishi yoki pul mablag'la-rining tulanishchi paytida tan olinsa, davlat sektorida xisoblash metodiga asoslangan buxgalteriya hisobi yuritilganda esa sodir bo'lgan hodisalar aktivlarning qiymati va majburiyatlarning summasi paydo bo'lgan yoki ularning iqtisodiy qiymati o'zgargan paytda tan olinadi.

Davlat sektori uchun buxgalteriya hisobining hisoblash metodida aktivlarning sof qiymatini ko'paytiruvchi hodisalar daromadlar deb, aktivlarning sof qiymatini kamaytiruvchi hodisalar esa xarajatlar deb tan olinadi.

Davlat boshqaruv sektorining aktivlari sof qiymati hamda ular faoliyatining natijalari bo'lib davlat boshqaruv sektorining aktivlari kiymati bilan majburiyatlari summasi o'rtasidagi farq hisoblanadi.

Hisoblash metodi – buxgalteriya hisobida sodir bo'lgan barcha operatsiyalar va boshqa hodisalar, ular sodir bo'lgan paytda qayd etiladigan (pul mablag'lari va uning ekvivalenti kelib tushgan e'ki to'lanishidan oldin) buxgalteriya hisobi metodi.

Hisoblash metodi moliyaviy hisobotlar ular oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarni bajarishi uchun hisoblash usuli bo'yicha tuzilishi kerak. Bu usulga binoan, voqea va hodisalar ular ro'yobga chiqarilishi bilanoq tan olinishi (pul to'langani yoki olinganida emas) va moliyaviy hisobotda ular amalga oshirilgan davrda aks ettirilishi kerak. Hisoblash tamoyiliga binoan tuzilgan hisobot nafaqat o'tgan voqea xodislar, balki tashkilotning uzishi kerak bo'lgan majburiyatlari, olishi kerak bo'lgan iqtisodiy resurslari haqida ma'lumotlar beradi. Shunday qilib, foydalanuvchilar iqtisodiy qarorlar qabul qilishi uchun muhim axborotni taqdim etish imkoniyati paydo bo'ladi.

Hisoblash usulidagi Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari hisoblash (moliyaviy hisobotlar ular oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarni bajarishi uchun hisoblash usuli bo'yicha tuzilishi kerak) hamda faoliyatni uzluksizligi (moliyaviy hisobot odatda tashkilot faoliyat ko'rsatyapti va operatsion faoliyatini bundan keyin ham davom ettiradi degan taxmin asosida tuziladi) tamoyillariga asoslangan.

Hisoblash usuliga asoslangan moliyaviy hisobot tarkibi:

moliyaviy holati haqida hisobot;

faoliyatning moliyaviy natijalari haqida hisobot;

sof aktiv/kapital o'zgarishi xaqida hisobot;

pul mablag'lari harakati xaqidagi hisobot;
tasdiqlangan budget.

Moliyaviy holati haqida hisobotda taqdim etiladigan axborotlar -asosiy vositalar, investitsion ko'chmas mulk, nomoddiy aktivlar, moliyaviy aktivlar, investitsiyalar, zaxiralar, almashuvsiz muomalalardan tushum (soliq va transfertlar), valyuta almashuv muomalalaridan tushumlar, pul mablag'lari va pul ekvivalentlari, to'lanadigan soliqlar va transfertlar, valyuta almashuv muomalalariga tulovlar, rezervlardan iborat.

Faoliyatning moliyaviy natijalari haqida hisobotda taqdim etiladigan axborotlar – tushum, moliyalashtirish bo'yicha xarajatlar, ulushli metodda hisobga olinadigan uyushma tashkilotlarini profitsit yoki defitsitdagi ulushi, aktivlarni chiqib ketishi yoki majburiyatlarni tugatish bo'yicha soliq to'langunga qadar foyda va zarar, profitsit yoki defitsitdan iborat.

Sof aktiv/kapital o'zgarishi haqida hisobotda taqdim etiladigan axborot - hisobot davri profitsiti yoki defitsiti, tushumlar va xarajatlar moddalari bo'yicha jamlanmasidan iborat.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq budget tashkilotlarida buxgalteriya hisobi hisoblash usulida yuritilishi nazarda tutilgan.

Bugungi kunda mamlakatimizda Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari asosida buxgalteriya hisobi va hisoboti tizimini takomillashtirish kontseptsiyasiga muvofiq budget hisobining standartlari loyihalari ishlab chiqilmoqda hamda tegishli soha mutaxassisleri ishtirokida muxokamalardan o'tkazilmoqda.

Xozirgi kunda Budget hisobi standartlarini qabul qilinishi:

- Buxgalteriya hisobini yuritish bo'yicha milliy qonunchilik talablarini e'tiborga olish;
- Ortiqcha xarajatlarsiz buxgalteriya va moliya xodimlarini tayyorlash, o'qitishni tashkil etish;
- Amaldagi avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturini (**UzASBO**) ba'zi kichik o'zgartish va qo'shimchalar bilan foydalanish;
- Yangi o'zgarishlar jarayonini tashkil etishni osonlashtirish imkonini beradi.

Budget hisobining 1-sonli "Hisob siyosati" va 2-sonli "Yagona schyotlar rejasi" nomli standartlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligidan ro'xatdan o'tkazildi.

Budget hisobining 1-sonli "Hisob siyosati" nomli standarti

Mazkur Standartning maqsadi hisob siyosatini tanlash va o'zgartirishlar kiritish mezonlarini, shuningdek budget tashkilotlari tomonidan budget hisobini va moliyaviy

hisobotni tuzish, hisob siyosatidagi o'zgarishlar to'g'risidagi axborotni ochib berish tartibini belgilab berishdan iborat.

Standart budget tashkilotlarining moliyaviy hisobotlariga bo'lgan ishonchlilik darajasini va ma'lum bir davriylikdagi moliyaviy hisobotlarini, shuningdek boshqa budget tashkilotlarining moliyaviy hisobotlarini o'zaro solishtirish darajasini oshirishga mo'ljallangan.

Hisob siyosati budget tashkilotlari tomonidan budget to'g'risidagi qonun hujjatlarida mavjud o'zaro bir-birini istisno etuvchi bir nechta hisob yuritish usullaridan birini tanlash maqsadida tuziladi.

Mazkur Standart budget tashkilotlarida hisob siyosatini tanlash va qo'llash, hisob siyosatiga o'zgarishlarning hisobini yuritish hamda moliyaviy hisobotlarni tuzishda qo'llanilishi lozim.

Budget hisobining 2-sonli “Yagona schyotlar rejası” nomli standarti

Mazkur Standart g'aznachilik bo'linmalari, moliya organlari, davlat va boshqa maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlari, barcha budget tashkilotlariga tatbiq etiladi.

Yagona schyotlar rejası moliyaviy hisobot elementlariga muvofiq guruhlashtirilgan aktivlar, majburiyatlar, daromadlar, xarajatlar, kapital va moliyaviy natijani o'zida ichiga oladi.

G'aznachilik bo'linmalari, davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlar O'zbekiston Respublikasining budget tizimi budgetlarining va boshqa budgetdan tashqari jamg'armalarining hamda budget tashkilotlari moliyaviy-xo'jalik faoliyatining budget hisobini mazkur Standartning 1-ilovasida keltirilgan yagona schyotlar rejasiga muvofiq yuritadi.

G'aznachilik bo'linmalari, moliya organlari, davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlar mazkur Standartda keltirilgan O'zbekiston Respublikasining budget tizimi budgetlari va boshqa budgetdan tashqari jamg'armalarining budget hisobida yagona schyotlar rejasini qo'llash tartibiga muvofiq O'zbekiston Respublikasining budget tizimi budgetlarining va boshqa budgetdan tashqari jamg'armalarining budget hisobini yuritadi.

Budget tashkilotlari mazkur Standartda keltirilgan Budget tashkilotlarining budget hisobida yagona schyotlar rejasini qo'llash tartibiga muvofiq budget hisobini tashkil etadi.

Davlat sektori buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarini hisoblash metodiga asoslanligi Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari xodisalar va

operatsiyalarni moliyaviy hisobotda aks ettirish talablari(tan olish; baholash; axborotlarni ochib berish; axborotlarni taqdim etish)ni belgilaydi.

Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari hisoblash usulida qo'llaniladigan (39 ta) hamda kassa usulida qo'llaniladigan Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartidan iborat.

1	Moliyaviy hisobotni taqdim etilishi (Presentation of Financial Statements)
2	Pul mablag'lari xarakati to'g'risidagi hisobot (Cash Flow Statements)
3	Hisob siyosati, hisobdagi baholashda o'zgarishlar va xatolar (Accounting Policies, Changes in Accounting Estimates and Errors)
4	Valyuta kurslari o'zgarishlarini ta'siri (The Effects of Changes in Foreign Exchange Rates)
5	Qarzlarni bo'yicha sarflar (Borrowing Costs)
6	Konsolidatsiyalashgan va alohida moliyaviy hisobot (Consolidated and Separate Financial Statements)
7	Uyushgan tashkilotlarga investitsiyalar (Investments in Associates)
8	Qo'shma faoliyatda ishtirok (Interests in Joint Ventures)
9	Ayirboshlash muomalalaridan tushumlar (Revenue from Exchange Transactions)
10	Giperinflyatsiya sharoitida moliyaviy hisobot (Financial Reporting in Hyperinflationary Economies)
11	Qurilish shartnomasi (Construction Contracts)
12	Zahiralar (Inventories)
13	Ijara (Leases)
14	Hisobot sanasidan keyingi xodisalar (Events After the Reporting Date)
15	Moliyaviy vositalar: axborotni ochib berish va taqdim etish (Financial Instruments: Disclosure and Presentation)
16	Investitsion ko'chmas mulk (Investment Property)
17	Asosiy vositalar (Property, Plant and Equipment)
18	Segment bo'yicha hisobot (Segment Reporting)
19	Rezervlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar (Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets)
20	Bog'liq tomonlar bo'yicha ma'lumotni ochib berish (Related Party Disclosures)
21	Aylanishda bo'lmagan pul mablag'laridagi aktivlarni qadrsizlanishi

	(Impairment of Non-Cash Generated Assets)
22	Davlat boshqaruvi sektoridagi moliyaviy hisobot axborotlarni ochib berish (Disclosure of information about the General Government Sector)
23	Almashuvsiz muomalalardan tushum(Soliq va transfertlar) (Revenue from Non-Exchange Transactions (Taxes and Transfers))
24	Moliyaviy hisobotda budjet axborotlarini taqdim etish (Presentation of Budget Information in Financial Statements)
25	Xodimlarni rag'batlantirish (Employee Benefit)
26	Aylanma pul mablag'laridagi aktivlarni qadrsizlanishi (Impairment of Cash-Generating Assets)
27	Qishloq xo'jaligi (Agriculture)
28	Moliyaviy instrumentlar: axborotni taqdim etish (Financial Instruments: Presentation)
29	Moliyaviy instrumentlar: tan olish va baholash (Financial Instruments: Recognition and Measurement)
30	Moliyaviy instrumentlar: axborotni ochib berish (Financial Instruments: Disclosures)
31	Nomoddiy aktivlar (Intangible Assets)

Davlat sektori uchun buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarida belgilangan talablar, Hisoblash usulidagi Davlat sektorida moliyaviy hisobot xalqaro standartlari hisoblash (moliyaviy hisobotlar ular oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarni bajarishi uchun hisoblash usuli bo'yicha tuzilishi kerak) hamda faoliyatni uzluksizligi (moliyaviy hisobot odatda tashkilot faoliyat ko'rsatyapti va operatsion faoliyatini bundan keyin ham davom ettiradi degan tahmin asosida tuziladi) tamoyillariga asoslangan.

Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari asosida ichki standart qabul qilgan mamlakatlar: Avstraliya, Latviya, Finlandiya, Buyuk britaniya, Yangi Zellandiya, Frantsiya, Kanada, Singapur, Chili, Kolumbiya, AQSh va Shvetsiya.

Bu mamlakatlarda Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari talablari asosida milliy hisob standartlari shakllantirilgan. Yuqorida keltirib o'tilgan mamlakatlar ichida O'zbekistonni Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari asosida ichki standartlarini qabul qilayotgan mamlakatlar safiga qo'shish mumkin.

O'zbekistonda davlat sektorida buxgalteriya hisobini isloh etish bosqichma-bosqich yondashuvi asosida xalqaro darajada umumqabul qilingan normalarga muvofiqlashtirilmoqda.

Mamlakatimizda budget hisobini isloh etishda Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarini qo'llashni ikkinchi yondashuvi belgilandi. Bunda hisoblash usuliga bosqichma-bosqich (oraliq variantlari asosida) o'tish yo'li belgilandi.

Ushbu bosqichda davlat sektorida hisob va hisobot kassa usulida hisoblash usuli elementlaridan foydalangan xolda yuritiladi:

Moliya (g'aznachilik) organlari – kassa usulida

Budget tashkilotlari – hisoblash usulida

Bunda:

1. Amaldagi budget hisobini kassa usulida yuritish usulini saqlagan xolda bosqichma bosqich davlat sektori buxgalteriya hisobida islohatlarni amalga oshirish;

2. Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlaridagi hisoblash usuliga asosan budget hisobi standartlarini qabul qilish asosida budget tashkilotlarida moliyaviy hisob va hisobotni, shuningdek davlat aktivlari va majburiyatlari hisobi, davlat maqsadli jamg'armalari hisobini takomillashtirish nazarda tutiladi.

Budget hisobini isloh etishning keyingi bosqichlarida Davlat budjeti daromadlari va xarajatlari hisobi, shuningdek Davlat maqsadli jamg'armalari hisobini kassa usulidagi Davlat sektori moliyaviy hisobot xalqaro standartlariga va shu asosda davlat sektori hisobi va hisoboti tizimini hisoblash usulidagi Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlariga moslash amalga oshiriladi.

Yuqorida keltirib o'tilgan islohatlar budget hisobi standartlarini qabul qilish asosida amalga oshirilishi belgilandi. Shuni qayd etish kerakki 2014 yil 1 yanvardan amalga kiritilgan "Budget kodeksi"da budget hisobi va hisobotini yuritish uslubiyoti budget hisobining standartlariga muvofiq belgilanishi alohida ko'rsatib o'tilgan.

Bugungi kunda Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari asosida buxgalteriya hisobi va hisoboti tizimini takomillashtirish kontseptsiyasiga muvofiq budget hisobining standartlari loyihalari ishlab chiqilmoqda hamda tegishli soha mutaxassislari ishtirokida muxokamalardan o'tkazilmoqda.

Xozirgi kunda Budget hisobi standartlarini qabul qilinishi:

- Buxgalteriya hisobini yuritish bo'yicha milliy qonunchilik talablarini e'tiborga olish;

- Ortiqcha xarajatlarsiz buxgalteriya va moliya xodimlarini tayyorlash, o'qitishni tashkil etish;

- Amaldagi avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturini (UzASBO) ba'zi kichik o'zgartish va qo'shimchalar bilan foydalanish;
- Yangi o'zgarishlar jarayonini tashkil etishni osonlashtirish imkonini beradi.

XULOSA

Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarini mamlakatlarda qo'llash yanada yuqori sifatli moliyaviy hisobotlarni tuzishga shuningdek davlat sektori faoliyati natijalarini baholashga katta imkoniyat yaratadi, axborotlarni shaffofligini oshiradi, budjetga moliyaviy hisob va statistik hisobotlarni yuqori darajada integratsiyalashuvini ta'minlaydi, axborotlarni ishonchliligi va to'liqligini oshishi hisobiga davlat aktivlarini samarali boshqarish imkonini beradi, moliyaviy hisobotlarni boshqa mamlakatlar moliyaviy hisobotlari bilan solishtirish imkoniyati yaratiladi, xalqaro munosabatlarni globallasuvi sharoitida mamlakat majburiyatlari qandayligi va uni o'z resurslari bilan qanday boshqarayotganligi shuningdek moliyaviy xolatni tushinish asosida chet el investitsiyalarini xajmini oshishi va donorlik mablag'larini ko'payishi imkonini beradi hamda davlat sektorida moliyaviy intizom darajasini oshiradi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. O'zbekiston Respublikasi qonuni. O'RQ-360-son. 26.12.2013. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013 y. №52-I-son.//www.lex.uz
2. "Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari". Tarjima. A. Rizaqulov, B.Xasanov, A.Usanov, Z.Mamatov. T.: - 2004.
3. Karimova Z.X., Djamalov X.N., Islamkulov A.X. "Byudjet tizimi". O'quv qo'llanma. T.: "VORIS NASHRIYOT", 2012 y.
4. Mehmonov S. "Byudjet hisobi". O'quv qo'llanma. –T.: "Fan va texnologiya". 2012. 352 b.

TIJORAT BANKLARIDA KREDIT OPERATSIYALARI HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Yangiboyev Fayziddin Bozarovich

Termiz Davlat Universiteti Iqtisodiyot va turizm fakulteti

Magistratura bo'limi "Buxgalteriya hisobi" yo'nalishi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Tijorat banklar tomonidan kredit berish yanada kengiyib bormoqda. Ular davr taraqqiyoti bilan shahdam qadam tashlash maqsadida hamda raqobat kurashiga bardosh bera olishda o'z hizmat turlarini ko'paytirishlari va rivojlantirishlari shart. Bu o'z navbatida tijorat banklari xususiy kapitalining milliy va xalqaro standartlar darajasiga yaqinlashtirish bo'yicha ilmiy hamda amaliy ahamiyatga ega bo'lgan tadqiqotlar olib borilishini taqazo etmoqda. Kredit operatsiyalarini amalga oshirishda muammoli kreditlarning yuzaga kelishi, ularning buxgalteriya hisobini xalqaro standartlari talablari asosida tartibga solishni zaruriyat qilib qo'yimoqda. Ushbu zaruriyatdan kelib chiqib, tijorat banklarida kreditlar bo'yicha to'lash va ehtimoliy yo'qotishlar zahiralarini jarayolari hisobini takomillashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Kalit sozlar: Tijorat bank,debit,kredit, kredit hisobvarag'i,Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari(BHXS), kapital,zaxira fondi,hisob varaq, Kredit operatsiyalari, shartnoma, balans.

ABSTRACT

Lending by commercial banks is expanding. They need to increase and develop their services in order to keep pace with the times and to withstand competition. This, in turn, requires scientific and practical research to bring private capital of commercial banks closer to national and international standards. The emergence of problem loans in the conduct of credit operations makes it necessary to regulate their accounting in accordance with the requirements of international standards. Given this need, one of the most pressing issues is to improve the accounting of loan repayment and potential loss reserves in commercial banks.

Keywords: Commercial bank, debit, credit, credit account, International Accounting Standards (IAS), capital, reserve fund, account, Credit operations, contract, balance sheet.

АННОТАЦИЯ

Расширяется кредитование коммерческих банков. Им необходимо увеличивать и развивать свои услуги, чтобы идти в ногу со временем и

выдерживать конкуренцию. Это, в свою очередь, требует научно-практических исследований по приближению частного капитала коммерческих банков к национальным и международным стандартам. Возникновение проблемных кредитов при проведении кредитных операций вызывает необходимость регулирования их учета в соответствии с требованиями международных стандартов. Учитывая эту потребность, одним из наиболее актуальных вопросов является совершенствование учета погашения кредитов и резервов на возможные потери в коммерческих банках.

Ключевые слова: Коммерческий банк, дебет, кредит, кредит, счет, Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), капитал, резервный фонд, счет, Кредитные операции, договор, баланс.

KIRISH

Bugungi kunda Respublikamizda iqtisodiyotni rivojlantirishga yo'naltirilgan bank kreditlari hajmining oshishi, bank kreditlaridan foydalanayotgan turli mulkchilik va xo'jalik yuritish shaklidagi mijozlar miqdori ko'payishi va banklar tomonidan berilayotgan kreditlarni oqilona joylashtirish va ular samaradorligini oshirish, berilgan kreditlar hamda ular bo'yicha hisoblangan foizlarni undirib olishni ta'minlash banklar kredit portfeli ustidan doimiy nazorat qilib borish asosiy ishi deb talab qilinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi, farmoni bank tizimining boshqarish mexanizmlarining xar bir elementini o'zaro bog'liq xolda o'rganish va tahlil etish orqali mavjud muammolarni echimini topish va ularni o'z vaqtida bartaraf etishni taqozo etadi.

Hozirgi kunda bank aktivlari tarkibida kreditlarning ulushi 80 foizga, kredit portfeli tarkibida uzoq muddatli kreditlarning ulushi 95 foizga, xorijiy valyutadagi kreditlarning ulushi 55 foizga yaqin bo'lishi kredit riskining darajasi yuqoriligidan hamda u to'g'risida ma'lumotlar tez va sifatli shakllanish zarurligidan dalolat beradi.

Tijorat banklar tomonidan kredit berish yanada kengiyib bormoqda. Ular davr taraqqiyoti bilan shahdam qadam tashlash maqsadida hamda raqobat kurashiga bardosh bera olishda o'z hizmat turlarini ko'paytirishlari va rivojlantirishlari shart. Bu o'z navbatida tijorat banklari xususiy kapitalining milliy va halqaro standartlar darajasiga yaqinlashtirish bo'yicha ilmiy hamda amaliy ahamiyatga ega bo'lgan tadqiqotlar olib borilishini taqazo etmoqda.

Shuningdek, tijorat banklari nafaqat sub'ektlarni kreditlash balki, ushbu resurslardan kutiladigan natijani buxgalteriya hisobi orqali nazorat qilishni taqozo etadi. Shuningdek, kredit operatsiyalarini amalga oshirishda muammoli kreditlarning yuzaga kelishi, ularning buxgalteriya hisobini xalqaro standartlari talablari asosida tartibga solishni zaruriyat qilib qo'yimoqda. Ushbu zaruriyatdan kelib chiqib, tijorat banklarida kreditlar bo'yicha to'lash va ehtimoliy yo'qotishlar zahiralarini jarayolari hisobini takomillashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi kunda xar bir tijorat banki o'zining kredit siyosatini ishlab chiqib, kredit munosabatlarini ushbu siyosat orqali yuritadilar Markaziy bank esa kreditlash bo'yicha umumiy ko'rsatmalar beradi. Shu o'rinda kredit liniyalari haqida to'xtalib o'tsak. Xorijiy bank amaliyotida kreditlashning ikki usuli ma'lum. Birinchi usulning ahamiyati har bir ssuda induvidual tartibda ko'rib chiqilishidadir. Kredit ma'lum maqsaddagi mablag' ehtiyojini qondirishga beriladi. Ushbu usul aniq muddatga kredit ajratishda qo'llaniladi.

Ikkinchi usulda kredit bank tomonidan qarz oluvchiga oldindan belgilab qo'yilgan kredit limiti bo'yicha beriladi, bunda qarz oluvchi unga qo'yilgan to'lov hujjatini o'z vaqtida to'lash majburiyatini oladi.

Kreditlashning ushbu shakli kredit liniyasi deb ataladi. Ochilgan kredit liniyasi kredit hisobiga barcha hisob-kitob pul hujjatlarini bank va mijoz o'ptasidagi shartnomaga asosan to'lash 1 yilga ochiladi, ammo kredit liniyasi undan qisqa muddatga ham ochilishi mumkin. Kredit liniyasi muddati davomida mijoz bank bilan qo'shimcha kelishuvni istagan vaqtida kredit olishi mumkin. Ammo bank qarz oluvchining moliyaviy holatini zaiflashganini aniqlasa, mijozga belgilangan limit chegarasida kredit berishdan bosh tortishi mumkin. Kredit liniyasi, odatda, moliyaviy barqaror va e'tiborli mijozlarga ochiladi. Mijoz iltimosiga binoan kreditlash limiti qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Kredit liniyasi – bank yoki boshqa kredit tashkilotining qarz oluvchiga ma'lum davr mobaynida kelishilgan limit doirasida huquqiy jihatdan rasmiylashtirilgan kredit berish majburiyatidir. Kredit liniyasining ochilishi kreditor va qarzdorning uzoq muddat davomidagi xamkorligini anglatadi.

Shu o'rinda xalqaro kredit liniyasiga ta'rif berib o'tsak: xalqaro kredit liniyasi bu xalqaro miqiyosda qarz oluvchiga ma'lum davr mobaynida kelishilgan limit doirasida huquqiy jihatdan rasmiylashtirilgan kredit berish majburiyatidir.

Kredit liniyasi bir yildan oshmagan xar qanday muddatga to'lov hujjatlarini to'lash uchun beriladi, u qayta tiklanadigan va tiklanmaydigan bo'lishi mumkin. Bunda limit tugagandan so'ng bank va qarzdor o'rtasidagi munosabat o'z payoniga etadi. Ushbu berilgan ta'riflardan ko'rinib turibdiki kredit liniyasida qarz berish muddatlari turlicha T.Kosterinaning fikricha kredit liniyasi qisqa muddatga ochiladi, O.Lavrushinning fikricha muddat ahamiyatga ega emas bo'lib, asosiy e'tibor kreditning maqsimal miqdoriga karatiladi.

Bulardan xulosa qilgan holda xalqaro kredit liniyasiga quyidagicha ta'rif bersak maqsadga muvofiq bo'ladi: xalqaro kredit liniyasi xalqaro moliya institutlari tomonidan qarz oluvchilarga ma'lum bir muddatga kredit limiti doirasida kredit berish majburiyatini anglatadi.

Davom ettiriladigan va ettirilmaydigan kredit liniyalari o'zaro farqlanadi. Davom ettirilmaydigan kredit liniyasi ochilib ssuda berilgan va qaytarilgandan keyin mijoz va bank o'rtasidagi aloqalar tugatiladi. Davomlashtiriladigan kredit liniyasida kredit belgilangan limit asosida avtomatik ravishda beriladi va qaytariladi. Agar, bank tomonidan mijozga kredit liniyasi ma'lum tovarlarga bir shartnoma bo'yicha bir yil ichida pul to'lash uchun ochilgan bo'lsa, kredit liniyasi maqsadli bo'ladi.

Kreditlash usuli kredit berishda va qaytarishda ishlatiladigan kredit hisobvarag'ini shaklini tanlab beradi. Banklar kreditlash operatsiyalarini amalga oshirish uchun ssuda schyotlarini ochadilar. Bank tomonidan beriladigan kreditlar muddatiga ko'ra qisqa va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Qisqa muddatli kreditlar 1 yil muddatga, uzoq muddatli kreditlar 1 yildan ortiq muddatga beriladi.

Qisqa muddatli kreditlarning ham xar xil turlari mavjud, ular bir biridan kredit berish shartlari, ta'minlash tarzi, qoplash muddatlari bilan farq qiladi.

Hozirgi kunda qisqa muddatli kreditlar hisobi Adliya vazirligi tomonidan 2004 yil 17 dekabrda № 1435 son bilan ro'yxatga olingan, Markaziy banki Boshqaruvining 2004 yil 27 noyabrdagi 25/9-sonli Qarori bilan tasdiqlangan № 594 sonli "Tijorat banklarida kreditlarning buxgalteriya hisobini yuritish tartibi to'g'risida"gi Nizom va boshqa Markaziy bankning me'yoriy hujjatlariga asosan tashkil etilgan.

	Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2004 йил 17 декабрда № 1435-сон билан рўйхатга олинган “Тижорат банкларида кредитларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш тартиби тўғрисида”ги Низом.
Тижорат банкларида кредит операциялар ҳисобини юритиш учун асос бўлган меъёрий ҳужжатлар	Банкларнинг активлари бўлган кредитлар Тижорат банклари томонидан активлар сифатини таснифлаш, улар бўйича эҳтимолий йўқотишларга қарши захиралар ташкил қилиш ва уларни ишлатиш тартиби тўғрисида Низом (рўйхат рақами 2696, 2015 йил 14 июль) талабларига мувофиқ таснифланади.
	Фоизларни ўстирмаслик мақоми берилган кредитларнинг бухгалтерия ҳисоби Фоизларни ўстирмаслик тўғрисида Низом (рўйхат рақами 1304, 2004 йил 24 январь)га мувофиқ амалга оширилади.
	Фоизларни ҳисоблаш, кредитлар бўйича ундирилмаган фоизларни бекор қилиш ҳам инobatга олинган ҳолда “Тижорат банкларида фоизларни ҳисоблаш тўғрисида”ги Низом (рўйхат рақами 1306, 2004 йил 30 январь)га мувофиқ амалга оширилади.
	Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақлари режаси 773-17
	Ва бошқа меъёрий ҳужжатлар

1.1-rasm. Tijorat banklarida kredit operatsiyalar hisobini yuritish uchun asos bo'lgan me'yoriy hujjatlar.

Banklarda kreditlar hisobini tashkil qilishda buxgalteriya hisobida umumqabul qilingan tamoyillardan foydalaniladi: buxgalteriya hisobini ikki yoqlama yozuv usuli yuritish; uzluksizlik; xo'jalik operatsiyalari, aktivlar va passivlarni pulda baholanishi; aniqlik; hisoblash; oldindan ko'ra bilish (ehtiyotkorlik); mazmunning shakldan ustunligi; ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi; moliyaviy hisobotning betarafligi; hisobot davri daromadlari va xarajatlarining muvofiqligi; aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy baholanishi.

Kredit operatsiyalarni hisobga olish uchun kredit hisobvaraqlaridan va balansdan tashqari hisobvaraqlaridan foydalaniladi.

Bunda bir martalik va kredit liniyasidan foydalanilgan holda kredit operatsiyalari hisobga olinadi.

Kredit olish uchun bankda xar bir kredit bo'yicha alohida kredit hisobvarag'i ochiladi. Mijoz kredit olish uchun bankga belgilangan tartibda hujjatlar paketini rasmiylashtirilib topshiradi. Kredit komissiyasining qaroriga ko'ra kredit berish lozim deb topilsa bank va kredit oluvchi o'rtasida kredit shartnomasi tuziladi. Kredit shartnomasida kreditning nima maqsadda olinishi, muddati, summasi, qaytarilish

tartibi, kredit uchun to'lovlar, tomonlarning majburiyatlari, javobgarligi, boshqa shartlar ko'rsatiladi.

Kredit bo'limining farmoyishiga ko'ra, hisob operatsion bo'limida kredit oluvchi korxonaga kredit hisob varag'i ochiladi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mulkchilik shakliga qarab, tegishli balans hisobvarag'i bo'yicha kredit hisobvarag'i ochiladi. Masalan: fermer xo'jaliklariga kredit berish uchun 13101 balans hisobvarag'i bo'yicha kredit hisobvarag'i ochiladi. Kredit hisobvarag'i ham 20 ta razryaddan iborat bo'lib, uning ichida kredit olmokchi bo'lgan fermer xo'jaligining xos raqami (unikal kodi) bo'lishi lozim. Masalan, mijozga berilgan unikal kod 04952452 bo'lsa AQSH dollarida berilgan kreditni hisobga olish uchun qarz oluvchi fermer xo'jaligi ekanligini hisobga olgan holda quyidagi hisobvaraqa ochiladi.

13101840K04952452001

Bu hisobvaraqa bank tomonidan fermer xo'jaliklariga berilgan qisqa muddatli kreditlarning hisobi yuritiladi. Hisobraqamning debetida xususiy korxonalarga berilgan kreditlarning summasi aks ettiriladi. Hisobraqamning kreditida esa qarzdorlar tomonidan qaytarilgan kreditlarning summasi aks ettiriladi. Bu hisobvaraqa bo'yicha analitik hisob xar bir qarzdor va kreditlarning turlari bo'yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlarda olib boriladi.

Tijorat banklarida kreditlarni hisobga olish uchun O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004 yil 13 avgust 773–17–son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2004 yil 17 iyuldagi № 578 qarori bilan tasdiqlangan va 17–30–son o'zgartirish va qo'shimchalar bilan birga «O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlari rejasi»da keltirilgan hisobvaraqlardan foydalaniladi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan bank operatsiyalarini hisobga olish bo'yicha chiqarilgan me'yoriy hujjatlar asosida olib boriladi.

Xorijiy valyutada berilgan kreditlarni hisobga olish uchun quyidagi balans hisobvaraqlaridan foydalaniladi:

1) qisqa muddatli kreditlar uchun:

11900 - Markaziy bankka berilgan qisqa muddatli kreditlar

12100 - Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli kreditlar

12300 - Hukumatga berilgan qisqa muddatli kreditlar

12400 - Byudjet tashkilotlariga berilgan qisqa muddatli kreditlar

12500 - Jismoniy shaxslarga berilgan qisqa muddatli kreditlar

12600 - Yakka tartibdagi tadbirkorlarga berilgan qisqa muddatli kreditlar

12700 - Davlat korxona, tashkilot va muassasalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar

12900 - Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalarga berilgan qisqa muddatli kreditlar

13000 - Nodavlat notijorat tashkilotlariga berilgan qisqa muddatli kreditlar

13100 - Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan qisqa muddatli kreditlar

13200 - Bank bo'lmagan moliyaviy muassasalarga berilgan qisqa muddatli kreditlar

2) uzoq muddatli kreditlar uchun:

14500 - Boshqa banklarga berilgan uzoq muddatli kreditlar

14700 - Hukumatga berilgan uzoq muddatli kreditlar

14800 - Byudjet tashkilotlariga berilgan uzoq muddatli kreditlar

14900 - Jismoniy shaxslarga berilgan uzoq muddatli kreditlar

15000 - Yakka tartibdagi tadbirkorlarga berilgan uzoq muddatli kreditlar

15100 - Davlat korxona, tashkilot va muassasalariga berilgan uzoq muddatli kreditlar

15200 - Nodavlat notijorat tashkilotlariga berilgan uzoq muddatli kreditlar

15300 - CHet el kapitali ishtirokidagi korxonalarga berilgan uzoq muddatli kreditlar

15400 - Bank bo'lmagan moliyaviy muassasalarga berilgan uzoq muddatli kreditlar

15500 - Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan uzoq muddatli kreditlar Ushbu hisobvaraqlarning debet tomonida qoldiq va ko'payish, kredit tomonida esa kamayish aks ettiradi.

Qisqa muddatli kreditlarni hisobga oluvchi hisobvaraqlar 01, 05, 09 va 99 raqami bilan tugagan ikkinchi tartibli hisobvaraqlarni o'z ichiga oladi. Masalan:

13101 - Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan qisqa muddatli kreditlar

13105 - Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan muddati o'tgan kreditlar

13109 - Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan shartlari qayta ko'rib chiqilgan qisqa muddatli kreditlar

13199 - Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga uchun berilgan qisqa muddatli kreditlarbo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zahirasi (kontr-aktiv)

Xuddi shunday tartibda uzoq muddtli kreditlar xam 01, 05 va 99 raqami bilan tugagan ikkinchi tartibli hisobvaraqlarni o'z ichiga oladi. Masalan:

15501 - Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan uzoq muddatli kreditlar

15505 - Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan shartlari qayta ko'rib chiqilgan uzoq muddatli kreditlar

15599 - Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan uzoq muddatli kreditlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zahirasi (kontr-aktiv)

Ushbu hisobvaraqlarda bank tomonidan berilgan kredit amaldagi qiymatida aks ettiriladi va u qarzdorga berilgan pul mablag'lari summasini ifodalaydi.

Kredit operatsiyalarini hisobga olishda balansdan tashqari hisobvaraqlardan xam foydalaniladi.

Tijorat banklari tomonidan berilayotgan va olinayotgan kreditlar bo'yicha majburiyatlar balansdan tashqari hisobvaraqlarda hisobga olinadi

91800 - Bankning kredit va lizing majburiyatlari

91809 - Bankning kredit va lizing berish majburiyati

91816 - Bankning kredit va lizing olish majburiyati

96351 - Bankning kredit berish majburiyati bo'yicha kontr-hisobvaraqlar

Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar bo'yicha garov sifatida olingan qimmatli qog'ozlar, mulklar va mulkiy huquq(talab)lar balansdan tashqari hisobvaraqlarda hisobga olinadi

94500 - Garov sifatidagi qimmatli qog'ozlar, mulklar va mulkiy huquq(talab)lar

94501 - Garov sifatida olingan qimmatli qog'ozlar

94502 - Garov sifatida olingan mulklar va mulkiy huquq(talab)lar

94503 - Garov sifatida olingan kafolat va kafilliklar

94504 - Olingan kreditlar va lizinglar bo'yicha garov sifatida berilgan qimmatli qog'ozlar

96381 - Garov sifatida olingan qimmatli qog'ozlar, mulklar va mulkiy huquq(talab)lar bo'yicha kontr-hisobvaraqlar

Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar bo'yicha garov sifatida olingan qimmatli qog'ozlar, mulklar va mulkiy huquq(talab)lar bo'yicha hujjatlar balansdan tashqari hisobvaraqlarda hisobga olinadi

93600 - Saqlanayotgan qimmatli qog'ozlar va boshqa qimmatbaho buyumlar

93609 - Saqlanayotgan qimmatbaho buyumlar

96379 - Saqlanayotgan qimmatli qog'ozlar va boshqa qimmatbaho buyumlar bo'yicha kontr-hisobvaraq

Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar bo'yicha qarzdorlarning kredit va lizing majburiyatlari balansdan tashqari hisobvaraqlarda hisobga olinadi

91900 - Qarzdorlarning kredit va lizing majburiyatlari

91901 - Qarzdorlarning qisqa muddatli kreditlar bo'yicha majburiyatlari

91905 - Qarzdorlarning uzoq muddatli kreditlar va lizinglar bo'yicha majburiyatlari

91907 - Qarzdorlarning Hukumatdan olingan uzoq muddatli kreditlari va lizinglar bo'yicha majburiyatlari

96345 - Qarzdorlarning qisqa muddatli kreditlar bo'yicha majburiyatlari kontr-hisobvarag'i

96349 - Qarzdorlarning uzoq muddatli kreditlar va lizinglar bo'yicha majburiyatlari kontr-hisobvarag'i

Tijorat banklarida berilgan kreditlar buxgalteriya hisobining maqsadi hisob tizimi va foydalanuvchilar uchun bankning kredit faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni tan olish, o'lchash, ularni jamlash va ularni aniq etkazib berishdir.

Xalqaro kredit liniyalar bo'yicha mijozlarni kreditlash uchun jalb qilingan kreditlarni hisobga olish uchun quyidagi hisobvaraqlardan foydalaniladi:

10501 Boshqa banklardagi vakillik hisobvaraqlari - Nostro;

17101 - Valyuta pozitsiyasi hisobvaraqlari;

21600 - Olingan qisqa muddatli kreditlar

22000 - Olingan uzoq muddatli kreditlar

22410- Olingan kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar;

22476 - SHartnomaga ko'ra to'lash uchun hisoblab yozilgan, biroq muddatida to'lanmagan foizlar;

29801- Mijozlar bilan hisob-kitoblar;

29806- To'lash uchun hisoblangan boshqa foizsiz xarajatlar;

53100 - Qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foizli xarajatlar

54100 - Uzoq muddatli kreditlar bo'yicha foizli xarajatlar

55134 - Kreditlar bo'yicha vositachilik xarajatlari

55138 - Kredit majburiyatlari bo'yicha xarajatlari

91816 - Bankning kredit va lizing olish majburiyati;

96358 - Bankning kredit va lizing olish majburiyati bo'yicha kontr-hisobvaraq;

19925- Oldindan to'langan xarajatlar;

19929 - Boshqa muddati uzaytirilgan xarajatlar

Buxgalteriya hisobi vazifalarini tizimlashgan holda banklarda kreditlar hisobi vazifalari ham alohida guruhlandi:

- bankning kredit faoliyati asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha rejaning bajarilishini nazorat qilish;
- bankning kredit operatsiyalarini amalga oshirishni o'z vaqtida va to'g'ri belgilash;
- bank kreditlarini tan olish va ularni hisobda aks ettirish to'g'riligini ta'minlash;
- bank kreditlari hisobini to'g'ri yuritish va moliyaviy hisobotlar tayyorlash uchun ma'lumot bilan ta'minlash;
- zamonaviy takomillashgan hisob tizimini tadbiq qilish, bank kreditlari ko'rsatkichlari uslubiyoti va moliyaviy hisobot shakllarini takomillashtirish;
- bank faoliyati samaradorligini oshirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun o'tkazilgan tahlil va tezkor nazoratga zarur ishonchli va aniq ma'lumotlarni shakllantirish.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bank kreditlari buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotda aniq hamda to'g'ri aks ettirish davrida aks ettiriladi. Kredit ajratilgandan so'ng kredit monitoringi o'tkazilishi ustidan nazoratni kuchaytirish. Berilgan kreditlarni monitoring qilish orqali kreditdan qanday maqsadda foydalanilayotganligi va qay darajada samaradorlikka erishilayotganligini aniqlash mumkin. Banklarda kreditni berish va undirish jarayoni yuzasidan amalga oshiriladigan ishlarni ommaga yetkazish. Yana shu yo'l bilan shubhali va umidsiz ssudalarning tasniflangan kredit hajmidagi salmog'ini qisqartirish. Banklarda yuqori likvidlikka ega bo'lgan garov obyektlaridan foydalanishni kuchaytirish. Kreditlarni undirishni kuchaytirish maqsadida bank xodimlari va mijoz o'rtasidagi aloqadorlikni kuchaytirish va mijoz o'rtasida doimiy ravishda ma'lumot olib turishni tashkil etish. Muxtasar qilib aytadigan bo'lsak, tijorat banklari tomonidan ajratilayotgan kreditlar hajmi yil o'sib bormoqda va bu mamlakatimiz iqtisodiyotini o'sishiga juda katta ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan bir qatorda banklar o'zlariga katta xatarni ham olishmoqda. O'ylaymizki, bildirilgan takliflarimizni amaliyotga tadbiq etilishi, tom ma'noda tijorat banklarining kredit riski va bu orqali bankning moliyaviy ahvoliga salbiy ta'sirini kamaytiradi.

REFERENCES

1. Абдикаримова Д.Р. Банк кредитлари гаров таъминотини баҳолаш. Монография. – Т.: «Иқтисод-Молия», 2016. – 168 б.

-
2. Абдикаримова Д.Р. Банклар гаров таъминотини баҳолаш зарурлиги ва асосий тамойиллари.// «Молия» журнали. – Тошкент, 2015. - №4. – Б. 58-63. (08.00.00; №12)
 3. Абдикаримова Д.Р. Ўзбекистонда баҳолаш институтининг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари.// «Молия» журнали. – Тошкент, 2016. - №1. – Б. 93-98. (08.00.00; №12).
 4. Абдикаримова Д.Р. Хориж амалиётида банк кредитлари бўйича гаровни баҳолашнинг асосий тамойиллари ва таъминот турлари.//«Biznes- эксперт» журнали. – Тошкент, 2016. - №3. – Б. 29-33. (08.00.00; №3)

TALABALAR KASBIY NUTQ KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK ASPEKTLARI

Irgasheva Umida Raimjanovna

Toshkent davlat texnika universiteti Olmaliq filiali
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi
umidaairgasheva1978@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada talabalar kasbiy nutq kompetensiyasini takomillashtirishning pedagogik aspektlari, kompetensiya turlari yoritilgan bo'lib, ingliz tili darslarida kasbiy nutq kompetensiyasini takomillashtirish ahamiyati tushuntirilgan. Maqolada talabalar kasbiy nutq kompetensiyasini takomillashtirishning samarali usullari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, nutq, kasbiy, rivojlantirish, standart, ta'lim, yondashuv, kommunikativ, intellektual, lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik, moslashtirish.

АННОТАЦИЯ

В данной статье описываются педагогические аспекты совершенствования профессиональной речевой компетенции студентов, виды компетенций, а также объясняется важность совершенствования профессиональной речевой компетенции на уроках английского языка. В статье показаны эффективные способы совершенствования профессиональной речевой компетенции студентов.

Ключевые слова: компетентность, речь, профессионал, развитие, стандарт, образование, подход, коммуникативный, интеллектуальный, лингвистический, социолингвистический, прагматический, адаптировать.

ABSTRACT

This article describes the pedagogical aspects of improving students' professional speech competence, types of competencies, and explains the importance of improving professional speech competence in English lessons. The effective ways of improving students' professional speech competence are shown in the article.

Keywords: competence, speech, professional, development, standard, education, approach, communicative, intellectual, linguistic, sociolinguistic, pragmatic, adapt.

KIRISH

Respublikamizda ta'lim sohasini zamonaviy rivojlanish tendensiyalariga moslashtirish, innovasion o'qitish texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha katta

tajriba to'plandi. Ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikaniya texnologiyalari, xorijiy tajribalar tatbiq qilinmokda. Gumanitar fanlarni o'qitishning uzluksizligi va izchilligini ta'minlash, zamonaviy metodologiyasini yaratish, gumanitar fanlar bo'yicha davlat ta'lim standartlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, o'quv-metodik majmualarning yangi avlodini ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish maqsadida 2020 yil 19 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining "Oliy ta'limning davlat ta'lim standarti. Oliy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari klassifikatori" O'zbekiston Respublikasining davlat standartini tasdiqlash to'g'risidagi 11-sonli buyrug'i qabul qilindi. Bu buyruq ta'lim-tarbiya jarayonini yanada rivojlantirishda muhim omil bo'ldi. Oliy ta'limda ingliz tili darslarida talabalar kasbiy nutq kompetensiyasini takomillashtirish maqsadida tashkil qilish va talabalarning egallagan bilimlarini amaliyotda foydalana olish malakalari takomillashtirishga olib keladi. Ta'lim jarayonini samarali tashkil qilish uchun innovasion texnologiyalardan uzviy, integrativ asosda foydalanish bugungi kun talabidir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Zamonaviy rivojlangan jamiyatga ilmiy, ma'naviyatli, barqaror rivojlanish talablariga javob beradigan, respublikamiz kelajagi uchun qayg'uradigan intellektual yetuk avlodni tarbiyalash zarur.

O'zbekiston Respublikasida ta'limning barcha bosqichlarida chet tilini o'qitishning asosiy maqsadi o'rganuvchilarning ko'p madaniyatli dunyoda kundalik, ilmiy va kasbga oid sohalarda faoliyat olib borishi uchun chet tilida kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishdan iborat.

Chet tili kommunikativ kompetensiyasi – o'rganilayotgan chet tili bo'yicha egallagan bilim, ko'nikma va malakalarni muloqot jarayonida qo'llash qobiliyatidir.

Lingvistik kompetensiya til material (fonetika, leksika, grammatika) haqida bilimlar va nutq faoliyati turlari (tinglash, gapirish, o'qish va yozish) bo'yicha ko'nikmalarni egallashni nazarda tutadi.

Sotsiolingvistik kompetensiya so'zlovchining biror bir nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va xohish-istagidan kelib chiqqan holda kerakli lingvistik shakl, ifoda usulini tanlash imkonini yaratadi. Sotsiolingvistik kompetensiya ijtimoiy-madaniy kompetensiyani o'z ichiga olib, autentik nutqning milliy xususiyatlarini: o'zi yashayotgan mamlakatning urf-odatlar, qadriyatlari, marosimlari va boshqa milliy-madaniy xususiyatlarni bilish hamda tili o'rganilayotgan mamlakat bilan taqqoslagan holda taqdim eta olish qobiliyatini ko'zda tutadi.

Pragmatik kompetensiya o'rganilayotgan chet tilida kommunikativ vaziyatda tushunmovchiliklar paydo bo'lganda takroran so'rash, uzr so'rash va hokazolar orqali murakkab vaziyatlardan chiqib keta olish qobiliyatini nazarda tutadi. Mazkur standartda diskurs kompetensiyasi pragmatik kompetensiya tarkibiga kiritildi. Mazkur kompetensiya og'zaki yoki yozma nutqda fikrlarni tegishli til vositalari orqali ifodalashni nazarda tutadi. Diskurs kompetensiyasi og'zaki yoki yozma nutqdagi izchillikni ta'minlashda lingvistik signallarni tushunish va interpretatsiya qilish ko'nikmalarini nazarda tutadi.

Ta'lim tizimidagi bugungi ijtimoiy talablar axborotlashtirish jarayonlarini rivojlantirishni taqozo qilmokda. Oliy ta'limni zamonaviy rivojlanish talablariga moslashtirish, fanlardan zlektron ta'lim resurslarini takomillashtirish, talabalarning elektron manbalar bilan faol muloqotni ta'minlash, mustaqil ta'limni amalga oshirish na uz-uzini baholash, zaruriy ma'lumotni tezkor izlab topish va yuzaga kelayotgan muammolarni xal qilish da undan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Shu nuqtai nazardan, ta'lim sifati ko'rsatkichlaridan biri kompetentlik hisoblanadi. Inglizcha "competence" tushunchasi lug'aviy jihatdan bevosita "qobiliyat" ma'nosini ifodalaydi. Mohiyatan esa faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon qila olishni anglatadi.

Kompetentlik - ma'lum fan sohasida samarali faoliyat olib borish uchun bilim va tajribalarni egallash.

Kompetentlik (lotincha *competens*- mos keladigan, muvofiq keladigan, qobiliyatli, bilimli) qaysidir sohada har tomonlama mukammal bilim egallagan shaxsga xos sifat va qarashlar bo'lib, shuning uchun salmoqli, nufuzli hisoblanadi.

Kompetentlik tarkibiga sof kasbiy bilim, ko'nikma va malakalardan tashqari tashabbuskorlik, hamkorlik, guruhda ishlash layoqati, kommunikativ qobiliyat, real baholay olish, mantiqiy fikrlash, axborotni saralash va foydalana olish kabi sifatlar ham kiradi.

"Competence" so'zi "to compete" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "musobaqalashmok", "raqobatlashmoq", "bellashmoq" degan ma'noni bildiradi. So'zma-so'z tarjima qilinsa, "musobaqalashishga layoqatlilik" degan ma'noni ifodalaydi. Ilmiy pedagogik, psixologik manbalarda keltirilishicha, kompetensiya, kompetentlik o'ta murakkab, ko'p qismli, ko'pgina fanlar uchun mushtarak bo'lgan tushunchalardir. Shu boisdan uning talqinlari ham hajmi ham tarkibiga ko'ra, ham ma'nosi, ham mantikiy mazmuni jihatidan turli-tumandir. Atamaning mohiyati,

shuningdek, “samaradorlik”, “moslashuvchanlik”, “yutuqlilik”, “muvaffaqiyatlilik”, “tushunuvchanlik”. “natijalilik”, “o‘quvlilik”, “xususiyat”, “sifat”, “miqdor” kabi tushunchalar asosida ham tavsiflanmoqda. “Kompetentlik”, “kompetensiya” tushunchalarining tavsiflarida quyidagi holatlarga alohida e’tibor qaratiladi: bilimlar majmuining amalda qo‘llanishi; shaxsning o‘quvi, xislatlari, fazilatlari; amaliy faoliyatga tayyorlik darajasi; muammolarni hal qilish, amalda zarur natijalarni qo‘lga kiritish layoqati; shaxsning kasbiy faoliyatini ta’minlovchi bilim, ko‘nikma, malakalar yaxlitligi: faollashgan (amaliyotga tatbiq qilingan) o‘quv, bilim, tajribalar majmui; shaxsning maksadga yo‘naltirilgan emotsional iroda kuchi.

Bizningcha, kompetentlilik faqatgina bilim va ko‘nikmalar yig‘indisi bo‘libgina qolmay, balki talabalarning egallagan bilimlarini mobillashtirish va amaliyotda muayyan vaziyatlarda qo‘llay olishi bilan ham tavsiflanadi. O‘z egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarini hayotda qo‘llay olish tajribasi deb qarash kerak. Bunday ta’limning asosiy vazifasi talabalarni topshiriqlarni yechish faoliyatiga va hayotiy faoliyati doirasida turli muammolarni xal qilishga o‘rgatish kelib chikadi.

Jahon ta’lim amaliyotida “kompetentlik” tushunchasi uzida ta’limning intellektual va malakaviy tarkibini birlashtirish, ta’lim mazmunini interpretatsiyalash g‘oyasini qamrab olish bilan birga madaniyat va faoliyat sohalaridagi keng qamrovli (axborot, hukukiy va x.k.) qator ko‘nikma va malakalarni integratsiyalash tabiatiga ega.

XXI asr boshlarida tadqiqotchilar tomonidan “kasbiy kompetentlik” tushunchasi asosida: predmetli-faoliyatli. ya’ni faoliyat sohasiga doir kasbiy (maxsus) kompetentlik ajratildi; o‘quv fani sohasida maxsus kompetentlik tayanch kompetentlikni amalga oshirishga xizmat kiladi; predmetli- metodologik kompetensiya o‘quv fani doirasida shakllantiriladigan ta’limiy predmetli kompetensiya tadqiq qilindi.

Kompetensiya-fan bo‘yicha egallangan nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalarni kundalik hayotida duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanib, amaliyotda qo‘llay olishdir.

Kompetensiyalarni tarkib toptirishga yo‘naltirilgan ta’lim talabalarning egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarini uz shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatida amaliy qo‘llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’limdir.

Hozirgi kunda yetuk mutaxassis bo‘lib yetishish uchun chet tillarda, ayniqsa, ingliz tilida kasbiy nutq kompetensiyasini takomillashtirish kerak. Shu sababli, oliy ta’limdagi o‘quv jarayonida talabalar kasbiy nutq kompetensiyasiga katta e’tibor qaratilmoqda. Chet tili o‘qituvchisini metodik tayyorlash tizimida ushbu mutaxassisni

yetarli darajada tayyorlash, unga madaniyatning alohida shakli, fikrlash vositachisi bo'lgan va shaxs tomonidan amalga oshiriladigan o'qitiladigan til, o'rganilayotgan til mamlakati, bu tilni o'qitish tamoyillari, usullari va vositalari haqida bilim berish katta ahamiyatga ega. Ushbu komponentlarning har biri ma'lum bir xilma-xil kasbiy faoliyatni asoslaydigan va tartibga soluvchi ma'lum nazariy bilimlar bilan birga keladi. Yetarli kasbiy malaka va kasbiy madaniyat pedagogik faoliyatni amalga oshirish uchun zarur shartdir.

Talaba kasbiy nutq kompetensiyasini takomillashtirish uchun tilni maksimal darajada bilishi, til haqida malakali gapira olishi, tegishli psixologik-pedagogik va uslubiy bilimga, umumiy madaniy tayyorgarlikka ega bo'lishi kerak.

Demak, chet tilini o'qitish samaradorligi ko'pgina omillar bilan belgilanadi, ulardan eng muhimi o'qituvchining darsda talabalar bilan muloqot qilish jarayonida o'qitilayotgan tildan foydalana olishidir. Kommunikativ va tarbiyaviy funksiyani amalga oshirishda o'qituvchining nutqi juda katta rol o'ynaydi. Talabalar bir biri bilan o'zaro munosabatda bo'lgan darajada kommunikativ madaniyatga ega bo'lsa, ularning mahorati namoyon bo'ladi. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, talabalarning darsdagi nutq faoliyati hali ham zaif tomon bo'lib, aloqa muammolarini hal qilishda qiyinchiliklarga olib keladi. Ko'rinib turibdiki, bu og'zaki muloqotda yetarli darajada tayyorgarlik ko'rmaslik oqibati.

Talaba nutqi haqli ravishda ta'lim jarayonida eng samarali vositalardan biri hisoblanadi. Talabani, ayniqsa chet tili darslarida mahorati bevosita so'zni bilish darajasiga bog'liq. Bu diksiya va so'z ustida, o'z fikrini aniq ifodalash va ularning to'g'riligini asosli isbotlash ustida doimiy va maqsadli ishlashni talab qiladi. Yuqorida aytilganlarning barchasi talabalarni darsda muloqot qilish ko'nikmalariga maqsadli ravishda o'rgatishda qanday rol o'ynash kerakligini belgilaydi.

Ko'rinib turibdiki, chet tili o'qituvchisining kommunikativ-pedagogik faoliyati o'ziga xos mazmun bilan to'ldiriladi. Talabalarga kasbiy nutq aloqasini qanday materialda o'rgatish mumkin, rag'batlantirish, javob berish, nazorat qilish va tartibga solish qobiliyatini o'z ichiga olgan murakkab nutq mahorati qaysi? Bizning fikrimizcha, asosiy nuqta talabalarga o'quv jarayonini boshqarish imkonini beruvchi nutqiy muloqotni o'rgatishda foydalanish mumkin bo'lgan materialni taqdim yetish, nutq birliklarini tanlashdir.

Talabalarga kasbiy nutqiy muloqotni birinchi kursdan boshlab o'rgatish kerakdek tuyuladi. Og'zaki nutq va fonetika bo'yicha amaliy mashg'ulotlar "pedagogik texnika" ning bunday tarkibiy qismlarini shakllantirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi, masalan: ovoz, diksiya, intonatsiya va boshqalar. Buning

sababi, birinchi yilda taqlid, xor ishiga, she'r o'qishga katta e'tibor beriladi. Bu talaffuzni yaxshilashga yordam beradi, ritm tuyg'usini, aniq diksiyani va ovozning balandligini, ya'ni chet tili o'qituvchisining muvaffaqiyatli ishlashi uchun sharoit yaratadigan texnikani rivojlantiradi. Keyingi kurslarda fonetika, og'zaki nutq, metodika fanlaridan amaliy mashg'ulotlarda kasbiy nutqiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha ishlarning uzluksizligini kuzatish zarur.

O'qituvchining kasbiy faoliyatining asosiy vazifasi talabalarga ma'lum bilimlarni berishdir. Shuning uchun ham o'qituvchi nutqi shunday tashkil yetilishi va taqdim yetilishi kerakki, u uzatgan ma'lumot talabalar tomonidan to'liq va qiyinchiliksiz idrok qilinsin. Shubhasiz, talabalar e'tiborini bo'lajak kasb egalari nutqi sifatida ularning nutqi ma'lum bir baland va ravshanlik, aniqlik va ifodalilik bilan ajralib turishi zarurligiga qaratish zarur. O'qituvchining nutqi tinglovchilarga qaratilgan, u audiovizualdir. O'qituvchi hozir nima haqida gapirayotgan bo'lsa, talabalar nafaqat quloq orqali, balki idrokning vizual kanallari orqali ham idrok etadilar. "Eshitish orqali talabalar so'zni, uning asosiy ma'nosini va intonatsiyasini idrok etadilar ... vizual ravishda ... talabalar o'qituvchining yuz ifodalarini, shuningdek, bayonot bilan birga keladigan uning xatti-harakatlarining hissiy komponentining ekspressivligini idrok etadilar".

Talaba nutqi qiziqish uyg'otadigan darajada ifodali bo'lishi kerak. Afsuski, ko'pincha talaba nutqida nutqning rang-barangligi bilan ishlatiladigan intonatsiya vositalarining bir xilligini ta'kidlash kerak. Ma'lumki, "nutqning ta'sirchanligi nafaqat uning mazmuni va maqsadiga to'g'ri kelmaydigan noto'g'ri so'z vositalaridan foydalanganda, balki talabaning aytilayotgan narsalar haqida mimikasi, imo-ishoralari, umuman olganda xatti-harakati mazmunga to'g'ri kelmasa ham pasayadi". Shunday qilib, talabalar bilan nutqiy o'zaro munosabatlarning malakali qurilishi o'qituvchiga o'quv jarayonida pedagogik salohiyatdan iloji boricha samarali foydalanishga yordam beradi.

Talabalarining professional nutq kompetensiyasini takomillashtirish uchun material tanlashga to'xtalib o'tamiz. O'quv vazifalarini uch turga bo'lish mumkin:

- 1) reseptiv (boshqa shaxsning kommunikativ xulq-atvorining xususiyatlarini diqqat, kuzatish, tahlil qilish va tushunish uchun vazifalar);
- 2) reproduktiv (transformatsiyasiz ko'payish);
- 3) samarali (ma'lum muammoli vaziyatda o'z kommunikativ faoliyati).

Yosh mutaxassisni shakllantirishda o'qituvchi ibрати alohida o'rin tutadi. Bu to'g'ridan-to'g'ri ta'limning yuqori bosqichida professional nutqni rivojlantirish bo'yicha ko'rib chiqilayotgan masalaga tegishli. Shunday qilib, dars davomidagi

nutqlarda, tinglovchilarga murojaat qilishda, iboralarni bir xilda takrorlashdan ko'ra, ingliz nutqining original namunalaridan foydalanish uchun ko'plab imkoniyatlar mavjud.

Og'zaki nutqni mashq qilish uchun talabalarni ingliz tili darslarida professional nutq aloqasiga o'rgatish o'qituvchining kommunikativ faoliyatining asosiy funksiyalarini amalga oshirish uchun talabalar o'zlashtirishlari kerak bo'lgan haqiqiy nutq materialini o'z ichiga olishi kerak. Talabalarni kasbiy nutq mashg'ulotlariga tayyorlash faqat taklif qilingan mashqlarni bajarish bilan cheklanib qolmaydi. Talabalarning egallagan kasbiy malakalarini saqlash, mustahkamlash va yanada takomillashtirish faoliyatini tashkil etish zarur. Kasbiy nutq kompetensiyasini oshirish bo'yicha doimiy va maqsadli ish zamonaviy o'qituvchining muvaffaqiyatli faoliyatining kalitidir.

XULOSA

Talabalar kasbiy nutq kompetensiyasiga asoslangan ingliz tili ta'limining asosiy mohiyati ingliz tilidan tashkil qilingan o'quv-tarbiya jarayonida talabalar tomonidan zgallangan bilim, ko'nikma va malakalarni uz shaxsiy hayoti davomida, shuningdek, kasbiy va ijtimoiy faoliyatda qo'llay olish kompetensiyalarini takomillashtirishga yo'naltirish sanaladi.

Kompetensiyaviy yondashuvda o'qitish maqsadlari talabalar tomonidan o'z-o'zini anglash, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quv maqsadlariga erishish yo'llarini tushunish, talabalarning o'quv-bilish faolligini oshirish, talabalarning shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish orqali jamiyat va mustaqil hayotga moslashuvi, ijtimoiylashuvi kabi ustuvor yo'nalishlarni muljallashni nazarda tutish zarur.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 19-maydagi 5117-sonli qarori.
2. Jalolov J. Chet til o'qitish metodikasi. O'qituvchi -2012. 79-118 bb.
3. Irgasheva, U. R. (2021). IMPROVING STUDENTS'PROFESSIONAL SPEECH COMPETENCE BASED ON STEAM TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH AT TECHNICAL UNIVERSITIES. *Journal of Central Asian Social Studies*, 2(02), 81-87.
4. У.Иргашева. INGLIZ TILI DARSLARIDA TALABALAR KASBIY NUTQ KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHDA STEAM

TEKNOLOGIYALAR AHAMIYATI. 2021. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ИСКУССТВО СЛОВА 4 (1-1)

5. Irgasheva, U. R. (2021). Formation of Professional Competencies of the Students in the Process of Studying the Educational Program "STEAM-Technologies in Education". *International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences*, 1(6), 76-80.

6. Ботирбекова Г.А. Which method is the best in teaching EFL? - Молодой ученый, 2019 25-27 б

PSYCHOLOGICAL RELATIONS BETWEEN FAMILY MEMBERS

Ibodova Gulimehr

A second-year student of Master's Degree of Bukhara State University

Avezov Olmos Ravshanovich

Associate Professor of the department Psychology, Bukhara State University

ABSTRACT

This article discusses several types of family relationships which have a significant impact on the psychological development of family members.

Keywords: *relationship, individual, social, siblings, well-being, rivalry, emotional changes, favoritism, personality,*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются несколько видов семейных отношений, оказывающих существенное влияние на психологическое развитие членов семьи.

Ключевые слова: *отношения, индивидуальные, социальные, сиблинги, благополучие, соперничество, эмоциональные изменения, фаворитизм, личность,*

INTRODUCTION

It is obvious that, family relationships play a crucial role in shaping an individual's well-being during their life. Family relationships can become even more important to well-being as individuals age, needs for caregiving increase, and social ties in other domains such as the workplace become less central in their lives. Family connections can also provide a greater sense of meaning and purpose as well as social and tangible resources that benefit well-being. Family members are linked in crucial ways through each stage of life, and these relationships are an important source of social connection and social influence for individuals throughout their lives. The quality of family relationships, including social support such as providing love, advice, care and strain like arguments, being critical, making too many demands, can influence well-being through psychosocial, behavioral, and physiological pathways. Moreover, a family is the central part of individual's life because their mental growth, well-being, and stability all depend on their family. If children are brought up in a healthy family, they will be able to form better bonds outside their home. Strong relationships teach children how to build trust in others as family members share both good and bad times together. Family relationships can also provide resources that can help an individual cope with stress, engage in healthier behaviors, and enhance self-esteem, leading to higher well-being. In healthy family relationships, people can trust

and rely on each other for support, love, affection and warmth. In such kind of families, family members feel safe and connected to one another. Sometimes these relationships involve conflict that can occur between adults, children and young people, which is a normal part of family life.

DISCUSSION AND RESULTS

Furthermore, close family relationships afford a person better health and well-being, as well as lower rates of depression and disease throughout a lifetime. Yet in many families, getting along isn't a given. The interaction between the members is at the core of these complicated dynamics. They may joke about the stereotypical sources of disharmony but factors like environment and sibling rivalries do emerge when it comes considering the viability and stability of family networks.

In terms of the relationship between siblings in family, the presence of siblings in the home affects a child's development, and it does not have to do with birth order. Having a sibling, for example, affects a child's social skills, and a child with a sister or brother can often be more agreeable and sympathetic. Some researches show that having a sibling in adulthood helps alleviate depression and anxiety. In that case people are altogether happier when they have positive sibling relationships.

On the other hand, when a new baby arrives, it is important to set aside time with the older child or children; every child needs such one-on-one time. Parents should encourage older children to talk about their feelings and conflicts and assure them that they can have these feelings and still be a wonderful older sibling. Additionally, sibling relationships work best when each member appreciates the similarities between them, and they also respectfully note their differences. If they do experience discord, it is eventually resolved, as opposed to a wound that is maintained as part of the family narrative. Having a shared history can give siblings a connection that helps them navigate life, and it is a bonus when they enjoy each other's company.

Many researches have been proposed about the influence of siblings, and stereotypes are aplenty. The firstborn child is supposedly more conscientious and successful; the middle child is presumably excluded and embittered; the youngest is expected to be more social and persuasive. However, these characteristics don't seem to hold up in research. Various studies have found that birth order has no bearing on a person's predisposition. But some researchers with the help of a number of studies found no association of birth order on personality. The firstborn child is not necessarily the achiever, the middle born is not necessarily the peacemaker, and the

last born is not necessarily the manipulator. Moreover, there's evidence that firstborns have slightly higher IQs than their younger siblings. Some researchers attribute this to parental age at the time of birth, while others contend that firstborns received more resources and attention from parents during important developmental stages. In addition to these findings, there is no consistent evidence that firstborns, middle children, or last-born children reliably carry any particular traits whatsoever. However, according to some researches, children born first tend to do better in school throughout childhood. This does not mean that they outshine their siblings in all realms throughout life. But because firstborn children get more attention from parents, they may be more motivated to fulfill parents' expectations and therefore become more responsible.

Furthermore, in family relationships, oftentimes parents do favor first- and last-born children over middle children. This happens in part because middle children will not likely be the only child living at home – at some point first-borns and last-born children can be able to have their parents all to themselves. Overall, first-borns get the most privileges and last-born ones receive the most affection from parents. Sometimes, younger siblings may want to find a place of their own within the family, and may therefore be less conforming to what their parents want. The youngest child may also feel less capable and experienced, and may be more pampered by family members. As a result, the youngest may develop social skills that can be able to get other people to do things for them, thus contributing to their image as charming and popular.

At times discord between siblings is normal. The notion of the cheery harmonious family that never fights is a misnomer. Conflict can come in many forms, 85 percent of siblings are verbally aggressive, 74 percent push and shove, and 40 percent are physically aggressive, which can include kicking, punching, and biting. Among adult siblings, studies show that roughly half speak to or see one another about once a month; the other half communicate less frequently or not at all, and they are more likely to engage in competition and rivalry.

The culture idealizes the potential of loving sibling relationships – but the reality often falls short. In fact, before children are a year old, they begin to exhibit a sophisticated social understanding. They are sensitive to differences in their parents' affection, warmth, pride, attention, and discipline. They are attuned to the emotional exchanges going on around them. They are quick to pick up differential treatment by parents. They are attuned to whether the treatment they or their siblings get is fair or unfair. But rivalry may start as early as age 3. At this age, children have a

sophisticated grasp of how to use social rules. They can evaluate themselves in relation to their siblings and possess the developmental skills necessary to adapt to frustrating circumstances and relationships in the family. They may even have the drive to adapt and get along with a sibling whose goals and interests may be different from their own. For most parents, sibling conflict is just an additional and unnecessary source of family stress. Yet, fighting is not a sign of siblings not getting along. It is *how* they get along, using conflict to test their power, establish differences, and vent emotions. It's how they manage their love-hate relationship, each side of which is compelling in its own way. In healthy sibling rivalries, children can be both good companions and good opponents with each other. In unhealthy rivalries, there is only enmity.

Researches indicate that a large proportion of parents consistently favor one child over another. This favoritism can manifest in different ways: more time spent with one child, more affection given, more privileges, less discipline, or, the worst scenarios, less abuse. Some favoritism is fair, the arrival of a newborn or caring for an ill or disabled sibling. Some favoritism is unfair, in patriarchal cultures, parents simply favor boys over girls, for example.

Favoritism is a common reason for sibling resentment. A child who feels unfavored will direct his anger toward his sibling, not to the parent showing favoritism. Hence, a child's personality and behavior can affect how parents treat them. Parents behave more affectionately toward children who are pleasant and affectionate, and they direct more discipline toward children who act out or engage in unruly or deviant behavior. Because girls tend to be warmer and less aggressive than boys, parents are more likely to favor daughters over sons, though this is not the case in patriarchal cultures. Admittedly, favoritism is also more likely when parents are under stress; this can include everything from marital problems to financial difficulties. Parents may be unable to inhibit their true feelings or monitor their behavior to be sure they are being fair to all children. Some researchers argue that when emotional or material resources are limited, parents will favor children who have the most potential to thrive and reproduce. That is why, children who are consistently held in disfavor are more depressed, more aggressive, suffer lower self-esteem, and don't necessarily reach their academic potential. Favored children also suffer, the unfair treatment poisons everyone. The unfavored sibling ends up resenting the favored one, sometimes well into adulthood.

All relationships and families go through difficult times and experiencing occasional problems and conflict in personal relationships is normal. However,

sometimes these problems can become overwhelming. Signs of family and relationship problems include frequent arguing, disagreements, breakdown in communication, angry outbursts, avoidance and physical conflict. Family and relationship problems can be triggered by differences in opinion, personalities, beliefs, values or goals for the future. In these cases, if there may be times when family members are not able to solve their family and relationship problems alone and they may need some external help. There are many types of assistance available, including family or relationship counselling, mediation and courses and workshops in communication, parenting, problem-solving and positive coping skills.

CONCLUSION

Family problems come in all shapes and sizes, impacting family dynamics and shaping family relationships. The ways that family members cope with and solve issues provide a framework for family dynamics and set the tone for family life. People in supportive, loving relationships help each other practically as well as emotionally. Supportive partners share the good times and help each other through the tough ones. They are also more likely to feel healthier, happier and satisfied with their lives and less likely to have mental or physical health problems.

REFERENCES

1. Bangerter L. R., Liu Y., Kim K., Zarit S. H., Birditt K. S., & Fingerman K. L (2017). Everyday support to aging parents: Links to middle-aged children's diurnal cortisol and daily mood. *The Gerontologist*, gnw207. doi:10.1093/geront/gnw207 [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
2. Bedford V. H., & Avioli P. S (2001). Variations on sibling intimacy in old age. *Generations*, 25, 34–40. [Google Scholar]
3. Berkman L. F., Glass T., Brissette I., & Seeman T. E (2000). From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science & Medicine*, 51, 843–857. doi:10.1016/S0277-9536(00)00065-4 [PubMed] [Google Scholar]
4. Bernard J. (1972). *The future of marriage*. New Haven, CT: Yale University Press. [Google Scholar]
5. Blustein J., Chan S., & Guanais F. C (2004). Elevated depressive symptoms among caregiving grandparents. *Health Services Research*, 39, 1671–1689. doi:10.1111/j.1475-6773.2004.00312.x [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

USLUBCHINING LIDERLIK VA RAHBARLIK XUSUSIYATLARI

Taniqulova Sanobar Karimjonovna

Jizzax, Zomin tumani MTB tassarufidagi 16-DMTT direktori.

Ergasheva Dilovarxon Umidjon qizi

JDPI "Maktabgacha ta'lim" fakulteti III bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti uslubchisi va uning vazifalari, maktabgacha ta'lim tashkilotida ta'lim-tarbiya ishlarini talab darajasida amalga oshirishi, boshqarish, metodik yordam, liderlik sifatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlari: uslubchi, liderlik, boshqaruv usuli, siyosiy ong, axborot texnologiyalar, tashabbus, tajriba.

ABSTRACT

This article provides information about the methodologist of the preschool organization and his responsibilities, the implementation of educational work in the preschool organization at the required level, management, methodological assistance, leadership qualities.

Keywords: methodologist, leadership, management style, political consciousness, information technology, initiative, experience.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о методисте дошкольной организации и его обязанностях, осуществлении воспитательной работы в дошкольной организации на необходимом уровне, руководстве, методической помощи, лидерских качествах.

Ключевые слова: методист, лидерство, стиль управления, политическое сознание, информационные технологии, инициатива, опыт.

KIRISH

Maktabgacha ta'lim tashkiloti nizomida, hamda 255-sonli malaka tavfsiflari to'grisidagi buyrug'da uslubchining huquq va vazifalari aniq belgilab berilgan. U ta'lim-tarbiya uslublarini mukammal egallagan, siyosiy ongi, dunyoqarashi keng, yuksak ma'naviy fazilatlar sohibi, tadbirkor, kamida bitta xorijiy tilni biladigan pedagoglar orasidan tayinlanadi. Maktabgacha ta'lim tashkiloti uslubchilarining lavozim vazifalari quyidagicha:

- maktabgacha ta'lim tashkilotida metodik faoliyatga rahbarlik qilish;

- metodist o'z faoliyati davomida O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" va "Ta'lim to'g'risida"gi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, qarori va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qarori va farmoyishlari, hamda ta'limga oid boshqa amaldagi huquqiy-me'yoriy hujjatlar, Maktabgacha ta'limi vazirligi hamda uning hududiy boshqaruv organlari, bo'ysunuviga qarab Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi, Toshkent shahar va viloyatlar hokimlari (keyingi o'rinlarda mahalliy davlat hokimiyati organlari" deb yuritiladi)ning qarorlari va boshqa hujjatlarda maktabgacha ta'lim tashkiloti (keyingi o'rinlarda tashkilot deb yuritiladi)ga berilgan tegishli topshiriqlar ijrosini to'liq bajarilishini ta'minlash;

-metodist o'z faoliyati davomida O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" 2019 yil 16 dekabrda O'RQ-595-son va "Ta'lim to'g'risida"gi 2020 yil 23 sentabrda O'RQ-637-son qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, qarori va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qarori va farmoyishlari hamda ta'limga oid boshqa amaldagi huquqiy-me'yoriy hujjatlar, Maktabgacha ta'limi vazirligi hamda uning hududiy boshqaruv organlari, bo'ysunuviga qarab Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi, Toshkent shahar va viloyatlar hokimlari (keyingi o'rinlarda mahalliy davlat hokimiyati organlari" deb yuritiladi)ning qarorlari va boshqa hujjatlarda maktabgacha ta'lim tashkiloti (keyingi o'rinlarda tashkilot deb yuritiladi)ga berilgan tegishli topshiriqlar ijrosini to'liq bajarilishini ta'minlash;

–maktabgacha ta'lim sohasiga oid normativ-hujjatlarni amaliyotga to'laqonli tatbiq etish;

–tashkilotning o'quv-metodik faoliyatini samarali tashkil etish;

–bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik va jismoniy rivojlantiruvchi zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etish, ularning maktabga tayyorgarlik darajasini tubdan oshirish yuzasidan pedagog kadrlar bilan ishlash, ularga metodik maslahatlar berib borish;

–tashkilotning yillik va istiqbol ish rejalari loyihalarini ishlab chiqish va tashkilot rahbariyatiga kiritish;

–tashkilot pedagog xodimlarining ish rejalari, o'quv-mavzu rejalari hamda mashg'ulotlarga tayyorgarlik holatlarini ko'rish;

–tashkilotda tarbiyalanuvchilarning intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan rivojlanishini kuzatish, baholashga doir ma'lumotlarni umimlashtirish, tahlil qilish va natijasiga ko'ra aniqlangan bo'shliqlarni to'ldirish yuzasidan zarur chora-tadbirlar belgilash;

–ta’lim-tarbiya sifatini yaxshilash, bolalarni maktabgacha ta’limga tayyorlashdagi dolzarb masalalarni pedagogik kengashning muhokamasiga kiritish va unda pedagogik kengash a’zolarining faol ishtirokini ta’minlash, kiritilgan masalalarni chuqur o’rganish, natijalari bo’yicha sifatli, tahliliy, tanqidiy ma’lumotlar tayyorlash, qabul qilingan qaror va buyruqlarning sifatli va o’z vaqtida bajarilishini tashkil etish hamda ta’minlash;

–tashkilotning yillik ish rejasida belgilangan vazifalarini tegishlilik bo’yicha sifatli va samarali o’z vaqtida bajarilishini ta’minlash, pedagogik jamoaga ta’limdagi yangiliklarni yetkazish bo’yicha nazariy, amaliy seminar mashg’ulotlarini tashkil etish;

–tashkilotdagi guruh xonalarini bolalar yoshiga mos ravishda jihozlash yuzasidan tegishli maslahatlar berish;

–ta’lim-tarbiya jarayonida bolalarda umumiy asosiy kompetensiyalar va rivojlanish sohalarini kompetensiyalarini shakllantirish uchun zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish;

–axborot va pedagogik texnologiyalarni, jumladan masofaviy o’qitish usullarini tashkil etish ishlarini qo’llash va takomillashtirishni ta’minlash;

–tashkilot pedagog xodimlari o’rtasida sog’lom raqobatli muhitni yaratish maqsadida ko’rik-tanlovlar, tadbirlar, sport musobaqalari, o’quv va amaliy seminarlar tashkil etish va o’tkazish;

–tarbiyalanuvchilar va ota-onalarni qiziqishini orttirish uchun turli sport musobaqalari, bayram ertaliklari, ochiq mashg’ulotlar, ko’rik-tanlovlar o’tkazilishini tashkil etish;

–tashkilot xodimlariga vakolati doirasida topshiriqlar berish va ularning bajarilishini nazorat qilish, xodimlarning kasbiy mahorati va metodik salohiyatini oshirish ishlarini tashkil etish;

–tashkilot pedagog va mutaxassis kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, xodimlar attestatsiyasini hamda ular tomonidan mehnat intizomiga rioya qilinishini nazorat qilish, o’z vakolati doirasida eng faollarini rag’batlantirish, jamoada sog’lom ma’naviy muhitni shakllantirishda takliflar kiritish;

–tashkilotni o’quv-didaktik, metodik va ko’rgazmali materiallar, o’yin, o’yinchoqlar va musiqa asboblari bilan jihozlashga bo’lgan ehtiyojni aniqlash va rahbariyatga taklif kiritish;

–tashkilotda ichki mehnat tartibi qoidalari, jamoa shartnomasi, sanitariya qoidalari va gigiyena normalariga, shuningdek, mehnatni muhofaza qilish, texnika va yong’in xavfsizligi qoidalariga qat’iy rioya qilishni ta’minlash.

- Pedagog xodimlarga metodik yordam berish, pedagogik faoliyatni tahlil qilish.
- Pedagog xodimlarning tasdiqlangan ish rejalarida belgilangan vazifalar bajarilishini nazorat qilish.
- Tashkilotda to‘garaklar faoliyatini yuritishni ta‘minlash.
- Tashkilotning ma‘naviy-ma‘rifiy va tarbiyaviy ishlarini muvofiqlashtirish va yo‘naltirish.
- Direktor yo‘qligida uning lavozim vazifasini bajarish.
- tashkilotda huquqbuzarlik, uyushgan jinoyatchilik, korrupsiya, giyohvandlik va boshqa zararli odatlardan saqlanish, uning oldini olish choralari ko‘rish bo‘yicha ota-onalar va jamoatchilik o‘rtasida keng qamrovli targ‘ibot-tashviqot ishlarini amalga oshirish. Uslubchi hamkasblarining hurmatini qozonish va ularga o‘z vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishlarida yordam berish uchun muayyan rahbarlik salohiyatiga ham ega bo‘lishi lozim. U nafaqat puxta nazariy tayyorgarlikka, balki bilim va tajribalarini amalda qo‘llash ko‘nikmasiga ham ega bo‘lishi zarur. Tajribali uslubchi tashabbuskorligi va ishga ijodiy yondashish g‘oyalarini umumlashtira bilishi, aniq maqsadni ko‘zlab faoliyat yuritishi, har bir tarbiyachining imkoniyat va qobiliyatlarini e‘tiborga olishi bilan ajralib turadi. Maktabgacha ta‘lim tashkiloti uslubchisining ta‘lim-tarbiya yo‘nalishidagi faoliyatining samaradorligi, uning obro‘-e‘tibori ko‘p jihatdan pedagoglar jamoasi, eng avvalo, tashkilot rahbariyatining jipsligi, uyushqoqligi va bir yoqadan bosh chiqarib faoliyat yuritishiga bog‘liqdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maktabgacha ta‘lim tashkilotida ta‘lim-tarbiya ishlarini talab darajasida amalga oshirish, tarbiyachilarda mehnat intizomiga qat‘iy amal qilish ko‘nikmasini, bir-birining kamchiliklariga tanqidiy munosabatni shakllantirish, mehnat va ijodiy faolligini oshirish orqali ish samaradorligini oshirish; qabul qilingan qarorlarning o‘z vaqtida va sifatli bajarilishini ta‘minlash uslubchidan yuksak bilim va malaka, tarbiyachilar bilan ularning ruhiyatini inobatga olgan holda ishlash salohiyati, katta tajriba hamda ko‘plab ma‘naviy fazilatlar sohibi bo‘lishni talab etadi. Shuning uchun ishini endi boshlayotgan har bir yosh mutaxassis yordam va maslahatga muhtojligini e‘tiborga olib, uni yetarli bilim va tajribaga ega murabbiyga biriktirish maqsadga muvofiqdir.

Uslubchi jamoani boshqarishda o‘zi shaxsiy namuna bo‘lishi lozim, ya‘ni u barcha ishlarni oldida, boshida bo‘lib yetakchilik qiladi. Umuman olganda ko‘p adabiyotlarda «lider» so‘zini «yetakchi» atamasi bilan almashtirish hollari ko‘p uchraydi. O‘ylashimizcha, «yetakchi» atamasi «lider»ga xos bo‘lgan

psixologik tavsifni to'la ifodalay olmaydi. «Yetakchi» so'zi guruhga munosabat sifatida, uning a'zolariga ta'sir o'tkazuvchi va maqsadga etaklovchi shaxsga nisbatan ishlatiladi.

Yetakchilik guruh tarkibini, undagi munosabatlar tizimini tahlil etish orqali aniqlanadigan shaxs holatidir. Lekin liderga xos bo'lgan fazilatni ifodalovchi yana qator jihatlar borki, ularni munosabatlar tizimi doirasidagina tahlil etolmaymiz.

Bunday talqinda liderga xos bo'lgan asosiy jihatlardan yana biri – shaxsning vaziyatga muvofiq ravishda harakat qilish qobiliyatini hisobga olish zarurati tug'iladi. Biron - bir muammoli vaziyatda paydo bo'lgan qiyinchilikni bartaraf etishdagi tashabbus, topqirlik va mohirlik liderga xos fazilatlardir. Muammoni echish bilan bog'liq qiyin vaziyatda lider boshqalarga nisbatan o'zining ilg'orligi, peshqadamligi bilan ajralib turadi. Fikrimizcha, o'zbek tilida aynan shu ikki ibora - «peshqadam» va «etakchi» so'zlari majmuasi lider mohiyatini to'la ifodalashi mumkin.

Nazarimizda, «Yetakchi» so'zi shaxsning guruhni etaklashga, boshchilik qilishga bo'lgan ishtiyoqi mavjudligidan kelib chiqadi. «Peshqadam» iborasi esa ma'lum fazilatlarga ega bo'lgan shaxs ketidan guruhning ergashishini, jamoaning o'z ixtiyoriga ko'ra o'zi ishongan odam borayotgan yo'lni tanlashini anglatadi. Aynan shu holat «lider» iborasiga nisbatan ham ishlatilishi zarur. Liderning bu xususiyati uning hissiy jozibadorligida, o'zgalarni o'ziga jalb etish fazilatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, «lider» so'zini faqat «etakchi» atamasi bilan almashtirish liderlik holatining psixologik talqinini tor doiraga kiritib qo'yadi. Ushbu mulohazadan kelib chiqqan holda qo'llanmamiz matnida «lider» so'zidan foydalanishni ma'qul deb hisoblaymiz. Bundan tashqari, «lider» so'zidagi izohiy ma'noni anglab olish o'zbek kitobxoni uchun tanish holdir.

Liderlik va rahbarlik. Mehnat jamoasidagi har bir xodim guruhda o'zining mavqeiga ega. Bu mavqe rasmiy yoki norasmiy tarzda qo'lga kiritilgan bo'lishi mumkin. Rasmiy mavqe xodimning mansab pog'onasidagi o'rni va uning lavozimidan kelib chiquvchi vakolatlari bilan ifodalanadi. Har qanday xodim o'z hamkasabalari bilan o'zaro munosabatda bo'lar ekan, turli omillar ta'sirida bu munosabatlar hissiy rang ola boshlaydi.

Hissiyotga asoslangan munosabatlar ikki ko'rinishda - yoqtirish (simpatiya) va yoqtirmaslik (antipatiya) sifatida shakllanadi. Shunday xodimlar ham borki, ular o'zining ma'lum xislatlari bilan jamoaning ko'pchilik a'zolarida simpatiya uyg'ota oladilar va ular guruhning norasmiy tizimida yuqori mavqeni egallaydilar.

Psixologik talqin bo'yicha, jamoaning rasmiy tizimida yuqori mavqeni egallovchi xodim rahbar bo'lib hisoblansa, norasmiy tizimda yuqori mavqeni egallovchi shaxs esa – liderdir.

Liderlik holati, odatda, guruhning norasmiy munosabatlar tizimida amalga oshadi. Biron-bir shaxsning lider darajasida tan olinishi unga hissiy yaqinlikni, uning ish bilan bog'liq bo'lgan qator fazilatlarini yuqori baholashni va ushbu shaxsning guruh manfaatlariga e'tiborliligini anglatadi. Lider - guruhning hamma a'zolari tomonidan tan olingan shaxs.

Liderning qadriyatlar tizimidagi asosiy jihati - guruh manfaatini har narsadan ustun qo'yish, doimo guruh oldiga qo'yilgan vazifani echishga sidqidildan kirishish va bu jarayonda jamoani safarbar eta olishidir.

Mehnat jamoasidagi lider avvalambor o'zining ishchanlik xususiyatlari bilan farqlanib turadi, chunki, u aynan mehnat faoliyati tufayli boshqalardan ajralib ko'zga tashlana boshlaydi. Bundan tashqari, lider, guruh manfaatini himoya etar ekan, kezi kelganda rasmiy munosabatlar tizimiga va rasmiy doiralar manfaatiga ham zid chiqa oladi. Natijada, jamoada rasmiy rahbar va norasmiy lider o'rtasida ziddiyat paydo bo'lishi mumkin. Korxona manfaatidan kelib chiqsak, jamoadagi rasmiy rahbar va norasmiy tizimda shakllanuvchi lider bir shaxs orqali ifodalanishi eng maqbul holdir.

Zamonaviy psixologiya fani, o'z yutuqlari orqali, liderga xos fazilatlar tabiati va unga erishish yo'l-yo'riqlari haqida etarlicha ma'lumot bera oladi. Shu munosabat bilan liderga xos bo'lgan jihatlarni uch toifaga kiritishimiz mumkin:

- 1) jamoa manfaatlariga yo'nalganlik;
- 2) kasbiy mohirlik, har qanday muammoli vaziyatda qiyinchilikni o'z bo'yniga olish va ishni oxirigacha hal etishda tashabbuskor bo'lish;
- 3) emotsional, hissiy jalb etuvchanlik xislatlari;

Yuqorida sanab o'tilgan xislatlar majmuasining ketma-ketligi ham o'z mantiqiga ega. Tadqiqotlar orqali aniqlanishicha, hissiy jalb etuvchanlik odatda lider shaxsda juda yorqin ko'zga tashlanishi shart emas ekan. Shaxsda bu ko'rsatkichning o'rta me'yorda mavjudligi, uni liderlik darajasida tan olinishi uchun etarlidir. Lekin insonga xos hissiy jozibadorlik ko'rsatkichi pastligi ish yuzasidan o'tadigan muloqot va muzokaralarga salbiy ta'sir etishi mumkin. Rahbarning muloqot sirlarini yaxshi bilishi orqali atrofdagilarda o'zi haqida ijobiy taassurot uyg'ota olishi ushbu ko'rsatkichni oshirishdagi asosiy vositadir. Rahbarlik tayinlanuvchi lavozimdir, liderlik esa hamfikrlar tomonidan ko'tarilgan shaxs mavqeidir. Agar rahbar va lider o'rtasidagi farqga e'tibor beradigan bo'lsak,

ko'pgina jihatlarni sanab o'tishimiz mumkin. Masalan, rahbar xodimlarga ega bo'lsa, liderning hamfikir tarafdoshlari mavjud, rahbar tayinlansa, lider jamoa a'zolari orasidan ajralib chiqadi, rahbar o'z hokimiyatiga asoslansa, lider esa obro'siga tayanadi. Rahbar o'z majburiyati bo'yicha tashkilot manfaatini birinchi o'ringa qo'yadi va shu xususiyat unga rasmiy tus berib, jamoa oldida liderga nisbatan uni bir muncha «zaif» holatga qo'yadi.

Hayotda ko'pgina jamoalar uchraydiki, ularda rasmiy rahbar va lider alohida shaxslardan iboratdir. Bunday jamoa hayotidagi ko'p vaziyatlarda guruh a'zolari rahbardan ko'ra norasmiy lider tomonida bo'lishlari ehtimoli kuzatiladi. Jamoadagi rasmiy rahbar va norasmiy liderning o'zaro munosabati doimo qiyin masalalar doirasiga kiradi. Bunday vaziyatda odatda ko'pchilik rahbarlar liderni siqib chiqarishga, undan qutulishga intilishlari kuzatilsa, boshqa bir rahbar bu liderdan foydalanishga, uni guruh maqsadiga tezroq erishish yo'liga safarbar etishi mumkin. Rahbarning lider bilan o'zaro til topishi, hamfikir bo'la olishi albatta bo'lajak muvaffaqiyatlar garovidir. Buning uchun rahbardan ham topqirlik, sabr-toqat va o'z shaxsiy manfaatidan ustun tura olish qobiliyati ko'tiladi.

Rasmiy rahbar va guruh lideri turli shaxslardan iborat bo'lsa, ular o'rtasidagi kelishmovchilik ko'pgina xodimlar tomonidan ijtimoiy adolatning buzilishi sifatida idrok etiladi. Lider bilan munosabatni rivojlantirish esa aksincha, guruhdagi kuchlarni tan olish, oqillik yo'lini tanlash deb baholanadi. Rahbar sezgir shaxs sifatida nafaqat liderga, balki bunday xislatga ega bo'lgan har bir guruh a'zosiga alohida diqqat ajrata olishi lozim. Alohida olingan lider bilan mavjud munosabatni rivojlantirish orqali guruhning boshqa a'zolari bilan o'zaro ijobiy hislarni shakllantirish imkoniyati tug'iladi. SHu ma'noda tahlil etilganda, guruhda norasmiy liderning mavjudligi rasmiy rahbar uchun guruh a'zolari bilan iliq munosabatni qurishdagi qo'shimcha ko'prikdir. Lekin hayotda hamma narsa ham o'ylanganday silliq ketavermaydi va rasmiy rahbar bilan norasmiy lider manfaatining zidligi, rahbarning iltifotli qadamiga qaramay norasmiy liderning qaysarligi to'qnash kelishi mumkin. Bu esa jamoadagi nizo bilan ifodalanadi va bunday hollarni hal etish yo'l-yo'riqlari haqida jamoadagi nizolar mavzusida batafsil gapirib o'tiladi.

Liderga xos bo'lgan fazilatlarni shakllantirish bo'yicha psixologiya faniqa qator amaliy tadbirlar mavjud bo'lib, bu xil dasturlar interfaol ta'lim uslubiga asoslangan amaliy mashg'ulotlarda o'z aksini topadi. SHaxsning liderlik jihatlarni rivojlantiruvchi psixologik tadbirlarning metodologik asoslari bir muncha bahsli bo'lib, bu mavzuning puxta ishlab chiqilishi ushbu mashg'ulotlardan olinajak

natija samarasini belgilaydi. YAqin paytgacha psixologiya faniqa shaxsning liderlik xislatlarini shakllantirish bo'yicha «Xislatlar nazariyasi» degan ta'limot etakchi bo'lib kelgan. Bu ta'limotga binoan liderlikni ifodalovchi bir necha xislatlar mavjud va ushbu xislatlar majmuasi shaxsning o'zgalarga ta'sir etish qobiliyatini belgilaydi. Ammo, aniqlanishicha, xislatlarning shunchaki majmuasi shaxsni lider darajasiga ko'tara olmaydi va bu xislatlar soni bir necha o'ntalikdan iborat bo'lishi mumkin. Bu xislatlarni shakllantirish, ularni shaxs tuzilmasidagi boshqa tarkibiy jihatlar bilan muvofiqlashtirish va insonning ichki mazmun-mohiyatiga aylantirish o'ta murakkab masaladir. Ko'p yillik psixologik tadbirlar bunday yo'lning kammahsul ekanligini ko'rsatdi.

Shaxsning liderlik imkoniyatini rivojlantirishning zamonaviy yondoshuvlaridan biri, insonda shakllangan qobiliyatga suyanishni va shu qobiliyatni imkon bergan vaziyatda namoyon etilishini taqozo etadi. Bunday yondoshuv «situativ liderlik» deb atalib, unda lider deb, tan olingan shaxsning umumiy maqsadga erishish yo'lida muammoli vaziyatda o'z qobiliyatini namoyon eta olishi tushuniladi. Bu nazariyaga binoan guruh doimo bir necha liderga ega bo'lishi mumkin va kezi kelganda har bir jamoa a'zosi muammoli vaziyatni hal etish borasida o'z qobiliyat va imkoniyatini namoyish eta oladi.

XULOSA

Fikrimcha, samarali foliyat olib boruvchi rahbar o'z jamoasida aynan shunday muhitni yaratishi kerakki, har bir xodim zarur vaziyatda o'z imkoniyatini ishga solish orqali muammoli vaziyatni hal etishda qatnashishi va boshqaruv jarayonida ishtirok etayotganini his qila olsin. Buning uchun jamoa, har qanday vaziyatni hal etishda chuqur mas'uliyat his etuvchi va o'z ishining ustalari bo'lgan professional xodimlarga ega bo'lishi lozim. Shu bilan birga, guruhda doimo shunday xodimlar topiladiki, ular paydo bo'luvchi ko'pgina muammoli vaziyatlarni hal eta oluvchi universal qobiliyatga ega. Shu nuqtai nazardan qaraganda, liderlik ko'p jihatdan shaxs tug'ma qobiliyalarining etarli darajada shakllanganligi bilan xarakterlanadi.

Yuqorida aytganimizdek, liderlikning asosiy jihatlaridan biri – guruh manfaati haqida g'amxo'rlikdir. Shuning uchun ham liderlik ta'rifidagi asosiy ma'no kasb etuvchi tomonlar bu – shaxsning ushbu vaziyatni muvaffaqiyatli hal eta olish qobiliyati va guruh manfaati yo'lidagi jonbozligi deb tushunilishi mumkin. Shaxsning liderlik imkoniyatini namoyon ettiruvchi yana bir asosiy tomon – jamoaning talab va istagiga mos kela olishidir. Turli mehnat jamoalari

o'z mas'uliyat darajasidan kelib chiqqan holda turlicha istaklarni namoyon etadi va hatto, ba'zida jamiyat manfaatiga to'la mos kelmaslik hollari ham kuzatiladi.

Bunday jamoalarda esa, tabiiyki destruktiv, ya'ni buzg'unchi xulqqa mos keluvchi liderlar ajralib chiqadi va ular guruhning yashirin motivlarini namoyon etuvchi o'ziga xos kuchga aylanadi.

Lider va rasmiy rahbarning turli shaxslardan iboratligi va ular o'rtasidagi ziddiyat haqida yuqorida to'xtalib o'tdik. Shunday holat ham yuz beradiki, tashkilot manfaatiga zid yo'l tutgan lider atrofida o'zi kabi hamtovoqlarni to'plashi va o'zining og'uvchi xulqi bilan nafaqat tashkilot maqsadi, balki rahbarning obro'siga ham putur etkazadi. Bunday liderni darhol ishdan bo'shatish lozim, degan an'anaviy fikr bir qaraganda to'g'ri bo'lsa-da, lekin ushbu vaziyatdan tarbiyaviy maqsadlarda foydalanish rahbarning mohir tashkilotchiligidan dalolat beradi. Rahbar o'z tashkilotidagi mavjud imkoniyatlarni qo'llagan holda norasmiy liderni nafaqat guruhdan ajratishi, balki unga ma'qul keluvchi va uning qobiliyatlariga mos keluvchi vazifalarni ham topib berishi mumkin. Umuman olganda, rahbar uning manfaatlariga zid bo'lgan har qanday kuchni o'z tomoniga og'dira olishi uning obro'siga obro' qo'shuvchi va jamoa oldida uning nufuzini yanada oshiruvchi eng samarali imkoniyatdir.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim Vazirining 255-sonli buyrug'i. 2021yil 30- dekabr.
2. Sh.A. Sodiqova "Maktabgacha pedagogika". "Tafakkur chashmalari" T.: 2013 y.
3. N.M. Kayumova "Maktabgacha pedagogika". "TDPU" nashriyoti T.: 2013 y.
4. Mirziyoyev Sh.M. "Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi" mavzusidagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. – T.: "O'zbekiston", 2017. – 48 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T.: "O'zbekiston". – 2017.– 102b.
6. Sh.M. Mirziyoyevning "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. T.: -2016y. 29-dekabr.
7. Xasanboyeva O. Pedagogika tarixidan xrestomatiy. T.: "O'qituvchi", 2003 y.
8. Pedagogika. A. Munavvarov tahriri ostida. T.: O'qituvchi. 1997

SEZGI FE'LLARI BOSHQARUVIDAGI BILAN KO'MAKCHILI BIRIKMALAR SEMANTIKASI

Mirzakarimova Z.D.

Toshkent davlat texnika universiteti Olmaliq filiali
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada sezgi fe'llarini bir necha kichik semantik maydonlarga tasnif qilib, keyin ularning 'holat' valentligi tadqiq etiladi. Bunda sezgi fe'llari besh kichik semantik maydonga ajratiladi va misollar orqali taxlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *semantik maydon, sezgi fe'llari, xolat bildiruvchi otlar, valentlik*

АННОТАЦИЯ

В этой статье сенсорные глаголы классифицируются по нескольким подсемантическим областям, а затем исследуется их «состояние» валентности. В этом случае сенсорные глаголы делятся на пять субсемантических полей и анализируются на примерах.

Ключевые слова: *семантическое поле, интуитивные глаголы, условные существительные, валентность.*

ABSTRACT

This article classifies sensory verbs into several sub-semantic areas and then examines their 'state' valence. In this case, the sensory verbs are divided into five sub-semantic fields and analyzed by examples.

Keywords: *semantic field, intuitive verbs, conditional nouns, valence*

KIRISH

O'zbek tilida bir katta semantik maydonni sezgi fe'llari tashkil qiladi. Ular ham 'holat' semantikasi asosidagi 'holat' valentligiga ko'ra bilan ko'makchisi vositasida otlar bilan birikma hosil qiladi. Bu semantik maydondagi fe'llar salmoqli bo'lganligi uchun ham ikkita nomzodlik dissertatsiyasining tekshirish ob'ekti bo'lgan. Ulardan biri T.Musaevning qalamiga mansub bo'lib, u nomzodlik dissertatsiyasini «Sezgi va xohish-istak fe'llari valentligi» deb nomlagan³¹¹. U shu fe'llarning agens valentliklari yuzasidan bir risola ham e'lon qilgan³¹². Ikkinchi bir nomzodlik dissertatsiyasi ham

³¹¹ Мусаев Т.Т. Глаголы ощущения в узбекском языке: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. –Т., 1992. –17 с.

³¹² Мусаев Т. Сизги ва хоҳиш-истак феълларининг агенс валентлиги. –Т., 1991. –Б. 42.

yoʻzilgan. U faqat nigoh feʼllariga bagʻishlangan boʻlib, turk tilidagi nigoh feʼllari bilan qiyoslab tahlil etilgan³¹³.

MUXOKAMA VA NATIJALAR

Sezgi feʼllarini bir necha kichik semantik maydonlarga tasnif qilib, keyin ularning 'holat' valentligini tadqiq etishga to'g'ri keladi. Sezgi feʼllarini tadqiq etish, albatta, psixologiya fanidagi sezgi organlari turlariga qarab amalga oshirishga to'g'ri keladi. Sezgi organlari psixologiya fanida beshga boʻlib ko'rsatiladi: 1) tasmollab sezish; 2) ko'rib sezish; 3) eshitib sezish; 4) tam sezish; 5) hid sezish organlari³¹⁴. Sezgi feʼllari mana shu sezish turlari bo'yicha beshga bo'linadi. Bu M.M.Mirtojiyevning doktorlik dissertatsiyasida ham³¹⁵, T.Musaevning nomzodlik dissertatsiyasida ham³¹⁶ tilga olingan. Sezgi feʼllarining besh kichik semantik maydoni quyidagicha nomlanadi: 1) tasmollab sezuv feʼllari; 2) nigoh feʼllari; 3) eshituv feʼllari; 4) tam sezuv feʼllari; 5) hid sezuv feʼllari;

Tasmollab sezuv feʼllari *sezmoq, his qilmoq, bilmoq, qadarmoq, botmoq, tuyulmoq, sanchmoq* va hokazolardan iboratdir. Bu feʼllar ham o'z sememasida 'holat' semasini saqlaydi va shu holat semasi bo'yicha 'holat' valentligiga ega. U 'holat' valentligi asosida *bilan* ko'makchisi orqali otlar bilan aloqaga kirishadi, ya'ni birikma hosil qiladi.

Tasmollab sezuv feʼllari 'holat' valentligiga ko'ra *bilan* ko'makchisi vositasida otlarni boshqarib kelishiga biz yiqqan materiallar ichida misol uchramadi. Bu degan so'z yuqoridagi jumlaning inkor etish emas. Masalan, *og'riq bilan his qildi, alam bilan sezdi* kabi birikmalarni eslash mumkin. Bunda tasmollab sezuv feʼllari *bilan* ko'makchisi vositasida *og'riq, alam* otlarini boshqarib kelganligini kuzatamiz. Bu boshqaruv feʼllarning 'holat' valentligiga ko'ra shakllangan birikmalardir.

Nigoh feʼllari o'zbek tilida juda ko'p. Ular *qaramoq, anglamoq, kuzatmoq, termulmoq, tikilmoq, razm solmoq, ko'rmoq, boqmoq, tomosha qilmoq, ko'z tikmoq* kabilardan iboratdir. Ular *bilan* ko'makchisi vositasida turli semantikaga ega otlarni boshqarib keladi. Bunda ham bu otlar nigoh feʼllarining 'holat' bildiruvchi

³¹³ Сиддиқов З.У. Ўзбек ва турк тилларида кўрув лексемалари семантикаси: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. –Т., 2000. –Б. 24.

³¹⁴ Лурия А.Р. Ощущение и восприятие. –М.: ИМУ, 1975. –С.11.

³¹⁵ Миртожйев М.М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке: Автореф.дисс. ... д-ра.филол.наук. –Т., 1989. – 44 с.

³¹⁶ Мусаев Т. Сезги ва хоҳиш-истак феълларининг агенс валентлиги. –Т., 1991. – Б.42.

7.Мирзакаримова З.Д.Феъл бошқарувидаги билан кўмакчили бирикмалар семантикаси: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. –Т., 2008. –Б. 24.

valentligining namoyon bo'lishi hisoblanadi. Tarkib topgan birikma klassemasi ham holat bildirib keladi. Nigoh bildiruvchi fe'llar *bilan* ko'makchisi vositasida boshqarib kelgan otlar bir necha semantik maydonga xos bo'lib, ular quyidagilardir:

1. Nigoh bildiruvchi fe'llar *bilan* ko'makchisi vositasida ruhiy holat bildiruvchi otlarni boshqarib keladi. Masalan, *Jahl bilan uning ko'zlariga qaradim* (S.Ahmad). *Usta, xo'p deng!-yalingan ohang bilan bobomga qaraydi* (Oybek). *Kuchli bir ishtiyoq bilan atrofga alangladim* (O'.Hakimali). *Qomatini rostlagan Sherxon Dadajonning yuz-ko'zlariga g'azab va alam bilan tikildi* (J.Ikromiy). Bu gaplarda nigoh fe'llari *qaramoq, anglamoq, tikilmoq* bo'lib, ular *jahl, ohang, ishtiyoq, g'azab, alam* otlarini boshqarib kelgan. Bu otlar ruhiy holat bildiradi, ya'ni ular sememasida 'holat' semasi bor.

2. Nigoh fe'llari *bilan* ko'makchisi vositasida 'holat' valentligiga ko'ra holat bildiruvchi otlarni boshqarib keladi. Masalan, *Dilorom esa hay-haylagancha, o'g'li ortidan botiniy bir bezovtalik bilan qarab qoladi* (N.Qilich). *Bemor mashaqqat bilan boshini burib, deraza tomonga qaradi* (S.Ahmad). Bu gaplardagi *qaramoq* nigoh fe'llari holat bildiruvchi *mashaqqat, bezovtalik* otlarini *bilan* ko'makchisi vositasida boshqarib kelgan. Ular, albatta, nigoh fe'llarining namoyon bo'lgan 'holat' aktantlaridir.

3. Nigoh fe'llari *bilan* ko'makchisi vositasida nigoh holatini bildiruvchi otlarni boshqarib keladi. Masalan, *Ular bir-birlariga sergak nazar bilan tikilib, bir zum tek qotishadi* (N.Qilich). *O'rtog'ining bu samimiyatini Salti ham ko'z bilan ko'ribgina emas, ko'ngil bilan sezib anglagan edi* (Cho'lpon). *Yusufbek sinchkovlik bilan ularga bir-bir razm solib chiqdi* (E.Turon). Bu gaplardagi *tikilmoq, ko'rmoq, razm solmoq* nigoh fe'llari *bilan* ko'makchisi vositasida nigoh holatini bildiruvchi *nazar, ko'z, sinchkovlik* otlarini boshqarib kelgan. Bu boshqaruv ham nigoh fe'llarining 'holat' valentligini namoyon etadi.

4. Nigoh fe'lli *bilan* ko'makchisi vositasida nutq holatini bildiruvchi otlarni boshqarib kelishi mumkin. Masalan, *Elmurod «o'yin-kulgini yaxshi ko'radigan odam gapiryapti» deganday piching bilan qarab turdi* (Shuhrat). Bu gapda *qarab* nigoh fe'lli 'holat' valentligi asosida *bilan* ko'makchisi orqali nutq holatini bildiruvchi *piching* otini boshqarib kelgan.

5. Nigoh bildiruvchi fe'llar *bilan* ko'makchisi vositasida 'holat' valentligiga ko'ra mushohada bildiruvchi otlarni boshqarib kelishi mumkin. Masalan, *Bittayarimta sezgani yo'qmi, degan o'y bilan atrofga alangladi* (S.Ahmad). *O'yin tugaguncha ikki do'st diqqat bilan tomosha qilishdi* (Sh.Xolmirzaev). *Kursdoshlari unga taajjub bilan qarashardi* (Mirmuhsin). Bu gaplarda *alanglamoq, tomosha*

qilmoq, qaramoq fe'llari nigoh fe'llari bo'lib, ular tomonidan *bilan* ko'makchisi vositasida *o'y, diqqat, taajjub* otlari boshqarilib kelgan. Bu otlar 'mushohada' semantikasiga ega. Ular nigoh fe'llari 'holat' valentligining namoyon bo'lgan aktantlaridir.

Eshituv fe'llari ham o'z sememasining holat semasiga ko'ra 'holat' valentligiga ega. Ular shu valentligiga ko'ra *bilan* ko'makchisi vositasida otlarni boshqarib keladi. Eshituv fe'llari *eshitmoq, tinglamoq, quloq solmoq, yangramoq, jaranglamoq* kabilardan iborat. Ular quyidagicha semantikaga ega otlarni boshqarib keladi:

1. Eshituv fe'llari 'mushohada' semantikasiga ega otlarni boshqarib kelishi mumkin. Masalan, *Doklad juda diqqat bilan tinglandi* (P.Qodirov). *Sayfi Soqievich Sherzodning e'tibor bilan tinglayotganini darrov sezdi* (O'.Hoshimov). Bu gaplarda eshituv fe'llari *tinglamoq* fe'llari bo'lib, ular *bilan* ko'makchisi vositasida mushohada semantikasiga ega *diqqat, e'tibor* otlarini boshqarib kelgan. Bu otlar eshituv fe'llarining 'holat' valentligiga ko'ra namoyon bo'lgan aktantlaridir.

2. Eshituv fe'llari *bilan* ko'makchisi vositasida 'holat' valentligiga ko'ra ovoz, tovush kabi otlarni boshqarib kelishi mumkin. Masalan, *Goho tovuylarning «qu-u-uv» deb keskin va noxush ovoz bilan qichqirgani quloqqa chalinadi* (P.Qodirov). Bu gapda eshituv fe'li *qichqirmoq* bo'lib, u 'holat' valentligiga ko'ra *bilan* ko'makchisi vositasida ovoz otini boshqarib kelgan.

O'zbek tilida yana tam sezuv va hid sezuv fe'llari mavjud. Tam sezuv fe'llariga *totmoq, tamshamoq* fe'llari; hid sezuv fe'llariga *hidlamoq, iskamoq, anqimoq, gurkiramoq* kabi fe'llarni ko'rsatish mumkin. Ularning *bilan* ko'makchisi vositasida 'holat' valentligiga ko'ra biror otni boshqarib kelganligi uchun biror adabiyotdan misol topa olmadik. Biroq bu ular 'holat' valentligiga ko'ra namoyon bo'lmaydi deyilgani emas. Masalan, *Huzur bilan totdi, huzur bilan hidladi* birikmalariga e'tibor berish mumkin. Ularning birinchisida tam bilish semantikasiga ega bo'lgan *totmoq* fe'li, ikkinchisida hid bilish semantikasiga ega bo'lgan *hidlamoq* fe'li ruhiy holat bildiruvchi *huzur* otini boshqarib kelgan. Bu mazkur fe'llarning holat valentligiga ko'ra namoyon bo'lgan aktantlaridir.

XULOSA

Yuqorida ko'rsatilgan sezgi bildiruvchi fe'llar 'holat' valentligiga ko'ra otlarni boshqarib kelgan ekan, tarkib topgan birikmalar so'z semantikasining holat semantikasiga asoslangan, ya'ni birikma klassemasi holat bildirib kelgan.

Ko'rinadiki, sezgi fe'llari tusmollab sezuv, nigoh, eshituv, tam sezuv, hid sezuv fe'llariga bo'linadi. Ularning hammasining semantikasida 'holat' semasi kuzatiladi va

shu semasiga ko'ra 'holat' valentligini yuzaga keltiradi. U shu valentligi asosida ruhiy holat, holat, nigoh, nutq holati, mushohada, ovoz, tovush semantik maydoniga kiruvchi otlarni boshqarib keladi. Bu otlar deyarli holda mavhum ifodaga ega bo'ladi. Ular faqat 'holat' semasiga ko'ra birikma uchun tanlanadi. Shu semasi asosida sezgi fe'llari bilan klassemani yuzaga keltiradi.

REFERENCES

1. Мусаев Т.Т. Глаголы ощущения в узбекском языке: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. –Т., 1992. –17 с.
2. Мусаев Т. Сизги ва хошиш-истак феълларининг агенс валентлиги. –Т., 1991. –Б. 42.
3. Миртожиев М.М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке: Автореф.дисс. ... д-ра.филол.наук. –Т., 1989. – 44 с.
4. Лурия А.Р. Ощущение и восприятие. –М.: ИМУ, 1975. -С.11.
5. Сиддиқов З.У. Ўзбек ва турк тилларида кўрув лексемалари семантикаси: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. –Т., 2000. –Б. 24.
6. Мирзакаримова З.Д. Феъл бошқарувидаги билан кўмакчили бирикмалар семантикаси: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. –Т., 2008. –Б. 24.
7. Ботирбекова Г.А. Талабаларнинг оғзаки нутқини ўстириш учун машқлар билан ишлаш - Молодой ученый, 2019. 476-477 б

YUNUS EMRE IJODIDA VAHDAT UL-VUJUD VA TAVHID MASALASI

Quvvatov Javohir Umar o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq falsafasi va madaniyati yo'nalishi talabasi
+998900381301 javohir_ibn_umariy@mail.ru

Ilmiy rahbar: Sulaymonov Jasur Baxtiyorovich

Sharq falsafasi va madaniyati kafedrası katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Yunus Emrening masnaviylari orqali uning tasavvufiy qarashlari, xususan vahdat ul-vujud va tavhid masalalariga to'xtaliniladi.

Tayanch so'z va iboralar: Yunus Emre, tasavvuf, vahdat ul-vujud, tavhid, Alloh, botin va zohir, Muhiddin ibn Arabiy, qalb, sufiylik, fenaqilloh,

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются мистические воззрения Юнуса Эмре через его Маснави, в частности по вопросам вахдат уль-вуджуд и таухид.

Опорные слова и выражения: Юнус Эмре, мистика, единство, монотеизм, Аллах, Мухиддин ибн Араби, сердце, суфизм, фенафиллах,

ABSTRACT

This article discusses Yunus Emre's mystical views through his Masnavi, in particular on the issues of Wahdat ul-Wujud and Tawhid.

Keywords and expressions: Yunus Emre, mysticism, existence, monotheism, Allah, inward and outward, Muhiddin ibn Arabi, heart, Sufism, fenaqillah,

KIRISH

Yunus Emre islom diniga amal qilgan, suluk yo'lini tanlagan, islom tasavvufi belgilagan shariat, tariqat, haqiqat va ma'rifat yo'llaridan o'tib hikmatga erishgan allomadir. Madrasalarda o'qish va yozish bilan o'rganib bo'lmaydigan, ya'ni aniq va ochiq-oydin, to'liq ilhomga asoslangan, har xil shubhalarni ketkazuvchi g'ayb haqiqatiga erishish ilmiga egadir. Yunus Emre ko'plab mutasavviflar qatori qur'onda ikki xil ma'no bor deb hisoblaydi. Ulardan biri tashqi zohiriy, ikkinchisi esa ichki botiniydir. Botiniy ma'no ko'pchilikning bilim va tajribasidan oshib ketadigan, ammo donishmandlar tomonidan talqin qilingan va ma'lum bo'lgan ma'nodir. Tasavvuf bu ezoterikani o'rgatuvchi fandır. Bu esa faqat murshid va komil munosabatlari orqali bo'ladi. Tasavvuf yo'lga faqat sevgi yana ham umumlashtirsak, ilohiy ishq orqali erishiladi. Sababi diniy ilmni ilm bilan o'rganish hech narsani anglatmaydi. Inson

qayerdan kelib, qayerdan va qayerga ketayotganini o'rganishni istaydi va buni faqat bilim orqali anglash mumkin. Bu yo'lda g'aflat yo'lni to'sadi, qalb esa maqsad sari yetaklaydi. Ma'naviy komillik sohasiga yetishish uchun fidoyi ustozga ergashish va uning aytganiga amal qilib yo'lda davom etishi kerak.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yunus Emre tasavvuf o'rniga ilmi ledun, ilmi botin kabi so'z birikmalarini ishlatadi. Uning tasavvufiy hayoti Payg'ambarimiz(s.a.v.), Juneyd Bag'dodiy, Mansur Halloch, Boyazid Bistamiy, Ma'ruf Kerhi, Ibrohim Adham kabi insonlar hayotini o'zida akslantirgan holda yashadi. Unga ko'ra, fenafilloh³¹⁷ ning namunasi sahobalarga beriladi. Yunus Emre ham ayni shu maqsadlar uchun ilm o'rgangan, o'zi ta'kidlaganidek:

Donolik beshigida yotgan kuch sutining so'rg'ichiman³¹⁸

Yunus Emre ijodida biz vahdati vujud falsafiy-tasavvufiy yo'nalishni ham ko'p uchratamiz. Vahdati vujud - koinotning yagona haqiqat va jismdan iboratligi g'oyasini ilgari suruvchi, ko'plab islom mutasavviflari tomonidan izohlangan va Muhyiddin Arabiy tomonidan tizimlashtirilgan tushunchadir. Tasavvuf olimlarining fikricha, ko'plikni ifodalovchi o'n sakkiz ming olamning asli va mohiyati birdir. Bittadan yani yaratgandan boshqa hech narsa yo'q. Mavjudlikning boshlanishi ham oxiri ham albatta bu birlikka qaytadi. Xudo yagona va mutlaq mavjudlikdir. Uning mavjudligining boshlanishi va oxiri yo'q. U hamma vaqt va joylarni qamrab oladigan nurdir va shuning uchun ham bashariyat bir yakka Xudoga to'plangan. Xudo shaxsiyati bilan emas, balki fazilatlari bilan tanilgan. Darhaqiqat, inson Alloh taoloning birligini abadiylikda tasdiqlagan va dunyoga kelishining sababi ham dunyodagi abadiy birlikni anglashdir. Vahdat vujud suluk orqali erishiladigan bir martabadir va bu jarayonda siz bilan mening aniqrog'i shaxslar o'rtasida farq yo'q. Ushbu fikrlarni tasvirlaydigan oyatlar:

Sensin bu gözümde gören sensin dilümde söyleyen
Sensin beni var eyleyen sensin hemin öndin sona³¹⁹

Kalû Bela söylenmedin tertîb düzen eylenmedin
Hak'dan ayru degilidüm ol ulu divândayıdum³²⁰

³¹⁷ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Fenafillah>

³¹⁸ Yunus Emre devoni 197-bet

³¹⁹ Yunus Emre devoni: 14-bet

³²⁰ Yunus Emre devoni: 360-bet

Ko‘rinib turibdiki, Yunus Emre o‘z she‘rlarida birlik nazariyasini keng yoritgan. Uning fikricha, barcha mavjudotlar Xudodan xosil bo‘lgan. Borliq birdir, buni bilgan kishi qayerga qaramasin, faqat Allohning jamolini ko‘radi. Chunki borliqning oldi va oxiri, avvali va yakuni Allohdir va Uning nuri dunyoni qamrab olgan. Yunus so‘zlariga ko‘ra, mutlaq va haqiqiy mavjudot bo‘lmish Olloh insonning ichida yashirindir. Inson tanasi birlik dengizida yo‘qoladi.³²¹ Bu darajada inson kamolotga erishadi va nafsdan qutuladi. Uning mavjudligi mutlaq mohiyatida yo‘q bo‘lib ketadi. Yunusning fikricha, Allohning borligi muhabbatdan boshqa narsa emas. Yunus Emrening qarashlarida tavhid to‘rt bosqichda ko‘rinadi:

1. Ismlar birligi: Yakka Allohga ishora

2. Fe‘llarning birligi : Fe‘l tavhidida yashagan inson zarrada ham minglab ko‘rinadigan ibratlarning yaratuvchisini taniydi. Bu mavqega ega bo‘lgan odam aqli va kuchi bilan hech narsa qila olmaydi, nima qilsa ham, Alloh tomonidan qiladi. Yaratganni tanigan banda yaxshilik ham, yomonlik ham Allohdan ekanini tushunadi. Bu mavqedagi tasavvuf mutlaq shaxsni yursa oldidan, gapirsa tilidan, o‘tirs yonidan Allohni topadi:

Yürürisem önümdesin söylerisem dilümdesin

Oturursam yanumdasın ayrukda ne bazarum var³²²

3. Sifatlarning birligi : Bu holatda dindor olamdagi hamma narsa Allohning sifatlari ekanligini tushunadi. Ranglar, shakllar, naqshlar Alloh taoloning zuhuri ekanligini tushunadi. Bu ko‘rinishlarda birlik qalb ko‘zi bilan tushuniladi. Sifatlarning tavhidida sifatlari ko‘p, lekin haqiqat birdir tamoyili amal qiladi. Bu mavqeni to‘liq yashovchi kishi Allohga itoat qiladi va hamma narsada Allohni ko‘radi:

Ma’sûkanun tecellîsi dürlü dürlü renkler olur

Bir şivede yüz bin gönlüm hermişe...cûşa gelür³²³

(73/5)

4. Nafs tavhid: Bu maqom fenafilloh darajasida boshdan kechiriladi. Bu holatda paydo bo‘ladigan hamma narsa nisbiydir. Birgina mavjudot borki, u mutlaq haqiqat – Xudodir. Oshiqlarning asosiy maqsadi ana shu tavhidni yashashdir. Bu bosqichda tavhid tildan tushib, qalbgga joylashadi:

Her sevdügi terkin ura kayıkmaya değme yana

Her dem anın seyrangahı hem zat u hem sıfat olur³²⁴

³²¹ Turer, O. (2010) I. Ulusal Yunus Emre Sempozyumu Bildiriler Kitobi, Yunus Emre'yi Anlamaya Doğru. Karaman:s.58,59

³²² Yunus Emre devoni:43-bet

³²³ Yunus Emre devoni:73-bet

Yunus Emrening fikricha inson ruhiyati va jismi akslanish xususiyatiga ega, zohiriy ko'plik botiniy birlikdir. Bu soha nisbiydir. Bu sohadagi mavjudotlar Ilohiy mavjudlikka bog'liq. Birlik nomutanosib, o'lhamsiz, hajmsiz, makon va zamonsizdir. Mavjudlik yaratilgunga qadar ular birlik yurtida Ilohiy borliq bilan birga edilar. Ular Uning birligidan yaratilgan va bu dunyoga tushgan. Bu yerdan ular yana birlikka qaytadilar.³²⁵

Yunus Emre ijodida qalb masalasi ham dolzarb hisoblanadi. Uning fikricha, Xudoning jamoli Xudoga murojaat qilgan qalblarda namoyon bo'ladi. Chunki ular endi qalblarining buyukligini his qilib uni tozalaydilar. Allohning qalbdagi zuhuri cheksiz va poyonsizdir. Haqiqat har daqiqada turlicha namoyon bo'ladi. "Yuzingni qayoqqa qaratsang, Allohning yuzi o'sha yerdadir" misrasiga asoslanib, so'fiylar dunyoda Allohning yuzi ko'rinadi, deb o'ylashadi. Bu esa faqat sayri suluk bilan mumkin. Allohning yuzini faqat jannat va do'zax kabi moddiy nafslarini tashlab, nafsini yengib, o'zini tashlab ketganlargina ko'ra oladi. Chunki U dindorning o'z tanasida ichki botinida namoyon bo'ladi. Xudoni osmondan izlash befoyda. Chunki ilohiy nurni yerdan, tanadan, botiniy sohadan izlash zarur. Mutlaq haqiqat borliq sohasini yaratganida o'zini yashirgan. Buni tushungan kishi nafsini yengib, Allohning borligini tushunishga (fenafilloh bo'lishga) harakat qiladi. Haqiqat yashirin emas, u qallda. Biz uni o'zimizda izlashimiz kerak. Yunus ham o'z masnaviyalarida Alloh taoloning zuhuriga yetganini aytadi. Yurak tasavvufiy hayotning markazini tashkil etuvchi tushunchalardan biridir. Barcha ezoterik harakatlar yurakda sodir bo'ladi. Yurak odatda Xudo sifatida qabul qilinadi. Yurak ba'zan o'ziga ishongan, ba'zan muhrlangan, ba'zan xasta, qotib qolgan va takabburlik bilan namoyon bo'lishi mumkin.³²⁶

XULOSA

Yunus Emrening baytlarida qalb xudo, ishq, sirlar, hikmat va ilmning markazi sifatida alohida ko'riladi. Qalb Ka'badir, chunki u Xudoni biladi va unga yetishadi. Shuning uchun ham qalbni ranjitgan kishi, aslida Allohga ham ozor beradi. Yunus Emre ijodi uning manaviy komilligidan dalolat beradi. Xususan uning qarashlaridagi sufiylik haqiqatga yetoklovchi yo'l sifatida talqin qilinadi.

REFERENCES

1. Yunus Emre "Devan" 2001, Ankara
2. Yunus Emre, "Nasihatlar Kitabi" : "Risaletun Nushiyya" 2007,

³²⁴ Yunus Emre devoni:45-bet

³²⁵ YUNUS EMRE VE TASAVVUF • Rabia Aksoy Arıkan, ilmiy ma'qola 5-sahifa

³²⁶ YUNUS EMRE VE TASAVVUF • Rabia Aksoy Arıkan, ilmiy ma'qola 9-sahifa

3. YUNUS EMRE VE TASAVVUF - Rabia Aksoy Arikan, 2009 Yunus Emre ins.
4. "Antologiya Shel Shirim Sufim Me et Yunus Emre", Denis Ojalvo, Avram Mizrahi ve Selim Amado
5. İbrahim Agah Çubukçu (1996). "Yunus Emre ve Din Felsefesi" (PDF). Ankara Üniversitesi, Dergisi. Erişim tarihi: 11 Ocak 2014.
6. Sulaymonov, J. (2021) ABDURAHMON IBN XALDUNNING TAMADDUN TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLARIDA JAMIYAT TAHLILI//*Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
7. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
8. Sulaymonov, J. Karimov, N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith //International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.
9. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.
10. Sulaymonov, J.B. Ibn Xaldun ijtimoiy-falsafiy qarashlarida axloqiy masalalar//Falsafa va huquq jurnali. 2019 yil 1-soni. 42-45 betlar.
11. Sulaymonov, J.B. Ibn Haldun qarashlarida geografik determinizm ildizlari //Sharqshunoslik jurnali. 2018 yil 4-soni. 124-128 betlar.

XALQARO MUNOSABATLARDA GENDER TENGLIGI TAMOYILINING HUQUQIY ASOSLARI

Aziza Matlubovna Radjabova

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

tayanch doktoranti

aziza_dip@mail.ru

ANNOTATSIYA

Gender masalalari xalqaro munosabatlar, jahon siyosatida qanchalik muhim ahamiyatga ega? Bugun dunyoning turli mintaqalarda kuzatilayotgan turli xarakterdagi voqea-hodisalar jahon siyosatida xotin-qizlarning nafaqat faol sub'yekt sifatida (boshqaruvda, tinchlikni ta'minlashda, iqtisodiy jarayonlarda), balki, ijtimoiy munosabatlarning muhim obyekti sifatida gavdalanishiga olib keldi. Shuningdek, kambag'allik, ichki nizolar, kasalliklar, iqtisodiy va siyosiy inqirozlar oqibatida aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlami sifatida iqtisodiy, ijtimoiy hamda siyosiy munosabatlarning diqqat markazi xotin-qizlar masalasiga qaratilishi davr talabiga aylandi. Bunda gender tengligi masalalari mamlakatlar uchun ixtiyoriy-majburiy xarakterdagi majburiyat sifatida yaqqol namoyon bo'la boshladi. Xalqaro hamjamiyat bu borada yakdil siyosat yuritishi inson huquqlarining to'la qonli ta'minlanishi, gender paritetga rioya qilinishini kafolatlovchi xalqaro fundamental hujjatlar mavjudki, ularning ko'pchilikgi imperative xarakter kasb etadi. Muallif mazkur ilmiy maqolada gender fenomenining siyosiy kuchi huquqiy jihatdan asoslab berishga harakat qiladi.

Kalit so'zlar: BMT Nizomi, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, CEDAW, gender tengsizligi.

ABSTRACT

How important are gender issues in international relations and world politics? The various events taking place in different parts of the world today have led to the inclusion of women in world politics not only as an active subject (in governance, peacekeeping, economic processes), but also as an important object of social relations. It has also become a requirement of the time to focus on women's issues in economic, social and political relations as a segment of the population in need of social protection due to poverty, internal conflicts, diseases, economic and political crises. At the same time, the issue of gender equality has become a voluntary and mandatory obligation for countries. The international community has a unified policy in this regard, and there are fundamental international documents guaranteeing full

human rights and gender equality, many of which are imperative. In this scientific article, the author seeks to legally justify the political power of the gender phenomenon.

Keywords: *UN Charter, Universal Declaration of Human Rights, CEDAW, gender inequality.*

KIRISH

Xalqaro munosabatlar va gender o'zaro uzviy aloqadorlikda rivojlanuvchi tizimli jarayondir. Mazkur jarayonda davlatlar bir nechta funksiyalarni, islohotchi, tartibga soluvchi, targ'botchi, muvofiqlashtiruvchi, nazorat qiluvchi v b. kabi rollarda namoyon bo'ladi. Genderga oid munosabatlarning uzoq yillar mobaynida xalqaro munosabatlarda sezilarli ta'sir etish kuchi aniq belgilanmagan bo'lsa-da, davlatlarning ichki va tashqi siyosatida mavjud va amal qilib kelgan. Xususan, iqtisodiy munosabatlarda ijtimoiy himoya va ijtimoiy ta'minot siyosatini amalga oshirish orqali, mafkuraviy targ'ibotlarda aholining turli maslak va tabaqalarga bo'linishi, siyosiy jarayonlarda saylash va saylanish huquqi orqali, harbiy masalalarda tinchlikparvarlik missiyalarini amalga oshirishda kuzatilgan. Xalqaro munosabatlarda davlatlar tomonidan gender tamoyilining amal qilinishining tan olinishi xotin-qizlar masalasining inson huquqlari prizmasi orqali internatsional ahamiyat kasb eta boshlashi bilan belgilanadi. Bunda Birlashgan Millatlar Tashkilotining muvofiqlashtiruvchi roli juda muhim ahamiyat kasb etganligiga tarix guvoh. Insoniyat boshidan kechirgan ikki muhim qirg'inbarot jahon urushlari xalqaro munosabatlarda inson huquqlari buzilishining eng oliy ko'rinishlariga guvoh bo'ldi. Genotsid, Ommaviy Qirg'in Qurollarining qo'llanilishi, Konslagerlarlardagi qiynoqlar insoniyatning huquq va erkinliklarining qo'pol va qaqshatqich tarzda buzilishining yorqin isboti edi. Mazkur jarayonlar Xalqaro huquq tamoyillarining amal qilmasligini, gender fenomenining umuman hisobga olinmaganligi ko'rsatdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Dunyo hamjamiyati Birlashgan Millatlar Tashkiloti timsolida inson huquqlarining to'la qonli ta'minlanishiga mustahkam huquqiy va amaliy asos yaratdilar. Genderga oid jihatlar inson huquqlarining ajralmas qismi sifatida milliy, mintaqaviy hamda xalqaro darajada mustahkam huquqiy kafolatlari shakllantirildi. Bu bir qator muhim paktlar, deklaratsiyalar, rezolyutsiyalar, konvensiyalar, protokollar va b ko'rinishda gavdalantirildi. E'tiborlisi shundaki, inson huquqlariga oid hujjatlarning barchasida uchta eng muhim jihat – universallik, bog'liqlik va

tenglik – tamoyillari asos qilib olindi. Quyida ularning eng asosiylari SWOT tahlil asosida sharhlanadi.

BMT Nizomi. 1945 yil 25 iyunda qabul qilingan va 1945 yil 24 oktyabrda, BMT o'z faoliyatini boshlaganida kuchga kirgan. Hujjat muqaddima va 111 moddada mujassamlashgan 19 bobdan iborat. Muqaddima ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qism, global xavfsizlikni saqlash va inson huquqlarini hurmat qilishga qaratilgan umumiy da'vatni o'z ichiga oladi. Ikkinchi qismda Birlashgan Millatlar Tashkiloti xalqlari, hukumatlarining Nizomda keltirilgan majburiyatlarni tan olganlik haqidagi shartnomaviy xarakter kasb etadi. BMT Nizomi inson huquqlari bo'yicha birinchi xalqaro hujjat hisoblanadi.

Davlatlarning nooqilona olib borgan siyosati natijasida tengsizliklar hukm suradi va bu turli inqirozga olib keluvchi vaziyatlarga sabab bo'ladi.³²⁷ (State-making is achieved through war-making (Tilly 1985))³²⁸. Ma'lumki, "omon qolish" tamoyili va kuch nuqtayi nazaridan davlatlar domiy tarzda urush holatida bo'lgan³²⁹. Milliy xavfsizlik ustuvor yo'nalish sifatida siyosatning hamma jabhasiga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Natijada, xotin-qizlar va bolalar ko'p hollarda davlatlarning milliy manfaatlari ustuvorligi yo'lida turli ko'rinishdagi zo'ravonlik va nohaqliklar obyektiga aylanib kelgan. Shu sababli, BMT Nizomi³³⁰, tashkilotga a'zo barcha davlatlarga jins asosidagi farqlarga asoslanmagan tarzda inson huquqlarini hurmat qilishga oid "ius cogens normasi" ni "aniq huquqiy majburiyat" sifatida yuklaydi³³¹. Shu asnoda, BMT tashkil topgandan beri, xotin-qizlar teng huquqlilik masalalari xalqaro hamjamiyat darajasida hal etiladigan yo'nalish maqomiga ega.

Gender tengligiga rioya qilish, siyosatning barcha bo'g'inlarida gender paritetlik tamoyilini amalga oshirish BMT Nizomida alohida belgilab qo'yilgan. Xususan, BMT Ayollar maqomi bo'yicha komissiyasi ("CSW") gender tengligiga amal qilishga

³²⁷ Swati Parashar, J. Ann Tickner, and Jacqui True. *Revisiting Gendered States Feminist Imaginings of the State in International Relations*. Oxford Studies in Gender and International Relations. Oxford University Press 2018.

³²⁸ Tilly, Charles. 1985. "War Making and State Making as Organized Crime." In Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol, eds., *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press.

³²⁹ Tilly, Charles. 1985. "War Making and State Making as Organized Crime." In Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol, eds., *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press.

³³⁰ BMT Nizomi 55-moddasida: Xalqlarning teng huquqliligi va o'z taqdirini o'zi belgilashi tamoyilini hurmat qilishga asoslangan xalqlar o'rtasida tinch va do'stona munosabatlar uchun zarur bo'lgan barqarorlik va farovonlik sharoitlarini yaratish maqsadida, Birlashgan Millatlar Tashkiloti ... irqi, jinsi, tili yoki dinidan qat'iy nazar, hamma uchun inson huquqlari va asosiy erkinliklariga nisbatan umumbashariy hurmat va ularga rioya etilishini ta'minlaydi, degan so'zlar bilan alohida mustahkamlangan.

³³¹ The Charter of the United Nations: a commentary 1574 (Bruno Simma et al. eds., 3d ed. 2012); "with a view to the creation of conditions of stability and well-being which are necessary for peaceful and friendly relations among nations based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples, the United Nations shall promote... universal respect for, and observance of, human rights and fundamental freedoms for all without distinction as to race, sex, language, or religion"). IHRLC Working Paper Series No. 4 International Human Rights Law Clinic University of California, Berkeley. www.humanrightscclinic.org

asoslangan paritetini har bir tashkilotning kamida 50 foizini bitta jins vakillari tashkil etishi bilan baholaydi.³³² Xotin-qizlarning siyosiy vakillik masalalari, ya'ni teng vakillikdan foydalanish tamoyili ham ayni xuddi shu tushunchani o'zida mujassam etgan.³³³ Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nizomi barcha a'zo mamlakatlardan "inson huquqlari va asosiy erkinliklarini hurmat qilish va ularga rioya qilishni" rag'batlantirishga va'da berishlarini va bunga sodiq qolishlarini talab qiladi³³⁴.

Inson huquqlari universal va ajralmasdir.³³⁵ "Universallik" tamoyili barcha insonlar har doim inson huquqlariga ega ekanligini bildiradi.³³⁶ Jozef Korbel Xalqaro tadqiqotlar maktabi professori, Jek Donnelly ta'бири bilan aytganda, xalqaro huquq tomonidan tan olingan "inson huquqlari, tom ma'noda, insonning shunchaki inson bo'lganligi sababli ega bo'lgan huquqlardir"³³⁷. "Ajralmaslik" tamoyili, odamlarning o'zi yoki boshqalarning ixtiyoriy yoki ixtiyoriy bo'lmagan ravishda inson huquqlaridan voz kechishi mumkin emasligini anglatadi.³³⁸ Masalan, inson o'zini yoki boshqa shaxsni qullikka sotishi mumkin emas. Har bir inson har doim inson huquqlarining egasidir, chunki "odam qanchalik yomon yo'l tutmasin yoki unga qanchalik vahshiy munosabatda bo'lishidan qat'iy nazar, odam odam bo'lishni to'xtata olmaydi".

Butun jahonda insonning universal, yaxlit va ajralmas huquqlarini o'zining xalqaro standartlariga ega bo'lib, bu Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida o'z aksini topgan.

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. Mazkur hujjat 1948 yil 10 dekabrda Parijda BMT Bosh Assambleyasining 183-yalpi majlisida qabul qilingan³³⁹ bo'lib, unda Ikkinchi Jahon urushi davrida insoniyat tomonidan sodir etilgan vahshiy harakatlarga javoban insonning asosiy huquq va erkinliklari adolat va tinchlikning asosi ekanligi oliy qadriyat sifatida tan olingan. Deklaratsiya³⁴⁰ mundarija va

³³² THE CHARTER OF THE UNITED NATIONS: A COMMENTARY, supra note 12, at 426.

³³³ DANIELLE B. GOLDBERG, EQUAL REPRESENTATION OF WOMEN THROUGH THE LENS OF LEADERSHIP AND ORGANIZATIONAL CULTURE (2015), http://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2015/egm%202015%20report_final.pdf?vs=4 744 (Bu yerda shu narsa ta'kidlanadiki, "Faqat barcha darajadagi lavozimlarda ayollarning teng vakilligi ta'minlansagina, gender tengligi tashkilot madaniyatiga to'liq singdirilgan va ayollarning teng ishtiroki isbotlangan bo'lishi mumkin").

³³⁴ U.N. Charter arts. 55-56.

³³⁵ UDHR, supra note 55, pmbl.

³³⁶ U.N. Common Understanding, supra note 71. But cf. Fields & Narr, supra note 71, at 3 (arguing that historically the concept of "universality" applied to only certain individuals and served the ideological function of legitimizing the agendas of those in power)

³³⁷ JACK DONNELLY, UNIVERSAL HUMAN RIGHTS IN THEORY AND PRACTICE 10 (2d ed. 2003).

³³⁸ U.N. Common Understanding, supra note 71.

³³⁹ <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/UDHRIndex.aspx>

³⁴⁰ Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (Universal Declaration of human rights (UDHR³⁴⁰)) inson huquqlari tarixidagi muhim hujjat bo'lib, dunyoning barcha mintaqalaridan turli xil huquqiy va madaniy kelib chiqishi bo'lgan

insonning eng muhim va daxlsiz huquq va erkinliklari aks etgan 30 moddadan tashkil topgan. Har bir moddada insonning jamiyat hayotidagi barcha jabhalarini qamrab olgan mavjudligini asoslovchi “tenglik” tamoyili amal qiladi. Xususan, Hujjatning 1-moddasi:” Barcha insonlar huquqlarga egalik qilishda va qadr-qimmatlariga mos munosabatda erkin va teng bo'lib tug'iladilar. Ular aql va vijdonga ega bo'lib, bir-birlariga birodarlik ruhida harakat qilishlari kerak” ligi ta'kidlanganligi ham ijtimoiy adolatning yorqin isbotidir.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro standartlarning yaratilishiga asos soldi. Deklaratsiyaning umuminsoniy qoidalari, davlatlarning inson huquqlari bo'yicha majburiyatlarini mustahkamladi, shuningdek, insonning asosiy huquq va erkinliklarini ta'minlashning fundamental mexanizmlarini shakllantirdi. Mazkur hujjatlarning bosh g'oyasi “ijtimoiy adolat”ni o'rnatish va uni targ'ib etishdan iborat bo'lib, deklaratsiya moddalarida uchta asosiy tamoyil: universallik, o'zaro bog'liqlik va tenglik bosh maqsad qilib olingan. Hujjatning universalligi, uning yaratilish jarayonida dunyoning turli mintaqalaridan turli darajada rivojlangan mamlakat vakillari qatnashganligi bilan baholanadi. Mazkur hujjat xalqaro huquqning asosini tashkil etibgina qolmasdan, inson huquqlariga oid 80 dan ortiq xalqaro shartnoma va deklaratsiyalar, inson huquqlari bo'yicha ko'plab mintaqaviy konvensiyalar, milliy qonunlar va davlat konstitutsiyalarining poydevori bo'lib xizmat qiladi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyada gender tengligi masalalari eng muhim qism sanaladi. Buni hujjatning yaratilish tarixi ham asoslaydi. Xususan, Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasidek muhim hujjatning loyihasini tuzish mas'uliyati sharaflari vazifa sifatida Eleonora Ruzvelt xonim boshchiligidagi Komitetga topshirilganligi ham bejiz emas³⁴¹. Ayni shu vaqtdan Xotin-qizlar masalasi xalqaro ahamiyat kasb eta boshladi. Jamiyatda ayollar va erkaklarning barcha sohalarda bir xil imkoniyatlardan, huquq va majburiyatlardan teng foydalanishiga erishish - gender tengligi tamoyilining umumiy maqsadi sifatida baholandi.

Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi Inson huquqlari sohasida yaxlit qamrovni egallagan, unda huquqlar bo'linishi yoki ierarxiyasi mavjud emas³⁴². Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi yaratilish tarixi va mazkur hujjatdagi

vakillar tomonidan ishlab chiqilgan, birinchi marta insonning asosiy huquqlari universal himoya qilinishi belgilab qo'yilganligi bilan ahamiyatlidir.

³⁴¹ Geertje A. Nijeholt, Saskia Wieringa. (2019). Political Science Women's Movements and Public Policy in Europe, Latin America and The Caribbean/books.google.co.uz > books.

³⁴² Isfahan Merali & Valerie Oosterveld, Introduction to GIVING MEANING TO ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS 1, 1 (Isfahan Merali & Valerie Oosterveld eds., 2001)

moddalarning joylashish tartibini tahlil qilgan olim Yohans Morsink, u haqida, “moddalarning har biri o’zaro organik bog’liq bo’lib, har bir modda butun bir kontekstning mohiyatini alohida-alohida sharhlaydi”³⁴³ degan fikrni bildiradi. Xususan, “bajarilgan ish uchun teng haq olish huquqi” haqidagi 23-modda “kamsitishni taqiqlash” ga oid 2-modda va “xotin-qizlar va erkaklar teng huquqligi” haqidagi 3-modda bilan o’zaro bog’liqdir³⁴⁴. Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining Kirish qismidayoq, “insoniyatning barcha a’zolari teng huquqligi va qadr-qimmatini tan olish dunyodagi erkinlik, adolat va tinchlikning garovidir”³⁴⁵, deya ta’kidlangan.

Inson huquqlari sohasi shunchalik o’zaro bir-biriga bog’liqlik, davlatlar va hukumatlar va manfaatli tashkilotlar mazkur yo’nalishda kompleks yondashishlari lozimligi talab etiladi. Tizimda muvaffaqiyatga erishish uchun yaxlit harakatlar strategiyasi talab etiladi. Ma’lum huquqlarda kamchiliklar bo’la turib, ma’lum huquqlarda muvaffaqiyatga erishib bo’lmaydi³⁴⁶. Inson huquqlari bir-biri bilan shunchalik bog’liqligini ta’kidlab, Stephen Marks aynan inson huquqlari sohasida yaxlit yondashuv ahamiyati tizimning samarali ishlashi uchun muhim ekanligini quyidagicha asoslaydi, ya’ni, inson huquqlariga yaxlit yondashuv bir tomondan fuqarolik va siyosiy huquqlar, ikkinchi tomondan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar o’rtasidagi an’anaviy, ierarxik tafovutlarni rad etadi. Shuningdek, inson huquqlari sohasidagi yaxlitlik tamoyili sohada universallikni da’vo qiluvchi hukumatlarni ayollar huquqlari, demokratik jarayonlarda ishtirok etish yoki ijtimoiy va iqtisodiy huquqlar kabi inson huquqlarning ayrim turlarini e’tiborsiz qoldirishayotganligi shubha ostiga qo’yadi³⁴⁷.

Buyuk yunon faylasufi, siyosatshunos olim, Aristotel, davlat va jamiyat borasidagi ilk qarashlar shakllangan davrda, inson to’laonli fuqaro bo’la olishi uchun u o’zining barcha huquq va erkinliklaridan to’liq foydalana olishi kerak, degan

³⁴³ JOHANNES MORSINK, THE UNIVERSAL DECLARATION OF HUMAN RIGHTS: ORIGINS, DRAFTING, AND INTENT 232 (1999) (“The organic character of the text applies both to how it grew to be what it now is, as well as to a deeper interconnectedness of all the articles.”).

³⁴⁴ JOHANNES MORSINK, THE UNIVERSAL DECLARATION OF HUMAN RIGHTS: ORIGINS, DRAFTING, AND INTENT 237 (1999)

³⁴⁵ UDHR, supra note 55, pmbl.

³⁴⁶ Marks S. P. The human rights framework for development: Seven approaches //Reflections on the Right to Development. – 2005. – C. 23-60

³⁴⁷ James W. Nickel, Rethinking Indivisibility: Towards A Theory of Supporting Relations Between Human Rights, 30 HUM. RTS. Q. 984 (2008). (recounting the efforts of the U.N. General Assembly and the Office of the High Commissioner for Human Rights to support the indivisibility thesis, requiring countries to endorse all categories of rights); see also Scott Leckie, Another Step Towards Indivisibility: Identifying Key Features of Violations of Economic, Social and Cultural Rights, 20 HUM. RTS. Q. 81, 83 (1998) (highlighting the disparity between the international community’s consistent commitment to the idea that all human rights are interconnected and the ambivalence of states as demonstrated by their attitudes and practices toward economic and social rights).

fikrni ilgari suradi.³⁴⁸ Bu bejizga aytilmagan insonning barcha huquqlari inson qadr-qimmatining ajralmas qismidir.³⁴⁹ Shu sababli, barcha inson huquqlari teng maqomga ega va ularni "ierarxik tartibda joylashtirish mumkin emas."³⁵⁰

Inson huquqlariga oid ikkita eng muhim xalqaro paktda insonning barcha huquq va erkinliklari to'liq ta'minlanishi xususiyatlari aks etgan. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (International Covenant on Civil and Political Rights) hamda iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (ICESCR) shular jumlasidandir. Mazkur hujjatlar BMT Bosh Assambleyasi Qarori asosida vujudga kelgan. Bu ikki pakt inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi bilan birgalikda "Inson huquqlari to'g'risidagi Bill" ni tashkil etadi. Ushbu muhim hujjatlarda tenglik masalasi quyidagicha o'z aksini topgan, ya'ni ishtirok etuvchi har bir davlat o'z hududida turgan va o'z yurisdiksiyasi ostida bo'lgan barcha shaxslarning huquqlarini hech bir ayirmachiliksiz, jumladan, irqi, tana rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa e'tiqodidan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy ahvoli, tug'ilishi yoki o'zga holatidan qat'iy nazar hurmat qilish va ta'minlash majburiyatini oladi. Shuningdek, **Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Pakt** har bir insonning tenglik asosidagi fuqaroviy va siyosiy huquqlaridan foydalanish mexanizmlarini ochiq va oydin o'zida namoyon etgan. Xususan, 2 va 25 moddalar saylash va saylanish huquqining kafolatlariga bag'ishlanib, davlatlarga bu borada alohida tavsiya va majburiyatlarni yuklaydi. Mazkur jihatlar xotin-qizlarning siyosiy vakilligi, ularning qaror qabul-qilish jarayonlaridagi ishtirokini oshirishga oid masalalarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro pakt ("ICESCR") va unga qo'shimcha Fakultativ Protokolda mehnat qilishga oid huquqlar, jumladan, erkin ish tanlash huquqi³⁵¹, to'liq bandlik huquqi³⁵², adolatli ish haqi³⁵³, maqbul turmush sharoiti huquqi³⁵⁴, xavfsiz va sog'lom mehnat sharoitlarida ishlash huquqi,³⁵⁵ dam olish va hordiq chiqarish huquqi³⁵⁶, kasaba uyushmalarini tuzish va ularga a'zolik huquqi³⁵⁷, ish tashlash huquqi³⁵⁸ va ijtimoiy ta'minot huquqiga³⁵⁹ oid

³⁴⁸ Аристотель. Соч.: в 4-х т. Т.4/Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. – Москва: Мысль, 1984. – С.398.

³⁴⁹ U.N. Common Understanding, supra note 71, at 2.

³⁵⁰ O'sha yerda

³⁵¹ International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights art. 6(1), Dec. 16, 1966, 933 U.N.T.S. 3 [hereinafter ICESCR]. 18. 19. 20.

³⁵² O'sha yerda

³⁵³ O'sha yerda. 7(a)(i).

³⁵⁴ O'sha yerda. 11(1).

³⁵⁵ O'sha yerda. 7(b)

³⁵⁶ O'sha yerda. 7(d).

³⁵⁷ O'sha yerda. 8(a).

³⁵⁸ O'sha yerda. 8(d).

muhim tamoyillarni o'z ichiga oladi. Bunda xotin-qizlarga oid jihatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, ularning mehnat faoliyati bilan shug'ullanishlarida to'siq bo'luvchi nomaqbul sharoitlar, turli ko'rinishdagi kamsitilishlarga qarshi kurashda muhim huquqiy asos vazifasini bajaradi.

Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risida” gi (CEDAW) konvensiyasi. Mazkur hujjat hozirda dunyoning 185 ta mamlakati tomonidan ratifikatsiya qilingan bo'lib, uning ahamiyatlilik darajasi qanchalik yuqori ekanligini ko'rsatib turibdi. Ushbu konvensiyada xotin-qizlarga oid eng muhim jihatlar, jumladan, xotin-qizlarning o'ziga xos tenglik masalalari, fuqarolikni olish va o'z fuqaroligini farzandlariga o'tkazish huquqi, mehnat faoliyatida teng imkoniyatlar, o'z turmush o'rtog'ini erkin tanlash huquqi, tegishli tibbiy xizmatdan foydalanish huquqi va farzand ko'rishni erkin tanlash kabi to'siqlarga ko'p uchrayotgan tabiiy huquqlari kafolatlangan.

XULOSA

Dunyo aholisining 49.6% ini ³⁶⁰ xotin-qizlar tashkil etishini hisobga olgan holda ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash davlatlar iqtisodiy taraqqiyoti yo'lidagi muhim omilga aylanib ulgurdi. Qashshoqlikning feminizatsiyalashuvi, ishsizlik, atrof-muhitning ayanchli oqibatlarini ³⁶¹, muhim qarorlarni qabul qilish jarayonlari ³⁶² da xotin-qizlar ishtiroki kabi masalalarga har doimgidanda dolzarb ahamiyat qaratishi lozimligini ta'kidlamoqda. Shuningdek, xalqaro munosabatlarda yirik kuch markazlari manfaatlarining to'qnashuvi natijasida nizolarning ba'zan eskalatsiyalashuvi natijasida qochoqlar sonining ortishi, konflikt zonalarida xotin-qizlar va bolalarning turli ko'rinishdagi zo'ravonlik qurboni bo'lishiga olib kelmoqda. Bu kabi masalalar jahon siyosatida genderni oid jihatlarining ichki va tashqi siyosatda muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi va mamlakatlardan har qanday vaziyatda gender sezuvchan siyosat yuritishni ta'minlash kerakligini ta'kidlaydi.

REFERENCES

³⁵⁹ O'sha yerda 9.

³⁶⁰ World population 2020 clock live, <https://countrymeters.info/en/World>

³⁶¹ Toza ichimlik suvi tanqisligi, yerning sho'rlanishi, qurg'oqchilik, noqulay ob-u havo sharoitlari keltirib chiqaradigan oqibatlar, keskin ob-u havo o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan turli kasalliklar eng birinchi navbatda uy xo'jaligida ko'p band bo'ladigan xotin-qizlar turmush sharoitlarining yomonlashuviga olib keladi.

³⁶² Bunda asosan ikki muhim yo'nalish nazarda tutiladi. Birinchisi, tinchlik va xavfsizlik, ikkinchisi, iqtisodiy rivojlanish.

1. Swati Parashar, J. Ann Tickner, and Jacqui True. *Revisiting Gendered States Feminist Imaginings of the State in International Relations*. Oxford Studies in Gender and International Relations. Oxford University Press 2018.
2. Tilly, Charles. 1985. "War Making and State Making as Organized Crime." In Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol, eds., *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. BMT Nizomi 55-modda
4. DANIELLE B. GOLDBERG, EQUAL REPRESENTATION OF WOMEN THROUGH THE LENS OF LEADERSHIP AND ORGANIZATIONAL CULTURE (2015), http://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2015/egm%202015%20report_final.pdf?vs=4744
5. JACK DONNELLY, *UNIVERSAL HUMAN RIGHTS IN THEORY AND PRACTICE* 10 (2d ed. 2003).
6. Geertje A. Nijeholt, Saskia Wieringa. (2019). *Political Science Women's Movements and Public Policy in Europe, Latin America and The Caribbean*/books.google.co.uz › books.
7. Isfahan Merali & Valerie Oosterveld, *Introduction to GIVING MEANING TO ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS* 1, 1 (Isfahan Merali & Valerie Oosterveld eds., 2001)
8. JOHANNES MORSINK, *THE UNIVERSAL DECLARATION OF HUMAN RIGHTS: ORIGINS, DRAFTING, AND INTENT* 232 (1999) ("The organic character of the text applies both to how it grew to be what it now is, as well as to a deeper interconnectedness of all the articles.")
9. Marks S. P. *The human rights framework for development: Seven approaches // Reflections on the Right to Development*. – 2005. – C. 23-60
10. James W. Nickel, *Rethinking Indivisibility: Towards A Theory of Supporting Relations Between Human Rights*, 30 HUM. RTS. Q. 984 (2008). (recounting the efforts of the U.N. General Assembly and the Office of the High Commissioner for Human Rights to support the indivisibility thesis, requiring countries to endorse all categories of rights); see also Scott Leckie, *Another Step Towards Indivisibility: Identifying Key Features of Violations of Economic, Social and Cultural Rights*, 20 HUM. RTS. Q. 81, 83 (1998) (highlighting the disparity between the international community's consistent commitment to the idea that all human rights are interconnected and the ambivalence of states as demonstrated by their attitudes and practices toward economic and social rights).

-
11. Аристотель. Соч.: в 4-х т. Т.4/Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. – Москва: Мысль, 1984. – С.398.
 12. International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights art. 6(1), Dec. 16, 1966, 933 U.N.T.S. 3 [hereinafter ICESCR]. 18. 19. 20.
 13. World population 2020 clock live, <https://countrymeters.info/en/World>
 14. <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/UDHRIndex.aspx>

MAMLAKATIMIZDA ADOLAT VA QONUN USTUVORLIGI TARAQQIYOTNING ENG ASOSIY VA ZARUR SHARTI

Maqsudova Gulbahor

Toshkent shahar yuridik texnikumi

“Ommaviy-huquqiy fanlar” kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va uni “Inson qadrini ulug‘lash va faol mahalla yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi asosida ishlab chiqilgan yettita ustuvor yo‘nalishdan biri mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish masalasini qisqacha yoritishga bag‘ishlanadi.

Kalit so‘zlar: Harakatlar strategiyasi, taraqqiyot strategiyasi, ijtimoiy himoya, adolat, qonun, jamiyat, yuridik xizmat.

ABSTRACT

This article discusses the principles of justice and the rule of law in our country, one of the seven priorities developed on the basis of the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026 and the state program for its implementation in the "Year of Human Dignity and Active Neighborhood" is devoted to a brief account of the question of making it the most basic and necessary condition of development.

Keywords: Action strategy, development strategy, social protection, justice, law, society, legal service.

АННОТАЦИЯ

В данной статье основное внимание уделяется принципам справедливости и законности в нашей стране, одному из семи приоритетов, разработанных на основе Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы и государственной программы ее реализации в «Год человека». Достоинство и деятельное соседство» посвящена краткому изложению вопроса о том, чтобы сделать его самым основным и необходимым условием развития.

Ключевые слова: Стратегия действий, стратегия развития, социальная защита, правосудие, право, общество, юридическая служба.

KIRISH

Mamlakatimizni 2017–2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi doirasida o‘tgan davr mobaynida davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan isloh etishga qaratilgan 300 ga yaqin qonun, 4

mingdan ziyod O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari qabul qilindi. Shuningdek, inson huquqlarini ta'minlash, davlat organlarining hisobdorligi va ochiqqligini kuchaytirish hamda fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalarining roli, aholi va jamoat birlashmalarining siyosiy faolligini oshirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirildi. So'nggi besh yillik islohotlarning natijasida mamlakatimizda Yangi O'zbekistonni barpo etishning zarur siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-ma'rifiy asoslari yaratildi.

Keng jamoatchilik muhokamasi natijasida 2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan yettita ustuvor yo'nalishdan biri mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish hisoblanadi. Unga ko'ra ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarga jinoyat ishlari bilan bir qatorda fuqarolik va ma'muriy ishlar bo'yicha ham davlat hisobidan bepul yuridik yordam ko'rsatish tartibini joriy etish belgilandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayonida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Ta'lim to'g'risida qonun, Sh.M.Mirziyoyevning asarlari hamda uning 2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida Farmoni va internet manbalaridan foydalanildi. Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qonun ustuvorligi – barcha davlat hokimiyati organlari faoliyatida konstitutsiya, qonunlar oliy yuridik kuchga ega bo'lib, ularning hokimiyat chiqaradigan boshqa hamma me'yoriy hujjatlar va yo'riqnomalardan ustun turadi. Qonun ustuvorligi jamiyatda demokratiya va qonunchilik ta'minlanishiga xizmat qiluvchi tamoyildir. Bu tamoyil O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 15-moddasida mustahkamlangan: "O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi. Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radilar". Qonun ustuvorligi tamoyili birinchidan, jamiyat hayotining barcha jab-halarida qonunlarning qat'iy hukmronligini bildirib, yuqorida ta'kidlanganidek, barcha davlat organlari, mansabdor shaxslar va fuqarolarning konstitutsiya va qonunlarga so'zsiz itoat etishida; ikkinchidan, ijtimoiy munosabatlarning jamiyat, fuqaro va davlat manfaatlariga mos tarzda tartibga

solinganini anglatib, mamla-kat miqyosida barqarorlik, batartiblik va qonuniy tartibot muhiti o'rnatilganida; uchinchidan, huquq buzilishi hollarining oldini olish, shuningdek, huquqiy munosabat ishtirokchilari qonunni buzgan taqdirda qonunda belgilangan tartibda javobgarlikka tortish uchun qonunlarning huquqiy asos vazifasini bajarishida namoyon bo'ladi.

Mamlakatda hokimiyatlar bo'linishi prinsipining real joriy etilganligi O'zbekistonda konstitutsiya va qonunlar ustunligini ta'minlashning muhim kafolatidir. Unga ko'ra, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati bo'g'inlari o'zlarining konstitutsiyada, qonunda belgilangan vakolatlari doirasida faoliyat yuritadilar. Ular o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirishda eng oliy hakam qonundir.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq, mamlakat prezidenti fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga, Konstitutsiya va qonunlarga rioya etilishining kafilidir (93-modda). Prezidentning bu boradagi faoliyati muhim siyosiy-yuridik ahamiyatga ega. U o'z farmonlari, qarorlari bilan konstitutsiyaviy tamoyillarning, qonunlarda mustahkamlangan qoidalarining hayotga to'la joriy etilishi uchun yo'l ochadi, tegishli huquqiy mexanizmlarni yaratadi.

Qonunlar ijrosi, huquqni qo'llash amaliyotining samaradorligi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari tomonidan tayyorlanadigan normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarining sifati bilan bevosita bog'liq. Bunda har bir tashkilotning yuridik xizmati zimmasiga katta mas'uliyat yuklanadi.

Shu bois ham yurtimizda yuridik xizmat sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu yo'nalishdagi normativ-huquqiy baza to'liq yangilanib, yuridik xizmat maqomini belgilashga qaratilgan hukumat qarorlari qabul qilingan. Adliya organlari tomonidan mazkur sohaga uslubiy yordam ko'rsatish, uni rivojlantirish maqsadida o'nlab idoraviy normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilishi bilan birga, amaliy tadbirlar muntazam tashkil etilmoqda. Bundan tashqari, Adliya vazirligi huzuridagi Yuristlar malakasini oshirish markazida yuridik xizmat xodimlari malakasi oshirib borilmoqda.

Mamlakatimizda davlat organlari va tashkilotlari faoliyatini, ayniqsa o'rta va quyi bo'g'inda huquqiy jihatdan ta'minlash hamda ularga sifatli va professional yuridik xizmat ko'rsatishga qaratilgan islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Xususan, Namangan shahri, Qarshi va Marhamat tumanlarida sinov tariqasida jami 23 ta davlat organi va tashkilotlarining hududiy bo'linmalariga yuridik xizmatlar ko'rsatuvchi markazlar faoliyati Adliya vazirligi tizimida yo'lga qo'yilib, o'zining ijobiy samarasini ko'rsatdi.

Davlat tashkilotlarida yuridik xizmatlar ko'rsatish markazlarini tashkil etishning bir qator afzalliklari:

-Yuridik xizmat ko'rsatish markazlari tashkil qilish orqali respublikada qariyb 40 mlrd. so'mdan ortiq byudjet mablag'lari iqtisod qilinadi;

-Yuridik xizmatlar ko'rsatish markazlari davlat organlari va tashkilotlari rahbarlariga bo'ysunmaydi, ular to'la mustaqil faoliyat olib boradi;

- Natijada davlat organlari va tashkilotlarida qonuniylik va qonun ustuvorligini ta'minlash sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tariladi;

-Yuridik xizmat ko'rsatish markazlari tashkil etish orqali ular faoliyatiga taalluqli bo'lmagan funktsiya va vazifalar olib tashlanadi va markaz xodimlariga yuklangan vazifalar samarali bajarishi ta'minlanadi;

-Yuridik xizmat ko'rsatish markazlari adliya bo'limlari huzurida tashkil qilinayotganligi sababli, tuman darajasidagi yuridik xizmatlar faoliyatini o'rganish, tekshirish zarurati qolmaydi. Bevosita nazorat vujudga keladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuridik markazlar faoliyati zamonaviy IT texnologiyalari bilan to'liq ta'minlanishi hamda davlat organlari va tashkilotlari bilan o'zaro hujjat almashinuvi yagona elektron tizim orqali amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan. Yuridik xizmatlar ko'rsatish markazlar keyinchalik eksperiment natijalarini umumlashtirib, muammolar bartaraf etilganidan so'ng butun respublikadagi tuman (shaharlar)da joriy qilinadi. Bu esa tizimda ham aholini ijtimoiy muhtoj qatlamiga samarali yuridik xizmatlar ko'rsatishda ham bir muncha qulayliklar va yengilliklar olib keladi.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Adolat va qonun ustuvorligi – xalqchil davlat qurish, inson qadr-qimmatini ta'minlashning eng asosiy va zarur shartidir". Zero, adolat davlatchilikning mustahkam poydevoridir. Jamiyatda adolat va qonun ustuvorligini ta'minlashda esa sud hokimiyati hal qiluvchi o'rinni egallaydi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2020.
2. Davlat tili haqida (yangi tahriri). O'zbekiston Respublikasining Qonuni.– T.: O'zbekiston, 1997.
3. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. – T.: Sharq, 1997.
4. Ta'lim to'g'risida. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. – T.: O'zbekiston,
5. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O'zbekiston, 2016.

-
6. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi.–T.:O'zbekiston, 2017.
 7. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.:O'zbekiston, 2017.
 8. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha harakatlar strategiyasi// <https://www.lex.Uz>
 9. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi // <https://www.lex.Uz>

АРАБ НОТИҚЛИГИ-ХИТОБАНИНГ АДАБИЁТШУНОСЛИК ФАНЛАРИДАГИ ТАЛҚИНИ МУАММОЛАРИ

Джураева Феруза Шукуровна

Ал-Бухорий университети Филология факултети
“Шарқ тиллари” кафедраси доцент в.б.,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола қадим араб халқи ижтимоий ҳаётида ҳамда араб адабиёти тарихида муҳим ўрин тутган араб нотиқлик санъати –хитобанинг лугавий ва истилоҳий маънолари ҳақида баҳс олиб борилади. Араб нотиқлик санъати, арабларнинг сўздан юксак маҳорат билан фойдалана олиш истеъдоди ҳақида кўплаб илмий манбаларда бир-бирига зид ёки бир-бирини тўлдирувчи фикрлар учрайди. Мақола муаллифи дунё адабиётшунослиги тарихида муҳим ўрин тутган “риторика”, “балогат” ва “поэтика” каби филологик соҳаларнинг хитобага нисбатан дахлдорлик даражасини чуқур илмий тадқиқ этади. Муаллиф ушбу қадим араб адабий жанри ҳақида турли илмий қарашларни баён қилар экан, араб хитобасининг ўзига хос хусусиятларини ҳам бевосита таҳлил қилади.

Калим сўзлар: араблар, нотиқлик, сўз санъати, филологик соҳалар, риторика, поэтика

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ АРАБСКОЙ ХИТАБЫ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Джураева Феруза Шукуровна

PhD по филологии, и.о.доц. кафедры «Восточные языки» филологического факультета университета Аль-Бухари

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются лексико-терминологические значения арабской хитабы, сыгравшей важную роль в общественной жизни древнеарабского народа и в истории арабской литературы. Во многих научных источниках встречаются множество противоречивых или взаимодополняющих мнений об арабском ораторском искусстве и о высоком умении арабов пользоваться словом. Автор статьи старается глубоко изучать связь хитабы с такими филологическими дисциплинами как “риторика” “красноречие” и “поэтика” и непосредственно анализирует

особенности арабской ораторской речи, высказывая при этом различные научные взгляды.

Ключевые слова: арабы, ораторство, искусство слово, филологические дисциплины, риторика, поэтика.

PROBLEMS OF INTERPRETATION OF ARABIC KHITA IN LITERARY STUDIES

Djurayeva Feruza Shukurovna

Phd, ass. professor of the “Eastern languages” department Philological faculty
Al-Bukhari university

ANNOTATION

This article discusses the lexical and terminological meanings of the Arabic khitaba, which played an important role in the social life of the ancient Arab people and in the history of Arabic literature. In many scientific sources there are many conflicting or complementary opinions about Arabic oratory and the high ability of the Arabs to use the word. The author of the article tries to deeply study the connection of khitaba with such philological disciplines as “rhetoric”, “eloquence” and “poetics” and directly analyzes the features of Arabic oratory, while expressing various scientific views.

Keywords: Arabs, oratory, the art of word, philological sciences, rhetoric, poetics.

КИРИШ

Араб адабиётида хитоба қадимий насрий жанрлардан бири ҳисобланади ва у тарихнинг маълум даврларида араб адабиётида етакчи мақомга эга бўлган. Хитоба атамаси турли манбаларда турлича тушунчаларни ифодалаш учун қўлланилгани сабабли тадқиқотимиз бошидаёқ мазкур атама англатадиган хитоба тушунчасига ойдинлик киритиб олишни лозим топдик.

Арабча-ўзбекча қомусий луғатда **خطبة** “хитоба” 1) хатиблик, ваъзхонлик; 2) фаннул хитаба нотиқлик санъати, **خطابة** “хатоба” 1) нутқ сўзлаш; “фаннул хатоба” - нотиқлик санъати; 2) хутба ўқиш; 3) *мнт.* фараз ва мақбул нарсалардан иборат қиёс; **خطبة** “хутбатун” 1) кулранг, кўкимтир ранг; 2) нутқ; 3) хутба, диний хутба, ваъз, — деб қайд қилинган.³⁶³ Аммо бошқа арабий луғатларда:

³⁶³ Ал-Қомус. Арабча-ўзбекча қомусий луғат. Ж.1. – Б.784.

"و خطب الخاطب على المنبر، الخطابة، بالفتح، و الخطبة، بالضم، و ذلك: الكلام المنثور و المسجع
و نحوه، رجل خطيب: حسن الخطبة"³⁶⁴

*Хитоб айтувчи минбардан нутқ сўзлади, "хатоба" (фатҳа билан) ва
"хутба" (дамма билан;) насрий, сажли ва шунга ўхшаши калом; хатиб
киши: хутбаси (нутқи) яхши (инсон).*

"خطابة أحسن الخطاب، و هو المواجهة بالكلام"³⁶⁵

*Хатоба энг яхши хитоб (мурожаат) бўлиб, у сўз орқали юзлашишидир-
тарзидаги мисол келтирилган.*

Ибн Манзурнинг қайдича, хитоба "хатб" сўзидан келиб чиққан ва муҳим
воқеа-ҳодиса ёки ҳалокатни англатган ҳамда арабларда хитобалар фавқулдда
вазиятларда айтилган³⁶⁶. Бироқ "хтб" ўзагидан ясалган иккинчи хатоба (тун)
масдари нотиқлик хатти-ҳаракатини, баъзан санъат даражасига кўтарилган
нутқни англатади ва адабий танқидда "балоғат" атамаси билан бирга ҳам
ишлатилади³⁶⁷.

Шунингдек, Ибн ан-Надимнинг фикрича, "хатоба" ва "балоғат" атамалари
"сўзга чечанлик", "нотиқлик" маъносидаги синонимлардир, икки сўзнинг фарқи
– "хатоба" хато бўлиб, "балоғат" шаклида ёзилган. У ўзининг "Фихрист"ида
нотиқлар номларини "خطباء – хутаба'у"³⁶⁸ атамаси остида санаб ўтади ва
хатибларни "بلغاء – булағ'у", яъни балоғат илми соҳиблари, дейди³⁶⁹.

МУХОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳанс Вернинг замонавий стандарт араб тили луғатида хитоба ўрта
асрлардаги хатоба риторика – балоғат, нотиқлик ва юқори даражадаги сўз
санъати билан қўшилган, бу икки атама ҳам ўрта асрлардаги хутба (нутқ,
маъруза, калом-дискурс) билан боғланган³⁷⁰. Ўзбек тилида хутба сўзи фақат
масжидларда ислоний маросимларда махсус диний вакил томонидан анъанавий
матнни ўқиш маъносида тушунилмаслиги учун биз бутун тадқиқотимиз
давомида ўзбек тили соҳиблари учун табиий яқинликни акс эттирган "хитоба"
атамасини айна шу "хатоба" ва "хутба" маъносида танладик ва қўладик. Аммо
жума намозининг бир қисми сифатида, ҳайит байрамида ёки никоҳ маросимида
ўқиладиган хутба билан илк ислом даврида араб адабиётида, хусусан, насрида

³⁶⁴ ألقاموس المحيط، مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان، ص 81.

³⁶⁵ الزمخشري، (د.ت)، أساس البلاغة، ج 1، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، ص 112.

³⁶⁶ ابن منظور، لسان العرب، ج 3، ص 1194.

³⁶⁷ Outbuddun T. Khutba. – P. 182.

³⁶⁸ Изоҳ: диссертация ишида келтирилган арабий сўзлардаги ҳамза товуши "" белгиси билан ифодаланган.

³⁶⁹ ابن النديم محمد، ابن إسحاق، الفهرست، ص 130.

³⁷⁰ Wehr Hans. The dictionary of Modern Written Arabic. – P. 246.

етакчилик қилган хитобаларни айна бир нарса деб ўйлаш ножиоздир. Сабаби бундай хитоблар илк ислом анъаналарининг таркибий қисми сифатида, тилга олинган вазиятларда ҳамisha бир хил айтилади ва тингловчиларга ушбу диний одатларнинг муқаддаслиги ва аниқ қоидалар билан амалга оширилиши лозимлиги хабар берилади.

Хитоб мулоқотда юзага чиқадиган ижтимоий ҳодисадир. Бироқ, оддий нутқдан фарқли равишда аниқ бир мақсадга ишонтириш ва шу орқали тингловчиларни эргаштириш мақсадида айтиладиган араб хитобаси баъдий нутқ бўлиб, унда таъсирчанликни оширадиган кўплаб риторик ва поэтик воситалардан фойдаланилади, шу хусусиятига кўра насрий ижод маҳсули ҳамдир.

Кузатишларимиз нотиқлик санъати – хитоба ёки “фанну-л-хитоба”, балоғат – нотиқлик санъати (демак, хитоба), илму-л-байан объекти – хитоба, риторика – хитоба маъноларида қўлланилишини кўрсатди. Масалан, француз шарқшуноси Пьер Ларше ал-Қазвинийнинг “Талхис”ида риторикани “илму-л-балағати” деб, “илму-л-балағати”, ўз навбатида, яна уч қисм “илму-л-байан”, “илму-л-маъани” ва “илму-л-баъий”га бўлинишини эътироф этаркан, фанда ушбу атамалар юзасидан турлича фикрлар мавжудлигини таъкидлайди. Унингча, баъзи олимлар риторикани тўлалигича, “илму-л-байан” десалар, бошқалар риторика бу - “илму-л-маъани” ёки яна бошқа мутахассислар “илму-л-маъани” ва “илму-л-баъий”ни риторика деб биладилар³⁷¹. Ўрта аср араб манбаларида айна атаманинг турлича талқин қилинишини ва уни аристотельча риторикага нисбатанлигини тушунтираркан, олим шундай хулосага келади: “Одатда, “илму-л-балағати” риторика деб таржима қилинади. Бу бизнинг, яъни ғарб анъаналаримиздаги риторикадир, аммо Аристотелнинг “Риторика”си араб тилига “Ал-хатоба” деб таржима қилинган эди. Хатоба, яъни риторика этимологик жиҳатдан араблардаги сўзга чечанликка бориб етади: “хатуба” – нотиқ, сўзга уста бўлмоқ феъли ўзагидан ясалган “хатиб” арабларда сўзга усталиги учун муайян қабила ўз вакилини нутқ сўзлаши учун танлаб олган шахсдир. Ва, айна вақтда, у Европа маданияти ва адабиётидаги “оратор” вазифасини ўтай бошлаган. Худди шундай, халқ вакили сифатида жамоат олдида сўзамоллик билан айтилган нутқ “хитоба” масдари шаклида риторика маъносида ишлатила бошланган. Бироқ араблардаги “илму-л-балағати” билан Аристотель риторикаси ўртасида ҳеч қандай генетик алоқа йўқ. Араб

³⁷¹Larcher P. Arabic Linguistic Tradition II: Pragmatics. –P.4. Available at: www.academia.edu

анъаналари хитоба ва шеърни риторик силлогизм – “ал-қияс ал-хатобиййу” сифатида танийди³⁷².

“Илму-л-балағати” ва риторика атамалари ўртасидаги алоқадорликни Мейсамининг охириги йилларда яратган “Араб адабиёти энциклопедияси”³⁷³ да ҳам учратиш мумкин: “Риторика ва поэтика атамалари классик ва ғарб анъаналаридаги фанларда пайдо бўлган. Риторикага энг яқини бу – нотиклик санъати, яъни “илму-л-балағати”. “Илму-л-балағати”, ўз навбатида, синтактик стилистика, тасаввур назарияси ва риторик фигураларни ўз ичига олади. Поэтика эса унинг аниқ нусхаси сифатида шеърят танқидчилигида, “нақду-ш-шиър”да ишлатилади. Поэтика яхши шеърятнинг тузилиши ҳақидаги йўл-йўриқдан кўра, танқидчилик назарияси деб тушунилади. Бунда энди поэтика ва риторика адабиёт билан иш кўрувчи метадискурслардан бири сифатида улкан интеллектуал функцияни шакллантирди. Бу икки атамани бир сўз билан адабиёт назарияси деб аташ мумкин бўлди”, – деб шарҳларкан, ғарб олими араб нотиклик санъати – хитобани юнонларнинг риторикасига нисбатан олинганда “илму-л-балағати”, – деб номлайди ва “илму-л-балағати”ни эса поэтика, яъни араблардаги “нақду-ш-шиър”га яқинлаштиради.

Араб олимларидан баъзилари эса “илму-л-балағати” ва риторика – хитобани икки хил ёндашув асосида таснифлайдилар: “хитобадан кўзланган мақсад ҳужжат-далилларни етарли қилиб кўрсатиш ҳисобланса, хитоба; агар хитобада кўпроқ бадий санъатларга эътибор қаратмоқ лозим бўлса, балоғат деб таржима қилиш мумкин”³⁷⁴.

Бизнинг бу ўринда хитоба тушунчаси, унинг адабиётшуносликдаги талқинларини келтиришдан мақсадимиз – ушбу қадим араб адабий жанрининг наср ва назм учун илк сўз санъати сифатида асос бўлганини таъкидлаш. Хитобани поэтикага нисбат берилиши замирида ҳам, бизнингча, ушбу қадим сўз санъатининг айнан бадий мукамаллиги ётади. Бироқ яқин-яқингача араб адабиётшунослари, адабий танқидчилари ва ёзувчилари, қолаверса, дунё шарқшунослари араб насрини араб шеърятига қараганда кам ўрганганлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Шунинг учун 3. Муборак араб танқидчиларининг Қуръони каримдан бошқа илк ўрта асрлар адабиёти ёки насрий жанри намуналарини таҳлил қилмаганликларини афсус билан айтади³⁷⁵.

³⁷²Юкоридаги асар. –Б.15.

³⁷³Encyclopedia Of Arabic Literature. Volume 1. Edited by Julie Scott Meisami. – P.651.

³⁷⁴Қаранг: .48 ص 48، 2005، 'دار الأمان'، ولي محمد الإستعارة في محطات يونانية و عربية و غربية، 'دار الأمان'، 2005، ص 48.

³⁷⁵زكي مبارك، 'النثر الفني في القرن الرابع الهجري'، ج-1، ص 57.

ХУЛОСА

Араб халқи тарихи ва адабиётини ўрганган кўплаб олимлар жоҳилият давридаёқ адабий насрий жанрлар бўлганлигини эътироф этадилар³⁷⁶, чунки араблар азалдан сўзга чечан, уста нотиқ бўлганлар. Шарқшунос И.М. Фильштинский фикрларига эътибор қаратамиз: “Нотиқлик санъати анъаналари арабларда узоқ қадимиятга бориб тақалади. Исломгача бўлган даврлардаёқ арабистонликлар – кўчманчилар ва ўтроқ аҳоли йилнинг муайян фаслида кўргазмалар ташкил қилишар ва у ерда бадавий шоир ҳамда нотиқлар шеър санъати ва нотиқлик бўйича беллашар эдилар. Бундай мусобақалар арабларда бутун ўрта асрлар мобайнида бўлган”³⁷⁷.

“Араблар қадимдан нотиқликни, тилдан маҳорат билан фойдаланишни қадрлаганлар. Шубҳа йўқки, жоҳилият давридан бизгача етиб келган араб сўз санъати эрамизнинг биринчи асрларидаёқ араб халқлари бадиий тахайюлининг тараққий этганлигидан дарак беради”.³⁷⁸ “Араблар ўзларининг жоҳилият замонларида насрий жанрларга катта эътибор қаратгани мавжуд манбалардан маълум. Бу ўзига хослик нотиқлар (хатиблар)нинг хутбалари, котибларнинг рисоалари орқали машҳур бўлди”³⁷⁹.

Араб сўз санъатининг юксалгани, бундай иқтидор қадим замонлардаёқ мавжуд бўлган хитоба – омма олдида юксак бадиий нутқ қила олганликларида яққол намоён бўлишига оид қарашлар ўрганилаётган соҳа бўйича ёзилган ва эълон қилинган ишларнинг қарийб барчасида учрайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ал-Қомус. Арабча-ўзбекча қомусий луғат. Ж.1. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.
2. ألقاموس المحيط، مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان
3. الزمخشري، (د.ت)، أساس البلاغة، ج1، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان
4. ابن منظور، لسان العرب، ج 3
5. ابن النديم محمد ابن إسحاق، الفهرست
6. ولي محمد الإستعارة في محطات يونانية و عربية و غربية، دار الأمان
7. زكي مبارك، النشر الفني في القرن الرابع الهجري، ج-1

³⁷⁶Қаранг: Arabic literature to the end of the umayyad period The Cambridge history of arabic literature; Xitti P. History of the Arabs. Part one, Pre Islamic age; Nicolson R.M.A. A Literary History of the Arabs.

³⁷⁷Фильштинский И.М. История арабской литературы V – X века. – С. 245.

³⁷⁸Arabic literature to the end of the umayyad period. The Cambridge history of arabic literature. – P.115.

³⁷⁹Фильштинский И.М. Кўрсатилган асар. – Б. 245.

-
8. Qutbuddin T. Khutba: The Evolution of Early Arabic Oration”in Classical Arabic Humanities in their own Terms: Festsschrift for Wolfhart Heinrichs, ed. Beatrice Gruendler and Michael Cooperson. – Brill, 2008.
 9. Wehr H. A Dictionary of Modern Written Arabic: Arabic-English. Edited by J. Milton Cowan. 3rd printing. – Beirut: Librairie du Liban, 1980.
 10. Larcher P. Arabic Linguistic Tradition II: Pragmatics. –P.4.Available at: www.academia.edu
 11. Encyclopedia Of Arabic Literature. Volume 1. Edited by Julie Scott Meisami
 12. Arabic literature to the end of the umayyad period The Cambridge history of arabic literature; Xitti P. History of the Arabs. Part one, Pre Islamic age; Nicolson R.M.A. A Literary History of the Arabs
 13. Фильштинский И.М. История арабской литературы. V-начало X века. Москва, Главная редакция восточной литературы,1985

MAHATMA GANDI AXLOQ FALSAFASINING BA'ZI JIHATLARI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-2-991-998>

Po'latov Sherdor Nematjonovich

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
Sharq falsafasi va madaniyati kafedrası tayanch doktoranti
sherdorpulatov@mail.ru

ANNOTATSIYA

Gandichilik hind milliy ozodlik harakati rivojlanishining o'ziga xos tarixiy sharoitida vujudga keldi. U bir vaqtning o'zida axloqiy- falsafiy g'oyalarni ilgari surish bilan birga, Hindistonning mustaqilligi uchun kurashning usullari, shakllari va vositalarini ham o'zida mujassam etdi.

Gandichilik ijtimoiy ongning uchta shakli: din, falsafa va axloqning o'zaro bog'liqligi bilan ajralib turadi. Din va idealistik falsafaning aloqasi hind-milliy hodisasi hisoblanadi. Gap shundaki, nafaqat din va mafkuraviylikning gnoseologik ildizlari umumiyliigi, balki diniy mafkuraning ta'siri gandichilik falsafasining shakllanishi va rivojlanishining umumiy vositasidir.

Kalit so'zlar: Mahatma Gandi, falsafa, axloq, haqiqat, din, g'oya, ijtimoiy, siyosiy, sarvodaya.

АННОТАЦИЯ

Гандиизм зародился в уникальном историческом контексте развития индийского национально-освободительного движения. В то же время он продвигал нравственно-философские идеи, а также методы, формы и средства борьбы за независимость Индии.

Гандиизм характеризуется взаимозависимостью трех форм общественного сознания: религии, философии и этики. Связь между религией и идеалистической философией — явление индонациональное. Дело в том, что не только общность гносеологических корней религии и идеологии, но и влияние религиозной идеологии является общим средством формирования и развития философии Ганди.

Ключевые слова: Махтاما Ганди, индийская философия, философия, этики, истина, религия, идея, социальный, политический, сарвадоия.

ABSTRACT

Gandhism originated in the unique historical context of the development of the Indian national liberation movement. At the same time, he promoted moral and

philosophical ideas, as well as methods, forms and means of the struggle for the independence of India.

Gandhism is characterized by the interdependence of three forms of social consciousness: religion, philosophy and ethics. The connection between religion and idealist philosophy is an Indo-national phenomenon. The fact is that not only the commonality of the epistemological roots of religion and ideology, but also the influence of religious ideology is a common means of formation and development of Gandhi's philosophy.

Key words: *Mahtama Gandhi, Indian philosophy, philosophy, ethics, truth, religion, idea, social, political, sarvodaya.*

KIRISH

Hindistonda idealistik falsafa ma'lum darajada hanuzgacha shu xususiyatni saqlab kelmoqda, bu, ayniqsa, Gandining falsafiy qarashlarida o'z aksini topgan. Ammo uning o'ta muhim o'ziga xos xususiyati axloqiy tushunchalarning ontologik va epistemologik nazariyalar bilan chambarchas bog'liqligidir. Buni hind falsafasining ko'plab nufuzli tadqiqotchilari ta'kidlaganlar. Shunday qilib, S. Radhakrishnan ba'zi G'arb olimlari da'volarining nomuvofiqligini, go'yo "hind falsafiy tafakkurida axloqiy falsafa deyarli yo'q", degan davolariga javoban hind falsafasida axloq kategoriyalari voqelik kategoriyasidan keyingi eng muhim o'rinni egallaydi "axloqiy kamolot ilohiy bilimga birinchi qadamdir"³⁸⁰ deb hisoblaydi. T.M.P Mahadevan, shuningdek, "Yevrosentrik qarashlarni ham rad etib, hind falsafasi faqat ontologiyaga e'tiborni qaratadigan va axloqiy muammolarga e'tibor bermaydigan dunyoqarashdir" degan fikrlarni inkor etadi.

Mahadevanning fikriga ko'ra, etika milliy falsafaning eng muhim va ajralmas qismidir; ikkinchidan etik printsiplari voqelikni anglash ma'naviy takomillashtirish jarayoni bilan uzviy bog'liqligini ko'rish mumkin, "tegishli intizomsiz odam metafizik tadqiqot maqsadiga erisha olmasligini"³⁸¹ ta'kidlaydi.

Mahadevanning fikricha, dunyoqarashda axloqning roli va ahamiyati yo'qolmaydi: hind ruhiy an'analariga ko'ra, u siyosiy g'oyalarni shakllantirishda hal qiluvchi tamoyil bo'lib xizmat qiladi. U buning eng yorqin namunasini gandichilik ijtimoiy-siyosiy ta'limotlarining axloqiy va falsafiy asoslarida ko'radi. Sevgi va kuch ishlatmaslik, haqiqat va jasoratning diniy-falsafiy va axloqiy tamoyillari, Gandi

³⁸⁰ С. Радхакришнан, Индийская философия, т. I, М., 1955, стр. 38.

³⁸¹ T, M. P. Mahadevan, Indian Traditional Values; their Universal Appeal, — «Bulletin of the Ramakrishna Mission Institute of Culture», vol. XIII, Calcutta, May 1962, p. 166.

tomonidan insoniyatning ma'naviy xazinasiga qo'shgan eng katta hissasi hisoblaydi³⁸².

Gandining bunday bayonotlarni o'z ichiga olgan shubhali mubolag'alarini chetga surib, tan olish kerakki, Gandi haqiqatan ham ko'p asrlik milliy urf-odatlariga amal qilgan: uning axloq tushunchasi uchun dastlabki asos va isboti - uning falsafiy qarashlarining butun majmuasi - u qadimiy hind falsafasi ta'limotlarini chuqur o'rganganligi - ayniqsa Vedanta, Buddizm, Jaynizm kabi diniy-falsafiy tizimlar eng muhim elementi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning obyektivlik, Mahatma Gandi asarlari obyektiv ochib berildi. Tarixiylik, Mahatma Gandi yashagan davr tarix nuqatayi-nazaridan tahlil etildi. Mantiqiylik izchillik jihatdan tadqiq qilindi. Tizimlilik, M. K. Gandhi, *Non-violence in Peace and War*, vol. I, Ahmedabad, 1962, стр. IX., M. K. Gandhi, *Truth is God*, Ahmedabad, 1957, стр. 10, Dharendra Mohan Datta "The Philosophy of Mahatma Gandhi" 1953, Pyarelal, Mahatma Gandhi. The Last Phase, vol. 1, Ahmedabad, 1956, M. K- Gandhi, *All Men are Brothers*, Paris, 1958, M. K- Gandhi, *Truth is God*, D. G. Tendulkar, Mahatma Volume 1-8: Life of Mohandas Karamchand Gandhi, С. Радхакришнан, Индийская философия, т. I, М., 1955, Т, М. Р. Mahadevan, *Indian Traditional Values; their Universal Appeal*, — «Bulletin of the Ramakrishna Mission Institute of Culture», vol. XIII, Calcutta, May 1962, Камаров Э.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Мохандас Карамчанда Ганди.- М.: Наука, 1969, M.K. Gandhi, *Ethical Religion*, Trans. A. Ramaiyer, (Madras : S. Ganesan, 1922) asarlari tizimli tarzda tahlil qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Gandining axloqiy konsepsiyasi, diniy g'oyalari va falsafiy an'analarga asoslangan tushunchasi o'zining ijtimoiy va siyosiy g'oyalarini ommaga, avvalambor dehqonlarning ongiga etkazish vositasi bo'lib xizmat qildi.

Ushbu holat, boshqa omillar qatori Hindistonda gandichilik g'oyalarining keng tarqalishi va ta'sirini ta'minladi. "Odatda diniy tushunchalardan foydalangan holda, - dedi Javaharlal Neru, - Gandi siyosat va kundalik hayot muammolariga axloqiy yondoshishni ta'kidlaydi. Uning ta'limotlarining diniy tomoni asosan unga moyil bo'lganlarga ta'sir qilgan, axloqiy yondashuv esa boshqalarga ta'sir qilgan.

³⁸² Там же, стр. 169.

Ko'pchilik sezilarli darajada axloqiy xatti-harakatlarning yuqori darajasiga ko'tarilgan"³⁸³.

Ammo Gandining dunyoqarashidagi axloqiy muhim o'rin nafaqat falsafiy an'analar, balki milliy-mulkdorlar ijtimoiy fikrining rivojlanishi, dunyoqarashi va faoliyatining ijtimoiy-siyosiy yo'nalishi bilan ham izohlanadi. Etikani Gandi milliy ozodlik harakati tamoyillarini mafkuraviy va axloqiy asoslash bilan bir qatorda, gumanistik g'oyalarini odamlarning ma'naviy tabiatining birligi, insonning qadr-qimmatini ko'tarish, mustamlakachilik va ijtimoiy tengsizlikka barham berish, insonga jismoniy va ma'naviy zarar keltirish, yo'q qilish vositasi sifatida qo'llagan. Gandi dunyoqarashida axloqning eng muhim maqsadi, bir tomondan, ma'lum bir jamoat maqsadlariga, birinchi navbatda Svarajga (vatan ozodligi) erishish uchun kurashda ommani birlashtirish vositasi bo'lib xizmat qilish, ikkinchi tomondan, bu kurashda shaxsiy manfaatlar emas, balki xalq manfaatini himoya qilishdir. Darhaqiqat, gandichilik axloqi har qanday ijtimoiy shart-sharoitlarga asoslanadi.

Inson qalbini qozonish – bu axloqiy o'zini takomillashtirish, axloqning o'zgarishi. Xatti-harakatlarning ma'lum bir standartini ishlab chiqishda, ma'lum bir axloqiy idealni amalga oshirishda Gandi shaxsning ham axloqiy xarakterini, ham ijtimoiy munosabatlarning butun majmuasini o'zgartirishning yagona haqiqiy usulini ko'rdi. Hiren Mukherjining ta'kidlashicha: “U qalblarni o'zgartirishda, axloqqa butkul ishongan. Lekin axloqiy e'tiqod haqiqiy ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirish uchun yetarlicha kuchli vosita emasligini bilmas edi.”³⁸⁴

Qanday bo'lsin, gandichilikning ijtimoiy doktrinalari – “sarvodaya”(umumiy farovonlik jamiyatini qurish g'oyasi) doktrinasi, “kambag'allarga g'amxo'rlik” tushunchasi va boshqalar - axloqni ijtimoiy munosabatlarni qayta qurish uchun asos sifatida tan olishga asoslangan. Shu bilan birga, u mutlaq haqiqatni “ko'rish”, ilohiy mohiyatni anglashning hal qiluvchi sharti sifatida e'lon qilingan axloqiy hayotga erishish yo'llarini ochib beradigan va gandichilikning falsafiy tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun axloq Gandi dunyoqarashida juda muhim o'rin egallaydi.

Shu bilan birga, Gandi dunyoqarashidagi eng muhim o'rin, garchi ular mohiyatiga ko'ra ma'lum bir diniy-falsafiy, axloqiy va psixologik dalillarga asoslansada, uning ijtimoiy-siyosiy doktrinalari g'oyaviy va nazariy jihatdan bir-biri bilan chanbarchas bog'lanib ketgan.

³⁸³ Дж Н е р у, Открытие Индии, М., 1955, стр. 486.

³⁸⁴ Камаров Э.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Мохандас Карамчанда Ганди.- М.: Наука, 1969. - с.129

Gandining barcha maqolalari, nutqlari va suhbatlarida Xudo haqida, haqiqat, sevgi, kuch ishlatmaslik, milliy ozodlik, qo'rqmaslik, milliy boshqaruv, xotirjamlik va hokazolar haqida so'z boradi. Hindistonda uning ta'siri va g'oyalari keng tarqalishi ham shu bilan bog'lanib ketgan. Diniy-falsafiy va axloqiy tushunchalar Gandi dunyoqarashining bosh va ajralmas qismini tashkil qiladi. Bundan tashqari, unga bag'ishlangan ko'plab asarlarda uning ta'limoti "gandizm (gandichilik) falsafasi", deb nomlandi.

Gandi sof faylasuf bo'lmaganligi, hech qanday mustaqil, to'liq falsafiy tizimni yaratmaganligini va o'zi ham hech qachon bunday qilishga intilmaganligini ta'kidlagan: "Men biron-bir yangi ta'limotlar va asos yaratishga da'vo qilmayman. Haqiqat va kuch ishlatmaslik – shunday qadimiyki, xuddi tog'larday", deydi u, U "abadiy haqiqatni" kundalik hayotda, hind xalqini bezovta qilayotgan dolzarb muammolarda, oxir-oqibat, eng asosiysi ozodlik va mustaqillik uchun kurashda, deb biladi. Ushbu g'oyalarga asoslanib, u shunday tushuntiradi: "Shunday qilib, agar siz bularning barchasini bema'nilik deb atasangiz, Siz buni gandiychilik deb atamasligingiz kerak, bu erda "ism" yo'q."³⁸⁵

Gandichilik falsafasini o'rgangan ayrim olimlar bu terminni juda tor deb hisoblaydi. "Gandichilik falsafasi" atamasiga kelsak, bizning fikrimizcha, u juda tor ma'noda va cheklangan, chunki gandiychilikning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ta'limotlari va diniy-falsafiy va axloqiy g'oyalar majmuasi bir-biridan farq qiladi, deb hisoblagan. Ikkinchidan mafkuraviy va nazariy asoslari vazifalarini bajaradi. Tabiiyki, gandichilik mafkurasining ilmiy va tanqidiy tahlili uning falsafiy va axloqiy tushunchalarini hind milliy ozodlik harakati amaliyoti bilan uzviy bog'liqlikda deb o'rganishni taqozo etadi."³⁸⁶ Gandining falsafiy va axloqiy qarashlarining mohiyatini aniq anglamasdan, gandichilikning aniq tarixiy roli va ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy mohiyatini to'liq ochib bo'lmaydi.

Bizning axloqiy shaxsiyatimizni rivojlantirish insoniyat hayotining yana bir asosiy maqsadi edi. Gandi uchun hayotning asosi inson axloqi asosida qurilgan. Gandi uchun din va axloqni bir biridan ajratib bo'lmaydi. Axloq insonning jamiyat bilan munosabatini, din esa insonning Xudo bilan munosabatini belgilab beradi. Axloq Gandiga ko'ra Xudoga bo'lgan haqiqatni anglash vositasidir. Gandining axloqqa nisbatan yondashuvi axloqiylikdan ko'ra ko'proq amaliyroqdir. Axloqiy qadriyatlarni amaliy hayotga tatbiq etish uchun u axloqqa nisbatan pragmatik qarashga ega edi. U shunday dedi: "Faqatgina bilim etarli emas; tegishli harakatlar

³⁸⁵ Камаров Э.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Мохандас Карамчанда Ганди.- М.: Наука, 1969. - с.129.

³⁸⁶ Камаров Э.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Мохандас Карамчанда Ганди.- М.: Наука, 1969. - с.130.

ham bajarilishi kerak. Axloqiy ma'lumotlar me'morning rejasiga o'xshaydi. Rejada bino qanday qurilishi kerakligi ko'rsatiladi, ammo bino tegishli ravishda qurilmasa, u foydasiz bo'ladi. Xuddi shu kabi, axloqiy g'oya, unga amal qilinmaguncha foydasizdir"³⁸⁷.

Gandi bundan tashqari altruizm, sevgi, mehr-muhabbat, fidoyilik va boshqalar uning uchun axloqning eng yuqori shakli ekanligini aytdi. U shunday dedi: "Insonning vazifasi bu haqiqatni hotirasida saqlash va axloqning eng yuqori shakli bo'lgan altruizmga amal qilishdir"³⁸⁸. Gandi yaxshi odatlar inson hayotida muhim rol o'ynaydi, deb hisoblagan Aristotelning fikriga qo'shiladi. Gandi: "Yomon odatlardan ozod bo'lish axloqning boshqa elementlarini shakllantiradi"³⁸⁹ deydi. Bularning barchasi Gandi insonning axloqiy rivojlanishiga ham alohida ahamiyat berganligini anglatadi. Uning fikriga ko'ra, bunga butun insoniyat manfaati uchun ongli va fidokorona qilingan xayrli ishlar orqali erishish kerak edi.

XIX-asr oxiri - XX-asrning birinchi choragida Gandining dunyoqarashi shakllanayotgan paytda Hindistonning ma'naviy hayotida din asosiy o'rinda edi.

Bu davrgacha ko'p davlatlar, va birinchi navbatda, Yevropaning kapitalistik davlatlari allaqachon bu bosqichni bosib o'tgan bo'lsa, Hindistonda esa, bu davrda diniy omil milliy ozodlik harakati bilan bog'lanib ketganini ko'rishimiz mumkin edi. Lekin, Hindistonda millatchilik ruhidagi turli xil ijtimoiy kuchlar, bu yoki boshqa tarzda diniy-g'oyaviy an'analarga tayanib, uni bir vaqtning o'zida o'z manfaatiga xizmat qildirgan va mafkuraviy asos sifatida bilgan. Dinni keng omma ongiga etkazish orqali xalq ongini boshqarishga harakat qilishgan.

Milliy rahbarlar esa, dinni milliy ozodlik harakatining turli xil unsurlarini birlashtirish vositasi sifatida, mustamlaka qulligiga qarshilik ko'rsatishning o'ziga xos shakli sifatida qaradilar. "Hindistonda yangi millatchilik, deydi Javoharlal Neru, Sharqning boshqa joylaridagi kabi muqarrar ravishda diniy millatchilikdir"³⁹⁰

Hindistonning vatanparvar ziyolilari vakillari uchun din hozirgi mafkuraviy va ijtimoiy-siyosiy muammolarga asoslanib, mafkuraviy manba bo'lib xizmat qildi. Qadimgi hind diniy urf-odatlar G'arbning "moddiyunchilik" madaniyatiga qarshi milliy madaniyatning tiklanish omili sifatida qaralgan. Jabrlangan xalqqa hamdardlik, va ularning umidlari va intilishlarini o'zlarida ifoda etgan holda hind millatining

³⁸⁷ M.K. Gandhi, *Ethical Religion*, Trans. A. Ramaiyer, (Madras : S. Ganesan, 1922), p. 5

³⁸⁸ M.K. Gandhi, *Ethical Religion*, op. tit., p. 23

³⁸⁹ Ibid.

³⁹⁰ Л ж. Н е р у , Автобиография, М., 1955, стр. 33.

ko'plab avlodlari, dinga murojaat qildi. Dinning yordami bilan Hindistonni qayta tiklash uchun o'zlarining utopik (xayoliy) loyihalarini yaratishdi.

Qadimgi urf-odatlariga, uzoq o'tmishdagi diniy g'oyalarga va diniy axloqiy qoidalarga murojaat qilish, milliy vatanparvar insonlar ma'lum g'oyalarini ommalashtirish shart bo'lib qoldi. Hindiston milliy-ozodlik harakatining mafkuraviy tomonini tavsiflab, Hindiston Kommunistik partiyasining marhum Bosh kotibi Adjay Ghosh "Targ'ibot va tashviqot, asosan, hind diniga oid g'oyalar ta'sirida bo'lgan" deb ta'kidlagan edi. Ushbu harakatning ijtimoiy-tarixiy xususiyatlariga muvofiq, bir tomondan, dehqonlar, hunarmandlar va shahar o'rta qatlamlarining keng qatlamlarini jalb qilish orqali, ikkinchi tomondan, milliy elitaning etakchi roli amalga oshirilgan. Xususan, hindularni, birlashtiruvchi asos sifatida diniy omil ilgari surilgan edi.³⁹¹

Din eng radikal inqilobiy millatchi guruhlarining dunyoqarashiga kirib bordi; Dinning xalq ongi orqali ta'sirini mustamlakachilar tan oldi. Bombey general-gubernatori Klark 1911 yilda qonun chiqaruvchi kengashda so'zga chiqib;

"Kuchli diniy ruh mamlakatning turli joylarida nashr etilgan ko'plab isyonkor adabiyotlarni qamrab oldi va qotillik tashkilotchilari (Ingliz Jekson. - Avt.) Agar biz diqqat qiladigan bo'lsak, hindlarning diniy tuyg'ulari, Hindiston singari diniy mamlakatda ularning eng nozik joyi ekanligini yaxshi biling"³⁹².

Dindan mustamlakachilik boshqaruviga qarshi norozilikning o'ziga xos shakli sifatida foydalanish keng ommaning va avvalambor dehqonlarning dindorligi, ularning ijtimoiy psixologiyasining eng muhim elementlaridan biri ekanligi bilan aniqlanadi. Guru ya'ni - o'qituvchilar va murabbiylar, avliyolar deb ataladigan diniy voizlar, sayohatchilar, turli xil mazhablarning asoschilari va rahbarlari, monastir buyruqlari, ashramlar va boshqalar. Mamlakatning ma'naviy muhitidagi an'ana va urf-odatlar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rishimiz mumkin.

XULOSA

Shuning uchun milliy ozodlik harakatining rahbarlari va vatanparvar diniy arboblarda mustaqillik uchun kurashning eng yuqori pag'onasini dinga xizmat qilish sifatida ko'rgan edilar. Boshqa tomondan, ozodlik uchun kurashda qatnashgan siyosiy arboblarni, ba'zan omma eng yuqori diniy topshiriqni bajargan odamlar deb bilishgan. Ammo shunga qaramasdan, Gandi targ'ib etgan ta'limot, chunonchi, uning diniy-falsafiy qarashlari o'z ahamiyatini hozirgi davrda ham Hindistonda yo'qotganicha yo'q. Hatto Neruning siyosatga yondashuvi shundan dalolat beradiki,

³⁹¹ А. К. Г х о ш, Статьи и речи, М., 1962, стр. 294.

³⁹² Цит, по; А. В, Р а й к о в, Пробуждение Индии, М., 1969, стр. 29,

uning o'ziga Gandi ta'limoti katta ta'sir o'tkazgan. Bu ta'sir qator hozirgacha nafaqat hind, balki dunyo faylasuf-olimlari va siyoasatchi, jamoat faollarining qarashlarida ham o'z aksini topib kelmoqda. Masalan, S. Radharkrishnan o'zining "Universal (Mangu) dini" tizimida Gandi ishlab chiqqan "sevish" va "kuch ishlatmaslik" kategoriyalariga salmoqli o'rin ajratgan edi.

Shu asnoda ushbu tarzda diniy-falsafiy va axloqiy g'oyalar tufayli Gandi faoliyatining izlari "sarvodaya" nomli ijtimoiy harakatining shakllanishida o'z aksini topadi. Uning zamirida "umumiy farovonlik jamiyati" deb nomlangan Gandi tuzgan konsepsiya yotadiki, nazariy jihatdan uning asosi ishlab chiqarishni aksilmarkazsizlashtirish (detsentralizatsiya) hamda qo'l bilan bajariladigan mehnat, kosib-hunarmandchilik va jamoaviy-matlubot ishlab chiqarishi va taqsimotlarni joriy etishdan tashkil topgan edi. Gandiyaning tasavvuri bo'yicha, bu harakat o'z tushunchalarini diniy-axloqiy talqinidan kelib chiqib "haqiqat, sevish va kuch ishlatmaslik"dan iborat uchchala va boshqa g'oyalar shiori ostida shakllangan ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlar asosida yangicha "turmush tarzi" bunyod etiladi.

REFERENCES

1. С. Радхакришнан, Индийская философия, т. I, М., 1955, стр. 38.
2. Т, М. Р. Mahadevan, Indian Traditional Values; their Universal Appeal, — «Bulletin of the Ramakrishna Mission Institute of Culture», vol. XIII, Calcutta, May 1962, p. 166.
3. Там же, стр. 169.
4. Дж Неру, Открытие Индии, М., 1955, стр. 486.
5. Камаров Э.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Мохандас Карамчанда Ганди.- М.: Наука, 1969. - с.129
6. Камаров Э.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Мохандас Карамчанда Ганди.- М.: Наука, 1969. - с.129.
7. Камаров Э.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Мохандас Карамчанда Ганди.- М.: Наука, 1969. - с.130.
8. М.К. Gandhi, *Ethical Religion*, Trans. A. Ramaiyer, (Madras : S. Ganesan, 1922), p. 5
9. М.К. Gandhi, *Ethical Religion*, op. tit., p. 23
10. Л ж. Неру, Автобиография, М., 1955, стр. 33.
11. А. К. Г х о ш, Статьи и речи, М., 1962, стр. 294.
12. Цит, по; А. В, Райков, Пробуждение Индии, М., 1969, стр. 29,

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYASI VA UNI O'RGANILGANLIK HOLATI

Safarova Dilnoza Kuchkarovna

Toshkent shahar XTXQTMOHM katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasini o'rganilganlik holati va ularga kerakli tavsiyalar borasida fikr yuritiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi va ularning o'rganilganlik sabablari o'rganilib tahlil qilingan va bartaraf etish yo'llari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, psixologiya, maktabgacha yosh, muhit, oila, mahalla, shaxslararo munosabat, motiv, tarbiya

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается состояние изучения психологии дошкольников и необходимые им рекомендации. Изучена и проанализирована психология дошкольников и причины их изучения, дана информация о способах их преодоления.

Ключевые слова: личность, психология, дошкольник, среда, семья, соседство, межличностные отношения, мотивы, воспитание.

ABSTRACT

The article discusses the state of research in the psychology of preschool children and the recommendations they need. The psychology of preschool children and the reasons for their study were studied and analyzed, and information was provided on how to overcome them.

Keywords: personality, psychology, preschool, environment, family, neighborhood, interpersonal relationships, motives, upbringing.

KIRISH

Respublikamizda mustaqillik yillarida inson shaxsiga nisbatan bo'lgan munosabat keskin o'zgardi. Jamiyatning a'zosi bo'lgan har bir shaxs taqdiriga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Ayniqsa, inson hayotining kelajagiga tamal toshi qo'yiladigan maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berish, pedagogika va psixologiya, ijtimoiy psixologiya va maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi fanlarining dolzarb muammolaridan biriga aylanib borayotganligi shubhasizdir. Zotan, kelajagi buyuk davlatni bunyodga keltirish uchun har qanday davlatning fuqarosi dastlab oilada va so'ngra maktabgacha ta'lim muassasida mukammal

tarbiyalanishi, shaxs sifatida to'laqonli shakllanishi imkoniyatlariga ega bo'lishi lozim bo'ladi. Qolaversa, kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog'liq bo'lgan, uzluksiz ta'lim tizimi orqali, har tomonlama barkamol shaxs – fuqaroni shakllantirishni nazarda tutadi. Shu jihatdan qaraganda insonning shaxs sifatida shakllanishida uzluksiz ta'limning boshlang'ich va joiz bo'lsa, asosiy bo'g'inlaridan biri hisoblangan maktabgacha ta'lim muassasasi muhim o'rin tutadi.

Qolaversa, O'zbekistonda ko'plab yangi sohalar qatori aholiga psixologik maslahatlar berish hamda maktabgacha e'shdagi bolalarni rivojlantirishga xizmat qiladigan tadqiqotlarga bo'lgan muayyan ehtiyoj tobora ko'proq sezilmoqda. Zero, bunday xizmatlarga ehtiyoj bir tomondan maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsini rivojlantirishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, shu maskanda tarbiyalanayotgan bolalarning ruhiy rivojlanishiga ota-onalar tomonidan ko'rsatiladigan e'tiborning samarasini belgilaydi. Bolaning psixik jihatdan o'sishiga o'zlikni anglash, o'zini-o'zi baholash va o'zaro munosabatlar xususiyatlari muhim hisoblanadi. Bu eng avvalo inson shaxsining psixologik asoslarini shakllantiruvchi, uning emotsional-hissiy, intellektual, ijtimoiy-psixologik rivojlanishiga zamin yaratuvchi ontogenezning dastlabki bosqichlariga taalluqlidir. Bunda oiladagi munosabatlar, xususan ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatning mohiyati, o'zaro shaxslararo muloqot katta rol o'ynaydi. Oiladagi shaxslararo munosabatlar xarakteriga ko'ra er-xotin o'rtasidagi munosabatlar, ota-onalarning o'z farzandlari bilan shaxslararo munosabatlariga bo'linadi. Biz nikoh juftligi hisoblangan er-xotin hamda farzand tarbiyalaётgan ota-onalarning maktabgacha bo'lgan yoshdagi bolalari bilan munosabatlarining turli jihatlarini eksperimental tadqiq etdik.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bizni maktabgacha yoshdagi bo'lgan bolalarning psixologiyasidagi shunday jihat e'tiborimizni qaratdikki, ular aynan shu davrda o'z qiziqishlari, yetakchi faoliyati bo'lgan syujetli-rolli o'yinlardagi harakatlari bilan birgalikda ijtimoiy dunyoning, avvalo, ota-ona oilasidagi rollarga va o'zaro munosabatlarga e'tiborli bo'lib, aynan ota-onalikka xos qiliqlarni o'zlashtirishga kirishadilar. Bola bunda uning oldida ro'y berayotgan voqea-hodisalarning kuzatuvchisi va ishtirokchisiga aylanib, bu jarayonlar qanchalik dinamik bo'lsa, shunchalik faol va qiziquvchan bo'ladi, ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlarga nisbatan ko'proq, to'laroq va turli-tuman axborotlarni oladi, o'zlashtiradi va fikrlaydi. Bunda Oila bola menini shakllantiruvchi muhim sotsium – ijtimoiy muhitga aylanib, o'zining ushbu muhitga

aloqadorligini anglash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yerda shuni qayd etib o'tish joizki, ijtimoiy psixologlarning fikricha, oiladagi shaxslararo munosabatlar tuzilmasida ota - ona - bola munosabatlari evolyusion jihatdan nisbatan kechki va mazmunan aniqroq hisoblanadi, chunki ular shakllanib bo'lgan er-xotin munosabatlari asnosida vujudga keladi. Biz shunga ishonch hosil qildikki, aynan nikoh juftligidagi er-xotin munosabatlari bolaning ijtimoiy tasavvurlarida bilvosita ifodalangan ota-onalik munosabatlariga nisbatan moslashuvchan va dinamik bo'lib, shu sababli bolaning ota-ona munosabatini aks ettirishi uning shaxsida ifodalangan o'zgarishlarga zamin bo'ladi. Masalan, onalar va otalarda ota-ona munosabatining umumiy ko'rsatkichlari mos kelish darajasi 0 dan 5 gacha bo'lgan bir paytda oilaviy qadriyatlar iyerarxiyasida umumiy ko'rsatkichlarning mos kelmaslik darajasi 1 dan 11 gacha, ya'ni ota-ona munosabatlarining xuddi shunday ko'rsatkichiga nisbatan 2 baravar katta bo'ldi. Oiladagi ichki munosabatlar va ota-onaning bolaga munosabati ta'siri ostida shakllanuvchi birlamchi o'ziga munosabat, o'zini identifikatsiyalashning barcha ko'rinishlarida va kommunikativ faoliyat sub'yekti sifatida bolaning birlamchi kichik ijtimoiy guruh sifatida oilada o'zini anglashi rivojlanishining hal qiluvchi omili hisoblanadi. Bunda nafaqat er-xotin-ota-ona o'rtasidagi munosabatlar va ularning bolaga bo'lgan munosabati, balki aynan shu munosabatlarning bevosita u bilan muloqotda aks ettirilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistan Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev maktabgacha ta'lim muassasalari muammolariga bag'ishlangan tadbirda: "Mutaxassis va pedagoglarning ilmiy xulosalariga ko'ra, inson o'z umri davomida oladigan barcha axborot va ma'lumotning 70 foizini 5 yoshgacha bo'lgan davrda oladi. Ana shu dalilning o'zi bolalarimizning yetuk va barkamol shaxs bo'lib voyaga yetishida bog'cha tarbiyasi qanchalik katta ahamiyatga ega ekanini yaqqol ko'rsatib turibdi. Bunga qo'shimcha isbot qidirib uzoqqa borishning xojati yo'q. Bog'cha tarbiyasini olgan bola bilan bog'chaga bormagan bolani solishtirganda, ularning fikrlash darajasi o'rtasida yer bilan osmoncha farq borligini sezish qiyin emas" degan edi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi ilmida bu yoshdagi bolalarda sifat o'zgarishlari tezlashganligini inobatga olgan xolda bu davrni uch bosqichga taqsimlab o'rganish maqsadga muvofiq deb topilgan: kichik maktabgacha davr (3-4 yosh); o'rta maktabgacha davr (4-5 yosh); katta maktabgacha yosh (5-6 yoshgacha); maktabga tay-yorlov yoshi (6-7 yoshgacha). Maktabgacha yoshdagi bola rivojlanish jarayonida ajdodlari tomonidan yaratilgan narsa va xodisalar, olam sir-sinoatlari bilan alohida maxsus munosabatga kirishadi. U insoniyat tomonidan qo'lga kiri-tilgan yutuqlarni faol o'zlashtirib, egallab boradi. Bolada narsa-xodisalar olami, ular

yordamida amalga oshiriladigan xatti-xarakatlar, ona tili va odamlar orasidagi munosabatlarni anglash, ayni zamonda faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning o'sib borishi kattalarning bevosita yordami asosida amalga oshadi. Bu oilada ota-ona, maktabgacha ta'lim muassasalarida esa tarbiyachilar ko'magida yuz beradi. Asosan mana shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi. Faoliyatdagi mustaqillik, o'z-o'zidan tafakkurdagi mustakillikka asos bo'ladi. Bundan tashqari, maktabgacha yoshdagi bosqich ularda murakkab xarakatlarni takomillashtirish, elementar gigiyena, madaniy va mehnat malakalarini hosil qilish, nutqini ustirish hamda ijtimoiy axloq va estetik didning dastlabki kurtaklarini yuzaga keltirish davri hamdir.

XULOSA

Shuni aytish mumkinki, oilaning zimmasiga ulkan va zarur ijtimoiy missiya yuklangandir. Bola tarbiyasi eng og'ir ijtimoiy vazifa ekanligi ayondir. Ota va onaning shaxsiy va ijobiy namunasi solih va soliha farzandlarning kamolga yetishi uchun garovdir. Ostona hatlab tashqi dunyoga qadam qo'yilganida esa bolaga atrof-muhit va jamoatchilikning ta'siri sezilarli bo'ladi. Ta'lim muassasalari va mahallakuy, umuman, ijtimoiy sfera muhiti inson farzandini to hayotining so'ngi daqiqasigacha ta'qib qilib boradi. Shu boisdan, oilaviy munosabatlarda shaxsning umummadaniy dunyoqarashini shakllantirishga erishish, nafaqat shaxsiy hayotda, balki, mamlakatimizda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar va ularning taraqqiyoti jamiyatning ruhiy va ma'naviy takomilida ham muhim o'rin tutadi.

REFERENCES

1. <https://president.uz/uz> - Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти.
2. Урунтаева Г.А. Детская психология. - М.: «Академия», 2010. -С. 36.
3. Поддьяков Н.Н. Мышление дошкольника. - М.: «Педагогика», 1977. -С. 222.
4. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. - Т.: «Укитувчи», 1990.
5. Каримова В.М., Суннатова Р. Мустиқил фикрлаш. - Т.: «Шарк», 2000.
6. Нишонова З.Т. Мустиқил ижодий фикрлаш. - Т.: «Фан», 2004.
7. Тихомиров О.К. Психология мышления. - М.: МГУ, 1984.
8. Венгер Л.А., Венгер А.Л. Домашняя школа мышления (для пятилетних детей). - М.: «Знание», 1984.
9. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. - М.: «Просвещение», 1991.
10. Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.: «Педагогика», 1982.

PSYCHOLOGICAL REASONS FOR SUICIDE MOTIVATION IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Elov Ziyodullo Sattorovich

Lecturer at the Department of Psychology, Bukhara State University,
Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)

Berdiyeva Dilafruz Shukhratovna

Lecturer, Department of Pedagogy and Psychology,
Pedagogical Institute, Bukhara State University

ABSTRACT

The article deals with the psychological reasons for the formation of deviant behavior in minors.

Keywords: *deviant behavior, teenager, emancipation reaction, leader, egocentric interests, informal groups, deviant behavior, obscenity, immoral sexual behavior.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются психологические причины формирования девиантного поведения у несовершеннолетних.

Ключевые слова: *девиантное поведение, подросток, реакция эмансипации, лидер, эгоцентрические интересы, неформальные группы, девиантное поведение, непристойность, аморальное сексуальное поведение.*

INTRODUCTION

Strengthening the influence of the spiritual environment in society, the education of young people contributes to the systematic implementation of socialization. The moral and ethical norms that exist in society are important in educating our youth so that they find their place in society, be ambitious and patriotic. After gaining independence, reforms and renewals take place in society. These changes will become the basis for changing the existing old balances in society, introducing new norms. Increasing global social volatility gives rise to pressing social problems such as poverty, crime, ethnic conflicts, unemployment, and so on.

In the world, it manifests itself in the form of a demographic crisis, family crisis, alcoholism, violence, conflicts in relationships, youth neglect, crime and other socially dangerous phenomena. The specificity of offenses in youth destroys the legal status of young people among customs (rituals, etc.).

A clear definition of delinquent behavior is given (from Latin delictum - action, visual - delinquency - criminal, sinner). Youth delinquency can be defined as the

delinquency of young people in particular. Legally, the term "juvenile delinquency" is used in the sense of youth delinquency, not to refer to all of them, but to refer to them as "criminals" in general. In the process of explaining the concept of an offense, we can say that in relation to society, the unlawful behavior of the individual, the misconduct of the individual (conscious or unconscious), the growth of harmful aspects, isolation, isolation from society (marginalization), disobedience to the law. Some of the less significant delinquent acts are not recorded in the criminal code: petty hooliganism, unauthorized theft by the customer, petty theft in transport and in the market, minor injuries as a result of collisions, fraud with the seller, tax fraud, late work, smoking. in prohibited places, etc.

Delinquent behavior is most commonly seen in teenage students: walking the streets late, drinking alcohol, fighting, feeling like an adult, skipping classes, using drugs, stealing things from other classmates, violating social norms, robbing public property, writing or drawing on the walls. The presence of elements of delinquent behavior among young people is mainly due to errors in the management system.

DISCUSSION AND RESULTS

Adolescence is a state in which the characteristics of psychology have a special manifestation, in which some changes occur as a result of emergency influences. In particular, the reactions of adolescent behavior are manifested in the interaction of the environment and loved ones as follows:

1. Reaction of emancipation. This is manifested in the desire to be free from the care, control and patronage of adults. The reaction is directed against the order, the rule established by adults. The need to "be free" is associated with the desire to live independently, which is more common in boys.

2. Group reaction with equals. There are two types of this:

The first is based on gender, which determines the role of the permanent leader and members of the team, their place in the group. In this group, the "adjutant of the leader" will be teenagers who do not have intellectual abilities, but are physically strong, trying to replace the "anti-leader", the "hypocrite", who will go both ways. Such a group has its own territory and strangers do not approach it. The composition of the group will be stable and new members will be accepted on a trial basis only.

In the second type of group, the roles are not strictly distributed and there is no permanent leader. Leadership duties are performed by different members of the group. Members of the group are bisexual and its composition is unstable.

3. Curiosity is a hobby response. Hobbies are important in adolescence. It is of the following types:

4. Intellectual and aesthetic interests - in relation to the subject, music, radio engineering, fine arts, literature.

5. Physical interests - includes actions to increase strength, endurance, agility.

6. Interest in leadership - manifested in the desire to lead others.

7. Interest in collecting is manifested in the collection of various collections.

8. Egocentric interests - the desire to be in the center of attention of others.

9. Enthusiasm - card game, gambling, risky risk.

10. Information and communicative interest - the desire to obtain new information, watching random conversations and detective films, deviant behavior, which is considered a manifestation of a public event, will be associated with economic, social, political and psychological processes in society. In some cases, processes in society cause the appearance, spread or disappearance of a deviant type of behavior, while in others they may have consequences.

Violation of existing social norms in society is called deviant behavior. With each change in social norms, public opinion changes dramatically: supporters and opponents of new views and forms of behavior appear, a new norm arises instead of a norm that is losing its influence. Deviant behavior is studied at two different levels: individual and mass. It is understood as the specific behavior of a particular person at the individual level, the totality of events of this type at the mass level, a system of violations of social norms. The status and level of deviant behavior will vary from country to country, region to region, and region to region.

A qualitative indicator of deviant behavior will be the structure and dynamics of the territory. Structure refers to the relationship between the various seclusions, crimes, other offenses, drunkenness, immorality, etc. in the existing territory. During the transition from childhood to adolescence, behavioral independence emerges. The behavior of a teenager is guided by his consciousness and relies more on personal experience. Behavior is formed differently depending on different points of view on social norms. The mechanisms of deviant behavior are determination, motive, goal that work contrary to the norm. Specific types of deviant behavior: crime, alcoholism, suicide, drug addiction, and so on. Constant family disagreements, dissatisfaction with the family and the environment, misunderstanding at school, between friends traumatize the psyche of a teenager or thus encourage him to change the current situation. Practice has shown that social reality can be achieved even if it is sacrificed anyway. But a teenager, not realizing that he can change his lifestyle,

change his interests, break ties with friends, acquire a profession, considers this situation as inevitable and indulges in entertainment, alcoholism, drug addiction. If we simplify the mechanism of deviant behavior, then four main links are identified in it: problem (conflict) states, value-normative management, decision-making, implementation of the situation. There are the following methods of psychological self-defense at the mass and individual levels of deviant behavior:

Refusal to initiate a criminal case.	Waiver of payment of damage	Blame the accusers

In the methods of psychological self-defense against deviant behavior, two levels of "prespiritual consciousness" are distinguished. There are no real moral views in the first place, only official prohibitions are imposed due to punishments. At the second stage, a step is taken towards the desire to benefit from compliance with social norms. Therefore, at the level of pre-spiritual consciousness, personal benefits and interests underlie the social view of the subject.

Among adolescents, the following manifestations of delinquent behavior can be noted:

1. Refusal to study and work. Avoidance of school, irregular homework, lack of attention during class, unwillingness to continue studying.
2. Informal groups are anti-social;
3. Forced actions against society. These include aggression, theft, robbery, damage to property and similar actions;
4. Activity biased against society. It manifests itself in the form of petty theft, petty theft, extortion;
5. Sexual acts against society. The insidious and cruel treatment of them will probably upset her a little.
6. The use of alcoholic beverages;
7. Drug abuse;
8. Run away from home and play pranks;
9. Addicted to games;
10. A different appearance is deviant behavior.

In a word, in the process of personality development, the following peculiar deviant parameters of behavior can be determined: the aimlessness of life, indifference, their aspirations for the future are felt through insignificant simple interests, they reject generally accepted stable values, the desire to learn disappears.

Juvenile delinquency mainly affects relationships with peers, and also has a negative impact on relationships with normal young people around them. In the families of most of these adolescents, an unhealthy psychological environment prevails. Bad behavior, which occurs mainly in boys, is 50% due to alcoholism, which means that social relations in adolescents are extremely conflicting. In particular, we can observe changes in the behavior of adolescents with delinquent behavior: entering into conflict with others, not doing what adults tell them, reducing the needs of most young people. Promotes self-expression and its unsatisfactory aspects. Deviant-type adolescents react negatively to relationships with normal-type people around them.

The following manifestations of deviant behavior are defined as follows. 7 - criminal signs gradually accumulate, leading to the accumulation of especially pronounced negative aspects in the personality; - Factors of conformity of a special situation and activity, correction and mutual criminal qualities of its development and "correction" and mutual criminal qualities of their development and registration; - The impact of the conditions of upbringing and the accumulation of criminal characteristics negatively affect the development of adolescents. An obvious question arises as to whether adolescents encounter conflicting norms in society through the construction of behavioral relationships. The development of a teenager without an irrational plan, without a high level of thinking is one of the main factors that ensure the presence of deviant behavior in a teenager. A characteristic feature of deviant adolescents is that they want the world to look at them in order to declare themselves to the world, which is a secret type of deviance. They treat themselves well and react negatively to any unwanted actions. If we can say them, we can also say that he is a man left to his own devices. Deviant behavioral types also have traits such as conscience, self-control, emotion, and sensitivity. They also feel like everyone else, but adhere to spiritual norms, not social ones. They are mentally behind normal teenagers. Various disorders in the nervous system can provoke adolescent deviations in this: emotionality, conflict, aggression, imbalance, and so on. Based on the above considerations, it can be said that in the harmonious upbringing of young people it is important to prevent the manifestation of symptoms characteristic of deviant behavior.

REFERENCES:

1. F.Usmonov, Z.S.Elov. SUICIDE – AS A GLOBAL PROBLEM FACING HUMANITY. WEB OF SCIENTIST: INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH JOURNAL. Volume 3, Issue 2, Feb., 2022

2. Sattorovich, E. Z. (2022). PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF SPEECH DISORDERS AND THE CAUSES THAT CAUSE THEM ON THE CHILD'S PSYCHE. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 3(01), 39-42.
3. Elov, Z. S. (2021). Causes And Analysis Of Suicidal Thoughts Among Adolescents. *EPRA International Journal of Research & Development (IJRD)*, 6(11), 1-2.
4. Элов, З. (2021). Қадимги халқлар урф-одатлари ва ривожланган жамиятда ўз жонига қасд қилишнинг ижтимоий психологик сабаблари. Тарих ва бугун (қадимги халқлар урф-одатлари ва бугунги замон). *Общество и инновации*, 2(10/S), 169-173.
5. Элов, З. С. (2021, October). Суицид-ўз жонига қасд қилиши ижтимоий психологик муаммо сифатида. In " *ONLINE-CONFERENCES*" *PLATFORM* (pp. 188-189).
6. Элов, З. С. (2021). Замонавий жамиятда суицид (ўз жонига қасд қилиш) муаммолари. *Eurasian journal of Law, Finance and Applied Sciences*, 2, 26-28.
7. Z.Elov. QOBILIYATNING SHAXS PSIXOLOGIYASIDAGI O'RNI VA DANNING-KRYUGER EFFEKTI PEDAGOGIK MAHORAT 2021/10/30 Номер 5 Страницы 143-144
8. Элов, З. С. (2020). Психологические особенности самоубийств среди сотрудников оwd. *Психология XXI столетия*, 401-403.
9. Elov Z.S. CONDITIONS AND THE REASONS OF CASES OF THE SUICIDE AMONG THE STAFF OF LAW-ENFORCEMENT BODIES European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 5 2017
10. Элов. З.С. ПРОФИЛАКТИКА САМОУБИЙСТВ СОТРУДНИКОВ ОВД. ВЕСТНИК ИНТЕРГАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ. 2017 208-212
11. Elov Z.S. Researches of the Reasons Conditions, Fastors of Suicide Rick Intellectual Archive Volume 5 Number 1. 2016. 49-53
12. Элов З.С. ПРИЧИНЫ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ И АСОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ. ВЕСТНИК ИНТЕРГАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ 2016 14/112-115
13. Элов З.С. СУИЦИДАЛ ХУЛҚ ШАКЛЛАНИШИ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА (ички ишлар идоралари ходимлари мисолида). PSIXOLOGIYA. 3(23) 2016. 62-72
14. Элов З.С. ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИЧИН УСЛОВИЙ, ФАКТОРОВ СУИЦИДАЛЬНОГО РИСКА. Евразийский юридический журнал. 7 (86) 2015. 310-312

-
15. Элов З.С. СУИЦИДАЛ УРИНИШЛАРНИ СОДИР ЭТИШГА САБАБ БЎЛУВЧИ АСОСИЙ ОМИЛЛАР (Ички ишлар органлари ходимлари мисолида). PSIXOLOGIYA. 2(18) 2015. 82-87
16. Элов З.С. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ. PSIXOLOGIYA. 4(16) 2014. 20-24

KO'PHAD VA UNING ILDIZLARI ORASIDAGI MUNOSABAT

Djabbarov Odil Djurayevich

TDTU Olmaliq filiali katta o'qituvchisi

odilxon455@gmail.com

Xujayev Tuymurod Xuddiyevich

TDTU Olmaliq filiali katta o'qituvchisi

tuymurod.khujayev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada ko'phad va uning ildizlari orasidagi munosabatlar o'rganilgan bo'lib, ular uchun umumlashgan Viet teoremasi kiltirilgan. Mavzuga doir misol va masalalar o'rin olgan. Ko'phadni Nyuton binomi formulasi bilan ham aliqadorligi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Ko'phad, Viet teoremasi, Nyuton binomi, ko'phadning ildizi, koefitsient, tenglama, kombinatorika.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется связь между многочленом и его корнями, для которых применяется обобщенная теорема Виета. Есть примеры и вопросы по теме. Многочлены также были связаны с биномиальной формулой Ньютона.

Ключевые слова: многочлен, теорема Виета, бином Ньютона, корень многочлена, коэффициент, уравнение, комбинаторика.

ANNOTATION

The article examines the relationship between a polynomial and its roots, for which the generalized Viet theorem is applied. There are examples and issues on the topic. Polynomials have also been linked to Newton's binomial formula.

Keywords: Polynomial, Viet theorem, Newton's binomial, polynomial root, coefficient, equation, combinatorics.

KIRISH

Bizga ixtiyoriy ratsional koefitsientli n -darajali ko'phad berilgan bo'lsin. Faraz qilaylik u n ta haqiqiy ildizlarga bo'lsin. Bu ildizlarni koefitsientlar bilan qanday bog'langanligini ko'raylik. Quyidagi $a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0 = a_n (x - x_1)(x - x_2) \dots (x - x_n)$ tenglikni o'ng tomonini qavslarini ochib, o'xshash hadlarni mos koefitsientlarini chap tomondagi mos koefitsientlarga tenglashtirib,

$$x_1 + x_2 + x_3 + \dots + x_n = (-1) \frac{a_{n-1}}{a_n}$$

$P_n(x) = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0$ $a_n \neq 0$ ko'phad uchun

$$P(1) = a_n + a_{n-1} + \dots + a_1 + a_0$$

$$P(-1) = (-1)^n a_n + (-1)^{n-1} a_{n-1} + \dots + a_1 + a_0 \text{ bo'ladi va}$$

$\frac{P(1)+P(-1)}{2}$ son ko'phadning juft o'rindagi hadlarning koeffitsientlari yig'indisini beradi.

Misol. $P_3(x) = 2x^3 - 4x^2 + 5x + 1$ ko'phad uchun
 $P(-1) = 2 - 4 + 5 + 1 = 4$, $P(-1) = -2 - 4 - 5 + 1 = -10$.

$$\text{Ulardan } \frac{P(1)+P(-1)}{2} = \frac{4-10}{2} = -3, \quad \frac{P(1)+P(-1)}{2} = \frac{4+10}{2} = 7.$$

$$\text{Haqiqatdan ham, } 2 + 5 = 7, -4 + 1 = -3.$$

$P(1)$ esa ko'phadning barcha hadlari koeffitsientlari yig'indisini beradi.

$P_n(x) = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0$ ko'phad algebraning asosiy teoremasiga ko'ra ko'pi bilan n ta haqiqiy ildizga ega. Faraz qilaylik, ko'phad n ta $x_1, x_2, \dots, x_n$ ta ildizlarga ega bo'lsin. U holda ko'phadning ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$P_n(x) = a_n (x - x_1)(x - x_2) \dots (x - x_n)$$

Quyidagi masalalarni ko'raylik:

Agar $P_n(x) = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0$ ko'phadning ildizlari $x_1, x_2, \dots, x_n$ bo'lsa, quyidagi ko'phadlarning ildizlari qanday bo'ladi:

1. $a_n x^n - a_{n-1} x^{n-1} + \dots + (-1)^{n-1} a_n x + (-1)^n a_0$
2. $a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_n$
3. $a_n x^n - a_{n-1} b x^{n-1} + \dots + a_0 b^n$

Bu ko'phadlarning ildizlari 1) $-x_1, -x_2, \dots, -x_n$ 2) $\frac{1}{x_1}, \frac{1}{x_2}, \dots, \frac{1}{x_n}$

3) $b x_1, b x_2, \dots, b x_n$ bo'ladi.

Buni misollarda ko'ratylik.

Misol. $P_2(x) = 2x^2 - 5x + 4$ ko'phadning ildizlari $x_1 = 1$, $x_2 = 4$ ni bilgan holda

- 1) $P_2(x) = 2x^2 - 5x + 4$ ko'phadni ildizlari $x_1 = -1$, $x_2 = -4$ bo'ladi.
- 2) $P_2(x) = 2x^2 - 5x + 1$ ko'phadni ildizlari $x_1 = -1$, $x_2 = -\frac{1}{4}$ bo'ladi.
- 3) $b = 3$ bo'lgan holda $P_2(x) = x^2 - 15x + 36$ ko'phadning ildizlari $x_1 = 3$, $x_2 = 12$ bo'ladi.

Misol. $x^n + a_1x^{n-1} + a_2x^{n-2} + \dots + a_{n-1}x + a_n$ ko'phadning ildizlari kvadratlarining yig'indisini toping.

Yechish. Viet teoremasiga asosan:

$$x_1 + x_2 + x_3 + \dots + x_n = a_1,$$

$$x_1x_2 + x_1x_3 + \dots + x_{n-1}x_n = -a_2.$$

Birinchi munosabatni kvadratga

ko'tarib: $(x_1 + x_2 + x_3 + \dots + x_n)^2 = x_1^2 + x_2^2 + x_3^2 + \dots + x_n^2 + 2(x_1x_2 + x_1x_3 + \dots + x_{n-1}x_n)$ ni hosil qilamiz. Bundan $x_1^2 + x_2^2 + x_3^2 + \dots + x_n^2 = a_1^2 - 2a_2$ ni topamiz.

Agar ko'phadning barcha ildizlari bir-biriga teng bo'lsa, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi: $(x + a)^n$.

Quyidagi $x+a$ ikkihadni $n \in \mathbb{N} \cup \{0\}$ darajalarini ko'rib chiqaylik. Ular uchun quyidagicha jadval o'rinli:

$(x+a)^0$	1			$\binom{0}{0}$
$(x+a)^1$	1	1		$\binom{0}{1} \quad \binom{1}{1}$
$(x+a)^2$	1	2	1	$\binom{0}{2} \quad \binom{1}{2} \quad \binom{2}{2}$
$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$
$(x+a)^n$	1	n	$\dots$	$\dots$

$(x+a)^n$ ikkihadni koeffisientlaridan tuzilgan jadval Paskal uchburchagi deyiladi. Bu ikkihadning n -chi darajasi Nyuton binomi deyiladi va u ushbu ko'rinishda bo'ladi: $(x+a)^n = \binom{n}{0}x^na^0 + \binom{n}{1}x^{n-1}a^1 + \dots + \binom{n-1}{n}x^1a^{n-1} + \binom{n}{n}x^0a^n$, bu yerda $\binom{0}{n}, \binom{1}{n}, \dots, \binom{n}{n}$ – binom koeffisientlari deb ataladi. Bu formuladan keltirib chiqariladigan ayrim kombinatorik masalalarni ko'rib chiqaylik. Agar formulada

1) $x=1, a=1$ bo'lsa, $2^n = \binom{n}{0} + \binom{n}{1} + \dots + \binom{n-1}{n} + \binom{n}{n}$ munosabat kelib chiqadi.

2) $x=1, a=-1$ bo'lsa, $\binom{n}{0} - \binom{n}{1} + \binom{n}{2} - \binom{n}{3} + \dots + (-1)^k \binom{n}{k} + \dots + (-1)^n \binom{n}{n} = 0$ bo'ladi. Bundan esa $\binom{n}{0} + \binom{n}{2} + \dots = \binom{n}{1} + \binom{n}{3} + \dots$ kelib chiqadi. x va a ga ixtiyoriy butun sonlarni qo'yib, boshqa kombinatorik munosabatlarni keltirib chiqarish mumkin. Shulardan ayrimlari bilan tanishib chiqaylik.

1-masala. Quyidagi munosabatni o'rinli ekanligini isbotlang:

$$1 - 3^1 \binom{1}{4k} + 3^2 \binom{2}{4k} - 3^3 \binom{3}{4k} + \dots + 3^{4k-2} \binom{2}{4k} - 3^{4k-1} \binom{1}{4k} + 3^{4k} \binom{0}{4k} = 1 - 5^1 \binom{1}{2k} + 5^2 \binom{2}{2k} - 5^3 \binom{3}{2k} + \dots + 5^{2k-2} \binom{2}{2k} - 5^{2k-1} \binom{1}{2k} + 5^{2k} \binom{0}{2k}.$$

Isbot. Nyuton binomi formulasiga asosan: $(1 - 3)^{4k}$ va $(1 - 5)^{2k}$ ikkihadlar uchun: $(1 - 3)^{4k} = (1 - 5)^{2k}$ munosabatdan masala to'g'riligi kelib chiqadi.

2- masala. Isbotlang: $\binom{0}{n} + 2^1 \binom{1}{n} + 2^2 \binom{2}{n} + \dots + 2^n \binom{n}{n} = 3^n$.

Isbot. $(1 + 2x)^n = \binom{0}{n}(2x)^0 + \binom{1}{n}(2x)^1 + \binom{2}{n}(2x)^2 + \dots + \binom{n}{n}(2x)^n$ formuladan foydalanib, $x = 1$ da hisoblaymiz: $3^n = \binom{0}{n} + 2^1 \binom{1}{n} + 2^2 \binom{2}{n} + \dots + 2^n \binom{n}{n}$.

3-masala. $\binom{0}{n}^2 + \binom{1}{n}^2 + \binom{2}{n}^2 + \dots + \binom{n}{n}^2 = \binom{n}{2n}$ ekanligini isbotlang.

Isbot. $(1 + x)^n (1 + x)^n = (1 + x)^{2n}$ formulaga asosan:

$$\left(\binom{0}{n}x^0 + \binom{1}{n}x^1 + \binom{2}{n}x^2 + \dots + \binom{n}{n}x^n \right) \left(\binom{0}{n}x^0 + \binom{1}{n}x^1 + \binom{2}{n}x^2 + \dots + \binom{n}{n}x^n \right) = \left(\binom{0}{2n}x^0 + \binom{1}{2n}x^1 + \binom{2}{2n}x^2 + \dots + \binom{2n}{2n}x^{2n} \right).$$

x^n ning koeffisienti quyidagiga teng:

$$\binom{0}{n}\binom{n}{n} + \binom{1}{n}\binom{n-1}{n} + \binom{2}{n}\binom{n-2}{n} + \dots + \binom{n}{n}\binom{0}{n}.$$

Ma'lumki, $\binom{n-k}{n} = \binom{k}{n}$ tenglik o'rinli bo'lganligi sababli, x^n ning koeffisienti

$$\binom{0}{n}^2 + \binom{1}{n}^2 + \binom{2}{n}^2 + \dots + \binom{n}{n}^2.$$

U xolda $\binom{0}{n}^2 + \binom{1}{n}^2 + \binom{2}{n}^2 + \dots + \binom{n}{n}^2 = \binom{n}{2n}$ kelib chiqadi.

4-masala. $\frac{1}{1}\binom{0}{n} + \frac{1}{2}\binom{1}{n} + \frac{1}{3}\binom{2}{n} + \dots + \frac{1}{n+1}\binom{n}{n}$ yig'indini toping.

Yechish. $\frac{\binom{k}{n}}{k+1} = \frac{\binom{k+1}{n+1}}{n+1}$ formuladan foydalanib, $k=0,1,2,\dots,n$ deb

olib, $\frac{\binom{0}{n}}{1} = \frac{\binom{1}{n+1}}{n+1}, \frac{\binom{1}{n}}{2} = \frac{\binom{2}{n+1}}{n+1}, \dots, \frac{\binom{n-1}{n}}{n} = \frac{\binom{n}{n+1}}{n+1}, \frac{\binom{n}{n}}{n+1} = \frac{\binom{n+1}{n+1}}{n+1}$ larni hadma-had qo'shib

$$\frac{1}{1}\binom{0}{n} + \frac{1}{2}\binom{1}{n} + \frac{1}{3}\binom{2}{n} + \dots + \frac{1}{n+1}\binom{n}{n} =$$

$$= \frac{1}{n+1} \left[\binom{1}{n+1} + \binom{2}{n+1} + \dots + \binom{n+1}{n+1} \right] =$$

$$\frac{1}{n+1} \left[-\binom{0}{n+1} + \binom{0}{n+1} + \binom{1}{n+1} + \binom{2}{n+1} + \dots + \binom{n+1}{n+1} \right] = \frac{1}{n+1} [2^{n+1} - 1]$$

ni hosil qilamiz.

5-masala. $S_1 = 1 - \binom{2}{n} + \binom{4}{n} - \binom{6}{n} + \dots$ va $S_2 = \binom{1}{n} - \binom{3}{n} + \binom{5}{n} - \binom{7}{n} + \dots$ yig'indini toping.

Yechish. Bu masalani yechish uchun kompleks sonni darajaga ko'tarish formulasidan foydalanamiz. Xususiyl xol uchun

$$(1 + i)^n = S_1 + iS_2 = \left[\sqrt{2} \left(\cos \frac{\pi}{4} + i \sin \frac{\pi}{4} \right) \right]^n = 2^{\frac{n}{2}} \left(\cos \frac{n\pi}{4} + i \sin \frac{n\pi}{4} \right) = 2^{\frac{n}{2}} \cos \frac{n\pi}{4} + i 2^{\frac{n}{2}} \sin \frac{n\pi}{4}$$

ni hosil qilamiz. Bu yerdan

$$S_1 = 2^{\frac{n}{2}} \cos \frac{n\pi}{4} \quad \text{va} \quad S_2 = 2^{\frac{n}{2}} \sin \frac{n\pi}{4}$$

kelib chiqadi.

6-masala. $\sin x + \sin 2x + \dots + \sin nx = \frac{\sin \frac{n+1}{2} x \sin \frac{nx}{2}}{\sin \frac{x}{2}}$ ni isbotlang.

Isbot. $T = \sum_{k=1}^n \sin kx$ va $S = \sum_{k=1}^n \cos kx$ deb olib,
 $S + iT = \sum_{k=1}^n (\cos kx + i \sin kx) = \sum_{k=1}^n \left(\cos \frac{x}{2} + i \sin \frac{x}{2} \right)^{2k} = \sum_{k=1}^n \alpha^{2k} =$
 $\frac{\alpha^n (\alpha^{n+1} - \frac{1}{\alpha^{n+1}})}{\alpha - \frac{1}{\alpha}}$
 ni hosil qilamiz. Bundan $T = \frac{\sin \frac{n+1}{2} x \sin \frac{nx}{2}}{\sin \frac{x}{2}}$ kelib chiqadi.

XULOSA

Yuqoridagilardan shunday xulosa kelib chiqadiki, ko'phad va uning ildizlari orasidagi munosabat, ya'ni Viet teoremasi juda ko'plab masalalarni yechishda qo'llash mumkin ekan. Bu munosabat Nyuton formulasi bilan ham bog'liq ekanligini ko'rish mumkin.

REFERENCES

1. Djabbarov. O.Dj., & Iskandarov. S. D. (2021). TEYLOR FORMULASI VA UNING TURLI MATEMATIK MASALALARGA QO'LLANILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 1(3), 773-778.
2. Djabbarov. O.Dj. & Akbaraliyev. A. A. (2021) O'RTA ARIFMETIK VA O'RTA GEOMETRIK TUSHUNCHAGA BOG'LIQ KETMA-KETLIK LAR LIMITI, *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 1(1). 94-97.
3. Djabbarov. O. Dj. & Jabborxonova. G. (2021) DARAXT HAJMINI HISOBLASHNING BIR MATEMATIK USULI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 1(1). 249-252.
4. Djabbarov. O.Dj. & Jabborxonova. G. (2021) MATEMATIK O'ZGARMASLARNING TURLI KO'RINISHLARI HAQIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 1(2). 237-240
5. Djabbarov. O.Dj. & Abdiashimova. M. (2021) MATEMATIKA FANINI O'RGANISHDA QIZIQARLI MASALALARNING O'RNI HAQIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(2). 233-236.

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2022. – 1016 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida "Oriental Renaissance" MChJ tomonidan ta'sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 2-bo'lim 2-soni o'rin egallagan.

Mas'ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Qodirov

Ilmiy kotib:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev

